T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MESLEKLER

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Erkan AKALIN

Danışman

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Kasım-2017

Kırıkkale

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK danışmanlığında Erkan AKALIN tarafından hazırlanan "Klasik Türk Şiirinde Meslekler" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

17/11/2017

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Başkan

Prof. Dr. Sait OKUMUŞ
Üye

Doç. Dr. Aysun SUNGURHAN
Üye

Yrd. Doç. Dr. Fahrettin ÇOŞKUNER
Üye

Yrd. Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN
Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

/11/2017

Enstitü Müdürü

KİŞİSEL KABUL

Doktora tezi olarak sunduğum "Klasik Türk Şiirinde Meslekler" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

17/11/2017

Erkan AKALIN

ÖN SÖZ

Her insan, doğuştan getirdiği ve farklı düzeylerde donandığı türlü yetileri ile içinde yaşadığı zamanın ruhunun bir birleşimidir. Bu imtizacın değişkenleri arasındaki dengeler ise her ferdin özgün bir yaradılışa, eşsiz bir benliğe sahip olmasına ve ortaya nitel manada zengin bir insan çeşitliliğinin çıkmasına yol açmıştır. Kalıtım ve çevre unsurları ile oluşan bu çeşitlilik, insanların kabiliyetleri ve imkânları çerçevesinde kendilerine belli bir yaşam rotası çizmesine neden olmuştur. İnsan hayatını tayin eden bu kabiliyet ve imkân yelpazesi içerisinde en hâkim etmenlerden biri hiç şüphesiz kişinin yaşamını kazandığı mesleki meşgalelerdir. Nitekim insan ömrünün büyük bir bölümünü teşkil eden meslek hayatı, kişinin hayat akışına olduğu kadar hayata bakışına da yön vermektedir. Denilebilir ki kişilerin / kitlelerin doğaya veya diğer insanlara egemen olmalarında, refah seviyelerini artırmalarında ve sosyal bir yığından sosyal bir topluluğa evrilmelerinde belirleyici bir role sahip olan mesleki fikir, fiil, maharet, ürün ve hizmetler; insanın ve hayatın yansıtıcısı olduğu kadar şekillendiricisidir de. Başka bir deyişle zevk ve maişet gibi insani ihtiyaçlar ile yaşam koşulları meslekleri yaratırken meslekler de insanı yaşatmakta, dahası inşa etmekte ve hayatı yaşanır kılmaktadır.

İşte, "Klasik Türk Şiirinde Meslekler" başlıklı bu çalışmada mesleklerin sosyal bir varlık olan insanla kurduğu etkileşimin klasik Türk şiirinde hangi izleklerden, ne şekilde yankılandığı ele alınmış ve böylece Âl-i Osman'ın devlet ve çârsû-bâzâr kültüründen neşv ü nema bulan mesleki terminolojinin klasik Türk şiirinin ifade dünyasındaki kayda değer yeri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Meslek edindiğim bu çetin ve bir o kadar da keyifli uğraşta gerek eserleri gerekse sohbetleri vesilesiyle bilgi ve tecrübesinden azami ölçüde faydalandığım tez danışmanım Prof. Dr. Muhittin Eliaçık'a; araştırmanın başından itibaren yaptığı samimi değerlendirmelerle çalışmama yön veren kıymetli hocam Doç. Dr. Aysun Sungurhan'a ve tezin yapılandırılması sürecinde dikkatli ve rikkatli izlemiyle desteğini esirgemeyen Yrd. Doç Dr. Fahrettin Coşguner'e müteşekkirim.

Elbette bu uğraşın tüm safhalarında yanımda olan güzel aileme, hayat ağaçlarım Defne ve Çınar ile cansuyumuz eşim Şebnem'e, hassaten minnettarım.

Erkan Akalın
Kırıkkale-2017

ÖZET

Akalın, Erkan, ***Klasik Türk Şiirinde Meslekler***, Doktora Tezi,
Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2017.

"Klasik Türk Şiirinde Meslekler" başlıklı bu çalışmada, Devlet-i Aliyye'nin sosyo-ekonomik dinamiklerinden biri durumundaki çârsû-bâzâr mahallinin başlıca aktörleri olan meslek erbabının, müşterilerin, arz-talep edilen ürün ve hizmetlerin dahası mesleklerle irtibatlı bir dizi ilke, unvan, söylem ve eylemin klasik Türk şiirinde bulduğu karşılıklar XIV-XIX. yüzyıllar arasında nazma çekilmiş birtakım eserler üzerinden irdelenmiştir. Böylece gerçek ve mecaz düzlemde başvurulan mesleki terminolojinin klasik Türk şiirine malzeme temin eden en işlek ifade kanallarından biri olduğu ispata çalışılmıştır.

Çalışma; giriş, dört bölüm, sonuç, kaynaklar ve eklerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışma temellendirilmiş; çalışmanın önemi, çalışmayla sağlanması hedeflenen kazanımlar, çalışmanın kapsamı, çalışmada izlenen yöntem ve içerik planlaması hakkında bilgi verilerek problem durumu belirlenmiş; birinci bölümde "İnsan insana neden muhtaçtır?", "İnsan yaşamı için işbölümü ve ihtisaslaşma ne kadar önemlidir?" ve "İnsan-meslek ilişkisinin tezahür noktaları nelerdir?" gibi sorulara birtakım yanıtlar getirilmiş ve böylece kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. "İslamiyet Öncesi Türk Kültüründe ve Türk-İslam Medeniyetinde Meslekleşme" başlıklı ikinci bölümde İslamiyet öncesi Türk kültüründe ve Türk-İslam medeniyetinde ve daha özelde Âl-i Osman'da, meslek loncalarının ve hirfet ehlinin bağlı olduğu dinî, siyasi, ahlaki ve iktisadi paradigmaların yönetim, denetim ve eğitim özellikleri çerçevesinde ele alındığı metin birlikleri oluşturulmuş; "Meslekte Şiir" başlıklı üçüncü bölümde mesleki birikimin şiir aracılığıyla ortaya konduğu örnekler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın omurgasını teşkil eden "Şiirde Meslek" başlıklı dördüncü bölümde ise mesleki bağlama sahip şiir dizeleri muhtevaları itibarıyla çözümlenmiş ve sınıflandırılmıştır. Sunulan bilgi, belge ve açıklamalardan elde edilen çıkarımlar "Sonuç", çalışma esnasında başvurulan kaynakların künyeleri "Kaynaklar", amacı ve sonucu destekler mahiyetteki istatistik verileri ise "Ekler" bölümünde sıralanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Klasik Türk şiiri, meslekler, hüner sahipleri

ABSTRACT

Akalın, Erkan, ***Professions in Classic Turkish Poetry***, Doctoral Thesis, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Kırıkkale, 2017.

In this study titled "Professions in Classic Turkish Poetry", the equivalence found by the profession experts, customers, services supplied and demanded that are the primary actors of the market-bazaar that is in a state of one of the social-economic dynamics of the Ottoman Empire, moreover a series of equivalences principle, title, expression and action connected with the products that found equivalence in the classical Turkish poetry were reviewed through some works were arranged as poetry between XIV-XIX centuries. In this way, it was tried to prove that professional terminology that have been resorted in the reel and metaphor platform is one of the peak expression channels that supply material to the classic Turkish poetry.

The study consisted of introduction, four chapters, result, bibliography and appendixes. In the introduction chapter the study was based, problem state was determined by giving information about importance of the study, acquisitions targeted to obtain with the study, its scope and the method followed in the study and content planning, in the first chapter, some answers were brought to the questions such as "Why human being needs human?", "How much importance are the work-sharing and specialization for human life?", "What are the appearing points of the human-profession relationship?" and so a theoretical framework was established. İn the second chapter, religious, political, moral and financial paradigms to which craft guilds and craftsman competent are affiliated in the Pre-İslamic Turk culture and Turk-Islam civilization and more peculiarly in the Sublime Ottoman with title of "Professionalization in the Pre-İslamic Turkish culture and Turkish-Islam civilization" text unities in which management, inspection and training features were formed, in the third chapter titled as "Poetry in Profession", emphasis laid on the samples in which occupational accumulation was revealed by instrumentalisation the poetry, in the fourth chapter titled "Profession in Poetry" forming the backbone of the study, the poetry lines that have profession context were analyzed and classified by their contents. The inferences obtained from the presented information, document and explanations are arrayed in the "Result", mastheads of the sources referred to during the study in the "References", statistical data in nature of supporting the purpose and result are arrayed in the "Appendixes" chapter.

Key Words: Classic Turkish Poetry, professions, skilled persons

KISALTMALAR

B: Beyit

bk.: Bakınız

BŞ: Belîğ Şehr-engîzi

C.: Cilt

CH: Cemşîd u Hûrşîd

çev.: Çeviren

der.: Derleyen

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DM: Deh-murg

DŞ I: Defterzâde Ahmed Cemâlî İstanbul Şehr-engîzi

DŞ II: Defterzâde Ahmed Cemâlî Siroz / Serez Şehr-engîzi

ed.: Editör

ES: Esad Sûr-nâmesi

EŞ: Esîrî Şehr-âşûbu

FŞ: Fakîrî Şehr-engîzi

G: Gazel

GAR: Garib-nâme

GAS: Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi

GŞ: Gelibolulu Âlî Şehr-engîzi

HA: Hüsn ü Aşk

haz. : Hazırlayan

HAY: Hayriyye

HBŞ: Hayretî Belgrad Şehr-engîzi

HDŞ: Hacı Dervîş Şehr-engîzi

HEV: Heves-nâme

HS: Hızır Sûr-nâmesi

HŞ: Hüsrev ü Şîrîn

HSŞ: Hâdî Şehr-engîzi

HYŞ: Hayretî Yenice Şehr-engîzi

K: Kasîde

Kt: Kıt'a

LM: Leylâ vü Mecnûn

LŞ: Lâmiî Şehr-engîzi

LUT: Lutfiyye

M: Musammat

MC: Mir’at-ı Cünûn

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

Mes: Mesnevi

MEŞ: Mesîhî Şehr-engîzi

Mf: Müfred

Mh: Muhammes

MİŞ: Maksadî İştib Şehr-engîzi

Mr: Murabba

Msd: Müseddes

MYŞ I: Maksadî Yenice Şehr-engîzi

MYŞ II: Maksadî Yenice Şehr-engîzi

MŞ: Mânî Şehr-engîzi

MT: Mantıku’t-Tayr

MUR: Murâd-nâme

N: Nazm

NS: Nâbî Sûr-nâmesi

NŞ: Neşâtî Şehr-engîzi

NÜŞ: Nüvîsî Şehr-engîzi

R: Rubâ’î

RS: Rıf’at Sûr-nâmesi

RŞ: Ravzî Şehr-engîzi

RT: Risâle-i Ta‘rifât

s.: Sayfa

S.: Sayı

Ş: Şarkı

SE: Sohbetü’l-Ebkâr

SEŞ: Seyrî Şehr-engîzi

ŞG: Şâh u Gedâ

T: Tuyuğ

TAR: Tarih

TDK: Türk Dil Kurumu

Th: Tahmis

Trc: Tercî-i bend

Trk: Terkîb-i bend

TŞ I: Taşlıcalı Yahyâ Edirne Şehr-engîzi

TŞ II: Taşlıcalı Yahyâ İstanbul Şehr-engîzi

TTK: Türk Tarih Kurumu

UŞ: Usûlî Şehr-engîzi

ÜŞ I: Üsküplü İshak Çelebi Bursa Şehr-engîzi

ÜŞ II: Üsküplü İshak Çelebi Üsküp Şehr-engîzi

vd.: Ve diğerleri

Yay.: Yayını, yayınları

yy.: Yüzyıl

ZŞ: Zâtî Şehr-engîzi

TABLOLAR VE ŞEKİLLER

A. TABLOLAR

TABLO 1: ANADOLU KENTLERİNDEKİ İŞ MERKEZLERİ (1550-1600)
TABLO 2: ANADOLU'DAKİ PAZAR VE ÇARŞILARIN DAĞILIMI

B. ŞEKİLLER

GRAFİK 1: ŞEHRENGİZLERDE MESLEK DAĞILIMI
GRAFİK 2: SEVGİLİYLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 3: SEVGİLİNİN GÜZELLİK UNSURLARININ MESLEKLERLE İLİŞKİSİ
GRAFİK 4: SEVGİLİNİN GÜZELLİK UNSURLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 5: ÂŞIKLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 6: AŞKLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 7: BİTKİLERLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 8: HAYVANLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 9: DOĞA OLAYLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 10: YERYÜZÜ VE YERYÜZÜ OLUŞUMLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 11: GÖKYÜZÜ VE GÖKYÜZÜ OLUŞUMLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 12: NESNELERLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 13: SOYUT VARLIKLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 14: KAVRAMLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER
GRAFİK 15: ŞAİRLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

HARİTA 1: İSTANBUL'DAKİ İMALATÇI VE ZANAATKÂR ESNAFIN YERLERİ
HARİTA 2: İSTANBUL GIDA PAZARLARI VE TİCARET YERLERİ
HARİTA 3: İSTANBUL'DAKİ TÜCCÂR VE TOPTANCI ESNAFININ YERLERİ
HARİTA 4: KAPALIÇARŞI'NIN PLANI

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ i
ÖZET ii
ABSTRACT iii
KISALTMALAR iv
TABLOLAR VE ŞEKİLLER vii
İÇİNDEKİLER viii

GİRİŞ 1
0.1. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI 1
0.2. ÇALIŞMANIN KAPSAMI 2
0.3. ÇALIŞMADA İZLENEN YÖNTEM VE PLANLAMA 3

BİRİNCİ BÖLÜM
İNSAN-MESLEK İLİŞKİSİ

1.1. İNSANIN "İNSAN" İHTİYACI 6
1.2. İŞ BÖLÜMÜ VE TAKAS 8
1.3. MESLEKLEŞME VE İHTİSASLAŞMA 11
1.4. MESLEKİ ÖRGÜTLENME 13
1.5. MESLEK VE PRESTİJ 15

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNDE MESLEKLEŞME

2.1. TÜRK BOZKIR SANATI 18
2.2. İSLAM'DA KESB, HÜSN VE SUN' 23
2.3. FÜTÜVVET RUHU VE AHİLİK 37
2.4. BİR ESNAF EL KİTABI OLARAK FÜTÜVVETNÂMELER 51
2.5. OSMANLI HİRFET EHLİ VE ESNAF LONCALARI 76
2.5.1. Devlete Bağlı Hirfet Birlikleri: Memur Esnaf-Sanatkâr 79
2.5.2. Özerk Esnaf Loncaları 86
2.5.2.1. Yönetim ve İşletim 87
2.5.2.2. Denetim 106
2.5.2.3. Eğitim 116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MESLEKTE ŞİİR

3.1. MANZUM DİNÎ-TASAVVUFİ METİNLER 126
3.2. MANZUM LÜGAT VE GRAMER METİNLERİ 154
3.3. MANZUM TARİH METİNLERİ 163

3.4. MANZUM TABABET METİNLERİ 188
3.5. MANZUM LEVHALAR VE NİDALAR 198

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ŞİİRDE MESLEK

4.1. HALK ŞİİRİNDE MESLEK MERKEZLİ METİNLER 201
4.2. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MESLEKLER 207
4.2.1. Kullanım Boyutları 208
4.2.1.1. Müteferrik Beyitler 209
4.2.1.2. Şiir Kesitleri 212
4.2.1.3. Meslek Merkezli Metinler 224
4.2.2. Kullanım Düzlemleri 249
4.2.2.1. Reel Düzlem 249
4.2.1.1.1. Meslek Ehlinin Tavsifi 250
4.2.1.1.2. Meslek Pirleri ve Erlerine Atıf 265
4.2.1.1.3. Meslek Erbabına Hitap 299
4.2.1.1.4. Mesleki Değerlendirme ve Yönlendirmeler 304
4.2.2.2. Mecaz Düzlem 353
4.2.2.2.1. Meslekler ve İnsan 353
4.2.2.2.1.1.Dinî-Tasavvufi Zatlar 357
4.2.2.2.1.2. Tarihî Şahsiyetler 367
4.2.2.2.1.3. Reayadan Kimseler 377
4.2.2.2.1.4. Kurgusal Kimlikler 383
4.2.2.2.1.4.1. Sevgili 383
4.2.2.2.1.4.2. Âşık 417
4.2.2.2.1.4.3. Rakip 433
4.2.2.2.1.4.4. Aşk 434
4.2.2.2.2. Meslekler ve Diğer Varlıklar 439
4.2.2.2.2.1. Bitkiler 440
4.2.2.2.2.1.1. Çiçekler 444
4.2.2.2.2.1.2. Ağaçlar 455
4.2.2.2.2.2. Hayvanlar 456
4.2.2.2.2.2.1. Kuşlar 456
4.2.2.2.2.2.2. Böcekler 480
4.2.2.2.2.2.3. Yabaniler-Yırtıcılar 481
4.2.2.2.2.2.4. Evciller 482

4.2.2.2.2.3. Doğa Olayları 483
4.2.2.2.2.3.1. Rüzgâr 484
4.2.2.2.2.3.2. Bulut 490
4.2.2.2.2.3.3. Mevsimler 491
4.2.2.2.2.3.4. Gece-Gündüz 494
4.2.2.2.2.4. Doğal Oluşumlar 498
4.2.2.2.2.4.1.Yeryüzü ve Yeryüzü Oluşumları 499
4.2.2.2.2.4.2. Gök ve Gök Cisimleri 509
4.2.2.2.2.5. Nesneler 570
4.2.2.2.2.6. Soyut Varlıklar 587
4.2.2.2.2.6.1. Allah 587
4.2.2.2.2.6.2. Melekler 613
4.2.2.2.2.6.3. Hızır 620
4.2.2.2.2.6.4. Huri-Gılman 622
4.2.2.2.2.6.5. İblis 622
4.2.2.2.2.6.6. Mitik Varlıklar 625
4.2.2.2.3. Meslekler ve Kavramlar 626
4.2.2.2.3.1. Mesleki Kavramlar 626
4.2.2.2.3.1.1. Meslek / Hüner 626
4.2.2.2.3.1.2. Üstat 651
4.2.2.2.3.1.3. Alışveriş 658
4.2.2.2.3.1.4. Satma / Satış 662
4.2.2.2.3.1.5. Müşteri 665
4.2.2.2.3.1.6. Nakd / Meta 674
4.2.2.2.3.1.7. Sermaye 692
4.2.2.2.3.1.8. Kâr-zarar-kazanç 703
4.2.2.2.3.1.9. Terazi 705
4.2.2.2.3.1.10. Karban 706
4.2.2.2.3.1.11. Karz 707
4.2.2.2.3.1.12. Vergi 708
4.2.2.2.3.1.13. Destgâh 709
4.2.2.2.3.1.14. Tamir 710
4.2.2.2.3.1.15. Baha 711

4.2.2.2.3.1.16. Diğerleri 712
4.2.2.2.3.2. Metaforik Kavramlar 716
4.2.2.2.3.2.1. Aşk 716
4.2.2.2.3.2.2. Gönül 721
4.2.2.2.3.2.3. Can / Ruh 731
4.2.2.2.3.2.4. Gam 731
4.2.2.2.3.2.5. Cevr 736
4.2.2.2.3.2.6. Firak 738
4.2.2.2.3.2.7. Ah 740
4.2.2.2.3.2.8. Baht / Kader 742
4.2.2.2.3.2.9. Akıl-Fikir 751
4.2.2.2.3.2.10. Nefs 761
4.2.2.2.3.2.11. Hayal 763
4.2.2.2.3.2.12. İhsan 764
4.2.2.2.3.2.13. Söz 770
4.2.2.2.3.2.14. Ecel 774
4.2.2.2.3.2.15. Hüsn ve Naz 777
4.2.2.2.3.2.16. Zaman 780
4.2.2.2.3.2.17. Adalet 784
4.2.2.2.3.2.18. Tab' 786
4.2.2.2.3.2.19. Diğerleri 789
4.2.3. Meslekler arasılık 806
4.2.3.1. Meslek Çiftleri 806
4.2.3.2. Meslekten Mesleğe Aktarım 844
4.2.4. Meslek-Mekân İlişkisi 881
4.2.4.1. Hususi Mekânlar 882
4.2.4.2. Genel Mekânlar 888
4.2.4.2.1. Dükkân / Kârgâh 888
4.2.4.2.2. Çarşı / Bedesten / Arasta 910
4.2.4.2.3. Pazar 922
4.2.5. Mesleki İfade Kalıpları ve Söz Sanatları 967
SONUÇ 1001
KAYNAKLAR 1024
EKLER 1051

GİRİŞ

0.1. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Klasik Türk şiirinde nazma çekilen bağlam birlikleri malzemelerini temelde altı mekânın mensuplarına dair oluşum, görünüm, hareket ve etkileşim ağından sağlamaktadır ki bu tedarikçilerden birincisi sarayı, ikincisi gülşeni, üçüncüsü feleği, dördüncüsü rezmgâhı, beşincisi deryayı, altıncısı ise çârsû-bâzârı mesken edinmiştir. Söz konusu beş hayat sahnesi ve sakinleri, şiire yalnızca bünyelerinde cereyan eden durum ya da olaylara dair kavram gereçleri temin etmekle kalmaz, kendi aralarında da birtakım anlam alışverişlerine girer. Zira nükteli söze cevaz veren bu imgelemin özünde hemen daima söz konusu anlamsal aktarım trafiği yatmaktadır. Örneğin klasik Türk şiiri dizelerinde felek bir saray şeklinde tasavvur edilebilmekte, savaş meydanı bir gül bahçesine dönüştürülebilmekte ya da diğer beş mekânın mensupları birer meslek / sanat / hüner / fenn / pîşe erbabı olarak tavsif edilebilmektedir.

Toplumların ve bireylerin inşası üzerinde güçlü bir tesiri olan mesleklerin ve meslekleşmeyle ilgili değişkenlerin, temel malzemesi insan olan şiirin ve daha özelde klasik Türk şiirinin ifade imkânlarının dışında kalması; çağının en yakın tanığı olan sanatkârlardan bir zümrenin, şairlerin, kendisini de içine alan bu etkileşime sarf-ı nazar etmemesi düşünülemez. Nitekim gerek reel gerekse mecazi boyutta meslekler ve meslek erbapları, klasik Türk şiirinin fikir, hayal ve ilham evreninde oldukça geniş bir yere sahiptir.

Öte taraftan sözü edilen altı kaynağın klasik Türk şiirini ne ölçüde beslediğine dair mevcut değerlendirmeler incelendiğinde üzerinde en az durulan sahanın çârsû-bâzâr ve unsurları olduğu görülmektedir. Öyle ki mesleki terminolojinin klasik Türk şiirindeki yansımalarını ele alan şu ana kadar ki çalışmalar ya tek bir şairden ya bir şairin muayyen bir eserinden ya yalnızca bir meslek veya meslek grubundan ya da hususi bir zaman aralığı esas alınarak Osmanlı sosyal hayatının klasik şiirde bulduğu karşılıkları ele alan tez, makale, bildiri ve kitaplardaki değinme mahiyetinde konu başlıklarından herhangi biri olmanın ötesine geçmemiştir. Halbuki aile ve mektepten sonra eski İstanbul'un içtimai karakterli üçüncü topluluğu olan esnaf teşkilatına dair unvan, kavram ve ritüeller klasik Türk şiiri üzerinde tahmin edilenin çok üstünde bir sirayet alanı bulmuştur. Zira bazı müteferrik beyitlerde, bendlerde; bir gazelin, kıt'anın, musammatın belli bir kesitinde ya da tamamında hirfet ehlinin işlerine ve

mesleklerin işleyişlerine dair birtakım atıfların yer alması şöyle dursun klasik Türk şiirinde yüzünü hassaten bu konu alanına çevirmiş, meslek ve meslek erbabı odaklı edebî türlerle ve birçok tafsilatlı müstakil metinle karşılaşmak mümkündür. Mevcut gerçek, klasik Türk şiirinin mesleki terminolojiden istifadesine dair kapsamlı bir ilmî girişimde bulunmayı zaruri kılmaktadır. Bu çalışma, evvela söz konusu mühim eksikliği bir parça giderme, klasik Türk şiiri ve meslekler arasındaki güçlü irtibatın kesişim noktalarını belirlenen kuramsal çerçeve etrafında tespit, tahlil ve takdim etme gayretinde olacaktır.

Araştırmanın, klasik Türk şiiri ile mesleki terminoloji bağıntısına dair en doğrudan ve etraflı araştırma olmak şeklindeki asli gayesi ile birlikte alanyazına sağlaması umulan başlıca kazanımlar: Klasik Türk şiirinde meslek ve meslek erbabıyla ilgili kullanımların çok boyutluluğunu ortaya koymak, "Klasik Türk şiiri gerçekçi midir?" ya da "Klasik Türk şiiri sosyal-reel hayattan ne ölçüde beslenir? sorularına şiirlerde geçen mesleki vurgulardan hareketle müspet cevaplar bulmak, bir uygarlığın zihniyet yapısını anlamanın en pratik yollarından birinin o medeniyetin sokağını, çârsû-bâzârını, bu mekânlardaki kabulleri ve fiilleri sanatsal verimler üzerinden okumak olduğu fikrinden hareketle Osmanlı kültür coğrafyasını şiirlerdeki esnaf ve sanatkâr yapıp etmeleri üzerinden okumak ve Devlet-i Aliyye insanının algı dünyasındaki mesleki imgeleri saptamaktır.

0.2. ÇALIŞMANIN KAPSAMI

Belirlenen amaçlar doğrultusunda sıralanacak çıkarımlar dizisinin yardımcı gereç ve gerekçeleri; Türk bozkır kültürüne, İslam dünyasının medeniyet kodlarına ve Devlet-i Aliyye'nin tarihî ve sosyo-kültürel yapısına dair bilgi, belge ve bulgular içeren Göktürk Yazıtları, ilk Türk-İslam eserleri ve birer hirfet ehli kılavuzu olan fütüvvetnameler gibi örfi-dinî-tasavvufi metinlerdir. Çalışmanın pusulası ise XIV-XIX. yüzyıllar arasında kaleme alınmış şehrengiz, surnâme gibi mesleki muhteva bakımından zengin edebî türler, mesleklerle ilgili doğrudan tanıtım, tenkit, meth ve türlü telkinlerde bulunulan nasihatnâme, tarifatnâme, hasbihâl ve letaifnâmeler, klasik Türk şiirinin birtakım öncü isimlerinin divanları ile müstakil ve mufassal mesnevileridir. Bu itibarla Lâmî'î Çelebi'nin Bursa, Zâtî'nin Edirne, Taşlıcalı Yahyâ'nın İstanbul, Ravzî'nin Edincik Şehr-engîzi gibi kırka yakın şehrengiz; XVI. yüzyıldan Gelibolulu Âlî'nin Câmi'u'l-Buhûr Der-Mecâlis-i Sûr'u, XVII. yüzyıldan Nâbî Sûr-nâmesi, XVIII. yüzyıldan Sûr-nâme-i Vehbî ve XIX.. yüzyıldan Hızır, Esad,

Rıfat ve Tahsin Sûr-nâmeleri olmak üzere yedi surnâme; XIV. yüzyıldan Kadı Burhâneddin, XV. yüzyıldan Ahmed Paşa, Necâtî, Şeyhî, Cem Sultan ve Tâcizâde Câfer Çelebi, XVI. yüzyıldan Fuzûlî, Bâkî, Nev'î, Taşlıcalı Yahyâ ve Zâtî, XVII. yüzyıldan Nâbî, Nef'î, Şeyhülislâm Yahyâ, Nâ'ilî, Neşâtî, Bosnalı Sâbit, XVIII. yüzyıldan Nedîm, Şeyh Gâlib, Fıtnat Hanım, Tokatlı Kânî, Sünbülzâde Vehbî, İlhâmî, XIX. yüzyıldan Leylâ Hanım, Enderunlu Vâsıf ve Yenişehirli 'Avnî Divanları ile Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı, Âşık Paşa'nın Garib-nâmesi, Ahmedî'nin Cemşîd ü Hûrşîd'i, Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i, Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâme'si, Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nin Heves-nâmesi, Fuzûlî'nin Leylâ vü Mecnûn'u, Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk'ı, Nâbî'nin Hayriyye'si, Sünbülzâde Vehbî'nin Lutfiyye'si, Nev'î-zâde Atâyî'nin Sohbetü'l Ebkâr'ı, Dervîş Şemseddin'in Deh-murg'u, Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rifât'ı, Sun'î Çelebi'nin Tezyîn-nâme'si, Zâtî'nin Letâyif-nâme'si, Sâbit'in Berber-nâme'si, Sünbülzâde Vehbî'nin Şevk-engîz'i, Enderûnlu Fâzıl'ın Çengî-nâmesi, Sâfî Mustafa Efendi'nin Gülşen-i Pend'i ve Sâfî'nin Hasbihâl-i Sâfî'si çalışma evreni içerisinde problem durumuna cevap verebileceği varsayılan örneklem bütünü olarak belirlenmiştir.

0.3. ÇALIŞMADA İZLENEN YÖNTEM VE PLANLAMA

Meslek olgusu çerçevesinde tarihî, sosyolojik, felsefik ve esas itibarıyla da edebî metinlerin ele alındığı bu çalışma, tümevarımcı bir yaklaşımla yapılandırılmış, verilerin toplanmasında nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine, verilerin tasnif ve tahlilinde ise betimsel çözümleme ve içerik analizi metotlarına başvurulmuştur. Yapılan metin taraması ve elde edilen veri evreni bağlamında çalışmanın birinci bölümünde genel manada insan-meslek ilişkisinin neliği ve nedenselliği üzerinde durulmuş, insan tekinin diğer insanların varlığına ve desteğine olan zorunlu ihtiyacı ve bu gereksinimin zamanla mümkün kıldığı / var ettiği iş bölümü ve takasın aşamalı olarak meslekleşme, daha ötesinde ise ihtisaslaşmanın ve örgütlenmenin önünü açma süreci anlatılmaktadır. Ayrıca kişinin mesleğinin yalnızca bir maişet kapısı olmayıp aynı zamanda dünyada konuşlandığı yerin, toplumsal statüsünün, dahası olan bitenleri algılama ve yorumlama biçiminin de belirleyicilerinden biri olduğu vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde çerçeve daraltılarak insan-meslek ilişkisinin bu kez Türk bozkır kültürü ve Türk-İslam medeniyeti paradigmasında bulduğu karşılıklar üzerinde yoğunlaşılmıştır. Bu itibarla ilk olarak İslamiyet öncesinde cereyan eden Türk bozkır

kültürü ve ondan sadır olan mesleki uğraşlardan bahsolunmuştur. Akabinde İslam'ın çalışma, iş tutma, kazanç, yaratıcılık ve güzellik algısı ayet ve hadis hükümleri etrafında değerlendirilmiş, sonrasında ise Devlet-i Aliyye'deki esnaf ve sanatkârlık kültürünün, Bizans çarşı-pazar nizamı ile birlikte esasını teşkil eden fütüvvet anlayışı ve kaidelerini fütüvvetnâmelerin çizdiği prensipler çerçevesinde belirleyen ahilik örgütü kurumsal özellikleri itibarıyla ele alınmıştır. Son olarak, ahiliğin ve değişen iktisadi ve sosyolojik şartların etkisiyle biçimlenen Osmanlı lonca sistemi ve ona bağlı esnaf birlikleri ile ehl-i hiref-i hassa ve orducu esnafı gibi özel meslek sınıfları; yönetimleri, denetimleri, eğitimleri ve diğer ritüelleri bakımından ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde konu, meslek-şiir ilişkisi düzlemine taşınmış, mesleki bilgi ve yönergelerin şiir yoluyla dile getirilme geleneği metin örneklerinden hareketle tahlil edilmiştir. Bu bağlamda manzum formda kaleme alınmış birtakım tasavvufi teviller, Kuran tefsirleri, mealleri, kırk hadis ve kırk ayet tercümeleri, kelam-akaid, fıkıh-ilmihâl metinleri, siyer, hilye, mevlid türünü temsil eden eserler ve dahi fetvalar; yine manzum lügat-gramer kitapları, fetihnâme, sefaretnâme, seyahatnâme ve tezkire gibi tarih menşeli çalışmalar, tababet metinleri, dükkân tabelaları ve ehl-i hiref nidaları odağa alınmıştır.

Çalışmanın omurgasını teşkil eden dördüncü fasıl ise meslek-şiir ilişkisinin bir başka boyutu olan klasik Türk şiiri dizelerinde kullanılmış mesleki ilke, unvan, kavram, söylem ve eylemlerin tespiti, tasnifi ve tahliline yöneliktir. Bu bakımdan evvela bir edebî tür olan meslek ve esnaf destanları ile esnaf türküleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından klasik Türk şiirinde nazma çekilen mesleki bağlamların kullanım zenginliği hususu incelenmiş, öncelikle mesleki ifade mozayiğinin müteferrik beyitlerden başlamak üzere kullanım boyutları söz konusu edilmiş, sonrasında ise mesleki terminolojinin reel ve mecaz sahada vücuda gelen kullanım düzlemleri irdelenmiştir. Reel düzlemde çarşı esnafına dair tanıtım dizeleri, adına şiir yazılan meslek erbapları, kendilerine seslenilen ya da atıfta bulunulan timsal mesabesindeki meslek ehline dair dize örnekleri söz konusu edilmiş; mecaz düzlemdeki kullanımlarda ise meslekler ve insan, meslekler ve diğer varlıklar, meslekler ve kavramlar, meslek-mahlas, meslek-mekân ve meslek-memleket ilişkileri, meslek çiftleri, mesleklerarası anlam aktarımları, bir davranışın meslek edinilmesi ve mesleki içerikler çevresinde vücut bulmuş deyiş, deyim ve atasözü gibi ifade kalıpları ile edebî sanatlar üzerinde durulmuştur.

Sonuç kısmında ise çalışma süresince yapılan saptama, sınıflama ve çözümlemelerden hareketle mesleki ilke, unvan, kavram, söylem ve eylemlerin yer aldığı bağlam birliklerinin klasik Türk şiirinde bulduğu yankılar, istatistiki veriler etrafında yorumlanmış ve böylece mesleki terminolojinin klasik Türk şiirinin ifade imkânlarına kaynaklık eden başat unsurlardan biri olduğu neticesine varılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN-MESLEK İLİŞKİSİ

1.1. İNSANIN "İNSAN" İHTİYACI

Francis Bacon, "Sanat, tabiata ilave olunmuş insandır." der. Bu yargı, insanın tabiata müdahalesi ya da daha yaygın bir söylemle tabiatla mücadelesinin insan-sanat, insan-meslek ilişkisinin doğuş zeminini oluşturduğunu işaret etmektedir. Bu bağlamda insan-meslek ilişkisinin temsilî olarak, Hz. Âdem'in toprağı sürmesinden bu yana işlediği ve o günden itibaren insanlık tarihinin teşekkülüne etki eden asli irtibat sahalarından biri olduğu söylenebilir.[1]

Sanatsal faaliyetler neredeyse insanla yaşıttır ve dahası insana eşittir. Nitekim insanın doğadan ayrışarak özne olma süreci, elleriyle düşünerek aletler yapması ve böylece usunu özgürlüğe kavuşturması sayesindedir.

İnsanoğlu doğa karşısında önce taklitle, onda gözlemlediklerine benzer nesneler yaparak tutunmuştur. Bu yol, ona diğer nesneler ve varlıklar üzerinde güç kazandırmıştır. Sonraki aşamada doğanın ona ne vereceğini görmek için durup beklemek yerine istediğini ona vermesi için doğayı zorlamaya, aletlerin gittikçe artan yararlılığı ve özel nitelikler kazanmasıyla doğada benzeri olmayan nesneler yapmaya başlamıştır. Alet, herhangi bir nesneye benzemekten her gün biraz daha uzaklaşmış ve böylece insanın elini kullanmak suretiyle ürettiği bu gereçler dönüşüp güçlendikçe, insanlar dünyayı ve daha da önemlisi kendilerini dönüştürerek insan olmuşlardır. Başka bir deyişle insanın insanca yaşayabilmesi, elini kullanmasını, çalışmasını zorunlu kılmıştır.

Denilebilir ki insanın doğa karşısındaki hayranlık ve güçsüzlük hissiyatından muktedir konuma, doğaya üstünlük sağlama mertebesine erişme süreci her türlü sanatın özünü teşkil etmektedir. O hâlde insanların kullanabilmesi için taşa yeni bir biçim veren ilk alet yapıcı, aynı zamanda ilk sanatçıdır. Bir nesneyi doğanın sonsuzluğu içinden seçip diğer insanların kullanabileceği bir alet olarak ortaya çıkaran da bir sanatçıdır, hayvan kılığına girip bu benzeşme yoluyla onu yakalamayı

[1] "*Evvelâ Cenâb-ı İzzet Hazret-i Âdem-i Safî'yi zemîne getirüp ecel-i müsammâsı nihâyetine dek Âdem-i Safî'ye kût-i lâ-yemût içün dihkânî kârın ya'nî ekincilik etmeği ve buğday ekmeği yemeği Cibrîl-i Emîn vâsıtasıyla Âdem Nebî'ye ekincilik ta'lîm etdi. İbtidâ rû-yı arzda Hazret-i Âdem ekincilik etdi. Ba'dehu Cenâb-ı Bârî sâ'ir enbiyâya dahi birer kâr fermân eyledi*…" (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 241).

kolaylaştıran ilk avcı, belli bir çentik ya da süsle bir aracı ya da silahı işaretleyen ilk taş devri insanı, bütün bu insanlar insanın doğadan ayrışma ve ona hükmetme sürecinde oluşturdukları sanatların öncü atalarıdır (Fischer, 2010: 19-20 ve 34).

İnsanın doğayla giriştiği bu alışverişten, doğadan esinlendiği veya aldığıyla doğaya üstünlük kurma ediminden kıvılcım alan insan-meslek ilişkisi, insanın doğasında var olan temel gereksinimlerden biri sayesinde gelişim göstermiştir: İnsanın insana olan ihtiyacı.[2]

Topluluk hayatının kuralları, tıpkı tabiat yasaları gibi apaçıktır. Hayat şartları, her ne kadar öncelikle doğal etkilerle belirlenmişse de aynı zamanda sosyal hayatıyla ve doğrudan doğruya topluluk hayatından doğan normlarla da belirlenmiştir. Topluluk hâlinde yaşama ihtiyacı, insanlar arasındaki bütün ilişkileri ayarlamaktadır. Hatta fert, bir cemiyet içinde ve ancak bir cemiyetle mevcuttur, denilebilir.

İnsanın topluluk hayatı, en az bireysel hayatı kadar değerlidir. Nitekim uygarlık tarihinde, temelleri topluluk hayatı içerisinde bulunmayan hiçbir hayat şekline rastlamak mümkün değildir. Bireyler olmadan toplum olmamakla birlikte, bireylerin her biri de toplumun yapıcısı olmaktan çok daha büyük ölçüde onun ürünüdürler.

Bu demektir ki sosyal bir varlık olan insanın biraradalığı, iktisadi izahların ötesinde psikolojik bir dürtüyü de işaret etmektedir. Buna göre toplulukların / toplumların oluşumundaki itici güçlerin başında gelen insanın insana olan ihtiyacı birbirlerine muhtaç olan insanları yaşam mücadelesinde daha güçlü bir dirençle tutunabilmek adına toplu hâlde hareket etmeye, bir sosyal yaşam nizamı kurmaya mecbur kılmıştır.

Topluluk hayatı insanoğlunun dünyaya tutunabilmesinde elinde tuttuğu en güçlü vasıta olması yanında refah çıtasının da belirleyicisidir. Sosyolojisinin temel kavramı asabiye (dayanışma ruhu) olan İbn Haldun, ayrı ayrı insanlara ait emek, kudret ve iş yapma gücünün birleşmesiyle, kifayet miktarında olmak şartıyla, üretime katılan kişilerden kat kat fazlasının ihtiyaçlarını temin edecek mal üretmenin mümkün

[2] Alfred Adler insanın insana olan ihtiyacının ya da başka bir deyişle topluluk hayatı oluşturma içgüdüsünün insanın bir tür hayatta kalma refleksi olduğunu ifade eder. Ona göre topluluk içgüdüsü insanlığa şu yönden yararlı olmuştur: İnsanın çevreden gelen güçlüklere karşı geliştirmiş olduğu en dikkat çekici araç ruhudur ve bunun da özel niteliği topluluk hayatının zorunluluğu ile belirlenmiştir. Çünkü insan yalnız başına yaşayacak kadar kuvvetli değildir. Tabiata ancak pek sınırlı bir ölçüde karşı koyabilir. O hâlde bu dünyadaki hayatını sürdürebilmek ve dünyaya karşı daha elverişli bir konum alabilmek için birçok yapma araç edinmek zorundadır ki bu elverişli konumu ona sağlayan en etkin araç sosyal hayattır (Adler, 1995: 128).

olduğuna, aynı kişilerin ayrılmaları, dağınık yaşamaları ve her birinin kendi ihtiyacını bizzat kendisinin temin etmesi hâlinde sadece kendi ihtiyacını bile karşılayamayacağını belirtmekte, birlikte iş yapmanın ve ortaklaşa çalışmanın / kollektivizmin ehemmiyetine ve kârlılığına dikkat çekmektedir:

"*Şüphe yok ki, insanî içtima zarurîdir. Filozoflar bu hususu 'İnsan, tabiatı icabı medenîdir.' sözleriyle ifade etmişlerdir. Yani insan için cemiyet düzeni içinde yaşamak şarttır. Hükemânın ıstılahında bu içtimaa medeniyet adı verilir ki, umranın mânası da bundan ibarettir. Bunun izahı şudur: Allah Taâlâ insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak sûrete ve biçime koymuş, fıtratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir. Ancak insanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu bahis konusu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez. Bu gıdanın, farz edilmesi mümkün en az miktarını ele alalım, bu miktar meselâ bir günlük rızık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok zahmet ve muameleden sonra hâsıl olur. Bu üç işten her biri için bir takım âlet ve edevata muhtaç olur. Bunlar ise demirci, marangoz ve çömlekçi gibi müteaddit sanatları icra eden şahıslar olmadan vücuda gelmez. Farz et ki, insan hiç bir muameleye tabi tutmadan doğrudan doğruya buğday tanesi yemektedir. Bu takdirde bile ekme, hasat etme, daneyi başağından çıkarmak için döğme gibi bahis konusu işlerden daha çok olan diğer bir takım muamelelere ilaveten tohuma muhtaçtır. Bu muamele ve işlerden her biri de ayrıca evvelkisinden daha fazla bir takım sanatlara ve âletlere ihtiyaç gösterir. Bütün bunlara veya bir kısmına bir tek şahsın kudretinin kâfi gelmesi imkânsızdır. O hâlde hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin ve hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle, istihsale iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hâsıl olur*" (İbni Haldun, 2007: 213).

1.2. İŞ BÖLÜMÜ VE TAKAS

İnsanın insana olan zaruri ihtiyacı sonrasında bir araya gelenlerin oluşturdukları topluluklar yaşama uğraşlarını daha etkin bir şekle dönüştürebilmek, tabiat üzerindeki tesir sahalarını azami ölçüde genişletebilmek, kendileri ve çevreleri üzerinde muktedir olabilmek adına ikinci bir aşamanın daha kapısını aralamıştır: İş bölümü.[3]

Bolluğun iş bölümünden kaynaklandığı tezini ortaya koyan Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" isimli yapıtında yer alan ünlü toplu iğne örneklemi iş bölümünün bu hayati fonksiyonunun altını özenle çizmektedir. Buna göre ne iş bölümünün ayrı bir iş kolu hâline getirdiği toplu iğne üretimi işi için eğitilmiş ne de burada istihdam edilen makinelerin kullanımından haberdar olan bir işçi, nadiren, belki de, bütün gücünü kullanarak, günde bir toplu iğne yapabilir ancak kesinlikle

[3] *Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaştırıyorlar. Dünya hayatında onların geçimlerini aralarında biz taksim ettik. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine üstün kıldık*. (Zuhruf 32).

yirmi tane yapamaz. Oysa bu işin o an yürütüldüğü şekliyle sadece işin tamamının başlı başına bir iş kolu değil ama aynı zamanda bir dizi branşa bölündüğü ve işin büyük bir kısmının da bağımsız iş kolları hâline geldiği durumda, bir kişi teli çekip gerer; diğeri onu doğrultur; bir üçüncüsü keser; bir dördüncüsü ucunu sivriltir; bir beşincisi baş geçebilmesi için tepesini ezer; başını yapmak için de ayrıca iki üç işleme gerek vardır; başını geçirmek başlı başına bir iştir; toplu iğneleri parlatmak yine öyle; onları kâğıdın arasına koymak bile başlı başına bir iş koludur; böylece önemli bir iş olan toplu iğne yapmak kimileri bazı imalathanelerde ayrı kişiler tarafından yerine getirilen, kimilerinde ise aynı kişinin bunlardan ikisini ya da üçünü yerine getirdiği yaklaşık on sekiz farklı işleme bölünmüştür. Adam Smith, çıkarsadığı bu farkı, kişisel bir gözleminden hareketle şu şekilde yorumlamaktadır:

> *Sadece on kişinin çalıştığı ve bu nedenle bunlardan bir kısmının iki ya da üç farklı işlemi yerine getirdiği bu türden bir küçük imalathane gördüm. Ama çok yoksul olmalarına ve bu nedenle gerekli araç gereç bakımından kötü donatılmış olmalarına rağmen çaba gösterdiklerinde, günde yaklaşık on iki pound toplu iğne yapabiliyorlardı. Böylece, her biri kırk sekiz bin toplu iğnenin onda birini yaparak günde dört bin sekiz yüz toplu iğne yapmış sayılıyorlardı. Ama eğer tüm işi ayrı ayrı ve tek başlarına yapsalardı ve hiç biri de bu iş için eğitilmemiş olsalardı, her biri değil yirmi, günde bir toplu iğne bile yapamazlardı; düzgün bir iş bölümü ve farklı işlemlerin birleştirilmesi sonucunda, başarabileceklerinin iki yüz kırkta birini, hatta belki de dört bin sekiz yüzde birini bile başaramayacaklardı* (Smith, 2006: 8).

Her ne kadar birçoğunda iş bu denli küçük parçalara bölünemeyecek, böyle bir işlem basitliğine indirgenemeyecek olsa da diğer meslek dallarının hemen tamamında, iş bölümünün söz konusu etkileri verilen örneklemle pekâlâ örtüşecektir. Buna göre iş bölümü bir uğraş alanına ne kadar dâhil edilmişse, emeğin üretici güçleri de o oranda gelişmektedir ve anlaşılan o ki farklı iş kollarının ve istihdam alanlarının varlığı da bu avantajdan dolayıdır. Zira iş bölümü, sanayi ve gelişmenin en üst derecesini yaşayan ülkelerde en ileri noktaya götürülmüş; geri bir toplumdaki bir kişinin işi gelişmiş bir toplumda birçok kişinin işi olmuştur. Her gelişmiş toplumda, çiftçi sadece ve sadece çiftçidir; imalatçı ise sadece imalatçıdır. Bütün bir üretimi yapmak için gerekli emek de hemen hemen çok sayıda kişiye bölünmüştür.[4]

[4] Anadolu esnaf birliği olan Ahilik teşkilatlanmasının kurucusu olarak kabul edilen Ahi Evren'e göre Allah insanı medeni tabiatla yaratmıştır. Bunun anlamı şudur: Allah insanı yemek, içmek, giyinmek, evlenmek, mesken edinmek gibi çok şeye muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu yüzden demircilik, marangozluk gibi birçok mesleği yürütmek için çok insan gerekli olduğu gibi demircilik ve marangozluk da birtakım alet ve edevatla yapılabildiğinden bu alet ve edevatı tedarik için yine çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın ihtiyaç duyacağı bütün

Bu noktada denilebilir ki insanın insana olan ihtiyacından doğan ve her insanın kendini belli bir topluluğa bağlı kılma güdüsünün tabii bir uzantısı olan iş bölümü, insan türünün varlığını başarıyla sürdürebilmesinde, tabiata muktedir olabilmesinde ve dahası uygarlaşmasında asli taşıyıcılardan olmuştur.[5] Nitekim onlar vasıtasıyla kişi sahip olduğu meziyetleri insanlığın yararına daha etkin bir şekilde sunabilmiştir. Zaten iş bölümünün gerçek büyük işlevi iki ya da daha çok kişi arasında bir sosyal dayanışma duygusu uyandırması, toplum içinde dost topluluklar inşa etmesi ve böylece toplumsal yapıyı bütünleştirip birlik sağlamasıdır. Birçok üstünlükler ortaya çıkaran iş bölümünün sosyal bir yığının toplum hüviyeti kazanmasında, bir ve bütün kalabilmesinde bir varoluş koşulu olduğu söylenebilir.[6]

Öyleyse yaşama uğraşını yumuşak bir çözüme kavuşturan ve toplumsal bir iş birliğini ifade eden iş bölümü, karşıtlık yaratırken birleştirir; farklılaştırdığı etkinlikleri bir araya getirir; ayırdıklarını birbirine yaklaştırır.

İş bölümü, herhangi bir insan zekâsının orijinal etkisi değildir. Çok yavaş ve adım adım da olsa insan doğasındaki, görünürde çok kapsamlı bir faydası olmayan mutlak

---

sanat kollarının yaşatılması gerekir. Bu hâlde toplumun bir kesiminin sanatlara yönelmesi ve her birinin belli bir sanatla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin (Bayram, 2002: 99).

[5] Tarihte gerilere gidildikçe türdeşliğin daha büyük ölçüde olduğundan emin olunabilir; öte yandan daha gelişkin toplumsal türlere yaklaşıldıkça da işbölümü daha çok gelişmektedir. Bu itibarla iş bölümü gelişmiş bir cemiyetin karakteristiğidir. Anadolu coğrafyasında kurulan ve zamanının ileri medeniyetlerinden biri olarak addolulan Hititlere ait çivi yazılı belgelerde çoğunluğu eğitimli kimselerden oluştuğu öğrenilen meslek sahiplerine dair tespit edilmiş birçok bulgu söz konusudur. Öyle ki bu kadim uygarlıkta kuyumculuk, demircilik, bakırcılık gibi metal işlerine, ayakkabıcılık ve kemer imalatçılığı dâhil deri işlerine, marangozluk, ok imalatçılığı, odunculuk, meşale imalatçılığı gibi ahşap işlerine, yapı ustalığı, duvarcılık ve mühürcülük gibi taş işlerine, terzilik başta olmak üzere dokuma işlerine, çömlek, hasırcı, çamaşır, içecek imalatı, fırın ve değirmen işlerine varana kadar birçok meslek grubunun varlığı tespit edilmiş olup bu meslek gruplarının kendi içlerinde çırak-usta ve ustabaşı şeklinde bir hiyerarşiye sahip oldukları da anlaşılmıştır. Bu sistemli mekanizma öyle incelikli işletilmektedir ki meslek erbaplarının maaşları ya da yaptıkları işler karşısında işverenlerinden alacakları ücretler dahi kanunlarla belirlenmiştir (Durkheim, 2006: 172; Konig, 1971: 179; Doğan Alparslan, 2002: 39-45).

[6] Emile Durkheim'e göre toplumsal yaşamın iki kaynağı vardır: Bilinçlerde benzerlik ve iş bölümü. Birincisinde birey toplumsallaşır çünkü kendine özgü bireyliği bulunmadığından benzerleri gibi aynı topluluk türü içine karışır. İkincisinde ise kendisini ötekilerden ayırt eden kişisel bir görünümü ve etkinliği olmakla birlikte, onlardan farklılaştığı ölçüde onlara ve dolayısıyla onların birleşmesinden oluşan topluma bağımlı olur. İnsanlar; aralarında uyuşmadan, dolayısıyla da karşılıklı özverilerde bulunmadan güçlü ve kalıcı biçimde birbirlerine bağlanmadan birlikte yaşayamazlar. Her toplum, ahlaki bir birliktir. Bu özellik örgütlü toplumlarda kimi açılardan daha da belirgindir. Birey kendi kendine yeterli olmadığından, kendisine gerekli olan her şeyi toplumdan alır; kendisi de toplum için çalışmakta olduğu gibi. Böylece içinde bulunduğu bağımlılık durumuyla ilgili olarak çok güçlü bir duygu oluşur: Birey kendi değerinin ne olduğunu belirlemeye, yani kendisini bir bütünün ancak bir parçası, bir organizmanın bir organı olarak görmeye alışır. Toplum da kendi yönünden, üyelerini artık üzerinde haklara sahip olduğu nesneler olarak değil, kendisiyle vazgeçemeyeceği bir biçimde işbirliği yapan ve kendilerine karşı ödevlerle yükümlü olduğu varlıklar olarak görmeyi öğrenir (Durkheim, 2006: 268-69).

bir eğilim olan takasın, başka bir deyişle bir ürünü diğeri ile değiş tokuş etme eğiliminin zorunlu sonucudur. Avcılık ve çobanlıkla geçinen bir kabilede, örneğin bir kişi yayları ve okları diğerlerine göre daha bir ustalıkla ve daha hızlı yapmaktadır. Sık sık onları sığır ya da geyik eti ile değiştirmektedir; sonunda, bu yolla ava gittiği zamankine oranla daha fazla sığır ve geyik eti elde ettiğini fark eder. Böylece, kendi çıkarı açısından baktığında, yay ve ok yapımı onun asıl işi olur. Artık o bir tür silah imalatçısı olmuştur. Bir başkası kulübelerin ya da taşınabilir barakaların çevrelerini ve üstünü örtmekte uzmanlaşır. O da aynı şekilde komşuları tarafından sığır ve geyik eti ile ödüllendirilir ta ki sonunda kendini tümüyle bu işe adayıp bir tür ev marangozu oluncaya kadar. Aynı şekilde bir üçüncüsü demirci ya da pirinççi, bir dördüncüsü post ya da deri dikicisi olur. Böylece kendi emeğinin ürününün tüm bu fazlasını başka insanların emeklerinin ürünleri ile değiş tokuş etme olanağının ortaya çıkması herkesi belli bir meslek edinme ve bu işi geliştirmek ve mükemmel hâle getirmek için sahip olduğu zekâsını en iyi şekilde kullanma konusunda cesaretlendirir.[7] Buna göre takas olmasa, herkes gereksinimlerini kendisi sağlamak, biteviye aynı işleri yapmak zorunda kalacak ve yetenek farklılıklarına fırsat tanıyan istihdam çeşitliliği doğmayacaktır.

Demek ki insanlar arasındaki yetenek farklılıkları birbirlerinin işine yaramakta; değiş tokuş yoluyla da herkes başkasının yeteneği ile ürettiği maldan veya sağladığı hizmetten gereksinim duyduğuna erişebilmektedir. İş bölümü bir kere tümüyle yerleşince, bir insanın isteklerinin sadece küçük bir bölümü kendi emeğinin ürünü olur. Onların çok daha büyük bir bölümünü kendi emeğinin tüketim fazlası ürünlerini takas ederek sağlar. Böylece herkes takas ederek yaşar (Smith, 2006: 17-18).

1.3. MESLEKLEŞME VE İHTİSASLAŞMA

İnsanın insana olan ihtiyacından, topluluğun toplumlaşmasından, iş bölümü ve takastan meydana gelen nedensellik zincirinde zamanla tabii olarak tezahür eden diğer halkalar, gerçekleştirilen uğraşının bir mesleğe dönüştürülmesi ve kazanılan birikimle o alanın ustası olunmasıdır.[8] Çünkü toplumu oluşturanlar arasında bölünen işin ve

[7] Sanatlar, sadece insanın doğaya üstünlük sağlamasına değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin gelişmesine de yarar. Sanatın başlıca görevi doğaya, düşmanlara, gerçekliklere karşı bir toplu yaşama gücü sağlamaktır. İnsanlığın başlangıcında bireysel değil daha çok toplumsal bir üretim olan sanatın "güzellikle" uzun boylu bir bağıntısı olmayıp insan topluluklarının yaşama savaşında kullandığı büyülü bir alet, bir tür silahtır. İlkel toplu yaşama düzeni bozulup yerine bireyler toplumu geçtikten sonra bile sanatlar bu niteliğini hiç yitirmemiştir (Fischer, 2010: 37-38).

[8] Meslekleşme olgusu genel manada iki alt başlığa sahiptir: Devlet memurluğu ve serbest meslek. Devlet memurluğu; sadrazamlık, reisülküttablık, kadılık, muhtesiblik, askerlik gibi vazifeler etrafında devlet eliyle gerçekleşen iş ve işlemleri takipten sorumlu kimselerin mesleğidir. Serbest meslekler ise kendi

takas yollu mal ve hizmet değişiminin mükerrer bir hâl alması, bir tecrübe sürecini başlatmış; bu çerçevede yinelenen yaşantılar gittikçe belli bir alışkanlığa evrilerek uğraşıların birer iaşe vesilesi olmasına, kişilerin sıklıkla iş edindikleri bu meşguliyetlerin, tuttukları bu yolların onların, üzerinde uzmanlaştığı meslekleri hâlini almasına neden olmuştur.[9]

içinde esnaflık, sanatkârlık ve tüccarlık şeklinde sınıflandırılabilir. Pratik olarak "dükkân sahibi" olarak da isimlendirilebilen esnaflık daha çok hizmet temelli bir meslek alanı olup hizmetini sanatkârın ona sunduğu ürünler aracılığıyla gerçekleştirendir. Başka bir deyişle sanatkârın ürününün pazarlayıcısı, destgâha / tablaya çıkaranıdır. Arapça kökenli sinf kelimesinin çoğulu olup sözlük anlamı olarak "cins, parça kısım, sınıf" anlamındayken zamanla anlam genişlemesi yoluyla "lonca üyeleri, sanatkârlar ve tüccarlar"ı ifade eder hâle gelmiştir. Sanatkârlık ise esasen üretim ve estetik temelli bir meslek alanıdır. Bir terzi, nakkaş ya da neccarın yaptığı gibi bir maddeyi ya da manayı / fikri / duyguyu işleyerek ondan yeni, güzel ve özgün bir ürün çıkarma gayretidir. Tüccarlık ise apayrı bir meslek sınıfıdır. Nitekim tüccar demek, bölgeler arası ticaretle uğraşan ve uzak yerlerden gelen malları satan büyük iş adamıdır. Şehirde kendi ya da başkasının yaptığı malı satan küçük esnaf esasen tüccarlık mesleğinin dışında kalmaktadır. Ayrıca doğrudan bu üç kategoriye dâhil edilemeyen ürün ya da hizmet odaklı, bazen hobi mahiyetinde avcılık, çiftçilik, dellallık gibi diğer serbest meslek alanlarından da söz edilebilir. Her esnaf sanatkâr, her sanatkâr esnaf olmamakla beraber bazı sanatkârların aynı zamanda ürettikleri ürünlerin kimi zaman esnaflığını yapabilmesi ya da bazı esnafların işlerini büyüterek tüccara dönüşmesi, bir tür memur olan askerlerin bilhassa XVII ve XVIII. yüzyıldan sonra aynı zamanda esnaflık ya da sanatın herhangi bir kolu ile ilgilenebilmesi, yine bunun aksi olarak bir meslek erbabının orduda, sarayda devlete ait imalathanelerde geçici veya kalıcı şekilde çalışmaya memur kılınması gibi durumlarda bu mesleki kategoriler bireysel girişimler düzeyinde iç içe geçebilmektedir.

[9] "İplik, sıra, dizi, yol, tutulan yol" manalarına gelen Arapça bir isimden, "silk"ten türeyen ve "bir yola girme, bir yol tutma / hususi bir sınıfa, bir gruba katılma / bir tarikata intisab etme" anlamlarını karşılayan "sülûk" sözcüğünün ism-i mekânı olan "meslek" kavramı için Kâmûs-ı Türkî'de " yol / gidiş, reftar, tarz / her âdemin dünyada yaşamak, geçinmek için tutdugı iş, tâbi oldugı sınıf / herkesin kendince ittihâz itdigi hatt-ı hareket…" anlamları verilmiştir. Ayrıca bir esnafın, esnaf arasında veya kethüdalar tarafından işinden men edilme cezasına uğratılması durumundaki unvanın "yolsuz" olması da bu bağlamda ilginç bir ayrıntıdır (Şemseddin Sami, 1318: 1345-1568). Meslek sözcüğünün klasik Türk şiiri dizelerinde "yol-yaşam biçimi" manasında kullanımına dair birkaç örnek sıralanacak olursa:

Dâ'imâ âlem cemâlin gül gibi hurrem tutan
Nev-bahâr-ı devlet-i Sultân Muhammed Hânıdır

Bir kader kadr ü kazâ-râdır ki râh-ı kadrinin
Meslekinde seb'a-i seyyâre ser-gerdânıdır Ahmed Paşa K 11/23-24

Vâdî-i fikri fütühât-ı kemâle meslek
Dergeh-i fazlı füyûzât-ı ulûma maksem Nef'î K 52/23 (Şeyhülislam Muhammed Efendi)

Kande bir meslek-i nâ-refte görünse anda
Bulunur cümleden evvel eser-i pây-ı heves Nâbî G 334/2

Gelse dünyaya olurdu pey-rev
Meslek-i himmetine Keyhusrev NS B 67 (III. Mehmed)

Kays-ı melâmet-güzîn râh-nümûndur bana
Meslek-i ehl-i hıred râh-ı cünûndur bana Şeyhülislam Yahyâ G 8/1

Dest-i lutfı olalı hânçe-güşâ-yı himmet
Oldı erbâb-ı hüner mugtenem-i nâz ü ni'am

N'ola dil-beste-i emvâl-i cihân olmazsa
Meslek-i himmetidür vâdî-i ibn-i Edhem Sâbit K 17/28-29 (Mehmed Paşa)

Engels'e göre meslekleşme sürecinde insan eli ilk çakmak taşını işleyip bir bıçak yapıncaya kadar uzunca bir zaman geçmiş olmalıdır ama önemli adım artık atılmıştır; insanın eli serbest kalmıştır ve insan gittikçe daha hünerli olabilmiş, kazanılan esneklik babadan oğula geçerek her kuşakta daha da artmıştır. İnsan eli böylelikle yalnızca çalışmanın organı olmaktan çıkıp aynı zamanda onun ürünü de olmuştur. Çalışarak, yeni işlere uyarak kasların, kas bağlarının ve daha uzun zaman sonra kemiklerin, bu işler sonucundaki özel gelişmelerini tevarüs ederek ve miras alınan bu ilerlemeleri durmaksızın, gitgide karmaşıklaşan yeni işlerde kullanarak insan eli iyice kusursuzlaşmış, Raphael'in resimlerini, Thorwaldsen'in heykellerini, Paganini'nin musikisini yaratmayı başarmıştır (Engels, 2001: 23).

Yapılan işin, deneyimin katkısıyla bir geçim yolu olan mesleğe dönüşümü sonrasında ortaya çıkan yeni evre, meslektaş sayısının da artmasıyla meslek icracıları için rekabete bağlı olarak hüner / marifet / maharet / meziyet / ustalık kazanma denilen bir üst hedefin gözetilmeye başlanmasıdır. Nitekim meslek sahipleri, değiş tokuşa dâhil edebilecekleri ürün ve hizmetlerinin iltifat görmesini sağlayabilmek ve kendileriyle aynı işi yapan meslektaşlarına nazaran daha çok tercih edilen bir hünerkâr konumuna erişebilmek için işlerini çeşitlendirme, onlara usta işi bir keyfiyet kazandırma yoluna gitmişlerdir.[10] Bu amaç doğrultusunda atmaları gereken adımlardan ilkinin ise niteliğin mahiyetine dair birtakım ölçütler, idealler ve kaideler belirleyen ve el birliğiyle nitelikli olanı takdir edip-koruyup niteliksiz olanı tekdir eden-kovan bir teşkilatlanmayı tesis etmek olduğunun bilincindedirler.

1.4. MESLEKİ ÖRGÜTLENME

Aynı, benzer, birbirini tamamlayan, etkileyen ya da birbirinden bağımsız işlerle uğraşan birçok hüner ehli, sayısız ürün ve hizmet sunmaktadır. Meslek icracıları, meslek türleri ve üretilen işler bakımından nicelikte görülen bu çeşitlilik, iyi işi kötüsünden ayırmayı, niteliği ve nitelikliyi belirlemeyi, standarda bağlamayı ve bu

---

Hem-rehiz meslek-i manâda ricâlül-gayba
Gâhîce mülk-i hâmûşiye gelir kâfilemiz Şeyh Gâlib G 118/3

Hak bu kim aynı kitâb ü sünnet idi mesleki
Nisbet-i bâlâ-yı pîrânından yokdur iştibâh Şeyh Gâlib TAR 52/2 (Şeyh İsa Efendi)

[10] Aralarında toplumsal ilişkiler kurulan bireylerin sayısı arttığında bunlar varlıklarını ancak daha çok uzmanlaşarak, daha çok çalışarak ve yeteneklerini daha ileri ölçüde harekete geçirerek sürdürebilirler (Durkheim, 2006: 287).

standardı koruma isteğini zorunlu kılmış, devletin üst denetimiyle hüner sahipleri kalite standartlarını belirlemek maksadıyla birtakım örgütlenmelere yönelmişlerdir.[11] Meslekleşme, ortak bir ruh ve bilinçle teşkilatlanma çizgisine yaklaştıkça da toplum içinde, hususi bir başka topluluk hüviyeti kazanmaya, tesir dairesi geniş bir lonca birlikleri ağı hâlini almaya başlamıştır.[12]

İktisadi hayatın esasını teşkil eden lonca örgütlenmeleri bir tür özdenetim ve asayiş organıdır. Lonca merkezi, devlet, halk ve meslek erbabı arasında bir nevi aktarma kayışıdır (Faroqhi, 2011: 41). Bu itibarla loncalar, belirli tüzükler çerçevesinde hareket eden bir tür sivil dernekleşme şekli olarak temel gayeleri hem devlet birimlerinin ve halkın türlü ihtiyaçlarına cevap vermek hem mesleki bir standardizasyon belirleyerek kendilerine bağlı esnaf ve sanatkârlarla onların çıkardıkları işleri denetlemek hem de mensuplarının ve müşterilerin menfaatlerini gözetmek olan bir teşkilatlanmadır.[13]

---

[11] Ahi Evren bu zorunlu eğilimin oluşum mantığını şöyle açıklamaktadır: "Birçok insanın bir arada çalışması sanatkârlar arasında rekabet ve münazaaya sebep olabilir çünkü bunların her biri kendi ihtiyacına yönelince menfaatler çatışması ortaya çıkar. Karşılıklı hoşgörü ve affetme olmadığı zaman münazaa ve ihtilaf zuhur eder. O hâlde insanlar arasındaki ihtilafı halledecek kanunlar koymak gereklidir. Bu kanun şeriata uygun olmalı ki ona uyulsun ve insanlar arasındaki ihtilafın halline vesile olsun. İhtilafsız bir ortam yaratılınca herkes rahatça umduğunu elde eder. İhtilaf zuhurunda ise bu kanuna müracaat ederek ihtilaflar ortadan kaldırılabilir." (Bayram, 2002: 99-100).

[12] İtalyanca loggia'dan gelmekte olan lonca teriminin Fransızca şekli olan loge Türkçe'de loca olarak geçer ve "hücre yahut oda, özel tahsis edilmiş mekân" anlamına gelir. Arşiv belgelerinde, teşkilatlanmış esnafın birliğiyle ilgili çeşitli fonksiyonların icra edildiği özel yerin, teşkilatlanmış esnafın ortak odasının veya meclisinin adı anlamı dışında teşkilâtlanmış esnaf gruplarını da ifade eder (Kal'a, 2003a: 211). Lonca teşkilatının ortaya çıkışı Roma İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarına kadar gider. İlk zamanlarda kapalı ekonomi içinde sadece toprağa bağlı üretimle başlayan, fakat zaman içinde gelişme gösteren ve özellikle toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere dülgerler, kunduracılar, bakırcılar, çömlekçiler, kuyumcular gibi el sanatlarına öncelik tanıyan meslek gruplarının kurulduğu görülür. Daha sonraları ise kültür ve medeniyetin ilerlemesine uygun olarak yeni iş grupları ortaya çıkar; kasaplar, balıkçılar ile maden işçileri loncaları kurulur (Demirkent, 2002: 61).

[13] Örneğin, 10. yüzyılda İstanbul'da iş yapmış meslek sahiplerinin loncaları hakkında bilgi veren tek kaynak olan ve İstanbul'daki en önemli yirmi iki loncayı tanıtan Bizans dönemine ait "Eparkhion Biblion (Valinin Kitabı)" bir tür lonca tüzükleri koleksiyonudur. Bu tüzüklerde Bizans'ın bütün sanatkârlarının ve tacirlerinin toplumun ekonomik hayatının düzgün işlemesi için belli kurallar ve sorumluluk alanları çerçevesinde nasıl hareket etmeleri gerektiği birtakım kurallara bağlanmıştır. İmparator Leon'un kent meslekleri üzerinde denetleme yapan şehrin valisi tarafından kullanılsın diye yayınladığı bu eserdeki hükümler: Lonca üyelerinin iç ilişkilerini ilgilendirenler, lonca ve devlet ilişkilerini ilgilendirenler ve İstanbul'daki ticaret yaşamı üzerine genel bilgiler verenler şeklinde üç temel kategoriye ayrılmaktadır. Her loncanın üyeleri arasında bir hiyerarşi söz konusu olup üyelerin hammaddenin paylaşımı ve ürünlerin kalitesi ve fiyatlandırılması, ölçü ve tartıların doğruluğu gibi hususlarda karşılıklı gözetimi ve iç denetimi bir de daha üst seviyede bir devlet kontrolü söz konusudur. Her loncanın ürün ve hizmetlerini satabilmelerine çok büyük bir dikkatle izin verilmekte, bir loncanın belirlenmiş olanlar dışında başka ürünler satmalarına müsaade edilmemektedir. Bu hükümlerde yabancı tüccarların İstanbul'da en fazla ne kadar kalabilecekleri, alım satım yerleri de belirlenmiş hatta bu yerlerin aralarındaki uzaklık dahi kurallara bağlanmıştır. Kaideleri çiğneyen lonca mensupları 10 ila 24 nomisma arasında değişen para cezalarına, dayak ve saç kesme gibi bedensel cezalara, mallarına el koyma ya da en ağırları olan loncadan çıkarılma, sürgüne yollanma ve hatta ölüm gibi cezalarla karşı karşıya kalabilmektedirler (Ozansoy, 2002: 55; Demirkent, 2002: 64-65).

İşte, rekabet ve örgütlenme mecburiyetinin ürünü olan lonca teşkilatlanmaları ile beraber belli bir düzene giren mesleki gelişim, zamanla yamaklık-çıraklık-kalfalık-ustalık-ustabaşılık / ehl-i hibre-pirlik ya da kethüdalık-yiğitbaşılık-muhtesiplik gibi oluşumlar çevresinde bir deneyim, görev ve yetki hiyerarşisi oluşturmuş, meslek örgütleri bir tür okullaşmayla kendi personelini yetiştiren, onlara icazet vererek kendi ihtisas kadrolarını, hünermend sanatkârlarını iş düzenleriyle aynı döngü içerisinde üreten kurumsal birlikler hâlini almıştır.[14]

1.5. MESLEK VE PRESTİJ

Sosyal bir varlık olan insanın doğası gereği yaşamı boyunca türlü vesilelerle başkalarıyla etkileşim hâlinde olmasından, diğer insanların varlığına ve yardımına duyduğu daimi ihtiyaçtan, ürün ve hizmetleri takas etmenin insan için zaruri bir hâl

[14] Günümüzde daha çok kâr / fayda amaçlı, insanların maddi gereksinimlerine cevap veren, sipariş üzerine ve belli kurallar çerçevesinde aynı ürünün seri üretimine dayalı, nakd kaygısı ile gerçekleştirilen mekanik işçiliklere zanaat; biriciklik, estetik, yaratıcılık ve özgünlük vasıflarının ağır bastığı, maddi, somut bir gereksinimden çok, soyutluğa, hazza dayanan ve ruh dünyasına seslenen çalışmalar ise sanat ya da güzel sanatlar olarak adlandırılmaktadır. Oysaki XVIII. yüzyıla gelinceye değin sanat-zanaat veya sanatkâr-zanaatkâr ayrımı olmayıp bu iş türlerinin tümü için sanat-sanatkâr sözcükleri kullanılmaktadır. Larry Shiner, "Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi" isimli çalışmasında İngilizcedeki "art (sanat)" sözcüğünün terbiyeciliği, şiir yazma, ayakkabıcılık, vazo ressamlığı ya da yöneticilik gibi her türlü insani beceriyi ifade etmek için kullanılan, Latince "ars" ve Yunanca techne sözcüklerinden türediğini vurgulayarak Avrupa'da XVIII. yüzyıldan önce "sanatçı" ve "zanaatçı" terimleri birbirlerinin yerine kullanılmakta olduğunu ve "sanatçı" kelimesinin sadece şairleri, müzisyenleri, ressamları değil, ayakkabıcı, demirci gibi meslekleri de içine aldığını, bu dönemde zanaatçı/sanatçı yaratıcıdan ziyade imalatçı olarak görüldüğünden ortaya konan ürünlerin de kendileri adına var olan şeyler değil, özel ve belli amaçlara hizmet etme işlevine sahip olduğunu ifade eder. O dönemlerde söz konusu nüans için ise sadece Helenistik ve Roma dönemlerinde genel bir sınıflandırma yapılarak sanatın "liberal" ve "bayağı / hizmetçi / mekanik" sanatlar seklinde ikiye ayrıldığını, "bayağı/hizmetçi" sanatlarda fiziksel emek öne çıkarken, öte taraftan şiiri de içine alan "liberal" sanatlarda, soylu ve eğitimli sınıflara hitap edildiğini, liberal ve bayağı/hizmetçi unsurları birleştiren müzik gibi sanatlara ise "karma sanatlar" dendiğini, ancak üç sınıfın da son tahlilde "sanat" olarak değerlendirildiğini belirtir. Ona göre 1750-1800 yıllarında sanatın bölünmesi gerçekleşerek güzel sanatlar zanaatten, sanatçı da zanaatçıdan ayrılmış nihayetinde 1800-1830 yıllarına gelindiğinde, sanat terimi bağımsızlaşmıştır (Shiner, 2004: 23-24, 30, 46-47, 51-55 ve 165). Tüm mesleki meşgalelerin sanatsal bir eylem olarak değerlendirilmesi Türk-İslam coğrafyasındaki sanatkâr ve sanat eseri algısı için de geçerlidir. Türk-İslam sanatında estetik zevkten anlaşılan şey ile yararlı olma birbirinden bağımsız değildir. Bu yüzden sanatçı ile zanaatkârı veya sanat ile hüneri / fenni ayırmak zorlama bir çaba olacaktır. Burada önemli olan kendini gerçekleştirmenin önemli bir yolu olan yaratıcılığı ön planda tutmaktır. Nitekim Osmanlı'da da sanat algısının zanaatla birlikte düşünüldüğü, sanatçının da zanaatçı nitelikleriyle kavrandığını belirtmek gerekir (Tuğcu, 2012: 242; Faroqhi, 2011: 197; Koç, 2014: 22-23; Kuban, 2010: 209; And, 2011: 141). Zaten Kamus-ı Türkî'de de "san'at" sözcüğünün temel anlamları olarak "İhtiyâcât-ı beşeriyyeden birinin imâli husûsunda mümârese ile ögrenilen ve icrâ olunan iş: dülgerlik, kuyumculuk, hakkâklık…" ve "ustalık, hüner marifet" izahlarının yapılması ya da ehl-i hirefden (sanatkâr) bahseden defterlerde bu mesleklerin bir arada kullanılması da söz konusu algının varlığını işaret etmektedir. Ayrıca bu aynîliğin o dönemlerde sadece "sanatkâr da imalatçı olarak düşünülür" teziyle ilgili olmadığı, aynı zamanda hemen her uğraşın da çıkardığı işlerde yaratıcılık ve estetik değeri göz önünde bulundurduğu, bugün "endüstri" anlamında kullanılan "sanayi'" sözcüğünün san'at kelimesiyle aynı kökten geldiği ve yine Mustafa Kemal Atatürk'ün "Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş demektir." özdeyişini 1923 Martında Adana esnafıyla konuşurken sarf etmesi de bu noktada hatırlanmalıdır (Şemseddin Sami, 1317: 834; Uzunçarşılı, 1986; Yaman, 2008: 9).

olmasından, toplumsal işbirliğinin ve buna bağlı olarak refahın tesisi ve muhafazası maksadıyla iş bölümü yapmasından doğan meslekleşme, lonca teşkilatlanmalarının katkısıyla okullaşıp ihtisaslaşma ve nihayetinde sanatkârlık aşamalarına geçerek sosyal, ekonomik ve hatta siyasi bir tesir dairesi elde etmiştir.[15] Ancak meslekleşmenin toplumların inşası, işleyişi ve gelişimi üzerindeki bu genel-geçer tesir gücü dışında bir de meslek erbabının doğrudan kendileri üzerinde bireysel birtakım etkileri söz konusudur. Zira insanların meslekleri, onların sadece kazanç kapıları olmayıp aynı zamanda sosyal statülerinin de bir belirleyicisi olduğundan kişiler açısından mesleklerin duygu ve çağrışım değerleri birbirine göre farklılıklar gösterebilmekte, bazı meslekler daha müspet bir yerde dururken bazıları daha az tercih edilir olmakta, kimileri hemen her ilgilinin üstesinden gelebileceği bir uğraş alanı olarak düşünülürken kimileri spesifik kabiliyetler gerektiren iş sahaları olarak addedilmekte, mesleksiz / yolsuz / bî-kâr olmak ise her zamanda ve zeminde büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Bunun dışında esnaf ve sanatkârların toplum içinde mesleklerine ve mesleklerini icradaki kabiliyetlerine göre de konum aldıklarını, edinilen mesleklerin statü belirleme işlevleri dışında hirfet ehlinin aile düzenlerini, günlük ilişkilerini, yaşam planlarını hatta düşünce ve algı dünyaları ile meslektaşları ile iletişim kurdukları esnada kullandıkları jargonu dahi belirleyen bir güce sahip olduğunu belirtmek gerekir.[16]

[15] Gerek Roma ve gerekse onun bir parçası ve devamı olan Bizans'ta lonca örgütlenmeleri sosyal hayattaki tesirlerinin yanı sıra politik ve askerî yaşamın içine dahi büyük bir güç unsuru olarak faal bir biçimde dâhil olmuşlardır. Öyle ki imparatorlar muhtelif tarihlerde aldıkları ya da almayı planladıkları askerî kararlarda loncaların aklından ve nüfuzundan defaatle yararlanma yoluna gitmişlerdir. Hatta lonca üyelerinin bazıları enikonu zenginleşip arkalarındaki teşkilatın gücünü de alarak patrikliğe, kumandanlığa, senatörlüğe ve ulaşılabilecek son mevki olan imparatorluğa kadar yükselebilmişlerdir (Demirkent, 2002: 64). Anadolu Selçukluları döneminde Moğolların Kayseri'yi kuşatması hadisesinde sur içinde bulunan çarşı esnafı Moğollara şiddetle karşı koymuş, bir kısım esnaf ve sanatkâr da Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi çevresinde pusu kurarak Moğollara baskın yapmışlardır. Yine esnaf ve sanatkâr birliklerinin siyasî otoritenin zaafa uğradığı zamanlarda şehrin idaresini ele alarak asayişi temin ettikleri de olmuştur. Örneğin Ahiler Orhan Bey'in vefatı üzerine çıkan karışıklıklarda bir süre Ankara'nın idaresini ele almışlar, 1362 yılında I. Murad'a şehri teslim etmişlerdir. Bu hadise bazı kroniklerde Ankara Ahiler Devleti şeklinde yer almıştır (Torun, 1998: 15).

[16] İslam kültüründe sanat, hayatın bütün yönlerini kapsar. İçinde yaşanılan evden geçimin sağlandığı çarşılara, yemek yenen kaplardan kitap ciltlerine ve hatta mezar taşlarına kadar sanatın ve sanatçının başka bir deyişle meslek erbabının girmediği alan yoktur. Sanatı ve sanatkârı bir zevk aracı olarak görmekten vazgeçip insan hayatının şartlarından biri olarak görmek gerekmektedir. (Koç, 2014: 35)

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNDE MESLEKLEŞME

2.1. TÜRK BOZKIR SANATI

Asya bozkırlarında hüküm süren eski Türklerin yaşadıkları coğrafyanın onlara sunduğu tabii olanaklardan ve kültürel yapılarından dolayı daha çok konar-göçer bir yaşam tarzını benimsemiş oldukları ve iktisadi hayatın temelinin de uzun süre hayvancılığa / besiciliğe dayandığı bilinmekle beraber İç Asya'da gelişen, daha sonraları Avrasya'ya yayılan ve birçok geçim faaliyetini kapsayan kadim, gelişkin ve yaygın bir "Türk bozkır sanatı"ndan söz etmek mümkündür.[17]

Ordu millet olarak nitelendirilen eski Türk topluluklarında her an savaşabilecek durumda olan çok sayıda askerin giydirilmesi, donatılması, beslenmesi ve ikmal işlerinin düzenlenmesinin bir gereği olarak özellikle savaş aletleri imalatı yaygın bir sanayi kolu hâline gelmiş, yine madencilikteki tecrübeleri dolayısıyla altın, gümüş işlemeciliğinde ve ağaç oymacılığında (dülgerlik), ziraatta, marangozlukta, keramik (çömlekçilik) sanatında, nakış, minyatür, taş ustalığı ve mimari sanatlarda, çiçek tezyinatı, at koşum takımları, halı, kilim, keçe imalatında, avcılık, balıkçılık, tüccarlık, dokumacılık ve otağcılıkta üstün kabiliyetler göstermişlerdir (Kafesoğlu, 2012: 490).

Örneğin, milattan önce birinci yüzyılda Orhun-Selenga ırmakları ve Ötüken havalisi ile Ongin Irmağı üzerindeki Karakurum ve Ordos bölgesi arasında hüküm süren ve Çin kaynaklarında Hiyong nu adı ile anılan Asya Hun siyasi birliği döneminde, geçim için pek çok el sanatı ile meşgul olunmuş, geniş alanda bir sanat birliği meydana getirilmiştir. Çoğuna ait bulguların kurgan (anıt mezar) kazıları

[17] Eski Türkçe metinlerde gerek serbest gerekse devlet kapısında iş gören 191 meslek adına rastlanmıştır. Sıralanan Türkçe meslek adlarının sayısı ise 173'tür. Bu rakam, mevcut meslek adlarının %90.5'ine tekabül etmektedir. Yine Eski Türkçede pek çok meslek sahibi için birden fazla ad kullanılmıştır ki aynı meslek erbabını adlandırmada farklı sözcüklerin kullanılması toplumun o mesleğe yönelik kültürel birikiminin dile yansımasıdır. Bu, söz konusu mesleklerin çoğunun menşe' bakımından daha eski tarihlerden itibaren ve doğrudan Türkler tarafından benimsendiğine, işlenegeldiğine ve eski Türklerde canlı bir çalışma hayatı olduğuna delalettir. Nitekim dilde bir kavramı karşılamak için çok sayıda sözün bulunması, o kavramın yerleşikliğini ve tutunmuşluğunu gösterir. Yine metinlerde "çıraklık (bala, boşgutçı, udmak)" müessesesine rastlanması sanatkârlık olgusunun eski Türklerde oldukça köklü bir geçmişi olduğunu gösteren bir diğer belirtidir. Zira meslek hayatı, insan kaynakları açısından da desteklenecek kurumsal düzeye ancak belli bir tecrübenin ardından ulaşabilir (Şen, 2007: 329 ve 333).

vasıtasıyla elde edildiği sayısız sanat eseri, ok ustası, eyer ustası, koşum ve at başlığı imalatçısı, maden işçisi, demirci, ressam / portre sanatçısı, dövmeci, kılıç ve bıçak ustası, ağaç işleri ve oymacılık ustası, sal yapımcısı, dokumacı, seramik, cam ve metal işleme / kuyumculuk işleriyle ilgilenen hüner sahibi bir dizi meslek erbabının elinden çıkmadır.[18] Ayrıca Asya Hunları döneminde hem Batı hem de Doğu Roma ile devamlılıkla bir iktisadi alışveriş olduğu ve bu faaliyetlerin eşit şartlarda sürebilmesi için de belirli pazar yerleri belirlendiğini, Altay ve Selenga bölgesinde ve bilhassa geniş sulama kanallarının olduğu Tötö bozkırında bir ziraat kültürünün var olduğunu, döneme ait mezarlarda ileri seviyede bir dülgerlik tekniğinin görüldüğünü de söylemek gerekir (Bedirhan, 2014: 151-152; Çoruhlu, 2007: 369; Ögel, 1984: 164-165).

VI. yüzyıl ortalarında Orhun nehri batısındaki yayla bölgesinde (Ötüken) kurulup Mançurya'dan Karadeniz sahillerine kadar uzanan bir coğrafyada egemenlik kuran ve erken ortaçağ Tük sanatının en önemli temsilcilerinden olan Göktürklerden kalma en önemli sanat eseri elbette ki Orhun Abideleri denilen mezar kitabeleridir. Nitekim Hun sanatının küçük farklılıklarla bir tür devamı olan Göktürk sanatından (Çoruhlu, 2007: 153-154) söz edebilmenin yolunu açan ve sırasıyla vezir Tonyukuk ve hakan kardeşler Kül Tigin ile Bilge Kağan adına dikilen bu yazıtlarda taş oymacılığı / heykeltraşlık, mimarlık, nakkaşlık, hakkaklık maharetlerinin sergilendiği bir tür sanat atölyesi meydana getirilmiştir.[19] Bu yazıtlar vesilesiyle marifet gösterdikleri öğrenilen meslek erbapları dışında Göktürklerin eyer, gem, üzengi gibi at koşumu takımı ve ok, yay, mızrak gibi savaş silahı üretimiyle ilgili olarak bilhassa demircilik[20], onun dışında

[18] Rus arkeolog Rudenko ve ekibi tarafından Güney Sibirya'daki Altay Dağları eteklerindeki Pazırık'ta açılan kurganlardan özellikle beşincisinde bulunan ve inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi ve motiflerinin zenginliği ile dikkat çeken halı ve diğer tekstil ürünleri, ikinci kurganda bulunan mumyalanmış ölü vücudundaki hayali hayvan figürlerinden oluşan dövmeler, 1970'lerde Kazak Âlimlerinden Kemal Akişef idaresindeki arkeologların açtığı Issık kurganından çıkan ve maden işleme / kuyumculuk sanatının gelişmiş bir timsali olan Altın Elbiseli Adam adlı zırh ve süsleme sanatı örnekleriyle dolu diğer altın levhalar, işlemeli yün örtüler öne çıkan birkaç usta işi Asya Hun Devleti sanatı örneğidir (Aslanapa, 2011: 1-7).

[19] Kül Tigin ve Bilge Kagan külliyeleri vücuda getirilirken işlerinde mahir altı Çinli sanatkârın getirtilmesi dışında bedizçig (nakkaş), taş ustası (heykeltıraş), hakkak ve mi'mar olarak çok sayıda Türk sanatkârın görevlendirildiği bilinmektedir ki bu eli uz ustaların başlıcası Türkçe kitabeleri hakkeden "Kagan atısı" Yolug Tigin'dir. Onun dışında Tekeş Kül Tudun'un kardeşi, Azganaz Er Agar ve Çiner isimli hümermendler de külliyelerin inşası dolayısıyla adı anılan meslek erbaplarıdır. Zaten Göktürklerden itibaren Türk saraylarında devamlı çalışan mimar gibi sanatkârların varlığı bilinmektedir (Esin, 1972: 46 ve 51-52; Çam, 1998: 14).

[20] "*Altay dağlarında muhtelif çeliğe rastlanmaktadır. Bilhassa Salınçak ve Onugug dağlarındaki yumuşak ve sert çeliklerden çok bahsedilmiştir. Tuyahta ve Kuray kurganlarında bulunan çelik cinsleri, hakikaten yüksek kalitede cevherlerle ilgili idiler. Altaylara giden seyyahlar, ora halkının hala çok mahir demirciler olduklarını bilhassa kaydetmişlerdir. Hatta Radloff'a göre Altay bıçakları Rus*

keramik (çömlekçilik), duvar ve kaya ressamlığı gibi mesleklerde de mahir kabul edildikleri yine diğer kurgan buluntuları aracılığıyla tespit edilebilmektedir.

Türk sanatının ilk kez yerleşik bir sanat olma özelliği kazandığı ve mesleki çeşitliliğin arttığı Uygur sanatı, Türk sanat tarihinde özgün bir konuma sahiptir.[21] Karabalagasun, Hoço, Beş-balık ve havalisinde konuşlanan ve Maniheizm ve ekseriyetle Budizm etkisiyle sanatlarını icra eden Uygurlar baskı sanatından, pandomim, bale, şan, orkestra ve iptidai şekilde tiyatro ve hikâye anlatma sanatına; mimarlıktan, çiçek tezyinatına, tekstil sanatına, demirciliğe, başta Çin olmak üzere Hindistan, Arap ve İran medeniyetleriyle kervan ticaretine, çadırcılığa, mücevherciliğe ve diğer maden işlerine kadar sanatın birçok sahasında usta işi eserler ortaya koymuşlardır.[22]

Büyük çoğunluğu Macar Türkolog A. Stein'in ve A. Grünwedel başkanlığındaki Alman araştırma ekibinin muhtelif çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan Uygur dönemi yazma eserleri hat sanatı estetiği bakımından dikkate değer niteliktedir. Ayrıca özellikle Uygurlarda yaygınlık gösteren "ordu-kentler", sivil ve askerî mimarinin iç içe girdiği mühim sanat eseri örnekleri olup bu kültür dairesi için benzerlerini başka yerlerde bulmanın hemen hemen imkânsız olduğu bir Buda heykel sanatından da söz edilebilmektedir. Yine eski Uygur şehri harabelerinde bulunan VIII ve IX. yüzyıllardan kalma Budist ve Maniheist duvar resimleriyle minyatürler Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir.[23] Bu resimlerin bazılarında görülen insan yüzüne ferdî bir özellik vermek, başka bir deyişle portre yapmak sanatı ilk defa Uygur

bıçaklarına tercih edilirmiş. Rus tüccarları yanlarında Altay bıçakları taşımayı arzu ve tercih ederlermiş. Altaylı demirciler bilhassa kaynak tekniğinde çok usta imişler" (Ögel, 1984: 163).

[21] Sanat tarihçilerine göre VIII. yüzyılda Türkistan sanatında esaslı bir değişiklik olur ve bu değişiklik hem sanatların şahsiyet bulmasında hem de stilistik ve teknik sahalarda aşikardır (Esin, 2006: s. 280).

[22] 982'de Uygur kağanlarının yazlık merkezi Beşbalık şehrine elçi giden Vang yente, Uygurları: "Çalışkan, sanatkâr, çoğunun elinde sazları vardı. Şehirler müzik sesleri ile dolu idi." şeklinde anlatmaktadır (Aslanapa, 2011: 24). Ünlü Arap Seyyah Temim İbn Bahr'ın rivayetine göre Karabalgasun şehrinde on iki tane muazzam demir kapı vardır, nüfusu hayli kalabalıktır, çarşıları ve muhtelif esnafı vardır ki bu ifade Uygurlar döneminde meslek türlerindeki çeşitlenmeyi işaret etmektedir (Bedirhan, 2014: 127). A. Stein ise Uygurların sanatlara karşı olan istidatlarını bir devamlılık zincirinin halkası olarak değerlendirerek Orta Asya'da eskiden beri yayılmış olan köklü bir kültürün devamı olarak nitelendirmiştir. Ona göre Uygurlar bu maharetleri eski devirlerden beri öğrenmiş ve tatbik edegelmişlerdir (Ögel, 1984: 362).

[23] Türk resim sanatının bu denli üstün bir düzeye ulaşmasında Maniheizm'in payı hayli büyüktür çünkü Maniheizm'in kurucusu olan Mani, aynı zamanda resim sanatının piri ve en büyük ustası olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla resimle uğraşmak, aynı zamanda dinin öngördüğü bir uğraş değeri taşımaktaydı (Turan, 1990: 241).

dönemi Türk duvar resimleriyle başlamıştır (Çoruhlu, 2007: 229-37; Aslanapa, 2011: 11-14).

Hun, Göktürk ve Uygur gibi büyük imparatorlukların yanı sıra Orta Asya'da ve dahi Doğu Avrupa ile Kuzey Karadeniz'de çeşitli Türk devletleri ve toplulukları da kendi sanatlarıyla İslamiyet öncesi bozkır Türk sanatı mozaiğine katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan Çin Budist sanatının temellerini atan ve zamanla Çinlileşen Tabgaçların resim, heykel ve mimarlıkta; Budist ve İran sanatlarından bir sentez oluşturan Akhunların dokumacılık, resim ve sikke işçiliğinde; Kırgızların altın ve gümüş kaplar, at koşum takımları, hayvan heykelcikleri, savaş gereçleri, ağaç işçiliğinde; Avrupa Hunları'nın bilhassa silah yapımı, kuyumculuk, demircilik, kakmacılık ve keramik sanatlarında; Kırım Tüklerinin altın işçiliğinde, at koşumu sanatlarında, dökmecilikte, kazan yapımında; Avarların maden ve silah yapımı sanatlarında; Hazarların çömlekçilikte, silah, at koşumu işlerinde ve mimarlıkta; Kumanların zırh işçiliğinde mahir oldukları ve büyük ustalar çıkardıkları günümüze dek ulaşmış eserler vasıtasıyla bilinmektedir (Çoruhlu, 2007).

Bu noktada, bir Karluk, Yağma, Çigil ve Tuhsı birliği olan ve iki yüz bin çadırlık topluluklarıyla hükümdarları Saltuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabulü sonrası toplu olarak Müslümanlığa geçiş yapan Karahanlılardan ayrıca bahsetmek gerekmektedir. Çünkü onlarla birlikte Türklük İslamiyetle tam bir imtizaca erişmiş ve bu iki paradigma birbirilerinin gerçek manada tamamlayıcısı olmaya başlamıştır. Bununla birlikte eski Türklerin sosyo-kültürel yapısına dair birçok mühim bilgiye erişebildiğimiz bir dizi eşsiz eserin Karahanlılar döneminde yazılmış olması da bu devletin yönetimi altındaki zamanı ve mekânları ayrıca değerli kılmaktadır.[24]

Divanu Lügati't-Türk'ten edinilen bilgilere göre XI. yüzyılda Türk toplumunda kesin olmamakla beraber üç sosyal tabakadan söz edilebilmektedir. Bunlardan

[24] İslam dünyasında Türklerin sahne alması, Fergana, Taşkent ve Maveraünnehir'den az sayıda gelen Türklerin VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi halifelerinin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında yer almalarıyla başlamış, IX. yüzyılda bunların sayıları süratle artarak, Mu'tasım zamanında hassa ordusunun tamamı Türklerden meydana gelmiştir. 838'de Bağdat'ın kuzeyinde, Dicle kıyısında Mu'tasım tarafından kurulan yeni merkez Samerra'ya Türk muhafız ordusunun ve Türklerin yerleştirilmesiyle Türk sanatının etkileri de görülmeye başlanmıştır. Saraylar ve evlerin alçı süslemelerinde yatık kesim tekniği ile yaş sıvalar üzerine tahta kalıplarla yapılan süslemeler, Türk sanatının İslam sanatına getirdiği ilk yeniliklerdendir; fakat Türklerin kendi istekleriyle İslamı kabul edip bu yeni din içinde, tamamıyla orijinal, büyük bir sanat geliştirmeleri hareketi Asya'da kurulan Müslüman Türk devletleri ile başlamış, bunların birincisi olan Karahanlılar zamanında, ilk sağlam temeller atılmıştır (Aslanapa, 2011: 25).

birincisi yüksek tabakayı teşkil eden beyler ve hanedan üyeleri, diğeri orta tabakaya karşılık kara budun denilen halk ve üçüncü olarak köleler (karabaş). Bu topluluklardan özellikle kara budun kendi arasında muhtelif el sanatları ile birtakım meslek gruplarına ayrılmışlardır. Bu ata sanatı meslek gruplarının başlıcaları âlimler (tering bilge, yüğrük bilge, tengrigen), tabipler (emci, otacı, atasagun) efsuncular (kahin, kam), rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler (tarıgçı), tüccarlar (sart), hayvan yetiştiricileri, dokumacılar (közek), keçe yapımcıları, hasır imalatçıları – çanak, kap kacak imalatçıları (ayakçı), boyacılar, terziler (yiçi), ayakkabıcılar (etükçi), değirmenciler (ügitçi), fırıncılar / ekmekçiler (etmekçi), sebze ve meyve satıcıları, avcılar ve balıkçılar, kasaplık (etçi), marangozlar, berberler, aşçılar (salçı), şarap satıcıları (timçi), bağcılar, demirciler (temürçi) ve okçu, kuyumcu, bakırcı gibi diğer maden işçilikleridir. Ayrıca korucu (korugçı), atlı postacılar (eşkinci), ipek kumaşların muhafızları (agıçı), kılavuz (yorçı, çufga), derici, çoban, muhtar (kökyuk, tuzun) da metinde geçen diğer meslek erbaplarıdır. Bu dönemde ayrıca meslek erbaplarının yanında meslek / sanat hayatının canlılığını ve oturmuşluğunu göstermesi bakımından uz kişi (usta), uzluk (ustalık), bala / buşgut / tuşkut / turbı / uzmak (çırak), ter (yapılan işe karşılık alınan para), terci (işçi), mançu (sanat erbabının aldığı ücret), alımçı (alacaklı), berimçi (borçlu), tutug (rehin), satışgan – alışgan / satış-tawış (alışveriş), asıg (kâr), kor (zarar), fiyat (yanut), sekü (dükkân), kız (pahalı), arkış (kervan) gibi birçok çârsû-bâzâr teriminin kullanıldığı da bilinmektedir (Genç, 1997).

Tüm bu verilerden hareketle diyebiliriz ki Asya Türklüğünde geniş bir meslek çeşitliliği; köklü, örgütlü ve hareketli bir mesleki hayat vardır.[25] Eli uzluk, kişinin en

[25] Serkan Şen, eski Türklerde icra edilen meslekleri: Hayvancılıkla ilgili meslekler (igdişçi, yılkıçı, yuntçı, koynçi, udçı, bukaçı, kütçi…), avcılıkla ilgili meslekler (abçı, keyikçi, kişçi, tonuzçı, kuşçı, torçı…), ziraatle ilgili meslekler (tarıgçı, borlukçı, suvçı…), esnaf ve sanatkârlıkla ilgili meslekler (uz, uzagut, börkçi, yunçı, yiçi, aşçı, temürçi, okçı…), ticaretle ilgili meslekler (sart, satıgçı, seküçi), maliyeyle ilgili meslekler (agıçı, kalançı…), ulaşım ve taşımacılıkla ilgili meslekler (çugka, uduzgak, yolçı, yükçi, kemiçi, köçütçi…), haberleşme ve iletişimle ilgili meslekler (arkış, tirkiş, elçi, tılmaç…), madencilikle ilgili meslekler (tuzçı), eğitim öğretim ve kültürle ilgili meslekler (boşgutçı, bitigçi, bahşı…), dinle ilgili meslekler (kam, nomçı, toyın…), dilencilikle ilgili meslekler (karacı, buşıçı…), sağlıkla ilgili meslekler (atasagun, otacı…), büyü, fal ve kehanetle ilgili meslekler (afsunçı, darnıçı, yadçı…), adaletle ilgili meslekler (çantal, kıyınçı, yarguçı…), güvenlikle ilgili meslekler (çerig, sü, bakguçı, tıngçı, elgürçi, sakçı…), yöneticilikle ilgili meslekler (başçı, iş ayguçı), yardımcı meslekler (bala, boşgutçı, udmak), hizmetle ilgili meslekler (karabaş, kırkak, udugçı, orunçı, yuguçı…), gündelik islerle ilgili meslekler (maraz, terci…), sanatla ilgili meslekler (bedizçi, oyunçı, yıragu…), eğlence hayatıyla ilgili meslekler (tagunçı, timçi…), meşru olmayan meslekler (igit, karakçı, ogrı…) şeklinde sınıflandırmaktadır ki uğraş çeşitliliğinin boyutlarını ortaya koyan bu döküm, Türk bozkır sanatının ne denli köklü ve gelişkin olduğunu işaret etmektedir.(Şen, 2007).

büyük meziyetlerinden biri olarak algılanmış, sosyal hayatta bir itibar sağlayıcı işlevi görmüştür.

Eski Türklerin sosyal hayatında iş edinilen mesleki alanların bir kısmı yapı ve işleyiş itibarıyla özgün yapısını koruyarak geçmişten bugüne kadar aktarılabilmiş; bir kısmı ise ticari ilişkiler, savaşlar ve göçler gibi kültürlerarası etkileşime işlerlik kazandıran vesilelerle bünyesine başka kültürlerden yeni mesleki unsurları ve tasarrufları katmak suretiyle başkalaşmış, diğer taraftan benzer vesilelerle yayılarak farklı zemin ve zamanlardaki mesleki yapılanmalara, ritüellere ve örgütlenmelere sirayet ederek onlara yön vermiştir. O hâlde milletlerarası ilişkilerde mühim bir konuma sahip olan ürün ve hizmet alışverişinin, istekli ya da zorunlu olsun, bizatihi kendisinin de bir tür değiş tokuş metaı olabildiği söylenebilir. Nitekim kültürler / milletler birbirinden sadece mesleki ürün ve hizmetlerin alışverişini yapmamış bunun ötesinde mesleki teknik ve deneyimler de paylaşılmış, dahası doğrudan meslekler veya meslek erbapları birer alışveriş meta'ı hatta ganimet hâlinde transfer edilebilmiştir.[26] Eski Türkler açısından söz konusu etkileşim çağlar boyu başta Çin kültürü olmak üzere Hint, İran ve Bizans kültürü ile devam edegelmiş ancak en büyük ve etkili imtizaç, aşağı yukarı VIII. yüzyıldan itibaren İslam kültürü ile gerçekleşmiştir. İslamiyet'in Türk kültürüne eklemlenmesi bugüne değin varlığını sürdüregelen güçlü bir Türk-İslam kültür ve sanat bireşiminin vücuda gelmesini sağlamıştır.[27]

2.2. İSLAM'DA KESB, HÜSN VE SUN'

Zerrattan Şumus'a kadar kâinattaki her varlık durmaksızın bir devinim hâlindedir. Gök cisimleri, hayvanlar, bitkiler hatta cansız denilenler bile. O hâlde hareket ya da onun daha özel ve şuurlu karşılığı olan çalışmak (kesb) fizik kanunlarından ve dahi sünnetullahtandır.[28]

[26] Türk ulusal kültürünün farklı kültür ortamları ile eşleşen evreleri olmuştur ve bu evrelerde değişik meslek / sanat bileşimleri vardır. Türkler bu bileşimlerin kiminde kurucu kiminde paylaşıcı kiminde ise aynı zamanda taşıyıcı olarak görünmektedir (Kuban, 2010: 27).

[27] Türk-İslam kültür ve sanat bireşiminin en güzel örneklerinden biri Osmanlının kuruluşunda rol oynayan ve mesleki dayanışmayı esas alan Ahilik kurumudur. Köklerini kısmen Orta Asya'da şekillenen mesleki yapılanmadan alan bu birlik, İslami ögelerin katkısıyla dinî, felsefi, iktisadi ve hatta askerî bir örgütlenmenin ismi olmuştur.

[28] Sözlükte "bir şeyi açıklığa kavuşturmak, iyi veya kötü yeni bir yöntem ortaya koymak" anlamındaki "senn" kökünden türeyen sünnetullah terkibi "Allah'ın koyduğu kanun, nizam" demektir. Kur'an'da sünnet kelimesindeki "sürekli, düzenli ve özgün uygulama" anlamı Allah'a nispet edilmek suretiyle Allah'ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulamasının bulunduğuna işaret edilmiştir (Çelebi, 2010: 159).

İnsanoğlu, varlıklar toplamının hem evreni şekillendirmek bakımından mühim bir parçasını teşkil eder hem de zübde-i âlem (âlemin özü) olarak kâinata dair pek çok özelliği bünyesinde barındırır. Hareket ve çalışmak da bu yansımalardandır. Öyleyse söz konusu "daimî hareket"in doğrudan muhatabı olan insan için çalışmak, her anlamda yaşıyor olmanın gerek şartlarındandır.

Çalışma, çevreleri değiştirir ve cemiyetlere yeni bir şekil verir. Çalışma, milletleri meydana getirerek kültürlerin, medeniyetlerin ilk kaynağı olarak ortaya çıkar. İnsan, yapıcı faaliyeti içinde, bizzat kendi kendini keşfederek, medeniyeti kuvveden fiile çıkarır (Lahbabi, 1996: 10-12).

Çalışmak ve insan arasındaki zorunlu ilişki, İslami paradigmada fazladan bir vasfa daha sahiptir ki bu sıfat onu yeni ve kudsi bir mertebeye, zorunluluktan değerliliğe taşır çünkü Müslüman'ın, İslamî ölçülere uygun olarak yaptığı her çalışma ibadettir ve bu çalışmaya Kur'an "salih amel" adını vermiştir.[29]

İslam'da emek ve alın teri sarf edilerek mal kazanma, Allah'ın insanlara sunduğu bir hazine olan zamanın en üretken şekilde değerlendirilmesi, kişinin kimseye muhtaç olmadan hayatını sürdürebilmesi, çoluk çocuğunun nafakasını temin etmesi maksadıyla meşru yoldan çalışıp kazanması, kutsal bir davranış olarak nitelendirilmiştir. İslam'a göre en temiz ve en helal kazanç, alın teriyle göz nuruyla elde edilen kazançtır. Bu yüzden İslam, insana sürekli çalışmayı emretmekte, ondan verimli bir çalışma istemektedir. İlahî yasa, çalışanın dünya ve ahirette kazanacağını vaat etmektedir.

Çalışıp çabalamanın çağlar boyunca en temel şekli insan eliyle gerçekleştirilir. Allah'ın kendisine verdiği akıl gibi bir cevher, el gibi hünerli bir uzvu kullanarak çevresine serilmiş nimetlerden azami derecede faydalanma kabiliyetine sahip olan insandan, "Allah'ın halifesi" olmak hasebiyle dünyayı imar etmesi beklenmektedir.

Kur'an'da çalışma ile ilgili olarak kullanılan kavramların çokluğu ve çeşitliliği, insan için çalışmanın önem ve gereğine işaret ettiği gibi, çalışmanın çok yönlülüğüne

[29] İslâm, toplumun muhtaç olduğu iş, teşebbüs ve hizmetleri yerine getirmeyi ibadet (farz-ı kifâye) telakki ettiği gibi rızık temini için çalışmayı, iş yapmayı ve emek sarfetmeyi, hararetle teşvik etmiş, birini diğerinden ayırmadan, her meşru işi şerefli saymıştır. Çalışmak Allah buyruğudur, Allah'ın emrine itaat ise ibadettir (Karaman, 2015: 10).

de işaret etmektedir. Ayrıca bu kullanımlar, insan çalışmalarının mahiyet ve hedefini belirleyerek onları anlamlı hâle de getirmektedir.

Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanoğluna el emeği ve alın teriyle yapılan çalışmanın önemini türlü bağlamlarda defaatle bildirmektedir. Necm suresinin 39, 40 ve 41. ayetlerinde "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur ve çalışması da ileride görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir." buyrularak insanın ancak çalıştığının karşılığını alacağı; Yunus suresinin 67. ayetinde "O (Allah), geceyi içinde dinlenesiniz diye sizin için yaratan, (çalışıp kazanmanız için de) gündüzü aydınlık kılandır. Şüphesiz bunda dinleyen bir toplum için ibretler vardır." ve yine Furkan suresinin 47. ayetinde "Sizin için geceyi örtü, uykuyu istirahat kılan, gündüzü de dağılıp çalışma (zamanı) yapan O'dur." ve Nebe suresi 9,10 ve 11. ayetlerinde: "Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldır." buyurarak geceyi dinlenme, gündüzü de çalışma vakti kıldığını beyan etmiştir. Yine En'am suresi 152, A'râf suresi 85, Şu'ara 181 gibi ayetlerde ölçünün ve tartının tastamam yapılması; İnşirah suresinin 7 ve 8. ayetlerinde "Boş kaldın mı hemen başka işe koyul ve yalnız Rabbine yönel." ifadesiyle biteviye çalışmayı emretmiştir. Cuma suresinin 10. ayetinde ise Allah "Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütuf olarak verdiği şeyleri elde etmek için çalışın." buyurarak yine müminleri çalışmaya teşvik etmektedir.

Allah, her konuda doğru ve makul olanı temsil eden peygamberlerinin de sanata, meslek edinmeye yönlendirildiğine dikkat çekmektedir. Sebe' suresinin 10 ve 11. ayetleri Hz. Davud'tan bahisle: "Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir üstünlük verdik. 'Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin' dedik. Ona demiri yumuşattık. Geniş zırhlar imal et, dokumasını ölçülü yap. Ey insanlar! Yararlı iş işleyin; doğrusu Ben yaptıklarınızı görenim, diye vahyettik." buyurmuştur (Karaman vd.: 2007).

İslam'ın el emeği ve alın terine verdiği ehemmiyete dair Hz. Peygamber'in de Kuran-ı Kerim rehberliğinde ve Müslüman, diğer müslümanların elinden ve dilinden güvende oldukları kimsedir düsturundan hareketle helal kazanç ve dürüst ticaret, üretmek ve üretkenliğin değeri, işini sağlam ve güzel yapmak ve tembelliğin, dilenciliğin eleştirisi bağlamında birçok hadis-i şerifi mevcuttur. Hz. Peygamber, kişinin çalışmasını, üretimde bulunmasını ve ailesini geçindirmesini Allah yolunda cihat ve gündüzleri oruç, geceleri namazla geçirme ile bir tutmuş, iki günü birbirine

eşit olanın hüsranda olduğunu, kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlamasının, versin veya vermesin birisinden bir şey istemesinden daha hayırlı olacağını belirtmiştir. O, kişinin elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yemediğine, en helal rızkın sanatçının kazandığı olduğuna, Allah'ın mü'min sanatkâr kuluna değer verdiğine, pazarların Allah'ın kurulmuş sofraları olduğuna değinip çalışma sebebiyle geceyi yorgun geçirenlerin Allah'ın mağfiretine ermiş olarak sabahlayacaklarına, dosdoğru bir tüccarın kıyamet günü şehitlerle beraber olacağına dikkat çekmiştir (Kütüb-i Sitte, C.14: 485, C. 17: 243; İmâm-ı Gazâli, 1989, C. 4: 10-11).

İnsanların en hayırlısının insanlara hizmet sunanlardan çıktığını ifade ederek örnek olması maksadıyla bütün peygamberlerin ellerinin emekleriyle geçindiğini ifade eden Hz Peygamber: "Hiç kimse elinin kazandığından daha hayırlı bir taam yememiştir. Allah'ın nebisi Davud, elinin emeğini yerdi." (Kütüb-i Sitte, C.6: 401) buyurarak çalışmakla elde edilen kazancın peygamber sünneti olduğuna dikkat buyurmuştur.[30]

Dünyanın ahiretin tarlası olduğu ve Müslüman'ın hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için yarın ölecekmiş gibi de ahiret için hazırlık yapması gerektiği iletilerinden hareketle kesbin fazileti, alışverişte dürüstlüğün önemi gibi konularda ayet ve hadis desteğiyle türlü te'viller geliştiren büyük İslam düşünürü İmam Gazali de Allahın ahireti sevab

[30] Çalışmak peygamberlerin şaşmaz yoludur ve "Nuh'a gemiyi bizim gözetimimizde ve vahyimiz ile yap diye vahy ettik (Müminun 20)" ya da " Davud'a sizi savaşlarda korumak için zırh yapma sanatını öğrettik. Artık şükretsenize (Enbiya 80)" gibi ayetlerin ışığında inanılmaktadır ki sanat ve meslekler Allah'ın peygamberleri aracılığıyla kullarına öğrettiği bilgilerden çıkmıştır. Nitekim birçok peygamberin, peygamber olmadan önce ve olduktan sonra işçilik etmiş olmaları İslâm'da işin değerini göstermesi bakımından mânidârdır. Bütün peygamberler çalışma konusunda insanlığa birer model olmuşlar ve muhtelif mesleklerin pîri kabul edilmişlerdir. Hz. Âdem ekin ekmiş, değirmencilik yapıp ekmek imal etmiş, dokumacılıkla ve aşçılıkla iştigal etmiştir, Hz. Nuh neccarlık (dülgerlik), gemicilik yapmış, Hz. Süleyman hurma yapraklarından zenbil-bâf yaparak geçinirmiş, Hz. İdris terzilikle ve hattatlıkla geçinmiş, ilm-i nücumla ilgilenmiş, Hz. İbrahim sütçülük, zahire ticareti, ziraat, dülgerlik ve bennâlıkla uğraşmış, Hz. Davud demircilikle, zerrâhlıkla (zırhçılık) uğraşmış, Hz. Ermiyâ cerrâhlıkla, Hz. Zekeriya dülgerlikle uğraşmış, Hz. İsa iplik eğirip bükmüş ve hatta toplamış, Hz. Yusuf saatçilikle, Hz. Şit gazzâzlık ve cüllahlık (ipek ve çulha dokumacılığı), Hz. İsmail kannâslıkla (avcılık), Hz. Musa, Hz. İshak ve Hz. Şuayb râîlikle (çobanlık), Hz. Üzeyir hammârlıkla (bağcılık, bahçecilik), Hz. Kaffâh bağbanlıkla, Hz. Dânyâl remil işiyle, Hz. Lokman hekimlik ve eczacılıkla, Hz. İşmû'il tercümanlıkla, Hz. Yunus sayyâd-ı mahi işiyle (balıkçılık), Hz. Zülkifl habbâzlıkla (ekmekçilik), Hz. Hûd ticaretle ve Hz. Sâlih şüturbanlıkla (devecilik, deve çobanlığı), Hz. Lût tarihçilikle, seyyahlıkla, Hz. Hârun vezirlikle, Hz. İlyâs cüllahlıkla, Hz. Eyyûb çiftçilikle uğraşmış, Hz. Peygamber de hadisleriyle insanları sadece çalışmağa teşvik etmekle kalmamış, bizzat kendisi de hem günlük işlerde hem de bir geçim yolu olarak çobanlık, ziraat ve ticaret alanlarında çalışarak emek ve kesb ile ilgili ilkelerini kendi hayatında uygulamıştır. Peygamberlere uymak da Kur'an-ı Kerim'de: "O Peygamberler Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. O hâlde sen de onların gittiği doğru yolu tutup onlara uy (Enam 90)" ayetiyle emrolunmuştur. Hz. Peygamber'in en ileri gelen sahabilerinden Hz. Ebu Bekir hububat tüccarıdır, "Allah'ın fazlından rızk aramak üzere iki ayağımın üzerinde yürüyerek ölmek benim için Allah yolunda mücahit olarak ölmekten daha iyidir." buyuran Hz Ömer dericilik yapmış, Hz. Osman gıda toptancılığı, Hz. Ali de ücret karşılığında başkalarının işinde çalışmakla ve askerlikle iştigal etmiştir (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 241-42; Kılıç, 2000:133-34; Kayadibi, 2004:7; Yavuz, 2012: 41-48).

ve ceza evi, dünyayı ise kesbetme, çalışma ve zorlukları yüklenme yeri kıldığını söyleyerek çalışmanın sadece ahiret için olup dünya maişetini ihmal etme demek olmadığını, aksine dünya maişetinin ahirete selametle varmak için merdiven olduğunu vurgulamıştır (İmâm-ı Gazâlî, 1989, C.4: 4-5). Buna göre İslamî bakışta çalışmanın toplumsal refaha ve mutluluğa türlü katkılarda bulunma gayretinin ötesinde nihai hedefi Allah'ın rızasını kazanmaktır.

Görülüyor ki insanın dinin mubah saydığı mesleklerde emek ve alın teriyle çalışması (kesb), geçimini sağlama yollarını araması İslami bakışta hem hayatı sürdürebilmek için gerekli bir vasıta hem de gerek şahsi ve gerekse toplumsal manada mukaddes bir görevdir ve çalışan / çalışkan kişinin, dünyada da ahirette de mükafatlandırılanlardan olacağı telkin edilmektedir.[31]

İslami bakışta konuyla teması bakımından ele alınması gereken bir diğer husus varlığın özünde olması nedeniyle sanatın da özünü teşkil eden "hüsn" kavramı olacaktır. Nitekim güzellik ve güzel, İslâm estetik duyarlılığının özünü oluşturan, İslâm sanatının sürekli göz önünde bulundurduğu bir mihenk taşıdır.[32]

"Allah güzeldir ve güzeli sever." (Kütüb-i Sitte, C. 7: 208) hadis-i şerifinde vurgulandığı üzere İslami bakışta güzel ve güzellik mefhumları doğrudan Allah'la ilişkilendirilen mukaddes bir mahiyete sahiptir. Tek gerçek varlık olan Allah aynı zamanda hüsn-i mutlaktır[33] ve kâinatın araz denilen diğer mevcudatı onun sonsuz

[31] Mutlu yaşayabilmek ve Allah'a karşı kulluk görevlerini eksiksiz yerine getirme gücünü elde edebilmek için her Müslüman'ın ibadet aşkı ile çalışması farz-ı ayn'dır. Ziraat, ticaret ve sanat gibi toplumun ihtiyacı olan hizmetlerin yürütülmesi için çalışması farz-ı kifaye, geçim imkânlarının üstünde mal varlığına sahip olmak için çalışması ise mübah ve teşvik edilen bir husustur (Yavuz, 2012: 37).

[32] İslam'da güzellik / hüsn kavramı sadece estetik olanı değil faydalıyı ve iyi olanı da kapsamakta ve bu kavramlar arasında ayrım gözetilmemektedir. Güzel olan şey aynı zamanda övülmeye layık olan faydalı ve iyi bir şeydir de. Nitekim Kuran'ın birçok ayetinde hayır ve hasen kelimeleri birbiriyle örtüşen anlamlarda kullanılması da bu eşitliğin bir göstergesidir. Başka bir deyişle güzellik sadece göze hitap eden veya salt duyusal şeylerle sınırlı kalan bir kavram olmayıp herhangi bir tutum, davranış veya bir fikir de güzel olarak değerlendirilebilir ve sevilebilir (Koç, 2014:89-90).

[33] "*...bu âlem-i kevne meşhed-i hüsn derler. Zîrâ âsâr-ı celîledir ki âyine-i esmâ ve sıfattır. Esmâ ise hüsnâ ile vasf olunmuştur. Kâlallâhu Tealâ: Habuki en güzel isimler Allah'ındır (A'râf, 180) ve esmânın hüsnü medlûlâtıdır ki kemâlât-ı ilâhiyyedir ki bu cihetten hüsn iki nev' oldu ki biri hüsn-i hissi ve cismâni ve biri hüsn-i ma'nevî ve rûhânîdir. Ve hüsn-i İslâm ma'nevidir. Onun için müslim-i muti' İslâm-ı tâatın fî-nefsi'l-emr hüsnünü idrâk edip kabûl eder ise makbûl ve illâ merdûddur... Her nerede ki hüsn ola, Hak Teâlâ'nın hüsn sıfatının pertevidir. Edirnevî Şeyh Bâyezîd buyurur: Kendi hüsnünü hublar şeklinde peydâ eyledin / Çeşm-i âşıktan onu dönüp temâşâ eyledin... Şâhid ya'ni mahbûb ne için mahbûb olur. Onun için ki hüsn-i ezelîden bir şâhidde bir şemme temessül etmiştir... Pes her ne kadar dilber-i melâhât-ı gürdâr ve mehveş-i sebâhat-ı âsâr var ise mahbûb-ı hakikinin cemâlinden müsteârdır. Pes muvahhid gâh cemâl-i mutlak-ı bilâ-kayd müşâhede ederler.*" (Seyyid Mustafa Râsim Efendi, 2008: 403-404).

güzelliğinin birer sureti, mazharı olup ancak O'nun güzelliğine bir aracı olarak faaliyette bulunduğu ölçüde güzel kabul edileceklerdir. Zaten varlığın gerçekleşme nedeni Allah'ın gizli bir hazine iken bilinmek istemesi, zatının güzelliğini yarattıkları vesilesiyle görmek ve yarattıklarına göstermek istemesindendir. Öyleyse Allah, mükemmel sun'u ile (Sun'-ı İlahi) evreni ve içindeki tüm güzellikleri var eden en büyük sanatkârdır.[34]

Allah'ın yarattıkları içinde bir zümre vardır ki onlar Allah'ın güzelliğini görme ve gösterme isteklerinin gerçek öznesidir. Bu zümre, en büyük sanatkâr olan Allah'ın en üstün ve en olgun tezahürü, yaratıcılıkla ilgili ilahi sıfatların en etkili biçimde tecelli ettiği, bütün isimlerin kendisine öğretildiği (Bakara 31), kâinatın amacı, yaratılışın sebebi olarak konuşlandırılan hazret-i insandır.[35]

Varlıkların her biri Allah'ın bir adının bir sıfatının mazharıyken Allah'ın sıfatlarının tümünün tecellisine mazhar olan insan; âdeta kâinat cesedinin canı, varlık bedeninin gözü, âlemin özüdür (Gölpınarlı, 2000: 89-93). Yaratıcısının da bu

---

"Zattaki kemâl ki Hak'tan başkasında bulunmaz. İlâhî güzellik. Âlemdeki bütün güzellikler ve güzeller onun güzelliğindendir. Güzel de âşık da odur." (Uludağ, 1996b: 132).

[34] Doğu da Allah'ındır Batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır. (Bakara 115)
O (Allah) ki yarattığı her şeyi güzel yapmıştır. (Secde 7)
Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah yücedir. (Mü'minun 14)
Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız. Onda hiçbir çatlak da yok. (Kaf 6)
O ki birbiri ile ahenkli yedi göğü yaratmıştır Rahman olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak. Bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir bak; göz aradığı bozukluğu bulmaktan aciz ve bitkin halde sana dönecektir. And olsun ki (Dünyaya) en yakın olan göğü kandillerle donattık. (Mülk 3-4-5)
Biz yakın göğü bir süsle, yıldızlarla süsledik. (Saffat 6)
Görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra Arş'a istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır. (Bunların) her biri muayyen bir vakte kadar akıp gitmektedir. O, Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanmanız için her işi düzenleyip âyetleri açıklamaktadır. Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çifter çifter yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır. (Ra'd 2-3)
Gökleri ve yeryüzünü yerli yerince yarattı. Sizi şekillendirdi ve şeklinizi de güzel yaptı. Dönüş ancak O'nadır. (Tegûbûn 3)
(Allah) size şekil verdi ve şeklinizi güzel yaptı. (Gâfir 64)
Sen dağları görürsün de onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler. (Bu) her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır. Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır. (Neml 88)

[35] Muktedir (gücü yeten), Metîn (kendinden emin), Sâbûr (sabırlı), Gânî (kendine yeterli), Cemîl (bizatihi güzel), Lâtif (incelik sahibi), Câmi' (tolayıp düzenleyen), Rakîb (kontrol eden), Bârî (özgün eserler ortaya koyan), Mübdi' (icat eden, eşsiz yaratan), Musavvir (bir şekil veren), Bedi' (güzelce ortaya koyan), Hâlık (yaratan), Vâhid (yaptığı işte benzeri olmayan) gibi sıfatları yüce yaratıcının muhteşem bir sanatçı olduğunun altını çizmektedir. O en büyük sanatkâr tüm bu sıfatlarını yalnızca "insana" talim etmiştir. Onun ilk ortaya koyduğu sanat eseri olan insan âlemde görünen bütün diğer varlıkların da prototipi olup, diğer her şey onun açılımından ibarettir (Kılıç, 2012: 20-21).

âlemdeki halifesi, vekilidir. Nitekim en büyük sanatkâr onu inşa ederken doğrudan kendi ruhundan üfleyerek insanın eşref-i mahlukat olmasına ve aynı zamanda kendi gibi "sanatkâr" olmasına cevaz vermiştir.[36] O hâlde insan, hem Allah'ın başyapıtı olmasıyla güzelliğin görülmesinde en iyi yansıtıcı hem hakiki güzelliği kavramada en büyük namzet hem de Allah'ın ve ondan bir gösterge olan tabiatın hüsnünün diğer insanlar tarafından fark edilmesinde en önemli mümessillerden biridir.[37] O, Allah'ın güzelliğinin, mevcudiyeti ile en güçlü tecessümü, içindeki Tanrısal kabiliyetle tabiattan ilham alarak veya tabiat malzemesini kullanmak suretiyle ürettiği gölge eserlerle ise aracısı / yüklenicisi olan bir gölge sanatkârdır. Başka bir deyişle dinî-tasavvufi bakışa göre insan, mevcudatın tamamına sinmiş olan Allah'ın yaratıcılığı ve güzelliği mazmunu yaptığı iş ve işçiliklerle ortaya çıkaran bir nazire ustasıdır. Onun ürettikleri Allah'ın bitimsiz ve eşsiz yaratışından ve güzelliğinden izler taşıyan bir tür öykünme alanıdır.[38]

Görüldüğü üzere İslami bakışta kesb, sun' ve hüsn kavramları hayli önemsenmiş, emek ve alın teri ile yaratıcılık ve estetik kutsal kelamla sürekli teşvik ve takdir edilmiştir. İnsan türünün bir alt mahfili olan meslek erbapları ürettikleriyle bu üç meziyeti en çok vaat ve temsil eden zümre olmaları sebebiyle İslam dünyasında asırlar boyu değer görmüş, el üstünde tutulmuşlardır.

Dokuzuncu yüzyıldan ve bilhassa ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar'dan itibaren enikonu artan Türk boylarının İslam medeniyetiyle etkileşimi, Türklerin İslam kültür coğrafyası üzerinde daha çok askeri ve idari anlamda etkin bir rol üstlenmesini

---

[36] Hani rabbin meleklerine demişti ki " Ben kupkuru bir çamurdan şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım, ona şekil verdiğim ve ruhumdan üflediğim zaman siz onun için secdeye kapanın." (Hicr 28; Sâd 71-72).

[37] Yaratılmışlar içinde insan türüne özgü kavramlar olan sanat ve sanatkârlık, "iş yapma, eser" anlamlarına gelen sun' ve "yapan, işleyen, yaratan" anlamındaki sâni' ile aynı anlam dairesine mensup olup var olan malzemeyi hünerle düzene koyarak yaratıcı / özgün ve estetik çekiciliği olan ürünler oluşturma / oluşturan anlamındadırlar ki sanat / sanatkâr sözcüklerinin bir anlamı da ustalık / usta'dır. Yine odak noktası güzellik olan estetik ilminin İslam dünyasındaki karşılığı olan bedîiyyât da "eşi olmayan icatlar yapma" anlamındaki ibda' ile aynı kaynaktan gelmektedir ve Allah'ın sıfatlarından biri olan mucit anlamına gelen Mübdi'dir. Demek ki İslami bakışta sanat ve sanatkârlığın alamet-i farikası, var olan güzelliği görünür kılmak için "ustaca düzenlemeler ve yaratıcı bezemeler" yapmaktır. Nitekim Batı dillerindeki "art" kelimesinin de aslı Latince "düzenlemek" anlamındaki "ars" olduğunu bu noktada hatırlamak gerekmektedir. O hâlde sanatçı çalışmak, gayret göstermek suretiyle Allah'ın yarattığı güzelliklerden bir takım kırıntılar devşirerek taklidî ve ikincil bir yaratma meydana getirmektedir (Koç, 2009: 92; Şemseddin Sami, 1317: 813-834 ve 1269).

[38] İslam sanatı bizim aşkın olana yükselmemiz konusunda güçlü bir destek sağlar. Estetik tecrübe ve bu tecrübenin ifadesi olan sanat, nihai anlamda bizi fizik ötesine açan, âlemle buluşturan bir tecrübe ve etkinliktir. İslam sanatında yapılan iş de buna uygun olarak yüce hakikat ve aşkın güzellikle ilişki kurmaya çalışmaktır (Koç, 2014: 98-99).

buna karşılık eski Türk sanatlarına dair geleneksel uygulamaların İslami duyuşla bütünleşmesini ve böylece bir Türk-İslam uğraşı kültürünün meydana gelmesini sağlamıştır ki söz konusu kültürün en önemli yapı unsurları İslam'ın kesb, hüsn ve sun' kavramları etrafında şekillendirdiği mesleki paradigma olmuştur. Bünyesinde çalışkanlık, güzele erişme hevesi ve yaratıcı düşünme özelliklerini barındıran bu bakış açısını işlerinde prensip edinen hüner sahipleri hemen daima toplumsal örgüde en muteber kimseler olarak bilinmişlerdir.

Balagasunlu Yusuf tarafından daha 11. yüzyılda kaleme alınan ve ilk Türk-İslam eserleri kabul edilen Kutadgu Bilig isimli mesnevinin bazı bahisleri, devlet görevlileri ve serbest meslek sahiplerinin devletin bekasındaki ve toplum denilen düzenekteki mühim işlevleri üzerine gerçekleşen diyaloglardan oluşmaktadır.

Eserde devlet görevlilerine / tapugçılara dair bahis hayli geniş bir yer tutmaktadır. Örneğin, hükümdar Kün Togdı ile ögesi (has müşavir) Ögdülmiş arasında soru cevap şeklinde gerçekleşen sohbette Kün Togdı bir beyde olması zaruri hasletlerle ilgili bilgi aldıktan sonra başta vezir olmak üzere sırasıyla devlet memurlarından ideal bir sü başı (kumandan), hacip, kapug baş (kapıcıbaşı), yalavaç (elçi), bitigçi (kâtip), agıçı (hazinedar), aş başçı (aşçıbaşı), idişçi başı (içecek sorumlusu), boşgut (çırak) ve genel anlamda tapugçınun (hizmetkâr) sahip olması gereken vasıfları sırasıyla baş danışmanına sormuş ve âdeta bir brifingle hizmetkârların beye, beyin hizmetkârlara karşı hak ve sorumlulukları (tapugçı hakkı) hakkında bilgi almıştır. Bilhassa sadık, gözü tok ve haya sahibi olmaları beklenilen bu seçkin tapugçıların (hizmetkârların) sohbete konu edilmesi bir hükümdarın var olma mücadelesinde ve gücüne güç katabilmesinde stratejik öneme sahip olmaları dolayısıyladır.

bu yanglıg kişi birle begler bedür
yagı boynı yençer kü çavın ıdur

ayâ beg boluglı budunka ulug
bedüt edgü tutgıl tapugçı kulug

tapugçı bile begler elgi uzar
tapugçı bile erklig il kend tüzer

neçe beg ulug bolsa aslı bedük
tapugçı bile boldı atı bedük B 2944 ve 2967-69[39]

[39] Beyler böyle kişilerle yükselir, düşmanının boynunu ezer, kendilerinin nam ve şöhretini yayarlar… Ey halkın büyüğü ve bey olan kişi, hizmetkâr kullarına iyi davran ve onları yükselt. Beyler

Hükümdar ile hizmetkârları / memurları arasındaki ilişki bir tür alışveriştir ki memnuniyet iki tarafa da kâr sağlayacaktır:

ay ilig tapugçı bile beg mesel
satıgçı osuglug bolur çın tükel

satıgçı birür neng angar mün sanı
alıglı alır ilde ewrer anı

yıl ay kün tükese asıg yomdarur
yüz utru ulaşur öz asgı alur

mungar mengzer emdi tapugçı kişi
begi birle ortuk sakışlıg işi

begi neng birür kulka edgü sözün
tapugçı et öz birle tapnur özün B 2994-98[40]

Diyaloglar esnasında emek (emgek) kavramının önemi üzerinde durulması dikkat çekicidir:

kayu nengke emgek katılsa üküş
sewüg boldı ol neng kamugda küsüş

kayu nengke ıdsa tiriglik kişi
sevüg boldı ol neng sevüg cân tuşı

tiriglik isiz ermez emgek isiz
bu emgekke birmez tiriglik isiz

tiriglik barır er açımaz tilin
yava bolsa emgek açır kiç yılın
…
kişi emgeki bilmegüçi kişi
kişi tip atamagu yılkı tuşı B 2839-42 ve 2986[41]

hâkimiyetlerini hizmetkârlar sayesinde elde eder, hükümdar memleketini hizmetkârlarla düzenler. Beyin aslı ne kadar ulu, kendisi ne kadar büyük olursa olsun, onun adı hizmetkârlarıyla yükselir.

[40] Ey hükümdar, hizmetkâr ile bey arasındaki ilişki, gerçekten de tam bir alıcı satıcı ilişkisine benzer. Satıcı mal verir ve bu ona sermaye olur, alıcı da bunu alır ve ilden ile dolaştırır. Ay, yıl ve günler geçince kâr birikir, tekrar karşılaşırlar ve her biri kendi kârını alır. İşte bunun gibi, hizmetkârın işi de beyi ile ortak işe bağlıdır. Bey kula mal verir ve iyi sözle onu teşvik eder, hizmetkâr ise kendi vücuduyla ona hizmet eder.

[41] Hangi işe emek sarf edilmişse insan onu sever ve onu her şeyden aziz tutar. İnsan ömrünün hangi şeye sarf ederse o şey sevimli can kadar kıymetli olur. Ömür aziz değil, emek azizdir, bu emeğe sarf edilmeyen hayata yazıktır. Hayat gider, insan buna acıdığını itiraf etmez, emek boşa giderse bunun acısı uzun süre unutulmaz… İnsan emeğinin takdir etmeyen kişiye insan denmemeli, o hayvana benzer.

Hükümdar emektar hizmetkârlarına / memurlarına karşı cömert olmalıdır; çünkü bir hükümdar iki şeyle büyür: kılıç ve cömertlik.

adın iki neng ol bu il tutrukı
birisi saw altun kılıç bir takı

akılık bile beklegü ol ilig
akılık bile beg bedür ay ilig B 3039-40

Hizmetkârların hükümdarlarına karşı sorumlulukları bahsi, Ögdülmiş'in kendi referansıyla hükümdar danışmanı olarak atanacak olan akrabası Odgurmış'a beylere hizmet edişin töresini ve usulünü anlattığı (Ögdülmiş Odgurmışka Beglerge tapınmak törüsin tokusın ayur) tavsiye nitelikli diyalog çerçevesinde dile getirilmektedir. Bu noktada işini doğru yapan bir tapugçının / hizmetkârın / memurun yükselebileceği birtakım makamlar dile getirilir. Bu dizeler aracılığıyla memurlukta terfi durumunun benlik ve gururdan vazgeçme, sözü pişirerek söyleme, töre ve usulü bilme, tavır ve harekette edepli olma, hizmete her an hazır olma, söz ve davranışlarında mütevazı olma, her işi süratli ve vaktinde yapma gibi gerekleri belirtildikten sonra hem hangi istidadın kişiyi hangi mesleğe yönlendirilebileceği hem de memurluktaki makam hiyerarşisini göstermesi bakımından değerli bilgiler yer almaktadır:

kiçig kur bu yirke tege törçise
negüke yararın seçer beg basa

tapugçı tetig erse kılkı bütün
ötügke yarar bu kopar terk kutun

atım ersig erse bolur ok yaçı
köni erse kılkı bolur tamgâçı

kılınçı arıg erse körklüg yüzi
idişçi kılur beg ay köngli yazı

bitig bilse sakış agıçı bolur
ukuş ög ked erse bitigçi bolur

bularda kayuka ulansa bu öz
idi korku aynu tapug kılgu uz
…
bu yanglıg tapınsa yaransa kişi
kutı künde artar kör itlür işi

kayusı alur hil bolur hil başı
kayusı at adgır öze il başı

kayusı sü başı kayusı hâcib
kayusı ılımga bolur söz açıp

bu kurka tegip uz tapınsa bu er
uluglukka yetlür tükel ârzû yir

kayuka ögelik tegir ög bolur
kayu kök ayukluk öze at alur

kayusı ınanç beg kayu çagrı beg
kayusı tigin beg kayu çawlı beg

kayu yawgu yuğguş bolur il begi
kayu atı teksin bolur er ögi

bu yirke tegi ol tapugçı kurı
munıngda naru yok agırlık kurı

bu kurka tegürse tapugçıg bu beg
ötedi tapugçı hakın öggü teg

bu kurka tegip er tapınsa birer
idi ked tusulur begi ârzû yir B 4044-49 ve 4063-72[42]

Elbette hizmetkârların / memurların söz konusu mansıplara erişmesi belli bir yetenek ve donanım işidir ancak daha büyük meziyet, bu makamlarda tutunabilmektir. Ögdülmiş'in Odgurmış'a yaptığı telkin ve tavsiyelerde bunun sağlanabilme yollarına da değinilmekte ve bazı memurluklardan uzak durması önerilmektedir:

ne türlüg bu işke tegir erse öz
bagırsaklıkın teg yaruk kılga köz

idi yakşı aymış biliglig kişi
bu söz tutsa asgı saw altun tuşı

[42] Küçük rütbeli kişiler bir mertebeye erişince bey bundan sonra onların yapacakları işleri saptar. Hizmetkâr akıllı ve doğası dürüst olursa o dilekleri hükümdara arz işine yarar ve çabucak yükselip ikbale erer. İyi nişancı ve cesursa o okçu ve yaycı olur, doğası doğruysa mühürdar olur. Tavrı ve hareketi temiz, güzel yüzlü ise onu bey saki yapar, ey iyi kalpli insan. Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur. İnsan bunlardan hangisine erişirse erişsin çok dikkatli ve ihtiyatlı olmalı, çok iyi hizmet etmeli… İnsan böyle hizmet eder ve kendisini beğendirirse ikbali günden güne artar, işi yoluna girer. Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o takımbaşı olur, kimi at aygır üzerinde ilbaşı olur. Kimi subaşı kimi de hacib kimi hükümdarın sırrını verdiği kâtib olur. Bu derecelere erişip iyi hizmet edenler büyüklüğe ulaşır ve bütün arzularına kavuşur. Kimi aklıyla ögeliğe yükselir, kimi kök-ayukluk ile şöhret bulur. Kimi inanç bey kimi çağrı bey, kimi tigin bey kimi çavlı bey olur. Kimi yavgu kimi yugruş veya ilbeyi, kimi unvanın eşi olmayan er-ögi olur. Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır, bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur. Bir bey hizmetkârlarını bu derecelere yükseltirse onlara hakkını kendisine minnettar bırakacak kadar ödemiş olur. Bu derecelere yükselen her hizmetkâr kendi görevini yaparsa o beyine çok faydalı olur ve bey de arzusuna kavuşur.

kalı tegse beglik sanga belgülüg
bilig birle işlet işig ay külüg

kalı yawgu tengsiz bolur erse sen
vefâ kıl neçe küç bulur erse sen

apang tegse emdi sü erki sanga
akı bol odug tur ay ersig tonga

tegir erse hil ya sanga on otağ
elig yazgu malın kılıç tutgu yag

vezîrlık tegip bolsa elging uzun
törü urma isiz silig bol tüzün

ögelik tegir erse öglengü ol
yangılsa begi bu ayu birse yol

kalı kök ayukluk tegir erse kör
özin ked küdezgü kutı badı kur

sü başı ya il başı bolsa özüng
köni bol yiti tut kulakıng közüng

özüng bolsa hâcib orunç almagu
çıgay tul yetimler sözin tınglagu

agılıkka kılsa agıçı sini
bütün çın bolup sen yorıgıl köni

bitigçi ılımga bulunsa özün
köngül sırrı bek tut çıkarma sözüg

bu ol atka tegmiş tapug kılguçı
munıngda narusı uda birgüçi

bir ança yime bar takı işçiler
töşekçi ya kuşçı yime aşçılar

bu yanglığ tapugda yırak tur sanga
ereji birer ol kör emgek minge

agırlık tilese özüngke tuçı
agırla kişig sen aya koptaçı B 4134-50[43]

[43] Herhangi bir işe memur edildiğinde o işi can u gönülden yap, bu seni mutlu eder. Bilgili insan çok güzel söylemiş, bu söze göre hareket eden kişi karşılığından saf altın bulur. Eğer sana gerçekten beylik nasip olursa ey namlı, işi bilgiyle idare et. Eğer eşsiz yavgu olursan ne kadar kuvvetli olursan ol, hiçbir vakit sadakatten ayrılma. Eğer sana ordu başına geçmek kısmet olursa ey mert yiğit, cömert ve uyanık dur. Sana takım veya on-otag rütbesi teveccüh ederse malını dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın. Vezirlik

Serbest meslek sahipleri ile ilgili de geniş bir bölüm ayrılan Kutadgu Bilig'de onların değeri ve onlara nasıl davranılması gerektiğine dair bilgiler yine Ögdilmiş'ten Odgurmuş'a öğütler mizanseninde sıralanmaktadır. Odgurmış hizmetkârlarla ilişkilerin nasıl tutulması gerektiğine dair bilgiler aldıktan sonra dikkatini saray ve çevresinin dışına çevirerek halk (budun) arasında hareket etmenin ve takınılması gereken tutum ve davranışların doğru şekillerini öğrenmek ister. Bu kapsamda serbest meslek sahiplerinden âlimler, otacılar, muazzimler (efsuncular), tüş yorguçılar (rüya tabircileri), yulduzçılar (müneccimler), şairler, tarıgçılar (çiftçiler), satıgçılar (tüccarlar), igdişçiler (besiciler) üzerinde durulur. "Uz birle katılmaknı ayur" başlıklı bölümde ise "uz (usta, sanatkâr, işe yatkın, becerikli)" sıfatı verilen serbest meslek sahipleri toplumsal yaşam üzerindeki tesir güçleri ve dolaylı olarak bir yöneticinin adının kalıcı olması ya da iyi anılmasındaki ehemmiyetleri bakımından toplu hâlde değerlendirilmektedir:

takı bir kutusı bu uzlar turur
tirilgü tilep özke uzluk kılur

kereklig kişiler yime bu sanga
yakın tut bularıg tusulgay tonga

temürçi etükçi yana kırmaçı
ya sırçı bedizçi ya okçı yaçı

bu dünya itigi bulardın turur
ajunda tang işler bulardın törür

telim bar bu yanglıg sasa söz uzar
özüng sen uka bar özüm söz üzer

bularnı bile me katıl hem karıl
sewindür olarıg sewinçin tiril

işing kılsalar terk terin tegrü bir

isabet eder ve eline iktidar geçerse kötü kanunlar koyma daima halim ve yumuşak ol. Birine ögelik kısmet olursa o akıllıca hareket etmeli ve beyi yanıldığında ona doğru yolu göstermeli. Kök-ayukluk nasip olursa insan kendini çok iyi gözetlemeli, o mutluluk kemerini kuşanmış demektir. Eğer ordu veya eyalet başına geçersen doğruluktan ayrılma, kulağını keskin tut. Eğer hacib olursan rüşvet almamalısın, yoksul, dul ve yetimlerin sözlerini dinlemelisin. Seni hazineye hazinedar yaparlarsa itimat kazanmaya çalış, daima doğru ve dürüst hareket et. Eğer kâtip veya sır kâtibi olursan gönül sırrını iyi koru, ağzından söz kaçırma. Asıl makam sahibi hizmetkârlar bunlardır, diğer hizmetkârlarsa bunlara tâbi olur. Döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi başka işçiler daha vardır. Bu tür hizmetlerden sen uzak dur; bunların huzuru az, zahmeti çoktur. Kendin her vakit hürmet görmek istersen ey yükselen insan, başkalarına da hürmet et.

yitürgil içürgil aşın kingrü bir

ayınglamasunlar sini halk ara
atıng artamasun munı ked köre

yime yakşı aymış biliglig süzük
bodunka bagırsak ne köngli tüzük

tiriglik tileme at edgü tile
at edgü kerek bu tiriglik bile

özüng ölgü âhır bu atıng kalır
atu edgü bolsa tiriglik tatır

kiming atı isiz bolup artasa
angar yigreki ol tirig turmasa

mün ol bu tiriglik tile edgü at
isiz kılma edgün kılın mengü at B 4456-68[44]

Kutadgu Bilig'de tapugçı denilen saray görevlisi memurlara ve toplumun oldukça etkin bir sosyal katmanını temsil eden "uz" sıfatlı serbest meslek erbabına dair verilen bilgiler, Türk-İslam coğrafyasının o dönemki panoramasında dahi mesleki meşgalelerde işbirliğine dayalı hareket etme kültürünü ifade eden toplam kalite yönetiminin benimsendiğini, meslek ahlakı ve icrası ile ilgili birtakım kaidelerin şekillenmeye başladığını ve dahi mesleki teşkilatlanma emarelerinin iyiden iyiye belirginleştiğini ortaya koymaktadır.[45]

Kutadgu Bilig kahramanlarının diyalogları vesilesiyle sıralanan meslek doğrularına dair telkinler; aynı zamanda birlikte hareket etmenin önemini de işaret etmektedir. Nitekim bir olma temelli bu algı dizisi sonraki zamanlarda "birlikte

[44] Başka bir zümre usta sanatkârlardır, kendi hayatlarını kazanmak için sanatla uğraşırlar. Bunlar sana gerekli kişilerdir ey yiğit, onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, derici ya da cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır. Bu dünyanın süsü bunlardan gelir, hayret verici hünerler bunlardan çıkar. Bunların sayısı çoktur, sayarsan söz uzar, kalanları sen kendin düşün, ben sözümü kesiyorum. Bunlarla görüş tanış, onları sevindir ki kendi hayatın da sevinç içinde geçsin. Senin ısmarladığın bir iş yaptıklarında onların hizmet hakkını derhal öde, bol bol yedir içir. Çok dikkat et, halk arasında seni kötülemesinler, adın lekelenmesin. Bilgili, halka merhametli, temiz ve berrak kalpli insan çok iyi söylemiş. Yalnızca hayat isteme, iyi nam iste, insana hayatla birlikte iyi ad da gerekir. Kendin sonunda öleceksin fakat adın kalacaktır, adın iyi olursa hayatın zevkli geçer. Kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir. Bu hayat bir sermayedir, onunla iyi ad kazanmaya çalış, onu boşuna geçirme, iyilik ile adını ölümsüzleştir.

[45] Örneğin, metnin kırkıncı babının konusu olan aş başçısı (aşçıbaşı) bahsinde bu iş için seçilen kimselerin dürüst, işine gönülden bağlı, haya sahibi, gözü tok ve gönlü zengin, temiz, kıyafeti düzgün, sadık akıllı ve bilgili olması, yemek vakti gelince elini çabuk tutması gerektiğine, hükümdar için her türlü tehlike boğazdan geldiğinden aşçının güvenilir, doğru ve olgun bir kimse olmasının şart olduğuna dikkat çekilmektedir (bk. B 2828-78).

hareketten birlikle harekete" doğru daha sistemli başka bir forma Türk-İslam sentezinin en güçlü sosyal dinamiklerinden biri olan "Ahilik Teşkilatlanması"na evrilecektir.[46]

2.3. FÜTÜVVET RUHU VE AHİLİK

Türk-İslam meslek ahlakının teşekkülü ve dahası tekâmülünü sağlamaktan Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasını tesis etmeye kadar pek çok mühim hizmetin öznesi olan Ahilik Teşkilatlanması, denilebilir ki Türk-İslam kültürünün doğal bir uzantısıdır.

Ahilik adlı bu sistemli organizasyonun ortaya çıkışı ve gelişimi pek çok etmenin bir araya gelmesi ile mümkün olmuştur. Bu etmenlerden birincisi ve en etkin olanı hiç şüphesiz fütüvvet ruhudur. Nitekim ahilikle ilgili olarak "Türk fütüvvet hareketi", "fütüvvetin Anadolu'daki ve Türkler arasındaki uzantısı" veya "fütüvvetin Türklere mahsus şekli" gibi tanımlamalar yapılması ya da ahilik tüzük ve yönetmeliklerinin "Fütüvvetnâme" adını almış olması bu bağıntının delaletidir. O hâlde ahiliğin hangi felsefi zemin üzerinde yükseldiği bilgisine, evvela fütüvvet ruhunun mahiyetini kavramakla erişilecektir.

Sözlükte "gençlik, cömertlik, mertlik ve mürüvvet" manası verilen fütüvvet kavramı, "genç, yiğit, kerem ve sehâvet sahibi" anlamlarına gelen "fetâ" sözcüğüyle kökteştir (Şemseddin Sami, 1317: 981-982).[47] Fütüvvetin ıstılah manaları ise ahlâki

---

[46] Kutadgu Bilig'te insanın, Türklere göre bir dizi tarifi şöyle verilmiştir: "İnsan, insana yararlı olana denir. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet büyükleri ve genel anlamda toplumu oluşturan fertler, dayanışma üzere hareket etmelidirler. İnsanın iyisi, halkın yükünü azaltandır. İşi iyi yapmak gerek, iyi arkadaş olmak gerek. Hizmet edenin hakkını yemeyen ol, akı / yiğit ve cömert ol. Kazan, ye, iç, dağıt, gençliği boşa harcama. Heva, heves ve hasisliğin boynunu biç." Bu yönergeler ahiliğin tüzüğü sayılan fütüvvetnâmelerin bir faslıymış gibidir. Nitekim Kutadgu Bilig'te meslekleri hakkı ile icra edebilmek ve "uz" sıfatına erişebilmekle ilgili olarak Ögdülmiş'in hem hükümdar Kün Togdı hem akrabası Odgurmış'a verdiği bilgi ve tavsiyeler ile fütüvvetnamelerde çerçevesi genel manada mert olmak, cömert olmak, sabırlı, hürmetli ve halim olmak şeklinde çizilen mesleki tutum ve davranışlara dair idealler tamamen örtüşmektedir (Türker; Küyel, 1999: 233).

[47] İslam öncesi İran'da Pehlevi kaynaklarında zenginlerden zorla aldıkları mal veya paraları fakirlere dağıtmak amacıyla kutsal bir davranış içinde bulunanlara "civânmerdân" denilmiştir. Civanmerd kelimesi Arapçadaki "fetâ" kelimesinin karşılığı olarak genç insan ve dolayısıyla fütüvvet birlikleriyle aynı anlam örgüsünde sosyal içerikli topluluklar olarak kabul edilir. Arapça'da "fetâ", Farsça'da "civânmerd" ve Türkçe'de "yiğit", basit bir çeviriyle genç ve cesur ya da erdemli olan anlamlarıyla benzer kelimelerdir (Kurtuluş, 329-330). Nitekim bu algı birliğinden olmalı ki Hayâlî Bey, Cafer adlı bir zatı medh ettiği bir gazelinde onu cevanmertliği ve cömertliği hasebiyle ehl-i fütüvvetten, ahilerden sayar:

Kişver-i 'ayş u tarabda begligi var Ca'ferin
Nice bin zevk u safâ iklîminin sultânıdır

Ya çıkarmak ya koparmak istemem zinhâr kim
Çeşmi nergisdir anın sünbül kökü dendânıdır

ve insani üstün meziyetlerden olan kahramanlık, hak ve hukuka riayet etmek, fazilet icaplarını yerine getirmek, başkalarının dertleriyle dertlenmek, güzel huylu, feragat sahibi olmak, malıyla ve gücüyle başkalarına yardıma koşmak, kötü söylememek, bağışlayıcı olmak, kişilerin ayıplarını örtmek; mala, cana, onura el ve dil uzatmamak, halkı kendinden üstün tutmak, kimseden mürüvvet ve insaf beklememek fakat herkese karşı mürüvvet ve insaf sahibi olmak, Allah yolunda nefsini hakir tutmak, İbn-i Arabi'nin deyişiyle Allah'ın huylarıyla huylanmaktır.[48] Bu durumda söz konusu meziyetlerin tümünü karşılayan "fetâ" tipi, ideal insanın da timsalidir.[49]

Geçmişi İslâm öncesi Arap toplumuna dek uzanan "fetâ" kavramı, Cahiliye Devri Arap toplumunda takdir edilen, saygı gören ve şecaat, iffet, cömertlik, diğerkâmlık gibi başlıca üstün özellikleri karakteri hâline getirmiş kimselerin sıfatıdır ancak bu devrin fetâ tavrı çevresinin beğenisini kazanma ve şöhret kazanma gayesine dönük bir gayret olup henüz kurumsal bir ülkü yansıtmamaktadır ki yapılan araştırmalar fütüvvet kurumunun Câhiliye Dönemi'ndeki "fetâ" kavramıyla anlam olarak bağlantısını kabul etmekle birlikte organik olarak onun gelişmiş bir devamı sayılamayacağı konusunda hemen hemen görüş birliğine varmışlardır (Ocak, C. 13, 1996: 261).

Fakr vâdisinde ser-gerdân olan üftâdeler
Gûşe-i bî-tûşesinin her gece mihmânıdır

Ol cevân merde nola ehl-i fütüvvet der isem
Varını bezl etmede Rûmun Ahî Evrânıdır Hayâlî G 66/4-7

[48] İbn Arabi Fütûhât-ı Mekkiyye'nin ikinci cildinin kırk ikinci bölümünü "Fütüvvet ve Fetanın Bilinmesi, Menzilleri, Tabakaları ve Kutuplarının Sırları" şeklinde başlıklandırarak değerli bir makamın sahibi olarak gördüğü ehl-i fütüvveti özellikleri çerçevesinde methetmektedir. Ona göre fütüvvet ehli metanet sahibidir, bütün güzel huyları elde etmişlerdir, var olanların ve ilahi mertebelerin değerini bilirler, bu yiğitlerde bıkkınlık olmaz, onlar her türlü cömertlik ve değerden pay sahibidirler, nefsi arzulardan vazgeçmiş, nefislerine karşı üstünlük sağlamış ve efendisi olan Allah'a teslim olmuşlar ve onun belirlediği sınırlardan çıkmazlar, hasmı olmayan kimselerdir, her şeyin hakkın takdiri olduğunun bilincindedirler, kendilerine kötülük edenlere iyilikle muamele ederler, her zaman hizmet menzilinde bulunurlar, Zayıfı gözeten, güçlerini Allah rızası için harcayan kimselerdir (Muhyiddin İbn Arabî, 2007: 239-49).

[49] Gölpınarlı fetâ ve fütüvvetin ne anlama geldiği ile ilgili bir dizi tanım ve örnek olay sıralamaktadır. Bunlar içinde bilhassa ilk fütüvvetnâme yazarlarından Sülemî ve İmâm Cafer'le ilgili olan anekdotlar fütüvvet hareketinin temel prensiplerini görebilmek bakımından hayli dikkat çekicidir. Örneğin Sülemi fetâ sıfatını tanımlarken diyor ki Melâmetî şeyhlerinden bazılarına, sizce fütüvvet makamını kim kazanır, fetâ adını kim hak eder? diye sorulunca dediler ki Allah hepsine rahmet etsin, kimde Âdem'in özür getirmesi, Nûh'un sebatı, İbrahim'in vakarı, İsmail'in doğruluğu, Musâ'nın ihlâsı, Eyyub'un sabrı, Davud'un ağlayışı, Muhammed'in cömertliği varsa, yine Allah hepsinden razı olsun, kimde Ebubekr'in acıması, Ömer'in hamiyeti, Osman'ın utangaçlığı, Ali'nin bilgisi bulunursa, sonra da bütün bunlarla beraber nefsini horlar, ayıplarını görürse o kimse fütüvvet sahibidir, fetâ adını hakkeder. İmâm Ca'fer'e Şakıyk-ı Belhî, "Fütüvvet nedir?" diye soruyor, İmam, "Sen ne dersin?" diyor. Şakiyk, "Allah bir şey verirse, şükrederim, vermezse sabrederim" deyince İmam, "Medine'deki köpekler de böyledir" diyor. Şakıyk, "Ey Allah elçisinin kızının oğlu, sence fütüvvet nedir?" diye tekrar sorunca İmâm diyor ki "Bize Allah verirse kullarına ihsan ederiz, vermezse şükrederiz." (Gölpınarlı, 2011: 17-19).

İslamiyet'ten sonraki ilk iki asırda şecaat (yiğitlik), sehavet (cömertlik) ve îsar (diğerkâmlık) temelleri üzerine oturtulan fetâ kavramı Cahiliye Çağı insanının fütüvvet anlayışı ile kaynaşmış ve bir üstünlük sıfatı olarak daha çok askerî ve idari bir muhteva kazanmıştır (Bayram, 1991: 13). Emeviler Dönemi'nin (661-750) ortalarına doğru fütüvvet telakkisi genişleyen topraklar, temasa geçilen yeni kültürler ve bunlara paralel olarak gelişen siyasi ve içtimai değişimlerle sosyal bir kesimi karşılar hâle gelmeye başlamış, Abbâsîler Dönemi'ne (750-1258) gelindiğinde ise bireysel bir tasarruf, dünya görüşü ya da belli bir insan tipiyle ilgili olmaktan tamamen çıkıp tam anlamıyla bir zümre telakkisi hâlini almıştır ki bu yeni hüviyetin temel biçimlendiricisi fütüvvet-sufizm kucaklaşmasıdır.

Fütüvvetin sufilikle iç içe geçişi bu hareketin tarihi seyrinde IX. yüzyıldan sonra bir başka merhalenin daha kapısını açmıştır.[50] Nitekim hicri ikinci asrın sonlarından itibaren İslam dünyasında yayılmaya başlayan ve bilhassa İran, Horasan, Kirman, Maveraünnehr ve Irak bölgelerinde rağbet gören tasavvufi doktrinin fütüvvete eklemlenmesi ile fütüvvet bilinci askerî ve idari odaktan hümanist bir odağa kaymıştır.

Mutasavvıflar ideal insan tipi olan fetâyı silahıyla savaşan ve düşmanı kahreden kimlikten fevkalade merhametli, Allah'tan korkan, iyi huylu, karıncayı bile incitmekten imtina eden bir kimliğe büründürmüşlerdir. Mutasavvıfların fütüvvete olan yakın ilgisinde Kuran'da fetâ (fitye, feteyât, fityân) diye nitelendirilen kişiler için bu sıfatın takdir edilen bir anlam ifade edişi hayli etkili olmuştur. Put kıran veya gördükleri baskıya rağmen inançlarını koruyan ve bu uğurda ülkelerini terkeden genç kişilerden "fetâ" diye söz edilmesi bu nitelemeye bir çekicilik kazandırmıştır.[51] Bundan dolayı halk arasında takdir edilen bir vasıf olan yiğitliği Kur'an'daki fetâ ifadesiyle irtibatlandıran sûfîler bu kavramı bir tasavvuf terimi hâline getirmede

[50] Kendine özgü nitelikleri ve kuralları bulunan bir sosyal kesim olarak fityânın, daha çok göçebe bir hayat tarzının geçerli olduğu Arap yarımadasında değil eski İran kültürünün hâkim bulunduğu Irak ve İran topraklarında, üstelik şehirlerde görülmesi, yani kurumlaşmış fütüvvetin şehirli ve gayri Arap bir kökene dayanması ile yine IX. yüzyılda ortaya çıkan sûfîlik cereyanının şehirli ve üstelik gayri Arap tabakaya (mevâlî) dayanan bir hüviyetle tarih sahnesinde belirmiş olması iki yapı arasında dikkat çekici bir koşutluktur. Dolayısıyla IX. yüzyılda fütüvvetin sûfîlikle kolayca iç içe girişi başka bir deyişle fütüvvet anlayışının bilhassa tasavvufun doğduğu Horasan, Mavraünnehr ve Irak bölgelerinde etkin bir yayılım alanı bulması ikisinin de aynı ortak sosyal tabandan kaynaklanmasından ileri gelmektedir. Fütüvvet, zamanla sufî ahlâkının ana mefhumu hâline gelmiştir. Denilebilir ki tasavvuf tandanslı fütüvvet anlayışı büyük ölçüde İran kültürünün ve halkının içinde bulunduğu siyasi ve dinî ortam karşısındaki ruhi durumunun tezahürü olarak meydana çıkmış ve şekillenmiştir. (Taeschner, 1953: 5-7; Ocak, C. 13, 1996: 262; Bayram, 1991: 16).

[51] Nisa 25; Yusuf 30, 36, 62; Kehf 10, 13, 60, 62; Enbiya 60.

tereddüt etmemişlerdir. Onlara göre mert, cömert ve cesur bir kişide bulunan vasıflar hakiki bir sûfîde de bulunduğundan sûfî aynı zamanda bir fetâ'dır. Bu sebeple sûfîler fetâyı "sûfî", fütüvveti de "tasavvuf" olarak tarif etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Nitekim fütüvvetle ilgili adap, ahlâk ve diğer nitelikler aynı zamanda bir sûfîde de bulunması gereken meziyetlerdir. Bu bağlamda tasavvuf kaynaklarında, IX. yüzyıldan sonra önde gelen Iraklı ve Horasanlı sûfîlerin fütüvvet kelimesini tasavvufî bir terim olarak kullanmaya başladıkları vakidir. Öyle ki pek çok mutasavvıf fütüvveti tasavvufun bir şubesi veya tasavvufta bir makam olarak gördüğünden tasavvufa dair eserlerinde bir bab ya da fasılda fütüvvetten bahsetmişlerdir (Bayram, 1991: 18-19; Uludağ, C. 13, 1996a: 260).

İslam toplumunun içinden geçtiği sosyal kültürel ve siyasi ortamın tabii neticelerinden biri olarak şecaat, sehavet ve îsar kavramlarına bağlı fütüvvet telakkisinden İrani-tasavvufi fütüvvet anlayışına geçişle mücahitlerin eski Arapların asil insan tiplemesinden mutedil sufî kişi rengine bürünerek bünyesine yeni zenginlikler katan bu hareket üçüncü büyük dönüşümünü otuz dördüncü Abbasi Halifesi Nâsır-Lidînillâh Dönemi'nde (1180-1225) yaşamıştır. Zira bu dönemde fütüvvet resmî bir kurum kisvesi kazanacaktır.[52]

Nâsır fütüvveti kurumsallaştırmak için önce o devirde fütüvvet hareketinin piri bulunan Abdülcebbar isimli bir kişiden fütüvvet şalvarı giyer ve ardından da kendini "fındık atma" adlı bir tür silah atıcılığı maharetinin ve posta güvercini yetiştiriciliğinin şeyhi ilan eder. Yine amaçları doğrultusunda Evhadü'd-din Hamid el-Kirmani ve Ebu

[52] XII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde fütüvvet birlikleri çeşitli gruplar oluşturmuş, farklı mezhebî ve tasavvufi zümreler hâlini almak ve farklı liderlere intisap etmekle meşrep farklılıkları oluşturmaya başlamışlardır. Bununla beraber Abbasilerin yok olmaya yüz tuttuğu ve hüküm alanının Bağdat bölgesi ve Irak'ın küçük bir parçasına sıkıştığı bu zor devrede halifelik makamına gelen Nâsır, devlete eski itibarını kazandırmak ve başta Harezmşah tehdidi olmak üzere etrafındaki Eyyübiler, Selçukiler ve Batını gruplar gibi güçlü devletler ve tehlikeli topluluklar yanında varlığını berkitmek gibi birtakım siyasi emeller yolunda türlü gayretler gösterir. Bu politik durumu güçlendirme gayretlerinin başında fütüvvet teşkilatını kendi egemenliği altında ve İslam dünyası çapında bir düzene koymak ilk sırada yer almıştır. Böylece o zamana kadar gayri resmî bir hüviyet taşıyan fütüvvet kurumuna resmî bir kimlik kazanadırarak onu bir anlamda devletleştirmek ve bu suretle meşruiyet kazanan bu kurumun siyasi desteğiyle kendi devletini de pekiştirmek yoluna gitmiştir. Nasır'ın bu hamlesiyle fütüvvet hareketi söz konusu dağınık hâlden organize ve daha bütün İslam dünyasına şamil, bir ve bütüncül bir hâl alıp yeni bir mahiyet kazanır. Çünkü halifenin kendisini bir sufî şeyhi marifetiyle fütüvvete dâhil ettirmiş ve bu suretle fütüvvetin sufîlikten müteessir kanadını muzaffer kılmağa yardım etmiş olmasının bir neticesi olarak fütüvvet teşkilâtının sufîlikle ve dinî tarikat teşkilâtı dervişlik müessesesiyle teması kuvvetlenmiş, fütüvvet bütünüyle tasavvuf tesiri altına girmiştir. Aynı zamanda Nâsır fütüvvet teşkilatının lideri konumuna yükselerek devletinin itibarını, nüfuzunu ve dahi ömrünü artırmıştır (Taeschner,1953: 13; Bayram, 1991: 21-22; Ocak, C. 13, 1996: 262).

Ca'fer Muhammed el-Berzai gibi pek çok mutasavvıfı himayesi altına alır ve teşkilatın tesir dairesinin genişlemesi yönünde onları tebliğ halifeleri tayin eder. Bir yandan da bu mutasavvıflardan biri ve en yakın müşaviri olan Şehâbeddin Sühreverdi'ye fütüvvet adap ve erkânını anlatan ve sonradan yazılacak olan benzer eserlerin de ilham kaynağı olacak olan bir fütüvvetnâme ya da başka bir deyişle fütüvvet yönetmeliği hazırlatır. Sonraki adımda ise diğer Müslüman hükümdarlara yolladığı elçilik heyetleri aracılığıyla kendisinden fütüvvet libası giymeleri yönünde fermanlar gönderir ve böylece onları da teşkilâta dâhil ederek manen kendi erki altında toplamak yoluna gider. Bu çağrıya olumlu bakmak ve fütüvvet teşkilâtına dâhil olmak, hükümdarların halife nezdinde meşruiyetlerinin de tanınması tebaalarının nezdinde kendilerinin nüfuzunu pekiştirmesi demek olduğundan halifenin bu çağrısı epeyce müspet cevap alır. Bu çağrılardan olumlu cevap aldığı birçok hükümdardan ikisi Anadolu Selçuklu sultanları I. İzzeddin Keykavus ve daha sonra kardeşi I. Alaeddin Keykubad'tır. İşte Anadolu fütüvvet hareketi Nâsır'ın 1214'te önce I. İzzeddin Keykavus'a ve sonrasında Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin başkanlığındaki bir tebrik ve tebliğ heyetiyle birlikte I. Alaeddin Keykubad'ın cülusuna fütüvvet cihazı (kâse, şalvar) göndererek bu hükümdarları teşkilata dâhil etmesi ile ilgili temastan sonra gelişmeye başlayacaktır. (Bayram, 1991: 28; Çağatay, 1997: 19-20-30-31). Zaten fütüvvet teşkilatının Anadolu motifli ve aynı zamanda en olgun ve en uzun ömürlü bir formu olan ahiliğin bölgede baş vermesi de bu tarihlerden itibaren gerçekleşecektir.[53]

Fütüvvet hareketinin adap ve erkânının; siyasal, dinî niyetler ve münasebetler ile özellikle Türkiye Selçuklu Devleti'ne akın eden şeyhlerin bir tebliğ görevlisiymişçesine gösterdikleri gayretler etrafında Anadolu'ya transferi "Ahi

[53] Mikâil Bayram, Sadrü'd-din Konevi'den intikal eden sema ve kıraat kayıtlarından ve menakıpnamelerden hareketle fütüvvet hareketinin Anadolu'yla ilk gerçek temasını biraz daha erkene, I. Gıyasü'd-din'in 1205-1211'deki ikinci saltanat dönemine çeker. Ona göre I. Gıyasü'd-din ikinci defa tahta geçer geçmez hocası Malatyalı Şeyh Mecdü'd-din İshak'ı cülusunu Abbasi Halifesine bildirmek üzere Bağdat'a gönderir. Mecdü'd-din, bu diplomatik vazife sırasında o yıl Bağdad üzerinden hacca da gider. Dönüşte gene Bağdad üzerinden Anadolu'ya dönerken beraberinde birçok ilim adamı ve şeyhi de getirmiştir. Bunlar içinde Muhyi'd-din İbnü'l-Arabi, Şeyh Evhadü'ddin el-Kirmani, Şeyh Nasirü'd-din Mahmud (Ahi Evran), Şeyh Ebu Ca'fer Muhammed el-Berzai, Muhaddis Ebu'l-Hasan Ali el-İskenderi, Şeyh Hasan Onar ilk akla gelen isimlerdir. Bu isimlerden Ahi teşkilatının kurucusu sayılan Ahi Evran'ın hocası ve eşi Fatma Bacı'nın, ki ahiliğin kadın kolları olarak nitelendirilen Bacıyân-ı Rûm teşkilatlanmasının lideridir, babası olan Kirmani, Anadolu'daki fütüvvet teşkilatına mensup şeyhlerin lideridir. Bu küçük nüansla beraber denilebilir ki 13. yüzyılda başta Kirmani olmak üzere fütüvvet teşkilatına mensup şeyh ve dervişlerin Anadolu'da faaliyet göstermeleri ve fütüvvet üniforması olan şalvar ve şeddi giyerek bu teşkilata dâhil olan Anadolu Selçuklu sultanlarının bu şeyhleri himaye etmeleriyle fütüvvet ruhu yayılmış ve fütüvvetin bir tür Anadolu şubesi olan ahilik XIII. asrın başlarında ilk defa Kayseri'de filizlenmek suretiyle neşv ü nema bulmuştur (Bayram, 1991:27-28-155).

Teşkilatı"nın teşekkülünün asli amilleri olmakla birlikte Türk sosyo-kültürel ve sosyo-politik tarihinin Anadolu coğrafyasında cereyan eden iç dinamiklerinin de şüphesiz ahiliğin oluşumunda yadsınamaz bir payı vardır.

Arap toplumunda fetâ, İran kültüründe cevanmerd olarak adlandırılan ideal insan modelinin menşe' bakımından kadim Türk kültüründeki karşılığı olan "akılık" bilincinin bu noktada irdelenmesi gerekmektedir.[54]

İslamiyet'ten önceki Türk kültürünün bir parçası olan akılık bilinci yiğitlik ve cömertlik kavramlarının oluşturduğu bir bütün olup Anadolu ahiliğinin sac ayaklarından biridir. Nitekim İlk Türk-İslam eserlerinden Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugât-it-Türk, ve Atabetü'l-Hakâyık metinlerinde defaetle geçen "akılık / akı olmak" ifadesinin hem cömertlik ve yiğitlik anlamlarıyla fütüvvetin temel prensipleriyle örtüşmesi hem de Arapçada "kardeşim" anlamına gelen "ahi" kelimesiyle şekil ve içerik bakımından oluşturduğu etimolojik benzeşim akılık bilincini ahilik teşkilatının menşe'lerinden biri olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Bu itibarla ahiliğe Türk akılığının İslamileşmiş şekli olarak bakmak pekâlâ mümkündür.[55]

---

[54] Ahilik mesleği, yiğitlik ve cömertlik mefkûresi olarak İslam'ın doğuşu ve yayılması ile fütüvvet adıyla İslam dünyasına yayılmıştır. Bu fütüvvet mefkûresinin daha II. hicri asırda özellikle Horasan ve Maveraünnehr'de İrani bir şekle bürünerek etkili olduğu ve yaygınlaştığı bilinmektedir. Muhtemelen hicri II. asrın sonlarından itibaren İslam kültür dairesine giren Türkler de Arapların feta, İranlıların cevan-merd dedikleri ideal insan tipine "akı", mesleğe de "akılık" diyorlardı. Akılığın gereği olarak akıların birbirlerine kardeşçe muamelede bulunmalarından dolayı bu kelime zamanla yerini Arapça kardeşim anlamına gelen ahi'ye bıraktığı anlaşılmaktadır (Gölpınarlı, 2011: 17; Bayram, 1991: 5).

[55] Akı: Eli açık, koçak. Cevizin iyisine "akı yagak" denir ki "iyi ceviz" demektir [Besim Atalay notu: Her Türkçe kelimeyi Arapça bir köke bağlamak isteyenler Türkçenin "akı" kelimesini Arapçanın ahi kelimesine bağmışlar. Türk'ün akıları Arap'ın ahileri şekline konmuş.] (Kâşgarlı Mahmud, 2006, C.1: 90).

Kutadgu Bilig'teki diyaloglarda verilen nasihatlar aracılığıyla cömertlik, yiğitlik, cesaret manasında akı / akılık kavramının altmış üç kez geçiyor olması bu vasfın Türk kültüründeki değerine bir işarettir:
akılık kişilik asıg edgülük
bu edgü kişidin kelir belgülüg B 934
(Cömertlik, insanlık, fayda ve iyiliğin hep iyi kişiden geldiği şüphesizdir.)

saran bolma ilig akı bol akı
kalır menü ölmez akılık atı B 1402
([Ey hükümdar]cimri olma, cömert ol cömert. Cömertliğin adı ebedi kalır, ölmez.)

akılık ol ermez ülese nengin
akı ol yulug kılsa cânın tenin B 3932
(Mal dağıtmak cömertlik değildir. Asıl cömert olan canını ve tenini feda edendir)

tuçı beg bolayın tise belgülüg
bu tört nen kerek ötrü tegse ülüg

biri til köni bolsa kavli bütün
ikinçi törü kılsa ilke kutun

üçünçi elig yazsa bolsa akı
tegürse bodunka bağırsaklıkı B 5902-04
(Her zaman meşhur bir bey olarak kalmak için Tanrı nasip ederse şu dört şey gerekir: Biri doğru sözlü olmak, ikincisi memlekette kanunu devletle uygulamak, üçüncüsü açık elli ve cömert olmak ve halka karşı şefkat göstermek)

Dikkat aynı İslami anlayış çerçevesinde Edib Ahmed Yükneki'nin kaleme aldığı bir inanç, ahlâk ve erdem ilmihâli denilebilecek Atabetü'l-Hakâyık'a çevrildiğinde akı / akılık kavramının ahı – bahıl (cömert, yiğit-hasis) zıtlığı üzerinden B 225 ila 264 aralığında, "Cömerdliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında" başlığı altında hususi olarak ele alındığına şahit olunur ki bu durum söz konusu sıfata ve ona sahip olanlara büyük bir önem atfedildiğine delildir:
aya dost biliglig izin izlegil
kalı sözleseng söz bilip sözlegil

akı erni öggil öger erse sen
katıg ya okun kezlegil
(Ey dost, bilgilinin izini takip et. Eğer söz söylersen sözü bilerek söyle. Översen cömert adamı öv, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

kamug til akı er senasın ayur
akılık kamug ayb kirini yuyur

akı bol sanga söz sökünç kelmesün
sökünç kelgü yolnı akılık tıyur
(Bütün diller cömert adamın mehdini söyler. Cömertlik bütün ayıpların kirini temizler. Cömert ol, sana söz, sövme gelmesin. Sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.)

egilmez köngülni akı er eger
tegilmez muradka akı er teger

bahıllıknı kanı öger til kayu
akılıknı 'am has tözü halk öger
(Cömert adam eğer gönlünü eğmezse erişilmez murada erişir. Hasisliği öven dil hani nerede? Cömertliği avam havas bütün halk över.)

akı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın sena aldı kör

tirildi ulamsız ulamı bolup
ajunda at edgü kodup bardı kör
(Cömert adam bilgiye ulaştı, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı. Bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

bahıl tirdi zer sim haramdın öküş
vebal kötrü bardı özele söküş

ülüş boldı malı kişiler ara
bahıl aldı anda ökünçtin ülüş
(Hasis, haram ile çok altın ve gümüş topladı. Vebal yüklenerek ve üstelik bir de sövüş alarak gitti. Malı başkaları arasında pay edildi. Hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.)

aya mal idisi akı edgü er
bayat birdi erse sanga sen me bir

yirilgen sökülgen tirip birmegen
tirip birür erseng nece tirşe tir

Türklerin siyasal ve askerî kazanımlar sonucu kitleler hâlinde Anadolu'ya intikalinin ve Anadolu'nun Türklerin ikinci anayurdu olmasının ilk safhasında daha çok hayatın çetin şartlarına karşı daha dirayetli ve hareketliliği yaşam biçimi hâline dönüştürmüş göçebe bir Türk dalgasının intikali söz konusudur ve Anadolu coğrafyasında sanat ve ticaret bu devirlerde, Türk ve Müslüman olmayan yerli halkın tekelindedir. Ancak XIII. yüzyılın başlarında yaşanan bir gelişme, kısa süre içinde sadece dünya siyasal haritasını değil ekonomik ve kültürel dengeleri de altüst etmiştir. Moğolların durdurulamayan akınları ve yağmacı tutumları Türk dünyasında evvela Harezmşahlarda olmak üzere büyük bir insan hareketliliğine neden olmuş ve bu itibarla geniş bir halk kitlesi ekseriyetle Türk hâkimiyet alanları olan İran'a ve Anadolu'ya olmak üzere güvenli bölgelere göç etmek durumunda kalmıştır.

Anadolu'ya gelen Türklerin bir kısmı göçer, bir kısmı yarı göçer, bir diğer kısmı ise Orta Asya ve İran'dan gelen kentliler olup ilk yüzyılda bu coğrafyanın nüfusu

---

(Ey mal sahibi, iyi ve cömert adam, Allah sana verdiyse sen de ver. Yerilen ve sövülen kimse toplayıp da vermeyendir. Toplar da verirsen toplayabildiğin kadar topla.)

tabi'atta yigi 'adet 'aybsuzı
akılık erür bil buhul körksüzi

eliglerde kutlug birigli elig
alıp birmegen ol elig kutsuzı
(Tabiatların en iyisi ve âdetlerin ayıplanmayanı cömertliktir. Bil ki, hasislik bunların en çirkinidir. Ellerin en kutlusu veren eldir. Alıp da vermeyen el, ellerin kutsuzudur.)

bahıllık otalap ongulmaz ig ol
birimdin bahıl elgi ked berklig ol

tirip köngli todmaz közi suk bahıl
kul ol malka malı anga erklig ol
(Hasislik, ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır. Hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır. Açgözlü hasisin gönlü toplamakla doymaz. O, malın kuludur ve malı ona hâkimdir.)

bu budun talusı akı er turur
akılık şeref cah cemal arturur

sevilmek tileseng kişiler ara
akı bol akılık sini sevdürür
(Bu halk arasında en iyi adam cömert adamdır. Cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır. İnsanlar arasında sevilmek istersen cömert ol. Cömertlik seni sevdirir.)

bahıl nakes otun tavar pasbanı
yıgar yimez içmez tutar berk anı

taturmaz eseninde tuz dostunga
ölür kalur ahır yiyur düşmanı
(Hasis; alçak, hain ve malının bekçisidir. Toplar fakat yemez, içmez ve onu sıkı tutar. Sağlığında dostuna tuz bile tattırmaz. Ölür, malı kalır ve sonunda o malı düşmanı yer.)

büyük oranda yerli halktan oluşmaktadır. Bu farklı sosyal katmanların, kendilerine özgü üretme teknikleri ile uzmanı oldukları uğraş alanları vardır. Göçerlerin dokuma, dericilik, maden işleri alanlarında uzun deneyimleri, üretim teknikleri ve kendilerine özgü bezeme sözlükleri varken yarı göçerlerin bunlara ek olarak yerleşmiş bir topluma ait yapı tekniklerinden, biçimlerinden haberdardır. Orta Asya ve İran kentlerinden Anadolu'ya göç eden esasen yerleşik gruplar ise İran-İslam uygarlığının mesleki alanlardaki hemen tüm donanımına sahip olarak gelmişlerdir. Bu mesleki bireşime elbette yerel gelenekleri ve fiziksel çevrenin varlığını da eklemek gerekir (Kuban, 2012: 91).

İşte, içinde pek çok esnaf ve sanatkârın da olduğu bu ikinci ve zorunlu göç dalgasında yer alan ve geçim düzenlerini devam ettirmek isteyen kimselerin yerli sanatkâr ve tüccarlar karşısında tutunabilmeleri, onlarla yarışabilmeleri ancak aralarında bir örgüt kurarak dayanışma sağlamaları, bu yolla iyi, sağlam ve standart mal yapıp satmaları ile mümkün olabilirdi. Bu zorunluluk, bir esnaf ve sanatkârlar dayanışma ve kontrol örgütü olan ahiliğin kurulmasının fütüvvet ve akılık dışında üçüncü bir nedeni olmuştur. Anadolu'da ahiliğin doğudaki bu Moğol saldırısından ve bunun sebep olduğu Anadolu'ya Türk göçlerinin başlamasından hemen sonra kurulması ve daha önce fütüvvetin eskiden beri yaygın olduğu öteki İslam ülkelerinde böyle bir örgütün veya benzerinin bulunmayışı bu görüşü desteklemektedir (Çağatay, 1997: 47-48).

Türk sanat ve ticaret ahlakının oluşması ve yaygınlaşmasında hayli önemli hizmetler görmüş olan ahiliğin tesisindeki bir başka amil, Moğol ilerleyişi başta olmak üzere Anadolu coğrafyasının XIII. yüzyılın başlarında bir dizi siyasi çalkantıya beşiklik etmesinin halkta oluşturduğu buhran psikolojisidir. Zira Moğolların istilacı fetihlerinin Anadolu'ya uzandığı, Selçuklu hanedanını kendilerine ram eyledikleri ve taht kavgalarının iyiden iyiye kızıştığı bu yıllarda bölgedeki insanların güvenlik güdüsüyle kendilerini bir erenin, şeyhin önderliğinde hizmet veren tarikatlara müntesip kılma refleksleri, Ahi Evran gibi güçlü bir fütüvvet ehlinin ve aynı zamanda mutasavvıf bir sanatkârın tarikinde esnaf ve sanatkâr başlıklı hem ekonomik hem de yeri gelince askerî / silahlı bir birlik oluşturmaya sevk etmiştir.

Böylece Anadolu Selçukluları Devri'nde hayat bulan, zamanla Kırım ve Balkanları da içine alarak büyük bir organizasyon hâlini alacak şekilde etki alanı hızla genişleyen

bu teşkilatın mensupları şehirlerde olduğu gibi köylerde ve uç bölgelerde de büyük nüfuza sahip olmuşlar, Anadolu'da bilhassa XIII. yüzyılda devlet otoritesinin iyice zayıfladığı bir dönemde şehir hayatında yalnızca iktisadi değil siyasi yönden de önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ahiler, bağımsız siyasi bir güç olmamakla birlikte zaman zaman merkezi otoritenin zayıfladığı anarşi ve kargaşanın ortaya çıktığı dönemlerde siyasi ve askerî güçlerini göstermişler ve önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Moğol istilası sırasında da ahi birlikleri şehirlerin yönetimine mahalli otorite olarak hâkim olmuşlardır. Ahiliğe çok hizmet eden I. Alaeddin Keykubad'ın, oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından halli, ahilerin II. Gıyaseddin'e karşı direndikleri ve onun Kösedağ'da Moğollar'a yenik düşmesinden sonra Tokat ve Sivas'ı ele geçiren Moğollar'a karşı Kayseri'yi başarıyla savundukları bilinmektedir (Kazıcı, 1988, C.1: 540-541).

Demek ki Anadolu'nun Gaziyan-ı Rûm, Abdalan-ı Rum ve Bacıyan-ı Rum ile birlikte toplumsal örgütlenme bakımından dört büyük zümresinden birini oluşturan ahiliğin (Âşık Paşazâde, 2003: 298-571) biçim kazanmasında fütüvvet şeyhlerinin tebliğ ve telkinleri neticesinde tasavvufla harmanlanmış fetâ bilincinin bölgeye sirayeti dışında bir de siyasi nedenlerle zorunlu olarak Orta Asya'dan göç etmek durumunda kalan Türk esnaf, sanatkâr ve tüccarlarının gelirken beraberlerinde getirdikleri öz değerlerinden biri olan akı / akılık bilincinin, Anadolu'nun Bizanslılar başta olmak üzere yerli sanatkârlarıyla rekabet edebilme, onların gücü karşısında tutunabilme gayretlerinin ve yine genel manada halkın özel manada ise esnaf, tüccar ve sanatkârın bir birlik çatısının teminatı altında kendilerini güvende hissetme isteklerinin tesiri dokunmuştur.

Oluşum süreci aktarılmaya çalışılan ahi teşkilatlanmasının kendine has kimliğiyle olgunlaşmaya, inşa olmaya başladığı XIV. yüzyıldaki panoraması, birlik üyelerinin bu çağdaki algı dünyaları, nasıl bir yaşam benimsedikleri, ahilik işlerinin ve sistemin işleyişinin hangi mekanizmalarla yürütüldüğü üzerine Ortaçağın en büyük seyyahlarından biri olan Tancalı İbn Battûta'nın, kaleme aldığı Rıhle isimli ünlü eserinde yaptığı gözlemler en eski ve derli toplu bilgileri ihtiva etmesi bakımından mühim bir belge hükmünde olup bu noktada anılmalıdır.

Anadolu'nun birçok şehir, kasaba ve köyünü gezip çoğu kez de ahilere misafir olan Battûta, bu eserin büyük bir bölümünde ahi birliklerine değinmiş, ahi kimliğinin

neliğine, onların Kırımdan Konya'ya Alanya'dan Sivas'a uzanan siyasî ve iktisadi etkinliklerine ve dağılım alanlarına, organize hareket etme becerilerine, çalışma şekillerine, misyonlarına ve hiyerarşik yapılarına, konukseverliklerine, fütüvvet hareketiyle olan bağlarına, ahlaki üstünlüklerine, adap ve erkânları çerçevesindeki birtakım uygulamalarına, iş disiplinlerine ve çalışmayı ibadet bilmelerine, mutasavvıf yönlerine, sanatkâr oluşlarına, birbirlerine olan bağlılıklarına, cömertliklerine, hayırseverliklerine, mütevazılıklarına, nüfuzlarına ve hatta görünümlerine dair pek çok ayrıntı hakkında bilgiler sunmuş, ahiliğin temsil ettiği evrensel değerleri ve ahilik müessesesinin temel ritüellerini başına gelenler aracılığıyla tespit ve tarif etmiştir.[56]

---

[56] Onlar, Anadolu'ya yerleşmiş Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, köy, kasaba ve şehirlerde bulunmaktadırlar. Şehirlerine gelen yabancıları misafir etme, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini ve konaklayacakları yeri sağlama, onları eşkıyanın ve vurguncuların ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple haydutlara katılanları temizleme gibi konularda bunların eşine dünyada rastlanmaz. Ahi onlara göre, sanat ve zanaatının erbabını toplayıp işi olmayan genç bekârları bir araya getiren adamdır. Onlar, ahiyi başlarına geçirip önder yaparlar. Fütüvvet denen şey de budur. Önder olan adam, bir tekke yaptırarak halı, kilim, kandil gibi gerekli eşyayla donatır orayı. Onun arkadaşları geçimlerini sağlayacak kazancı elde etmek için gün boyu çalışırlar. Kazandıkları parayı ikindiden sonra topluca getirip başkana verirler. Bu parayla tekkenin ihtiyaçları karşılanır, beraber yaşama için gerekli yiyecek ve meyveler satın alınır. Mesela o esnada beldeye bir yolcu gelmişse hemen tekkede misafir ederler onu. Alınan yiyeceklerden ona da ikram ederler. Bu iş yolcunun ayrılışına kadar sürer. Bir yabancı ve misafir olmasa bile yemek zamanında hepsi bir araya gelip beraber yerler, türkü söylerler, raks ederler. Ertesi sabah işlerine giderek ikindiden sonra elde ettikleri kazançlarla önderin yanına dönerler. Onlara "fityân" deniliyor. Onların önderlerine de demin belirttiğimiz gibi "ahi" deniliyor. Ben onlardan daha ahlâklı ve erdemlisini görmedim dünyada.

…

Antalya'ya varışımızın ikinci günüydü; fityân denilen ahi gençlerinden biri Şeyh Şehâbeddîn Hamevî'nin yanına gelerek onunla Türkçe konuştu. O zaman Türkçeyi henüz anlayamıyordum. Sırtında yıpranmış bir elbise, başında da keçe külâh vardı. Şeyh bana dönerek:

"Bu adamın ne dediğini biliyor musun?" diye sordu.

"Ne söylediğini bilmiyorum!" dedim.

Bunun üzerine:

"Seni ve yanındaki dostlarını yemeğe davet ediyor!" demesiyle hayrete düştüm ama "Evet!" dedim hemencecik. Adam oradan ayrılınca şeyhe döndüm:

"Bu adam yoksul birine benziyor, bizi ağırlayacak gücü yoktur. Onu zor durumda bırakmak istemiyoruz!" dedim. Bu lafım üzerine şeyh güldü, şu cevabı verdi:

"Bu adam, ahi yiğitlerin önderlerindendir. Kendisi derici tayfasının ustalarından cömertliğiyle tanınmış biri. Zanaatkârlar arasında aşağı yukarı iki yüz adamı var. Onlar kendisini önderliğe seçtiler, bir tekke yaptırdılar. Şimdi gündüz kazandıklarını geceleyin orada harcıyorlar."

…

Şehre (Denizli / Lâdik) girdiğimiz zaman çarşıdan geçerken dükkânlardan çıkan bazı insanların hayvanlarımızı çevirerek dizginlerine sarıldıklarını gördük. Aniden başka bir grup çıkıp onları durdurdu ve çekişmeye başladılar. Aralarındaki münakaşa uzayınca bazıları hançerlerini çekip ötekilere saldırmaya kalkıştı. Konuşuyorlar ama hiçbir şey anlamıyorduk. Korkmaya başladık. Bu adamların yol kesen eşkıya Germiyânlılar olduğu kuşkusuyla kaygılandık. Öyle ya, şehir onlara aitti. Malımıza, canımıza kastetmiş olabilirlerdi. Sonra Hak Teâlâ bize Arapça bilen, hacca gitmiş bir adam gönderdi. Ona sorduk, bunlar ne istiyor diye. Şöyle cevap verdi: "Bu adamlar yiğit ahılardır!" Bizimle ilk karşılaşanlar Ahi Sinân'ın adamları, sonradan onları durduranlar ise Ahi Tûmân'ın gençleriymiş. Her iki taraf da bizim kendi yanlarında konuk olmamızı istiyorlar, bu yüzden çekişiyorlarmış. Gösterdikleri yüksek misafirperverliğe şaşmamak mümkün değil! Sonunda işi kura çekmek suretiyle hallettiler, barıştılar.

…

Klasik Türk edebiyatının Anadolu'daki ilk verimlerinden olan ve Battûta'nın seyahatnâmesi gibi XIV. yüzyılda kaleme alınan Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr isimli tasavvufî eserinde de Hüdhüd'ün dilinden fütüvvet yolunun esaslarına ve dolayısıyla ahilik ruhuna dair önemli iletiler yer almaktadır.

Fütüvvetin ne olduğu ve fütüvvet ehli olan ahilerin sahip olması gereken vasıfların neler olduğu kendisine sorulduğunda akl-ı selimin sembolü olan Hüdhüd, fetâ olabilmeyi altı unsurun bağlı ya da açık olması koşulu etrafında izah etmektedir. Buna göre fütüvvet ehlinin alnı, sofrası ve kapısı daima açık; dili, gözü ve uçkuru ise bağlı olmalıdır ki bu kıstas zaten halis bir Müslüman'dan beklenen elinden dilinden ve belinden emin olunmak özellikleri paralelindedir. Demek ki ahi kişi aynı zamanda ideal Müslüman'dır.[57]

Mübarek Ramazan Bayramı'nı bu beldede (Denizli-Lâdik) karşıladık, Câmiye gittiğimizde baktık ki sultan askerleriyle arz-ı endam eylemiş. Ahi yiğitlerden oluşan zanaat erbabı davul-zurna ve borularıyla, kendi mesleklerini gösteren bayraklarıyla hazırlanmışlar, tepeden tırnağa silâh kuşanarak ihtişam yarışına girmişlerdi. Her sanat erbabı yanında getirdiği koyun, öküz ve ekmek yüklerini taşıyor; mezarlıkta kestikleri kurbanları ekmekle beraber fakir fukaraya dağıtıyorlardı.

…

Şehrin (Konya) caddeleri geniş, çarşıları da muntazam ve şirin. Her zanaatın erbabı çarşıda belirli bir yerde toplanmıştır. Buranın Büyük İskender tarafından kurulduğuna dair söylentiler var… Bu şehirde kendisi de ahi yiğitlerinden olan ve büyük bir tekkenin postnişinliğini yapan İbn Kalemşâh adlı belde kadısının dergâhında konakladık. Bu adamın kalabalık bir öğrenci topluluğu vardır. Onlar fütüvvette kendilerini müminlerin emiri Ali b. Ebû Tâlib'e dayandırırlar… Sufîler nasıl hırka giyme töresine sahipse bunlar da şalvar giymektedirler.

…

Bu şehirde (Kayseri) ahilerden Emir Ali'nin tekkesinde konakladık. Bu adam çevredeki ahilerin önde gelenlerindendir. Şanlı bir beydir aynı zamanda! Şehrin nüfuz sahibi âyan takımından bir grubu vardır onun. Dergâh mensupları veya başkaları her gece Emir Ali'nin yanında toplanır… Yörenin törelerinden biri de hükümdar bulunmadığı takdirde şehirde ahilerin idareyi ellerine almaları, bir nevi hükümet etmeleridir. Ahi, gücü ölçüsünde gelen gideni ağırlar, giydirir, misafirin altına binek verir. Davranışları, buyrukları ve ata binişleriyle tıpkı bir hükümdar gibi hareket ediyorlar (İbn Battûta, 2005: 275-285).

[57] Biri sorar kim fütüvvet ne durur
Bu ahîlerün işi nite durur

Ne kıla kim er fütüvvet-dâr ola
N'eyleye ol yolda berhurdâr ola

Şartı var mı sofradan artuk dakı
Bize bir bâtıldan anlatgıl hakı

Biri birin dilememek var mıdur
Yâ ahılık ceng ü şûr u şer midür

Biribiri perdesin yırtan 'aceb
Kıla mı hergiz ahîlıgı taleb

Devam eden dizelerde yine Hüdhüd aracılığıyla Gülşehrî; ahinin gaybet bilmeyen, terbiye, savm ve salat erbabı olan, şeyhinin yolundan giderek bütün edepleri öğrenen, kendini ilm ve amele adayan ve hizmetleriyle Allah'a erecek olan kişi olarak tarif ettikten sonra devrinin bencil ve fevri ahılık anlayışını tenkit edip ahiliğin herkesin yöneldiği gelişigüzel bir hâl alarak oyuncağa çevrildiğinden yakınmaktadır:

Bir ahîya irmedük bu çavda cüst
Kim okıdı kulhuvallâhi dürüst

Çün bu ana ol buna yavuz sana
İkisinün kavlına kim inana

Biribirin çün ahîlar ögeler
Müdde'îlerün depesin dögeler

Çün ulular biribirin sıyalar
Kiçileri ne yola okıyalar

Bin ahî terk itdi başın bu yola
Gelmedi bir terbiye hôd hâsıla

Hüdhüd eydür kim fütüvvet varısa
Yâ tapu kılmakda sâdık er-ise

Anda üç nesne gerek açuk ola
Üç dahı baglu gerekdür bu yola

Alnı açuk gerek evvel kişiye
Kim güneş gibi cihânda ışıya

Sofra bagı dahı hem açuk gerek
Ol kadar kim var degül hem çok gerek

Kapu dahı açuk olıçak tamâm
Olur ol üç açuk anda ve's-selâm

Dili gaybetden anun baglu gerek
Sözi şîrîn ü aşı yaglu gerek

Gözi hem baglu gerek kim görmeye
Kimsenün 'aybına ta'na urmaya

Baglulardan biri ilersügidür
Kim ol altıdan kamudan yigidür

Kimde kim bu altı hâsiyyet ola
Yavlak ol er lâyık ola bu yola

Kimde kim yokdur bu altı hâsiyet
Renci kamu yile gide 'âkıbet MT B 2676-90

Gülşehri'ye atfedilen Kerâmât-ı Ahi Evran isimli Ahi Evran'ın hayatına dair bazı biyografik bilgilerin yanında, onun karakter özelliklerinin, kerametlerinin ve ahiliğin kurallarının anlatıldığı eserinin 132-137. beyitlerinde de ahilikte alnın, kapının, sofranın açık; gözün, dilin ve belin bağlı olması koşulu anılmaktadır (Kartal, 2009: 239).

Degme kişi oldugıyıçun ahî
Oynayacak oldı ahîlık dahı B 2712-17

Gülşehrî bu noktadan itibaren ideal ahiliğin ne demek olduğuyla ilgili yargılarını bir kıssa ile pekiştirmeye çalışır ve Büşr-nâme adlı bir mesnevi içinde mesneviyle ideal ahilik öğretisini Büşr kimliği üzerinden ortaya koyar. Cömert, akıllı, dürüst ve gözüne, diline ve beline yani nefsine hâkim bir tip olarak sunulan Büşr'ün hikâyenin sonunda bu vasıfları sayesinde ve Allah'ın yardımıyla isteğine erişmesi anlatıldıktan sonra hisse faslına geçilerek doğruluktan ve akıldan yana olan gaybetten ve şehvetten uzak duran Büşr ile ahiliği oyuncağa çevirenler mukayese edilirler. Böylece aynı zamanda devrin ahilik anlayışı tenkit edilir ve ahi olmanın şartlarının fütüvvetnâme okumaya ve onunla amel etmeye bağlı olduğu vurgulanır.[58]

[58] Kim ne 'ilmi kim dilersin cümle bil
İlla togrılıgı elden komagıl

'Akla kasd u şehvete meyl eyleme
Kimsenenün gaybetini söyleme

Âhılıkdan âhı Büşr âgeh-durur
Sana âhı ad koyan ebleh-durur

Kim ahîlıkdan ol irdi Tanrı'ya
Senün işün kamusı zerk ü riyâ

Çün arıtmadun mürüvvet gölini
Sen ne bilesin fütüvvet yolını

Anda kim her dîkün aşın yiyeler
Hayf ola kim sana âhı diyeler

Bilse-y-idün yurtı kim sora-y-ıdun
Yüz kişinün boynını ura-y-ıdun

Şarda bir mekr ü hiyel kıla-y-ıdun
Hân-u-mânın kişinün ala-y-ıdun

Anda kim herkes kıla bir yol taleb
Sana âhı okımak yavlak 'aceb

Togru sözün kamusı yalan-durur
Âhılık adı sana bühtân-durur

Sen ne kişisin kim âhı olasın
Yâ ahîlar kulı dahı olasın

Sen Fütüvvet-nâme'yi bilür-isen
Okıyuban şerhini kılur-ısan

Kendüzüni âhılıkda iy 'azîz
Bir 'ases-başı bilesin bî-temîz

2.4. BİR ESNAF EL KİTABI OLARAK FÜTÜVVETNÂMELER

Anadolu Selçukluları Devri'nin en önemli tarihî gelişmelerinden biri olup felsefesini "kardeşlik" kavramı üzerine bina eden ve dinî, sosyal, iktisadi bir birliğe karşılık gelen ahiliğin âdâb u erkânına; yönetim, denetim ve deneyim hiyerarşisine, ritüellerinin mahiyetine dair en esaslı ve kapsamlı veriler, bir tür ahilik nizamnamesi olan fütüvvetnâmeler aracılığı ile elde edilebilmektedir. Hem teşkilata dâhil olmaya namzet kimseler hem de mensuplar fütüvvetnâmelerde yer alan ilkesel yönergeleri benimsemek ve rehber edinmek zorundadır.

Fütüvvetnâme adlı mesleki tüzüklerin ortaya çıkışı iki temel sebebe dayanmaktadır. Birinci sebep fütüvvet ehlini fütüvvete aykırı iş ve hareketlerden korumak, doğru olanı göstermek ve neticesinde Allah'ın rızasını kazanmak isteğidir. İkinci sebep ise geleneğin bazı unsurlarının kaybolmaya, unutulmaya başlaması karşısında endişeye kapılan fütüvvet ehlinin erbabına müracaatla bir kitap yazmasını rica etmeleri veya bizzat müellifin bu endişeye kapılmış olmasıdır (Torun, 1998: 44-45).

Fütüvvetnâmelerin tarihî süreç içerisinde teşekkül eden başlıca üç türünden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi IX-XIII. yüzyıllar arasında ilki Sülemî'ye ait olmak üzere Kuşeyrî, Ensârî, İbnü'l Arabî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi sufiler tarafından kaleme alınan ve fütüvvetin tasavvufla eş anlamlı bir kavram olarak değerlendirildiği müstakil ya da bir eserin belli bir faslını oluşturan fütüvvetnâmelerdir. Bu fütüvvetnâmelerde fütüvvet ve mürüvvet kavramlarıyla tasavvuf tarif edilmiş, onun çeşitli anlamları açıklanmıştır. Bunların hiçbiri, belirli bir teşkilat çerçevesinde düzenlenmiş fütüvvet kurumunu ilgilendiren fütüvvetnâmelerden değildir. Tasavvufi karakterli fütüvvetnâmelerden etkilenmekle beraber, fütüvvet anlayışının bir teşkilat mantığıyla anlatıldığı başka türlü bir fütüvvetnâme türü daha vardır. XIII-XIV. yüzyıllarda kaleme alınan bu eserler bir kurum olarak fütüvvet teşkilâtının nizâmnâmeleri niteliğini taşıyan çalışmalar hüviyetindedir. Bu anlamda ilk örnek daha önce de belirttiğimiz üzere siyasi otorite elde etmek pahasına Abbasi Halifesi Nâsır'ı emri üzerine danışmanı Sühreverdî tarafından yazılmıştır. Onun Risâletü'l-Fütüvve'si ve Avârifü'l-Ma'arif'iyle açtığı çığırdan sonra pek çok müellif Arapça, Farsça ve

---

Degme kişi olmagın şarda ahî
Oynıcak oldı bu âhîlık dahı B 2988-3001

Türkçe pek çok fütüvvetnâme kaleme almıştır. Bunlardan Harputî, Kaşânî ve Kâşifî fütüvvetnâmeleri ve bilhassa gerek nüsha sayısının çokluğu ve gerekse kendisinden sonra yazılan fütüvvetnâmelere kaynaklık etmedeki tesirinden hareketle fütüvvet erbabınca hayli benimsenmiş bir eser olduğu anlaşılan Radavi'nin Fütüvvetnâme-i Kebir'i (Miftâhu'r-rekâ'ik) dikkat çekici örneklerdir. Üçüncü tür fütüvvetnâmeler ise "Ahi Loncaları Fütüvvetnâmeleri" olarak isimlendirilebilir. Bunlar Anadolu'da ahilik teşkilâtının gelişme göstermesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Fütüvvet kurumunun erkân ve adabını ihtiva eden eserler olması bakımından önemlidirler.[59] Bu tür içinde değerlendirilebilecek ilk eser Yahyâ b. Halil b. Çoban el-Burgâzî'nin fütüvvetnâmesidir. Yine en eski Türkçe fütüvvetnâmelerden biri olan Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi de önemli örneklerden biri olarak zikredilebilir (Ocak, 1996. C.13: 264-65). Bu noktada manzum olmalarının önemine binaen Esrar Dede Fütüvvetnâmesi, Şeyh Eşref bin Ahmed Fütüvvetnâmesi ve müellifi bilinmeyen Fütûhnâme isimli eseri de hatırlamak gerekmektedir.[60]

İlk Türkçe fütüvvetnâme örneği olarak kabul edilen Burgâzî'ye ait çalışma XIII. yüzyılda telif edilmiştir. Fütüvetnâmesine Allah'a hamd u sena ve Hz. Peygamber'e salat ü selamla başlayan Burgâzî hemen ardından fütüvvetin ve fütüvvet sıfatıyla sıfatlananların kudsiyetine ve üstünlüğüne bir ağaç teşbihiyle işaret etmektedir.[61]

Burgâzî bu benzetme yollu tanımlamanın ardından eseri yazma sebebinden söz edecektir. Buna göre ne zamandır fütüvvet bölükleri batıla yönelmiş, hidayeti bırakıp hileye, fitneye, kavgaya, yalana ve harama yönelmiştir, fütüvvet adına türlü türlü bidatlar girmiş ve bu nedenle fütüvvet erkânı tahrif olmuştur. Bu konuda kendini

[59] Fütüvvet ehlinin zaman içerisinde belli alanlarda ihtisaslaşması, mevcut uğraşların mahiyet değiştirmesi ya da yeni iş kollarının teşekkül etmesi neticesinde fütüvvetnameler genel prensiplerden söz eden metinler olmaktan çıkıp hususi bir gruba hitap eden eserler hâline gelmiş, Kitab-ı Hiref, Risâle-i Habbazan, Risâle-i Hâyyatân, Kitab-ı Sakka, Sakka-nâme, Tıraş-nâme vb. adlarla anılmaya başlanmıştır. Bu türden fütüvvetnameleri de üçüncü grubun içinde düşünmek mümkündür (Torun, 1998: 41).

[60] Aynı zamanda bir edebî tür hüviyetinde olan mensur ve manzum fütüvvetnâmelerden çalışma alanı itibarıyla Anadolu fütüvvet yolu olan Ahilik üzerindeki etkileri bakımından kaynak metin olma özelliği daha güçlü olan Türkçe fütüvvetnameler üzerine yoğunlaşılacaktır.

[61] Bilün iy kardeşler ve iy dostlar, Fütüvvet a'lâ ve şerîfdür ve key ulu makamdur ve azîz derecelerdür. Fütüvvet asl-ı kadîm ve ezelîdür ve ebedîdür, asl-ı îmandur, pes fütüvvet sıfatın kimse sıfatlanmaya, illâ ol kişi sıfatlana kim Tangrı Taâlâ anı tâhir kıldı cümle günâhdan ve her kim Fütüvvet sıfatın sıfatlana, ol Allah sıfatında olur ve her kim Allâhu Taâlâ sıfatın sıfatlana, hakkâ Tangrı'ya irmişdür ve Fütüvvet bir ağaçdur budaklu ve ol ağaç Tangrı Taâlâ sıfatıdur ve budakı enbiyâ sıfatıdur, yaprakları evliyâ sıfatıdur ve yimişi mü'minler sıfatıdur, pes sıfatı sıfatlanmaya, illâ sıdk u vefâ ehli ve fütüvvet donın geymeye, illâ kendözin fenâ kıla ve fütüvvet yolın almaya, illâ edeb ve hayâ ehli fütüvvet menziline irmeye, illâ kerem ve mürüvvet ehli. Pes Tangrı Taâlâ fütüvveti şerîf kıldı ve azîz kıldı, bu makâm enbiyâ makâmıdur (Gölpınarlı, 1953: 111-112).

sorumlu hisseden müellif özet mahiyetinde elden ele dolaşan yetersiz eserlerin oluşturduğu boşluğu dolduracak bir eser yazmaya karar vermiştir. Amacı cuma geceleri çerağ dibinde ve ahiler katında okunacak bir başucu kitabı hazırlamaktır. Burgâzî ayrıca Rûm ülkesinin hâkim dili olmasından ve eserinin etkisinin yüksek olmasını murad ettiğinden dolayı eserinde Türk dilini tercih ettiğini bu bölümde beyan etmektedir.

Fütüvvet yolunun üç yolcusundan bahisle "yiğit, ahî ve şeyh" kavramları üzerinde duran müellif türlü benzetmelerle fütüvvetteki bu üç makamı nüansları yönünden tanıtmış ve sonuç olarak üç payenin de aslında bir olduğunu vurgulamıştır.[62]

Fütüvvet yolunu mukaddes bir silsileye bağlamak isteyen Burgâzî, hangi koşulda olunursa olunsun karşılıksız iyilik yapmanın değeri üzerine Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin bir sohbetinden bahsederek Hz. Peygamberin böyle bir davranışı karakter edinen ve dört akçası varsa birini gündüz, birini gece, birini gizli, birini açık, yoksullara veren Hz. Ali'ye "Lâ fetâ illâ 'Ali (Ali'den başka er / yiğit yoktur)" demesinden hareketle fütüvvet yolunun başlangıcını Hz. Ali'ye isnat etmektedir. Ondan itibaren ilk halka Selmân-ı Fârisî olmak üzere silsile hâlinde bir fütüvvet ruhu aktarımı söz konusudur (Gölpınarlı, 1953: 115 ve144-145).[63]

[62] Bilün iy îmân ehli, yiğit ve ahî ve şeyh bu üçi birdür. Yiğitlik heves eylemekdür, ahîlık başlamakdur ve şeyh tamâm kılmakdur. Yiğitlik sakal gelmekdür, ahî sakala ak düşmekdür, şeyhlik tamâm pîr olmakdur ve dahi yiğitlik mü'minler yolın varmakdur ve ahîlık evliyâlar yolın almakdur ve şeyhlik Peygamber dirliği dirilmekdür ve dahi yiğitlik şerîatdur, ahîlık tarîkatdür ve şeyhlik hakîkatdür ve dahi yiğitlik yola gitmeye niyyet kılmakdur, ahîlık yola girüb gitmekdür ve şeyhlik menzile irmekdür (Gölpınarlı, 1953: 113).

[63] Gölpınarlı, Kaşânî ve Semnânî Fütüvvetnâmelerinden iktibasla fütüvvetin kaynağıyla ilgili bir başka rivayeti de şöyle sunmaktadır: "Doğru olarak rivayet edilmiştir ki bir gün Peygamber aleyhisselâm sahabeden bir toplulukla otururken kapıdan birisi girdi ve ey Tanrı elçisi dedi, bir erle bir kadın yakışmıyacak bir harekette bulunuyorlardı. Üstlerine kapıyı kilitledim, size geldim, ne buyurursunuz? Peygamber aleyhisselâm birisinin gidip anlamasını emretti. Sahabeden bir kalkıp gitmek üzere izin istediyse de Rasûl icazet vermedi. Bir başkası kalktı, ona da izin vermedi. Böylece kim kalktıysa izin vermiyordu. Nihayet Emîr-al-Mü'minin Ali geldi. Rasûl aleyhisselâm onun gitmesini ve o hâli anlamasını emretti. Ali, evin kapısına gelince kapıyı açtı, gözlerini yumdu, elini duvara sürüp el yordamiyle evin çevresini dolaştı. Sonra dönüp Peygamber'in kapısına gelerek ey Tanrı elçisi dedi, kimseyi görmedim. Peygamber aleyhisselâm peygamberlik nuriyle onun nasıl araştırdığını anlayıp ya Ali dedi, sen bu ümmetin fetâsısın. Ondan sonra bir kadeh su ve bir parça tuz istedi. O tuzdan bir tutam alıp bu şeraittir dedi, kadehe döktü bir avuç daha alıp bu tarikattir dedi, yine kadehe attı. Bir tutam daha alıp bu da hakikattir dedi ve onu da kadehe döküp Ali'ye verdi, içirdi ve sen benim refıykımsm, ben Cebrail'in refıykıyım, Cebrail de Tanrı refıykıdır dedi. Onun belini bağladı ve şalvarını ona giydirdi, seni kemale ulaştırdım, tekmil ettim ya Ali buyurdu. Sonra Selman'a Ali'den kadeh içmesini emretti, Hazîfe-i Yemânî'ye de Selman'dan kadeh içmesini buyurdu. Bugün fütüvvet ehlinin süregeldiği erkân ve yollarının esasını dayadıkları şeyler, bel bağlamaları, şalvar giydirmeleri ve kadeh sunmaları, bundan alınmadır" (Gölpınarlı, 2011: 213 ve 255-256).

Burgâzî fütüvvetle ilgili birçok ulu zatın sözü olduğu bilgisini verip onların sözlerinden alıntılamalar yapmaktadır. Buna göre Cüneyd-i Bağdadi haya, Şeyh Fazl vefa, Şeyh Varrâk hakka riayet, Şey Hâris cüst ve insaf, Şeyh Muhammed İbn-i Ali nefsine hâkim olmak üzerine fütüvvet anlayışını bina etmişlerdir. Şeyh Nâsır-âbâdî'nin fütüvvet anlayışı ise mürüvvet, cömertlik ve feragattir. Burgâzî bu fasılda kendi fütüvvet telakkisini de vermektedir.

Tangrıya ve peygamberlere ve evliyâlara yakın olmakdur dahi âdemîlerden ve canavarlardan hiç kimesne andan incinmeye ve sâhib-fütüvvet oldur kim gözsüz ve dilsiz ve sağır ola vesselam… Fütüvvet ağacı biter sıdk u safâdan ve emânet saklamakdan ve keremden ve mürüvvetden ve hayadan. Bu, vasf-ı îmândur. Her kim bu vasıfdan taşra olsa Allâhu taâlâ andan bîzâr olur. Ol ağacun özdeki Allâh yolına ihsan kılmakdur, budakları edebdür ve hayâdur ve köki tevhîddür ve tehlîldür ve yimişi ma'rifetdür, evliyâ sohbetidür ve ol ağacun suyı rahmetdür ve rahmetile sıvarulur ve kudretden ol su evliyâ gönli tahtına akar, ol ağaç, yiğidün gönli tahtında biter. Budakları yücelür, nûrile celâle irişür… Aslı bu yedi harfdür: Ya'nî kâf sıdk, elif safâ, nûn emânet, te korku (takvâ), mîm kerem, he mürüvvet, ye hayâ. Pes kangı yiğidde kim bu yidi harf vardur, ol ağaç kim fütüvvet ağacıdur… Bilün kim yiğitlik makâm-ı a'lâyimiş. Kişi (yiğit) olmayınca ahî olmaz. Evvel kişi yiğit gerek (Gölpınarlı, 1953: 121-124).

Burgâzî fütüvvet erbabı olabilmenin sınırlarını çizerken kimlerin fütüvvet erbabı olamayacağını ve kimlerin hangi yanlış davranışlarda bulunursa fütüvvetten düşeceğini de ifade eder. Ona göre kâfire, münafıka, müneccime, dellaka, tellala, kasaba, ameldara, cullaha, cerraha, sayyada fütüvvet değmez.[64] Bunlara fütüvvet verilmemesindeki temel gerekçeler kimileri için doğruluktan ve dürüstlükten uzak olmaları, kimileri için insanın avret yerlerini görüyor olmaları, kimileri için faydasızlıkları ve canlıları incitmeyle kan dökücülükle ilgili olmalarıdır. Yavuz nazarlı kimseler, gammazlar, dedikoducular, kin tutanlar, haset edenler, ayıpları örtmek yerine ifşa edenler, cimriler (bahil), gaybet edenler, süci (içki) içenler, vaadinde durmayanlar (pîşe-kâr), iftira (bühtan) kılanlar, uğrılık (hırsızlık) edenler, haramdan kaçınmayanlar, ululananlar, azgınlar ve şehvet düşkünleri, zina yapanlar, zulm edenler ve tamahkârlar da bu davranışlarıyla fütüvvetten düşeceklerdir.

Burgâzî'ye göre bir fütüvvet ehlinde bulunması zaruri sıfatlar şunlardır: Ahîliğin öncelikli şartı cömert olmaktır. Bu temel koşul dışında ibadetlerini aksatmayan, haya ve edep sahibi olan, dünyevi arzuları terk eden, ilmi olan veya en azından ilim talep

[64] Şeyh Seyyid Hüseyn İbn Seyyid Gaybî Fütüvvetnamesinde bu listede ammâl (devlet adamları, yapıcılar), gaybden haber vermeyi sanat edinenler ve madrabazlar; Nâsırî Fütüvvetnâsi'nde ise muhtekirler (stokçuluk yapan) de yer almaktadır (Gölpınarlı, 1955: 43; Gölpınarlı, 2011:269).

eden, hulku (ahlâkı) olan, helal kazanç peşinde koşan ve dahi bir sanatı, işi, meşguliyeti olan kişiye ahi unvanı verilebilir çünkü bî-kâr olan kişi bî-hâsıl sevdâyi olur.[65] Ahînin on sekiz dirhem gümüşten fazla dünyalığı olmamalıdır, bundan fazla nesi varsa yoksullara vermelidir. Her şeyin tuzu vardır, yiğitliğin, ahiliğin tuzu da ekmek kazanmak, yoksulu doyurmaktır. Ahi odur ki beylerin, ululların kapısına gitmemeli, aksine, padişah dahi ona gelmelidir. (Gölpınarlı, 1953: 125-126).

Burgâzî bu yola yeni girenlere bir takım tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmez. Buna göre fütüvvet yoluna girmiş olan "terbiye"nin, büyük bir disiplinle ahisine, şeyhine kul olması, onun her sözünü kabul etmesi, ondan izin almadan hiçbir işte bulunmaması, ahisini Kâbe gibi tavaf etmesi, sabırlı olması, ahisinden dönmemesi lâzımdır. Terbiye, kılavuzları olan yiğidinden, ahisinden, şeyhinden dönemez. Her yiğidi, her ahiyi, her şeyhi sever, fakat kendi yiğidinden, kendi ahisinden, kendi şeyhinden edep, erkân öğrenir. Terbiyeye, önce bir yiğit gerekir. Yiğit, onu kötülükten korur, yetiştirir, sonra ahisine götürür. Ahi, ona hizmet, edep, erkân öğretir, şeyhe ulaştırır, şeyh de onu Allah'a vasıl eyler.[66]

---

[65] Fütüvvet-hirfet münasebetini "Ahîye bir pîşe ve sanat gerekdür ana meşgul ola. Eğer pîşesi yoğsa ana fütüvvet değmez." düsturunun ifade ettiği manada aramak gerekir. Buna göre Fütüvvet ehli, fütüvvet ehli olduğu için hirfet ehlidir. Hirfet, fütüvvetin şart ve vasıtalarından biridir. Fütüvvet ehli, insanlara hizmet sunan, neticesinde insanların ve Allah'ın rızasını kazanan kişidir. Hizmet ve rıza için hirfet bir vasıtadır. Hirfeti olmayanın hizmeti de olmaz. Bu itibarla fütüvvet ehli mutlaka bir hirfet sahibi olmalıdır. Nitekim Ahilik kurumunun kurucusu olan Ahi Evren sanatın toplum için lüzumuna şiddetle inanmış her sanat kolunun bir piri hatta peygamberin mesleği olduğunu vurgulayarak sanatın kutsallığını topluma ve sanatkârlara telkine ve sanata rağbet uyandırmaya çalışmıştır (Torun, 1998: 113-114; Bayram, 1991: 149). Dönemin tarihî ve edebî metinlerinden hareketle yapılan bir araştırmaya göre Anadolu Selçukluları devrinde giyim-tekstil sanayi, hayvancılık ve dericilik, gıda, ev eşyası, inşaat, sağlık ve temizlik, eğlence, ticaret, taşıma ve ulaşım, silah ve müteferrik uğraşlar şeklinde sınıflandırılabilecek iki yüz elli civarında mesleki unvan tespit edilmiştir (Merçil, 2000: 194).

[66] Garibnâme müellifi Âşık Paşa kişinin Allah yolunda "olması" serüveninde alkış (dua) alması gereken kapıları sıralarken ata - ana ve üstat terbiyesinden sonra ahı ve şeyh kapılarından da mezun olunması ve ancak oradan hazret kapısına, Hazret-i Allah'ın kurbiyyet makamına varılabileceğinin altını çizmektedir:

Dünyada biş kapu vardur iy safâ
Her birine cân-ıla kılgıl vefâ

Her kim ol biş kapudan alkış ala
Şeksüzin andan Çalap hoşnûd ola

İşid imdi her birinün adını
Kim bilesin uşbu sözün dadını

Birisi ata-y-ıla ana-durur
Biri üstâdun degül mi ne-durur

Biri ahı birisi şeyh kapusı
Olsa gerek her birinün tapusı

Burgâzî'ye göre fütüvvet erbabı, kavlî ve seyfî olmak üzere iki kola ayrılır. Kavli kol, Ebû-Bekr'den gelir, seyfî kol ise Ali'den. Terbiye, önce kavli kola girer, yâni ahi ve şeyh görmeden, erkâna girmeden ahiye kul olur, bağlanır; sonra erkân görür, seyfî olur. Ahi, ona çerağ verir, kemâle ulaştırır. Ahisi ölen terbiye, onun yerine geçenden çerağ alır, belini, ona bağlatır. Ahi ve şeyhin kabri üstünde, o ahiye yakın birisinin terbiyenin belini bağlaması, ona çerağ vermesi de olabilir. Ahisinin makamına geçene ulaşamazsa şehirlilerin tanıklığıyla o diyarın padişahı yahut kadısı onun belini bağlar.

Burgâzî Fütüvvetnâmesi'nin bundan sonraki bablarında ahinin sofrası, hizmeti (fükelik), su içmesi, sözü, giyim kuşamı, yürüyüşü, alışverişi, evine girmesi, oturması, mihmandarlığı, misafirliği, beyler katına varması, semâı, hastanın hâlini hatırını sorması, yasa gitmesi, mezarlığa varması, gezintiye gitmesi, su dökmesi, hamamda yıkanması, yatması kalkması gibi gündelik hayatın sıradan meşguliyetlerinin adap ve erkânının ideal şekillerine dair telkin ve tavsiyelerde bulunmaktadır.[67]

Biri hôd hazret-durur bellü beyân
Biş kapu bunlar-durur bilgil 'ayân
…
Ol dahı bitdi bu kez gel ahıya
Kullıg it ihlâs-ıla kılma riyâ

Berk kuşan ol kapuda sen er gibi
Güç götürgil sabr idüp şol yir gibi

Mâlunı terk it yüzün döndermegil
Geleni hôş dut kuru göndermegil

Hak yolında dogru durgıl sınmadın
Yolı göster yolsuza kaypınmadın

Toprag eyle yüzüni yol ehline
Olmasun kim dutasın kibr ü kine

Kim ahı her dem sana alkış kıla
Hem dahı senden Çalap hoşnûd ola

Ahıdan geçdi bu kez şeyh kapusı
Gör anun dahı niçedür tapusı GAR B 3101-06 ve 3135-41

[67] Örneğin sofra erkânı ve adabına dair kriterler şu şekilde sıralanmaktadır: "*Taâmun dahi erkânı yigirmidür. Ammâ ol kim farîzadur, evvel halâl yimekdür kim vebâli olmaya. İkinci pâk ve temiz yiye. Üçünci kendü öninden yiye, Dördünci şükr kıla Tangrıya. Ammâ ol dört kim sünnetdür, evvel taâmdan öninden elin yuya, ikinci taâma suna, bismillah diye. Üçünci çanagun kenârından yiye, ortasından sunmaya. Dördünci, taâmdan sonra elhamdülillah diye. Ammâ ol on iki kim edebdür, edeb bâbında aydavuz. Taâm yidükde sümkürmeye, tükürmeye, ağsurası ve sümküresi gelürse ağzına destemâl tuta, elin tutmaya ve taâm yiriken su içmeye, meger zarûret ola. Taâm yiriken kimseye ikrâm kılmaya, ya'nî*

Bu bahisten sonra Hz. Peygamberin akrabaları, eşyaları tanıtılmakta akabinde ise bir fütüvvet şeceresi verilip tuzlu su içme ritüeli hakkında bilgiler sunulmaktadır. Eser, tıraş erkânı ve şeyhlik hakkında verilen bazı genel bilgilerle nihayetlendirilmektedir.

Burgâzî'den sonra elde bulunan en eski fütüvvetnâmeler manzum formda kaleme alınmışlardır. Bunlardan birincisi olan Fütûhnâme isimli eser mesnevi nazım şekliyle yazılmış olup aruzun Me fâ î lün / Me fâ î lün / Fa û lün veznindedir. Müellifi belli olmayıp Eski Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmış olan eser, fütüvvetnâmelerde görülen ahiliğin adap ve erkânını, mertebeler silsilesini, teşkilat özellikleri yansıtan usul ve kaidelerini ihtiva etmemesi ve iktisadi hiçbir bahse temas etmemesi yönüyle doğrudan fütüvvetnâme özelliği göstermemekle beraber "ahi, birader, er" hitaplarının bulunması ve tasavvufi-ahlâki konulara ve kurallara yer vermesi bakımından fütüvvetnâme havası taşımaktadır. Eserin manzum oluşu muhtemelen ahî teşkilatına mensup üyelerin fütüvvet esaslarını daha kolay öğrenebilmelerini sağlamak amacıyladır (Altuner, 1999: 23).

İslami hayat nizamı ve Allah'a kavuşma fikrinin kuvvetli bir şekilde ifade edildiği tasavvufi-ahlaki karakterli bu fütüvvetnâme besmele ile başlayıp tevhid, na't, dört halife övgüsü ve sebeb-i te'lif bölümleriyle devam eder. Sonrasında ise eserin asıl bölümü olan "kırk makam" bahsine geçilir. Söz konusu makamlar bir mutasavvıfta ve dolayısıyla fütüvvet ehlinde bulunması istenen niteliklerdir. Bunların evveli tevbedir. Ardından sırasıyla inabet (Hak yoluna dönme), teslim (kendini Allah'ın kaderine burakma), makam-ı Hz. Ali olan ilm, hilm (yumuşaklık), nefsi hırstan arındıran edep, tevazu', ebedî hayata ulaşma vesilesi olan irade, mücahede (nefisle ve din düşmanlarıyla mücadele), ibadet, dünyaya sırt çevirme, şükr etme, sükut, sabır, zikir, nefse muhalefet, muvafakat (uyma, razı olma), rıza, sehavet, zühd, vera (haramdan kaçınma), takva, ihlas, sıdk, havf, reca, fena, beka, tecrid, tefrid, marifet, muhabbet,

kimse gelürse durmayalar, taâma izzet kılalar. Urudururken yimeyeler ve su içmeyeler... Pes ahiye gerek kim işbu yâd kılduğumızla hem tuta, hem işleye… Taâm yimekde on iki edeb vardur. Evvel sag dizin yukarı dike, sol dizin aşağa koya, otura, lokmayı çegneyicek evvel sag yanıbirle çeyneye, lokmayı kiçi kese, temiz yiye ya'nî iki elin bulaşdurmaya ve dökmeye, agzındayıken hiç söz keleci eylemeye. Eğer ol söz gevher dahi olursa söylemeye. Hiç kimsenin yidigi lokmayı gözetmeye, başını kaşımaya, ya gövdesin dahi ve çevre yana bakmaya, etmegi ısırub aşaga bırakmaya ve gülmeye, sözin arkun söleye, tekellüf ve izzet birle yiye, şol nesne kim yabana bıragacakdur, süngük gibi ve buna benzer ne varısa kendü önine koya taâmdan sonra elin yuya ve sile." (Gölpınarlı, 1953: 132-139).

vahdet, kurbet, al-hüzn ve'l-hatar müşahede (Allah âlemini görme) ve meclis makamları gelmektedir.

XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen manzum formdaki bir diğer eser 444 beyitlik Şeyh Eşref bin Ahmed Fütüvvetnâmesi'dir. Aruzun Fâ i lâ tün/ Fâ i lâ tün/ Fâ i lün vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eser, her işte Hakkı görüp Hak yolunda cehd etmek bahsiyle ve Allah'ın iyilik edenin, iyi işler çıkaranların daima yanında olduğu fikrinin savunusuyla başlatılmaktadır.

Bu noktadan sonra ise akıl ve nefis arasında bir münakaşa mizanseni oluşturulur. Akıl, iyimserlik ve gayreti, nefs ise kötümserlik ve ümitsizliği karşılamaktadır. Akıl arzulardan vazgeçip Hak yoluna girmeyi ve dünyanın faniliği fikrindeyken nefis bu yoldaki azmin fayda veremeyebileceği ve bu uğurda eşin, çoluk çocuğun ve dostların kaybedilebileceği üzerinde durmaktadır. Aklın bu görüşe cevabı Hakk'a dost olmayana başkalarının dostluğunun fayda vermeyeceğidir. Ayrıca dünya fanidir ve asıl olan fani olana değil baki olana yönelmektir. Bu münakaşa sürerken akıl nefsin sözlerinin çok arbedeli, kafa karıştıran ifadeler olduğunu kavrar ve bu assı olmayan sohbeti noktalar.

Eserin bu giriş mahiyetindeki bölümünden sonra fütüvvet yolunun ilkelerine dair yeni bir tablo oluşturulur ve sıkıntısını gidermek için dolaşan akıl, huyu hulku pür edep olan bir şahısla karşılaştırılır. Eserin bundan sonraki kısmı akıl bu değerli şahıs arasında aklın gönlünden geçenler üzerinden soru-cevap şeklinde yapılandırılır. Soruları erliğin ne demek olduğu, er kişinin nerede, hangi yanda olduğu ve fiillerinin sözlerinin, görünüşünün nasıl olduğu, neyi reddedip neyi kabul kıldığıdır.[68]

Bilge kişi bu soruların cevabını vermeden önce soru sorma adabı hakkında bilgi verir. Soru sormanın önemli bir iş olduğunu, soru soran kişinin sorudaki maksadını iyi bilmesi gerektiğini ve kendisi için gerekli olanı sormasının faydalı olabileceği

[68] Bana gönlüm didi kim sorgıl buna
Er olan kanda olur kanki yana

Sordum ana vir haber kim er nedür
Fi'li kavli nicedür yâ ne geyür

Nerde olur yâhu ne dil söyler ol
Neyi reddider neyi kılur kabul B 30-32

tavsiyesinde bulunur. Sualinden maksadı belli olmayanın ya deli ya sefih ya da fuzul olduğunu belirtir.

Bu zata göre erlik donla, kılıkla sahip olunan bir meziyet değildir ve er kişide bulunması özellikler şunlardır: Her davranışında doğruluktan ve edepten ayrılmama, ahlak sahibi olma, fiillerinde ve sözlerinde Kur'an hükümlerine uyma:

Er odur kim togrılıkla kul ola
Fi'li kavli pür edeb usûl ola

Turmagı oturmağı vü yatmağı
Yürümegi almağı vü satmagı

Huyı hulkı ola Kur'an mazharı
Fi'li kavli ola hep Hakk manzarı B 56-58

Hezlden uzak durma, hikmete yönelme, kulluğunda sadık olma, görme yeteneği güçlü olup peşin hükümlü olmama, tevazuyu başına tac yapanlardan olma:

Söyledügi sözde hiç hezl olmaya
Hikmet ola her neyikim dinleye

Hakk yolında kullugı sâdık ola
Âhiret işinde gey hâzik ola

Gey tabassur ider ola hâline
Er olan ta'n itmeye er kâline

Çün tavazzu' ola tâcı başına
Bil ki erdür bakmagıl hiç yaşına B 64-67

Takva sahibi olma, insanların kılığına değil gönlüne değer verme, kibirli değil alçakgönüllü olma ve kanaatkârlığı benimseme:

Çünki takvadur libâsı hey'eti
Oldur erün gey ulurak ziyneti

Bilki takvâ yiri gönüldür turak
Zâhirin ko kişinün gönlüne bak

Bilki din İslâmdurur sakal degül
Böyle bildirdi bize hak Resûl

Sevmedi kibr ehlini Hakki iy kişi
Şeyh ola andan dilenciler bişi

Er dilenirse dahi nâçâr ola

Öyle degül kim tolu anbâr ola

Çün kanâ'at meskenet er menzili
Bilki yirmez er olan hiçbir dili B 84, 94, 106 ve 177-79

İkiyüzlülükten, samimiyetsizlikten, faydasız işlerden ve yalan ile yalancılardan uzak durma:

Her işün kim halk içün ola riyâ
Pes zagaldur lâyık olmaz Tanrı'ya

Her nenün assısı yok kimseye
Gey fuzûldur anı ahmak işleye

Gey yalancıdur fuzûl yüze güler
Eri sevmez sûretini yansılar

İtme yalan da'viler kim yaramaz
Âhiretde güç ü dünyada genez B 184-185 ve 206-207

Aklın er sohbetinin nasıl olduğu, ona nasıl hizmet edilebileceği ve onun gönlüne nasıl girebileceğiyle ilgili sorusuna ise bu yolun gerçek talibi maldan ve candan vazgeçmiş olmalı ve niyetinde zagal (hile) olmamalı ve âdeta eğri ile doruyu ayıran bir mihek olmalıdır. Ere hizmet ederken "Hizmet ediyorum." denmemeli, gönül tüm tozlardan arındırılmalı, yaramaz huylardan bir an evvel kurtulmalı şeklinde bir cevap verir:

Didi kim bu da'vide gerçek olan
Mala cana kalmaya eri bulan

Niyyetinde hiç zagal bulunmaya
Er mihekdür eğriye vü doğruya
…
Hidmet itsen ere hidmetdür dime
Zî ganimet çün irişdün ol dime

Olmaya kim gönlüne ire gubar
Kim erenler bu sıfatludan kaçar
…
Her yaramaz huyunu buldun bırak
Tâ ki erden olmayasın sen ırak

Her eyi huy çünki bildün al anı
Kim kabul ide gönülden er seni B 215-216, 224-225 ve 230-231

Aklın bir diğer sorusu erin kendisinden razı olup olmadığını nereden bileceğine dairdir ki cevap bir paralelliğe vurgu yapmaktadır. Kişi eri kendi özünde bulamazsa

hiçbir mesafe kat edememiş, boş bir uğraşın peşine düşmüş değersiz bir varlık hâline gelmiştir. O yüzden kişinin levh ehli olması yani er kişinin rehberliğini gönlüne nakşetmesi, onunla özdeşleşmesi gerekmektedir. Nitekim ensesini görmek isteyen gözünü zor da olsa ensesine tutabilmelidir:

Didi ger sen râzı olsan erden er
Râzıdur senden rızan gör ne kadar
…
Çünkim eri kendüzünde bulmadun
Bin sorarsan er dilegin bilmedün

Gerçi ârifsin cihânde nâmüdar
Er katında bir eşeksün yük çeker

Ger kitaplar okusa tamlar tolu
Er katında yolda bitmiş bir çalu

Ger cihânda olasın şeyh-i cihân
Er katında değmeyesin bir soğan

Ger cömerdsin Hâtem oldı sana kul
Er katında gey bahîlsingey zelûl

Bu cevabı ârif anlar nicedür
Ahmakun gündüzi bunda gicedür

Gönüli levh eyleyen anlar bunı
Yolda kalan gey katı tanlar bunı

Çünki levh eri ola sen bilesin
Er neyi severse onu kılasın

Kim dilerse ensesindeki beni
Göre tutsun ensesine gözüni

Bir dahi tutsun ana karşu yire
Ger dilerse ensesini hep göre B 236, 242-51

Er ile bir olabilmenin nasıl gerçekleşeceği sorusuna ise neye bakarsan er gözüyle bak, er kulağıyla dinle ve her işi er eliyle tut, şeklinde bir aynileşme vurgusu yapılarak cevap verilmektedir:

Didi kim sen kendüzünde kıl sefer
Er gözile bak neye kılsan nazar

Çünkim er kulagıla dinleyesin
Her cevabdan ma'nisin anlayasın

Er elile tut her işi işlesen
Ayakıla yüri yola başlasan B 257-59

Akıl ile meçhul bir şahıs arasında geçen diyaloglar üzerinden nasıl er kişi / fetâ / ahi olunabileceğinin ifade edildiği Şeyh Eşref bin Ahmed Fütüvvetnâmesi tasavvuf felsefesinin temel kavramlarından olan ve "şeriat, tarikat, marifet, hakikat" olarak adlandırılan "dört kapı"nın ne olduğu üzerinde durularak nihayetlendirilmektedir. Görüldüğü üzere iki manzum fütüvvetnâme de içerik bakımından âdeta birer tasavvuf ilmihali hüviyetindedir.

Mensur formda yazılan ikinci Türkçe fütüvvetnâme Şeyh Seyyid Hüseyn İbn Seyyid Gaybî'ye aittir. İçerik bakımından Nakkaş Ahmed, Nâsırî ve Burgâzî fütüvvetnâmelerinden hayli etkilenen bu fütüvvetnâmenin Burgâzî'den farklı tarafı Şii bakış etkisiyle yazılmış olmasıdır.

Eserin en dikkat çekici kısmı, fütüvvet ehline dair terimlerin tanımlandığı fasıldır. Bu fasıl fütüvvet erbabı arasındaki hiyerarşiyi göstermesi bakımından önemlidir. Seyyid Hüseyin'in zamanında (XV. yüzyıl) Osmanoğulları ülkesindeki fütüvvet ehli dokuz kısımdır. Bu dokuz kısmın altısına "erkân-ı tarikat", üçüne "ashâb-ı tarikat" denmektedir. Bu mertebelerin derecelerine göre aşağıdan yukarıya sıralanması şu şekildedir:

Ahbâb / Hubbâb / Nâzil: Bunlar henüz yola girmemiş olanlar, fakat mahfillere gelip gidenlerdir.
Nîm-Tarıyk: Bunların piri, tarikat atası ve iki yol kardeşi vardır, yola girmişlerdir. Bunlar, henüz terbiye görmemişlerdir.
Müfredî (Miyan-beste, Sâhib-tarıyk): Bunlar şedd kuşananlar, helvâsı pişirilenler, nasîb alanlardır.
Bu üç bölüğe "Ashâb-ı tarikat (yol kardeşleri)" denir.
Başarış (Deste-i nakıyb): Hizmette nakibe yardım ederler. Mahfil ehlini yerli yerine kondururlar, hizmette bulunurlar. Fütüvvet ehlini terbiye edenlerdir.
Nakıyb / füke : Erkânı icra ederler. Merasim amiridirler. Fütüvvet ehliyle şeyh arasında vasıtadır.
Nakıyb-al nukabâ: Nakıybler bunlara uyarlar. Nakıyblere hizmet buyuranlar bunlardır.
Bu üç bölüğe de "Nukabâ" deniyor.
Halîfe: Bunlar şeyh yerine geçerler. Yalnız seccadeleri, yâni muayyen makamları yoktur.
Şeyh: Herhangi bir hırfet ve san'at ehlinin tâbi olduğu zat. Bu, seccade, yâni muayyen bir makam sahibidir.

Şeyh-al süyûh (Şeyh-al meşâyih / Ahi-Baba / Ahi-Türk): Bütün hırfet ve san'at erbabının şeyhlerinin tâbi oldukları zat (Gölpınarlı,1955: 39-40).[69]

Bursa kadılarından Seyyid Muhammed b. Seyyid Alaiddin el-Hüseyni'r-Radavî'nin XVI. yüzyılda kaleme aldığı asıl adı Miftahu'd-Dekayık fî Beyani'l-Fütüvvet ve'l-Hakâyık isimli Türkçe fütüvvetnâme de üzerinde durulması gereken mühim bir çalışmadır. Emsallerine göre oldukça hacimli ve tafsilatlı olan bu eser diğer fütüvvetnâmelerde hem bu özelliğine hem de önemine binaen Fütüvvetnâme-i Kebîr olarak anılır. Nitekim muhtelif kütüphanelere dağılmış onlarca nüshasının bulunması bu çıkarımı doğrulamaktadır (Torun, 2014, C. 2: 206).

Şii-Bektaşi bakış açısıyla kaleme alınan Radavi Fütüvvetnâmesi'nde konumuz açısından en dikkat çekici ayrıntı Hz. Âdemden Hz. Şit'e geçmek şeklinde başlayan ve silsile hâlinde Hz. Peygamber'e kadar gelen fütüvvet nakibliğinin / vekâletinin veda haccından sonra bizzat Hz. Peygamber tarafından şedd kuşatılarak Hz. Ali'ye aktarılması ve sonrasında Hz. Ali'nin de on yedi kişiye nakiplik vermesi kısmıdır.[70]

---

[69] Gölpınarlı'nın Semnânî Fütüvvetnâmesi'nden hareketle sıraladığı fütüvvet terimlerden önemli bazıları şunlardır:
Beyt: San'atları bir olan fütüvvet erbabı. Bunlar, bu sanatla diğer fütüvvet erbabından ayrılırlar.
Hızb: Bir şahsa mensub olanlar. Hızbla beyt arasında şu fark vardır. Hızb, beyte dâhildir.
Kebîr: Ya doğrudan doğruya kendisinden, yahut vekilinden şerbet içilen kişi. Bu zat, doğumdaki baba mesabesinde olduğundan ona baba, kendisinden şerbet içenlere evlat denir. Kebîre, şeyh, kaaid, atîd, eb, re's-al-hızb da denir. Acem, ona piş-kadem der.
Zaîm: Fütüvvet erbabının iktida ettikleri büyük. Bunun, daima fütüvvet erbabına öğüt vermesi, onlara fütüvvet faziletlerini ve şartlarını söylemesi, onları yetiştirmesi gerektir.
Şedd bağlamak: Fütüvvete giriş ve fütüvvet ehli arasına katılıştır. Kendisine, beline bağlamak için bir şey verilen kişiye meşdûd denir. Bu imtihan devresidir. Bu devrede de sadakati belli olanı tekmil ederler. Bele bağlamak için zünnara benzememek şartıyla ne verilirse olur.
Tekmîl: Şalvar veya silah vermektir. Bu şedden önce de olabilir, şedden sonra da. Kebîr, onda liyakat görünce kendisine şalvar veya silah verilir.
Şerbet içmek: Suya atılan tuzdan meydana gelen tuzlu suyu içmektir Birisinin adına içer ve ona mensup olur. Bu suretle hızblarla beytler arasında ülfet husule gelir ve bu tören, ihvanın ülfetini mucip olur. Yani şerbet içen, fütüvvet ehliyle ihvan olur.
Remy: Bir ayıp yüzünden büyüğün küçüğü veyahut küçüğün büyüğü fütüvvetten reddedişidir. Bunlar, muhakemesiz ve ayıbı ispat edilmeden olamaz.
Ahılar ıstılahınca fütüvvet ashabının yiğitine fetâ, nakıybine fakıyh, halîfeye de ahi denmektedir (Gölpınarlı, 2011: 37-38).

[70] İnsanların hangi işle meşgul olacağı Elest Meclisi'nde Hz. Muhammed nurunun yaratılmasıyla birlikte takdir edilmiştir: Cümleden evvel Hak Ta'âlâ onun nurunu halk eyledi. Sürh-i akîkden bir kandil halk edip nûr-ı Muhammed'i onun içinde koydu. Ervaha emreyledi. Anı yüz bin yıl tavaf ettiler. Ondan sonra ervaha emretti. Ondan yana baktılar. Mübarek başını gören sultân oldu. Kaşını gören nakkaş oldu. Gözlerini gören hâfız oldu. Alnını gören bey oldu. Yüzünü gören attâr oldı. Sağ elini gören boyacı oldu. Sol elini gören keyyâl oldu. Arkasın gören demirci oldu. Parmaklarını gören kâtip oldu. Sol parmağın gören terzi oldu. Sadrını gören âlim oldu. Yanını gören hicâbe oldu. Karnını gören âbid oldu. Ayaklarını gören sayyad oldu. Ayaklarının altını gören yürümeci oldu. Gölgesini gören tanbur çalıcı oldu.
İlk insan olan Hz. Âdem yaratıldıktan sonra bütün sanatlar - ki bunların sayısı bin olarak ifade edilmektedir - Cebrail tarafından ona öğretildi. Zamanla bu sanatlar Cebrail tarafından veya ilm-mu'cizat-velâyet yoluyla evladının her birinde zuhur etti. Bu itikada göre sanatların tamamı Hz. Âdem'e

Çünkü hem bu zatlar hem de bu zatlardan biri olan Selmân'ın şedd kuşatarak nakiplik verdiği elli beş kişi aynı zaman da birçok mesleğin de piri kabul edilmektedirler. Örneğin, bu on yedi kişiden Selmân âlimlerin ve berberlerin, İbni Ümeyye-i Zamirî peyklerin, Bilâl-i Habeşi müezzinlerin, Bürîde-i İslimi sancaktarların, Zünnûn-ı Mısrî tabiplerin, Kanber seyislerin ve zenkârların, Abdullah İbni Abbâs müfessirlerin, Mâlik Eşter silahşorların, Muhammed bin Ebû Bekr pabuççuların, Ebû Ubeyd-i Harzemi reislerin; elli beş kişiden ise Ebû'n-Nasr Abdullah Vâsıti cullahların, Amr İbn 'Umrâ etmekçilerin, Ad bin Nebât bakkalların ve yemiş satıcılarının, Ebû Amr u Abdullah-ı Vâsıti sakaların, Ubeyd Mısrî dellalların, Muhsin bin İşâz hamamcıların, Nasır-ı Hindî ferraşların, Ebû'l Kâsım es-Siyâh Baytâr nalbantların, Dâvud İbn Abdurrahmân terzilerin, Kâsım İbn Abdullah-ı Kûfi kâtiplerin, Ebû Zeyd Müslim demircilerin, Nasır bin Abdullah kuyumcuların, Hüssâm bin Abdullah attarların, Abdullah bin Ca'fer-i Tayyâr kazzazların, Sad bin Ebî Ubeyd Hazreci tüccarların, Muhammed-i Yemenî başmakçı ve çizmecilerin, Ebû Nasir Hâşim-i Bağdâd saraçların, Ebû'l Kâsım Abdülvâhid Neccâr dülgerlerin, Gıyâs İbn 'İmrân el-Harrân çiftçilerin, Ebû Zeyd-i Hindî bağbanların, Avn İbn Şâribü'r-Râ'in çobanların, Abdullah-ı Bahrî ise gemicilerin piri kabul edilmektedir (Aysal, 2010: 41-47).[71]

Radavi Fütüvvetnâmesi'nde konumuz açısından dikkat çeken bir diğer nokta "yedi tâ'ife-i hizmet" başlıklı fasıldır. Radavi her birinin kendine özgü şerâit ve sülûku olan bu hizmet sınıflarından önceki fütüvvetnâmelerde genel olarak bahsedildiğini ama ilk kez kendisinin bu tasnifi ayrıntılı bir tasnif yaptığını belirtir. Hizmetin esasına göre yapılan bu mesleki tasnif şu şekildedir:

Evvelki tâîfe ümeradur ve vüzerâdur ve erbâb-ı kalemdür.
Ve dahı ikinci tâîfe 'ulemâdur. Müftîler ve kadîlar ve müderrisler ve vâ'izlerdür.
Ve üçünci meşâyih ve fukarâdur.

çıkar. Dinle birlikte sanatlar da Hz. Muhammed'le kemale erer. Hz. Muhammed'den Ali'ye ondan da kemerbesteleri vasıtasıyla günümüze intikal eder. Bu itibarla her sanatın öncesi bir peygambere ve İslam'da da bir kemerbesteye nisbeti vardır. Halka faydası olmayan boş sanatlar da Hz. İdris'in talebesi olan; fakat sonradan azan Cemşid'e isnat edilir (Torun, 1998:120-121).

[71] İş kolunda pir iki tanedir. Bir tanesi o işi İslâm'dan önce ilk işleyen - ki peygamberlerdir- ikincisi İslâmdan sonra o işi işleyen -ki bunlar da kemerbeste sahabelerdir. Bir meslek erbabı kendini birincilere nisbet edemez. Zira son peygamber Hz. Muhammed'le birlikte dinde olduğu gibi hirfette de bu peygamberlerin hükümleri ortadan kalkmıştır. Bu itibarla hirfet ehli, mesela terziler ben İdrisîyim, demirciler Dâvûdîyim diyemez. Bunlar bu işleri İslâmda kim işledi ise ona tâbi olmalıdırlar.
Bir sanatı ilk işleyen bilinmezse Hz. Âdem'e nispet edilir. Bu hirfet ehlinin genel kaidesidir. Bu kaide dolayısıyla tevile dayalı birçok Hz. Âdem rivayetleri ortaya çıkmıştır. Hirfette pirini bilmeyenin sözü yalan, kazancı haram veya harama yakın olarak görülmüştür Buna göre meslek piri, Hz. Ali'nin kemerbestelerinden biri veya bu kemerbestelerden icazet alan bir sahabe veya tabiinden biri olmalıdır (Torun, 1998: 119-120).

Ve dördünci tâîfe erbab-ı ni'am ve ashâb-ı emvâldür.
Ve beşinci taîfe dehâhîn ve rüe'sâ ve muzari'lerdür.
Altıncı tâîfe ehl-i ticâretdür kim seferde ve hazarda yüriyenlerdür.
Yedinci tâîfe muhterife ve ehl-i sanâyi'dür (Aysal,2010: 48).

Yukarıdaki her sosyal dilim kendi içinde üçlü bir teşkilatlanmaya gitmiştir. Buna göre her sosyal dilimde üç mertebe vardır: yiğit, ahî ve şeyh. Bu üç mertebenin de üçer basamağı vardır. Yiğitlik: ahbab, nîm-tarîk, müfredî; Ahîlik: başarış (dest-i nakîb), nakîb, nakîbü'n-nukebâ; Şeyhlik: halîfe, şeyh, şeyhü'ş-şüyûh.

Buna göre fütüvvette ilk basamak ahbab son mertebe şevhü'ş-şüyûh'tur. Bir basamaktan diğerine geçişte hizmet, liyakat, icazet olmak üzere üç esas gereklidir. Bulunduğu makamda gerekli hizmeti yerine getiren ve o makamın şartlarına haiz olan icâzetle bir diğerine yükselir (Torun, 1998: 511) ve ahilik aslında bu mensubiyetin tamamının adı olmayıp fütüvvet ehli hiyerarşisinde belli bir konumu karşılamaktadır.

Bir Mevlevi dedesi olan Esrar Dede tarafından bir esnaf birliği olan fütüvvet teşkilatının özelliklerini, prensiplerini, tarihî arka planını ve fütüvvet erleri ile uymaları gereken kaideleri anlatan Esrar Dede Fütüvvetnâmesi mesnevi nazım şekliyle Fe'ilâtün / Mefâ'ilûn / Fe'ilün vezninde söylenmiştir. 177 beyitten oluşmaktadır. Son üç beyit, fütüvvetnâmenin devamı niteliğindedir. Eserin yazılış tarihini veren bu beyitler, Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün veznindedir. Bu tarih manzumesine göre fütüvvetnâme, 1796 tarihinde yazılmıştır.

Esrar Dede fütüvvetnâmesine Allah adını anarak ve O'na hamd u senada bulunarak ardından da Hz. Peygambere, ailesine ve sahabe-i kirama salat u selam ederek başlamaktadır. Akabinde başta ma'den-i gevher-i fütüvvet, câmi'-i hulk-ı Mustafa, mâni'-i hâs-ı fetâ olan Hz. Ali olmak üzere dört halife, devamında ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den başlayarak diğer din ulularının üstün vasıfları sıralanmaktadır.

Yirmi dört beyitlik bu girişten sonra Esrar Dede âdeta yeni bir başlangıç yaparak mazhar-ı nûr-ı Ahmed-i Muhtar olan Mevlâna ve Mevlevilikten bahisle eğer Hak inayet eyler, piri de himmet bağışlarsa fütüvvetnâmesini sevdiklerine bir hediye olarak sunmak niyetinde olduğunu ve âşıklar için meramını güzel ve öz bir biçimde anlatan bir eser yazmak arzusunda olduğunu ifade etmektedir.

Esrar Dede sonraki beyitlerde sözlerini aşk üzerine kurmaya başlar. Aşkı ihtiyacı olan tek variyet olarak görüp daima aşk içinde olma, aşkla olma yönünde dualarda

bulunur. Her şeyin asli sebebinin aşk olduğu vurgusunu yapar ve aşktan neşet eden efkârıyla eserinin hoş olmasını ümit eder. Ardından da garip kalemine seslenip ondan durmadan ağlamasını ve pirinin feyziyle yeni inciler saçmasını ve fütüvveti tarif etmesini diler. Bu sesleniş esnasında aynı zamanda eserin sebeb-i telifini de vermiş olur. Buna göre dersnâme havasında ahbaba fütüvveti anlatmak amacıyla bu şiiri kaleme almıştır.

Fütüvvetin şânının bilinmesi için dostlara verilmiş derslerden oluşan bu dizelerde birçok nükte gizlidir ki bunları can kulağı ile dinlemek gereklidir. Eğer kişi fütüvvet yolunda ilerlemek, mertler meclisine yol bulmak ve başına izzet tacı takmak istiyorsa bu fütüvvetnâmeyi ezberlemesi onun için kâfi olacaktır.

Böylece şiirin elli dördüncü beytinden itibaren Esrar Dede asıl konuya, fütüvvet'in ne olduğunu bahsine geçmektedir. Bu bağlamda üzerinde durduğu ilk konu kerametin evveli, siret ilminin temeli ve emr-i ezel olan ahlaktır. Ona göre fütüvvete giden yol ahlak dersini tekrardan, fütüvvetin tefsiri ahlakla ilgili tabirleri dinlemekten geçmektedir.[72]

Hemen ardından ele alınan bir diğer konu mürüvvettir.[73] Âkil olanların meyli, âlemin özü, tüm zamanların kâmili ve keramet tacının gevheri olan mürüvvetin, fütüvvet yolunun rehberlerinden biri olduğu üzerinde durulur. Mürüvvet kişinin kendini düşünen insanların akıllı tercihleriyken fütüvvet gayrıyı yani başkalarını daha çok düşünerek diğer insanları kendisine tercih etme yoludur. Fütüvvetin bir nevi ön

[72] Evvelîdür kerâmetün ahlâk
Cümlemüze nasîb ide Hallâk

'İlm-i sîretde rükn-i a'zâmdur
Hem tarîkatde emr-i elzemdür

Eyle tekrîr-i ders-i ahlâkı
Tâ fütüvvet ola sana bâkî

Dinle ahlâkdan biraz ta'bîr
Tâ fütüvvet ola sana tefsir B 54-57

[73]İnsanî hasletler ve erdemli davranışlar anlamına gelen mürüvvet, fütüvvetin esasını oluşturan kavramlardandır. Sözlükte "erkek" anlamındaki mer' kökünden türeyen mürûet (mürüvvet) "tam erkeklik" veya "mükemmel insaniyet" demektir. Mürüvvet kelimesiyle fütüvvet kelimesi, esas itibarıyla tasavvufa dayanan, fakat aynı zamanda iktisadi teşekkülleri de kavraması ve sanat erbabını teşkilatlandırması bakımından ekonomik bir hüviyet de taşıyan ehl-i fütüvvet tarafından daha kapsamlı manalara alınmış ve bir terim olmuştur. Bunlara göre mürüvvet, fütüvvetin esasıdır, fütüvvetse mürüvvetin sonudur. Bu bakımdan her mürüvvet ehli, fütüvvet sahibi değildir fakat her fütüvvet ehli, mürüvvette en ileri dereceye varmıştır (Çağrıcı, 2014, C.2: 145; Gölpınarlı, 2011: 17).

şartı olduğu için kişi her amelini onunla adımlamalı, onu nefsine tercih etmelidir. Bunu gerçekleştirip mürüvvetten hisse çıkaranlar hürmet kazananlardan olacaklardır:

Evvelîdür anun mürüvvet-i tâm
'Akil olan eyler ana ikdâm

Âlemün hâsılı mürüvvetdür
Her demün kâmili mürüvvetdür

Ol girân-mâye kim mürüvvetdür
Gevher-i efser-i kerâmetdür

Kendini fikr idüp mürüvvet kıl
Gayriyi zikr idüp fütüvvet kıl

Her umûrında rehberün olsun
Her huzûrında mahzârun olsun

Halka râci' olan mürüvvetler
Hakdan îsâr ider 'inayetler

Mâlik olmaz ana fer ü mâye
Payesi pâye-i felek-sâye

Her 'amelde anı kılup akdem
Belki tercîh eyle nefsüne hem

Nefsüne hulka hükmi şâmildür
Kâr iden her işinde kâmildür

Sende kim şîve-i mürüvvet ola
Görüp işitdigün mahabbet ola

Hisse tahsîl iden mürüvvetden
Dûr olmaz sudûr-ı hürmetden B 58-68

Devam eden beyitlerde Esrar Dede Şeyh Attar'ın hamam tellakı ile arasında geçen bir örnek olay üzerinde mürüvvetin neliğini izah etmektedir. Tellak kendisine mürüvvetin ne olduğunu sorduğunda Şeyh Attâr keselenirken bedeninde çıkan kirleri kendisine göstermemesi gibi insanların ayıplarının örtülmesinin bir mürüvvet olduğu benzeşimini kurar. Ardından da fütüvvet ehlinin kerametin evveli, ön koşulu olan mürüvvetten sonra pirlik yolunda takip etmeleri gereken ahlaki nitelikleri sıralar. Buna göre fütüvvet erbabı yiğit; doğruluktan şaşmamalı, çirkin işleri terk etmeli, herkese iyiliğinin dokunması yönünde sürekli gayret sarf etmeli, kimseye kem gözle bakmayıp herkesi eşit görmeli, her işte nefsine galip gelmeli, yüceler zümresine rağbet etmeli,

herkese pak nazarla bakmalı, vefayı meslek edinenlerden olup eziyet veren olmamalı, sufi tabiatıyla hareket edip riyadan uzak durmalı, civanmert ve bağışlayıcı bir davranış tarzını meslek edinmelidir:

Evvelidür kerâmetün bu makam
Eyle itmâmına anun ikdâm

Çün mürüvvetden ibtidâ itdün
Râh-ı pîrâne dogrıdan gitdün

Hem ikincisi dogrılık itmek
Hem dahi her kabîhi terk itmek

Sa'y kıl eyle her kese eylük
Dosta düşmâna eyleme kemlük

Hoşça bak halk-ı 'âleme ey dost
Deme ba'zına magz ba'zına post

Her umûrında nefse gâlib ol
Nikler zümresine râgıb ol

Dosta düşmâna pâk it nazarı
Kimseye virme dâmen it haberi

Hem vefâ-pîşe ol cefâ itme
Sûfi ol zerk ü hem riyâ itme

Hem cevân-merd olup bağışla günâh
'Afv ile kıl mu'âmele ey şâh B 81-89

Fütüvvet yolu uzun ve eleyicidir. Bu yolda muhatapla empati kurmak, kötülüğe karşı iyilikle cevap vermek, küslüğü ve kötü sözü bir kenara bırakmak, tevazu sahibi olmak, Allah'tan ümidini kesmemek, nimete şükretmek ve sır saklayan, ayıp örten olmak benimsenmesi gereken asli davranışların birkaçıdır:

Halka kendün gibi sanurlar san
Sana derdin yanana sen dahi yan

Sana kemlük idene iylük kıl
Dimem ey yâr kem sözi sana bil

Kim ki senden kese mahabbetini
Her dem anunla eyle sohbetini

Bed kelâma zebânun öğretme
Her kelâma lisânun öğretme

Nerm ü tâze lâtif söz söyle
Bî-tekellüf redif söz söyle

Kendüni gör karıncadan ahkar
Tâ ‘âyârun eyü ola çün zer

Nâ-murâdı be-kâm idüp şâd it
Ol Hudânun ‘inâyetün yâd it

Olma küfrân-ı ni’met ey kardaş
Sırrı sırr eyle halka eyleme fâş B 90-97

Esrâr Dede yüz elli ikinci beyte kadar türlü nasihatlerde bulunarak ahilik ideallerinin sınırlarını belirlemeye devam etmektedir. Söz konusu beyitlerde incitici konuşmamaya ve kolay incinmemeye, kusur görmede başkasına değil kendine odaklanmaya, insanlara yük olmaktan ziyade onları yüklerini hafifletmeye, paylaşımcı olmaya, gönül ve dili, özü ve sözü bir etmeye, settârî sıfatını kazanmanın önemine, fasıklık ve isyana eğilimli olmamaya, hile semtine yakın durmamaya, kalbi kinden ve kibirden arındırmaya, haset ve tama etmemeye, sersemliğe değil huşyar olmaya yönelik telkinler bir bir sıralanmaktadır. Öyle ki fütüvvet erbabının davet olunmayan yere gitmeme, bir iş olmaz ise fazla darılmama, hakkı kabul etmeye yanaşmayanlar için nabza uygun şerbet verme, yaşlılara hürmet etme, halkla iç içe olma, laf ebesi olmama, elden geldiğince adil olma, hoş nazar olma, adabı daima gözetme, edepsizle ve heva ehliyle arkadaşlık etmeme, kimsenin arkasından kötü konuşmama, asi ruhlu olmama gibi günlük hayatın ayrıntılarıyla ilgili meselelerde nasıl bir tavır takınması gerektiğini dahi muhataplarına hatırlatmaktadır.

Esrar Dede fütüvvet ilkeleriyle ilgili söylemlerini son kertede “kanaat, itaat, ibadet, tevazu, sabır, şükür, misafirperverlik ve cömertlik” vasıfları etrafında toparlayarak tüm bu dikkat noktalarına riayetin fütüvvet mumunun yanmasına, gönlün agâh kılınmasına hizmet edeceğini ve böylece kişinin fetâlığa layık olarak âdeta Hz. Ebubekir’in Hz. Peygamber ile olan dostluğu gibi aşkla yar olacağını çünkü aşkın sıralanan tüm meziyet ve sakınımların kavrama noktası olduğunu ve varlığın sırlarının ancak onunla bilinebileceğini bildirmektedir:

Hem fütüvvet kana’at itmekdür
‘Âlem andan ticâret itmekdür

Hem dahi tâ’âte olup çâlâk
Secdegâhun eyle gül gibi pâk

Sana sermâyedür tevazu' pes
Kibr ile varlığa hiç itme heves

Gelse Hakdan kazâ sabûr olasın
Hem ceza'dan feza'la dûr olasın

Ni'am-ı Hakka şükr idüp dâ'im
Rûz u şeb dergehinde dur kâ'im

Çünki mihmân gele talattuf kıl
Geldügin 'ayn-ı lutf-ı Rezzâk bil

Kudretün denlü halka eyle kerem
Eyle ihsân olursa nîm direm

Hem tekellüfi kaldur ortadan
Ko miyâna ne varsa ni'mâdan

Çün fütüvvetde şem'i yandurdun
Dili agâh idüp uyandırdun

Nitek'oldun fütüvvet lâyıkı
Aşk ile yâr olursun ey Sıdkî

Cümlesi anda çünki fehm olunur
Hakkun esrârı ol dem bilinür B 142-52

Bu noktadan sonra şair, Hz. Ali'nin fetâlığı ile ilgili bir bahis açar ve Hz. Peygamber'in iyilik üzerine sorduğu sorulara verdiği cevaplarla onun en büyük fütüvvet ehli ilan edilişinin hikâyesini anlatır.[74] Son olarak başta fetâlığa erişebilme

[74] Fahr-ı 'âlem 'Alîye sordı bunı
Bir kimesne ger incidirse seni

Sana kemlük iderse ol nâdân
Ne kılarsun ana didükde hemân

Didi Haydar ben ana eylük idem
Ki Nebi gittügi tarîka gidem

Ol ki bed idi andan ol geldi
Nîk oldur ki eylük kıldı

Didi Peygamber artırur ise ol
Didi Haydar idem eyilügi bol

Didi Ahmed ki her nefes ire tâ
Cânuna kasd ide senün câna

Didi Haydar ki kendüyedür ol
Ben idem eylügi dahi ana bol

olmak üzere Allah'a dualar eder, son üç beyitte ise eserin yazımına tarih düşürerek fütüvvetnâmesini tamamlar.

Ahilik teşkilatının alt yapısını oluşturan fütüvvet değerlerinin beyannamesi hükmündeki fütüvvetnâmelerin temel iletileri şu şekilde sıralanabilir: Türkçe fütüvvetnâmelerde ehl-i fütüvvet veya bu mevkiye ermeye namzet olan esnaf ve sanatkârdan beklenilen birtakım hâl ve hareketler vardır. Sanatkârların düşünsel yapısı hakkında eşsiz kaynaklar olan bu eserlere göre fütüvvet ehli olan meslek erbabının insanlara karşı güler yüzlü olması, zengin-fakir, uzak-yakın gözetmemesi, sanatını hulus-ı kalb ile işlemesi, hile ve hurdadan uzak olması, işlediği yahut sattığı nesnede kusur varsa gizlememesi, hiç kimseyi alışverişinde aldatmaması ümit edilir. Denilebilir ki fütüvvet ve dolayısıyla hirfetin anayasası "gayret, vefa, dürüstlük, kanaat, cesaret, şecaat, adil ve ahlaklı oluş, hizmeti ibadet bilme, ihtirastan kaçınma, kudreti varken affetme, devleti varken tevazu gösterme, darlık zamanında cömertlik etme ve minnetsiz ihsanda bulunma, bencillikten, büyüklenmeden, israftan, gıybetten, taşkınlıktan, bayağılıktan ve gevşeklikten uzak durma" maddelerinden oluşmaktadır.

Yine fütüvvetnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla fütüvvet ruhu insanı iyiye, doğruya, güzele götürme bakımından tasavvufla; çalışma, hizmet, rıza yönüyle de hirfetle alakalıdır. Dinî akidelerin toplumsal hayatta bu denli etkin olduğu coğrafyalarda elbette ki sanatkârlar dinin emir ve yasakları çerçevesinde hareket etmeleri şeklinde yönlendirileceklerdir. Bu münasebete bakılarak ahilik yalnızca bir esnaf teşekkülü olarak değerlendirilemez. Zira fütüvvet geleneği bütün iş kollarını dinle izah etmiştir. Ölçü olarak da dini esas almış, fütüvvet ehli mensuplarına devamlı olarak İslâm ahlakı telkin edilmiştir ancak fütüvvetin tasavvufla arasında önemli bir ince çizgi vardır ki bu, fütüvvet ehlinin dünyaya verdiği ehemmiyettir. Helal kazanmak ve bir sanat ehli olmak, herkesi kendisine tercih ederek ihvana yardımda bulunmak ve tesanüt, fütüvvet yolunun ana şartlarındandır. Tarikatlerin çoğu, müntesibini dünyadan çekerken

---

Zerrece hâtırun yıkmayam anun
Cânını zerrece sıkmayam anun

Lâ fetâ dedi medh-i şânında
Didi illâ 'Ali temâmında

Çün fütüvvet güzel idende imiş
Halka rahat irişdirende imiş B 155-64

fütüvvet, salikini dünyaya ve dünyalık kazanca sevk eder. Ancak bu şevkte gaye, ferdi menfaat olmayıp halka ve ihvana yardımdır.

Fütüvvetnâmelerden yapılabilecek bir başka çıkarım bu eserlerin birer esnaf el kitabı olmaları yanında bir edebî metin olma özelliği de taşımalarıdır. Nitekim manzum ya da mensur olsun fütüvvetnâmelerin şiirsel bir üslupla yazılmaları, nükte ve ibretlerle örülü tahkiyeli anlatımlara sıklıkla başvurmaları onların edebî yönünün göstergelerindendir. Elbette bir eğitim ve yönlendirme metni olarak fütüvvetnâmelerin edebî oluşu akıllarda yer etme gayesiyle yakından ilgilidir. Öyleyse fütüvvetnâmeler edebiyat-meslek ilişkisine dair benzersiz kaynaklardan biridir ve ahlaki eserlerin bir kolu olarak bir edebî tür mahiyetinde değerlendirilmelidir.

Fütüvvetnâme yönergelerinden de anlaşıldığı üzere el işçiliğini ve emeği kutsal sayan ahilik; dinî ve siyasi alanlara olduğu kadar günlük hayatın işleyişine, toplumsal değerlere, iktisadi hamlelere ve dahi edebî verimlere katkı sağlayan çok yönlü bir organizasyondur ve elbette toplumun hemen her katmanına sinmiş bu denli sistemli bir örgütlenmenin tesir dairesi, hayat bulduğu Anadolu coğrafyası zemini ve Anadolu Selçukluları zamanı ile sınırlı kalmamıştır ki ahilik şuur ve şiarının en geniş ve en derin bir şekilde yankılandığı mecra Osmanoğulları tarihi ve daha özelde Osmanlı lonca teşkilatlanması olmuştur.

Anadolu Türk-İslam medeniyeti dairesinde XI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış, yol erkânının hüküm sürdüğü, tamamen geleneğe dayalı bir hayat ve kuvvetli bir iç merkeziyetçiliğin hâkim olduğu ve siyasiler de dâhil olmak üzere toplumun tamamını kendi ruhuna tâbi kılan ahilik teşkilatlanması yapısında büyük değişiklikler görmeksizin XV. yüzyıla kadar başka bir deyişle Osmanlı'nın devletten imparatorluğa geçiş devirlerine değin biteviye işlemeye devam etmiştir. Nitekim kuruluş devrinde hem genişlemenin bir neticesi olarak dış düşmanlarla ve hem iç karışıklıklarla mücadele hâlinde bulunan Osmanlılar, bu ağır yükü ahilerin nüfuzlarından istifade ile nispeten hafifletebilmişlerdir. Buna mukabil Anadolu Selçukluları'ndan kalan ananeyi devam ettirerek mevcut zaviye şeyhlerini muhafaza ettikleri gibi birçoklarının yeniden yerleşip zaviye açmalarına da yardım etmişlerdir. Ahiler tesis ettikleri köylere kendi adlarını vermiş, el emekleri ve alın terleriyle dağ başlarında yer açmışlar; bağ, bahçe

yetiştirmişler; zaviyelerinde padişahları kabul ederek onlara nasihatlar vermişler ve böylece Osmanlı'nın kuruluşuna mühim katkılar sağlamışlardır.[75]

Ertuğrul Gazi'nin bu teşkilattan istifadesini göstermesi bakımından yoldaş olarak her biri fütüvvet teşkilatına mensup birer ahi olan Gazi Abdurrahman, Akça Koca, Konur Alp, Turgut Alp, Hasan Alp, Saltuk Alp, Aykut Alp, Ak Timur Alp, Kara Mürsel, Kara Tekin, Samsa Çavuş ve Şeyh Mahmud'u seçmesi oldukça önemlidir. Osman Gazi'nin, ahi reislerinden olup Eskişehir civarında İtburnu mevkiinde tekkesi bulunan Şeyh Edebali'nin kızı Malhun Hatun'a talip olması, akrabalık tesisi ile ahilerin nüfuzundan istifade ettiğini göstermektedir. Edebali'nin, kızına talip olan Osman Gazi'den bir meslek öğrenmesini istemesi Osman Gazi'nin de kösele yapmayı öğrenmesi Osman Gazi ile fütüvvet ehlinin aralarındaki münasebetleri ortaya koyması açısından mühim ayrıntılardır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Osman Gazi, Şeyh Edebali vasıtasıyla fütüvvete de intisap etmiştir ve fütüvvet ehli olan ahilerin bir kısmını hükümdarlığı müddetince muhitinde musahip bilmiştir (Torun, 1998: 16-17).

Ahi örgütleri, muhtelif kaynaklarda II. Murad'ın saltanat yıllarına kadar siyasi ve askerî manada etkin yapılar olarak zikredilmektedir. Orhan Bey'in Bursa ahilerinin desteğini alamadığı için bir süre Keşiş Dağı'na çekilmesi, daha sonra bu desteği sağlayarak beylik tahtına oturması, I. Murad'ın 1361'de Ankara'nın alınışını takiben bizzat ahi birliğine dâhil olması, ahiliğe ait olan "ihtiyarüddin" sanını alması ve böylece ahilerin riyasetini kazanmış bulunması, Yıldırım Bayezid zamanında Ankara ahilerinin dükkânlarını kapamak ve silaha sarılmak suretiyle âdeta bir grev yapmaları ve yirmi gün süren bu grev sonunda haklarını elde etmeleri, I. Murad ve Yıldırım Bayezid zamanında kurulan ilk piyade askeri üniformasının ahi üniforması oluşu ve yeniçeriler için ahi başlığının kabul edilmiş olması, yine Düzmece Mustafa Olayı'nda Bursa'yı ona karşı savunmaları, bir memlekette sultan bulunmazsa fütüvvet erbabının şehre hâkim olup padişah gibi hüküm sürebilmeleri gibi bilgiler ahilerin bu manadaki nüfuzlarını işaret eden birkaç tarihî anektottur.

Fatih Devri'ne gelindiğinde ise ahi örgütlenmesi fütüvvet ruhu ile bezenmiş kimliğinden peyderpey ayrışmaya, dinî-tasavvufi yönü rutin ritüeller ve yerleşik

[75] *"Fütüvvet ehlinin Osmanoğulları devletinin kuruluşundaki büyük rolü, hakikaten ayrıca tedkike değer. Bu zümre, devlet kuruluşunda olduğu kadar hatta belki ondan da ehemmiyetli olarak köylerin kuruluşunda ve iskân işinde de rol sahibidir… Kendi hususi teşkilatiyle daima devlet içinde bir devlet halinde yaşamış, hattâ bazen devlete bile nâfiz olabilmiştir."* (Gölpınarlı, 2011: 73-74).

kavram kalıntıları düzeyinde kalan şeklî bir kuşatıcılığa bürünmeye, içerisine gayr-i müslim sanatkârları da dâhil etmeye ve böylece çârsû-bâzârın alışverişe dayalı gündelik işlerine dönük sentetik bir esnaf birliğine evrilmeye başlamıştır.[76] XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise teşkilat artık neredeyse tamamen iktisadi bir örgüte dönüşüp esnaf loncası hâlini almıştır (Gölpınarlı, 2011: 68-69; Tarus, 1947: 42; Torun, 1998 : 21).

Taeschner ve Mantran'a göre ahiliğin yavaş yavaş eski şekliyle kaybolmuş olma nedeni bu müessesenin sırlı mahiyetinin, merkezî bir şekilde idare edilen Osmanlı memurlar devleti çerçevesine uymamış olmasıdır. Devletin daha şiddetli etkisi dinsel tarikatların etkilerinin aleyhine işlemiş ahilerinki gibi dinî-siyasi hareketler, devletin başında güçlü bir iktidarın varlığı nedeniyle uygulamada öncelikli rollerini kaybetmişlerdir (Taeschner, 1953: 20-21; Mantran, C.1, 1990: 338).[77]

Yalnız şu husus tekraren vurgulanmalıdır ki Osmanlı Dönemi çârsû-bâzâr örgütlenmesinde zamanın koşullarına bağlı olarak gerçekleşen tüm değişimlere rağmen kuruluştan itibaren ahi teşkilatı ile esnaf teşkilatı arasındaki ilişki tam anlamıyla kopmayacaktır. Çoğu şeklî düzeye indirgenen ve dinsel geleneğe bir şükran kalıntısı olarak devam edegelen uygulamalara rağmen fütüvvet ruhunun yüzyıllar

[76] "*Fetihten sonra esnaf-tüccar zümresinin örgütlenme şekli lonca tipi korporasyonlara dayanmakta ve farklı dinî cemaatlere mensup bu gruplar arasında yapısal bir bütünlük göze çarpmaktadır. Nitekim göç ettirilerek bedesten ve çevresine yerleştirilen Müslüman esnaf, Anadolu kökenli fütüvvet geleneklerini şehir ortamına uyarlayabilmişler, diğer azınlık grupları da mevcut lonca düzenine ayak uydurmuşlardır. Böylece Bizans mirası lonca gelenekleriyle Anadolu kökenli esnaf teşkilarının ortak bir zemin üzerinde kaynaşmaları sonucu, gündelik hayat iktisadî açıdan kararlı bir dengeye sahip olabilmiştir."* (Işın, 2006: 25).

[77] Nitekim Osmanlı'da devletin ahilik yapılanmasının işleyişine müdahil olmaya başlamasına dair bir örnek, daha kuruluş evresinde, Âşık Paşazâde Tarihi'nin on beşinci bölümünde yer alan Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethetmesinden sonra buradaki düzeni tesis etmesiyle ilgili anekdotta, görülebilmektedir:

"Bu bâb 'Osmân Gâzi'nün kânûnı ahkâmın bildürür.

Çün kim kâdı ve sübaşı nasb olundı ve bazar dahi turdı ve hutbe dahi kendü adına okundı, bu kez bu halk kânûn isterler. Germiyân'dan bir kişi geldi eydür: 'Bu bazarun bâcını bana satun.' dir. Bu kavm eyitdiler: 'İmdi hana var.' didiler. Ol kişi sürdi 'Osmân Gâzi'ye geldi, sözini söyledi, eyitdi: 'Hanum! Bu bâzârun bâcını bana sat.' didi. 'Osmân Gâzi eydür: 'Bâc nedür?' Ol kişi eydür: 'Bâzâra her ne kim gelse ben andan akça alurın.' dir. 'Osmân Gâzi eydür: 'Bire kişi senün bu bâzârda gelenlerde alımun mı var kim bunlardan akça istersin?' Ol kişi eydür: 'Hanum! Bu töredür ve 'âdetdür. Cemî' vilâyetlerde vardur kim pâdişâhlar aldılar.' didi. 'Osmân Gâzi eydür: 'Tangrı buyrugı ve peygamber kavli midür veya ol begler kendülerinden mi itdiler?' didi. Bu kişi eydür: 'Töredür hanum evvelden kalmışdur.' didi. 'Osmân Gâzi gâyetde gazaba geldi. Eydür: 'Bire kişi kim kazana, kendünün mülki olur. Ben mâl anun mâlında ne kodum ki bana akça vir diyem? Bire kişi! Yöri git! Bana bu sözi söyleme kim sana ziyânum deger.' didi ve bu halk eyitdiler kim 'Hanum! Bu bâzârı bekleyenlere nesne gerek; 'âdetdür, bir nesnecük vireler.' didiler. Osmân Gâzi: 'Çün kim imdi siz eyle dirsiz, her kişi kim bir yük getüre sata iki akça virsün.' didi. Ve her kim ki satmasa hîç nesne virmesün.' didi. Ve her kişi kim bu kânûnumı boza Allah anun dînin ve dünyâsın bozsun.' didi." (Âşık Paşazâde, 2007: 290).

boyu esnaf loncalarına sinmiş olduğu aşikârdır. Örneğin ahi teşkilatlanması içinde yer alan ve bir şehirdeki esnaf teşkilatının başındaki en büyük reis konumundaki ahi baba / şeyh gibi görevliler, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bazı esnaf birliklerinin resmî yöneticileri olmaya ya da şed kuşanma, şalvar giyinme ve şerbet / tuzlu su içme, fetâ yemini etme gibi ayrıntılardan oluşan esnaf törensel faaliyetleri fütüvvet geleneğiyle örtüşen bir şekilde icra edilmeye devam edecektir (Kal'a, C.11, 1995: 425; Mantran, C.1, 1990: 341).

Bu yeni devrede fütüvvet teşkilatının mertebe hiyerarşisinde muhtelif rollere karşılık gelen yiğit, ahi ve şeyh kavramları kullanılmakla beraber daha çok çırak, kalfa, usta kavramları ön plana çıkmaya başlayacak; fütüvvet teşkilatının tek amiri ve fütüvvet ulusu olan şeyhü'ş-şüyûhun üzerinde kadı amir kılınacaktır. Bununla birlikte yine tayinle olmak üzere muhtesip, kethüda (kâhya, mütevelli), yiğitbaşı, kuloğlanı, nazır, yazıcı gibi amirlikler ihdas edilecek, maaşı esnafça karşılanan davetçi, çeşmeci, pasban, duacı gibi hususi vazifeliler grubu ortaya çıkacaktır. Bahsi geçen devlet görevlilerinin sisteme dâhil oluşuyla fütüvvet teşkilatındaki hizmet, liyakat, disiplin, sabır, maharet ve icazet gibi loncaya kabul ve loncada terfi şartlarına devletin tayin ve tasdiki de eklenmiş olacak, daha çok öz denetimle yönetilen esnaf birliklerine merkezî denetlemenin dahli artacaktır.[78]

[78] Buna mukabil dinî-tasavvufi tandanslı fütüvvet teşkilatının farklı bir yapılanma olmakla beraber bir anlamda bayrağını devralan ekonomi ve alışveriş temelli esnaf loncalarının tıpkı ahilerde olduğu gibi başta gıda maddeleri olmak üzere vatandaşın iaşesine dair tekeli ellerinde bulundurmasından mütevellid çarşı-pazar, mahalle ve dolayısıyla halk üzerinde ve gerek sayılarının çokluğu gerek ülkelerin refahı için en kritik alan olan ekonomi çarkındaki işlevlerinin fazlalığı gerekse mensuplarının birçoğunun asker kökenli ve hatta hâlihazırda asker olmalarının ve yine birçok devlet idarecisinin piyasayla olan yakın münasebetlerinin sağladığı güçle devlet üzerinde etkin bir nüfuzları olduğu açıktır. IV. Mehmet zamanında esnaf ayaklanması, bunun en canlı delillerindendir. Esnaf, bu ayaklanmada muvaffak olmuş, bu nedenle Vezir Melek Ahmet Paşa bile azledilmiştir. Hatta Kösem Sultan'ın boğulmasıyla, Bektaş Ağa'nın öldürülmesi de bu ayaklanmayla ilgilidir (Gölpınarlı, 2011: 74). Aşağıdaki anektot, meslek erbaplarının oluşturduğu birliklerin nüfuzunu ortaya koymak bakımından mühim bir göstergedir: "*1700'lerde askerî isyanlar çıktığında zanaatkârlar her zaman ilgili askerî birliklerin parçasını oluşturdukları için sokağa çıkan, ikincil roldeki kişiler olarak betimlenmişlerdir. Ama gerçekte zanaatkârların ana katılma nedeni büyük ihtimalle geçimlerini tehlikede görmeleriydi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmet, II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa dönemlerinde padişahlar Edirne'yi âdet olduğu üzere av seferler için ziyaret etmekle yetinmeyip kentteki sarayda ikamet etmeyi tercih ettiklerinde başkentin kalıcı olarak bu kente taşınacağına dair söylentilerin çıktığı anlaşılmaktadır. Saray hem lüks hem de gündelik eşyaların başlıca müşterisi olduğundan, İstanbullu zanaatkârlar arasında bu nedenle huzursuzluk baş göstermişti. Ücretler çoğu kez düşük bile olsa sarayla ilişkinin getirdiği bir prestij ve muhtemelen daha elle tutulur başka yararlar vardı. Bu nedenle İstanbul zanaatkârları 1703 ayaklanmasına katılmışlar ve yeni padişah III. Ahmed'ten artık başkentte ikamet edeceğine dair söz alınmıştı. Zanaatkârların hoşnutsuzluğu, III. Ahmed'in tahtı hem kazanmasında hem de kaybetmesinde* [Patrona Halil İsyanı] *en azından kısmen rol oynamıştı."* (Faroqhi, 2011: 217).

2.5. OSMANLI HİRFET EHLİ VE ESNAF LONCALARI[79]

Devlet-i Aliyye'nin iktisadi yapısı, üretilen malların türü, hacmi, kullanılan teknoloji, değiş tokuşun muhtevası, ticari rejim, ulaşım araçları ve örgütlenmesi, tüketim alışkanlıkları, devletin ekonomideki rolü ve dış ticaretin şartları bakımından uluslararası konjonktürün de etkisiyle şüphesiz birtakım değişimler yaşamıştır. Ancak bu yapı, yüzyıllar boyunca esası değişmeyen bir karakter seyretmiş; kurumları, değerleri, hedefleri ve ilkeleriyle XVIII. yüzyılın ortalarına kadar köklü sayılabilecek bir dönüşüm yaşamamıştır.

Devamlılık ve tutarlılık esaslı söz konusu iktisadi tavır; adamcılık yerine eşitlikçilik, rekabet yerine işbirliği, dayanışma ve bölüşme, çatışma yerine itidal ve hoşgörü tutumlarıyla birleşerek Osmanlı iktisat politikasının temel felsefesini meydana getirmiştir. Bu felsefenin zamana tutunabilmesi içinse üç ekonomik strateji belirlenmiştir. Bunlar: Provizyonizm (iaşe), fiskalizm (gelircilik) ve gelenekçiliktir.

Provizyonizm, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamak olup Osmanlı iktisadi politikasının asli stratejisidir ki sırtını tüketiciyi koruma ve mutlu etme hedefine dayamıştır. Şöyle ki üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz; onun için önemli olan, pahalı satmak ve çok kâr etmektir. Çok kâr etmek için çok mal satmak bazen iyi olmakla beraber, ekseriya kötüdür çünkü malın bolluğu fiyatı düşürülebilir ve bu sebepten kârı azaltabilir. Buna karşılık bu mal ve hizmetleri satın alan tüketiciler açısından iktisadi faaliyetin amacı, mal ve hizmetlerin, satıcının aksine, mümkün

[79] Lonca kelimesinin Osmanlı esnaf teşkilâtıyla ilgili olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında kesin bilgi yoktur. Bununla birlikte İtalyan şehir devletlerinin, özellikle Venedik, Ceneviz ve Raguzalılar'ın Osmanlı Devleti ile olan ticari münasebetlerinin bu tabirin ortaya çıkışında etkili olduğu söylenebilir. Bilhassa Galata ve civarında yerleşen yabancı ticari temsilcilerin bulunduğu oda ve hanlar için bu kelimeyi kullandıkları ve bunun zamanla yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Hatta ticari ilişkilerin yoğunlaştığı Galata'da daha Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren lonca isimli bir mahallenin varlığı dikkati çeker.
Lonca mahalli, tüccar malının esnafa satılmak üzere depolandığı, esnafın bu malı toptan satın aldığı ve muhtemelen esnafa dağıttığı yerdir. Bu bağlamda teşkilatlanmış esnaf amirlerinin gerekli ham maddeyi temin edip esnafa dağıttığı, gerektiğinde mamul hâlin kalite kontrolünün yapıldığı ve malın toptan sevki için kullanılan depodur. Yine lonca, esnaf amirlerinin kendi teşkilat nizamını uygulamak, düzenlemek, değiştirmek, disiplini sağlamak, teşkilat ile ilgili her hususu görüşmek, karara bağlamak ve uygulamak için toplandıkları özel yerdir. Kısaca teşkilatlanmış esnafın müşterek meclisine "lonca" ismi verilmiştir. Bu özellik zamanla yer adının esnaf teşkilatı ile özdeşleşmesine yol açmıştır. Böylece XV. yüzyılın sonlarında özel bir ticari yeri ifade eden lonca kelimesi sonradan esnaf sisteminin adı olarak kullanılmaya başlanmış ve lonca terimi bir anlam genişliği kazanarak hem teşkilatlanmış esnafın ortak odasının veya meclisinin adını hem esnaf birliğini hem de teşkilatlanmış esnafı ifade eder hâle gelmiştir. Lonca terimi belgelerde yaygın biçimde XVIII. yüzyıldan itibaren geçmeye başlamıştır (Kal'a, 2003: 211-212; Taner, 2009: 16).

olduğu kadar ucuzunu ve kalitelisini bolca elde etmektir. İaşe ilkesi, iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan bir görüştür ve buna göre iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamak olup üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir (Genç, 2002: 45-46).

Provizyonizm ilkesine dayanan Osmanlı iktisadi anlayışında ihracat üretim faaliyetinin hedefi değildir; asıl hedef ülke içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, ülke bakımından iktisadi deyimiyle marjinal faydası âdeta sıfırlanmış malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olması için devlet bu alanda elinden geldiğince en sıkı müdahaleyi gösterir ve hangi maldan ne miktarda ihracat yapılacağı özellikle izlenir, ayrıca zamanla arttırılabilen bir gümrük vergisine tâbi tutulur. Buna karşılık ithalatın pek yüksek olmayan bir gümrük vergisi dışında hiçbir sınırlamaya uğratılmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilir. Çünkü ithalat ülkede ihtiyaç duyulan, marjinal faydası yüksek olan malların getirilmesi anlamında arzu edilen bir faaliyet olarak kolaylaştırılır hatta teşvik edilir. Provizyonizme dayanan bu iktisadi anlayış dış ticarette ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliğiyle Osmanlılar'ın çağdaşı Avrupa'da uygulanan merkantilist korumacı politikalara hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir.[80]

İktisadi kararlarda dikkate alınan ikinci ilke olan fiskalizmde esas hedef hâzineye ait gelirleri mümkün olduğu ölçüde yüksek düzeye çıkarmaktır. Buna göre Osmanlı rejimi, öncelikle merkezî hazinede mümkün olduğu kadar çok ve her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarma çabası içinde olmuştur. Hazine gelirlerinin yükseltilebilmesi, ekonomide üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme hızına bağlıdır.

Âdeta bir makasın iki kolu gibi işleyen bu iki ilkeye dayanarak şekillendirilen Osmanlı iktisadi kurumları, uzun süren deneme ve iyileştirmelerle XVI. yüzyılın ortalarında asli profiline bir kere ulaştıktan sonra üçüncü bir ilkeyi de yanlarına alıp süreklilik kazanmıştır. O tarihlerden itibaren değişmeleri giderek asgariye indiren bu

[80] "*Yerli endüstrinin büyümesi için, gittikçe genişleyen bir dış pazar gereksinimi, hiçbir zaman düşünülmemiştir. Çünkü iç pazar ihtiyaçlarını önde tutan bir hirfet sistemine bağlı kalınmaktadır. Osmanlıların XVI. yüzyılda kapitülasyonları Batı devletlerine, iyi bir politika eseri imiş gibi severek bağışlamaları Osmanlı iktisadî ve ticarî politikasının temel ilkesini açıklar: İç pazarda bolluk ekonomisi düşüncesi temel iktisadî kaygıdır."* (İnalcık, 2010: 294).

ilke gelenekçiliktir. Bu, sosyal ve ekonomik ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza ederek değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı zaman tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlanabilmektedir. İktisadi hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilâfların çözülmesiyle ilgili olarak verilen kararlarda XVI-XVIII. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formülde olmak üzere "kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması" şeklindedir. Burada anahtar kelime olan "kadim" XVII. yüzyılda derlenmiş bir kanunnamede, "Kadim odur ki onun öncesini kimse hatırlamaz." şeklinde tanımlanır, Bu ise gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçüde ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren veciz bir ifadedir (Genç, C.33, 2007: 525-526).

Osmanlı iktisadi ve ticarî hayatı, bu üç ilkenin zamana, bölgelere ve sektörlere göre değişen ölçülerde birleşmesini temsil eden bir nevi üçlü koordinat sistemi içinde vücut bulmuş ve işletilmiştir. Çeşitli icraat farklılıkların sebebi, her icraatın bu koordinatta ilkelerin farklı birleşimlerine tekabül eden değişik bir mevkide yer almış olmasıdır. Mesela provizyonizmin hâkim rol oynadığı durumlarda ihracat engellenir ve ithalat kolaylaştırılırken yalnız fiskalizmin etkin olduğu durumlarda tamamen aksine kararlar alınabilir. Buna karşılık bu iki ilke açısından önemli bir fonksiyonu kalmadığı halde sırf gelenekçiliğin etkisiyle yaşamaya devam eden kurum ve ilişkiler de mevcuttur. İlkelerden birinin tek başına mutlak şekilde hâkim olduğu durumlar ise genellikle marjinal ve nadir olup normal ve yaygın olan her üç ilkenin değişik oranlarda birleşererek yapılacak iktisadi hamleyi belirlemesidir. İşte devletin belirlediği sarmal yapıdaki bu üç iktisadi stratejinin uygulanması yönündeki hamlelerin birinci derece failleri Osmanlı ehl-i hiref birlikleridir.[81]

"Ehl-i hiref", Devlet-i Aliyye'de el sanatları ile uğraşanlarla geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım ve satımı ile sağlayan ve devletin en örgütlü sivil kesimi olan meslek birliklerinin genel adıdır.[82] Ehl-i san'at ya da ehl-i sûk şeklinde de

[81] Kınalızâde'ye göre Osmanlı'da hirfet ehlinin iktisadi faaliyetleri üç nitelik kategorisine ayrılır: âlâ, evsat ve edna. Ulemanın, devlet görevlilerinin ve askerlerin uğraşıları, sırasıyla akıl, belagat ve cesaret gibi manevi değerlere dayandığından asil meslekleri oluşturur. Tefecilik ve eğlence sanatları ise düşük düzeyli mesleklerdir. Nizam-ı âlem hayrına bütün bu meslekler gereklidir ve her grubun mutlaka kendi faaliyet alanı içinde kalması şarttır. Evsat meslekler arasında, hem yaşamak için gerekli olan ziraat hem de o kadar hayati olmayan kuyumculuk sayılabilir (İnalcık, 2000: 81-82).

[82] Hıref / hırfet sözcükleri "san'at, kesb ü kâr" demek olup hirfet ehli ya da hirfet erbabı tabirleri ise Osmanlı'da geçimini sağlamak için iş yapan tüm esnaf ve sanatkâr zümresini ifade etmektedir. Ayrıca bugün boş gezen, işsiz manasında kullanılan "aylak" sıfatıyla ilişkili "aylakçı" sözcüğünün de Osmanlı toplumunda "muayyen bir işi olmayıp gündelikle işleyen rençber" manasında kullanıldığını belirtmek gerekir (Şemseddin Sami, 1317: 62 - 544).

adlandırılabilen hirfet sahipleri devlete ait iş ve işyerlerinde çalışanlarla serbest çalışanlar şeklinde iki ana kısma ayrılmaktadır.

2.5.1. Devlete Bağlı Hirfet Birlikleri: Memur Esnaf-Sanatkâr

Başta saray olmak üzere devlete ait iş ve iş yerlerinde maaş karşılığı çalışan ve bu yönüyle bir tür devlet memuru olan hirfet ehline "ehl-i hiref-i hâssa" adı verilmektedir. Bu zümre saray içi atölyelerde, koğuşlarda ya da ısmarlama hizmetler sunan saray dışı imalathanelerde sürekli personel olarak çalışan ya da geçici olarak görevlendirilenlerden meslek erbabından oluşmaktadır ancak bu hirfet kategorisi daha çok sarayın hususi sanatkârı olma payesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır.[83]

1691 tarihli bir vekâyinâmede verilen bilgilere göre saray ehli hirefi şeklinde tabir olunan esnaf, padişaha mahsus hizmetle vazifeli ve devlete bağlı olarak çalışan bir hirfet zümresidir. Sayıları yedi sekiz yüz olan bu grubun mensupları sarayla ilgili olarak gerçekleştirdikleri hizmetler karşılığında ücret almaktadırlar. Bu zümre kendi içinde organize bir yapıya sahip olup kethüda ve yiğitbaşı gibi amirler nezaretinde iş görürler ve onların maaşlarının belirlenmesi, dağıtımı ya da görev değişiklikleri, terfileri gibi hususlarda birinci derecede sorumlu âmir kanun-ı kadime göre babüssaade ağalarından hazinedar ağadır.[84]

Şu hâlde saray ehl-i hirefi, birçoğu da bizzat sanatın en az bir koluyla meşgul olan padişah ve saray görevlileri ile devletin ileri gelenleri için gerekli olan mekânların düzenlenmesi; başlık, kürk, ayakkabı gibi giyim kuşam; kılıç, kalkan, ok, yay gibi

---

[83] Sarayın her alanda kendi atölyeleri vardır. Hassa mimarlarından başka doğramacılar, nakkaşlar, çömlekçiler, terziler, müzisyenler, hattatlar gibi sanatçılar, hepsi sarayda ya da saray çevresindeki büyük atölyelerinde mimarbaşı, terzibaşı, doğramacıbaşı, hattatbaşı gibi büyük memurların idaresinde, sayıları yüzleri bulan kalabalıklar hâlinde çalışmaktadırlar. En büyük tüketici, en büyük kalite isteyici olan saray, imparatorluk çapında üretimin yönünü tayin eden başlıca amil olmuştur (Kuban, 2012: 141).

[84] "*Ehl-i hiref tâbir olunan esnaf ki vazîfe-i mu'ayyene-i pâdişâhî birle mîrî ehl-i hiref itibar olunub yedi sekiz yüz neferden mütecâviz esâmî olub ehl-i hiref değil ehl-i huzûr olduklarından şüphe olmayıb sefer ve hareket kayıtları dahi olmayıb ancak sarây-ı hümâyûna müteallik her ne asıl hizmet iktiza ederse ücret-i kâmilelerinden izdiyât-ı ücret ile hizmetleri mukarrer olub her hirfetin mahsus kethüdaları ve yiğitbaşıları olub ve mahsusen ulûfe defterleri olub ve arz agaları addolunan babü's-saâde agavatından hazînedâr aga ma'rifetiyle aga-yı müşarün ileyhin huzurunda ulûfeleri tevzi ve taksim olunmak mutâd-ı kadîm olmagla ve bilcümle ehl-i hırefin zâbiti hazinedarbaşı aga olub hirfet-i mezbur anın gerek mahlûladan ve gerek terakkileri aga-yı müşârun ileyhin arzına mahsûs olub müşarun ileyhin arzı mucibince tevcih oluna gelmiştir. Ulûfe divanı ve rûz-i ulûfe divan-ı saray-ı sultanide cümle ocakların vesâir huddâm-i şehriyârînin mevâcibleri ihrâc olundukta ehl-i hıref in dahi mevâcibleri ihrâc olunub hazinedarbaşı ağaya teslim olunur ve saray-ı âmire-i pâdişâhîde eski divanhane tabir olunan mahalde hazinedarbaşı ve kilercibaşı ağaların birbirine muttasıl mahsus hücreleri olub ehl-i hırefin ulûfeleri hazinedarbaşı aga huzurunda ve eski divanhanede sergi olub aga-yı müşarun ileyhin muhasebeciliği hizmetinde olan kâtib efendi ma'rifetiyle ulûfeleri tevzi' olunmak kânûn-ı kadîmdir*." (Yaman, 2008:10).

silah; kitap, mürekkep, cilt ve benzeri kültürel ihtiyaçların karşılanması gibi amaçlara yönelik faaliyette bulunan teşkilattır. Bu teşkilatta grup sayısı her zaman aynı olmamıştır. İhtiyaca binaen yeni gruplar ilave edilmiş, fonksiyonunu yitiren gruplar kaldırılmış ya da gruba eleman alınmamıştır. Bunun yanında bazı grupların çalışan sayısının teşkilatın toplam sayısına göre oranı, dolayısıyla ağırlığı da zamanla değişmiştir.

Sözgelimi 1545 tarihinde ehl-i hirefin en kalabalık grupları sırasıyla kemhacılar, kuyumcular ve nakkaşlar olurken, XVIII. yüzyılda bu sıralama değişmiştir. Bu yüzyılda en kalabalık grup cerrahlar olurken, onu bakırcılar ve kürkçüler takip etmiştir. Ayrıca önceki yüzyıllara göre XVIII. yüzyılda teşkilatta sanatkâr sayısı bakımından ciddi bir azalma görülmektedir. Örneğin, XVI. ve XVII. yüzyıla ait defterlerde çeşitli tarihlerde görülen ancak XVIII. yüzyıla ait defterlerde yer almayan gruplar şunlardır: câmeşurân, kadifebâfân, anberîne, bozdogânî, topçıyân-ı âhen, tüfenkciyân, kalîçebâfân, destvâneî, kâşigerân, güreşçiler, nakışbendân (Yaman: 2008: 34-129).

Saray ehl-i hirefine alınmış çoğu devşirme ve pençik oğlanlarından oluşan çıraklar ustaların ellerinde yeteneklerine göre çekirdekten yetiştirilmektedirler. Her bir kimseye hizmete alındığı andan itibaren çok az bir gündelik verilmekte, sanatında ilerledikçe becerisine göre gündeliği artırılmakta, hüneri nispetinde alacağı icazetlerle giderek kalfa ve usta olabilmektedirler. Sarayın hirfet erbabı ustaları mektep şeklinde işlemekte olan böyle bir hizmet içi eğitim sürecinden geçirilerek yetiştirilebildikleri gibi transfer yoluyla da sarayın sanatkâr kadrosuna dâhil olabilmektedirler. Bu tip transferler genellikle bir sanatkârın maharetlerinin referanslar yoluyla sarayın kulağına gitmesi ya da devlet ricalinden birinin pişkeşi olarak bir meslek erbabının saraya takdim edilmesiyle gerçekleşmektedir. Elbette bir de ülke dışından gerçekleşen hirfet ehli alımı vardır ki bunlar ya ikbal bulmak, değer görmek gibi maksatlara bağlı olarak kişisel tercihleriyle ya da doğrudan saraydan davet görmek suretiyle Osmanlı saray sanatkârlarına dâhil olmuşlardır. Bazıları ise muhtelif cengler neticesinde bir tür savaş ganimeti olarak ele geçirilip saraya yerleştirilmişlerdir.[85] Böylece devlet, seçkinci bir

[85] Örneğin, on beşinci yüzyıl ortalarında Otlukbeli muharebesinden sonra İran ve Azerbeycan'dan bazı ilim ve sanat erbabı Osmanlı devleti merkezine getirilmeye ya da gelmeye başlamıştır. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğrattıktan sonra Tebriz'de gerek Şah'ın özel hizmetinde görevli ve gerek dışarda serbest çalışan nakkaş, ressam, hattat, müzehhib, musikişinas, çinici, okçu, aba dokuyucu gibi sanat mensuplarından birçoğunu toplatarak sefer dönüşünde kışı geçirmekte olduğu Amasya'ya getirtmiş ve kendilerinin bulundukları sınıflara göre sarayda mevcut hizmetlere göndermiştir. Yine Mısır'ın fethinden sonra buradaki mimar, taşçı, demirci, dülger, kılıççı ve ipek

tavırla, işinde mahir olan bu öncü sanatkârları, kurumsal bir çatı altında toplama ve hünerli pençik ve devşirmeleri bu teşkilata alıp ustaların yanında yetişmeleri imkânını verme politikaları sayesinde sanatsal etkinliklerin kesintisiz olarak devam etmesini sağlamıştır.

Belli tarihlerde sarayda hizmet görmüş Osmanlı saray sanatkârlarının isimleri, bölükleri, ustalık alanları, yevmiyeleri, terfileri, tayinleri, şakirdleri, memleketleri, sayıları, saraya alınış vesileleri ve bunun hangi padişah döneminde gerçekleştiği gibi bilgiler hazinedarbaşı tarafından tutulan ve "ehl-i hiref defterleri" denilen çok sayıda mevacib (maaş) evrakının sağladığı veriler ışığında bugün ulaşılabilir durumdadır.[86]

Bu ehl-i hiref defter kayıtlarından gözlemlenen en dikkat çekici ayrıntılardan biri günlük yevmiyeleri olan ve maaşları üç ayda bir, bu süre içerisinde çalıştıkları günlerin yevmiye tutarı olarak verilen saray sanatkârlarının her bir grup üyesi için standart bir ücretin olmaması, bazılarının yıllarca aynı ücreti alırken bazı sanatkârların ise ücretinin sürekli artırılmasıdır ki bu durum kişinin kabiliyetine, cemaatindeki konumuna ve yapılan işe göre değişmekte olup kişinin kendini ve becerisini geliştirmesine bağlı olarak ücretine zam yapıldığı anlaşılmaktadır. Standart maaşların esas alındığı günümüz devlet memurluğu sistemindeki uygulamanın aksine işini doğru yapanla gereği gibi yapmayanların, maharetini geliştirenle kendini yenilemeyenlerin bir tutulmadığının göstergesi olan bu uygulama, sanatkârları daha iyi eser üretmeye teşvik edebilmektedir.

---

bükücü ustalarını İstanbul'a nakledilmiş hatta Mısır'daki mevcut 50 kadar sanat kolu bu vesileyle sönmeye yüz tutmuştur. Kanuni Sultan Süleyman da İran'ın kuzeydoğusunu fethettiğinde buradaki halı sanatkârlarını getirtmiş ve onlara halı üretimi yaptırmıştır (Uzunçarşılı, 1986: 23; Yaman, 2008: 17; Işın, 2006: 20).

[86] Söz konusu bilgilerin yer aldığı Kanuni devrine ait (Ocak 1526) bir defter örneği için Uzunçarşılı'nın saray ehl-i hirefi ile ilgili makalesine bakılabilir. Bu makalede haklarında sıralanan bilgi başlıklarının verildiği sanatkâr bölükleri şunlardır: Nakkaşân, mücellidân, külâh-dûzân, zergerân, simkeşân, hakkâkîn, zerdûzân, kazzazân, pustîndûzân, kûftegerân, anberîne, kundekârân, şemşîrgerân, kârdgerân ma'a suhangerân ve gayruhu, niyâmgerân, siperdûzân, bozdoganî, tirgerân, kemangerân, çilingirân, kazganyân, topciyân-ı ahen, tüfenkciyân, Dımeşkîgerân, sâziraşân, neccârân, mûzedûzân, abâ-yi bafân, kemha-bafân, kalîçe-bafân, câmeşûyân, desvâneî, kâşigerân, küştegerân, cerrâhîn, kâtibân, helvâî, yungarî, câmger, terazuyî, zencirî, haymedûz, saraç, fuyeger, bunların müteferrika şeklinde isimlendirilen ustalığa namzet şakirdleri. Toplamı kırk dört olan bu bölüklerin bulunduğu defterde 403 sanatkâr ve 179 şakird olmak üzere toplamda 582 saray çalışanın ismi kaydedilmiştir (Uzunçarşılı, 1986).

Saray sanatkârlığının devlet bütçesine maliyeti açısından bu noktada Ömer Lütfi Barkan'ın her mali yıl sonunda çıkarılması âdet olunan Osmanlı bütçesinin 1669 – 1670 yılına ait bir umumi muhasebe cetvelinden yaptığı tespitlere bakmak yararlı olacaktır. Bu cetvele göre o yıl için saray adına yapılan 189.208.403 akçelik masraflar yekününün 14. 373.272 akçesi saray sanatkârlarının maaşlarına harcanmıştır (Barkan, 1955: 31).

Defterlerden anlaşıldığı üzere sarayın hirfet ehli rutin mal ve hizmet üretimleri dışında bayramlarda, düğünlerde, kasır, sahilsaray, cami inşasında, saraya oda ve daire ilave esnasında veya müteakiben de hüner göstermek ve bu sayede şahsi devletlerini devamlılıkla muhafaza etmek gayesiyle titizlikle yaptıkları eserlerini padişaha takdim etmekte ve karşılığında da aynı zamanda patronları olan padişahlarından caize, maaş artışı, toprak geliri, mansıb veya hilat giyme gibi ödüller elde edebilmektedirler.[87]

Devletin doğrudan denetimi altında hususen saray işlerinde görevlendirilen ve bir beis olmadığı müddetçe memurmuşçasına vazifesini yürütenler dışında yine doğrudan devlet hesabına çalışan ancak ürün ve hizmetlerini sur dışında üreten devlete ya da özel kişilere ait imalathanelerdeki bir memur-esnaf türü daha vardır. İçerisinde, kadrolu olarak çalışan ya da özel sektörden transfer edilen türlü hirfet ehli dışında askerler ve esirlerin de çalıştırıldığı bu imalathanelere ısmarlanan işlerin bir kısmı ordu ihtiyaçlarına tahsis edilmişken bir kısmı yine saraya mahsus ihtiyaçlar için, bir kısmı ise belediye hizmetleri bünyesinde imal edilmektedir. Tophanedeki dökümhaneler ve Kasımpaşa Tersanesi, muhtelif baruthane ve tüfenkhaneler birinci alana; Topkapı Sarayı yakınlarındaki balmumu imalathanesi veya Sultan Ahmed Camii ile Marmara kıyısı arasında yer alan bir yoğurt imalathanesi ya da beş ayrı dükkânda toplanmış 105 terziden oluşan bir esnaf loncasının ürettikleri ikinci alana; Ayasofya'da bulunun su künkleri imalathanesi ise üçüncü alana hizmet veren kuruluşlardan birkaçıdır (Mantran,1990, C.2: 3-15).

Devlete bağlı olarak çalışan hirfet ehli içinde geçici görevlendirme ile iş gören özel bir grup daha vardır. "Orducu esnaf" ya da "orducu, ordu-bâzâr" gibi adlarla anılan bu grup genellikle savaş zamanlarında özel olarak da devlet hizmetinde çalışanlar için pazar kurulmasına ihtiyaç bulunan durumlarda gıda temini, elbise, savaş malzemesi yapım ve onarımı gibi ihtiyaçların karşılanması amacıyla ücret karşılığında orduya

[87] Osmanlı toplumunda intisab ve patronaj, seçkin sınıfın her bölümünde, statü gruplarında, bürokraside, orduda, sosyal ilişkilerin ve hiyerarşinin temel prensibi olmuş, hem patron hem kul için gerekli bir sosyal bağ oluşturmuştur. Patron için şöhretini ve mevkiini yüceltmek, kul için hayatta kalmak, ilerlemek için bu bağlılık esastır. Söz konusu patrimonyal düzen, kuruluşundan itibaren Osmanlı'nın temel yapı ve menşeinde görülmektedir. Osmanlı Devleti, Osman Gazi'ye yoldaşlık-nökerlik yapanlarla ortaya çıkmıştı. Devlet, Osman'ın devleti idi ve zayıf olanın güçlü olana sığındığı ya da intisab ettiği bütün bu patrimonyal ağa toplumun her kademesi gibi âlimler ve sanatkârlar da pekâlâ tâbi idi (İnalcık, 2003: 16).

katılıp ya devlete ait olan atölye ve iş yerlerinde ya da doğrudan orduyla birlikte sefer ve savaş mahallinde istihdam edilen "seferli esnaflar"dır. [88]

Orducu yükümlülüğü esnaf tarafından aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde yapılmaktaydı. Aynî yükümlülükte doğrudan katılım söz konusuyken nakdî yükümlülük sefere katılmayıp bu katılmayışı devlet tarafından belirlenen bir bedelle ödemek şeklinde yerine getirilmekteydi.[89]

Aynî yükümlülükte hangi meslek kolunun ne kadar çadır ve kaç sanatkâr göndereceği bir fermanla belirlenir ve ferman orducubaşı vasıtasıyla ilgili kazanın kadısına iletilirdi. Emri alan kadı loncaların yöneticileri olan esnaf kethüdaları, yiğitbaşıları ve ihtiyarları aracılığı ile sefere gidecekleri tespit eder, bunların adlarını, sınıflarını, kendilerine sefer dolayısıyla verilecek sermaye miktarını ve kefillerini bir deftere kaydederdi. Orducu yazılan kişinin fenninde kâmil olmasına özen gösterilirdi. Orducu esnafına sermaye olarak verilecek nakit, birlik içerisinde diğer ustalardan ve yamak olan iş kollarından toplanır, bu paralar sefer sırasında üretim için gerekli malzemelerin temininde kullanılırdı. Orducuların toplanması, sefere katılıp çadırlarının bir düzen içinde kurulması, hammadde sağlanması ve paylaşımı ile geçerli narh (azami fiyat) üzerinden satış yapılmasından ve toplanan ordu akçesinin

[88] Levazımın Osmanlı askerî örgütlenmesinin güçlü bir noktası olduğu ve sanatkârların buna ciddi katkıda bulundukları bilinmektedir. Nitekim askerlerin yalnızca ekmek ve sebzeye değil, silaha, çadıra, çizme ve giysiye, ayrıca süvari iseler nala ve diğer araç gerece ihtiyaçları vardı. Sadece askerlerin mallarında değil, arabalarda, teknelerde de tamirat işi çoktu. Ayrıca Osmanlı askerleri savaşa giderken, XVII. yüzyılda Avrupalı ordularda çoğunlukla olduğu gibi, kadınları kendilerine eşlik etmemekteydi. Bu nedenle bu kadınların yaptıkları ev işi hizmetleri ya askerlerin kendilerine ya da uzmanlaşmış işçilere düşmekteydi (Faroqhi, 2011: 88-89).

[89] Bu bilgiyi somutlaştıran iki resmî yazışma örneğinden birincisi 1689 yılına aittir. Ordunun 1689 senesindeki seferi için Galata'dan dört fırının ücreti olan 4000 kuruş toplanması gerekmektedir. Peksimetçi esnafı, bu sene ödemesi gereken 1000 kuruşu, ellerindeki emr-i şerife dayanarak, ödememektedir. Ancak 1000 kuruşun peksimetçilerden alınması konusunda ordudan daha sonra gönderilmiş bir emr-i şerif daha vardır. Buna göre 1000 kuruşun alınması ve söz konusu vergiyi ödememekte direnenlerin hapsettirilmesi konusunda Galata Voyvodası'na yazılan bir ferman buyrulmuştur. Diğeri ise 1695 yılına ait bir tescil işlemidir. Buna göre İstanbul'un yemişçileri, ekmekçileri, bakkalları, kasapları, helvacıları, ayakkabıcıları, şerbetçileri, çörekçileri, baharatçıları, çömlekçileri, kumaşçıları, terzileri, leblebicileri ve pamukçularından oluşan bir grup Hristiyan ve Müslüman, bakkal esnafının pazarbaşısı el-Hâc Osman ile birlikte mahkemeye gelirler. İstanbul esnafı, her yıl sefere çıkacak ordu için fermanla vergi istenildiğinde Galata esnafından kendilerine 144.000 akçe katkı sağlandığını ve bu paranın İstanbul ihtisabı mukataasından karşılandığını söylerler. İstanbul esnafı, bu yıla ait 144.000 akçeyi bakkal esnafının pazarbaşısı el-Hâc Osman'ın teslim alarak loncalarının ileri gelenleri aracılığıyla kendilerine dağıttığını belirterek, kendisinden alacakları kalmadığını mahkemeye bildirirler. el-Hâc Osman, esnafın ifadesini doğrular. Mahkeme de esnafın ifadesini sicile kaydeder (Kuran, 2010: 344, 383-384).

korunmasından orducubaşı sorumluydu. Seçilen usta, orducubaşının maiyetinde gerekli malzeme ile orduya katılır ve sefer bitiminde ordu ile geri dönerdi.[90]

Süreç daha çok şöyle işletilmektedir: Orducular orduya sefer zamanı "ordu alayı" adı verilen bir törenle İstanbul'dan ayrılarak katılırlardı. Bu törenlerde sabah erkenden çarşılarında toplanıp dua eden esnaf grupları kendilerine has kıyafetleri, silahları, çadır ve aletleri, tabl ü nekkâre ve nefirleriyle hünerlerini göstererek Alay Köşkü önünden geçerlerdi.[91] Genel olarak orducu esnafından fırıncı esnafı en önde giderken bunları kasaplar, aşçı, bakkal ve önem sırasına göre diğerleri takip ederdi. Ordu alayı sonrasında esnaf Edirnekapı'dan çıkarak Davud Paşa sahrasında çadırlarını kurup alışverişe başlardı. Orducular, diğer görevli ve gönüllülerle birlikte ordu birliklerinden önce konak mahalline varıp fırınlarını kurar ve asker geldiğinde taze ekmek verirlerdi. Aşçılar çorbalarını pişirir, kasaplar da yeni kesilmiş et hazırlardı. Sefer sırasında konaklara yakın ahali fırın olarak kullanılan çadırların hazırlanmasında yardımcı

[90] 1799 tarihli bir fermanla ordunun esnaf ihtiyacı şöyle tespit edilmiştir: 8 çadır kavaf, ayakkabıcı; 6 çadır berber, 4 çadır ekmekçi, 4 çadır saraç, 4 çadır bezzaz, 4 çadır attar, 4 çadır arpacı, 4 çadır nalbant, 4 çadır bakkal, 3 çadır çamaşır yıkayıcı, 3 çadır terzi, 3 çadır semerci, 2 çadır yaş yemişçi, 2 çadır demirci, 2 çadır tüfek kundakçısı, 2 çadır kılıççı, 2 çadır tabancacı, 2 çadır mumcu, 2 çadır yaycı, 2 çadır hallaç, 2 çadır kasap, 1 çadır kalaycı, 1 çadır aşçı, 1 çadır kazancı, 4 çadır eskici (Koçu,2002: 232).

[91] Ordu alayı geçit töreni ile ilgili en tererruatlı bilgiler Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin birinci cildinde, İstanbul bahsinde, IV. Murad'ın isteği üzerine 1100 sınıf ehl-i hirefle gerçekleşen bir esnaf geçişi tablosunda verilmektedir. Ordunun sefere çıkışı sırasında esnafın hünerlerini teatral bir şekilde sahnelediği, özel kıyafetleri ve araç gereçleri ile caddelerde çeşitli gösteriler yaptıkları, kendilerine ait nara, slogan, şarkıları söyledikleri bu geçit törenine katılan esnaf grupları ve her grupta bir araya gelen esnaf loncalarının sayısı ve sorumlu önderin unvanı, Evliya Celebi tarafından verildiyse, parantez içinde göstermek suretiyle şöyle sıralanabilir: 1. Alay kapıcıları (1); 2. Süpürgeçiler, çöpçüler (9, subaşı); 3. Asesler, muhafızlar (14, subaşı, asesbaşı, lağımcıbaşı); 4. Dinsel ve hukuki personel (138, kazasker); 5. Tabipler, cerrahlar (11, Hekimbaşı); 6. Çiftçiler, bahçıvanlar, bostancılar (3, çiftçibaşı); 7. Fırıncılar, tuzcular, değirmenciler, sakalar (29, ekmekçibaşı); 8 ve 9. Denizciler, kalafatçılar, gemi yapımcıları, Karadeniz ve Akdeniz reis ve tüccarları (32, bazergânbaşı); 10. Kasaplar, peynir ve yoğurt tüccarları, kandil ve balmumu imalatçıları (31, Kasapbaşı); 11. Koyun kellesi tüccarları, pastırma tüccarları (2); 12. Esir eminin esnaf loncaları (2, esir emini); 13. Tuz eminin esnaf loncası (1, tuz emini); 14. Barut eminin esnaf loncası. (1, barut emini); 15. Darphane emminin esnaf loncaları (5, darphane emini); 16. Çuka emininin esnaf loncası (1, çuka emini); 17. Buğday emininin esnaf loncası (1, buğday emini); 18. Arpa eminin esnaf loncası (1 arpa emini); 19. Kiler emininin esnaf loncası (1, kiler emini); 20. Odun emininin esnaf loncası (1 odun emini); 21. Otluk emininin esnaf loncası (1, otluk emini); 22. Tavuk emininin esnaf loncası (1, tavuk emini); 23. Matbah emininin esnaf loncası (11, matbah emini); 24. Şehremininin esnaf loncası (1, şehremini); 25. Çardak emininin esnaf loncaları (3, çardak emini); 26 ve 27. Mücevherciler, maden ustaları (29, kuyumcubaşı); 28. Dökümcüler (3, dökmecibaşı); 29. Yay ok, kurmalı yay imalatçıları (19, kemankeşbaşı); 30. Terziler (19, terzibaşı, dokumacıbaşı); 31. Çadır imalatçıları (3, çadırcıbaşı); 32. Kürkçüler (6, kürkçübası); 33. Deri tabakçıları— 34. Saraçlar (serraçbaşı)— 35. Çizmeciler, ayakkabıcılar vb. (31, kaffafbaşı paşmakçıbaşı); 36. Itriyatçılar, aktarlar (19, attarbaşı); 37. Berberler (7, berberbaşı); 38. Hamamcılar (6, Hamamcıbaşı); 39. Minyatür boyacıları yaldızcıları, kitapçılar (17, nakkaşbaşı); 40. Eski bedesten esnafı, kumaşçılar (84); 41. Yeni bedesten esnafı (11); 42. Marangozlar, doğramacılar (9, doğramacıbaşı); 43. Çalgıcılar (77, mehterbaşı); 44. Cambazlar (40, pehlivanbaşı); 45. İnşaat esnafı (300, mimarbaşı); 46. Hanendeler, sazendeler, oyuncular (71, sazendebaşı); 47. Hokkabazlar, dalkavuklar (13); 48. İçki imalatçıları, meyhaneciler (50, bozacıbaşı) [Evliya Çelebi, C.1, 2006].

olurdu. Ordunun geçici olarak ikamet ettiği konaklar, çadır-dükkânlardan oluşmuş hareket halindeki büyük bir seyyar çarşı görünümündeydi. Öncelikle orducubaşı otâğ-ı hümâyuna yakın bir yerde çadırını kurardı. Esnaf da bu çadırı merkeze alarak kendi çadırlarını düzenlerdi. Bir anlamda padişah otağının etrafında terzi, fırıncı, kasap ve aşçı ile diğer esnafın çadır-dükkânlarından meydana gelen bir düzen oluşurdu. Savaş esnasında ise aletleri ve mühimmatlarıyla merkez ordunun arka kısmında bir yedek ordu gibi yer alırdı. Orducu ihraç emirlerinden hareketle anlaşıldığı kadarıyla başlıca orducu esnafı: arpacı, aşçı, attar, bakkal, berber, bozacı, çadırcı, çizmeci, demirci, eskici, ayakkabıcı, kalaycı, kasap, kılıççı, yaycı, mumcu, nalbant, semerci, saraç ve terzilerden oluşuyordu (Çelik, 2007, C. 33: 370; Faroqhi, 2008: 135).

Ordu esnafı sefere pek tabiidir ki pür silah giderdi, İcabında cenk saflarına girerlerdi. Bundan ötürüdür ki ordu esnafının, esnaf ve sanat ehlinin sefer meşakkatlerine dayanacak yaşta olmaları gerekirdi. Bilhassa fütuhat devrinde ordunun peşi sıra terzisinden, aşçısından, bakkalından, kasabından hamamcısına, berberine varıncaya kadar, malları ve konak yerlerinde dükkân olarak kullanacakları çadırları develere, katırlara, arabalara yüklenmiş, bir büyük çarşı yürümüştür.[92]

Sefere giden esnafın masrafları, gitmeyen meslektaşları ve ordu çıkarma yükümlülüğü bulunmayan en yakın sanat dalı mensupları tarafından karşılanmakta olup gitmeyip yardım edenlere "yamak" denilirdi. Devlet, yamak uygulaması ile esnafın geniş bir kesimini sefer organizasyonuna dâhil edip savaşa gidenlerin masraf ve sermayeleri için kaynak yaratmış ve sistemi kendi içinde çalışır hâlde tutmuş oluyordu. Orducuya verilmek üzere esnaf yiğitbaşılarca toplanan bu paralar sefer sırasında üretim için gerekli malzemelerin alımında ve naklinde kullanılırdı. (Çelik, 2007, C. 33: 371). Eğer bu gibi esnaf mensupları savaşta ölürse bu durumda mensup olduğu lonca, ailesinin geçimini üstüne almaktaydı. Bu yönde kullanılan kaynaklar

[92] "*Tarihimizde ordu esnafının unutulmaz muhteşem hatırasıdır. Devrin padişahı Sultan III. Mehmed'in de bizzat iştirak ettiği Eğri Seferi'nde Haçova Meydan Muharebesi'nin ikinci günü, 26 Ekim 1596, Türk ordusunun sağ kanadı bozguna uğradı, kaçan o birliklerin peşinden düşman kuvvetleri gerideki Türk ordugâhına, bu arada kumandan, vezir çadırlarına, hatta padişahın otağı ile ordunun hazine çadırına daldılar. İşte bu müthiş manzara karşısında az daha gerideki ordu esnafının kurduğu yüzlerce çadırlık ordu çarşısından üç binden fazla esnaf, ellerine silah olarak ne geçerse kavrayıp düşman üzerine atıldı, bazılarının elinde ocakların altından çekilip alınmış uçları ateşli, alevli odunlar bile vardı. Öylesine müthiş bir saldırı oldu ki, az önce kaçan kıtaları kovalayan düşman ters yüzüne döndü ve bir an içinde meydan muharebesinin kaderi değişerek parlak bir Türk zaferiyle sona erdi; kısa bir zaman içinde cenk meydanında 50 000 düşman cesedinin yattığı görüldü. Düşmanın 100 topu ve 10 000 duka altını bulunan ordu hazinesi de Türklerin eline geçmişti*." (Koçu, 2002: 36)

kısmen loncanın dayanışma sandığından ve kısmen de orduya katılmayanların ödedikleri bedellerden gelmekteydi (Mantran, C.1, 1990: 366).[93]

İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerinden orducu tayin edilmesi öteden beri uygulanan gelen bir âdetti. Padişah bizzat sefere çıktığında ya da av, kışı geçirme ve Boğaz teftişi gibi bir sebeple İstanbul'dan ayrıldığında bu şehirlerden orducu tayin edilirdi. Aynı durum veziriazam ya da vezirlerden birinin serdar olarak sefere gitmesi hâlinde de görülürdü. Bu üç şehir dışında ordunun gideceği yol üzerindeki ticari ve zirai anlamda yeterliliğe sahip kasaba ve şehirlerin esnafı da ihtiyaca cevap vermek üzere seferlere katılabilirdi ki bu katılmaya Osmanlı'da "sürsat" adı verilmekteydi. Özellikle erzak ve koyun gibi nakli güç ve miktarı çok olan ihtiyaçların bir kısmı bu tür yerleşim yerlerinden temin edilirdi (Taner, 2009: 29).[94]

2.5.2. Özerk Esnaf Loncaları[95]

Devlete bağlı olarak kalıcı ya da geçici hizmet alımı şeklinde sarayda, muhtelif imalathanelerde ya da bir levazım birliği olarak ordu içinde faaliyet gösteren ve doğrudan devlet kontrolüne tâbi "memur / işçi-esnaf" zümresi dışında bir de devletin dolaylı olarak kontrolü altında fakat daha çok öz denetimle işlerini yürüten; gıda ve

[93] Şehit, gazi ve sefere katılan esnafın eşleri ve kızları, bazen yıllarca yalnız kalırlardı. Bu gibi durumlarda beldelerde "Kadın Pazarı" denilen ve sadece kadınların esnaflık yaptığı yerler olurdu. Kadın esnaflar bu pazarlarda kendi mütevazı bahçelerinde yetiştirdikleri meyve, sebze, süt, yoğurt ve yumurta gibi ürünleri ve evlerinde el emeği göz nuru ile yaptıkları çeşitli eşya ve aksesuarları salarak geçimlerini temin ederlerdi. Böylece şehit ve gazilerle seferdeki esnafın hanım ve kızları için rahat ve tehlikesiz alışveriş mekânları oluşurdu. Bu mekânlara erkekler, alıcı veya satıcı sıfatıyla asla giremezdi. Bu pazarların bir özelliği de buraya tüccar malı sokulmaması idi. Tamamen yerli kadın ve kızların ürettikleri mallar satılır, yerli istihsal teşvik edilmiş olurdu (Taner, 2009: 22-23).

[94] Bu arada "orducu esnaf" ile "ordulu esnaf / ordu esnafı" tabirini birbirine karştırmamak gerekir. Nitekim ordulu esnaf aslında askerlik mesleğine mensupken devletin tanıdığı hakla barış zamanlarında esnaflıkla uğraşan kimselerdir. Örneğin, özellikle on yedinci yüzyıla gelindiğinde yeniçeriler birçok esnaf grubunda yer alırlar. 1610-1660 yılları arasında tabanca kilitçiler, ketenciler ekmekçiler, bıçakçılar, hurdacılar, şerbetçiler, keçeciler, çörekçiler, çamaşırcılar, nişastacılar, paçacılar, aşçılar, debbâğlar, bozacılar gibi esnaf grupları içinde yer almışlardır. Bu sayede yeniçeri askerlerinin çoğu ulufelerini bir meslek veya daha kesin olarak bir hizmetle uğraşarak, artırmak istemişlerdir. Kayıtlarda yeniçeri ya da yeniçeri kökenli esnaflar genellikle "beşe" unvanıyla anılmaktadırlar (Turna, 2012: 23).

[95] Bir esnaf ve sanatkâr topluluğunun lonca hâline gelebilmesinin temel koşulu bir nizamnamesinin olmasıdır. Bunun için de faaliyet göstereceği kent ya da kasabada aynı alanda çalışan ve daha önce hak elde etmiş başka bir loncanın bulunmaması gerekmektedir. Yeni oluşan bir topluluk kendi arasında bir nizamname hazırlayarak buna uygun biçimde faaliyetini sürdürür. Bu nizamname kadı tarafından aynen ya da çeşitli değişikliklerle onaylanınca lonca resmî bir kimlik kazanmaktadır. İstanbul'da bu usule ek olarak görevleri arasında esnafı denetlemek de olan sadrazam, bazı stratejik hizmeleri yürüten loncaların nizamını bizzat onaylamakta ve bir fermanla bunu loncaya iletmektedir. Her lonca kendi içindeki çalışma düzeninde, üretim, satış ya da hizmet bakımından bağlantılı olduğu loncalarla olan iktisadi ilişkilerinde ve bulunduğu kent ya da kasabadaki esnaf ve sanatkâr topluluğuyla sürdürdüğü ilişkilerde genel hukuk kuralları yanında geleneklere ve bu nizamnamelere uymak zorundadır. Tarihten gelen gelenekleri ve kendilerince oluşturdukları bu nizamnameler bakımından loncalar âdeta özerk birer topluluk hüviyetindedir (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 19).

giyim eşyası üretimi ağırlıklı özerk esnaf loncaları ve bunlara bağlı olarak iş gören serbest meslek sahibi hirfet erbabı vardır.[96]

Osmanlı özerk esnaf loncaları tıpkı devlet tekelinde çalışan esnaf bölükleri gibi belli bir nizam dâhilinde vücut bulan örgütlü yapılanmalardır. Loncaların çalışma usulleri âdeta fütüvvet ruhundan beslenen gelenekselleşmiş bir kaideler zinciriyle çevrelenmiştir. Bu kaideler bütünü genel manada yönetim, denetim ve eğitim başlıkları altında şekillenmiştir.

2.5.2.1. Yönetim ve İşletim

Rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına göre teşkilatlanan özerk esnaf loncalarının her mensubu çevreleyen kuralları içerisinden bir seçki sunulacak olursa vurgulanması gereken ilk ayrıntı sevk ve idarenin sıhhati bakımından bu birliklerin hiyerarşik yapıda örgütlenmiş olmalarıdır. Hiyerarşinin katmanları genel olarak esnaf şeyhi, kethüda, yiğitbaşı, usta, kalfa, çırak ve yamak kadrosundan oluşmaktadır. Bu konumların görev, yetki, sorumluluk ve hakları geleneklere ve nizamnamelere göre düzenlenmiştir.

Kadim çârsû-bâzâr gelenekleri ve bunlara bağlı olarak oluşturulan lonca nizamnamelerinin yönetim ve işletim faaliyetlerine olan yansımalarından biri usta-çırak ilişkisi bahsidir. Buna göre sanat öğrenmek için bir ustanın yanına çırak olarak giren kişinin ustasına tam anlamıyla itaat etmesi ve girdiği sanat kolunun geleneklerine

[96] Az sayıda imalathane ve oransal olarak da çok sayıda çalışanı kapsayan resmî sektöre zıt olarak, özel sektör önemli miktarda dükkân, atölye ve imalathaneye sahiptir. Fakat bunların herbiri ancak çok sınırlı sayıda kişi istihdam etmektedir. XVII. yüzyılda fiilen, resmî sektör 29 imalathane veya büyük atölye ve bir tophane ile bir tersaneyi kapsamakta ve buralarda en az 10.000 işçi istihdam etmektedir. Özel sektör için, eğer Evliya Çelebi'nin rakamlarına inanmak gerekirse toplam olarak 23.214 imalatçı ve zenaatkâr atölye ve dükkânı rakamına ulaşılmaktadır ve buralarda 79.264 zenaatkâr, imalatçı ve işçi çalışmaktadır ki buradan atölye veya dükkân başına 3-4 kişi rakamına ulaşılabilir (Mantran, C.2, 1990: 22).

XVIII. yüzyıla ait bir esnaf kefalet defterinin verdiği bilgilere göre ise İstanbul'da 13.542 dükkân ve bahçede çalışan 35.087 kişi ile beraber; hamal, kayıkçı ve diğer esnafın dâhil olduğu 8.508 kişi olmak üzere toplam 43.595 kişinin kaydı tutulmuştur. Dükkânların büyük çoğunluğu hem imalat hem de satış yapılan işletmelerdir. Yaklaşık 300 farklı iş kolunda faaliyet gösteren dükkânlar arasında en sık göze çarpan iş yeri Osmanlı kentlerinin en önemli sosyalleşme mekânı olan kahvehanelerdir. Kahvehaneleri yine çok popüler sosyalleşme ve sohbet mekânı olan berberler izlemektedir. Bu iki dükkân türünün ardından örneğin İstanbul'un meyve ve sebze ihtiyacını karşılayan 544 bahçe bostan ile 484 bakkal, 421'er manav ile terzi, 396 tütüncü, 328 attar, 237 yemenici, 227 kasap, 156 ekmek fırını, 84 debbağhane, 80 kuyumcu bulunmaktadır. Dükkânlarda istihdam edilen kişi sayısı usta dâhil ortalama 2,5 civarındadır. Diğer bir deyişle tipik olarak bir dükkânın usta, kalfa ve çıraktan oluşan küçük işletmeler olduğu söyleyebilir. Yalnızca bir usta tarafından işletilen veya ustanın yanında bir çırağın olduğu iki kişilik dükkânlar en büyük grubu teşkil etmektedir ve kabaca dükkânların % 70'i bu gruba girmektedir. 15-20 veya üzerinde kişinin istihdam edildiği dükkânların çok büyük bir çoğunluğu ise fırın, değirmen ve daha az sayıda olmak üzere ise hamam olarak faaliyet göstermektedir (Kırlı ve Başaran, 2012: 13-16).

uyması şarttır.[97] Çıraklar bir tek ustaya bağlı değildirler ancak birliğin izni olmadan çalıştıkları ustayı terk edemezler. Çıraklık döneminde ihtiyacına göre bir ücret alan aday, belli bir süre çalıştıktan ve mesleğinde ilerleyip kendini ispatladıktan sonra kalfalığa yükseltilmektedir. Kalfalığı sırasında ücreti artar, ustasının emrinde imalâthanede üretimde bulunur ve çıraklara nezaret eder. Yine belirli bir süre çalışıp mesleğinin inceliklerini iyice öğrendikten sonra törenle ustalığa geçer. Yeni ustaya yiğitbaşısı tarafından dualarla şed veya peştemal kuşatılır, usta olacak kalfanın yaptığı işler ustalara gösterilir. Bu usta işi eserler zengin esnaf tarafından satın alınır, toplanan paralar yeni usta için bir sermaye olur.[98]

---

[97] Esnaflık geleneğinde bir yamağın, çırağın ya da kalfanın "olması" hususu bir ustaya intisabı, ustanın elinde pişmesi, onun rehberliğiyle yol ve icazet alması koşuluna bağlanmıştır. Örneğin, Ahi Evren'in şeyhi olan Evhadü'd-din-i Kirmânî'nin Malatya'daki halifesi Şeyh Faru'd-din Hasan, Malatya'da bir zaviye yaptırmış, zaviyeye su temin etmek için de bir kuyu inşa etmiştir. Evhadü'd-din bu kuyuyu görünce çok beğenmiş, kuyuyu yapan ustaya bu sanatı kimden öğrendiğini sormuş, usta da sanatı kimseden öğrenmediğini, kendi kendine bu sanatı icat ettiğini ifade edince Kirmânî hemen bu kuyuyu doldurtmuştur. Kendisine bu davranışın sebebini sorduklarında, "Bir usta mesleğini, o mesleğin ustasından öğrenmemişse yani intisabı yoksa meydana getirdiği eserde kudsiyyet ve haysiyyet olamaz." demiştir (Bayram, 1991: 149-150). Bedr-i Dilşad, Muradname'sinde ilm / meslek talep edenlerin üstatlarına karşı nasıl bir duruş sergilemesi gerektiğine dair kadim kaideleri şu şekilde hatırlatmaktadır:
Gerek tâlibe 'ilmi ta'zîm ide
Hem üstâda kendüyi teslîm ide

Önince yürimegil üstâdunun
Ki gökçek kokusı koka adunun

Yirinde oturma katında kelâm
İdeyin dimegil anun ve's-selâm

Melâlet deminde suâl eyleme
Yavuz işe kasd idüp âl eyleme

Anun hâsılı sen rızâsın dile
Ki tâ 'ilme elün irişibile

Hemân kendü gibi ta'allukların
Mu'azzez mükerrem dutagör varın

Dahi bil ki üstâdı incidene
Ana yaramaz işleri idene

Cermî-i 'ulûmı iderler harâm
Halâl olmayuban kalısar müdâm

Ne denlü ulular ki gelmişdürür
Niçe gün bu 'âlemde kalmışdurur

Kamu ehl-i 'ilmi ulular idi
Anun-çün ki hep bahtulular idi MUR B 4504-13

[98] Bir dükkân alınırken dükkân sahibine yahut dükkânı devreden kiracıya verilen ve günümüzde "hava parası" adıyla anılan paraya evvelce "peştemallık" denirdi ki bu tâbirin, peştemal kuşatma merasiminde verilen paradan kalma olduğu anlaşılmaktadır (Gölpınarlı: 2011: 83).

Esnaf loncaları aktif unsurlarının dışında, ustalar tarafından seçilen ve hem loncanın bütününün yönetici organını hem de ahlaki muhafızlarını, yönetime karşı, temsilci ve savunucularını meydana getiren idarecilere sahiptir. Bu yöneticiler şeyh, kethüda (kâhya), nakib, yiğitbaşı, çavuş, ve duacıdır. Ayrıca bunların ihtiyarlar adı verilen ve belli sayıda ustadan meydana gelen bir de ikinci kademeleri (ehl-i hibre) bulunmaktadır (Mantran, C.1,1990: 347). Sıraladığımız her bir yetkilinin gelenek ve nizamnameler vasıtasıyla etrafı çizilmiş birer görev ve sorumluluk sahaları mevcuttur.

Her esnaf birliğinin idare heyeti değişmekle beraber şeyh, kethüda, yiğitbaşı, nakib, duacı ve ihtiyar ustalarından oluşan idari heyetin başı "şeyh" unvanıyla anılır. Çoğunlukla merasim işlerini yürüten esnaf şeyhi, esnaf teşkilatının en üst noktasında bulunan kişidir ve esnafın genel meseleleriyle ilgilenmektedir. Okuryazar yaşlı esnaf arasından seçilen şeyhin görevi, bağlı olduğu kadının hükümete arzıyla tasdik edilir (Kal'a, C.11, 1995: 424). Şeyhin sözü, o tariki kuran esnaf zümresi ile o tarike bağlı yamak esnaf üzerinde kesin bir kuvvetle geçerlidir. Tarikî / fütüvvet ruhlu teşkilatlar yerine iktisadi meselelere odaklanan loncalar kurulunca şeyhlerin yerini, aynı vasıflar aranılarak seçilen "lonca ustası" almıştır (Koçu, 2002: 15).

Bir dinsel kişi olan nakib, fütüvvet-tarikat düzleminde seyr eden hirfetler döneminin idare amiridir. Esnaf arasından doğruluğuyla tanınmış bir kimse olarak seçimle tayin edilmiştir. Şeyhin temsilcisi olan nakib esnafı denetlemenin dışında, törenlerde şeyhi temsil etmek, dua okumak, şed kuşatmak ve zaviyenin hizmetine bakmakla yükümlüdür. Ayrıca çıraklık ve kalfalık merasimini yönetir. XVII. yüzyılda çok sınırlı bir role sahip hale gelmiş, vazifesi zamanla kethüdaya ve yiğitbaşına devrolmuştur (Koçu, 2002: s. 16-17).

Kethüda, esnaf birliğinin idari-mali işleriyle uğraşmaktadır. İfa ettiği görev karşılığında esnaftan belirli miktarda aidat (kethüdalık avaidi) alan kethüdanın genel anlamda esnafı ve esnaf sandığını yönetmek ve daha özelde loncanın nizamnamesini uygulamak, esnafın yolsuzluklara karışmasını önlemek, aykırı hareket edenleri uyarmak, bu yolda davranmayı sürdürenleri kadıya şikâyet ederek cezalandırılmalarını istemek, lonca toplantılarına başkanlık etmek, varsa lonca vakıflarını denetlemek, kendisiyle birlikte görev yaparak maaşlı kişileri seçmek ya da değiştirmek, esnaf arasında küçük anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, devlet katında loncayı temsil etmek, diğer loncalarla ve hammadde sağlayan tüccar zümresiyle ilişkileri yürütmek

gibi görevleri vardır.[99] Kethüdayı seçmek, seçilmiş kethüdayı haklı bir sebeple değiştirmek, şikâyet etmek veya devletçe kendilerine kethüda tayin edilmesini istemek tamamıyla esnaf grubunun insiyatifinde olup kadının, esnafın istemediği bir kimseyi kethüda tayin etmesi pek mümkün değildir.[100] Seçilen esnaf kethüdası ustalar arasından ve daha da özel olarak ihtiyarlar arasından olacaktır. Bu itibarla kethüdanın meslektaşları arasında prestij ve otoriteye sahip ve özellikle de esnaf loncasına ilişkin her konuda bilgili, görgülü ve dahi dürüst bir kişilik olması etkili bir seçilme ölçütüdür (Kal'a, C.15, 1995: 424; Genç, 2002: 300-301).[101]

Kadının bu noktadaki tasarrufu, lonca mensubu esnaf tarafından seçilen kethüdayı bir noter gibi onaylama işlemini, başka bir deyişle seçilen kişinin adını kadı siciline kaydedip seçimi doğruladığını gösteren hüccet denilen bir belgeyi kethüdaya verme işini gerçekleştirmektir ki söz konusu tasdik, bu kararın devletçe resmen tanınması manasına gelmesi nedeniyle muteberdir.[102] Bu tanımanın beklenme nedeni,

[99] 1689 tarihli bir dava metnine göre tarçın, mahleb gibi baharatların satın alınması, çıkarılmış olan fermana göre yalnızca Ramazan'ın kethüda olduğu Yeni Çarşı tarafından yapılmaktadır. Ramazan, elinde 11 kantar mahleb bulunduğu gerekçesiyle Mehmet'i bu fermana dayanarak dava eder. Mehmet, elinde söylendiği kadar mahleb bulunduğunu kabul eder. Mahkeme de Mehmet'in elindeki mahlebi kethüda Ramazan'a teslim etmesine karar verir (Kuran, 2010: 329).

[100] 1604 kayıtlı bir tescil işlemi temalı davada Galata'nın Hıristiyan meyhanecilerinden bir grup, mahkemeye gelerek loncalarının kethüdasız kaldığını ve bu durumun vergi toplanırken karışıklıklara ve haksızlıklara neden olduğunu söylerler. Meyhaneciler, dükkânlarını küçük, orta ve büyük olarak sınıflandırdıklarını, küçük ölçekli dükkânların 30 akçe, orta ölçekli dükkânların 50 akçe ve büyük ölçekli dükkânların 80 akçe yıllık vergi ödeyeceğini söylerler. Meyhaneci esnafı, beraberlerinde olan Kostantin'in kethüda tayin edilmesini isterler. Kostantin, kethüdalık görevini üstlendiğini belirtir. Mahkeme de bu tayin işlemini onaylar.

1605 tarihli bir resmî yazışmada ise İstanbul'un ekmekçileri padişaha bir dilekçe sunarak devlet ve ordu için kendilerinden tuz, buğday ve un gibi ürünler vergi olarak istendiğinde, bunları fermana uygun olarak ödediklerini, ancak ekmekçiler kethüdasının geleneklere aykırı olarak (mu'tâd-ı kadîme muhalif) kendilerinden değirmen taşı vergisi istediklerini ileri sürerek buna engel olunmasını istemişlerdir. Padişah, İstanbul kadısına gönderdiği bu fermanla, mültezimlerin geleneklere aykırı davranarak esnafı rahatsız etmelerine engel olunmasını emretmiştir.

1661 tarihli bir başka mahkeme kaydına göre İstanbul'un keçeci esnafından bir grup Müslüman, daha önce kethüdaları olan ve kimi giderleri için vakfedilen paranın da mütevellisi olan el-Hac Mehmet ile birlikte mahkemeye gelirler. Keçeci esnafı, el-Hac Mehmet'le hesap gördüklerini, vakfın bütün parasını teslim aldıklarını ve kendisini mütevellilik ve kethüdalık görevlerinden azlettiklerini belirtirler. El-Hac Mehmet, esnafın ifadesini doğrular. Mahkeme de bu görevden alma işlemini sicile kaydeder (Kuran, 2010: 91-92, 127-128 ve 243-244).

[101] Lonca sandığından gündelik hesabıyla aylık alan kethüdalar nakiplik kaldırılıp nakiplerin idari vazifesi de kendilerine devredilince esnaf zümresinin esnaf nizamına ve konulan narha riayetini sağlamak vazifesiyle sorumluluğu aslında ağırken büsbütün ağırlaşan bir memuriyet olur. Bir esnaf kâhyasının hem kâhyası bulunduğu esnaf zümresi üzerinde hem de hükümet yanında itibarlı, şerefli bir kişi olması lazımdır. Vazifesinin şerefini idrak etmeyen bir kâhya, uygunsuz esnafın türlü yollardan hile ve hırsızlıklarına rüşvet alarak göz yumar, sonu kendisi için çok ağır, ölüm cezasına kadar varan bir sorumluluk yüklese de kısa zamanda çok büyük bir servet yapabilir. Esnafı kontrol bahanesiyle esnafa zulmeden ve o yoldan menfaatler sağlayan kethüdalar olmuştur (Koçu, 2002: 17-18).

[102] Kethüda seçimi birçok loncada genellikle her yıl yenilenirdi. Ancak çoğunluğun isteğiyle ve gerekçe gösterilerek öne de alınabilirdi. Ayrıca herhangi bir yolsuzluk durumunda özellikle maliye görevlisinin isteğiyle istisnai olarak kadı da re'sen seçimi yenileme kararı verebilirdi. Hatta bazı müstesna

kethüdanın esnafla hükümet yönetimi arasında sahip olduğu aracı rolüdür. Çünkü fiilî olarak esnafın başı olan kethüda, yalnızca esnaf arasındaki tartışmalarda hakemlik yapmakla, bunların çıkarını mümkün olduğunca gözetmekle kalmamakta, aynı zamanda onları hükümet ve memurları nezdinde temsil etmekte, onlara esnafın dilekçe, şikâyet ve itirazlarını aktarmaktadır. Kethüdalar, yiğitbaşıları ve ihtiyarlarla birlikte hükümet tarafından tanınan yegâne resmî kişiler olduğundan kadılar ve muhtesipler alınacak tedbirleri onlarla beraber kararlaştırmakta ve hükümet kararlarını onlara tebliğ etmektedirler. Bu durumda kethüdanın bir cins esnaf emini olduğu ve geniş yetkilerle donatılmış olduğu söylenebilir (Mantran, C.1, 1990: 350-51).[103]

Kethüda / mütevelli makamı istifa, ölüm veya başka bir sebeple boşaldığı vakit, hemen esnaf üstatları toplanır. Ertesi gün kethüda seçimi yapılırdı. Mütevellinin kıdemli olması, üç usta yetiştirmesi, iyi hâl gibi özellikleri haiz olması gerekirdi. Yeni seçilen kethüda, seçimi takiben esnafa ilan edilirdi (Torun, 1998: 24).

Kethüdalarla ilgili olarak belirtilmesi gereken son husus diğer loncalarla ilişkilerde doğan sorunların görüşüldüğü kethüdalar heyeti bahsidir. Kethüdalar heyeti o kentteki bütün loncaların kethüdalarından oluşur ve her ayın sonuncu cuma günü toplanır. Bu heyete ömür boyu görev yapmak üzere seçilen "başkethüda" başkanlık eder. Hangi esnafın kethüdası başkethüda seçilirse toplantılar o esnafın lonca odasında yapılır. Bu toplantılarda esnaf loncaları arasındaki sorunlar görüşülür, loncalar tarafından verilen cezalar onanır, tüm esnafın halkla ve devlet yönetimiyle ilişkileri gözden geçirilir, narh, ihtisab gibi hususlardaki devlet kararları tartışılır, değişiklik istekleri belirlenir. Ayrıca her yıl yapılan kalfalık ve ustalık törenleri bu heyetçe düzenlenir. Genellikle mayıs ayında ve cuma günleri dışında yapılan bu törenlere her gün bir ya da iki lonca mensubu katılır, ustalık ve kalfalık beratları kendilerine dağıtılır (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 25).

durumlarda kethüdaların bizzat kadı tarafından atandığı da olabilirdi ancak bu kethüdanın lonca mensupları tarafından benimsenmesi ve mensupların ona onay vermeleri kaydı aranırdı. Aksi hâlde kadı başka bir aday belirlemek durumundaydı (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 22).

[103] Bu kişi muhtemelen başlangıçta şeyhin bir muavini veya vekilidir fakat şeyhin zaman içinde silinmesi, daha çok törensel işlevi olan bir konum olarak varlığını sürdürebilmesi ile yönetsel ve uygulamaya yönelik unsurun dinsel unsura ağır basması XVII. yüzyılda -belki de daha önce- kethüdanın esnaf loncasının gerçek başkanı olmasına yol açmıştır ki zaten bu görev için önceleri "esnaf şeyhi" ya da "şeyh" tabiri de kullanılmış, XVIII. yüzyıldan başlayarak kethüda ve sonraları da bunun bozulmuş biçimi olan "kâhya" unvanı yaygınlık kazanmıştır (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 21-23).

İdare heyetinin üçüncü üyesi olan ve ismi fütüvvet teşkilatlanmasından tevarüs eden esnaf yiğitbaşısı çırakların iyi yetiştirilmesi, esnafın disiplin meseleleri ve cezalandırılmaları, yeni ustalara şed kuşatılması ve esnaf birliğinin orta sandığının idaresi gibi işlerle kethüdayla müştereken fakat onun muavini olarak uğraş vermektedir. Yiğitbaşı da lonca mensupları arasından seçilir, seçilme veya azledilme kadı tarafından onaylanırdı.[104] Bazı büyük loncalarda birden fazla yiğitbaşı bulunabilirdi. Fütüvvet geleneğinin egemen olduğu XVI. yüzyıldan önceki dönemde ise "nakib" olarak da anılırlardı. Yiğitbaşının yardımcısı durumunda olan ustabaşı ise daha çok teknik konularla ilgilenir. Bağlı olduğu iş veya sanat kolunda üretilen eşyanın kalite kontrolünü yapar, bozuk malların piyasaya sürülmesini önler, standartların korunmasıyla meşgul olurdu (Kal'a, C.15, 1995: 424; Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 23).

Yönetim kurulunu oluşturan lonca ihtiyar heyeti "ehl-i hibre" ve "ehl-i vukuf" "müsinn ve ihtiyar iş erleri", "esenn ü ihtiyar", "nizam ustaları", "söz sahipleri", "ileri gelenler", "esnafın muteberânı" ve "lonca ustaları" gibi çeşitli adlarla da anılmaktadır. Bir tür "bilirkişi" olarak da değerlendirilebilecek bu üyelerin oluşturduğu heyet-i ihtiyariye âdeta bir üst kurul işlevi görmektedir. Genellikle beş kişiden oluşan bu kurulun resmî bir niteliği yoktur ama loncanın faaliyetleri üstünde yönlendirici bir etkileri vardır. Bu ustalar tecrübeli, kıdemli, faal, prestij ve otorite sahibi ve elbetteki bilge olmaları yönünden esnaf tarafından sevilen ve mesleğini çok iyi bilen kişilerin içinden seçilmektedir. Söz konusu kıdem ne yaşla, ne lonca içindeki eskilikle kazanılmaktadır. Bunların görevi esnafla tüccar arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik

[104] İstanbul'da terzi esnafının kethüdalık nizamına muhalefet ederek fazla akçe talep eden kethüda ile oğlu olan yiğitbaşına dair İstanbul kadısının uygulaması üzere verilen 1743 tarihli bir hüküm örneği şöyledir:
"*İstanbul kâdîsını hüküm ki:*
Mahmiyye-i İstanbul'da ser-hayyâtîn-i hâssaya tâbi zimmî derzi esnafı rikâb-ı kâm-yâbuma arz-ı hâl sunup hâlâ kethudâları olan İsmâ'îl ve oğlı yiğitbaşı Halîl nâm kimesneler yedimüze hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn i'tâ olınmışdur diyü esnâf-ı derzi üzerine ilkâ-i şerr ve sizi küreğe vaz' itdürürüm diyü tahvîf ve hilâf-ı şer' u kânûn kuzı akçesi ve kebe hakkı ve bayramlık ve ziyâfet akçesi nâmıyla esnâf fukarâsını tecrîm ve gün be gün zulm ü te'addîleri müzdâd olmağla tâb ü tâkatları kalmadığın bildürüp hilâf-ı şer' u kânûn ve mu'tâd-ı kadîme muğâyir te'addîleri men' u def olınmak bâbında emr-i şerifum recâ ve Dîvân-ı hümâyûn'umda mahfuz kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olındukda esnâf-ı mezbûre kethudâsı olan İsmâ'îl esnâfı fukarasını tecrîm içün dükkânına ihzâr ve her birinden birer mikdâr akçe fuzûlî ahz ve virmeyenleri hilâf-ı mu'tâd falakaya koyup ve esvâkda falaka ile gezdürüp ba'zılarını değnek ve ba'zılarını sille ve yumruk ve depme ile darb ve hetk-i ırz itmeğle fîmâ ba'd esnâfından bir kimesneyi sille ve yumruk ve depme ile darb itmeyüp falaka ve değnek isti'mâl itmeyüp ve kimesneyi tecrîm itmemek üzre yetmiş beş senesinde İstanbul kadısı ilâmı mûcebince emr-i şerifim virildiği mastûr u mukayyed bulınmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim mazmûnı icrâ ve hilâfından mücânebet olınmak bâbında fermân-ı âlîşân yazılmışdur." (Kal'a vd., 1997: 348).

yapmak, mal ve hizmetin standart ve kalitesine göre narhını tesbit etmektir. Aynı zamanda malların ustalar veya dükkân sahipleri arasındaki dağılımında, suçlu sanatkârlara uygulanacak müeyyidelerde ve zor durumda olan üyelere imdat sandığından yapılacak yardımlar konusunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Kethüda ve ondan da fazla yiğitbaşı ile sıkı bağlar içinde çalışan ehl-i hibre, esnaf loncasının asli unsuru olarak gözükmektedir. Kethüdanın bu kurulla ya da kuruldaki bazı üyelerle çalışmak istememesi durumunda farklı seçenekler ortaya çıkardı. Eğer birkaç üyeyi istemezse onlar için seçim yenilenir, aynı kişiler seçilirse kethüda ya istifa eder ya da onlarla çalışmayı kabullenirdi. Eğer hepsini istemezse kurulla birlikte kethüda seçimi de yenilenirdi. Gene aynı kişiler seçilip de kethüda kabul etmezse bu kez kethüda istifa etmiş sayılır ve o görev için yeni bir aday belirlenirdi (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 23-25; Kal'a, C. 15, 1995: 424; Mantran, C.1, 1990: 352).

Çavuş ise esnaf loncasının bir yöneticisi olmaktan çok, yönetici komiteden çıkan kararları uygulayan bir icra organı olarak hizmet etmektedir. Bu açıdan onu vezirazamla asayiş güçleri arasında irtibat sağlayan çavuşların benzeri olarak düşünmek mümkündür. Bu itibarla bir nevi inzibat zabitidir. Sorumlu, suçlu esnafı, şeyhin başkanlığında nakip ile esnaf ihtiyarlarının teşkil ettiği divanda sorguya çekilmek üzere alıp getirendir ki esnaf ve sanat erbabı, çavuşun davetine hemen uyarak divana gitmeye mecburdurlar (Koçu,2002: 16; Mantran, C.1, 1990: 347-48).

Loncalarda çeşitli hizmetleri yerine getiren davetçi, bekçi, çeşmeci / karcı gibi daha birçok özel görevliden söz edilebilir. Davetçinin vazifesi kethüdanın dükkânını ve odasını açmak, kapamak, temizlemek, kethüdanın istediği kimseleri davet etmek, namaz vakitlerinde "Vakt-i salât yâ mü'minûn" diyerek namazı haber vermek, akşamları da mesainin bittiğini ilan etmektir. Çeşmeci veya karcının vazifesi suyollarını tamir, çeşmeyi temizleme, sıcak günlerde kar, soğuk su temin etmektir. Bekçinin vazifesi ise çarşıyı süpürmek, esnaf gittikten sonra her dükkânın kapı kilitlerini yoklayarak varsa açık kapıları sahibine haber vermek çarşının gece asayişini temin etmektir. Esnaf her sabah çarşıya geldiğinde toplanır, duacı dua ve öğütte bulunur, sonra dükkânlar açılır. Bazı çarşı ve arastalarda bu tören için inşa edilmiş dua kubbesi denilen yerler vardır (Sakaoğlu ve Akbayar,1999: 23; Torun, 1998: 23).[105]

[105] Esnaf birliklerindeki fonksiyonu dışında duacılık bir meslek olarak da hayli rağbet görmektedir. İmparatorluğun dört bir yanında, özellikle de sınır kalelerinde cami ve mescidlerde binlerce ücretli dua okuyucu, devletten düzenli maaş alan büyük bir grubu oluşturmaktadır (İnalcık, 2000: 84).

Lonca heyeti her ayın ilk ve üçüncü haftalarında cuma günü kethüdanın başkanlığında toplanmaktadır. Bu toplantıda kethüda on beş günlük gelişmeleri açıklamakta, geçen toplantıda alınan kararların uygulanmasına ilişkin bilgi vermekte, o günkü toplantının gündemini belirlemektedir. Bu olağan toplantılarda genellikle esnafın birbiri hakkındaki şikâyetleri dinlenmekte, çözülemeyecek durumda olanların kadıya götürülmesi karara bağlanmaktadır.[106] Ayrıca esnaf sandığından ödünç para isteyenlerin durumu görüşülmekte, bunun için araştırma gerekiyorsa bir ya da iki kişi bu işle görevlendirilmekte, esnafa duyurulması gereken hususlar saptanıp gereği kethüdaya bildirilmekteydi (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 25).

Bu noktaya kadar sözü edilen iç örgütlenme âdet ve prensipleri tüm esnaf loncaları için geçerlidir. Böylesi bir iç örgütlenme, esnaf loncasının üyeleri için bir dayanak noktası olmanın yanısıra üyeler arasındaki bir takım ruhu bilincini inşa etmekte, adalete ve özgürlüğe duyulan inancı ayakta tutmakta ve yeni bir gelişme karşısında alınacak tedbirler ve yapılacak işler konusunda daha süratli bir biçimde kararlar alınıp davranılabilmesine olanak vermektedir.

Bu örgütlü yapı, devlet için de birçok fayda doğurmaktadır ve bu yüzdendir ki devlet esnaf loncalarının yapısını değiştirmeyi asla düşünmemektedir. Zira söz konusu yönetim ve işletim düzeni devletin esnaf loncalarını sıkı sıkıya denetleyebilmesine olanak sağlamakta ve vergilerin toplanmasını kolaylaştırmaktan başka hammadde ve ticari malların esnaf arasında paylaşımı konularında avantajlar sunmakta, en önemlisi de esnafın mali refah bakımından birbirine yakın seviyede olmasını sağlamaktaydı.[107]

Bir esnaf loncasına çırak unvanıyla giren bir birey yalnızca geçinmesini sağlayacak sanatı öğrenmesine vesile olan bir ekonomik zümreye dâhil olmamakta, aynı zamanda belli bir aidat karşılığında, ihtiyacı olduğunda ona maddi yardım sağlayan toplumsal bir yardım kuruluşuyla da bütünleşmiş olmaktadır. Çünkü bu birlikler, mensuplarının katkılarıyla oluşturulan dayanışma fonlarına sahiptir. Bu fonlar dayanışma sandığı, teavün sandığı, orta sandığı ve esnaf kesesi gibi adlar verilen bir yerde muhafaza

[106] Sanatkârlar ve genel olarak kent sakinleri her anlaşmazlığı kadı mahkemesine götürmek zorunda değillerdi. Lonca yöneticilerine ve yerel camilerin imamları gibi mahallenin sözü geçerli şahsiyetlerine de başvurabilirlerdi (Faroqhi, 2011: 113-114).

[107] Esnaf grupları içinde, XIX. yüzyılın başlarında bile en fakir ustalarla en zenginleri arasında servet ve kaynak bakımından farklılaşma derecesi dört ilâ yedide bir oranındadır. Yani, en zengin usta en fakir ustadan azami 4 ila 7 kat zengin olabilmektedir. Bu yelpaze, XVII. yüzyılda, XVIII. yüzyılın başlarında biraz daha düşük olup üç ila altı arasındadır (Genç, 2002: 74-75).

edilmektedir.[108] Toplanan meblağ öncelikle çırağın kalfalığa, kalfanın ustalığa peştamal kuşanmalarında çok eski gelenek icabı ustaların verdikleri mürüvvet paralarından ve yine çırak, kalfa ve ustaların, keselerinin tahammülü derecesinde ödemeye mecbur oldukları haftalık yahut aylık aidatlarından elde edilmekteydi. Bunların dışında ikraz edilen paralardan alınan faizlerden, zengin esnafın vasiyetnamelerle sandığa bıraktığı paralardan, varis bırakmadan ölen zengin esnafın yine vasiyetnâmelerle sandığa bıraktığı emlak gelirinden ve hiç umulmayan yerlerden "tayyarat" adı verilen bağışlardan da sandığa gelir akabilmekteydi. Yine loncaların, gelenek olarak esnaf tarafından verilmiş, vakfedilmiş ve zamanla toplana toplana büyük bir kıymet almış demirbaş bakır takımları vardı; kazanlar, sahanlar, tencereler, tavalar, siniler, güğümler, ibrikler, maşrapalar, bunlar peştamal kuşanma törenlerinde verilen ziyafetlerde, esnafın toplu olarak yaptığı kır gezintilerinde (teferrüc) kullanılırdı. Halkın yaptığı düğünlere de birkaç günlüğüne kirayla verilirdi ki bu bakır takımlarının kiraları da sandığın tayyarat gelirlerinden birini teşkil etmekteydi (Koçu, 2002: 22- 23).

Toplanan fonların yönetimi görevi loncanın yönetsel komitesine düşen bir görevdi ve bu komite onların kullanım alanları hakkında karar vermekteydi. Bu fonlar kısmen karşılıklı yardımlaşma hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Böylece bir esnaf loncası üyesi hastalandığında ve kendisinin ile ailesinin ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle düştüğünde, iş kıtlığı belli bir işsizliğe yol açtığında, duruma göre değişken miktarlarda tutarlar, maddi durumları kritik olarak gözükenlere karşılıksız ya da % l-2 faizle borç verilebilirdi. Aynı şekilde, bir üye öldüğünde, eğer ailesinin elinde yeterli miktarda para yoksa defin masraflarını lonca üstlenmekteydi. Yine lonca görevlilerin maaşları da aynı sandıktan ödenir, vakıf gayrimenkullerin bakım ve onarım gideri karşılanırdı.[109] En önemlisi, devletin olağanüstü durumlarda topladığı "avârız" denilen yüklü vergi bu paradan ödenirdi. Bazı loncalar bu vergiyi karşılamak için ayrı vakıflar

[108] Her esnaf sandığında ayrı türden belge ve paraların saklandığı keseler vardı. Bunlardan atlas kesede vakfa ait belgeler ve yazışma evrakı, yeşil kesede vakıf akarlarının senetleri ve topular, örme kesede paralar, kırmızı kesede faize verilen paraların senetleri, ak kesede gider belgeler ve yıllık hesap özetleri, kara kesede tahsili imkânsız duruma gelmiş senetler saklanırdı (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 25-27).

[109] Bu noktada meslek ve görev kavramları arasındaki fark hatırlanacak olursa meslek, bireysel tercihler ve yetenekler neticesinde, kişinin kendinden sadır olan ve edinildikten icra edilmese de ömür boyu sahibinde hüner olarak var olan bir unvan iken görev, başkası tarafından verilen, geçici mahiyette bir vasıftır. Örneğin memurluk bir meslekken kadılık veya ameldarlık bir görev ya da askerlik bir meslekken peyklik ya da okçuluk bir görevdir. Bunun gibi kethüdalık, yiğitbaşılık davetçilik bir meslekten çok aslında mesleki bir görevdir.

bile kurmuşlardı. Hülasa esnaf loncasındaki kardeşlik bilincini pekiştiren orta sandığı uygulaması birlik içi bir dayanışma ve yardımlaşma hizmeti; hastalık, kimsesizlik, darlık ve işsizlik gibi menfi gelişmelere karşı oluşturulmuş bir sigorta fonudur.

Lonca üyeleri arasındaki kardeşlik duygusunu berkiten bir başka uygulama her esnaf loncasının bir, iki veya daha fazla yıllık aralıklarla, geleneksel olarak bu işe tahsis edilmiş olan Kâğıthane Çayırı veya Ağa Çayırı gibi geniş alanlarda büyük şölenler düzenlemesidir.[110] Bazen bir haftadan daha uzun süren bu bayramlara bütün üyeler katılmaktadır. Üyelerin orada bulunmalarının tek nedeni dinî-tasavvufi bir kökene sahip olan bu geleneği devam ettirmek olmayıp aynı zamanda ziyaretçilere ürünlerin sergilenebildiği bir vesile olmasıdır.[111]

Diğer yandan, tamamen resmî nitelikli kimi törenlerde de esnaf birliklerinin bir araya gelmesi söz konusuydu. Padişah cülusları, şehzade sünnetleri, ordunun resm-i geçidi gibi. Bu durumlarda esnaf, padişahı önünden geçiş yapmaktaydı ve geleneğe göre bu geçiş sırasında esnaf bir yandan padişaha hediyeler sunarken diğer yandan da halka bazı şeyler dağıtmaktaydı. Hediyeler ve dağıtılanlar masrafına bir de alay sırasında taşınmak üzere özel olarak yaptırılan küçük sergi ve dükkân modellerinin masrafı ekleniyordu. Böylece esnafın katılmamasının söz konusu olmadığı bu alaylar onlara çok pahalıya mal olabiliyordu ve lonca idare heyeti üyelerden büyük katkılar talep ediyordu çünkü harcamaların yüksekliğine rağmen her esnaf loncası kendine layık bir şekilde temsil edilmek ve diğer loncaları aşmak istemekteydi. Bu geçişler esnasında onlar açısından gerçekleşen müspet bir gelişme padişahın memnuniyetini belirtmek üzere her esnaf başkanına -en azından çoğuna- akçe dolu keseler ihsan etmesi ve böylece lonca sandığının dolmasıydı. Bazen padişah para dolu kese yerine gümüş veya bakırdan tabaklar, tepsiler veya başka nesneler ihsan edebiliyordu. Bu hediyeler esnaf loncasının hazinesine konuyor sonra da özellikle çayırlarda düzenlenen şenliklerde kullanılıyordu (Mantran, C.1, 1990: 354-56).

[110] Her zümrenin bir sancağı, bir de alemdarı vardır. Bu sancakta alışverişi ve iş hayatını öven âyet ve hadîslerden başka o zümrenin alâmeti de bulunur. Umumî eğlentilerde bu bayrak da mesire yerine götürülür ve her zümre toplu olarak gider (Gölpınarlı, 2011: 81).

[111] Tekkeler ve türbeler kuvvetle muhtemel sanatkârlar için ibadet ve sosyalleşme merkezleriydi. Bir loncaya yeni ustalar kabul edildiğinde kutsal bir yeri ziyaret ederek birlikte gezintiye çıkmak âdetti. Tekkeler, türbeler, camilerin yanı sıra kahvehaneler de sanatkârların toplanma yeriydi. Bir diğer toplanma yeri ise bozahanelerdi (Faroqhi, 2011: 186).

Osmanlı esnafı, bahsedilen yönetici kadronun profesyonelleşmiş sevk ve idaresi altında üretilen mal ve hizmetin niteliğine ve mekân farklılığına göre birbirinden bağımsız birlikler ve alt birlikler şeklinde muazzam bir örgüt ağı oluşturarak yüzyıllar boyu hirfet nizamını işletebilmeyi başarmıştır. Bu öyle bir işletim sistemidir ki tek bir dericilik iş kolunda dahi deri ham maddesinin temini için gerekli canlı hayvanı sağlayan celeplerin, canlı hayvanı salhanelerde kesip derisini debbaglara veren kasapların, deri ham maddesinin işlenmesi aşamasında debbagların, derinin mamul hâle gelmesi aşamasında kavafların ve saraçların ayrı ayrı birlikleri söz konusudur. Hatta aynı üretim aşamasında da kasaplar, koyun kasapları ve sığır kasapları olarak ikiye ayrılmıştır. Hamallar da arka hamalları, bârgîr (at) hamalları ve hımâr (merkeb) hamalları şeklinde üç ayrı kısma, ekmek imal eden fırıncılar ise habbazan ve francalacı gibi alt birliklere ayrılmışlardır.

Bu işletim sisteminde kimin hangi işle ya da hangi işin hangi şubesiyle ne şekilde ilgilenebileceğinin bir nizamı olduğu gibi kimin hangi işi nerede ve nasıl yapıp yapamayacağı da belirlenmiştir.[112] Örneğin idari birimler olan kadılıkların sınırları aynı zamanda esnaf kollarının da sınırlarını oluşturmaktadır. Bu sınırlama aynı kadılık sınırlarının muhitleri arasında dahi olabilmektedir. Söz konusu uygulama hem nicelik bakımından iş yeri istikrarı sağlamakta hem de kaliteli mal ve hizmet üreten her esnafın ekmek yeme ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[113]

Bu sistem farklı mesleklerden kişilerin çıkarlarını savunma ihtiyaçlarına olduğu kadar dayanışma ruhuna da hizmet etmektedir. Söz konusu sistem; adil olmayan bir rekabeti yok etmeyi sağlayan ve hammaddelerin veya kente dışarıdan getirtilen

[112] Sistemin kaidelerin işletilmesi konusundaki hassasiyetini ve ne denli incelikli bir yapıda oluşunu ortaya koyması bakımından hamal esnafıyla ilgili bir örnek vakadan bahsetmek yerinde olacaktır. Divan-ı Hümayun'un verdiği bir hükme göre hamallar; yük taşıttıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedirler. Bu, hayvana eziyettir. Hayvan dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir. Bazı hamallar, Divan'ın bu hükmüne aykırı harekete devam etmiş olmalılar ki bir süre sonra çıkarılan diğer bir hükümle, binmeyi fiilen önleyici olmak üzere semerlere, sivri ucu yukarıya doğru çiviler çakılması mecburiyeti getirilmiş ve buna uymayanların işten men edileceği kesin bir dille ifade edilmiştir (Genç, 2002: 73).

[113] Esnaf loncalarındaki önemli bir başka işletim sistemi kaidesi hammaddeyi öncelikle en yakın bölgedeki esnaf birliklerinin satın alma hakkına sahip olmasıdır. Özel hâller dışında ve İstanbul'un birçok hususta istisnai bir önceliğe sahip olması kaydıyla üretici bütün mahsulü esnaf birliklerinin bulunduğu bölgeye nakleder ve ancak bölge esnafı ihtiyacı kadarını aldıktan sonra kalan kısmın başka bölgelere sevkedilmesi mümkün olabilir. İstanbul'un istisnai durumu Osmanlı İmparatorluğu'nda en büyük tüketim merkezi olmasındandır. Nitekim padişahlar, öncelikle İstanbul'un gereksinimlerinin sağlanmasını isterler, zira bu olmazsa büyük olaylar çıkacağına inanırlar. Bu yüzden İstanbul'un et, ekmek, yiyecek, yakacak ve diğer ihtiyaçlannın teminine büyük özen gösterilir. (Kal'a, C.11, 1995: 428; Özkaya, 2010: 12).

ürünlerin hirfet kethüdası eliyle toplanması ve herkesin gözü önünde adil dağıtımı sayesinde farklı mesleklerin icra edilebilmesini gözeten bir yapıdadır.[114]

Bu işletim sisteminde herhangi bir kimsenin keyfine göre bir dükkân bir atölye, bir ticarethane açmasına izin verilmemektedir; dükkân sayısı her esnaf loncası için kanun ile saptanmış ve sınırlandırılmıştır.[115] Diğer yandan sadece ustaların dükkân ve atölye sahibi olma hakları vardır. Bu kaidelerin takibinde loncalar ve devlet eşgüdümlü olarak çalışmaktadır (Mantran, C.1, 1990: 337 ve 344).

Hükümet memurlarıyla esnaf yöneticilerinin kentin ekonomik hayatının her aşamasında denetlemek ve örgütlemek üzere yaptıkları işbirliği malların dağıtımı hususunda da görülebilmektedir. Örneğin, İstanbul'a kent için vazgeçilmez olan ürünleri getirten büyük toptancıların malları Haliç iskelelerine yanaştırmaları veya eğer mallar karadan geliyorlarsa, bunların Trakya yoluyla İstanbul'un kapılarından birine (Edirnekapı, Topkapı, Silivrikapı…) gelmeleri hususunda hükümet temsilcileri ve esnaf sorumluları birlikte hareket etmektedirler. Bu beraber çalışma usulünün ilk fiili teknelerden veya arabalardan veyahut da yük hayvanlarından vergi almaktır. Sonra mal İstanbul kadısının yetkisi dâhilinde boşaltılıp sayılarak depolanmaktadır. Naib bu işleri yaparken eğer söz konusu mallar buğday, meyve ve sebze, zeytinyağı, bal ve benzeri gıda maddeleri ise kâtipler ona refakat etmektedirler. Bu ürünler kapan ve hanelere depolanmakta, başka hiçbir yere konmamaktadır. Daha sonra ilgili esnafın

[114] 1755 tarihli bir Divan-ı Hümayun hükmü, İstanbul'daki keçeci ve debbağ esnafının keçi derisi, yün ve yapağı alım satımı ile tevzi nizamına ve keçecilerin şikâyetlerine binaen bu nizama muhalefet eden debbağların müdahalesinin önlenmesine dairdir:
"*İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve Hâslar kadılarına hüküm ki: Mahrûse-i İstanbul'da vâki' keçeci tâifesi gelüp mahrûse-i İstanbul'da ve Üsküdar ve Galata ve Hâslar kazâlarında zebh olınan koyun ve keçi derilerin debbâğ tâifesi iştirâ ve kadîmden yün ve yapağısını keçeci tâifesine fürûht idegelmişler iken ba'zısı yün ve yapağıyı kendüleri devşirüp der mahzen idüp ba'dehû ziyâde bahâ ile Yehûd tâifesine ve Bitbâzârı'nda döşekcilere ve âhara bey' idüp bunlara muzâyaka virüp yedlerinde olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile mu'anven evâmir-i şerîfe ve fetvâ-yı münîfe ve huccet-i şer'iyyelere muğâyir te'addi ve gadr itmeleriyle yedlerinde minvâl-i meşrûh üzre hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn ile mu'anven evâmir-i şerîfe ve huccet-i şer'iyye ve fetvâ-yı münîfe olduğı vâki' ise mûcebince amel olınup hilâfına cevâz gösterilmemek üzre merhûm ve mağfurun leh vâlîd-i mâcidüm Sultân Mustafâ Hân tâbe serâhu zamânında ve mûcebince merhûm ve mağfiret-penâh ammim Sultân Ahmed Hân tâbe serâhu ve ba'dehû merhûm ve mağfûrun leh karındaşım Sultân Mahmûd Hân tâbe serâhu zamânlarında dahi vech-i meşrûh üzre amel olınmak içün emr-i şerîf virildüğin bildirtip tecdîdin recâ itmeleriyle hilâfına emr-i âhar sâdır olmamış ise vech-i meşrûh üzre amel olınmak bâbında fermân-ı âlîşân sâdır olmuşdur*." (Kal'a vd. 1998: 109).
[115] Bir kimse muayyen dükkânlardan fazla olarak aynı çarşıda veya esnafın toplu olarak bulunmadığı diğer bir mahalde dükkân açsa ki bu tür dükkânlara koltuk adı verilir veya standart dışı imalata teşebbüs etse başlarında kethüda ve yiğitbaşılarıyla esnafın ileri gelenleri kadılığa gelerek "hall-i mesele" isterlerdi. Hakkında şikâyette bulunulan kişi kadılığa celb edilerek yargılanırdı. Mesele hallolmadan esnaf o mahalden ayrılmazdı (Torun, 1998: 123).

kethüdaları, yiğitbaşıları ve ihtiyarlarının nezaretinde esnaf arasında mal bölüşümü yapılmaktadır. Her sınıfın kendi üyeleri arasında yapacağı paylaştırma esnaf yöneticilerinin sorumluluğundadır.[116]

Lonca mensuplarına dağıtımı yapılan malların satışının da aynı esnaf loncasınca yapılması gerekmektedir ki bu tutum kati bir düzenlemeye tâbidir. Muhtesip ve esnaf yöneticileri sahtekârlıkları önlemek için üstlendikleri gözetmen ve denetçi rolünün yanı sıra esnaf ayrıcalıklarını koruma vazifesini de üstlenmişlerdir. Belirli bir loncaya tahsis edilen bir ürünün satışı hususunda başka bir sınıfa izin verilmemektedir. Örneğin bir sabun satıcısı mum satamamakta; bakkalın peynir satmaya yetkisi varsa manavın böyle bir satışa izni olmamaktadır (Mantran, C.2, 1990: 72-75).[117]

Bir başka esaslı kaide ise uzmanlaşmış ticaret alanlarında, atölye veya dükkânların mekânsal olarak bir arada bulunmalarıdır. Bu toplanmalar ya bir cadde üzerinde ya bir caddenin bir kesiminde ya da bir mahallede olmaktadır. Bu bir aradalığın iki amacı iki de sonucu vardır: Amaçlardan biri aynı meslek dalı içinde olabilecek gayrimeşru

[116] 1661 tarihli bir dava kaydına göre paçacı esnafından Mehmet Beşe, paçacıların kethüdası İbrahim Beşe karşısında mahkemeye çıkar. Lonca esnafıyla birlikte vergi ödediğini belirten Mehmet Beşe, geleneğe göre (resm-i kadîm iken) her yıl lonca üyelerine yapılan mal dağıtımından kendi hissesine düşenin verilmediğini söyler. Mahkeme İbrahim Beşe'ye görüşünü sorar. O da söylenilenleri doğrular. Sonuç olarak mahkeme Mehmet Beşe'nin hissesinin verilmesi konusunda İbrahim Beşe'yi uyarır (Kuran, 2010: 219-220).

[117] Esnafın ürünlerin imalatında ve alım satımında sahip olduğu tekel bahsi, Osmanlı çârsû-bâzâr kültüründe hassas konu başlıklarından biridir. Her esnaf loncasının kendi alanında tekeli vardır ve loncanın içinde de ilgili kişilerin tekel hakları bulunmaktadır. Devletin otoriter müdahalesi olmaksızın bir dükkân veya atölye açmak; herhangi bir yerde, hele bu yer esnafa veya geleneksel pazarlara ayrılmış alanların dışındaysa satış yapmak veya imalatta bulunmak, hemen hemen mümkün değildir. Buna rağmen tekeli ihlal etme teşebbüsleri sıklıkla yaşanmaktadır. Öyle ki esnaf arasında en çok rastlanılan dava tiplerinden biri, bir grup lonca üyesinin, sürdürmekte olduğu bir faaliyete ortak olmayı hedefleyen rakip bir grup hakkında şikâyette bulunması; sonuç olarak da davalı taraf ya loncanın çiğnenen imtiyaza saygı göstermeyi kabul etmesi ya da kadının davalı aleyhine karar vermesi şeklinde gelişmektedir.
Örneğin 1604 tarihli bir davada Galata nalçacılarının kethüdası Mehmet ve taifenin önde gelenlerinden Hüseyin, Osman, Hasan, Mehmet isimli kişiler mahkemeye gelirler. Bu kişilere göre Galata çarşısında her gün nöbetleşe olarak kendi taifelerinden iki kişi ayakkabı tamirciliği yapmaktadır. Ancak kimi İstanbullu ve kimi Hıristiyan ayakkabı tamircileri Galata çarşısına gelip ayakkabı tamirciliği yapmaktadırlar. Bu durumun geleneklerine aykırı (hilâf-ı 'âde) olduğunu belirten taife üyeleri, Galata çarşısında ayakkabı tamirciliğini kendi aralarında nöbetleşe yapacaklarını belirtirler. Bu nedenle mahkemeden, İstanbullu ayakkabı tamircileriyle Hıristiyan ayakkabı tamircilerine engel olunmasını isterler. Mahkeme de bu kişilerin istekleri doğrultusunda Hıristiyan ayakkabı tamircileri ile İstanbullu ayakkabı tamircilerini uyarır.
1683 tarihli bir başka örnekte ise yağlıboya esnafından Mustafa, birinci Ali ve Mehmet, padişaha bir dilekçe yazarak nakkaş esnafından olan ikinci Ali'nin geleneklere aykırı olarak (kadîmden olıgelene muhalif) çarşı içinde yağlıboya dükkânı açmak istediğini bildirmişlerdir. Şikâyetçi taraf, daha önce ikinci Ali karşısında mahkemeye çıktıklarını, şahitlerin yardımıyla davayı kazandıklarını, mahkemeden bu konuda bir de hüccet aldıklarını, ancak ikinci Ali'nin hâlâ dükkân açmaktan vazgeçmediğini ileri sürerek padişahtan bu konuda bir emr-i şerif isterler. Padişah, Galata Kadısı'na gönderdiği emr-i şerif ile ikinci Ali'nin söz konusu hüccete aykırı davranmasının engellenmesini istemektedir (Kuran, 2010: 100, 319-20).

rekabeti önlemektir. Birarada bulunan sanatkâr ve dükkânlar böylece birbirlerini denetleyeceklerdir. İkincisi ise kadı ve muhtesip ile bunların adamlarının esnaf üzerindeki denetimlerini kolaylaştırmaktır. Bugün bile İstanbul'da ve diğer kentlerde kısmen canlılığını koruyan bu durumun iki neticesi ise denetim ve gözetimi kolaylaştırmanın yanında, dayanışma kavramını, esnaf içindeki birlik duygusunu güçlendirmektir.[118]

Devlet-i Aliyye'deki lonca teşkilatlanmasının gerek esnaf ve sanatkâr (satıcı) ile müşteri (alıcı) yoğunluğu gerekse ürün, hizmet ve dolayısıyla meslek çeşitliliği bakımından en etkin şekilde belirdiği ana mekân Büyük (Kapalı) Çarşı'dır. Bu alanın esasını iki bedesten oluşturmaktadır. Çarşı, iki bedesteni[119] ve bunların etrafında toplanan çok sayıda esnaf, sanatkâr ve tüccar dükkânı dışında otuz kadar hanıyla eşine az rastlanır bir alışveriş merkezi durumundadır.[120]

---

[118] Osmanlı çarşılarında her esnafın kendi adı ile anılan bir bölgesi bulunmakta olup "arasta" denilen bu iş yerlerinde aynı meslek kolunda çalışanlar bir aradadırlar. Ayrıca çarşının uygun bir yerinde büyük bir dükkânın üzerinde de birlik idare kuruluna ait ve başkanın çalışabileceği iki oda bulunmaktadır. Berber, fırıncı, nalbant gibi herkesin ihtiyaç duyabileceği esnaflara, her çarşıda dükkân açma izni verilebilmektedir. Arastaların giriş ve çıkış kapıları, büyük cümle kapıları ile hudutlu olan yerlerdir. Sabah namazı buraya yakın bir camide veya varsa esnaf camisinde kılınır, sonra arastanın girişinde cümle kapısı önünde toplanılır. Çarşı imamı gelir, kapı besmele ve dua ile açılır, gülbank çekilir. Sanat erbabının belli bir yerde toplanması eğilimi geleneksel bir uygulama olup kökü Ahi Evran telkinlerine dayanmaktadır. Nitekim bizzat Ahi Evran sanat erbabının kooperatifleşmesini öğütlemiştir (Taner, 2009: 7; Bayram, 1991: 152).

[119] İstanbul şehir nüfusu üç ana gruptan müteşekkildir: Saray efradı da denilen üst tabaka yani asker ve ulema, bölgesel ve uluslararası ticaretle meşgul olan tacirun ve esnaf-sanatkâr sınıfı. İki ve üç numaralı sosyal tabakalar reaya adını almaktaydı ki onlar vergi veren, üretici bir sınıftı. Ancak bu iki sınıf hem iktisadi faaliyet bakımından hem de hukuki statü bakımından birbirinden farklı bir konuma sahiptir. Esnaf ve sanatkâr "hisbe" adı verilen pazar şeriatına tâbidir. Devlet, onlara yönelik hammadde akışını, üretimin etkinliğini kontrol etmekte ve fiyatları belirlemektedir. Tüccarlar ise hisbeden muaf oldukları gibi kendi ihtiyarlarınca servet birikiminde bulunmaya da teşvik edilmektedirler. Bunlar kendi aralarında iki grupturlar: Kaid (veya kain) yani yerleşik ve seffar yani gezgin. İşte Roma bazilikası ile eşanlamlı olan ve çarşının ortasında, değerli kumaş, mücevher ve silah gibi ithal malların depolandığı ve satıldığı üstü örtülü sağlam taş bina olan bedestenler yerleşik tacir sınıfının işyerlerinin bulunduğu merkezdir ve herşeyden önce kıymetli kumaş ticareti ile iştigal eden tüccarların (bezzazların yani bezzaziye ve bezzazistan adları ile anılan ticareti yapanların) loncasının karargâhıdır. Bedesten yakınında daima gezgin tüccarın konakladığı hanlar / kervansaraylar bulunur. Yine bedesten yakınında hanutlar yani dükkânlar, esnaf ve sanatkârın imalat mahalleri, yer almaktadır ki her sanatkâr grubu kendi sokağında iş görmektedir. Bütün bu sahnenin toplu adı ise çârsû / sûk'tur. İşte bu iki anahtar grup her Osmanlı kentinin ve genel olarak İslâm yaşayışının sosyal ve ekonomik karakterinin temel taşıdır. Kural olarak bedestenli kent bir uluslararası ticaret merkezidir. Bu tür şehirler, genellikle yoğun nüfusa sahiptirler ve nüfusunun bir bölümü yönetici sınıfın varlıklıları ile daha çok ithalatçı olan zengin tüccarlardır ki nadide malların ticareti ile iştigal etmektedirler. Bir önemsiz beldede bir anda bedesten zuhur etmişse bunun anlamı o beldenin gelişme yolunda önündeki engellerin kalktığıdır. Bedesten'in gelişiyle birlikte o belde zengin ve korunma arayan tüccarları çekerek bir ticaret merkezi konumuna gelecektir. Esasen çoğunlukla bir beldede bedesten ihdası padişah fermanı, vezir hükmü gibi yollarla mümkün olmaktadır. Gaye ise aynıdır: ticaret (İnalcık, 1997: 119-21).

[120] Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Eski Bedesten köşegen iki yolun dik açıyla kesiştikleri bir cins geniş salondur. Her bir yolun sonunda geceleri sıkı sıkıya kapatılan sağlam bir demir kapı bulunmaktadır. İçte, bu yolların her iki kenarında, sayıları altmış civarında olan daracık dükkânlar ve

Büyük Çarşı'da her biri yerleşik esnafın adını taşıyan 61 sokak vardır. Bazı sokakların kesişme yerlerinde küçük meydanlar bulunmaktadır. Esnaf sabahları dükkânlarına gitmeden önce birlikte dua etmek üzere buralarda toplanmakta ve bu meydanlara dua meydanı adı verilmektedir. Burada aynı zamanda 5 cami, 7 çeşme ve bir okul bulunmaktadır. Büyük Çarşı'ya 18 kapıdan girilebilmektedir. Bu kapılar güneş batınca kapanır ve çarşı içinde esnaf tarafından tutulmuş gece bekçileri özellikle bedesten bekçilerinden başka kimse dolaşamamaktadır. Bu çarşı bütünü içinde 3.000 dükkân bulunmakta, hanlardaki 1000 dükkânın bunlara ilavesiyle 4.000 sayısına ulaşılmaktadır ki bu sayı İstanbul'daki dükkânların hemen hemen 1/10'u etmektedir (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 615). Eğer büyük çarşının işgal ettiği alanın darlığı gözönüne alınacak olursa söz konusu oran daha dikkat çekici olmaktadır. Kapalıçarşı İstanbul halkı için bir cazibe yeri olup insanlar burada arzuladıkları herşeyi bulabilmektedirler çünkü Büyük Çarşı'nın hemen dışında gıda maddeleri satıcıları yerleşmiştir ve ayrıca Çarşı ile Bayezid Camii arasında Bit Pazarı ve Sahaflar Çarşısı da yer almaktadır. Böylece sınırlı bir alan içinde başkent halkına sunulan malların hemen tümü en mütevazisinden en lüksüne kadar Kapalıçarşı ve havalisinde bir araya gelmiş bulunmaktadır.[121]

Pay-ı taht'taki han ve kervansaraylar da esnaf ve sanatkâr grupları için en az çarşılar kadar önemli mekânlardır. Farklı cemaatlere mensup esnaf gruplarının birbirlerine aktardıkları meslek kültürü için elverişli bir ortam sağlayan hanlar, aynı zamanda İstanbul'un dış dünyaya açılan kapılarıdır.[122]

---

birbirleri üzerine yığılmış, 2.000 tane dolap bulunmaktadır. Bu dükkân ve dolapların mülkiyeti önemli gelirler getirmektedir. Çünkü öncelikle bunlar ya doğrudan kiralanabilir ya da bedesten dışı esnafın veya en değerli eşyalarını emin bir yerde saklamak isteyen zengin İstanbulluların kıymetli mallarını saklamak üzere depo olarak kullanılabilir. Burada dükkân işleten tüccarlar özellikle mücevher, altın ve gümüş eşya, halı, kürk, porselen satmaktadır. Birincisine benzer yapıda olan ve Sandal Bedesteni de denilen Yeni Bedesten ise bilhassa değerli kumaş satışına tahsis edilmiştir. Bu bedestenlerin her ikisi de değerli eşyalar satan zengin, büyük toptancılar / hacegân tarafından işgal edilmiştir. Bu itibarla bedestenler İstanbul'un ekonomik bütünselliği içinde çok özel bir ortam meydana getirmektedirler (Mantran, C.2, 1990: 70-71).

[121] Büyük (Kapalı) Çarşı dışında İstanbul'daki bazı önemli çarşılar şunlardır: Uzun Çarşı, Mısır ve Ketenciler Çarşısı, Kutucular Çarşısı, Dökmeciler ve Kantarcılar Çarşısı, Kılıççılar Çarşısı, Okçular Çarşısı, Marpuççular Çarşısı, Nalburlar Çarşısı, Yemişçiler Çarşısı, Kaşıkçılar Çarşısı, Tarakçılar Çarşısı, Çömlekçiler Çarşısı, Makaracılar ve Yelkenciler Çarşısı, Urgancılar Çarşısı, Oyuncakçılar Çarşısı, Kuşçular Çarşısı, Mengeneciler Çarşısı, Mercan Terlikleri Çarşısı, Lüleciler Çarşısı, Basmacılar Çarşısı, Üsküdar Çarşısı (Taner, 2009).

[122] İstanbul, Devlet-i Aliyye'nin baş şehri olarak bir siyasi yönetim merkezidir. Ancak bunun yanında devletin kültürel ve ekonomik profilinin de özü, timsali ve dahi vitrinidir. Dolayısıyla Osmanlı çarşı pazar kültürünü ya da sokağını izah etmeye niyetli bir araştırmacı yol haritasını ister istemez İstanbul üzerinden çizecektir. Bu anlamda Osmanlı İstanbul'unun rolü Constantinapolis'in Bizans Çağı'ndaki rolüne benzer. Osmanlı sanatı, tek merkezli bir sanattır. Etkisinin uzanabildiği yere kadar her yerde

Bir şehre veya bir yere mal gelince malın cinsine göre tespit edilen hana getirilir. Mesela deri gelmişse dericiler hanına gelir. Katırlarla getirilmişse katırcılar hanında kalmak zorundadır. Burada mal şehrin tespit edilmiş olan ihtiyacına göre bırakılır. Hem karaborsa olup halkın fahiş fiyatla almaması hem de fazla bırakılıp zayi olmamasına dikkat edilir. Gelen mal önce handa esnafın oranına göre dağıtılır, sonra tüccara verilir. Stokçuluğa fırsat verilmez.

Eski İstanbul'da tüccar kesiminin konakladığı çok çeşitli hanlar vardır. Bu hanlardan 70 odalı Mahmut Paşa Hanı'nda Acemler, Kelebeciler Hanı'nda Bosna ve Belgrad'dan gelen zengin tüccarlar, 80 odalı Piri Paşa Hanı'nda hallaçlar, 100 odalı Engürü Han'da kumaşçılar, Balkapanı Hanı'nda Mısırlı tüccarlar kalmaktadır. Kaynaklar İstanbul'da mevcut 200'den 300'e kadar odalı büyük küçük hanların sayısını 21 olarak göstermekteyse de ondan sonra yapılan hamam ve hanlar bu miktara dâhil değildir.

Ayrıca esnafın bekâr uşakları için yapılmış, yine han yapısında binalar vardı ki onlara da "bekâr odaları" denilir ve her biri içindeki bekâr uşaklarının mensup oldukları esnaf zümresinin adıyla anılır. Saraç Odaları, Pabuççu Odaları, Debbâğ (Dabak) Odaları, Yelkenci Odaları gibi. Kapıları yatsı namazından sonra kapanır ve sabah ezanı okunurken açılır. O hanlarda ve odalarda kalanlar geceyi asla dışarıda geçiremezler. Gece dışarıda kalmış bir bekâr esnaf, lonca divanı tarafından derhal ertesi gün sorguya çekilir. İşinden atılır ve derhâl memleketine sürülür (Taner, 2009: 154-55).

Bu bağlamda XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra devletin esnafı teşkilatlandırma çabalarına esnaf gruplarının da yaygın ve aktif olarak katılması ve her esnaf birliğinin devletin tanıdığı hak ve yükümlülüklerden oluşan birliğe ait esnaf nizamnamelerini oluşturma çabası içine girdikleri görülmektedir.

Bir grubun üretim faaliyetinde bulunabilmesi, faaliyet gösterdiği mekânda aynı üretimi yapan, aynı tekel haklarını daha önce elde etmiş başka bir esnaf birliğinin olmamasına bağlıdır. Eğer bir esnaf grubu başka bir esnaf birliğinin tekelinde olan alanda teşkilatlanmak için faaliyetlere başlamışsa o alanda tekel hakkına sahip esnaf birliği derhal kadıya veya doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurarak kendi tekeline

sanat üretimi, İstanbul'un ortaya koyduklarının derece derece yankısından, yorumundan ya da kopyasından ibarettir. Bu nedenle anlatımımızı daha çok İstanbul odağında gerçekleştrmekteyiz.

müdahale eden esnaf grubunun faaliyetten menedilmesini isteyebilir ve haklı görülmesi durumunda müdahale faaliyeti durdurularak grup dağıtılmaktadır.

Daha sonraki aşamada esnafın teşkilatlanma sistemi belli bir olgunluğa erişmiştir. Öncelikle esnafın teşkilatlanma sistemindeki eksiklikleri giderme ve bu sistemi olgunlaştırma amacına yönelik çabalarla bu çabaların sonucunda doğan "kefalet" ve "ruhsat" sistemleri oluşturulmuştur. İkinci safhada, kefalet ve ruhsat sistemleriyle esnaf birliklerinde başlayan yeni düzenlemenin, esnafın yükümlülüklerinin yanında esnafa tanınan tekel doğuran hakların genişletilerek daha sistematik hâle getirilmesini kapsamıştır. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan üçüncü safhayla esnaf birliklerine tanınan gedik hakkı doğmuştur.

Türkçe bir kelime olan gedik, Osmanlı döneminde daha çok esnaf ve sanatkâr loncalarına tanınan tekel hakkı ya da imtiyazı için kullanılan terim olarak yaygınlık kazanmıştır. Gediklerin hukuki varlığı XII. yüzyıla kadar gider. Temelini İslâm hukukundaki süknâ, girdâr ya da huluv denilen tasarruf hakkının oluşturduğu gedikler, başlangıçta mukataalı vakıf arazilerde ya da mirî arazilerde toprağı elinde bulunduran kişinin diktiği ağaçlar, inşa ettiği binalar gibi kendi ürettikleri üzerindeki tasarruf ve kiracılık hakkı olarak ortaya çıkmıştır. Esnaf ve sanatkârın yerleştiği çarşı, arasta, han gibi vakıf yapıları da zamanla gedik hakkı kapsamında değerlendirilir olmuş bu yapılar eskiyince bunların onarımı ve bakımını üstlenme karşılığında esnaf ve sanatkârlar devamlı kiracılık hakkı elde etmeye başlamıştır. Süreç içerisinde dükkâna yerleştirilen ilgili sanata özgü aletlere ya da tezgâha gedik, yerleşilen yere gediğin mülkü, ödenen kiraya da mülk bedeli denmiştir.[123]

Asli manada gedik uygulaması XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu anlamda gedik, bir esnaf ya da sanatkârlığın bir yerde belli bir sayıda dükkân tarafından icra edilebilmesi, bu sayının hiçbir şekilde artmaması, loncaların dükkân

[123] Bazı araştırmacılar lonca terimiyle gedikli esnafı kastederler ve bunlar için loncalaşmış esnaf veya lonca tabirini kullanırlar. Ancak belgelerde lonca ve gedik terimleri hiçbir zaman birbirinin yerine kullanılmamıştır. Esnaf birliği hem gediği olmayan hem de gedikli esnaf gruplarının tamamını ifade etmektedir. Bu karışıklık esnaf birliği, lonca ve gedik terimlerinin birbirleriyle iç içe girmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Kal'a, 2003: 212).

sayısının dondurulması biçiminde özetlenebilecek bir haktır (Sakaoğlu ve Akbayar,1999: 27).[124]

Başka bir bakış açısıyla söylenecek olursa Osmanlı esnaf loncalarında sadece bazı ustaların dükkân / atölye sahibi olma hakları vardır. Ustaların sahip oldukları bu ayrıcalık gedik adını taşımaktadır. Bir hirfet ehli gedikli olmak istediği hünerde çıraklık ve kalfalık aşamalarından geçerek ustalık payesine ulaşamadıkça, bu makama erişse dahi istediği mahalde müsait / açık bir gedik bulamadıkça ya da gedik hakkı elde etmekle ilgili gerek devletten gerekse loncadan icazet alamadıkça dükkân açarak sanat ve ticaret yapamamaktadır. Sadece ellerinde imtiyaz fermanları bulunan ustaların sanat ve ticaret yapabilme hakkı bulunmaktadır. Bu fermanlar esnafın sayılarının artırılıp eksiltilmemesi, mülk sahiplerinin eski kiralarını artırmaması, gediği olmayanların sanat ve ticaret yapmaması, açık olan gediklerin esnafın çırak ve kalfalarına verilmesi, dışarıdan esnaflığa kimsenin kabul edilmemesi gibi hükümleri kapsamaktadır (Taner, 2009: 18).

Gedikler devamlı ve sabit iş yerleri için verilen gedikler ve kişilere özgü olarak verilen gedikler olmak üzere iki türlüdür. Devamlı ve yeri sabit olan gedikler, dükkân, mağaza, atölye benzeri yerlere özgü olduğu için sahibi olan kişi başka bir yerde sanat

[124] 1743 tarihli Galata kadısına hitap eden bir hüküm Galata'da bakkal esnafının dükkân adedi ve kendilerine mahsus malları satma hakkı tahsisi nizamına ve bu nizama muhalefet eden manav ve küfeci esnafının müdahalesinin önlenmesine dairdir:
"*Galata ve tevâbi'inde vâki' bakkal hırefinün bâzârbaşıları İsmâ'îl ve ustalarınun esenn ü ihtiyârlarından el-Hâcc Mustafâ ve el-Hâcc Hasan ve Mehmed Çelebi ve Alî Çelebi ve Süleyman Çelebi ve Alî Çelebi ve Osmân Beşe ve Mustafâ Çelebi ve İsmâ'îl dimekle ma'rûf kimesneler ile Nikola ve Yani ve Yorgi ve Kirişi ve Dimo ve Kostantin ve dîğer Yorgi ve Yani ve diğer Kostantin ve Esterpo nâm zimmîler vesâirleri Yamandi veled-i Şano ve dîğer Yamandi veled-i Yani nâm zimmîler ile mukaddemâ terâfu'larında yedlerinde tuğrâlı emr-i âlîşân mantûkınca mahrûse-i mezbûre ve tevâbi'inde vâki' bakkâl dükkânları bâ hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn iki yüz altmış beş adedden ziyâde olmayup ve bakkala mahsûs emti'ayı ecânibden pîr-perver olmayan gerek manav ve gerek küfeci tâifesi ve tüccâr-ı sâire esvâk ve mahallât aralarında bey itmek memnû' olup merkûmân Yamandi ve diğer Yamandi ve şerikleri Yorgi ve Bolhazon ve Panayot ve Kostantin ve İstemati nâm zimmîler bakkâl hırefinden değil iken muğâyir-i emr-i âlî Galata'da vâki Yenihân'da istîcâr eyledükleri odada bakkâl hırfetine mahsûs revgan-ı zeyti kendüler bey' eyledüklerinden mâ'adâ hıdmetkârlarıyla dahi esvâk ve mahallât aralarında bey' idüp bu vechile nizâmlarına halel virmeleriyle men' olınmak matlûbımuzdur diyü da'vâ ve mazmûnı bi'l-cümle takrîr-i meşrûhlarına mutâbık bir kıt'a tuğrâlı emr-i âlî ibrâz eyledüklerinden merkûmân Yamandi ve dîğer Yamandi cevâblarında fi'l-hakika mazmûn-ı emr-i âlîyi ve ber vech-i muharrer tâife-i merkûmeye mahsûs emti'a bey' eyledüklerini tirâfdan sonra ba'de'l-yevm bakkâl tâifesine mahsûs emti'ayı kendüler bey' itmeyüp ve âdemlerine dahi mahallât ve esvâk aralarında bey' itdürmemeği her biri ta'ahhüd ve hâlâ yedlerinde mevcûd bulınan emti'ayı narh-ı cârisi üzre tâife-i merkûmeye bey'a râzîlar oldukları bi'l-iltimâs i'lâm olındı diyü bin yüz altmış bir senesi Şa'bân-ı şerîfinün on altıncı güni târihiyle müverrah ve ol hînde Galata kâdîsı müteveffa Tayyib Mustafâ Efendi dimekle ma'rûf kimesnenün sicill-i mahfuzında mastûr u mukayyed bulındığı sen ki mevlanâ-yı mûmâ ileyh İbrâhîm zîdet fezâiluhûsun i'lâm itmenle i'lâmun mûcebince amel olınmak bâbında fermân-ı âlî yazılmışdur.*" (Kal'a vd., 1997: 338).

ve ticaret yapamaz. Başka bir yere göç etmesi durumunda gediğini de resmen nakletmesi ve senedini de değiştirmesi gerekir. Bu tarz bir durumda da yeniden gedik senedi verilmesi gibi durumlar için resmî bir soruşturmanın yapılması gerekir. Kişiye özgü gedikler ise gerek duyulan ve uygun yerlerde kişiye özgü sanat ve ticaret yapılması olarak tanımlanmaktadır (Taner, 2009: 18-19).

Bir cins mülkiyet sertifikası olan gedik birkaç farklı şekilde elde edilebilmektedir. Gediğin bir ustadan yine ustalık niteliğine sahip başka birine bırakılması veya satılması bu yollardan ikisidir.[125] Yine sahibinin ölümünden mirasçı konumundaki oğulları, ilgili meslekte çırak olmuş olduğunu kanıtlaması hâlinde babasının yerine geçebilmektedir.[126]

Gedik sahibi olmak bakımında yaygın örnekli bir diğer yol doğrudan devlet müdahalesiyle gedik edinmektir. Devlet, yararlanıcının hazineye belli miktarda ödeme yapması karşılığında yeni gedikler oluşturabilir. Bu yolla tesis edilen yeni gedik kuruluşlarının esnaf loncalarının talebi üzerine veya kadının, muhtesibin ya da büyük bir devlet görevlisinin talebiyle meydana geldiği düşünülebilir. Yeni gedik ihdasları hazine açısından yararlı bir gelişme olmasına karşın gedik sayısında gereğinden fazla bir artışa yol açarak esnafı güç durumda bırakmamaya dikkat edilmektedir. Bu durumda, yeni gediklerin hükümet ile esnaf arasında meydana gelen uzlaşı neticesinde kurulduğu düşünülmelidir (Mantran, C.1, 1990: 344-46).[127]

[125] 1661 tarihli bir tescil işlemine göre Tahtakale Çeşmesi'ndeki arak sakası gediğini Abdülbaki ile kız kardeşi Satı Hatun elinde bulundurmaktadır. Abdülbaki ile Satı Hatun'un vekili olan Hüseyin, İbrahim Çavuş ile birlikte mahkemeye gelir. Hüseyin, 12.000 akçe karşılığında söz konusu saka gediğini sakabaşının izniyle İbrahim Çnvuş'a devreder. Mahkeme yapılan işlemi tescil eder (Kuran, 2010: 211-12).

[126] Gedik sahibi ölünce dükkân veya imalathanenin, o işin başında bulunmak, çalışmak şartıyla öncelikli mirasçısı evladıdır. Evladı yok ise veya baba mesleğini terk etmiş ise o gedik sahipsiz sayılmakta ve lonca tarafından, kendi başına dükkân veya imalathane sahibi olmaya lâyık bir usta namzeti kalfaya devredilmekte ve loncanın bir belgesi ile gedik fermanı yeni sahibinin adına tashih edilmektedir. Eski gedik sahibinin mirasçılarına veya baba işini terk etmiş evladına da dükkânda veya imalathanede kalan mal ile aletlerin değer bedeli ve gediğe takdir edilen bir peştamallık bedeli ödenmektedir. Yeni gedik sahibi kalfanın parası olmadığı takdirde, bu para, karzihasen (faizsiz borç) olarak lonca sandığından temin edilmekte, bazı sanatlarda ise usta öldüğünde oğlu küçükse gedik geçici olarak kalfaların en kıdemlisine devredilmekte olup kalfa, ustanın oğlu ilgili zanaatı öğrenir öğrenmez gediği ona iade etmek zorundadır (Koçu, 2002: 15; Faroqhi, 2011: 178).

[127] 1619 tarihli bir tescil işlemi kaydına göre Leblebici Hacı Basir mahkemeye gelir. Hacı Basir, daha önce Odunkapısı yöresinde leblebicilik yaparken diğer leblebiciler, saraydan aldıkları bir emr-i şerifle İstanbul'daki leblebici dükkânlarının sayısının altıyla sınırlı olduğunu belgelemiş ve Hacı Basir'in dükkânını kapattırmışlardır. Bu olay üzerine Hacı Basir, vezir Mehmet Paşa'ya bir arzuhal yazarak durumunu belirtmiş, Mehmet Paşa da Hacı Basir'e dükkânını açıp işletebilmesi için gereken izni vermiştir. Şimdi Hacı Basir, Mehmet Paşa'dan gelen "buyuruldu belgesi"ni mahkemeye sunarak

Demek ki Osmanlı esnaf loncalarında yönetim ve onun çarşı, bedesten, han, kapan, atölye ve dükkânlarda görülen işleri yürütmeye dönük tasarrufları hemen daima kanun-ı kadimin hudutları dâhilinde gerçekleşmiş, mevcut yönetim ve işletim kaideleri kadim nizamın temel prensiplerinden ayrılmamak kaydıyla zamanın imkânlarına bağlı olarak değişerek devam etmiş, devam ederek değişmiştir. Esnaf birliklerindeki bu esası muayyen yönetim ve işletim sisteminin en kritik ve en ihtimam gösterilen şubelerinden biri ise hiç şüphesiz ehl-i hüneri denetleme mekanizmasıdır.

2.5.2.2. Denetim

Yavuz Sultan Selim zamanında çıkarılan, daha sonra Kanuni Sultan Süleyman ile I. Ahmed zamanında genişletilen ve bütün Osmanlı ülkesinde uygulanan bir kanunnamenin yiyecek satanlarla ilgisi bölümü şu şekildedir:

"*Muhtesip olan kimse kadı marifetiyle narh vere yani fiyatları belirleye. Ancak narh verdiği zamanda et ve ekmeğe, eğer şehirde olur eğer kasabalarda olur veyahut başka yerleşim birimlerinde olur, o yerin ileri gelenlerinden, yerlilerinden, fakirlerinden, ekmekçilerin ve kasapların durumlarına vakıf olup hesaplarını bile, kişileri bilinen bir yere davet edip ondan sonra fiyatları belirleyeler, dört mevsime dikkat edeler. Fiyatlar belirlendikten sonra muhalefet edenlerin ve eksik satanların haklarından gelip sebze ve etle eksik olursa bir kilosuna bir akçe ve diğer mallardan olursa yarım kilosuna bir akçe ceza alına. Muhtesip esnaftan eksik ve bozuk mal satanları kontrol etmezse veyahut satıcılar ile iş birliği yapıp vazifesini ihmal ederse kadı, onun hakkından gele.*" (Taner, 2009: 30-31).

Anlaşılan o ki devlete bağlı ya da özel sektör kapsamında çalışan her meslek erbabı ya da esnaf loncası ve hatta onları teftiş edenler zümresi, ayırt edilmeksizin; hammadde temini, imalat, pazarlama gibi üretim, fiyatlandırma ve satış aşamalarındaki sorumlulukları çerçevesinde bizatihi devlet tarafından kanun-ı kadime uygun olarak kendi belirlediği parametrelere göre denetlenmektedir. Ayrıca bu genel denetim dışında Osmanlı esnafı bir de mensubu olduğu loncanın idaresince bir iç denetimle kontrol altında tutulmaktadır.

Esnaf loncalarının birlik içi ilişkilerini ve üretimle ilgili kurallarını, genel hukuk ve zabıta kaidelerinin yanında birliğin faaliyetiyle ilgili geleneklerle o birliği oluşturanların ortaklaşa belirledikleri nizamnameler meydana getirmektedir. Çalışma hayatının organizasyonuyla ilgili kuralların belirlenmesi konusunda esnaf birliklerine tanınan bir özerklik vardır. Ancak bu çerçevede, çalışanların ortaya koyduğu nizamın

dükkânını işletebilmek için mahkemeden izin ister. Sunulan belgeyi inceleyen mahkeme, Hacı Basir'e gereken izni verir (Kuran, 2010: 189-90).

genel hukuk ve zabıta kurallarına ters düşmemesi gerekmektedir. Genel kanunnameler ve ihtisab kanunnamelerinin denetime dair odak noktaları ise üretimin halkın ihtiyacını karşılaması ile her ürün ve hizmet için uygun bir narh (azami fiyat) belirlenmesidir (Kal'a, C.11, 1995: 424-25).[128]

Loncalar her şeyden önce üyelerinden, hazırlanmasına kendilerinin de katıldıkları ihtisab kanunnamelerinde belirtilen standartlara ve kaliteye uygun üretim yapmalarını istiyordu. Buna aykırı davrananları uyarıyor, malını ya da hizmetini piyasaya sürmesi engelleniyor, tekrarlanması durumunda kethüda belirli bir süre dükkân kapatma cezası verebiliyor, yine aynı durum görülürse esnaflıktan çıkartmaya varan cezalar uygulanıyordu. Şer'iyye / kadı sicillerini ihtiva eden ahkâm defterleri ve Divan-ı Hümayun evrakı bu türden yüzlerce olayın belgesini içermektedir.[129]

---

[128] Osmanlı yönetiminin İstanbul halk kitlesini tüccarların her türden spekülasyon girişimlerine karşı ve buna bağlı olarak fiyatların haksız olarak yükselmelerine karşı koruma endişesi kendini, özellikle zorunlu tüketim ürünlerine satış fiyatı sınırı konulması işleminde ortaya koymuştu. Bu endişe o kadar derindir ki gerçek bir devlet işi meydana getirmekteydi ve bir yandan hükümetin en yüksek kişileri başta vezir-i azam, hatta padişahın kendisi ve diğer yandan da kentsel ekonominin sorumluları, bu işe olağanüstü bir dikkat sarfetmekteydiler. Bu fiyat saptamaları yalnızca esnaf nezdindeki soruşturmaların sonucu olmayıp aynı zamanda bunlar resmen tahkim ediliyor ve adına "ihtisap kanunnameleri" denilen ve içlerinde esnaf tarafından satışa çıkartılan ürün ve en üst fiyatlarının (narh) yer aldığı resmî belgelerin yayınlanmasına yol açıyordu. Narh konusunda yayınlanan kanunnameler yalnızca üst fiyat saptamalarına ilişkin hükümler içermeyip aynı zamanda sanatkâr ve tüccarların uymak zorunda oldukları çalışma ve satış koşullarını da bildirdiğinden ve ayrıca onlar için nelerin meşru olduğunu ve herhangi bir ihlal hâlinde karşılacakları müeyyideleri de içermekteydi. Bir tür esnaf kanunu olan ihtisab kanunnameleri meşru ve gayrimeşru eylemler, yasaklamalar, malın niteliğine göre satış fiyatı sınırlamaları, izin verilen kâr marjları ve tabii ki muhtesibin uygulayabileceği müeyyidelere kadar büyük bir ayrıntılandırmayla oluşturulmaktaydı. Bu kanunnamelerde belirtilen diğer bir konu da yetkililerin talimatları çerçevesinde narh belirlenmeksizin hiçbir şeyin satılamamasıydı (Mantran, C.1, 1990: 303-06).

[129] İşinde ehil olmayan tabiplerin akıbetine dair Divan kaleminden çıkan şu hüküm kalite standartları hususunda gösterilen hassasiyeti ortaya koyan kayda değer bir örnektir:
"*Sabıka Rum ili kadıaskeri olub hâlâ hassa hekim başı olan Mehmed Refi' edamallahü tealâ fezailühuya hüküm ki*
İstanbul'da vaki dükkân sahibi olan gerek ehli İslâmdan ve gerek Nesârâ ve Yehuddan tababet iddia idenleri ser etibbai hassa olanlar gâhi imtihan idüp tıbda alâkası olmıyub fenni tıbda racil ve echel olanları mualeceden men'ü zecr ve dükkânların kapatmak kanunu kadim olub lâkin biraz zemandan beru bazı meşagil hasebile ve bazı ricali devlet şefaatlerile dükkân açan cehelei etıbba vedayii halikul beraya olan ibadullahın helâklerine sebeb oldukları zahir olub ve bu takrible reca ve şefaat ile maksud hasıl oluyor deyu birer dükkân açub tezyin eyleyüb kat'a üstaddan fenni tıbbı telemmüz eylemeğe dahi rağbet eylememelerile fenni tıbbın indirasına sebeb ve ibadullahın helâkine bais ve bâdi oldukları ezharı mineşşems olmağla cehelei mezburûnun yedlerinden ibadullahı tahlis vacib olmağla senki hekim başıı müşarünilehsin kanunu kadim üzre mezburûnu imtihan idüp cehli zahir ve nümayan olanların dükkânlarını kapadub ve kendülerini ibadullaha an cehlin ilâç eylemekden men'ü zecr idüp gerek ricali devlet ve gerek sairden mezburûna sahib çıkub reca idenlerin dahi recalarını isga eylememek içün sana hitaben emri şerifim suduru babında a'lemül ulemail mütebahirin efzalül fuzelail müteveriin bilfiil şeyhülislâm ve müftiyyül enam olan mevlâna Veliyyüddin edamallahü tealâ fezailühu işaret etmelerile işaretleri mucibince amel olunmak babında fermanı âlişan yazılmışdır. Fi evahiri M. 1182" (Altınay 1988b: 214-15).

Bir hirfetin başka bir hirfetle ya da aynı hirfete mensup esnaflar arasında cereyan eden davaların birçoğu kadim nizamın ihlal edilmesi üzerine vuku bulmaktadır.[130] Ortaya çıkan anlaşmazlıklar neticesinde verilen kararların bazıları doğrudan kadı kararının onanması mahiyetindeyken bazıları daha önce verilmiş bir hükme uyulmaması üzerine tekraren verilmiş hükümlerden oluşmaktadır. Bir başka grup dava bir esnaf nizamının kaldırılmasına (terkin ve şakkı), bir diğeri nizama özel bir madde eklenmesine ya da bir hükmün başka bir bölgeye de teşmiline, bir diğeri verilen hükme uymayanların tespiti ve uymalarına dönük icbar yapılmasına, esnaf nizamının şer'i mahkemede tespit edilmesine veya mevcut nizamın kaldırılıp yerine eski nizamın getirilmesi üzerinedir.

En sık rastlanan olaylar ise narhın ihlâliyle ilgilidir. Bu tek fiyatlı bir malı belirlenenin üstünde satmak yanında kalitesine göre farklı fiyatları olan mallardan, kalitesizini kaliteli mal fiyatıyla pazarlamaya çalışmak biçiminde de ortaya çıkabiliyordu. Ayrıca kötü işçilik, doğru tartı ve ölçü kullanmamayla ilgili hilelerle de narh ihlali görülebiliyordu.[131] Bu türden olayları çarşı pazar denetimi yoluyla önlemek devletin de önem verdiği bir husus olmakla birlikte haksız rekabet açısından loncaları da ilgilendiriyor, kethüdalar bu gibi durumlarda mensuplarını ayrıca cezalandırıyordu. Loncalar arası denetimde de özellikle uğraş alanları birbirine yakın loncalar bakımından önem taşıyordu. İmalat ve satış gibi birbirini tamamlayan alanlarda

[130] Esnaflarla ilgili olarak verilen XVII. yüzyıla ait 220 mahkeme kararı üzerinde yapılan bir tahlile göre "gelenek" kavramı mahkeme hükümlerinde belirgin bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm lonca hükümlerinin yüzde 33,6'sında ana temalardan biri gelenektir. Daha da çarpıcı olan bir durum, davaların yüzde 56,3'ünde taraflardan birinin tutumunu geleneğe dayandırması ve bunların yüzde 92,5'ini geleneğe dayanarak imtiyaz savunan tarafın kazanmasıdır (Kuran, 2010: 75).

[131] 1689 tarihli bir resmî yazışmaya göre Galata'da; 160 dirhem ekmeğin 1 akçeye satılması, 150 dirhem saf ekmeğin 1 akçeye satılması, kasapların kestikleri Karaman koyunlarının kuyruklarını bakkallara ayrıca 18 akçeye sattıklarının öğrenilmesi nedeniyle koyunların dükkânlara kuyruklarıyla birlikte satılması ve dükkânlarda her kuyruğun 14'er akçeden fazlaya satılmaması konusunda sadrazamdan Galata Kadısı'na buyrulmuştur (Kuran, 2010: 343).

Ayrıca Eyüp'te sebze dükkânı açma ve narh üzerinden sebze satılması nizamına ve bu nizama muhalefetin önlenmesine dair Hâslar naibine yönelik hükmün içeriği de bu bağlamda bir örnek olarak verilebilir:

"*Medîne-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî radiye anhu Rabbühü'l-Bârî'de Çavuş Kasım mahallesi ve civâr mahallât ahâlîsinden mevsuku'l-kelim müslimîn meclis-i şer'de külle yevm sebzevat makûlesine ihtiyâçları olup ricâl ü nisvân ve müsinn ü ihtiyarları sayf ü şitâda mesâfe-i ba'îdeye gidüp sebze almakda küllî usret çekmelerinden nâşî cümle ibâdullâha enseb mahalle-i mezbûrede bir adet dükkân Liko ve Afti nâm zimmî karındaşlar müte'ahhid oldukları vech üzre, eyyâm-ı sayf ü şitâda dükkânda sebze bulınup narh-ı rûzî üzre ibâdullâha sebzevât bey'leri fukarâ ve zu'afâya her vechile enfa' oldığını inhâ itmeleriyle vech-i meşrûh üzre mahalle-i mezbûrede bir aded dükkân küşâd ve sebzevât bey'lerine mümana'at ve ta'arruz olınmamak bâbında izni mutazammın fermân-ı âlîşân sudûrını bi ecma'ihim istid'â ve istirhâm eyledüklerin sen ki mevlânâ-yı mûmâ ileyh Mehmed Tahir zîde ilmuhûsun i'lâm itmenle i'lâmun mûcebince amel olınup kimesneye mümâna'at ve muhâlefet itdürilmemek bâbında fermân-ı âlîşân yazılmışdur*." (Kal'a vd., 1997: 159).

faaliyet gösteren loncalar aralarında anlaşmalar yaparak birbirlerini desteklemekteydi (Faroqhi, 2011: 78; Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 35-37).[132]

Esnafın devlet eliyle denetimin çerçevesinde kentin genel güvenliğinden ve gereksinimlerinin düzenli biçimde karşılanmasından başta sadrazam olmak üzere yeniçeri ağası, bostancıbaşı, İstanbul kadısı, ihtisap ağası, sekbanbaşı, asesbaşı, yeri geldiğinde kaptan-ı derya; sadrazamın başkentte bulunmadığı zamanlarda sadaret kaymakamı gibi görevliler derece derece sorumluduylar. Bu sorumluluk ağı içerisinde her yetkilinin görev tanımı ve teftiş uygulamaları gelenekselleşmiş tutum ve davranışlar çevresinde şekillenmektedir.[133]

Halkın aldığı malların devletçe belirtilen kalitede üretilip üretilmediğinin ve devletin belirlediği narhın üzerinde satılıp satılmadığının denetlenmesi İstanbul özelinde şehrin birincil hâkimi olan veziriazamların görevlerinin en başta gelenidir.[134]

---

[132] 1605 tarihli bir tescil kaydına göre Kasımpaşa ve Tophane'deki dericilerden birer grup mahkemeye gelerek aralarında yaptıkları anlaşmayı bildirirler. Buna göre Galata, Kasımpaşa ve Tophane'de kesilen hayvanların derileri 44 hisseye bölünecek ve bunlardan 24 hisse Kasımpaşa Mahallesi dericilerine, 12 hisse Sinanpaşa Mahallesi dericilerine ve 8 hisse de Alipaşa Mahallesi dericilerine verilecektir. Dericiler, bu anlaşmanın sicile kaydedilmesini ve kendilerine hüccetin bir örneğinin verilmesini isterler. Mahkeme dericilerin ifadelerini sicile kaydettikten sonra hüccetin bir örneğini de kendilerine verir.

1619 tarihli bir tescil işlemi kaydına göre ise İstanbul'daki karcı esnafının ileri gelenlerinden bir grup, şerbetçi esnafının ileri gelenlerinden bir grup ile birlikte mahkemeye gelir. Karcı esnafı, geleneklere göre (kadîmü'l-eyyâmdan olageldiği üzre) her yıl şerbetçi esnafıyla görüşerek ellerindeki kar ve buzun azlık ve çokluk durumuna göre, şerbetçilere satacakları kar ve buzun miktarını ve fiyatını belirlediklerini söylerler. Karcı esnafı, bu yıl ellerinde bol miktarda kar ve buz bulunduğunu, dolayısıyla şerbetçilere bu yıl diledikleri kadar kar ve buz satabileceklerini ve karın yükü için 50 akçe, buzun yükü için ise 60 akçe fiyat belirlediklerini sözlerine eklerler. Şerbetçiler, karcı esnafının ifadelerini doğrularlar. Sonuçta mahkeme, karcıların isteği üzerine taraflara hüccet verir (Kuran, 2010: 127, 198-99).

[133] Esnaf denetimini zaman zaman bizzat padişahların yaptığı da olurdu. Padişahlar, tebdilikıyafet ederek özellikle ramazanda halkın ihtiyaçlarını öğrenmek ve köşe bucak mahallelere kadar girip işlerin yolunda gidip gitmediğini bizzat görmek için yine gizli teftişlerde bulunurdu. Bu teftişleri tembihnamelerin eksiksiz şekilde yerine getirilip getirilmediğini görmek için yapardı. Başlıca denetim hedefleri fırınlar, kasaplar ve diğer gıda maddelerini satan esnaflardı. Her padişahın kendine has bir kılık değiştirme usulü vardı. Kimisi asker kılığında halkın arasına girer kimisi de kendine şehir şehir dolaşan bir derviş görünümü verirdi. Bazısı bir esnaf kılığında bazısı da toplum içinde hürmet gösterilen âlimlerin elbiselerini giyip öyle dolaşırlardı. Kanuni Sultan Süleyman sipahi kılığında, II. Ahmet Mevlevi şeyhi kılığında, IV. Murat derviş kıyafetinde, II. Abdülhamit ise Mekke emirlerinin kıyafetiyle tebdil gezilerine çıkarlardı. III. Mustafa, sarayda görevli silahlı muhafızların kıyafetini tercih eder, II. Osman ise biraz daha mütevazı olan bostancı kılığına bürünürdü. Bu geziler sırasında padişahı görüp de tanıyan biri olursa onu tanımazlıktan gelmesi ve kimseye anlatmaması padişahın kati emriydi (Taner, 2009: 96-97).

[134] Narh, mal ve hizmet fiyatlarında devletçe tesbit edilen üst sınırı ifade eder. Narh verilirken ilgili esnafın fikrini de almak amacıyla esnaf kolunun temsilcisi durumundaki kethüda ve yiğitbaşıları ile görüşülür, gerekiyorsa çeşni tutulur yani kullanılacak hammadde miktarları tesbit edilir ve fiyat buna göre oluşturulur. Ancak piyasada satılan mal çeşitleri pek fazla olduğundan hepsine kadılıkça narh verilmesi mümkün olmadığından belli başlı malların fiyatları belirlendikten sonra diğerleri ilgili esnafın idarecilerine bırakılır. Taşradan gelen mallarda ise çıkış yerindeki fiyatı belgelenir ve narh buna göre belirlenir. Taşralarda narh yine kadı tarafından âyan ve eşrafla görüşülerek belirlenir, yerleşme yerinin büyüklüğüne göre vali, muhafız gibi bir vazifelinin onayı alınır ki bu merkezdeki ferman ve buyuruldu

Üst düzey yetkililerle öğleden sonra yaptığı toplantılarda sık sık başkentle ilgili konuları görüşen sadrazamın gündeminin başlıca konusu hayati önemdeki çarşı pazarın ve daha özelde de fırınların durumudur.[135]

Toplantılar sonrasında yapılan çarşı teftişleri; alım satım nizamı, kethüdalık nizamı, tevzi-taksim nizamı, dükkân açma nizamı, dükkân adedi nizamı, çıraklık-kalfalık-ustalık nizamı, gedik nizamı, narh nizamı, imalat üretim nizamı, çalışma istihdam nizamı, kiracılık nizamı, ücret nizamı, tahsis nizamı, salhanede hayvan kesimi nizamı, dükkân ya da gediğin mirasen intikali nizamı, kayıkçı esnafının iskele nizamı, esnaf vergi nizamı, muhtesip (çarşı müfettişi) nizamı, dükkân önünü temiz tutma nizamı gibi birçok hususta nizamnameleri olan kanun-ı kadim hükümlerine göredir.[136]

karşılığıdır. Osmanlılarda narhlar genel olarak günlük ve mevsimlik olarak belirlenmektedir. Örneğin, ekmek, et, süt ve mamullerinin yaz ve kış aylarındaki fiyatları farklıdır. Sebze ve meyve fiyatları ilk ve son turfanda ile sebzenin bol olduğu mevsimlerde hemen her gün yeni narh tesbiti yapılır. Bununla beraber narhlar savaş, abluka, kıtlık, tabii âfetler ve sikke tashihlerinden sonra da güncellenebilmektedir. Örneğin, sefer zamanı gibi olağanüstü hâllerde ordunun ihtiyacı olan maddelerin vergi karşılığı veya ücretle toplanması yanında bunları üretenlerin de sefere gitmesi, piyasaya arzedilen mal miktarının azalmasına ve fiyatların artmasına yol açar ve bu yüzden yeni narh verilme zorunluluğu doğar (Kütükoğlu, 2014: 152-53).

[135] En temel iaşe maddesi durumundaki ekmek ve dolayısıyla onun üreticisi durumundaki fırınların takibi Osmanlı idaresince oldukça önemsenen bir hususdur. Kent halkına her gün, üstelik makul fiyatlarla ekmek temini, hükümet için o kadar hayati bir mesele hâline gelmiştir ki veziriazamın en önemli görevlerinden biri, her hafta bizzat çarşı teftişine çıkıp tahıl stoklarını, fırınları ve ekmek fiyatları ile kalitesini denetlemektir. Öyle ki bu hususta Divan'dan çıkma birçok talimat söz konusudur. Örneğin, soğuk hava şartları neticesinde malzeme tedarikinin yetersiz kalması ve bundan dolayı da fırıncıların bir kısmının ekmek narhını artırması üzerine verilen bir hüküm şöyle bir içeriğe sahiptir:
"*Vezir Ahmed Paşaya hüküm ki mahrusi Istanbulda ve etrafda bir iki gün kar yagub furtına olmak ile mahrusei mezbure ekmekileri narhi ziyade etmek murad idinüb zahire yokdur deyu behane ve taallül iderler imiş imdi iki gün kar yagmagla terekenin narhi ziyade olmanın aslı yokdur Iznikmid ve Kazıklı ve ol cevanibde olan değirmenlerde bulunan hazır unu getürüb ve yerine buğday iledüb un etdirmek içün yoldaşlarile bir yayabaşı tayin olunub ve kadırga ve bir kalite tedarik olunub gönderilmek içün Kapudana ve yeniçerilerim ağasına ahkâm yazılub sana irsal olundu Buyurdum ki vusul buldukda zikrolunan ahkâmı şerifeyi müşarünileyhimaya isal idüp emri şerifim üzre bir kadırga ve bir kalite ihzar etdirüb Kabanda bulunan buğdaydan buğday koyub gönderüb ve yayabaşına dahi tenbih eyliyesin ki varub buğdayı değimenlerde tevzi idüp dahi hazır bulunan unu her kimin ise başka defter idüp kadırğa ve kaliteye tahmü idüp alettecil götürüb teslim eyleyüb tekrar varub virdüği buğdayı un etdirüb getüre Bu husus mühimmatdandır Kadıya ve muhtesibe muhkem tenbih eyliyesin Etmekciler zahireyi saklıyub tereke yokdur deyu Müslümanları taciz etmiye Mevcud bulunan unu rencber gemileri bulunur ise navlun ile tahmil idüp getüreler. Bulunmaz ise kadırga ve kalite göndereler ve Rodoscukda ve Ereğlide hazır zahire olduğu ilâm olunmuşdur rencber gemileri tedarik idüp içine âdem koyub gönderesin varub tahmil idüp getüre (Kapucı ile paşa hazretlerine gönderildi) Fi 11 Ş 981.*" (Altınay, 1988a: 91).

[136] Teftişin içeriğine göre "kol gezmek, kola binmek, sıra kolu" gibi adlarla anılan genel çarşı denetimi sadrazamların İstanbul'a dönük başlıca görevleri arasındadır. Kol gezmek yaya veya atlı, daha dar bir çevrede yapılan denetimlerken kola binme, bütün kentin çoğu kez sadrazamın başkanlığındaki kalabalık bir görevli grubunca denetlenmesidir. Geceleri de "sıra kolu" denen kontroller yapılmaktadır. Sadrazam, haftada üç gün, kentin belirli semtlerini gezmek ve özellikle narh ve kalite kontrolleri yapmakla yükümlüdür. Yasa gereği çarşamba divanından sonra da kola çıkması zorunludur. Bir de sadrazamın genellikle ayda bir çıktığı büyük kol denetimi vardır. Büyük kol aynı zamanda bir tür gövde gösterisidir. Sadrazamla birlikte yeniçeri ağasının, İstanbul kadısının, ihtisap ağasının da katıldığı büyük kola sabahleyin çıkılmakta, en önde atbaşı giden yoldaşlar ya da kılavuz çavuşları, bunların arkasında

İhtisaba ilişkin kanunnamelerde kadıdan "icrai otorite" olarak söz edilmektedir. Kadıların ve naiplerinin yargısal ve beledi görevlerine bir de hiç de daha az önemli olmayan, hükümetin esnaf nezdinde temsilcileri olma görevi eklenmektedir ve bu alandaki görevleri basit bir temsil olmayıp tersine esnaf loncalarının denetimine, başkentin iaşesi için gerekli ürün ve maddelerin miktarlarının belirlenmesine, bu ürünlerin dağıtımına dayalı bir görevdir. Bütün bu işler bir yandan veziriazamla ve divan-ı hümayunun ilgili servisleriyle diğer yandan da esnaf sorumlularıyla alışveriş hâlinde yapılmaktadır.[137]

Kadı fiyat saptanmasına da müdahale etmektedir. Fiyatlar birçok nedenden ötürü değişikliğe uğramaktadırlar: Para ayarlamaları, bol veya yetersiz hasat, mevsimlik ürünler, siyasal veya askerî nedenlerden kaynaklanan iaşe güçlükleri… Bu durumlarda kadı ilgili esnaf sorumlularıyla muhtesibi toplantıya çağırmaktadır. Bu toplantılarda, ortaklaşa olarak ekonomik durum, başkente getirilmesi gereken maddelerin miktarı ve özellikle de bu maddelerin satış fiyatları üzerinde müzakere edilmektedir. Bu fiyatlar, satın alınırken ödenen fiyat, taşıma maliyeti ve esnafın yaptığı ticaretten belli bir gelir elde etmesini sağlayacak bir kâr oranına göre hesaplanmaktadır. Böylece oluşturulan

---

kol düzenine göre süpürge sorguçlu subaşı, perişani sarıklı asesbaşı, çardak çorbacısı, İstanbul kadısı kethüdası, mücevvezeli dergâh-ı ali çavuşları, selimî kavuklu ve divan rahtlı atlı çavuşbaşı, örf denen görkemli sarığı ile İstanbul kadısı, selimî kavuklu ve divan rahtlı ata binmiş yeniçeri ağası, kapı kethüdaları, iki yanda ikişer sıralı, üsküflü ve seraser kuşaklı kol oğlanları ile mumcular, şatırlar, aralarında saraçbaşı, terazici, daha geride perişani sarıklı, orta kuşaklı ve elinde değneği olan ihtisab ağası, bostancılar odabaşısı, selimî kavuklu, erkân kürklü ve divan rahtlı atta sadrazam, yanında muhzır ağa, ellerinde ve omuzlarında ceza araçları olan muhzır yoldaşları, daha geride kethüda erleri, cebeciler, topçular bulunmaktadır, Bu ihtişamlı kortej yer yer durmakta ve sadrazamın buyruklarına göre denetimler yapılmaktadır. Yeniçeri ağası, ihtisab ağasından, kolun simgesi sayılan değneği alıp sadrazama verirdi. Ceza belirlemede ve uygulamada sadrazamın yetkisi, idama değin sınırsızdı. Narh kontrolleri, fırın, ekmek, kasap, aşçı, başçı denetimleri, ölçü aletlerinin yoklanması, sokakların, çarşı içlerinin temizliği, esnafın kılık kıyafeti, yük hayvanlarına eziyet edilip edilmediği, saçaklar, mecralar, çeşmeler, özetle hemen her ayrıntı büyük kol denetimlerinin kapsamındaydı. Kol sırasında sadrazam sormadıkça kimse konuşmazdı. Et ve kasaplarla ilgili sorulara yeniçeri ağasının cevap vermesi kanundu (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 47-49).

[137] Divan defterlerinde yer alan ve bazı stokçuluk faaliyetlerinin etkisiyle bakkal esnafının mevcut narhlardan sızlanmasına dair hükümlerin yer aldığı şu kayıt, söz konusu Divan-kadı iletişimini gözler önüne sermektedir:

"*İstanbul kadısına hüküm ki mektub gönderüb mahrusei İstanbulda olan bakkal tayifesi gelüb mahrusei mezbureye gelen kısmetden pirinc ve rugani sade ve çırağ yağı ve çerviş yağı ve zeyt yağı ve şirugan ve asel ve tulum penayiri ve basdırma ve badem ve nohud ve kayısıyı kadimden bakkal tayifesi satagelüb haliyâ hisardan taşra dükkânları olan kimesnelerden matrabazlar dükkânlar içinde ve gayrinde mahzenlere vaz ibüb mamurei mezbureye gelen zahireyi zikrolunan mahzenlerde saklıyub gicede ve gündüzde hafiyyeten gemiler ile etrafa perakende etmek ile zahirenin kılletine ve narhin ziyade olmasına bais olurlar Hîni kazada narhden ziyade satanlar ol makule kimesnelerdir didiklerinde tecessüs olunıcak fihakika bakkal olmıyan kimesneler olub zikrolunan zahireyi dahili surda olan bakkal tayifesi satub men olunduğı takdirce muzayeka olmaz idi Vakıı hali arz ediyoz deyu takriri kelâm etdiklerinde leyli merkumda hakikati hal tehahhus olundukda eyledikleri takrirlerine mutabık haber virdiklerin bildirmişsin Buyurdum ki kadimden olıgelene mugayir kimesniye iş etdurmiyesin Fi 25 Ramazan 967*." (Altınay, 1988a: 79).

ekonomik ve mali koşullar daha üst makamların yani veziriazam ve divanın bilgilerine sunulmaktadır çünkü nihai karar mercileri bunlardır ve özellikle de eyaletlere ulaştırılacak olan iaşe talepleri ile İstanbul'da satılan maddelerin fiyatlarına narh konulması görevi bu üst makamlara ait olmaktadır. Başkente ilişkin kararlar daha sonra tekrar kadıya gönderilmekte o da kendi hesabına bu kararları muhtesip ve esnaf başkanlarına tebliğ etmektedir. Bu bağlamda hükümet yetkileriyle donatılmış bir temsilci olarak esnafa divanın emirlerini aktarmak hususunda bir aracı görevi üstlenmişlerdir. Buna mukabil küçük esnaf arasındaki bazı mesleleri hâkim sıfatıyla bizatihi kendi çözerken daha genel ve büyük meselelerde yargıç görevinden çok bir raportör göreviyle meseleyi divana arz edebilmektedir. Demek ki kadı kentsel örgütlenmenin esaslı dişlilerinden biri olup hem hükümet hem de esnaf birlikleri nezdinde esaslı bir konuma sahiptir.

Hilelerin kovuşturulması ve verilecek ceza konusunda karar verme hakkı da kadıya aittir, cezayı ise muhtesip ve adamları uygulamaktaydılar. Bu ceza suçluya, dükkânı önünde, herkesin gözü önünde ve sıklıkla bir para cezasıyla birlikte uygulanmaktadır. Suçun tekrarı veya ağır suç hâllerinde, cezalandırılması gereken sanatkâr veya tüccar hapse mahkûm edilmekteydi. Bu hapis süresi iki aydan, birkaç yıla kadar olabilmektedir veya başkentteki tersanelerden birinde ya da devlete ait "endüstri" kuruluşlarından birinde zorunlu çalışma da bu cezaya eklenebilmektedir. Diğer yandan, kethüda ve esnaf yöneticileri, falakanın dışında suçluyu mesleğini icra etmekten, az veya çok uzunlukta bir süre menedebilmekteydiler (Mantran, C.1, 1990: 276-79).

Esnafın en doğrudan, yüz yüze denetimi ihtisap ağası veya ihtisap emini adı verilen bir genel ahlak ve kamu düzenini koruma görevlisinin emri altındaki teşkilatla yapılmaktadır. Her kadılıkta mutlaka mevcut olan ve kadının emri ile hareket eden ihtisab ağası; subaşı ve asesbaşı ile her gün kol gezmekte ihtisab kanunnamesi gereği terazi, kantar, arşın, endaze ile iş gören ne kadar esnaf varsa hepsinin ölçü ve ölçeklerini, alım-satım kurallarına uyup uymadıklarını denetlemekte, emri altıdaki zabıtalarla esnafı teftişi sırasında gerektiğinde falaka ve değnek cezaları uygulamakta, daha fazla cezaya müstahak olanları ise ihtisab ağası mahbesinde tutuklayarak kadı önüne çıkarmaktadır. Bu bağlamda bir tür çarşı müfettişi ya da zabıta amiri olarak addedilebilir. Görev ve sorumlulukları ihtisap kanunnameleriyle berlirlenen kadı

muavini muhtesipler yalnız esnafı denetlemez, yeni iş yerlerinin açılması ve yol izni verilmesi gibi konulara da bakmaktadırlar.[138]

1501 tarihli Mahrusa-i İstanbul Kanunnâmesi'ne göre ihtisab örgütünün görevleri arasında; kente gelen koyunların sayılması, kaçak hayvan getirilmesinin önlenmesi, gelen buğdayın kalitesinin saptanması, ekmeğin arı çıkartılması, taşradan İstanbul'a her ne gelirse denetlenmesi, başta fırınlar olmak üzere aşçı, başçı ve büryancı dükkânlarının denetimi; kavaf, debbağ, derici, çizmeci, paşmakçı, saraç, sağrıcı, bakkal, aktar, bezzaz, gazzaz, hayyat, neccar, kuyumcu, kazancı, boyacı, bıçakçı ve kılıççı, hallaç, hamamcı, kalaycı, manav, değirmenci ve benzeri esnafın sık sık yoklanması; narha, ölçüye, tartıya, temizliğe, lonca kurallarına, kılık kıyafete uyup uymadıklarının saptanması da vardı. İşyeri açma ruhsatını da ihtisab ağası vermekteydi. Irgat, amele, hamal, kayıkçı gibi işçi kesiminin kente giriş çıkışlarını, bekâr odalarına yerleşmelerini, esnaf loncalarını denetlemek, ithal edilen malların İstanbul'a girişini gözetimde tutmak, kent güvenliğinde kolluk kuvvetlerine yardımcı olmak da ağanın görevlerindendi (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 43-45).[139]

---

[138] İhtisap kanunnameleri hisbe müessesesinin kaideleri çerçevesinde oluşturulmaktadır. Bir tarih ve hukuk müessesesi olan hisbe marufu emir, münkeri nehy ve insanlar arasını ıslah amaçları üzerine tesis olmuştur ve İslam vasfına sahip bütün devletlerde mevcut olmuştur. Tarih boyunca muhtesipler tarafından kaleme alınan bu eserlerde bir belde sakinlerine lâzım olan nisbette kendilerine gerekli bulunan her şey hakkında lüzumlu bilgi verilmiştir. Bir beldede şehir planlamasını alakadar eden çarşı pazar, yollar, binalar ve meydanların yanında alım satımda emniyet ve huzuru sağlayan her türlü tedbir alınmış ve bu meyanda ölçü birim ve aletleri hakkında bilgi verilmiştir. Yiyecek ve içecekler arasında zahireciler, bakkallar, sebzeciler ve yağcılar gibi hammadde satıcıları yanında fırıncılar, aşçılar, tatlıcıların dikkat ve riayet edecekleri hususlar belirtilmiş, imalat metodları, yapmaları mümkün olan hileler ve onları anlamak için yapılması gereken tahlil metotları zikredilmiştir. Dokumacılar, iplik ve kumaş satıcıları, ayakkabıcılar, ketenciler ve terziler de dâhil olmak üzere belde sakinlerinin giyecek maddelerini karşılayan meslek ve iş kollarının üzerindeki hisbe fonksiyonu izah edilmiştir. Doktorlar, eczacılar, aktarlar ve baytarların yanı sıra sarraflar, kuyumcular, bakırcılar ve demircilerin cemiyet içinde mesleklerini icra sırasında riayet edecekleri esaslar tesbit edilmiştir. Muhtesibin cemiyette sınıflama imkânı olmıyacak vazifeleri mevcuttur. Çocuk terbiyecileri, yeni yetişmekte olan nesle karşı yaptıkları muamele tarzlarına ve tatbik ettikleri metodlarda muhtesibin kontrolü altındadırlar, İslam devleti hakimiyyet sınırları içinde yaşayan gayr-i müslimler din, ibadet, öğretim ve hatta kaza işlerinde muhtar bulunmakla beraber İslam cemaati içinde kendilerini ve dinlerini aziz gösterecek ve müslüman çocukların kendilerine sempati beslemelerine yol açacak her türlü hareketten memnudurlar ve hisbe burada cemiyet menfaatini korur. Vali ve kadı gibi hisbeye tabi memurlar yanında din görevlileri ve noterler de muhtesibin kontrolü altındadır. Şüphesiz arzedilen ve teferruatı kaynaklarda zikredilen vazifeler tadadi değildir. Belde ve cemiyet içinde amme ihtiyaçlarını celbeden her şey hisbenin şümulüne girmektedir. Yeni zuhur eden ihtiyaçlara makam, ihtisapta bulunma salahiyyetine sahiptir (Kavakçı, 1975: 142-44).

[139] Karadan ve denizden İstanbul'a gelen kimseleri kontrol etmek ve şehre izinsiz giren kaçakları, serserileri ve işsizleri memleketlerine göndermek, istifçileri, karaborsacıları yakalayıp cezalandırmak, dilencileri başka işlere sevk etmek, alıcı ile satıcı ya da esnaf arasındaki inat ve çekişmeleri önlemek gibi hususlar elbette ki sadece ihtisab ağası ve muhtesiplerin değil devlet ricalinin de sorumluluğundadır. İstanbul'daki dilencilerin toplattırılıp işte kullanılmak üzere İzmir'e

Kadının veya divanın kararlarının icracısı olması, esnaf loncalarının işleyişiyle ilgili kanun ve düzenlemeleri uygulamakla görevli olması, aynı mesleğe mensup olanlar arasında, İstanbul'a getirtilen ürün ve hammaddeleri paylaştırması, aynı zamanda divan veya kadı tarafından saptanan fiyatlara uyulup uyulmadığını gözlemesi, satış yerlerini teftiş etmesi ve özellikle de esnafın tâbi olduğu vergileri temsil eden ihtisabiye / ihtisab rüsumu vergisini, "yevmiye-i dekâkin" adındaki bazı dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergiyi ve kent pazarlarında satışa çıkarılan her mal için alınan bir tür ayakbastı ücreti olan bac-ı bâzâr vergisini toplamasıyla muhtesip, hem yerel piyasaların örgütleyicisi, düzenleyicisi; hem de ticari işlemlerden doğan yerel vergi gelirlerinin toplayıcısıdır.[140] Kadı vekili olarak tüm bu görev ve

gönderilmelerine ve İstanbul'da oturan işsiz güçsüz kimselerin memleketlerine gönderilmelerine dair Kocaeli sancağı mutasarrıfına gönderilen şu iki emir bu hassasiyetin bir göstergesidir:
"*Âsitanei saadetimde tamül âzâ ve akviyayı ricalden deryuze ve saillik ile sokaklarda ibadullaha ta'cizi kendülere kâr u kisb ittihaz iden kırk üç nefer miktarı sailler ahz ve bir kayığa vaz ve kapu kethüdası mübaşeretile İznikmide irsal olunmaların ilâmen işbu emri şerifim ısdar ve irsal olunmuşdur Bunların İznikmid'e irsal olunmalanndan maksud medinei mazburede cerrü süal ile ibadullahı ta'ciz ve tazyik içün olmayub belki her birisini kuvvet ve istidadına göre münasib mahallere tevzi ve taksim ve bir fi'l ü kâr ile kendülerini iştigal ve deryuzelik kân mekruhundan halâs eylemek iradesine mebni olduğu malûmunuz oldukda âzası temam ve zer' ü harse kadir olanları kazai mezburda vaki kura ahalilerine tevzi ve taksim ve kârü kisbe ve hidmete münasib olan emredleri dahi kasabai mezburenin erbabı sanayiine tefrik ve teslim olunub ve tesellüm idenlere kendilerini salıvirmeyüb hidmeti lâzimei me'muresinde alâ eyyi halin istihdam ve imal eylemelerini tenbihi ekid ve bunlardan fimabaad Asitane'ye gelmek iradesile İznikmid'de ahz olunanlann te'dibi şedid ile mahallerine irca' ve teslim olunmalarına daima ihtimam ve dikkat ve temşiyeti maslahatın itmam ve ilâmile mübaşiri mumaileyhin avdetine bezli cehdü miknet eylemeniz babında fermanı âlişan sadır olmuşdur Buyurdum ki Fi evaili S 1173*"
"*Âsitanei aliyyemde bu hilâlde serseri keştü güzar ile müzahame iden bazı ekrad ve bilâ maslahat vafir kimesneler ahz ve vilâyetlerine gitmek içün İstanbul gümrüğü emini marifetile peyderpey ve ceste ceste kayıklara vaz' ve ol tarafa sevk u tesyir olunmak üzre emri hümayunum sadır olmağla imdi bu misillüler kayıklar ile bu tarafdan vardıkça İznikmid'de ve havalisinde kat'a tevakkuf ve âram itdirilmeyüb yanlarına âdemler tayini ile hududundan ihraç ve vilâyetlerine sevku irsal idüp ve gitmeyüb dönüb İznikmid'de tutulmak lâzım gelür ise habsü te'dib olunursuz deyu kendülere tefhim ve te'kid ve badehu hazai hükümetin dâhilinde olan iskelelerin hukkâm ve zabitlerine dahi tarafından buyruldular neşrü irsal ve taşradan bilâ maslahat serseri gelen kimesneleri bu tarafa salıvirmemek ve Asitane'den teb'id olunanlarını bilâ tereddüd vilâyetlerine göndermek hususlarını kemali te'kid ve teşdid birle mazmunu emri şerifimin infazına gayetül gaye daima dikkat ve ihtimam eyieyüb şöyleki bu tarafdan gönderilenlerin birisi Üsküdar'da ve Asitane'de ahz olunmak lâzım gelür ise rehavet ve kusuruna hami ile itizarın kat'a kabul ve ısga ve azlinle kanaat ve iktifa olunmıyub alâ eyyi halin hakkından gelineceğini cezmen ve yekinen bilüb ana göre mezid basiret ve intibah üzre haraket ve serimu hilâfından hazer ve mücanebet eylemen babında. Fi evasıtı 1 1176*" (Altınay, 1988: 195-199).

[140] Müşteriye yapılan satışa ilişkin olarak iki sistem vardır. Bunlardan biri tüccarın veya imalatçının müşterisine yaptığı doğrudan satıştır, diğeri ise simsarlar aracılığıyla yapılan satıştır. Birinci sistem esas olarak perakendeci tüccarlar tarafından dükkânlarında veya pazarlarda yaptıkları satışlarla seyyar satıcılara uygulanmaktadır. Satış fiyatı muhtesip ve kethüdalar tarafından saptanan miktara tekabül etmekte ve genellikle çeşitli masraflar karşılığı olmak üzere %10-15 aralığında artırılmaktadır. Ve muhtesip, saptanan fiyatlara uyulduğunu, satıcılar tarafından kullanılan ölçü ve tartı aletlerinin kurallara uygun olduklarını denetlemekle yükümlüdür ve bu işi düzenli olarak yapmaktadır. Kurallara uymayanlar ve sahtecilik yapanlar, vergilerini aksatanlar veya vergilerinde hileye başvuranlar ağır bir şekilde cezalandırılmakta ve muhtesipin adamlarınca pazarlarda yürütülen denetim, müşterinin yanında, yaptıkları alımların nitelik ve fiyatlarının kontrolüne kadar uzanabilmektedir (Mantran, C.2, 1990: 74-75).

sorumluluk zincirinin ifasında ise muhtesip kuloğlanları adını taşıyan ve sayıları on beş kadar olan bir tür vergi tahsildarı görevli grubunun yardımından yararlanmaktadır. Kuloğlanları da diğer tüm memurlar gibi hem denetleyen hem de denetlenen konumundadır.[141]

Denetim, gözetim, yasaların uygulanması ve narh konularında, esnafla kadı arasında bir tür aracılık yapmak olan muhtesiplik görevi yıllık bir iltizamdır ve bunun bedeli doğrudan devlet hazinesine gitmektedir. Bu peşin ödemeye karşılık olmak üzere muhtesip, görevine bağlanmış, çeşitli vergileri ve yanında çalışanları beslemeye yönelik çeşitli hakları toplamıştır. İhtisab denilen oluşumun asli kapsamı budur. Fakat ihtisabın kavram alanı zaman içinde genişlemiş ve muhtesibin yukarıda sıralanan görevlerinin tümünü kasteder hâle gelmiştir (Mantran, C.1, 1990: 280).

Kentsel ekonominin başlıca denetleyicileri olan kadı ve muhtesip bu niteliklerinden dolayı esnaf başkanlarıyla biteviye temas hâlindedirler. Fiili durumda, esnaf temsilcileriyle yaptıkları toplantılar neticesinde yürürlükteki kanunnamelerin muhafaza edilmesine veya değiştirilmesine karar verenler onlardır. Onların temsilcisi oladukları devlet ile esnaf birlikleri arasındaki bu dengeleyici konumu muhtemel çatışmaları mümkün mertebe yatıştırmaktadır.

Hasılı Devlet-i Aliyye'nin devlet ricali, daha ilk dönemlerden itibaren özellikle sosyal ve iktisadi hayatın organize olmasındaki etkileri sebebiyle esnaf birliklerinin varlığını önemsemiş, mesleki örgütlenmenin tesisinde teşvik edici olmuş; tüccar, esnaf ve sanatkârın gerek müşteriye gerek birbirlerine gerekse hükümete dönük hak ve yükümlülüklerini devamlılıkla kontrol altında tutmuştur. Kanun-ı kadim ve mevcut ihtisap kanunnameleri başta olmak üzere birçok değişkenin etkisiyle şekillenen bu hak ve yükümlülükler ise bir malın üretilmesi, ölçülmesi, transferi, depolanması ve bölüştürülmesinden bir ürün ya da hizmetin fiyatlandırılması; vitrinlerde, tezgâhlarda alışveriş mekânlarında yerini alması, vergilendirilmesi; satış yerlerinin, satıcı

[141] 1661 tarihli bir mahkeme kararına göre saraydan gelen bir ferman, kuloğlanlarından Mezarcıoğlu Mustafa'nın işinde usulsüzlük yaptığını belirterek durumun araştırılmasını bildirmiştir. Mahkeme kuloğlanlarının kethüdasına, yiğitbaşısına ve önde gelenlerine giderek Mezarcıoğlu Mustafa'yı soruşturur. Bu soruşturma sonucunda Mustafa'nın rüşvetçi, narh esaslarına uymayan, dolandırıcı bir kimse olduğu anlaşılır. Sonuç olarak mahkeme, Mezarcıoğlu Mustafa'yı kuloğlanlığından azlederek eski memurluğuna yerleştirir (Kuran, 2010:226).

sayılarının ve satış şeklinin belirlenmesi ile ilgili esaslara varıncaya kadar geniş kapsamlı ve tafsilatlı bir içeriğe sahiptir.

2.5.2.3. Eğitim

Osmanlı esnaf loncalarında eğitim tüm yaşamı kapsayan namütenahi bir süreç olup mensuplarının iradet (istek), hizmet (yetişme) ve icazet (olgunluğun belgelenmesi) aşamaları doğrultusunda çekirdekten yetiştirilmeleri esasına dayanan, oturmuş ve sistematik bir programdır.[142] Bu bağlamda bir gencin meslek hayatının ilk kademesi olarak yamaklık mertebesi tayin edilmiştir. En çok on yaşında olan çocukların velisi tarafından bir ustaya sanat / hüner öğrenmesi maksadıyla verilmesi ile başlayan bu süre zarfında yamaklar bir yandan iş yerlerinde mesleki eğitim görürken diğer yandan da zaviyelerde eğitim almaktaydılar. Birliğe yeni katılan yamaklara öncelikle teşkilatın adap ve erkânı ile kaçınılması gereken tutum ve davranışlar öğretilmekte, okuryazarlık eğitimi ile temel dinî ve ilmî bilgiler verilmektedir. Böylece yamağın hem insan hem de sanatkâr olarak tekâmül sürecinin temelleri atılmaktadır.

İki sene ücretsiz yamaklık edenler özel bir törenle çıraklığa yükseltilmektedir. Bu törende çocuğun ustası, kalfaları, velisi ve esnaf şeyhi hazır bulunmaktadır. Esnaf şeyhi çırağa nasihatta bulunarak haftalık ücretini tespit eder, tespit edilen ücretin iki

---

[142] Hassa nakkâşları birliğinin nakkaşbaşılık, ustalık, kalfalık ve çıraklık nizamına ve bu nizama muhalefet edenlerin tedibine dair, nakkaşbaşının arzuhâli üzere, Galata kadıları ile Hâslar ve Üsküdar kazaları naiplerine 1742 tarihinde gönderilen hüküm, söz konusu disiplini ortaya koyması bakımından dikkate değer bir ayrıntıdır:
"*Serhâzin-i Enderûn-ı hâssa Ahmed zîde ulüvvuhû Südde-i sa'âdet'üme mektûb gönderüp nakkâşân-ı hâssa neferâtınun umûr u husûsları kadîmden nakkâşbaşı olanlar marifetiyle rü'yet olınup ve neferât-ı mezbûrûn ustalarından şâkird almağa müstahıkk olanlar şâkird almak istedükde ustalar ittifâkı_ve nakkâşbaşı izni ve ma'rifetiyle alınup ve ocakları nizâm-ı hâl üzre iken neferât-ı merkûmûndan ba'zıları yeniçeri ve cebeci ve topcı ve toparabacı ve mehter ve sâdâtluk iddi'âsıyla ihtiyarlarına ve nakkâşbaşılarına serfurû itmeyüp bildükleri ve diledükleri gibi bilâ izn şâkird alup vesâir neferât dahi anlara kıyâs ile bizler dahî teferrüc gördük diyü sakallu olup nâehl olanlar ve tırâş olanlar şâkird alup teferrüc görenler ancak başka çıkup ve başka iş almak içün olup bilâ izn şâkird almak için olmayup nizâm-ı kadîmlerine muğâyir olmağla hâlâ içlerinden haşerât zuhûr ve itâ'atdan çıkup bu maküle şâkird olan nâehl kimesneler şâkirdleri tekmîl-i san'at itmedin zamân-ı karîbde izn virüp bu tarîk ile hıdmet-i lâzımeleri mu'attal ve kadîmî nizâmları muhtell ve müşevveş olmağla neferât-ı mezbûrûndan sakallu olup nâehl olanlar ve sakalını tırâş iden kimesneler ba'de'l-yevm şâkird almak üzre ve şâkird almağa müstahıkk olan ustalar üç seneden mukaddem şâkirdlerine izn virmeyüp üç seneden mukaddem izn virilen şâkirdler tekrâr ustalar ma'rifetiyle tekmîl-i san'at içün kâmil ustaya virilüp ve şâkird başka çıkarup izn viren ustalar bir sene temâmma değin şâkird almamak üzre nakkâşbaşı ma'rifetiyle tenbîh-i ekîd olınup serfürû itmeyenlerinün tedârükleri görilüp muhkem te'dîb olınup ve bu maküle nâ hemvâr vaz' u hareketleri men' u def olınmak içün emr-i şerîfim sudûrını hâlâ nakkâşbaşı olan Alî zîde kadruhû istid'â itmeğle vech-i meşrûh üzre nizâm-ı kadîmleri üzre amel olınup nizâm-ı kadîmlerine muğâyir vaz' u hareket idenler men' u def ve mütenebbih olmayanlar nakkâşbaşı mûmâ ileyh marifetiyle te'dîb olınmak üzre hükm-i hümâyûnum virilmek recâsına arz itmeğin vech-i meşrûh üzre amel olınmak bâbında fermân-ı âlîşânum sâdır olmışdur buyurdum ki.*" (Kal'a vd., 1997: 11-12).

haftalık tutarı ustası tarafından esnaf sandığına yatırılır, velisi de esnaf vakfına bir bakır kap hediye eder.

Çıraklık dönemi her meslekte değişik sürelerde olmakla beraber genelde bin bir gündür. Kuyumculuk gibi çok maharet isteyen işlerde bu süre yirmi yıla kadar çıkabilirdi. Çırak bir tek ustaya bağlı değildir ama lonca yönetiminin onayı olmadan ustasını değiştiremez. Çırak, ustasına itaat etmek ve ustası da çırağa mesleğinin bütün incelikleriyle beraber iş hayatı için gerekli olan bilgileri öğretmek zorundadır. Şakirt, terbiye müddetince hizmet, riayet ve hürmet hususlarında zerre kadar kusur etmemelidir. Üstat ve şakirt arasındaki bu münasebetler ömür boyu sürecek bir "nan-nemek (ekmek-tuz)" hakkı denilen bir hak hukuk doğurmaktadır. Üstat, şakirdin hakkını, şakirde icazet verdiği gün, şed kuşatarak öder hâlbuki üstadın şakirt üzerindeki hakkı, şakirt o mesleği icra ettiği müddetçe geçerlidir. Şakirt bu hakka riayet mecburiyetindedir (Ekinci, 2011: 115-17).[143]

"Şedd"in anlamının "kuvvetlendirmek, kavi kılmak, sımsıkı bağlamak" olduğuna bakılırsa çıraklık evresini tamamlayan genç sanatına ve bu sanatın ilkelerine sımsıkı bağlanır; sanatının bir tutkunu olacağına ahd ve biat eder; beline bağlanan kuşak da onun bu meslek andını simgeler.[144] Tören sırasında, şed ağır ağır katlanırken, dualarla

---

[143] Hâcene eyle be-gâyet ta'zîm
Hakk-ı üstâd 'aceb emr-i 'azîm

Harf-i pür-nükte-i "men 'allemeni"
Anladır kıldığını bende seni

Kayd-ı mihnetden olur âzâde
Dâ'imâ kulluk iden üstâde

Tâlibe hayr- du'â-yı üstâd
Dü-cihânda sebeb-i neyl-i murâd

Hâceye her kim iderse âzâr
Görmedik oldığını ber-hürdâr LUT B 66-70
(Hoca hakkı önemli bir husustur, bu sebeple hocana çok fazla saygı göster. İnce manalarla dolu "men allemeni (bir kimse bana öğretti)" sözü, hocaya neden saygı göstermen gerektiğini anlatır. Hocasına bağlılıkta kusur etmeyen her türlü sıkıntıdan kurtulur. Hocanın hayır duası, öğrencinin iki dünyada da muradına nail olmasına vesile olur. Hocaya saygısızlık edenlerin mesut olduğunu görmedik.)

[144] İslami bakışa göre nefsle daima mücahede ve şeytanın vesvesesine muhalefet etmek demek olan şeddin ilk örneği Hz. Âdem'in cennetten çıktığı mahalde cümle melaikelerden ve Hak'tan hicap edip avret yerine incir yaprağı koymasıyla gerçekleşmiştir. Şedd kuşanma ritüelinin ehl-i sanayide revaç bulmasının esası ise Hz. Peygamber'in miracı dolayısıyladır. Evliya Çelebi hadiseyi şöyle aktarmaktadır: "*İhvân-ı bâ-safâya şöyle ma'lûm ola kim Hazret-i Risâlet-penâh elli bir yaşında iken Mi'râc-ı berîni Mekke'de Ümmühânî hânesinde Cenâb-ı Hak tarafından da'vet olup sa'âdetle Kudüs-i şerife kadem basdıkları dem Hazret-i İzzetden Cibrîl-i Emîn Refref nâm bir cennet burağı getirüp Hazret-i Risâlet ile Hazret-i Cibrîl el dutuşup karındaş olup Cibrîl-i Emîn eydir: Yâ Resûlallâh Rabbin sana selâm etdi, Burak'a binüp ve bu cennet harîri şeddi kemerine kuşanup hicâbımdan mestûr olup*

bağlanırken, ara dualar okunurken, bunların ne anlama geldiği üstadın verdiği öğütler arasında vurgulanır. Bir yandan da her ritüelin duaları okunur, pir sayılan ilk ustaya kimin şed bağladığı, bu ilk törende hangi kutsal kişilerin bulunduğu, yarı destansı bir öykü kurgusunda sözlü aktarım tekniğiyle açıklanır. Kısacası sanatın önemli ilkeleri ve tarihçesi yinelenir. Törene katılanlar da bu konudaki bilgilerini tazeler; tören disiplininin sınırları içinde fakat informal olarak yorumlar ve hatırlatmalarla da katkıda bulunurlar. Esasen bu tarihsel öykülerin özetleri fütüvvetnâmelerde de vardır ve kuvvetle muhtemeldir ki şed bağlama törenlerinde fütüvvetnâme de okunmaktadır.

Çıraklık döneminde verilen eğitim de sadece meslek öğretmeye yönelik bir eğitim değildir. Ayrıca meslek ahlakı da öğretilmektedir. Zaman ve düzen alışkanlığını kazandırma, dürüst çalışma, üretimi artırma, çırakları iyi yetiştirme, müşteriye saygı gösterme, aldatmama gibi tutumlar üzerinde önemle durulur. Temel görev ve sorumlulukları ise temizlik işlerini yapmak, öteberiyi taşımak, haber götürmek, işine düzenli olarak devam etmek, temiz giyinmek ve dükkân ile zaviyelerde gösterilen dersleri iyice kavramaktır (Taner, 2009:7-8).

Herhangi bir hirfet ehlininin çırağı, tespit edilmiş çıraklık müddeti olan ve sanatın güçlüğüne göre değişmekle beraber genelde aşağı yukarı üç yıl olarak belirlenen süreyi doldurması ve ustasının da işi öğrendiğini tasdik etmesi üzerine, fütüvvetnâmelerin tespit ettiği şekilde bir tören düzenlenir.[145]

Loncaya bağlı üstatların (ihtiyarların) ve ustaların katıldığı "çırak çıkarma" adı verilen bu törende kalfa adayı ilk kez loncanın kendine özgü kıyafeti giyer, kendi ustasıyla birlikte üç usta iyi ahlaklı olduğuna tanıklıklarını bildirir, velisi de ahlâkına kefil olduğunu yineler. Dualardan sonra herkes ayağa kalkar, lonca başkanı, kalfa

benim arş [u] kürsüm ve levh [u] kalemim ve (...) kat cennetim ve on sekiz bin âlemim seyr eyleyüp cemâlim müşâhede etsün' deyü Cenâb-ı İzzetden selâm getirüp Hazret'in mübârek kemerine bir şed kuşatdı kim peştemâl-misâl bir cennet harîri idi. Anıniçün cemî'i ehl-i sanâyi' bellerine birer şed peşlemal kuşanırlar." (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 242-43).

[145] Bin bir günlük eğitim ve bu eğitimin neticesinde gerçekleştirilen ehliyet / diploma merasimi hususu Evliya Çelebi'de de bahis konusu edilmiştir ki ona göre bu süre Fütüvvetnâme-i Muhammed üzere belirlenmiştir: "*... erkân-ı Resûlullâh budur ki bir kimesne tarîkinde sâhib-i ayâr oldukda cemî'i pîrler bir yere gelüp cüz'î ve küllî ne ise lokmâ-yı rızâ yenilüp irşâd olacak ferzend-i şâkirdi meydân-ı mahabbetde huzzâr-ı meclis huzurunda yolun, erkânın su'âl edeler. Su'âle cevâb verdi ise ve kendi ihtirâ'ından bir musanna' şey bina etdiyse yâhûd ilm-i hıfzda İbn-i Kesîr ve Sebâ ve Aşere ve Takrîb kırâ'atlerin tekmîl idüp cârî hâfız olduysa ve'l-hâsıl her ne tarik ve ma'rifet [u] sanâyi'de fünûn-ı şettâ sâhibi olup tekmîl-i madde etdi ise ana cümle ihtiyârlar sâhib-i post olmağa revâ göreler. Ve illâ nâ-kâmil ise cümle pîrler hak söyleyüp erenlerin bin bir gününe dahi hidmet-i tâm edüp tek-i pû ile pûte-i kalde puhte olup hâlis ayârlık ile ehl-i hâl olup nâ-puhte iken sûhte olup revâne ola…"* (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 245).

adayına meslekle ilgili ahlaki öğütlerde bulunur ve beline şed ya da peştamal bağlar. Kalfa da üstatların elini öper. Tören, kalfalığa yükselen çırağın ustasının loncaya hediye sunmasıyla sona erer. Kalfalığa yükselen çırak, gene bir ustaya bağlı olarak çalışmaya devam edebilir ancak ücreti artar, çırakları eğitme görevini de üstlenme payesi kazanır (Koçu, 2002: 15-16).

Bir eğitim ve öğretim ocağı olan esnaf birliklerinde sadece sanatkâr yetiştirmek gayesiyle hareket edilmemekte aynı zamanda topluma ürün ve hizmet sunmanın usul ve erkânı da talim edilmektedir. Usta olabilmek için en az üç yıl kalfalık etmek gerekir ve kalfalık döneminde mesleki beceri yanında ahlaki nitelikler de öğretilir, çırak yetiştirme yeteneği, müşteriyle ilişkiler de gözlenir.

Kalfanın ustalığa çıkması, ilgili iş kolunda bir gediğin boşalmasına da bağlıdır. Bunu ekseri kalfanın kendisi arar, işi veya sanatı terk edecek bir ustayla anlaşır, "peştamallık" denilen bir bedel karşılığı gediği satın alır. Parası bulunmaz veya çıkışmazsa lonca sandığından istediği parayı temin edebilir. Önemle tekrar edilmelidir ki gedik arayan kalfanın ustalığa layık olduğu mensubu olduğu lonca tarafından kabul edilmiş olmalıdır. Bir kalfanın usta olmasında da beline mutlaka bir "şed" bağlanır. Bu münasebetle çırak merasiminden daha parlak bir imtihan töreni yapılır.

Ustalık töreni genellikle ilkbaharda yapılan ve bütün esnaf loncalarının katıldığı teferrüc denilen kır gezisinde toplu olarak gerçekleştirilir.[146] Ustalık törenine o

[146] Çok eski bir gelenek olarak İstanbul esnafının hemen her zümresi yılda bir defa bütün çırakları, kalfaları, ustaları, amirleri ve ihtiyarlarıyla toplu olarak aralarında özel olarak topladıkları parayla Haydarpaşa, Küçüksu, Büyükdere, Beykoz, Florya ve Kâğıthane mesirelerine gider, çadırlar ve lonca malı mutfak ve sofra takımları götürerek bir iki gece orada kalırlar. Gençler türlü oyunlarla, yaşlılar ise arifane sohbetleriyle eğlenirler. Bu teferrücler bir mesire faaliyeti olduğu gibi peştamal kuşatma törenlerinin uygulanma vesilelerindendir. Nitekim teferrüclerde ustalar, yetiştirdikleri çıraklarına peştamal kuşatarak usta çıkarırlar, saz ve söz ehli ile musiki erbabı çalgı çalarlar, oynarlar, saz şairleri türküler ve destanlar okurlar ve aralarında bulunan nüktedan, mukallit, sanat erbabı olanlar da orta oyunları oynarlar ve güreş yaparlar, türlü rakslar ve buna benzer birçok hüner gösterirlerdi. Bu teferrüclerin son günlerinde ustalar çıraklarına peştamal kuşatırlar. Çırağın yaptığı eserler lonca heyeti huzuruna arzedilir, lonca heyeti o eserleri tetkik eder, bir atlas torba içine koyup mühürler, peştamal kuşatılacağı zaman bu torbanın mührünü kâhya açar, yiğitbaşı bir tepsi içinde orada bulunanlara eserleri göstererek gülbank çeker, usta çırağını kâhyanın önüne götürür, çırak diz çöker, kâhyanın elini öper, kâhya çırağın sağ omuzuna elini koyar, yüksek bir sesle "Sabur ol. mütevekkil ol, haram yeme, haram içme, el ve eteğini temiz tut, koymadığın mala el uzatma, gördüğün iyiliği unutma, sana fenalık edeni affet, yürü Allah destgirin ola." der. Usta, elindeki peştamalı kâhyaya verir, kâhya peştamalı çırağın beline bağlar ve yavaşça çırağın kulağına sanatın esrarını söyler. Çırak kâhyanın, diğer ustaların ellerini öper, akran olanlarla kucaklaşır, davul üç kere vurur ve zurna çalmaya başlar. Yiğitbaşı "İlk siftah uğruna aşk ola." diye yüksek sesle haykırarak gümüş tepsideki eşyayı mezat eder, herkes bir parça alıp mukabilinde tepsiye kıymetinden fazla bir para koyar. Böylece dolaştırılan tepsi para ile dolar. Bu paralar usta çıkan delikanlının açacağı dükkâna ilk sermaye olur. Türkler arasında öteden beri hangi

beldedeki bütün ustalar, esnaf kethüdaları, müftü, kadı ile beldenin en büyük camisinin imamı da katılır. Toplantıya en kıdemli esnaf kethüdası başkanlık eder, kethüdalar ve ustalar iki sıralı çember biçiminde dizilirler. Ortada oturarak toplantıyı yöneten kethüdanın iki yanında da müftü ve kadı yer alır. Ustalığa yükselecek kalfa sağında bağlı bulunduğu loncanın kethüdası, solunda kendi ustasıyla birlikte ortaya gelerek hazır bulunanları selamlar, müftünün işaretiyle imam bir aşir (Kur'an'dan on âyet) okur, böylece tören başlar. Ardından müftü esnaflık, sanat, ticaret hakkındaki âyetleri açıklar, kadı da bu türden hadisler ile mezhep imamının içtihatlarını anlatarak dinsel kuralları bir kez daha hatırlatmış olur.

Bundan sonra toplantıyı yöneten kethüda ayakta asasına dayanarak usta adayını karşısına alıp, hangi esnaflık kolundaysa o alanın manevi silsilesini pirine kadar sayar, esnaf ahlakının temel kurallarını son bir kez sıralar. Bunların başlıcaları doğruluk, diğer esnaflara ve müşterilere saygı, sattığı ya da imal ettiği malın belirlenen standartta olmasına özen, eğer eksiklik ya da kusur varsa satmadan önce bunu müşteriye açıklamak, kalfalara ve çıraklara iyi davranmak ve onların iyi yetişmesini sağlamaktır. Kethüdadan sonra sözü kalfanın ustası ve onu yetiştirmek için çaba harcadığını, onun da usta olabilecek beceriyi kazandığını ve ahlaki özelliklerinin de buna uygun olduğunu belirterek kalfasından helallik diler. İlk defa söz hakkı verilen kalfa da ustasına hakkını helal edince usta, çeşitli öğütlerde bulunur ve kalfanın belindeki kalfalık kuşağını çıkarıp ustalık kuşağını sarar.[147]

Ardından dualar edilir. Yeni usta, kıdemlilerin elini öper. Bunu tebrikler izler. Toplantıyı yöneten kethüda başta olmak üzere öbür esnaf kethüdaları ile kalfalar adına üç, çıraklar adına da iki kişi yeni ustayı kutlar. En son müftü ve kadının tebrikiyle tören son bulur (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999: 17-19 ve 93-94).

Osmanlı esnafı bu mertebelerden geçmemiş, usulüne göre yetiştirilmemiş olan ve hariçten gelip hirfet ehli arasına karışmak isteyenlere "ecnebi" ya da "hâm-dest" ismini

sınıftan olursa olsun yekdiğerine samimi dostluk ve fütüvvetkârlık ve fedakârlık hisleri mevcuttur. İşte esnaf teferrücleri bunun güzel bir örneğidir (Taner, 2009: 125-126).

[147] Evliya Çelebi, üstadın bu öğüdünü ve öğüdün akılda kalması için uyguladığı yöntemi "nasîhatnâme-i pîr" başlığı altında şu şekilde aktarmaktadır "*Ey oğul evvelâ harâma bakma ve yalan söyleme ve harâm yeme ve geyme ve içme ve nân u nemeke ihânet etme ve hukûkun kesb etdüğin pirlere hakâret nazarıyla nazar etme ve ulular önünde gitme ve sâbır ol ve hamûl ol ve komadığın yere el uzatma ve emânete hıyânet etme ve fakr u fahrî ile kanâ'at eyle, deyüp bu gûne niçe pend ü nasîhatlar edüp ferzendinin gûşuna menkûş olmağiçün şâkirdinin sağ kulağın berk çeküp ensesine bir sille-i pehlîvânî urup, Ey oğul gafil me-bâş gözün aç gün ahşamlıdır, deyüp Fâtiha deyüp cümle pîr-i pîrân [u] cüvân Fâtiha tilâvet oluna…*" (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 245).

takmakta ve onlarla amansız bir mücadeleye girişmiş bulunmaktadır. (Barkan, 1985: 40).[148]

Görülmektedir ki bir mesleğin hakkıyla icrası için bir ustanın yanında senelerce hizmet ederek sanatın esrarını öğrenmiş olmak; yamaklık, çıraklık ve kalfalık müddeti bittikten sonra da ehliyetini ispat eden bir eser hazırlamış bulunmak, cemiyetin tekkesinde ya da teferrürgâhta yapılan dinî bir merasim ile beline bir tür icazetname olarak şed kuşanmış olmak, boş bir dükkân (gedik) bulmak için beklemek gibi gelişmeler usta olma sergüzeştinin başat epizotlarıdır. Bu süreç, aynı meslekte çalışanların adedini sıkı bir şekilde sınırlamak ve mesleğe mensup herkese her daim kâfi gelecek derecede iş temin etmek gayeleri çerçevesinde yürütülmektedir.

Âdeta bir sanat akademisi gibi yapılandırılan ve Devlet-i Aliyye'yi meydana getiren siyasi, sosyal ve ekonomik katmanlardan belki de en örgütlü ve profesyonelce işletileni olan esnaf loncaları, Osmanlı insanının toplumsal kodlarının en güçlü muhafızlarından, yön vericilerinden ve dahi taşıyıcılarındandır. Yönetim hiyerarşisinden, iş ve uğraş idaresine; denetim birimleri, kaideleri ve uygulamalarından eğitim sistemine kadar tüm hücreleri ile çerçeve Osmanlı nizamının bir anlamda özünü temsil etmekte, Osmanlı kültürünün somut ve reel dünyaya evrildiği güçlü bir yansıtıcı işlevi görmektedir.

Kaynağını Anadolu coğrafyasının her köşesine sinmiş olan fütüvvet ruhundan alan ve Osmanlı insanının hemen tamamını kuşatan bir mekanizmadır. Öyle ki Osman Gazi'den Sultan Vahdettin'e kadar bütün hükümdarlar ve birçok hanedan mensubu dahi bir hirfete bağlanmış ve en az bir sanatı hakkıyla öğrenme gayreti içinde olmuşlar, esnafların birer cemaat olarak örgütlenmelerini sağlamışlar, esnaf örgütlerinin hammadde, işçi, tezgâh sayıları hakkında birbirine yakın büyüklükteki üyelerden oluşan birer zümre olarak doğmasını sağlandıktan sonra birliklerin kendi dinamiği içinde uluşturdukları nizamı döndürebilmelerini bilkuvve ve biteviye desteklemişler,

[148] "Hâm-dest", Farsça bir sıfat olup "eli işe yakışmayan", "beceriksiz" anlamındadır. Osmanlı esnaf nizamlarında ve özellikle XVIII. yüzyılda esnaf şikâyetlerinin yer aldığı belgelerde sıklıkla geçen bir kavramdır. Esnaf nizamnamelerinde "hâm-dest" tabiri çoğu zaman nâ-ehl kelimesiyle birlikte ve aynı anlamda kullanılır. Bahsi geçen hâm-destler esnaf teşkilatının bel kemiği olan usta-kalfa-çırak hiyerarşisini bozan ve ustalığı hak etmeyen kimselerdir. Bir usta yanında mesleğin inceliklerini öğrenmek için gerekli süreyi geçirmeden, esnaf kethüdası ve ihtiyar ustalarının onayını almadan bir dükkân açmaya teşebbüs edenlerdir. Bu kimseler pîr ü perver mahir usta olmadıklarından söz konusu loncanın adına da halel getirmekte ve daha önemlisi halkı zarara uğratmaktadırlar (Kaya, 2014: 448-49).

lonca sisteminde büyük farklılaşmalara meydan vermeyecek düzenlemeleri XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar hem doğrudan müdahaleleriyle hem de tesis ettikleri kurumlar aracılığıyla sürdürme gayreti içinde olmuşlardır.[149]

Devletine, devletin bütün müesseselerine, yasalarına bağlı ve aynı zamanda onları koruyucu bir teminat birimi olan, bir ağacın dallarını andıran son derece ayrıntılı bir teşkilat yapısına sahip olan; kullandığı hammaddenin çeşitliliğine, mal ve hizmetin niteliğine, üretim ve sunum evrelerine ya da hitap ettiği alıcı kitlesine göre çok yönlülük arz eden Osmanlı esnaf örgütlenmesi, denilebilir ki Dünya tarihinin en büyük devletlerinden biri olan Osmanoğullarının kimliğine karışmış asli harç malzemelerindendir. Sermayesi ahlakı olan Osmanlı esnafı pek çok ekonomik ve sosyal hizmetler sergileyerek ve yaşanan yılların şartlarına göre varlığını ve gücünü devamlılıkla ortaya koymayı başararak iktisadi ve içtimai hayatın denge unsuru olmayı başarmıştır. Öyleyse Devlet-i Aliyye ekonomik ve sosyal bakımdan hirfet düzeninin devletidir. Kenetlenmiş bir takım ruhu anlayışıyla ve aralarında tesanüt esasına dayanan sıkı bir meslek ve zümre inzibatı, bir kardeşlik cemiyeti meydana getirmek suretiyle birbirlerini, mahallerini ve dahi memleketlerini korumada ve kalkındırmada bir katalizör işlevi gören Osmanlı esnaf birlikleri ve bu organizmadan hasıl olan çârsû-bâzâr kültürü Osmanlı ruhunun bizatihi kendisidir.

---

[149] İstanbul'da yaşayan herkesin bir meslek sahibi olması istenmektedir. Bütün meslek sahipleri devlete göre esnaf kategorisindedir. Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti için teorik olarak meslek sahibi olmayan ve "boşta gezer" diyebilecegimiz insan tasavvuru yoktur denilebilir (Çağman, 2011: 204-205). Devlet-i Al-i Osman'da çalışmak, iş tutmak, mesleğiyle meşgul olmak her şeyden evvel bir tür haya meselesidir. Haya sahibi insanlardan her vakit işinde gücünde olmaları ve bir bulut gibi alınlarından daima ter akıtmaları beklenmektedir:
Kesb ü kâr üzre olur ehl-i hayâ
Akıdır alnı derin ebr-âsâ SE B 825
Ayrıca Devlet-i Aliyye'de bir kişinin belirttilen uzmanlaşma aşamalardan geçerek edindiği mesleğini kolayca terk etmesi, işinde gücünde ber-karar olmaması önerilmeyen, sakıncalı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Sünbülzade Vehbî, Lutfiyye'sinde sıraladığı birçok mesleki bilgilendirme ve yönlendirme ifadelerinden birinde "Der-men'-i Tebdîl-i Tarîk" başlığı altında meslek değiştirmenin sakıncası üzerine kendi deneyimi üzerinden aşağıdaki telkinlerde bulunmaktadır:
Olma tebdîl-i tarîka mâ'il
Meymenet yokdur olursun sâ'il

Başıma geldi peşîmân oldum
Çok zamân zâr u perîşân oldum

Mu'teber olmuş iken devletde
Yine âzürde idim külfetde

Görmedim hâsılı bir gün râhat
Kahkarî eylemeyince ric'at LUT B 778-781

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESLEKTE ŞİİR

Hüner sahipleri tarih boyunca ustalarından devraldıkları ve dahi çalışma hayatları sırasında edindikleri mesleki birikimi, örneğin sanatlarına ilişkin prensipleri, meslek ahlakına dair idealleri, iş görürken kaçınılması gereken tutum ve davranışları ya da fennin icrasını daha nitelikli kılacak püf noktaları, kaleme aldıkları eserler vasıtasıyla gerek meslektaşlarının gerekse ilgilisinin istifadesine sunmuşlardır. Böylece hem sahip oldukları bilgi ve tecrübenin korunmasını ve yayılmasını hem de benzer iş kolları ile ilgili daha sonra ortaya konacak çalışmalara yön verici bir kaynağın mesleki eğitime kazandırılmasını sağlamışlardır. Nitekim kalıcılık ve gerek zaman gerekse zemin bağlamında tesir dairesinin genişlemesi gibi özellikler, fikrin yazıya dökülmesiyle elde edilen doğal sonuçlar olmaktan öte hemen her sanatkârın asli amacıdır da.

Bir meslek erbabı söz konusu amaçlara ulaşma yolunun, anlatmak istediğiyle anlattığı arasındaki uyumdan geçtiğini, bilgi malzemesiyle onu sunduğu dil tezgâhının keyfiyet bakımından birbirini tamamlayabilmesi gerektiğini bilir. Zira bir eserin istenilen etkiye erişebilmesi ve akılda kalırlığı evvela okuyana keyif vermesiyle mümkün olabilmektedir ki keyif verme düzeyi doğrudan kaynağın dili kullanma maharetiyle ilintilidir. İşte keyif verme ve beraberinde gelen hayranlık ve kalıcılık hedeflerinin gerçekleşmesi bağlamında müellifin zihninde şekillenenleri sunmada kullandığı en yetkin yardımcı unsur, şuurla aynı kökten türediği ve ortaya çıkışının dinî argümanların etki dairesini geliştirmek adına din adamları sayesinde gerçekleştiği kabul edilen şiirin tesirli ve çoğu zaman sihirli üst dilidir.

Bu demektir ki şiir sadece lirik içerikler barındıran bir ifade formu olmayıp aynı zamanda ve hatta aslında muhataplarını şuurlandırmayı şiar edinenlerce kullanılan bir vasıtadır. Bu bahiste dikkat klasik Türk şiirine çevrildiğinde nasihatnamelerden fıkıh kitaplarına, tefsirlere, ilmihâllere, hilyelere, siyerlere, Kur'an ve hadis tercümelerine dahası fetva hükümlerine, tababetten astronomiye, lügat ve gramerle ilgili çalışmalardan tarihlere, siyasetnamelerden sefaretnamelere, seyahatnamelere, biyografik eserlere ve dahi medreselerde okutulan ders kitaplarına varıncaya kadar oldukça geniş bir perspektifle birçok fende, söyleyecek sözü olan ehl-i hünerin mesleki fikir ve tecrübelerini şiir formunda beyan ettikleri görülmektedir.

3.1. MANZUM DİNÎ-TASAVVUFİ METİNLER

Manzum ihtisas metinlerinin velut bir temsil sahası olan dinî-tasavvufi alanın Türk-İslam medeniyet dairesinde gelişen kesitine odaklanacak olunursa Ahmed Yesevi'den başlamak üzere Edib Ahmed Yükneki, Mevlâna, Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre, Sultan Veled, Ahmed Fakih, Âşık Paşa, Süleyman Çelebi, Eşrefoğlu Rumi, Yazıcızâde Mehmed, Akşemseddin, Dede Ömer Ruşeni, İbrahim Gülşeni, İbrahim Tennuri, Şeyh Gâlib, Şemseddin Sivasi, Sakıb Dede, Esrar Dede gibi birçok din âlimi ve mutasavvıfın insanların ilgisini ilahiyat sahasına çekme ve muhataplarının dinî doğruları, kabulleri öğrenme ve özümseme hızını artırma gayeleri çerçevesinde, değerlendirmelerini ifadede şiir formuna sıklıkla başvurmuşlardır.[150]

Tasavvuf mesleğinin mahiyeti hususunda birtakım değerlendirmelerin nazma çekildiği başvuru metinlerinden biri Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi'ye aittir. Bu manzume, hem tasavvufun farklı tanımlamalarını seyr ü sülukun aşamalarına göre bünyesinde toplaması hem de bu yolun (meslek-i aşk) haritasını vermesi bakımından kayda değer bir numunedir:

Bidâyette tasavvuf sûfî-i bî-cân olmaga derler
Nihâyette gönül tahtında sultân olmaga derler
(Tasavvuf, başta varlığından sıyrılmak, sonda ise gönül tahtının sultanı olmaktır.)

Tarîkatte ibârettir tasavvuf mahv-i sûretten
Hakîkatte sarây-ı sırda mihmân olmaga derler
(Tarikatte beşerî zaaflardan kurtulmak, hakikatteyse ilahi sır sarayının misafiri olmaktır.)

Bu âb u kil libâsından tasavvuf ârî olmaktır
Tasavvuf cism-i sâfînûr-i Yezdân olmaga derler
(Tasavvuf, topraktan yapılmış fanilik elbisesinden kurtulmak, Hakk'ın nuru hâline gelebilmektir.)

Tasavvuf lem'a-yı envâr-ı mutlaktan uyarmaktır

[150] Aşağı yukarı yetmiş bin beyitlik şiir birikiminin, bu denli bilinip sevilmesinde ve böylece zamanın ötesine geçmesinde büyük bir payı olan Hz. Mevlâna, usanmasına rağmen müridleri üzerindeki etkisi sebebiyle şiir dilini kullanmaya devam ettiğini şu şekilde ifade etmektedir: "*O kadar gönül alıcıyım, gönül yapmayı isterim ki yanıma gelen şu dostların canları sıkılır korkusuyla şiir söylerim, onunla oyalanmalarını dilerim. Yoksa ben nerdeyim, şiir nerde? Vallahi şiirden usanmışım ben. Bence şiirden beter birşey yok. Hani şuna benzer bu. Birisi, konuğunun dileğine uyar da o işkembeye el atar, onu yıkamaya koyulur; çünkü konuğun iştahı işkembeyedir. Bana da şiir söylemek gerek. İnsan, filân şehirde hangi kumaş gerek, hangi kumaşı alıyorlar buna dikkat eder de onu alır, onu satar. İsterse matahların en aşağısı olsun. Bilgiler elde etmeye çalıştım, öğrendim, belledim. Yüksek kişiler, gerçeğe erenler, akıllı-fikirli adamlar, uzağı görenler, derin bilginler, yanıma gelince onlara eşi olmayan, güzel mi güzel, ince mi ince şeyler anlatayım diye bütün o bilgileri burada topladı, o zahmetleri buraya getirdi, yığdı; ben ne yapabilirim.*" (Mevlâna, 2011: 62-63).

Tasavvuf âteş-i 'aşk ile sûzân olmaga derler
(Tasavvuf, ilahi nurlarla tutuşmaktır, aşk ateşi ile yanmaktır.)

Tasavvufta şerâit nâme-i hestîyi dürmektir
Tasavvuf ehl-i şer' u ehl-i îmân olmaga derler
(Tasavvuf, varlık kitabını dürmektir, şeriat ehli ve hakiki iman sahibi olmaktır.)

Tasavvuf ârif olmaktır hakîmen âdetullâha
Tasavvuf cümle ehl-i derde dermân olmaga derler
(Tasavvuf, ilahi sırra vakıf olmaktır, arifliktir, dertlilere derman olmaktır.)

Tasavvuf ten tılsımın isim miftâhıyla açmaktır
Tasavvuf bu imâret külli vîrân olmaga derler
(Tasavvuf, beden tılsımını isim anahtarıyla açmaktır, bu imareti külliyen yok etmektir.)

Tasavvuf sûfî kâli hâle tebdîl eylemektir bil
Dahî her söz ki söyler âb-ı hayvân olmaga derler
(Tasavvuf, sufinin sözünü hâle dönüştürmektir, sufinin her sözü ab-ı hayattır.)
…
Tasavvuf kalb evinden mâsivâllâhı gidermektir
Tasavvuf kalb-i mü'mîn arş-ı Rahmân olmaga derler
(Tasavvuf gönül sarayından Allah'tan başka her şeyi çıkarmaktır. Çünkü tasavvuf, mümin bir kalbin Allah'ın arşı olması demektir.)

Tasavvuf her nefeste şarka vü garba erişmektir
Tasavvuf bu kamu halka nigâh-bân olmaga derler
(Tasavvuf, her nefeste doğuya ve batıya erişmek, oralardaki ehl-i îmânı düşünmek, ihtiyaç sahiplerine hizmet etmek, bütün halkı görüp gözetmeye çalışmaktır.)

Tasavvuf cümle zerrât-ı cihânda Hakk'ı görmektir
Tasavvuf gün gibi kevne nümâyân olmaga derler
(Tasavvuf, cihanın zerrelerinde Hakk'ı görebilmektir, varlığa gün gibi görünmektir.)

Tasavvuf anlamaktır yetmiş iki milletin dilin
Tasavvuf 'âlem-i akla Süleymân olmaga derler
(Tasavvuf, yetmiş iki milletin dilini bilmek, akıl âlemine Süleyman olmaktır)
…
Tasavvuf günde bin kerre ölüp yine dirilmektir
Tasavvuf cümle 'âlem cismine cân olmaga derler
(Tasavvuf, her gün ölmeden evvel ölmek, âlemin cismine can olabilmektir.

Tasavvuf zât-ı insan zât-ı Hak'da fâni olmadır
Tasavvuf kurb-ı "ev ednâ" da pinhân olmaga derler
(Tasavvuf, insanın Hakk'ın varlığında yok olması, Mirac vuslatında tecelli eden "iki yaydan daha yakın" olma durumunda bile kendini gizleyebilmesidir.)

Tasavvuf cânı cânâna verip âzâde olmaktır
Tasavvuf cân-ı cânân cân-ı cânân olmaga derler
(Tasavvuf, canı sevgiliye verip esaretten kurtulmak, sevgilinin canı olabilmektir.)

Tasavvuf bende olmaktır hakîkat hak ey İbrahim
Tasavvuf şer'-i Ahmed dilde burhân olmaga derler
(Ey İbrahim! Tasavvuf, Hakk'a kulluk ve Hz. Peygamber yolunu gönülden rehber eylemektir.) (Haksever, 2012: 14-18).

Âmil Çelebioğlu dinî mevzuların manzum biçimde ifade edilmesini müellifin şair oluşu veya bu sahada eser verme arzusu, tercüme eserlerde eserin aslının da manzum oluşu, talimî (didaktik) konularda manzum yazma geleneği, nazire yazma geleneği, kolay okuma ve ezberleme üstünlüğü şeklinde beş nedene bağlamaktadır (Çelebioğlu, 1998: 350) ki bu nedenler zincirine şiirin müzikal yönünün dinleyiciye verdiği keyif, aktarım kolaylığı sunması, hayal gücünü tetiklemedeki etkisinin erbabınca kavranması ve kalem ustalarının İslam dünyasında başucu kitabı hâline gelmiş mühim öğretici dinî eserleri nazma dönüştürerek tedrisatta ya da günlük yaşamda söz konusu meslek metinlerinden faydalananlardan dua almak istemesi de eklenebilir. Nitekim bu bağlamda Devlet-i Aliyye'de bir tür dua alma amaçlı hediyelik manzum eser yazma geleneğinin yerleşmiş olduğu ve bu sebeple birçok eserin başlığında "tuhfe" sözcüğünün geçtiği bilinmektedir.

Dinî-tasavvufi alanda meslekte şiir bahsiyle ilgili olarak üzerinde durulacak ilk manzum mesleki metin örneği es-Seyyid Muhammed'in feilâtün feilâtün feilâtün feilün vezniyle nazma çektiği Nazm-ı Sûre-i Kur'an isimli tefsir çalışmasıdır. Kur'an surelerinin tamamının ele alındığı bu şiir metninde müellif bir taraftan sure isminin anlamını verirken diğer yandan o surenin önemi ve / veya ana iletisi üzerinde durmuş ve böylelikle hem Kur'an surelerinin isimlerini, değerlerini hem de Kur'an'ın temel ilkelerini öğretmeyi amaçlamıştır.[151] Mesela Fatiha suresinin, Kur'an'ın ser-levhası hükmünde olduğunu, Bakara suresindeki meydan okumayı hatırlatarak Kur'an'ın icazının altını çizer. Fil ordusunun helak olduğunu hatırlatıp, refah içinde yüzüp nimetlere erdiği hâlde Allah'a düşman olan Kureyş kavmi gibi olmama nasihatında bulunur. Dini gereği gibi yaşayarak ölenlerin ahirette kevser şarabından tadacağını, kâfirlerin ise cehennemle cezalandırılacaklarını anımsatırken Kevser ve Kafirun surelerini anar. İlahi yardımla zafere erişip olgunlaşmanın ve cehennem alevlerine

[151] Az sayıda da olsa kolayca akılda tutma gayesine dönük bir talim yaptırma amaçlı, manzum formda kaleme alınmış, tefsire göre çok daha sınırlı mahiyette başka Kur'an-ı Kerim risalelerinden de söz etmek mümkündür. Bunlar: Dâ'î'nin Suverü'l-Kur'ân'ı, Lâtîfî'nin Esmâ-i Süveri'l-Kur'ân'ı, Şeyhülislam Yahyâ Efendi'nin Tertîb-i Süveri'l-Kur'ân'ı, Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa'nın Tertîb-i Nefîs'idir (Kaplan, 2016a: 269).

düşmemek için tedbirli olmanın ve ihlasla Rabb'in rızasını kazanmanın gereğini ifade ederken Nasr, Leheb ve İhlas surelerini zikreder. Felak ve Nas surelerini okuyarak vesveseci şeytan başta olmak üzere, bütün habis odakların şerrinden Allah'a sığınmanın gerekliliğini vurgular:

Hakk-ı tertîb iledir Mushaf-ı Kur'ân-ı Hudâ
Gerçi zabt eylemiş sûreleri her dânâ

Bu yüz on dört sûreyi vezn ile tertîb eyledim
Edelim nazm-ı kerîm üzre müretteb zîbâ

Sûre-i Fâtiha ser-levha-ı âyât-ı 'ızâm
Bakara cümleden i'câz ile müehhar ma'nâ
…
Veyl-i Hak câ-yı makarr eyledi kavm-i Fîle
Refeh ü teslîm Kureyş eyleme kim oldu a'dâ

Dîn-i kâmille gidene Kevser içre ukbâda
Kâfirûn nâr-i cahîm içre olsun müczâ

Nasr olup pîşe dek olmaya hakkında Leheb
Eyle İhlâs'a devamı ki ola tahlîsa rızâ

Kıl teavvüz Felak'ın keyd ü şerr ü zenneden hem
Nâs vesvâs-ı habîse nazar etmez Mevlâ (Akpınar, 2009: 9-13)

Hz. Peygamber'in "Ümmetimin dinî işlerine dair kırk hadis ezberleyeni Allah kıyamet günü fakihler ve âlimler zümresiyle haşreder." hadisindeki mükâfata istinaden İslam coğrafyasında başta muhaddisler arasında olmak üzere kırk hadis tercümesi yazmak bir gelenek hâlini almış, dünyada ve ahirette huzur bulmak, Hz. Peygamber'in şefaatinden nasiplenerek dünyevî sıkıntılardan kurtulmak, her an Hz. Peygamber'i hatırda tutmak gibi niyetlerle hazırlanan kırk hadis seçkileri kulağa daha hoş gelmeleri ve akılda daha iyi tutulup kolaylıkla öğrenilebilmeleri ve benimsenebilmeleri gibi nedenlere bağlı olarak daha çok manzum formda ve özellikle kıta nazım biçiminde tercüme edilerek okuyucunun / dinleyicinin hizmetine sunulmuştur.[152]

[152] Şâh-ı merdândan rivâyetdür
Dir ki buyurdı ol fasîh suhan

Kim ki taʿlîm iderse ümmetime
Kırk hadîsümi dîn emrinden

Kopara anı hâlik-i ʿâlem
Fukahâ zümresi ile sinden

Şu ana kadar yüzün üzerinde örneği tespit edilmekle klasik Türk edebiyatında siyer, mevlid, maktel, hilye, miracname gibi dinî-tasavvufi türler içerisinde en fazla işlenen içeriklerden olan kırk hadis tercümelerinin çoğunluğunu oluşturan mazum formları bir tür şiir dilli öğretici mesleki metin olma özelliği göstermektedir.[153] Bu tür manzum kırk hadis çalışmalarından biri Devlet-i Aliyye'de mühim hizmetlerde bulunmuş düşünürlerden biri olup devlet adamlığının yanı sıra hadis, fıkıh, tıp ve tarih gibi dinî ve pozitif ilimlerle de iştigal edip çok sayıda eser kaleme almış olan İdris-i Bitlisi'ye aittir. Hadîs-i Çihil Tercümesi adlı eseriyle kırk hadis yazma geleneği içinde de yer alan Bitlisi'nin aruzun fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün ve fâilâtün feilâtün fâilâtün fâilün kalıplarını kullanarak nazma çektiği manzum tercümesinde zikir, namaz, sadaka, günah, dua ve ahiret, sabır, ilim, cömertlik ve özellikle de güzel ahlakla ilgili hadisler ele alınmıştır:

"*Müslüman, elinden ve dilinden diğer müslümanların emin olduğu kişidir*."

Mümin oldur ki, selamet bula ondan müslimîn
Cümlesi ola anın dest ve zebânıdan emîn
…
"*İlim talebi her Müslüman erkek ve kadına farzdır*."

Mümine farzın ki tâlib-i ilim olmagı
Oldu bu manaya şâhid Mustafa'nın buyrugı

"*Cennet, cömertlerin yurdudur.*"

Cennet-i firdevs oldu çünki vâr eshiyâ
Ey birâder gel sehâvet eyle istersen rehâ

"*Sabır, imanın yarısıdır."*

Bu fakîr ü hakîr ü miskînün
Semiʿine irdi bu çün bu kavl-i hasen

Cemʿ idüp kırk hadîsi nazm itdüm
İmtisâl idüp ol işârete ben

Şol ümîde ki rûz-ı mahşerde
Şefkat olmaya ebden ve ümden

Her kişi nefsî nefsî didügi dem
Muhyî miskîne kendü lütfundan

Dileyüp cürmüni şefâ'at ide
Cümle 'âsîlere şefâ'at iden (Özdemir, 2016: 329)

[153] Ali Şir Nevâî, Fuzûlî, Nev'î, Fevrî, Latîfî, Hâkânî, Şâhî, Usûlî, Gelibolulu Mustafa Ali, Nâbî, Fevrî, Nev'î gibi birçok önemli şair, bu çok sayıdaki manzum kırk hadis tecrübesine katkıda bulunanlardandır.

Candan anla nısf-ı îmândır didi sabra Rasûl
Her belâya sâbır ol kim ola îmânın kabul
…
"*Dikkat edin! Muhakkâk ki yalan, insanın yüzünü karartır.*"

Âgâh ol kim dü cihânda yüz karasıdır yalan
Mustafa'nın kulu bu ma'naya şahittir inan
…
"*Kim komşusuna ikrâm ederse cennet ona vâcip olur.*"

Ol kişi kim hemcivâra her dem ide hürmeti
Vâcib eyler Hakk Teâlâ anın içün cenneti (Akot, 2014: 81-82)

Mesleklerinin erbabı kimselerin bir öğretici çalışma olması niyetiyle kaleme aldıkları manzum meslek metinlerinden kırk hadis tercümesi kadar numune bolluğuna sahip olmasa da manzum kırk ayet tercümelerine ya da diğer ismiyle manzum tefsir eserlerine de rastlamak mümkündür ki bu türün en çarpıcı ve müellifi Okçuzâde Şah Mehmed Efendi'nin iddiasına göre Anadolu'daki ilk örneği olan En-nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în adlı çalışmadır. Okçuzâde, manzum vâki olan ayetlerden kırk tanesini seçerek bunları rabt-ı mana için bir kıta içine idmac u derc ettiğini söylediği eserinde önce ele aldığı her ayeti nazmen tercüme eder sonrasında da mensur formda ayete ilişkin tahkiyelendirmelere başvurur, zaman zaman da manzum alıntılamalar yapar:

Ey taleb-kâr-ı rızâyı Îzidî
Lutfile bezl-i direm kıl unfı ko
Enfüs-i eşyâyı virmekdür hüner
"*Len-tenâlû'l-birra hattâ tünfikû*"

Lâmiî ki eştât-ı bedâyi-i sanâyi'un câmi'idür. Bu âyet-i mu'ciz-gâyeti bu vech-i pesendîde üzere silk-i nazma keşide kılmış ki

Varunı bezl ide gör imsâkı ko
"*Len-tenâlû'l-birra hattâ tünfikû*"[154]
…
Fesâd eyleyen zümre-i nâ-pesend
Olur sanma mekr-i Hudâ dan emîn

Yed-i kudret imlâ ider anlara
"*Ve ümlî lehüm inne keydî metîn*"

Kemâl Paşa-zâde merhûm bu âyet-i iltibâsı bu gûne iktibâs buyurmuşdur.

[154] Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça iyiye eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir (Âl-i İmrân: 92)

İdüp bunca fisk u fesâd ol la'în
Dime nice oldı belâdan emîn
Bu imhâlı sanman ki a'mâldür
"*Ve ümlî lehüm inne keydî metîn*"[155]
…
Ne ki var enfüs ü âfâkda hep
Vahdet-i Hakk'a olupdur şâhid
Mâ-sivâya nazar itme zinhâr
"*İnnemâ'llâhü ilâhun vâhid*"[156] (Sevgi, 1994: 151-155)

Kur'an ayetlerinin müstakilen manzum yolla belirtilip te'vil edildiği bu tür örneklerin bazılarında bir surenin tamamının manzum formda tefsir edildiği de görülür. XVI. yüzyıl şairlerinden Merdümî Abdüsselâm Çelebi içinde kırk hadis tercümesi de bulunan ve aruzun feilâtün mefâilün feilün vezniyle kaleme aldığı 513 beyitlik Tuhfetü'l-İslâm adlı eserinin manzum kırk ayet tefsiri faslına Fatiha suresiyle başlamış ve bu surenin tamamını şu şekilde nazma dökmüştür:

Bismi'llâhi'rahmani'r-rahîm

İbtidâ idelüm söze Hakk'un
Nâm-ı pâkiyle kim Alîm oldur
Dü-cihân içre bî-şek ü [bî-]rayb
Halka Rahmân u Rahîm oldur

Elhamdü li'llâhi Rabbi'l-'âlemîn. Er-Rahmâni'r-Rahîm

Hamd ana kim cihânda Rab oldur
Ya'nî Perverdigâr-ı 'âlemdür
Padişâh-ı Rahîm u Rahmândur
Mülk-i kevneyn ana müsellemdür

Mâliki yevmi'd-dîn. İyyâke na'büdü ve iyyâke nesta'în

Mâlik-i rûz-ı mahşersin
Sana mahsûsdur 'ibâdetümüz
Bize lutfun mu'în olursa n'ola
Çünki sendendür isti'ânetümüz

İhdine's-sıratel'l-müstekîm. Sırate'l-lezîne en'amte 'aleyhim. Gayri'l-ma'dubü aleyhim veleddâllîn.

Bize ol râh-ı müstekîme delîl
Ya'nî kıl ehl-i hâl olanlardan
Kılma magzûb olanlar ile bizi

[155] Onlara mühlet veriyorum. Doğrusu benim fendim çok sağlamdır! (Kalem: 45)
[156] Allah ancak bir tek ilâhtır. (Nisâ: 171)

Ehl-i küfr ü dalâl olanlardan (Sevgi, 1993:141-42)[157]

Öğretici manzum mesleki metinlerin din-tasavvuf eksenli bir diğer kolu siyer alanında hayat bulmuştur. Dinî-tasavvufi edebiyatta başlıca odak noktası olan Hz. Peygamber'in, genellikle Nur-ı Muhammed olarak, yaratılmasından ve nesebinden başlayarak vefatına kadar geçen süreçte doğum mucizeleri, yetişme evreleri, risaleti, İslamiyeti yayma uğrunda gösterdiği çaba, hicreti, gazaları ve karşılaştığı diğer zorluklar ve bunları nasıl aştığı, miracı ve diğer mucizeleri gibi birçok yaşam kesitini bütün yönleriyle ele alıp öğreten siyer-i nebiler de diğer manzum dinî-tasavvufi eserler gibi temelde ana dili Türkçe olan Müslüman tebaaya Hz. Peygamber'in örnek alınması gereken hayatını ve dahası hayat felsefesini ahenkli üslubun sağladığı anlama kolaylığı ile daha kalıcı bir şekilde kavratmak amacıyla kaleme alınmışlardır zira İslam'ın esası Kur'an ve Hz. Peygamber'in hayatıdır. İslamı ve dahi Kur'anı anlamak bir anlamda onun hayatını bilmekle mümkündür. İşte bu sebeplerle daha İslamın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in hayatını yazıya geçirme çalışmaları başlatılmıştır ki bu sayede söz konusu siyer / sîre / megâzî neviinden eserler toplumun geniş kesimlerince birer başucu kitabı olarak yüzyıllar boyu Kur'an-ı Kerim gibi mukaddes sayılarak muhafaza edilmişler, okunmuşlar ve ezberlenmek suretiyle nesilden nesile aktarılmışlardır.[158]

[157] En-nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în ile Tuhfetü'l-İslâm dışında Klasik Türk edebiyatında manzum tefsir yazmak niyetiyle kaleme alınan yedi eser daha tespit edilmiştir. Bu eserler: XV. asır Anadolu şairlerinden Hatiboğlu'nun aruzun fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla ve mesnevi nazım şekliyle Mülk suresi üzerine yazmış olduğu 3910 beyitlik Letâyifnâme'si; Yasin, Mülk ve Nebe sureleri üzerine XVI. yüzyılda kaleme alınan 2500 beyitlik Livâyî Tefsiri, XVI. asır şairlerinden Hüseyin b. Ahmed Sirozî'nin Yâsin suresi'nin bazı ayetlerini izah ettiği yaklaşık on bin beyitlik Câmi'u'n-Nesâyîh'i ve yaklaşık on bir bin beyitlik bir İhlâs suresi tefsiri olan Câmi'u'l-Envâr'ı, XVI. yüzyıl şairlerinden Revâhî'nin aynı zamanda bir kırk hadis tercümesi metni de olan Tenvîrü'l-Ebsâr'ı, Şehsüvaroğlu Ali'nin XVII. yüzyılda yazdığı bir Yasin suresi tefsiri olan 1826 beyitlik Riyâzü'l-Gufrân'ı ve gerek şekil özellikleri, gerek tefsir edilen sure ve ayetlerinin niceliği bakımından klasik Türk edebiyatının en orijinal manzum tefsiri sayılabilecek, toplamda 656 ayetin tefsir edildiği Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas tarafından kaside nazım şekliyle kaleme alınmış olan 8049 beyitlik Bâğ-ı Behişt'tir (Taş, 2015).

[158] Öğretici, telkin edici, yönlendirici dinî-tasavvufi meslek metinleri olmaları yanında klasik Türk edebiyatının tür repertuarı içinde de değerlendirilen başlıca müstakil manzum siyer örnekleri şunlardır: Klasik Türk edebiyatı bünyesinde ilk müstakil siyer olarak değerlendirilen Erzurumlu Kadı Darir'in XIV. yüzyılın sonunda tercüme ettiği manzum-mensur biçimli 3500 beyit civarındaki Tercümetü't-Darir veya Siyer-i Nebî Tercümesi, tıpkı kısmen bir siyer örneği de sayılabilecek olan Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necât'ı gibi Türk halkı üzerine en çok tesir eden Yazıcıoğlu Mehmed'in XV. yüzyılda yazdığı kaside-mesnevi formundaki 9000 beyit civarındaki Muhammediye'si ve yine aynı yüzyılda Abdurrahman adlı bir şairin mesnevi formunda yazdığı on beş bin beyit civarındaki Siyerü'n-Nebî'si ile yaklaşık on sekiz bin beyit civarındaki hacmiyle Velî'nin Sîretü'n-Nebî'si, XVI. yüzyılda kaleme alınan otuz üç bin beyitlik yapısıyla en hacimli Türkçe manzum siyer örneği olan Amasyalı Münîrî'nin Siyer-i Nebî'si, Veysî'nin XVII. yüzyılda yazdığı Dürretü't-tâc fî sîreti Sâhibi'l-Mi'râc'ı ve içerisinde birçok manzumenin de yer aldığı Urfalı Nâbî'nin Zeyl-i Siyer-i Veysî'si (Öztoprak, 2010; Özfırat, 2014).

Yazıcıoğlu Mehmed'in XV. yüzyılda kaleme aldığı, on iki değişik aruz kalıbından ve üç bölümden müteşekkil 9008 beyitlik Muhammediye isimli siyerinde Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere nazaran yüceliği ile başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere Ay'ı ikiye bölmesi, Güneş'i geri döndürmesi ve ölüyü diriltmesi, bir sefer esnasında parmakları arasından su akıtması gibi mucizeleri şu şekilde nazmedilmiştir:

Onu çok mu'cizât ile mükerrem eyledi illâ
Cemî'i mu'cizâtından muaazzam kıldı Furkân'ı

Ki zîrâ mu'cizâtı Hakk ikiye munkasım kıldı
Biri hissiyyedir onun biri akliyye imkânı

Şu kim hissiyyedir verdi cemîi enbiyâya Hak
Kim isbât edeler Hakk'ı onunla halka aklânî

Şu kim akliyyedir onu Habîbine ediptir has
Ki zîrâ 'âlemü'l-halktır biliptir ilm-i Rahmân'ı
…
Mu'cizâtına onun yoktur hesâb
Kendi ayn-ı mu'cize sâhib-Kitâb

Madde-i 'âlem ona münkâd idi
Mu'cizâtından murâd irşâd idi

Mu'cizâtından birisi bu kim ay
İki pâre oldu sankim iki yay

Nakl eder Kâdî Îyâz ender-Şifâ
Ümmü Seleme evinde Mustafâ

Gün dahi varmış inip batmış idi
Gün dahi varmış inip batmış idi

Çün güneş dolandı açtı gözünü
Pes Alî'den yana tuttu yüzünü

Dedi kıldın mı namâzı yâ Alî
Dedi kılmadım edeb kıldım velî

Gördü gün batmış cihân olmuş habeş
Dog dedi doğdu gerü derhâl güneş

Tâ Alî kıldı namâzını tamâm
Vardı dolandı geri gün ey hümâm

Hem geri Kaadî İyâz nakl eyledi
Kim Şifâ'sında bu sözü söyledi

Geldi bir a'rabî dedi yâ resûl
Var idi bir kızcağızım öldü ol

Ger kızını dirgüresin onu bulam
Pes elinde ben dahi mü'min olam

Vardı kızın kabrine ashâb ile
Atası ve anası kızın bile

Dedi yâ kız diril emru'llâh ile
Tâ seni atan göre mü'min ola

Geldi âvâz pes kabirden söyledi
Kim ulaştı cânım Allâh'a dedi

Yâ resûlu'llâh dilerlerse necât
Mü'min olsunlar bulalar tayyibât
…
Yolda abdest aldı kondu kondular
Gördüler su yok resûle döndüler

Dediler kim yâ resûlu'llâh sebîl
Senden artık kimsede yoktur su bil

Pes eline aldı bardagını ol
Bardagına sokdu parmagını ol

Aktı parmaklar arasından sular
Çeşmeler gibi yerin yüzün sular

Câbir-i Ensâri aydur ey amû
İçtik abdest aldık ol sudan kamu
…
Mu'cizâtına onun yoktur idâd içre hesâb
Ettiler ammâ sahâbe üç binini ihtisâb

Biz dahi bu cümleden bir nicesin arz eyledik
Tâ ki âşıklar temâşâ edeler açtık nikâb (Çelebioğlu: 1975).

Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar hayatının bütün safhalarını ele alan müstakil eserler siyer metinleri olduğu gibi yalnızca veladeti, mu'cizeleri, gazaları, hicreti, mi'râcı gibi onun hayatının bir yönünü işleyen siyer alt metinleri de kaleme alınmış[159] ve aslında siyerlerin bir kolu durumundaki bu eserler zamanla Türk

[159] Örneğin miraç hadisesinin anlatıldığı miraciyeler bu kategoride metinlerdir. Bu türün müellifi bilinen örnekleri şunlardır: Abdülvâsî Çelebi'nin XV. yüzyılda kaleme aldığı 567 beyitlik Mi'râc-nâme-i Seyyidü'l-Beşer Hazret-i Resûlullâh 'Aleyhi Efdali's-Salavât'ı, XV. yüzyıl ulemasından Ârif'in 1745 beyitlik Mir'âcü'n-Nebî'si, İsmail Hakkı Bursevî'nin Mi'râciyye'si, Nâyî Osman Dede'nin 102 beyitlik Mi'râcü'n-Nebî 'Aleyhi's-Selâm'ı, Süleymân Nahifî'nin Mi'râcü'n-Nebî, Mecîdî'nin 289 beyitlik Hâzâ

edebiyatında müstakil bir tür olarak yerlerini almışlardır. Bu alt türlerden biri olarak kaynağını Hz. Ali'den rivayet edilen, "Hilyemi gören beni görmüş gibidir. Beni gören insan bana muhabbetle bağlanırsa Allah ona cehennemi haram kılar; o kişi kabir azabından emin olur, mahşer günü çıplak olarak haşredilmez."[160] meâlindeki hadisinden alarak gelişen ve genel manada Hz. Peygamber'in fiziki ve ruhi portresinin, güzel sıfatlarının sözcükler yardımıyla resmedilmesi anlamında kullanılan, sonraları ise buna diğer peygamberler, dört halife, İslam büyükleri ve tarikat önderlerinin siret ve suretlerinin yazılmasının da eklenmesiyle konu alanı genişleyen hilyeler ve daha kapsamlı hali olan şemail kitapları da bilhassa Hakani Mehmed Bey'in XVI. yüzyılda kazandırdığı ivmeyle manzum formda pek çok numune üretmiştir.[161] Bir öğretici

---

Mi'râciye-i Risâlet-penâh 'Aleyhi's-Selâm'ı, Hâfız 'Ömer Yenişehrî-i Fenâri'nin Mi'râciyye'si, Abdülbâki Ârif'in Mi'râciyye'si, Seyyîdî'nin 143 beyitlik Der-Beyân-ı Kıssa-i Mi'râc'ı, Muhammed Fevzî'nin Kudsiyyü's-Sirâc fî Nazmi'l-Mi'râc'ı ve Receb Vahyî'nin Minhâcü'l-Mi'râc'ı (Akar, 1987).

[160] Hakani Mehmed Bey'in Hilye-i Saadet'inde bu husus şu şekilde nazmedilmektedir:

Bu hadîs içre budur kavl-i ehem
Ya'ni Allâhu Taâlâ a'lem

Nice pâkîze suhanden sonra
Fahr-i âlem dedi benden sonra

Hilye-i pâkimi kim görse benim
Ola görmüş gibi vech-i hasenim

Gördüğünce müteşevvık olsa
Hâsılı hüsnüme âşık olsa

Ârzû etse yüzüm görmege ol
Kalbine neşve-i Hakk etse hulûl

Âteş-i dûzah olur ana harâm
Eyler ikrâm ile firdevse hırâm

Fitne-i kabrden ol merd-i Hudâ
Yevm-i mîzâna dek emn üzre ola

Dahi haşretmeye uryân anı Hak
Ola gufrânına Hakkın mülhak

Anı hırz eylese bir ehl-i sefer
Zarar ermez ana der Peygamber

Bu rivâyât-ı kesîrü'l-berekât
Böyle nakloldu Ali'den bizzât (Pala, 2013: 56)

[161] Şeyhî-i Sivasî'nin Şemâil-i Şerif'i, Cevrî İbrahim'in Hilye-i Çâryâr-ı Güzîn'i, Evcdî Ahmed Efendi'nin Hilyetü'l-Evliyâ ve Ravaztü'l-Asfiyâ'sı, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Hilye-i Enbiyâ'sı, Neşatî Ahmed Dede'nin Hilye-i Enbiyâ'sı, Süleyman Nahifî'nin Hilyetü'l-Envâr'ı ve Arif Süleyman Bey'in Nazîre-i Hakanî'si, Selîmî Dede'nin Hilye-i Şerîfe'si Mazlumî'nin Şemâil Tercümesi, Nesîmî Mehmet Efendi'nin Gülistân-ı Şemâil'i ve Mustafa Bosnavî'nin Hilye-i Nebeviye'si manzum formda kaleme alınan önemli hilye örnekleridir (Erdoğan 2011).

metin türü olarak hilye Hz. Peygamber'i rüyada gören bir müslümanın onu gerçekten görmüş sayılacağı bilgisinden beslenip bir âdet hâlinde ezberlenir, duvarlara asılır olmuştur. Müslümanların zihninde Hz. Peygamberin ideal bir resmini çizmek ve bu odaklanmadan Peygamber ve din sevgisini ve bağlılığını pekiştirmek ve yazan açısından Hz. Peygamber'in şefaatine vesile olmak amacıyla kaleme alınınan hilye türünün bu en mühim örneğinde Hz. Peygamber'in gözleri şu şekilde tasvir edilmektedir:

Ol görür gözleri masnuâtın
Muktezâsıydı tecelliyyâtın

Anı göz nûru gibi seyri cemâl
Bî-misâl etmiş idi bi'l-icmâl

Çeşm-i hak-bîni gibi ahsen idi
İki şehbâz-ı şikâr-efgen idi

Görünürdü gözü dâim mekhûl
Haddizâtında siyeh-çeşm idi ol

Şîve-i gamze-i lâzım-nâzı
Âlemin olmuş idi mümtâzı

Kûşe-i çeşm ile ettikçe nigâh
Gaşy olurlardı sürûş-ı dergâh

Hîn-i rü'yette açardı nazarı
Nükte-i sırr-ı "Ke lemhı'l-basar"ı

Gark-ı hûn etmiş idi nâfe-misâl
Huten âhûların ol çeşm-i gazal

Gözünün ağı beyâz idi katı
Kâbil-i vasf değildir sıfatı

Hem siyâhı idi gayette şedîd
Bir idi ana karîb ile baîd

Vâsi ü hûb u latîf idi gözü
Nûr-ı mahz idi saâdetli yüzü

Kuvvet-i bâsıra-i Mustafavî
Gece gündüz gibi olurdu kavî

Ol iki dîde-i bî-sürme siyâh

Dâim olmuştu nazargâh-ı İlâh (Pala, 2013: 72-73)[162]

Manzum formda kaleme alınmış siyer alt türü olarak üzerinde durulması gereken bir diğer ihtisas alanı Hz. Peygamberin bilhassa doğumu, miracı, mucizeleri, rıhleti ve mevcudatın en şereflisi, en yücesi oluşu üzerine yapılandırılan mevlid yazıcılığıdır. Ekseriyetle manzum formda yazılan bu eserler diğer İslam edebiyatlarına nisbetle klasik Türk edebiyatında neşv ü nema bulmuş ve iki yüzün üzerinde farklı örnekle temsil edilmiştir ki bu özelliği ile sayı itibarıyla dinî-tasavvufi eksenli türlerin hiç birinde görülmeyecek zenginliktedir.[163] Bu bolluğun en büyük müsebbibi ise ümmetteki Hz. Peygamber sevgisi yanında hiç şüphesiz elan Kadı Darir'in Mevlid'iyle beraber ilk Türkçe mevlid metni kabul edilen ve Yıldırım Bayezid'in Divan-ı Humayun imamı Süleyman Çelelebi tarafından XV. yüzyılda te'lif edilen on altı bablık ve 768 beyitlik Vesîletü'n-necât'ın Devlet-i Aliyye reayasınca gördüğü rağbettir. Nitekim bir diğer XV. asır eseri olan Yazıcıoğlu'nun Muhammediye'si ile beraber pek az eser Vesîletü'n-necât kadar okunup sevilmiş ve topluma mâl olmuştur (Aksoy, 2007: 324-25; Pekolcay, 2004: 485-86).

Mensur bir münacatla başlayan ve akabinde Allah'ın birliği, nâzım için dua talebi ve eser için özür beyanı, âlemin yaratılış nedeni, Nur-ı Muhammedi'nin yaratılması, Hz. Peygamber'in vücudunun zuhur etmesi, doğumu esnasında meydana gelenler, medhi, mucizeleri, urucu ve hicreti, türlü vasıflarının beyanı; nükte ve nasihat, kötü fiillerden menetme bahsi; risaletin tebliği, rıhleti ve hatime şeklinde on altı babla yapılandırılan bu baştan sona sehl-i mümteni niteliğindeki eserde Hz. Âmine'nin

[162] Sanatla yaratılmış olan o gözler, İlahi tecellileri görmek üzere yaratılmıştı. Allah'ın cemalini seyretmek, sonuçta onu göz gibi değil de bizzat gözün nuru gibi benzersiz hâle dönüştürmüştü. Hakk'ı gören göz gibi güzel idiler. Ava atılmış iki şahine benziyorlardı. Efendimiz'in gözü gerçekte her daim sürmeli görünecek derecede siyah idi. Naz gereği süzgün bakışındaki cazibe dünyanın en seçkin gamzesi demekti. Şöyle göz ucuyla bakıverecek olsa (değil insanlar) meclisinde bulunan melekler dahi kendilerinden geçerlerdi. "Ke-lemhi'1-basar (göz kırpma gibi)" ayetinin ona yüklediği sır gereği gözlerini gören gözlere fer verirdi. O ceylan gözler, Hıta diyarının ünlü ahularını (kıskandırarak) misk topakları gibi kana boyamıştı. Gözünün beyazı tam beyaz idi. Öyle ki onun aklığını anlatabilmek mümkün değildir. Siyahı da çok koyu kara idi. O gözlere (görüş kuvveti açısından) uzak ile yakın bir gelirdi. Gözü geniş, iri ve güzel iken kutlu yüzü de katıksız bir nur idi. Seçkin Kul'un görüş derecesi, geceleyin de gündüz gibi net ve kuvvetli idi. Hariçten sürme sürülmediği hâlde sürmeli siyah olan o iki göz, her an Allah'ın nazarı altında idi.

[163] Bu iki yüz civarı metin içerisinde Vesîletü'n-necât dışında edebî kıymet ve beğeni bakımından ön plana çıkan eserler Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdi'nin Ahmediyye'si ve Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu Şemseddin Sivasi'nin Mevlid'idir. Diğer mevlid metinleri için bk. Aksoy, 2007: 326-28.

dilinden Hz. Peygamber'in veladeti esnasında yaşanan mucizevi hadiselerin bir kesiti şöyle anlatılmaktadır:

Ol gice kim togdı ol hayrü'l-beşer
Anası anda neler gördi neler

Her ne kim göründi ise gözine
Hem dahı vâki' olanı özine

Ol rebî'ül-evvel ayı nicesi
On ikinci gice isneyn gicesi

Togdugın bildürdi ol halka temâm
Ne didügün işid imdi ey hümâm

Didi gördüm ol habîbin anesi
Bir 'aceb nûr kim güneş pervânesi

Berk urup çıkdı evümden nâgehân
Göklere irdi vü nûr oldı cihân

İndi göklerden melekler saf u saf
Kâ'be gibi kıldılar evüm tavâf

Hem havâ üzre döşendi bir döşek
Adı sündüs döşeyen anı melek

Üç 'âlem dahı dikildi üç yire
Her birisi eydeyim nire nire

Magrib ü maşrıkda ikisi anun
Biri damında dikildi Kâ'benin

Bildüm anlardan kim ol halkun yegi
Kim yakın oldı cihâna gelmegi

Çünki bu işler bana oldı yakın
Ben evümde otururken yalnuzın

Yarılup dîvâr çıkdı nâgehân
Üç bile hûrî bana oldı ayân

Çevre yanuma gelüp oturdılar
Mustafâyı birbirine muştılar

İrdi hûrîler bölük bölük buğur
Yüzleri nûrından evüm toldı nûr

Didiler oglın gibi hiçbir ogul
Yaradılalı cihân gelmiş degül

Bu senün oglın gibi kadri cemîl
Bir anaya virmemişdür ol Celîl

Ulu devlet buldun ey dildâr sen
Togısardur senden ol hulkı hasen

Bu gelen ‘ilm-i ledün sultânıdur
Bu gelen tevhîd ü ‘irfân kânıdur

Bu gelen ‘ışkına devri der felek
Yüzine müştâkdur ins ü melek

Bu gice ol gicedür kim ol şerîf
Nûrı ile ‘âlemi eyler lâtif

Bu gice dünyâyı ol cennet kılur
Bu gice eşyaya Hak rahmet kılur (Süleyman Çelebi, 1980: 25-27)

Din-tasavvuf eksenli öğretici manzum mesleki metinler bahsinde üzerinde durulması gereken bir diğer başlık hükümleri zamana, mekâna, birey ve topluma göre değişiklik göstermeyen, bir ve bütün olan inanç-iman esasları üzerinden İslami ilkeleri belirleme, belirtme hususlarına yoğunlaşan akaid ve onun bir tür ileri aşaması, destekleyicisi, delilleyicisi ve açıklayıcısı olan kelam ilmidir. Amentü’de öz ifadesini bulan ve İslamî rüknleri ve olmazsa olmaz hükümleri işaret eden itikad-iman esasları meselesi de önemine binaen erbabınca ele alınmış ve bu minvalde pek çok manzum eser taliplisinin istifadesine sunulmuştur.[164]

Birgivî’nin mensur akaid risalesini manzum forma aktaran Bahtî, sebeb-i nazm faslında söz konusu eseri talebelere nesir formda öğreten bir hacenin derslerine iştirak ettiğini, bu şekilde öğretimin talebelere bıkkınlık verdiğini gözlemlediğini, işte bu

[164] Osmanlı medeniyet dairesinde kaleme alınmış manzum akaidnamelerin ekserisi İmâm-ı Azâm’ın Fıkh-ı Ekber’i ve el-Vasıyye’si, Emâlî’nin Kasîde-i Emâlî- el-Ûşî’si, Hızır Bey’in Kasîde-i Nûniye’si, Molla Câmî’nin İtikadnâme’si ve Birgivî’nin Vasiyetnâme’sinden esinlenerek nazmedilmiştir ki bir bakıma klasik Türk edebiyatı bünyesinde değerlendirilen dinî-tasavvufi edebiyat çerçevesinde bu minvalde kaleme alınan mühim eserlerinden birkaçı şöyle sıralanabilir: Âlemî’nin doksan sekiz beyitlik kaside formlu Terceme-i Fıkh-ı Ekber’i, Seyyidî’nin 205 beyitlik mesnevi formlu Nazm-ı Fıkh-ı-Ekber’i, Nukırrî’nin 182 beyitlik mesnevi formlu Manzûme-i Akâid-i Terceme-i Nukırrî’si, Hoca Sadettin Efendi’nin 67 beyitlik kside formlu Lâmiyye-i Kelâmiyye’si, Şem’î’nin 148 beyitlik murabba formlu Tercüme-i Akâid-i Lâmiyye ‘alâ Mezheb-i Mâturidiyye’si, Visâlî’nin 66 beyitlik Terceme-i Kasîde-i Yekulu’l- Abd’i, Yanyalı Hafız Refî’ Efendi’nin 175 beyitlik Kasîde-i Emâlî Türkçe Tercüme-i Manzûmesi, müellifi bilinmeyen 217 beyitlik Tercüme-i Akâid-i Nûniyye, Duhâni-zâde Velî’nin 395 beyitlik mesnevi formlu Zübdetü’l-’Akâid’i, Bahtî’nin 1350 beyit civarındaki mesnevi formlu Manzûm Vasiyet-nâme’si, Nahîfî’nin 756 beyitlik Tevhîd-i Hak’ı, Rızâî’nin 327 beyitlik mesnevi formlu Nazmu’l-Leâlî’si, Vecîhî Paşa-zâde’nin 215 beyitlik Kasîde-i İtikadiye’si, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifet-nâme’sinde bulunan Türkçe manzum akaid-nâme ve Veled Çelebi İzbudak’ın hece vezniyle yazdığı 102 dörtlükten müteşekkil Türkçe İtikad Manzumesi (Akçay, 2011).

yüzden söz konusu değerli eseri daha iyi ve keyifle okunması ve bellenmesi için şiir diline dönüştürdüğünü şöyle beyan etmektedir:

Budur bâ'is bu nazma ey bürâder
Bu olmışdur sebeb buna mukarrer

Sitanbul içre vardı bir muhakkık
Fazîlet sâhibidür ol müdekkik

Hemâre ders ider ol hass u 'âma
İfâdedür işi cümle enâma

Cihân anun tilâmiz ile toldı
Benüm de ma'nevi üstâdum oldı
…
Ki ekser meclisinde hâzır idüm
Ne vâki' olsa anda nâzır idüm

Risâlesin okudup Birgivînün
Ki neşr eylerdi nesrin ol velînün

Kamu sıbyâna ezber okudurdı
Ki hıfz eylen diyü tenbîh iderdi

Anı nesr olmag-ıla lîki sıbyân
Çekerlerdi ta'ab hıfzında ey cân

Bilüp bu sırrı ol sâhib-kerâmet
Ki hıfz itdürmeden itdi ferâgat

Fakîrün kalbine ol dem bu geldi
Derûn-ı pâküme bu lâyık oldı

Anı nazm eyleyem mikdâr-ı kudret
İdem anun içün bezl-i bizâ'at

Okudukça anı rağbetle ihvân
K'ola hıfz itmesi anlara âsân

Hem ol şart-ıla nazm oldı risâle
O dikkatle yazıldı bu makâle (Özyaşamış Şakar, 2005, 139-140)

Manzum akaid-kelam türü öğretici mesleki metne örnek olması açısından Rûmî Efendi'ye ait Türkçe mensur akaid risalesinin Sâdıkî tarafından manzum hâle getirilmesiyle vücut bulmuş olan Manzume-i Risâle-i Rûmî Efendi adlı eserin Allah'ın subuti sıfatlarından ebediliği, kâinattaki her varlığın ve olayın Allah tarafından

yaratıldığı, sırat köprüsünden geçiş şekilleri ve kaza-kader kavramlarının ele alındığı fasılları nazma şu şekilde çekilmiştir:

Sekizdir ol sübûtiyye sıfatı
Birisi ol sıfâtındır hayâtı

Diridir dâ'imâ Hakk ölmez ey yâr
Dahi olmuş değil olmaz de bîmâr

Kadîmdir ebedîdir dirligi hem
Ana dirlikde uymaz ibn-i âdem

Yiyüp içmekle cân ile degildir
Et ile dahi kan ile degildir
…
Yaratmakdır sekizincisi anın
Hudâ'dır Hâlık'ı cümle cihânın

Bu âdem oglanının işlerini
Kamu hayvanların cünbüşlerini

Ne kim var hayr ü şer küfr ile imân
Yaradır bunları yokdan o Rahmân

Yedikde toymagı içdikde kanmak
Oda degdikde yanmak ya ısınmak

Üşümekler ele aldıkda kârı
Olupdur cümlesi hep sun'-ı Bârî

Sırât köprüsüni dahi kuralar
Cehennem üzre anı turguralar

Kılıçdan keskin oldı katı anca
Giçeler ba'zısı anı gelince

Olalar yıldırım gibi şitâbân
Segirdir ata benzer ba'zı insân

Emekler kimi yüklenmiş günâhı
Düşe nâra kimi bulmaya râhı
…
Biri dahi kaza ile kaderdir
Her olmuş olıcak her ne kaderdir

Yazılmış levha olmuşdur musâhif
Ne olursa ana olmaz muhalif

Olupdur imdi vâcib mü'minîne
Ne vâcib belki farzdır her birine

Buları öğreneler sa'y ideler
İnanup kalblerinde derk ideler

Anı babalarından almayalar
Bozuk yanlış işidüp kalmayalar

İki 'âlemde tâ mü'min olalar
Gireler cennete rahmet bulalar (Kiremitçi, 2012)

XVII. yy. Osmanlı toplumunun en etkili isimlerinden Ayasofya Camii vaizi Kadızâde Mehmed İlmî Efendi'nin manzum sözün hafızada daha kolay kalacağı inancından hareketle mesnevi formunda kaleme aldığı[165] ve nüshasıyla en çok karşılaşılan eserlerden olması hasebiyle oldukça tutulan bir metin olduğunu çıkarsadığımız Manzûme-i Akâid'in kelamî söylemlerinden cennet-cehennem ve büyük günahlar bahsindeki akidelere göz atıldığında müellife göre cennet ve cehennem Allah'ın lütfundan ve kahrından ortaya çıkmıştır. Cennet ve cehennem varlığı ayetlerle sabit olup bir mahluk olarak hazır halde beklemektedirler ki buna inanmayanlar kafir olup ziyan olcaklardır. Her ne kadar Mutezile mezhebinde şu anda cennet ve cehennemin hazır olmayıp mahşerde hazır olacağınıiddia edilmişse de Kadızâde bu görüşü Hz. Âdem ile Hz. Havva kıssasını ve Kur'an'daki cennet ve cehennem için kullanılan ifade biçimlerini delil getirerek çürütür. Ardından da cennet ve cehennemin kalıcılıklarını ve içindekilere sunacakları sefa ve cefanın hiç tükenmeyeceğini belirtip cennete gitmeye dair dua eder.

Büyük günahlar bahsinde ise bir İbn-i Ömer rivayetine dayalı olarak büyük günahları sıralar Büyük ki bunlar: Şirk koşmak, insan öldürmek, masum birine iftira atmak, zina etmek, savaştan kaçmak, sihirle ilgilenmek, yetim malını yemek, ebeveyne asi olmak, zevk ü safa için inancını terk etmektir. Bunlara Ebû Hüreyre'nin bir Hz. Ali'nin iki tane daha eklediğini belirten müellif söz konusu eklerin faiz yemek, hırsızlık ve içki içmek olduğunu belirtir. Devamında da İbn-i Abbas'tan gelen bir başka rivayeti ele alır. Ona göre büyük günahlar yedi yüz tane, küçük günahlar ise yedi

[165] Niçe olmak gerek gûş it 'akâyid
Ki cennet cânibine ola kâ'îd

Ki nazm üzre beyân olunsa ey cân
Olur hıfzıyla iz'ân itmek âsân

Budur vâcib kula kim ide evvel
Vücûd-ı vâcibi tasdîk-i ekmel B 628-30

yüzden fazladır. Müellif bu büyük günahlardan sakınanların azap görmeyeceklerini ifade eder:

Bilün cennet cehennem dahı hakkdur
Hudânun lutf u kahrından sebakdur

Ulular itdiler vasf-ı cinânı
Câhimün hâlini diyüp zebânî

Buna nâtık-durur âyât-ı Kuran
Ki hakkdur gülşen-i cennât ü nîrân

Bunı selb eyledi bir kavm-ı ‘âmî
Ki çarhun harkla yok iltiyâmı

Çü bildün cevher-i ferdün kelâmın
Sipihrün anla hark u iltiyâmın

Bunı inkâr idenler oldı kâfir
Cehennemde ebed kalur o hâsir

Hem el-ân bu ikisi mevcüdetândur
Müheyyâdur kamu mahlükatândur

Ve lîkin i’tizâl ehli burada
Didi halk olınur rûz-ı cezâda

Cevâbı kıssa-i Havvâ vü Âdem
Ki taşrîh eyledi Allâhu a’zam

Dahı geldi u’iddet lafz-ı mâzî
Bu hâle kim-durur olmaga râzî

Yeter Kur’ân bize bürhân-ı akvâ
Ki el-ân oldılar hâzır müheyyâ

İkisi dahı bâkîdür mü’ebbed
Girenler anlara olur muhalled

Bekâdur bil bular yokdur fenâsı
Dükenmez hîç safâsı vü cefâsı

Dahı bunlarun ehline fenâ yok
Eyü yavuz geçinür intihâ yok

İlâhî sen bizi gönder cinâna
Bu ‘İlmî’yi koma dûzahda yana
…
Kebâ’irde gelüpdür çok rivâyet
Veli İbn-i ‘Ömer idüp dirâyet

Tokuzdur didi onı ol nigû-hâh
Birisi oldı hâşâ şirk-i bi'llâh

Biri min gayri hakkın katl-i insân
Birisi dahı kazf-i ehl-i ihsân

Zinâ itmek-durur birisi hâşâ
Firâr oldı birisi rûz-ı heycâ

Dahı sihr-ile ekl-i mâl-i etyâm
'Ukûk-ı valideyn-i ehl-i İslâm

Safâ ile haremde itse ilhâd
Kebâ'irden iderler anı ta'dâd

İdüpdür Bû Hüreyre bir ziyâde
Ki bunlardan-durur ekl-i ribâ da

Rivâyetde gelür ey şân-ı a'lâ
'Ali'den kerremellâhu te'âlâ

Kebâ'irden-durur tutmayup emri
İderse ugrulık ya şurb-ı hamri

Rivâyet eyledi bil İbn-i 'Abbâs
Bunı ol hayr-ı ümmet a'lem-i nas

Yedi yüzdür 'adedde bil keba'ir
Yedi yüzden ziyâde hep sagâ'ir

Anı 'add eyleyüp hep ba'z-ı ahyâr
İrişdürdi yedi yüze bil ey yâr

Didi bunlardan iden ictinâbı
Umulur görmeye ol hîç 'azâbı (Karaca, 2012: 272-75)

Dinî emir, yasakları, başka bir deyişle müminlerin inanç, ibadet, ahlak ve sosyal hayata dair bilmesi ve uyması gereken esasları öğretici metinler kaleme almak suretiyle beyan ederek; akıllara takılan, cevabı aranan türlü fıkhi meselelerde hem uygulayıcılara hem de diğer müminlere rehberlik eden İslam hukuku alanında ihtisaslaşmış, meslek erbabı fakihler de çok kere şiirin üst dilini bir anlatım aracı olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. Nitekim insanların büyük çoğunluğu, söz konusu İslami kaideler silsilesini kendileri tespit edip hatalarını ya da hataya düşüp düşmeme konusunda neler yapmaları ve yapmamaları gerektiğini fark etmek bakımından yetersiz bir dinî donanıma sahiptir ve birilerinin hemen tüm yapıp etmelerini dinî

akideler çerçevesinde gerçekleştirmeyi yaşam biçimi edinmiş sıradan müminlere ve bu alanla ilgilenen memurlara telkin yollu bir kaideler bildirgesi sunması gereklidir ki bu beyannamenin zihinlere kalıcı nüfuzu için de manzum form kaçınılmaz bir teknik destek gerecidir.[166]

Mekteplerde okutulmak üzere Manastırlı Mehmed Rıf'at Bey tarafından XIX. yüzyılda kaleme alınan mesnevi formlu ve kader, ahiret, namaz, abdest, oruç, hac, zekât, haram, sünnet gibi birçok fıkhi konuyu ihtiva eden yirmi iki bölümden müteşekkil 247 beyitlik manzum ilmihâlin takdiminde müellif "*Kelâm-ı manzûmun zabt u hıfzı eshel olduğu ve çocuklukda ezber edilen manzum sözler zihinlerde yer ederek ekseriyetle unutulmadığı bi't-tecrübe ma'lûm bulunduğu cihetle hiçbir vakitte unutulmaması farz olan mesâil-i i'tikâdiye ve 'ameliyeyi müstef'ilâtün vezn-i selîsi üzre nazmen icmâl ederek mufassal ilm-i hâli okumuş olan etfâl-i müslimîne yâd-i gâr eyledim… Esas maksad hâşâ ibrâz-ı hüner olmayup mahzâ mesâil-i dîniyeyi unutulmıyacak sûrette kolaylıkla belletmek içün bir hıdmet-i dîniyyede bulunmak hevesine mübtenî olduğundan…*" izahıyla eseri neden manzum formda kaleme aldığını, hedef kitlesini ve yazma amacını belirtmekte ve böylece eserinin fıkhî manada mesleki bilgilerini şiir diline aktarmak suretiyle bir meslekte şiir uygulaması örneği verdiğini de ifade etmiş olmaktadır. Rıf'at Bey'in mukaddimesi, imanın şartları, abdestin farzları ve harama dair verdiği bilgilerden birkaçı nazma şu şekilde çekilmektedir:

Elhamdülillâh biz müslümânız
Dîn-i mübîne ser-bestekârız

Her şeyden evvel ey tıfl-i 'âlî
Lâzımdır öğren sen 'ilm-i hâli

İlk önce eyle gel i'tikâdı
Sonra 'amelde kıl i'tiyâdı

Îmân u İslâm birdir ki her-bâr
Kalben inanmak hem sözle ikrâr

[166] Bir kısmı ders kitabı olarak da tasarlanan bu minvaldeki çalışmalar içinde müellifleri bilinen bazı manzum fıkıh-ilmihal muhtevalı eser örnekleri şöyle sıralanabilir: XV. yüzyılda mesnevi formunda kaleme alınan Devletoğlu Yusuf'un tercüme-te'lif 6960 beyitlik Vikâye-nâme / Murad-nâme'si, Halîl Mustafa bin Yûsuf'un XVI. yüzyılda mesnevi formunda yazdığı 1100 beyit civarındaki Ravzatü 'l-Îmân'ı, Ali Efendi'nin mesnevi formlu on bölümlük Manzum İlmihal'i, Halîm Efendi'nin Farsça Manzum Ferâiz'i, Vidinli Sâdi Efendi'nin XVI. yüzyılda kaleme aldığı mesnevi-kaside formlu 350 beyitlik Manzume fi 'l-ilmi 'l-hâl'i, Sun'ullah Gaybî'nin kaside formunda elli iki beyitlik küçük bir eser olan Hüdâ Rabbim Manzumesi (Kırkıl, 2006:437-38).

Bir de Muhammed ol Fahr-i ‘Âlem
Her ne didiyse hak bilmek elzem
…
Asl-ı akâid ey nûr-ı ‘irfan
Bu altı şeydir sen eyle îmân

Evvelce söyle Amentü billâh
Allâh’ı bir bil yok başka Allâh

Sonra Melekle Peygamberândır
Münzel Kütüble âhir zamândır

Bir de kaderdir îmânda erkân
Cân u gönülden kıl böyle îmân

Ammâ ki Rabbin zât u sıfatı
Ahvâlini bil ber-vech-i âtî
…
Âbdesti dinle yazdım yerinden
Ta’lîm lâzım ammâ birinden

Dört farz vardır âbdest içün hem
Evvelce vechi yumaklık elzem

Ellerle kollar tâ dirseğe dek
Yıkanma lâzım yoktur buna şek

Mesh eyle başın sen dörtte birden
Yıka topukla ricleyni birden

Müşkilse bulmak ya yok ise su
Câiz teyemmüm toprakla yâ hu

Bu iki şeyi ber-vech-i mesnûn
Hocandan öğren kıl Hakk’a makrûn
…
Yazdıkdı evvel hükm-i harâmı
Ta’dâdın ammâ geldi makâmı

Meşhûri bunlar ey nûr-i ‘irfan
Gâyet hazer kıl katl itme insân

Dâim yalandan kıl ictinâbı
Hınzır yime hem içme şarâbı

Afyonla esrâr çekme nibâna
Hep müskirâtı alma dehâna

İtme hilâfa aslâ şehâdet

Alma a cânım fâ'izle rüşvet

Hatûna yâhud ebkâra ey cân
Sû-i nazarla olma nigeh-bân

İtme fevâhiş hem kaç zinâdan
Çok sakla kendin 'ucb-i riyâdan

Aslâ yanaşma lu'b-i kumâra
Gel nefse uyma dönme himâra

Kat'î harâmdır sen itme gıybet
Bu cümledendir bir de nemîmet (Kırkıl, 2006)[167]

Bu tür manzum fıkhi metinlerin temel İslami birçok hususu ele alan türleri olabildiği gibi yalnızca belli bir konuda yazılmış ilmihâl metinlerinden söz etmek de mümkündür. Namazın, abdestin ve guslün farzları, sünnetleri, müstehapları, mekruhları gibi konuların işlendiği bir tür olan "şurutü's-salah" metinlerinden müellifi bilinmeyen ve XVIII. yüzyılda kaleme alınan elli beş beyitlik bir tanesi öğretici bir metin olarak tam bir meslekte şiir numunesidir. Söz konusu eserin namazın şartları, farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehapları ve mekruhlarıyla ilgili talimî önermeleri şu şekilde nazmedilmiştir:

Her kişi kim isteye itmek namâza ibtidâ
Evvelâ lâbüdedür ana sekiz nesne ide

'Avretin setr eyleye niyyet kıla âbdest ala
Su bulunmazsa teyemmüm eyleye pâk topragla

Gövdesi tonı namâz kıldıgı yer pâk ola
Kıbleye karşu dura beş vakt vaktiyle kıla

Bu sekizden kim birin terk itse bâtıl olur

[167] Akılda kolay yer edinme üstünlüğüne bağlı olarak birçok ders kitabının nazmen okutulduğu medreselerde hadis, fıkıh, kıraat, sarf-nahiv, belagat, akaid, kelam, feraiz, lügat gibi alanlarda okutulan mühim bazı manzum ders kitapları şunlardır: Meani ve beyan bilimlerinde İbni Arabşah'ın yazdığı 2000 beyitlik Mir'âtü'l-âdâb'ı, Şemseddin Ukaylî'nin Câmiu's-Sagîr'i, Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un Vikâyetü'r-rivâye tercümesi, Divrikli Fahreddin Muhammed Efendi'nin nahiv manzumesi, İbrahim İbni Süleyman Radıyüddin'in fıkıh üzerine yazdığı manzume, Karahisarlı Hattab Haydar İbni Ebi'I-Kasım'ın Şerh-i Manzume-i Nesefi'si, Amasyalı Dede Cengî Efendi'nin fıkıh konusunda yazdığı Vehbaniye adlı manzume, Abdürrahim Efendi'nin akâid, ferdiz, tecvîd ve nahiv manzumeleri, Abdülmuhsin Kayserî'nin ferâiz konusunda Manzûmetü'l-Ferâ'iz'i, Sirozlu Hüseyin'in yazdığı manzum Cezerî şerhi Dürr-i Meknûn, Secâvendî'nin el-Ferâizü's-Sirâciyye'si, Muhammed Bahşî'nin sarf-nahivde eş-Şâfiye fî-nazmi'l-Kâfiye'si, İbni Mâlik Muhammed bin Abdullah'ın nahivde Elfiyye ve el-Kâfiyetü'ş-Şâfiye'si, Köralizade Es'ad Efendi'nin feraizde Mir'ât-ı Ferâiz'i, Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça öğretmek için yazdığı Tuhfe-i Vehbî ve Arapça öğretmek için yazdığı Nuhbe-i Vehbî'si, Hadis sahasında İbni Ferah manzumesi. Sirâceddin Ali Ûşî'nin ehl-i sünnet akidesine dair yazdığı Emâlî Kasidesi (Eliaçık, 2008: 662-63).

Kıldığı ger sehv ger ‘amd ile bî-hâsıl olur
…
Altıdır farzı namâzın işidüp bulgıl felâh
Örü turmak okumak Kur’ân tekbîr iftitâh

Son oturmak secde kılmak hem rükû’ itmek tamâm
Biri olmazsa namâzın bâtıl olur ve’s-selâm
…
Yedidir vâcipleri nassile bulmuşdur sübût
Eylemek ta’yîn Kur’ân’a ön ikiye hem kunût

Son tahiyyât ön oturmak ‘adl ü erkân bilmek
Cehr ü ihfâ yerlerin yerlü yerince gözlemek

Secde-i sehv vâcibi terk idicek vâcib olur
Kasdile ise kıldığı eksik ü hem ism olur
…
Besmele âmîn ü tesbîhîn ü tesmî’ ü senâ
Sûre zammetmek revâ olmaz iki son rek’ata

İki elin kaldıruben baglamak hamd ü senâ
Cümle tekbîr ü ta’avvüz ön teşehhüd bâ-tamâm

Bu namâzın sünneti on dört olur bedrü’l-hisâb
Biri terk olsa bulunmaz ol namâzında sevâb
…
Bellü bil yigirmi beşdir müstehâbât-i salâh
Kıl ‘amel bulmak dilersen tamu odundan necât

Secde yerin gözleye etse namâzında kıyâm
Ayagı üstün göre kaddini çünki kıla lâm

Secdede gözleye burnun hem teşehhüdde önin
Zamm idicek üç ya dört âyet kadar hemîn

Sol bileğin tutup açmak parmagı ba’de’ş-şurû’
Arkasın başın beraber eylemek ba’de’r-rükû’

Başını kaldırmak andan hamdle indirmek dizi
Karnını uyluklara tokunmadın komak yüzin

Koltuk açmak yüzin alından komaklıkdır yere
Kıbleye ayagının parmaklarını döndüre

Secdeye varıcagız burnun yine evvel koya
Secdede üç kez ya beş ya yedi tesbîh okuya

Başın elin kaldıra koya yere tekbîr ide
Lîk başın kaldıra evvel ellerin te’hîr ide

Ellerin kaldırdıgından sonra dizin götüre
Oturıcak sol ayagın döşeye de otura

Kıbleye yönelde sag ayagı parmagın diküp
Ellerin uylugı üstüne ko parmagın tefrîh idüp

Hem tahiyyat okuya hem vire ardınca selâm
Yüzine elin süre oldı namâzın çün tamâm
…
Ondurur mekrûh idenler bellü bilgil tâ'ati
El ile oynayu gerinmek esnemekdürür kati

Saf arasında turıcak sık dura yer olmaya
'Özr yogiken namâz içinde bagdaş kurmaya

Gözlerin yummaya safdan taşra turmaya
Nesne virmeye eliyle hem elin oynatmaya

Bî-'özür itmek tenahnuh eylemek fi'l-i kesîr
Setrin açmak tâhir olmamak namâz kıldıgı yer

Zikr itmek gülmek ahsurana virmekdir cevâb
Saklamak tertîb eylememek kazâdan ictinâb (Yıldız, 2009: 180-83)

Hanefî mezhebinin en muteber metinlerinden ve Osmanlı hukuk sisteminde de en etkin birkaç eserden biri olan Vikayetü'r-rivaye'nin Allah'tan rahmet ve verdiği eğitim sonunda fıkhi hususiyetleri kavrayan okuyanlarından dua alma maksadıyla Şemsi Paşa tarafından yapılan manzum-muhtasar tercümesinin yedi beyitlik zekât bahsinde, zekât ibadetinin gerekleri muhataplara nazm yoluyla şöyle nakledilmektedir:

Anla ey hâce neydügini nisâb
Cümle mâl u menâlün eyle hisâb

İrse akçan sekiz yüze ey cân
Bilmiş ol kim nisâba irdi hemân

Mâlı anun nisâba irmiş ola
Akça bir yıl yanında turmış ola

Âkil ü bâlig olsa olmasa kul
Vâcib olur zekâtını vire ol

Yâ ol akçayı bir kişi ala karz
Sâhibi virmedür zekâtını farz

Olsa dinârun erbaîn ey yâr
Olur anun zekâtı bir dînar

İki yüz dirhem olsa sîmün hem
Vir içinden zekâtı beş dirhem (Eliaçık, 2011a: 138-39)

Meslekte şiir bahsinin dinî-tasavvufi metinler faslında belki de en dikkat çekici başlık manzum formda fetva verme geleneğidir. Bir fakihin sorulan fıkhi bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm anlamına gelen fetva kavramının bir türevi olarak manzum fetva, şiir formunda yöneltilen bir fıkhi soruyu / sorunu yine şiir dili kullanarak yargılamaktır ki bu aykırı fetva verme tarzının ilk örnekleri XVI. asırda, Devlet-i Aliyye'de otuz yıl şeyhülislamlık yapmış olan Ebussuud Efendi'nin fetvaları arasında görülmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda giderek artan bu fetva usulüyle verilmiş yirminin üzerinde daha hüküm tespit edilmiştir ve görünen odur ki bu uygulamanın temel nedenleri sorunun manzum formda sorulması ve fetvayı veren şeyhülislamların aynı zamanda şiirle iştigal eden şair tabiatlı zatlar olmalarıdır (Atar, 1995: 486; Eliaçık, 2014: 88).[168]

Manzum fetva uygulamasına dair verilebilecek ilginç anekdotlardan ilki meşhur karınca fetvasıdır. Buna göre Kanuni Sultan Süleyman bir gün sarayın has bahçesinde gezerken taze ayva ağacını karıncaların sardığını görünce Hace Çelebi lakaplı Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye karıncaların kapladığı söz konusu ağacın kesilip kesilmemesiyle ilgili sorusu için bir fetva istemiş ve Şeyhülislam'ın fetvası da Hz. Süleyman ve karınca kıssasına telmihte bulunan bir şiir şeklinde olmuştur:

Soru: Ağacımı bürüyüpdür karınca
Günâhı var mıdır anı kesince

Cevap: Yarın Hakkun huzûrına varınca
Süleymândan hakın alır karınca (Çetindağ, 2006: 17).

Manzum fetva numunelerine dair verilebilecek bir diğer çarpıcı örnek Kınalızade Hasan Çelebi'nin Tezkiretü'ş-şuara'sındaki Sa'dî Efendi bahsinde yer alan bir anekdottur. Buna göre Akşehirli Mevlânâ Gubârî "*Nakş iden hakkı hilâli tâk-ı mînâ üstine / Görmedüm ebrû ben ol ebrû-yı garrâ üstine*" matlalı bir şiir söyleyip kim bu şi'r-i belâgat-şi'âra nazire diyebilirse ödül vereceğini bildirir ki bu belagat meydanının

[168] Birkaç beyitlik olabildiği gibi elli beyite kadar çıkabilen tespit edilmiş yirmi iki manzum fetvanın on ikisi kıta, yedisi mesnevi, üçü nazım nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Fetvaların çoğu feilâtün mefâilün feilün kalıbıyla verilmiştir ve soruda da cevapta da teşbih başta olmak üzere telmih, tevriye, mübalağa, kinaye, nida gibi pek çok söz sanatı kullanılmıştır. Tıpkı kasidelerde arz-ı hâl edip talepte bulunmadan evvel yapıldığı gibi fetva isteğine yönelik sorular öncesinde ilgili şeyhülislamı / müftiyi medh etme eğilimi söz konusudur. (Mevcut manzum fetva örneklerinin tamamı için bk. Eliaçık, 2011b).

çapük-süvarlarına ve fesahat alanındaki usta tavlacılara bir tür meydan okumadır. Bunun üzerine Serhôş Bâlî dimekle ma'rûf olan Cevherî Efendi nazire söyler fakat hangisinin üstün olduğuna dair aralarında bir anlaşmazlık doğar. Meseleyi çözmek için Hazret-i Monla'dan (Hoca Sâdeddin Efendi) fetva isterler ki bu cevap da manzum formdadır:

Zeyd-i şâ'ir şi'ri ile lâf iderse vechi var
Hüsn-i nazmı dâludur itdügi da'vâ üstine

Devamındaki paragrafta Hazret-i Monla'ya yüsr ü mercan tesbihle yâ-sîn çevirmenün hangisi efdaldür şeklinde yöneltilen bir başka suale yine manzum formda verdiği fetva yer almaktadır:

Yüsr ü mercân degül vesîle-i Rab
Yüri ihlâs-ı niyyet eyle taleb (Sungurhan Eyduran, 2009: 385)

XVI. yüzyılda yetişmiş önemli şeyhülislâm ve Tâcü't-tevârih müellifi tarihçi, "hâce-i sultânî" unvanlı ve kendi soyundan gelen şeyhülislâm, kazasker, kadı, müderris olarak devlet ve millet hayatında önemli hizmetlerde bulunmuş "Hoca-zâdeler" adlı bir ulema silsilesinin ilk halkasını oluşturan Hoca Sâdeddin Efendi'ye ait tespit edilen beş manzum fetvadan biri, umuma açık, ortak kullanılan bir meranın bir çiftçi tarafından ekilip biçmek ve ev yapmak suretiyle alıkonulması üzerine ortaya çıkan husumetle ilgilidir:

Soru: Zeyd-i hâdis hırmen ihdâs itse mer'â üstine
Ehl-i karye gûş idüp itdükde da'vâ üstine

Hırmeni kaldırmaga 'ahd eylese ol demde Zeyd
Ba'dehû kaldırmayup ev yapsa ol câ üstine

Hedmine kâdir olur mı ehl-i karye fâzılâ
Vir cevâbın ecri olsun Rabb-i a'lâ üstine

(Zeyd [bir kişi] mera üstüne harman yapsa, köylüler de bunu duyup onu dava ettiklerinde Zeyd harmanı kaldırmaya söz verse ama daha sonra kaldırmayıp oraya ev yapsa köylüler bu evi yıkabilirler mi?)

Cevap: Emr-i şer'î ile mer'â yapma mer'â üstine
Bir hacer şer' eylemez ibkâ o mebnâ üstine
(Mera üstüne şer'i emirle de olsa mera yapılmaz; şeriat o yapı üstünde tek bir taş bırakmaz.) (Eliaçık, 2013)

XVII. yüzyılda yaşamış olan ve dört örnekle en çok manzum fetva veren âlim ve aynı zamanda divan sahibi şairlerden olan, Hoca Sâdeddin Efendi'nin torunu Şeyhülislâm Muhammed Bahâî Efendi kendine yöneltilen

Soru: Ey müftî-i zamâne vü hallâl-ı müşkilât
Zât-ı şerîfün ekmel ü keşşâf-ı rûzigâr

Fevt oldı Hind zevcini hem vâlideynini
Hem bir kızını terk idüp ey müftî-i kibâr

Şer'-i şerîfle nice olur kısmeti bunun
Gâfil-durur bu mes'eleden kâdî-i diyâr

(Hind [bir kadın] kocasını, ebeveynini ve bir kızını terkedip kaybolsa şeriatta malının taksimi nasıl yapılır? Bu meseleden bu diyarın kadısı gafildir.) şeklindeki miras taksimatı sorusuna manzum formda şöyle hüküm vermektedir.

Cevap: Zevcine rub' u vâlideye süds olup nasîb
Nısf ile süds duhter ile mâdere değer

Nassâ egerçi on ikiye mahrec-i sihâm
Ammâ ki bi'z-zarûre on üçe 'avl ider

(Kocasına dörtte bir, babaya altıda bir, kıza yarısı, altıda bir de anaya verilir. Paylar nassen her ne kadar on iki ise de zarureten on üçe çıkar) (Eliaçık, 2012a: 13-17)

Dinî ilimler çevresinde ihtisaslaşan meslek erbaplarınca ortaya konmuş mesleki bilgiler, telkinler ve değerlendirmeler içeren manzum eserler ile ilgili dikkat çekici bir başka örnek Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin kahvenin içilip içilmemesine dair İştipli vaiz Emîr efendi'nin sualine verdiği 52 beyitlik kahve fetvasıdır ki bu fetvanın hüküm dizeleri nazma şu şekilde çekilmiştir:

Cevap: Kahve hakkında zikr olan şübehât
Vahîdür cümlesi medâr-ı riyâ

Evvelâ balgamı izâle eder
Eridip mahv ider komaz aslâ

Gaseyân ile kayye mâni'dür
Nef'i var agza dahi dir hükemâ

(Kahve hakkında söylenen şüphelerin hepsi boş ve riyâdır. Kahve öncelikle balgamı eritip giderir. Mide bulantısı ve kusmaya mânidir, ağza da faydası vardır. (Eliaçık, 2012b: 48)

Bir şiir medeniyeti olan Devlet-i Aliyye'de dinî-tasavvufi-ahlaki alanda söyleyecek sözü olan üstat fakih, muhaddis, müfessir, müderris, kadı, müftü, vaiz, hace ve mutasavvıflar öğretmek, telkin etmek, uyarmak, düşündürmek ve rehberlik etmek nevinden gayelerle fıkhi meseleler, kelam-akaid konuları, tefsir, siyer / şemail-i şerif, ilmihâl gibi genel veya bazı hadislerin (kırk, yüz, bin) tercümeleri, muhtelif sure / ayet izahları, esmâü'l-hüsna ve esmâ-yı nebî, ferâiz, mevlid, mirac, hilye, megazi, maktel, mucizat, enbiya ve evliya menkıbeleri, hicret, menâsikü'l-hac, şurûtu's-salât gibi mahdud bir konuda mesleki bilgi ve deneyimlerini, sahibi oldukları fennin teorik ya da pratik düzlemde inceliklerine dair çıkarımlarını şiirin ve şairlik hünerlerinin onlara sağladığı imkânlar ölçüsünde geniş kitlelere ulaştırma, dahası benimsetme fırsatı bulmuşlar ve bu bilinçle şiirin tesirli dilini aracı kıldıkları çok miktarda mesleki eğitim metni kaleme almışlardır.

3.2. MANZUM LÜGAT VE GRAMER METİNLERİ

Birçoğu medrese müfredatına girerek ders kitabı olarak kullanılan pedagojik temelli meslekte şiir uygulamaları ya da başka bir deyişle öğretici manzum meslek metinleri bahsinin diğer bir ayağını İslam kültüründeki çoğu ihtisaslaşma alanı gibi Kur'an-ı Kerim ve hadisleri doğru anlama gayretleriyle ortaya çıkan ve günümüzde altmış civarında örneği tespit edilmiş olan manzum lügat yazma geleneği oluşturmaktadır. Nitekim Devlet-i Aliyye'nin eğitim sisteminde önemli bir yer tutan temel öğretilerin ezberletilmesi usulüne hizmet eden uygulama sahalarından biri olarak sözlük çalışmalarının mühim bir kısmı daha çok Kur'an-ı Kerim'de yer alan kelimelere ağırlık vermiş,[169] talebelerin yabancı sözcüklerin ve hususen dinî terminolojinin kaynağını teşkil eden Farsça ve Arapça ifadelerin Türkçe karşılıklarını kolayca ve keyif alarak ezberde tutabilmelerine ve bu sayede kelime dağarcıklarını geliştirmelerine dahası o dili daha kısa sürede öğrenerek İslam dinine vakıf bireyler olarak yetişmelerine hizmet etmiştir.[170]

---

[169] Örneğin, XIV. yüzyılın sonlarına doğru Abdullatif b. Melek tarafından kaleme alınan ve Anadolu'daki ilk manzum Türkçe-Arapça sözlük olan Ferişteoğlu Lügati 1528 Arapça kelimeyi açıklamakta ve kelimelerin çoğu Kur'an'da geçmektedir ki mensur lugatlardan olan Abdülmecid b. Abdullatif b. Ferişte'nin yaklaşık 2300 madde ihtiva eden Lügat-ı Kânûn-i İlâhî'sindeki bütün kelimelere ayetlerden şahit getirilmiştir hatta Kur'an'daki kelimelerin anlamlarını içerdiğinden Lügat-ı Kur'ân adıyla şöhret bulmuştur (Yurtseven, 2003: 3).

[170] Manzum lügat yazımında, talebenin başta ana dilinde ve yabancı dillerde ve dolayısıyla bilgi dağarcığında sağlayacağı gelişimde önemli bir kazanım sağlayan lügat ilminin hakkıyla öğretilebilmesi gayesinin yattığı, Sübha-i Sıbyan adlı 460 beyitlik manzum Türkçe-Arapça sözlüğün mukaddimesinde şöyle nazmedilmiştir:
'İlm-i lügat emr-i mühim olmagın

Dil öğrenmek bütün ilimlerin anahtarıdır, anlayışına uygun olarak söz konusu sözlükler yeni bir dil ve dolayısıyla yeni bir kütüphane ve bilgi evrenine ulaşmaya yardımcı olmaları yanında muhtevalarında yer alan izahlar ve misaller sayesinde aruz, kafiye, söz sanatları gibi belagat nüveli edebî konularda ve din, mantık, felsefe, hendese, tıp, astronomi, cebir, tarih, coğrafya gibi birçok ilmî alan üzerinde ansiklopedik manada öğretici birer metin olmalarından ötürü oldukça önemsenmiş ve rağbet görmüştür.[171]

Hıfzını teshîl içün ehl-i yakîn

Nazmıla bir nice lügat yazdılar
Silk-i me'ânide dürer dizdiler (Kılıç, 2006: 71)

[171] Müellifi bilinmeyen bir XVI. yüzyıl ürünü Türkçe-Farsça bir lügat olan Nazmü'l-esâmî'de, Şemsî'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı Cevâhirü'l-Kelimât'ta ve Şeyh Ahmed'in nazmettiği Nazmü'l-Leâl'de ilim yolundaki zorlukların kolaylaştırılması adına sözlük ezberinin, dil öğreniminin ehemmiyeti manzum formda şu şekilde ifade edilmektedirler:

Nazmü'l-esâmî
Lügatdür çun kamu 'ilmin kilidi
Ki bizden ön gelenler böyle dedi

Sana evvel ne gerek anla pes sen
Lügat tahsîline eyle heves sen

Ki tâ dil bilmeyince her milelden
Sahih olmaz 'ibâdet her 'ilelden

Te'allüm itmedin tâzî lügat bil
Münâsibdür bu zihne Fârisi dil

Cevâhirü'l-Kelimât
Ba'de anla ey huceste- sıfât
Oldı cümle 'ulûmun aslı lügât

Bilmek isterse bir kişi 'ilmi
Tâ kim âsân ola ana fehmi

Okıya evvel 'Arab dilinde lügat
Hâne-i dilde evvel yaka miskât

Ögrene sonra Fârisiде zebân
Ma'rifetde ola fâris-i meydân

'Arabî bâ'is-i belâgatdür
Fârisî dâ'i-yi fesâhatdür

Bu iki dilde şol ki hâzik olur
Dâyim akrân içinde fâyik olur

Nazmü'l-Le'âl
Pes andan sonra ba'd-ez-hatm-i Kur'ân
Budur şâyeste-i ta'lîm-i sıbyân

Ki Tâzî yâ Derî bir 'ilme tâlib
Olursa budur evvel ana vâcib

Örneğin, Sünbülzâde Vehbî'nin 1799'da kaleme alarak III. Selim'e ithaf ettiği mesnevi-gazel formlu manzum Türkçe-Arapça sözlüğü 1948 beyitlik Nuhbe-i Vehbî, 3800 Arapça kelimenin Türkçe karşılığını veren bir sözlük olmasının yanında mukaddimesinde yer alan hamdele ve salvele, Hz. Peygamber'in ailesi, dört halife ve sahabeler hakkında veridiği bilgiler, içinde ayet ve hadislerin de olduğu 550 Arapça tabir ve deyimin manzum tercümesi şeklindeki aktarımlarıyla bir din öğretimi metnidir de. Mesela bir medrese talebesine lazım olan dinî kelime ve tabirlerin öğretildiği onlarca başlıktan biri olan sayılar bahsinin sonuna Nahl suresinin on sekizinci ayetini iliştirerek dinî bir iletiyi dolaylı olarak talebelerin zihnine nakşetme gayesini nazmen ortaya koymaktadır:

Bir iki üç ahad isneyn u selâs eyle şumâr
Erba'a hamse disün dörde beşe ol ki sayar

Sitte altı yedi seb'a sekize dindi semân
Hem dokuz tis'adır eyler 'aşara onda karar

Dindi 'işrûn yigirmiye selâsûn otuza
Erba'ûn kırk ise hamsûn diyerek elliye var

Altmışa yitmişe sittûn ile seb'ûn didiler
Dahi seksen de semânûn imiş itdim iş'âr

Saydılar doksanı tis'ûn mi'e olmuşdur yüz
Bine geldikde 'aded elf imiş defter-dâr

Birler âhâd imiş ammâ 'aşarât onlardır
Oldu yüzlerde mi'ât işte hemân say tekrâr

İn te'uddû ni'ama'llâhi felâ tuhsûhâ
Saysanız hak ni'amın eyleyemezsiz ihsâr

Sayısız mâlı olanlar da kalur sıfru'l-yed
Böyledir yevm-i hîsâb işte anı say her bâr (Yurtseven, 2003:124)

Ortak İslam kültürünün doğal bir sonucu olarak daha çok Türkçe-Arapça ya da Türkçe-Farsça veya Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde üçlü yapıda oluşturulan manzum lügatlar çoğu kez klasik şiirin müstakil bir mesneviye başlama kurgusuyla, Allah'a hamd etme ve Hz. Peygamber'e salat u selamda bulunulan bir mukaddimeyle, başlatılırlar. Akabinde müellif hakkında bilgi, eserin telif sebebi, tertip özellikleri,

---

Kim evvel hıfz ide anın lugatın
Bile tâ sonra âsân müşkilâtın (Öz, 1996: 56-57; Gülhan 2010:206)

isimlendirmesi, yazılış tarihi ve dil öğreniminin önemi gibi değinme noktaları birbirini takip eder. Devamında ise genellikle beyit sayıları farklı kıta veya bahr adı verilen bölümlere ayrılmış olan ve mesnevi, müstezad, terkib-i bend şekilli olanlarına rastlansa da genelde "nazım" nazım şeklinde kafiyelenen asıl sözlük bölümü ve yine mesnevi şeklinde yazılmış bir hâtime ile neticelendirilirler (Öz, 1996: 62).

Bilinen Türkçe-Farsça manzum sözlüklerin ilki XV. yüzyılda kaleme alınmış olan Konyalı Hüsâm b. Hasan'ın Tuhfe-i Hüsâm adlı eseridir. Bu tür sözlüklerin içerisinde en meşhur olanı ise Mevlevî şeyhlerinden Şâhidî mahlasıyla tanınan Muğlalı İbrahim Dede'nin klasik Türk edebiyatında en fazla nüshaya sahip manzum sözlükler arasında yer alan ve kırka yakın şerhi ile manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğu anlaşılan Tuhfe-i Şâhidî'sidir. Tespit edilen Türkçe-Farsça manzum sözlükler içinde çarpıcı diğer örnek ise Sünbülzâde Vehbî'nin Tuhfe-i Vehbî'sidir.

Türkçe-Arapça alanın manzum lugat çalışmalarında ilk ve en ünlü örnek, eseri torunu Abdurrahman'ın eğitimi için kaleme aldığını ifade eden Abdüllatif İbn Melek tarafından XIV. yüzyılda yazılmış olan Lugat-ı Ferişteoğlu adlı eserdir. Ayrıca Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı, Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe-i Vehbî'si, Şeyh Ahmed'in Nazmü'l-Leâl'i ve müellifi bilinmeyen Sübha-i Sıbyân bu minvalde kaleme alınan manzum lügatların medreselerde en çok rağbet görenlerdendir. Tespit edilen üç dilli manzum sözlük içerisinde Behâüd-dîn İbn 'Abdurrahmân-ı Malkaravî tarafından XV. yüzyılda te'lif edilen U'cûbetü'l-garâyib fî nazmi'l-cevâhiri'l-'acâyib ilk örnektir. Yine Gencî Pîr Mehmed'in Genc-i Leâl'i, Şeyh Ahmed-i Antâkî'nin Se Zebân'ı, Mustafa İlmî b. İbrahim'in Tuhfetü'l İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân'ı öne çıkan eserlerden birkaçıdır.[172]

[172] Sıralanan ilk ve mühim sözlükler dâhil elan Anadolu sahasında kaleme alınmış altmış civarında Türkçe-Farsça, Türkçe-Arapça ve Türkçe-Farsça-Arapça manzum lügat çalışması tespit edilmiştir. Türkçe-Farsça'da: Müellifi bilinmeyen Nazmü'l-esâmî, Hasan Aynî'nin Nazmü'l-cevâhir'i, Tuhfetü'l-Hâfız, Osman-ı Şıklovîsî'nin Tuhfetü'l-Ma'nâ'sı, Lütfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'un Bahrü'l-Garâyib'i, Tuhfe-i Şemsî, Süleyman Dürrî'nin Güher-rîz'i, Hasan Rızâyî'nin Kân-ı Me'ânî'si, Lâmi'î Çelebi'nin Lügat-i Manzûme'si, Mehmed b. Yahyâ-i Konevî'nin Şâdiyye'si, Osmân b. Hüseyin el-Bosnavî'nin Manzûme'si, Hafız Abdülmecîdzâde-i 'Ayıntâbî'nin Nazm-ı Ferâid'i ve Ahmed Remzi Akyürek'in Tuhfe-i Remzî'si.
Türkçe-Arapça'da: Müellifi bilinmeyen Lugat-ı İbn Kalender, Mütercim Âsım'ın Tuhfe-i Âsım'ı, müellifi bilinmeyen Mahmûdiyye ve Sun'î-i Malatyavî'nin Fethu'l-Fettâh'ı.
Türkçe-Farsça-Arapça'da: Ahmed Dâî'nin Ukûdü'l-Cevâhir'i, Ahmed Resmî b. Ibrahim-i Girîdî'nin Nazm-ı Girîdî'si, Süleyman Hayri'nin Hayrü'l-Lugat'ı, Hayret Mehmed Efendi'nin Tuhfe-i Zîbâ'sı, Nasuh Efendi'nin Tuhfe-i Nushî'si, Mustafa Keskin b. Osman'ın Manzûme-i Keskîn'i, 'Abdülkerîm'in Lugat-ı 'Abdükerîm'i bunlardan bazılarıdır (Okumuş, 2008: 152-54).

Muğlalı İbrahim Şâhidî Dede'nin XVI. yüzyılda kaleme aldığı bir Türkçe-Farsça manzum lügat metni olan ve daha sonra yazılan pek çok manzum sözlüğe kaynaklık edip defaatle tanzir edilen 453 beyitlik Tuhfe-i Şâhidî'deki aynı zamanda aruz kalıplarını da öğretmek amacıyla her biri farklı bir aruz kalıbıyla ve türlü nasihatlar eşliğinde nazmedilen bahrlardan birinde gömlek, demirci, bezek, diş gibi Türkçe sözcüklerin ya da iklim, kuyumcu, suret gibi müellifin Türkçeleşmiş Arapça kökenli sözcüklere hezec bahrinin "Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün" kalıbıyla Farsça karşılıkları şöyle verilmektedir:

Di çevreye pirâmen ü iklîme di kişver
Demürciye kuyumcıya âhen-ger ü zerger

Derhur nedürür lâyık u hem dahı sezâvar
Ârâm dölenmek bezek ârâyiş ü zîver

Yarar nedürür mî-sezed ü dahı yaraşur
Mîzîbed ü maned kala mîmâned [ü] benzer

Dendân diş erişdür bilek ü târ erişdür
Pud arğıca di peşm yüne kâlıba pister

Yukarlıga bâlâter ü bâlâ boy u hoy der
İlerlige di pişter [ü] girülige pester

Reh-ber kulaguz ber yemiş ü uyıcı peyrev
Peykâr savaş sûrete di çehre vü peyker

Mîdâd bemen virdi bana 'adldürür dad
Dâdâr digil 'âdile di kardaşa dâder

Mülk issi hudâvend ü hıdîv ü bişitâb iyü
Bende karavaş kul dahı dirler kula çâker

Hem oldı sipeh-dâr u sipeh-büd çeri başı
Dârâ ulu sultâna di hükmidici dâver

Mirrîhe di Behrâm u Zuhâldür dahı Keyvân
Gün batduğı yer bâhter ü togdugı hâver

Güçlüye tüvânâ didiler lîk bahâdur
Alp oldı vü nîv oldı dîlîr oldı dilâver

Şaşıya di lûce dahı lûk elsize bi-dest
Leng aksaga di dilsize lâl oldı sagır ker

Kızamuga sürhîze di düjînedürür bez
Dünbel çıban âjuh sigil er merd uyuz ger

Pîrûz zafer önegülüg oldı segâliş
Pâdâş kişi kînin ödeşmek dahı keyfer

Buyruk tut vü gir yola vü togrı yüri da'im
Ferman-ber ü der şev be-reh ü rast-rev ider

Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün
'İlme 'amel it ta bulasın cennet ü kevser (Kılıç, 2007: 528-29)

Manzum lügatlarda zaman zaman kelime düzleminde tercümenin ötesinde söz grubu ve hatta bazen edebî bazense ilmî iletilere sahip cümle düzeyinde anlam karşılamaları da vardır ki aşağıdaki örnek beyitlerin bir dizesinde Arapça bir yargı diğerinde ise onun Türkçedeki karşılığı verilmektedir:

Zâliküm istazhirû sâra-leküm heyyinen
Bunı siz ezber kılın oldı sizinçün kolay

Utlubü'l- 'ilme mine'l-mehdi ile'l-lahdi entüm
İstenüz 'ilmi beşikden kabre deg tâ siz

Eyvây bize kim bu bakış bâkî komaz bizden nişân
Yâ-veylenâ hâze'n-nazar lâ-yubkî minnâ'l-eser

Müzra'eti'l- 'aynü mühayyâke ile'l-âni beket
Göreliden göz yüzini ağladı tâ bu deme dek (Gülhan, 2010: 211)

Bu noktada dikkat üç dilli manzum lügat örneklerinden Mustafâ İlmî b. İbrâhim tarafından XVIII. yüzyılda kaleme alınmış Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân'a çevirildiğinde müellifin eserini yazma amacını ve ismini şu şekilde izah ettiği görülmektedir:

Manzûme-i Ferişteh'de zikr olınan cevâhir-i elfâz-ı 'Arabiyyenin me'ânîsini ebnâ-yı zamân ve sıbyân-ı müslimîne Pârsi-âşinâ olmalarıçün dahi Pârsî ve Türkî tercemeteyn ile müterceme ve otuz üç kıt'ayı müştemile bu risâleyi nazm ve Tuhfetü'l-ihvân ve Hediyyetü's-sıbyân ismi ile müsemmâ kıldım.

Eserini Ferişteoğlu Lügatı'ndan esinlenerek sıbyan mekteplerinde Arapça öğrenen öğrencilerin Farsçayı da öğrenmelerine katkıda bulunmak maksadıyla yazdığını ifade eden Mustafa İlmî, 841 beyitlik eserinde de görüldüğü üzere manzum lügatlarda önce Türkçesini, sonra karşılıklarını vermek gibi sistematik bir dil sırası izlenmediği gibi tematik bir bahis sırası başka bir deyişle konu birliği de yoktur. Türkçedeki bir sözcüğün diğer dillerde yer alan sadece tek karşılığını verme zorunluluğu bulunmamaktadır ve her bahrın sonundaki takti'in ilk mısraında kullanılan vezin aruz

kalıplarını öğretmek adına belirtilir ikinci mısra ise bir veciz sözle bitirilir. Zira sıbyanları talim dışında bu eserlerin bir diğer amacı onları doğru yola sevk edecek pedagojik mesajlar verebilmektir:

Sahâbe sözleri akvâl-i yârân-ı resûl âsâr
'Adû gülmek şemâtet ü hırış saçu beşâr nisâr

Melâze vü lehâ dilin durur bâg gıll u kayd u bend
Tasaddî rûy-kerdîden yüzin dönmekdir ev ked dâr

'Aceblemek şukuften ü tefekküh kol 'azud bâzû
Pezâvend ü sened tayak düdük nây ney ü mizmâr

Furûzîden telehhüb ü telezzâ od yalınlamak
Üşengen sust ü kâhil komamak bâz-dâşten ü ihşâr

İki kat zı'f ü dutâ Basra balı menn terânkubîn
Hafîf yagmurdur irkâk tall ü hem ilkyaz rebî' bahâr

Vesâk 'ahd ü ısr peymân yemin ü ceng vegâ perhâş
Tamar oldı reg ü 'ırk süci satan mey-furûş hammâr

Yegânegî tevahhud yalnızlık buz cemed heser
Ekin tonı lebûs câme kasırga dûle vü ı'sâr

Bi-ma'siyyet fujûlîden ü ezz günâha kındırmak
Kıran kenâr taraf çuvalduza pendûz di hem mismâr

Durub envâ' u gûn-â-gûn çetik sinnevr ü gurbe kıtt
Büyük olmak buzurg şoden berâ'at sol çep ü yesâr

Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün
Nasib olmaz sa'âdetden ta'allümden kim itse 'âr (Gıynaş, 2015: 160-61).

Mevcut manzum lügatların ekseriyeti İslam medeniyetinin ortak dilleri çevresinde oluşturulmuş olsa da İslamiyeti de kabul ederek Devlet-i Aliyye ile güçlü kültür bağları inşa eden ve en sadık milletlerden biri olarak addedilen Boşnaklarla kurulan sıkı bağın göstergelerinden biri olarak Türkçe-Boşnakça, Kanuni'den ve bilhassa XVIII. yüzyıldan sonra en yakın münasebetlerin kurulduğu ve bir noktadan sonra da örnek alınan bir kültürün kodlarını daha iyi kavramak adına Türkçe-Fransızca[173] ve

[173] Fransızcanın ilgi görmeye başladığı Tanzimat Dönemi'nde, 1850'de Yusuf Hâlis tarafından nazmedilen, aşağı yukarı iki bin beş yüz sözcüğün iki dil arasındaki karşılıklarının verildiği ve bu özelliğiyle elan türünün tek örneği olan 495 beyitlik Miftâh-ı Lisân isimli kamustan sözcüklerin orijinal hallerinin de parantez içinde verildiği bir kesit şu şekilde nazmedilmiştir:
Allah Diyö gökler siyö yer ter komanse ibtidâ / Dâim tujur bâkî eternel enfini bî-intihâ
(Dieu), (cieux), (terre), (commencer) (toujours), (eternel), (infini)

İmparatorluğun İstanbul başta olmak üzere en kalabalık ve kadim uluslarından olan Rumlarla kurulan etkileşim kanallarından biri olarak Türkçe-Rumca[174] ya da devletin diğer mühim unsurlarıyla oluşan ortak yaşam alışverişinin bir sonucu olarak Mustafa Sabri tarafından yazılmış Tuhfe-i Sabri An Lisan-i Bulgarî isimli Türkçe-Bulgarca ve Refi' Kalayi'nin Lügat-ı Lisan-ı Ermeniye isimli Türkçe-Ermenice sözlüklerinden hasılı güçlü tarihî bağlarla ilişki hâlinde olunan başka kültür dairelerinin dillerine dair manzum sözlük örneklerinden de söz etmek mümkündür.

Bunlardan biri Üsküfî mahlaslı Muhammed Hevâî'nin 1631'de kaleme aldığı Makbûl-i Ârif ya da diğer ismiyle Potur Şâhidî'dir. Balkanlar sahasında bilinen ilk ve tek Türkçe-Boşnakça manzum sözlük örneği olan bu eser Alhamiyado (Arap harfleriyle yazılan Boşnakça eserler) edebiyatının ilk örneğidir. Eserde 650 civarında Türkçe sözcüğün Boşnakçadaki karşılığı 160 beyitlik bir metin içinde verilmiştir. Eserin ayrıca 51 beyitlik ekseriyeti dinî muhtevalı bir mukaddimesi vardır. Eserde Allah, insan, tabiat unsurları; köy, evlilik, vücut ve hastalıklar, ölüm ve seyahat, bitki

---

Peygamberin adı profet sâdık fidel gid reh-nümâ / Hâtif oraklö mu'cize miraklö irsâl anvua
(prophet), (fidele), (guide) (oracle), (miracle), (envoi)
Kur'ân Koran İncîl Evanjil Pantatök Tevrâttır / Le Psom Zebûr, Mûsâ Moiz Îsâ Jezü, îmân fua
(Coran), (Evangile), (Pentateuque) (Les Psaumes), (Moise), (Jesus), (foi)
Cibrîl ya'nî Gabriyel deccâlın antekrist adı / Hem anj olmuştur melek, uçmak vole yol rut vua
(Gabriel), (antecrist) (ange), (voler); (route), (voie)
Mahşer lö jujman derniyer hem âhirettir lotr mond /Tartmak pöze mîzân balans ağır pözan dirhem pua
(le jugemenet dernier), (l'autre monde) (peser), (balance), (pesant), (poids)
Âlim savan hikmet sajes ilm ü ma'ârif ar siyans / Lir okumak, ekrir yazmak, intihâb olmuş şua
(savant), (sagesse); (art), (science) (lire), (ecrire), (choix)
(Kırbıyık, 2002: 194-195)

[174] Yusufyan Han'ın Tuhfe-i Rumi'si (1783), Hanyalı Nuri'nin Lügat-ı Manzume-i Nuriye'si (1797), son tarafı eksik olduğu için yazarı ve tarihi belli olmayan Hanyalı Nuri'nin lügatinin istinsahı ve yine Hanyalı Nuri'nin kendisi tarafından kaleme alınan ve Lügat-ı Manzume-i Nuriye zeyli şeklinde sıralanabilecek mevcut Türkçe-Rumca manzum lügatlardan biri olan Fevzi Kisedarzade'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı iki yüz kırk sekiz beyitlik Tuhfetü'l-Uşşâk'ından birkaç kesit:
İpos bâr-gîr istemoz halice aligo at
Apopise bu gicedir polasis nice kerrât

Pilav adı pilavisdir dinür çifçiye yorgas
Guna kürke ümid elbis mono benoki bir kat
…
Kaza hina nope taze depe zonia pole çoklar
Gampeli bağ ot rida kûy istamat göz pezi oynar

Tirepsi beslemek oldı gorafi tarla vunon dağ
Ela geldir istanbula poli dirler ey yâr
…
Kebûter perestir di çirkini defela
Kavadi entari istemoz boğaza

Vakelaris kasab deteli istemez
Akipera dinür öteye git ana (Göker, 2009: 864-66)

ve hayvanlar, aile, yabani hayvanlar ve sayılar gibi birçok konuda tercüme yapılmıştır (Kartal, 2007: 353; Okumuş, 2009: 829-30):

İdi yürü! Hodi! Gele! sid'! otur!
Ustani! Dur! ti donesi sen getir!

Lasno demek oldu kolay, mucno güç
Tara osovin', june tosun, hem kotor

De ağıla, buzağıya de tele
Ovca koyun, yuvlanan top kotur

Tikva kabak, vino şarap, hem casa
De kadehe, sarhoşa hem pjan denir

Yak! Uzezi! hem çıraya de luc
Şimdi sada, doc' ce oti ol gelir

Vatra, oganj ateşe de, plamen
De yalına, ugljen-dir hem kölmür
…
De çadıra, hem koliba çerga-dır
Mantara, bil dahi, denildi pecur

Hem govedar oldu çoban, taş kamen
Köye selo, köylüye dendi potur

(I)tkogodi dobro cini, naci ce
Her kişi kim eylik eder, ol bulur

Müfte 'ilün müfte 'ilün fâ 'ilün
Halikunâ ya'lemu mâ fi's-sudûr (Gönel, 2010: 326-27)

Görüldüğü üzere kültürel etkileşimin bir yansıması olarak beliren dil alışverişinin ihtiyaca binaen şekillenen doğal bir uzantısı olması, yabancı dil öğrenimini daha kısa sürede, daha kolay, daha keyifli ve daha kalıcı bir şekilde gerçekleştirmeyi sağlaması, dil öğrenimi dışında aruz bilgisi, dil bilgisi, gramer bilgisi ve diğer muhtelif bilgi alanlarına ilişkin sayısız kazanım olanağı sunması, şiire ve güzel söze meraklı ve yatkın talebelerin zihnini açma, hayal gücünü harekete geçirme gibi hasletlerinin olduğuna inanılması neviinden sebeplerle başta Türkçe-Farsça ve Türkçe-Arapça olmak üzere onlarca manzum sözlük kaleme alınarak yüzyıllar boyunca bir ders kitabı mahiyetinde medreselerde okutulmuş ve ezberletilmiştir ki bu uygulama tam anlamıyla bir mesleği, mesleki bilgiyi şiire adapte etmenin pek çok yolundan biri olmuştur.

3.3. MANZUM TARİH METİNLERİ

Devlet-i Aliyye'nin yaklaşık altı asır devam eden cihan şümul iktidarı müddetince kazanılan yüzlerce zafer; fethedilen ülke, belde, karye ve kale; devlet erkânınca yaptırılan, onarılan, hizmete sunulan sayısız cami, köprü, çeşme, imaret, türbe gibi hayır ve hasenat işleri; hanedan üyelerinin doğumu, sünneti, düğünü, vefatına dair mühim saray içi meseleler yahut mesleklerine / sanatlarına dair yapıp etmeleriyle tarihe mal olmuş, hizmet ve eserleriyle iz bırakan namlı şahsiyetler pek çok vakanüvis için tarihî birer metin malzemesi olmuştur. Söz konusu tarih metinleri bazen bir emirle ısmarlanmak suretiyle bazense bir tarihçinin doğrudan kendi gözlemi ya da başka kaynaklardan haberdar olduklarıyla herhangi bir tarihî olay, durum, seyahat, görev veya kişi hakkında yazmakla ilgili yaşadığı istek ve elbette ilmî bir eser ortaya koyma hevesinin sonucu olarak kaleme alınmıştır. Böylece kimisi anonim kimisinin yazanı belli birçok umumi Tevârih-i Âl-i Osman ve onun alt türü olarak değerlendirebilecek olan gazavatnâme, cihadnâme, zafernâme, fetihnâme, sefernâme, şecaatnâme, Süleymannâme, Selimnâme[175] gibi isimler alan cihad-ceng-fetih merkezli metinler veya seyahatnâme, sefaretnâme, surnâme, tezkire ve tarih düşürme gibi diğer muhtelif tarihî-edebî vesikalar birer vaka projeksiyonu olarak tarihte yerlerini almıştır.

Tarihe düşülen bu öğretici notların bir kısmında mensur form kullanılmakla beraber okuyanın / dinleyenin zihni ve keyfi üzerindeki tesir gücü ve dolayısıyla akılda kalıcılığı sebebiyle azımsanmayacak bir kısmında tıpkı Firdevsi'nin İslam öncesi İran şah sülalelerini ele aldığı Şehnâme isimli tarihî-menkıbevi eserde yaptığı gibi anlatım aracı olarak şiir dili tercih edilmiştir ve bu durum eskilerde çokça görülen birden çok mesleğin erbabı olma özelliği çerçevesinde şiirden anlayan tarihçiler ya da tarihten anlayan şairler diyebileceğimiz zatların uğraşları neticesinde bir başka meslekte şiir başlığına meydan vermiştir.[176]

---

[175] Türk-İslâm Edebiyatı'nda bir tür olarak ele alındığında manzum veya mensur olsun bu türdeki eserlerde görülen çerçeve plan şu şekildedir: 1- Tevhid, 2- Münacat, 3- Na't, 4- Ashab-ı Kirama Dua (bazılannda sadece Çehâryar-ı güzine de dua vardır), 5- İslâm Kahramanlanna Dua, 6- Sebeb-i Te'lîf, 7- Zamanın Padişahına Dua (bu kısım bazan "Sebeb-i te'lif'ten öncedir), 8- Savaşa Hazırlık, 9- Teçhizat, 10- Sefer, 11- Düşmanla karşılaşma, 12-Düşmanın Durumu, 13- Savaşın cereyanı, İslâm askerlerinin başarısı, 14- Dönüş, padişahın veya komutanın karşılanışı, 15- Dua, 16- Hatime. Bütün bu bölümler ele alınırken cihadla ilgili ayet ve hadislere de çok sıkça yer verilmektedir. Daha çok manzum fetihnâmelerde bulunan bu bölümler, mensurlarda ya çok kısa bir şekilde yer almıştır veya bunlardan sadece bir kısmına yer verilmiştir (Aksoy, 1997: 10).

[176] Meslekte şiir örneği olmak bakımından tarihî-edebî kıymeti haiz manzum ya da manzum-mensur gazavatname / zafername / fetihname / sefername / şecaatname / cihadname / Süleymanname / Selimname metinlerinden önemli bir kaçın şöyle sıralanabilir: Kıvâmî'nin yirmi beşi II. Mehmed ve

Bir şiir medeniyeti olan Devlet-i Aliyye'nin tarih yazıcılığında İbn-i Kemal'in (Kemalpaşazâde) Tevârih-i Âl-i Osman'ındaki "beyt-i Farsî", "beyt-i Türkî li-müellifi" ya da " nazm-ı Türkî li-müellifi" gibi başlıklar altında görüldüğü üzere mensur formda kaydedilmiş metinlerde dahi anlatımı zengin ve etkin kılmak adına muhtelif fasılalarla birçok manzum parçanın eserlere yedirildiği görülmektedir. Örneğin, Âşık Paşazâde tarafından XV. yüzyılda kaleme alınıp yazarı bilinen, gerçek manada ilk Osmanlı tarihi kabul edilen Tevârih-i Âl-i Osman ya da daha popüler ismiyle Âşık Paşazâde Tarihi, Âl-i Osman'ın şeceresinden başlamak üzere sülalenin Anadolu'ya intikali, kaç bölükten oluştukları, Türk tarihinde üstlendikleri rolleri, diğer beyliklerle ilişkiler, şehzade mücadeleleri, İstanbul'un fethi, hülasa Süleyman Şah'tan II. Bayezid'e kadarki iktidar aralığında yaşanan muhtelif pek çok tarihî vakayı hikâye eden mufassal ve mensur bir kaynak eserdir. Ancak yüz seksen üç baba ayrılmış olan muhtevası boyunca aktarılan birçok tarihî hadise zaman zaman şiir parçalarıyla renklendirilmekte dahası hemen her bab, bizzat müellife ait olan bu manzumelerle sonlandırılmaktadır ki söz konusu üslup bir bakıma Âşık Paşazâde'nin anlattığı hadiseler neticesinde yaşadığı duygusal infialin bir ifadesidir de. Örneğin bab 29, Osman Gazi'nin vefatı üzerine oğulları Orhan ve Alâaddin'in biraraya gelerek babasının mirasını, emanetlerini kimin üstleneceğine dair istişarede bulunmaları ve Alâaddin'in liderlik hakkından feragat edererek çobanlığı / hükümdarlığı kardeşine tevdi' edip kendisi içinse sadece Kite Ovası'ndaki Kodura Köyü'nü istemesini ve

üçü II. Bayezid'e ait olan muhtelif zaferlerin anlatıldığı bir mesnevi olan Fetihnâme-i Fâtih Sultan Mehmed'i, Sinoplu Safâyî'nin yaklaşık üç bin beş yüz beyitlik mesnevisi Fetihnâme-i İnebahtı vü Moton'u, İbn Kemal'in Tevârîh-i Âl-i Osmân adlı eserinin müstakil bir bölümü olup Kanûnî'nin Mohaç seferini anlatan Mohaçnâme, Sa'yî'nin Fetihname-i Belgrad'ı, Hüsrev Efendi'nin Mohaç ve Budapeşte seferleri konulu Zafername-i Sıltan Süleyman'ı, Gelibolulu Âlî'nin Kanunî'nin Zigetvar seferine gidişi, vefatı, Selim'in cülusu gibi konuları işlediği Heft Meclis'i ve yine Gelibolulu Mustafa Ali'nin Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan seferlerini anlattığı Nusretnâme'si, Gelibolulu Mehmed Zaîfî Efendi tarafından kaleme alınan ve II. Murad'ın gazalarından bahseden Gazânâme, Prizrenli Sûzî Çelebi'nin, Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devri akıncılarından Mihaloğlu Ali Bey'in gazâlarını anlatan 1795 beyitlik Gazavatnâme'si, müellifi belli olmayan ve II. Murad'ın İzlâdi ve Varna savaşları ile başlayan gazâlarını anlatan Gazavât-ı Sultan Murad'ı, Murâdî tarafından yazılmış Barbaros Hayreddin Paşa ve Oruç Reis'in gazalarını, bilhassa Preveze zaferini anlatan Fetihnâme-i Hayreddin Paşa, Celalzâde Mustafa Çelebi'nin Kanûnî'nin Rodos Adası'nı fethini anlattığı Fetihnâme-i Rodos'u, Ta'likîzâde Mehmet Subhi Efendi'nin Fetihnâme-i Eğri'si, Karaçelebizâde Abdülaziz tarafından telif edilen ve IV. Murad'ın 1044'te bizzat katıldığı Revan ve Bağdat seferi hakkındaki Târihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad, Âsafî Defterdar Koca Mehmed Paşa'nın Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kırım, Tiflis ve Tebriz seferlerini anlattığı Şecâatnâme'si, Hasan Aga'nın Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın seferleri ve özellikle Kandiye'nin fethinin anlatıldığı Cevâhirü't-tevârîh'i, Nâbî tarafından yer yer manzum ve ekseriyetle de mensur bir şekilde telif edilen ve Sultan IV. Mehmed zamanındaki Kamaniçe Kalesi'nin fethini anlatan Fetihnâme-i Kamaniçe'si ve Rızâ'î'nin telif ettiği 1853 Kırım Harbi'ni anlatan Manzûme-i Sivastopol (Erkan, 1996: 439-40; Aksoy 1997: 11-17).

Kükürtlü'de bir tekke yapıp oranın sakini olmasını konu edinir. Kardeşler arası antlaşma aktarıldıktan sonra bölüm art arda üç şiirle bitirilir:

Bular birliğe bitdi ondı işler
Safâlar sürdiler çok az u kışlar

Dürişdiler nizâm-ı İslâm-ıçun
Akıtdılar kan u kesildi başlar

Nice zahm urdılar uruldılar hem
Niçerler dir ki kanı kardaşlar

Esir satuban u hem almadılar
Olınmadı esîr-içün savaşlar

Cihân hod gelmeg ü gitmek-içündür
Ne yapsan 'âkıbet yıkmak-ıçundur

Karâr itmez gelüp sûret olanlar
Togan gün hem gice batmag-ıçundur

Bu sûret kölgesine kalma zînhâr
Senünle oyunı utmag-ıçundur

'Âmel kim idersin iy karındaş
Ya tamu ola ya uçmag-ıçundur

İkisinden fârig ol Hakk'a dön kim
Yaradılmış Hak'a tapmag-ıçundur

Nasîhat aldı Orhan kardaşından
Du'âlar aldı iş ü yoldaşından

Dahı aldı du'â cümle veliden
Du'âlar ister Orhan cümlesinden

Mîrâsdur du'â almak Âl-i 'Osmân
Fâriglerdür bu halkun dünyesinden

'Âşık Paşa du'â Orhan'a itdi
Bile Gök Alp nesli cümlesinden (Âşık Paşazâde, 2007: 308-309)

Manzum formda yazılmış umumî Osmanlı tarihi konulu eserler arasında hususen üzerinde durulması gereken ilk metin XIV. asır şair ve ilim adamlarından Ahmedî'nin te'lif ettiği Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman'dır. Nitekim aynı müellifin İskendernâme'sinin ardına kaydedilen bu metin ilk manzum Osmanlı kroniği olması yanında en eski Osmanlı tarihi metinlerinden biri olması bakımından sonrasında

yazılan Osmanlı vakayinâmeleri için bir kaynak eser hüviyetindedir. Eser oldukça muhtasar bir çalışma olmakla beraber kendi dönemi için dikkat çekici bir durulukta olması, bilimsel ve çağdaş bir tarih çalışması üslubuyla içerisinde masalsı, efsanevi ve menkıbevi ayrıntılara yer vermeyişi ve Devlet-i Aliyye'nin kuruluşu, Ertuğrul Gazi ve diğer bazı tarihi zatların kimliği, Bursa'nın fethi, Rumeliye nasıl geçildiği gibi konularda oldukça değerli ve orijinal bilgiler içermektedir. İslam tarihine- Hz. Peygamber ve halifelerin hayatına, Emevi ve Abbasi tarihine, İlhanlılara- dair kısa değinmelerden sonra Ertuğrul Gazi'nin Sultan Alaaddin emriyle Anadolu'da gerçekleştirdiği fetihler vesilesiyle Anadolu'nun yurt edinilme serüveninin bazı kesitlerinden eserini sunduğu Emir Süleyman devrine kadarki tarihi süreci bir başka deyişle Osmanlı kuruluş devrinin anlatıldığı bu değerli eserin Yıldırım Bayezid bahsi şöyle nazmedilmektedir:

Çün şehâdet buldı gâzi-i şehîd
Yirine oturdı Sultan Bayezid

Ata dede bigi 'âdil oldı ol
Dükeli işlerde kâmil oldı ol

'İlm ehlini severdi ol nîgnâm
Kılur idi in'am iderdi ihtirâm

Hoş gorürdi anı kim 'âbid ola
Hoş dutardı ânı kim zâhid ola

Şeyh efendi geldi ana bînevâ
İtdi anı mecmu'-ı halka pîşvâ

Çok menâsıb virdi ana ol Şehriyâr
İl ü gün ü kal'a vü şehr ü diyâr

Rûmdan Sivas ü Tukatı aldı ol
Caniki alub Samsuna geldi ol

Çünki oldı feth ol dahı ana
Dondi girü dâr-ı mülkinden yana

Ta behadd-i Antaliye şehr ü diyar
Kamusını feth itdi ol Şehriyâr

Ne Alaşar kodı vü ne Saruhan
Ne Aydın ü ne Menteşe ne Germîyan

Kastamoniyye dahi feth oldı ana
Böyle olur devlet işi çün ona

Çün Karaman illerine geldi ol
Konya vü Larendeyi dahı aldı ol

Komadı ol yurada şehr ü diyar
Kamusını feth itdi ol nâmdâr

Geldi dâr-ül-mülke vü oturdı şâd
Memleketde kıldı gayet ‘adl ü dâd

Halk ol ‘adli çün andan buldılar
Ulu kiçi işe meşgûl oldılar

Bu kamu Rûm içre bir yer kalmadı
Kim anun ‘adliyle ma’mûr olmadı
…
Şah-ı Osmânî ki ‘adliydi Ömer
Bildi ki olur kadılar bî dâdger

İşleri rişvetdürür tagyîr-i şer’
Hiç anmazlar nedürür asl u fer’

Dünye içün ki ana gerekmez nazar
Hakkı bâtıl bâtılı hak dir bular

Cem’ itdi kamusın sordurdı ol
Ne ki aldılar girü virdürdi ol

Geregince itdi anlara cezâ
Yavuz işlüye yavuzlukdur sezâ
…
Emri ile Hâlikun azze ve cell
Mısr sultânına irişdi ecel

Bunı işidüp Şâma ol kasd eyledi
Mısr binüm oldı diyü söyledi
…
Fırsatıdur diyibenün dutdı yol
Leşkeriyle Medineye vardı ol

Feth itdi anı igirdüb bir zamân
Girü dâr-ül-mülke dönderdi ‘ınân

Geldi kim kış otura yarak ide
Girü yazın Şâm fethine gide

Bu kamu itdügi anun tedbîr idi
Bilemedi anı kim takdîr idi

Âdemî tedbîri gelmez hîç işe

Orada kim Tanrı takdîri irişe

Her ne kim takdîr ise nâçâr olur
Pes bu tedbîri ayıt nişe gelür

Bu arada Rûma yürüdi Temür
Mülk doldı fitne vü havf ü fütur

Çün Temürün hîç ‘adli yogidi
Lâcerem kim zulm ü çevri çog idi

Zikr-i vahşet çünki vahşet dür yakîn
Anı anmamakdürür hiyle hemîn

Ol fütûr içinde gitdi Şehriyâr
Yıkılub yakıldı çok şehr ü diyâr (Banarlı, 1939: 81-84)

Müellif ilgili beyitlerde Yavuz’un fütühatı, yönetim becerisi, Mısır stratejisi ve Timur mücadelesi gibi tarihi vakıaları şiir dilini kullanarak anlatmayı seçmiştir ve böylece bir meslekte şiir kullanımı örneği ortaya koymuştur. Aynı şekilde Prizrenli Sûzî Çelebi de XVI. yüzyılda kaleme aldığı ve Ahmedi tarihine göre hem bilhassa savaş sahnelerinde hareketlenen coşkun üslubu hem de içeriğinde yer alan muaşaka dizeleri nedeniyle edebî yönü daha belirgin olduğu söyleyenebilecek akıncı beyi Mihaloğlu Ali’nin küffarla mücadelelerinin anlatıldığı mufassal gazavatnâmesinde şiir etkili dilini tercih etmiştir. Rumeli fetihlerini anlatan mühim gazavatnâmelerden biri olmasından öte akıncı beylerinin hayatlarına dair bilgi vermek hususundaki nadideliği bakımından ayrıca büyük öneme sahip olan bu eser mesnevi şeklinde nazmedilmiştir. Tıpkı klasik şiirimizin aşk ya da din temalı diğer müstakil mesnevileri gibi tevhid ve münacatla başlatılan bu tarih metni müellifinin bizatihi katıldığı akınlar ve şahit olduğu durumları aktardığı 1795 beyitlik bir tür tutanaklar dizisidir. Örneğin, aşağıya alıntılanan şu kesit Erdel gazasını konu edinen bir müşahede metnidir:

Çü yokdur bu söze Sûzî nihâyet
Yine gel gâzîlerden kıl rivâyet

Çün ol serverler itdi kat’-ı menzil
İrip Erdel iline aldılar dil

Alındı çün haber dilden kemâhî
Bilindi kâfirün hâl-i tebâhı

İcâzet câmını nûşitdi leşker
Taşup deryâ gibi çûş itdi leşker

Revân oldı akar seylâb gibi
Yayıldı şu'le-i pertâb gibi

Yâhûd deryâ-yı İskender bulup yol
Salındı mülket-i Kaydafeye ol

Yayıldı sû-besû mülk ü diyâra
Koyuldı karye vü şehr ü hisâra

Meger bayrâmimiş küffâra ol gün
Nice bayrâm kara dün ü kara gün

Tonanmışlar bezenmişler serâ-ser
Dirilmiş bir araya mâde vü ner

Kurulmış 'âdetince bezm-i sohbet
Ne bilsünler k'olur anun sonı let

İçüp bade ururdı lâfı her dün
Görünmezdi gözine zerrece gün

Diridi kâşki gelse bize Türk
Göreydi kaç deriden biçilür kürk

Görinür var imiş kâfir gözine
Ve ger ni fikrine anun sözine

Dahi bu sözde iken kavm-ı güm-râh
Bulut gibi toz agdı göge nâgâh

Yetişdi na'ra-i ra'd ile leşker
'Adû oldı serâsime serâ-ser

Ödi sındı çogınun ol sadâdan
Çogı divâne oldı hûy ü hâdan

Tagıldı sohbeti nîş oldı nûşı
Figân ü nâleye döndi hurûşı

Katıldı aşına zehr-i helâhil
Takındı boynına bend-i selâsil

'Adû bir câm umarken teşne câna
Zamâne kanın içdi kana kana

Kınından çıkdı her şemşir-i bûrrân
Bulutdan oynadı şan berk-ı rahşân

Göz açdırmayup ol hayl-i muzaffer
Kılıç koydılar anlara serâ-ser

Şu denlu akdı hûn-âb-ı şafak-gûn
Ki döndi hûn ile tôlâb-ı gerdûn

Götürdi ehl-i küfrün gövdesin kan
Şu resme kim has ü hâşâki ‘Ummân

Kılıçdan kurtulan düşdi kemende
Dizildi ser-beser zencîr ü bende

‘Adûye kendü cismi oldı zındân
Fukâ’a girdi san dîv-i Süleymân

Adüv gitdi vü ehli kaldı hâlî
Söyündi arı vü arındı balı

Yine şeh-bâz erenler açdı minkâr
Yine sayditdi yek yek kebk-reftâr

Hezârân gül yanaklu serv-kâmet
Salındıkça koparırlar kıyâmet

Büt-i sîmîn-bedenler can sanemler
Cihân deyrinde candan muhteremler

Ganîmet bildiler mâlin ‘adûnun
Evin yagmaya virdiler kamunun

Harâb itdiler anun hânumânın
Çıkardılar kamu genc-i nihânın

Zer ü sîm dür ü yâkût u mercân
Münakkâş câme vü zer-beft kaftân

Güneş batmışdı vü olmışdı ahşam
Yatup ol gice leşker itdi ârâm

Dönüp bunca fütûh u nusretile
Yetişdiler konaga şevketile (Levend, 2000: 275-77)

Devlet-i Aliyye tarihinin muhtelif kesitlerini şiir formunda dile getiren onlarca vakayinâme arasından gerek eskiliği ve gerekse kendisinden sonra yazılan pekçok tarih metnine ilham vermesi bakımından değineceğimiz bir diğer örnek metin 6646 beyitlik hacmiyle hayli şümullü bir manzume olan XVI. yüzyıl şair ve tarihçilerinden Ferecikli Hadîdî’nin Tevârih-i Âl-i Osman’ıdır. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan bu eser İslamî şiir geleneğinin temel içerik yapılandırmasına uygun olarak tevhid, münacat ve na’t ile başlatılır. Ardından da sebeb-i nazım-ı kitab bahsi açılır. Buna göre

eserin yazılış nedeni okuyanlara bir yadigâr bırakma ve onların hayır dualarını almaktır. Ardından devrin padişahı Kanuni'ye hitaben yazılan kaside nazmedilmiştir. Mesnevinin asıl bölümü olan âgâz-ı hikâyet, Osmanoğullarının atası kabul edilen Süleyman Şah'dan bahisle başlatılıp Kanuni'nin ünlü veziriazamı İbrahim Paşa'nın sadarete getirildiği haberiyle neticelendirilir. Toplam 198 babdan müteşekkil bu metin sadece form bakımından şiir türü sınırlarında olmayıp üslup bakımından da şiir dairesine dâhildir. Nitekim birçok başlık baharın ya da sabahın tasvir edilmesiyle başlatılmakta, çoşkun bir anlatım hemen her dizede kendini hissettirmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in vefatı sonrasında iktidar mücadelesine girişen iki şehzadenini Bayezid ve Cem'in, mücadelesinin ve Cem'in sürgün günlerine ilişkin tarihî gelişmelerin dökümü mahiyetindeki 137 ve 138. babda nazmedilen şu dizeler bu önermeyi doğrulayan kesitlerdendir:

Be-nevbet tahta geçdi Bâyezîd Hân
Serîr-i saltanatda sürdi devrân

Atası fevtin işitdi dürişdi
Serîre on yedinci gün erişdi

Karamandan yürüdi Bursaya Cem
Karaman leşgeri cümle bile hem

İki bin Yeniçeri Bâyezîd Hân
Yazup Bursaya irsâl itdi ol ân

Ki varup Bursa şehrin bekleyeler
'Adûdan sakınalar saklayalar

Beriden Yeniçeri öteden Cem
Berâber irişür Bursaya bâ-hem

Çü Cem Sultanı yakın irdi dirler
Çıkup a'yân istikbâl iderler

Getürler kondururlar hürmetile
Senâ vü medh ü izz ü şevketile

Yeniçeriyi Cem eyledi da'vet
Yeniçeri varup itdi itâ'at
…
Çü elçi göçdi gitdi girdi râha
Gelüp bir gün irişdi taht-gâha

İşitdi elçiyi erkân-ı devlet
Buyurlar konduruben nüzl ü ni'met

Seherden geldi kâsıd kim göründi
Vezîri şâh eline nâme sundı

Demiş Bursayla Anatolıyı bana
Cemî'-i Rûmeli İstanbulı sana

Kabûl itmez bu sözi Bâyezîd Hân
Hemân elçiye destûr oldı ol ân

Hemân emr itdi cem' oldı çeriler
Gemiler hâzıridi geçdi leşger

Sürüp Cem dahi gûyâ berk-ı âcil
Yeni-şehrün öninde oldı mukâbil

Dürüşdiler 'aceb ceng oldı vâfir
Sınup Cem kaçdı maglûb oldı âhir

Karamana hemân cân atdı gitdi
Sürüp Konyaya altı günde yetdi

Hemân ardınca anun Bâyezîd Hân
Sürüp leşger tutar râh-i Karaman

Karamandan kaçup Cem Mısra gitdi
Meger bir gün ki varup Mısra yetdi

Ceme sultân-ı Mısr itmedi ragbet
Kapusında anun bulmadı 'izzet

Mısırdan azm-i Kâ'be itdi gitdi
İşit hacc itdüginden sonra nitdi

Diledi Kâ'bede ola mücâvir
Göre kim ne kılur takdîr-i Kâdir

Emîr-i Hacca sultân söylemişdi
Mücâvir olmaga koman dimişdi

Emîr-i Haccdan olmadı icâzet
Yine Cem Rûma eyledi i'âdet

Çıkup Şâma gelüp Tarsusa irdi
Karamanoglı Kasım karşu vardı

Cem andan Engüriye azm itdi
Göçüp hem Bâyezîd Hân karşu gitdi

İşitdi Bâyezîd Hânun gelişin

Karamandan yana dönderdi yüzin

Karamana varup İç-ile girdi
İşidüp Bâyezîd Hân dahi irdi

Karamana ki geldügin işitdi
Gemiye girdi Cem Rodosa gitdi

Sekiz yüz seksen altısı Nebî'nün
Bu hâle târîh oldı hicretinün (Hadîdî, 1991: 312-14)

Dinî, tarihî, coğrafi, sosyo-kültürel pekçok husus hakkında bilgi vermeleri dolayısıyla bir tür ansiklopedik belgeler dizisi hüviyetindeki seyahatnâmelerde ve onun gezgin, tüccar, sefir, denizci, savaş esiri ya da sürgün edilmiş asker, memur gibi kimselerce kaleme alınan sergüzeştnâme, sefaretnâme, menazilnâme, ruznâme, esaretnâme mahiyetindeki metinlerde de mesleki bilgi ve tecrübelerini aktarmada kendilerine tercüman olmak bakımından daha tesirli bir araç olmasına istinaden Ahmed bin İbrahim'in Acâib-nâme-i Hindistan'ı, Bursalı Hatîf Seyahatnâmesi ya da daha popüler birer metin olarak Nâbî'nin Tuhfetü'l-harameyn'i, Sübülzâde Vehbî'nin Kaside-i Tannane'si ve Keçecizâde İzzet Molla'nın Mihnet-keşan'ında olduğu gibi şiirin etkin üst dilinden faydalanıldığı ve dolayısıyla meslekte şiir kullanımı örnekleri verildiği görülmektedir.[177]

[177] Hatta eserlerini mensur formda kaleme almış ve seyahatnâme türünün başat metinlerinin altına imzalarını atmış olan olan Mir'atü'l-Memâlik muharriri Seydi Ali Reis, bilinen en mühim Türkçe seyahatnâmenin sahibi Evliya Çelebi ve Kitabü'l-bahriye yazarı Pîrî Reis'te dahi zaman zaman müelliflerin duygu, hayal, fikir ve bilgi sunumlarını, başka bir deyişle bir seyyah/denizci olarak mesleki aktarımlarını şiir diliyle gerçekleştirdikleri vakidir. Kanuni tarafından kendisine verilen Mısır kaptanlığı görevi sonrasında Basra'daki donanmayı Mısır'a götürürken Portekizlilerin saldırısına uğrayıp hava şartlarının da uygun olmaması üzerine elinde olmayan sebeplerle sıkıntılı ve çileli bir yolculuktan sonra Hindistan sahillerine ulaşan ve denizden dönüşün mümkün olmaması sebebiyle de karadan üç buçuk yılda tamamlanan bir geziye dair izlenimlerin aktarıldığı Miratü'l-Memalik'teki Hindistan bahsinde oraya vardıklarında Hindistan'daki fetihleri dolayısıyla yazdığı tarih ve iki gazeli Hümâyun Şah'a sunduğunu belirtip söz konusu şiirleri "li-mü'ellifi" başlığı altında belirtecektir ki düşürülen tarih ve gazellerinden biri şöyledir:
Şâh-ı Cem-rütbet hümâyûn-baht
Yitti ıklîm-i Hindge çün âteş

Kırdı Afgânını Dehlîni aldı.
Boldı fermân-beri barı ser-keş

Ol fethga aytdılar târih
Tâlî'-i devlet-i hümâyûneş

Keza Seydi Ali Reis gibi anlatımına manzum parçalar yedirmede üslûbu derinleştirmek ve zenginleştirmek, verilmek istenen mesajın daha açık ve etkili bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si de hayli zengin tutulmuştur. Eserde kendisine ait şiir parçalarından maada büyük bir kısmı gözlem ve duyum yoluyla başka kaynaklara dayanan şiir

alımlamaları ağırlıklı bir malzeme yekünü oluşturmaktadır. Misal, Seyahatnâme'nin ilk dört cildinde toplam 500 civarında manzum parça vardır ve bunların % 70'ini başta padişahlar olmak üzere diğer din ve devlet büyüklerinin doğum, ölüm, tayin, terfi ve bilhassa köşk, saray, çeşme, bedesten, han, cami, türbe gibi çeşitli imaretlerin yapılış tarihleri oluşturmaktadır. Hassaten, İmparatorluğun merkezi olan ve mimari eserlerin yoğun olarak bulunduğu İstanbul ve civarının ele alındığı ilk cilt baştan sona tarihlerle doludur (Horata, 2012: 37-38). Örneğin kendisine ait şu tarih Kara Murtaza Paşa'nın Dürzîlere karşı elde ettiği bir zafer dolayısıyla düşürülmüştür:
Sâde lafzen söyledüm târihini / Bin elli tokuzda oldı bu gazâ (Evliya Çelebi, C.1, 2006: 205)

Ünlü Osmanlı haritacı ve denizcisi Pîrî Reis'in şahsi gözlemlerine dayanarak Ege ve Akdeniz kıyılarının atlası mahiyetinde kaleme aldığı, denizcilik tarihinin en kayda değer eserlerinden birisi olan bir denizci kılavuz el kitabı addedebileceğimiz Kitâb-ı Bahriyye'sinin de içerisinde yer alan mesnevi formlu ve nasihat içerikli 1200 beyitlik manzum giriş ve 91 beyitlik hatime bölümleri nedeniyle bir denizcilik mesleği öğütnamesi ve dolayısıyla meslekte şiir kullanımı örneği olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin müellif, bir denizci için pusula ve harita kullanmanın önemi ve pusulanın yapısı hususunda manzum formda şöyle bir meslek dersi vermektedir:
Kâdir Allahdur onaran her işi
Lîki bilmekde gerekdür iy kişi

Pusuladan hartîden anlamayan
Denize çıka olur işi ziyân

Zîre bilmez kankı yana gider ol
Anuniçün böyle husrân ider ol

İmdi anun 'ilmini bilmek gerek
Vakt-i hâcetde nazar kılmak gerek

Tâ kim âsân ola her işün senün
İrişe bir me'mene başun senün

Ögren evvel pusula a'mâlini
Dahı sonra hartînün ahvâlini

Ger pusulayı sorarısan nola
Bu gemiciler dilinde ne ola

Bir müdevver hokka agzı sırçalu
Kâgıdı var otuziki gûşelü

Çarh-veş üstâz pûlâd âhene
Geçürüp kılmış işâret kim döne

Vara bir gûşe karâr ide hemân
Ol şimâl yılduzına bil bî-gümân

Biline anun karârından 'ulûm
Dinle aslını diyeyim iy ulum

Var bir âhen ol kâgıd altında hem
Ucu mıknatıs olur şöyle be-hem

Çünki mıknatısa âhen ihtilât
Eyleye döner ana bî-ihtiyât

Kim bu taşa var şimâlün nisbeti
Ol sebebden meyl ider gör kudreti

İşbu vech üzre o gûşedür şimâl

Bursa'da müfettişlik ve Galata kadılık gibi yüksek rütbeli mevkilerde çalıştıktan sonra Hamdullah Paşa aleyhinde söz söylemek ve devlete karşı gelmek suçlamasıyla aldığı bir ceza üzerine 1823 yılında Keşan'a sürgün edilen Keçecizâde İzzet Molla'nın kaleme aldığı Mihnet-keşan; hatırat, şehrengiz, hatta modern hikâye gibi birçok edebî türe dair özellikleri hasretmek dışında mesnevi formunda yazılmış manzum bir seyahatnâme özelliği de göstermektedir. Mihnet-keşan'dan alınan aşağıdaki dizeler şairin bir yıl kadar yaşadığı Keşan Kasabası'na dair seyahat izlenimlerini yansıtmaktadır:

Keşan şehri tagın kenarındadır
Bütün evleri sengsârındadır

Otuzdan ziyâde değirmenleri
Yakın şehre tarla vü hırmenleri

Degirmenleri çünki bâd-ı hevâ
Nola olsa etmekde hısb u rehâ

Dil-i âşıkâsâ yıkık hâneler
Konak adı var niçe vîrâneler

Reh-i Hak'dan etmiş gelip bî-riyâ
Büyük Câmii İbni Hersek binâ

Beş altı kadar var ufak ma'bedi
Yok ikisinin minber ü masadi

Ne Kadrî var anda ne hod Halvetî
Fakat tekye-i Zâtî-i Celvetî

O şehre melâz olmuş ol nîk-zât
Bulur ilticâ eyleyenler necât

Niçe çeşmeler var akar sû-be-sû
İçilmez degildir bayağıca su

Yigirmi kadar kahve dükkânı var
İçinde iki üç fenâ hânı var

Fezâya nezâret eder evleri
Düzelse eğer evlerin şevleri

Çarh iderken dura kâyim hoş kemâl

Bu aradan bilesiz gayri hisâb
Didüm uş vallahu a'lem bi's-savâb B 221-39

Kenârında var bir müferrihce kâh
Kalır zîr-i pâyında deşt-i ferâh

Yanında büyük havz-ı nâ-pâki var
Mülevves niçe dahi evsâfı var

Ne çâre denilmezse ranâ mahal
Keşan içre yok andan alâ mahal

Ederdim gehî anda ferş-i kilîm
Verirdi bana zevk-i bâğ-ı naîm

Behişt olsa da âşinâ yok bile
Garîbü'd-diyâra göre çok bile B 808-23

Mesleki verileri şiir formunda beyan etme sahalarından biri olan manzum tarih metinleri kapsamında değerlendirilebilecek bir başka alt tür, kısmen seyahatnâme olarak değerlendirilecek olan ve yabancı ülkelerle ilişkileri sevk ve idare etmek üzere gönderilen elçilerin memleketten hareketlerinden başlayarak gittikleri iklimlerin siyasi, askerî, iktisadi ve sosyo-kültürel panoraması hakkındaki izlenim ve değerlendirmelerinin, görevleri müddetince sundukları hizmetlerin ve dahi yaptıkları görüşmelerin rapor edildiği sefaretnâmelerdir.

Diplomasi tarihi açısından önemli birer belge hükmündeki sefaretnâmeler yolculuk, gözlem ve izlenim merkezli olmaları hasebiyle bir bakıma seyahatnâme türüne dâhil edilebilirler. Bizzat elçi tarafından yazılabildiği gibi beraberindeki heyetten bir görevliye yazdırılması da söz konusu olabilen bu metin türü İslami eser yazma geleneğine uyarak besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Devamında devrin padişahını medh ve ona dua ifadeleri yer alır. Devamında hangi memlekete niçin görevlendirildiği belirtilerek İstanbul'dan, hükümdarın huzurundan icazet aldıktan sonra nasıl hareket edildiğine, yolculuk gözlemlerine dair bilgi verilir. Sonrasında ise hedefe varma ve orada rastlanılan olaylar ve yapılan mülakatlar anlatılır. Eserler genellikle elçilik heyetinin Dersaadet'e dönüşünün anlatılmasıyla neticelendirilir (Canım, 2012, 229-30).

Sayıları kırkın üzerinde olan mevcut sefaretnâme metinleri her ne kadar çoğunlukla mensur formda ve resmî bir ağızla kaleme alınmış layihalar olsalar da Yirmisekizinci Mehmed Çelebi'nin Fransa sefaretnâmesi'nde olduğu gibi bazı örneklerindeki anlatımlarda edebî tasvir ve izlenim ifadeleriyle yüklü sanatsal bir üslubun metne

hâkim olduğu görülmektedir. Hatta birkaç sefaretnâme metninde bunun bir adım daha ötesine geçilerek metnin formu da şiir şeklinde yapılandırılmıştır. Söz konusu tercihin ilk akla gelen örneği Sünbülzâde Vehbî'nin İran sefirliği vesilesiyle kaleme aldığı ve Divan'ında yedinci sırada yer alan Kaside-i Tannâne isimli manzumesidir.[178] Eser, Osmanlı hükümdarları ve şehirleri konulu bir nesib, I. Abdülhamid medhi, yolculuğundan ve Şahın huzuruna çıkışından başlayarak Devlet-i Aliyye ile İran'ı birincinin lehine mukayese ettiği fikir ve izlenimler dizisi ya da başka bir deyişle karşılaştırma yoluyla dolaylı Osmanlı, İstanbul ve I. Abdülhamid medhiyesi, fahriye ve dua şeklindeki bir içerikle yapılandırılmıştır. 113 beyitlik bu kasidenin medhiye ve fahriye fasılları arasındaki 49 beyitlik sefaretnâmesinin yolculuk, Şahın huzuruna çıkışı, o anki kılığı ve Acem erkânı üzerinde bıraktığı hayranlık ve iki memleketin şehirler, hükümdarlar ve mezhepler çevresinde mukayesesi şu şekilde nazmedilmiştir:

Kulun da hâk-i pâyınla varıp mülk-i Sıfâhâna
Anı ben sürme etdim çeşm-i fermân-rân-ı Îrâna

Ezelden germ ü serd-i rûzgâra i'tiyâdım var
Ne bakdım germî-i sayfe ne serdî-i zemistâna

Reh-i yek-sâleye mânend-i Hüdhüd eyledim pervâz
Süleymân-ı zamânın nâmesiyle nâmdârâne

Geçip Lâhûr u mâhûru 'Acemde söyledim vasfın
Nihâvend ü 'Irâk u Isfahânda nagme-sencânı

Sadefler gûşunu teşnîf ile gevher-feşân oldum
Kef-i dür-pâşının vasfıyla gitdim sû-yı 'ummâna

Horâsân iline işrâb ederken âb-ı şemşîrin
Ser-âgâz etdiler Efgâniyan feryâd u efgâna

Mübârek nâme-i nâmî ile Şîrâz'a 'azm etdim
'Aceb şîrâze-bend oldum o evrâk-ı perîşâna

Nümâyân idi etvârımda şân u şevket ü devlet
Müsûl-i bî-muhâbâ eyledim nezd-i Kerîm Hâna

[178] İran yönetimini elinde bulunduran Zend ailesinden Abdülkerim Han ile Devlet-i Aliyye'nin Bağdat Valisi Ömer Paşa arasında bir husumet meydana gelir ve bu durum üzerine Sünbülzade Vehbî hem meydana gelen sıkıntının nedenlerini araştırmak hem de iletişim kanallarını canlı tutmak adına I. Abdülhamit tarafından 1775te İran'a sefir olrak görevlendirilir. Vehbî'nin yaşanan menfi hadiselerden Ömer Paşa'nın mesul olduğunu düşünür. Bunu haber alan Ömer Paşa'nın kendisini İran tarafına geçmekle, ayyaşlık ve zanilikle suçlar. Bunun üzerine Vehbî kendisi için hall cezası verildiğini öğrenir. Söz konusu kaside bir medh ve sefaretname olduğu gibi bir tür tekzip metnidir. Nitekim diğer delillerin de desteği ile kasidesi hükümdarın eline geçtikten sonra hacegânlık payesi elinden alınsa da affedilmiş ve Rodos kadılığı görevine getirilmiştir (Unat, 1968: 134-36).

Horâsânî serimde ferve-i semmûr duşumda
Yedimde ser-berâber nâme-i mergûb-ı şâhâne

Edip tefhîm ile telsîm elimle eyledim teslîm
Kemâl-i ihtirâmım verdi hayret ehl-i dîvâna

Kıyâmâ aldı ta'zîm ile öpdü koydu baş üzre
Hümâ-yı 'izzet ü rif'at serinde eyledi lâne

Külâh-ı iftihârı hem-ser-i tâc-ı sipihr oldu
Ki sensin pâdişâhım tâc-bahşâ tâcdârâna

İşâret etdi üç def'a ku'ûda pîşgâhında
Oturdum ben de şân-ı devletim üzre vakûrâne

Ser-â-ser oldu erkân-ı 'Acem dem-beste vü hayrân
Bakıp geh zînet-i destâra geh üslûb-ı erkâna
…
'İbâd-ı dergehin fahr etse lâyık İbn-i 'Abbâd'a
Ki ednâ bendenin sâmânı gâlib Âl-i Sâmân'a

İki kemter nöker zann eyledim şekl-i 'Acem üzre
Bakınca i'timâdü'd-devle ile hân-ı hânâna

Vezîr-i a'zamın temsîl olunmaz anlara hâşâ
Müşâbih mi olur hîç zerreler mihr-i dırahşâna

Melikşâhın Nizâmü'lmülküne rüchânı zâhirdir
Seni Hak mâlik etmiş öyle bir destûr-ı zî-şâna

Cenâb-ı şeyhü'l-islâmın yanında molla başısı
Hemân bir katredir nisbet ile deryâ-yı 'ummâna

Ricâl-i devletin mümtâzıdır bi'l-cümle anlardan
Rüsûm-ı saltanat hıssîsadır çün Âl-i 'Osmâna

Horâsânı basar bir bende-i nâçîz-ı dergâhın
Tenezzül eylemez iklîm-i serbest-i Horâsâna

Mü'ekkel eylesen bir bendeni şemşîr-i kahrınla
Müşâbih eyler Âzerbâycânı cism-i bî-câna

Düşer teb-lerze bîm ü dehşetinden ehl-i Tebrîze
Bıraksan germî-i hışmından âteş semt-i Kirmâna

Hudâvendâ senin füshat-sarây-ı mülküne nisbet
Hemân Mâzenderân zindândır Kâşân kâşâne

Sitânbul cümle 'âlemden 'ibâret başka 'âlemdir

‘Acem nısf-ı cihân ta’bîr eder gerçi Sıfâhâna

Derûn-ı hâsbâgçende olan bostâniyân almaz
Verirse Çâr-bâgın çâr gül bir köhne fincana

Nişîmengâh-ı tâlâr-ı tavîle cây-ı kemterdir
Der-i ıstabl-ı hâsında olan huddâm u derbâna

Beşiktaşın olursa mün’akis tasvîr-i dil-cûyu
Olur seng-i hacâletle şikeste âyine-hâne

Sarây-ı çil-sütûnu çillegehdir ana nisbetle
Hele heşt-i behişt olmaz bedel ol bâg-ı rıdvâna

Hacâletle ‘aceb mi tâk-ı Kisrâ münkesir olsa
Ki Kayser pâsbân olmaz o vâlâ kasr u eyvana

Bu Kâgıdhâne-i âbâdı taklîd eylemiş gûyâ
Ser-i Zâyende-rûd üzre o Sa’d-âbad-ı vîrâne

Temâşâ eyledim nev-bâg u nev-tâlâr-ı Şîrâzı
O külhanda ne mümkin ola âb u tâb-ı Gülhâne
…
Bizim İstanbul’un bostânlarından bir en ednâsın
Degişmem merkad-i Sa’dîdeki a’lâ gülistâna
…
Ma’âza’llâh nedir bugz u ihânet ba’zı ashâba
Nedir ol Râfızîlerde niçe sebb-i sefîhâne

Bi-hamdi’llâh şerî’at üzre mülk-i saltanat sende
Ki zâtın muktedâ olmuş ser-â-pâ ehl-i îmâna
…
Kuru ‘unvândır vâdîleri âb-ı mürüvvet yok
Hemân çay gösterirler teşne-leb geldikçe mihmana

Bogulmuş dûd-ı tönbâkûya gördüm bir alay menhus
Başında yansa âteş dem çeker şevk ile kalyâna

Kerîmü’ş-şân-ı sultân-ı cihânsın fahr edip ben de
Tenezzül etmedim en’âm-ı nâçîz-i Kerîm Hâna (Sünbülzâde Vehbî, 2011a: 95-104)

Manzum sefaretnâme metinleri ile ilgili verilebilecek bir diğer örnek Ziştovili Hacı Ali Aga’nın Lehistan Sefaretnâmesi’dir. I. Mahmud’un vefatı sonrasında III. Osman 1754’te tahta geçmiştir ve âdet olduğu üzere bu önemli gelişme sıkı ilişki hâlinde olunan yabancı devletlere emr-i hümayun tebliğ edilecek ve karşılığında bir sadakat cevabnâmesi alınacaktır. Bu haberi vermek üzere Rusya’ya Derviş Mehmed Efendi, Avusturya’ya Halil Efendi, Lehsitan’a ise Ziştovili Hacı Ali Aga görevlendirilir.

Görevlilerden Hacı Ali Aga haftalarca süren uzun yolcuğu esnasında uğradığı güzergâhları, konakladıkları yerler gibi yolculuk malumatlarını, kendilerine gösterilen mihmandarlığı, Lehistan halkını, idarecilerini, devlet sistemini, sosyo-kültürel yapısını, kralla görüşmelerini ve dahi türlü izlenimlerini manzum formda kâtibine yazdırmıştır. Tamamı 350 beyitten müteşekkil bu manzum sefaretnâme hem XVIII. yüzyıl Lehistan'ının şehirleriyle ilgili ayrıntılı bir envanterdir hem de bir Osmanlı gözünden Lehistan ve Lehistan halkı algısının bir bakıma resmidir. Hatman adı verilen yüksek rütbeli devlet yetkilileri eşliğinde gerçekleştirilen seyahatın kaleme alındığı bu kıymetli sefaretnâmenin Blastok ve Bileska şehirleri gözlemleri ve duası ile baş Hatman Jan Kelmens Branicki, eşi ve Lehistan kadınları, dinî ve günlük yaşamları, şereflerine verilen davet ve aldıkları önlem bahsi şöyle nazmedilmiştir:

Blastok şehrini hatman acâ'ib eylemiş ma'mûr
Safâsı hem mezâkın yine fehm eylemek ve şânı

Olup her cânibi ma'mûr kimi bagçe kimi çiftlik
Kâğıdhâne misüllü suları eyler cereyânı

Blastok şehrinin zevk ü safasına nazar olmaz
Güzel resm eylemiş hoş geldi bana tab'-ı hatmanı
…
Havası hoş letâfet var safâ hâsıl eder insan
O sular üstüne köşklerde oldukça nişîmanı

Safâ erbâbı varsın zevk ü şevkler eylesin dâim
Hemân ancak anın kapısına uğratma nâdânı

Ki bunları edip seyran hezârân şevk olup hâsıl
Bu yerleri ilâhî ehl-i İslâma kıl erzânî

Olup zinde bu hatman zevkin envâ'ın edip icrâ
Tecâvüz eylemiş yetmiş yaşın bir kâfir-i fâni

Ne kadar kendi kart ise olupdur avreti tâze
Safâsın eyleyip icrâ bulur anınla dermânı

Beyâzdır hem miyân inceliğin yok letâfet yok
Hemân duvardaki tasvire benzer cümle nisvânı

Bakıp ol kâfirî-rûya safâ kesb eylemek insân
Ne mümkündür eger giymeseler çenberli fistânı

Yalınız hâss için değil bu fistân amme mahsûsdur
Bu yerlerde hemân avret bununla eder unvânı

Karışmaz erkeği işe olup ta'yîn safâsına
Buların avreti bilir alınanı verileni

Bu yerde seyr edip kâfirlerin küfr ü dalâletin
Buna bakdıkca takviyyet bulur mü'minin îmânı

Kiliseden çıkıp bir semte azm etmek murâd etse
Önünde çıngırak çalıp gider oldukda ruhbânı

Gerek erkek gerek avret yüzün toprağa sürerler
Ederler andan istimdâd güldürürler bunda şeytânı

Blastokda bizimçün kaydı ikrâm idi Hatmanın
Ziyâfetler ü âhenkler ile etdirdi seyrânı

Ziyâfetden anı fehm eyleme ki ta'm-ı küffârı
Yiyip anlarla hem meclis olurduk sanmasın anı

Kaçan bir semte tertîb-i ziyâfet olsa ger tasmîm
Bizim aşçı o semtde der-miyân eylerdi dâmânı

Tamâm oldu müsâferet Bileska'ya edip 'avdet
Buradır Varşov'un yolu mukaddem bilmedik anı

Braneski kasabaya çün olup erte biz dâhil
Dediler şeş sâ'at beyni olupdur belki noksânı

'Acebdir Lehlünün hâli olunca bir köye mâlik
Ana kasaba desinler için yapar iki üç hânı

Buna ben kasaba demem velî şartınca bir köydür
Bütün taşrada çiftçisi sürerler elde sabanı (Topaktaş, 2015: 80-81)

Sefaretnâmeler gibi seyahatnâme türü kapsamına giren ve birçok manzum örneğine rastlanan bir diğer öğretici tarih alt metni hac seyahatnâmeleridir. Nitekim eski çağlarda insanlar ceng, sürgün, esaret, ilim tahsili, irşad, memuriyet, ticaret gibi nedenlerle farklı coğrafyaları görme ihtiyacı veya zorunluluğu içerisinde olmuşlardır. İşte Dünya'nın dört bir yanından gerçekleştirilmiş bu yolculukların önemli bir bölümünü hac farizasını yerine getirmek üzere memleketinden yola çıkan kimselerin yolculukları esnasındaki gözlem ve izlenimlerini kaleme aldıkları hac seyahatnâmeleri oluşturmaktadır.

İnsanlara bilgi ve deneyimlerden hareketle hac yolculuğu ve gerekleri hakkında bilgi sunan seyyahların elinden çıkma bu metinler: Hac konaklarına veya haccın gerçekleştirilme kaidelerine dair pratik bilgiler içeren ve menâzil ya da menâsık

kitapları olarak bilinen hac el kitapları, hacca gitmeyi amaçlayanlar için kılavuz mahiyetindeki hac seyahatnâmeleri; müelliflerinin sırf yolculuk hatrına dile getirdikleri bilgi, gözlem ve anektotlardan oluşan hatıra ve rapor nitelikli hac seyahatnâmeleri ve yapılan yolculuğu edebî bir üslupla anlatmayı amaç edinmiş, bilgilendirmekten çok yeteneğince kutsal mekânları ve yaşananları betimlemek üzere yazılan edebî hac seyahatnâmeleri olmak üzere dört gruba ayrılabilmektedir. Bu öğretici metinlerden Sulhî'nin Der-beyân-ı 'aded-i menâzil-i Hicâz'ı, Gubârî'nin Menâsikü'l-hacc'ı, Bahtî'nin Manzûme fî-menâsiki'l-hacc'ı, Bahrî'nin Menâzil'i, Cûdî'nin Merâhilü Mekke mine'ş-Şâm'ı, Kâmil'in Menâsik-i Hacc'ı, Ahmed Fakîh'in Kitâbü Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe'si ve Fevrî'nin Risâle-i Mekkiyye'si ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-harameyn'i gibi kimilerinde ifade dili olarak kısmen ya da tamamen şiir formu tercih edilmiştir (Coşkun, 2002a).

Manzum-mensur formda 1678-79'da küçük bir kervanla beraber İstanbul-Urfa-Şam-Kudüs-Mısır-Hicaz güzergâhı üzerinden çıkılan hac yolculuğunun anlatıldığı; içerisinde tarihî, sosyolojik, coğrafi ve biyografik hayli bilgiyi ihtiva eden ve üslubu itibariyle hac seyahatnâmelerinin en edebîlerinden biri olarak kabul edilen Nâbî'nin Tuhfetü'l-harameyn'inin örneğin Medine bahsinde Hayru'l-beşer olan Hz. Peygamber anıldıktan sonra onu betimleyen bir öğretici metin mahiyetindeki şu kaside nazmedilmektedir:

Eyâ Habîb-i Hudâ yâ Muhammed-i 'Arabî
Şefî-i rûz-ı cezâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Hevâ-yı gerdiş-i mihrünle çerhe girmişdür
Sürâdikât-ı semâ yâ Muhammed-i 'Arabî

O şeh-süvâr-ı hünersin ki cilvegâhundur
Fezâ-yı nûr u ziyâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Sen ol tabîb-i şifâ-bahşsın ki her nefesün
Virür 'usâta şifâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Hakîm-i sun' komış hokka-i dehânunda
Marîz-i cürme devâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Şefa'atunla olur zîb-i kâmet-i rahmet
Pelâs-ı cûrm ü hatâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Esîr-i lâ'l-i şefa'at-nişârun olmışdur
Kemâl-i hüsn-i edâ yâ Muhammed-i 'Arabî

Tefâhur itmededür hıdmet-i rikâbun ile
Emîn-i vahy-i Hudâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Kilîd-i kufl-güşây-ı hazâ’in-i rahmet
Elünde cilve-nümâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Kılındı rûz-ı ezel cilve-i cemâlüne hass
Kalem-rev-i dü serâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Gûşâd-yâfte-i tîğ-i berk-i hüsnündür
Der-i sevâd-ı recâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Libâs-ı sâyede oldun berehne-cism itdün
O denlü terk-i hevâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Çemenistân-ı behişte sehâb-ı feyzündür
Medâr-ı neşv ü nemâ yâ Muhammed-i ‘Arabî

Siyâh-rûy u güneh-kâr Nâbî-i bed-kâr
Der ümîd-i ‘atâ yâ Muhammed-i ‘Arabî (Coşkun, 2002a: 325-27)

Bir tarih alt metni olarak alanında mütehassıs kabul edilip söz sahibi olmuş, alaka görmüş ve insanların takdirini kazanmış seçkin kimselerin yaşam serüvenlerini konu edinen biyografi türünün eski kültürümüzdeki karşılığı olan tezkire yazıcılığı, tarihî olay ve durumlardan ya da tarihî sonuçlardan ziyade en az onlar kadar ehemmiyet arz eden tarihî yapanların, şekillendiricilerin, tarihe mâl olmuş müsebbiplerin tercüme-i hâlleri üzerine odaklanmıştır.

Hususen İslam coğrafyasında tarih mesleği içerinde Hz. Peygamber’in hayatını incelemek ve irdelemek üzerinden bina olduğundan ve buna ilave olarak topluma rol model olabilme vasfını taşıyan değerli zatların yapıp etmelerini halka duyurma ve böylece rehberleri yolcularla doğru yollarda buluşturma gaye ve gayretinden dolayı tezkire yazımı büyük önem kazanmıştır. Bu itibarla ulema, meşayih, devlet adamı, şair, hekim, hattat gibi pekçok meslek ehline dair biyografik bahisler gerek Tacü’t-tevârih, Âşık Paşazâde Tarihi, Künhü’l-ahbar ve eş-Şakâyıku’n-nu’mâniyye fi ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye ile tercüme ve zeylleri gibi umumi tarihlerin muhtelif fasıllarında

gerekse bu mesleklerden herhangi biri üzerine eğilen müstakil tezkirelerde söz konusu edilmiştir.[179]

Tezkire metinlerinde muhteva eserden esere değişmekle beraber genel olarak sözü edilecek kişinin adı, memleketi, akrabalık ilişkileri, eğitim hayatı, mesleği ve mesleğini ifa ettiği beldeler, kişilik özellikleri, becerileri ya da menfi yönleri, başarıları, gözden düşmeleri, çekişmeleri, elinden tutan hamileri, yaşamından dikkat çeken bir ya da birkaç anektot, ölüm tarihi ve ölümüne düşülen tarih, kabrinin yeri, eserleri, eserlerine dair değerlendirmeler ve eserlerinden seçilmiş örnekler şeklinde yapılandırılmaktadır (İsen, 1997: 12).

Bir XVIII. yüzyıl tarihçisi Mü'mîn-zâde Hasîb'in kaside nazım şekliyle kaleme aldığı Silkü'l-Le'âl-i Âl-i 'Osmân, tamamı manzum fromlu bir umumi tarih metni örneğidir. Siyaset, kültür ve edebiyat alanlarına dair öğretici bilgiler sunan yaklaşık on sekiz bin beyitlik bu hayli hacimli umumi tarih metni Devlet-i Aliyye'nin kuruluşundan II. Mehmed dönemi sonuna kadarki süreçte cereyan eden tarihî vakaların anlatımı söz konusudur. Her bab padişahların hükümdarlık sürelerine göre tasniflenmiştir. Her fasılda hükümdarın doğumu, kişiliği, evlatları, savaşları, hayır ve hasenatı, nasihatları, mektupları, vefatı ele alınarak başlatılmakta ardından şehzadeler ve dönemin diğer devlet adamlarından bahsolunmaktadır. Akabinde devrin askeri ve siyasi olayları ve son olarak da o zamanda yetişmiş Molla Gürânî, Şemseddin Sivasî, Mecdeddîn, Karaca Ahmed, Ahi Evran, Yunus Emre, Ahmedî, Şeyhî, Seyyid Nesîmî, Ahmed Paşa gibi ulema, meşayih ve şuara zümrelerinin büyük isimlerin söz konusu edilmektedir. Dolayısıyla eser, bir siyasi ve askerî tarih metni olması yanında başta hükümdarlar olmak üzere devlet ricali, ulema, meşayih ve şuara taifesinden birçok mühim zatla ilgili biyografik bilgiler de içermesi yönüyle bir tezkire metni özelliği göstermektedir. Örneğin, eserin dokuz yüz yirmi üç beyit tutarındaki şair biyografilerine dair başlıklarından birinde I. Mehmed dönemi münevverlerinden Ezharî ve Monla Zihnî'nin biyografileri nazma şu şekilde çekilmektedir:

O 'asrun eş'ar-ı erbâb-ı nazmı Ezherî oldı
Nihâl-i cismi açdı Akşehir'den nûr-ı ''irfânı

Husûsen Enverî Şeyhî ile hem-'asr olmagla

[179] Örneğin kendisi de divan kâtibi ve hattat olan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin mensur ağırlıklı eseri Menâkıb-ı Hünerverân, hatt üstatları merkezde olmak üzere bazı katı'cı, musavvir, tarrah, müzehhib, mücellid ve vassallar hakkında da bilgi veren bir hattatlar tezkiresi mahiyetindedir.

Anunçün oldı Nûre'd-dîn ismi Ezherî şânı

Müzeyyen idi bâg-ı tab'ı ezhâr-ı ma'ârifle
İderdi beyt-i nazmı ile tab'-ı Zühre raksânı

Ana ahbâbı cümle Bâğbân-zâde dimişlerdi
Virürdi şâhsâr-ı kilki berg ü bâr-ı 'irfanı

Olup nev-bâve-i 'ilm-i hikemde dahi ber-hûr-dâr
Nihâl-i nazmı müsmir olmış idi lutf-ı sultânı

Niçe ebyât-ı şîrîni niçe eş'âr-ı rengîni
Görilmişdür müdevven gâliben berceste dîvânı
…
Sakâmetden müberrâ şâ'irün birisi Zihnîdür
Mehemmed Hân Kefede olmışidi mîr-i mîrânı

Anı kullandı defter-dârlık itdirdi bir müddet
O demde istikâmetle olup şâyân-ı ihsânı

Evâ'ilde biraz cevdetle Zihnî şöhret üzreydi
Tuyup düzd-i suhan oldığını bi'l-cümle yârânı

İderlerdi latîfe sâhibi çıkmazsa bu nazmun
Senündür diyü eylerlerdi lâg ü hezle-gûyânî (Coşkun, 2002b: 53-54)

Çoğu mensur formda kaleme alınmış müstakil tezkire metinlerinde sunulan biyografik bilgilerin zaman zaman müelliflerin "li-mü'ellifi / li-münşihi / li-muharriri" nevinden başlıklar altında kendi manzumeleriyle desteklendiği[180] ya da tamamen şiir formunda yapılandırılabildiği görülmektedir ki bu noktada bir şuara tezkiresi örneği olan Güftî'nin Teşrîfâtu'ş-şu'arâ'sı söz konusu edilmelidir. Nitekim fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün vezniyle tamamen manzum formda yazılan eser söz konusu

[180] Örneğin Latifi, tezkiresinin sebeb-i telif bölümünde en iyi dost olarak tanımladığı kitapların kendisi için önemini belirtirken fikirlerini şiir dilinin imkânları ile ifade etmektedir:
Ehl-i dillerin yanında yâr-ı gâridir kitâb
Mu'nis-i evkât-i yâr-ı gam-güsârıdır kitâb

Nitekim eğlencesidir mâl u servet câhilin
Ehl-i irfânın da mâl-ı bî-şümârıdır kitâb

Yegdurur bin kân-ı zerden ehl-i fazla bir varak
Câhil almaz bir pula nitsin ne kârıdır kitâb

Gonca-veş dil-teng olanın gönlün açar gül gibi
San gül-i sadberg-i fasl-ı nevbahârıdır kitâb

Ol kişi buldu cihân içinde yâr-ı bî-halel
Ey Latîfî her kimin yanında yârıdır kitâb (İsen, 1999: 14)

niteliğiyle türünün tespit edilebilen tek örneğidir. Eserin tamamında, ilginçtir ki kendisini de dâhil ederek, 106 ehl-i nazmı; şairlik hasletleri, fiziksel görünümleri, kişilikleri, mezhepleri, memleketleri ve meslekleri bakımından hezl-âmiz bir üslupla tanıtmış, bazen Bahayi, Azizi, Vecdi, Neşâtî, Şehri bahislerinde olduğu gibi müspet bazen Hayli, Zakiri, Ahdi bahsilerinde olduğu gibi menfi bazense Nâ'ilî bahsinde olduğu gibi her iki cepheden bir bakışla değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin Mevlânâ Tarzî'yi olumlu bir zaviyeden ele almış onu büyük söz ustalarıyla eş değer tutmuş, şairlik melekelerini medhetmiş, güzide şairlerin ser-firazı, kutbu olarak değerlendirmiş ve buna mukabil Gavsî'yi söz hırsızlığıyla itham etmiş, başkasına ait hayallerle dolu olan şiirlerinin âdeta bir hırsızlar mahallesine dönüştüğünü, benzersiz taze ifadelerin onun elinde çalıntı elbiselerin satıldığı çarşıya benzediğini belirtir. O, sanki bir gece baskınıyla mazmunları öldürüp şiirini bir nevi mazmunlar kanarası (mezbahane) hâline getirmiştir ki kalem de şiir ahularının katledildiği bir kılıç ya da şairlik tabiatı denilen kasabın daima yanlış kesen satırıdır:

Mevlânâ Tarzî

'Urfî-i Rûm u Enverî-îrâd
Birisi dahi Tarzî-i üstâd

Bûy-ı şi'r ile ger sabâ gâhî
Mülk-i ma'nâya itse ger râhi

İde hâk-ı mezâr-ı Hâkânî
Lâleden 'arz-ı dâg-ı hayrânî

Semt-i inşâda rehber-i Veysî
'Âlem-i nazmun İmrü'l-kaysı

Dânişinden olur hakîm-i hıred
Edeb-âmûz hükm-i şer'-i rasad

Tab'ı nazma hakîm-i sânîdür
Evvelin harf-ı nükte-dânîdür

Urur endîşesi dem-i güftâr
Rûy-ı sihre tabançe-i âzâr

Ana hâlâ müsellem ü mahsûs
Fenn-i eş'ârda 'umûm u husûs

İtse gâhî hayâli bâlâ-cemâl
Vasf-ı gîsû vü rûy-ı mâh-misâl

Eyler îrâd-ı kilk-i meh-nesebi
Levh-i inşâda meşk-i rûz u şebi

Sâye-efgen olursa hâmesi hem
Ola sünbül-istân-ı bâg-ı rakam

İde pür-nükte levh-i i'câzı
İtse kasd-ı dakika-perdâzı

Mülket-i Rûmda odur hâlâ
Ser-firâz-ı güzîde-i şu'arâ

Şu'arâ çûn nücûm-ı sâ'iredür
Zâtı ol hayli kutb-ı dâ'iredür

Mevlânâ Gavsî-i Mevlevî

Cins-i düzdîde ile şi'ri hemân
Oldı gûyâ mahalle-i düzdân

Oldı her tâze-şi'r-i na-şinîde
Çâr-sû-yı libâs-ı düzdîde

Katl-i mazmûna eyleyüp şeb-hûn
İtdi şi'rin kanâra-i mazmun

İtmede âhûvân-ı nazm-ı 'adem
Tîg-ı cellâd-ı nüktedür o kalem

Belki ol hâme-i galat-mevfûr
Oldı kassâb-ı tab'ına sâtûr

İtse kasd-ı zemîn-i agâhî
Böyle efsâne-gû olur gâhî (Yılmaz, 1983: 450-60)

Verilen misallerden anlaşılmaktadır ki Devlet-i Aliyye'nin vakanüvis, sefir, denizci ve seyyahları da ürettikleri eserlerde okuma ve dinleme fiilini tek düzelikten kurtarmak, muhatabın iletileri daha iyi kavrayabilmesini sağlamak ve kendilerinin bir meseleyi ifade edebilme hususundaki melekelerinin yetkinliğini göstermek gibi gayelerden hareketle eserlerinde kısmen ya da tamamen şiir dilinin ifade imkânlarına başvurmuşlar, mesleki bilgi, tecrübe ve çıkarımlarını şiiri araçsallaştırmak suretiyle paylaşmışlardır.

3.4. MANZUM TABABET METİNLERİ

Anlatıyı tek düzelikten kurtarmak, okuyucunun / dinleyicinin konuya olan ilgisini ve konuyu anlamaya dönük merâkını artırarak, sunulan bilgi ve değerlendirmelerin bellekte daha kalıcı izler bırakabilmesini sağlamak gayesiyle gerçekleştirilen meslekte şiir uygulamalarına dair bir başka başlık manzum tababet metinleridir. Devlet-i Aliyye'nin yetkin hekimleri genelde muhtasar boyutta doktor tavsiyenâmeleri olarak düşünülebilecek manzum tıp risaleleri telif ederek kuramsal anlamda tıp mesleğinin tarifi, mahiyeti, ve şubeleri; pratik manada ise muhtelif hastalıklar, alametleri ve tedavileri ya da hangi gıda maddesinin, çiçeğin, cevherin yahut terkibin, tiryakın kişiyi hangi marazdan koruyacağı şeklindeki birçok meseleyi daha çok ahlât-ı erbaa denilen kan, safra, balgam ve sevda sıvılarının bedendeki oranları ve dengeleri üzerinden izahlar getirmişler, tedbir ve tavsiye içerikli tıbbi önermeler geliştirmişlerdir.

Bu bağlamda, kişileri dertlerden korumanın veya var olan derdi bertaraf edebilmenin türlü yollarından bahseden önemli tababet metinlerinden biri daha çok şairliğiyle bilinen fakat Mısır'da aldığı tıp eğitimiyle aynı zamanda bir hekim de olan XIV. yüzyıl ulemasından Ahmedî'nin Tervîhü'l-ervâh'ıdır. Emir Süleyman'ın emri ile kaleme alınan bu mesnevi formlu 10.100 beyitlik eser iki cilt olup birinci cildi klasik bir İslam eseri kurgusuyla besmele, hamdele, salvele ve eserin takdim edileceği hamiye medhiye şeklinde başlatılır. Bu geleneksel girizgâhın ardından tababetin teorik ayrıntıları üzerinde durulmuş, anasır-ı erbaa ve ahlât-ı erbaa konulu açıklamalarda bulunulmuş, akabinde hava, gıda maddeleri, uyku ve hareket bahisleri söz konusu edilmiştir. Uygulamalar faslında ise sıhhatin muhafazası, ilaç terkipleri gibi konularda izahatlar yapılmıştır. Eserin ikinci cildinde ise baştan ayağa doğru insanın uzuvlarında ve bedeni dışında görülen hastalıkların alaim ve edviyelerine, türlü zehirlerin tiryaklarına dair bilgiler verilmiştir.

Eserin, çocukların tedbirini konu alan faslında önce gebeliğin oluşumu ile gebe bir kadın için yapılması gerekenler (B 1-7), ardından doğum eyleminde ortaya çıkacak sorunların çözümü için yapılacaklar (B 8-12), devamında dayede olması gereken özellikler (B 13-19) nakledildikten sonra bebeğin kundaktan çıkıp beşiğe girdiğinde yapılması gerekenler 20-30. beyitler arasında şu şekilde nazmedilmiştir:

Çû kundahdan çıhub bişige gire
Ne gerekdür diyeyim ol sagîre

Anı kâbız yagıla yagla bile
Ki cildine salâbet ola bile

Çoh emmesün ki ol tuhme getürür
Az emmesün ki ol humma getürür

Uyısa 'unfıla uyarma anı
Karanu it uyıdugı mekânı

Uyanduhda anı ilet ziyâya
Ki baha ol nücûmıla semâya

Ki ol eşkâl vü ol elvân vü evzâ'
İder kuvvet tenile câna piyzâ'

Ana key lutfıla eyle tekellüm
Katında hûb savtıla it terennüm

Ki mûsîkîye ola ol muvafık
Ki ola etfâl ebdânına lâyık

Belîlec rubbu sûs vü hulbe kündür
İdüb ma'cûn anunla dilini ovdur

Ana itdürme fasd kasd ishâl
Dilersen ki olmaya ayruhsı ahvâl

Gün ıssısından anı sahlagıl sen
Büyüyib irişince kuvvete ten[181] (Acıduman, 2013: 224)

Manzum tababet metinleri ile ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer örnek Muhyiddin Mehî'nin 1467'de kaleme aldığı Müfîd ya da diğer bir ismiyle Nazmü't-Teshîl'dir. Allah'a hamd, peygambere, dört halifeye salat ve selam ve devrin padişahı II. Mehmet ve Şehzade Bayezid'i medh ile girişi yapılan eser XIV. yüzyılın meşhur hekimlerinden Hacı Paşa'nın Teshîlü'ş-Şifâ'sının nazma çekilmiş bir hülasasıdır.

Eserin müellifince belirtilen telif nedeni "Mesleki bilgi, tecrübe, çıkarım ve telkinler niçin manzum formda da yazılagelmiştir?" sorusunu yanıtlar niteliktedir. Buna göre Muhyiddin Mehî, tababete olan alakası sebebiyle söz konusu sanatı

[181] Küçük, kundaktan çıkıp beşiğe girdikten sonra neler yapılması gerekir diyeyim: Cildi dayanaklı olsun diye onu kâbız / tutucu bir yağ ile yağla. Çok emmesin hazımsızlık getirir, az emmesin ateşli hastalık getirir. Uyuduğunda onu sertçe, zorla uyandırma ve uyuduğu mekânı karanlık et. Uyanınca onu aydınlığa getir yıldızlara ve semaya baksın ki o şekiller, renkler ve vaziyetler ten ile cana kuvvet verir. Onunla iyi bir şekilde, güzel sözlerle, musikiye uygun konuş ki çocuk bedenine en layık olan budur. Belilec suyu, sûs, hulbe ve kündüru macun yaparak bu terkible bebeğin dilini ov. Onun olumsuz hâller yaşamasını istemiyorsan kan aldırma. Onu, büyüyüp bedeni kuvvet bulana kadar güneş ısısından sakın.

hakkıyla kavramak ister ve piri Sabuncuoğlu'ndan iyi bir kılavuz metin tavsiyesi ister. Hocası ona Hacı Paşa'nın sözünü ettiğimiz eserini önerir. Mehî, kitabı ezberlemek istemektedir ancak eserin hacminden ötürü hıfzedilmesinin güçtür. Hocası da onun nazm alanındaki yeteneğinden hareketle bu önemli eseri nazma çekerse amacının vaki olacağı öğüdünde bulunur.[182]

Asıl bölümü "bahş" denilen üç fasıldan oluşan eserde geleneksel olarak önce hekimliğin temel konuları ele anılır. İkinci fasılda çeşitli gıda maddelerinin ve ilaçların özellikleri, hangi yemişin hangi vakitte yenilmesi gerektiği, hangi derdin dermanı olup hangi derde yol açabilecekleri gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. Son fasıldaysa baştan aşağıya doğru kısım kısım insanın uzuvlarında görülebilecek marazlar, nedenleri, alamet ve devaları nazmedilmektedir. Eserin aşağıdaki faslında hastanın

[182] Ben za'îfe dahı göster okıyayum bir kitâb
Ben du'âcı olayım sen bulasın Hakdan sevâb

Kasdumı bilüp didi n'ola murâd-bahşdur Hudâ
Hak mu'în olup vire olur-ısan fenne sezâ

Ol ki virmişdür bu fenden Hak bize taksîr yok
'Işk-ıla râgıb olana 'ilm-içün tahkîr yok

Bir risâle virdi lutf-ıla elüme tapusı
Didi budur 'ilm-i tıbbun evveli vü kapusı

Türki te'lîf eylemişdir bunı bir sâhib-hüner
Mu'teberdür bu kitab gerçi olupdur muhtasar

Hoş kitabdur bu kitâb Teshîl olupdur buna ad
Her ki hıfz itse bunı tıbda olur bir üstâd

Dest-bûs idüp kitabı alıban itdüm nazar
Ben didüm ana ki manzûm ola-y-ıdı bu dürer

Didüm iy şeyh-i zamâne bunı hıfz itmek çetin
Bunı hıfz itmeklige çâre nedurur bana din

Didi var sende tabi'at nazm itgil bunı sen
Hıfz itmeklige bunı böyle kıldum re'y ben

Nazm olıcak hatıra alması hem olur genez
Okı hall olur kaçan müşkil (?)
…
Nesr-iken cehd eyleyüp ezberlese olmaz kişi
Anun-ıçun nazma getürüp kolay itdüm işi

Sıhhati hıfz itmegün yolını bulup boyladum
Şol marazlar kim olur vâki' sebebin söyledüm

Hem 'alâmetler kim olur şol marazlarda 'ayân
Görüp anlarun 'ilâcın nazm-ıla itdüm beyân (Kaya, 2008: 57-59)

durumunun yavuzluk göstergeleri ve peynir türlerinin insan bedeni üzerindeki etkileri ele alınmaktadır:

Ol ‘alâmet kim yavuzdur işit anı dahı bil
Tarlıganup şıçrayup çabalamak-durur ‘alîl

Hem nefes dayim olup ya’nî solusa tîz tîz
‘Aklı hem olsa muhabbet mevti yahındur ‘azîz

İssi olan hastalıkda sovısa dir dest pâ
Yaramazdur ol ‘alâmet bilgil anı iy fetâ

Hâssa kim ishâli dahı ola yavuzdur yavuz
Hastalıkda şol ‘alâyim eyü degül gelmez uz

Hastalıgun sonına hammâm tahayyül eylemek
Hem dahı ölü tahayyül eyleyüben söylemek

Yaramazdur bu ‘alâmetler dahı eyü degül
Ehl-i tıb katında mazmûmdur bular olmaz kabul
…
Her kaçan görse nefesde derde çirkin koku var
Nabzı dahı gey za’îf olursa anda korku var

Böyl’ olanun iştihası olmasa hem kuvveti
Sâkıt olursa yahındur ana ölüm âfeti

Her kaçan kim hastanun görmez olursa gözleri
Kulakı işitmez olup fehm idemez sözleri

Görmedi göz hem işitmedi kulaklar iy emîn
Naklidür tıbbun bileler ölümin anun yahın

Ol-durur dahı yavuz olan ‘alâmet iy fetâ
Sayru ger sag yana yahûd sol yana dönüp yata

Ellerin ayakların hem dahı birez boynını
Egiben yimez olıban kat’ iderse öynini

Gövdesi togrı olup arkası üstine dahı
Yatsa elin ayağın uzatsa yavuzdur ahı

Döşeginden sıyrulup aşağa giderse ‘alîl
Ölüme ider delâlet zikr olanlar eyle bil

Arkası üstine yatup agzı açuk olmağı
Biri birine tolaşmak ya egilmek ayağı

Bu ‘alâmetler dahı yavuz olur dimiş tabîb
Böyle olan hastanun saglıgın ummagıl habîb

Karnı üstine yatursa hasta budur togrusı
‘Aklı yohdur yâhû var karnında anun ağrısı

Dişlerin kırcıldadursa hasta hummalarda ger
Ya cünûna yâhû mevte dâl olur dir iy pişer

Ger giciden ‘âdeti olmaz olursa dir tabîb
Olmayup dâl u dahı ölmezse olur gey ‘acîb

Ellerin yüzine iltmek nesne avlar gibi bil
Ya çiçek ya ot direr gibi ider-ise ‘alîl

Uyku gelmez olsa hummalarda yavuzdur dahı
Göricek yimek sevinmek eyüdür dirler ahı
…
Yaş penîr bârid ü ratb oldı semiridür teni
Balgam arturur tabî’at nerm olur işit beni

Kuru peynir çün galizdür yiseler giç hazm olur
Hem tabî’at kabz olur anunla südde arturur

Tuzlu peynir hâr u yabîsdür ta’âmı hazm ider
Hıltları göyündürür hem ma’de’i ol germ ider

Ma’deye idüp ziyân u aruk eyler âdemi
Safra dahı hem bedende hâsıl eyler âdemî (Kaya, 2008: 152-54 ve 166)

II. Selim dönemi hekimbaşılarından Nidâî’nin yine kendi eseri olup Kaynûsizâde’den tercüme ettiği yer yer manzum kısımları da bulunan meşhur eseri Menâfîü’n-Nâs’ını kısaltarak şiir formunda düzenlediği Dürr-i Manzum adlı manzumesi de bu noktada anılması gereken, çokça rağbet görmüş bir çalışmadır. 721 beyitlik mesnevi formlu bu manzume tevhid-münacat ve devrin padişahı Sultan II. Selim medhiyle başlar ve 17-22. beyitlerinde ifade edildiği üzere daha önce mensur bir tıp kitabını da kendisine takdim etmesinden sonra şair bir padişah olmasından ötürü eserini bir de özet mahiyetinde şiir şeklinde armağan etmek üzere kaleme aldığını kaydeder.[183]

[183] Ana ol hînde bir kitâb itdüm
Encüm-i tıbba âfitâb itdüm

Anı neşr eyledüm fesâhat ile
Bunı nazm eyldüm belâgat ile

Bunı andan çok ihtisâr itdüm
Gizlü râzum hep âşikâr itdüm

Dört babdan oluşan eserin ilk bölümünde anâsır-ı erbaadan söz edilir. Müellife göre söz konusu dört unsur tababetin de temel taşıdır. Sıhhat; soğukluğun (bürudet), sıcaklıklığın (hararet), kuruluğun (yubuset) ve nemin (rutubet) karşılığı olan hava, ateş, toprak ve suyun bedendeki uyumu ile korunmaktadır. Ayrıca vücuttaki dört sıvı olan kan, balgam, safra ve sevdanın oluşturduğu ahlat-ı erbaanın da birbirine göre dengesi kişinin beden sağlığı açısından en mühim ayrıntıdır ki tedavi ancak bu dengenin yeniden sağlanmasıyla mümkün olabilmektedir:

Biri safrâ anun biri demdür
Biri sevdâ birisi balgamdur

Bedenün bunlar iledür kâ'im
İ'tidâl ile hoşdurur dâ'im

Biri eksik ola veya artık
Hâric-i i'tidâl olur ayrık

İ'tidâli anun bunınla olur
Sıhhati âdem anunla bulur (Ay, 2000: 38)

Eserin en ilgi çekici fasıllarından biri tasavvuf yolu ile sıhhate erme yolu arasında paralelliğin kurulduğu şu dizelerdir:

Dilesen bu yola revân olasın
Ehl-i diller katında cân olasın

Sen de benlik kökin çıkarup al
Tövbe tohmını kıl ana idhâl

Yapragın al nedâmetin cânâ
Cümle sabrın havânına koy tâ

Horlık destesiyle dög muhkem
Gözyaşıyla karışdur iy âdem

Koy muhabbet tavasına anı
'Aşk odı birle kaynadun sânî

Tâ kıvamın bulup ola ma'cûn

Çünki nazm ehlidür şeh-i 'âdil
Dürr-i manzûme pes olur mâ'il

Merdüm-i çeşmi eşk ile ezdüm
Ol sebebden bu cevheri yazdum

Dürr-i Manzûm tamâm nazm iledür
Kimse dizmedi böyle nazm ile dürr (Ay, 2000: 32)

Yiyesin şâd ola dil-i mahzûn (Ay, 2000: 42)

Dürr-i Manzûm'un 156. beyitinden sonra başlayan ikinci faslı müellifin vücudun en önemli bölgesi olarak addettiği baş bölgesindeki ağrı, nezle, göz, ağız ve diş problemleri gibi rahatsızlıklarından başlamak suretiyle, bedenin muhtelif kısımlarına dair dertler ve dermanları hakkındaki tanılara; üçüncü faslı meyve ve çiçek şerbetlerinin ve macunlarının hazırlanışına, son fasıl ise tamamıyla tiryak bahsine ayrılmıştır. Müellif, nezle ve verem tedavisi hakkındaki teşhis ve tedaviye dönük değerlendirmeleri ile hindiba şurubunun yapılışı ve faydaları hakkındaki yorumlarını şu şekilde nazmetmiştir:

Nâzile kim gıdâ' buhârından
Elem-i sa'b durur bu varından

Göz kulak dişi bu helâk eyler
Sag iken başı derd-nâk eyler

Yarpuzı dög sıkup suyunı al
Rub' mikdârı sirkeden ana sal

Anı hınnâ ile hamîr eyle
Ol su ile hınnâyı sır eyle

Var hamâma girüp otur bir an
Hem tırâş ol çıkup geyin ey cân

Ol yakuyı başına ur fi'l-hâl
Bürünüp yat uyı şehâ derhâl

Nâzileyi çeküp yıgar başa
Yumr-ı beyzâ gibi döner taşa

Şişe çeküp anı hacamat kıl
Gelmez ayrık sana bu 'illet bil
…
Balgam ile eger tola öygen
Ana tımar eylegil irken

Vereme dönse ger olur düşvâr
Öldürür adamı bu âhir-i kâr

İçür at yagını ana seherî
Olmaya lîk yüz direm kadarı

Yılda bir iki kez içerse eger
Kalmaya ol 'ilelden anda eser
…

Hûbdur hindibâ şarâbu dahi
Menfa'atlü olur lü'âbı dahi

Kurı olsa su sep ola yumşak
Tograyup sal kazana eyle ufak

Su ile kaynadun ki tâ kuvvet
Suya çıkar kamu ne var haslet

İki su ola bir vakiyye şeker
Bal revâkı gibi kıvâm vireler

Her sabâhda otuz direm eyle
Bir o denlü ana dahi su sala

Mübtelâ-yı bevâsıra içürün
Perhîz ile bu vartadan geçürün

Her nebâtun köki çöpi iy yâr
Böyle olur çü san'atı her bâr (Ay, 2000: 47, 55 ve 86-87)

Tababet metinlerinin kapsamlı bilgiler içeren örnekleri dışında belirli temalar etrafında telif edilmiş manzum tıp metinleri de mevcuttur. Nitekim Aydınoğlu Umur Bey adına Farsçadan Türkçeye tercüme edilen müellifi belirsiz Tabiatnâme isimli eser hususen çeşitli besin maddeleri ve çalgı aletleri üzerinde yoğunlaşmış olan manzum bir hıfzıssıhha kitabıdır. Eserin aslını okuyanların fehm etmesinin güç olacağını görerek herkesin kolaylıkla anlaması adına metni Türkçe yazdığını beyan eden müellif amacının okuyanın ismini hayırla yad etmesi olduğunu bildirir. Eserde ekmek türlerinden başlamak üzere et ve süt türleri, sirke türleri, tatlı türleri, baharat, meyve suyu, kuru ve yaş yemiş, peynir, yoğurt, zeytin gibi birçok yiyecek ve içecek ile erganun, ud ve kanun gibi sazlar müstakil başlıklar altında kısaca tanıtılmış, faydaları ve varsa zararları ele alınmış, zararlarının nasıl giderileceğine dair bilgiler sunulmuştur. Eserde reyhan baharı ile dutun müspet ve menfi etkileri, menfi etkilerin nasıl giderileceği ile ayvanın faydaları ve dahi erganun çalgısının insan üzerindeki etkisi şu şekilde nazmedilmiştir:

Germ ü huşk oldı yine reyhân dahi
Pâk ider hayl-i dimagı ey ahi

Lîk igrendürür baş agrıdur
Bûy-ı nilüfer anun def'in kılur
…
Serd ü terdür tut ey nikû cevân
Def' olur nef'inden anın hafakân

Lîk karın agrıdur ey nâzenîn
Def’ ider anı dahi gülengübîn
…
Serd u huşk oldı mizâcı ayvanun
Teşneligi def’ ider nef’i anun

Mi’deye kuvvet yürege fâyida
Baglaya karın mesâne arıda

Her kimin kim mizâcı germ ola
Lâ-cerem ol ana çog assı kıla
…
Germ ü ter oldı nevâ-yı erganun
Rûha hareket getürür bî-şek ol ün

Mâlihulyâ dogurur ol ey püser
Uyumak sırrın anun def’ ider (Ertaylan, 1960)

Tababet metinlerinin kısmen alt türü olarak değerlendirilebilecek olan cevhernâme / cevâhir-nâme isimli metinlerde de zer, yâkût, elmâs, zümürrüd, pîrûze, akîk, mercân gibi değerli taşların meydana gelişleri, nerelerden çıkarıldıkları, cinsleri, kıymetleri, nasıl korunacakları yanı sıra nasıl korudukları üzerinden sıhhi tesirleri hakkında da bilgiler verilebilmektedir. Hemen tamamı mensur formda yazılmış cevharnâmelerin Yazıcıoğlu Ahmed tarafından kaleme alınan otuz yedi beyitlik manzum bir örneğinde kehribâr, lâjiverd ve seng-i kudret taşlarıyla ilgili veriler şöyle nazmedilmektedir:

Sarılık düşen kişiye kehribâr
Dâfi’-i nâfi’dür ol her bâr

Suya koyup [anun] içsün suyını
Ta [ki] görem dirse râhat rûyını

Hafâkan ü yerekâna ey sirâc
Hem verem derdine andandur ‘ilâc
…
Uyumasa bir kişi her subh ü şâm
Mâlihulyâ olsa anda ber-devam

Halk içinde hürmeti hem olmasa
Gönli maksûdını hâzır bulmasa

Lâjiverdden düzdürüp bir hâtemi
Parmagından salmasun ol âdemi

Hürmeti arta vü derdine şifâ
Hak müyesser eyleye yokdur hatâ
…

İki taş saklar yuvada [karlugaç]
Alup anı sakla istersen ‘ilâc

Biri ahmerdür ki zahmetlü kişi
Götüre tâ kim gide[re] teşvîşi

Biri abyazdur ki şar’un zahmeti
Götürende gidere Hak hazreti (Kutlar, 2001: 85)

Görüldüğü üzere Devlet-i Aliyye kültür dairesinde şiir dili sadece aşkın duyguların, dolaylamaların, sözün büyüsünü açığa çıkarmanın kısaca estetiğin aktarım vasıtası olmayıp kadı, müderris, müfessir, şeyhülislâm, fakih, dilbilimci, müverrih, seyyah, denizci, sefir, hekim, müneccim ve musikişinas gibi meslek ehlinin; sanatlarının mahiyeti, incelikleri ve tatbiki konusunda sahip oldukları bilgi, izlem ve çıkarımları talimî gayeyle aktardıkları manzum ihtisas metinlerinin de dili olmuş, zevk verme ve hıfzetme hususundaki üstünlüğü dolayısıyla mesleki beyanlarda şiir dili bilhassa medrese ders kitaplarında asırlarca makul ve muteber bir yöntem olarak tercih edilmiştir.[184]

[184] Hatta medrese eğitiminde sarf, nahiv, mantık, meani, fıkıh, kelam, hadis, tefsir, cebir, hendese ve heyet ilimleri dâhilinde okutulan kitapların neler olduğu / olması gerektiğine dair tespitlerin bile manzum formda yazılmış örnekleri mevcuttur ki hece ölçüsüyle nazmedilmiş “Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm” başlıklı metin bu minvalde kaleme alınmıştır:

Sen okusan bir muhterem kişiden — *Emsile*i ezber idüp süregör
Eline kitâbı alsan olmaz mı — *Maksûd* ile maksûduna iregör
Çalış [ki] âferin desin işide — *İzzî* ok’yup kâideye giregör
Düşmânın bugzunu delsen olmaz mı — Merâh’ı bir hoşça görsen olmaz mı

Avâmil ne dirse âmil olsan da — Mantıkın çoğ olur kîl ile kâli
Misbâh ile nûr-i ‘ilim bilsen de — *Husâm Kâtî* yazar cümle eşkâli
Kâfiye’i Câmi ile görsen de — *Kutbuddîn*de bulmak içün ekvâli
Kendüni a’lâya salsan olmaz mı — *Seyyid hâşiyesi*n bulsan olmaz mı

*Telhis*in bahsine gark olub batub — *Menâr*ın üstüne tut *İbn Melek*
Muhtasar sözüne *Mutavvel* katub — *Tavdîh*i *Telvîh*e irsen giderek
*Miftâh*ın üstüne *Seyyid*i tutub — *Pezdevî*de tahsîl itsen ne gerek
‘İlim deryâsına dalsan olmaz mı — Usûlun *Mahsûl*un olsun olmaz mı

Oku kelâm içinde *Şerh akâid* — *Mesâbih* bilmeyen yolundan azar
*Metâli*den tûlu’ ider avâid — *Muzhir* her bir ‘ilmin köküni kazar
Mevâkif şerhinde komuş kavâid — *Bûhârî* hadisin sahihin yazar
*Seyyid*e dualar itsen olmaz mı — *Müslim* ile yola girsen olmaz mı

*Şeyhzâde*siz *Kâdî* bilmek güç olur
Keşf olmazsa *Keşşâf* bilmek nic’olur
Kadrin her mertebede yüce olur
‘İlmin ile âmil olsan olmaz mı (Fazlıoğlu, 2003: 98-100)

3.5. MANZUM LEVHALAR VE NİDALAR

Devlet-i Aliyye döneminde mesleki donanımın şiir dili ile paylaşımı bahsinin üzerinde durulması gereken bir diğer başlığı, şiire temayülü olan erbabınca hazırlanmış manzum ihtisas metinleri kadar planlı, hacimli ve dikkatli nazmedilmemiş olsalar da bugün dahi günlük hayatta sıklıkla karşılaşılabilen bir müşteri ilgisini celbetme yöntemi olan ve aynı zamanda ideal bir esnafın nasıl olması gerektiğine vurgu yapan dükkân levhalarıdır.

Üzerinde ayet, hadis ve vecizelerin de bulunabildiği; o sanatın pirlerine, iş ahlakına ve müşteriye dair sorumluluklarına değinebilen bu levhalardan dükkânların genelinde veya bazılarında kullanılan birkaçı şöyle nazmedilmiştir:

Her sabâh Besmeleyle açılır dükkânımız
Hakk'a îmân ederiz, Müslümândır şânımız
Eğrisi varsa bizden, doğrusu elbet sizin
Hîlesi hurdası yok, helâlinden mâlımız
Pâyidâr olsun cihânda şanlı büyük milletimiz
Helâlinden nasîb olsun kazancımız, kısmetimiz
Veresiye hoş şey değil, yoktur buna niyetimiz
Müşterimiz hîç şüphesiz bizim velînimetimiz
Müşterilerimiz velînimet, yârânımız yârimiz
Ziyâdesi zarar verir, kana'attir kârımız (Genel)

Her seher Besmeleyle açılır dükkânımız
Hazret-i … pîrimiz üstâdımız[185] (Genel)

İnsanları ayırma ha!
Hepsine 'âdil ver hakkın
Hayırlıdan ayrılma ha!
Her şeyin gerçeğini söyle
Etrafına dostluk saç ha!
Eser kalır, sen gidersin
İyi belle unutma ha!
Önce hizmet sonra sensin (Genel)

Dükkân kapusu Hak kapusu, Hakkına yalvar
Çeşmim gibidir çeşmeleri akmazsa da damlar (Genel)

Her taam lezzeti ta ki dimagdan çıkar
Tuz ekmek hakkını bilmeyen akıbet gözden çıkar (Aşçı Levhası)

Ehl-i aşka mübtelayım nemelâzım kâr benim
Mâl u mülküm yokdur ammâ kanaatim var benim (Balıkçı Levhası)

[185] Bu ortak levhayı hangi esnaf ve sanatkâr kullanırsa ilgili boşluğa kendi meslek pirinin adını yazmaktadır.

Sade pirinç zerde olmaz bal gerektir kazgana
Baba malı tez tükenir evlat gerek kazana (Şekerci Levhası)

Her kim isterise zînet mûy-ı serin
Berber Abdullaha olsun müşterî (Berber Levhası)

Zâlimin rişte-i ikbâlini bir âh keser
Mâni-i rızk olanın rızkını Allah keser (Kasap Levhası)

Gelen gelsin saadetle
Giden gitsin selametle (Hamamcı ve Saatçi Levhası)

İş bu dükkânın usûlü hem suhûlet hem vefâ
Müşterîler nezdimizde hiç görmezler hatâ
Onları hoşnûd memnûn eylemektir kârımız
Bir gelen tekrar buyursun bizlere versin safâ (Ressâm ve Hattât Murtaza Bey'in Dükkân Levhası) (Ekinci, 2011: 295-97)

Meslek erbabının bir dikkat çekme vesilesi olarak dükkânlarının levhalarını şiir formunda yapılandırmaları dışında onların ve hatta hemen bütün Osmanlı tebaasının günlük hayatın içinde beliren türlü duygu, görüş ve gözlemlerini seslendirirken şiir dilinin imkânlarından istifade ettikleri görülmektedir ki bu durum şiirin Osmanlı'nın sosyo-kültürel dokusuna ne denli sirayet ettiğinin de bir göstergesidir. IV. Murad dönemi İstanbul esnafının; mensuplarının ve varsa dükkânlarının sayısı, şehirdeki dağılımları, pirleri ve maharetleri gibi özellikleri etrafında teker teker tanıtıldığı Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin esnâf-ı vasılcıyân / ayıcıyân ve esnâf-ı tâ'lîmhâneciyân bahsi kayda şu şekilde geçmektedir:

Bunlar pîr-sizân-ı Fir'avniyân'dır, cümlesi Sultân Balat Şâh mahallesinde sâkînlerdir. Bu tâife avcıbaşılara mensup olmağile, bile alay gösterdiler. Neferât yetmiş aded Karyâğdı ve Avra ve Duracak ve Binbereket ve Yazıoğlu ve Sürioğlu ve Hayvânoğlu nâm Çîngâneler ayıların çatal zencîrler ile keşân-ber-keşân çekerek ellerinde sopaları ve dâ'ireleriyle ubûr ederken kâhice ayılarına,
Kalk a beri yâ Vasıl
Ye necisden bir fasıl
Seni dağda dutdular
Âdem deyü oynatdılar
Kur yayını dîvâna
Bahçada dolap döner
Sen de döne gördünler
deyü bu elfâz-ı mühmelâtlar ile alayköşkü dibinde her bir vasılcıyân birer gûne şaka ederek ubûr ederler.
…
Dükkân 45, neferât 50, pîrleri Sa'deddî ibn Kereb Gâzî, Enes ibn Mâlik kemerbestesidir…

Bu ta'lîmhâneciler tahtı revânlar üzre ta'lîmhâneler inşâ edüp ba'zı kemândârân ok atarken ta'lîmhâneci,
Ok elinden bir, olasın kemâl pîr
Ok elinden iki, sana lâzım yayın peki
Ok elinden üç, görmesin bazûların güç
Ok elinden dörd, düşmenin bağrına derd
Ok elinden beş, olasın pîrlere eş
Netîce on iki oka varınca,
On iki İmâm-ı hümâm aşkına okların oldı tamâm
deyüp on iki okda bir alçe alup tablaya urulan zîzânları alup bir san'at ile kemândâra red edüp ta'lîmhânesinin çanları çınkırdayarak böyle alay gösterüp giderler.(Evliya Çelebi, C.1, 2006: 280 ve 315)

III. Ahmed düğününün bir nevi günlüğü olan Seyyid Vehbî Sûr-nâmesi'nde tüfekçilerin hayret uyandırıcı nişancılıkları karşısında onları öven mühre-endazlar ve penbe-füruş dilber olan bir dükkân mizanseni kurarak geçiş yapan hallaçları seyreden ahaliden kimseler, coşkun duygularının ifade aracı olarak şiir dilini kullanmaktadırlar:

Bülend menziletâ vir nişâne dikdin kim
Gören tüfeng yetişmek ana muhâl sanır

Sebûyu şöyle şikest etti şast-ı destin kim
Sipihre sıçradı kulpu gören hilâl sanır
…
Geldi hallâclar da âlâya
Penbe gibi atıldı ortaya

İçlerinden bir âfet-i mümtâz
Oldı pîrâye-i dükkânçe-i nâz (Tulum, 2008: 595 ve 606)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞİİRDE MESLEK

Bütün metin türlerinde olduğu gibi şiir formundaki metinlerin de temel hareket noktası insandır. Başka bir deyişle tüm şiir dilli metinler, doğrudan ya da dolaylı biçimde, farklı içerik ve üslup değişkenleri kullanarak; hisleriyle, fikirleriyle, eylemleriyle, kendi ve ötekilerle kurduğu münasebetle hülasa tüm tutum, davranış ve yaşantı seçkisiyle âdeta insanın etrafında devreder. Öyle ki başka varlıklar ya da kavramlar üzerinden kurgulanan şiirlerde dahi tüm bağlam son tahlilde, insan elinden / zihninden çıkma bir malzeme olmaktan dolayı, kaçınılmaz olarak "insana göre" konuşlandırılmaktadır. Bu bakımdan sosyal bir varlık olan insanın zihnî veya somut manada tüm yapıp etmeleri dâhilinde yakın ve uzak çevresiyle nasıl geçindiği ve daha özelde sosyal hayatını idame ettirmesinin etkin paydaşlarından biri olarak kendisini ve ailesini neyle geçindirdiği hususu da şiirin ele aldığı ana motiflerden biridir.

Medar-ı maişet olması sebebiyle veya estetik zevk uyandırdığı için edinilen hünerlere ve onları tatbik eden hünermendlere dair ayrıntıların şiirlerde kullanımı temelde iki aşamada gerçekleşir: Kimi şiirlerin açık ya da gizli, kasdi ya da tesadüfi olarak beliren iletilerini veya duyumsadığı coşku ve heyecanı aktarmada araç olarak kullanılan ifade dizisinin bir parçası olmak veya direkt olarak tematik bir öge hüviyetiyle anlatının odağını teşkil etmek. Nitekim dikkat bu bağlamda eski Türk şiirine çevrildiğinde gerek halk şiirinde gerekse ayrıntılı olarak üzerinde durulacak olan klasik Türk şiirinde iki kullanım biçiminin de sayısız misalle temsil edildiği görülmektedir. Bu bölümde şiir ve meslek ilişkisinin bir diğer cephesi, manzum biçimde yapılandırılmış metinlerde meslekler ve meslek erbabı temelinde mesleki terminolojinin kullanım çeşitlemeleri, üzerinde durulacaktır.

4.1. HALK ŞİİRİNDE MESLEK MERKEZLİ METİNLER

Halk şiiri kapsamında değerlendirilen mani, türkü, koşma, semai, varsağı ve destan metinlerde türlü söylem alternatifleri çerçevesinde çobanlık, çiftçilik, rençberlik, bağcılık, seyislik, ozanlık, askerlik, muhtarlık, eşkıyalık, avcılık gibi mesleklerin ve bu meslekleri icra edenlerin aşk, ayrılık, özlem temaları etrafında ele alındığı birçok numune dışında doğrudan hirfet ehli ve hünerleri üzerine nazmedilmiş, müstakil bir

türü karşılayan şiirler metinleri de söz konusudur. Bu tür şiirler esnaf-meslek destanları[186] ve esnaf türküleri şeklinde başlıklandırılmışlardır.

Konusunu toplumsal hayatın önemli zümrelerinden olan esnaf ve sanatkârlardan alan esnaf-meslek destanları genellikle ozanlığı yüceltmek için âşıkların birçok mesleği denedikten sonra hepsinin olumsuz yanlarını görmesi veya hiçbir mesleğin icrasında işlerinin rast gitmemesi üzerine âşıklıkta karar kılması kurmacasına göre nazmedilmiştir. (Çobanoğlu, 2000: 64). "Uğursuz Destanı" olarak bilinen müellifi belirsiz destan ile XVIII. yüzyılda yetişmiş ve tespit edilebilen en eski esnaf-meslek destanları ozanı Âşık Kâmilî'ye ait olan bir esnaf-meslek destanı sözü edilen içeriğe uygun birer örnektirler:

Uğursuz Destanı

Bakın dostlar şunda kaldım
Kifâf-ı nefs edecek bir kâr bulamam
Kendimi salmışım bahr-i efkâre
Geçinmenin tarîkini bulamam

Terzi olsam soğuktan elim üşür
Kazazlık hoş benim neme yaraşır
Dellâl olsam çok esvabı kim taşır
Pazar içinde hiç mezad kılamam

Okçu olsam kullanamam kemanı
Perperî olsam giyemem ben yemeni
Gemic' olsam zaptedemem dümeni
Dalgıç olsam deryalara dalamam

Kavukç' olsam ufak dikiş dikmeli
Meyzin olsam minareye çıkmalı
İmam olsam cenazeyi yumalı
Ya ben onun telkinin veremem

Manav olsam çürütürüm yemişi
Şekerc' olsam doğrayamam kamışı
Kuyumc' olsam eridemem gümüşü
Kazanc' olsam ağır çekiç salamam

Şâir oldum ibret oldum âleme
Vay hayıflar olsun benim adıma
Lâzım geldi biret almak adama
En sonunda dilencilik edememem

Esnaf Destanı

Küçücükten çıktım gurbet illere
Hakikat râhına düştüm gezerken
Eski sözdür, gelir yazılan sere
'Aşk atına bindim, yayan giderken

Aklımı, fikrimi başıma verdim
Düşünüp giderken bir pîre erdim
Otuziki esnaf ahvâlin sordum
Bana ol pîr haber verdi sorarken

Berber oldum, doldu dükkâna iller
Şer'an tıraş eder kel başı berber

Âşıklığı özge hâlet sanırdım
Çalıp çığırmağı âdet sanırdım
Bunu ben bir kolay san'at sanırdım
Mızrabım kırıldı bozuk çalarken

Hele kaçtım ben o köyden aşağı
Vardım bir şehîre, bastım ayağı
Anda oldum bir çulhanın çırağı
Çıkrığım kırıldı masra sararken

Bakkâl oldum, kaban yaptım yerimi
Yağ tükendi Moskof aldı Kırım'ı

[186] Baştan sona esnaf ve sanatkârlardan söz edenler bağlamında otuzun üzerinde örneği tespit edilmiş bu destan türü bazı kaynaklarda esnaf destanları ve meslek destanları şeklinde ayrı kategoriler olarak alınmakta ve meslek destanlarında konu edilen mesleğin daha nesnel bir boyutta işlendiği vurgusu yapılmaktadır (Çobanoğlu, 2000, 64, Tan, 2010: 316-17) ancak bu çalışmada meseleye tematik zaviyeden bakıldığından iki tür birlikte değerlendirilmiştir.

Ağustos gelince pek kokar keller
Usandım başını tıraş ederken

Kalafatçı oldum, âlem uşattı
Limanda tekneler hep yağır yattı
Kalafat ettiğim gemiler battı
Andan da kovulduk hiyle ederken

Vardım çiftçi oldum cümleden akdem
Yıllık ile tuttu beni bir âdem
İçtiğim tarhana çorbası herdem
Ağzım yaktım sıcak çorba içerken
…
Balıkç(ı) oldum, balık ağa girmedi
Asla dört paraya elim ermedi
Dilenci oldum, kimse para vermedi
Büyük kapılarda boyun eğerken

Manav oldum,elma, armut tez çürür
Cânbâz oldum,ip üstünde kim yürür
Kasab oldum,hergün gözüm kan görür
Yüreğim bayıldı, kana bakarken
…
Şâir oldum evvel, dinle yalanı
Vezn ü mevzûn derler ben bilmem anı
Unuttum bildiğim Türkçe lisanı
Arâbî, Fârisî sohbet ederken

Cevahirci oldum, sözün doğrusu
Farketmedim cevahiri elması
Terzi oldum, ele aldım makası
Parmağım kestirdim kumaş biçerken

Kayıkç' oldum taktım küreklerimi
Tayfalar kırıldı, kürek çekerken

Aşçı oldum, asla pişmedi yemek
Boyac'oldum bilmem al yeşil irenk
Dellâl oldum, tuttum bir topal eşek
Çamura saptandı çekip giderken

Avcı oldum, kuşlar havaya uçtu
Hırsız oldum kemend boynuma geçti
Gemici oldum, gemim engine düştü
Hele ben kurtuldum tekne batarken

Saraç oldum, btrgün başladım işe
Sahtiyan tükendi, kalmadı tirşe
Kebapç(ı) oldum, eti sapladım şişe
Tuzunu unuttum biber ekerken

Sarrâf oldum, sayamadım parayı
Dülger oldum, yapamadım sarayı
Hallaç oldum, elime aldım yayı
Kirişim kırıldı, pamuk atarken

Anladım ki bu bir çıkmaz sokaktır
Ben çıkardım diyen bunu ahmaktır
Bizlere marifet hayli ıraktır
Gözlerim karardı eş'ar yazarken

Ben bu san'atleri birbir dolaştım
Tekrar gelip şairliğe bulaştım
Kâmilî mürşidin destine düştüm
Tekye-i 'aşk içre çile çekerken

(Bozyiğit, 1995: 202-204)

Ozanlar her zaman rahata erdikleri meşguliyet olarak âşıklığı / şairliği işaret etmezler bazen türlü iş kolları arasında gerçekleşen savrulmalar neticesinde şiirin öznesi en ideal mesleğin / yolun dervişlik olduğu kanaatine varır ki XIX-XX. yüzyılda yetişmiş Âşık Behcet'in Sergüzeştnâme-i Behcet adlı kısa destanı bu muhtevanın örneği durumundadır:

Sergüzeştim size beyan edeyim
Pederle maderim ettiler kelam
Bilin maharetim ilancılıkta
Oğlana iş lâzım der idi anam

Yorgan iğnesiyle elimi deldim
Hazırcılık bozdu dikiş dikeni
Bu işi yapamam anladım bildim

Acayip bir tuhaf destan söyleyim
Birgün oldu tutup rahmetli babam
Bakın bu erbabım yalancılıkta
Beni çırak yaptı yorgancılıkta

Kaçtım ordan terzi yanına girdim
Koş benimle ortak edeyim seni
Şimdi alfa oldum mintancılıkta

Geldi bir Yâhûdi aldattı beni
Hayırlı ticaret kaytancılıkta

Tulumbacılığa uygundu çağım
Reis dedi gel ol benim uşağım
Kayıkçı oldum ben açtım yelkeni
Fırtına denize atınca beni
Hem gayetle koşarlıdır ayağım
Tepiştim bir eyyam tabancılıkta
Anafor dalgaya tuttum dümeni
Nasibim yok dedim kaptancılıkta

Bostancılık hem iş hem de zevk ediş
Yanaştım hamama istedim bir iş
Külhanda dumandan bıktım boğuldum
Kaçtım da oradan bakırcı oldum
Geçirdik yazı bastırınca kış
Dediler var çalış külhancılıkta
Tellaklığı meşrebe aykırı buldum
Çok tokmak salladım kazancılıkta

Hasılı her şeyden gördüm hasarı
Artık dervişliğe kıldım kararı
Tutup bir mürşitten aldım ikrarı
Yerleştim tekkede meydancılıkta (Kaya, 2012)

Yönelinen meslekle ilgili talihsizlik veya o hünerin üstesinden gelememe neticesinde ortaya çıkan başarısızlığı, mizahi bir dille ifade eden esnaf-meslek destanlarında asli gaye dinleyeni eğlendirme gibi görünse de bu metinler, her meslek dalında ustalığın belli bir zahmet sonucu elde edildiği, kolaylıkla esnaf ve sanatkâr olunamayacağı, onun için hüner sahiplerinin mesleklerinin kıymetini bilmeleri gerektiği türünden örtük öğütler de taşımaktadır:

Nazımla ahbaba beyan eyleyim
Peder öldü birgün dinle bu hali
Meclis-i irfanda açıp dehanı
Kalmıştı pederin haylice malı
Şöyle bir muhtasar beyan edeyim
Hepisini sattım ucuz pahalı
Usandırmayalım kalb-i yârânı
Ol zaman eyledim terk-i vatanı

Varıp vasıl oldum ben bir diyara
Çiftçi oldum birgün dinle bu sözü
Dedim başlayalım burda bir kâra
Bilemedim gece ile gündüzü
Varıp sanat sordum bir ihtiyara
Çift sürerken öldürdüm ben öküzü
Dedi çiftçilikten yoktur asanı
Tarlada bıraktım kaçtım sapanı

Diş çekici oldum dinle bu işi
Berber oldum geldi kulun birisi
Dişin çektirmeye geldi bir kişi
Al kan olmuş kulağının yarısı
Çürüğün ararken çektim sağ dişi
Yapışıp kılına kaldı derisi
Çenesin kopardım çok aktı kanı
Başın tutup gitti çok yandı canı

Cerrâh oldum dükkân yaralı doldu
Hırsızlığa çıktım ben bir akşamı
Her kimin yarasın sardımsa öldü
Rast geldi önüme köyün imâmı
Saka oldum bütün sular kurudu
Çağırda bağırda soydum adamı
Ol yerin kalmadı ab-ı revanı
Nerden görmüş geldi köyün ayanı

Baktı biri gelip tuttu yakamdan
Kurtardım oradan selâmet seri
Dedi ne istersin sen bu imâmdan
Derviş oldum aldım tac u teberi
Sağır oldum duymaz oldum kelamdan
Tekkenin birine serdim minderi
Ol dem boğazıma taktı urganı
Dağıldı tekkenin hep dervişanı

Pekmez sattım dola kaldı sinekler İmam oldum yazamadım (gayın)ı
Böcük öldü koz tutmadı ipekler Çoban oldum güdemedim koyunu
Dabak oldum … oldu köpekler Bostan ektim veremedim suyunu
Kovaladım nerde görsem hayvanı Söktüm bir paraya sattım soğanı

Ben balıkçı oldum tuttum bir balık Dalgıç oldum dalamadım derine
Götürsem çarşıya yol kalabalık Hamamc'oldum şükür düştüm yerine
Gördüm balık ile dolmuş ortalık Âşık oldum genç tellağın birine
Balıkçı kaplamış baktım her yanı Ne hamam bıraktım ne de külhanı
…
Odunc'oldum dağdan kestim odunu Tütünc'oldum cümle halka bilindi
Yüklettim hayvana dinleyin bunu Bir günde küplerin dibi delindi
Ester öldü gitti kuruşun onu Meyve satam dedim bura gelindi
Semerini sattım kaldı kolanı Kış gelip geçmeden meyve zamanı

Manav oldum tuttum bir yük kirazı Terzi oldum dinle sen bu safayı
Eksik okka ile kırık terazi Çırağın birine yaktım abayı
Geldi bir zabıta dinle bu sözü Bayram üstü geldi on top çuhayı
Kıracaktı başımızda mizanı Sattım çıraklara yedirdim anı

Otuz iki esnaftan tutmadım el
Şairlik silkinde eyledim temel
Mukadder böyledir takdir-i ezel
Seyranî ta'n etme hiçbir lisanı (Kaya, 2012: 16-17)

Genellikle 11 heceli olmakla birlikte 8 hatta 7 heceli örneklerine de rastlanılan ve 5-33 dörtlük aralığında değişebilen esnaf-meslek destanlarının tamamında yüz elli civarında meslekten söz edilmiştir. En fazla anılan meslekler: Bakkal, berber, debbağ, demirci, dülger, hamamcı, kahveci, kasap, kuyumcu, saraç, sarraf, dellak ve terzidir.

Esnaf-meslek destanları aynı zamanda hüner ehlinin yaşayışları, çalışma düzenleri, yaptıkları işlerin nitelikleri veya güçlükleri, püf noktaları ve kullandıkları araç gereçlerin adlarını yansıtarak reel manada işinde usta olanları öven ve niteliksiz esnaf ve sanaatkârı yeren içeriğiyle o kişi ve de işi ile ilgili bilgi edinmek bakımından ayrı bir değere sahiptir. Birçok mesleğin art arda sıralandığı esnaf-meslek destanlarından ziyade tek bir meslek ya da meslek erbabı üzerine eğilmiş metinlerde söz konusu tasvir ve tavsifler daha da belirgindir. Örneğin Ermenekli Hasan Tahsin'in adaşı olan Balkan göçmeni Berber Hasan Usta için yazdığı medh mahiyetindeki 38 dörtlüklü berber destanı bu minvalde bir numunedir:

Dinleyin ahbablar berber destanın, Manastır'dan kalkıp ol şanlı berber,
Usta, Hasan Tahsin olsun akranın, Hak emriyle geldi Konya'ya kadar,
Yaradan saklasın kıymetli canın, Konyamız kazandı bir Müslüman er

Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Cımbız ile çeker en ince kılı,	İnceden inceye kılları arar,
Esna-i tıraşta boş durmaz dili,	Çok dikkat eyleyip kılı kırk yarar,
Sanırsın şakıyor Cennet bülbülü,	Kolonyayla saçı bir güzel tarar,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Evvela güzelce kırkar bir başı	Peştemal, havlusu kardan beyazdır,
Sonra da uzatır uzunca kaşı,	Kapıda perdesi boncuklu sazdır,
Alaşehir işi yapmaz tıraşı,	Kendini takdir, methetsem azdır,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Dükkâna celbeder her ehli dili,	Reisler, müdürler müfettiş beyler,
Müşterisi çoktur boş durmaz eli,	Valiler, çocuklar, hep şanlı erler,
Yorulurken bazan bükülür beli,	Bu mahir berberi candan severler,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber.
Malumatı ile erbab-ı irfan,	Azası, kâtîbi tanır berberi,
Mülazım, yüzbaşı amir kumandan	Tüccârı, esnafı ona müşteri,
Uğrar dükkânına şerefli insan,	Bir bir gelip gidip, verirler seri,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Yıldızı barışık herkesle kardaş,	Paradan ziyade zevk alır şandan,
Mecburdur vurmaya herkes ona baş	Bir tıraş oldu mu sevinir candan,
Kendine bent etti beni bu adaş,	Mümkün değil ayrılmak asla ondan,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Cicim, paşam diyip okşar herkesi,	Mebzul eder dostlara ‘izzet, ikram,
Uzaktan duyulur mübarek sesi,	Çay, kahve içirir sabah ve akşam,
Bak söyleyim sana, sevmez herkesi	Cömertliği ile aldı büyük nam,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber
Kimseye kıl kadar zararı yoktur,	Ömründe sevmez bencil, nâmerdi,
İhvan, akrabaya faydası çoktur,	Alkışlar daima sehi cömerdi,
Üçe beşe bakmaz gönlü pek toktur	Bu aciz adaş çok lutfunu gördü,
Sanatında yekta ol şanlı berber	Sanatında yekta ol şanlı berber

(Ayva, 2013:177-78)

Halk musikisinin dikkate değer bir kolunu teşkil eden esnaf türküleri, reayanın hayatını idame ettirmek üzere edindiği hünerlerle ilgili hususiyetlerin; duru, samimi, ve genellikle mizahi bir üslupla türkü formuna aktarılmasıdır. Sadi Yaver Ataman, notalarıyla beraber bu türkü türünün; terzi, kahveci, berber, helvacı, demirci, kalaycı, sobacı, oduncu, keçeci, boyacı, değirmenci, arabacı, hamamcı, gemici, balıkçı ve leblebici mesleklerini konu alan örneklerini bir araya toplamıştır ki onlardan bazıları şu şekilde nazmedilmiştir:

Demirci Terzi

Demirci güzeli bir yalım ateş
Ne örs yüreklidir o mâh-ı dil-keş
Körükler ocağı istemez bir eş
Saçar kıvılcımlar ehl-i sevdaya

Terzi güzelinin diktiği dikiş
Muhabbet ipliği sökülmezimiş
İğnesi kolunda biçimli gidiş
Geyinir kuşanır başlar edâya

Helvacı

Çadır altı minâre
El ettim nazlı yâre
Anan gurban ben gurban da
Setre pantolonlu yâre
Helvâcı helvâ
Kendir tohumlu helvâ
Şeker tohumlu helvâ...

Boyacı

Çarşıdan aldım pirinci pirinci
Edirnenin boyacıları birinci
Amanda boyacı boyacı
Cilâna vurgunum boyacı
Fırçanı vurgunum boyacı
Boyacının elleri boyalı
Benim yârim boyacı olmalı…

Bostancı

Bostancı güzeli alır eleği
Taze kavun diye satar keleği
Topraktan bereket Haktan dileği
Hıyarın fiatı çıksın bahaya

Değirmenci

Değirmenci güzeli bir taze çörek
Teknesi yanında dağarcık gerek
İnce işler görür ayrılır kepek
Tuz ekmek kadrini verir hebaya (Ataman, 1954)

4.2. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MESLEKLER

Klasik Türk şiirinin ifade dünyası, temelde altı mekândan ve o mekânlara bağlı varlık ve kavram kadrosundan beslenmektedir. Bu kaynak mekânlardan birincisi gülşen ve orada yaşayan, oluşan veya onu şekillendiren gül, bülbül, kumru, lale, çınar, servi, rüzgâr, ırmak gibi tabiat unsurlarıdır; ikincisi felek ve orada yer alan ya da cereyan eden Güneş, Ay, Zühre, Merih, bahar, kış, bulut, yağmur gibi oluşumlardır; üçüncüsü ma'reke de denilen rezm meydanı ve onun özneleri olan tir, tiğ, keman, top, at, kan gibi ögelerdir; dördüncüsü saray ve ona bağlı olarak sultanın devleti, ihtişamı, kudreti, ahlakı, cömertliği gibi yüce sıfatları ile çavuş, bende, bostancı gibi saray çalışanları; matbah, enderun, harem, has oda gibi saray bölümleri ve tac, taht gibi saray eşyalarıdır; beşincisi deniz ve ona müntesip sedef, dürr, girdâb, sefine, zevrak, bâdbân, sâhil, mevc, medd ü cezr, anber ve mâhî gibi varlık ve teşkillerdir. Sonuncusu ise bu çalışmada hassaten ele alınacak olan; yönetimi, denetimi ve eğitimi devlet ve esnaf birlikleri eliyle tesis edilen; Devlet-i Aliyye'nin sosyo-ekonomik dinamiklerinin en belirgin ve işlek yansıma noktalarından biri olan çârsû-bâzâr alanları ile orada mal ve hizmet üreten çeşitli uğraşlar, bu meslekleri meşgale edinen tüccar, esnaf ve sanatkârlar, onların sundukları ürün ve hizmetlerin haridarları ile söz konusu bütünün

tamamlayıcıları durumundaki kadı, muhtesip, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre gibi görevliler ve üstat, hüner, terazi, narh, karz, kâr, kesb, bey ü şira gibi kavramlardır.

Esasında, bir bezm ü rezm medeniyeti olarak tanımlanan Devlet-i Aliyye'nin zihniyet kodlarını işaret eden bu kaynak mekânlar içerisinde çârsû-bâzâr, hasbihâl kültürünün en üretken tecelli sahalarından biri olarak düşünülmelidir. Bugün dahi özellikle küçük şehirlerde, kasaba ve köylerde yaşayan insanların en büyük sosyalleşme, ele karışma, tanışma, görüşme ve haberleşme faaliyeti çârsû-bâzâra gitmekle mümkün olmaktadır ki konuya Al-i Osman zaviyesinden bakıldığında gerek o devirdeki sosyo-ekonomik canlanmanın, gerekse kişinin diğer insanlarla komşuluk etmesi, haşır neşir olması, hâl hatır sorması özetle hem reel manada hem de bilgi ve fikir alışverişinde bulunabilmesinin itici gücü, eskilerin tabiriyle "çârsû bâzâr itmek"tir. Çârsû-bâzâr alanları ve sakinleri, nasıl ki Osmanlı ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın zorunlu değinme duraklarından biriyse Osmanlı ruhunun yansıma noktalarından biri ve hatta özdeşi durumundaki klasik Türk şiiri ele alınırken de mutlaka üzerinde değerlendirme yapılması gereken bir kültür nüvesidir.

4.2.1. Kullanım Boyutları

Klasik Türk şiiri denildiği vakit ilk anda akla daha çok muaşaka ve bu temanın gerçekleştiği dekor olarak sözü edilen ilk beş mekânın (gülşen, sema, saray, mareke, deniz) ve bu mekânların timsali konumundaki unsurların çeşitli görünüm ve etkileri gelmektedir. Ancak belirtilmelidir ki diğer tüm Osmanlı reayası gibi alışveriş, teftiş, gözlem, ziyaret, ticaret, takip ya da buluşma, görüşme yollu türlü maksatlarla çârsû-bâzâr eden, buralarda kurulan dost meclislerine iştirak eden hatta Zâtî örneğinde olduğu gibi bizatihi esnaf takımından olabilen taife-i şuaranın meslekler ve hünerkârları etrafında şekillenen zihin eskizleri de klasik Türk şiirinin farklı boyutlardaki tüm nazım birimlerine en az diğer mekânlar ve o mekânların mensupları kadar nüfuz edebilmiş, klasik Türk şiirinin kendine has yapısının, üslubunun ve dahi lügatının teşekkülünde mühim bir kaynak vazifesi görmüştür. Denilebilir ki müfredlerden rubailere, gazellerden kasidelere hemen tüm divanlarda ve daha çok mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan müstakil metinler olarak şehrengizlerden surnâmelere, letaifnâmelere, tarifatnâmelere ve bazısı binlerce beyti bulan nasihatnâmelere kadar klasik Türk şiirinin her hücresinde farklı kullanım boyutlarıyla mesleklerin ve bu mesleklerin icracısı durumundaki ashab-ı maharetin izine ve işine rastlamak mümkündür.

4.2.1.1. Müteferrik Beyitler[187]

Meslekler ve meslek erbabının müteferrik beyitlerde en sık yer alma vesilelerinden biri, devlet büyüklerinin methi sırasında bir karşılaştırma unsuru olarak kullanılmasıdır ki bu mukayeseli söylemde oluşturulan tablonun konusu genellikle devlet ricalinin başka memleketlerin hâkimlerine göre sahip olduğu ulvi konumdur. Denilebilir ki divan şairlerinin Osmanlı hükümdarını methederken diğer hükümdarları onların farklı işlerini görmeye layık olan hizmetkârı mesabesinde değerlendirmeleri en yaygın bağlam örüntülerinden biridir. Örneğin bir asker şair olan Taşlıcalı Yahyâ Bey Budin zaferiyle ilgili olarak kaleme aldığı kasidesinde bir taraftan Kanuni'yi methederken diğer taraftan başka memleketlerin hükümdarlarını onun kapıcısı (derbân), çalışanı (sâ'î) ve duacısı (dâ'î) olarak değerlendirmekte ve buna ilave olarak mücadele hâlinde olduğu korkak Alman askerini domuz sürüsüne benzetmekte, krallarını ise bu sürünün çobanı olarak nitelendirmektedir:

Nice han oglı hanlar hıdmetinde sâ'î vü dâ'î
Niçe ban oglı banlar kapusında oldı derbânı

Anun imâm u ihsânı hayât ırmagına benzer
Hemîşe dirlik ile zindedür her kulı kurbânı

Zihî hayrât-ı 'âlî kim sürûş-ı âsümân yer yer
Görürler câmi'inden aşaga eyvân-ı Keyvânı

Kıralun âli tuyuldı elem bahrine gark itdi
Kızıl Elma diyârı ile iklîm-i Alamanı

Kaçurdı leşkerini turmadı ser-leşker-i tâgî
Hınâzîrini sürdi taglara hınzir çûbânı

Kara geymiş kara yası var imiş Rîmpapanun
Ziyâde oldı nasrânîlerün ruhbânı buhrânı K 16/31-37

Mukayeseli söylemlerde methedilen devlet büyüğünün karşısındaki özne her zaman bir başka hâkim olmayabilir. Doğada büyüklüğü ve gücü ile bilinen diğer varlıklar da meslekler bağlamında hükümdar karşısındaki acziyetleri açısından söz konusu edilebilirler. Örneğin Tâcizâde Ca'fer Çelebi, Şah Bayezid'i methederken

[187] Klasik Türk şiiri sahasında nazma çekilen beyitler, müteferrik olarak meslek ve meslek ehli kimseler çerçevesinde damıtıldığında sayısı verilemeyecek kadar çok numune ile karşı karşıya kalınacaktır. Öyle ki konu sadece sakilik veya mutriplik meslekleri üzerinden dahi irdelense ortaya büyük bir örnek dökümü çıkacaktır. Dolayısıyla bu bahiste mesleki terminolojinin klasik Türk şiirinin birbirinden bağımsız en küçük birimlerine dahi nasıl serpildiğini, farklı bağlamlarda pek çok dizeye nüfuz etme potansiyelini işaret eden birkaç dikkat çekici misal üzerinde durulacaktır.

onun yüceliğini bir başka azamet simgesi olan Güneş üzerinden vurgulamak istemektedir. Ona göre Güneş dahi kucağında taşıdığı ipleri kullanarak (ışık hüzmeleri) ancak o yüce hükümdarın mutfağına odun temin eden bir hîme-keş (oduncu) olabilmiştir:

Ger matbahına hîme-keş olmasa âfitâb
Dûşında n'eyler idi anun bunca rîsmân K 4/52

Görüldüğü üzere klasik Türk şiirinin meslekleri bir anlatım aracı olarak kullanmasıyla ortaya çıkan mühim bir sonuç daha söz konusudur. O da bahsi geçen mesleklerin icrasına ya da yapısına dair ipucu verme işlevidir. Örneğin bu dizeler, okuyucusuna saray mutfağı için çalışan personel kadrosundan birinin oduncu esnafı olduğunu ve odunculuk mesleğinin en büyük iş gereçlerinden birinin ip olduğunu dolaylı bir şekilde vermiş, tarihî bir bilgiyi manzum bir iletiye dönüştürmüştür.

Mesleklerin müteferrik beyitlerde yer almasında birden çok mesleki hünere sahip olan devlet büyüklerinin methi önemli bir başka kullanım vesilesidir. Örneğin Enderunlu Vâsıf bir kıtasında Sultan II. Mahmud'u överken onun binicilik, yazıcılık, tüfek atıcılık ve hattatlık şeklinde dört fenn ü hünere olan vukufiyetini bildirmekte ve böylece sultanın mesleklerini, ilgi alanlarını ortaya koyan bir veriyi tarihe not düşmektedir:

Her kemâl ü fende yektâ her hünerde âşinâ
Dâd-ı Hakdır kesb ile olmaz bu rütbe iktidâr

Olamaz böyle hudâvend-i ma'ârif-âşinâ
Kılmış 'ârif anı her bir fenne Rabbü'l-'âlemin

Câmi'ü'l-fenn ü hüner dense sezâdır şânına
Fâris ü münşî tüfeng-endâz ü hattât-ı güzîn Kt 33/10-12

Bazı beyitlerde birden çok mesleğin birarada kullanımı reel düzlemin ötesinde, insan dışındaki varlıklar üzerinden de sağlanabilmektedir. Bu tür örneklerde daha çok yakıştırma / teşbih yollu söylemler ön plandadır. Örneğin Cem Sultan bir tevhid kasidesinde Allah'ın kudreti ve hikmetine delil olarak Keyvân ve Mirrîh'in üstlendiği görevleri dile getirmektedir ki ona göre Keyvân, Allah'ın kudretiyle semaya bekçi (pâsbân), Mirrîh ise Allah'ın hikmetiyle asumana muhafız (kutval) olmuştur:

Kudretinden oldı Keyvân çarh üzre pâsbân
Hikmetinden oldu Mirrîh âsmâna kûtvâl K 1/12

Birçok hünerin beyitlerde bir arada kullanımıyla ilgili bir diğer bağlamda mesleklerin müspet ya da menfi anlamda bir değerlendirmeye tabi tutuldukları görülmektedir. Örneğin Nâbî bir gazelinde üç mesleği (sazendelik, remmallik ve müneccimlik) olumsuz bir bakışla zillet ve menhûs sıfatları etrafında değerlendirmektedir:

Sâzende dahi rütbe-i zilletdedür ammâ
Remmâl ü müneccim gibi menhûs degüldür G 167/10

Bunun aksine, satılan bir ürünün faydası dolayısıyla da birçok meslek ve sanatkâr bir arada kullanılabilmekte ve Osmanlı'da mesleki rollere dair tarihî birçok ipucunun bu dizeler vesilesiyle altı çizilebilmektedir. Örneğin tarihte kahvenin içimiyle ilgili fetvalara varan tartışmalar yaşanmış; kimisi mükeyyifattan saymış ve olumsuzlamış, Nev'î gibi kimi âlimler ise faydalarına dönük fikir beyan etmiştir. Onun divanında yer alan kıtalardan biri doğrudan bu meseleyle ilgili olarak nazmedilmiş ve birkaç meslek, kahveyle ilişkisi bakımından söz konusu edilmiştir:

Muhtesib kahve-fürûşa ne ta'addî eyler
Yohsa kâfir mi olur içse müsülmân kahve

İrte derse çıkamaz gice kitâba bakamaz
Eger içmezse müderris iki fincân kahve Kt 65

Beyitler arasında meslek ve meslek erbabı isimlerini kullanma vesilelerinden bir diğeri fahriye dizeleridir. Şairler mesleki maharetlerini dile getirirlerken türlü benzetme ve somutlamalara başvurarak kimi meslekleri bir ifade gereci olarak kulanmışlardır. Örneğin Gelibolulu Âlî, dünya hayatının boşluğu ve zorluğu üzerinden yaptığı eleştirileri nazma çektiği terci-i bendinin sonunda hayal gücü ile ilgili marifetini ortaya koyarken tabiatını ata, kalemini süngüye, gönlünü ise hem geniş hayal hem de derin söz çölllerinde uğraş veren bir at terbiyecisine benzetmektedir:

Rumh-ı kilk-i semend-i tab' ile dil
İki yazınun oldı hayyâli

Biri sahrâ-yı pehen-deşt-i hayâl
Biri sahrâ-yı jerf-i akvâli Trc 1 Bend 12 B 8-19

Klasik Türk şiirinde öyle beyitler vardır ki içerisinde bir mesleğin geçmesinin, bir hünerin ya da hünermendin ifade gereçlerinden biri olmasının ötesinde kurgu tamamen meslekler üzerinde oluşturulmuştur. Örneğin Nedîm, bir kasidesinde Muhammed

Efendi'ye ve onun kasrına dair temennilerini dile getirirken mekânın ferrâşı (temizlikçi, süpürücü), derbânı (kapıcı) ve perdedârını (perdeci) şu şekilde tanımlamaktadır:

Cârûbu zülf-i havrâ ferrâşı bâd-ı cennet
Derbânı izz ü devlet ikbâl perde-dârı K 38/19

Demek ki klasik Türk şiirinin müteferrik beyitlerinde daha çok bir mukayese ve benzetme aracı, zaman zamansa kurgunun odağı olarak meslek ve ehl-i meslek isimleri defaatle kullanılmış, oluşturulmak istenen anlam örüntülerinde güç, yücelik, yetenek gibi hasletleri somutlaştırma, bir eleştiri veya övgüyü pekiştirme ya da ifadenin tesirini artırma işlevi gören unsurlardan biri olmuştur.

4.2.1.2. Şiir Kesitleri

Mesleki terminoloji, türlü bağlamlarda dağınık olarak birçok klasik Türk şiiri dizesinde yer almanın ötesinde bazen bir şiirin daha büyük bir parçasında birbirine anlamca eklemli bir şekilde de kullanılabilmektedir. Bu aşamada birbirinden bağımsız bir kullanımdan ziyade anlamca birbirini tamamlayan, öbekleşmiş bir yapı söz konusudur. Mesleki düzlemdeki bu minvalde bir anlamsal bütünlüğe, devamlılığa bir kaside faslında, bir terkib-i bend hanesinde ya da bir mesnevinin herhangi bir başlığı altında rastlanabilmektedir. Örneğin Hayâlî, bir kasidesindeki fahriye bölümünde mesleğindeki hünerini anlatırken sözünü şair-emir, şair-müezzin, şair-efsunger, şair-hace (tüccar), şair-dellal ilişkilendirmeleri eşliğinde nazmetmekte ve böylece tabir yerinde ise meslek merkezli bir beyitler potpurisi meydana getirmektedir:

Şehâ zemânede ben ol suhanverem ki bugün
Dahi cevân iken oldum emîr-i mülk ü kemâl

Demen ki şi'r hemîn Hâfız u Kemâlindir
Ezân okunmadı mı dünyeden gidince Bilâl

Devâtım oldu Çeh-i Bâbil ü sözüm efsûn
Füsûnger-i kalemim arz kıldı sihr-i helâl

Velî zemânede âdemler öldürür sözle
Mesîh-dem dirilir oldu her Har-i Deccâl

Hayâlî sözlerini vasf kılma hâce olan
Revâ degil k'ola kendi meta'ına dellâl K10/19-23

Bu türden bir başka örnekte, Şeyhî'nin hem bir tevhid hem de kırk üçüncü beyitten itibaren bir nat ve dört halife medhiyesi içeren kasidesinde, müstefhim bir bakışla dünyanın şaşmaz dengesi ve bu muazzam dengenin yaratıcısı olan Allah'ın büyüklüğü ile bu mucizeye duyulan şaşkınlık / hayranlık anlatılırken battâl (işsiz), ammâl (devlet adamları) ve müneccim gibi mesleki çağrışımlar içeren sözcük kullanımlarının yanı sıra hindû-yı kâfur-peyk, rüzgâr-attar ve ferraş, yeryüzü-bakkal, örümcek-nessac, kirm-i pîle (ipek böceği)-gazzal / iplikçi teşbihleri çerçevesinde bir mesleki bağlam dizisi oluşturulmaktadır:

Neden döner dil-i 'ârif gibi felek dâyim
Niçin durur rûh-ı 'âşık gibi zemîn pâmâl

Ne hırmene od urur şâm u subh nâr-ı şafak
Ne 'ömr ekinini biçer her ayda dâs-ı hilâl

Bu nûr-ı ferr ile kim kurs-ı şems cevherdir
Ne cürmü var ki olur keşf erişse levn-i sifâl

Nedir bu perdede her gece bunca şem' ü çerâg
Çü perde götrüle battâl gibidir ammâl

Ne iki peyk-i revândır bu hindû-yı kâfur
Getirir ilter elinde sahâyif-i a'mâl

Bahâr içinde nedendir dem-i sabâ attâr
Hazâna karşı niçindir yerin yüzü bakkâl

Kef-i sehâb ile saçar nesîm ferrâşı
Zemîni pür-zer ü sîm eylemege dürr-i le'âl

Nebât kanda bulur âb u hâk içinde şekker
Mekes ne resme kılar zehr-i hâra ta'biye bâl

'Aceb degil mi ki efî etinde var tiryâk
Bu kamu zehr il'ana rîk-i âdemi kattâl

Ne soydu giydi behâyî kabâ-yı nife vaşak
Ne buldu kıldı dem-i müşk-i nâfe gazâl

İnâyetinden anun ankebûttur nessâc
Kerâmetinden anun kirm-i pîledir gazzâl

Kamu garâyib-i mülk ü acâyib-i melekût
Ki akl nakline bulmaz ne mebde' ü ne me'âl

Bu cümle kesret ile zerre zerre şâhiddir
Ki bir durur bu kamu fi'le mutlaka fa'âl

Kamu sebebde Çalabdır müsebbibül-esbâb
Ne hâl olur ise oldur mukallibü'l-ahvâl

Münezzilü'l-berekât u mukassimü'l-erzâk
Mübeddilü'l-harekât u mukaddirü'l-âcâl

Hıtâb-ı kavli niceyse degil mahall-i cedel
Cevâb-ı fi'li ne resmeyse yok mecâl-i su'âl

Hakikat ehliyisen Hakka tut yüzün dâyim
Ko tapsın ılduz u hâke müneccim ü kavvâl K 3/25-41

Meslek temelli şiir kesitleri ile ilgili bir diğer misal, Bâkî Divanı'nın ilk kasidesindeki gecenin gündüze evrilmesinin anlatıldığı bölümdür. Bâkî burada bir tasvir yapar ve bu betimleyici anlatımda felekteki seyyareler mesleklerle bağlantılı olarak anılır. Klasik Türk şiirinde pek çok örneği görülen seyyarelere bir meslek atfetme eğiliminin dikkate değer örneklerinden biri olan bu dizelerde felek-debîr ve tuğra-nüvis; Zühre-sâzende; Güneş-deffâf; Bircis-şemşirbâz ve Keyvân-pîlbân eşitlemesi üzerinden bir grup meslek art arda sıralanmakta, sonrasında ise Sultan Süleyman methine girizgâh yapılmaktadır:

Hengâm-ı şeb ki küngüre-i kasr-ı âsmân
Zeyn olmış idi şu'lelenüp şem'-i ahterân

Hayl-i kevâkib içre yanup meş'al-i kamer
Sahn-ı semâda rûşen idi râh-ı keh-keşân

Dest urmış idi kilk-i şihâba debîr-i çarh
Tugrâ-nüvîs-i hükm-i Hudâvend-i ins ü cân

Bezm-i felekde urmış idi Zühre sâza çeng
'Ayş u safâda hurrem ü handân u şâdmân

Bu çarh-ı çenberîde tutup devr usûlini
Deffâf-ı mihr kılmış idi çihresin nihân

Bir tîg-i zer-nişân ile girmişdi 'arsaya
Şemşîr-bâz-ı ma'reke-i sahn-ı âsmân

Tedbîr-i mu'zamât-ı umûr-ı cihân içün
Yakmışdı şem'-i fıkreti Bircîs-i nükte-dân

Bâlâ-yı çarh-ı heftüme Keyvân-ı kühne-sâl
Oturmış idi niteki Hindû-yı pîl-bân

Âyâ bu zîb ü zînet-i 'âlem nedür diyü

‘İbret göziyle nâzır iken dehre nâ-gehân

Etrâfa saldı şa’şa’asın gûşe gûşe mihr
Oldı ufukda mühr-i Süleymân gibi ‘ayân

Kıldı bu hâli dîde-i’ibret müşâhade
Tuydı bu sırrı ‘âkıbetü’l-emr gûş-ı cân

Kim bu nizâmı virmedi ‘âlem sarâyına
İllâ ki yümn-i devlet-i Şâh-ı cihân-sitân

Bâlâ-nişîn-i mesned-i şâhân-ı tâc-dâr
Vâlâ-nişân-ı ma’reke-i ‘arsa-i Keyân K 1/1-13

Mesleklerin bir şiir kesitinde dizi hâlinde kullanımında yukarıdaki gibi her bir varlığı farklı mesleklerle eşleştirme yöntemi dışında bir varlığa birçok mesleği atfetme örneği de hayli fazladır. Mesela Bosnalı Sâbit Divanı’nın Müftî Feyzullah Efendi’ye ithafen yazılmış sünbül redifli kasidesinin ilk on yedi beyti bir nevruziye nesibidir ve bu nesibin ise ilk on beyti sünbülle münasebetlendirilen bir meslekler resm-i geçidi şeklindedir. Söz konusu şiir kesitinde sünbül; rehber, tuğrakeş, kalpazan, zerger ve haccâm olarak tasavvur edilmiş, ayrıca oluşturulan tabloda nevruz, valiye; kış mevsiminin ögeleri askere; felek de hokkabaza teşbih olunmuştur. Yine aynı kasidenin medhiye bölümünde de sünbül; bekçi, terzi ve cârûkeş gibi mesleklerle eşitlenmiştir:

Kaldırup bir ‘alem-i besmele-peyker sünbül
Oldı Dârâ-yı çemen ceyşine rehber sünbül

Rüstem-âsâ tagıdup gürz ile cem’iyyetini
İtdi ser-’asker-i sermâyı müdevver sünbül

Hatt ile aldı çemen memleket-i gül-zârı
Çekdi menşûrına tuğrâ-yi mu’anber sünbül

Gördigün sûsen ü gül sanma kılıç kaftândur
Götürür vâlî-i nev-rûze mukarrer sünbül

Sâye endâz olıcak gülşene salkım salkım
‘İneb-i bâgçe-i cennete benzer sünbül

Sanma tahrîk-i sabâdan salınur harsinden
Nev-resân-ı çemenün üstine ditrer sünbül

Sünbüli böyle hevâ buldı Hisâra açılur
Ola tâ Göksuyun eltâfına mazhar sünbül

Asdılar boynına gök sırlı ‘amel pûtelerin

Kalpazanlıkda tutulmış gibi zer-ger sünbül

Sâye-i gül düşüp endâmı gögermiş n'aceb
Şîşe çekdürse yapışdursa mükerrer sünbül

Dün temâşâda 'aceb şu'bedeler göstermiş
Hokka-bâz-ı felegün kendü birâder sünbül K 8/1-10

Benzer bir başka örnek, Bâkî Divanı'nda Kubad Paşa'ya hitaben yazılan bir kasidenin nesib bölümünde feleğin mutrib, şu'bedebaz, zerger ve dellâl olarak vasfedildiği bir beyit dizisinde veya Leylâ vü Mecnûn'da Mecnûn'un burçlara hâlini arz etmesi, onlardan yardım dilemesi faslında Utârid'in ehl-i hesâb, kassâm, ressâm ve kâtib şeklinde tavsif edildiği dizelerde de görülmektedir:

Sarındı meh yine bir hûb Yûsufî destâr
Sokındı farkına bir dâne ince sîm hilâl

Elinde mutrib-ı çarhun ya kurs-ı meh defdür
Kenâresi görinür pûlınun misâl-i hilâl

Ne hokkadur bu ki altında çarh-ı şu'bede-bâz
Koyınca mühre-i mihri güm eyledi fı'l-hâl

Nedür bu kurs-ı nuhâsî ki zerger-i gerdûn
Salup bu pûteye nâr-ı şafakda eyler kâl

Ya câm-ı 'işret-i Dârâ ya tâc-ı Kisrâdur
Tolaşdurur bu cihânı sipihr olup dellâl

Kanadı gûşesidür âşiyâneden görinür
Ferâga vardı meger şâh-bâz-ı zerrîn-bâl

Ya nûndur görinür âhirinde Şa'bânun
Ya râdur ol Ramazân evveline olmış dâl K 20/5-11

Evvel olup âsümâna mâ'il
Şerh etdi Utâride gam-i dil

K'ey ehl-i hisâba kâr-fermây
Müstevfî-i 'akl u müşerref-re'y

Ey nâsih-i nüsha-i ma'âni
Fihrist-i rumûz-ı âsümânî

Kassâm-i makâsıd u metâlib
Ressâm-ı menâsıb u merâtib

Derd-i dilimin hisâbı çokdur

Senden özge debîr yokdur

Bir nâmeye derdimi rakam kıl
Sultânıma ‘arz et kerem kıl

Şâyed eser ede feyz-i hâmen
Ta’vûz-ı cünûnum ola nâmen LM B 2232-38

Meslekler ve sanatkârlarının muhtelif şiir kesitlerinde bir öbek hâlinde kullanımlarında hâkim olan içerik unsurları takdim-tasvir ve anlam aktarmalarıdır. Nitekim kahramanların betimleme yollu tanıtımı ile insandan doğaya, doğadan insana, doğadan doğaya ve insandan insana türlü teşbihler çevresinde gerçekleştirilen anlam aktarmaları sıklıkla tercih edilen anlatım yöntemleri olmuştur. Örneğin Hüsn ve Aşk, Edeb Mektebi’nde mektep arkadaşı olmuşlardır ve derslerine Molla Cünûn isimli bir müderris girmektedir. Onun tanıtıldığı, ilminin büyüklüğünün tavsif edildiği beyitlerde büyük âlimlerle karşılaştırması yapılırken onların Molla Cünûn’un yetkinliği karşısındaki konumları mübalağalı bir benzetmeyle ele alınmıştır. Buna göre onun bezminde Mirza Can kopuzcu, Fahr-i Cürcan curcunacı başı, Aristo ise kaşmer başı olabilecek mertebededir. Ayrıca İblis de onun ihsanı karşısında ancak kör bir dilenci payesindedir:

Ammâ ne Cünûn şeyh-i kâmil
Müftî-i müdebbirân-ı âkıl
…
Cehlin gecesin sabâh kılmış
Menhîleri hep mübâh kılmış
…
Bezminde kopuzcı Mirzâ Cân
Bir cürcine harcı Fahr-i Cürcân

İklim-i belâda Şeyhülislâm
Kavlîne terettüb etmez ahkâm

İhsânına kör dilenci İblîs
Kaşmerbaşısı Aristetâlîs B 373, 375 ve 387-89

Hüsrev ü Şîrîn’in doksan dördüncü faslının konusu Hüsrev’in av bahanesiyle Şîrîn’in kasrı tarafına yol almasıdır. Hüsrev bu yolculuğa çâvûş, yasavul, sakkâ, ferrâş ve micmerdârların bulunduğu geniş bir maiyyetle çıkar ki söz konusu kesit onun beraberindeki görevlilerin dökümünü veren bir meslekler dizisidir:

Bir igne düşse gökden yog idi yir
Kılıç ucından özge turacak yir

İki bin atlu çavuş u yasavul
İki kolda çagırur yurt u savul

Yürürdi kûs u tabl önince bin fil
Ki giderdi girîv ü şavtı yüz mîl

Bu gavga heybetinden nice ferseng
Yir ürküp tokızıdı seng-ber-seng

Biş on bin vardı sakkâ sıgayup kol
Saçar sahrâya su tozmamaga yol

Şeh öninde yüz elli hâs ferrâş
Gül-âb ile kılarlardı yolı yaş

Girü yüz elli micmer-dâr-ı dil-keş
Ururlardı ‘abîr ü ‘ûda âteş

K’ola yürüdügince şâh-ı kişver
Dimağı hôş kohulardan mu’attâr B 5519-26

Mantıku’t-Tayr’da Hüdhüd’e yolculuk ve hedefe dair sorular soran kuşlardan her anlamda arada kalmışlığı simgeleyen biri -o hem er hem avrat hem bahil hem kerim hem sakim hem sahihtir.- kendini hırsız, rehber, ruhban, keşiş, danışman şeklinde bir dizi meslekle ilişkilendirerek tanıtmaktadır. Bu hâliyle Simurg’u talep edip edemeyeceğini merak eden kuşa sonraki beyitlerde Hüdhüd iki gönüllülüğün, ikiyüzlülüğün, münafıklığın eleştirisine dönük yanıtlar verecektir:

Ogrılarun mecma’ında rehberem
Sûfîlerün mahfilinde serverem

Gâh şeyh ü gâh ruhbân oluram
Geh keşîş ü geh danışman oluram

Hacca sıdk-ıla meger kim gitmedüm
Kim harâbâtı dahı terk itmedüm

Bir nefes bir zâhid oluram kerîm
Bir zamân bir fâsık oluram le’îm

Gâh bir ‘âmî oluram câm-ıla
Gâh bir ‘ârif oluram nâm-ıla

Gâh ‘âbid gâh evbâş oluram
Gâh karı gâh kallâş oluram

Bana bunun gibi hâl-ıla ‘aceb

Kılmaga yarar mı sîmurgı taleb B 1776-82

Mantıku't-Tayr'ın başka fasıllarında da bu tabloya koşut içeriklerle karşılaşılabilmektedir. Hüdhüd'e ilm hususunda sualleri olan bir zatın kendini tanıtırken heyet, hendese, müraya, mercesti, mantık, hikmet, reml, astronomi, tıp, fıkıh, şiir, ferayiz, tefsir ve kimya gibi birçok fennin üstadı olduğunu bildirdiği dizeler de bu bağlamında kayda değer bir örnektir. Hüdhüd sonraki dizelerde bu zata âlim kimdir, hangi özelliklere sahiptir, kimler âlim olamaz; çok ilm bilmek mi, bir ilmi iyice bilmek mi yeğdir soruları üzerinden nasihat edecek; hırs-ilm, hile-ilm ilişkisi gibi hususlarda telkinlerde bulunacaktır:

Birisi eydür ki 'ilmüm çok-durur
Olmaya bir fen ki bende yok-durur

Dünya işin 'ilm-ile tanlamışam
Hadd ü resmin her sözün anlamışam

Her fenün irişmişem tahkîkına
Kim tasavvurdan gidem tasdîkına
…
Hikmeti vü hey'eti vü mantıkı
Anladum yavlak u bildüm tahkîkî

Ben Mecestî 'ilmini çün söylerem
Hendese 'ilminde eşkâl eylerem

Çün mürâyâ 'ilmini şerh iderem
Cüst ilâhîden hilâfa giderem
…
Göklerün pergâlını cedvel kılam
Kim nücûmun müşkilini hâl kılam

Ben ki İklîdis'de yavlak mâhirem
Kim tabî'iyle o tıbda kâdirem

Tahta remliyle cihânı bî-hicâb
Arpa arpa eyledüm yüz kez hisâb
…
Hem usûl-i dîn-ile ma'mûr-ıdum
Hem usûl-i fıkh-ıla meşhûr-ıdum

Ol müderris kim mu'îd olan benem
Müstefîdîne müfîd olan benem

Degme bir 'ilmi ki ta'rîf eyledüm
Bir risâle anda tasnîf eyledüm
…

Vezn-ile çün şi'ri taktî' eyleyem
San'atın tecnîs ü tarsî' eyleyem

Şimdi kim her 'ilmi anladum tamâm
Kalmadı bilmedügüm fen ve's-selâm
…
Her kim ol on iki 'ilmi hal kıla
Istılâhumdan beni hôd ol bile

Kim hünermend-ise beni anlaya
Yohsa câhiller bu sözi tanlaya B 2006-44

Mantıku't-Tayr'da, bir kuşun Hüdhüd'ün huzuruna gelerek olumlu ya da olumsuz birtakım özelliklerini sıralayarak (âlimlik, cömertlik, vefadarlık, âriflik, hırsızlık, nefsine düşkün oluş…) kendini tanıtması; durumunu, akibetinin ne olacağını sorması şeklindeki kurgu defaatle işlenmektedir. Hüdhüd de ona durumuyla ilgili telkinlerde bulunmakta, vermek istediği nasihata uygun ibretlik kıssalar aracılığıyla mesajlarını somutlaştırmaktadır. Örneğin bu sahnelerden birinde Hüdhüd'e sual eden kuşlardan biri hırsızlık, câdûluk, nebbâşlık, tarrârlık ve ayyârlığı meslek edinmiştir ve Hüdhüd'ten bu durumda Simurg huzurunda hâlinin nasıl olacağını, ne zaman düzelebileceğini sual eder. Hüdhüd bu konuyla ilgili fikirlerini ortaya koyup fikirlerini destekleyici örnek bir olay olarak tavşan ile hırslı aslanın destanını anlatır. Hüdhüd'ün bu suallere verdiği cevabın bir kesiti şu şekilde nazmolunmuştur:

Hüdhüd eydür niçeme 'ayyâr-ısan
Câzûlıkda dahı key tarrâr-ısan

Cânunı çün ilte gevdenden ecel
Sıgmaya ol ortada mekr ü hiyel

Görür-ise hîle vü destânunı
Sen ton iltürsin ol ilte cânunı

Er gerek kim topragı altun ide
Er midür ol kim eri magbûn ide

Anda kim her bir işi kılmak gerek
Ogrıya boynından asılmak gerek

Şer' içinde gösterür senün yolun
Degme bir on akçaya bir kez alun

Dîn yolında çün terâzû asalar
Bir eli on akça-y-ıçun keseler

Zîhi müdbir âdemî vü nâbekâr
Kim ogurlıkdan getüre iftihâr

Bön kişi zeyreklere çok aldana
Zeyrek ol aldamagı key iş sana

Zeyrekün binde birisi sag ola
Bön kişilerün yiri uçmag ola

Anda kim Tanrı her işi bitürür
Câzular Mûsî'ya îmân getürür

Câzûlık kılan kişi kezzâb ola
Mu'cizât ehli ulü'l-elbâb ola

Biz kerâmet ehline inanuruz
Sâhiri kezzâb u kâfir sanuruz

Âhiretde her ki bî-mikdâr ola
Dünyada 'ayyâr u yâ tarrâr ola
…
Togru işden ne haber virür cânun
Yohsa egri çok işün vardur senün

Egrilik her pîşenün solı-durur
Togrulık Gülşehrî'nün yolı-durur B 3592-3611

Sufi baykuş; şair, kıssahan, remmal karga; kadı, âlim, danişmend tuti; abdal, kalenderi kerkes; musikişinas, şair bülbül; hekim / şifa verici hüdhüd; astronom, tüccar tavus; müneccim kırlangıç; çiftçi keklik ve imam, vaiz, namaz öğreticisi leyleğin diyalogları, daha özelde mesleklerini ve dolayısıyla kendilerini methedip diğer meslekleri ve meslek erbabını değersiz görmeleri üzerinden kurgulanan bir nasihatname ve birçok meslek alanını menfi manada değerlendirmek suretiyle aslında çağına, Yavuz Sultan Selim devri toplum hayatına, tutulmuş bir tenkit aynası hüviyetinde olan Derviş Şemseddin'in Deh-murg'unda da kahramanların temsil ettikleri meslekler çevresinde tanıtıldığı şu dizeler kayda değer bir meslekler dizisi kesitidir:

Bu 'acâyib bag kuşlar kendidür
Kim cihânun mislidür yâ kendidür

Bunda kuşlar çok veli on kuş tamâm
Gayrı kuşdan aynı dutmışlar makâm

Eylemişler anda ol kuşlar kârâr
Niçe kuşlar her biri bir dürlü yâr

Kimi dânişmend kimi dervîş geçer
Kendü zu'mınca kamu bir kuş geçer

Birisi Bayguş imiş ol kuşlarun
Sûfisidür zâhididür kaşlarun

Biri dahı Kargadur yâr-ı zarîf
Kıssa-hân u şâ'ir ü şirin harîf

Biri dahi Tûtîdür monlâ gibi
Biri Kerkesdür kalender meşrebi

Biri Bülbüldür benem gûyende dir
Biri Hüdhüddür hakîmem ben de dir

Biri dahı Kırlaguc sâhib-nücûm
Birisi Tâvus bâzârgân-ı Rûm

Biri Keklik pehlevânıdur işün
Biri leglegdür nemâz-mahmâd kuşun

Ya'nî Keklik kişt kâriyle uçar
Anda hem Legleg namâz-mahmâd geçer

Cümle bunlar on kuş olmışlar tamâm
Ol 'aceb bag içre tutmışlar makâm

Her biri bu kuşların kim yâd olup
Biri birinden büyük kuş yok bilüp

Kendü kârı hoş gelür her bir kuşa
Sûfîsin dirler varurlar Bayguşa DM B 101-13

XVIII. yüzyılda yetişmiş Vakanüvis Mehmed Emin Edib'in divanında yer alan "Şikâyetnâme-i Fakîr" başlıklı kıtada da içinde bulunulan zamanın insanları; zevk ve eğlenceye düşkünlükleri, kıymet bilmezlikleri, Allah korkusundan ve utanmadan yoksun olmaları, Frenk âdetlerini benimsemeleri ve yerleşik değerleri terk etmeleri üzerinden tenkit ve ikaz edilmektedir. Örneğin eleştiri hususlarından biri olan kılık kıyafete dair geleneksel uygulamalardan uzaklaşılması, zümre-i sûkun görünümü ile somutlaştırılmaktadır. Buna göre dış görünüş itibarıyla efendi, hizmetçi ve çarşı zümresi ayırt edilememektedir, herkes şan ve israf esiri olduğundan toplumun büyükleri ile bayağıları arasında fark kalmamıştır. Çarşı zümresi âdeta bir vezir gibi davranmakta, onun gibi giyinmektedir. Ne zenneci ne haffaf ne yorgancı ne yağlıkçı, esnafa mahsus namus ehli kıyafetleri gösterişsiz olduğundan o şekilde kuşanmaya

rağbet kalmamıştır. Meslek ehline sormadan sadece karakterine göre iş isteyen, zarifliğe ve inceliğe odaklanan, pahalıya yönelen zevk düşkünü bir zamane nesli türemiştir:

Bilinmez hâsılı mahdûm u hâdim zümre-i sûkî
Cihân ser-tâ-pâ cümle esîr-i şân u şöhretdir

Nedir farkı kibârın şimdi ebnâ-yı esâfilden
Bilür yok hadd ü kadrin her biri dârâ-yı devletdir

Temâşâ kıl gürûh-ı sûkîyânın hâl ü şânın kim
Ki gûyâ her biri bir âsâf-ı zî-şân u miknetdir

Ne kaldı zenneci hâffâf ne yorganî ve yaglıkçı
Vezîrâne libâs u tavr ile pür-zîb ü ziynetdir

Kanı esnâfa mahsûs ehl-i ‘ırzâne kıyâfetler
Kim ister anı kim zîrâ tekellüfsüz kıyâfetdir

Bu rütbe var iken herkesde kayd-ı şöhret ü isrâf
Gürûh-ı ekser-i esnâfa bir yaglı ziyâfetdir

Bahâsın sormaz ehl-i hirfete tab’ınca iş ister
Ana lâzım olan ancak zarâfetdir nezâketdir

Bahâ-mend olmasa bir nesne aslâ rağbet itmezler
Budur ebnâ-yı vaktin hâli ser-cümle sefâhatdir Mehmed Emin Edib Kt 24/13-20

Örneklerde görüldüğü üzere tıpkı müteferrik beyitlerdeki gibi mukayese, medh, eleştiri, somutlama, yakıştırma, kişileştirme, betimleme ve tanıtma gibi nedenler etrafında birçok meslek ve ehl-i meslek, şiir kesitlerinde bir dizi hâlinde defaatle sıralanabilmiştir.[188]

[188] Klasik Türk edebiyatı dâhilinde kaleme alınan manzumelerden başka manzum-mensur ya da mensur yapılı birtakım eserlerde de bir dizi hâlinde mesleklerin ve meslek erbabının ele alınması, bazı söz oyunları çerçevesinde tavsif edilmesi söz konusudur. Bursa’daki “her hırfetün mâhiri ve fünûn-ı san’atun sâhiri” meslek erbabının “mâhiye-i garîb ve san’at-ı ‘acîbe îcâdına meşgul” olarak maharetlerini sergilemelerinin Suni Çelebi’nin müşahitliğinde mizahi bir dille anlatıldığı manzum-mensur formlu bir eser olan Tezyîn-nâme bu türden bir metindir. Müellifin kurgusuna göre şehirdeki kâfirlere korku salmak amacıyla oradaki büyük zatlarla beraber başta habbazlar ve sayyaglar olmak üzere birçok meslek erbabı da çârsû-yı şehri sû-be-sû gezmektedirler. Bu grubun içindeki muhtelif esnaf zümreleri gezinti vesilesiyle maharetlerini sergilemekte, müellif de müşahede ettiği gösterileri mizahi bir gözle sunmaktadır ancak benzerleri surnamelerde de görülen mesleki hünerlerin sergilendiği bu esnaf geçişinin anlatımı sonunda önden yürümek arkada kalmak meselesi yüzünden iki grup arasında (suhtegan [medrese talebeleri] ile bezrgeran [çiftçiler / ekinciler]) kavga çıkar. Bu iki gruptan başlayarak büyüyen kavganın hangi hırfet zümresi üzerinde ne gibi tesirler bıraktığının anlatıldığı ve mesleki terminoloji üzerinden türlü kelime oyunlarının yapıldığı bölüm bir meslekler dizisi olmak bakımından dikkat çekici bir örnektir. Kavganın sonunda Sun’i kinci zamanenin sohbeti baltaladığını, mutluluk ve neşe fidanını kestiğini ifade etmektedir:

4.2.1.3. Meslek Merkezli Metinler

Klasik Türk şiiri verimleri arasında öyle metinler vardır ki kurguları tamamen meslekler ve bu mesleklerin icracısı durumundaki esnaf ve sanatkârlar üzerine inşaa edilmiştir. Bazen bir yek-âhenk gazel ya da bir kıta gibi daha kısa şiir metinlerinin bazen orta uzunlukta şiirler olarak değerlendirebilecek terkib-i bend veya bir edebî tür olarak şehrengiz, surnâme metinlerinin bazense binlerce beyitten oluşan müstakil ve mufassal mesnevilerin ana motifi olarak mesleklerin ve hünermend şahsiyetlerin belirlendiği görülmektedir. Bu tür metinlerde birçok meslek ve ehl-i hirfet gerçekçi ya

---

Ve sâ'ir hiref dahı havza-i tâkat-i beşerden hâric mâhiye-i bedî'alar îcâd u beyânına 'ukûl ü fühûl hayrân olur sanâyi'-i garîbe bünyâd idüp hâl-i mezkûr minvâl-i mestûr üzre gezerken fırka-i sûhtegân ile bezrgerânun mâ tekaddemden mukaddem yürimek da'vâsı olup bu def'a dahı sûhteler meydân-ı cürâta akdem-i ikdâm ile basup takaddüm itdüklerinden ikincilerün hâne-i kalbleri bezr-i kîne ile mâlî ve dîk-i derûnları âteş-i hıkd birle gâlî olup 'adâvet-i muzmerelerini izhâr ve telef-i nakd-i cânlarını ihtiyâr idüp hemân cüz'î bahâne ile 'azm-i ceng ü cidâl ve kasd-ı harb ü kıtâl idince men' ü def'a çâre olmayup nâçâr sûhte deyen çift bozanlar dahı mukâbele vü mukâtele idüp ekincilerün evvel def'ada bir ikisin biçüp tohm-ı vücûdlarını hâk-i 'ademe saçdılar.
Ve bu aralıkda etmekçileri yumrug altında hamîr dönderüp yine yazdılar.
Ve dürûdgerler hayretlerinden yirlerinde kalup yapucılar cüst deprenüp yıkıldılar.
Ve altuncıları dögüp kuyumcıları sıkdılar u sındırdılar.
Ve takyacılar baş kayusına ugrayup başmakçılar ayag altında kaldılar.
Ve serrâclar kuskuna kuvvet diyüp mûtâflar köstegi üzdiler. Ve hallâclar "ke'l-'ıhni'l-menfûş ([Dağlar], atılmış renkli yün gibi [olur])" âyetini okıyup derzîler tegele geydiler ve dolabcılar hemân dönüp devvâreciler çözildiler ve çıkrıkçılarun çarhına tokunup çeşmecilerün yüzleri suyın yirlere dökdiler. Çulâhlar arada sulh içün mekük gibi vardılar geldiler.
Ve nakş-bendlere nakş geçüp boyacılara 'aceb reng itdiler ve demürcilerle örse söyleşüp kassâblarla savaşdılar.
Ve çilingirlerün âteş-i hayretden dilleri tamakları kurıyup kazancılar cân takıldısına ugradılar.
Ve yancılar girü çekilüp okçılar bir niçe kez atışdılar.
Ve çömlekçiler hâle galtân olup her biri balçıkdan bir âdem oldılar.
Ve bakkâlların bekmezin akutdıkların görüp debbâglar kokuyı götürdiler.
Ve nâyzenler semâ'a girdiler.
Ve bi'l-cümle mi'mâr-ı dehr-i gaddâr esâs-ı beyt-i neşât u hubûrı hâke yeksân idüp hâne-i gumûm u humûmı girü âbâd eyledi.
Ve rûzgâr-ı kîne-cû yine sohbet baltası olup bîh-ı nihâl-i zevk u sürûrı kat' idüp berg-i 'îş u huzûrı berbâd eyledi.
Yine bed-mestlik eyleyüp devrân
Dökdi bir dem içinde bir niçe kan

Bozdı halkun bu sohbet-i şevkin
Eyledi telh bâde-i zevkin

Götürüp ortadan ayagı huzûr
Ceyb-i kalbe irişdi dest-i fütûr

Halka yüz gösterüp perîşânlık
Bunca cem'iyyet oldı bir anlık

Sun'iyâ çün cihânda budur hâl
İtmesin kalbüne gam istikbâl (Güler ve Ersoy, 2012: 1292-94)

da temsilî bir bakışla ele alınmakta, kimileri birden çok meslek üzerinden yapılandırılırken kimileri yalnızca tek bir mesleği anlatının odağına yerleştirmektedir. Örneğin Zâtî Divanı'nda, şehrengizlerdeki esnaf güzellerinin övgüsüne benzer şekilde berber, bakkal, börekçi, külah-dûz, iki ayrı derzi, iki ayrı macuncu, hamamcı, saraç, sarraf, şerbetçi ve zerger olmak üzere on üç esnaf-sanatkâr ayrı ayrı tanıtılmakta ve böylece bir dizi müstakil esnaf-sanatkâr gazeli sıralanmaktadır. Yad edilen her hirfet ehli, mesleğiyle ilgili terim ve kavramlarla biçimlendirilen söz oyunları etrafında tavsif edilmektedir. Bu kişisel değerlendirmeler içinde şerbetçi ve börekçi bahisleri şu şekilde nazmedilmektedir:

Ol dil-ber-i şerbetçi ki anun adı Nebî'dür
Şekker lebinün şerbet-i safî lakabıdur

Nâzüglügini göz sana şeydâ diyü sâfî
Şerbet içüren ey dil anun lâ'l-i lebidür

Dükkânı anun cennet-i a'lâ özi hûrî
Kevser suyı önindeki mâ'-i 'inebidür

Dükkânına vardukca sovur yüregüm amma
Bilmez dahi 'âşıkları kadrini sabîdür

Bu ıssıya karlar mı döyer billâhi Zâtî
Dünyâyı yakan âteş-i 'ışkı lehebidür G 454

Bir börekcinün cemâli nârına pervâneyin
Kon beni 'ışkı fırınına dem-â-dem yanayın

Tâbe-i gamda gönüller kuzusın biryân ider
Ben ol âteş-çihreden billâhi kime yanayın

Ol şeh-i 'âlem kabul itsün fakîri kulluga
Döne döne ana hizmet itmege merdâneyin

Yufkadur bagrum börek gibi mıyâne cevr kıl
Kıyma bana yazma cürmüm ey melek dîvâneyin

Tut ki bir pâre hamîrem aç beni göster yüzün
Âşinâ-yı bahr-i 'ışkam sanma kim bîgâneyin

Kimden ögrendün bu nâz u şîveyi didüm didi
Bin varak günde kitâb-ı nâz okur cânâneyin G 1129

Bazı örneklerde mesleki kavramlar şiirin redifi olmakta ve böylece şiirin hem tematik odağı hem de laytmotifi hâline de gelmektedir. Bu bağlamda nazma çekilen

şiirlerin bazılarında belli bir marifet ehlinden bahsolunurken bazılarında genel manada bir meslek söz konusu edilmektedir. Örneğin Zâtî Divanı'ndaki bir gazelin öznesi derzi Mahmud ve Nev'î Divanı'ndaki bir gazelde anılan kasebaz belli birini işaret ederken yine Sâbit Divanı'ndaki bir kıtada tanıtılan vaiz, Sünbülzâde Vehbî Divanı'ndaki bir gazelde geçen şair ile Hayâlî Divanı'ndaki bir gazelde bahsolunan saki meslekler çerçevesinde nazma çekilen genelleyici bir bakışın örneğidir:

Gönül sındı olaldan mübtelâsı derzi Mahmudun
İrilmez derdüme vaslı devâsı derzi Mâhmûdun

Gönül sındı ise tan mı nice kez ruz u şeb ana
Ne hil'atler biçer görsen cefası derzi Mâhmûdun

Cefâ eyler sanâ diyü beni kimse tonatmazdı
İrişse hil'at-i lulf u vefâsı derzi Mâhmûdun

Beni çok pâreye atup idüptür gayet âvâre
Olaldan bahr-i hil 'atışkı âşinâsı derzi Mahmûdun

Benüm işüm gücüm cübbem kabâ itmekdür ey Zâtî
Gelelden egnüme ışkı libâsı derzi Mâhmûdun Zâtî G 688

Bir perî-peyker güzel şûh-ı cihândur kâse-bâz
Niçe sûretden görünür dil-sitândur kâse-bâz

Âşiyân-ı bülbül-i cândur elinde kâsesi
Bir yüzi gül kâmeti serv-i revândur kâse-bâz

Mihr-i gerdûna işaret eylese barmag ile
Döndürür bir âfet-i devr-i zamândur kâse-bâz

Kâse gibi kelle-i 'uşşâkı gerdân eyleyen
Fitne-i devr-i zamân âşûb-i cândur kâse-bâz

Sanma destinde tabak şâh üzre güldür Nev'îyâ
Nâliş eyler bülbül-i bâğ-ı cinândur kâse-bâz Nev'î G 168

Taş atdı çâr-tâk-ı hammârı yıkdı vâ'iz
Dahl itdi nerdübâna bir hayli çıkdı vâ'iz
Meclisde el öperken zâlim zarâfet itdi
Dest-i latîf-i yâri bir pâre sıkdı vâ'iz Sâbit Kt 18

Her sözünde olsa bin dürlü yalanı şâ'irin
Setr eder 'aybın yine hüsn-i beyânı şâ'irin

Bârî üstünde sipâhîlik bulunmazsa dahi
Bir kılıç tîmârdır tîg-i zebânı şâ'irin

Bü'l-'acebdir kim olurken ekseri mahbûb-dost
Bikr-i mazmûnu sever tab'-ı civânı şâ'irin

Ta'n ederler bâde vü mahbûba meyl ü şevkine
Halk insâf eylemez mi yok mu cânı şâ'irin

Hânumân-ı 'ırz u nâmûsu yakar bir hicv ile
El-hazer şiddetli âteşdir lisânı şâ'irin

Cevher olsa sâde vezn ile çekilmez togrusu
Nazmı nâ-sencîde-i tab'-ı girânı şâ'irin

Vehbî-i zârın efendim gayrı dest-âvîzi yok
Yâ gazeldir yâ kasîde armaganı şâ'irin Sünbülzâde Vehbî G 166

Diyâr-ı bezmin ey dil şâh-ı gevher-pâşıdır sâkî
Keremle şöhre-i âfâk olanlar başıdır sâkî

Ne bezm olur bu kim ayak götürsem bâde nûş etsem
O bezm-i hasda bîgâne mutrib nâşîdir sâkî

Haram olsa 'aceb mi cür'a dökmek ehl-i irfâna
Ki bagın bagı kanıyla gözünün yaşıdır sâkî

Habâb otagıdar âvâreler her yana hizmetkâr
Ayaklandırdı devrânı bu gün subaşıdır sâkî

Humârın hastası olanlara mey sun sağalsınlar
Eli ayagı tutmaz nâtüvânlar aşıdır sâkî Hayâlî G 637

Ahmed Paşa Divanı'ndaki sevgilinin güzelliği ve bu güzelliğin âşık üzerinde bıraktığı etki üzerinden kurgulanan iki gazelde olduğu gibi bazı örneklerde bağlam ortak olsa dahi tek bir meslek ya da meslek erbabından bahis yerine birçok sanatın ve sanatçının bir arada kullanıldığı bir meslekler resm-i geçidi ile karşılaşılabilmektedir:

Defter-i hüsnün yazan hattın lâtif ü ter yazar
Yüzüne yüz vech ile mihr ü mehi çâker yazar

Kâtib-i kudret cemâlin mushafın zeyn etmege
Lâciverd ile lebine Sûre-i Kevser yazar

Ey kamer-tal'at kaşın kavsin görüp takvîmde
Aybaşında fitne var diye müneccimler yazar

Hattı çekti hâtem-i yâkûta müşgîn dâ'ire
Hak budur Yâkuttan her şîvesinde ter yazar

Âh kim fikr-i rakîb ile geçer bâzârımız
Hayf k'ol 'ömrü Kirâm-en-Kâtibin ebter yazar

Lâ'linin nakşın hayal eyler saçındayken gözüm
Gûyiyâ nakkâş-ı Çîndir cevherî sagar yazar

Rûmu evrâk-ı gül-i handan tutar hôş bûy ile
Gül yüzün vasfında Ahmed nice kim defter yazar G 65

Kirpigi cevr okuna peykâncı
Zülfü cân meclisinde reyhâncı

Yandı tennûr-ı gamda cân ü ciğer
Bir nazar eyleseydi biryâncı

Çâha salardı cânı Yûsufunu
Bu zenahdânı görse zındâncı

Kese peykân yerine ellerini
Baksa gamzen okuna peykâncı

Serv-i kaddin göreydi bostânda
Gül budagın mı kordu bostâncı

Sür kapından rakîb-i gammâzı
Lâyık olmaz behişte bühtâncı

Hüsnün evrâkın etmege tezyîn
Çeşm-i Ahmed olubtur efşâncı G 300

Bu tür meslek merkezli kısa şiirlerin bazılarında ise yine belli bir kişiyi işaret etmeyen birçok meslek ismi geçmekte fakat bu meslekler ortak bir özne etrafında kullanılmayıp her beyit için birbirinden bağımsız bağlamların içinde yer almaktadır. Örneğin Şeyhülislâm Yahyâ Divanı'nda yer alan beş beyitlik bir gazelde "öğretir" redifi etrafında birbirinden bağımsız bağlamlarda kullanılan birçok meslek ismini bir arada görmek mümkündür. Yine Bosnalı Sâbit'in hâkimane bir gazelinin hemen tamamında veya Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nin dua muhtevalı bir gazelinde kafile-salar, rehber, nigah-ban, rehzen ve peyk gibi daha çok yol ve yolculukla ilgili mesleklerle, birbirinden bağımsız bağlamlarda bir meslekler dizisi oluşturulabilmektedir:

Gamze-i dil-ber ki çeşm-i mestine nâz ögredür
Sanki bir sayyâd-ı mâhirdür ki şeh-bâz ögredür

Gonce tıflı bülbülün feryâdına gülse nola
Dâye-i ebr-i bahârî anı tannâz ögredür

Mutrib-i bezm-i bahârî gülden idüp dâ'ire
Andelîbe her seher her şeb ser-âgâz ögredür

İtdürür ‘aşkun dile zülfünden ebr-i dili hayâl
Pehlevândur kim terâzû ile cân-bâz ögredür

Câna te’sîr itdi Yahyâ ol cevânun nagmesi
Korkarın kim anı bir nâ-sâz nâ-sâz ögredür Şeyhülislâm Yahyâ G 94

Dîdem olsa ‘aded-i çeşmi kadar gırbâlun
Birini tecrebesine viremem kehhâlun

Ders-i ‘irfânda bidâyetle nihâyet birdür
Giderek hâce olur hem-sebâkı etfalün

Anladun mı niyedür handesi meczûblarun
Sahte giryesine müdde’iyyân-ı hâlün

Hôş gelür ehline âlâyiş-i çirk-i dünyâ
Câme âlüdeligi zînetidür bakkâlun

Acıma münhanî-i bâr-ı girân-ı hırsı
Yardım itme şaşurursın tetiğin hammâlun

Hatmî-i tevbe gerek levs-i günâha yohsa
Yuyamaz âb-ı hayât olsa suyı gassâlun

Mîz-bânun ki kıyasın göre mihmân-ı zarîf
Semtini vaz’-ı girândan tuyar istiskâlün

Sâbitâ ehli bilür birbirinün mi’yârın
Yine mikdârını zer-vezne çeker miskâlün Sâbit G 228

Çü göneldün sefere lutf-ı Hudâ yârun ola
Baht hem-râh u du’â kâfile-sâlârun ola

Devlet ü ‘izz ü sa’âdet sana rehber oluban
Kanda kim konasın Allâh nigehdârun ola

Götürüb gâşiye-i zülfüni dûşında sabâ
Peyk-i âhum gibi ol dahi hevâdârun ola

Türk-i çeşmün gibi her kanda ki reh-zen var ise
Dil-i ‘uşşak gibi zâr-u-giriftârun ola

Dostum olmaya kim gözden ırag olmagla
Unıdub Ca’feri gayrı kişiler yârun ola Tacizâde Ca’fer Çelebi G 6

Kimi şiir metinlerinde ise meslek isimleri ya da hünermendleri doğrudan belirtilmemekle beraber metnin tamamına serpiştirilen bir mesleki kavramlar dizisi söz konusudur. Bu tür içeriklerde, mesleki kavram dizileri çevresinde dinleyenin zihninde

meslek temelli bir çağrışım süreci başlamış ve dolaylı bir meslek-şiir irtibatı kurulmuş olmaktadır. Örneğin Fuzûlî Divanı'nda yer alan iki gazelde dellak ve hattat mesleklerinin isimleri doğrudan geçmese de bir çağrışım unsuru olarak söze eşlik etmektedirler:

Kıldı ol serv seher nâz ile hammâma hırâm
Şem'-i ruhsârı ile oldu münevver hammâm

Görünürdü bedeni çâk-i giribânında
Câmeden çıktı yeni ayını gösterdi tamâm

Nil-gün futaya sardı beden-i uryânın
San benefşe içine düştü mukaşşer bâdâm

Oldu pâ-bûs-i şerifiyle müşerref leb-i havz
Buldu didâr-i lâtifiyle ziyâ dîde-i câm

Sandılar kim satılır dâne-i dürr-i 'arakı
Urdu el kîseye çoklar kılıp endîşe-i hâm

Kâkülün şâne açıp kıldı hevâyı müşgîn
Tîg mûyun dagıdıp etti yere anber-fâm

Tâs elin öptü hased kıldı kara bagrımı su
Yetti su cismine reşk aldı tenimden ârâm

Çıktı hammâmdan ol perde-i çeşmim sarınup
Tuttu âsâyiş ile gûşe-i çeşmimde makâm

Merdüm-i çeşmim ayagına revân su döktü
Ki gerek su töküle servin ayagına müdâm

Müzd-i hammâm Fuzûli verürüm cân nakdin
Kılmasın sarf-i zer ol serv-kad ü sîm-endâm G 182

Nihâl-i servdir kaddin kaşın nûn ol nihâl üzre
Misâl-i nokta-i nun hâlin ol müşgîn hilâl üzre

Olup hayran götürmen hatt ü hâlinden nazar gûyâ
Gözüm merdümleridir noktalar ol hatt ü hâl üzre

Ham etdün kâmetim ger terk-i ser kıldımsa ma'zûrum
Ne özrüm var eger derlerse olmaz nokta dâl üzre

Zülâl-i hûn-i dildendir gözüm peymânesi memlû
Habâb altındadır ol nokta kim korlar zülâl üzre

Yazar göz perdesine eşk şerh-i hâl bilmez kim
Okunmaz kan ile yazılsa hat evrâk-i âl üzre

Dem-â dem kilk-i müjgân ile tıfl-i merdüm-i çeşmim
Hat-i sevdâ-yi hâlin meşk eder lef-i hayâl üzre

Fuzûlî'nin tarık-i nazma tab'ın müstakîm etmiş
Hayâl-i kâmetin kim bir eliftir i'tidâl üzre G 256

Benzer bir şekilde Nâbî Divanı'ndaki bir gazelde Allah'tan şifa dileyen şiir öznesinin / söyleyicinin Allah'ı, doğrudan ifade etmeksizin tababet mesleğiyle ilişkilendirdiği görülmektedir:

İlâhî âfiyet vir bu dil-i bîmâra lütfundan
Talebkâr-ı müdâvâ oldum eyle çâre lütfundan

Ser ü dûşum esîr-i pister ü bâlin-i 'illetdür
Bu süflîlerden âzâd it beni yek-pâre lütfundan

Hazînende tururken sad hezârân dârû-yı sıhhat
Gözüm vakf eyleme dükkânçe-i 'attâre lütfundan

O ma'cûn-ı 'inâyetden ki sıgmaz ismi kânuna
Şifâ bahş eylesin gönder bana bir pâre lütfundan

Degül bu hastelikde her zamân dir Nâbî-i bîmâr
Devâ-yı 'afiyet ümmîd ider hemvâre lütfundan G 568

Demek ki meslek merkezli şiir metinleri, belli ve tek bir meslekten veya meslek erbabından bahis, genellemeci bir yaklaşımla mesleklerden veya tek bir meslekten bahis, aynı bağlama mensup birden çok meslekten bahis, sayısı diğerlerine göre daha az olmakla beraber bağımsız bağlamlarda birden çok meslekten bahis ve dolaylama yoluyla bahis şeklinde sınıflandırılabilmektedir.

Meslek merkezli kısa şiirlerle ilgili bu tasnif içinde örneğine en çok rastlanılan grup birincidir. Diğer edebî tür ve şekillerde de örneğine rastlanmakla beraber özellikle, orta uzunlukta meslek metinleri olarak değerlendirilebilecek şehrengizlerdeki meslek ve hünermend tanıtımları bu kategorinin tipik örnekleridir. Nitekim şehrengizlerde sözü edilen meslek erbabının hemen tamamı tavsif edilen şehrin ve çârsû-bâzârının herkesçe tanınan, belli başlı hirfet ehlidir. Mesîhî'nin Şehr-engîzi'nde tanıttığı Edirne'nin birçok bilinen esnaf-sanatkârından ikisi, İgneci Ali ve Hallac Hüseyin; Usûlî'nin Yenice Şehr-engîzi'nde tanıttığı esnaf-sanatkâr kadrosundan biri olan Zerger Memi ya da Seyri'nin Haleb Şehr-engîzi'nde takdim ettiği çârsû-bâzâr

güzellerinden biri olan zülbiyye dudaklı Helvacı Muhammed bu türden birer bahistirler:

Birisi ignecilerde ‘Alîdür
Miyânı sanasın igne telidür

Anun bir ignesini eylemiş cer
Ki İdrise vire ‘Îsâ Peyâmber MEŞ B 78-79

Biri hallâcdur k’olmış Hüseyn ism
Atılmış penbedür san andagı cism

İgende âhumuz almasun ol yâr
Od ile penbenün ne oyunı var MEŞ B 152-53

Biri Zerger Memi ol hüsn genci
Meh ile mihr ol gence dilenci

İzine yüz sürelden mihr-i gerdûn
Sa’âdet buldı oldı işi altun

İşigidür bu câna bâb-ı devlet
Ayagı tozı iksîr-i sa’âdet

Dil-i uşşâkı yakmak âdetidür
Cihâna âteş urmak san’atıdur UŞ B 160-63

Birisi dahı Helvâcı Muhammed
Ne şîrîn tatlu olur ol leb ü had

Isırsaydun leb-i zülbiyyesin ger
Adın helvânun anmazdun birâder SEŞ B 116-17

Orta uzunluktaki meslek merkezli metinlerden Gelibolu Ali Divanı’nda yer alan “Terci’-bend-i ‘Adimü’l-misâlü’l-müsemmâ Bi-hulâsati’l-ahvâl Der-letâfet-i Mevâ’iz-i Sahîhü’l- hâl-i ‘Âli Efendi Rahimehullâh” başlıklı şiiri ise ikinci bahis kategorisinin, genellemeci yaklaşımla birçok ya da tek bir mesleğin ele alındığı metin grubunun mühim bir numunesidir. On iki bentlik eserin ilk bendinde insanın dünyaya gelişi, ikinci bendinde bahtı açık olan padişahlardan bahsedildikten sonra “Tutalum olasın …” şeklindeki bir kalıp giriş ifadesi biteviye tekrarlanmak suretiyle her bir bend sırasıyla vezirler, ulema (müfti, şeyhülislam, hace, imam, kadı, kazasker, müderris), begler / emirler, defterdarlar / muhasipler, şeyhler, şairler, sipahiler, imam ve hatipler, tüccarlar hakkındaki daha çok eleştiri mahiyetinde değerlendirmeleri içermektedir. Yapılan tüm yorumlar dünya hayatının zorluğu ve itibarsızlığı önermesini

desteklemektedir. Örneğin defterdarlarla ilgili fasılda onların sürekli vezirlerin emri ve baskısı altında kalma, rüşvetçilerle mücadele etme riski altında kalmaları hatırlatılmakta, kâtip ya da muhasip olunduğunda ise beylerden veya yurtluk sahiplerinden zarar görme riskinin belireceği ifade edilmekte, hesapta açık verilirse denetim ve azlin ortaya çıkmasının işten bile olmayacağı buna mukabil hesaplar eksiksizse o zaman da muhasibe kalan bir şey olmayacağı beyan edilmektedir:

Tutalum Hüsrev-i hazîne-nisâr
Seni mâlına ide defter-dâr

Mihr ile meh gibi dü çeşm-i vezîr
Üstüne nâzır ola leyl u nehâr

Sen ana serverâ buyur diyesin
Ol sana emr ide harîdesi var

Bir sınık ‘âmile ki iş bitüre
Niçe olur ol iş sana muhtâr

Virür isen de sonra ol zarârı
Öde dir sana hazret hünkârı

Bu yana rüşvetin alan destur
Sana eyler ‘adâvetin izhâr

Fursat el virdügince pâdişehe
Mürteşîdür diyü seni koglar

Mısr u Bagdâda varasın tutalum
Mîr-i mîrânı nâzır u nuzzâr

Şeh kapusındaki vezîr bile
İhtiyât üzre dirilür nâ-çâr

Gel o beglerbegiyi gör ki hemîn
Şâhını ayda yılda bir kez anar

‘Arz ider birgün ister ise seni
Ana teftîşim emr olur deyyâr

Dahi sen kâtib-i mubâsib isen
Aldugun nakdi virdürür tekrar

Anma nev-rûzda karşu kullar ile
İstene hep hazîne her ne ki var

Nâ-tamâm ise işün oldı tamâm
‘Azl u teftîşe hazır ol her bâr

Ya dürüst ise ya ziyâde ise
Eyler ol nakz-ı dinüni iş'âr

Hizmetünde havâleler ki turur
Muttasıl fakr u fâkadan aglar

Birini cem'-i mâle göndersen
Yüri var harcan anı dir anlar

Ehl-i timâra defteri eksük
Derd-i kânun ider seni timâr

Mîr-i mîrân gibi yiründür dir
Big kılıç bulsa kavline yarar

Hâsılı fikr-i mâl ile olsan
Neşve virmez şarâb-ı istiğfar

Meclis-i 'alemün safası muhâl
Kâse-i dehr zehrle mal-â-mâl Trc 1 Bend 6

Tamamı meslek odaklı orta uzunlukta şiir metinlerinden bir diğer dikkat çekici örnek Sünbülzâde Vehbî Divanı'ndaki "Der-Vasf-ı Kelâm-ı Mevzûn-ı Belâgat-Nümûn" başlıklı mesnevidir. Metin, hassaten şiir ve şairlik hakkında medh içerikli bir tür mesleki tanıtım rehberi hüviyetindedir:

Sühan bir gevher-i 'âlî-bahâdır
Ki eyler bî-ciger merdi bahâdır

Gelir eş'âr ile tab'a celâdet
Eder tahrîk âsâr-ı şecâ'at

Gazâda şi'r okurdu ba'zı ashâb
O 'âdetdir henüz âyîn-i i'râb
…
Hayâl-i nâzenîndir şâhid-i hûb
Ne lâzım şâ'irâna gayrı mahbûb
…
Lisân-ı gayba şâ'ir tercemândır
Zebân-dân-ı hakâyık şâ'irândır
…
Olundu Fahr-i 'Âlem'den rivâyet
Beyâna sihr denmek şi're hikmet
…
Nizâmî hamsesinde bâ-sarâhat
Demişdir şi'r içün cüz'-i nübüvvet Mes 6 B 8-10,15, 20, 23 ve 25

Bağdatlı Ruhi Divanı'nda yer alan, şairin dostlarına yazdığı kaside formunda dört manzum mektup / letaif-nâme metni ise üçüncü kategoriye, aynı bağlama mensup birden çok meslekten bahse, uyan dizelerden oluşmaktadır. Nitekim mektuplarda Ruhi'nin dostu olmak bağlamında şair, vali, kadı, zerger, kahveci, çaşnigir gibi şehrin doksana yakın memur ve serbest meslek erbabı şahsiyeti anılmaktadır. Örneğin Bağdat Valisi Cıgalızâde Sinan Paşa'ya hitaben yazdığı düşünülen "Kasîde Berây-ı Letâif Gofte Şod" başlıklı kırk üç beyitlik ilk mektubunda "nicedür" söz tekrarıyla gurbetten sıladaki ahbapları hakkında bilgi almaya dönük hâl hatır soran ve bunu yaparken yer yer dostane latifeler yapan bir özne olarak sözlerini nazma çekmektedir:

Müftî-i hıtta-i Bağdâd mu'înü'l-İslâm
Vâris-i 'ilm-i Nebî nâ'ib-i Lokmân nicedür

Hâzin-i genc-i kerem Hazret-i Defter-dârun
Hâtırı hoş mı o ser-defter-i dîvân nicedür

İhtiyâr-ı ümerâ fahr-ı zamân Me'mûn Bey
Mîr-i iklîm-i suhan sâhib-i 'unvân nicedür

Dâ'î-i devlet-i sultân-ı cihân Şemsü'd-dîn
Kân-ı fazl u hüner ol 'ilmde 'umman nicedür

'Aceb ol ismi Hasan hüsni hasen hulkı Hüseyn
Kethüdâ-yı o melik-kadr ü melek-şân nicedür

Sâye-i ma'delet-i Âsaf-ı Cem-savletde
Cem' olurlar mı yine bezmine a'yân nicedür

Hân-ı cûdında olan dürlü niamdan sonra
Kahve ile doludur anda mı fincân nicedür

Durma yazmakda mı erbâb-ı dilün hâtırını
Hükmi âfâka revân kâtib-i dîvân nicedür
…
Fenn-i satrancda Leclâc Muhammed begümüz
Hasma gâlib mi ol fâris-i meydân nicedür

Ma'rifet ehline ragbetler iden Ehlî Beg
Yüzi bedr-i ay gibi Vâli-i Hassân nicedür

Muktedâmuz Begümüz Defterî-i sâhib-dil
İyi mi hoş mı o hânende-i Kur'ân nicedür
…
Nazar-ı rahmete manzûr Muhammed Çavuş
Yine oynar mı güler mi o müselmân nicedür

Kıdve-i zümre-i küttâb Muhammed Çelebi
Umde-i penc ü şeş ü zübde-i erkân nicedür

Kâdî-i mahkeme-i dâniş-i Muslî Çelebi
‘İlm-i hikmetde olan sânî-i Lokmân nicedür

Hoş-nüvîs olmada ikdâm-ı tamâmı var mı
Kavsi-i hîre o ser-defter-i irfân nicedür

Gâh gâhî saf-ı meclisde olur mı hâzır
Acem Aga o güzel-cebhe hoş-elhân nicedür
…
Hayr-hâh-ı fukarâ bende-i hass-ı Paşa
Ya’nî Mehterbaşı ol zübde-i yârân nicedür

‘İlm-i satrencde üstâd olan ol Muhzır Aga
Yenilür mi yine ol server-i meydân nicedür

Gâlib oldıkda şetâretle atar mı yukaru
Yenilince yine olur mı perîşân nicedür

Cân-ı şîrîni gibi Helvâcı Mehmed Aga
Tatlu söyler mi o şehd ü şekere kân nicedür

Çâşnigîrbaşı Sinancık yine her subh u mesâ
Yemeğin tuzını itmekde mi rîzân nicedür

Şuarâ eskisi ol şîr-i suhan-gû ya’nî
Sâhib-i Tezkire Ahdî-i gazel-hân nicedür (Kurnaz, 1997: 160-63)

Mesleki unvan, kavram veya söylemlerin merkezde yer aldığı orta uzunlukta şiir metinleri ile ilgili değinilmesi gereken bir başka örnek Yenişehirli Avni Divanı’ndaki “me’mûr” veya “gedâ-yı zamân” başlıklı 29 bentlik musammattır. Kendisi de memurluk yapmış ve memurluğa dair maddî sıkıntıları bizatihi yaşamış bir insan olarak Yenişehirli Avni’nin memurluğun eleştirisi mahiyetindeki bu şiirinin ana iletisi, hangi işle iştigal edersen et ancak memur olmaya kalkma, şeklindedir. Metin boyunca avukat, bakkal, berber, biberci, bozacı, bumbar ve şirdan satıcısı, cellat, cerrar, ciğerci, dellak, dellal, dilenci, dondurma satıcısı, etibba, fatîr (bir tür ekmek) satıcısı, haffaf, hammal, hazin, hekîm, huşab satıcısı, kabak enginar satıcısı, kadayıfcı, lokantacı, mimar, molla, musannif, müderris, mühendis, müneccim, müsteşar, müşir, paçacı, peynirci, rakkas, ressam, sihirbaz, saka, sarraf, semerci, şarih, şekerci, tabip, tacir, terzi, ticaret erbabı, turşucu, türbedar, veznedar, züccac gibi birçok memurluk ve serbest meslek türü, gerek tenkit gerek takdir eden bir bakışla ve daha çok bir mukayese unsuru olarak söz konusu edilmektedir:

Beş on guruş içün ne bu sarrâfa ser-fürû
Bâyrâm gelince terziye haffâfa ser-fürû

Pâ-beste-i su'âl olup etrâfa ser-fürû
Subh u mesâ revâ mıdur esnâfa ser-fürû

Me'mûr olup gedâ-yu zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr

Yâhû ne kâtib ol ne mühendis ne veznedâr
San'at ganîsi ol ne müşîr ne müsteşâr

Hammâl hirfetinde de bir hoşça hâl var
Bâr-ı girân-ı minneti çekmekdür asl-ı 'âr

Me'mûr olup gedâ-yı zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr
…
Fasl-ı bahâr olınca kabak enginâr sat
Yazın soğuk hûş-âb ile dondurma kar sat

Güz mevsiminde tâze yetişmiş hıyâr sat
Kış vakti var fatîr boza sahleb bahâ sat

Me'mûr olup gedâ-yı zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr

Ben sana hey efendi dimem ki şekerci ol
Bûmbâr-ı şîrdân ü paça sat ciğerci ol

Hammâl-i bârkeş olamazsan semerci ol
Peynirci turşucı katayıfcı biberci ol

Me'mûr olup gedâ-yu zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr

Bak çekdigün meşakkate hamaldan utan
Satdukda şâl u mâlunı dellâldan utan

Gör yaglı eski setreni bakkâldan utan
Hey aç eşek lokantacı Paskâldan utan

Me'mûr olup gedâ-yu zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr M 12 Bend 15-16 ve 25-27

Meslekleri ve meslek erbabını söylem odağı hâline getiren metinler bağlamında bir başka aşama, çoğu mesnevi formunda ve nasihatname türünde yapılandırılan büyük ölçekli, mufassal eserlerdir. Bu kategorideki eserler tek bir meslek üzerine eğilenler ve ekseriyeti oluşturan birden fazla meslek ve meslek erbabını ele alanlar şeklinde

sınıflandırılabilir. Örneğin XVII. yüzyıl ulema ve şuarasından Filibeli Avni'nin kaleme aldığı 1197 beyitlik Tuhfetü'l-hükkâm isimli, müsriflikten kaçınmak, hırsa yenik düşmemek, dünya hayatına bel bağlamamak gibi telkin yollu değerlendirmeleri ve anlattığı ibretlik hikâyeler yönüyle nasihatname, şairin kadılık serüveniyle ilgili şahsi gözlem ve anekdotlarını, çektiği sıkıntıları, mesleğin uygulanışında tespit ettiği rüşvet gibi aksaklıkları paylaşmak cephesiyle ise sergüzeştname ve hasbihâl türüne dâhil edilebilen mesnevide, ilmiye sınıfının bir kolu olan kadılık mesleğiyle ilgili türlü değerlendirmelere ve tenkitlere yer verilmiş, Ebu Hanife gibi geçmişte ve sultanu'ş-şuara olarak da bilinen Bâkî gibi o zamanda kadılık hizmetinde bulunmuş ve bulunan birçok zat hakkında bilgiler verilmiştir. Kadıların hâlleri ve başlarına gelebileceklere dikkat çekmek, kadılık mesleğine dair tecrübeleri aktarmak ve böylece hayırla yad edilmek amacıyla yazılan eser bu hasletleriyle bir tür mesleki tanıtım ve yönlendirme rehberidir:

Şu'arâdan bu cihânda niceler
Nazm u nesr ile eserler kodılar

Ki olur nâmları hayr ile yâd
Kıla Hak cümlesinün rûhını şâd

Sen de var nazm ile ey 'Avnî-i zâr
Eyle ahvâl-i kuzâtı iş'âr

Evvelâ medh-i mevâlî kıldun
Suhanun kasrını âlî kıldun

Sâniyen hâl-i kuzâtı bir bir
Getürüp nazma vü eyle tahrîr

'Ulemâdan olanı medh eyle
Cühelâdan olanı kadh eyle

Vâkı'-ı hâli yazup bir mikdâr
Eyle var 'arza-i eşrâf-ı kibâr

Ser-güzeştini yazup hükkâmun
Sen dahi hayr ile andur nâmun

Yanılup eylemez isen tasdî'
Belki eşrâf-ı kibâr ola şefi'

Ehl-i diller nazar idüp her çend
Hak-şinâs olan ide belki pesend

Sana tâ ki ‘ulemâ ragbet ide
Hâlüne vâkıf olup şefkât ide

Ele kâgıd kalem alup nâgâh
Başladum nazma hemân bism’illâh B 520-31

Kadılık mesleğinin görev, sorumluluk ve yönetim gibi özelliklerine dair pek çok bilgi ve izlenimin sunulduğu bu manzum meslek metninde dikkat “Makâle-i Sâbi’a” başlıklı fasla çevrildiğinde ilmiye sınıfı mensuplarının talebelikten itibaren mesleki eğitim ve gelişimleri üzerine bir dizi saptama ile karşılaşılmaktadır. Bu tespitlerden birinin konusu onların eğitimleri müddetince gösterdikleri gayret ve çektikleri zahmettir:

‘İlme şugl eyleyüp ol şâm u seher
Nakdînesin hep ana sarf eyler

Hâsıl idince mebânî-i ‘ulûm
Nâr-ı fakr ile yanar niteki mûm

Ne ise cümle-i ‘ilm-i şer’î
Tab’-ı pâkünde olur hep ber’î

Olsa bir mes’ele fethe muhtâc
Ol mahallinde ider istihrâc

Çalışup bunca meh ü sâl o fakîr
‘İlm-i şer’îden olur cümle habîr

Subha dek bir gice mânend-i nücûm
Uyumaz eyler o tahsîl-i ‘ulûm

Kendüye himmeti olursa bülend
İsteyen kişi olur dânişmend

Varup İstanbula eyler hareket
Ders okınur kanda k’ola cem’iyyet

Ol tarîk içre olup çok menzil
Niçe cem’iyyete olur dâhil

Gerçi kim ‘ilm ü hüner hâsıl ider
Fakr u fâka anı lâ-ya’kıl ider

İhtiyâc ile virür câna hırâş
Muztarib eyler anı fikr-i ma’âş

Dâ’imâ ‘ömri felâketle geçer
Gicesi güni riyâzetle geçer

Bekleyüp niçe mevâlî-i ‘ızâm
Medrese künci olur ana makâm

Sakalı yog iken anun agarur
Dahi ol kendüsini tâze sanur

Bâr-ı mihnetle olur kâmeti ham
Olayın diyü mülâzım her dem B 563-77

Meslek merkezli manzum metinlerin tek meslek üzerine odaklanılan diğer çarpıcı numuneleri Bosnalı Sâbit’in Çorlu’da berberlik, diş çekme ve kan almada mahir, aynı zamanda güzel ve işveli bir berber çırağının punduna getirilmek suretiyle başına gelen ahlaka mugayir bir hadiseyi 93 beyitlik bir kurguyla hikâye eden Berbernâme’si ile Enderunlu Fazıl’ın Çenginâme’sidir. Örneğin Çenginâme’de Âfitâb, Âhû, Altun Top, Anton, Benefşe, Büyük Afet Yorgaki, Ceylan, Dârçın Güli, Elmas-pâre, Eski Fidan, Fıstık, Gazab, Gonce, İstavri, Kanarya, Kanarya Şakir, Kıvırcık Oglan, Kız Mehemmed, Küçük Afet, Küçük Anton, Latîf, Mashara, Mâhitâb, Mısırlı Güzeli, Mısrî Şevki, Pamuk, Panayot, Pandeli, Rub’îye, Taze Fidan, Tensuh, Tilki, Todori, Turşı, Tûtî, Velvele, Yâsemen, Yeni Dünyâ, Yıldız, Yorgâki, Yorgi, Zer-Nişân ve Zibâ nam kırk üç çengi zaman zaman müstehcenliğe varan türlü latife ve söz oyunları vasıtasıyla tanıtılmakta ve mesleki hünerleri söz konusu edilmektedir. Bunlardan Darçin, Fıstık, Pamuk ve Enderunlu Fazıl’ın bizzat ilgilendiği Küçük Afet şöyle tavsif edilmektedir:

Kimi der bir yana ko bu lâfı
Mi’de tashîhine Dârçîn kâfî
Çeşm-i âfet ten-i pâki sâfî
Ol bütün câzibe-i âheri var
…
Fıstıkın cismi beli fıstıktır
Tab’ı fındıkcı gözü açıktır
Çeşm-i bâdâmı beli kancıktır
Koz kırar gamze-i çâbükteri var

Kıt’a-ı pâki cihânda mefkûd
Kangı dilberde o kâmet mevcûd
‘Aybı ancak bu ki ez-kavm-i yehûd
Kâfirin tab’-ı hıyânetgeri var

O beyaz tenli civanım Pamuk
Yumuşak penbe gibi bir ma’şûk
Ona atdırdı nice ehl-i füsûk
Kavs-ı hallâc gibi kaşları var

Küçük Âfet beli bir âfet-i cân
Nice âfet bu ki dilsûz-ı cihân
İsmine cismi mutabık cânân
Çengiler içre hemün ol peri var

Bir zemân işte bu cânânım idi
Mesned-i ‘işvede sultânım idi
Mâlik-i taht-ı dil ü cânım idi
Nice bir bencileyin leşkeri var

Nedir ol çeşm-i siyâh kaşı siyâh
Nedir ol bârika-ı çehre-i mâh
Ermeni olmasa eyvah eyvah
Hücneti işte bu kim kasparı var

Ermeni olmasa ammâ o fakîr
Beni tâ haşra dek eylerdi esîr
Belki hep halkı ederdi teshîr
Öyle bir cezbe-i zûr-âveri var (Karacasu, 2006: 133-160)

Daha çok mesnevi formunda kurgulanan meslek merkezli, mufassal, manzum metinlerin belli bir meslek grubu üzerine odaklanılmış en karakteristik örneklerinden biri sakinâmelerdir. Sakinâmeler, başta mey olmak üzere mükeyyifat ürünlerini ve mezeleri; adabı, âdetleri, eğlenceleri ile işret meclislerini; bade dağıtan güzel sakiyi, pir-i muganı, nedimi ve hanende ile sazendeleri çoğunlukla mecaz / tasavvufi ya da gerçek / dünyevi anlamda anlatan, dahası şarabın bulunuşu, nitelikleri, hazırlanışı, içme ve sunma adabı, etkileri ve çeşitleri ile kadeh türleri, dürd, musiki aletleri, küp, sürahi, mum, felekten şikâyet, mehtap, mevsimler, gece ve gündüz gibi birçok hususu genellikle sakiye ve dahi mutribe talep içerikli seslenmeler yoluyla söz konusu eden bir şiir türüdür. Klasik Türk şiirinde elan yetmişin üzerinde örneği tespit edilen sakinâmeler biçim ve içerik özellikleri itibarıyla iki gruba ayrılırlar: Birinci grup mesnevi nazım şekliyle yazılmış, diğer gruba göre beyit sayısı göreceli olarak fazla, müstakil ve bir plan dâhilinde mey, saki, nedîm, pir-i mugan, meyhane, mutrib, kadeh, sürahi, dürd, gece, gündüz, mevsimler, zamandan şikâyet gibi belli fasıllara ayrılmış sakinâmelerden oluşmaktadır ki içerisinde bu tür bölümleri ya da birçoğunu barındıran klasik sakinâme denilebilecek örneklerden önemli birkaçı Edirneli Revânî’nin 694 beyitlik İşretnâme’si, Nev’i-zâde Atâyi’nin 1561 beyitlik Âlem-nümâ’sı, Rusçuklu Şeyh Mustafa Beyânî’nin Sâkî-nâme’si, Azmizâde Haleti’nin 520 beyitlik Sâkînâme’si, Riyazi’nin 1054 beyitlik Sâkî-nâme’si, Subhizâde Feyzî’nin 700 beyitlik Mir’ât-ı Âlem-nümâ’sı ve Aynî’nin 1500 beyitlik Sâkî-nâme’sidir. İkinci grup

sakinâmeler ise mesnevi yanında kaside, terkib-i bend, terci-i bend, müseddes, müsemmen, gazel gibi nazım şekilleri ile de yazılabilen, birinci gruptaki sakinâmelerde yer alan bölümleri içermeyen, daha çok saki, pir-i mugan ve mutribe seslenmeler şeklinde yapılandırılan ve divanlar ya da farklı türde müstakil mesnevilerin içerisinde yer alan örneklerdir (Arslan, 2012: 14-16). Belli bir meslek grubundan bahseden meslek merkezli metinler kapsamında düşünülmesi gereken birinci gruptan Âlem-nümâ ve ikinci gruptan Şeyh Gâlib Divanı'nda, bir de içerisinde söz konusu muhtevaya sahip şiir kesitleri bulunan Leylâ vü Mecnûn'da şairin / âşığın sakiye hitaben mey sunmasına, mutribe hitaben meclisi şenlendirmesine yönelik birtakım taleplerde bulunduğu bazı dizelerin şu şekilde nazmedildiği görülmektedir.

Getür sâkîyâ sâgar-ı 'işreti
Hebâ itme gafletle bir sâ'ati

Bulunmazsa âvâze-i ney sana
Münebbih yeter gulgul-i mey sana
…
Yine bâde-i nâbı sürmek gerek
Bu derdün 'ilâcını görmek gerek
…
Savup zâhidi al ele câm-ı Cem
İçilsün şarâb idelim def'-i gam
…
Şeb-i 'ıyşdur sâkîyâ erlik it
Zalâm-ı şeb içre Sikenderlik it

Getür şeb-çerâg-ı mey-i rûşeni
Bu şeb yine seyr idelüm gülşeni
…
Şenelsün biraz mutrib encümen
Dem ur yine sûr-ı Sirafîlden
…
Getür mutribâ nâyı it çârgâh
Ki endâzesiz gamla hâlim tebâh
…
Gözet mutribâ devr-i usûlün hemân
Dili eyle edvâr ile ser-girân

Ki çeng ile def benzemez sâ'ire
O pergârdur sana bu dâ'ire
…
Koma mutrib sazı eyle nevâ
Bize sun füû-daş itme cefâ

Düzet târ-ı kânûnı nikrîz kıl
Gel emvâc-ı şevki güher-rîz kıl

Muganni olup nagmene çeng ü ‘ûd
Kumaş-ı afaya uzat târ u pûd

Dizüp sîne-i sâza silk-i güher
Dizilsün güher gibi hoş nagmeler

Kanı mutribâ târ-ı nakş u ‘amel
Teb-i ussayı bagla anunla gel

Düzüp târı depret biraz erganûn
Yine eyle tahrîk-i gark-ı cünûn

Dile mutrib irdi zahm-ı cefâ
Bir yeşîm-i sâzı yetişdir ana

İdüp tarunı rişte-i câna yâr
Anı dahı ilet zâr u zâr (Kuzubaş, 2007: 166-67, 191-93 ve 196)

Sâkî mütegayyir oldı hâlüm
Söylemege kalmadı mecâlüm

Min-ba’d ziyâde verme bâde
Rahm eyle ki ser-hoşem ziyâde

Hoş gaflet ile geçürdüm eyyâm
Bilmem ki n’olur işüm ser-encâm

Sermâye-i ‘ömr getdi elden
Sûd etmedüm etdüğüm ‘amelden

Feryâd bu cevrden ki gerdûn
Ahvâlümi eyledi dîger-gûn LM B 3035-39

Sâkî ver ol piyâle-i elmâsa ferr ü tâb
Elmâs içinde mevc ura ammâ ki lâl-i nâb

Versin fürûg-ı bezme o hal-kerde âftâb
Olsun harîm-i meygede subh u şafak şarâb

Şîr-i ‘arak benât-ı mülü ede feyz-yâb
Bir bahr içinde berk ura hûrşîd ü mâhtâb

Deryâ-dilân-ı aşkına îsâr-ı gevher et
Sahbâ-yı sürhu çeşmine yâkût-ı ahmer et Şeyh Gâlib Trk 2 Bent 1

Meslek merkezli manzum metinlerin büyük ölçekli örnekleri olan nasihatnâme, tarifatnâme, hasbihâl, sergüzeştnâme türündeki müstakil eserlerin ekseriyeti içeriğini, tek bir meslekten ziyade birçok mesleği ve ehl-i hüneri ele alarak yapılandırmaktadır.

Nitekim bu minvalde kaleme alınmış meslek merkezli metinlerden biri Sâfî Mustafa Efendi'nin kaside formunda kaleme aldığı Gülşen-i Pend'idir. Bir XVIII. yüzyıl ürünü olan bu eser gelenek olduğu üzere hamdele, salvele, sebeb-i tel'if ve hükümdar medhi ile başlatılır. Sonrasında sırasıyla vüzeraya, kuzata, tullaba, sahhaflara, kâtiplere, hattatlara, şairlere, hanendelere, âşıklara, vaizlere, hekimlere, sürmecilere, cerrahlara, ledünni ilimlere mensup müneccimlere, remmallara, ceffarlara, veffaklara; kimyagerlere, sarraflara, tüccarlara, mütevellilere, imamlara, hatiplere, müezzinlere, ekincilere, attarlara ve genel manada ehl-i sanata yönelik çeşitli telkinler nazmedilmektedir. Örneğin Safi'nin ticaret ehline hitaben dile gertirdiği nasihatlerde doğruluk, dürüstlük, helal kazanç, tama', kanaatkârlık, tokgözlülük, insaf ve dünya malının geçiciliği kavramları ön plana çıkarılmaktadır:

Eger sevdâger isen rast-gû ol
Ki bâzer-gân-ı kezzâb kem bahâdur

Ticâret kıl reh-i râstdan ticâret
Helâl oldı dürûg itmek hatâdur

Eger yek dirheminde kizb olursa
Asıl mâlun harâm ider belâdur

Metâ'ın bey' iderken kıl sadakat
Ve ol mâl-ı tayyib ile şerâdur

Tama'kâr olma kâni' ol kalîle
Ki bî-insâfun emvâli hebâdur

Ma'âş içün olur kesb-i ticâret
Kifâyetden ziyâde nâ-sezâdur

Metâ'a virme sen hep 'akl ü fikrün
Hazer kıl 'âkibet mâlun hasâdur

Metâ'un nakşını hakk it dilünden
Münakkâş ola kalb iblîse câdur

Gönül virme metâ'a ragbet itme
Seni bî-ragbet eyler mâsivâdur

Bu mahzende kalur cümle metâ'un
Biri gitmez senünle ey bahâdır

Bahâdırlık idüp geç bu metâ'dan
Sebük-revlik lîki bu bende pâdur

Sebük-bâr olmaga sa'y eyle her bâr
Sebük olmaga 'anber zî-bahâdur

Harîdârına bey' eyle metâ'un
Hemân sermâyesine vir safâdur

Metâ'-ı bî-fenâya müşterî ol
Bu dünyânun metâ'ı hep fenâdur

Metâ'-ı dehri neyler merd-i 'ârif
Ki merdlik her metâ'ı ez-derâdur

Sivâdan kalbüni tathîre sa'y it
Ki tâhir dile dîv girmez cüdâdur

'Adem iklîmidür âhir 'azîmet
O râh-ı ber-hatardan kim rehâdur

Metâ'un yokdur ol dehre revâcı
'Amel kesb it ol bâzâr-ı bekâdur

Bu bâzâr-ı fenânun kisb ü kârı
Berâ-yı maslahat bey' ü şirâdur (Çalka, 2007: 237)

"Bu pend her san'at ehline safâdur" başlıklı fasılda ise genel olarak ideal sanatkâr nasıl olmalıdır, sorusuna cevap olmak üzere kişiliğinde ve işinde temiz olmak, hileli işlere tevessül etmemek, mesleğine sadık olmak, ekmek parasına razı olmak ve rızkı veren Allah'a her dem tam bir bağlılıkla ibadet etmek hususlarının altı çizilmektedir:

Eger bir san'at ehliysen nazîf ol
Sana halk diyeler pâk üstâddur

Ma'âşun san'atında pîşever ol
Ki üstâd işi pâk olsa revâdur

Metâ'-ı kalpa kimse ragbet itmez
Sakın kalp işleme kârun hevâdur

Sanâyi'den ne san'at ise kârun
Sadâkatle 'amel itmek sezâdur

Cihânda cümle 'abde kâr u san'at
Kefâf-ı nefs içün bir nân bahâdur

'İbâdet kıl bahâne itme kârı
Ki 'abdün cümle rezzâkı Hudâ'dur

Cemî'-i kârun a'lâsı birâder
Cemâ'at ile beş vakti edâdur

Netîce her ne kâra hâdim isen
Sadâkatle diyânet ser-rehâdur (Çalka, 2007: 247)

Birçok hüner ve ehl-i hüneri ele alan meslek merkezli müstakil mesnevilerin bazılarında mesleki zümrelerin nitelikleri, kusurları, dezavantajları veya ideal vasıfları fasıl fasıl anlatılmakla beraber zaman zaman bütüncül bir yaklaşımla, olması gereken değil mevcut durum üzerinden esnaf taifesinin tamamının da bir değerlendirmeye tâbi tutulduğu görülmektedir. Bu bağlam çevresinde Sünbülzâde Vehbî'nin Lutfiyyesi'ne bakıldığında devrin esnaf camiasının ahlaki durumuna ve çalışma şekline dair panoramanın "Der-ittisâf-ı Esnâf-ı Be-'adem-i insâf (insaftan yoksun esnafın tanımı hakkında)" başlığı altında eleştirel bir bakışla ortaya konduğu görülmektedir:

Ba'zı esnâf ider ammâ râhat
Hîç çekilmez hele züll-i hirfet

Yokdur anlarda mu'azzez bir ferd
Çün yiğitbaşıları baş nâ-merd

Niçesi nakd-i hiyel sarrâfı
Niçesi olmuş ağız haffâfı

Hâcegîler de 'acâ'ib dolâb
Açdılar halkı dolandırmaga bâb

Sınf-ı esnâfda yokdur insâf
Ya'nî nâdir bulunur sînesi sâf

İderek hîleye sarf-ı mechûd
Anların 'aklı olur 'akl-ı Yehûd

Bezl ider mel'anete makdûrı
Ustadan öyle alur destûrı

Kizbi sermâye idüp hîleyi kâr
Düşürür dâmına envâ'-ı şikâr

Nazarı dirhem ü dînârdadır
Çıkacak iki gözi kârdadır

Müşterî anlasa yoldan çevirir
Buyurun dir eline kahve virir

Hâcı Ağa deyü ikram eyler
Kendü zü'munca anı râm eyler

Medhe âğâz iderek kâlâsın

Çıkarır sanki ana a'lâsın

Sonra dir kim eyü tutkun buldum
Avlayup toy gibi bir kaz yoldum

Niçesi şekl-i ta'assubda gezer
Sürmeli gözlerini hoşça süzer

Açmaz ol besmelesiz dükkânı
Aldatır bulsa veli şeytânı

Görinür gerçi bilinde misvâk
Deheni kizble ammâ nâ-pâk

O kıyâfetle ne cânlar yakmış
Âteş-i hîleye çakmak çakmış

Yeşilin bast-ı zemîn eyleyerek
Vardıgı beyte yemîn eyleyerek

Mâl söylerse yalandır bilesin
Aslı yokdan hezeyândır bilesin

Sanma senden yanadır bâzârı
Kendünün ortagıdır simsârı

Öyle mekri katı müşkil yutmak
Eksigin ya'nî tamâma tutmak

Onmaz ammâ bilürüz hîle satan
Pâk sermâyesine kizbi katan

Dâ'imâ muhtesibi yanında
Çürüdür malını dükkânında

Ne revâ 'ırzı olan tüccâra
Zamm idüp hîleyi kesb ü kâra

Çekerek fâ'ide fikriyle ziyân
Halk içinde ola pek hâli yaman

O gidi alçak idüp pâyesini
Kediye yüklede sermâyesini

Sonra dükkânına düşse fâre
Yarılup başı ola sad-pâre

Mâ-hasal ekserinin hâli budur
İrtikâb itdigi ef'âli budur

Olsa da her ne kadar insâfın
Pek inanma sözine esnâfın

Çünki senden o ticâret eyler
Sanma kim sana sadâkat eyler

Sen anı sâdık idersen tahmîn
Yiyecekdir o ise gizlü hemîn

Anlar ahbâbını bir pula satar
İşine südci gibi çok su katar

Virse hep mâlını alma viresi
Kapudan taşra çıkar ol teresi

Lâ-mahâle seni magbûn eyler
Geçürür deftere medyûn eyler

'Aybdır 'âkıla magbûn olmak
Son peşîmânlıga makrûn olmak

Gabn-ı fâhiş hele pek mûhişdir
Bilmek alışvirişin çok işdir

Bil hesâbın çeker isen de ta'ab
Kim tagarrür olur iflâsa sebeb

Kullanan 'ayşı içün 'akl-ı ma'âş
Çekmeye zank-ı ma'işetle telâş LUT B 867-904[189]

[189] Bazı esnaf rahat eder ama sanatın, mesleğin alçağı hiç çekilmez. Onlarda izzet sahibi bir fert yoktur çünkü yöneticileri baş namerttir. Birçoğu sahte para sarrafı olmuş, birçoğu da sözde ayakkabı esnafı. Tüccarlar da acayip dolap çeviriyorlar, kapılarını halkı dolandırmak için açıyorlar. Esnaf takımında da insaf yoktur, kalbi temiz olana çok az rastlanır. Olanca kuvvetleriyle hile yapmaya çalışırlar, akılları Yahudi aklı gibidir. Gücünü lanete sebep olan işlere harcar, çünkü ustasından ruhsatı öyle almıştır. Yalanı sermaye, hileyi kâr sayarak tuzağına çeşit çeşit av düşürür. Hep altın ve gümüşe itibar eder/ bakar, çıkasıca iki gözü de kâr peşindedir. Müşteriyi anlar anlamaz yoldan çevirir, buyurun diyerek eline kahve verir. Hacı Ağa diyerek ikramda bulunur, onu etkilediğini, tesiri altına aldığını zanneder. Sanki ona en iyisini çıkarmış gibi kumaşını övmeye başlar. Bir kısmı mutaassıp gibi görünür, sürmeli gözlerini hoşça süzer. Dükkânı besmelesiz açmaz ama bulsa şeytanı bile aldatır. Her ne kadar belinde misvak görünse de ağzı yalanla kirlenmiştir. O kıyafetle (dış görünüşüyle) ne canlar yakmış, hile ateşine çakmak çakmıştır. Yeşil cübbesini yerde sürüyerek vardığı Beytullah'a yemin ederek hangi maldan bahsetse yalandır bilesin, sözlerinin aslı yoktur, sayıklamadan ibarettir. Alışverişin senden yana olduğunu sanma, simsarı da onun ortağıdır. Eksiği tamam göstererek yapılan bu hileyi yutmak çok zordur. Hile ile mal satıp, temiz sermayesine yalan katan tüccarın iflah olmayacağını biliriz. Zabıta memuru yanında bulunduğu sürece malını dükkânda çürütür. Kazancına, işine hile katmak namuslu tüccara yakışır mı? Böyleleri kazanç elde edeyim derken zarara uğrarlar, halk içinde itibarları kalmaz. O ahlaksız, değerini iyice düşürür, sermayesini kediye yükler. Sonunda dükkânına fare düşecek olsa başı yarılır, yüz parça olur. Velhasıl yaptıkları kötü işlerden dolayı birçoğunun hâli budur. Her ne kadar insafın olsa da esnafın sözüne pek inanma çünkü o senden kâr elde etmeye çalışır, sana doğru davranacağını zannetme. Sen onun sadık olduğunu tahmin edersin, o ise seni gizlice yiyecektir. Onlar dostlarını bir pula satarlar, sütçü gibi işlerine çok su katarlar. Bütün malını veresiye verse de alma, o aşağılık adamı kapıdan dışarı çıkar. Boş yere seni aldatır, deftere geçirir, borçlandırır. Akıllının böyle aldanması, son pişmanlığa yaklaşması ayıptır. Alışverişte kazıklanmak ise korkunç bir şeydir,

Demek ki klasik Türk şiiri bünyesinde nazma çekilen ifade seçkisi içerisinde mesleki terminoloji; müteferrik beyitler, şiir kesitleri ya da müstakil ve mufassal eserler ekseninde, birbirinden farklı boyutlarda, olumlu ya da olumsuz mahiyetteki birçok ileti bağlamında bazen merkezde bazen yardımcı unsur şeklinde bazense ima yollu olmak üzere divan şairleri için zengin ve sıklıkla yararlanılan bir söz malzemesi durumundadır. Şiirlerde yapılan mesleki atıflar nâzımın tercihi doğrultusunda tekli-çoklu veya özel-genel şeklinde gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki tenbih, telkin, temdih ve tenkid yollu söylemlerle bazen sadece tek bir meslek üzerinde durulmuş bazen birçok meslekten söz eden fasıllar oluşturulmuş; kimi zaman adı sanı belirtilmek suretiyle hususen belli bir meslek erbabına kimi zamansa herhangi bir sınırlandırmaya gitmeksizin tüm esnaf ve sanatkâr zümresine değinilmiş yahut bazı sanatlara ve sanatkârlara ilişkin mesleki değerlendirmeler yapılmıştır.

4.2.2. Kullanım Düzlemleri

Hünerlerin ve hünermendlerin klasik Türk şiirinde bulduğu karşılıkları yapısal açıdan tasnif eden kullanım boyutları bahsinden başka bir de mesleki terminolojinin, oluşumuna katkı sağladığı bağlam çeşitlemelerini işaret eden kullanım düzlemlerinden söz edilmelidir. Nitekim mesleklerle bağlantılı her türlü ilke, unvan, kavram, söylem ve eylemin, reel ya da mecaz düzlemde, türlü içerik tablosu ve ileti kadrosu ile pek çok defa nazma çekildiği görülmektedir.

4.2.2.1. Reel Düzlem

Reel düzlemde bir muhtevaya sahip olan manzum söylemlerin oluşumu; gülşen, felek, mareke, saray, deniz ve çârsû-bâzâr gibi gerçek-temel hayat sahnelerinin klasik Türk şiirine sağladığı kavram girdisiyle mümkün olmaktadır ki bu kaynaklardan özellikle çârsû-bâzâr ve orada olup bitenler etkisiyle şekillenen mesleki kavram lügatı, klasik Türk şiirinin reel dünyayla ilişkisi bakımından mühim bir temas noktasını oluşturmaktadır. Öyle ki üstat sanatkârlar ve onların sanatlarına dair tüm yapıp etmeler başka bir deyişle çârsû-bâzârdan çıkan sesler, divan şiirinin ifade dehlizlerinde bazen tanıtım bazen atıf bazen seslenme bazense tenkit veya takdir şeklinde değerlendirme ve yönlendirmelerle hemen daima yankı bulmuştur.

alışverişten anlamak büyük bir iştir. Sıkıntı çeksen de hesabını bil, borçlanmak iflasa sebep olur. Geçimi için aklını kullanan, geçim sıkıntısı ve telaşı çekmez.

4.2.1.1.1. Meslek Ehlinin Tavsifi

Reel düzlemde yapılandırılan dizelerde hirfet ehli tanıtımlarının en sık gerçekleştirildiği edebî türler şehrengizler ve surnâmelerdir. Her ne kadar bu metinlerde mesleklerle ilgili söylemlerin satır aralarında mecaza dayalı söz sanatlarına, türlü anlam aktarmalarına, özdeşlik kurma çabalarına rastlansa da söze konu olan kişiler, gerçek manada soyları, bedensel özellikleri, güzellikleri, çevreleri, hayranları, daha özelde etrafındakiler üzerindeki olumlu ya da olumsuz manadaki tesirleri yahut zaman zaman sanatlarındaki maharetleri etrafında tavsif edilirler. Tüm bu betimlemelerde üsluba mübalağalı bir övgü dili hâkimdir.[190] Örneğin Neşâtî'nin Edirne Şehr-engîzi'ndeki çarşı esnafından Veznci (tartıcı) Hasan veya Sabuncu Ahmed işlerindeki yeteneklerinden ziyade dikkat çeken güzellikleri etrafında reel düzlemde tanıtılan meslek erbabındandır:

Bu gül-i gülşen-i melâhatdur
Veznci gonce-i letâfetdür

İsmi hubân-ı şehr içinde Hasen
Kendi fart-ı cemâl ile ahsen

Cümleden dil-firîb ü hoş-demdür
Şîve-i nâz ile müsellemdür

Nedür ol nâz ile o hoş reftâr

[190] Meslek erbabının güzelliğini mübalağalı bir dille övme şehrengizlerin temel karakteristiğidir ancak Hayreti'nin Yenice Şehrengizinde olduğu gibi bazen sözü edilen güzellerden bir kısmı olumsuz bir eleştiriye de tâbi tutulabilirler. Örneğin Helvacı Mehmed'le ilgili hem övgü hem yergi muhtevalı iki ayrı başlık açılmıştır:
Birisi dahi Halvâcı Mehemmed
Hüveydâdur yüzinde nûr-ı Ahmed

Sözi şekker lebi halvâ-yı şîrîn
Gözi bâdâm özidür fitne-âyin

Yolında şol ki virmez tatlu canı
İrişmez hânı vasla râyegânî
…
Birisi dahi Halvâcı Mehemmed
Bizi dükkân-ı vaslından idüp red

İdüp öninde sini sinesini
Sunar her bir mezâka halka çini

Peşîmân eyleyüp 'uşşâkı cândan
Rakîbe zelbiye sunar dehândan

Virür 'uşşâka acı acı sözler
Rakîbe illâ tatlu tatlu kozlar (Çavuşoğlu, 1976)

O nezâketle şîve-i güftâr

Lutf ile lâ'li gelse güftâre
Ruh-bahş olur 'âşık-ı zâre

Hal-ı ruhsârı habetü's-sevdâ
Hokka-i lâ'li bir dür-i yektâ

Serde yâ turra-i mu'anberdür
Yâ letâfetle müşg-i ezferdür B 38-44
…
Hüsn-i sâbûn-fürûşu yâd idelüm
Dil-i 'uşşâk-i zârı şâd idelüm

Ol ki bir âfet-i sehî-kaddür
Dilberân içre ismi Âhmeddür

Böyle bir hoş dil-nevâz olmaz
Nagme-perdâz-ı bezm-i nâz olmaz

Nagme-senc olsa ger olur gûyâ
Gül-i bülbül-nümâ-yı bezm-i safâ

Hem mü'eddeb vücûh ile her dem
Hem yine şûh-tab'-ı dil-hurrem

Bâdeden olsa ruhları pür-tâb
Dil-i 'âşıkda kor mı tâkat tâb

Rûyı kim şem'-i meclis-ârâdur
Pertev-endâz-ı bezm-i dünyâdur

Gamzesi kahramân-ı şûr u fiten
Rüstemânî nigâhı merd-efgen B 52-59

Şehr-engîzler üzerinden reel düzlemde tanıtılan meslek erbabı sevgilinin uğraşları dağılımına bakıldığında incelenen kırk dolayındaki şehrengiz örneğinde en çok bahsi geçen meslek isimlerinin kullanım sıklığı sırasıyla derzi, kazzaz, zerger, attar, tüccar, sipahi / yeniçeri / kuloğlu, takyacı, nalbant, imam / müezzin, hizmetkâr, berber, helvacı, kâtip, hafız, simkeş, bakkal, mücellit, kefş-duz, hamamcı / natır, sazende, muallim / müderris, dülger / neccar, debbag olduğunu görülmektedir.[191] Bu tanıtım dizelerinden bazıları şu şekilde nazmedilmiştir:

[191] Günümüzde de benzer örneklerini gördüğümüz üzere Devlet-i Aliyye esnaf teşkilatlanmasında bir mesleğin usta babadan çırak ya da kalfa oğula aktarılması, ustanın atölyesini / dükkânını evladına devretmesi yaygın olarak görülebilen bir lonca geleneğidir. Bu bakımdan şehrengizlerde yer yer bazı dilberler "meslek - oğlu / kızı / zade + isim (Müezzin-zâde Turmuş, Nalband oglı Ahmed, Debbag kızı

Terzi sevgili:

Ol şeh-i hüsnün vezîr-i a'zamı bir dil-sitân
Sûk-ı hüsn içinde Derzi Mustafâ şûh-ı cihân
Nâz-ile geymiş libâs-ı hüsni ol serv-i revân
Sûzen-i dil-dûzına cân rişte dil engüştdân
Yakdı cânum tahta-i üti gibi hecrinde yâr (Tığlı: 238)

Kazzaz sevgili:

Mustafâdur biri kazzâz anun
Kırıgı oldı dil ol fettânun

Bezm-i sahbâda görüp câmı o yâr
Döndi gül-gûnı harîre o 'izâr

O perî mâ'il ise pür-tâba
Sîne-i 'âşık ana germâbe

Gavtadan sîm-tenin itse bedîd
Çıka gûyâ ki ufukdan hûrşîd

Destine kim ki diye zîşt-nümâ
Pâ-yı tâvusi misâl eyle ana

Ya'nî behcetle demi dil-benddür
Hîç pâyine dinür mi beddüri
Ana dil-beste olur tâze-resân
İbrişim târına benzer o miyân

Kim ki dil-dâre olur ol yâre
Çıkarur ipligini bâzâre BŞ B 214-221

Attar sevgili:

Biri 'Attâr Yahyâ zülf-i 'anber
Ayagı topragıdur mîl-i ezfer

O fülfül-hâle bendeş bulmaz ey yâr
Ne denlü gezse Hindi Sindi 'attâr SEŞ B 80-81

Tüccar sevgili:

Hasandur birisi bir hûb-ı hazzâz
Teni başdan ayaga şîve vü nâz

Hatimane…)" şeklinde takdim edilebilmektedirler. Her ne kadar bu mesleki unvanların bir lakab / takma ad olması ya da yalnızca baba mesleği olma ihtimalinden dolayı bu kimselerin doğrudan bir meslek icracısı olduklarını kesin bir dille söylemek zaman zaman güç olsa da onlar çoğu kez anıldıkları mesleklerin terminolojisiyle türlü kelime oyunlarına tabi tutularak tavsif edildiklerinden bu kimseler de meslek erbabı olarak kabul edilebilir.

Rakîbi dögmeden men itdügi hîn
Kurıdur âdemün kanın iligin

Güzelde ân olur dirler nihânî
Bu gün hüsn-i Hasanda gördüm anı TŞ II B 2269-71

Zerger sevgili:

Kanı zerger Alî Bâlî efendim
Ruhı gülgûn gümüşden sîne-bendim

Tolıdur gevheri sıdk u safâdan
Münevver lâ'ldür çıkmış kayadan (Tezcan: 189)

Takyacı sevgili:

Biri takyacılarda Mustafâdur
İşin başa iletmiş dil-rübâdur

Şu baş kim vaslına tâlibdurur ol
Tabanca yimege kâlıbdurur ol MEŞ B 142-43

İmam sevgili:

Birisi şol İmâm oglı Muhammed
Kaşı mihrâbıdur 'usşâk-ı ma'bed

Yüzi çûn secde-gâh olmış enâma
Bu gün de biz dahi uyduk imâma FŞ B 295-96

Sipahi sevgili:

Sipâhîdür biri bir bî-bedeldür
Dil almak hâsılı ana mahâldür

Mübârek adına İbrâhim dirler
Yüzün görse müselmân ola Azer

Eger hacca vara ol sûret-i pâk
İde bin yirde Kâ'be câmesin çak

İşigi Kâ'besini çünki buldun
Sevin şâd ol gönül kim evden oldun UŞ B 152-55

Berber sevgili:

Biri Berber Hasan bir nev-cevândur
'Aceb başlar kesici bî-emândur

Ele tîg alsa ger ol kalbi bek taş
Sunar boynın niçe abdal açup baş

Kul olan ana hatt-ı în ü ânı
Tıraş ider gönül levhinden ânî HBŞ B 195-97

Kâtip sevgili:

Birisi ibn-i Kâtib tâze dilber
Yazar 'âşıkların hep defter eyler

Kalem barmakların her kim ki gördi
Du'â idüp elin yüzine sürdi

Kara yazuluyam ben de kalem-veş
Rakîbe hoş mülâyim bana ser-keş NÜŞ B 101-103

Nalbant sevgili:

Na'lbendoglı biri sîm-berdür
Anun mîhi nücûm na'li kamerdür

Benimle yâr arasında ne ister
Rakîb geh mîhe vü geh na'le kakar SEŞ B 90-91

Hafız sevgili:

Biri bir hâfız anun adı Mahmûd
Belâdan eylesün hıfz anı ma'bûd

Duhândur mûyı ruyı sûre-i nûr
Okurduk gelse bizden yana ol hûr ZŞ B 62-63

Simkeş sevgili:

Biri bir sîm-keş mahbûb-ı ra'nâ
Öninde raks uranlar çarh sanma

Girüp mihr ile çarha ay ile gün
Öninde raks urur şavkıyle her gün ZŞ B 80-81

Bakkal sevgili:

Nâmı Oruç Bali'dür birisi bir bakkâl dur
Rûz-ı vaslı ol mehün 'îd-ı mübârek-fâldür
Ruhları gül sözleri şekker tudagı bâldur
'Âşık-ı dil-hastesi olan 'aceb hoş-hâldür
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 21

Mücellit sevgili:

Hüseynzâde birisi bir mücellid
Ana ‘âşık geçinmesün mukallid

Anun zülfı ki kırcışmış burışmış
Kitâb-ı hüsnine şirâze düşmiş HSŞ B 436-37

Helvacı sevgili:

İkisi iki bürâderdür ki gördüm anları
Zînet olmış gün-e-gün halvâ ile dükkânları
‘Âşık-ı hayranlarıyla ol halâvet kanları
Çâr-sû içre iderler dâ’imâ dîvânları
Hak budur bâg-ı İrem’dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 56

Kefş-duz sevgili:

Biri de Kefş-dûzun şûh-ı ‘ayyâr
Semen-ber sîm-simâ mâh-ruhsâr

Gümüş Mahmûd’dur nâmı o şûhun
Gümüşdür cümle endâmı o şûhun

Nihâl-i kaddi ol serv-i revânun
Gümüş servidurur gülzâr-ı cânun EŞ B 126-28

Hamamcı sevgili:

Birinün nâm-ı pâkı Mustafâdur
Sehî-kaddür ser-âmed dil-rübâdur

Perî-rûlarla pür hammâmı anun
Gözi ‘aşk ehlinün her câmı anun

Nasib olsa o cism-i pâkı görmek
Yüzüm mânend-i kîse ana sürmek

Gürîz itmezdi pehlûdan ol âfet
Husûsâ câmekân-ı sîne halvet

Anunçün ola ki her bir cevânı
Budur ‘aşk ehlinün ârâm-ı cânı (Aydemir, 2001: 172)

Sazende sevgili:

Biri sâzendedür Eğlence nâmı
Gezer gûşe begûşe her makâmı

Eline alduğunca nâzile çeng
İder çengine gökde zühre âheng

Biri âşık geçinürdi o yâre
Çalup tîgıle kıldum çâr-pâre (Levend: 132-33)

Müderris sevgili:

Kelâmî Çelebi biri medâris-i hakîkatde
Nice tâliblere dürr-i ma'ânîde virür ezber

Biri Yalman Çelebidür müderris 'âlim-i fâzıl
Tarîkine hakikat reşk ider Selmân [i]le Hayder MYŞ I B 52-53

Dülger sevgili:

Biri Dülger Hüseyn ol kadd-i bâlâ
Olur vasl-ile âbâdân dünyâ

Çün ol mâh anı âşüfte kılupdur
Keser başı yolar tutmaz olupdur

İşi encüm gibi bâlâya çıkmak
Elindedür işi yapmag u yıkmak

Sanasın Yûsufıdur bu zamânun
Terâzû ipidür destinde anun

Diler kim ide ırgadâne fermân
Vücûdum hânesini ide vîrân DŞ I B 185-89

Debbag sevgili:

Biri ol mâh-ı tal'at mihr-i enver
Dinilür adına Debbâg Ca'fer

Nigâra benzer ol yâr-ı şeker-leb
Gerekdür ana bir mâzûyıla şeb

Tutalum var imiş ol fende hâlet
Ana lâyık mıdur andan o san'at DŞ II B 160-62

Sûr-nâmeler, şehzadelerin doğumları ve çoklukla sünnetleri ile hanım sultanların düğünleri münasebetiyle gerçekleştirilen, hazırlığı ve organizasyonu ile sabah akşam günlerce devam eden ve içerisinde hediyeleşmelerin, türlü ihsanların, ziyafetlerin, yağmaların ve erbâb-ı isti'dâdın maharet gösterilerinin yer aldığı merasimlere dair edebî bir üslupla kaleme alınmış müşahade metinleridir. Suru idare eden veya sura davet edilen devlet ricali zatlar, sur alanına gelenleri eğlendirmekle vazifeli canbaz, rakkas, hayalbaz, sazende, pehlevan gibi lu'betbazlar ve esnaf geçişlerinde hünerlerini

gösteren hirfet ehli ustalar, surnameler boyunca reel düzlemde tavsif edilen meslek sahipleridir. Örneğin II. Mahmud'un kızı Sâliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğünü vesilesiyle kaleme alınan Rıfat Sûr-nâmesi'nde (Gülşen-i Hurremî) katılımcıları eğlendirmekle görevli gösteri sanatları üstatlarının adlarının tevriyeli kullanımıyla işlerinin ehli olmalarının vurgulandığı "Der-Beyan-ı Rakkâsân" başlığı altındaki şu dizelerde dilberlerin sanatlarını icraları vesilesiyle reel bir hayat sahnesi göz önünde canlandırılmaktadır.

Rakkâslar ise bütün şeker-hand
Bî-hûş oldu gören hıred-mend

Andan biri olmasun mı Âhû
Hünkâr dügüni degül midür bu

Pırlanta biri misâl-i Zühre
Bulmışdı felekde hayli şöhre

Ceylan oyuna çıkınca cânâ
Birbirine girdi deşt ü sahrâ

Meh-tâb çıkup yem-i fezâya
Bir sîm-serv salardı sâye

Yâ cilve idince raksa âheng
Dünyâyı dile ider idi teng

Reftâr atıcak o târ-ı zülfi
Devrânı ider şikâr-ı zülfi

Kumrı oyına olınca pürsâz
Murg-ı dil ider hevâya pervâz

Şâhîn idicek oyunda pertâv
'Ankâ-yı dili ider idi av

Nergîs gözine alınca oynı
Çarh-ı felegün dönerdi boynı

Hâver çıkıcak meh-i nev-âsâ
Gün togdı kıyâs iderdi dünyâ

Mehdî de nedür o yosma hey'et
Dinmez mi 'alâmet-i kıyâmet

Böyle nice hûb edâlı rakkâs
Evsâb-ı safâya urdı mikrâz RS B 190-202

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'de esnaf geçişinin anlatıldığı faslın kuyumcu civanlardan bahsedilen bir kesitinde bu hirfet ehlinin üstlerinde kendi ürettikleri kıymetli zinetlerle geçişi ve hükümdara sanatlarının değerli mamüllerini pişkeş çekmeleri anlatılırken de âdeta kendi ürünlerinin modelliğini yapan bu sim-endam zergeran taifesinden hayranlıkla söz edilmektedir:

Merhabâ zer-gerân-ı sîm-endâm
Sîne her birisinde nukre-i hâm

Tâb-ı hecr ile ehl-i mihnet ü derd
Pûte-i firkatinde zer gibi zerd

Ya'nî geldi kuyumcılar nâgâh
Sîm ü zerden güm oldı hâk-i siyâh

Gümüş âlâtı raht ile ol hâl
At Meydânı oldı mâl-a-mâl

Altun esbâbı hod cevahire gark
Mûzeden tâca çıkdı pâ-tâ-fark

Tonadup yiryüzin legence-i zer
Yir yir açıldı sandılar 'abher

Virdi zerrîn kadeh safâsını cüst
Zer-kadeh şol kadar yapıldı dürüst

Anma her cevherî müzeyyen tîg
Oldı bahr-ı gınâya dil gibi sıg

Çârdeh-sâle nice sîm-endâm
Zere gark idi genc gibi tamâm

Kimisinün belinde zer kemeri
Genc-i hüsnün tılısm-ı cân-veri

Kiminün gerdeninde gerden-bend
Kimine hayye gibi atdı kemend GAS 1475-85

Dördüncü babında ehl-i hiref u kâsibinin, her biri kâmil-i bedâyi'-kâr gûne gûne sanâyi' ehlinin geçişi dolayısıyla reel düzlemde onlarca meslek erbabı tasvir ve tavsifinin yer aldığı Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde çok hünerli bir baş berberin ayağının birinden asılı hâldeyken elinde büyük bir satırla kendi başını tıraşlama gösterisiyle nâdire-kâr bir hüner sunması; pür elvan bir kârgâh ile boyacıların tuğ ve sancaklarıyla peyda olmaları ve içlerinden bir üstadın birçok nadide renk icat etme

gösterisi; değirmencilerin un öğütme, poğaça pişirme gibi gösterileri; dîv-dest-i pîşe-güzâr (dev elli bir usta) bir çizmecinin maharet gösterisi; bir hatun üstadın doğanla yaptığı av gösterisi ve hamam ehlinin bir hamam temaşası oluşturmak suretiyle hünerlerini göstermeleri şu şekilde nazmedilmiştir:

Ser-terâşân-ı şehr-i İstanbul
Bir seher buldı bâb-ı şâha vusûl

Bir güzel kasr içinde nâdire-kâr
Ayagından biri olup ber-dâr

Ele almış büzürg bir satur
Kasrile mâni' olmaz ana mürûr

Hem gider hem terâş iderdi serin
Komadı kellesinde mûy eserin GAS B 1074-77

Dahi geldi zuhûra bir dükkân
Ya'nî bir kâr-gâh-ı pür-elvân

Boyacılar gürûhı ser-tâ-pâ
Tûg u sancakla oldılar peydâ

İçlerinden güzîde bir üstâd
Nice nâ-dîde reng idüp îcâd

Vaz'-ı rengîn ile zuhûr itdi
Nice destârı sebz ü mor itdi GAS B 1242-45

Âsiyâbân-ı gerdiş-i devvâr
Oldılar döne döne nâdire-kâr

Geldiler unlarını ögüderek
Bir tarafda bogaça pişürerek

Hareket hergiz olmadı mâni'
Her biri oldı şugline sâni' GAS B 1295-97

Ba'd-ez-ân mûze-dûz u mûze-fürûş
Zib ü zinetle itdi cûş u hurûş

Çizmeler 'arza kıldı pîşe-gerân
Dikişi çizme zâhirinde nihân

Mestler mûzeler musanna' idi
Setesi sırmadan mülemma' idi

Geldi bir dîv-dest-i pîşe-güzâr
Kıldı halka mahâretin izhâr

Nice yüz çerkesî papuç dikdi
İl ilince birin ol üç dikdi GAS B 1321-25

Yine bir ‘avret âşikâr oldı
Bir togan ile cân-şikâr oldı

Ya’nî merdâne dest-vâne geyüp
Eline bâz alup miyâna gelüp

Didi ben sanmanuz olam nâ-merd
Degül isem nola tüvâna merd

Erkek aslana her diyen aslan
Dişisine dimez mi şîr-i jiyân

Ben dahi bir togancı şehbâzım
Tu’meden hayli behre-perdâzım
…
Böyle didi vü çekdi pîş-keşin
Resm-i bâzîçeden başardı işin GAS B 1455-59 ve 1462

Bir gün dahi germ olup ziyâfet
Hammâmcılara yetişdi nevbet

Anlar dahi açdı tûg u sancak
‘Arz eyledi sûr-gâha revnak

Mâ-beynde bir güzîde hammâm
Bâlâdaki kubbe gibi pür-câm

Her külhân u câmekânı mevcûd
Eflâke salar harâreti dûd

Ger kurna ger âb-ı germ ü serdi
Nâtûrı vü ser-terâş ferdi

Dellâkı bir âfitâb-ı bî-mû
Sîm sâ’id latîf ak pehlû

Tas alsa güneş inüp eline
Su koymaga degmez ayagına

Var bir yunucı dahi gül-endâm
Pehlûcıgı sanki nukre-i hâm

Hem almış eline tâs-ı sîmîn
Hem sîmin ider dür ile tezyîn GAS B 1745-53

Ehl-i hiref geçişinin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi kadar tafsilatlı olmayıp sadece genel olarak zikrolunduğu bir diğer surnâme örneği olan Nâbî Sûr-nâmesi'nde surun dördüncü gününde zümre-i sipâh u silâhdârın davet edilmesi ve ağırlanmasından bahsolunurken ansızın ehl-i hirefin bedid olduğu bilgisi verilir. Bu tasvire göre hirfet ehli ellerinde nice nadide hediye, önlerinde birkaç taze civan raks-künan ve birçok daire-zen hanende, nagme-nüma sazende eşliğinde ortaya çıkar. Ehl-i hiref sınıfları art arda yanlarındaki lu'bet sanatları ustaları, renkli elbiseler ve zinetlerle birbiri ardına saf saf geçiş yapıp pişgehe ulaşırlar, önce dualar eder sonra pişkeşlerini arz ederler, karşılığında hükümdarın ihsanlarına nail olurlar ve kendileri için hazırlanmış hayme-i mahsusa geçerler ki bu şekildeki nice haletle dört sınf-ı oyun zinetle geçiş yapacaktır:

Nâ-gehân oldı bedîd ehl-i hiref
Ellerinde nice nâ-dîde tuhaf

Önlerince iki üç tane cüvân
Çâr-pâreyle yürür raks-künân

Bir nice dâ'ire-zen hânende
Bir nice nagme-nümâ sâzende

Geyinüp cümle libâs-ı rengîn
Eyleyüp tâzelerini tezyîn

Birbiri ardına pey-rev iki saf
İderek şevk u tarab sûr u şegaf

Geldiler pîş-geh-i sultâna
Dergeh-i çetr-i felek-'unvâna

Oldılar eyleyerek hayr du'â
Pîş-keş 'arzı ile kâm-revâ

Olup ihsân-ı hıdive mazhar
İtdiler hayme-i mahsûsa güzer

Anlar ardınca yine ehl-i hiref
Yüriyüp 'arsa-i sûra saf saf

Yine hânende vü sâzende ile
Yine rakkâs ile nâzende ile

Virüp alaylarına zînet ü zîb
Geldiler pîş-gehe ber-tertîb

Virdiler pîş-keş-i bî-pâyân
Aldılar nukre-i hâlis ihsân

Eyleyüp bâr-geh-i şâhı güzâr
İtdiler haymede anlar da karâr

Bunun emsâli nice hâletle
Geçdi dört sınf-ı oyun zînetle NS B 319-32

Reel düzlemin divanlar ayağında en dikkat çeken tavsif numuneleri üst düzey devlet memuru statüsündeki devlet adamları için söylenen kasideler, kıtalar ve hizmetlerine dair düşürülen tarihlerdir. Bu tür ve şekiller başta olmak üzere divanlardaki edebî metinlerin sadrazam, vezir, kazasker, reisülküttab, şeyhülislam, nişancı, defterdar, kadı, vali, aga, beg, efendi unvanlı kalemiye, ilmiye ve seyfiye şubelerine mensup üst düzey devlet memurlarını medh etmek, onların terfi ve atamalarını tebrik etmek, zaman zaman eleştirilerde bulunmak, vefatlarından duyulan elemi dile getirmek ya da yaptıkları hizmet ve hayırları işaret etmek şeklinde kurgulanması öylesine misali bol bir içeriktir ki bu tarz şiirlere "kendisine şiir atfedilen makamlar ve memurlar" şeklinde müstakil bir başlık dahi verilebilir.

Bu bağlamda kaleme alınan şiirler içinde metnin muhatabının yücelik, yiğitlik ve cömertlik gibi vasıfları vurgulanmak istenirken ya da hizmetlerine, yararlılıklarına dikkat çekilirken kaçınılmaz olarak mecazi söylemlere başvurulur ancak çerçevenin içinde mesleğinde mahir reel bir kişilik yer almakta, kelime oyunları eşliğinde sıralanan duygu ve düşünceler o gerçek özneye hitaben nazmedilmektedir. Örneğin Leylâ Hanım Divanı'nda, reel düzlemde bir üst düzey memur olan Silâhdâr Aga cömertliği yönüyle, Şeyh Gâlib Divanı'nda ise vefat eden Şeyh Hüseyin Efendi yıllarca dergâha aşçıbaşı olarak hizmet etmesi yönüyle methedilmiştir.

O bir kân-ı keremdir bendegânın eylemez mahzûn
'Aceb işden mi bir sözle iderse bendesin memnûn

Şehenşâh-ı cihâna 'arz ider âsârını Leylâ
Silâhdârî Aganın eyleye Hak 'ömrini efzûn Leylâ Hanım Kt 7

Cenâb-ı Şeyh Hüseyn aşçıbaşı-ı dergâh
Ki eylemişdi nice sâl hıdmet-i merdân Şeyh Gâlib TAR 48/1

Fuzûlî ise Divan'ının farklı kesitlerinde hamisi Ayas Paşa'nın görevini ifa ederken ne denli âdil olduğu vurgulamıştır. Ona göre Ayas Paşa'nın adalet eteği tutulduğundan beri devletin yakasına sitem eli erişmez olmuştur. O, iyi insanlara yumuşak huylu bir

yönetici, fesad kimseleri ise adaletiyle kahreden bir hâkimdir ki adaletinin berraklığı ile temiz yaratılışı âdeta birlikte mayalanmıştır.

Ümîd ile tutalı dâmen-i ‘adâletin
İrişmez oldu giribân-ı mülke dest-i sitem K 16/19

Salâh ehline hilmiyle vâli-i müşfik
Fesâd def’ine ‘adliyle hâkim-i kahhâr K 17/19

Emîr-i a’del-ekrem Ayas-ı pak-tînet kim
Zülâl-i ‘adl birle tînet-i pâki muhammerdir K 19/19

Enderunlu Vâsıf Divanı’ndaki “ta’am ihsanına tarih” başlıklı bir kıtada Sultan II. Mahmud medhi saray personelinden berberlere yemek ziyafeti tertip ettirmesi üzerinden şöyle nazmedilmektedir:

Nâsa ikrâmı vefîr âfâka ihsânı kesîr cûdu
Meşhûr-ı cihân in’âmı meşhûr-ı enâm

Mâye-bahş-ı pîr ü bernâ mükrim-i bây ü gedâ
Mün’im-i a’lâ vü ednâ muhsin-i hâs ü ‘âm

Ol şeh-i zî-şânı hayra sevk edip bir bendesi
Mazhar-ı hayr-ı du’â kıldı cihânda subh ü şâm

Ya’nî hem-nâm-ı ‘Aliyyü’l-murtazâ berberbaşı
Eyledi şâh-ı cihân-bâna niyâz ü ihtimâm

Ol şeh-i mün’im kabûl edip recâ vü minnetin
Ser-tırâşân kullarına kıldı ta’yîn-i ta’âm

Himmeti var olsun ol şâh-ı mekârim-güsterün
Kılsın ‘âlemde nice âsâr ile ibkâ-yı nâm Kt 36/5-10[192]

Reel düzlemdeki bazı dizelerde ise methedilen tarihî-menkıbevi kişiliğin birçok fendeki maharetleri bir arada verilebilmektedir. Örneğin yine Enderunlu Vâsıf Divanı’nda Sultan II. Mahmud’un hattatlığı, münşiliği, farisliği, rumh-bazlığı ve tüfeng-endazlığı şu şekilde methedilmektedir.

Münşî-i bâlâ tüfeng-endâz ü fâris hat-nüvîs

[192] Buna benzer bir içerikle Enderunlu Vâsıf Divanı’nındaki tarih 29’da Aydın’da bir camiin onarımı vesilesiyle bu hizmeti gerçekleştiren hâkim-i belde Sadullah Efendi ya da kıta 21 ve 42’de Hazine Kethudası Seyyid Mehemmed, biri II. Mahmud’un emriyle diğeri kendi hayrına birer çeşme yaptırması dolayısıyla methedilmekte; kıta 72’de saray kethüdası gibi babüssade ağalarına; kıta 73’te kilar-ı hümayunun kilar kethüdası ve şerbetçi gibi çalışanlarına; kıta 74’te yine seferli odasının seferli kethüdası ve cameşuybaşı gibi çalışanlarına; kıta 75’te hazine kethüdası, güğüm başı, çantacı, baş efendi gibi bendegân-ı kenze Sultan Mahmud’un takdir ettiği bahşişler konu edilmektedir.

Cümle fenden behre-verdir ol hıdîv-i tâc-dâr
…
Her kemâl ü fende yektâ her hünerde âşinâ
Dâd-ı Hakdır kesb ile olmaz bu rütbe iktidâr Kt 30 B 6 ve 10

Mecmû'a-ı fenn ü hüner mecmû'-ı fenden behre-ver
Her bir hünerde sad-eser kıldı cihâna yadigâr

Sultan Ahmed gibi hat yazmış yok evvel hem vasat
Meşk-ı celî etmiş fakat sa'y ile nice rüzgâr

Ammâ bu şâh-ı yem-kerem az vaktde kılıp himem
Meşk edip on iki kalem sebt etdi âsâr-ı hezâr

Rik'a selis nesh ü celî hep hüsn-i hatt ü cilveli
Her ma'rifetde var eli her gûne fenden behre-dâr

Eyler alıp kilk-i güher Gıffâri'ye meşk u hüner
İnşâsını görse eger Vassâf olurdu şerm-sâr Kt 31 B 40-44

Olamaz böyle hudâvend-i ma'ârif-âşinâ
Kılmış 'ârif anı her bir fenne Rabbü'l-'âlemin

Câmi'ü'l-fenn ü hüner dense sezâdır şânına
Fâris ü münşî tüfeng-endâz ü hattât-ı güzîn

Rık'a vü nesh ü selis dîvânî ta'lîk ü celî
Ol şehe mahsûsdur her gûne hatt-ı 'anberîn

Yâ tüfeng-endâzlık fenninde üstâd öyle kim
Urur üç bin gez mahalde konsa ger fass-ı nigîn Kt 33 B 11-14

Yegâne fâris ü hattât 'alâ münşî'-i bâlâ
Güzîde rumh-bâz ü bî-bedel şâh-ı tüfeng-endâz Kt 47 B 12

Nedîm bir kıtasında Kapudan Mustafa Paşa'nın bir beytinden hareketle şairliğini, bir başkasında Defterdar İzzet Ali Paşa'nın işindeki yetkinliğini, Neşâtî ise hamisi Şeyhülislâm Bahayi'nin yine şairlik hünerindeki meziyetini şu şekilde tavsif etmektedir:

Hele hakkâ ki lutf-ı tab'-ı mevzûn-ı keremkârın
Tamâm izhâr kılmışdır bu zîbâ beyt-i hurremde

Zihî beyt-i musanna' tarh-ı rengîn kim degil mümkîn
Edâ-yı vasf-ı pâki nice bin beyt-i müsellemde

Zihî cây-ı müferrih kim hayâl-i tarh-ı dil-cûsu
Eder îcâd-ı şâdî hâtır-ı mahzûn ü pür gamda Nedîm Kt 39

Emîr-i kişver-i endîşe kim hall-i me'ânîde
Eger bir nokta koysa hâmesi Bircis der yekfî Nedîm Kt 48/2

Ab-ı rûy-ı 'ulemâ server-i hayl-i fuzalâ
Kâm-bahş-ı şu'arâ kıble-i erbâb-ı niyâz Neşâtî K 12/9

Divanlarda devlet memurları dışında serbest meslek erbabı da reel düzlemdeki türlü bağlamlarda tanıtılmak, vasıflandırılmak suretiyle kendilerine yer bulabilmektedir. Bu itibarla Taşlıcalı Yahyâ suriyye türündeki kasidesindeki gösteri sanatlarına mensup bir ateşbazdan, Tâcizâde Ca'fer Çelebi bir namaz vakti minareye çıkan müezzinden, Hayâlî şairin gücünden, Şeyhî gece vakti gördüklerini yorumlaması için muabbirden, Nedîm üç anbarlı bir kalyonu denize indiren fenn-i cerr-i eskâl üstatlarından, Ahmed Paşa ise gönlünü kaptırdığı bir dellaktan somut-gerçek düzlemde, meşguliyetleri çerçevesinde bahsedebilmektedir:

Ne sihr iderdi 'aceb âl ile her âteş-bâz
Karanulukda 'ayân eyledi gülistânı Taşlıcalı Yahyâ K 9/14

Sepîde dem k'irişüb fazl-ı şâmil-i Subhân
Cihânı eyledi pür-nûr rahmet-i Rahmân

Açıldı bâb-ı mesâcid namaz vakti olub
Minârelerde mü'ezzin çıkub okıdı ezân Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 24/1-2

Anılmaz idi Ferîdun u Cemle Keyhüsrev
Cihâna gelmese ger şâirân-ı şehd-mekâl Hayâlî K 10/16

Gece kadrinin berâtın yüce görmüşüm felekden
Sorarım mu'abbire kim diye ne haber göründü

Dü cihân tufeylidir der haşem ü haylidir der
Dahi sırrı haylidir der hele bu kadar göründü Şeyhî G 180/4-5

Sonra fenn-i cerr-i eskâli bilen üstâdlar
Koydular ol kûhu deryâ üstüne bayrâmda Nedîm Kt 15/8

Gözümün lülelerin Hamza-i dellâk akıtır
K'ayagı topragıdır yüzsuyu hammâmlara Ahmed Paşa G 272/2

4.2.1.1.2. Meslek Pirleri ve Erlerine Atıf

Şehrengizlerde, surnamelerde, divanlarda ve müstakil ve mufassal mesnevilerde şair kimi zaman kendini, bir din ü devlet büyüğünü ya da bahsettiği sanatkâr güzeli methederken mesleğinde usta kabul edilen isimlere atıflarda bulunabilmektedir. Örneğin Lâmiî Bursa Şehr-engîzi'nde Ulu Cami betimlemesi ile beraber bu caminin

nakkaşı Nakkâş Musa'nın methi ile ilgili olarak bu hünerin sembol isimlerinden biri olan Mani'ye atıfta bulunulmakta ve onun dahi ancak bu çalışmaya denk bir nakış yapabileceği ifade edilmekte; Cami'nin Manisa Şehr-engîzi'nde yine aynı üstat, bu kez Yusuf el-Magnisavi adlı güzel vesilesiyle anılıp onun güzelliğini görse hayran kalacağı iddia edilmektedir:

Serâtâpâ nukûş nakş-ı Erjeng
Ki Mâni görse tahrîrin olur deng

Asâ-yı Mûsâ andagı elifler
Görinür nefs-i Fir'avnine ejder

Beyâz-ı mimi çarha gurre-i nûr
Sevâd-ı cimi dehre turre-i hûr

Sipihre raları ebrû-yı dilkeş
Cinâne nunları tâk-ı felekveş

Şafak gulgûnesinden surh-çehre
Zer-âbından alur hûrşîd behre

Beyâzından seher dem hande-rûdur
Gögün nîli gamından bagrı sudur

Sevâd-ı hûr-ı ayne kurretü'l-ayn
Cinân bustânlarına sebzesi zeyn LŞ B 342-48

Nakş-ı dil-keş kim yazar nakkâş-ı kudret kaş ana
Kaldı hayrân sad hezârân Mâni-i nakkâş ana (Tığlı, 2008: 244)

Maksadî Yenice Şehr-engîzi'nde bu yörede yetişmiş, şairlik mesleğinin üç önemli ismine Hayâlî, Haleti ve Usûlî'ye değinirken Taşlıcalı Yahyâ Edirne Şehr-engîzi'nde bir başka şehrengiz yazarı Mesîhî'nin ismini Hz. İsa telmihi etrafında kullanıp bu alanda kendini Mesîhî'den üstün tutmaktadır.

Re'îs-i ehl-i dil biri Hayâlî Begdürür hergiz
Hayâlâtına 'akl irmez emîr-i nazm u şi'r-i ter

Birisi Hâletî Begdür henüz esrâr-ı hâletde
Halâvetde belâgatde fasîh itmiş anı

Usûlî Begdürür biri usûlî nazm ile meşhûr
Me'ânî kişverinün şâhıdur 'âlemde asl u fer MYŞ I B 45-47

Bu şehrengizümün akrânı yokdur
Mesîhî sözlerinün cânı yokdur TŞ I B 203

Surnamelerde bazı hünerlerin anlatımı esnasında gösterilen maharetin niteliğini vurgulamak adına meslek pirlerine atıfta bulunabildiği gibi zaman zaman da zaten hüneri gösteren kişinin o devirde san sahibi bir üstat olması dolayısıyla doğrudan ismiyle anılabildiği görülmektedir. Örneğin Gelibolulu Alİ Sûr-nâmesi'nde düm-i tavus gibi rengârenk bir bûkalemûn sancağı açan terzilerin bir dükkân mizanseniyle geçiş yapmaları ve türlü cameler eşliğinde gösterilerini sunmaları ardından kâr-ı nâdide bir kumaş olan pişkeşlerini verirler. Bu hediye şah-sar-ı hünerden (hüner koruluğu) ve huld-ı san'attan (sanat cenneti)" usta işi özel bir parçadır ve derzilerin piri Hazret-i İdris bu sofu görse takdir edecektir:

Yine bir subh-dem ki hayyâtîn
Oldılar sûr-gâh-ı şâha karîn

Çözilüp pâre-hây-ı rengâreng
Çogı zer-beft ü zer-keşî vü se-reng

Açdılar bir livâ'-i bûkalemûn
Düm-i tâvus gibi gûnâ-gûn

Düzilüp derziler nigende-misâl
Ortada bir dükân-ı mâl-â-mâl

Pâresi çok hezâr meh-pâre
Yanlarınca gürûh-ı âvâre

Câmeler var bu'l-'acep kârı
Ne yüzi bellüdür ne astârı

Kimi zinceflü kimisinde tırâz
Kâr-ı nâ-dîde pîş ü pes mümtâz

Malzeme torbasından oldı bîrûn
Nice bin pâre-hây-ı gûn-â-gûn

Pîş-keş geldi bir dikilmiş sof
Dikişi yok bedâyi'i mevsûf

Bir tokunmuş kabâ idi gûyâ
Eser-i rişte anda nâ-peydâ

Ol işi görse Hazret-i İdrîs
Âferîn eyleye belîg ü selîs

Mihr içün nice pîrehen-mânend
Şâh-sâr-ı hünerde mâhiye-bend

Yâhud ol hulle-i behişt-misâl
Hûld-ı san'atda buldı huş-timsâl GAS B 1149-61

Yine Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde bir sabah lu'bet ovası bezendiğinden ve nöbet sırasının cündîlere geldiğinden bahsedildikten sonra Mısırlı üç yüz atlı ve onların her birinin korkmaksızın bir ciride çıkıp lu'betlerini mükemmelen uygulamaları anlatılmaktadır. Bu hünermendler daha sonra kabak oyununa geçerler ve bu şekilde her yiğit süvari atıyla ser-menzile gelip ok atmak suretiyle türlü gösteriler sunar ki yayda Hz. Ali sıfatlı iki çerinin gösterilerinden ayrıca söz edilmektedir.[193]

Bir mâhiye dahi iki cündî
Almış ele bir kümeyt-i tündî

Ol rahş segirdür ebre mânend
Anlar binüp inmede hüner-mend

Sagdan birisi süvâr-ı çâlâk
Soldan biri zerre gibi ber-bâk

Bir binme bir inmedür gider cüst
Ol cünbişe nisbet olsa yil süst

Ne bellü piyâdedür ne atlu
Ol iki çeri 'Alî sıfatlu GAS B 1923-27

Hızır Sûr-nâmesi'ndeki cerrahi bir müdahalenin, şehzade sünnetlerinin gerçekleştirilmesinin anlatıldığı fasılda II. Mahmud'un tababet ilmine dair ıslahatlarından bahsedilmektedir ki bu açıklamalar esnasında Şakir Efendi gibi sünnete memur olan cerrahlar methedilirken tababet ilminin ustaları olan Lokman, Bu-Sina, Calinus ve Bukrat isimleri de anılmaktadır:

Emr-i tıbb u hikmeti tecdîd kıldı bâ-husûs
Anda kodı nice ehl-i fehmi bâ-hüsn-i zekâ

Nice zât-ı müsta'idd ü sâhib-i fazl u hüner
Okudılar fenn-i tıbbı oldılar hikmet-nümâ

Oldılar tahsîl-i cüz'iyyât ile sâhib-hüner
Ders-i tıbb u hey'et ile cümle hikmet-âşinâ

[193] Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde uzun bir yer tutan Mısırlı göstericilerin sunumları gösteri çeşitliliği bakımından oldukça zengin olup izleyenlerin dişlerini ısırtacak profesyonelliktedir. Bu gösterilerin benzeri Seyyid Vehbî Sûr-nâmesi'nde de yine Mısırlı iki kardeşin önderliğindeki bir Mısırlı gösteri grubuyla yapılmaktadır ki bu benzerlik meslek-memleket ilişkisi bağlamında Mısır'ın gösteri sanatları ve sanatçılarının ön plana çıktığı bir yer olduğuna delalettir.

San’at-ı cerrâhîde kesb-i mahâret itdiler
Fenn-i teşrîh-i bedende oldılar rûşen-haşâ
…
Ser-etıbbâ-yı celîlün re’y-i Ristû-fikrile
Ber-güzîde oldı cerrâhân içre zî-nühâ

Bir sabiyy ü tıfla aslâ gelmeden renc ü zarâr
Heft günde eylediler anları sünnet becâ

Habbezâ zât-ı hekimbaşı ki hikmetde yegân
Süllem-i ‘ilmiyle itmiş evc-i feyze irtikâ

Anda mevcûd tıbb-ı Lokmân ‘akl-ı Bû-Sînâ dahi
Fikr-i Fîsâgoras u idrâk-ı Fârâbî helâ

Sünnete me’mûr olan cerrâhlar bak bi’l-umûm
Sanki olmuş her biri fenn-i hikemde pîşvâ

Hazret-i şeh-zâdegânı sünnet eden iki zât
Her birisi ‘ilm-i tıbda sâhib-i şân-ı ‘alâ

Ya’nî cerrâhân-ı bî-misl ü nazîr ü nâm-dâr
Her biri fenn-i hikemde behre-mend ü bî-hatâ

Bâ-husûs Şâkir Efendi kulları ez-her-fünûn
Câlinûs-ı vakt u Bukrât-ı zamândur gûyiyâ

Eylemiş Mevlâ vücûdın mazhar-ı hayr u füyûz
Her cihetle kâbiliyet sâhibidür bî-riyâ

Şâh-ı ‘âlem bu iki üstâzı itdi intihâb
Anlara virdi hıtâna emr ü fermân u rızâ HS B 91-94 ve 100-109

Aynı surnâmedeki II. Mahmud’un hattatlık alanındaki meziyetleri anlatıldığı dizelerde yine Yakut-ı Musta’sımî, Yedi Kulleli, Hafız Osman u Vefâ gibi hat ustalarının ismi bir meth unsuru olarak zikredilmektedir:

Feyz almışdur kemâl-i mecd ile ez-her-kalem
Sülsde hem neshde yokdur sana mânend ü tâ

Hâme-i reyhânî ile yazdıgun hatt-ı celî
‘Âleme virmiş ser-â-ser revnak u zîb ü cilâ

Şîve-i hattun göreydi Yâkut-ı Musta’sımî
Zât-ı vâlâ-bahtına eylerdi izhâr-ı senâ

Şeyh-i merhûm bezm-i ‘âlemde olaydı şübhesiz
Vasfi derdi hat-ı cevher-bârını bî-intihâ

Gayr-ı hattâtân-ı meşhûru'l-esâmî ser-be-ser
Misl-i Yedi Kulleli vü Hâfız Osmân u Vefâ

Söyleyerek bârekallâh bârekallâh bî-hisâb
Hazret-i şevket-penâhına senâlarla du'â HS B 292-97

Rıfat Sûr-nâmesi'ndeki "Der-ta'rif-i Hânendegan u Sâzendegan" başlığını taşıyan ve baştan sona bu mesleki zümreden bahsolunan fasılda anılan "Üstad Yorgaki" ve "Kemânî Mîrûn" isimli musikişinaslar ve "Der-beyan-ı Köçekiyan" başlığını taşıyan fasılda anılan "Mehmed" ve "Bızdık" adlı rakkaslara dair betimleme dizeleri de özel isimleriyle anılan san sahibi ustalar ile ilgili kayda değer örneklerdir:

Erbâb-ı neşât zâhir oldı
Her meclise sâz hâzır oldı

Sâzende takım düzen getürdi
Şevk-i dili bî-mihen getürdi

Hânendeler misâl-i bülbül
Âgâzeleri sadâ-yı kulkul

Yorgaki hoş sadâlı üstâd
Eylerdi nice nevâlar îcâd

Tanbûr u kemân u nây u kânun
Anda o koca Kemânî Mîrûn

Gâhî çalınup kılarnete hûb
Eylerdi safâsı 'aklı meslûb

Gâhî çalınup girift-i zîbâ
Dil-mürdeleri ideydi ihyâ
…
Mudhikler idüp külâh-ber-ser
Hand ile semâ tolardı yek-ser

Çekdireci ol 'acîb sûret
Çekmekde idi nice eziyyet

Ya'nî ki elinde çengiyânun
Bir top idi san vücûdı anun

Yâ Mehmed idince sahte hande
Kalmaz idi gülmemiş cihânda

Yâ Bızdık atınca anda saçma
Var ise cânun gelüp de kaçma

Çengî o revâcı nerde bulsun
Yüzsüzlük olursa böyle olsun

Hâsıl nice mudhik-i mukallid
Güldürmede ‘âlemi mu’annid RS B 171-77 ve 203-09

Mesleğinde mahir bazı timsal zatların medh gayeli bir mukayese dolayısıyla divanlarda hassaten anılıp reel düzlemde şiire konu edilmesine dair birçok örneklemden söz konusudur Bu üstatlar içinde hükemadan Aristo, Felatun, İbn-i Sina, İbni Haldun, Hakîm Senai, Farabi, Bukrat, Calinus, Fisagor, Oklidis, Gazali, Zemahşeri, Lokman Hekim; hattatlardan Şeyh ü İmad; nakkaş / musavvirlerden Mani ve Behzad; ehl-i suhandan İmrü’l-Kays, Hassan, Firdevsi, Hafız, Hallâk-ı Ma’ânî, Sadi, Cami, Nizami, Enverî, Örfi, Selman, Saib, Hakani, Şevket, Muhteşem, Feyzi, Urfi gibi İslamî edebiyatın büyük isimleri ve Şeyhî, Necâtî, Ahmed Paşa, Gelibolulu Âlî, Fuzûlî, Bâkî, Nef’î, Nâbî, Şeyh Gâlib gibi klasik Türk şiirinin öncüleri; vüzeradan Asaf, Nizamülmülk ve Sinan Paşa kendine atıfta bulunulan meslek erbabının önde gelenlerindendir. Örneğin dikkat bu noktada, hikmet ilmi çerçevesinde, birkaç divana çevirildiğinde Fuzûlî, badenin hastaları tedavi etmede deva olarak kullanımında Lokman Hekim ve Bukrat’ı ele almakta; Fıtnat Hanım, Veliyyüddin Efendi’nin bir fetvası dolayısıyla yazdığı tarihte bu zata yönelik övgüsünü dört büyük üstadı anarak gerçekleştirmekte, Şeyh Gâlib İbn-i Haldun’un Reis Raşid Efendinin endişe ülkesinin bahçesinde daimi bir bende olabileceğini bildirmekte, Enderunlu Vâsıf kasidesinin muhatabı Kaymakam Bekir Paşa’yı methederken onun ilm-i hikmette ne denli mahir olduğunu bu alandaki iki önemli üstattan bahisle vurgulamakta, Leylâ Hanım ise Re’îsü’l Etibbâ-i Sultânî ‘Abdü’l-Hak Efendi’ye ihsan talebinde bulunmadan önce yaptığı medhiyede onu bazı büyük hakîmlerle eşitlemektedir:

Şerbet-i bâde ile çok sınadım hastelere
Eyler anı ki ne Bukrât ü ne lokmân eyler Fuzûlî K 32/10

Fıkıhda Bû Hanife ‘akl u dânişde Felâtûndur
Verada İbn-i Edhemdir hikemde İbn-i Sinâdır Fıtnat Hanım TAR 17/9

Riyâz-ı kişver-i endîşesinde
Muhalled bendesidir İbn-i Haldûn Şeyh Gâlib TAR 37/17

Şâhid-i re’y-i Aristo turra-i tedbîrini
Eşheb-i idrâkine şâbâş ile ifsâr eder

Cevher-i derrâk-i efkârını Bukrât-ı hakîm

Hasta-i fakra ‘ilâc-ı şerbet-i dînâr eder

Ehl-i hikmet olsa re’yinden eger vâye-pezîr
Kâr-gâh-ı re’yde kerrât ile bâzâr eder Enderunlu Vâsıf K 27/57-59

Felâtûn-ı zamân Ristû-hıred dâniş-ver-i ‘âlem
Hüner bâbında bende hem-dem ü yâri dirâyetdir

İder bir sözle Câlînûs’ı mülzem cânı isterse
Ma’ârifde fezâ’ilde kelâmı sırr-ı hikmetdir

Hicâbından soguk der dökdürürdi İbni Sînâ’ya
Ma’ârifle o rütbe zâtı zîrâ germ ülfetdir

Tabîb-i pâdişâhân-ı cihândır zâtı ced-ber-ced
Vücûd-ı bî-nazîri revnak-ı gülzâr-ı devletdir Leylâ Hanım K 6/7-10

Necâtî bir gazelinde bir İbni Sina telmihiyle tabiplere seslemekte, söyleyin onlara Kanun ya da Şifa gibi tababet eserleri yazmaktansa dilberin gamına derman yazmaları daha büyük bir hünerdir, demektedir. Yine Sünbülzâde Vehbî Şeyhülislâm Esad’ı methettiği bir kasidesinde alanlarının üstadı üç büyük âlim olan Gazali, İbn-i Hacib ve Zemahşerî’yi Şeyhülislâm’la mukayese etmektedir:

Din etibbâya ki Kanûn u Şifâ yazmakdan
Hüner oldur ki gam-ı dil-bere dermân yazalar Necâtî G 206/4

Keşşâf-ı müşkilât-ı ‘ulûm u fünûn kim
Mahcûb olurdu bezmine gelse Zemahşerî

Fahr etse İbn-i Hâcib’e cây-ı ‘aceb değil
Ednâ mülâzımân-ı pes-i perde-i deri

Olsa şemîm-i fazlı Gazâlî’ye ‘ıtr-sâ
Şemm eylemek hatâ der idi müşg-i ezferi Sünbülzâde Vehbî K 39/13-15

Nedîm bir kasidesinde İbn Sina ve Kanun adlı eseri ile İbrahim Paşa’nın mülke fayda veren kanunları arasında paralellik kurmak suretiyle Paşa’yı methederken bir başka kasidesinde aynı Paşa’yı bu kez Felatun’la ilişkilendirmekte, yine Kapudan Paşa’nın sahil sarayının ele alındığı bir kıtasında ise sarayın şekli methedilirken Öklid, süslemeleri övülürken de Behzat adlı üstatları anmaktadır:

Mülke nâfi’ nice kânûn ihtirâ’ etdi n’ola
Tıbda Kânûn yazmadıysa Bû Alî Sînâ gibi K 17/24

Ya’nî hem-nâm-ı pâk-i İbrâhîm

Sıhr-ı rûşen-dil ü Felâtûn-râ K 39/14

Eger şeklin temâşâ kılsa Oklîdîs okur ahsent
Ve ger Bihzâd nakş-ı dil-pezîrin görse der hakkâ Kt 43/22

Şeyh Gâlib bu bağlamdaki bir kasidesinde Beyhan Sultan'ın yaptırdığı sebilin çıkardığı sesi görüp hayret eden bir Farabi tablosu çizmekte, bir tarihinde Musahib Seyyid Ahmed'i yine Farabi ile eşitlemekte, bir başka kasidesinde Beyhan Sultan'ın sanatının güzelliğini överken Halluh ve Nevşad adlı iki usta heykeltıraşın onun sanatının güzelliğine tapan putperestler olduğunu söylemekte ve Reis Raşid Efendi ile ilgili bir tarihinde İbn-i Haldun'u onun sahibi olduğu endişe ülkesindeki bahçenin daimi bir bendesi olabileceğini iddia etmektedir:

Mebhût ederdi görse eger hüsn-i savt ile
Üstâd-ı nagme-perver-i Fârâbî selsebîl K 21/15

Musâhib Seyyid Ahmed ol hüner-mend
Ki olmuşdu bu devre pîr-i Fârâb TAR 56/1

Büt-perest-i cemâl-i san'atıdır
Büt tırâşân Halluh u Nevşâd K 24/11

Riyâz-ı kişver-i endîşesinde
Muhalled bendesidir İbn-i Haldûn TAR 37/17

Bu minvalde nazma çekilen daha birçok örnekten birinde, Nâbî'nin Halep'te Çerkes Muhammed Paşa'nın attığı ok üzerine yazdığı tarihte, bu mesleğin büyük ustası kabul edilen Hacı İsmail, bu üstün atışın sonucundan yattığı yerde ihya olacağı yargısıyla, bir diğer tarihte ise vefat etmiş bir kalemtıraşi olan Aziz Efendi, mesleğinde ne denli hünerli olduğunu belirtmek suretiyle anılmaktadır. Nef'î ise Sultan Murad'ın okçuluk fennindeki hünerini methettiği bir kıtasında okçuluk mesleğinde san sahibi bir üstadı, Toz Koparan'ı, bir mukayese unsuru olarak kullanmaktadır:

Hâcı İsmâ'il o üstâd-ı sanâdîd-i rumât
Ki bu fende o idi pîr-i ferîd-i yek-tâ

Anun atdugı keman ile atup bu tîri
Eyledi rûhını ol pîr-i 'azizün ihyâ

Bulınan atıcılar şimdi anun cüllesini
Kimse tahrîk idemez diyü iderler da'vâ Nâbî TAR 125/9-11

Şöhre-i dehr ü pesendîde-i 'asr
Ya'nî üstâd-ı hüner-pîşe 'Aziz

Çok zamân devr ide gerdûn ki gele
Öyle bir pür-hüner ü kâr-engîz

Yapdugı hâme tırâş olmış idi
Reşk-fermâ-yı nigâh-ı ser-tîz Nâbî TAR 6/1-3

Şest-i destin göreydi Toz Koparan
Dergehine sürerdi rûy-ı niyâz

Tevbe eylerdi dahi etmemege
Hîç tîr ü kemâne dest-i tırâz Nef'î Kt 5/7-8

Bosnalı Sâbit şairlik mesleğindeki melekelerini dile getirirken birkaç meslekle şairliği arasında birtakım anlam aktarmalarına başvurmakta ve bu mesleklerden nakkaşlıkla ilgili olarak sanatın iki büyük üstadıyla kendini şu şekilde karşılaştırmaktadır:

Ben o nakkâş-ı suver-pîrâ-yı deyr-i ma'nîyüm
İtdügüm nakşı ne Mânî vü ne hôd Bihzâd ider

Ben o sarrâf-ı ma'ânîyüm ki tüccâr-ı hired
Bî-bahâ kâlâ-yı 'irfâna beni nakkâd ider K 32/19-20

Halep Muhafızı Ca'fer Paşa ve onun çektiği padişah tuğrasının methedildiği bir kasidesinde Nâbî söz konusu tuğranın mükemmelliğini vurgulamak gayesiyle hattatlık mesleğinin iki önemli ustasını anmakta ki yine Nef'î de hem şairliğini hem hattatlığını zikrettiği bir Sultan Murad kasidesinde onun şairliğini överken Hallak-ı Maani'nin duyduğunda can vereceğinden, hattatlığını överken ise İmad'ın kıskançlık göstereceğinden söz etmektedir:

Nesh u tâlikde yek-tâ idiler Şeyh ü 'İmâd
Oldı tugrâda siyüm anlara Ca'fer Pâşâ

Âsafâ dâ'î-i mahsûs-ı kadîmün Nâbî
Oldı tugrâ-yı dil-ârânı görince şeydâ

Şi'rden hayli zamân fârig idüm lik beni
Bî-karâr itdi bu tugradaki hüsn-i simâ Nâbî K 18/15-17

Cân verir gûş etse Hallâk-ı Ma'ânî şi'rine
Reşk eder görse hatt-ı ta'lîkini rûh-ı İmâd Nef'î K 26/34

Nev'î bir kasidesinde Sinan Paşa'nın vezirlik görevindeki ehliyetini överken bu mesleğin iki önemli ustası olan Asaf ve Nizamülmülk'ü bir mukayese unsuru olarak

kullanmakta, Kânî ise bir Kapudan Hasan Paşa methiyesinde denizciliği ile bilinen Hz. İlyas'ı anmaktadır:

Senün 'adîlün olur bir vezîre gelmedi râst
Kubâd u Hüsrev ü Dârâ vü Tuğrul u Sencer

Hikâyet-i sıfat-ı Âsaf ü Nizâmü'l-mülk
Hadîs-i menkabetünden fesâne-i kemler

Sipâh-ı leşker-i a'dâyı mahv ider kılıcun
Misâl-i takat-i hûrşîd ü gaybet-i ahter Nev'î K 16/28-30

Hazîmde ihtimâmı şöyle kim olsa eger İlyâs
Dümenci lücce-i hâba neye talmazdı bi-pervâ Kânî K 30/28

Nâ'ilî Defterdar Ahmed Paşa'ya hitaben yazdığı bir kasidesinde, Paşa'nın çektiği usta işi tuğrayı bir şaşkınlık ifadesi olan 'ne tuğra' söz grubu tekrar edilerek methetmekte, onun tuğrakeşlik alanındaki mahareti, Halluh ve Nevşad adlı iki usta sanatkârı da şahit kılmak suretiyle söz konusu edilmekte, yine Nâ'ilî'ye ait bir şiir kesitinde Orta Defterdar Hâfız Mehmed Efendi'nin âlimliği Zemahşerî mukayesesiyle verilmektedir:

Ne tugrâ şekl-i matbû'ında var bir özge keyfiyyet
Ki gelmiş zülfesinden zülf-i Nâhîd-i perîşânî

Ne tugrâ kim çıkar ism-i Muhammed bir mu'ammâdır
Ki olmuş 'âlemin hırz-ı emân-ı gerden-i cânı

Beyâzında nümâyân merdüm-i mîm-i Muhammeddir
N'ola andırsa ol tugrâ-yı garrâ çeşm-i hûbânı

Bakılsa âfitâb-ı pür-şu'a-ı burc-ı 'izzetdir
Lebâleb hâme-i zerrîn ile altın kalemdânı

Ne tugrâ başka bir 'âlem ki cem' etmiş şeb ü rûzu
Sevâdı leyletü'l-İsrâ beyâzı subh-ı nûrânî

Sevâdı zülf-i pîcâpîç-i hûrü'l-îne tâb-endâz
Beyâzı şâhidân-ı Halluh u Nevşâda pîşânı K 34/8-13

Zihî mahdûm-ı âlî-kadr kim pâkîze gevherdir
Kerem mu'tâd-ı zîşan u kerîm lutf-ı yâverdir

Zihî âsâr-ı lutf-ı bî-niyâz u bî-tereddüd kim
Husûliyle suhen-sencân-ı 'âlem nâz-perverdir

Zihî tatyîb-i hâtır merhabâ resm-i mürüvvet kim
Huzûrunda eger a'lâ eger ednâ berâberdir

Şeh-i mülk-i fazilet Hazret-i Hâfız Muhammed kim
Gedâ-yı âsitân-ı fazlı Keşşâf u Zimahşerdir K 26/1-4

Divanlarda meslek pirlerine ve üstatlarına atıfta bulunmanın başlıca nedenlerinden biri devlet memurlarının atama ve terfileridir. Örneğin Fıtnat Hanım Divanı'nda Sultan Abdülhamid'in lütfuyla re'y ü tedbirde Nizamülmülke, akıl ve danişde Aristo'ya, cömertlikle Hatem'e üstün olan Silâhdâr Mehemmed Paşa'nın sadrazamlığa terfine dair tarih kıtası şu şekilde nazmedilmektedir:

Şeh-i gerdûn-azîmet Hazret-i Sultân Hamîd
Dür-i deryâ-yı hilâfet güher-kân-ı 'atâ

O şehinşâh-ı felek rütbe o hâkân-ı kerîm
Olamaz dergeh-i ikbâline der-bân Dârâ

İtdi bir Asaf-ı zî-şânı vekîl-i mutlak
Kıldı tedbîrini takdire muvâfık Mevlâ

Kurb-ı devletde Silâh-dâr şeh-i 'âlem iken
Akl u dânişle o destûr-ı mekârim-pîrâ

Mihr-i vâlâ-yı hümâyûn ile kıldı mükerrem
O Hudâvend-i kadr-dân görüp sadra sezâ

Rey ü tedbîri halel-bahş Nizâmü'l-mülke
Dâniş ü 'aklı Aristoya hacâlet-fermâ

Nâmı hissetle denâ'etle çıkardı bî-şekk
Hâtem âhdinde anın itse mekârim-davâ

Böyle destûr-ı Felâtûn şu'ûrun kimse
İdemez vasf-ı kerem-kânın hergîz inşâ

Zât-ı zî-şânını hem-vâre hatâdan mahfuz
'Ömrin efzûn ide devletle Cenâb-ı Mevlâ

Fıtnatâ mihr-i hümâyûnı alınca hâtif
İtdi târihini tebşîr iderek halka nidâ

Tâcını atdı bu şevkile hümâ-yı ikbâl
Mecd ü devletle vezîr oldı Mehemmed Pâşâ TAR 12

Şairlerin meslek pirlerine ve üstatlarına divanlarında atıfta bulunmalarına zaman zaman özel hayatlarına dair ayrıntıları söz konusu ettikleri dizelerde de rastlanabilmektedir. Örneğin Enderunlu Vâsıf Divanı'ndaki bir kıtanın konusu ilminde

Bukrat'a emsal teşkil edebilecek olan saray etıbbasından İbrahim Efendi'nin kızı Emine'nin veladetidir.

Mümtâz-ı atıbbâ-yı sarây-ı şeh-i 'âlem
Kimdir deyü olursa su'âl 'abd-i kemîne

İbrâhîm Efendi ki ne gelmiş ü ne mümkin
Emsâl ü nâziri gele bu rûy-ı zemîne

'İlm ü hüner ü fenn-i remi mûsikî vü tıbb
Cem'iyyet-i efnân ile mânend-i sefîne

Görseydi zamânında gelip Bû 'Ali farzâ
Buldum der idi 'âlem-i hikmetde defîne

Hem-'asrı bulunsa meselâ kevnde Bukrat
Şâkird olur elbette o üstâd-ı behîne

Şûrâ-yı atıbbâda olup kavli müreccah
Teslîm eder ehl-i hikem ol merd-i fatîne

Tedbîr-i devâ eylese bİr pîr-i za'îfe
Kuvvet bulup endâmı döner seng-i metîne

Kesbî bu mahâret olamaz olsa da zannım
Nâ'il ola bir ehl-i derûnun nefesine

Ma'cûn-ı müferrih gibidir neşve-i nutkı
Verir suhanı şevk u ferah kalb-i hazîne

Dervîş-i kalender-revîş âzâde vü lâ-kayd
Hem-seng siyeh hâk ile 'indinde hazîne

Tıb-hâne-i sulbinden o Sokrat-ı kemâlün
Dünyâya vürûd eyledi bir bint-i güzîde

Bir duhter-i pâkîze-güher verdi ki Mevlâ
Her vech ile teşbîhe sezâ dürr-i semîne

Hak vâlid ü mevlûdınun 'ömrin kılıp efzûn
Sıhhatle erişdire nice mâh ü sinîne

Evlâdınun evlâdınun evlâdını görsün
Mazhar olup eltâf-ı hudâvend-i mu'îne

Dogdukda cihâna dedi târihini Vâsıf
Yümn ile şems gibi tulû' etdi Emîne Kt 78

Klasik Türk şiiri dizelerinde en sık anılan meslek erbabı kategorilerinden biri gerek Devlet-i Aliyye gerekse Arap ve Acem edebiyatı sahasında üstat kabul edilmiş ehl-i suhanlardır. Ehl-i suhan; bazen methedilmek, yüceltilmek, ustalıklarının hakkını teslim etmek bazen bir fahriye vesilesiyle onlara denk olunduğunu ya da yaşanılan çağda onların timsali olunduğunu ima etmek veya o büyük söz ustalarının dahi kendi şairlik kudretlerinin altında kalacağını, o ustaların bile kendi kabiliyetlerini kıskanacağını ve büyüklüğü kabul edecekleri iddiasında bulunmak kabilinden muhteva tablolarıyla şiirlerde sözs konusu edilmişlerdir ki bu minvalde adı anılan üstat şairler bir övgüye vurgu malzemesi olarak kullanılsalar da son kertede ekseriyetle müspet bir bakış açısı etrafında değerlendirilmiş olmaktadırlar. Üstat şairlerin olumlu bir zaviyeden şiire malzeme kılınışı kimi zaman devirdaş şairlerden kimi zaman eski ustalardan bazense bir arada, hem eski hem de devrin üstatlarından bahsetmek şeklinde gerçekleşebilmekte kimi zaman tek bir şair kimi zamansa birden çok şair anılabilmektedir. Örneğin Leylâ Hanım'ın marifet denizi olarak vasıflandırdığı dayısı Keçeci-zâde İzzet Molla'nın vefatı vesilesiyle kaleme aldığı tarihinde onu şairlerin reisi unvanı etrafında tavsif ettiği dizeler, Nâ'ilî'nin müzeyyel bir gazelinde yine devirdaşı bir şairi, Sultânü'ş-şu'arâ Nef'î Efendi'yi, Vehbî'nin yine aynı dönemin bir başka ehl-i suhanı olan Hayrî'yi değerlendirdiği dizeler ya da eski üstatlara değinmek bakımından Sâbit'in Bâkî'yi veyahut Vâsıf'ın Nedîm'i methettiği dizeler tek bir şairin müspet manada söz konusu edildiği şiir kesitleridir:

Ey felek feryâd zulmünden senin tâ haşre dek
Kasd-ı cân itmekdesin gelmez sana hîç intibâh

Sen ne cür'et ile kıydın bilmem ey gerdûn-ı dûn
Gitdi gurbetde re'îs-i şâ'irân 'ukbâya âh

Cism-i pâki olmuş iken dürr i bahr-i ma'rifet
'Âkıbet hâk içre pinhân itdin ey çarh-ı siyâh Leylâ Hanım TAR 35/1-3

Vahy-perdâz-ı suhan Nef î-i sâhir ki olur
Her sözü âyet-i mu'ciz gibi dilhâh bize

Cevher-i rûh-ı suhan kim görünür mertebede
Sâha-i arşda Cibrîl ile hemrâh bize

Tengnâ-yı dü-cihân râhzen olmaz etse
Himmetin pîşrev ol ârif-i billah bize

Tâ ki â'dâya ola bezmi gam-engîz-i hased

Feyz-i ikbâl-i neşât ile tarabgâh bize

Ömrün efzûn ede Hak hem ola ol feyz-i neşât
Çâresâz-ı gam-ı pey-der-pey-i cângâh bize Nâ'ilî G 303/8

Hazret-i Hayrî-i dânâ-yı suhan-pîrâya
Şu'arâ zümresi tahsîn ile Hassân derler

Şimdi menşûr-ı belâgatle odur Hâkânî
Zâtı vâlâsına Tugrâyî-i zî-şân derler

Bilirim haddimi pey-rev olamam ey Vehbî
İftirâ ile bana gerçi suhan-dân derler Sünbülzâde Vehbî G 71/8-10

N'ola nakkâd disek Bakîye insâf budur
Ki bizüm nukre-i endîşemüz anun pulıdur
N'ola düşürse bekâyâsını mazmûnlarınun
Hâme tahsîl-i kemâlâtda Bâkî kulıdur Sâbit Kt 6

Olmaz nazîre nazm-ı Nedîm-i suhanvere
Bihûde Vâsıf 'âleme kendin öger gezer Enderunlu Vâsıf G 30/7

Bu hususun bir başka cephesinde ise birden fazla eski ya da dönemdaş şairin bir arada anıldığı fahriye ve methiye dizeleri yer almaktadır. Örneğin Hayâlî, bir fahriye beytinde şiirlerinin fesahat yönünden İmrü'l-Kays'ınkiler gibi olması sebebiyle Kâbe kapısına asılmayı hak ettiğini söylemekte, Nef'î bir fahriyesinde gazel, kıta ve eğer yazmaya yönelse rubaideki seviyesinin bu şiir şekillerin ustası olan Hafız, İbn-i Yemin ve Hayyam'a denk olacağını savunmakta ya da bir kasidesinde şairlik yeteneğini kendini bu mesleğin pirlerinden Feyzî, Nizamî ve Urfî ile karşılaştırarak ortaya koymaya çalışmaktadır:

İmriü'I-Kays gibi oldu Hayâlî hakkın
Bu fasâhatle der-i Kâ'beye asmak kâgıd Hayâlî G 46/5

Hâfız u İbn-i Yemînim gazel ü kıt'ada ger
Söylesem belki rubâ'îde olurdum Hayyâm Nef'î K 51/65

Ger olsa âb u tâb-ı feyz-i tab'ım tab'-ı Feyzîde
Ederdi feyze müstagrak sevâd-ı mülk-i Lâhorı

Nizâmî görse ger tarz-ı kasidem dahı anmazdı
Hadî-i sergüzeşt-i Hüsrev ü Şîrîn ü Şâpûrı

Okundukca bu şi'r-i dil-pezîrim bezm-i 'âlemde
Eder zinde revân-ı Urfî-i merhûm u magfûrı Nef'î K 35/41-43

Klasik Türk şiiri bünyesinde bu minvalde nazmedilen onlarca örnek arasından Neşâtî'nin denklik iletisi çerçevesinde Enverî, Örfî, Fehim, Şifayî, Selim, Nef'î, Mesih ve Kelim'i andığı fahriyesi ya da Nedîm'in Örfî-Enverî, Bâkî-Nef'î ya da Nef'î, Bâkî, Yahyâ, Atâyî, Sâib, Rüknâ, Nevâî, Utbî ve Vassâf'ı denklik-üstünlük vurgusu etrafında söze konu ettiği birkaç kasidesi bu noktada hatırlatılabilir:

Benem ol pak-suhan Enverî-i devrân kim
Hah u nâ-hah ider tab'umı dünyâ teslîm

'Örfî-i mu'cize-perdâz-ı zamânem ki ider
Şi'rüme reşk ü hased nâdire-sencân Fehîm

Nükte-i nazmumı gş itse olurdı bî-şek
Şiîve-i tab'uma dil-beste Şifâyî vü Selîm

Lehce-i Nef'î ile olsa kelâmum n'ola bir
Cevher-i ferd degül kbil-i neng-i taksîm

Suhanum râz-nümâ-yı nefes-i pâk-i Mesih
Kalemüm kâr-kün-ı çûb-ı cihân-gîr-i Kelîm Neşâtî K 7/28-32

Pâdişâhım iki şâ'irdir veren nazma revâc
Merzbûm-ı Hindde Örfî 'Acemde Enverî

'Âlemi leb-rîz-i âvâz eylemişler vasf edüp
Birisi Şâh Ekberi birisi Sultân Senceri

Ben kulun da işte mülk-i Rûmda vasf eyleyüp
Bir senin gibi şehenşâh-ı Ferîdûn-efseri Nedîm K 5/36-40

Bana mirâs kalmışdır benimdir şi'ri Bâkînin
'Aceb mi beytini tazmîn edüp hîç anmasam anı

Velîkin devletinde ihtiyâcım yok o mîrâsa
Dür-i nazmımla pürdür hâmemin ceyb ü girîbânı

Senin gibi veliyy-i ni'metim varken cihân içre
Gelüp Nef'î vü Bâkî benden umsun lutf u ihsânı Nedîm K 22/22-24

Nef'î vâdî-i kasâidde suhan-perdâzdır
Olamaz ammâ gazelde Bâkî vü Yahyâ gibi

Mesnevî semtinde geçmişdir Atâyî cümlesin
Hâletî evc-i rubâ'îde uçar verkâ gibi

Hâsılı her biri bir vâdîde bulmuş imtiyâz
Müstezâd u şarkı vü tahmîs-i şevk-efzâ gibi

Hâme-i mu’ciz-beyânım onların her birine
Bir cevâb ibrâz edüp vâzıh yed-i beyzâ gibi

Hem dahı Tâzî lisân üzre eder îcâd-ı nazm
Buhterî vü Ahtal u Bû Tayyib ü Bebgâ gibi

Lehçe-i Tâtârda kalmaz Nevâyîden pesîn
Fârisî söylerse söyler Sâib ü Rüknâ gibi

Himmet olursa eger mümkindir inşâ-yı suhan
Utbî vü Vassâfı meşhûr eyleyen inşâ gibi

Lâf derlerse eger işte kalem işte devât
Her sözüm isbât mümkin hendesî da’vâ gibi

Hasma hüccetler nümâyân eyleyim kim her biri
Hatf-ı ebsâr eylesin berk-ı felek-peymâ gibi

Âsafâ bu kilki çok söyletmeyim zîrâ onun
Gâlibâ maksûdı çarh-ı dûn ile gavgâ gibi Nedîm K 17/38-47

Şairin şaire bakışı kimi manzumelerde menfi bir eleştiri hatta hakaret boyutunda bir muhtevaya sahip olabilmektedir. Örneğin Leylâ Hanım bir kasidesinde, Fıtnat Hanım’dan daha üstün bir şair olduğunu ifade edip bu sanatda kendisine meydan okumakta, Bâkî bir kıtasında Emri’yi şairlik hünerinden yoksun bir kimse olarak değerlendirmekte, Taşlıcalı Yahyâ Hayâlî Bey’den daha yetenekli olduğunu, ona verilen imkânların kendisine sunulması hâlinde sihir seviyesinde taze şiirler üretebileceğini iddia etmekte ya da bir gazelinde görüldüğü üzere onu koyun çobanı ve zamanın ahmağı şeklinde nitelendirmektedir.

Kandadır Fıtnat gelüp olsun benimle imtihân
İşte meydân-ı suhan işte kalem işte kitâb Leylâ Hanım K 2/18

Şâ’ir olup kişi söz söylemege ey Emrî
Bizdeki tab’ gerek sencileyin gûl olmaz

Dâd-ı Hakdur bu suhan her kişinün Bâkî-vâr
Tarz-ı eş-’ârı pesendîde vü makbûl olmaz

Yüri var buldugun agaca kaşınma miskîn
Sen anun’çün götürü yırtar isen ol olmaz Bâkî Kt 11

Bana olaydı Hayâliye olan hörmetler
Hak bilür sihr-i halâl eyler idüm şi’r-i teri

Ne belâdur bu ki sayem gibi altumda iken
Gün gibi bir ışıgun üsti yanum ola yeri

Ben şecâ'at kılıcıyam ol ışıklar pulucı
Ben savaş güni çeriyem o hemân çerde cerî Taşlıcalı Yahyâ K 7/38-40

Koyun celeplerine döndürme kendüzüni
Rûmili takyesiyle ey ebleh-i zamâne Taşlıcalı Yahyâ G 428/3

San sahibi kimselere menfi ya da müspet bir bakışla atıfta bulunmanın söze konu edilen hünermende eşit olmak ya da ondan dahi üstün olmak şeklindeki bir kurguyla divanlarda bir methiye ve fahriye vesilesi olarak kullanılması mesnevilerde de zaman zaman rastlanabilen bir içerik özelliğidir. Örneğin Leylâ vü Mecnûn'da Fuzûlî, hamisine seslendiği talep ve fahriye faslında, kendini sahirlik hünerinin timsali olan Harut ile karşılaştırıp ortaya koyduğu mucizevi sözlerle ona dahi üstatlık edebileceğini ifade etmekte, yine Hüsn ü Aşk'ın sebeb-i tel'if bölümünde Şeyh Gâlib bulunduğu bir mecliste Hayrabad'ı üzerinden methedilen Nâbî'yi ta'rizane bir üslupla art arda aralıksız sıraladığı tamlamalarla Fars şiirini andıran dili, daha önce söylenenleri tekrar etmesi, hırsızca tavrı ve hayatı boyunca destek görmesine rağmen yine de sanatında gaflete düşmesi gibi nedenlere bağlı olarak olumsuz yönde eleştirmektedir:

Tutsan elini men-i fakîrin
Hak ola hemîşe dest-gîrin

Ben şâir-i Musî-i kelâmam
Sâhirlere mu'ciz-i temâmam

Ben sâbir-i Bâbilî-nijâdam
Hârûta bu işde üstâdam LM B 326-28

Manzûme-i Fârisî-veş ebyât
Bi'l-cümle tetâbû-ı izâfât

İnşâya verir egerçi ziynet
Türkî söz içinde ayn-ı sıklet

Az olsa eger degildi mâni'
Derdik ana belki de sanâyi'
…
Hem bir de bu kim o pîr-i fânî
Almış niçe dürlü nâm ü şânı

Beş dâne şehenşeh-i melek-zâd
Tab'ına keremle etmiş imdâd

Bâzâr-ı cihânda kâmın almış
Meydân-ı suhanda nâmın almış

Böyleyken edip yine tekâsül
Kılmış niçe ma'nîden tegâfül

Bulmağla bir iki hoşca ta'bîr
Erlik midir izdivâcı tasvîr
…
Mebnâ-yı binâ-yı Hayrâbâd
Bir hayırsızın kemâlin îrâd

El-hak çalıp alma kıssadır ol
Hırsızlara hayli hissedir ol

Pîrâne tekellüf etmiş el-hak
Vermiş hele kâr-ı düzde revnak HA B 189-92, 196-200 ve 207-209

Deh-murg'ta kekliğin söz alıp tavusu eleştirdiği faslın temas noktalarından biri tavusun cennet kapucusı iken şeytanı cennete alıp büyük bir hata yapmasıdır ki bu hatanın ardından gerçekleşenler nedeniyle cennetten çıkarılan Hz. Âdem'in yaprakla ayıp yerlerini örtmesinden bahsolunurken örücülerin piri Hz. Şit'in bez dokuyup onu kıyafetlendirdiği ve sonra bu dokuma yanınca iğneyi icat eden, ona delik açıp iplik geçiren terzilerin piri Hz. İdris'in onun için elbise diktiği bilgisi verilmektedir:

Zûr-ı bâzûyla kazardı topragı
Setr-i 'ayb idinmek içün yapragı

Baglayup ol yaprağı meftûl idüp
Ana dek kim bez tokıdı Şît irüp

Niçe yıllar yandılar taglandılar
Pâre pâre ol bizi baglandılar

Yana yana 'âkıbet göyündü ol
Geldi İdrîs anı dikdi geydi ol

Çün ki geysi Âdeme değdi usûl
Hak te'âlâ tevbesin kıldı kabûl DM B 892-96

Heves-nâme'de yer alan İstanbul'daki Darüşşifa bahsinde etıbbanın burada nasıl çalıştığı ve bu kurumunun reisinin / başhekiminin işindeki mahirliği anlatılırken tababet fenninin ünlü üstatlarından Calinus'la mukayese edilmekte ve ona dahi hocalık edebilecek hünerde olduğu ifade edilmektedir:

Yine bir kûşede bîmar-hâne
Nigârın çeşmi bigi bî-bahâne

Anun ma'cûnları her rence dârû
Bulur sıhhat içine girse sayru

Cemî’-i şerbeti sâfî vü kâfî
Leb-i dil-ber gibi her derde şâfî

Yine her kûşesinde zâr u efgâr
Benüm âşüfte gönlüm gibi her bâr

Ki ol zülf-i girih-gîre çekilmiş
Niçe dîvâne zencîre çekilmiş

Yatan her tâb-hâne içre bîmâr
Nedür çeşmümde ‘aks·-i çeşm-i dildâr

Güneş kârûre-i bîmâr-i gamnâk
Nedür karûre hizmetkârı eflâk

Etibbâ hıdmet eyler bî-nihâyet
Kamû fenninde kesb eyler mahâret

Tutarlar nabz olur ma’lûm a’râz
Hem ol a’râz ile teşhîs-i emrâz

Niçe sayrulara sıhhat virürler
Mizâcına göre şerbet virürler

Re’îs anlara bir üstâd-ı hâzik
Ki şâgird itse Câlinûsı lâyık

Hazâkatda bugün sırr-ı Mesîhâ
Gice gündüz işi tashîh-i merzâ HEV B 332-43

Sohbetü’l-Ebkâr’ın ilim ve irfan yolunda yapılan gayretlerin mevcut kötülükleri yok edeceği iletili beşinci sohbetinin örnek olay kahramanı Eflâtun’dur. Kıssaya göre Eflâtun emri altındaki Çinli ressamların kendisi için çizdiği suretlerden siret çıkarma işiyle uğraşırken ve birgün bulunduğu yere bed suretli biri gelir. Eflâtun onun şekline bakarak ön yargılı birtakım çıkarımlarda bulunur ama bu zat tahmin edilenin aksine âlim bir şahsiyet olduğunu gösterir. Bunun üzerine Eflâtun, kıyafetnâme / şemayilnâme işinin faydasızlığını anlayıp önemli olan miyarın suret değil ma’rifet olduğunu kavrar:

Hükemâya olıcak Eflâtun
Meş’al-i fikret-ile râh-nümûn

Oldı âyîne-sıfât işrâkı
Pertev-i hikmetinin müştâkı

Kays-ı ser-geşte gibi meşşâ'ün
Oldılar lem'a-i feyze meftûn

Eyledi kulle-i kûh üzre vatan
Tutdı bir gârda tenhâ mesken

Ser-be-ser tâlib-i 'ilm ü 'irfân
Dâmen-i kûhda tutmışdı mekân

Pîrden olmaya tâ kim destur
Kimse olmazdı şeref-yâb-ı huzur

Kime kim rehber olurdı tevfîk
Bu idi hâsılı destûra tarik

Cem 'idip bir nice sûret-ger-i Çîn
Eyledi hidmet-i nakşa ta'yîn

Her biri Mânî-i resm ü sûret
Gösterirlerdi bu yüzden san'at

Arzû itmese biri hıdmetini
Nakş iderlerdi hemân sûretini

'Arz iderlerdi hâkime fi'l-hâl
Ol da anınla idip istidlâl

Bakıcak safhadaki sûretine
İştigâl eyler idi sîretine

Ya'nî ber-vefk-ı Şemâyil-nâme
Her kıyafet ki yazardı hâme
…
Vardı bir gün ana bir bed-sûret
Kıldı ruhsat talebinde gılzet

Göricek şeklini nakkâş hemân
Didi bu şekle düşer mi iz'ân

Bir mukavvî kâlıbdır bu
Sûret-i cehl-i mürekkebdir bu

Kayd virsek dil-i âsûdemize
Degmeye zahmet-i bî-hûdemize

Çünki Hallâk-ı ezel nakş-i bedi
Eyledi fihris-i ahlâk-ı redi

Şükr kim dîde-i 'ibret bakıyor
Çirk-i mezkûr yüzünden akıyor

Şâhid-i kıssa olup rûy-nümâ
Sözin itmâm idicek çehre-güşâ

Bed-nümâ eyledi âgâz-ı beyân
Yüzin alıp eline didi hemân

Gerçi teslim iderin sözüne hep
Lîk def itdi anı ‘ilm ü edeb

Eyledim tezkiye-i nefs-i le’îm
Galebe kıldı ana tab’-ı selîm

Bulmışam nâr-ı riyâzatla halâs
Kılmışam gışşı karîn-i ihlâs

Kîmiyâ cevherin itdim hâsıl
Kalb-i mâhiyyete oldum vâsıl

Katı yabana da atman harfi
Hele bir tecrübeye değmez mi

Gûş idip hayrete vardı huddâm
Kıldılar hazret-i pîre i’lâm

Pîr ana virdi icâzet âhir
Eyledi sıdk-ı kelâmın zâhir

Bildi külliyye değil kâ’idesi
Yoğ-ımış san’atının fâ’idesi

Âteşe urdı hemân tasvîri
Kıldı destûr-i ‘amel takrîri

Mehek-i tecribe oldı der-kâr
Güher-i ma’rifet oldı mi’yâr SE B 770-82 ve 792-809[194]

Murad-nâme’nin musiki sanatı ve sazendelik ile guyendelik hakkındaki otuz dördüncü babında mutriblere meslek idealleri hakkında bilgi verilip telkin ve nasihatlarda bulunulmakta; makamlar ve usulleri tek tek tanıtılmakta ve hangi makamın günün hangi saatine uygun olduğu ya da hangi fizyonomideki insanların

[194] Benzer şekilde konusu aklın önemi ve daha özelde vezirlerin akıllı olmasının gerekliliği olan on dokuzuncu sohbetin destan kahramanlarından biri ideal vezirliğin timsali olan Nizamülmülk’tür. Yine konusu diline sahip olmak olan yirmi sekizinci sohbetin destan kahramanı imamlık mesleğinin simge şahsiyetlerinden biri olan Nasreddin Hoca’dır.

hangi makamı seveceği bilgisi verilmekte iken bu fennin piri Hz. İdris'e ve büyük üstadı Farabi'ye atıfta bulunulmaktadır:

Bil evvel ki bu 'ilm-i İdrîsdür
Açuk sözü sanma ki telbîsdür

Anı dört ilimden çıkarmış tamâm
Alup biri birine karmış tamâm

Olar hey'et ü 'ilm-i hikmet nücûm
Dahı tıbb imiş söz beyânını um
…
Bu dahı rivâyet olınmışdurur
Buna da 'inâyet olınmışdurur

Ki bu 'ilmi Fârâbî düzmişdürür
Fikir denizinden o süzmişdürür

O komış on iki makâmı usûl
Ki uş bize irişdi buldı vusûl

Hem âvâzeleri o komış yedi
Dahı şu'be dörtdür diyü ol didi

Kalanı ne var ise terkîbdür
Bulardan ulalmışca tertîbdür

Her üstâd kim geldi andan berü
Hüner-mendler ile olup rû-be-rû

Her iki makâmı ya âvâzeyi
Yâhûd şu'bede dutdı endâzeyi MUR B 6120-22 ve 6133-39

Lutfiyye'de tanıtılan mesleklerden ikisi fenn-i tabir ve musiki fennidir ki Sünbülzâde Vehbî rüya tabirciliğinden bahsederken tabiin büyüklerinden fakih, muhaddis, müfessir, şair ve hesap bilgini unvanlarına sahip olması yanında ilk rüya tabiri âlimlerinden biri olarak da tanınan ve tabircilikle ilgili ortaya koyduğu kaidelerin nesilden nesile nakledilegeldiği ifade edilen Muhammed İbn Sirin'i anmış, onun tabir ilminde şekerden daha tatlı eserler verdiğini belirtmiştir. Aynı şekilde musiki ilmi ile ilgili nasihatler bahsinde de XVIII. yüzyılda yetişmiş ve II. Selim'in de sevdiği bir bestekâr olan Rum asıllı kemani Corci'ye atıfta bulunmuştur.

Fenn-i ta'bîrde İbn-i Sîrîn
Yazdı çok nesne şekerden şîrîn LUT B 134

Mûsikî fenni de hikmettendir
'İlm-i ashâb-ı tabî'atdendir

Bilürüm râhat-ı ervâh ammâ
Mâye-i kuvvet-i eşbâh ammâ

Beste-hânlık sana şâyeste degil
Silsilen anlara peyveste degil

Dime mutrible yelellâ yeleli
Olma her tanbûrenin orta teli

Sakınup söyleme şarkı mâni
Nidügin bilme hele Türkmânî

Tab'ın eylerse eger meyl-i nevâ
Bil makâmâtını bî-sît ü sadâ

Olma sâzendelerin dem-sâzı
Çaldırırlar sana şâyed sâzı

Nâya tazyî'-i nefes eylemeli
Üfleyüp ya'nî anı neylemeli

Çalma öyle düdüg-i Mevlânâ
Ki dine adına neyzen mollâ

Perdesizlikdir aman itme gümân
Yakışur sîne-i Corciye kemân

Ne rezâlet diyeler santûrî
Şöhretin ola yâhûd tanbûrî

Def-keşi Tuhfede yazdım sana ben
'Aybdır olma sakın dâ'ire-zen

Nagmede gerçi niçe halet var
Niçe dikkat idecek hikmet var

Olıcak sem'-i hakîkat-âgâh
İşidir niçe sadâ-yı cângâh

Şevkle velveleli âvâza
Bülbülün kondıgı çokdur sâza LUT B 247-261[195]

[195] Vehbî, bu fasıldaki telkinlerinde mealen sunları söylemektedir: Musiki ilmi de hikmetli ilimlerdendir, özel yeteneğe sahip olanların ilmidir. Musikinin insanın ruhunu rahatlattığını, vücuda kuvvet verdiğini bilinir ancak şarkı söylemek sana yakışmaz, soyun sopun bunlarla uğraşmamıştır. Her tanburenin orta teli olup şarkıcılarla yelella yeleli diyerek şarkı söyleme. Şarkı, mani söylemekten sakın, hele Türkmânînin ne olduğunu hiç bilme. Eğer şarkı söylemeyi arzularsan, makamını öğren fakat söyleme. Çalgıcılarla arkadaşlık yapma, ola ki sana da saz çaldırırlar. Mevlâna düdüğü (ney) çalma ki adına neyzen molla demesinler. Aman dikkat et, şüpheye düşüp de utanmazlık yapma, keman, Corci'nin göğsüne yakışır. Şöhretinin tanburî olması veya sana santurî demeleri ne kadar utanç verici bir şeydir. Def çalma hususunu sana Tuhfe'de yazmıştım, ayıp bir şeydir, sakın def çalanlardan olma. Şarkılarda

Genellikle muaşaka, alegori ve menkıbe zemini üzerinden yapılandırılan ve daha çok dinî-tasavvufi iletilere sahip olan nasihatnâme türündeki müstakil mesnevilerde san sahibi meslek pir ve üstatlarına atıfta bulunmaktan başka meslek erbaplarına dair bir başka atıf şekli, anlatıda rol alan 'herhangi bir' meslek erbabından özel ismiyle, meslek ismiyle veya doğrudan meşguliyetini tasvir etmek suretiyle bahsedilmesidir. Bu şekilde nazmedilen metinlere bakıldığında mesleklerin ve hüner ehlinin kurgu içerisinde bazen dekoratif bir unsur olarak bazense kurgunun aktif bir elemanı olarak söz konusu edildiği görülebilmektedir. Örneğin Cemşîd ü Hûrşîd'te Hûrşîd'in dayesi Ketâyûn kurguda zaman zaman aktif bir mesleki tip olarak rol almaktadır. Özellikle tüccar kılığında ülkelerine gelen Cemşîd'den etkilendiğini kendisine açan Hûrşîd'le girdiği diyaloglar ve ona ettiği nasihatlar faslı bu manada dikkat çekici bir tablodur. Ketâyûn zaten bu durumu sezdiğini ifade ettikten sonra bir kayser kızı ile bir bâzârgâna gönül vermesinin doğru olmayacağını söyler ancak Hûrşîd'in yanıtları "Âşığım, bu yüzden elimden bir şey gelmez." manasındadır:

Kız oglansın u atan şâh Kayser
Bu işi ko adun itme bed-ahter

Hemîşe gül gibi adun pâk-dâmen
Hevâ niçün seni itdi çâk-dâmen

Var-iken efser ü taht u keyânî
Neden yâr eyledüri bâzârgânı

Nicesi olısar bu iş müyesser
Ki ola bâzâr-gân dâmâd-ı Kayser
…
Dime anı ki bâzârîdurur ol
Ki derdüm-ile bâzârîdurur ol

Çü bâzirgân melik Cemşîd ola
Revâ ger müşterî Hûrşîd ola

Benüm gözüm-ile görseydün anı
Fidî ideyidün yolına cânı

Bana benlik komadı 'ışkı anun
Vücûdı mı var ansuz tende cânun B 2492-95 ve 2503-06

birçok hâller, dikkat edilmesi gereken birçok hikmetler vardır. Hakikatleri duyan bir kulak olursa, can evinden çıkan birçok sadayı duyar. Şevkle söylenen şarkılara karşı bülbülün bile saza hayran olduğu çoktur.

Hüsrev ü Şîrîn'in, Hüsrev'in Şîrîn'le mehtaba karşı bir meclis kurdurması üzerine kurgulanan elli yedinci faslında da kurgu kimliklerin reel düzlemde faal olarak yer alma örneğinden söz edilebilir. Kurulan bezmde onlara hizmetle görevli huddam arasında yer alan, güzellikleri açısından methedilip bezmde dizeler boyunca meselguluk görevi üstlenen on ziba karavaş ilgili falın uzun bir kesitinde kurgunun faal bir unsuru olarak rol almaktadırlar. Bu güzel karavaşların adlarıyla beraber takdimi şu şekilde nazmedilmektedir:

Hümâyûn u Gül-endâm u Perî-zâd
Semen-sîmâ Hûten-hâtun u Dil-şâd

Dil-ârâm u Cihân-baht u Şeker-nâz
Onıncı Şeh-nevâz-ı bülbül-âvâz

Kamusı şûh u şeng ü pür-zarâfet
Melâhat birle karışmış letâfet

Gözinden tîr ü kaşundan kemân-sâz
Kamu bârîk-bîn ü râst-endâz HŞ B 3204-07

Leylâ vü Mecnûn'da Mecnûn, füsunbazlıkla ve gedalıkla uğraşan iki kişiyle karşılaşır ki kendisini bir geda olarak yanlarına almalarını istediği bu kişiler füzunbazlığı ve gedalığı çoluk çocuklarını geçindirmek için yapmakta olup şahısların çalışma şekilleri ev ev gezip kazandıklarını yarı yarıya bölüşmektir:

Bir rûzî içün olup füsûn-sâz
Her dem kıluruz füsûnlar âgâz

Tâ hâsıl ola ma'âş-ı etfâl
Bir şa'bededir bu gördügün hâl

Bu kanluluga kılupdur ikrâr
Ben eylemişem bunu giriftâr

Sâhib-diyetim ben ü bu hûnî
Gör vech-i ma'âş içün füsûnu

Tâ kim gezip eyleye gedâlık
Bendine kıla girih küşâlık

Her ne kazanır gezende ev ev
Taksîm ederiz arada cev cev

Kısmetde hem etmişiz karârı
Ben yarıyım u bu şahs yarı LM B 1567-73

İçeriğinde işret meclisi tablolarının hayli fazla yer aldığı Cemşîd ü Hûrşîd'te iki âşığı eğlendirmekle vazifeli usta nüva-sazlar ve şairler vardır ki bunlar içinde özellikle Şeker, Şeh-nâz ve Erganûn-sâz isimleri ön plana çıkmaktadır. Örneğin Hûrşîd'in davetiyle Cemşîd'in onun sarayına gitmesini ve bir araya geldikten sonra kurdurdukları işret meclisini anlatan tabloda Cemşîd bir eğlendirme görevlisi mutrib ve şair ve aynı zamanda muhabbet tercümanı olarak birçok perde-sera karavaşı beraberinde getirmiştir ki bunlardan biri hüneriyle kumruları, bülbülleri ve Zühre'yi de kendisine dost edinen Erganûn-sâz'dır. Bir başka tabloda ise şairliği ve muripliği dışında Cemşîd ile Hûrşîd'in ulağı görevini de üstlenen sadık hizmetkâr Şeker, işret meclisinde gazel okumaktadır:

İşaret itti girü Erganûn-sâz
Ki ide bir şi're dahi ol dem âgâz

Elini erganûna sundı ol dem
Ana kumrı vü bülbül oldı hem-dem

Hemân-dem zühreyi dem-sâz itdi
Bu garrâ şi'ri anda âğâz itdi

Cân u dilden ider ol lebi dendânı ârzû
Ya'nî ki dürr ü lâ'l-ı Bedehşânı ârzû

Gönül gözünle yüzüni görelden itmedi
Nergesle tâze lâle-i nu'mânı ârzû CH B 2173-77

Çü nûş-â-nûş sâgarlar içildi
Nikâb-ı şerm yüzlerden açıldı

Şeker 'ûd u nebât kand akıtdı
Bu şîrîn nükteyi âgâz itdi

Kadeh sun hôş görelüm nev-bahârı
Mübârek mevsim ü hoş rûzigârı

Riyâzun sünbül olmışdur buhûrı
Hevânun 'anber olmışdur buhârı CH B 2370-73

Hüsrev ü Şîrîn'de de kurguda aktif bir şekilde rol alan kahramanlardan birkaçının da meslekleri etrafında ele alındığı görülmektedir. Örneğin, Hüsrev'in emriyle Ermen diyarında bulunduğu sırada Şavur'un bir yeşillikte Hüsrev'in bir suretini nakş ettiği

tabloda onun nakkaşlıkta ne denli mahir bir hizmetkâr olduğunun altı çizilmektedir[196] ki tamamladığı resmi Şîrîn'in görebileceği bir ağacın budağına asıp ortadan kaybolacak ve o sırada birçok güzelle birlikte orada bir ayş u işret meclisi düzenleyen Şîrîn bu şaheseri farkedince tıpkı avlanmak isteyen şahinin tuzağa düşmesi gibi surete âşık olacaktır:

Seherden turdı Şâvûr-ı seher-hîz
İrişdi ol muayyen sebzeye tîz

İrürmedin perîler anda dîdâr
Musavver kıldı bir nakş-ı perî-vâr

Bayagı nakşdan dahı müvecceh
Velî her nesnesi ana müşebbeh

Bir agaç budagına asdı gitdi
Yörede turmadı yir kesdi gitdi HŞ B 1225-28

Hüsrev bir gece rüyasında dedesi Nûşirevân'ı görür. Nûşirevân ona yaptığı bir hatadan dolayı dört işine noksan geldiğini ama bu Allah'ın ona dört ihsanda bulunacağını müjdeler. Bu dört güzel şey: Bir sevgili, bir taht, Şebdîz isimli bir at ve Bârbed adında bir musikişinas hizmetkârdır.[197] Nitekim vaatlerden biri olan Bârbed

[196] Zaten Hüsrev'in, nedimi Şavur'dan Ermen melikesi Mehîn Bânû ve yeğeni Şîrîn'i öğrenmesi ve ona âşık olmasının anlatıldığı fasılda Şavur nakkaşlık fennin rüzgârın suretini suya çizebilecek, havaya su yazsa sel bastıracak, denize ateş yazsa denizi yakacak kadar mahir bir üstadı olarak nitelendirilmektedir. Şavur ayrıca mesnevi boyunca nakkaşlık dışında efsungerlik, peyklik, müşavirlik / vezirlik ve muabbirlik vasıflarıyla da anılmaktadır:
Şu resm ileydi nakş işinde üstâd
Ki resm urırdı suda suret-i bâd

Tahayyül kılıcak bir nakş-ı dil-keş
Kalem çekmedin olurdı münakkaş

Ne sûret kim yazardı cânverden
Dahı çâpük düzerdi cânı vardan

Havâ yüzinde su yazsa aka seyl
Deniz mevcinde od çizse yaka zeyl HŞ B 991-94

[197] Ki eydür ceddünem iy nûr-ı dîde
Gönül rencîde kılma cân remîde

Eger dört işine irdiyse noksân
Beşâret k'itdi Hak dört ahsen ihsân

Biri çün merkebünden kesdiler pey
Gönül rahşına andan urmadun key

Bir at ola nasibin adı Şebdîz
K'ola yilden revân endişeden tîz

isimli ehl-i saz mesnevi boyunca bir başka eğlence sanatları ustası Nigisa adlı sesi Hz. Davud'un nefesi ile hemdem bir çengi-mutrib ile sundukları gösteriler ve nihayetinde evlendirilmeleri vesilesi ile birçok tabloda söz konusu edilmiştir. Örneğin, Hüsrev'in Şîrîn için Şavur'un organize ettiği cennet-asa bir meclis kurdurmasının ve bu meclisin yapılan ikramlar, gerçekleşen gösteri ve eğlenceler çerçevesinde tasvir edilmesinin anlatıldığı elli beşinci fasılda Şîrîn'in teşrifi sonrasında yapılan gevher saçımlı karşılama merasiminden bahsedildikten sonra iki âşığın kendileri için hazırlanan tahta oturmaları ve sonrasındaki eğlence tasvir edilirken bu eğlencede iki sultanın birçok hizmetkârı ile beraber bu iki usta muganni de hazırdır ki bunlardan Bârbed Hüsrev'in, Nigisa Şîrîn'in dilinden gazeller okuyarak mesleklerini icra etmektedirler.

Şehün var idi bir sâzende üstâd
Ki sözinden kılurdı Zühre feryâd

Ser-âgâz itse bir savt-ı tarab-nâk
İderdi nice cân ten cübbesin çâk

Çü âvâzın kıla 'ûd ile demsâz
Yanardı 'ûd-veş hem bezm ü hem sâz

Olur idi dahi gâm semmine em
İrerdi zahmesinden zahme merhem

Komış engâma nisbet her sıfâtdan
On iki burc ile altı cihetden

Bilürdi râst her burcun makâmın
Gine ol perdede sâ'at nizâmın

İderdi çekse gönlünden göge yol

İkinci perdeyi sabr itdün âgâz
Mugannün eyledüklerinde nâsâz

Bir ehl-i sâzun ola Bârbed nâm
Ki âvâzına Zühre nûş ide câm

Üçinci virdiler fellâha tahtun
Anun sevgüsini cândan bırahdun

Sana rûzî ola bir taht-ı şâhî
Kim ola 'alemün püşt ü penâhı

Budur dördünci kim ekşi korukdan
Gidüp tatlu kulun acımadun sen

Dil-ârâmun ola bir yâr-ı şîrîn
Ki devrân gözi görmeye nâzirin HŞ B 960-69

Makâmın sâ'atinde burcınun ol

Sıfâtı ba'ı edvâr içre mezkûr
Anılur Bârbeddür adı meşhur

Havâ-dâriydi Pervîzün kadîmî
Musâhib hem-demi vü hem nedîmi

İşâret kıldı şeh aldı ele sâz
Nevâlar kıldı 'uşşâka ser-âgâz

Kopardı kıldan ince âh u efgân
Ki asdı bir kıl ile bin dil ü cân

Düzüp kavlinde nev-rûzî 'ameller
Didi Pervîz dilinden gazeller
…
Kılınca Bârbed kavlini perdaht
Turanlar 'aklını itmişdi derbaht

Nigârun var idi bir hûb çengi
K'ururdı nây u 'udı oda çengi

Nefesde 'Îsâ vü ma'nâda Meryem
Dem-i Dâvûd ile âvâzı hemdem

Nasîbi Zühreden hüsni kamerden
Nigîsâ adı vü tadı şekerden

İşâret kıldı ol serv-i gül-endâm
Ki bir dem tuta çengin bu dil-ârâm

Baş urup aldı ele bir pîr-i dem-sâz
Ki virür söz ile köynüklü âvâz HŞ B 2973-85 ve 2992-97[198]

Hüsrev ü Şîrîn'de meslek erbabı sıfatıyla resmedilen tiplerden bir diğeri hikâye boyunca nakkaşlık, mühendislik, kuhkenlik ve taş ustalığı gibi birkaç hünerde maharet gösteren Ferhâd'tır. Yetmiş altıncı fasılda Şîrîn'den taze süte olan düşkünlüğünü ama bulundukları konum itibariyle taze süte erişememesinin yarattığı hüznü öğrenen Şavur, Şîrîn'e aynı üstadın yanında eğitim gördükleri ancak kendi hameye yönelirken

[198] Benzer şekilde Hüsrev ile Şîrîn'in Ares Irmağı'na dolaşmaya gitmelerinin anlatıldığı elli altıncı fasılda, Hüsrev'in Şîrîn'le mehtapta meclis kurması üzerinden kurgulanan elli yedinci fasılda ya da Hüsrev'in Şîrîn'in yâdıyla kurdurduğu işret meclisi bittikten sonra Şavur ve diğer birkaç nedimi ile bir meclis-i has kurdukları sahnede Bârbed ve Nigisa hünerlerini gösteren usta sanatkârlar olarak yerlerini alacaktır. Yine Hüsrev ile Şîrîn kavuştuktan sonra türlü ihsanlarından biri olarak saraydaki on güzel kenizeki Şavur gibi on has adamıyla evlendirdiği'nin anlatıldığı yüz üçüncü fasılda münasip görülenlerden ikisi Bârbed ile Nigisa olacaktır.

tişeye meyl ettiğini ve mesleğinde Micestî ile Oklid gibi hendese bilginleri ya da Mani gibi musavvirler ayarında olduğunu bildiği mühendis-nakkaş Ferhâd'tan söz eder ve ondan yardım alabilecekleri yönünde Şîrîn'i ikna edince onu saraya davet ederler. Ferhâd, Şîrîn ile yaptığı bu bir nevi iş görüşmesinde taze sütlerin kendisine beklemeksizin ulaşmasını sağlayacak bir ark sistemiyle bir süt çeşmesi ve süt havuzu inşa etme şeklindeki siparişi aldıktan sonra işe koyulur yaklaşık bir aylık süre zarfında pekçok hünerler göstecerek, uz eliyle mesleğini icra edecektir ki işi ehline vermenin faydası da budur:

Çü bildi buyrugı ferzâne Ferhâd
Gözi üzre kodı ol hükme bünyâd

Bilürdi nâzük olur nâzük işi
Kuşandı çüst tutdı çâbük işi

Şu resme şevk ile togrardı taşı
Ki aç etmegi vü derzi kumaşı

Bu kasr önine dek otlag içinden
Kesüp arg eyledi ol tag içinden

İki kat taş döşedi mî-der-mîl
Ki sıgmaz derzine yüz yarılup kıl

Öninde düzdi çeşme bagladı havz
Girü havzun yöresin sebze vü ravz

Şu lutf ile ki görse havz-ı Kevser
Sulana agzı ola gözleri ter

Eli suyından eyle ter düzerdi
Gören boş havzı su sanup yüzerdi

Bir ay mikdârı itdi pîşe havzı
Yasadı çeşme düzdi cûy-ı ravzı

Ki otlakdan sagılsa ir eger giç
Gele süd çeşmeye eğlenmeye hîç

Ne var bilmezler olursa hirâsân
Olur her müşkil iş ehlin âsân

İş âsân istesen üstâda düş var
K'olur üstâdsuz her kâr düşvâr HŞ B 4337-48[199]

[199] Kadılık, vezirlik ve müderrislik örnekleri üzerinden işi ehline vermenin önemine Murad-nâme'nin üçüncü faslında, halkının çobanı ve nigehbanı olan ideal padişahlığın gerekleri ve cihangirlik adabı bahsinde, hükümdarlara hitaben verilen nasihatlerde de değinilmektedir:

Hüsrev ü Şîrîn'de bir meslek erbabı olarak tanıtılıp kurgu içerisinde söz konusu kimliğiyle / hüneriyle var olduğu görülen son isim Hüsrev'e hocalık eden hakîm Büzürgmid'tir ki fasıl yirmi beşte babası Hürmüz'in Hüsrev'e eğitimi için

---

Koma yol kesici-y-ile ugrıyı
Depele vü hoş dut sana togrıyı

Halâs eyleme bunları zînhâr
Birisi ölincek olur sad-hezâr

Sakın 'afv idüp kanı satma yine
Elün çekdügüne uzatma yine

Ki anun içün çekmeyesin 'ikâb
Baçım diyüben ekmeyesin 'ikâb

Ra'iyyetlerün hâlini dâyimâ
Sorup bilgil ahvâlini dâyimâ

Senün oldı çün anlarun hânlıgı
Sana vâcib olur nigeh-bânlıgı

Meseldür şu kim 'âleme hân olur
Re'âyâ koyunlar o çobân olur

Gözedürse işi mükemmel ola
Gözetmezse tizcek mu'attal ola

Her işi şuna vir ki ehli ola
Sakın virme ana ki cehli ola

İmâret vizâretle kâdîlığı
Müderrisliği Hakk'a râzîlıgı

Şuna vir ki hakkın riayet kıla
Ana virme kim halkı gâret kıla

Ki 'âkillar aydur her işün eri
Var anı bilür 'âlemün serveri

Li külli 'amelin ricâlün (Her iş için [ehil] er kişiler vardır)

Şu kim işi nâ-ehline inana
Koya âhirin evvelini sana

Anun ehl-i 'akl adın ahmak didi
Gümânsuz bu sözi muhakkak didi

İşüni sen kâr-dân olana vir
Milküni hem pâsübân olana vir

Memleketde bulmag istersen nizâm
Her işi 'adli cehân olana vir MUR B 562-77

Büzürgmid'i özel bir muallim olarak tutması ve Büzürgmid'in üstün vasıfları şu şekilde nazma çekilmektedir:

Çü Hürmüz sezdi Hüsrevde kiyâset
Zekâ vü 'akl ü temyîz ü firâset

Ana vâcib görür âmuz-gârı
Ki zâyi' eylemeye rüzgârı

Var idi bir hakîm ol 'asr içinde
Yog idi misli Rûm u Mısr içinde

Büzürgûmîd adı üstâd ü dânâ
Kamu aksâm-ı hikmetde tüvânâ

Tâbî'î vü riyâzî vü ilâhî
Mükarrer gönlü levhinde kemâhî

Büzürcimihre ön tilmiz olmış
Son üstâd-ı Büzürgmid olmış

Nasîhat idüp eydür ey hıred-mend
Ne hâcet hod hıred-mend olana pend

Sabîdür Hüsrevüm sanma gabîdür
Sabî olur sabî ger hod nebîdür

Yigirmi bir atadan mülke vâris
Özidür lîk sen ol 'ilme bâ'is

Görürven gevherinde kâbiliyet
Ki bula her hünerde kâmiliyet

Bekâ-yı milk 'adl ü 'ilm iledür
Vefâ-yı 'ilm 'akl ü hilm iledür

Bu mecmû'ında vâcibdür diyânet
Ki bula her denâetden sıyânet

Gerek harç idesün hikmetlerüni
Dirîg itmeyesün hidmetlerüni HŞ B 822-35

Hürmüz'ün Behrâm'ı kendine düşman etmesi ve Behrâm'ın giderek güçlenerek taht tehlikesi hâline geldiğini gören Acem emirlerinin Hürmüz'ü tahttan indirip Hüsrev'i tahta çıkarmayı planladıkları fasılda bu emirler Hürmüz'ün gözüne mil çekerler ve bu haberi alıp Medayin'e gelen Hüsrev tahta oturur ancak aynı haberi Behrâm da almıştır. Behrâm ordu toplayarak Medayin'i alma kararına varır ki bu

durumda yenilgi kaçınılmazdır. Bu gerçeği gören Hüsrev, akıl hocası Büzürgmid ile durumu istişare eder. Meseleyi değerlendiren hace Büzürgmid, remmallık maharetini de kullanarak olacaklara dair öngörülerini sıralar. Buna göre kalırsa kaybedeceğini ama ayrılırsa uzun vadede bahtının sa'd olabileceğini söyler ve Hüsrev de bu öğüdü tutarak tahtı Behrâm'a bırakarak Medayin'den ayrılıp Ermen'e doğru yol alır:

Sa'âdet kulına Hakdan 'atâdur
Ana zor ile cehd itmek hatadur

Kulun kim gördüm ahkâm-ı nücûmı
Aradum tahta-i reml ü rükûmı

Şehe bir yıl uranı artug eksük
Gerekdür sabr ile itmek temessük

Pes irer fâl-ı sa'd ü baht-ı meymûn
Ki ferrine hased iltür Ferîdûn

Ve-lîkin râm-ı devlet Rûm iledür
Bu baba nerdübân ol bûm iledür

Hemân sâ'at binüp Şebdîze Pervîz
'İnâd itmedi vü göç eyledi tiz

Kodı Behrâma taht ü kâr-ü-bârı
Gözetdi ne togurur rüzgârı

Medâyinden çıkup oldı revâne
İrürdi menzil Azerbâycâna

Hem andan aldı Ermen milkine cân
Ki andaydı gönül derdine dermân HŞ B 2556-64

Meslek erbabı kurgu kimliklere reel düzlemde atıfta bulunmaya dair kimi örneklerde ise bu kimselerin daha geri planda, özel adlarıyla anılmaktan ziyade bir kurgu fonu olarak hikâyede rol aldığını görebilmek mümkündür. Örneğin yine Hüsrev ü Şîrîn'inin altmış dördüncü faslında sahne Hüsrev'in av bahanesiyle Şîrîn'in kasrına yolculuk etmesi üzerine kurulmuştur ki Hüsrev bu maceraya iki bin atlı çavuş ve yasavul, beş on bin saka, yüz ellişer ferraş ve micmerdardan müteşekkil büyük bir figüratif hizmetkâr maiyetiyle yol almaktadır:

Bir igne düşse gökden yog idi yir
Kılıç ucından özge turacak yir

İki bin atlu çavuş u yasavul

İki kolda çagırur yurt u savul

Yürürdi kûs u tabl önince bin fîl
Ki giderdi girîv ü şavtı yüz mîl

Bu gavga heybetinden nice ferseng
Yir ürküp tokızıdı seng-ber-seng

Biş on bin vardı sakkâ sıgayup kol
Saçar sahraya su tozmamaga yol

Şeh öninde yüz elli hâs ferrâş
Gül-âb ile kılarlardı yolı yaş

Girü yüz elli micmer-dâr-ı dil-keş
Ururlardı ‘abîr ü ‘ûda âteş HŞ B 5518-24

4.2.1.1.3. Meslek Erbabına Hitap

Mesleki terminolojinin reel düzlemde kullanımına dair önemli bir diğer kategori şiir beninin bir mesleğin erbabına seslenmesidir. Şiirin öznesi; bir teklifini, telkinini, tenkidini, tespitini, teşekkürünü, tebriğini veya temennisini ifade etmek için tabip, saki, mutrib, vaiz, muhtesip ya da sadrazam, vezir, defterdar, nişancı, reisülküttab, kazasker, şeyhülislam, beylerbeyi, kaimmakam, silahdar aga gibi üst düzey devlet memurları başta olmak üzere birçok meslek ehline ve şairliğe bakışı bağlamında kendine hitap edebilemektedir. Örneğin Fuzûlî Leylâ vü Mecnûn’unda, bir teklifte bulunma, nasihat etme ve şairlik mesleğinin değer görmemesinden şikâyet etme vurgusuyla sakiye, Mecnûn’un dilinden düşen gazellerden birinde ise aşk derdinin çaresizliğini belirtirken mualice seslenmekte, söz konusu meslekleri birer ileti gereci kılmaktadır:

Ârâyiş-i sohbet eyle sâkî
Ver bâde mürüvvet eyle sâkî

Bir câm ile kıl dimâgumı ter
Lutf eyle bir iltifât göster

Gam merhalesinde kalmışam ferd
Ne yâr u ne hem-nişîn ne hem-derd

Hem-cinslerüm tamâm getmiş
Söz mülkinden nizâm getmiş

Bir bezmde sen kalupsen ü men
Bu bezmi gel edelüm müzeyyen

Sen ver bâde men eyleyem nûş
Men nazm ohuyam sen ana dut gûş

Bir devrdeyem ki nazm olup hâr
Eş'âr bulup kesâd-ı bâzâr

Ol rütbede kadr-i nazmdur dûn
Kim küfr ohunur kelâm-ı mevzûn

Bir mülkdeyem ki ger yudup kan
Mazmûn-i ibârete çeküp cân

Min rişteye turfe lâ'l çeksem
Min ravzaya nâzenîn gül eksem

Kılmaz ana hîç kimse nezâre
Derler güle hâr ü lâ'le hâre
…
'Aşk derdi ey mu'âlic kâbil-i dermân degil
Cevherinden eylemek cismi cüdâ âsân degil LM B 264-74 ve 989

Saki ve mutrib özelinde birkaç hitap örneği daha verilecek olursa söyleyici Kadı Burhâneddin'in bir gazelinde şiirin sesi sakiden dolu sunmasını mutribden nagme düzmesini istemekte, Ahmed Paşa'da mutribten kendisine "söyle, söyle!" diyen sürahinin sözünü kırmamasını dilemekte, Bâkî'de mutribten bülbül gibi çemende musiki icra etmesini beklemekte, Nedîm'de âdeta rebab kâsesi içinde sunulan taze nagme coşkusunun kendisine saf şarap kadar keyif vermesinden duyduğu memnuniyeti mutribe bildirmekte, Şeyh Gâlib'te ise sakiden kendisini şaraba gark etmesini, kendisine hesap edilemez çoklukta kadeh vermesini talep etmektedir:

Sâkî tolu sun niçe niçe zühd ile perhîz
Mutrib yine düz nagme-i ûd-ı tarab-engîz Kadı Burhâneddin G 6/1

Gel ey mutrib çü kul kul der surâhî
Sıma sözünü ol kavline kâ'il Ahmed Paşa G 177/2

Gül devri 'ayş mevsimidür mutribâ bu gün
Bülbül-sıfât çemende biraz gulgul eylesen Bâkî G 255/2

Şarâb-ı saf kadar keyf verdi ey mutrib
Hurûş-ı nagme-i ter kâse-i rebâb içre Nedîm 135/3

Nâr-ı gama oldu dil kebâb ey sâkî
Tek yanmayam et gark-ı şarâb ey sâkî
Mânend-i habâb-ı bâde gelsin gitsin
Peymâneleri etme hisâb ey sâkî Şeyh Gâlib R 37

Vaiz / hace ve tabib özelinde birkaç hitap örneğine değinilecek olursa söyleyici Nev'î'de vaize varlık defterinde adları olmadığından harabat ehline hesap gününden bahsetmemesini önermekte veya haceye aşk meczupları olarak akıldan yoksun olup sadece muhabbet nüktesini talim etme kabiliyetleri olduğunu hatırlatmaktayken, Bâkî'de vaize ağlamış suretine kimsenin hevesli olmadığını bildirmekte, Fuzûlî'de tabibe tutulduğu hastalığın alametlerini sıralamakta, Nâbî'de vaize neyin iyi neyin kötü olduğunu anlatmak hususunda kendini yormamasını nitekim bu meselenenin malumu olduğunu ifade etmekte, Nedîm'de vaize şaraba tövbe etmesinin onun riyayı terk etmesi kadar zor olduğunu iddia etmekte, Şeyh Gâlib'te Allah'ın mermametine dair insanları ümitsizliğe sevk eden vaizi cehennem ateşiyle korkutmaktan vazgeçmesi yönünde ikaz etmekte, Fıtnat Hanım'da ise aşk hastalarının dermanlarının sevgilinin dudak macunu olduğu inancıyla tabibin deva yöntemlerini faydasız bulduğunu iddia etmektedir:

Harâbât ehline rûz-i hisâbı anma ey vâ'iz
Bizüm hergiz bu varlık defterinde adumuz yokdur Nev'î G 126/3

Meczûb-ı 'ışkuz hîç bizüm ey hâce yokdur 'aklumuz
Mihr ü mahabbet nüktesin talîme ammâ kâbîlüz Nev'î G 195/2

Varmaz erbâb-ı safâ meclisüne ey vâ'iz
Aglamış sûretüne kimse hevesnâk degül Bâkî G 309/5

Tabîbâ kılmışım teşhîs derd-i aşktır derdim
Alâmet âh-i serd ü rûy-i zerd ü eşk-i 'âlimdir Fuzûlî G 101/5

Her şey ki ya memdûh u yâ mezmûmdur
Hep vesvese-i nefs-i bed-i şümûmdur
Tefhîme bana nîk ü bedi ey vâ'iz
Yorma dehenün mes'ele ma'lûmumdur Nâbî R 61

Seninle terk-i riyâ denli güçdür ey vâ'iz
Şarâba tevbe Nedîm-i günâhkâra göre Nedîm G 121/7

Âteş-i dûzahla ey vâiz ko tehdîdi yeter
Nâ-ümîd-i rahmet-i Rabb-i gafûr etdin beni Şeyh Gâlib G 332/7

Mâ'cûn-ı lâ'l-i yârdadır sıhhat ey tabîb
Dil-haste-i muhabbete itme devâ 'abes Fıtnat Hanım G 7/4

Başta sadrazam olmak üzere devletin üst kademelerinde görevli memurlara hitaben nazmedilen daha çok sena, meram ve dua içerikli sayısız dizeden Nâbî'ye ait birkaçına

odaklanıldığında bunlardan birinde İbrahim Paşa'ya hükümdarın silahdarı, temkin sermayesinin sahibi; arif, âlim, âkil ve benzersiz bir vezir, bir diğerinde Musahib Paşa'ya hüneri kendine mülk edinmiş, iftihar edilen bir vezir ve Amucezâde Hüseyn Paşa'ya vezirlerin gözünün nuru, ulemanın kalp kuvveti, vükelanın fark edileni ve hâkimlerin dindar ve salih olanı şeklinde hitap edilmektedir:

Silâhdâr-ı şeh-i dîn sâhib-i sermâye-i temkîn
Vezîr-i 'ârif u 'âlim müşîr-i 'âkil u yektâ K 1/94

Hüneri kimdür iden çâk bu kadar kendüye mülk
Nâmı oldıysa 'aceb mi vüzerâya mefhar K 9/45

Nûr-ı çeşm-i vüzerâ kuvvet-i kalb-i 'ulemâ
Tâc-ı fark-ı vükelâ kurra-i 'ayn-ı hükkâm K 13/62

Saki, mutrib, vaiz / hace, tabip ve devlet ricali memurlara yönelik çok sayıda hitap dışında şiir beni örneğin Necâtî'de bağbana seslenerek servi sevgilinin gülşende salınmasının çınarın elini / yaprağını uzaklaştırmasına bağlı olduğunu belirtmekte ya da musavvire eğer sevgiliyi tasvir ederse boyunu servi, ağzını gonca, kulağını gümüş renginde çizmesi yönünde ısmarda bulunmakta, Nev'î'de kâtipten sevgilinin boyunun vasfını yazarken yavaş hareket etmesini dilemekte, Hayâlî'de müneccime felekte görüp hilal sandığının aslında dünyaya havadis oklarını atan bir yay olduğunu bildirmekte, Sâbit'te hatibe kitap ve sünnete uymasını öğütlemekte ya da şahneden ağyarı bir yere götürüp asmasını talep etmekte, Sünbülzâde Vehbî'nin bir gazelinde ise hayyata servi boylu sevgilisinin nazlı bir şekilde salınırken giymesi üzere yeşil bir elbise siparişi vermektedir:

Çün serv dost nâz ile gülşende salına
Ey bâg-bân çinârun elin al yabana at Necâtî G 33/6

Ey musavvir eger ol yârı idersen tasvîr
Serv-kad gonca dehen sîm-benâgûş olsun Necâtî G 430/3

Ey kâtib eger vasf-ı kad-i yâri yazarsan
Nâzük revişün yirleridür eyleme sür'at Nev'î G 29/4

Hilâli çarhda gördün ne sandın ey müneccim sen
Havâdis okların atmaga dünyâya kemândır bu Hayâlî G 461/3

Kitâb ü sünnete uy ey hatîb-i hôş-nagme
Hevâ-yı nefsüne uyma bizüm imâm gibi Sâbit G 348/2

Ey şâhne senündür götüri salb ü siyâset

Agyâra âmân virme götür bir yire çek as Sâbit G 179/3

O serv-i ser-keşim dâmen-feşân-ı nâz olup gezsin
Kabâ-y ı sebzin ey hayyât boyunca berâber kes Sünbülzâde Vehbî G 12/3

Klasik Türk şiiri dizelerinde meslek erbabına hitap etmeye dair dikkat çekici bir başka husus şairin kendine seslenmesidir. Divan şairleri kasidelerin fahriye ve dua bölümleri ile gazellerin son beyitleri başta olmak üzere şiirlerinde yer yer iç konuşma tekniğine başvurmaktadırlar ki şairin kendini muhatap aldığı bu tür söylemlerin kimisi övgü maksadıyla nazmedilmekteyken kimisi meslekle ilgili şahsi fikirler ve kararlar ya da poetik değerlendirmeler içermektedir. Örneğin Necâtî, dünyada isminin daima anılabilmesi için tutması gereken işin şairlik olduğunu ima etmekte, Nedîm şiirini tertip etmeme nedeni olarak nazmındaki kıvılcımların divanın yapraklarını yakmasından korkmasına bağlamakta, Enderunlu Vâsıf bedava gazel yazmaktan usandığını bildirip biraz da getirisi olan tarih ve kaside inşasına yönelmeye karar vermekte, Fıtnat Hanım ise şairlik tabiatının kişiyi afet denilemeyecek bir kişiye dahi meftun ederek aşk belasına sebep olduğu kanaatini taşımaktadır:

Bir iş it kim anılasın dünyede
Ey Necâtî fâ'ilâtün fâʿilât Necâtî G 28/7

Nedîmâ şi'rimi tertîb ederdim korkarım ammâ
Yaka nazmımdaki sûz u güdâz evrâk-ı dîvânım Nedîm G 85/5

Biraz da gayrı târih ü kasîde eyleyem inşâ
Bana hasbî gazelden Vâsıfâ zîrâ usan geldi Enderunlu Vâsıf G 129/15

İder bî-âfete elbette Fıtnatâ meftûn
Belâ-yı aşka sebeb tab'-ı şâ'irriyyet imiş Fıtnat Hanım G 27/5

Nâbî'nin kendine seslenmek suretiyle şairlik mesleği ile ilgili nazmettiği bazı fikirlerine bakıldığında nazm kâfilesinin mana hırsızlarından, yan kesicilerden sakınılması, şiir kumaşının müşteri olmaksızın boş yere ölçülüp biçilmemesi görüşlerini benimsediği ve şiire yönelme sebebinin bu türün hikmet sırlarını incelikli olarak beyan etme kabiliyeti ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır:

Düzd-i ma'nâ kara hırsuz gibidür ey Nâbî
El-hazer kâfile-i nazma sunan reh-zenden G 586/9

Bî-müşterî kalem-zen-i nazm olma Nâbîyâ
Kâlâ-yı şi'r yok yire endâzelenmesün G 587/5

Teveccüh itmez idüm şi’re Nâbîyâ bu kadar
Beyân-ı sırr-ı hikem olmayaydı mazmûnı G 858/5

4.2.1.1.4. Mesleki Değerlendirme ve Yönlendirmeler

Klasik Türk şiirinde meslekler bahsinin önemli bir başka faslı türlü bağlamlar çevresinde mesleki çıkarımlarda ve tavsiyelerde bulunmaktır. Bu değerlendirme ve yönlendirmeler, kimi zaman hirfet ehli olmanın önemine ya da iş ahlakı gibi meslek erbabında bulunması gereken hasletler üzerinden meslek ideallerine dair genel-geçer kabullerin hatırlatılması şeklinde kimi zamansa tek bir mesleğin; uğraş alanı, prensipleri, ehemmiyeti ya da erbabına verebileceği zarara yönelik kişisel saptamalar yapılması biçiminde nazma çekilmektedir. Örneğin şiir dizelerinde kendisine en çok atıfta bulunulan meslek alanı fenn-i şiir ve o işin üstadı olan erbab-ı şiirdir ki klasik Türk şiiri nâzımları fahriye ve hasbihâl dizeleri başta olmak üzere bu hususta poetik çerçevede genel-geçer ya da şahsi boyutta birçok değerlendirme ve yönlendirmede bulunmuştur:

Necâtî: a) Ey Necâtî, şiirinin mahlasını daha sevimli kıl çünkü yemeğin sonundaki taze helva leziz olur.

Şîrîn-ter eyle mahlâs-ı şi’rün Necâtîyâ
Ki olur ta’âm sonına halvâ-yi ter lezîz G 54/ 6

b) Daima iyi gazel yazmak, her beyitte zarafet göstermek dünyanın tamamına ziyafet vermek kadar zordur.

Gücdür ne kadar dir isen ey dil
Tarz-ı gazeli re’âyet itmek

Her bir kişinün murâdı üzre
Her beytde bir zarâfet itmek

Âsân degül a benüm efendim
Dünyâyı bütün ziyâfet itmek Kt 49

Bâkî: Şiir tarzı hem zarifane hem levendane olmalıdır.

Bâkîyâ tarz-ı şi’r böyle gerek
Hem zarîfâne hem levendâne G 471/7

Fuzûlî: Akıllılık daima ilim âleminde dolaşır ve şiir fenninin üsluplarından habersizdir. Şiir zevki gerçekte bambaşka bir âlemdir ki bu iki âlemi birden kuşatmak gayet zor bir meziyettir.

Hıred-mendî ki dâ'im 'âlem-i ilm içre seyr eyler
Esâlib-i fünûn-i şi'rden elbette gâfildir
Mezâk-i şi'r hem bir özge 'âlemdir hakîkatte
İki 'âlem müsehhâr eylemek gâyette müşkildir Kt 11

Taşlıcalı Yahyâ: Şairlik mesleği ilginç bir saltanat şeklidir zira şair ölse de divanı dünyadadır.

Ne 'aceb saltanat olur şu'arâ saltanatı
Öle Yahyâ gibi dîvânı tura dünyâda G 368/5

Nev'î: a) Bize söz zümresinin hayalleri gerekmez zira şiirden garez kişinin hasbihâl etmesidir.

Bize Nev'î gerekmez zümre-i kâlün hayâlâtı
Garaz şi'ri kişinin hasb-i hâlin nâtık olmakdur G 86/6

b) Bizim bu sade nazmımızı sanat ehli beğenmese de gam değil, zira âşıkane söz böyle olur.

Bu sâde nazmı ehl-i sanâyi' begenmese
Nev'î ne gam bizüm sözümüz 'âşıkânedür G 101/5

c) Sevgilinin dudağı için ruh vericidir dense boş söz değildir. Zaten şairin ruhsuz söz sarfetmesi beklenemez.

La'l-i lebüne rûh disem lâf degüldür
Şâ'ir sözi bî-rûh ola insâf degüldür G 124/1

Nev'îzâde Atâî: Şiir; sırların gönlü bağlı goncası, niyaz erbabının hediyesi, ruh kuşunun nagmesi, yardım eserlerinin önde geleni, gayb âleminin nadiresi, şüphesizlik ihtimalinin düğümüdür. O, bazen sevgilinin lütuf vasıtası bazen gurbettekilere sevk edilen bir tercümedir. Gönül ehline gönül eğlencesi olup âşığın eğlendiği bir efsanedir ve şairler mana içkisinin küpüdürler.

Şi'rdir gonca-i dil-beste-i râz
Şi'rdir tuhfe-i erbâb-ı niyâz

Şi'rdir zemzeme-i tâ'ir-i rûh
Şi'rdir evvel-i âsâr-ı fütûh

Şi'rdir nâdire-i 'âlem-i gayb
Şi'rdir 'ukde-güyâ-yı lâ-reyb

Gâh olur vâsıta-i lutf-ı habîb

Gâh olur terceme-i sevk-ı garîb

Gönül eğlencesidir ehl-i dile
Eglenir ‘âşık ol efsâne ile
…
Şu’arâ oldı mey-i ma’nîye hum
Raziya’llâhü ta’âlâ ‘anhum’ SE B 2888-92 ve 2957

Nâ’ilî: Her kişilik nazma tatlılık veremez. Söz söyleme lütfu ve edanın güzelliği Allah vergisidir.

Her hâm tabî’at veremez nazma halâvet
Lutf-ı suhen ü hüsn-i edâ dâd-ı Hudâdır K 14/71

Neşâtî: Ey Neşâtî, eğer şairin sözü hoş tabiatlı ve korkusuz olmazsa icaz ve sihir yüklü söz nasıl ortaya çıkar?

Söz Neşâtî böyle hoş-tab’âne bî-pervâ gerek
Şâ’irün i’câz ile sihr-i beyânın kim bilür G 24/5

Nâbî: a) Gazel zahiri ve batını mamur eden, surete ve manaya yardımcı olmalıdır. Ayrıca gazelin söz mahzenine hırsızlık malı girmemeli ve nutuk ticaretgâhında bulunan güvenilir bir ev olmalıdır.

Zâhir ü bâtını ma’mûr ü metin olsa gazel
Sûrete yâver ü ma’nâya mu’în olsa gazel

Girmese mahzen-i elfâzına düzdîde-metâ’
Bender-i nâtıkada beyt-i emîn olsa gazel G 487/1 ve 6

b)Ey Nâbî surete değil manaya bak zira satır eğik olsa mana yinede bozulmayacaktır.

Sûrete itme nazar ma’nîye bak ey Nâbî
Satr kec düşse de olmaz yine muhtel ma’nâ G 861/11

c) Şair orijinal manalar düşünmeli, sözünü gereksiz sözlerle doldurmamalı zira yaprak vermeyen meyveye kimse itibar etmez. Taze olmayan istiare söze lezzet katmaz, mana gizeminin ahusunu tuzağa düşürmek gerekir. Şiir ve inşa için istişareye muhtaç bir düğümü ve çözümü olması gerekir denmemelidir. Onların meali az olmalı, söylenişi kulağı tırmalamamalıdır. Zorlayıcı sözlerle hoş renkli şiir ve inşa olmaz çünkü saf olmayan çerağ gecenin gözünü aydınlatamayacaktır. Garip sözle mana süslenmez, mana rahatlıkla yorumlanabilecek kapalılıkta olmalıdır. Düğümlü sözün safası yoktur ki durum üzümün rinde neşe verememesi gibidir.

Ma’nî-i tâze fikr it itme lugâte memlû
Kim eyler i’tibârı berg-i ne-dâde bâre

Bî-tâze isti’âre olmaz lugatde lezzet
Âhû-yı gayb-ı ma’nî düşmek gerek şikâre
…
Dinsün mi şi’r ü inşâ öyle mu’akkadâne
Kim ola hall ü ‘akdi muhtâc-ı istişâre

Endek ola meâli nâ-gûş-zed makâli
Her satr ola mü’eddâ Kâmûs’ı ihtizâra
…
Müşkil lugâtla olmaz hoş-reng şi’r ü inşâ
İtmez çerâg-ı mağşûş çeşm-i şebi inâre

Olmaz garîb elfâz ârâyiş-i ma’ânî
Ma’nî gerek nühüfte ta’bîr-i âşikâre

Nâbî safâsı yokdur elfâz-ı ‘ukde-dârun
Engûr neş’e virmez rind-i’usâre-hâre G 802/2-3, 6-7 ve 9-11

d) Bu denli külfetsiz, sade ve gönül açan güzel şiir söylemek varken muğlak şiirler yazmak gereksizdir.

Ne lâzımdur düşürmek şi’ri Nâbî kayd-ı iglâka
Bu denlü bî-tekellüf sâde şi’r-i dil-güşâ dirken G 621/5

e)Şiir binası öyle yüce olmalıdır ki zemininden itibaren mana âlemi görülebilmelidir.

Binâ-yı şi’r Nâbî öyle ‘âlîter gerekdür kim
Nümâyân ola sahn-ı ‘âlem-i ma’nî zemîninden G 563/9

f) Nâbî sade yüzlüler gönül papağanının aynasıdır. Bu nedenle gazel de sade olsa şaşılır mı?

Çün sâde-rûlar âyinedür tûtî-i dile
Nâbî gazel de sâde olursa ‘aceb midür G 172/7

g) Ey Nâbî, taze söz ışığının takipçisi ol. Herzaman duyulmamış tazelikte şiirler göster.

Lem’a-yı tâze-gûyâ pey-revlik eyle Nâbî
Eş’âr-ı âbdârı hep nâ-şinîde göster G 186/7

h) Acem’in sözünü Türkçe şiire çevirmek başkasının elbisesini bozup entari yapmak ve başkasının şiirini kendi sözüne katıştırmak birçok kaptan türlü yemekler almak gibidir.

Câme-i gayri bozup ‘anteri yapmak gibidür
Nazm-ı Türkîye çevirmek ‘Acemün güftârın

Bir nice zarfdan almak gibidür dürlü ta’âm
Eylemek halt sözinde digerün eş’ârın G 550/5-6

ı) Gazeli ses ve makamla teşhir etmek tazeleri çengi şekline bürümeye benzemektedir.

Gazeli savt u makâmât ile teşhir itmek
Çengiler şekline sokmak gibidür tâzeleri G 867/7

i) Bir şiirde saf mana cuş etmeyecekse şairler devat küplerinin başını boş yere açmasın.

Böyle cûş itmeyicek ma’nî-i sâf ey Nâbî
Atmasın hum-ı devât-ı şu’arâ ser-pûşın G 573/9

j) Ey şiir sahasında garip sözler satan kişi unutma ki gazeller bütünü bir sözlük nüshası değildir.

Ey şi’r miyânında satan lafz-ı garibi
Dîvân-ı gazel nüsha-i kâmûs degüldür G 167/8

k) Şuara güruhunun medh vadisinde riyakâr tabirleri nedeniyle kendisinden şüphe duyulduğu bilinmektedir ancak Allah şahittir ki benim (Ca’fer Paşa’ya dair) bu methimde zerre kadar riya yoktur.

Vâdî-i medhde ta’bîr-i riyâ-gûne ile
Müttehemdür bilürüz gerçi gürûh-ı şu’arâ

Lik Allâh bu da’vâma benüm şâhiddür
Yok bu medhümde benüm zerre kadar bûy-ı riyâ K 18/19-20

Sâbit: a) Gazelde sözün şartı sadeleştirmedir. Hüner ehlinin sözü az ama öz olmalıdır.

Gazelde şart-ı suhen ihtisârdur Sâbit
Makâl-i ehl-i hünerdür bu az olur öz olur G 126/6

b) Nazm ipliğine usulsüzce dizilen sözle ancak derd ü elem çekilir. Ne dediğini bilmemek anlayışı kıt, şair geçinen düşüncesizlerin işidir ki onların düşük ahenkli saçma sözleri birbirine uymaz.

Hîç söz olsun mı o kim nâzım-ı nâ-hencârı
Rişte-i nazma çekince çeke bin derd ü elem

Söz dinür mi ana kim anlamaya söyledügin

O sefih-i müteşâ'ir o har-ı lâ-yefhem

Sözleri saçma biri birine uymaz nitekim
Nagme-i zîr-i nevâ-güsterî-i perde-i bâm K 17/65-67

c) Mermerde yapılan ince ekmeğe minnet etme. Eğer dişin (yeteneğin) varsa şairlik gibi ekmekli bir iş yoktur.

Dâkîk-i hâss-ı mermer nânına minnet mi var Sâbit
Dişün var ise şâ'irlük gibi etmekli kâr olmaz G 140/3

d) Dilber seni bir şekil göstermek suretiyle tuzak kurarak avlar. Nitekim filozofun sermayesi kırtasiyedir.

Sana sûret gösterüp san'atla dilber sayd ider
Bunda kırtâsiyedur sermâyesi ferzânenün Sâbit G 215/4

Sünbülzâde Vehbî: a) Söz değeri yüksek bir cevherdir ki ciğersiz merdi bahadır eder. Tabiata kuvvet kahramanlık eserlerini hatırlatan, harekete geçiren şiirlerle gelir. Bu yüzdendir ki bazı ashab gaza anında şiir okumuştur ve bu âdet hâlâ uygulanmaktadır. Nazenin hayal, güzel bir şahiddir ve şairler için ondan başka sevgiliye ihtiyaç yoktur. Şair, gayb lisanının tercümanı ve hakikatlar lügatidir. Rivayet odur ki Hz. Peygamber beyanı sihirle, şiiri ise hikmetle özdeşleştirmiştir. Nitekim Ka'b u Hassan gibi şairlere daima iyi davranmıştır. Nizami bir hamsesinde şiir için peygamberlik cüzü, demiştir. Herkes şair olmak istese de bu yetenek Allah'ın takdir ettiği bir feyzdir:

Suhan bir gevher-i 'âlî-bahâdır
Ki eyler bî-ciger merdi bahâdır

Gelir eş'âr ile tab'a celâdet
Eder tahrîk âsâr-ı şecâ'at

Gazâda şi'r okurdu ba'zı ashâb
O 'âdetdir henüz âyîn-i i'râb
…
Hayâl-i nâzenîndir şâhid-i hûb
Ne lâzım şâ'irâna gayrı mahbûb
…
Lisân-ı gayba şâ'ir tercemândır
Zebân-dân-ı hakâyık şâ'irândır
…
Olundu Fahr-i 'Âlem'den rivâyet
Beyâna sihr denmek şi're hikmet

Ederdi şi’re tahsînler o sultân
Degil mi şâ’irânı Ka’b u Hassân

Nizâmî hamsesinde bâ-sarâhat
Demişdir şi’r içün cüz’-i nübüvvet
…
Egerçi herkes ister ola şâ’ir
Hudâ feyz etmese ammâ ne kâdir M 6/8-10,15, 20,23-25, 37

b) Bazı şairler derbeder bir görünümle makam sahiplerini gezip kapılarda güya ilahi okur, isteklerini dile getirip eserini âdeta dilenci torbasına dönüştürür ki hayır sahipleri bu acizlenmeyi görüp yardımda bulunma zarureti hissderler. Maazallah bu bir rezalettir. Nitekim şiir bir ticaret gereci değildir… Ne tarz renkli şiir söylesem hepsini ruhumun sefa bulmasını sağlamak için söyledim.

Gezip ol derbeder ashâb-ı câhı
Kapılarda okur gûyâ ilâhî

Sü’âlin feth edip her dürlü bâbın
Dilenci torbası eyler kitâbın

Bu ta’cîzi görüp ashâb-ı hayrât
Zarûrî etdi sedd-i bâb-ı hayrât

Ma’âza’llâh nedir böyle rezâlet
Ki eş’âr ola ma’nâda ticâret
…
Ne gûne nazm-ı rengîn etsem inşâd
Safâ-y ı rûh içün eylerdim îrâd Mes 7 / 49-52 ve 55

c) Şair odur ki Hassan gibi Cebrâil’in nefesi sözünü onun kalbine bırakmış olsun. Söz mülkünün hükümdarı olmak kalemiyle hayal fermanına söz tuğrası çekebilmek demektir. Nice şair şeklinde isimlendirilen kimse vardır ki ömür gecesinde henüz söz rüyası görmemiştir. Şairlik ona âdeta mecazi bir yakıştırmadır çünkü o gerçekte sözün ne demek olduğunu bilmemektedir. Gazel yazmaya meyledenler, iyi şiir yazmak isteyenler öncelikle ilimle meşgul olmalıdır. İlim ve şiir manada eştir ki nadan şairle sözün iyisi bir araya gelmez. Kişi sözün mana yüklü nüktelerini bilmek istiyorsa öncelikle mana ilminde maharet kazanmalı, söz mecrasında istiare, kinaye daima hakikatla beraber akan mecazlar olmalı, sevgilinin yüzü doğru bir teşbihle anlatılacaksa vech-i şebehten anlıyor olunmalı, eğer söz ankası havalanacaksa mutlaka Arapça ve Farsça adlı iki büyük kanattan istifade edilmelidir.

Şâ’ir oldur ki anın kalbine Hassân gibi

Nefha-i Rûh-ı Emîn eyleye ilkâ-yı suhan

Hüsrev-i mülk-i suhan ana denir kim kalemi
Çeke menşûr-ı hayâlâtına tugrâ-yı suhan
…
Nice şâ'ir deyü ta'bîr olunur anlara kim
Şeb-i 'ömründe henüz görmeye rü'yâ-yı suhan

Şâ'iriyyet ana isnâd-ı mecâzîye çıkar
Bilmeye ol ki hakîkatle mü'eddâ-yı suhan

Talib-i nazm-ı gazel 'ilme çalışsın evvel
Leyte şi'rî deyü eylerse temennâ-yı suhan

'İlm ü şi'r ikisi ma'nâda mürâdifler iken
Bir midir şâ'ir-i nâdân ile dânâ-yı suhan

Evvelâ 'ilm-i ma'ânîde mahâret lâzım
Bilmege nükte-i serbeste-i ma'nâ-yı suhan

İsti'ârât u kinâyât u hakîkatle mecâz
Dâ'imâ olmadadır cârî-i mecrâ-yı suhan

Ahsen-i sûret-i vech-i şebehi bilmeyicek
Neye teşbîh olunur vech-i dil-ârâ-yı suhan

Fârisî vü 'Arabî'den iki şehbâl ister
Tâ ki pervâz-ı bülend eyleye 'Ankâ-yı suhan K 51/2-3, 23-26

d) Şiir ve inşa hünerlerin en yücesi yani marifetlerin en güzelidir. Şairlerin talihi gaipten gelen oklar gibidir, şiiri kötülemek büyük bir ayıptır. Rind bir şair olup irfan meclisini süslemek ne büyük mutluluktur. Usta şaire sultan unvanı verip divan sahibi diyerek şanını yüceltirler. Özellikle şair, fazilet sahibi olup, ilimlerin esrarına feyz kaynağı olmalıdır. Şiirini ilme uygulamalı, ince manalar yüklü mefhumları bilmelidir. Yani gönül aynasını parlatıp bikr-i manayı sinesine çekmelidir. Sözü papağan gibi söylemeli, şiirleri şekerle eş olmalıdır:

Şi'r ü inşâ hünerin a'lâsı
Ya'nî her marifetin ra'nâsı

Şu'arâ tâli'idir sehmü'l-gayb
Şi're ta'n eylemedir gâyet 'ayb

Ne safâ rind-i suhandân olmak
Zîver-i meclis-i 'irfân olmak

Şâ'ir-i mâhire sultân dirler

Şan virüp sâhib-i divân dirler

Bâ-husûs ola fezâ'il-perver
Feyz-i esrâr-ı 'ulûma mazhar

Şi'rini eyleye 'ilme tatbîk
Bile mefhûm-ı ma'ânî-i dakîk

Ya'nî safvet virüp âyinesine
Bikr-i ma'nâyı çeker sînesine

Söyleye tûtî gibi güftârı
Ola hem-kadr-i şeker eş'ârı LUT B 296-303

Şeyh Gâlib: a) Ehl-i suhan bu söze Kur'an gibi iman eder ki şairin acze düşürme rütbesi hayal gücüdür.

Bu söze Kur'ân gibi îmân eder ehl-i suhan
Şâirin Gâlib tahayyül rütbe-i i'câzıdır G 55/7

b) Hafif ruhlu, ferah tabiatlı ol, mananın ruhunu gör, zor mısra ile uğraşmak halka zorluk çıkarmaktır.

Sebûk-rûh ol küşâde-meşreb ol gör rûh-ı ma'nâyı
Tevaggul mısrâ-ı müşkille halka müşkil olmakdır G 91/2

c) Şiir ve fesahat yok olsa Kur'an'ın da üstünlüğü ortadan kalkar. Söz düzen şair kalmasa Allah'ın burhanı noksan kalır.

Ger şi'r ü fesâhat olsa nâ-yâb
Kur'ânın olur bu fazlı güm-yâb

Ger kalmasa şâir-i suhan-dân
Burhân-ı Hudâ bulurdu noksân HA B 792-93

d) Şair demek, gönül ehli olmak; hoş meşrepli, aşırılığa gitmeyen bir yaratılışa sahip olmaktır. Şairliğe yanma ve dert çekme lazımdır. Âdeta sıkıntı ve belanın onun mülazımı olması gerekmektedir. Şair, yüze ve dudağa tenezzül etmez, çemende görülmedik güller açtırmak ister. Her yolda koşar ve hayal şahiniyle hayal ceylanını kapar. Hayalin çıkmaz yoluna girince dedikodu devine çarpılmaz. Bilgiden söz açılınca o bahse dalmaya gücü yetecektir. Düşüncesi şarap denizine dalsın da göreyim onu, o denizden inci çıkarsın ama daha önce söylenmiş sözü değil. Bu türden söz söylemekle övünen kişi bir yumurta yumurtlayana kadar birçok kavgaya girişen tavuk

gibidir. Temiz meşrepli rint bir şair, şöyle bir söz söylemiştir: Daha önceden söylenmiş, ağızdan ağıza çiğnenmiş söz söyleme ve böyle bir edaya el değme:

Şâir deme ehl-i dil demekdir
Hôş-meşreb ü mu'tedil demekdir
…
Şâirlige sûz ü derd lâzım
Endûh u belâ olur mülâzım

Rûy u lebe etmeyip tenezzül
Açsın çemeni görülmedik gül

Her râhda eyleyip tekâpû
Şâhîn-i hayâli ala âhû

Girdikde girîve-i hayâle
Çarpılmaya dîv-i kîl ü kâle

Açılsa mebâhis-i maârif
Kilki ola hasb-i hâle vâkıf

Deryâ-yı şerâb-ı fikre dalsın
Anı göreyim ki gevher alsın

Gevher dedigim degildir ol söz
Kim bir yere gelmiş ola kaş göz

Mânende-i mâkiyân-ı garrâ
Yek beyzâ hezâr fahr ü da'vâ
…
Bir şâir-i rind-i pâk-meşreb
Dedi bu sözi makâma enseb

Hâyîde edâya sunma kim el
Bir kerre dahi demişler evvel HA B 802, 805-12 ve 818-19

Enderunlu Vâsıf: a) Âşık sevgiliye sende gözüm var dediğinde galiba sevgili, bir şaire ait olduğundan bu sözü yalan bulmuştur.

Gülüp kaçdı gözüm var sende dedikde sözüm zannım
Kelâm-ı şâ'ir olduğundan ol şûha yalan geldi G 129/13[200]

[200] Şairlik mesleğinin bu özelliğine erbab-ı suhan tarafından birçok kez temas edilmiştir:
Servi Necâtî kaddüne benzer didi ise
Lutf it sen ana kalma ki şâʿir yalancudur Necâtî G 89/7

Şâʿire lâf-ı riyâyı satamazsın zâhid
Ki yalanı bilür elbette ki yalan ehli Necâtî G 619/6

Ne tozlar kopartır ise semend-i tab'ı çâlâkim

b) Şiir sonunda dua etmek bir şairlik âdetidir.

Hakk'a el aç kıl du'â sıdk ile şâh-ı 'âleme
Söz tamâmında du'âdır şâ'irânun 'âdeti K 20/162

c) Padişahım, küstahça sözlerimi affedersen fahriye vadisinde sanatını arz etmek, fahriye menzilgâhında bir üzengi fırlatıp himmet atını mana sınırına sürmek ve böylece şahların beğeneceği nazm kumaşını hasetlerin seyredip kibir elbiselerini kıskançlık pençesi ile parçalanmasını isterim. Bu yaptığım bir kendini beğenmişlik değil meslektaşlarımla giriştiğim bir hüner kavgasıdır ki onunda rüzgârı tamamen şairlik yeteneğini ortaya koyma gayretidir.

Afv edersen pâdişâhım vaz'-i küstâh-ânemi
Eyleyem fahriyye vâdîsinde 'arz-ı san'atı

Bir üzengi parladıp menzil-geh-i fahriyeden
Süreyim ser-hadd-i ma'nâya semend-i himmeti

Seyredip kâlâ-yı nazm-ı şeh-pesendim hâsidün
Pençe-i reşk ile çak olsun libâs-ı nahveti

Bu enâniyyet degül hâşâ hüner gavgasıdır
Ana da bâdî hemânâ şâ'iriyyet gayreti B 129-132[201]

Gözüne tûtyâ eyler Safâhanda Kemâl anı

Necâtî gitdisi benden Hayalî sag ola Şâhâ
Erenler çün komaz hâli cihân içre bu meydânı

Huzur-ı Şâh'ı âdilde ne haddim laf urmak kim
Veli erbâb-ı şi'rin eksik olmaz böyle yalanı Hayâlî K 14/32-34

Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var
Aldanma ki şâir sözi elbette yalandur LM B 941

Ben şâ'irim o kâmet-i mevzûnu doğrusu
Sevmem desem de belki yalan söylerim sana Nedîm G 3/3

Gülüp kaçdı gözüm var sende dedikde sözüm zannım
Kelâm-ı şâ'ir olduğundan ol şûha yalan geldi Enderunlu Vâsıf G 129/13

[201] Benzer iletiye sahip bir başka şiir parçası:
Fahriyye 'âdet-i şu'arâ-yı zamânedür
Amma benüm katumda dil ü tab'a bâr olur

Sırf iftihâr mezhebimüzde harâmdur
Ammâ teşekkür olsa murâd i'tizâr olur

Fahriyye neydigin bilemem lîk o denlü kim
'Âdet yerini bulsa suhen şîvekâr olur

İncelenen metinlerde kendisine yönelik atıf sayısı hayli fazla olan şairlik hüneri dışındaki muhtelif mesleklerle ilgili mesleki kabullere, kaidelere ve uygulamalara, bu meslekleri icra edenlerin yapmaları ya da uzak durmaları gerekenlere dair de birçok çıkarım ve yönlendirme ifadesine rastlamak mümkündür.

Kadı Burhâneddin'e göre âşıkların gönüllerindeki muhabbeti dile getirmemesi hazinedarların ellerindeki hazineyi asla ortaya çıkarmamaları sebebiyledir. Ayrıca tüccarlık mesleği ölümden, türlü tehlikelerden korkmayan mert kimselerin uğraş alanıdır.

Gönlümdeki mahabbeti dile getirmezem
Kim fâş iderse gevheri gencûr olmaya G 835/2

Tâcir ana dirler ki yolı ölümi sormaz
Mestâne varanlar hele merdâne gelürler G 926/6

Bir gazelde âşık, sevgilinin yanında olmak, ona kavuşmakla ilgili isteğini bağbanların ağaçların yanına çubuk dikmesi âdeti ile ilişkilendirerek dile getirmektedir.

İdelüm ol serve ko ey bâgbân peyvend-i şâh
Çünki bünyâdında 'âdetdür nebâtun çûb olur Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 61/3

Bir fahriyede hamisini övme isteğini miskin bir sineğin gülsuyunu görüp ölüm pahasına ona doğru uçmasıyla ilişkilendiren şair, onun toprağına yüz sürmesi ile de eski bir tezhib sanatı geleneği arasında irtibat kurmaktadır: Kapı üstüne tezhib yapmak.

Midhatın sevdâsın etse Ahmedi 'ayb etme kim
Cân verir miskîn mekes gördükce cüllâb üstüne

Eşigin topragına yüz sürdügün ma'zûr tut
Çün kadîmi resmdir tezhîb olur bâb üstüne Ahmed Paşa K 12/35-36

Yine aynı şair nazma çektiği muhtelif dizelerinde müneccimlerin çalışmalarını usturlab üzerinden gerçekleştirmesine, dellallara ödenen dellaliye ücretine ya da canbazları rüzgâr ve yağış istememelerine göndermede bulunmaktadır. Buna göre müneccimin daima usturlaba meyletmesi gibi felek adlı pirin de Fatih'in yüce fikirlerini gözlemesi yerinde bir davranış olacaktır. Güzellik pazarında âşığın gözü

Rûm u 'Arabda mülk-ı 'Acemde benüm gibi
Yokdur bu nazm u neşre kavî iktidâr olur Kânî K 31/59-62

ilgiyi sevgili üzerine çektiğinden dellaliye almıştır ve sevgilinin zülfünde canbazlık eden can yağmur ve rüzgâr riski taşıdığından girye ve ahın bulunduğu bir ortamda çalışmak istemeyecektir.

Yeridir rây-i ref'in gözlese pîr-i felek
Kim müneccim meyl eder dâ'im suturlâb üstüne K 12/33

Hüsn bâzârında çeşmim aldı dellâliyyesin
Ey gönül dür dişi lâ'linden dile halvâlıgın G 170/7

Girye vü âh eyleme zülfünde ey cân oynayan
Kim kamu cân-bâz olan bârân ile bâd istemez G 116/4

Kanuni'nin korkusundan titreyen feleğin sıtmalı gibi görünen durumunu çözüme kavuşturmak için gerdanı şimşek ipiyle bağlanmıştır ki bu kurgulama tababet fenninde sıtma tedavisinde kullanılan bir yönteme atıfta bulunma örneğidir.

Lerzende görse havfun ile teb tutar sanur
Bağlar şihâb gerden-i gerdûna rîsmân Bâkî K 1/22

İnsanın ihsan sofrasında kanaatkâr olması durumu cömertlik gören dilencinin ricasının artması gibidir:

Toyılmaz hân-ı ihsâna kanâ'at gelmez insâna
Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar Bâkî G 64/7

Âşık gözyaşının teskini için çarenin sevgilinin köyünün toprağı olduğunu ifade ederken tabiplerin görme gücünü artırma için göz çevresine sürme çekme uygulamasını da söz konusu etmektedir:

Tabîbâ hâk-i kûy-i yârdandır eşk teskîni
Bize artırma zahmet göz yaşarır tûtiyâlardan Fuzûlî G 215/6

Hayâlî Bey Kanuni'nin şehzadelerinin sünnetleri dolayısıyla kaleme aldığı bir suriyye kasidesinde hamisini methederken din düşmanlarının ondan kaçmasını hırsızların mah-ı tabanı (dolunay) sevmemesi, bir gazelinde sevgilinin vücudunu yakarak kıymetini artıracağı önerisini her kumaşın üzerindeki damgaya göre değer görmesi ve bir başka gazelinde sevgilinin âşığın bedeninden oklarını eksik etmemesini bağbanların üç günde bir gülzara su vermesi özelliği ile ilişkilendirmektedir.

Nola senden kaçarsa düşman-ı dîn
İstemez düzd mâh-ı tâbânı K 16/23

Yak vücûdun ki şeref bula metâ'-ı kadrin
Satılır artuga damga ile çün her kâlâ G 1/4

Cism-i pür-dağ-ı Hayâlîden kesilmez tîg-i yâr
Gerçi verir bagbân gülzâra âb üç günde bir G 137/5

Nâbî'ye ait dizelerden bazılarında güzellerin yanaklarına kalem çekmeleri, kudret kâtibinin beyaz kâğıda yazı yazması kadar abestir, derken kâtipliğe; üstadın sillesi acemi / çırak tıfıllarla kafadar (yakın arkadaş) oldukça tenbellik zafer bulamaz, derken genel manada usta-çırak ilişkisine, günahkârlara tövbe hissi düşmez zira günah bakkal gömleğindeki kir gibi çıkmaz derken bakkal önlüğünün daima lekeli oluşuna[202], bugün düşük bir piyade olarak görülen bir kişi bir gün gelir sadarete çıkıp ser-firaz olabilir, derken Osmanlı bürokrasi sistemine, kâfile mallarının açılıp kapatılması görülen bir iştir; zira kimi satmak / satın almak kimisi ise hediye için taşınmaktadır, derken ticaret kâfilelerinde ürün taşımanın amaçlarına, feryat çıkaranın hizmeti zayi olmaz, tıpkı bir rehzen için kâfile çanı büyük bir lütuf kaynağı olması gibi, derken deve çanının yan kesicilerin işine yarama özelliğine, yersiz tetkiklerle üstadı bozmaya çalışmak doğru değildir nitekim hokkabazlığın lezzeti aldanmadadır, derken yine hem üstada nasıl davranmalı sorusuna hem de hokkabazlık seyri ile ilgili temel bir kaideye, güzelliği zeval bulurken sevgilinin yanağını hatt bastı ki sayfa çirkinleştiğinde rakam çekmek âdettir, derken bir hat uygulamasına ve hilal bulut tülbendini parmağına sarmasın; çünkü eserlerimizin sayfasının mıstar çekeni o değildir, derken yine hattatlıkta mıstar çekerken parmağa tülbent bağlama tekniğine dair mesleki atıflarda bulunulmaktadır.

Olmaz ruh-ı bütâna rakam-keş kalem 'abes
Çekmez beyâza kâtib-i kudret rakam 'abes G 35/1

Bulmaz zafer etfâl-i nev-âmûza tekâsül
İtdükçe kafadarlıgın sille-i üstâd G 49/5

Düşmez âlûdelere dâ'iye-i istigfâr
Çıkmaz ol çirk ki pırâhen-i bakkâldadur G 145/5

Bir gün gelür ki sadre çıkar ser-firâz olur
Ol gördügün kemîne ki nâmı piyâdedür G 177/4

Kabz u bast emti'a-i kâfilede cârîdür
Bey' içündür kimisi kimi reh-âverd gider G 187/6

[202] Benzer bir bağlam Sâbit Divanı'nda da yer almaktadır:
Hôş gelür ehline âlâyiş-i çirk-i dünyâ
Câme âlûdeligi zînetidür bakkâlun Sâbit G 228/4

Sanma kim zâyi' olur hıdmeti feryâd-resün
Reh-zene kâfileden lutfı füzûndur ceresün G 401/1

Bozma tedkîk-i füzûlâna ile üstâdun
Nâbiyâ lezzeti aldanmadadur şu'bedenün G 416/6

Zevâl-i hüsni hengâmında hat basdı ruh-ı yâri
Sahîfe çirknâk oldukça 'âdetdür rakam çekmek G 462/5

Dülbend-i ebri barmagına sarmasın hilâl
Mıstar-keş-i sahîfe-i âsârumuz degül G 486/8

Âşık rahatsız gönlünü yâre arz eder çünkü her hasta kişi usta tabibe önce nabzını göstermektedir:

'Âşık dil-i tapîdesini yâre arz eder
Nabzın tabîb-i hâzıka her kişi gösterir Nâ'ilî G 88/3

Necâtî Divanı'nda geçen bazı mesleki atıflara odaklanılacak olunursa şairin, zayıflıktan görünmez hâle gelen âşığın durumundan hareketle tabibin göremediği hastayı tedavi edemeyeceği bilgisini, sevgilinin kaşıyla her gün bin kişiyi avlamasına dikkat çekerken bin av yaptıktan sonra her avcının yayını duvara asması kaidesini, âşığın sevgilinin ayağının toprağına düştüğünde sabadan korktuğunu dile getirirken hırsız korkusu olunca tüccarın cevherine dayanması, onu kendisine yastık edinmesi durumunu, sevgilinin âşığa eziyet etmeden sevgili olamayacağını söylerken tabibin de birçok kişiyi öldürmeden tecrübeli bir tabip olamacağı gerçeğini, sevgilinin yanağında hoş kokulu hatt belirdiğinde dilin buna sevineceğini ifade ederken ay karanlık olduğunda hırsıza gün doğması meselesini ya da yine sevgiliye bakan güneşin yüzünü yere eğecek olması şeklindeki değerlendirme üzerinden hırsızların yere bakarak gezmeleri ayrıntısını söz konusu ettiği görülmektedir.

Za'f ile görünmez oldum kimden umayın visâl
Görmeyicek hastayı kime 'ilâc eyler tabîb G 25/7

Bin sayd idince yayını her pehlevân asar
Kâşun bu resme gün başına bir kemân asar G 70/1

Hâk-i pâyun üzre düşdügüm sabâdan korkarın
Düzd havfi olıcak tüccâr cevher yasdanur G 150 /7

Habîb 'âşıka cevr itmese habîb olmaz
Tabîb nicesin öldürmese tabîb olmaz G 221/1

Dil sevinür yanagunda hat-ı hôş-bû olıcak

Ugrınun güni dogar ay karanu olıcak G 278/1

Ey kamer hûrşîd bir gün hüsnüne iner gibi
Kim yire bakub gezer dünyâyı ugrılar gibi G 564/1

Nev'î Divanı'nda bu minvalde nazma çekilen sözlerinden birinde Sinan Paşa kasrı methedilirken en güzel nakışların onda olması bahsinde bir ressamın sonraki resimlerinin öncekilere göre daha başarılı olmasına, bir diğerinde şahnenin mestanelerin gönlündeki sırları açık etmesinden dolayı meyhane küpünün ağzına mühür vurmasına, bir başkasında sevgilinin hattı gelince âşığın yanağının şevkinde aşk yolcusu olmasından hareketle kervanların gündüz yol alıp gece konaklamasına ya da âşığın inlemelerinden hareketle kervandaki çan sesinin önemine, âşık tüccar ilişkilendirmesinde malını artırmak isteyen tacirin sefer eylemesi gerçeğine dair bilgilendirmeler yer almaktadır.

Ezelden budur resm ü tavr-ı musavvir
İder âhırın nakş-ı evvelden a'lâ K 2/5-6

Fâş idermiş dilde esrârın diyü mestânenün
Şahne mühr urdı dehânına hum-ı meyhânenün G 241/1

Şevk-ı ruhında sâlik-i 'ışkam gelince hat
Gündüz ne denlü gitse konar kârbân gice G 439/2

Nev'îyâ erbâb-ı 'ışkı kılmasun Hak nâlesüz
Kârbân bâng-ı ceres gûş itmese güm-râh olur G 162/5

Gam-ı aşkun sefer eylersem olur dilde füzûn
Arturur mâlını çün eyleye tüccâr sefer G 108/3

Bosnalı Sâbit'in bir ramazaniyede ramazanın gelmesiyle yaşanan değişikliklerden biri olarak kadeh nuş edenlerin yıldızlarının düşmesine ve mahyacıların kandil uçurmalarına, delik açıcıların çoğunlukla zamanlarının lağım altında geçmesine, kasapların kurbanlara en büyük şefkatinin kan dökücü hançerlerinin ağızlarını keskin etmeleri olduğuna, gün doğumuna dair bir kişileştime kurgusunda dilencilerin doymazlığına değinmektedir.

Yılduzı düşdi siyeh-kâre-i mînâ-nûşun
Sanma kandil uçurur kayyum-ı seyyâre-feşân K 42/7

Nakb-zen olma sakın zîr-i cidâr-ı gayre
Lagım altında kalur ekseri nakkâblarun G 216/5

Dehen-i hançer-i hûn-rîzini tîz itmededür
En büyük şefkati kurbânlara kassâblarun G 216/8

Âfitâba her seher bir kurs-ı zer ihsân ider
Doymaz ol deryûze-kâr-ı bî-hicâb-ı rüzgâr K 18/27

Sünbülzâde Vehbî, Divanı'nda yer alan bir kıtada meslektaşları olan zamanın kadılarını zalim olmakla tenkit etmekte, bir gazelinde çaresiz âşığın derdini sevgiliye söylemesi ile hastalığa yakalanan kişinin durumunu tabibe anlatması arasında bir anlam paralelliği kurmakta, bir başka gazelinde ise sevgilinin kan akıtmayı iş edinen gamzesinin acımasızlığını cellatlara aman dilemenin hiçbir fayda vermeyeceği gerçeği üzerinden anlatmaktadır.

Ekseriyyâ kuzâtı 'asrımızın
Câhil olmazsa da zalûm gibi
Tafrâtıyla rütbe kat' edemez
Olmayan kâdî-i Sedûm gibi Kt 5

O şûha 'âşık-ı bî-çâre derd ü mihnetin söyler
Dûçâr olsa tabîbe haste elbet 'illetin söyler G 77/1

Var mıdır fâ'ide cellâda amân dersen de
İltiyâm etme dilâ gamze-i hûn-hâra 'abes G 30/4

Şeyhülislâm Yahyâ Divanı'nda muhtelif kurgulamalarla kendisine atıfta bulunulan mesleklerden ya da alışveriş kaidelerinde bazıları: Rismanbazın ipini yükseğe kurması, hacenin şehirde inci ipliği araması, metaın güzel oluşunun müşteriyi, az oluşunun ise değerini artırması ve kâtiplerin sırmalı yazı yazmak istediklerinde bir kâsenin içerisinde altın ezmeleridir.

Kâkül-i yâr iledür kârı dil-i şeydânun
Rîsmânın kurar üstâd-ı resen-bâz bülend G 41/2

Mecmû'alarda şi'rüm arar ehl-i tab' olan
Hâce gibi ki şehrde ıkd-ı le'âl arar G 132/3

Yahyâ gibi fütâde olursa gören nola
Hûb olıcak meta ana çok müşterî düşer G 88/5

Bin câna virmese nola bir bûsesini yâr
Az olıcak metâ olur anun bahâsı çok G 174/3

Bir lâciverdî kâsede her subh mihr altun ezer
Vasf-ı cemâlün yazmaga cânâ gerekdür hall-i zer G 49/1

Tâcizâde Ca'fer Çelebi bir Sultan Bayezid methiyesinde sarrafın benzersiz bir inci için can vereceğine; Taşlıcalı Yahyâ ise dert ehlinin dünyada figan ve nalelerle can vereceği üzerinden gurbete çıngıraksız kervan gitmeyeceğine, tasavvufi içerikli bir gazelinde ağzın sırlarını yabancılara açmamakla ilgili telkinde bulunurken kapısı açık olan haneye hırsızın gireceğine ve bir musammatında ise kendi mesleği olan askerlikle ilgili devlete bağlılık ilkesine dair mesleki göndermelerde bulunmaktadır.

Dil kalub vasfunda 'âciz bir gazel nazm eyledi
Can virür sarrâf olan ol dürr-i nâ-yâb üstine Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 5/20

Figân u nâlelerle cân virür derd ehli dünyâda
Diyâr-ı gurbete şâhum ceressüz kârbân gitmez Taşlıcalı Yahyâ G 172/2

Agzunı bigâneye açma sakın esrârunı
Hânenün kapusı açuk olıcak ugru gelür Taşlıcalı Yahyâ G 76/5

Bir kişi sultân iken dervîş olmakdur hüner
Kâyinât içre sipâhîlik bize virmez zarar

Hükmine râm olmazuz biz degme sultân oglınun
Kulıyuz kurbânıyuz adiyle 'Osmânoglınun Taşlıcalı Yahyâ M 11 Bend 4 B 4-5

Doğrudan ya da ima yoluyla yapılan mesleki değerlendirme ve yönlendirmeler müstakil mesnevi dizeleri çevresinde incelendiğinde de birçok örneklemle karşılaşılabilmektedir. Mesela mesleki idealleri, mesleklerin önemi ve sınırlılıklarına dair genel-geçer bilgiler sunmak, mesleğin bir özelliğine dikkat çekmek ya da kişisel mahiyette bir çıkarım veya telkinde bulunmak bakımından Gülşen-i Pend bu noktada yeniden hatırlanmalıdır. Nitekim sırasıyla vezirlere, kadılara, sahhaflara, kâtiplere, hattatlara, şairlere, guyende ve hanendelere, vaizlere, cerrahlara ve kehhallara, ledünnî ilimlerle (remmal, müneccim, ceffar, veffak), kimyagerlere, sarraflara, ticaret ehline, mütevellilere, hatiplere, imamlara, müezzinlere, gazilere, tımarlı sipahilere, çiftçilere, attarlara ve genel manada cümle ehl-i sanata meslek doğruları ve yanlışları doğrultusunda nasihat etmek şeklinde kurgulanan bu eser âdeta meslek el kitabı mahiyetindedir. Örneğin ideal düzeyde ehl-i nazm olmanın kriterleri ve suhanverliğin önemi ile ilgili olarak şairliğin gönül açıcı, temiz bir söyleyiş gerektirdiği; şiir söyleyebilme yetisinin Allah'ın bir hediyesi olduğu, Hz. Peygamber'in "Şüphesiz şiir hikmettir." diyerek şiir sanatını methettiği; sözün minberi arş olan ve söz sahiplerinin dayandığı bir hutbe alanı, maarif dolu bir deniz, geniş bir çöl, mana sırrının zahir olma makamı, mana açıcı, lülü, şairin üstünlük işareti olduğu, suhanın şaire sermaye olduğu

ve suhanı kötü şairin heba olacağı, şairin asla hicve, yalana, saçma söze yönelmemesi; latif ve pak sözler sarf etmesi, bayatlamış kelamı ağzında çiğnememesi gerektiği şeklinde iletiler içermektedir.

Eger şâ'ir isen pâkize-gû ol
Ki şi'rün pâki da'im dil-küşâdur

Şi'irden behre-yâb olmaz her âdem
Şi'ir mevhibe-i lutf-ı Hudâ'dur

Diyen inne mine'ş-şi'ri le-hikmeh
Ki ol fahr-i dü-'âlem Mustafâ'dur
…
Suhan bir hutbedür kim minberi 'arş
Suhanver ol makâma irtikâdur

Suhandür bahr-ı zehhâr-ı ma'ârif
Suhan bir deşt-i pehnâ der-fezâdur

Suhandan zâhir oldı sırr-ı ma'nâ
Ki pâkize suhan ma'nâ-güşâdur

Suhan lü'lü'ine oldı sadef dil
Ki dürr-i şâhv[âr] nazma sezâdur

Suhandur şâ'irün zîb-i şi'ârı
Suhan pirâye-i her dü-serâdur

Suhan ahsen gerekdür nazm u şi're
Ki bed-güftâr olan şâ'ir hebâdur

Suhanver güftesi ger pâk olursa
O nâs 'indinde makbûl ü revâdur
…
Suhan sermâyedür sâhib-dilâna
Suhan pirâye-i her dü-serâdur

Olur ol bed-suhan zişt-i siyeh-rû
Ki dâ'im san'atı hezl ü becâdur

Sakın sen hicve mâ'il olma zîrâ
Ki heccâvun dili tîr-zeng verâdur

Femi kendîdedür halk nefret eyler
Ki ol bir bî-serv vü śâmân şehâdur

Latîf u pâk ola elfâz-ı şi'rün
Kelâmun ahseni kalbe safâdur
…

Eger mazmûn ola nazmunda ma'nâ
Dil-i şâ'irde ol vehbî-edâdur

Serîka itme hâyîde kelâmı
Ki şâ'ir güftesi dâd-ı Hudâ'dur

Zebânun dûr ola her bed-suhanden
Ki hüsniyyâta sâ'î ol safâdur

Ba'îd ol bed-suhanle yâve-gûdan
Ki anlar lutf-ı Mevlâ'dan cüdâdur (Çalka, 2007: 202-205)

Meslek erbabına ya da mesleğin kendisine atıfta bulunmak bakımından zengin bir malzeme içeriği barındıran Gülşen-i Pend'te yapılan diğer meslek erbaplarına yönelik muhtelif değerlendirmelerden bazılarının sadece ilk beyitleri dikkate alındığında şu tür kabuller ve nasihatler yer almaktadır: Kadı şeriatı icra etmeli ve hükmünü aceleye getirme hatasına düşmemelidir, kâtip evvela kendisine sermaye olan imla bilgisi konusunda kendini yetiştirmelidir, hattat Allah'ın yaratışına temel teşkil eden kalemin kıymetini bilmelidir, hanende evvela usulden anlamalıdır, vaiz hadisleri nakletmeyi ihmal etmemeli ve asla insanların ayıplarını vaazlarına dâhil etmemelidir, tabip hastanın tabiatına sıhhat kazandırdığı için onun nabzını kontrol etmelidir, müneccim hem yıldızları hem de hangisinin nerede olduğunu bilmelidir, sarraf nakdini harcamalıdır, kimyagerlik aklı başında adam işi değildir, ticaret ehli doğru sözlü olmalıdır, bir vakıf mütevellisi hayır işlerini açığa vurmamalıdır, imam şeriata göre hareket etmeli ve kıraatta teganniye yer vermemelidir, çiftçi tohumu toprağa geciktirmeden, vaktinde ekmelidir:

Eger kâdı isen icrâ-yı şer' it
Ki ta'cîl itme hükmünde hatâdur B 604
…
Eger kâtib isen imlâya sa'y it
Ki sermâye debîre imlâdur B 668
…
Eger hatât isen bil kadr-i kilki
Ki hâme mebde'-i sun'-ı Hudâ'dur B 745
…
Eger hânende isen bil usûlı
Ki âgâza usûliyle revâdur B 886
…
Eger vâ'iz isen nakl-i Hadîs it
'Uyûb-ı nâsı dahlitme hatâdur B 1001
…
Tabîb isen nabz-gîr ol 'alîle

Ki tab'-ı hasteye sıhhat-resâdur B 1072
…
Müneccim isen evvel kevkebün bil
Ki necmün kandedür câyı ne câdur B 1180
…
Eger sarrâf isen sarf eyle nakdün
Seni magşûş iden iklîmâdur B 1255
…
Eger kimyâ-ger isen ey hıred-mend
Bu lu'bet hûş-mende nâ-sezâdur B 1314
…
Eger sevdâger isen rast-gû ol
Ki bâzer-gân-ı kezzâb kem bahâdur B 1332
…
Mütevellî isen vakfa eger sen
İzâ'at itme evkâfın hatâdur B 1364
…
İmâm isen ri'âyet kıl şurûta
Tegann'itme kirâ'atte hatâdur B 1397
…
Zirâ'at ise kârun itme te'hîr
Ki tuhmı arza vaktiyle remâdur B 1453 (Çalka: 2007)

Baştan sona mesleki göndermelerle kurgulanmış bir başka önemli eser olan Bedr-i Dilşad'ın Murad-nâme'sinin örneğin civanmetliğin usul ve adabı hakkındaki yirmi altıncı babının alt başlıklarından biri "cuvân-merdî-yi bâzâriyân (pazarcıların civanmertliği)" adını taşımakta olup ideal pazar ehli nasıl olmalıdır ve nelerden kaçınmalıdır sorularının izahı yapılmaktadır. Buna göre pazar ehli zalim olmamalı, şirin dilli, tatlı sözlü hareket etmeli, kâra girme hususunda kanaatkâr olup açgözlülük etmemeli, satışta yalan söylememelidir ki eğer yalana uyarsa nasipsizdir, malı bereket bulmaz. O yüzden teraziye hile karıştırmamalı, ortağına hainlik etmemeli, yavuz kimseleri mekânına sokmamalı, saadeti bulmak istiyorsa ödünç verici olmalıdır:

Şu kimse ki bâzâr ehli ola
Yaramaz ger âzâr ehli ola

Gerek satup almakda şîrîn-zübân
Ki tatlu söze meyl ider cümle cân

Oran ile assıya kâni' gerek
Dimezven ki artuga tâmi' gerek

Şirâsın yalan dimeye şûmdur
Kim ana uyar ise mahrûmdur

Kaçan 'avret oglanla bâzâr ide

Gerekmez ki aldayuban zâr ide

Revâ görmeye hayfı anlara ol
Uyarsa cuvân-merd olanlara ol

Taş ile terâzûyı dutgıl tamâm
Cihânun sa'âdâtın utgıl tamâm

Sakın hâyin olmagıl ortaguna
Yavuz kimse kondurma otaguna

Ödünc virici ol ki gâyet gerek
Eger dir isen ki sa'âdet gerek

Yalan girçek and içme kıl ihtirâz
Dilersen eger bulasın i'tizâz MUR B 3832-41

Eserin ilim ve âlimlik konulu yirmi dokuzuncu babındaki "ahvâl-i üstâzan" alt başlığının bahislerinden biri müftülük vazifesidir. Buna göre müftü olacak kişi hayli kitap toplamalı, daima etraflıca muhasebe etmeli, her sözün aslını araştırmalı ve böylece fetva verdiğinde hataya düşmemeli, şeri hükümlere uygun hareket etmeli, görünümü ve elbisesi temiz olmalı, Allah ile gönülden bir bağ kurmuş olmalı, hazır cevaplı, araştırmacı, meraklı, tefekkür sahibi, ikiyüzlü olmaktan kaçınan, ilim ve maarifte söz sahibi ve aklına her geleni söylemeyen bir kimliği temsil etmelidir:

Bu kez çünki müftîlige iresin
Gerekdür (ki) hayli kütüb diresin

Hemîşe te'emmülde olmak gerek
Nedür aslı her sözi bulmak gerek

Ki fetvâ virincek hatâ olmaya
Bu kez ilişesin sunarsan neye

Ne var ise ahkâm-ı şer'î kamu
Ri'âyet kıl ısrâr ile sen 'amû

Ten ü câme-pâk ol dahi cehd kıl
Gönülden ol Allah ile 'ahd kıl

Ki bahs içre hâzır-cevâb olasın
Bu-kez Tanrı'dan kâm-yâb olasın

Ne müşkil ki tefsîrini soralar
Ya takrîr u tahrîrini soralar

Ara bul yaz andan cevâbın anun

Hatâdan temîz it savâbın anun

Ki endîşe eylemedin yazıcak
Hatâ idesin irişe yazıcak

Anun-çün ki üstüne hüccetdürür
Senün hasmun anunla üstün vurur

Sakın yazma taklîd idüben cevâb
Ki ekser hatâdur akalli savâb

Dilersen zamanda vahîd olasın
Dü-rû olma dürr-i ferîd olasın

Dahi her rivâyet ki işidesin
Tasavvur id ayruklar işidesin

Rivâyetde makbûl olanlar sözin
Yaz u yazma ta'nı bulanlar sözin

'Ulûm u ma'ârifde ol müctehid
Sözi söyleme olmadın müştehid MUR B 4799-4813

Baştan sona mesleki değerlendirmeler ve yönlendirmeler içeren bir başka eser olan Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rîfât'ına bakıldığında bu eserin Gülşen-i Pend ve Murad-nâme gibi bir mesleğin ideallerinin sıralandığı, yol gösterici mahiyette bir nasihatnâme olmadığı; muhtelif meslek grupları ile ilgili daha çok menfi karakterli ve hatta zaman zaman ahlaki sınırları aşan yorumlardan oluştuğu görülmektedir. Örneğin eserde olumsuz yönde değerlendirilen meslek erbaplarından şair, dilberlerin saçını tuzak ve benini daneye benzeterek öven, yok yere onun ağzından, belinden bahseden ancak söyledikleri sadece hayalden ibaret olan bir kimse şeklinde; şubaşı geçimini haram lokmayla sağlayan, günahkâr, zalim, haramiler ve hırsızlarla ortaklık eden bir kimse olarak; şehr emini yine hırsızı kendine yardımcı kılan, asmayı ve basmayı iş edinen, merhamet duygusu olmayan bir kimse şeklinde; derban gönül incitici, rahmetten uzak ve acımasız şeklinde; aşçı ise temiz olmayan, aşı gibi sözü de lezzetsiz, aşı tuzsuz ve yüzü sirke satan bir kimse olarak tanımlanmaktadır:

Nedür şâ'irlerün dirlerse hâlin
Ögüb dilberlerün zülfi vü hâlin

Kimin dâm eyleyüb kimini dâne
Tolaşub geh dehân u geh miyâne

İderler yok yere dürlü makâlât

Netice çıkmaz illâ kim hayâlât B 135-36-37

Nedür bildün mi ‘âlemde subaşı
Haram lokma ola zâd ü ma’âşı

Asası bostogân tesbihi zencîr
Salatı fısk u ‘isyan zulm u tezvîr

Harâmîler başı düzd ortagıdur
Velayet içre bir gizlü yagıdur B 327-28-29

Nedür bildün mi sen şehrün emîni
Ola düzd ortagı hırsuz mu’îni

İşi dâim anun asmak ü basmak
Dimes hergiz yaratdı bunı da Hak

Kimini tuta ura kazugına
Anun bakmaya hergiz yazugına B 330-31-32

Nedür bildün mi derbân-ı dil-âzâr
Ola gâyetde bi-rahm u sitem-kâr

Çalar her kişiye tîg ü zebânı
Dimez Tanrı yaratdı bunı anı

Gerekmez mansıbı bana cihânun
Hüdâya saklagıl şerrinden anun B 336-37-38

Nedurur aşcı bâzâr-ı cihânda
Temizlikden eser olmaya anda

Çepel-hey’et mülevves-sûret ola
Aşı gibi sözi bî-lezzet ola

Dem-â-dem turşı sata yüzi gözi
Aşınun zerrece olmaya tuzı B 444-5-6

Eserde daha az da olsa bazı mesleklerin sadece yaptıkları işler çerçecevesinde betimlendiği de görülmektedir. Şehrin içinde gezip, dükkân kirası toplayan ya da vakıf binasını tamir eden mütevelli, sabaha dek yıldızların hesabını yapan müneccim ve tablasındaki sap ve yapraklarla şehirde gezip yazın da güzünde birçok çiçek çıkaran reyhancı bu örneklerden birkaçıdır:

Mütevellî ne iki dehr içinde
Geze dâ’im ol il ü şehr içinde

Gehi cem’ eyleye dükkân kirâsın

Gehi ta’mîr ide vakfun binâsın

Düşüb cüz-hânlar sol u sagına
Anun basdırmaya ayagın ayagına B 351-52-53

Eger kılsan müneccimler hitâbın
İderler subha dek yıldız hisâbın

Gehi burç-ı Hamelde seyr iderler
Gehi evc-ı Zühalde tayr iderler

Yazarlar gâhî ahkâm-ı kevakib
Çizerler gâhî eşkâl-i garâyib B 357-58-59

Nedür reyhancı bâg-ı dehr içinde
Geze tabl ile dâ’im şehr içinde

Kimine sap kimine yaprak ekler
Çıkarur yazda vü güzde çiçekler

İder teklîf olur karşunda kâ’im
Eger boynın benefşe gibi dâ’im B 399-401

İçerisinde müspet ya da menfi manada birçok mesleki göndermenin ve saptamanın yer aldığı birer nasihatnâme örneği olan Hayriyye ve Lutfiyye’ye bakıldığında, Hayriyye’de ilahi hükümlere uymayan kadılar eleştirilmekte, kadıların mahkemeyi dükkâna, kendilerini ise dellala çevirdiği beyan edilmekte; Lutfiyye’de ise örneğin reml uğraşı uğursuz bir sanat olarak değerlendirilmekte, bu işle uğraşanların birçoğunun ayıplanmış kimseler olduğu ifade edildikten sonra tüm falcılara fal tahtalarını başlarına çalmaları yönünde beddua edilmekte, gaybı bildiklerini sanan bu tür insanlara inanmanın büyük bir ayıp olduğu vurgulanmaktadır:

Siyyemâ ekser-i erbâb-ı kazâ
İtmez ahkâm-ı Hudâyı icrâ

Hükmden evvel ider hükmi mezâd
Ol alur kangısı eylerse ziyâd
…
Elde endâze vü kayl ü mîzân
Eylemiş mahkeme-i şer’i dükân

Kâdı dellâl ü mîyancı muhzır
Kethüdâ kabzına mâlün hâzır HAY B 1246-47 ve 1251-52

San’at-ı reml ise gâyet meş’ûm
Ekser erbâbı fakîr ü mezmûm

Anların kur'asıdır fakr u su'âl
Tahtasın başına çalsun remmâl

İ'timâd itmesidir gâyet 'ayb
Ki ola bu cehele 'âlim-i gayb LUT B 129-130-131

Gülşen-i Pend, Murad-nâme, Risâle-i Ta'rîfât, Hayriyye ve Lutfiyye gibi hemen tamamı mesleki değerlendirmelerden oluşan eserler dışında diğer müstakil mesnevilerde de yer yer mesleki göndermelere rastlamak mümkündür. Örneğin Cemşîd ü Hûrşîd'de Hûrşîd'in babası Kayser, tüccar kılığında huzuruna çıkan Cemşîd'le hasbihal ederken onun asil bir kimseye yaraşan hâl ve davranışlardan bir tacir olamayacağını sezer zira tacirde bu denli haya, edep ve cömertlik olamayacacağını düşünmektedir. Cemşîd'in Rum diyarı yolculuğu esnasında karşılaştığı hired-mend bir rahiple yaptığı sohbetin anlatıldığı bir başka tabloda onun ticaretle ilgili sorduğu bazı sorulara rahibin verdiği cevaplardan biri ideal bir tüccarda bulunması gereken başlıca meziyettir ki rahibe göre bu haslet kanaat sahibi olmaktır:

Nicesi ola tâcirden be-dîdâr
Bilürüz hûblarda neyse mikdâr

Beşer olmaya ola bu ferişte
Sözi kevser yüzi benzer behişte

Degüldür tâcir aslı bu cüvân-merd
Az olur kim tâcir cüvân-merd

Hayâyıla edeb hem cûd u tâcir
Degül mümkin ki ola bir yirde zâhir
…
Didi şah girü ki i pîr-i hiredmend
Ticâret ne gerek vir bana bir pend

Gereklüden ne hasnâdur bizâ'at
Didi kim var kanâ'at it kanâ'at

Kamu kuşlara sultân oldı 'ankâ
Kanâ'at kâfını çün itdi me'vâ

Ganî ider gişiyi künc-i kanâ'at
Ola mı dahı bundan yig bizâ'at CH 1813-16 ve 1648-51

Mantıku't-Tayr'da Hüdhüd'ün ilm ve âlim bahsinden sonra da her zamanki gibi yargılarını doğrulayıcı bir örnek olay anlattığını görülmektedir ki kahramanları bir nahvi ve bir gemici olan bu kıssanın hissesi boş ilimlerle ya da ilm içinde boş / faydasız

işlerle zamanı harcamamak gerektiği, ilmin hakka rehber olduğu, asla kavuşma çabasına hizmet ettiği ölçüde değerli olduğudur. Buna göre birçok faydasız hususta bilgi sahibi olan nahiv üstadı bildiklerinin işe yaramazlığını acı bir tecrübe ile kavrayacaktır:

Gemiye oturdı bir nahvî meger
Sandı kim denizde yok havf u hatar

Gemiçi gemiyi düzedür-idi
Bâdbân agacın uzadur-ıdı

Geh gemide olur-ıdı gâh suda
Gemiçinün işi oldur pes n'ide

Bir gice kim bâdbân kurmış-ıdı
Nahvınun katında oturmış-ıdı

Gemiçiye nahvı eydür iy 'azîz
Nahv-ıla lafzı kılur mısın temîz

Hîç nahıv okıdugun var mı senün
Kim hüner hâsıl kıla cân u tenün

Ref' ü nasb u cer nedür bilür misin
Fâtihâ i'râbını kılur mısın

Eydür armadum ben ol müşkilde rây
Nahvı eydür yarı 'ömrün yoga say

Nahvı okımadun-ısa bî-gümân
Yarı 'ömrün fâni olmış iy fulân

Gemiçiyi hasta kıldı bu hitâb
İlla ol dem vermedi ana cevâb

Kim hatâdan her kim anladı savâb
Her su'âle vire vaktında cevâb

Gemi bir girdâba düşdi nâgehân
Gemiçi nahvîye eydür iy fülân

Hîç denizde yüzmek ögrendün midi
Yâ suya düşesüni sandun mıdı

Eydür ol ahvâli hîç ögrenmedüm
Deniz içine giresüm sanmadum

Kamu dürlü 'ilm ü hikmet bende var
İllâ bir yüzmek kim ol fen sende var

Gemiçi nahvıya eydür pes kamu
‘Ömrün oldı şimdi fânî iy ‘amû

Yüziçi suda el ayak urısar
Yüzmeyen ‘ömri fenâya varısar

Gemiçiye sorma kim nahvı mısın
Gemiye sor kim deniz mahvı mısın

Mahv-ıla kurtıla denizden kişi
Yohsa nahv-ıla kaçan bite işi

Mahv işe gelür denizde iy refîk
Nahv-ıla kesmege yaramaz tarîk

Nahvı bunda mahvîler hîçe saya
Mahv-ısan kayırmadın düşgil suya

Yüzemez-isen suda çün ölesin
Da’vılarundan kamu kurtılasın

Ölü başına su ayagın ura
Diri denizden kaçan cân kurtara

Nahv-ıla anlamayasın bu dili
Mahv-ıla hall idesin bu müşkili

Nahv-ıla tenhâ bulınmaz bu ‘ilel
‘İlm-ile yalunuz olmaz bu ‘amel

Nahvı denizde elün kaçan duta
Mahv olıçagın meger işün bite

‘İlm oldur kim Hak’a rehber ola
Cehl ola kim ilede ayruk yola

‘İlm çün senden seni alımadı
Mislerüni kîmiyâ kılımadı

Nahv-ıla Gülşehrî i’râbı bilür
Mahv olıcak kamusından kurtılur

Kamu nev’ün bildi cim ü faslını
İllâ dahı anlamadı aslını

Fıkh fıkha nahva nahvı sarfa sarf
Asla kavuşmakdur iy yâr-ı şikref MT B 2075-2105

Hüsrev ü Şîrîn'de Ferhâd'ın Şîrîn'den aldığı taze sütlerin kendisine beklemeksizin ulaşmasını sağlayacak ark sistemiyle bir süt çeşmesi ve süt havuzu inşa etmekle ilgili siparişi bir ay gibi bir zamanda mükemmelen bitirmesinin anlatıldığı dizelerden sonra Şeyhî cinaslı bir söyleyişle her işin üstadına verilmesinin müspet yanları üzerine bir illüzyon kırılması yapacaktır.[203]

Ne var bilmezler olursa hirâsân
Olur her müşkil iş ehline âsân

İş âsân istesen üstâda düş var
K'olur üstâdsuz her kâr düşvâr HŞ B 4347-48

Garib-nâme'deki altıncı destanın onuncu babının içeriği müminin rahat ve âsâyiş-i dünyâ bulup rahmet ve mağfiret-i âhirete ermesini ve düşmanlarının makhûr olmasını sağlayacak olan on dostu (Allah, Hz. Peygamber, imamlar, evliyalar, ulema, şeyh, şeyh elini alanlar, ata-ana, üstat, adil sultan) ile ilgilidir ki bunlardan dokuzuncusu pîşe sahibi üstat ve ondan elde edilen pîşenin faziletleridir. Buna göre ustadan öğrenilen hüner bir orman gibidir. Sata sata tüketilemez, aksine devamlı kazanç getirir. Sanat, bu dünya halkı için ne eskiyen ne de kırılan bir kazanç aletidir. Ekmeğini helal yoldan kazanması gereken insanoğlu onunla dirlik sürer, yer, içer, gün görür. İşte kişiye bu meziyeti kazandıran üstattır ki o daima övülmeli, ona karşı hürmetkâr davranılmalıdır. Bir kişinin bu dünyada bir üstadı yoksa aynı zamanda bahtı ve ayağı da yoktur. Her üstadın gayesi öğrencisinin hüner sahibi bir kimse olmasıdır:

Gel bu kez tokzınçı dostun şerhine
Anlagıl bir kendü kimdür şerhi ne

Şerhi birle ol dahı gelsün dile
Kim bilesin bu işi kıldan kıla

Ol şol üstâdun-durur kim pîşesin
Ögredüp gösterdi kesbün bîşesin

Anun-ıçun bîşe dirler pîşeye
Kim bu pîşe benzer olur bîşeye

Ya'nî kim satup dükenmez bîşeler
Halk içinde şuna benzer pîşeler

[203] Murad-nâme'nin üçüncü babındaki "padişahlık ve cihangirlik adabı" başlığı altında yer alan ideal padişahlık vasıflarından "adil olmak ve işi ehline vermek"le ilgili örnek olayda Sultan Gazneli Mahmud'un işini iyi yapamayıp bir yoksulu mağdur eden ve dahi durumu düzeltmesi üzere kendisine nağme gönderen hükümdarın emrini tutmayan murdar bir ameldara karşı aldığı tavır ve o ilin şahnesi aracılığıyla ona verdiği ceza ile ilgili içerik de bu noktada hatırlanmalıdır (bk. B 583-606).

Nitekim bîşe dükenmez satuban
Hem dükenmez pîşe kazanç katuban

Çünkim ol üstâd anı virdi sana
Pes ki dostundur senün önden sona

Ol sebebden bir kesek etmek halâl
Kazanursan kim sana gelmez melâl

Her ne san'at kim cihânda işlenür
Anı halk üstâd elinden ögrenür

San'at âletdür bu dünyâ halkına
İrgürür halkı bu dünyâ kesbine

Key sebebdür kesb ele getürmege
Halk içinde hôş tena''um sürmege

Halk anunla dünyâ kesbi idinür
Ol ne eskir aşınuban ne sınur

San'at işlep ne sınur ne çöngelür
Niçe işlendükçe kesb artuk gelür

Âdemî anun-ıla dirlik sürer
Yir içer ü yir basar u gün görür

Uşbu berket kamu üstâdun-durur
Pes senün bir dostun üstâdun-durur

Her ne san'atda ki varsan ög anı
Hak sever üstâdı her dem ögeni

Her kimün kim dünyâda üstâdı yok
Halk içinde dâdı yok istâdı yok

Himmeti üstâdun ol şâkird ile
Şunı ister bir hüner ıssı ola GAR B 9783-9800

Reel düzlemde bir meslek erbabından söz etmekten ziyade meslek doğrularının, ilkelerinin ve ahlakının belirlendiği, mesleği icra edecek olanları veya hâlihazırda uğraş edinenleri muhatap alarak türlü özellikleri bakımından mesleki tanıtımların yapıldığı öğüt ve tenkit odaklı bu tür değerlendirme ve yönlendirme metinlerinden öne çıkan ikisi yetişme çağındaki bireylere nasihat edilen Nâbî'nin Hayriyye'si ve Sünbülzâde Vehbî'nin Lutfiyye'sidir. Örneğin Hayriyye'de ilm-i ebdân (tababetle)

ilgili olumlu[204], Lutfiyye'de ise muskacılık (nüshakârî) ve üfürükçülükle (rukye-hânlık) ilgili olumsuz, ki burada şiir / şairlik sihr-i helal olarak önerilmektedir, çıkarımlar şu şekilde nazmedilmektedir:

Mü'mine farzdur eyâ rûh-ı revân
'İlm-i ebdân ile 'ilm-i edyân

Tıbdur akvâ-yı mühimmât-ı fünûn
Anı münkir degül illâ mecnûn

Kangı mahrûse ki yok anda hakîm
Yok cevâz olmaga ol yirde mukîm

Kangı ma'mûrede kim olmaya tıb
Telef-i nefsi olur müstevcib HAY B 1548-51

Sihr içün Tebbet-i vârûn okuma
Rukye-hânlık ile efsûn okuma

Olmayup sihr-i harâma meyyâl
Şi're sa'y it ki odur sihr-i helâl

Uhruc uhruc dimek ile ne çıkar
Kim yapar anı ki Allah yıkar

Nüshacılık hele pek azmakdır
Ya'nî encâma göbek yazmakdır LUT B 140-143

Mir'ât-ı Cünûn'da Yenişehirli Avni tababet fenninden anlamayan bir deli tabip tipinden bahsetmekte ve bu yolla işini iyi yapamayan hekimleri bir eleştiriye tâbi tutmaktadır:

Var idi bir de tabâbet delisi
Hasta derdi ile illet delisi

Buldugı hastayı fasd eyler idi
Kanların dökmege kasd eyler idi

[204] Tababet ilmine dair başka olumlu yaklaşım için bk. Muradname, bab yirmi dokuz:
Yarar 'ilm-i tıbb ögrenürsen sana
Ki gâyet gereklüdür önden sona

Beden sag olıncak okınur 'ilim
Bu kez hâsıl olur 'ilimden hilim

Nitekim Muhammed 'Aleyhi's-selâm
Buyurdı bu ma'nîye lâyık kelâm
El-'ilmü 'ilmân 'ilmü'l-ebdân sümme 'ilmü'l-edyân (İlim ikidir: beden ilmi ve din ilmi) MUR B 4430-32

Kan kusardı dil-i âvâreleri
Fitili almış idi yâreleri

Hasteyi dâglamasa ol mecnûn
Ana olurdı büyük dâg-ı derûn

İnkıbâz olsa biri ol düşmen
İhtikân eyler idi agzından

Dişe vaz' eyler idi çeşme-zeni
Gözde kullanmış idi kerpedeni

Artırırdı marazun 'illetini
Kimse fehm eylemedi hikmetini

Kan alacak tamarı bilmez idi
.....

Ser-i bâlînine gelse kattâl
Hastanun cânı çıkardı derhâl

Maraz-ı mühlik idi tedbîri
'İllet-i mevt idi her tezvîri

Sebeb-i merg 'ilâcında nihân
Habb-ı i'dâm mizâcında nihân

Hapı yutdurdı nice bimâra
Öldi destinde nice bî-çâre

O da bir derde giriftâr oldı
Maraz-ı cinnete dü-çâr oldı

Müşted oldukca teb ü tâb-ı cünûn
Hezeyân eyler idi gün-â-gün

İtdiler 'âlemi cümle yagma
Ben açıkdan soğuk aldum ammâ

Ayagı pür olıcak âbileden
Şîşe çekdirmiş idüm sâgara ben

Yokladum nabz-ı dil-i nâ-şâdı
Görmedüm 'âfiyet isti'dâdı MC B 435-51[205]

[205]Avnî Bey'in türlü deli tiplemeleri ile toplumun belli zümre ve mesleklerini tenkit ettiği söz konusu eserindeki on yedi beyitlik "Müneccim" faslında da her türlü konu için yıldızlara müracaat ederek hayatlarına yön vermeye çalışanlar farklı bir delilik içinde oldukları yönünde eleştirilmiş ve eski astronomi felsefesinin de terk edilmesi gerektiği iletisi sunulmak istenmiştir. Gökyüzüne bakıp ondan bir takım hükümler çıkarmaya çalışan yıldızı düşkün (bahtsız) bir müneccimin, şöhretini artırmak için

XVI. yüzyıl sanatkârlarından Kalkandelenli Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rîfât adlı eseri özellikle belli meslekler ve bu mesleklerin icracısı kişilere yönelik eleştiri, hiciv ve bazılarında argo seviyesinde değerlendirmeler içermektedir. Fakîrî, Devlet-i Aliyye'de iş tutan muhtelif meslek, makam ve zümreden kimseleri üçer beyit hâlinde ele alıp portrelerini çizdiği eserinde kişisel çıkarımlarda bulunmuştur. Risâle-i Ta'rifât'ta tanıtımı yapılan erbab-ı meslek: Vezir, kazasker, defterdar, nişancı, beg / aga, solak, silahdar, çavuş, ulak, çeri, mevali, kadı, müfti, müderris, muid ve muzaf, naib, kassam, mülazım, vaiz, hatip, müezzin, imam, hafız, hoşhun (musikişinas), muarrif, muallim, kâtip, muhasib, şair, lala, meddah, çoban, seyyah, fellah, köçek, saki, azab, subaşı, emin, ases, derban, muhtesip, kethüda, mütevelli, müneccim, remmal, tabip, yılancı, nakkaş, berber, kuşbaz, canbaz, hokkabaz, guyende, sazende, neyzen, kanuncı, çengi, reyhancı, hammal, dellal, tüccar, derzi, takyeci, paşmakçı, pabuççı, saraç, tabbag, cellah, helvacı, bakkal, aşçı, kasap, sabuncu, kazancı, demirci, kahveci, boyacı, nalbant, hamamcı, dellak, natır, külhancı, değirmenci ve togancıdır. Eserde mesleklerin ve meslek sahiplerinin genel olarak belli bir nitelik / önem hiyerarşisi etrafında yukarıdan aşağıya doğru ve benzer işleri yapanların art arda sıralandığı görülmektedir. Her mesleki alan "nedür bildün mi sen âlemde…" ya da "sorarsan n'itdügin…" gibi kalıplaşmış söz gruplarından oluşan bir girişle veya doğrudan doğruya tanıtılmaktadır. Örneğin ilmiye sınıfı mensuplarından mevali, kadı, müfti ve müderris ile hamam mahallinde çalışan meslek erleri dört grup hâlinde şu şekilde tanıtılmaktadır:

Nedür bildün mi 'âlemde mevâlî
Ki ta'rîf itmiş anları ehâlî

Bilüb sarf u kelam u nahv u mantık
Ola hey'etde bir hibr-i müdekkik

Usul ile bile 'ilm-i ma'ânî
Füru' ile bedi' ola beyânı

Sorarsan n'itdügin müftî efendi
Getürür kapuya bir derd-mendi

Şu denlü çigzinür anda dolanur

yıldız falına bakması ve yine de kendi talihini düzeltemeyip ondan şikâyet etmesi, insanları kandırmak için çeşitli hileler yapması, en sonunda cunûn ve fünûnun birleşmesi ve müneccimin delirmesi bu fasılda ele alınan hususlardır.

Bir iki günde işi bite sanur

Bir aydan sonra Zeydün hânmânı
Ya Bekre hükmider ya ‘Amra anı

Sorarsan n’itdügin şehr içre kâdî
Degüldür degme bir ıslâha râzî

Yüzi olana yüz virmez kovar tîz
İkiyüzlüden itmez lîk perhîz

Anı da kimün olunsa ma’ni çik çik
Bitüb işi segirdi gide dik dik

Müderrislerden eylersen su’âli
Degül kem bahs-i ‘ilm ile cidâli

‘Aceb âyîn ü hôş erkân iderler
Ki begler gibi dört divân iderler

Bular hep vâris-i ‘ilm-i nebîdür
Buları sevmeyen gâyet gabîdür
…
Nedür hammâmcı bu devr-i zamânda
Ola gölge harâmîsi cihânda

Alub dâ’im müsülmânlar harâcın
Olur her bacınun zulm ile bâcın

Soyunub korkusundan halk-ı devrân
Kara fûta giyünüb oldı ‘üryân

Nedür bildün mi hammâm içre dellâk
Kim eyler tîg-i tîzî sîneler çak

Sakallısıdur anun cân-alıcı
Yalun yüzlüleri imân alıcı

Tekellifsiz olur sîne-be-sîne
Bu fânî dünyânun dahı nesine

Nedür hammâm-ı şehr içinde nâtır
Gele karşunda dâ’im ola şâtır

Soyunub şöyle hâs u ‘am içinde
Silenün var ise hammâm içinde

Kaçan kim duyula dimek ‘ayândur
Tumanuni sakın bu câme-kândur

Nedür külhâncı bu devrân içinde
Yatur bir div durur külhân içinde

Çu her hamâm cinnîler evidür
Süleymân divünün ol da yeridür

Dili balta velî kendi biçakdur
Başında dâ'im odlar yanacakdur RT B 60-71 ve 462-73

Gelibolulu Mustafa Ali'nin "Meclis-i âlemun safâsı muhâl / Kâse-i dehr zehrle mâl-a-mâl" vasıta beyti etrafında gayr-ı âdil dünya düzenini tenkit ettiği ve bu dünya safasının boş olduğunu vurguladığı her biri yirmi bir beyitten oluşan on iki bentlik terci-i bend, söz konusu yargıyı doğrulamak üzere birtakım mesleklerle ilgili eleştirel değerlendirmeler yapılmaktadır. Ali'nin bu eserinin üçüncü bendinden itibaren "Tut ki oldun / olasın", "Tutalum" kalıp ifadeleri ile başlamak suretiyle bent bent sırasıyla veziriazam, ulema, beglerbegi, defterdar, şeyh, şair, sipahi, imam-hatip, kâtip ve tüccar gibi çeşitli meslek erbabının durumu olumsuz, karamsar bir bakış etrafında ele alınmaktadır. Örneğin sadrazam denilen en rütbeli memurun hükümdar dışındaki herkese hükmü geçmektedir ancak diğer vüzera devamlı olarak onun bir açığını aramaktadır. Rüşvete yönelse Allah'ın, yönelmese rüşvete meyledenlerin hedefi olur. Zalim bir yönetim sergilese cehenneme gidecek, muhalif olanlarla mücadele etse tüm düşmanlar ona karşı birlik içinde olacak, azledildiği takdirde ise muhtemeldir ki canından olacaktır. Özetle bu safası boş ve içi zehirle dolu bir kâse olan dünya hayatında ne yaparsa yapsın gamdan kurtulamayacaktır:

Tutalum olasın vezîr-i kebîr
İdine şeh seni vekîl u müşîr

Hazret-i pâdişâhdan gayrı
Cümleye ide buyrugun te'sîr

Muttasıl vezîrüni tecessüs idüp
Mansıbundan aşagı niçe vezîr

Pâdişeh korkısı ise şeb ü rûz
Seni eyler gam u elemle zarîr

Vay ana kim 'adâlet itmeyesin
İrtişâ kasrın idesin ta'mîr

Hasmun olur bu kerre hazret-i Hak
Nâr-ı dûzahda göstere sana yir

Evvelâ zecr-i hidmet-i dîvân

Bir siyasetdurur edâsı ‘asîr

Kayd-ı destâr ile mucevveze hod
Oldı başdan baş agrısına nazîr

Pâdişeh ise saldı gerdenüne
Bend-i zencîr-i ‘adli bî-taksîr

‘Adle meyl eylesen ‘azîmundur
Mürteşî zümresi kalîl u kesîr

Döşenür anlara musemmâ olan
Sana tezkîreler ider tezkîr

Yâhûd elde ‘asâsı bir derbân
Üstine kul gelr nedurü tedbîr

Zulm idersen berây-ı hâtur eger
Yirün itdün anınla nâr-ı sa’îr

Eger itsen muhâlefetle ‘inâd
Sana a’dâ olur o cemm-i gafîr

Dün ü gün pâdişâha gamz iderek
Nazarından düşürmek emr-i yesîr

Eyü tâli’ gerek ki ‘azl olasın
İdeler belki katlüne takdîr

Bunca âlâm ider ihâta seni
Bulımazsın huzûr-ı kalbe zahîr

Kudretün yok bir iş bitürmezsin
Tutalum olasın vezîr-i sagîr

Kim müzekkî kimisi hâkimdür
Sen yalan şâhidi gibi dil-gîr

Yidügün gerçi kim nefâyisdür
Bunca gamlar ki yirsin ol seni yir

Meclis-i ‘âlemun safâsı muhâl
Kâse-i dehr zehrle mâl-a-mâl Gelibolulu Âlî Trc1 Bend 3

Bir başka XVI. yüzyıl ürünü olan ve otuz beş hasbihal, sekiz yüz otuz beyitten oluşan Hasbihal-i Safi’de Fakîrî’nin Ta’rîfâtnâmesi ile Gelibolulu Âlî’nin terci-i bendi gibi eleştiri-hiciv odaklı bir değerlendirme metni olup meslek erbapları başta olmak üzere türlü konumlardaki kimselerden söz edilmek suretiyle Osmanlı toplumsal

dokusu, kurumları ve insan tipleri tasvir edilmektedir. Yine onlarda görüldüğü üzere meslekler nitelik ve uğraş benzerliği ölçütlerinden hareketle hiyerarşik ve kategorik bir sıra dâhilinde ele alınmakta, her faslı "Tut ki … olasın" türevi kalıp ifadelerle başlatılmakta ve genellikle "Hâsılı bir belâ ki gâyet yok / Bir nefes bunda istirâhat yok" şeklindeki insanın dünya hayatında belalardan kurtulamayacağı ve bir nefes dahi rahat yüzü görme imkân bulamayacağı iletisine sahip olan mükerrer bir beyit ile bitirilmektedir. Eserde kimileri doğrudan bölüm başlığı olarak kimileri ise tanıtımı yapılan mesleklerle olan ilgileri dolayısıyla anılan vezir, ases / şahne, serheng / çavuş, defterdar, derbend bekçisi, emin, hâkim, harraciyan (vergi memuru), kadı / naib, kâtip, kethüda, mu'temed, muharrir, muhasip, muhtesip, muhzır, mukataacı, mübaşir, müderris, müfettiş, mülazım, mültezim, mütevelli, sokak silahdarı, subaşı, hatip, imam, müezzin, ehl-i cihad, acemi oğlan, aga, sekban, sipahi, solak, yayabaşı, yeniçeri, zabit gibi kalemiye, ilmiye, seyfiye, emniye sınıflarına mensup devlet memurlukları ile keştiban, sazende, ferraş, çaker / huddam, dellal, tüccar, seyis, âmil (amele), yarıcı gibi diğer mesleklere ait bilgiler verilmekte ve birtakım çıkarımlarda bulunulmaktadır. Örneğin şehrin asayişinden sorumlu olan şahneler güçleri ve diğer memur türlerinden gördükleri itibar etrafında ele alınıp kibirli bir tavır takınarak halkı sıkboğaz etmelerinden ötürü şu şekilde tenkit edilmektedir:

Tut ki ya şehr şahnesi oldun
Nâmla cümle 'âleme toldun

Kâdıdan dahı ba'zı yerlerden
Sana lâzım gelür safâ geldün

Yarıcun hak diyü gelen önüne
Sen de subaşı olduğun bildün

Geldiler kethüdâ 'asesbaşı
Bunlarun birle meşveret kıldun

Kande ise yarar bir iki 'ases
Tanrı hışmını yanına aldun

Şöhret âfetle şehr için tolanup
Kâdı mahkemesine togruldun

İdüben râst kâmetün iki kat
'İzzetile ana tapu kıldun

Kâdı dahı sana hoş-âmedle
Didi lutf eyledün safâ geldün

Hâl ü hâtır soruşmadan sonra
Halk teftîşin ilticâ kıldun

‘Âlemi yakmaga oda mûmdur
Yandugından harâretin bildün (Batislam, 2003: 127-28)

Çarşı ehlinin ele alındığı bir başka hasbihalde hem genel anlamda çarşı esnafı deni olarak nitelendirilmekte hem de daha özelde bu zümreden derbent bekçisi soygunculukla, kethüda ve dellal alışverişte aldatmayı ve yalanı iş edinmekle ve tüccarlar ise daha çok kibirleri yönüyle eleştirilmekte, her birinin bu dünyada birer kefenle gittikleri belirtilip dünya hayatındaki gaflet uykusundan uyanmak gerektiği savunulmaktadır:

Tut ki oldundı ya ehl-i sûk-ı denî
Edinüp bir yerinde dükkânı

Bit bâzârı ise bitdi işün
Aldamak üzresin fakîr ü ganî

Kârun oldur müdâm bey’ ü şirân
Ekser idüp sözünde yalanı

Ya’nî derbent bekcisi oldun
Soymak oldı işün gelen gideni

Ya eger kethüdâ olursan hod
Çârsû halkınun alup vireni

İ’tikâd itdiler ne söylersen
Müslümân sandı kim görürse seni

Turmadın turşu denlü ya dersen
Şuna turdı diyü satarsın anı

Âniye eylemekde kim pîşün
Görmedin aldasam diyü göreni

Er degül belki kemsin ‘avratdan
Aldamak san’atun çü merd ü zeni

Adı dellâl bir iki bî-devlet
Dehrün âşûbı ‘âlemün fiteni

Belki fark etmeyüp harâm u helâl
Çekmeyüben hîç âhiret gamını

Gice gündüz belâ vü zahmetle

Her biri dünyânun bir ehremeni

Sana dellâl ma'siyet oluban
İledür vâdî-yi cahîme seni

Elün alup cehenneme atalar
Hay gayret nice oldı 'âr kanı

Geldügün mülki hâli mi sandun
Yohsa anmaz mısın geçüp gideni

Hâceler kim cihâna kâdir idi
Hep mükemmel düzüp kamu düzeni

Ehl ü evlâd u mâl u mülk refî'
Kethüdâ çâker ü alup vireni

Hâce-i dehr idi gögüs gerüben
Kibr ile eyler idi mâ' u meyini

Eli boş gitdi 'âkıbet mahrûm
İhtiyâr itdiler birer kefeni

Bunlarun hâli böyle olıcagız
Var kıyâs eyle hâlüni yüzüni

Hâb-ı gafletden açdunise gözün
Fehm kıldun netîce-i suhanı

Yoksa kıldun mü'ebbed ü hâsir
Meger ide 'inâyeti o ganî

Hâsılı bir belâ ki gayet yok
Bir nefes bunda istirâhat yok (Batislam, 2003: 152-54)

Sâfî Mustafa Efendi tarafında 1708'de kaleme alınan Gülşen-i Pend adlı kaside biçimli nasihatnâmede de rubaili bir giriş ve ardından besmelenin fazileti, tevhid ve na't, medh-i çeharyar, vasf-ı şehidân-ı Huneyn, beyân-ı hâl-i dünya, gönlü arındırma ve nefisle mücadele etme gibi bahislerden sonra başta padişahlar olmak üzere birçok üstad-ı kâra; vezirlere, kadılara, sahhaflara, kâtiplere, hattatlara, şairlere, hanende ve guyendelere, vaizlere, tabiplere, kehhallara, cerrahlara, ledünni ilimlerle uğraşanlara (remmal, müneccim, ceffar, veffak), kimyagerlere, sarraflara, ticaret ehline, mütevellilere, hatiplere, imamlara, müezzinlere, gazilere, köylülere, attarlara ve genel manada ehl-i sanata meslek ahlakına ve ideallerine yönelik nasihatlarda bulunulmuştur. Örneğin Mustafa Efendi her sanat ehlinin hem davranışlarında hem

işinde nazif (nazik, pak) olması, işine sadık olmasını ve rezzak olan Allah'a ibadetinden geri durmaması, yalan ve hileden uzak durması gerektiğini tavsiye etmekte, tüm kullar için kâr u sanatın nefsin azığı için bir ekmek parası vesilesi olduğunu ve her ne işle iştigal edilirse edilsin sadakat ve diyanetin baş kurtarıcı olduğunu vurgulamaktadır:

Eger bir san'at ehliysen nazîf ol
Sana halk diyeler pâk üstâdur

Ma'âşun san'atında pîşever ol
Ki üstâd işi pâk olsa revâdur

Metâ'-ı kalpa kimse ragbet itmez
Sakın kalp işleme kârun hevâdur

Sanâyi'den ne san'at ise kârun
Sadâkatle 'amel itmek sezâdur

Cihânda cümle 'abde kâr u san'at
Kefâf-ı nefs içün bir nân bahâdur

'İbâdet kıl bahâne itme kârı
Ki 'abdün cümle rezzâkı Hudâ'dur

Cemî'-i kârun a'lâsı birâder
Cemâ'at ile beş vakti edâdur

Netîce her ne kâra hâdim isen
Sadâkatle diyânet ser-rehâdur (Çalka, 2007: 247)

Kabusnâme tercümesi olan Murad-nâme'nin, dördüncü babında ise bir mesleğin gerekleri sıralanırken menfi tabiatlı bir başka mesleğin varlığı koşulan şartlardan biri olmuştur. Bedr-i Dilşad reel manada ideal bir vezirin mesleki donanımlarından bahisle başka ülkelerde olup bitenlerle ilgili olarak yabancı memleketlerin sultanlarına yakın kimselerden casuslar oluşturmasının zorunluluğunu vurgulamaktadır:

Dahi pâdişâhun hep ahvâlini
Tecessüs it ef'âl ü akvâlini

Şu resme ki şâha yakîn olanı
Şehenşeh katında emîn olanı

'Atâ-y-ile kendüne câsûs kıl
Evet söylemegil bunı sus kıl

Ki tâ dem-be-dem sana ahvâlden
Haber vire ef'âl ü akvâlden MUR B 776-79

Murad-nâme, içerik bakımından çok yönlü bir eser olup ahlaki telkinleriyle nasihatnâme; devlet idaresi, padişahlık, vezirlik, nedimlik, subaşılık ile ilgili ideallere dair tavsiyeleri ile siyasetnâme olmasının yanında bazı ilim ve sanatlar, fenn ü hünerler ile ilgili bilgi veren bölümleri itibarıyla da bir tür meslekler ansiklopedisi özelliği taşımaktadır. Eserin dördüncü babı vezirlik adabı, ideal vezirliğe dair ilkeler ve öğütlerle, beşinci bab padişahlara hizmet etmenin adabı ve dolayısıyla bu hizmette bulunanlara nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair nasihatlarla, bab yedi subaşılık makamının esasları, adabı, ideal bir komutanda bulunması ve bulunmaması gereken hasletler ve leşker/çeri ile nasıl bir münasebeti olması gerektiği, onları sevk ve idarenin ideal ölçüleriyle, bab yirmi dört hüner sahibi olmanın önemiyle, civanmertliğin usul ve adabı ile ilgili bab yirmi altının alt başlıklarından biri cuvân-merdî-yi bâzâriyânla, ideal pazar ehli nasıl olması ve nelerden kaçınması gerektiğiyle, bab yirmi dokuzun alt başlıklarından biri iyi bir kadı, müderris, müfti ya da vaiz olmanın gerekleriyle ilgilidir. Örneğin, ‘ilim ve ‘âlim konulu yirmi dokuzuncu babın alt başlıklarından biri “ahvâl-ı üstâzân (üstatların hâlleri)”dır ki bu başlığın altında müellif o noktaya gelene kadar talebeler hakkında düşünceler, telkinler, öğütler sıraladığını, o noktadan sonra biraz da üstatlardan bahsedeceğini söyleyip bir alt başlık daha açarak (güftar ender müderrisî) üstatlar bahsinin ilk konusu olarak müderrisleri ele almakta ve onlara telkinlerde bulunmaya, ilm-i hendesede yükselmeleri için nelere dikkat etmeleri gerektiğine dair öğütler vermeye başlamaktadır. Bu öğütler içerisinde en dikkat çekici olanlardan biri her işlerinde düşünmeyi meslek edinmeleridir:

Müderris olursan gerekdür ki sen
Didügim dutasın olasın esen

Kütüb-dost olgıl hemîşe ‘azîz
Ruûs-ı mesâyilde bulgıl temîz

Tefahhus kıl esrâr-ı ‘ilmi tamâm
Begensün sözüni kamu hâs u ‘âm

Sebük-rûh olgıl girân-cân degül
Bu kez halk içinde hemîşe ögül

Dahi müşfik ol kamu şâkirdüne
Ki meşgûl olalar senün virdüne

Harîs ü mükedder-mizâc olmagıl
Birezcük açılup biraz solmagıl

Dahi kim sahun bîş-bîn olıgör
‘İlim gevherine emîn olıgör

Ne-kim sorsalar gökçek endîşe kıl
Her işünde endîşe(y)i pîşe kıl

Bu kez vir cevâbı ne-y-ise ana
Ki çok çok du’âlar ideler sana

Dahi zü-fünûn ol eyit her birin
Gönülde ‘ulûmun düzetgil yirin

Eger bu sıfât ile var olasın
Ne yigâne-i rûzigâr olasın MUR B 4788-98

Bu minval üzere yine bab otuz ‘ilm-i tıbb ve taleb-i hikmet (hekimlik talebi) hakkında olup bu mesleği seçen ya da sececek olanlara mesleğin özelliklerinin, ideallerinin sıralanmasıyla, bab otuz dört musiki sanatının ilkeleri, adabı, terminolojisi, makamları, günün saatleri ve insan fizyonomisi ile olan ilişkisi, şubeleri ve sazende / çalgıcılık ile guyende / söyleyicilikle, bab otuz bir yıldız ilmi ve müneccimlik ve ayrıca reml evleri, remlde ev simgeleri, farklı durumlarda, örneğin bir savaşı kimin kazanacağının tespiti ya da bir hamile karnındaki bebeğin cinsiyetinin tespiti üzerine nasıl reml yapılacağı, yorumun nasıl olacağı üzerinden remmallikle, bab otuz üç ilm-i şiir, kafiye ve kafiye kusurları ile fenn-i muamma hakkında olup şairlere ya da şairlik etmek isteyenlere ve tabiiki eseri adına yazdığı ve ismini onun ismiyle tevriyeli olarak verdiği Sultan Murad’a bu mesleğin idealleri ve ölçütlerine dair nasihatlar, telkinler ve ideal şairlikle ilgili “murad”lar, ayrıca edebî sanatlara, aruz bahirlerine dair bilgi ve örneklerle, ‘ilm-i kavâfî (kafiye ilmi), kafiye harfleri ve ayıplarının anlatımı ve örnekleri ile sonrasında “güftar ender hasayil-i şairan” ve “hitab-ı şuara”daki nasihatlarla, bab otuz beş kâtiplerin şartları ve padişah münşileri üzerine olup münşilere verilen birtakım tavsiyeler, yazıcılık mesleğinin ideal sınırları, kime nasıl hitap edileceği, Farsça ve Arapça ifade kalıplarıyla mektup başlıklarının (sernâme) ya da içeriklerinin kimden kime veya hangi duruma göre nasıl yazılacağını gösteren örneklemelerle, dua etme adabına dair yönlendirmelerle, bab otuz altı ticaret yolu ve tüccarlık usulü hakkında olup tüccarlara türlü nasihatların sıralanması, tüccar türleri hakkında verilen bilgilerle, bab kırk ise gulam (erkek hizmetçi) ve kenizek (cariye) satın almak, ideal bir karavaşın fiziksel ve davranışsal özellikleri, hizmetkar alırken dikkat edilmesi gerekenler ile ayrıca saraya alınacak rakkase, sazende, guyende,

silahdar, hadim, kapıcı, şarabdar, aşçı vazifeli kimselere dair idealin sınırların çizilmesiyle, hangi gulam fizyonomisinin hangi hizmete uygun olduğu ve hizmetkar alımına bağlı olarak milletlere göre karakter tahlili yapmakla, karavaş alırken hastalıklı olanı almamak için bazı alametlere dikkat edilmesi gerektiği ve hangi bedensel işaretin hangi hastalığa belirti olduğu bilgisi ile ayrıntılandırılmıştır:

Güftâr Ender Hasâyil-i Şâ'iran faslından:

Hisâlin işit şimdi şâ'irligun
Sözi söylemeklikde kâdirlıgun

Gerekdür ki şâ'ir be-gâyet zarîf
Ola tâ ki her sözü düşe latîf

Husûsâ ma'ânîyi câmi' ola
Ma'ârif kazanmaga tâmi' ola

Yaramaz ki şâ'ir perîşân ola
Yarar bu ki şâ'ir perî-şân ola

Ki ol her zemân şâzümân yaraşur
Dahı çerb ü şîrîn-zebân yaraşur

Gerekdür ki her lahza söz fikr ide
Unutdukları nesneyi zikr ide

Hem ebyâd u eş'âr yâd eyleye
Bu söz hakdurur i'timâd eyleye

Nevâdir hikâyât ezberleye
Ki meydânda kendüsini erleye

Mahâfil gülistanına 'andelîb
Ola hüsn ü hulk ile halka habîb

Münâsib ne söz düşse fevt itmeye
Gerekmez söze cehd ide gitmeye

Bu evsâf ile şâ'ir olsa kişi
Sonucı başa iledi̇ser işi MUR 6056-66

Güftâr Ender Evsâf-ı Gulâmân faslından:

Şu kul kim anun boyı togru ola
Özi hüsn devrinde meh-rû ola

Eti saçı rengi ola mu'tedil
Yagırnı da yassı gerek eyle bil

Ayası-y-ile alın açık gerek
Kaşı kirpügi ana lâyık gerek

Yüzi güleç ü gözi şehlâ ola
O kuş kamularından a'lâ ola

Yazıcı idersen yahûd kethüdâ
Yarar kim anun-çün yaratdı Hudâ

Hazîne virürsen de lâyıkdurur
Ki hep kullarından o fâyıkdurur

Şu kim bugday tenli ola sûreti
Dahı orta düşe boyuyla eti

Yüzi rûşen olan gözi alası
Bakıncak hezârân gönül alası

Ayagınun altı dahı düz ola
Gice-y-ise yüziyle gündüz ola

Eli barmagı uzun ise hemân
Kul u karavaşdan yarar bî-gümân

Ki sâzende gûyende rakkâs ola
'Avâma degül şâhına hâs ola

Silâhdâr itmeklik ister isen
Diyeyim nişânların ister isen

Boyı uzun u togru ola tamâm
Ki andan hazer kılalar hâs u 'âm

Katı etlü ola sünügi iri
Ki hasmını ele getüre diri

Tamarlar yoğun u mafâsıl katı
Gerekdür ki var ola çok kuvveti

Yogın ola boynı vü barmakları
Çekük olsun incügi ayakları

Gögüs gin ü yagırnı tar er gerek
Dahı sağrı karın müdevver gerek

Bunun gibi kul ey bahâdır olur
Ne yirde gerek ise hâzır olur

Bu kez hâdim itmeklige yararın

Diyeyin dir isen anı ararın

Çakır gözlü hem kara yüzlü ola
Dahı söylese ekli sözlü ola

Dudagı kalın ola endâmı süst
Evet boyı uzun olursa dürüst

Sarâya komaklıga Hindû gerek
Ne denlü gerek ise bed-hû gerek

Sakın agı hâdim idüp nâgehân
Sarâyuna girmeğe virme emân

Husûsâ ki saruşın ola anı
Serâ-perdeye koyma dinle beni

Anun-çün ki zen-dost olur katı
Bilür lezzet-i vaslı hem furkatı

Kapucı idecek kulun dahı uş
Diyeyim ‘alâmetlerin dinle hoş

Kısa boylu uzun dudaklu ola
Kiç(i) ağızlı büyük kulaklı ola

Çakır gözlü hem zîşt sözlü gerek
Dişi seyrek ü sobı yüzlü gerek

Bunun gibi kul key hayâsuz olur
Hayâsuzlugında riyâsuz olur

Edebzülig iie olur bî-nazîr
Yarar kapucı itse anı emîr

Şarâbdâr gâyet gerekdür zarîf
Ki sohbet anun ile ola latîf

Dahı cüst ü çâlâk ü hâzır gerek
Kamu sohbet üstine nâzır gerek

Dili tatlu olup civân-merd ola
Civân-merdliginde hemân ferd ola

Kim olursa ser-hôş hâlin bile
N’olısar sonucı me’âlin bile

Bunun gibi kul lâyık olır hemân
Şehenşâha hem sohbet ola nihân

Evet aşcı gâyetde nârin gerek
Ki aşçılığında ola yigrek

Temi pâk u pâkize ola yüzi
Dahı cerb ü şîrîn gerek her sözi

Eli ayagı boyı endâmı heb
Gerek mu'tedil ola iy lutf- Rab

Bu evsâfı kim yâd kıldım tamâm
Kamu kâbiliyetden idi kelâm MUR B 7501-39

Birçok mesleğin tanıtıldığı, meslek doğrularının bildirildiği bu bablar içinde özellikle yirmi dokuzuncusu üzerinde ayrıca durulması gereken bir ehemmiyete sahiptir çünkü bu faslın konusu mesleklerin taksimidir. Murad-nâme'nin ansiklopedik mahiyetteki bu babında öncelikle ilimler pratik, teorik veya aklî, naklî olmak bakımından sınıflandırılmaktadır. Buna göre işler / meslekler ya ilmî olup sanata ulaşır veya sanat olduğu hâlde ilimle ilgilidir. İlmî olup pratik yolunu tutan işler, hendese, nücum ve saire; pratik olduğu hâlde ilmî tarafı da bulunan sanatlar ise göz doktorluğu, çalgıcılık, yapıcılık veya söyleyicilik neviinden uğraşlardır. İlmî (teorik) olan kısım da iki çeşit olup birisi akli, diğeri naklî ilimlerdir. Mantık, hikmet (felsefe, hekimlik), astronomi, astroloji, hendese gibi ilimler akla mensuptur. Nakli olanlar ise dinî ilimler ve ona vesile sayılan ilimler olmak üzere ikiye ayrılır. Dinî ilimler tefsir, hadis olup bunlardan meydana çıkan ve bilinmesi gereken üç ilim daha vardır ki, onlar fıkıh usûlü, din usûlü ve fıkhın dallarıdır. Bu dinî ilimlere vesile olan ilimler de on iki kısma ayrılır: Lügat, iştikak, sarf, nahiv, maani, beyan, aruz, ilm-i kavafî, inşa, şiir, kitabet ve hitabet. Bütün bu ilimlerle ilgili ayrıntılı açıklamalar yaptığı takdirde kitabının çok uzayacağını anlatan şair, padişah için en lüzumlu gördüğü ilimlere dair malumat verdiğini belirtir ve ona öncelikle bütün ilimlerin sultanı ve en üstünü olarak kabul ettiği dinî ilimleri öğrenmesini tavsiye etmektedir:

Bil evvel iki nev'imiş pîşeler
Ki anlara gidermiş endîşeler

Ya 'ilmî ola san'ata ulaşa
Ya san'at ola 'ilm ile tolaşa

Bu kısm olmadı çıkça 'ilmi ola
'Amel birle girmeye hergiz yola

Bu da yok 'amel ola çıkca hemân
Karışmaya 'ilm ile ol bir zemân

‘Amelden murâdum key anla ‘azîz
E’ammıdur a’mâlün eyle temîz

Ya ol fi’l-i kalb ola îmân gibi
Ki îmândur insân içün cân gibi

Yâhûd câriha fi’li ola hümâm
Sözümi hisâb eyle zabt it tamâm

Şu kısmı ki ‘ilmi oluban ‘amel
Yolını dutar eydeyim kıl emel

Olar hendeseyle misâhat nücûm
Bularun yanında olur tıbbı um

Dahi şi’r eyitmek gibidür ki uş
‘İlimdür ‘amel yolına oldı tuş

Evet şol-ki aslında ola ‘amel
Alup ‘ilmi ‘azm ide yola ‘amel

Ya kehhâlıkdur ya sâzendelik
Ya yapıcılıkdur ya gûyendelik

Bularun gibi çok dahi iste bul
Ya bak andugumı dut eyle kabul

Bu kez kısm-ı ‘ilmî iki dürlüdür
Evet gör ne cevherlüdür dürlüdür

Birisi anun ‘ilm-i ‘aklîdürür
İkincisini bil-ki naklîdürür

Evet sırf naklîye yokdur vücûd
Key işitgil iy menba’-i lutf u cûd

Ki şimdi ‘ulûmı ne zabt eyleyem
‘Ayıb dutmagıl gerçi habt eyieyem

Beşer tab’ına her dem irer kelâl
Tekellümde-y-ise ider güng ü lâl

Bu-kez ‘ilm-i ‘akliyye mantıkdurur
Ki ol sözleri bogaza dıkdurur

Yâhûd ‘ilm-i hikmetdür iy şehriyâr
Bu ikiyi bil ille dahisi var

Nücûm ile hey’et bile hendese

Misâhat dahi ‘ilmdür kandese

Bular ‘akla mensûblardur kamu
Bu kez dinle naklî olanı ‘amû

Bu da iki kısm oldı eydem sana
Bilincek du’âlar idesin bana

Birisi bu kim dîne mensûb ola
Kim anı bilür ise mahbûb ola

İkincisi ana vesîledürür
Bu dahi anun ile biledürür

Bu kez ‘ilm-i dînîye biş kısm var
Ki her birine eyüce ism var

Biri ‘ilm-i tefsîr-i Kur’ân’durur
Ki Kur’ân bize cân u cânândurur

İkincisi ‘ilm-i hadîs-i Resûl
Çalap’dan iderdi Resûl’e nüzûl

Bu ikiden üç dahi peydâ olur
Bilimeyen anları şeydâ olur

Biri asl-ı fıkh u biri asl-ı dîn
Biri dahi feri oldı fıkha hemîn

Bu kez kısm-ı nakliye geldi beyân
Anı dahi itmek gerekdür ‘ayân

Bu da on iki kısma mahsûrdur
Tetebbu’la hasr oldı ma’zûrdur

Lügat sarf ile iştikak ile nahv
Ma’ânî beyân ile kılma sehv

‘Arûz ile ‘ilm-i kavâfî bile
Hem inşâ’ı şi’r oldılar nesr ile

Dahi on birinci kitâbetdürür
On ikinci ‘ilm-i hitâbetdürür

Bu denlü ‘ulûmı ki yâd eyledüm
Kodum buhli zulm ile dâd eyledüm

Yazardum bu defterde anları hep
Anun-çün ki benümledür lutf-i Rab

Evet key mutavvel olurdı kitâb
Çog olurdı gâyet fusûl ile bâb

Hem îcâz bir vasf-ı mergûbdur
Ki tullâb olanlara matlûbdur

Anun-çündür îcâza kasd itdügüm
Bu mûcezle i'câza kasd itdügüm

Ne lâbüdd ise anı nazm idelüm
Bu kez bir beyâna dahi gidelüm

Eyâ pâdişâh-ı zemîn ü zemân
Ki senden irer halka emn ü emân
…
Nücûm ile remli 'arûzı bile
Kelâm ile edvârı geldüm dile

Dahi 'ilm-i tıbb ile inşâyı hem
Birez ögdüm olduklariyçün ehem

Bu esrârı sana 'ayân itdügüm
Kamu tavrı bârî beyân itdügüm

Budur kim her işden habîr olasın
Bu kez iki 'âlemde mîr olasın
…
Eger ol Hudâ'dan 'inâyet ire
Şekâvet gide vü sa'âdet ire

Dürüş 'ilm-i dîn öğren iy kâm-rân
Ki tevhîde ol 'ilm olur nerdübân

Kamusından a'lâ 'ulûmun hemîn
Şu 'ilm oldı kim oldurur asl-ı dîn

Hem ahkâm-ı şer'un fürû'ını hep
Budur şöyle çok eyleyici sebeb

Bu kez vâcib oldı bana dahi pes
Ki nazmına ol 'ilmün idem heves

Ki sen pâdişâh-ı zamâne anı
Bilesin olasın yigâne anı

Kalan 'ilm ana kul o sultândur
Tene cândur anlar bu cânândur MUR B 4243-4300

4.2.2.2. Mecaz Düzlem

Mesleki terminolojinin mecaz düzlemde kullanımı, klasik Türk şiirinin söz varlığına kaynaklık eden gülşen, sema, saray, mareke, deniz gibi temel mekânlara mensup unsur ve hadiselerin kendi bağlam dairelerinden çıkıp mesleki bir kurguya izafe olunmasıyla ya da aksine mesleki bir kavramın metaforik bir ifade birimi olarak o unsur ve hadiselere dair anlam örüntüsüne taşınmasıyla mümkün olmaktadır. Başka bir deyişle çârsû-bâzâr mahfili, şiirdeki reel-doğrudan kullanımları dışında hem gülşen hem feleğ hem savaş meydanı hem saray hem de derya ile ilgili kavram kadrolarıyla bitimsiz bağlam alışverişlerine girerek kendisine alternatif bir ifade köprüsü daha açmıştır ki söz konusu köprünün adı mecazdır. Mecaz düzlemin temel ifade kanalları ise başta insanoğlu olmak üzere canlı-cansız, somut-soyut varlıklar ile bu varlıkların uzuv ve uzantıları; mühim tarihî vakalar, muhtelif kavramlar ve türlü duygu durumlarıdır. Bu unsurlar arasında renk, şekil ve işlev bakımından koşutluklar, benzerlikler kurmak, onların ses ve anlam özelliklerinin sağladığı çağrışım değerlerinden faydalanmak meslek terminoloji temelli bir şiir dili inşasıdır.

4.2.2.2.1. Meslekler ve İnsan

İnsanın meslek edinmesi, bir uğraşı geçim vesilesi kılması hayati bir zorunluluktur. Nasıl ki insan yiyen, uyuyan, sefkat gösteren, kıskanan, hayal kuran, hesap eden, iletişim kuran, kendini değiştirebilen, imkânlarını aşabilen bir varlıksa ve kimisi diğer canlılarla ortak kimisi karakteristik söz konusu hasletlerin toplamı bu varlığa insan sıfatı kazandırıyorsa sadece medar-ı maişet için değil yaşam çarkında ben de varım diyebilmek, psikolojik ve sosyolojik açıdan güçlü kalabilmek, rahat içinde yaşayabilmek, prestij elde etmek, alın terini bir ibadet bilmek gibi nedenlere bağlı olarak çalışmak da insanı insan yapan değerlerdendir. Çalışmamak, nabekâr olmak ise kişinin bir manada insanlıktan uzaklaşması anlamına gelebilmektedir.

Klasik Türk şiirinin ifade imkânlarında insanın bu zaruri meşguliyetine yapılan atıfların birinci şubesini reel düzlemde değinmeler oluştururken bağlam çeşitliliği bakımından daha münbit bir diğer şubesini başta teşbih ve istiare olmak üzere söz çeşitli oyunları marifetiyle yapılandırılan mecaz düzlem oluşturmaktadır.

Eşref-i mahlukat vasfına sahip olan insan türü, İslami paradigmada kâinatın öznesi durumunda olup klasik Türk şiiri ediplerince de bu eksende algılanmış, mevcudatın

yaratılması bahsinde dünya çarşısının dellalı veya dünya meydanının asli oyuncusu olarak değerlendirilmiştir:

Dinle ey vâkıf-ı hakîkat-hâl
Zer gibi kâl ider seni bu makâl

Niye geldün cihâna bileydün
Her kelâmun olurdı ‘ayn-ı kemâl

Geldügün gibi nâle kıldun
Bildün oldur çü gitdügine me’âl

Eyledi çâr-sû-yı ‘unsur-ı çâr
Şiş cihet mülkine seni dellâl
…
Kodı hâki merkez ki meydân ola
O meydânda oyuncı insân ola Gelibolulu Âlî Trc 1 Bend 1 B 1- 4 ve 10

Bu genel bakış çerçevesinde yine daha çok tevhid ve münacat içerikli dizelerde insanoğlu bağlama göre sipihrin kahrını çeken bir hammal, Allah’ın lütuf kapısında meded uman bir dilenci ya da onun ihsan harmanında çalışan bir huşe-çin şeklinde tasavvur edilebilmektedir:

Sipihrin kahrını hammâlveş âdem çeker yoksa
Benim İlhâmî bar-i cevr-i dehre takatim yokdur İlhâmî G 82/5

Yâ Rab ki garîk-i lücce-i ‘isyânuz
Âvâre-i kûy-i hayret ü hirmânuz
İtdüklerümüze hep peşîmân olduk
Lutfun kapusında sâ’il-i gufrânuz Nev’î R 2

Sun’un eyvânında bir kandildir nüh âsümân
San’atın dîbâcesinden bir varak rûy-ı zemîn

Dergeh-i ta’zîm ü tekrîminden ‘âlem kâm-cûy
Hırmen-i ihsân ü eltâfından âdem hûşe-çîn LM B 106-107

Beşerin genellemeci bir bakışla türlü hayat sahneleri etrafında ele alındığı mecaza dayalı ifade imkânlarının bazıları daha sınırlandırılmış bir ölçeğe sahiptir. Örneğin, Nâbî Divanı’nda yer alan bir şiirde hac topraklarının kudsiyeti methedilirken bu kutsal topraklar bir çarşıya teşbih olunup oraya gelen hacı adayları da birer tüccar olarak vasfedilmektedir. Öyle ki bu tüccarlar çarşıdaki alışverişlerinde bütün günahlarını satmakta ve buna karşılık sevap meyvesi satın almaktadırlar. Yine Sohbetü’l-Ebkâr’da yer alan cömertlikle ilgili bir nasihatta varidat / mal düşkünü insanlar ele alınmakta ve

kendini âdeta bir hazine mühürdarı sanarak başkalarının mallarına göz diken bu insanlar ikaz edilmekte, doymazlığı nedeniyle pislik yığınağı yapan böceklerle ilişkilendirilmektedir. Mantıku't-Tayr'daki Hüdhüd'ün âlimliğin ideallerini nasihat ettiği fasılda ilim edinme yolunda ihtiras sahibi insanlar ele alınıp onlar bir eve kethüda olmuş hırsızlar olarak nitelendirilirken insanoğlunun ömrünü oğlanlık, yiğitlik ve kocalık şeklinde üç çağa ayıran Garib-nâme'de ilk çağı temsil eden kaygı yemez, ölüm endişesi çekmez oğlanlığın temel pişesinin gece gündüz oyun oynamak olduğu ifade edilmektedir:

Ne sûkdur bu ki sûdâgerân-ı züvvârun
Fürûhtı heme cürm ü harîdi bâr-ı sevâb Nâbî Trk Bend 2 B 6

Hunfesâ-veş anı ehl-i dünyâ
Götürür çâh-ı mezâra gûyâ

Ceybdir mevridi şeyü'llâhın
Çogalır çekmeden âbı çahın

Gönül âyinesini sâf eyle
Çok değil mi gel e insâf eyle

Bu kadar 'ömr için ol dikkatler
Lutf-ı Hakk'a bu kadar hissetler

Sehv-ile masrafa rencûr olmak
İllerin mâlına gencûr olmak

Mühr-dâr-ı ser-i genc-i zersin
'Acaba ne gününe saklarsın

Yâ virip kuvveti beytü'l-mâle
Hayrı vâsıl olasın bed-hâle SE B 2435-41

Hırsa her kim 'ilm-ile meftûn ola
Şem'-ile gice ogurlıga gele

Ogrı evde kethuda olsa n'ide
Bir ilançuk ejdehâ olsa n'ide MT B 2068-69

Dinle imdi eydeyüm vasf u sıfât
Kim niçe hâlden hâle döner sûret

Her makâmda hâl nedür bilü nedür
Her birinün gönline tolu nedür

Geldük imdi işid oglanlık hâlin

Ne iş içinde geçer gör ahvâlin

Oglan-iken kişi hîç kaygu yimez
Dünyâya geldüm yine gidem dimez

Yok-durur anda ölüm endîşesi
Dün ü gündüz oynamakdur pîşesi GAR B 1167-71

Genellemeci bir üslupla insanlardan belli bir bölüğün ele alındığı örneklerden bazılarında bir cinsiyetin, insanın bir hâlinin ya da bir sosyal zümrenin de işlendiğini görmek mümkündür. Bu bağlamda Leylâ vü Mecnûn'da aşkın revaç bulduğu bir pazara dönüşen mektebin naz ve işve satıcıları olarak tasvir edilen kızlarının; Nef'î Divanı'nda sarhoş insanların, Necâtî Divanı'nda zahid takımının, Cemşîd ü Hûrşîd'de Hûrşîd'in hayır duasıyla kendisine rehber olmasını istediği annesinin ve Hayâlî Divanı'nda Rodos'un fethi dolayısıyla içine düştüğü menfi durum dolayısıyla küffarın mesleki anlam aktarmaları etrafında kullanılması hatırlatılabilir:

Mektebde anınla oldu hem-dem
Bir nice melek-misâl kız hem

Bir saf kız oturdu bir saf oglan
Cem' oldu behişte hûr u gılmân

Oglanlara kızlar olsalar yâr
'Aşka bulunur revâc-ı bâzâr

Kız nergis-i mest edip füsûn-sâz
Oglana satanda 'işve vü nâz LM B 522-25

Ben mest-i mey-i meygede-i 'aşk-ı Hudâyım
Takdîr-i rikâbımda sebû-keş 'asesimdir Nef'î G 39/2

Şâ'ire lâf-ı riyâyi satamazsın zâhid
Ki yalanı bilür elbette ki yalan ehli Necâtî G 619/6

'Işk meydânına Mansûr olımaz zâhid-i saht
Çekemez her nice nerm ise kemânı hallâc Necâtî G 41/3

Du'â-y-ı hayr-ıla ol bana reh-ber
Beni 'ayb itmegil zinhâr ey mâder CH B 1186

Tükendi dâneleri kiştzâr-ı mihnette
Kamusu girye ile tohm-ı eşk-i dîde eker Hayâlî K 3/5-7

Genel manada insan türüyle ilgili yakıştırmalar dışında Hz. Peygamber ve diğer peygamberler ile din-tasavvuf büyükleri; hükümdarlığı, askerliği, devlet ve din adamlığı, âlimliği ve arifliğinden mütevellit nam sahibi tarihî-menkıbevi şahsiyetler, reayadan kimseler ve şiire özgü dünyanın asli unsurları, meslek-i aşkın daimi temsilcileri olan sevgili-âşık-rakip tipleri de daha özel bir boyutta meslek-insan ilişkisinin başlıca kesişim noktalarıdır.

4.2.2.2.1.1.Dinî-Tasavvufi Zatlar

Mecaz düzlemde meslek-insan bağlantısının alt başlıklarından biri dinî-tasavvufi zatlardır. Nitekim başta Hz. Peygamber olmak üzere birçok enbiya, dört halife, evliya, tarikat piri ya da şeyhi kimi özellikleri itibarıyla birer meslek erbabı olarak tasavvur edilebilmektedir. Bu bağlamda akla ilk gelen örneklerden biri Leylâ vü Mecnûn'un na't faslındaki bazı beyitlerde Hz. Peygamber'le ilgili olarak sıralanan bir dizi mesleki yakıştırmadır. Söz konusu yakıştırmalarda Hz. Peygamber mana nüshasının râkımı, dini ilimleri mamur eden bani, adalet kaidelerinin ressamı, mahşer hesaplarının defterdarı, mekteb-i danişin muallimi, şer'i hükümler şehrinin hâkimi, bereket yolunun rehnüması, Allahın seçtiği mübeşşir, Mirac'ta sabiteler tarlasına sevgi tohumu eken çiftçi ve mahşerin şefaat şerbeti sunan şifacısıdır:

Ey pâdişeh-i serîr-i levlâk
Maksûd-ı vücûd-ı hâk ü eflâk

Olmuş eflâk hâk-i râhın
Ermiş arşa bülend-i câhın

Ey râkım-ı nüsha-i meânî
Mamûre-i ilm-i dîne bânî

Şâhinşeh-i mesned-i risâlet
Ressâm-ı kavâid-i adâlet

Ey arş-nüvaz ü ferş-perver
Defter-dâr-ı hisâb-ı mahşer

Ser-defter-i enbiyâ vü mürsel
Anlara hem âhir u hem evvel
…
Ey mekteb-i dânişe muallim
Mahrûsa-i hükm-i şer'a hâkim
…
Râyet saf-ı sâbitâta çektin
Ol mezraa mihr tohmun ekdün

…
Ey meş’ale-i tarîk-i tarik
V’ey râhnümâ-yı râh-ı bârîk

İhsânunı hâdî-i tarîk et
Bir feyz-i nazar bana refîk et
…
Ente’llezî büiste ileynâ mübeşşirâ
V’ahtâreke’l-ilâhu ‘ani’l-halkî v’astafâ[206]
…
Darü’ş-şifâ-yı haşrda bîmâr-ı ma’sıyet
Şehd-i şefâatinden umar şerbet-i şifâ B 159-164, 175, 223, 241-242, 246 ve 260

Yine Hz. Peygamberin birçok meslekle ilişkilendirildiği mecaz düzlemde söylemlerin önemli bir başka örneği Sâbit Divanı’ndaki bir ramazaniyyede ve Ahmed Paşa Divanı’ndaki bir mesnevide görülmektedir ki Hz. Peygamber bu na’t dizelerinin birincisinde imam, delil (rehber), nakib, tabip; ikincisinde ise yine imam, mürebbi, rakamsaz ve mühürdar olarak nitelendirilmektedir.

İmâm-ı cum’a-ı dîn şeyh-i kürsî-i te’vîl
Medâr-ı vahyi mübîn şâh-ı mesned-i tenzîl

Delîl-i hayr-i sübül mazhar-ı mutahhar-ı kül
Şerîf-i hayl-i rüsül seyyid-i ‘arık ü asîl

Nakîb-i genc-i şefâ’at emîr-i sadr-ı kabul
Tabîb-i renc-i şenâ’et habîb-i Rabb-i celîl Sâbit K 3/23-25

Emîn-i cenâb-ı mu’allâ-yi Hak
Mürebbî-i halk u mürebbâ-yi halk
…
Sen olsun ki sana selâm etti Hak
Seninle hezârân kelâm etti Hak

Çü ta’zimin emrin tamâm eyledi
Seni enbiyâya imâm eyledi
…
Rakam-sâz-ı mecmû’a-i gaybsın
Mühür-dâr-ı tevki-i lâreybsin Ahmed Paşa Mes 2/20-23, 29-30 ve 33

Taranan şiir metinlerinden anlaşılmıştır ki Hz. Peygamberin üstün vasıfları dolayısıyla özdeşleştirildiği meslekler içerisinde bilhassa hidayet yolunu göstermesi dolayısıyla ve muallimlik-mürebbilikle de bağlantılı olarak rehber / delil / rehnüma ve müminleri manen günah hastalığından koruması ve onlara bu itibarla şifa / şefaat

[206] Sen bize müjdeci olarak gönderilen zatsın. Halkın içinden Allah seni seçip ayırdı.

dağıtması, onları her türlü manevi marazdan arındırması nedeniyle tabip / şifacı pişeleri daha çok vurgulanmıştır.[207]

Belirtilen meslekler dışında çalışma kapsamında incelenen eserlerde Hz. Peygamber'le mecaz düzlemde ilişkilendirilen sanatlardan dikkat çekici birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Herkesin şefaat umduğu hace, insanlar ve cinlerin muallimi, fevz ü felah yolunun rehberi, zühd ve salah kervanının sürücüsü / kafilesaları, Allah dergâhının hacibi, şefaat hazinesinin hazinedarı, rahmet denizinden şefaat incisi çıkaran bir dalgıç, hamd sancağının rayetkeşi, peygamberler ordusunun kafile-saları, müminlerin imamı, ihsan matbahının emini, Kâbe'nin pehlevanı ve mahşer günü rahmet suyu dağıtacak olan bir sakka.

İy hâce kime yalvaraym ben gedây çün
Sen şâhdan şefâ'at umar hâce vü gedâ HŞ B 546

Kevneynin evveli sekaleynin mu'allimi
Sultân-ı şer' ü hâcib-i der-gâh-ı Kibriyâ Ahmed Paşa K 1/7

Rehber-i şâh-râh-ı fevz ü felâh
Kâ'id-i kârvân-ı zühd ü salâh Nâbî Mes 1/45

Hâzin-i genc-i şefâ'at seni kılmış İzid
Hîç kim yok ki sana olmaya âhir muhtâc Fuzûlî G 48/3

Zihî cevâhir-i ihsân-i 'âma ma'den-i hâs
Dür-i şefâ'at için bahr-i rahmete gavvâs Fuzûlî G 137/1

Livâ-yı hamd ile râyet-keş-i meydân-ı rüstâhîz
Sipeh-sâlâr-ı hayl-i enbiyâ hayru'l-berâyâdır Sünbüzâde Vehbî K 1/23

O zât-ı pâk-i mükerrem ki şânına yokdur
Ne ibtidâda mümâsil ne intihâda 'adîl

O vâye-bahş-i ni'am-hâne-i kerâmet kim
Emîn-i matbah-ı ihsânıdur cenâb-ı Halîl Sâbit K 3/30-31

Ol imâm oldı vü biz uyduk ana
Anun-ıla varuruz senden yana GAR B 101

Pehlevân-ı Kâbe kavseyn mâh çevgân mihr gûy
Ol ki râhşı sidrede cevlân eyler rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/21

[207] Rehber için bk. Dehmurg B 5, Ahmed Paşa Divanı M 2 Bend 5 B 8, Nedîm Divanı K 1/26, Enderunlu Vâsıf Divanı K 7/6-8, Fuzûlî Divanı G 5/7, Leylâ Hanım Divanı G 102/1, Sâbit Divanı K 1/27 ve K 19/6; tabib için bk. Garib-nâme B 161, Fuzûlî Divanı G 47/3, Nâbî Divanı K 3/ 4-5, Nef'î Divanı K 2/36, Sünbülzâde Vehbî Divanı K 3/10.

Ve'l-hâsıl elinden komaya dâmen-i 'afvün
Mahşer güni oldukda öle dirile Yahyâ

Anda ümemün hazretüne teşne iriser
Rahmet suyına zât-ı şerîfün ola sakkâ Taşlıcalı Yahyâ K 1/66-67

Hz. Peygamber'in doğrudan kendisi dışında diğer peygamberlerin, hükemanın, şairlerin ve diğer varlıkların ona göre konumları ve ona olan ihtiyaçları,[208] onun tesis

[208] Enbiyâ kamusı anun leşkeri
Evliyâ cümle ana oldı çeri GAR B 154

Giryân olup oldı Nûh-ı nevvâh
Deryâ-yı melâhatinde mellâh HA B 29

Cibrîl-i Emîn oldı şehâ gâşiye-dârun
Derbân-ı der-i fazlun olur Hazret-i Mûsâ Taşlıcalı Yahyâ K 1/50

Âdem riyâz-ı cennete cândan harîs ise
Cennet şerîf ravzana etmiştir ilticâ Ahmed Paşa K 1/20

Hem hırmen-i şefâ'atının hûşe-çînidir
Âdem ki dane hırsıyile eyledi hata Şeyhî K 5/17

Giryân olup oldı Nûh-ı nevvâh
Deryâ-yı melâhatinde HA B 29

Rütbe-i hikmet-i mi'râc-ı kemâline göre
Hukemâ fırka-i dûn felsefe cem-i süfehâ Fuzûlî G 5/3

Evsâfuna sarf itmek içün olmasa elfaz
Mahrûm kalurdı şu'arâ hüsn-i edâdan Nâbî Kt 13/3

Gam çekme Nâ'ili ki senâsı o hazretin
Erbâb-ı nazmı na'ili-i kurb-ı visâl eder

Ferdâ olur o şâire dûzah harâm kim
Na't-ı nebîde nazmını sihr-i halâl eder Nâilî K 1/28-29

Olalı bezm-i lütfuna sâkî
Mest-i peymâne-i vefâ-yı dilim

Edeli güm nisâb-ı midhatini
Dest-i deryûze-i atâ-yı dilim

Bulalı pâye-i gulâm-ı derin
Şehriyâr-ı cihân-serây-ı dilim Nâilî K 4/28-30

Olalı gavvâs-ı deryâ-yı hayâl midhati
Cevherî-i tab'ımın zîb-i dükkânıdur sözüm Nef'î K 1/33

Uluvv-i kadrini gör kehkeşân degül olmış
Derinde çarh kemer-beste bende-i dîrîn Neşâtî K 1/27

Hûrşîd ile meh ki çâkeründür
Hasret-keş-i rûy-ı enveründür

Hicrân-zede ol iki ciger-sûz
Cüneydün olup gezer şeb ü rûz Neşâtî K 3/38-39

Oldı kademiyle yümn-efzûn
Ferhundegi-i debîr-i gerdûn

Defterlerin ‘arz idüp ser-â-ser
İmzâ-yı kabûle oldı mazhar Neşâtî K 4/26-27

Âfitâba mihr ü mâhı ile teber berdûş olup
Nüh felek seyyâh-ı aşkındır gezerler rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/38

Gösterdi Utarid ihtirâmın
Hat verdi ki men senin gulâmın LM B 217

ettiği din ve getirdiği şeriat,[209] nutku-lafzı,[210] lütfu,[211] feyzi,[212] iradeti,[213] güzelliği ve değeri[214] hatta gösterdiği mucizelerde rol alan başka varlıklar[215] meslekler ve çârsû-bâzâr kültürü çevresinde mecaz anlatıma dayalı olarak nazma çekilmişlerdir.

---

[209] Germ itdi nakd-ı cânı metâ'-ı şerî'ata
Bâzâr-ı dînde fazlı dükânı Muhammed'ün
…
'İzzet göginde togalı mâhı Muhammed'ün
Tutdı zemîni şer'i sipâhı Muhammed'ün Cem Sultan K 4/113 ve 118

[210] Nutkun mu'allimi şübeh-i 'akladır necât
Lafzın müferrihi maraz-ı rûhadır şifâ Şeyhî K 5/5

Rûhun şifası lafz-ı tabîbi Muhammed'ün
'Aklun safâsı tıynet-i tîbi Muhammed'ün Cem Sultan K 4/49

[211] İskâ ide bir katresi zummâ-yı cihânı
Ger lutfı suyı olur ise 'âleme sakkâ Cem Sultan K 6/94

Tabîb-i himmetinün zahm-kârî-i cürme
Zımâd-ı re'fetidür turfe merhem-i bihbûd Sâbit K 2/39

[212] Kerem-kârâ zülâl-i feyz-i lutfundan nasîb eyle
Bana yek katre nûş-ı âb-ı Kevser yâ Resûlallâh

Yeter güm-geşte-râh-ı müstakim olduk 'inâyet kıl
Edip feyzün bize hâdi vü rehber yâ Resûlallâh

Girân geldi ger ammâ kâtibine yazmada zenbim
Pür oldu fark-ı 'isyânımla defter yâ Resûlallâh Enderunlu Vâsıf K 7/6-8

Mihr ü meh gibi alur dünyâyı zîr-i pâyine
Nûr-ı feyzün kim ola bir fikre rehber rûz u şeb Neşâtî K 2/26

[213] Bir iltifat iderse tabîb-i irâdetün
Gökden gide devâr u ruh-ı mâhdan behak Tâcizâde Ca'fer Çelebi M 1 Bend 5 B 3

[214] Nâme-i zâtın idicek inşâ
Ana mühr-i nübüvvet urdı Hudâ

İtdi ol mühr ile anı Gaffâr
Sûk-ı hüsne metâ'-ı tamgâdâr Nâbî Mes 7/45

Düşde görür Mustafâ'yı kim gelür
Yüzünün 'aksi gözün nûrın alur

Emr ü nehyi 'âlemün pîrâyesi
Kavl ü fi'lün âdemün sermâyesi MT B 642-43

[215] Aceb mi hâk-i pây-ı yâr-ı gâra rûy-mâl etse
Hezârân sâl o kim âvâre-i neyl-i temâşâdır

Tez elden perde çekmek kasdı ile çeşm-i 'udvâna
'Anâkib târ u pûd-ı şevk ile nessâc-ı dîbâdır

Ser-â-pâ hâr u hâşâk ile sedd-i râh-ı a'dâya
Kebûterler safâ-yı bâl ile hâzır müheyyâdır

Klasik Türk şiirinde büyük dinî-tasavvufi zatlar başlığı altında diğer peygamberler ve din büyüklerine de zaman zaman mecaz düzlemde mesleki atıflar yapıldığına, bu bağlamdaki pîşe-hâzık ilişkisinin muhtelif ifade alternatifleriyle kimi dizelerde ortaya konduğuna şahit olunmaktadır. Örneğin Hz. Musa Lutfiyye'de, var olan tek gerçek kimyager olarak anılmakta, Garib-nâme ve Hüsrev ü Şîrîn'de ise neden çoban olduğundan ve çobanken hangi hasleti sayesinde peygamberliğe eriştiğinden bahsolunmaktadır.[216] Yine Hz. İbrahim'in, Kâbe'yi inşası ve adaşı Halil Paşa'nın

---

Eyâ kân-ı kerem ol rahmeten li'l-'âlemîn sensin
Ki cûd u re'fetin sermâye-i dünyâ vü 'ukbâdır Sünbülzade Vehbî K 1/27-30

[216] Kimyâ 'ilmi kimi itdi ganî
Sîmyâ sîme batırmaz bileni

Kîmyâ mu'cize-i Musâdır
Gayrı kimse ana olmaz kâdir LUT B 149-50

Geçdi Âdem devri geldi Mûsa'ya
Ol dahı bir gör neye benzer neye

Mûsa'ya pûyendelık gelmiş-idi
Ya'ni kim püşt ü şikem olmış-ıdı

Dutdı hayvân mülkini sürdi işin
Gütdügi hayvân-ıdı yazın kışın

Pes ke-nefsin vâhidün karnıdur ol
Kavminün hayvânlıgı anın da bol

Ol kavum hayvân degülmisse i yâr
Otı niçün kılalardı ihtiyâr

Her dem uçmak ni'metin yirler-idi
Biz buna katlanmazuz dirler-idi

Eytdiler kim yâ Musâ hak'dan dile
Tâze ni'metler ki bu yirden gele

Nuht dilersevüz biz anı yiyelüm
Sini her dem kançaru isteyelüm

Mûsa ol dem sıdk-ıla kıldı du'â
Hak katında ol du'â oldı revâ

Bitdi bakla şinhiyâr çün kıldı nâz
Sarmusak hem mercümek ü hem piyâz

Pes hakîkat ol kavim hayvân-ıdı
Mûsa hem anun-ıçun çôbân-ıdı

Bir dahı hem bunlarun hayvânlıgı
Şol-ıdı kim dogıçak oglancugı

Anasından ton-ıla dogar-ıdı

himmeti / lutfu dolayısıyla yapılan telmihle gönül mimarlığı,[217] Hz. Yusuf'un esir pazarında satılması ve bunun Züleyha üzerindeki etkisi ya da bir bahariyyede onun bahar tacirinin elindeki gülle yahut bir kasidede pazara çıkan güneşle özdeşleştirilmesi veya âşığın sevgiliye müşteri olması bağlamından hareketle anılması,[218] Hz. İsa'nın nefesinin şairin mucize beyan eden sözleriyle eşitlenmesi,[219] Hz. Hızır'ın Re'îsül-küttâb Şamizâde'ye dua vesilesiyle hidayetle birleşen rehberliği,[220] Hz. Ali'nin

---

Ten ulaldukça tonı artar-ıdı

Nitekim hayvân togadur tüy-ile
Tüsi artadur bile kendü-y-ile

Bir dahı tanuk bularun hâline
Mutlakâ hayvânlıgı ahvâline

Mu'cizâtın Mûsa'nun ol Pâdişâh
'Asasında komış-ıdı ol İlâh

Zîra hayvân sürilür agaç-ıla
Sürmeyinçe yörimez dogru yola GAR B 2513-29

Çü dâd eyledi çûbânlıkda Mûsâ
Nübüvvet virdi ana Rabb-i mevlâ

Koyuna itdügiyçün 'adl ü ihsân
Kelim-ullâh olur çûbân-ı insân HŞ B 750-51

[217] Yapdıgında yazmış İbrâhim-i Âzer Kâ'beye
Yap gönül varmak dilersen ey birâder Kâ'beye Hayâlî G 496/1

Hezâran hâtırı vîrânı âbâd eyledi lütfun
Misâl-i nâmdaşın himmetindir Kâ'be mi'mârı Sünbüzade Vehbî K 30/36

[218] Her zebân bir tîgdür gûyâ Züleyhâ katline
Yûsufu almakda ehl-i ışk bâzâr eylegec Fuzûlî G 51/6

Bahâr tâciri Mısr-ı çemen ganîlerine
Bırakdı Yûsuf-ı gül arz eyleyüp gavgâ

Bu zevk saldı Züleyhâ-yı lâleye bir şevk
Ki lâ'l ü müşg döküp verdi ağırınca bahâ Fuzûlî K 1/13-14

Nazzârelerde Yusuf-ı mizh-ı nâz olup
Çıkmış tamâm-ı hüsn ile bâzâra âftâb Şeyh Gâlib K 31/3

Yûsufa kimse dînâr ile degülken müşterî
Olmış idüm rûy-ı zerd ile harîdârun senün Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 96/4

[219] Benem ol şâ'ir i mu'ciz nefes ü 'Îsî dem
Medh-i destûr ile virmekde sözüm mürdeye cân

Benem ol şâ'ir i rûşen dil ü pâkîze edâ
Bikr-i mazmûnıma itmez mi cihân istihsân Leylâ Hanım K 5/31-32

[220] Kande azm eyler isen Hızr-ı hidâyet rehber

müminlere rehberliği, kevser sakisi ya da ilm-i ledün kâşifi oluşu,[221] Hz. Mevlâna'nın irfan ve hakikat yoluna rehberliği, Hz. Ebubekir'e vekilliği veya madenlerin onun söz cevherinin müflis bir müşterisi, güneşin ise onun sırlar çarşısının gece yolculuğu eden bir hırsız olması,[222] Sultan Veled'in sine matbahına germ nefes gönderecek bir ateşbaz ya da mana incilerini ipe dizen bir zerger olması,[223] on iki imamın on iki burcun

---

Baht u ikbâl seferlerde hazerlerde celîs Nâilî K 33 /22

[221] İki 'âlemde bize râh-nümâ Haydar'dır
Rûz-ı mahşerde mu'în i zu'âfâ Haydar'dır

Bu ne devlet ne şerefdir ola dâmâd ı Resûl
Rehber-i ehl-i tarik-i fukarâ Haydar'dır Leylâ Hanım G 40/1 ve 3

Ey fâtih-i Hayber 'Alî
Vey melce'-i ahkar 'Alî
Kerrâr hem Haydar 'Alî
Mevlâ-yı her Kanber 'Alî
Ey Sâkî-i Kevser 'Alî
Dâmâd-ı Peygamber 'Alî Leylâ Hanım Msd 1 Bend 1

Esselâm ey kâşif-i ʿilm-i ledün
Esselâm ey cümle bürhân esselâm Necâtî K 2/1

[222] Vatan-ı ceddime sen serversin
Fukarâ kullarına rehbersin
İki 'âlemde dahi ekbersin
Meded it bendene yâ Hazret i Pîr Leylâ Hanım Mr 1 Bend 3

Genc-i esrâr ı nihândır Hazret i Monlâ yı Rûm
Cism-i dervîşâna cândır Hazret i Monlâ yı Rûm
Şems-veş dehre 'ayândır Hazret i Monlâ yı Rûm
Reh-nümâ-yı sâlikândır Hazret i Monlâ yı Rûm
Şem'-i bezm-i 'âşıkândır Hazret i Monlâ yı Rûm Leylâ Hanım Mh 1 Bend 1

Endîşesi reh-nümâ-yı tahkîk
Mânendesidir vekîl-i Sıddîk HA B 140

Gevher-i güftârınun kân müşterî-i müflisi
Kûçe-i esrârınun hûrşîd düzd-i şebrevi Nef'î K 3/11

[223] Hidmetde sana şâh ile dervîş-enbâz
İkrâr-ı dîn-i âşıka maksûd-ı niyâz
Bu matbah-ı sînede ne od var ne ocak
Bir germ nefes gönder eyâ âteş-bâz Şeyh Gâlib R 14

Dürr-i manâ-yı çeküp rişteye Sultan Veled
Dizdi bir subha-i mercân gönülden gönüle Şeyh Gâlib G 278/9

pasbanı olması,[224] Eyyûb el-Ensârî'nin ashabın alemdarı olması,[225] Hallâc-ı Mansûr'un muhabbet şehrinin rismanbazı olması,[226] genel manada enbiya ve evliyanın Allah'ın varlık harmanının huşe-çini olmaları, kişinin dünya madeninde mana cevherini bulabilmesi için hükümdarın / Allah'ın düsturundan başka ihtiyaç duyduğu üstat bir gevher-şinas olmaları veya sınırsız hakikat denizinde şeriat gemisi ve tarikat rüzgârının yardımıyla yol alıp yüzücülük / gavvaslık eden ve din denizden çıkardıkları incileri şeriat şehrinde davet ettikleri diğer insanlara sunan satıcılar olmaları[227] bu bağlamda hatırlatılması gereken kurgulamalardır.

---

[224] Bunlardurur nücûm-ı sa'âdet çerâg-ı dîn
Bunlardurur olan on iki burca pâsbân

Bunlar yüzi suyına döner âsiyâb-ı çarh
Bunlar du'âsı ile turur kevn ile mekân

Bunlardadur mürüvvet ü bunlardadur sehâ
Bunlara geldi şefkat ile rahmet ü 'atâ Nev'î M 4 Bend 5 B 61-63

[225] Resûlün togrı yârı ya'nî ashâbın 'alemdârı
Ebî Eyyûb-ı Ensârî 'aleyhî rahmetü'l-Bârî Taşlıcalı Yahyâ Trc 2 BEND 2 B 7

[226] Fenâ dârında bir iş asdı kim dillerde yâd oldu
Mahabbet şehrinin Mansûr olaldan rismân-bazı Hayâlî G 641/4

[227] Hirmeninden k'ebniyâ vü evliyâdır hûşe-çîn
Âdem umar dâne-i gendüm Halilullâh ades Şeyh Gâlib K 2/10

Ana ikinçi bu kez üstâd ola
Kim elinde dâd u hem istâd ola

N'eylemek n'itmek gerekdür bile ol
Kim bu yir altında cevher bula ol

İş bilendür başa ilten her işi
Çünki bilmez n'eyleye bilmez kişi

Çün kifâyet ola anunla bile
Lâcerem n'itmek gerekdür ol bile

Anlaya her kanda cevher var-ısa
Cevherün aslın bile ister-ise

Halk içinde ol ola cevher-şinâs
Ana sora her işi gevher-şinâs

Ma'dinün hem kethüdâsı ol ola
Tagda şol yir ka'rı ana yol ola

Çünki bildün ma'dinün üstâdını
Anladun cevher-şinâsun adını GAR B 6607-14

Bes hakîkat bir denizdür bî-kerân
Şer' keştî vü tarîkat bâdbân

4.2.2.2.1.2. Tarihî Şahsiyetler

Tarihî-menkıbevi şahsiyetlerin meslekler etrafında ele alınışına dair en yaygın kullanım seçkisi devlet büyükleri ve hassaten de hükümdarlarla ilgili methiye dizeleridir. Bu dizelerde övülen hükümran kimseler cömertlik, kahramanlık, riyasete uygunluk, feraset sahibi ya da adil oluş gibi türlü vasıflarından hareketle birtakım mesleklerle ilişkilendirilmektedirler. Örneğin Bâkî, bir Sultan Murad medhiyesinde Devlet-i Aliyye sultanlarına düşmanların başlarını boyunlarından itibaren birer birer tıraş ettiklerini beyanla berberlik yakıştırmasında bulunabilmekte ya da bir başka gazelinde muhatabı olan hükümdarı yerin ve göğün nigehdarı olarak tavsif edebilmektedir. Ahmed Paşa, Şehzade Mustafa'yı cömertliği dolayısıyla toprağı altına dönüştürebilen bir kimyagere; Nev'î Kanuni'yi bâni-i din; Nâ'ilî Sultan IV. Murad'ı

Ol denizde gark olanda fâyide
Degmeye kimseye dine mâyide

'Işkı olan kişi dürr-i hâs-ıla
Sohbet eylemeye cüz gavvâs-ıla

Şer' ehli hôd gemiden çıkmaya
Denize düşüp tılısmın yıkmaya

Gevheri deniz dibinden yüzici
Çıkara vü dükkânını düzici

Gemide dükkân kura vü dür sata
Dîn yolından taşları taşra ata

Enbiyâ yüzici gibi dürleri
Dîn denizinden çıkardılar arı

Şer' şehrinde dükânlar kurdılar
Ev basanları cihândan sürdiler

İsteyene incüleri satdılar
Dünyayı dînleri-y-ile dutdılar

Da'vet-i âm enbiyâ eylediler
Kim bu halkı dîn ile toyladılar

Enbiyâ dükkânlarında evliyâ
Da'vet-i hâs eylediler bî-riyâ

Her biri birkaç mürîdi dirdiler
Tanrı vü peygâmbere irürdiler

Kendülerden dîn komadılar dakı
Enbiyâ dîninde buldılar Hakı

Dîne da'vet eyleyendür enbiyâ
Dînde irşâd eyleyendür evliyâ MT B 4012-25

Bağdad Fethi sonrasında şerefinin mertebesi bakımından çadırı göküzüyle eşdeğer bir imam; Nef'î yine IV. Murad'ı felek arsasında Güneş topuyla oynayan bir çevganbaz-ı devlet veya adalet ipiyle devir kitabının şirazeden çıkmasını önleyen bir mücellit; Nâbî, afv ü hilm ü 'iffet ü fehm ü zekâ şerm ü hayâ'nın her birini Silahdar Ali Paşa'nın hulkınun bir bende-i ferman-beri; Bosnalı Sâbit, Sultan Mustafa'nın Nemçe taburunu fethi dolayısıyla kaleme aldığı bir tarihinde onu kâfirin mahmurunu tek renk kılan bir saki veya Kırım Hanı Şahin Giray'ı neşter kılıcıyla düşmandan kan alan bir fassad olarak resmedebilmekte, Enderunlu Vâsıf Sultan II. Mahmud'un ince fikir ve dikkat meziyetini hallaç veya Sultan III. Selim'in bakışını kimyager olarak tanımlamakta, Sünbülzâde Vehbî III. Ahmed'i mürüvvet mimarı, Şeyh Gâlib III. Selim'i inam verme hususunda denize ve bulutlara hace, Şeyhî hamilerinden Sultan Murad'ı cömertliğiyle gönüller yapması dolayısıyla Hamza Beg'i ise adil yönetimiyle mimar, Nev'îzâde Atâyî ise genel manada merhametli hükümdarları memleket çemeninin bağbanı olarak değerlendirebilmektedir:

Tırâş itdi ser-i a'dâyı bir bir tîg-i bürrânı
Atan feth itdi kürsiyy-i bilâd-ı berber-istânı Bâkî G 546/5

Du'â-yı devlet-i sultân-ı 'âdil bizden ey Bâkî
Himâyet ol nigehdâr-ı zemîn ü âsmân üzre Bâkî G 419/8

Ol burc-ı devlet ahteri Şeh Mustafâ kanı
Ol taht ü tâc zîveri Şeh Mustafâ kanı

Ol hâki kimyâ nazariyle zer eyleyip
Cûdiyle hâk eden zeri Şeh Mustafâ kanı Ahmed Paşa M 2 Bend 4 B 1-2

İy şehriyâr-ı baht u sezâ-vâr-ı tâc ü taht
Vehhâb-ı 'adl ü bânî-i dîn hâdim-i fesâd Nev'î K 11/15

Zihî harîm-i mukaddes ola ki olmada ervâh
O hân-ı mekrümetin gark-ı ni'meti ü nâzı

Zihî imâm ki olmuş şerefde tâk-be-tâk
Sipihre merkadinin kubbe-i ser-efrâzı Nâ'ilî K 8/7-8

O çevgân-bâz-ı devlet kim ana olmuş sa'âdetle
Güneş gûy-ı zer-endûde felek-meydân-ı pehnâ-ver Nef'î K 21/12

Rişte-i adliyle ger bend etmese şirâzesin
Târ u mâr olurdu eczâ-yı kitâb-ı rüzgâr Nef'î K 17/23

'Afv ü hilm ü 'iffet ü fehm ü zekâ şerm ü hayâ
Hulkınun her birisi bir bende-i fermân-beri Nâbî K 17/25

Perr ü bâl-i ahzerin açmış melek sanur gören
Bâd tahrîk eyledükçe şukka-ı pür-nûrını

Habbezâ sâkî ki zehr-âşâm-ı câm-ı kahr olan
Kâfîrün yek-reng kıldı mest ile mahmûrını

Râh-ı Hakda tîgı hûn-ı düşmeni idüp sebîl
Kûh ü deştün cümle sîr-âb itdi mâr ü mûrını

Hazret-i Allâh şâhinşâh-ı İslâmün yine
Gâlib itdi kâfir üzre ‘asker-i mansûrını Sâbit TAR 10/4-7

Felek hisârını teshîre ceyş-i himmetüne
Şu’â’-ı mihri seher nerdübân ider i’dâd

Kul oldugın felegün âsitân-ı devletüne
Dü-tâlıgından ider ‘akl-ı sâ’ib istişhâd

Hakîm-i hâzik-i tîğün ‘urûk-ı düşmenden
Dimâ’-ı fâsid akıtdı çü nişter-i fassâd Sâbit K 7/14-16

N’ola gâlibdir desem Ristôya re’y ü dânişi
‘Akl-ı Eflâtûn bir mi fikret-i atfâl ile

Hall ü ‘akde öyle kâdirdir ki yüz bin ‘ukdeyi
Hall eder bir zufr re’y ü dikkat-i hallâc ile Enderunlu Vâsıf K 20/20-21

Ben ne hâkem yüz sürem dersen gubâr-ı pâyına
Hâki altun eyler iksîr-i nigâr-ı dâveri

Sürme-i gerd-i kudûmu nûr-ı çeşm-i kâ’inât
Nakş-ı pâyı ‘ayn-ı asrun ‘aynek-i rûşen-geri Enderunlu Vâsıf K 14/61-62

Dest-i mi’mâr-ı mürüvvetden karîn-i lutf olan
Hâtır-ı vîrânını bir demde âbâdân bulur Sünbülzâde Vehbî K 18/5

Şeh-i şâhânı ‘âlem Hân Selîm-i mâ’delet-bünyâd
Ki olur öğreten bahr ü sehâba tavr-ı in’âmı Şeyh Gâlib K 18/6

Ey gönül mi’mârı cûdun cûy-ı adlin zıllının
Fakr dîvârı harâbî zulm evi virânîdir Şeyhî K 9/33

Çü adl ü dâd eli oldu ‘âleme mi’mâr
Bezendi yazı vü ma’mûr kıldı vîrânı Şeyhî K 14/20

Şâh kim mazhar ola merhamete
Bâgbândır çemen-i memlekete SE B 1302[228]

[228] Bu bağlamla ilgili sadece Nâbî Divanı üzerinde dahi durulsa sayısız örnekle karşılaşılacaktır. Mesela III. Ahmed’in gönlünün gavvaslığı için TAR 138/25’e; II. Mustafa’nın nigehbân-ı memâlik olmaklığı

Ayrıca bir divanda aynı hükümdar etrafında muhtelif metinlerde birçok farklı mesleki yakıştırma örneğiyle de karşılaşmak mümkündür. Örneğin Nedîm'e göre III. Ahmed, İslam âleminin nigehdarı, mülk ü millet imamı, hatîb-i minber-i feth u zafer, lutfu ile köhne cihanı onaran bir tamirci, Sadabad'daki muazzam tarh faaliyetleri nedeniyle bir tür mucit ve pişesi / kârı Muhammed şeriatına yardım ve onu icra olan bir hükümdardır. Şeref ve yücelik onun sarayının pasbanı ve perdedarı veya cömertlik, onun haşmet arsasının ferraşı; kerem ise dergâh-ı devletinin derbanıdır. O, Utarid kâtibi, Bircis ise mühürdarı olacak yücelikte bir hükümdardır:

Eyâ iklîm-i pür-tekrîm-i İslâmın nigâh-bânı
Bu kişver görmemişdir sen gibi sultân-ı zî-şân K 11/29

Mutî'-i emr-i Hak Sultan Ahmed Hân Gâzî kim
İmâm-ı mülk ü millet muktedâ-yı halk-ı dünyadır

Hatîb-i minber-i feth u zafer kim tîğının şimdi
Niyâmı cism-i hasm-âvîze gâhî arş-ı a'lâdır Kt 14/1-2

Cihân-ı köhneyi lutf u keremle eyledi ta'mîr
Sipihri kıldı sa'y ü ihtimâmı pîr iken bernâ Kt 8/6

Lutf-ı sultân-ı cihân zîbâyı âbâd eyledi
Âlemin kalbin bu tarh-ı dil-güşâ şâd eyledi
Gör neler yapdı ne nâzük şeyler î'câd eyledi
Himmet-i vâlâ-yı Sultan Ahmed-i dânâyı gör M 18 Bend 2

Pâsbân-ı sarâyı mecd ü şeref
Perde-dârân-ı kasrı izz ü ulâ

Pîşesi dîn-i Ahmede Nusret
Kârı şer'-i Muhammedi icrâ K 39/5-6

Arsa-i haşmetinin cûd u himem ferrâşı
Dergeh-i devletinin lutf u kerem derbânı K 19/23

Menşûr-ı celâlin yazıcak kilk-i Utârid
Bircîse sunup dedi ki tugrâsını sen çek Kt 6/13

Yine aynı divanda III. Ahmed'in hattatlık mesleği hususundaki maharetine de mübalağalı bir dille temas edildiği görülmektedir. Örneğin onun yazdığı tuğranın her bir harfinin değerine tüm Hindu ve İrani ürünler bir araya gelse bile erişemeyecektir.

için K 7/37'e; IV. Mehmed'in adalet şahnesinin feleğe tesiri için TAR 30/38'e; kaza ve kaderin II. Mustafa'nın sarayında didebanlık ve pasbanlığa memur olduğunun ifadesi için K 7/47'ye bakılabilir.

O cihanın şahı olduğu gibi taklid dahi edilemeyecek ustalıktaki eserleriyle ehl-i hattın da sultanıdır ki bu meziyetiyle İskender'e hacelik edecek mertebededir:

Ki bir âlî murakka' yazdı kim ger bulsa hattâtan
Midâd-i müşk-bûyun kûhl ederler dîde-i câna

Onun her harf-i âlî-şânına olmaz bahâ ancak
Eger îrâd-ı Hindi katsalar mahsûl-ı İrâna K 16/19-20

Eger bir harfini taklîde kâdir var ise gelsin
Gürûh-ı ehl-i hatda cümle hünkârım salâ eyle

Cihânın şâhısın hattın da hatlar pâdşâhıdır
Edüp 'arz-ı hüner dâ'im cihânı pür sadâ eyle Kt 5/15-16

Şehenşâhâ sana bir kâbiliyyet etmiş ihsan Hak
Dilersen var Aristolarla tarh-ı müdde'â eyle

Bu isti'dâd-ı zâtî kim senin vardır nihâdında
Okut İskenderi evvel elifden ibtidâ eyle Kt 5/1-2

Tarihî-menkıbevi şahsiyetlerin meslekler etrafında ele alınışının çok örnekli bir başka cephesini bu kimselerin şiirin ithaf edileceği hami veya hami namzetleriyle ya da şairin bizatihi kendisiyle mukayese edilmesi oluşturmaktadır. Tarihe mâl olmuş kudretli hükümdarlar, muzaffer komutanlar, devlet adamları, hâkimler, ulema ve mürşitler; adalet, haşmet, cömertlik, yiğitlik, ilme vukufiyet, idari hünerler, takva gibi birtakım ölçütler çerçevesinde muhataba ve şairin kendisine göre konumları bakımından mübalağalı bir dille kıyasa tâbi tutulabilmektedirler. Birtakım mukayeseli benzetmeler çerçevesinde mecaz düzlemde konu edilen kimseler daha çok hükümdarlar, büyük hâkim ve yiğitlik timsali kimselerdir ki bunlar arasında İskender, Dârâ, Peşeng / Efrasyâb, Rüstem, Zal, Keyhüsrev, Ferîdûn, Nûşirevân, Nerîmân, Keykubâd, Sencer, Fagfûr, Hâkân, Kahramân, Cemşîd, Âsaf, Hatem adları en çok anılan hâkimlerdendir. Bu büyük tarihî-efsanevi kimlikler medhi yapılan hükümdara göre daha çok derban, pasban, seyis, ferraş, rikâpdar, çavuş-asker, kaselis, peyk, bende / çaker, ecir, deryuze / geda, at oğlanı, cenibe-dar, yamak, mirahur gibi hizmetkârlık, emir kulluğu ve biçarelik bildiren meslekler etrafında konumlandırılır. Bu minvalde nazmedilen sayısız misalden birinde Nev'î, Sultan Murad'a ve Sultan Süleyman'a; yine Hayâlî Bey Kanuni'ye; Bâkî, Sultan Mehemmed'e; Neşâtî, Sultan Mehemmed'e; Nedîm, Sultan Ahmed'e; Nef'i, IV. Murad'a, Ali Paşa'ya ve İlyas Paşa'ya; Nâbî IV. Mehmed'e ve III. Mustafa'ya; Kâni, I. Abdülhamid'e ve III. Selim'e; Enderunlu Vâsıf

II. Mahmud ve Kaymakam Bekir Paşa'ya; Şeyh Gâlib III. Selim'e; Fıtnat Hanım ve Leylâ Hanım ise Sultan II. Mahmud'a göre diğer iktidar sahiplerini şu şekilde konuşlandırmaktadır:

Serheng-i kemter olmaya cünd-i sipâhına
Nûşirevân ü Sencer ü Dârâ vü Keykubâd Nev'î K 11/7

Revâdur meclisinde kâse-lîs olsa eger Fagfûr
Binâ-yı kasruna lâyık ecîr olsa Lehün bânı

Sipâh u leşkerinün kemter-i 'Acem Tâtâr
Niçe Dârâ vü Keyhüsrev mutî'-i kahr u fermânı Nev'î K 47/7-8

Hazret-i Sultân Süleymân-ı selîmü'l kalb kim
Hırmeninde adlinin Nûşîrevândır hûşe-çîn Hayâlî K 23/21

Dûr düşmüş iki bendemdir desen ey Fahr-ı Rûm
Raks ede Hâkân-ı Türkistân ile Fagfûr-ı Çîn Hayâlî K 23/28

Ferrâş-ı sarây-ı harem-i pâki Ferîdûn
Çârûb-ı der-i bâr-gehi bâl-ı hümâdur Neşâtî K 10/16

Dârâ revâ ki gâşiyesin ala dûşına
Lâyık budur ki ola Sikender rikâbdâr Bâkî K 9/10

Sensin o sultân-ı cihân rahşın önünde her zamân
Mânend-i peyk olur revân İskender ü Dârâ vü Cem Nedîm K 12/6

Biri derbânı olurdu biri mîrâhûru
Gelseler 'âleme devrinde Peşeng ü Dârâ Nef'î K 18/62

Kâr-fermâ-yı adâlet kim olursa lâyık
Kahramân ana silâhdâr u Nerîmân serheng Nef'î K 38/13

Saf-ı rezminde Rüstem bir tehi tîr-keş sipâhîdir
Der-i cûdunda Hâtem bir gedâ-yı bî-ser ü pâdır Nef'î K 48/8

Habbezâ ayn-ı hayât-ı pâk kim şâyestedir
Kılsalar İskenderi suyolcu ona bâ-berât NedîmTAR 18/9

Ferîdûn u Dârâ kermin çâkeri
Sikenderle Cem bende-i kemteri Nâbî Mes 3/33

O sâf-dil ki iderse tevâzu'ından ider
Sıtabl-ı hassına Efrasyâbı mir-âhûr Nâbî K 7/ 42

O miyâne rev-i şeh-râh-ı 'adl ki çekemem
Olsa da Nûşirevân ana yamaklıkla fahur Kânî TAR 3/4

Yedek çekmezdi Pervîz eylese Şebdîzini ihdâ
Degül şâhan-ı milk-i fürs-i pîşinde at oğlanı Kânî TAR 1/20

Ne Sâm u ne Nîremdedir şöhret ne hod Rüstemdedir
Şan ol şeh-i ‘âlemdedir bâ-zûr ü nâm ü iktidâr

Zer-târ-ı evc-i mihr-i şan esbânına zerrîn palân
İstabl-ı hâsında Keyân çün seyis-i bî-i’tibâr Enderunlu Vâsıf Kt 31/35-36

Bu gidişle nâm-ı cûd-ı Bermekî’yi tayy edip
Dergehinde Hâtemi kâse be-kef cerrâr eder Enderunlu Vâsıf K 27/71

Öyle bir şâh-ı kâm verdir kim
Cem ü Dârâ cenîbe - dârîdir Şeyh Gâlib TAR 15/9

Sorsan İskender ile farkın eger
O pîyâdeydi bu süvârîdir Şeyh Gâlib TAR 15/11

Esbâb-ı ihtişâmının olmâz beyânı kim
Sekbânı var derinde Kızıl Arslan gibi Şeyh Gâlib K 13/26

Ol gûne nutk-ı müntehâb kim görse reşk eylerdi hep
Nesrinde Sahbân-ı ‘Arâb nâzmında Selmân-ı ‘Acem Şeyh Gâlib K 19/27

Öyle bir şâhdır o kim görse anı Sâsâniyân
Sâyis olmaga kapusında olurdı kâm-yâb Leylâ Hanım K 2/9

Şehinşâh-ı zamân Mahmûd Hân-ı Mekremet-pirâ
Cihân şevket ü şahenşeh-i sâhib-vakâr oldı

O sultân-ı mu’azzam şehr-i yâr-ı heft-kişver kim
Anın Fagfûr u Hakan bendegânından şomâr oldı

Nice teşbih olur İskender ü Dârâya dârâtı
Ki derbân-ı deri Keyhüsrev ü İsfendiyâr oldu Fıtnat Hanım K 1/14-16

Enderunlu Vâsıf Divanı’nda Fransızlara karşı elde edilen Mısır-Akka zaferiyle ilgili Sultan III. Selim’i övme kastıyla nazmedilen bir kıtanın bazı beyitlerinde görüldüğü üzere kimi şiirlerde bir devlet büyüğünü tarihe mâl olmuş başka bir zatla mukayese etmekten öteye gidilerek methedilen şahsiyet, san sahibi birçok isimle bir dizi hâlinde karşılaştırılabilmektedir:

Aristo şâhed-i idrâkinün dil-beste-i hüsni
Felâtûn şîve-i tedbîrinün meftûn u mecbûrı

Büzürcimihr sâhib-mührinün ‘abd-i mühür-dârı
Hülâgû vâlî-i ser-haddinün Tatar-ı me’mûrı

Şeh-i Fas sofra-ı eltâfınun tabla-keş-nânı
Cem ü Key matbah-ı in'âmınun âş-pez-i ma'zûrı

Olaydı rize-çîn-i ni'meti emr-i ta'ayyüşle
Ederdi kâse-lîs-i hân-ı lutfı şâh-ı fagfûrı

'Atada cûşişi şermende kıldı Ma'n-i Şeybân'ı
Sehâda bahşîşi tayyetdi Hâtem Tâ'i-i meşhûrı

Demen har-bende-i ıstablı Dârâ'ya müdârâdır
Bilirdi câna minnet sâyis etse mir-i âhûrı Kt 2/8-13

Aynı divanda yer alan ve Sultan II. Mahmud'un oğlu şehzade Murad'ın methinde de yine bir dizi hâlinde büyük birtakım zatlar şehzadeye göre rizeçin, aşpez, kâselis, hadim, derban gibi hizmet sınıfı mesleklerle ilişkilendirilmişlerdir:

Ko olsun rîze -çîn-i sofra-ı ihsânı şâh-ı Çîn
Eger a'lâlanıp çîn-i cebîn etmezse ednâya

Eger aş-pez olaydı matmah-ı lulfında Keykâvûs
Külâh-ı rif'atın hem-ser bulurdu çarh-ı hadrâya

Şeh-i fagfûru kılsa kâse-lîs-i hân-ı in'âmı
Ne ni'metdir bilip başlardı eltâfın senâyaya

Nedîm-i hâdim ü der-bânına câ'iz degül teşbîh
Ferîdûn dûn Sencer bî-kadir Dârâ fürû-mâye

Hıdîv-i mülk-i şân 'ummân-ı ihsân dâver-i devrân
Yem-i cûd u himem kân-ı 'atâya mekrümet-vâye Kt 38/36-40

Bazı dizelerde söz konusu mukayese; daha genelleyici, tüm varlıkların hükümdara göre konumu şeklindeki bir bakışla yapılabilmektedir. Örneğin Bâkî'ye göre yeryüzünde tüm insanlar gökyüzünde ise bütün melekler Sultan Mehmed'in meddahı / senahanı mesabesindedirler:

Ya'nî sultân-ı cevân-baht Mehemmed Hân kim
Yirde meddâhı beşer gökde senâ-hânı melek Bâkî G 275/7

Hükümdarların ve devlet ricalinin türlü mukayese teşbihleriyle farklı mesleklerle ilişkilendirilmesi dışında zaten belli bir mesleğin ustası kabul edilen tarihî şahsiyetlerin adlarının da mecaza dayalı söylemlere gereç kılındığı görülmektedir. Örneğin Bâkî sevgilinin şifa veren dudağından bahisle ilm-i hikmetten Lokmân Hekim'i; Enderunlu Vâsıf hayal ve kalemi kullanma gücünü methederken usta nakkaş / musavvirlerden Behzâd'ı; Hayâlî kalemine seslenmek suretiyle gerçekleştirdiği

fahriyesinde ehl-i suhandan Hassân, Hâfız, Câmî'yi, Nef'î; Hâfız, Sa'dî, Câmî, Enverî, Attâr bahislerinden sonra mahlasını kendisine armağan eden ve kendisi için bir kılavuz olarak kabul ettiği Gelibolulu Âlî'yi; Nâbî, Hz. Mevlâna'nın Mesnevi'sini methederken Genceli Nizâmî ve hamsesini; Nâ'ilî Sultan IV. Mehemmed'in adalet ve insaf hususundaki meziyetlerini methederken demirci Gâve'yi; Şeyh Gâlib III. Selim'in hakîm vasfının altını çizerken Eflâtûn ve Öklid'i veya Hendesehane'yi yeniden inşa ettirmesi sebebiyle Aristo'yu; Neşâtî Fâzıl Ahmed Paşa'yı överken bir senager olarak vezirlik mesleğinin piri Nizamülmülk'ü mecaz düzlemde kurduğu anlam örüntülerine dâhil etmektedir:

Mürdeye cânlar virür bîmâra sıhhat lebleri
Hikmet-i Lokmân u i'câz-ı Mesîhâ bundadur Bâkî G 157/3

Ben o Behzâd-i hay'âlem resm-i nazma başlasam
Nakş eder kilkim der-ân bin esb-i câdû sûreti Enderunlu Vâsıf K 20/139

Hüsrev-i Rûmun muhibbi olalı ey hâme sen
Gûy-ı nazmı âsümâna ergüren çevgân mısın

Tab'-ı Şâhiden çıkarırsın ma'ânî cevherin
Yoksa sen gencûr-ı genc-i 'âlem-i irfân mısın

Nazm eyvanında ey Sultân-ı iklîm-i suhan
Şâh-ı Gaziden mi yaktın şem'i ya akran mısın

Hafız u Câmi kelâmı gibi mevzûndur sözün
Şahlar içre kemâl-i nazm ile Selmân mısın

Cür'a nûşun bezm eyvânında yüz Dârâ vü Cem
Rezm meydânı deminde Rüstem-i Destân mısın

Kâ'be-i hâcatdır dergâh-ı Şâh-ı Cem Cenâb
Sen Hayâlî vasf ile ol Kâ'bede Hassân mısın Hayâlî K 20/15-20

Bir güherdir ki suhan ma'deni bahr-ı ma'nâ
Degme insan olamaz kâbil-i iz'ân-ı suhan

Anı taksîm edicek Hazret-i Feyyâz-ı ezel
Herkesi eylememiş mazhar-ı ihsân-ı suhan

Kimi kâmil kimi irfanına nisbet nâkıs
Kimi üstâd-ı suhan kimisi nâdân-ı suhan

Ol ki üstâd-ı suhan-perver imiş sâbıkda
Biri Hâfız ki odur murg-ı hoş-elhân-ı suhan

Biri de hazret-i Sa’dî-i sa’îd-i Şîrâz
Olmuş ol dahi mürebbî-i gülistân-ı suhan

Biri de fâzıl-ı Câmî ki Hudâ vermiş ana
Kâse-gerdân-ı mey-i bâdya-nûşân-ı suhan

Neş’e-i sâgar-i tab’ında olan hâlet ile
Eylemiş ‘âlemi hep meclis-i mestân-ı suhan

Enverî Kâsım-ı envâr ile ol encümene
Vaz’ edip her biri bir şem’-i şebistân-ı suhan

Eylemiş ıtr-ı kelâm ile mu’attâr Attâr
Bezm-i irfâna olup micmere-gerdân-ı suhan

Âsafı hidmetine muntazır olmuş ki gelip
Mesned-i nazmı müşerref kıla sultân-ı suhan

Kimdir ol câlis-i seccâde-i fazl u dâniş
Kimdir ol bedreka-i râh-neverdân-ı suhan

Kimdir ol tâcver-i mülk-i ma’ânî vü beyân
Kimdir ol pâdişeh-i dâver-i devrân-ı suhan

Kâr-ferâ-yı edâ hazret-i Ali Beg kim
Vasf-ı zâtında anın yokdurur imkân-ı suhan

Şi’r ü inşâda adîl olmaz ana ancak odur
Nesr ile hâce-i cihân nazm ile sahbân-ı suhan Nef’î K 61/6-19

Ne Mesnevi mütercem-i nazm-ı kerîm kim
Her beyti bin hazâ’in-i esrarı muhtevi

Her mevci mısra’ından olur teşnegan-ı ‘aşk
Âb-ı hayât nûş idicek denlü mürtevî

Olmış güşade pençe-i deryûzeger gibi
Nisbetle ana hamse-i gencûr-ı Gencevî Nâbî TAR 52/7-8-9

Olsun keşîde fark-ı sa’âdet-nişânına
Dîbâ-yı zer-nigâr-ı felek sâyebân gibi

Râyet-keş-i adâlet ü insâfı kahr ede
Dahhâk-ı zulmü Gâve-i âhen-gerân gibi Nâ’ilî K 10/39-40

Hidîv-i kâr-fermâ dâver-i tedbîr-pîrâ kim
Eder tâlîm-i hikmet fikri Eflâtûn-ı Yûnâna Şeyh Gâlib TAR 7/2

Geçip tedkîk-i Öklidîsi re’yi
Hikemde oldu Eflâtûn-ı alâ Şeyh Gâlib TAR 40/3

Mühimât-ı umûr-ı ceng-i yekser
Aristo gibi tedbîr etdi hakkâ

Edip ez-cümle ihyâ fenn-i harbi
Mühedishâne bünyâd etdi hâlâ Şeyh Gâlib TAR 40/5-6

Ol nazm-arâ-yı cihân kim Nizâm-ı mülk
Şâyestedür olursa derinde senâ-geri Neşâtî K 16/18

Mecaz düzlemde nazmedilen meslek odaklı kimi örneklerde müspet manada bir kıyaslamaya konu edilen simge kimliklerden başka mukayese yapmaksızın savaş, fetih, mütareke gibi tarihî bir vaka sebebiyle menfi manada bir hükümdardan bahis de olabilmektedir. Örneğin, Sultan III. Ahmed Han devrinde Moskoflara karşı elde edilen zafer vesilesiyle yazılan ve iki ülke arasında defaatle alınıp verilen Azak Kalesi'nin sipahiler arastası olarak konu edildiği tarih türündeki şiirde Rus Çarı bir dülger, Moskoflar ise toprak hırsızı bir uyuz ayineci olarak nitelendirilmektedir:

Devlete virdi Azak hısnı ile bir kaç hisâr
Heb tetümmât ile etrafındaki kişver gibi

Tob ü cebhâneyle müstahkem metîn ü üstüvâr
Her biri ârâste-i sûk-ı sipâhîler gibi

Zabt olunmışdur donanması da bu eyyâmda
Südde-i 'ulyâya gelsün genc-i bâd-âver gibi

Kâf iken hısn-ı cedîdi hey'et ü endâmda
Çâr aldı bâr-ı hedmin boynına dülger gibi

Lagm ile eflâke perrân itdiler bârûsını
Bir kıyâmet kopdı ammâ dehşet-i mahşer gibi

Pâdişâh-ı Al-i' Osmân kuvvet-i bâzûsını
Kâfire gösterdi zûr-ı bâzû-yı Hayder gibi
…
Pâdişâhum kârı bitdi Moskovun mürd olsa da
Heybetünden hufresinde lâşesi ditrer gibi

İtdügi hırsızlıgun görsün cezâsın vaktidür
Bir uyuz âyineci efrenc-i bed-manzar gibi Sâbit TAR 2/51-56 ve 63-64

4.2.2.2.1.3. Reayadan Kimseler

Dinî-tasavvufi ya da tarihî-efsanevi kimlikleriyle bilinen şöhret sahibi kimselerin mecaz düzlemde türlü mesleklerle ilişkili olarak ele alınmasından başka sıradan

insanların, reayanın esnaf-sanatkâr taifesine mensup olanlarının tanıtıldığı dizelerde de meslekler çerçevesinde pek çok mana oyunlarına başvurulabilmektedir. Şehrengizler gibi çarşı esnafı üzerine odaklanılan edebî metinlerde her ne kadar sanatkârlar gözlemler neticesinde ele alınan gerçek kimlikler olsa da onların takdimi esnasında birçok mecazi söylem geliştirilebilmektedir. Çoğu mesnevi formunda kaleme alınan şehrengizlerde zaman zaman doğrudan birtakım mesleki atıflar içeren dizeler bulunsa da[229] bu bağlamda asıl dikkat çekici örneklem kategorisi, çarşı esnafı olan güzellerin betimlemesinin ustası oldukları mesleğin alet ve edevatları, kavram ve terimleri ya da icra biçimleri etrafında gerçekleştirilmesidir. Örneğin Âşık Çelebi Tezkiresinin Nihali bahsinde "her hırfet ehlinden bir dil-bere anun evsâfına mahsûs birer gazel dimişdür" bilgisinden sonra sıralanan meslek erbabı güzellere dair yek-ahenk şiir metinlerinden birinde anılan esnaf, bir börekçidir ve metin boyunca kurulan dil, börekçilik mesleğine ait merdane, yağ, hamur, su serpmek, fırın gibi kavramlar etrafında şekillenen tenasüplü bir üsluba sahiptir:

Bir börekci dil-berün 'ışkında dil merdânedür
Kim gönüller yapmada dâ'im işi rindânedür

Yüregüm yagıyla gönlümün hamîrin yazmaga
Sînesi pîş-tahta sîmîn kolları merdânedür

Nakd-i cân virüp böreginden yiyen 'âşık didi
Lokması şâhâne vü kıymetde dervişânedür

Niçe dil murgın şikâr idüp yürekler baglamış
Benzer ol kebkün yine 'azmi bugün seyrânedür

Sep bu yanmış sîneme vaslun suyın iki gözüm
Kim börekci furunı gibi tutışmış yânedür

Rîş-hand ile piyâza çekdügüne ey perî
Bu Nihâlî ger inanursa 'aceb divânedür (Kılıç, 2010: 916-917)

Hayretî'nin Belgrad Şehr-engîzi'ndeki Muhtesib-zâde Mehemmed bahsinde Mehemmed'in işinin ehli olmasına dönük bir mübalağa ile çarşı zabıtası konumundaki muhtesiplerin tartısında, narhında, ürününde eksik gördüğü esnafa verdiği cezalardan

[229] Lâmiî Çelebi'nin Bursa Şehrengizi'nde kumaşçı-şair analojisi üzerinden, "Gerçi kumaşın / ürünün daha çok yüzeyine rağbet edilir ama güzel sözün sonu önünden güzel olmalıdır." mealindeki şu beyitinde olduğu gibi:
Meta' un ülgeridür gerçi mergûb
Söz oldur k'ola öninden sonı hûb (Tezcan: 192)

biri olan ilgili kişiyi şehir pazarında gezdirmek cezasına değinilmektedir. Zâtî'nin Edirne Şehr-engîzi'nde ise Şerbetçizâde isimli bir güzel övülürken o ağzı şerbetli, lafzı şekerli güzelin diğer güzellerden daha uzun anlatılması şekerli sözün tekrarının daha tatlı olmasına, onun güzeller içinde en son anılması ise yemeğin sonunu tatlı ile getirmenin uygun olmasına bağlanmaktadır:

Birisi Muhtesib-zâde Mehemmed
Zenahdânıdurur çâh-ı mü'ebbed

Niçe eksüklinün cânın o fettân
İder çâh-ı zenahdânında zındân

Bulup eksükligin mâh-ı sipihrün
Tutup bâzârını gezdürdi şehrün HBŞ B 163-65

Biri Şerbetci-zâde kand-lezzet
Fuka'a içirübdür agzı şerbet

Meger lâ'l ile düşmişdür niza'a
İşitdük şerbeti koymış fukâ'a

Tekellüm eyledükçe ol şeker-hand
Dimağı cam eyler lafzı pür-kand

Anunçün medhini itdüm mükerrer
Lezîz olur mükerrer olsa sükker

Anı âhirde anmaga sebeb bu
Ta'âmun hûb olur sonunda tatlu ZŞ B 122-26

Mesîhî'nin Edirne Şehr-engîzi'nde âşığın / şairin kirpiği, güzelliğinin hissesi Yusuf kıssasından daha uzun olan Ferrâş-oglı Ya'kûb'a süpürgedir. Kaşı âşıklar için mihrap olan İmamoğlu Muhammed'in yüzü de insanlara secdegah olmuştur ve herkes gibi âşık / şair de imama uymuştur. Çene çukuru kadeh ve dudağı bade olan Sâzende Ca'fer'in beli kıldan bir enstrümandır. Terzi Seydi ise âdeta güzellik elbisesini kendi üstüne dikmiştir ki onun yanağına bakan kişi frenk işi al bir atlas sanacaktır:

Birisi dahi Ferrâş-oglı Ya'kûb
İşiginde müjem her lahza cârûb

Söz açsam hüsninün bir hissesinden
Uzun olurdı Yûsuf kıssasından

Birisi şol İmâm oglı Muhammed
Kaşı mihrâbdur ‘uşşâka ma’bed

Yüzi çün secdegâh olmış enama
Bugünden biz dahi uyduk imâma

Biri Ca’ferdurur sâzende-zâde
Zenahdânı kadehdür lâ’li bâde

Beline tâlib oldum cân u dilden
Didi sen de çalar mısın bu kıldan
…
Birisi dahi şol bir derzi Seydî
Libâs-ı hüsni dikdi kendü giydi

Temâşâ itsen ol ruhsâr reng
Sanursın al atlasdur firengî MEŞ B 76-77, 116-17, 134-35 ve 138-39

Âlemde güzelikte misli bulunmayan cemal mumu parlak Musli-zâde Musli’nin aşk kandilinin canda yanması; insan ve cinlerin emrine mahkûm olduğu Tabbakzâde Süleyman’ın âdeta âşıklarının derisini çıkaran ve meşin yüzlüleri, yüzü karaları paralaması; ak bedeni dövülmüş sime benzeyen kuyumcuoğlu Ahmed’in gönülleri gam potasında eritmesi; börekçi bir güzelin âşığın can u tenini aşk fırınında yakması da meslek erbabının mesleki terminoloji etrafında mecaz düzlemde tanıtılmasına dair benzer örneklerdendir:

Birisi Mûmcı-zâde Musli
Bulunmaz hüsnile ‘âlemde misli

Cemâli şem’i rûşendür cihânda
Yanar kandîl-i ‘ışkı subh u cânda MİŞ 90-91

Biri Tabbâk-zâde şeh Süleymân
Anun emrine mahkûm ins ile cân

Derisin çıkarır ‘uşşâkun ol yâr
Odur ‘âşıklara gâyet cefakâr

Meşin yüzler niçe yüzi karalar
Huzûrında varup ma’nâ parâlar NŞ B 125-6-7

Kuyumcıoglı biri Ahmed ismi
Dögülmiş sîme benzer ak cismi

Dilüm hâlis reh-i ‘aşkı arıdur
Nice bir pûte-i gamda eridür SEŞ B 51-52

Bir börekci dür biri sevsem ‘aceb mi anı ben
Dâ’ima ‘aşkı furunında yanar can ile ten
Bagrumı gerçi kıyar nâz ile ol nâzük-beden
Hoş gelür cevri bana ammâ miyâne itmeden
Hak budur bâg-ı İrem’dür şehr-i İdincik ki var RŞ BEND 23[230]

[230] Doğrudan meslekler üzerine kurgulanmış ya da büyük bir bölümü üstad-ı kârın hünerlerini icra etmelerinin anlatımından oluşan mensur veya mensur ağırlıklı olmakla beraber manzum parçalar da içeren edebî metin örnekleri de vardır ki “du’â-gûy-ı bî-riyâ Zâti”nin toplumsal mozayiğin birçok birimini, iki yüzden fazla meslek adını mizahın ve zaman zaman da hezeliyatın dâhil olduğu mevcut yıla dair bir dualar, temenniler dizisiyle art arda andığı Letayifname’si birinci; Seyyid Vehbî’nin özellikle lubetbaz gösterilerinin bulunduğu tablolar ile altı, sekiz, dokuz, on ve on birinci gününde ashab-ı hırfetin anlatıldığı Surname-i Vehbî’si ise ikinci çıkarım için düşünülebilecek edebî verimlerdir. Her iki eserde de birçok cümledeki ifade kadrosunun o an bahsi geçen mesleğin kavram sözlüğü etrafında, türlü kelime oyunlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, bünyesinde geniş bir meslek kadrosunu ve bu uğraş alanlarına ait jargonu ihtiva eden Letayifname’de gıda ürünleri satıcıları “*Kannâdlar şîrîn-kâr olalar, anlarda tatlular çog ola. Pâlûdecilerde avurda çekmeğe lâyık avurd ehli nâzükler bî-kıyâs ola. Şekerine sinek düşen şekercilerde kovucılar çog ola. Tatlucak satanlarun ağzına sinek üşe, ekmekçiler ekmeklü ola, birtâncılarun halk agız üşürüp bir yanından etin yiyeler. Bala kıymayan halvâcılarda halâvetsüzler vâfir ola. Baklavâcılarun işi yufka ola. Börekcilerde merdâneler bî-nihâyet ola. Usta halvâcılarun tatlu tatlu halvâsı yinüp aşcılarun câbı içün aşı yine. Aşcılarda keçe sûretlü köfte-hârlar bî-hâd, takımı bir kızıl değer lûtlar bî-’ad ola. Başcılarun paça ile başı hôş ola, iller ayagına varup halk başına üşe. Bozacılarda salâta eksük olmaya. Şerbetcilerden iller ssovuyalar ve anlarda fukâ’ agızlular çok ola ammâ ter-dest olalar. Tuzcılarun hurdesinden müteşekkî ammâ pâresinden şâkir olalar, bâzârları tuzsuzlarla ola. Bakkâllarun bir eli yağda bir eli balda ola. Bal tutab barmakarın yalayalar, san’atlarında elleri tatlu ola. Yagcılarda acımışlar çog ola. San’atlarında kâmil geçen yüzi kara işkenbecilerün b.kı çıka. Turşîcilerün yüzi gözi turşî sata, halka eksi suret göstereler. Kovancılar halkın ağzına bal çalalar. Bal ve pekmez satanlar halkun ağzı dadın vireler. Köftecilerde kaöfte-hârlar çok ola. Ayrancılara zemâne yag yogurtdan mı olur, ypgurt yağdan mı bildüre. Çörekcilerün çöreğinde çigi olmaya. Südcilerün südin emeler. Balcılarun balın yalayalar. Kebâbcılarda yanmış göyünmüş çog ola. Kassâb dem-zenlerinün iki eli kızıl kanda ola. Sıgır kassâbları arkalu olalar. Balıkcılarda birbirin yirler bî-had ola. Sirke satanlarda sarplar bî-’ad ola. San’atumda mislüm yok diyen mûmcıların sâdıklıgına rûşen delîl ola, hem anlar çog çerâg uyaralar…*”(Çavuşoğlu, 1976: 152) şeklinde alkış-kargış yollu söz oyunları etrafında ele alınmaktadır. Seyyid Vehbî Surnamesi’ndeki bu minvalde birçok örnekten biri olarak yorgancılar sınıfının, gürûh-ı hayyâtânın ya da bâzârgânlar alayının güzellerinin geçişinin anlatımı esnasında şairin dilinden çıkan şu dizeler yine mesleki terminoloji kullanılarak oluşturulmuş nazm örneklerindendir:
Geçdi sıcagım âh o yorgancı dilbere
Dem-i serdî-i havâ ile düşdüm döşeklere
…
Bir kesimle yürüdü derziler
Ki temâşâ eden olup hayrân

Çeşm-i süzen gibi gözün dikdi
Agzın açdı makas gibi yârân
…
Bir hâce-i hüs ki oldı hâlâ
Ol hirfete rûy-ı kâr-ı kâlâ

Seyr eyleyen anı tîz-bâzâr
Cân nakdi ile olur harîdâr

Bohçayla açıp metâ’-ı râzı
Külçeyle satar kumâş-ı nâzı

Sermâye-i sabrı gâret etdi
Gönlümü alup ticâret etdi (Tulum, 2008: 604, 621 ve 623)

Bir meslek erbabının tavsifini sanatı ile ilgili kavramlar üzerinden gerçekleştirmek şehrengizlerin karakteristik üslup özelliklerindendir. Nitekim Seyrî'nin Halep Şehr-engîzi'nden dudağı şeker Sükkerî Muhammed, Hacı Dervîş'in Mostar Şehr-engîzi'nden güzellik kumaşına can nakdi isteyen Tâcir Kâse-zâde, Üsküplü İshak Çelebi'nin Bursa Şehr-engîzi'nden herkesi sinek misali dükkânına çeken Kadayıfçı Bâlî ve Câmi'î'nin Manisa Şehr-engîzi'nden güzellik dükkânının süsü Zerger Haydar bu anlatım şeklinin birer örneğidirler:

Birisi de Muhammed Sükkerî'dür
Mükerrer kand sorarsan lebleridür

Gözümde lâ'linün 'aksin görenler
Zücâc içre sanur rengîn şekerler SEŞ B 64-65

Cüvânun biri hem Kâse-zâde
Güneş gibi görinür ol kabâda

Çekelden ortaya ol hân enîsi
Niçeler olmış anun kâse-lîsi

Ticâret san'atı olaldan anun
Kumâş-ı hüsni nakdi oldı cânun

Gören 'asâsını anun ser-â-pâ
Tenâsüb virmiş ana Hak Te'âlâ

Olalı cân ile irfâna tâlib
Olupdur râhil-i irfân ana râgıb HDŞ B 106-110

Yolunda ölmeyen 'uşşâka Bâlî
Terahhum itme boynına vebâli

Katâyıf yimege ilde heves var
Üşer dükkânına 'âlem meges-vâr

Katayıf yidügümce ben fütâde
Sög agzuma ki ola balı ziyâde

Begüm bizi inen bigâne görme
Yüzün bizden katayıf gibi dürme

Seni sevdüm gerek öldür gerek dög
Dilersen tatlu tatlu agzuma sög

Anun bir dil-rübâ efgendesidür
Dil anun bendesinün bendesidür

İki gönül ne hoş düşmiş yirine
İlâhî sen bagışla bir birine ÜŞ I B 101-107

Zerger Haydar ki dükkân-ı cemâlin zeyn ider
Eşk-i çeşmüm sîm olupdur rûy-ı zerdüm ana zer
Müşterîsi Zühre anun veznesi Şems ü Kamer
Nakd-i câna satmaga dükkân yüzinedür nazar
Hokka-i lâ'lin komış toptolu dürr-i şâh-vâr (Tığlı, 2008: 239)

4.2.2.2.1.4. Kurgusal Kimlikler

Mecaz düzlemde mesleki içerik oluşturma bahislerinden biri olan insan-meslek ilişkisinin bir başka görünümünü şiire dair kurgu dünyasının var ettiği sevgili, âşık ve rakip tiplemeleri temsil etmektedir. Şiir memleketinin bu itibari sakinleri kendileri için biçilmiş neredeyse değişmez tutum ve davranış senaryoları çerçevesinde zaman zaman birtakım mesleklerle irtibatlandırılmıştır.

4.2.2.2.1.4.1. Sevgili

Klasik Türk şiirinin ağırlık merkezi olan standart aşk kurgusunun kilit ismi, kuvvet ve otorite sahibi, makamı yüce, güzellikte yekta, ulaşılmaz, cevr ü cefâ ustası âşığı ah u zara gark eden, kimsenin kendisinden hesap soramadığı, nazlı, fettan, kara saçlı, hilal kaşlı, nergis gözlü, lâl dudaklı, inci dişli, gül yanaklı, selvi boylu bir vazgeçilmez olarak anlatılan sevgili tipi bu huy ve hâl haritası etrafında rol aldığı dizeler boyunca bazen avcı bazen dolandırıcı / ayyar bazen tabip, canbaz, mimar, attar, hırsız, kasap, tacir, sarraf, mutrib, saki, börekçi, katil, kayyum, terzi, bağban, esirci, cellat, rehber, tercüman, mucid, kimyager, dellak, nakkaş, ser-leşker, saraç ve yağmacı bazense imam, mualllim, kadı, vali ve beglerbegi gibi kimlikler etrafında tasavvur edilebilmektedir. Örneğin Bâkî, Şeyhülislâm Yahyâ ve Şeyh Galip sevgiliyi kirpiğini, kaşını, turrasını, benini ve zülfünü kullanarak avlanan bir güzel olarak tasvir ederken Ahmed Paşa onun sürek avı esnasında itleriyle olan diyaloğunu söz konusu etmektedir:

İtdi şikâr gönlümi bir şûh-ı şeh-levend
Müjgânı tîr ü kaşı kemân turresi kemend Bâkî G 34/1

Halka halka zülfi dâm u iki hâli iki zâg
Mürg-i dil sayd itmege ben gösterüp kurmış duzâg Şeyhülislâm Yahyâ G 170/1

Zülfünü ehl-i vefâ saydına dâm eyleyeli
Beni ol dâma giriftâr bilibdir bilirem Şeyh Gâlib Th 9 Bend 3

Sayyâd-vâr ol âhû-yi miskîn-kemendin uş
Her lâhza itlerine sözü oş oşdur Ahmed Paşa G 48/3

Yine Bâkî, sevgiliyi gönül nakdini ya da gözyaşı güherlerini alarak dolandırıcılık eden bir kişilik olarak takdim ettiği gibi onu ıstırap çeken cana derman olması için ihtiyaç duyulan bir tabip olarak da tanıtabilmektedir.[231]

Gönüller nakdin almış yâr girmiş halka-i zikre
Bir iki derdmend âvâreyi varmış tolandurmış Bâkî G 219/2

Nakd-i revânı almada bî-ihtiyâr iken
Eşküm güherlerini o 'ayyâr silmedi Bâkî G 486/3

Yitişgil ölmedin ey cân tabîbi dest-gîr ol kim
Bedenden cân-ı Bâkî turmayuben ıztırâb eyler Bâkî G 167/5

Sevgili harab olmuş gönlü şad edecek bir mimar veya derdine derman arayan âşığın eşiğinde beklediği bir attar, öldürdüğü aşığı murdar olduğu için kesmeye hâcet görmeyen bir kasap, âşığın kendisine kadeh sunması karşılığında ayağı toprağına binlerce can nakdi saçacağı bir pir-i mugan ve dahi profesyonel bir kattaldır:

Ey harâb olmuş gönül şâd ol ki mi'mârın gelir
Ey yürek yanma ki yaran merhemi yârın gelir Ahmed Paşa G 97/1

Cân hasta vü lâ'lünden umar derde devâsın
Öldürme şehâ sayruyı attâr işiginde Kadı Burhâneddin G 488/7

Didüm Cem'i gam öldüriser bâri sen öldür
Güldi didi kim ölmişe kassâb ne hâcet Cem Sultan G 19/5

Bir nice câm virse de bin nakd-i gam nisâr
Pîr-i mugânun itsem ayagı türâbına Nâbî G 780/5

Öldürüp sâkî bizi ol hançer ile ol miyân
Meclis içre oldı kan ortada kâtil nâ-bedîd Nev'î G 49/1-2

Başumı kesdügine râzıyem ol hûnînün
Ayagın bassa yüzüm üstine kassâb gibi Bâkî G 507/3

Sevgili; herkesin rağbet ettiği bir dükkân sahibi ve hatta bazen bir dükkân, gönül dükkânına girmiş bir hırsız, bir melahat zergeri, sahbaların hayranlıkla ağzını açık bırakan bir saki, âşığın yıkılan gönlünü cevr taşıyla imar eden bir mimar ya da bakış yıkıntısını tebessümle onaran bir tamirci, hançer gamzesiyle ölü dirilten sıradışı bir cellat, feleğin aşığı yok etmekle vazifelendirdiği bir casus, âşığın içini fıkır fıkır

[231] Sevgili-tabip koşutluğuyla ilgili bir başka örnek Nâilî Divanı'nda şöyle nazmedilmiştir:
Âşık dil-i tapîdesini yâre arz eder
Nabzın tabîb-i hâzıka her kişi gösterir Nâilî G 88/3

kaynatan bir dellak ve aynı zamanda bir ehl-i hibre ve hem bir sabır saracı hem de bir ömür yağmacısıdır.

Dilde ‘ışk âteşi çihremde yaşum bârânı
Severin zâhir ü bâtın o gül-i handânı

Kapusı Kâ’be-i ‘uşşâk işigi Tûr-ı niyâz
Hûblar kânı safâ mecma’ıdur dükkânı Taşlıcalı Yahyâ G 488/1-2

Cânîsün cânuma lîkin sen cânumun cânısın
Lâ’l kânıdur tutagun sen şeker dükkânısun Kadı Burhâneddin G 622/1

Ne girdün gönlüme iy çeşm-i bed-mest
Ne hoş düzd-âne bu dükkâna girdün Cem Sultan G 192/4

Pür-cûş-ı aks-i lâ’l-i tebhaledârın olsun
Her sundugun kadehde sâkî habâb göster

Bir hande ile zeyn et ey zerger-i melâhat
Fass-ı nigîn-i lâ’lin pür-dürr-i nâb göster Nâ’ilî G 65/3-4

Gördi sâkîlik idersin meclis içre ey perî
Agzın açdı kaldı hayrân sâgar-ı sahbâ sana Necâtî G 12/2

Dil-i vîrânumı yap mihr ü vefâ ile didüm
Seng-i cevr ile hemân başladı mi’mârlıga Necâtî G 483/2

O rütbe geçdi sıcagım o şûh dellâke
Derûn çü germi-i halvet fıkır fıkır kaynar Enderunlu Vâsıf G 19/5

Nigeh yıkındısın eyler tebessümi ta’mîr
Hôşâ latîfe-i tahrîb ü şîve-i termîm

Parankon itmede ‘uşşâkı ehl-i hibre olur
Kumâş-ı vuslat itdükçe hûblar takvîm Sâbit K 35/62-63

Kays u Ferhâd’a birer zâlimi câsûs itdin
Yine Leylâ’sını Şîrîn’ini mahbûs itdin
Vasldan ol iki bî çâreyi me’yûs itdin
Beni de şimdi yakup cismimi fânûs itdin
Hîç ‘âr itme misin Hak’dan a bî ‘âr felek
Sen ne virdin ki ne istersin a gaddâr felek Leylâ Hanım M 23 Bend 4

Ey perî bu hüsn ile benzer ki hûrî-zâdsın
Yâ İrem bâgından ermiş sîm-ten şimşâdsın

Gamzenin tîgin gören cellâda benzetmiş seni
Hançerin ölü diriltir sen nice cellâdsın Ahmed Paşa G 249/1-2

‘İnân-ı sabrumı destümden aldı bir güzel sarrâc

Çeküp râh-ı belâya raht-ı ‘ömrüm eyledi târâc Nev’î G 39/1

Sevgili mecaz düzlemde yüceliği ve kudretiyle bazı dizelerde bir devlet memuru olarak da belirebilmektedir. Bu tablo kimi zaman gece rüyada cenaze namazı kıldırmaya gelip âşığı ihya eden bir imam veya cefa ilmi dersi veren bir müderris, âşıklara eziyet etmeyi şer’i bir hüküm olarak uygulayan bir kadı, güzellik ikliminin beglerbegi, letafet ülkesinin valisi, güzellik mülkünün ser-leşkeri şeklinde sahnelenebilmektedir.[232]

Yanuma geldi uyurken gice ol bedr-i tamâm
Sanasın meyyit namazın kılmaga oldı imâm

Ölmiş idüm ol kıyâmet eyledi ihyâ beni
Ya’nî uyurken uyandurdı idüp feth-i kelâm Taşlıcalı Yahyâ G 254/1-2

Gayrıdan fenn-i cefâyı neye lâzım tahsîl
Yeniden eyler o meh nüsha-i cevri tasnîf Enderunlu Vâsıf G 68/4

İlm-i cefâ kitabını ders etmede bu gün
İklîm-i Rûma gelmedi hâlin gibi ferîd Hayâlî G 43/2

Dedüm uşşâka cevr etme dedi ol hûblar şâhı
Siyâset olmayınca ışk mülkünde nizâm olmaz Fuzûlî G 113/5

Olalı iklîm-i hüsne dilberim beglerbegi
Şu’le-i âhım önünce al bayragın çeker Hayâlî G 132/4

Bendesi oldugum bir âfetdür
Vâlî-i kişver-i letâfetdür Nev’î G 88/1

Âsitânında gönüllü kullar istersen eger
Gönlümüz yaz ey güzellik milkinün ser-leşkeri Nev’î G 480/5

Bazı örneklerde ise aynı metin içerisinde sevgiliye birden çok mesleki unvan verildiği görülebilmektedir:

Bir dilber-i dellâkun olup na-şâdı
Saldum felegün kubbesine feryâdı
Tîg elde vü püşt-mâl belde gûyâ

[232] Eğer sevgili bir sultan olarak nitelendirilmekteyse tıpkı medhiyelerdeki reel hükümdar övgülerinde olduğu gibi başka hükümdarlarla mukayese edilebilmekte ve bu itibarla o hükümdarlar sevgiliye göre hakir meslekler çevresinde konuşlandırılmaktadır. Örneğin aşağıdaki beyitte sevgili İskender’le özdeşleştirilirken bir başka namlı hükümdar olan Dara onun kapısında bir dilenci konumunda değerlendirilmektedir:

Niçün mahrûm ola sâ’iller ey şâh-ı Sikender-der
Revâdur kâhuna Dârâ gelüp eylerse deryûze Bâkî G 417/6

Kurbangehün oldı o perî cellâdı Nâbî R 214

Bu emîr-i nefs ü vâlî-i hevâdan ne kayu
Ger bana tahkîk ise işbu ki hânun kuluyam Kadı Burhâneddin G 1234/7

Bazı dizelerde sevgilinin doğrudan hangi mesleğin timsali olduğu belirtilmese de bir alışveriş dolayısıyla söz konusu edilir. Alışverişin tarafları sevgili ve âşıktır ki bu ilişkide sevgili yok bahasına akıl alır, can alır, derman alır; naz, işve, cilve, dert ve baha biçilmez buse satar ancak âşık her ne kadar ümidini kaybetmeyip bu alışverişte kâr bilerek canını vermeye, bu derde erişmek için iki cihanı vermeye razı olsa da asla ona vuslat satmaz ve her zaman âşığı borçlu çıkarır. Hasılı onun âşığa yaptığını dost düşmana yapmaz. Ancak ne var ki aşk şehrinde sanat budur ve sevgilinin edindiği ve ustalaştığı mesleği de esasen bu davranışların toplamıdır:

Dil ü ‘akl ile cân virdüm hevâna
Saçun akd itdi bu bey’ ü şirâyı Kadı Burhâneddin G 111/6

İtmedüm cân içün agzunla nizâ’
Yok behâya gitdi ol nâzüg metâ’ Necâtî G 260/1

Sen böyle nâz u şîve satınca gedâlara
Narh-ı metâ’-ı derd ü belâ râygân olur Nef’î K 29/8

Metâ’-ı derd virmiş ‘âşıkun dermânın almışdur
Ser ü sâmânın alsa cümle ol deyne takâs eyler Sâbit G 87/4

Bûsesine can virüp aldum peşimân oldı dost
Didi kavlümden dönerdüm ben bu bâzâr olmasa Cem Sultan G 298/5

Cân virüp derdün alursam n’ola her lahza şehâ
‘Işk şehrinde budur san’at elümden ne gelür Cem Sultan G 53/8

Sordum Hayâliyâ mey-i lâ’lin bahasını
Ol çeşmi mest dedi satılmaz bahâ ile Hayâlî G 487/5

Vaslın ile cânım istibdâl edersen nola kim
Kim kaçar ‘âlemde ey meh assılı bâzârdan Hayâlî G 379/3

Derdinin bir dâğını iki cihâna vermezem
‘Aşk bâzârında oldum hâce-i dünyâ-perest Hayâlî G 34/4

Olma o hüsn-i cilve-furûşa firîfte
Can hırmenin o şu’le-i cevvâleden sakın Nâ’ilî G 247/3

Vaslunı ‘uşşâka satmazsan da bâzâr it hele
İtdügün peymâna tutmazsan da ikrâr it hele Nev’î G 452/1

Çıkdı metâ’-ı hüsn ü melâhat bahâlara
Hep nâz u şîvedür satılan mübtelâlara Nev’î G 454/1

O bana satdugını dost düşmene satmaz
Ne sandı bilmezin ol şûh-ı şîve-kâr beni Nev’î G 518/2

Dilber oldur ki mahabbet edene kini ola
Âşık öldürmek anın san’at ü âyini ola Hayâlî G 18/1

Sevgilinin mecaz düzlemde edindiği meslekler irdelediğinde birçok örnekle karşılaşmak mümkündür ki bu doğrultuda nazma çekilmiş ifadelerin kahir ekseriyeti divanlarda yer almaktadır. Bu itibarla dikkat, sevgilinin meslekleri öncülünden hareketle, incelenen divanlara yöneltildiğinde hem sayı hem de tür bakımından birçok mesleki gönderme ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu meslekleri menfi ve müspet meslekler ya da sevgilinin varlığından ve kudretinden sadır olmuş iki ters uçlu meslek yelpazesi olarak tasnif etmek mümkündür. Sevgilinin menfi karakterli mesleklerine bakıldığında sayyadlık, katillik, hırsızlık, kasaplık, cellatlık ve haramilik ön plana çıkmaktadır:

Sayda gitdi yanına kelb rakîbi takarak
Kaldı üftâdeler ardınca uzakdan bakarak Sünbülzâde Vehbî G 156/1

Bir âdem öldürücü perînin helâkiyüz
Bin cân ile ölümlüsiyüz sîne-çâkiyüz Taşlıcalı Yahyâ G 167/1

Kurs-ı dâg-ı tenüme şerhalar açar dilber
Benüm ol kan içici kanuma ekmek tograr Nev’î G 108/1

O düzd-i dil yine bir tâze genc-i hüsn açmış
Girişmeler dökilür dâmen-i nigâhından Nâbî G 555/2

Var mıdır bilmem Nedîmâ bir dahı onun gibi
Dîn ü dil hasmı riyâ cellâdı takvâ hırsızı Nedîm G 158/5

Dehen-i hançer-i hûn-rîzini tîz itmededür
En büyük şefkati kurbânlara kassâblarun Sâbit G 216/8

Gamzesinün tîgi hûn-âlûd oldugı bu kim
Eksük olmaz kan demâdem hançer-i kassâbda Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 175/2

Hansı hûnî sen kimi cellâda olmuşdur esîr
Hansı şem’in şu’lesi ruhsâr-ı tâbânınca var Fuzûlî G 73/4

Nedîm-i zârı bir kâfir esîr etmiş işitmişdim
Sen ol cellâd-ı dîn düşmen-i îmân mısın kâfir Nedîm G 41/8

Yâr içün oldı bunca figân ü bu denlü âh
Yardımdürür harâmîye bang-ı ceres gönül Necâtî G 330/6[233]

Müspet mesleklere gelince ilk dikkat çeken durum sevgilinin bir otorite simgesi olması, muktedir oluşa ve haşmete karşılık gelmesi sebebiyle devletin bir memuru olarak kalemiye, ilmiye, seyfiye teşkilatlarının bir personeli kisvesinde tanıtılmasıdır. Bu bakış açısı çevresinde sevgili letafet ülkesinin valisinden kadı, paşa, emir, muallim / hace, levend, server, serasker, beglerbegi, hâkim, şahne, kayyum, muhtesip, tirger, kemankeş, müezzin, imam, aga ve ehl-i kaleme kadar geniş bir bantta âşığın hâline, bahtına sirayet edecek bir çok işe memur kılınmıştır. Bu grubun içinde sevgilinin en çok ilişkilendirildiği mesleki sınıf seyfiye kolu iken bu sınıflar içinde en sık özdeşleştirildiği mesleki unvanlar kullanım sıklığı sırasıyla seyfiyeden tirger ve kemankeş ve ilmiyyeden muallim / hace'dir:

---

[233] Bir de doğrudan somut bir menfi mesleği işaret etmese de sevgilinin huyları, iş edindiği davranışları üzerinden bir sevgili-meslek ilişkisinden söz edilebilir. Buna göre sevgili sabır ya da din-iman yağmacısı; ayyar / dolandırıcı veya şahid-i bazar bir aşüfte olabilmektedir:

Müştâkınım gel ey âfet-i cân
Ey bî-terahhum ey nâ-müselmân

Gâret-ger-i dîn âşûb-ı îmân
Ey bî-terahhûm ey nâ-müselmân Nâilî Ş 8/1-2

Dün gice Necâtînün iden sabrını yagma
Öldür beni sen gözleri mestâne degülsen Necâtî G 293/7

Necâtî gönlini her dem ider bir lâle-ruh yagma
Sanasın Bursa şehridür ki yakar her zemân âteş Necâtî G 250/7

Bir sencileyin dil-ber-i 'ayyârı kimün var
'Uşşâka cefâlar kılıcı yârı kimün var Cem Sultan G 65/1

Hâk-i zilletde beni fakr-ile koyup su gibi
Sîm-i eşküm eyledi her şâhid-i bâzâr harç Nev'î G 41/3

Ne efsûn etdi bilmem bir bakışla çeşm-i câdûsu
Gidip 'aklım başımdan gamze-i sehhâra çarpıldım

Metâ'-ı vaslı verdi gayra nakd-i 'aklım almışken
Ziyâna ugradım bir şâhid-i bâzâra çarpıldım Sünbülzade Vehbî G 185/3-4

Sevmeden geçdim ol âşufte-meniş dil-dârı
Bakmam âyîne-i sihr olsa dahı rûhsârı
Çıkdı bâzâra bugün rişte-i kâr u bârı

Gayrı dil Mısrına şâh olma degildir kârı
Ba'd-ezîn ister ise şâhid-i pâzâr olsun Şeyh Gâlib Th 15 Bend 3

Tirger ve kemankeş sevgili:

Çâk gönlüm yaresinde yaraşır peykânın
Ikd-ı şebnem hoş olur gönce-i handân içre Fuzûlî G 254/5

Halk-ı cihânı kırmaga tîr-i müjen yeter
Bî-hûde tîr-ger çalışup tîr yonmasun Şeyhülislâm Yahyâ G 259/4

Yine meydâna gelmiş bir güzel derler kemân-keşdir
Yaşı tahminle ondört ola yâhûd onbeşdir İlhâmî G 94/1

Muallim sevgili:

Sana bu fettânlıgı gamzen mi ta'lîm etti kim
Baştan ayaga belâ vü fitne vü bî-dâdsın

Gerçi ey fettân sana nâz ögredir gamzen velî
Fitne ta'lîm eylemekde sen ana üstâdsın Ahmed Paşa G 250/2 ve 4

Yaramaz bir işe tıfl-ı dile bakdım yaramaz
Bir hünerli güzel üstâda verip uslatdım Enderunlu Vâsıf G 82/3

Vali sevgili:

Bu emîr-i nefs ü vâlî-i hevâdan ne kayu
Ger bana tahkîk ise işbu ki hânun kuluyam Kadı Burhâneddin G 1234/7

Beglerbegi sevgili:

Sensüz ne zevki ola güzeller alayınun
Begler bigi ki cem' olalar pâdişâhsuz Taşlıcalı Yahyâ G 178/1-2

Aga sevgili:

Dirler cihân güzelleri kulun kulı olub
Ey pâdişâh-ı hüsn bize gel agalıg it Necâtî G 31/4

Reis sevgili:

Sancak çekerdi kaddi biz Allâh dir idük
Âhir reʾîs oldı güzeller bölügine Necâtî G 529/4

Kâtip sevgili:

Kurbân olayım destine kim ehl-i kalemsin
Erbâb-ı rakamsın
Yokdur hele küttâb arasında sana hem-tâ
Ey ma'nî-i yektâ Nedîm G 1/3

Muhtesip ve ayak naibi sevgili:

Gördüm etrâfın alup geçdi gürûh-ı rindân
Mestler muhtesibi sandum iderler teşhîr

Surçenün mest diyü ayagın almak ister
Görmedüm ben bu ayak nâ'ibi gibi şirîr Sâbit G 97/5-6

Şahne sevgili:

Ey şahne-i kişver-i tegâfül
Mahmûruna nîm cur'a besdir
Bezminde ki mest-i bî-ayagız
Teh-şîşe-i kâma bî-dimâgız Nâ'ilî Trk 2 Bend 3 B 10-11

Kayyum sevgili:

O şûh-ı kayyumun destinde sanman lûle-i kandil
Benüm murg-ı dilün ürkitmege agız tüfengidür Sâbit G 79/4

Müezzin / imam sevgili:

Ne denlü taş bagırlu olsa itmez nâ-gehân teklif
Mü'ezzinler menâra hîç bî-vakt ezân çıkmaz Kânî G 83/2

Ol şûh mü'ezzinde nedir bu kad ü kâmet
Gül câmi'idir semti yürü eyle ikâmet

Hattı ne güzel nokta-i hâl ise yerinde
Yokdur ser-i mû nüsha-i hüsnünde sekâme

Agyârı ser-i cennet-i kûyunda görünce
'Âşıklarının başına kopmaz mı kıyâmet

Açmazdı keremkârlara dest-i ümîdi
Şeyh olsa eger sâlik-i iksîr-i kerâmet

Peygûle-i 'uzletdir eger var ise Vehbî
Bu dehr-i pür-âşûbda bir cây-ı selâmet Sünbülzâde Vehbî G 22

Serbest meslekler çevresinde sevgilinin uğraşları iki kategoride düşünebilir: Ürün / mal odaklı meslekler ve hizmet / görev odaklı meslekler. Ürün / mal odaklı mesleklerden sevgiliyle en çok özdeşleştirilenleri derzi / hayyat ve sarraf / zergerdir:

Mikrâz-ı gamzesile iki pâre eyleyüp
Bir derzi şûhı biçdi kumâş-ı dile bahâ Sâbit G 9/3

Sâkîyâ cûş-ı şarâb olsun o rütbe ifrât
Ki esâs-ı gamı seylâba vere mevc-i neşât

Bir dikiş kaldı meded çıkmaga cânım tenden
Saplasın sûzen-i müjgânın o şûh-ı hayyât

Hüsn-i hatt ile yazılmazdı o şâha nâme
Bilse ma'nâsın eger yazdıgı lafzın hattât Sünbülzâde Vehbî G 135/1-3

Şol dürc-i güherden dökeli lâ'l ile lü'lü
Altun ile gümüş dahı bağladı dükânı Kadı Burhâneddin G 1097/5

Bana mâhiyye iki bûse ver al nakd-i dili
Edelim ahz ü atâ ol bana ey büt sarrâf Enderunlu Vâsıf G 67/2

Sevgili tipi bu iki meslek dışında ürün merkezli olmak bakımından musavvir / ressam / nakkaş, kazzaz, kala-füruş, saraç, simkeş, börekçi, çizmeci, hallac, şerbetçi, mive-füruş, bozacı, kefşger gibi daha birçok sanatla anlam aktarmaları yoluyla birleştirilmekte; bazı örneklerde ise cilve satıcısı, vasl satıcısı gibi somutlamalarla yine bir ürünün satanı olarak resmedilebilmektedir:

Sevgilinin nakkaşlığı:

Nakş-ı cevri safha-i hâtırdan eylerdün tırâş
Bilsen iy meh-rû eger resm-i mahabbet neydügin Neşâtî G 87/4

Sevgilinin kala-füruşluğu:

Nakd-i 'aklım aldın evvel al metâ'-ı sabrı da
Ey büt-i kâlâ-fürûşum gûşe-i dükkâna as Sünbülzâde Vehbî G 130/6

Sevgilinin muze-duzluğu ve kazzazlığı:

Benüm paşmaklıgumdur sadr-ı câh-ı kefş-gerdânî
O şûh-ı mûze-dûzun sahn-ı pây-ı nerdübânında

Fitîl-âsâ derûn-ı şem'ada ol şûh-ı kazzâzun
İlik sanman beyâz muhiy-yi mer'îdür benânında Sâbit D G 317/3-4

Sevgilinin saraçlığı:

Var ise ol dil-ber-i serrâc sayd itmek diler
Müdde'înün sagrıdur maksûdı serrâc olmadan Bâkî G 394/4

Sevgilinin hallaclığı:

Asdı hallâc-sıfât 'aşk u mahabbet yayın
Atılup penbe gibi dil o kemân-ebrûya Bâkî G 479/4

Sevgilinin kebuterbazlığı:

Sanma kûyinde gezer âvâre diller serserî
Ol kebûter-bâz içün cân oynadur âşıkları Nev'î G 502/1

Sevgilinin börekçiliği:

Böyle kılıkla görse a kız oynaşun şaşar
Bir kez alan miyânun âgûşa bin yaşar
Hâsılsız olma ol hamarat evde iş başar
Fakir börekçi sonra seni her alan boşar
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol Enderunlu Vâsıf Mh 29 Bend 6

Sevgilinin mive-füruşluğu:

Meger ki bâg-ı cemâli bitürdi ter mîve
Nigâr mîve-fürûş oluban satar mîve

Dükânda karşusına boyın egmiş asılmış
'Aceb o sîb-i zenehdânı mı sever mîve

Veyâ benüm gibi hecr odına mı yanmışdı
Ki turmadan sararup sararup geçer mîve

Hiç olacak bitecek derde ugramadı gibi
Dükân dükân yüriyüp der-be-der gezer mîve

Nihâlî şi'ri yine bâg-ı hüsne dönmişdür
Ki her budagı virür tâze tâze ter mîve (Kılıç, 2010: 918)

Sevgilinin kefşgerliği:

İtdi o meh-i kefşgerün şît-i cemâli
Endâhte bâm-ı felege kefş-i hilâli Nâbî G 840/1

Sevgilinin hizmet / görev odaklı meslekler çevresinde ele alınışına dair örnek yoğunluğu ürün / mal odaklı numunelere göre hem kullanım sıklığı hem de mesleki çeşitlilik bakımından çok daha fazladır. Özellikle sıhhatle ilgili ihtisas hizmetlerinden tabip / mualic ve attar; eğlence / gösteri hizmetlerinden saki, rakkas, mutrib, sahir / sihrbaz, canbaz, pehlevan; inşaat hizmetlerinden mimar ve alışveriş hizmetlerinden tüccar, sevgiliyle en sık ilişkililendirilen meslek kategorileridir.

Tabip sevgili:

Dest-gîr ol bana bîmârun iken eyle şifâ
Lâzımıdur ki tabîbe tuta bimârun elin Cem Sultan G 257/3

Devâ-yi derdimi sordum tabîb-i 'aşka dedi
Likâsi ile habibin şifâ bulur emrâz Ahmed Paşa G 135/3

Vücûdun eylemiş hikmet-şinâs-ı ‘âlem-i bâlâ
Aristâlis-i asr u nakd-ı vakt-ı Bû Alî Sînâ
Benânın hall-i râz-ı müşkilât-ı nabz edip hakkâ
Edersin gerçi her derde tabîbim bir devâ ammâ
Cünûn-ı ehl-i ‘aşk olunca mâderzâd n’eylersin Nâ’ilî M 8 Bend 2

‘Âşık oldugum tuyaldan yüzüme bakmaz habîb
Yöresine ugramaz ölümlü bîmârun tabîb Necâtî G 25/1

Dâd bilmez misin ey düşmen-i îmân ki tabîb
Kâfir olursa da bir hasta müselmâna gelir
Gelmedin görmedin ahvâlimi dâd eylemedin
Görse kâfir benim ahvâlimi îmâna gelir Nedîm K 15/4-5

Attar sevgili:

Sanır idim ki anberi attârlar satar
Cânım şemîm-i zülf-i siyeh-fâmın almadan Nedîm G 104/3

Ey büt-i attâr bana hâl-i müşkînin gibi
Anber olsun da biraz hâm olsa da mâni’ değil Nedîm G 76/5

Saki sevgili:

Bir câm-ı şarâb istedim ey sâkî elinden
Ser-hoş mıdı bilmen
Çeşmin beni öldürmege yapışdı bıçaga
Çekdi bana hançer Fuzûlî G 303/6

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkîyâ
Kangısın alsam gülü yâhûd ki câmı yâ seni Nedîm G 154/4

Eyledi bir iki peymâneyle ser-gerdan bizi
Âh o sahbâ satıcı akl alıcı kâfir kızı Nedîm G 158/1

Rakkas sevgili:

Rakkâs bu hâlet senin oynunda mıdır
Âşıklarının günahı boynunda mıdır
Doymam şeb-i vaslına şeb-i rûze gibi
Ey sîm-beden sabâh koynunda mıdır Nedîm R 3

Dili raks-âver eder sabredemem mâ-hasali
Yüregim oynadı gördükde o çengî güzeli Nedîm G 162/1

Zâhidâ nâf-ı miyânında olan cünbiş ile
Oynadır belki seni görsen o şûh-ı rakkâs Sünbülzâde Vehbî G 129/3

Sevmege her kişi ister o büt-i bi-bedeli

Oynuyor şîve ile işte o çengî güzeli İlhâmî Mf 37

Mutrib sevgili:

Sen şarkıya âgâz kıl ey dilber-i mutrib
Sûfî nagama başlamadan kulkulelerle Enderunlu Vâsıf G 115/2

Hîç durmasa devr etse kadeh bezi peyâpey
Sâkî de sürâhî gibi âlî-himem olsa

Gâhî leb-i sâkî vü gehî sâgar emilse
Yârân-ı safâ bûse ile mugtenem olsa

Âheng-i nevâ eylese ‘uşşâk ile mutrib
Bir yerde o meh-pâre de ehl-i nagam olsa Nef’î G 117/4-6

Makâm-ı bûselikden dilkeş âvâz eyledi mutrib
Yine uşşâkı bezm-i mihnet içre bî-nevâ kıldı Taşlıcalı Yahyâ G 451/4

Çekdi uşşâka yine tîg-i nigâh-ı nahvet
Fasl-ı gerdâniyeye başladı râmiş-ger-i nâz Fıtnat Hanım G 64/4

Sahir / sihrbaz sevgili:

Veh ne sâhirsin ki oddan su çıkardın sudan od
Terletip ruhsârını gül gül kılanda tâb-i mül Fuzûlî G 178/2

İşve vü nâz ile ref’ettin gam ü endûhumu
Sihr ilen bîgâne ettin âşnâlardan beni

Kıl tekellüm zülfün endûhunu gönlümden gider
Bir fûsun ile halâs et ejdehâlardan beni Fuzûlî 292/4-5

Sihr eyledi alınca ele yâr sâgarı
Bir zerre içre itdi nihân mihr-i enveri Şeyhülislâm Yahyâ G 411/1

Canbaz sevgili:

Girye vü âh eyleme zülfünde ey cân oynayan
Kim kamu cân-bâz olan bârân ile bâd istemez Ahmed Paşa G 116/4

Pehlevan sevgili:

Gözüm meşk-i sakâ döker nola iy pehlevân-ı hüsn
Bu meydân-ı melâhatde bize ser-pâyı gösdersen Kadı Burhâneddin G 538/3

Mimar sevgili:

Dili dil-ber yapar agyâr yıkılsun gitsün
Gelmesün görmeyelüm kendüye mi’mârlıgı Bâkî G 495/2

Hâtırın şâd eyledin ehl-i vefâ gönlün yıkıp
Bir imâret yapmaga bin ev yıkan mi'mâr tek Fuzûlî G 157/7

Bana mi'mâr isen agyâr yıkılsun gitsün
Dil-i vîrânumı ta'mîr ise kasdun yab yab Sâbit Ebyat 130

Ne var şâh-ı kerîmüm gelse ta'mîr eylese yap yap
Derûnumda gönül dirler yıkılmış bir 'imaret var Taşlıcalı Yahyâ G 60/3

Tüccar sevgili:

Metâ'-ı ârzû bir şûh-ı sudâgerde kalmışdur
Varup bâzârına Nâbî harîdâr ol dükânın bul Nâbî G 477/8

Sögmek degül bu sûk-ı belâda dögerse de
Ol hâceden mudârebe sermâye isterüz Sâbit G 138/6

Dediler şehr-i nâz-âbâd içinde işve sükûnda
O tâcir-beççe bir dükkân-ı istignâya girmişdir Nedîm G 30/3

Ol mâh-likâ zülf-i siyehkârını çözdi
San Çîn ü Hıtâ tâciridür bârını çözdi Şeyhülislâm Yahyâ G 426/1

Sevgilinin divanlarda sıklıkla münasebetlendirildiği bu meslekler dışında muhtelif benzetme yönleri ışığında gerçekleştirilen anlam aktarmalarıyla bağban, esirci, rehber, terceman, dellal, dellak, güzellik kayığının kaptanı, sarban, mucid, şarih, kimyager, berber, baltacı ve aşpez meslekleri ve bu mesleklere ait kavram ve terim yekünü etrafında da tasavvur edildiği görülmektedir.

Bagban sevgili:

Mîve-i lâ'lin görüp ol bâgbân şûhun dedim
Şu kiraz yerli midir cânım bana bir kıyye çek Enderunlu Vâsıf G 73/4

Esirci sevgili:

Zülfü siyeh sanemler olmuş senin esîrin
'Aşkında her birinin öz zülfü boynu bağı Fuzûlî G 261/5

Rehber sevgili:

Severim ol nigâr-i sîm-beri
Ki cefâ-pîşe vü sitem-gerdir

Nişe kim ana aşk-bâzlığım
Ma'siyet olduğu mukarrerdir

Cevr ile ol müdâm men'im edip
Reh-i zühd ü salâha reh-berdir

Kâbil-i ecr olursa cevr n'ola
Emr-i ma'ruf ü nehy-i münkerdir Fuzûlî Kt 12

Terceman sevgili:

Beni 'aşk ile üftâde eden şu dâsitânımdır
Efendim dil-pesendim nâzenînim nev-civânımdır
O şûh ile velî sulh içün etdim kuyuna irsâl
İki çeşmim refîkim dîdebânım tercemânımdır İlhâmî Ş 22/1

Dellal sevgili:

Gönlümi bir kılıyile zülf-i siyâhı
Saldı mezâdına ki mezîd ola dellâl Kadı Burhâneddin G 84/6

Dellak sevgili:

Olmadım germâbede yek-ten o cism-i pâk ile
Bârî hem-halvet olaydım bir güzel dellâk ile Sünbülzâde Vehbî G 232/1

Kapudan sevgili:

Nezâremiz o ruh-ı hâldâredir şimdi
Delil-i rahimiz ancak sitâredir şimdi

Şirişk-i dîdeden ey nâhudâ-yı zevrâk-ı hüsn
Hazer hazer ki yem-i bi-kenaredir şimdi Nâ'ilî G 363/1-2

Sarban sevgili:

Akl u sabr u cân u gönlü kârbânı Şeyhînin
Hastadır ey sârbân bağlama mahmil gitme gel Şeyhî G 108/7

Mucid sevgili:

Hirâs-ı fitne saldın dehre ey bîdâd n'eylersin
Kopardın yer yer âşûb-ı kıyâmet-zâd n'eylersin
Perîşânlıklar etdin nev be-nev îcâd n'eylersin
Dagıtdın hâb-ı nâz-ı yâri ey feryâd n'eylersin
Edip fitneyle dünyâyı harâb-âbâd n'eylersin Nâ'ilî M 8

Şarih sevgili:

Bin zebân söylersin ol çeşm-i suhan-perdâz ile
Dâstânlar şerh edersin bir nigâh-ı nâz ile Nedîm G 141/1

Kimyager sevgili:

Kulundurur Necâtî eyâ kîmyâ-nazar
İşini altun eyle biricik yüzine bak Necâtî G 273/6

Berber sevgili:

Yine ak sâde geymişsin yine var mâh-peykerlik
Güzellenmişsin ey âfet nedür bu tâzelik terlik

Sana meftûn ü magbûn olmaduk bir dil mi kor cânâ
Bu zîbâlık bu garrâlık bu ra'nâlık bu dilberlik

Tırâş itmek ne lâzım sîneye gel al gönül nakdin
Benüm çok sevdügüm zergerlik it lâzım mı berberlik Nev'î G 262/1-3

Baltacı sevgili:

Evvelâ 'ışkına bir câm-ı leb-â-leb çekdüm
Baltacı dilberine ben bir eyi sap çekdüm Sâbit Ebyat 128

Aşpez sevgili:

Eşkümi gördi kâse-i çeşmümde dânevâr
Aş yirür oldı karuma ol âş-pez nigâr

Benzerdi sahn-ı dâne birincine ol mehün
Pür lü'lü' olsa ger sadef-i dürr-i tâbdâr

Gam yime hân-ı vasla dilâ irmedük diyü
Bir gün ola ki nân u nemek hakkın ana yâr

Benzerdi köftesi demirî serve râstî
Ger serv mîve virse bu vech ile âb-dâr

Nân hakkıçün ki tâzeligi şiş kebâbınun
Gülşende kıldı şâh-ı gül-i surhı şermsâr

Benzer şol aya köftesi pişen tavâsına
Şol sîne k'ola âteş 'ışk ile dâgdâr

Dögüldi yüregüm yine sâtûr-ı derd ile
Cem' olalı dükânına bir niçe köfte-hâr

Odlara yakdun odını dahi benüm gibi
Dîvâneveş egerçi ki tutmışdı kûhsâr

Dest-kefçen urur aşcı şekirdi bulınmaya
Fenn-i zarâfet içre Nihâlîden usta kâr

Hân-ı Halîl ü süfre-i cömerd hakkiçün

Kâruna kesbüne bereket vire Girdgâr (Kılıç, 2010: 915-916)

Görüldüğü üzere klasik Türk şiirinin aşk merkezli şiir içeriğinin en önemli figürlerinden biri olan sevgili / yâr divanlarda özellikle sakilik, tababet, avcılık, askerlik, mimarlık, sehharlık, mutriblik, tüccarlık, katillik ve rakkaslık meşgaleleri etrafında, toplamda ise altmışa yakın meslekle ilişkilendirilmiş; kudreti, güzelliği, cefakârlığı, yıkıcılığı, şifa dağıtıcılığı, kan dökücülüğü ve âşıkla giriştiği can pahasına işve satma alışverişi gibi diğer hasletleriyle, başta âşık olmak üzere kendi dışındaki varlıklar üzerinde bıraktığı etkiyle mecaz düzlemde meslek-insan ilişkisinin geniş tabanlı bir ayağını oluşturmaktadır.

Sevgilinin bir bütün olarak mecaz düzlemde mesleklerle ilişkilendirilmesi dışında onun saçı, dudağı, gözü, gamzesi, saçı, dudağı ve kaşı başta olmak üzere muhtelif güzellik unsurları da türlü bağlamlarda bir meslek erbabı olarak ele alınabilmektedirler. Örneğin Cem Sultan için sevgilinin misk kokulu kâkülü, can Yusuf'unu anberle tartan bir satıcıyken gözü can u dilden bac alan bir vergi tahsildarı, gözyaşında sevgilinin dişini arayan bir gavvas ya da zülfe ulaşmak isteyen gönlün sakındığı bir inzibat memurudur:

Keffesi 'anber terâzûya çeküp cân Yûsufın
Sanasın müşg-ile tartar kâkül-i müşgîn-i dost Cem Sultan G 20/6-7

Gönül diyârını gam leşkeri kılur târâc
Gözün siyâset ile cân ü dilden alur bâc Cem Sultan G 27/1

Dişün hayâlin ararsa yaşumda n'ola gözüm
Ki bahr içinde bulur hâs gevheri gavvâs Kadı Burhâneddin G 151/4

Dil zülfüne varmaga gözünden üşenür kim
Şeb-revlik iden kişi 'asesden hazer eyler Cem Sultan G 41/4

Bu tür misallerden dikkat çekici birkaçına daha değinilecek olursa: sevgilinin saçı Tâcizâde'de suretbaz ve attar, Fuzûlî'de çalgıcı, Kadı Burhâneddin'de gönül hırsızını yakalayan bir zabit, bir resenbaz, bir daye ya da sevgili ve âşık arasında bir dellal, Bâkî'de sahir ve tarrar, Ahmed Paşa'da nakkaş veya bağban, Necâtî'de gönül dolandırıcısı, kendisinden imdad edilen bir yollar basıcı ya da cennet yanağın derbanı, Gâlib'de uykuya dalan sevilinin perdekeşi veya kâkülü bir papaz, Nef'î'de aşüfte, Azîzî Şehr-engîzi'nde ise vergi memurudur:

Geh düm-i tâvus olur sûretde geh perr-i gurâb

Sünbül-i gül-pûş-ı dilber hey ne sûretbâz olur Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 55/3

'Âlem mu'attâr olmaga 'attâr-ı zülf-i dost
Bâzâr-ı hüsn içinde açubdur dükân-ı misk Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 14/24

Ramazân oldu çekip şâhid-i mey perdeye rû
Mey için çeng tutup ta'ziye açtı gîsû Fuzûlî G 239/1

Saçı ogrı diyü bagladı gönli
Zenâhdanında hîç zindânı yoh mı Kadı Burhâneddin G 313/3

Şol zülf-i resen-bâza ki çemberden asılur
Kol eyleyüben 'aklumı cânbâz idiserem Kadı Burhâneddin G 254/2

Bir senün tek oglanı kaçan ki togura felek
Hüsni lâlâ kılur u zülf ana dâye virür Kadı Burhâneddin G 855/4

Dil ü 'akl ile cân virdüm hevâna
Saçun akd itdi bu bey' ü şirâyı Kadı Burhâneddin G 111/6

Zülfi sâhir turrası tarrâr şûh-ı şivekâr
Çeşmi câdû gamzesi mekkâr dirsen işte sen Bâkî G 380/4

Zülfü nakkâşı suya bir resm eder kim reşk eder
Mâni-i Çîn yazdıgı nakş-ı Nigaristân ana Ahmed Paşa G 1/7

Bâg-bân zülfün harîf olmazdı hüsnün bezmine
Mâ-hazar avcında şol sîb-i zenahdân olmasa Ahmed Paşa G 278/10

Bâzâr-ı heves içre kalb idi gönül amma
Nâzüklük ile zülfün anı da dolandurdı Necâtî G 576/3

Rûm illerinde gibi hem alur hem öldürür
Yollar basıcı kâkül-i güm-râhdan meded Necâtî G 52/5

Kâ'be ise 'ârızun zülf-i siyehdür örtüsi
Cennet ise ruhlarun su'bân saçun der-bânıdur Necâtî G 177/5

Urdu baht-ı siyehim târ-ı harîr-i şebden
O mehe perde-keş-i hâb-ı tegâfüldür zülf Şeyh Gâlib G 161/5

Leb-i cânân-bahşına serdâde-i imân-ı Îsî
Kâkülü bütgede-i perçeminin kıssîsi

Hatt-ı pür-şûru şeb-i fitne-i rûz-ı mahşer
Ahter-i hâli belâ 'âleminin bercîsi Şeyh Gâlib G 334/1-2

Nâz ederse gamzesi uşşâk-ı zâra nâz eder
Zülfü bir âşüftedir kim rüzgâra nâz eder

Böyle şuha mübtelâ olmak ne güc âşık degil
Bulsa cümle dilberân-ı şivekâra nâz Nef'î G 40/1-2

Biri mahbûbenün Saçlı Zamândur
Kati çok yaşlu fettân-ı cihândur

Zamâne gibi cevvâr u sitem-kâr
Saçınun sağışı âşıkları var

Alur dil kişverinden zülfi bâcı
Beni başdan çıkardı iki saçı (Levend, 1958: 124)

Sevgilinin gözleri Nâbî Divanı'nda hikmet fenninin hacesi, Nâ'ilî Divanı'nda şahne, Fuzûlî Divanı'nda saki ya da göz bebekleri gözyaşına dalgıç, Hayâlî'de kaş mihrabında bir imam, Ahmed Paşa Divanı'nda dellal, Şeyhî Divanı'nda serheng, Kadı Burhâneddin'de elçi, Kânî'de hayyat, Necâtî'de atıcı ya da tetikte bir katil-hırsız, Taşlıcalı'da veya Gâlib'de sakka, Nâ'ilî'de inlemeler artınca harekete geçen bir mutrib veya füsun pazarında bir şahne, Sâbit'de sim-tenlere alaka damgası vuran bir damgazen, Tâcizâde'de kasap ve Kadı Burhâneddin'de hırsız ve Cemşîd u Hûrşîd'deki bir işret meclisinde Cemşîd'in cuşa gelerek okuduğu bir gazelde acımasız bir cellattır:

Gören hep anda görür fenn-i hikmetü'l-'aynı
Sevâd-ı dîdesinün dershânesin bilürüz Nâbî G 263/2

Sâgar-ı fitneden el çekdi kaza ahdinden
Bü'l'aceb şâhne-i bâzâr-ı füsûndur çeşmin Nâ'ilî G 205/4

Sâkî-i bezm-i cünûn nergis-i mestindir kim
İçirir bâde-i gaflet dili âgâhlara Fuzûlî G 241/5

Kıldı şevkin eşk gavvâsı gözüm merdümlerin
Ey dür-i ter menzilin gûyâ bu deryâdır senin Fuzûlî G 170/6

Da'vâda 'âşıka sanemâ terk-i ser yeter
Meydân-ı 'aşk içinde ere bir hüner yeter

Mihrâb kaşın içre gözün olalı imâm
Kılmag için vuzu bana hûn-ı ciger yeter Hayâlî G 134/1-2

Dil müşterîsi cân satıp almazdı derdini
Dellâl-ı dîde gelmese bâzârım üstüne Ahmed Paşa K 13/7

Gözün serhengi her lahzâ bu câna tîz eder hançer
Dökerdi kanım olmasa dü hâcib arada ebrû Şeyhî G 145/4

Gözi zülfi çerisine karavul kılan
Gönli gözleri ilçisine câsûs eyleye Kadı Burhâneddin G 870/2

Libâs-ı rızk gâyet bol bulamadı gerek hayyât
O harvânî-i har-vâr var her peşmîneden çıkmaz

Bizi peşmî çeker hayyât-ı rengînkâr-ı çeşmânun
Kumâş-ı cân u dilden eksilen peşmîneden çıkmaz Kânî G 81/3-4

Bir yana cânı kodı gözün bir yana dili
Ya'nî her atıcıya gerek ikişer nişân Necâtî K 23/39

Yasdanursa çeşm-i hûn-rîzün 'aceb olmaz müjen
Çâpük ugrudur ki uyhuda bıçagın yasdanur Necâtî G 195/3

Kûyuna varmaga Yahyâ çâre bulmazdı eger
Gözleri sakkâ vü bâd-ı âhı ferrâş olmasa Taşlıcalı Yahyâ G 387/5

Sana gül câmii bu sîne-i sad-şerhadır şâhâ
Suvardı eşk ile sakâ-yı çeşmim hâk-i râhın gel Şeyh Gâlib G 198/2

Nâleler kim nagme-senc-i hâhişe demsâz olur
Mutrib-i çeşmi hemân meşgûl-i sâz-ı nâz olur

Gamzesi kan dökmede etmez tenezzül Rüsteme
Lebleri cân vermede Îsîye harf-endâz olur

İçse kanın kâse kâse her nefes bin âşıkın
Gamze-i hûnhârı ancak nîm-mest-i nâz olur Nâ'ilî G 37/1-3

Sâgar-ı fitneden el çekdi kaza ahdinden
Bü'l'aceb şâhne-i bâzâr-ı füsûndur çeşmin Nâ'ilî G 205/4

Her sîm-tene basdı birer dâg-ı ta'alluk
Tamgâ-zen-i çeşmi tama'-ı hâma düşürdük Sâbit G 227/2

Ben hastayı öldürmege hançer çekübdür gözleri
Yâ Rab bu ne âyîni ki kurbân bir kassâb iki Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 243/6

Ogrı değülse gözün egriye yoldaş neyedür
İledür dîn ile îmân didiler gerçek mi Kadı Burhâneddin G 171/4

Didüm kim gözüne pend it koya cân zahmını didi
Bu bir cellâddur ki andan kimesneye âmân olmaz

Didüm kim gönlümi aldı gözün sevdası al-ıla
Didi cânun dahi alursa sana assı ziyân olmaz CH B 716-17

Cemşîd ü Hûrşîd'te Cemşîd'in gül bahçesi gezintisinde daldığı düşünde gördüğü Hûrşîd tasvir edilirken onun kaşları mihrap, gözleri ise imamlık yapan cadılar şeklinde tanımlanmaktadır:

Dil ü cân baglu zülfi çenberine
Ciger-hûn müşg saçı ‘anberine
‘Aceb mihrâb-ıdı alnında ebrû
Ki imâm-ıdı orada iki câdû B 499-500

Gözyaşı ise Bâkî’de cami içinde su dağıtan bir sakka, Cem Sultan’da bir rakkas, Ahmed Paşa’da kâtip, Necâtî’de saki, Sâbit’te dilenci ve Tâcizâde’de remmaldir:

Câmi’ içre göre tâ kimlere hem-zânûsın
Şekl-i sakkâda gezer dîde-i giryân saf saf Bâkî G 229/5

Cem’ün gamun sânemâ kâmetini çeng ideli
Semâ’-ı nâlesi eyler gözi yaşın rakkâs Cem Sultan G 151/7

Leblerin vasfın yazarken geldi eşkim kâtibi
Dedi ko surhu yerin kim anı ben yazsam gerek Ahmed Paşa Mf 15

Ey Necâtî nâle mutrib eşk sâkî gam Nedîm
Gel kim itdiler müheyyâ sohbetün esbâbını Necâtî G 632/7

Bâb-ı gamda nukre-i eşki idüp vech-i ma’âş
Merdüm-i çeşmüm gibi gurbetde sâ’ildür garîb Sâbit G 27/3

Dökdi saf saf nokta hâk-i çehreme remmâl-i eşk
Tâ bile rûzî olur mı ‘âşıka rûz-ı visâl Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 6/30

Sevgilinin gamzesi Ahmed Paşa’da aman vermez bir rehzen ya da âşığın sinesine temren batırmış bir cerrah, Hayâlî’de uyuması fırsat bilinen bir bağban, Fuzûlî’de kaş mihrabında bir imam, Kadı Burhâneddin’de yürek üzerinde çalışan bir bir fassad, Kânî’de can kumaşını veya Sâbit’te hayat kumaşını biçen bir hayyat, Necâtî’de gam leşkerine yol gösteren bir kılavuz, Nedîm’de kan alma üstadı olan bir neşter, Nef’î’de bir casus ya da bir şubedebaz, Nâ’ilî’de nessac, Neşâtî’de işve işinin ustası, Hüsn ü Aşk’ta bir terceman, Fakîrî Şehr-engîzi’nde Ali Şâh isimli bir güzelde silahdar, Belîğ Şehr-engîzi’nde ise âşığı mest edip satan bir kimse olarak takdim edilmiştir:

Gamze-i reh-zeni ki tîgini ‘uryân götürür
Ger eman vermez ise gövdeleri kan götürür Ahmed Paşa G 68/1

Dilde gam peykânı var aç yüzünü al ‘aklımı
Kim çeke cerrâh-ı gamzen sîneden ol temreni Ahmed Paşa G 347/5

Gülşeninde hâba varsa bâğbân-i gamzesi
Devlet-i bîdâra erdin gonca-i handânın öp Hayâlî G 28/4

Nûrunu mâh mihr-i ruhundan alır müdâm
İnkâr ederse şehr güvâhım durur tamâm

Mihrâb imiş kaşın ki ana karşı kipriğin
Saf saf durur kıyâma kılıp gamzeni imâm Fuzûlî G 180/1-2

Kirpigünün gamzesi yüregime fassâd
Ayagunun topragı bu gözüme kehhâl Kadı Burhâneddin G 84/7

Hayyât-ı gamze kâle-i cânı keser biçer
Bilmez amân o şûh amânı keser biçer

Artar o kadd ü nâr u nemden kumâş-ı sabr
Kendüsine nigâhî kalanı keser biçer Kânî G 57/1-2

İhmâlcidür biçmedi hayyât-ı nigâhun
Dîbâ-yı hayâtum sana bayrâma yetişmez Sâbit G 154/3

Gam leşkeri ki mülk-i dile konmak isteye
Gamzen kulaguzı gelür evvel yeri çalar Necâtî G 134/3

Şerbet-i lâ'lindeki hâsiyyeti bilmem ve lîk
Nîşter gamzen 'aceb üstâd imiş kan almada Nedîm G 136/5

Gamze câsûs-ı nazar ammâ hücûm-ı nâzdan
Fırsat el vermez dile arz-ı niyâza neylesin Nef'î G 98/2

Böyle pîrâste vü bûkalemûn hüsn olmaz
Kendi gûyâ ki melek gamzeleri şu'bede-bâz Nef'î G 57/4

Hatt kim izâr-ı pâk-güherden zuhûr eder
Bir sayedir şu'a-ı kamerden zuhûr eder

Bu kârgehde nakş-ı cefâ yârdan değil
Nessâc-ı târ u pûd-ı nazardan zuhûr eder Nâ'ilî G 105/1-2

Fitne meftûn-ı nîgâh-ı 'işve-bâzundur senün
'İşve pür-aşûb-ı çeşm-i fîtne-sâzundur senün Neşâtî G 74/1

Bir hûr-nigâh-ı rûh-manzer
Ayni-yle cenâb-ı Hüsn'e benzer

Gülzâr-ı izârı cennet-âbâd
Şemşîr-i nigâhı fürkat-îcâd

Kaş besmele-i kitâb-ı rahmet
Leb sûre-i Kevser'e işâret

Ruhsâre-i âl câm-ı rahşân
Ruhsâre-i mihre cür'a-efşân

Sîmîn teni bir büt-i semen-sâ

Hâmûş idi lîk sûret-âsâ

Îmâ ile söyleşirdi her gâh
Yokdı deheni ne yapsın ol mâh

Nutk eylemez idi hiç o kâfer
Gamze idi tercemânı yekser HA B 1632-38

Birisi şol şeh-i ‘alem Ali Şah
Ki yanınca çekilür leşker-i âh

Ne göz eyler şeh olur be hey yâr
Ki olmış gamzeler ana silâh-dâr FŞ B 287-88

Mûze-dûz oldı biri meh-peyker
O büte hân harîr oldı makar

Kâlıb-ı mûze gibi leyl ü nehâr
Darb-ı cevrini çeker ‘âşık-ı zâr

Pîşesidür o bütün eyle hazer
Seni ol gamze idüp mest satar BŞ B 246-48

Sevgilinin dudağı Taşlıcalı Yahyâ’da hokkabaz ve sahire, Cem Sultan’da yanak mushafına Kevser Suresi yazan bir hattata, Kadı Burhâneddin’de derde derman olacak bir tabibe, Şeyhülislâm Yahyâ’da hastanın dükkânı açması için ricacı olduğu bir şeker-füruşa, Lâmiî Şehr-engîzi’nde ise Alî Seyyid Ahmed el-Efzalî’de bir sakiye teşbih olunmuştur:

Ne sihr ider ‘acabâ hokka-bâz-ı lâ’l-i lebi
Yüzini göremezüz baglanur basîretümüz Taşlıcalı Yahyâ G 183/3

Mushaf-ı ruhsâruna hatt-ı gubâr-ıla lebün
Sûre-i Kevser yazar dil tıflına ta’lîm içün Cem Sultan G 247/4

Tabîb-i lâ’lüne sordum devâ bu derdüme nedür
Didi nevmîd olmanuz çü ben dermâna varuram Kadı Burhâneddin G 360/5

Nice sabr eylesün bir haste sükker özlese cânı
Lebün sükker-fürûşı söylesek açmaz mı dükkânı Şeyhülislâm Yahyâ Mf 23

Sözi âb-ı hayât ü lâ’li sâkî
Bulur nûş eyleyenler’ ‘ömr-i bâkî (Tezcan: 180)

Sevgilinin hattı Cem Sultan’da bir perdedar, Ahmed Paşa’da yüz mushafının müfessiri, Şeyhülislâm Yahyâ’da yüz bulup harekete geçen bir celali ve Necâtî’de zülf ve ruhsar arasında ya da zülfün altında pusuda bekleyen bir asker olabilmektedir:

Zülfün eline micmer alup cûd ider buhûr
Hüsnün harîmine olalı perde-dâr hat Cem Sultan G 155/5

Geldi hattın kim cemâlin mushafın tefsîr ede
Kâtib-i eşkim anı zer levhde tahrîr ede Ahmed Paşa G 283/1

Yüz bulup hattun Celâlîveş helâk itdi bizi
Mülk-i Rûmı yohsa hâlî buldılar fırsat mıdur Şeyhülislâm Yahyâ G 128/3

Zülf ü ruhsârun arasında hat-ı kâfir-kiş
Benzer ol leşkere kim pusuda durub ala dil Necâtî K 16/11

Zülfün altında görüb hattunı havf itsem nola
Kim dil almaga kemîn-gehde iki leşkerdürür Necâtî G 122/2

Bunlar dışında sevgilinin beni Necâtî'de sır olan ağzın yerini gösteren bir remmal ya da bir kara kullukçu, Enderunlu Vâsıf'ta güllaç satıcısı, Ahmed Paşa'da şeker satıcısı ya da anber satıcısı, Kânî'de bir kundakçı, Hayâlî'de ilm-i cefa öğreten bir müderris, hüsn bağına bekçi veya Hüsn ü Aşk'ta Hüsn'ün vasıfları sıralanırken ağzının kenarındaki beni bir genc-cu / defineci; sevgilinin kaşı Şeyhî'de sehhar, Ahmed Paşa'da göze dükkân veren bir mal sahibi, Kadı Burhâneddin'de ise yüz memleketinin hacibi veya gönül yıkan bir mimar; sevgilinin müjesi Hayâlî'de cellat, Şeyhülislâm Yahyâ'da korkusuz bir hâkim veya Ahmed Paşa'da bir muharrir; sevgilinin ağzı Ahmed Paşa'da dürr ü lâ'l satıcısı, Sâbit'te sinesi kadı, Nev'î'de beli miyancı, boyu mucid veya Hüsrev ü Şîrîn'de Hüsrev'in gözünden Şîrîn'in dili âb-ı hayat tercemanı olarak takdim edilebilmektedir:

Dil-berâ hâl-i lebün râz-ı dehânun kıldı fâş
Şöyle kim esrâr-ı gaybı nokta-i remmâl açar Necâtî G 162/5

Hâl-i ruhi dil-dârun hôd bir kara kullukcı
Şol Mısra 'azîz olmak ya Rab neden olmışdur Necâtî G 182/5

Bak lisân-ı hâl ile gerd-i lebinde benleri
Çağırır güllâc-fürüşân gibi dûrdan müşterî

Nîm açıldıkça girîbânı nebâtî câmenün
Tûtîye âyînecilik ögredir sîmîn beri

Böyle mestâne hıram etdikçe deyr-i 'işveden
Der-be-der eyler bütün ruhbânı belki derd eri Enderunlu Vâsıf K 14/48-50

Hâlin meger ki hindû-yi şekker-fürûşdur
Kim her nefes makâm ana ol lâ'l-i nûşdur Ahmed Paşa G 48/1

Çün tabîb-i ta’line anber satar hindû benin
Yâ neden bekler lebin dârü’-şifasın bilmedim Ahmed Paşa G 191/12

Perîşanlık ser-i gîsûna beste bâglardandur
Ki sünbül nev’inün hep iştihârı bâglardandur

Ruh-ı pür-tâbda ol haller kundakcılardur hep
Yanup yıkıldıgum sanma benüm bu daglardandur Kânî G 22/1-2

‘İlm-i cefâ kitâbını ders etmede bu gün
İklîm-i Rûma gelmedi hâlin gibi ferîd Hayâlî G 43/2

Hâl-i siyahı bekçi olalı hüsnü bâğına
Cân kuşlarım taktı kara saçı ağına Hayâlî G 466/1

Rûh-ı lebi cevher-i tekellüm
Gül ruhları cennet-i tebessüm

Şemşîr-be-kef o çeşm-i sâhir
Gencîne-i mülk-i nâza nâzır

Künc-i deheninde hâli gûyâ
Bir Magribîdir ki genc-cûya HA B 445-47

Olmadı gönlüm alıp ol kaşı sehhâr bugün
Canım ister ki ala ol gözü mekkâr dirîg Şeyhî G 90/6

Fitneyle şûh çeşmini şâgird edinmese
Vermezdi ana kendi yanında dükân kaşın Ahmed Paşa G 165/7

Yüzine oldı müsellem bu gün emâret-i hüsn
Bu memlekette iki kaşı iki hâcibdür Kadı Burhâneddin G 316/5

Gözi cân esritmege hammâr imiş
Kaşı gönül yıhmaya mi’mâr imiş
Diledüm hâlüm ki gözine diyem
Turfe budur gözleri bîmâr imiş Kadı Burhâneddin T 37

Dem geçer mi kim müjen cellâd olup kan istemez
Lahza mı var kâkülün hâlim perişân istemez Hayâlî G 220/1

Peykânı irer cânı keser hanceri bî-bâk
Gûyâ ki biri hâkim u birisi müfettiş Şeyhülislâm Yahyâ G 164/2

Gözlerim hûn-ı ciger hâlini şerh eyler iken
Kirpigin ma’nî-i rengîn deyu alır kaleme Ahmed Paşa G 275/5

Bâzâr-ı hüsn içinde dehânın gibi şehâ
Dürr ile lâ’l satmaga dükkân tutup durur Ahmed Paşa G 93/4

Turran Boğaz Yakasına düşmiş karasudur
Sînen gümüş didükleri şehrin kazısıdur

Sultân-ı ‘ışk açıkda bulup kayd-ı sineni
‘Uşşâka hâss baglamış Akşehir Ovasıdur

Mahsûl-ı dâgı kesm ile cism-i bürehne
Vâlî-i mülk-i mihnete kaftân bahâsıdur Sâbit G 93/1-3

Kuçmaga kemer bilin eylerdi miyâncılık
Bâzârı bozan Nev’î hep arada hançerdür Nev’î G 129/5

Güftâr-ı lebün kâşif-i esrâr-ı hafiyye
Reftâr-ı kadün mûcid-i etvâr-ı seniyye Nev’î G 388/1

Saçı ay u güneşün sâye-bânı
Dili âb-ı hayâtun tercemânı HŞ B 6555[234]

Klasik Türk şiiri bünyesinde kaleme alınan bazı şiir kesitlerinde ise Hayâlî Bey’in ve Kadı Burhâneddin’in yaptığı gibi sevgilinin güzellik unsurları art arda bir dizi meslekle irtibatlandırılabilmektedir:

Hatt-ı miskînin lebinde anber-i sârâ satar
Ruhların mihr ü mahabbet benlerin sevdâ satar

Îdgehde sen dükkân açtın sulu şeftâlüye
Nâr-ı hasretle yanıp âşıkların eyvâ (ayva) satar

Dilde peykânından ayrılmaz hayâli hâlinin
Gûyiyâ tıfl-ı habeştir Kâ’bede hurma satar

Çarh-ı gerdûn mâh-ı nev na’liyle oldu müşterî
Leblerin bâzâr-ı hüsn içre görüp helvâ satar

Rindler vardır harabat içre bir sağar meye
Taht-ı Cemşîdi girev kor efser-i Dârâ satar

Gûşe-i bî-tûşe-i fakr içre bir kemter gedâ
Vakt olur kim pâdişâh-ı dehre istignâ satar

Yûsuf-ı Mısr-ı belagatdir Hayâli dostum
Anun içün kendiyi kıymetle bî-pervâ satar Hayâlî G 69

[234]Uzuvlar bazen bir mesleki mekânla da ilişkilendirilebilir. Örneğin bu dikkatle Kadı Burhâneddin Divanı’nda G 888/5, G 920/3 ve G 181/4’e ve Nâbî Divanı’nda Metali 13’e bakıldığında sevgilinin dudağının şeker dükkânına, ağzının kuyumcu dükkânına ve gözünün ise berber dükkânına teşbih olunduğu görülmektedir.

Kaşı hâcib gözi şahne hüsninün
Yüzi sultân gîsûlarıdır vezîr Kadı Burhâneddin G 367/6

İy gözi karahçı lebi sâkî beni mey-gûş
Viy kaşları hâcib yüzi han kirpügi çâvûş Kadı Burhâneddin G 729/1

Meslekler ve sevgilinin güzellik unsurları ilişkisine dair tespit edilen diğer kullanım alternatifleri; tek bir uzvun redif yapılmak suretiyle mesleki düzlemde şiir metninin merkezine yerleştirilmesi, birden çok güzellik unsurunun aynı meslekle birleştirilmesi, bir güzellik unsuruna birden çok mesleki unvan atfetme veya bir meslek erbabının sevgilinin bir güzellik unsurunu algıladıktan sonraki durumunun paylaşılmasıdır. Örneğin bir Cem Sultan gazelinin odağında yer alan sevgilinin kaşı hüsn pazarında dükkân açan ve orada müşgin keman satan bir esnaf olarak ya da Tâcizâde'nin kâkül-i müşkîn-i dost redifli kasidesinde kâkül; leşker, server, bağban, canbaz, reyhancı, şahid-i bazar, haridar, mimar, bende, ayinedar, geda, sarban, rehber gibi mesleklerle ilişkilendirilmektedir:

Korkar ki üstine düşe ol yana ugramaz
Bâzâr-ı dilde satalı sınmış kemân kaşun

İy meh kemân-keş olmasa dâ'im çeker midi
İki kemân bir aradan ol nâ-tüvân kaşun

Müşg-ile tozlu kabzası müşgin keman satar
Bâzâr-ı hüsn içinde açaldan dükân kaşun Cem Sultan G 191/5-7

Tâ ki Çînden çekdi leşker kâkül-i müşkîn-i dost
Oldı Rûm-ı hüsne server kâkül-i müşkîn-i dost
…
Vezn içün hüsn metâ'ın keffesi gül-bergden
Bir terâzûdür mu'anber kâkül-i müşkîn-i dost

Cennetün tâvusı yok dirler ne hikmetdür bu kim
Açdı ruhsârında şehper kâkül-i müşkîn-i dost

Gûyiyâ hengâme-i hüsn içre bir cânbâzdur
Kim egilüb oldı çenber kâkül-i müşkîn-i dost
…
Bağbândur sanki tarf-ı cûybâr-ı çeşmüme
Dikdi sünbüller serâser kâkül-i müşkîn-i dost
…
Gûyiyâ dil tıflı içün levha-i ruhsârına
Çekdi 'anberden elifler kâkül-i müşkîn-i dost

Yâ beyâz-ı safha-i hûrşîde tesvîd itmege
Şâh medhin çekdi mıstar kâkül-i müşkîn-i dost

Kimdür ol iklîm-i Rûmun hânı Sultân Bâyezîd
K'ana hindû olmag ister kâkül-i müşkîn-i dost
…
Bezminün reyhâncısıdur kim kılubdur dâmenin
Pür benefşeyle gül-i ter kâkül-i müşkîn-i dost

Geldi bir hindû gedâdur var elinde âyîne
Sen Şehi ister k'ide cer kâkül-i müşkîn-i dost
…
Sârbânlar çekmek içün bârgâhun mahmilin
Müşk-i terden urdı çenber kâkül-i müşkîn-i dost
…
Belki rahm idüp kapunda hâlini 'arz itmege
Olmak ister ana rehber kâkül-i müşkîn-i dost Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 13/1, 3-5, 10, 15-17, 19-20, 32 ve 49

Birden çok güzellik unsurunun aynı meslekle özdeşleştirilmesiyle ilgili olarak Hüsrev ü Şîrîn'de suretin sırrını Şavur aracılığı ile öğrenen Şîrîn derhal Şebdîz'e binip Medayin'e gitmek ister ancak Şavur birden gitmesinin doğru olmayacağını, daha sonra ava çıkma bahanesiyle bu yolculuğa çıkmasının daha yerinde olacağını söyler. Bu telkinde bulunurken de lebi ve gamzesi gibi planlı hareket etmesini söyler ki bu bağlamda Şîrîn'in dudak ve gamzesi hokkabaza teşbih olunmaktadır. Necâtî'ye ait gazellerde ise sevgilinin saçı reyhana sünbüllük ve boyu şimşada ararlık öğreten bir muallim, kaşı ve kirpiği can gözleyen birer atıcı ya da Nev'î'nin bir gazelinde sevgilinin hatt ve hâli birer yağmacı, Nâ'ilî Divanı'nda nigahı ile hattı bir sehhar olarak, Kadı Burhâneddin'de sevgilinin dudağı Hz. İsa gibi can bahşederken yanağı ve gözü hacip olarak veya gözü ile dudağı kuyumcu olarak tavsif edilmektedir:

Gel imdi açmagıl ayruk bu râzı
Leb ü gamzen bigi it hokka-bâzî

Dahi söz söyleme dön kasruna var
Usan olma yaragun gör ne kim var

Ava çıkar bigi eyle behâne
Binüp Şebdîzüne olgıl revâne HŞ B 1485-87

İrem bâgına ey gül-rû varur ta'lîm virür her dem
Saçun reyhâna sünbüllük kadün şimşâda 'ar'arlik Necâtî G 326/4

Kaşunla kirpügün elbette cânı gözlerler
San iki atıcılardur nişânı gözlerler Necâtî G 159/1

Metâ'-ı sabrumı kılsa hat u hâlün n'ola yagma

Ruhundan şehr-i dilde eksük olmaz bir zamân âteş Nev'î G 199/4

Sihrile memleket-i fitneyi etmiş teshîr
O gazâlâne nigâhınla o hatt-ı siyehin Nâ'ilî G 197/4

Şehâ Îsîdurur şol lâ'l-i lebler
Yanag u göz ü hâcibdür havârî Kadı Burhâneddin G 284/5

Cevherîdür gözlerüm ü sarrâfîdür leblerün
Anın içün anları dükkân idersin eyle mi Kadı Burhâneddin G 995/5

Bir güzellik unsuruna birden çok mesleki unvan atfetmeye dair Nâbî Divanı'nda gamzenin sihirbaz ve avcı olarak, Nef'î Divanı'nda hokkabaz ve sahir olarak, Ahmed Paşa Divanı'nda kaşın hacip ve terceman olarak; Kadı Burhâneddin'de gözün hammar ve tabip olarak; Şeyhî Divanı'nda gözün sakka, derban ve perdedar olarak vasfedildiği dizeler işaret edilebilir:

İde sad cânı bir girişmede sayd
Gamze-i sihr-sâza 'aşk olsun Nâbî G 628/4

Gamze degil bu şu'bede-bâz-ı girişmedir
Sihri bitirdi şîve-i i'câza başladı Nef'î G 126/3

Alnınla gamzenin dile yüz türlü remzi var
Hâcibdurur k'olur arada tercemân kaşın Ahmed Paşa G 165/6

Mahmûr gözlerün gibi hammâr ola mı
Gözün gibi tabîb ki bîmâr ola mı Kadı Burhâneddin G 296/1

Tâ hayâlin çıkuben gaflet yuhusu girmeye
Pâsbân hindû eder zengîyi derbân gözlerim

İki sakkâ hâdimindir müşkini pür-eşk edip
Su bigi döker yoluna lâ'l ü mercân gözlerim

Perde-dâr olduğıçün gün yüzüne zülfün bigi
Subha dek kılar geceyi tîr-i bârân gözlerim Şeyhî G 117/5-7

Sevgilinin güzellik unsurlarını gören hirfet ehlinin hâl ve tutumunu yansıtan dikkat çekici dizelerden biri sevgilinin topuğunu gören haffafın durumu ile sevgilinin boyunun ölçüsünü alan terzinin başına gelenlerin nazmedildiği şu dizelerdir:

Topukların göricek mest olup safâsından
Pabuç gibi açılup kaldı agzı haffâfın Nedîm G 65/3

O servün ölçülürse kaddine kirbâs-ı pîrâhen
Yed-i hayyâtda sûzen olur endâze-i âhen Sâbit G 7/2

Kimi durumlarda ise güzellik unsurunun esnaflığından bahsedilir ancak hangi mesleği icra ettiği belirtilmez ya da uzvun ne işle iştigal ettiği bellidir ancak uğraş alanı somut bir ürün ya da hizmetle ilgili değildir:

Dükân açmış lebün alur u virmez
Ziyân olmış hemîşe kâna benzer Kadı Burhâneddin G 1057/7

Dükkân açalı çârsû-yı hüsnde zülfün
İş asdı yine gicelerüm gündüzüm üzre Necâtî G 487/5

Müşg bâzârunı saçın sanemâ kıldı kesâd
Şekerün narhını hem sözün ile deli gönül Kadı Burhâneddin G 75/5

Şîveler satıp u cânı almaga kasd etti gözün
Görün ol mest-i harâbâtı ki bâzâra gider Ahmed Paşa G 76/5

Meclise bîgâneler geldi nice yâd olmasın
'Âşıka pek çok cefâya nice mu'tâd olmasın
Şîve fenninde o gözler nice üstâd olmasın
Gamze-i fettân gibi yanında bir üstâdı var Nedîm M 20 Bend 4

Gözün en çok ilişkilendirildiği meslekler sahir, imam, harami, saki, cellat, ases, asker, katil, hırsız, garetger, sayyad ve sakka iken gözyaşınınkiler asker, rehber ve kâtiptir. Zülfün en çok ilişkilendirildiği meslekler tarrar, sahir, asker, bağban ve attar / reyhancıdır. Gamzenin en çok ilişkilendirildiği meslekler sırasıyla cellad, sahir, düzd, katil, garetger, harami, casus, sayyad, terceman ve hokkabazdır. Bunun dışında ben, kirpik, hatt en çok askerle; kaş sehhar ve haciple; dudak tabip ve saki ile bağdaştırılmıştır. Ayrıca farklı uzuvlarla ilişkilendirilme çeşitliliği bakımından sehharlık, haramilik, hırsızlık, avcılık, askerlik, garetgerlik ve tercemanlığın ön sırada yer aldığını söylemek mümkündür.

Gamzenin, gözün, kaşın, zülfün, dudağın ve benin sehharlığı:

Âh kim sayyâd-ı gamzenden dile peykân yagar
Oh nice sihr etti nahcir üstüne bârân yağar Ahmed Paşa G 35/1

Çeşmine kılsın nazar bî-bâk sahhar isteyen
Hâlini görsün gönüller düzdü tarrâr isteyen Hayâlî G 393/1

Olmadı gönlüm alıp ol kaşı sehhâr bugün
Canım ister ki ala ol gözü mekkâr dirîg Şeyhî G 90/6

Sihr eylemese zülfü izârında habîbin
Bitirmez idi âteş-i ruhsârı benefşe Ahmed Paşa K 21/3

Kadünle zülfüne reftâr ile sihr ögreden hâce
Bana harf itmemiş talîm elifden lâmdan gayrı Nev'î G 515/3

Ne sihr ider 'acabâ hokka-bâz-ı lâ'l-i lebi
Yüzini göremezüz baglanur basîretümüz Taşlıcalı Yahyâ G 183/3

Yanagun hâl-i hindûsı ne sâhirdür nigârâ kim
Semender-vâr olmışdur ana dün gün mekân âteş Necâtî G 251/4

Gamzenin, gözün, benin, hattın ve kaşın haramiliği:

Gönül ki tîr-i nigâhınun oldu amacı
Haramî gamzelerün sabra verdi târâcı
Karâr eyledi gâret bir iki yagmacı
Sezâ-yı merhametim bâri bana sen acı
Şuçum nedir ey efendim a başımun tâcı Enderunlu Vâsıf Mh 12 Bend 1

Şol harâmî gözüne kan içmek
Emdigin süt gibi helâl ey dost Şeyhî G 11/2

San ki Rûm ili harâmîsidürür hâl-i ruhun
Ki öldürür cân kâr-bânın varını andan alur Necâtî G 202/4

Tagıldı fitne-i bâzâr-ı âsümân u zemîn
Güneş gibi felege irdi 'adli mizânı

Sehâ vü ray-i münîri ile sükût itdi
Şikâyet ehli sadâsı yetîmün efgânı

Harâmîler yüze gelmez misâl-i hatt-ı habîb
Belâya sedd-i hadîd oldu tîg-ı bürrânı Taşlıcalı Yahyâ K 23/29-31

Kaşlarun şol gamze-i hûn-rîz râmîler gibi
Kim saçun der-bendini kesdi harâmîler gibi Necâtî G 616/1

Gamzenin, gözün, saçın, benin ve ağzın hırsızlığı:

Hücre-i çeşmüm hayâl-i gamzene oldı makâm
Gör nice divâneyem düzde dükân ısmarlaram Cem Sultan G 210/4

Delü gönli ogrı gözin eyledi hembâz
Dîvânedurur gelmedi dîvâna dimegil Kadı Burhâneddin G 1004/3

İder 'izâruna sarf-ı nigâh-ı düzdîde
Biraz uzuncadur ey mâh desti dîdemüzün Nâbî G 463/3

Tagıdalı saçın ogrılarını
Gözün rind oldı vü kaşun evbâş Kadı Burhâneddin G 438/7

Hâl-i siyehün çâh-ı zenahdânda nigârâ
Bir ugrıdürür kim kala zındânlar içinde Necâtî G 553/5

Sözünde hîle vü efsûn gözünde fitneler zâhir
Yüzünde gün gibi âyîne-i ‘âlem-nümâ peydâ

Dehânun düzdidür var ise dil mülkin kılan yagma
Kî gelmez sûrete hergiz olur cân gibi nâ-peydâ Taşlıcalı Yahyâ G 2/3-4

Gamzenin, gözün, zülfün, kirpiğin avcılığı:

Gamze-i dil-ber ki çeşm-i mestine nâz ögredür
Sanki bir sayyâd-ı mâhirdür ki şeh-bâz ögredür Şeyhülislâm Yahyâ G 94/1

Sayyâd-ı kemîngeh-i kazâdır
‘Uşşâka o çeşm-i nâveg-endâz Nâ’ilî Trk 2 Bend 1 B 4

Ser-i zülfünde her mû sayd kılmış bir dil-i sûzân
Düşüptür sanasın bir şu’le od şem üzre her târe Fuzûlî G 253/5

Sanma müjgânum hayâlün şâh-bâzın sayd ide
Ey hümâ-sâyem kurupdur çeşm-i giryân aglar Şeyhülislâm Yahyâ G 106/2

Gözyaşının, gamzenin, kâkülün, benin, kirpiğin, hattın askerliği:

Yeryüzün ey sipeh-i eşk nola tuttun ise
Nâr-ı âhım ‘âlem-i himmeti eflâke çeker Hayâlî G 102/2

Ne semte azm-i Hülâgû-yı gamze kim etmiş
Sevâd-ı sürmeyi dümdâr leşker-i nigehin Şeyh Gâlib G 179/2

Açdı yügrük bayragın gönderdi ceyş-i kâkülün
Hîç degül vâlî-i mülk-i fitne bir yir basdırur

Bir kuloglı âfeti kundak bırakdı cânuma
Aglamam ol âteşi bu dîde-i ter basdırur Sâbit G 105/2-3

Hatun çü leşker-i Fir’avnmış ne ‘avn gerek
Helâki kasdına eyle havâle Mûsâyı Cem Sultan G 322/2

Döndü Bağdâd-ı dile kişver-i cân ‘ahdinde
Müjeler leşger-i Tatar u Hülâgûsun sen Nâ’ilî G 259/2

Hatt-ı kâfir-kîşi hüsnün hıttasından kıl tırâş
Mülketinde ceyş-i küfrü şâh-ı İslâm istemez

Tab’-ı ‘âlemde tekâzâ-yı fesâd ol rütbe kim
Meclisinde muslih-i da’vâyı hükkâm istemez Sünbülzâde Vehbî G 107/3-4

Lâyık mıdur tırâş idesin ol hat-ı teri

Rûmun yüzi suyıdur efendüm yeniçeri Taşlıcalı Yahyâ G 467/1

Leşker-i kâfirdurur hattun helâk eyle anı
‘Arızun âbında didüm didi bunda Mûsî yok Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 85/5

Gamzenin, gözün, zülfün, kirpiğin ve kaşın garetgerliği:

Kâla-yı sabrı gâret iden düzd-i gamzedür
Sorsan Neşâtîyâ yine inkârdan gelür Neşâtî G 25/5

Uyhuya vardı gözleri dahı o gamzeler
Gâretger-i metâ’-ı dil ü cân olup gelir Nedîm G 37/9

Gözlerün sabr u karâr u ‘aklı târâc itdiler
Şol harâmîler gibi kim kârbâna girdiler Bâkî G 182/2

Hışm ile çeşmi kasd-i dil ü cân eder dirig
Küfr ile zülfü gâret-i imân eder diriğ Ahmed Paşa G 139/1

Olsa tâtâr-ı müjen gâretger-i îmân-ı cân
Kârgâh-ı aşkı pür-âşûb-ı gavgâ gösterir Nâ’ilî G 128/2

Kalıp tagyir-i sûret vesmeden yağma kılarlar dil
Harâmi kaşların resm ü reh-i nireng tutmuşlar Fuzûlî G 69/2

Gamzenin, gözün, kirpiğin, hattın, kaşın, dudağın ve yüzün tercemanlığı:

Ne tercemân-ı gamze gerek âşıka ne nâz
Dilber mukayyed olmayıcak müdde’âsına Nef’î G 114/3

Eceliyle var ise söyleşen anlar dilini
Tercemân olmuş ana gamze ne söyler hançer Şeyh Gâlib G 96/5

‘Arz-ı niyâza rû-be-rû hâcet ne ol meh-pâreye
Ol çeşm-i câdû ‘âşıkın hâline tercemân iken İlhâmî G 174/6

Mahrem-i esrâr-ı aşkım bana düşmez söylemek
Hançer-i müjgân-ı cânân tercemânımdır benim Nef’î K 13/18

İkbâlnâme-i feleğin tercemânıdır
Zahrında bâzgûne hat-ı hâtem-i neşât Nâ’ilî G 188/3

Alnınla gamzenin dile yüz türlü remzi var
Hâcibdurur k’olur arada tercemân kaşın Ahmed Paşa G 165/6

Ter-zebân-ı şekve-i nâzım hamûş-ı hayretim
Tercemân-ı gamze lâ’lin özrhâhımdır benim Nâ’ilî G 236/3

Gönül hâlini yüzüm ayda durur
Ne hâcet ortada bir tercemâna Kadı Burhâneddin G 548/5

Sevgilinin kendisi ve hassaten güzellik unsurları dışında bir de eylemleri veya varlığının kendi dışındakiler üzerindeki etkisi bakımından da mesleklerle irtibatlandırılması söz konusudur. Hayâlî'ye göre mey metaının değerden düşme nedeni sevgilinin dudağı, anberin ucuzlama sebebi ise sevgilinin saçını çözmesidir. Enderunlu Vâsıf sevgiliye en iyi yatırım aracının, sermayenin gönül almak olduğu telkininde bulunmakta Fıtnat Hanım sevgilinin işve satma konusundaki mahareti nedeniyle daima ona müşteri olacağını belirtmekte, Nev'î ise sevgilinin pişesinin âşıklarla meşgul olmak, hercai tutumlarla onları dilemmalar ve müspet-menfi manada çift yönlü hâller içerisinde bocalatmak olduğunu ifade etmektedir:

Mey fa'ideyle şöhreti var bir metâ' idi
Devr-i lebinde anı ayaga düşürdüler Hayâlî G 61/3

Çöz kâkül-i müşgînini anber ucuz olsun
Depret leb-i şîrînini kim kana tuz olsun Hayâlî G 443/1

Gönül al ey peri var ise 'akara hevesün
Sana sermâye vü irâd-ı dükân işte kulun Enderunlu Vâsıf G 74/1-2

Terk-i nush eylese hem sûreti hoş eylese bile
Zâhidin sıkleti var bezme hamûş olsa bile

Nakd-i cân ile harîdârı olurdum vaslın
Meclisimde o büt-i işve-fürûş olsa bile Fıtnat Hanım Kt 10

Yâr odur kim pîşesi endîşe-i 'uşşâk ola
Zerre-i ser-geştesine gün gibi müştâk ola

'Âşıka keyfiyyet-i vasl u firâkı anlada
Kahr ile lutfı bile hem zehr ü hem tiryâk ola Nev'î G 9/1-2

Kadı Burhâneddin bir gazelinde bir somutlama yaparak gönlü talebe, sevgilinin hüsnünü bir hattat olarak değerlendirirken bir tuyuğunda sevgilinin işvesini mimar diğer bir tuyuğunda ise sevgilinin cemalini bir attar dükkânı olarak resmetmektedir:

Hüsni hattât olalı vardı gönül
Ki bir iki harf ala her gün sebak Kadı Burhâneddin G 1173/5

Gözlerün Bagdâd ili ayyârıdur
Leblerüm Rûm ilinün hammârıdur
İşvelerün ile kimün sözi var
Her şîven bu dünyânun mi'mârıdur Kadı Burhâneddin T 86

Dünyâda el varlıgı dildâr imiş

‘Ayş u ‘işret revnâkı dîdâr imiş
Yüzi gül sünbül saçı anber hatı
Pes cemâli külbe-i attâr imiş Kadı Burhâneddin T 91

Cem Sultan sevgilinin bizatihi âşığın sermayesi olduğu vurgusunu yaparken Kadı Burhâneddin ise yokluğu sermaye etmeyenlerin sevgilinin lâ’l dudağına giremeyeceğini hatırlatmaktadır:

Cân nakdini Cem yoluna harc itse n’ola kim
Sermâyesi sensin dahi ‘âlemde nesi var Cem Sultan G 40/5

La’lün sevene şâhâ sermâyedurur yohluh
Sermâyesi olmayan dükkâna gelimez ol Kadı Burhâneddin G 370/4

4.2.2.2.1.4.2. Âşık

Klasik Türk şiirinin nüvesi durumundaki aşk cereyanının bir diğer kahramanı aşk denizinde gavvas olmaya meyleden, âşıklığı meslek edinenlerdir. Terk-i can etmenin zaruri olduğu, her türlü nasihata sırt çevrilen aşk işiyle iştigal eden ve aşkın türlü hâlleriye hâllenen usta âşıklar, bu senaryonun çile çekenleri, hüznü gıda eyleyenleridir. Biteviye bekleyen ve arayış içinde olanlarıdır. Onlar dizeler boyunca cömert, samimi, dayanıklı, sadık ama ağlak ama uykusuz ama kıskanç ama aklı başında olmayan bir tip olarak takip edilir, başına gelen menfî ve aslında paradoksal olarak menfi olduğu oranda müspet işler defter ü divana sığmayacak kadar tafsilatlıdır. Bilinen gerçek şudur ki Ferhâd gibi, bu mesleğin ustası olan kimseler hiçbir zaman şad olmamışlar, onmamışlar, Mecnûn’un imamlığında bir cemaat oluşturmuş ve anlanır dava olmayan aşk işinde başlarına geleni hoş bilmişlerdir. Nitekim aşkın abad olması bu mesleğin üstadı olan âşığın gönlünün harab olmasıyla mümkündür:

Vaslını bulmak dilersen aşka gavvâs ol yürü
Âşina ol bahr ile ey dürr-i şeh-vâr isteyen Ahmed Paşa G 226/6

Eger cânâna irişmek dilersen terk-i cân eyle
Ki bu ‘ışk işi bir işdür kim bî-terk-i cân eyle

Bu ‘ışk işidurur kim pend-i nâsih
Eser itmez ger ola çok nasâyih CH B 712 ve 1153

Biz kim hatîb-i minber-i dâra camâ’atız
Mecnûn olur namâz u niyâza imâmımız Şeyh Gâlib G 110/6

Anlanır davâ degildir kâr-ı ‘aşk
Deşten Mecnûn’a Leylâdır garaz Şeyh Gâlib G 147/6

Her kimün kim cânı bu ‘ışk işidür
Hôş gelür her niçe söz kim işidür GAR B 6234

Şâd olmadı ‘ışk işinde Ferhâd
Meşhûrdürür ki unmaz üstâd

Dil mülki harâb olmayınca
Olmadı cihânda ‘ışk âbâd Necâtî G 51/1-2

San’at-i ‘ışka dimen Ferhâd idi sûret viren
Dünyede her unmaduk kim göresin üstâddur Necâtî G 120/4

Onların başlarına gelen en büyük işlerden biri birbirinden farklı şiir sahnelerinde sevgilinin kendilerine karşı takındıkları tavra göre aldıkları mesleki pozisyonlardır. Bu itibarla bir âşık, aşk bağının bağbanı, gönül kilisesinin heykeltıraşı, göz kâsesiyle sevgilinin menziline yol alan bir dilenci veya aşk hankahının tamircisi, fena pazarının dellalı, dünya kilisesinin rahibi, işve zekâtına talip bir dilenci, sevgiliyi rakib denilen köpekle tutmak isteyen bir avcı, sevgilinin eşiğini gözyaşlarıyla sulayan bir sakka, Mecnûn’la beraber gam yükü çeken ya da gamın neden olduğu bir hammal, aşk pazarının sarrafı, ciğer dağının cevheriyle sinesinde süslü kafes yapan bir zerger, sevgilinin taş kalbine zor olsa da yalvarma harfini ve dolayısıyla aşkı kazımayı murad eden bir hakkak ya da sevgilinin yüce boyunun hayalini gözünden çıkarmayarak sanki şişenin içine servi sığdıran bir hünerkâr olabilmektedirler:

Bâğbân-ı gülşen-i ‘aşkun olan ‘âşıklara
Dâgı gül dûd-ı kebûdı sünbül ü reyhân gelür Bâkî K 6/3

Sûret-ârâ-yı nakş-ı hüsn olalı
Büt-tırâşî-i kilîsâ-yı dilim Nâ’ilî K 4/10

Kâse-i çeşmüme kılsam n’ola râhun menzil
Niçe merdümleri ‘ışk eyledi âhir sâ’il Nev’î G 282/1

Gördiler kâşâne-i zühd ü riyâ bünyâdsuz
Ehl-i diller hânkâh-ı ‘ışkı ta’mîr itdiler Nev’î G 93/2

Ne gam ey nâle belâ eyleye pâmâl beni
Çekme billah olup ‘âleme dellâl beni Hayâlî G 639/1

Hayâli tâ ki gördüm ol kamer ruhsârımı
Mihr-i ‘âlem tabdan germ eyledim bâzârımı

Vuslatı hicrâna satdım aldılar ikrârımı
Deyr-i ‘aşkın râhibiydim kesdiler zünnârımı Hayâlî M 1 Bend 5 B 1-2

Kaddimiz yay etmek ile menzil aldık ok gibi
Tîg-veş ‘üryanlarız lîkin cihân kattâliyiz
…
Ukde-i çarhın serâser anladık eşkâlini
Her ne kim gaibdir anı bilmenin remmâliyiz

Hâce-i câna metâ-ı gussayı almaktayız
Biz Hayâlî bu fenâ bâzârının dellâlıyız Hayâlî G 191/2 ve 4-5

Ey nisâb-ı fitneye mâlik zükât-ı şîveni
Virme benden gayri bir cerrâra Allâh ‘aşkına Sâbit G 299/2

N’için rakîbe hidmet edersin dedi dedim
Âhû seg ile avlanır ey serv-i gül-’izâr Ahmed Paşa K 28/13

Âh idüp dökerse n’ola gözleri yaşını Cem
Her seher sakkâ olup işigüni sular gibi Cem Sultan G 342/5

‘Aşk nâmusu ben ü Mecnûn’a düşmüş lâ-cerem
Gam yükün çekmekteyiz ben bir zamân ol bir zamân Fuzûlî G 216/2[235]

Toludur dil kafesi genc-i mahabbetle bu gün
‘Aşk bâzârınun ey hâce benem sarrâfı Bâkî G 541/3

Sâbitâ zerger-i ‘ışkum ne ‘aceb eyler isem
Sînede cevher-i dâg-ı cigerüm zîb-i kafes Sâbit G 161/5

Eser itdürmenün harf-i niyâzı kalb-i sengîne
Ser-i mû farkı yokdur Nâbiyâ hakkâklıklardan Nâbî G 560/7

Hayâl-i kâmet-i bâlâsı çıkmaz çeşm-i ‘âşıkdan
Zihî san’at ki servi şîşeye gûyâ şıgışdırmış Fıtnat Hanım G 26/3

Sevgili kadar olmasa da âşığın da uzuvları zaman zaman bazı mesleklerle ilişkilendirilerek nazmedilebilmektedir. Örneğin şu örneklerde âşık kendi gözünü sevgilinin dudağının nakşını hayal eden bir Çin nakkaşı, sevgiliye kaçamak bakış atarken gamzesini hırsız, sinesini hanende, yine gözünü sevgilinin bade perest gözüne sunan bir bade-füruş, bir kimyager; gamzesini füsun erbabını acze düşürecek ölçüde büyük bir sahir, sevgilinin firkatini işitmesine bağlı olarak yüreğini rakkas, yüzünü gönlünün hâlini yansıtan bir tercüman, kirpiğini kâtip ve nakkaş ya da gözünü sakka

[235] Gelibolulu Âlî ise âşık olmayan kişinin gam eliyle / yüküyle arka hammalı olacağı iddiasındadır:
Vâkı’a ‘âşık olmayınca kişi
Göremez kevkebinde ikbâli

Şâh-ı ‘ışk ana kim zâhir degül
Gam ider anı arka hammâlı Gelibolulu Âlî Trc 1 Bend 12 B 16-17

yüzünü ferraş olarak tanımlamaktadır. Ayrıca o, içinde olup bitenlerden hareketle kalbinde bir terzi dükkânı olduğu iddiasında bulunmakta, sevgiliyi gören gözlerdeki damarlarının raks etmeye başladığını ifade etmekte, bağır kanının gözünün beyazına kirpik fırçasıyla her an sevgilinin lal dudaklarının resmini çizmekte olduğunu bildirmektedir:

Lâ'linin nakşın hayal eyler saçındayken gözüm
Gûyiyâ nakkâş-ı Çîndir cevherî sagar yazar Ahmed Paşa G 65/6

Nice düzd-i nigâhım bûse-çîn-i rûy-ı yâr olsun
Sen ey zülf-i siyeh ser-hadd-i hüsninde karakolsun Enderunlu Vâsıf G 96/1

İnledi sîne kemân gibi dil etdi feryâd
Enderûnda idi sâzende vü hânende bu şeb Enderunlu Vâsıf G 11/6

Gözlerüm bâde-fürûş u gözidür bâde-perest
Böyle mey içkiciye düşmemiş ola göze göz Kadı Burhâneddin G 1068/5

Lâle-reng etti gözüm kan ile hâk-i derini
Kimyâ-gerdir eder gördügü topragı kızıl Fuzûlî G 175/2

Şol mertebe kim gamzelerim sihr bilirler
Yek nazarda her âfeti teshîr kılurlar
Mir'âtda benden dahı aks-i dil alırlar
Erbâb-ı füsûn ü sihire 'âciz olurlar
Çeşm-i siyeh-i câdû-yı Hârût-fenimden Nedîm M 10 Bend 2

Gönül hâlini yüzüm ayda durur
Ne hâcet ortada bir tercemâna Kadı Burhâneddin G 548/5

Fürkati yârun kulaguma çalınsa bir nefes
Bezm-i hayretde yürek rakkâs olur bagrum kebâb Taşlıcalı Yahyâ G 24/4

Âsitânın devlet-i sultân-ı hûbân Yûsufun
Kirpügüm cârûb gözüm sakkâ yüzüm ferrâş ana (Tığlı, 2008: 244)

İder kâla-yı ye'se dûhte pîrâhen-i ümmîd
Benüm dükkânçe-i hayyât var kalb-i hazînümde Nâbî G 739/6

Levh-i rûyumda kâtib-i eşküm
Kıssa-i derd-i intizâr yazar
…
Müjem eyler gözümde zülfüni nakş
Sanasın kıl kalemle mâr yazar Cem Sultan G 108/1 ve 6

Çün reklerüm aldı bedenümde ditirekler
Dir ten tene nâ dir tene dir dir ditirekler

Mellâh Hasan göstererek ‘âşıka kâmet
Degdi direk-i keşti-i hicrânda direkler

Çün püşt-i lebünde reg-i gül ola be-dîdâr
Çeşmümde benüm raksa gelür şevkile regler Kânî G 31/1-3

Göz beyâzına çeker lâ’llerün sûretini
Dem-be-dem hâme-i müjgân ile bagrum kanı Fuzûlî G 267/4[236]

Âşığın sevgiliye yakın olma belki yanında ve hatta sevgiliye vasıl olma gayeleri adına büründüğü bir dizi kılıktan, meslek edindiği ve icrasında ustalaştığı birçok uğraştan daha söz etmek mümkündür. Kadı Burhâneddin’e göre âşık sevgili uğruna can veren bir canbaz, sevgiliye iş başvurusunda bulunan bir dellak ve dahi aşk dininin imamı, Nâbî için sevgilinin at uşağı, ayinedarı veya onun gümüş tenine yakın olabilmek için natırlık yapmayı planlayan bir kara sevdalı, Nâ’ilî’ye göre can nakdi ve dert sermayesi ile iş gören bir tüccar, Necâtî’ye göre sevgili cevherinin çevresinden ayrılamayan bir sarraf ya da güzel sevmekte işçiliği üstatlığa tercih eden bir çalışan, Nâ’ilî’ye göre sevgilinin lâ’l dudağını gönle nakşetme uğraşında bir nakkaş, Cem Sultan’a göre ömr ekinini biçen, Hayâlî’ye göre gönül mezraına muhabbet danesi eken bir çiftçi veya gözyaşıyla su dağıtan bir saka, Kadı Burhâneddin’ göre sevgilinin lâ’l dudağının hakiki değerini bilen bir cevherî, Bosnalı Sâbit’e göre ise gözyaşı nemi ve göz leğeniyle çalışan bir çamaşır yıkayıcı, Şeyh Gâlib’e göre âh fişeği ile sultan sevgilinin sur-ı hümayununda görev alan bir fişekçi, Hayâlî açısından sevgilinin yanağını örten zülüflerinin kıvrımında canbaz, Tâcizâde’ye göre sevgilinin geçtiği yolları temizlemekle vazifeli bir ferraştır. Taşlıcalı Yahyâ ise âşığın meşguliyeti meselesini onun avareliği üzerinden izah ederek “bî-kâr” kavramına dikkat çekmiştir. Nitekim âşıklık mesleğinin çalışma esasına dair alamet-i farikalardan biri paradoksal olarak avarelik, başıboşluk ve işsizliktir:

Yoluna cânın viren cânbâz imiş
‘Işk eri ma’şûkına dem-sâz imiş
Gizleyem dir idi âşık râzını
Gözyaşı yüz sarusı gammâz imiş Kadı Burhâneddin T 56

Beni dellâk idünürsen ki tarayım saçını

[236] Bir uzuv olmasa da âşığa ait bir unsur olduğundan gölgesinin de kişileştirme yoluyla bir görevin adamı olarak resmedilmesi söz konusu olabilmektedir. Örneğin bir tabloda âşık sevgiliye seslenirken kapısının toprağına yüz sürmeye gücü olmadığından kendisi yerine hizmet eda etsin diye gölgesini vekil tayin ettiğini bildirmektedir:
Rû-mâle hâk-pâyine yok çünki dest-res
İtdüm edâ-yı hıdmet içün sâyemi vekîl Nâbî G 483/4

Cânumı üzgil eger kem kılını üzer isem Kadı Burhâneddin G 975/5

‘Âşıkam dinüm budur ki ışkdur dinüm benüm
Ben imâmam bana uysun şol ki iş bu dindedir Kadı Burhâneddin G 615/6

Mâbeyn-i gülde reste olan berg-i sebzveş
Sen şâh-ı hüsn gâşiyedârun benüm senün Nâbî G 443/3

Ey mâh-pâre ‘âşık-ı zârun benüm senün
Ey şâh-bâz-ı hüsn şikârun benüm senün

Sen gerçi evc-i hüsnde hûrşîdsin velî
Mânend-i mâh âyine-dârun benüm senün Nâbî G 443/1-2

Ten-i sîmînüni seyr itmek ümîdiyle beni
Kangı germ-âbeye nâtûr ideceksin bilmem Nâbî G 524/6

Nakd-ı cândır âşıkı sûdâger-i pür-sûd eden
‘Aşkdır derdin dile sermâye-i bihbûd eden Nâ’ilî G 250/1

Ben gubârun olmak olmaz âsitânundan cüdâ
Olabilmez sayrafî sandûk-ı cevherden ırag Necâtî G 267/4

İşçilük yegdür güzel sevmekde üstâd olmadan
Rûz gözleyüb süresin ustamun devrânını Necâtî G 583/3

Âşık ki nakş eder dil-i pür-cûşa lâ’lini
Gûyâ kirâs dânesidir kim şarâba kor Nedîm G 32/2

Nem-i eşkümle taşt-ı dîdede bir câme-şûyum ben
Beyâz-ı cismimün dülbendini esvâba baş itdüm Sâbit G 250/3

Gerçi eflâke çıkar dûd-ı siyâhum sanemâ
Sana kâr eyleyimez âh kim âhum sanemâ

Biçerem ‘ömr ekinin dâs-ı gam ile k’ölicek
Dil uzatmaya sana tâ ki giyâhum sanemâ Cem Sultan G 7/1-2

Gördü ekdim mezra’-ı dilde mahabbet dânesin
Dûd u âhım ebr olup yagdırdı çok bârân ana Hayâlî G 6/5

Ne revâdur ki göre lâ’l-i lebüni her dagal
Bilmege anı benüm tek kişi gerek cevherî Kadı Burhâneddin G 9/8

Şerâr-ı nâleyi fevvâre-i neyden saçup uşşâk
Fişeng-i âh ile sûr-ı hümâyûn eylemişlerdir Şeyh Gâlib G 45/5

Çîn-ı zülfünü çekelden ruhları üzre nigâr
‘Âşık-ı üftadeler üstad cânbâz oldular Hayâlî G 148/2

Cârûb-ı müj ile kıluruz yollarunı pâk
Şehründe şehâ bir nice ferrâşlaruz biz Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 71/4

Zahmet olur sana Yahyâya nasîhat itme
Zâhidâ 'âşık-ı bî-kâra sözün kâr idemez Taşlıcalı Yahyâ G 145/5

Söylerüz halk ile amma Hakdadur efkârumuz
Sâlik-i 'ışk olana ikrâr olur inkârumuz

Lâübâlî meşrebüz bî-kârlıkdur kârumuz
Perde-i bid'atde pinhândur bizüm esrârumuz

Ehl-i ma'nâ olana ma'lûmudur mikdârumuz
Sûretâ gerçi sipâhî tavrıdur etvârumuz Taşlıcalı Yahyâ M 11 Bend 3 B 1-3

Ben Necâtîyem güzel sevmek olubdur san'atum
Sen mu'allim 'âşık-ı bî-kâr dirsen bilmezin Necâtî G 379/5[237]

Klasik Türk şiirinin anlam evreninde aşk işine memur olduğunu bildiğimiz âşık figürünün ilişkilendirildiği bir başka mesleki saha devlette memur olmaktır. Bu itibarla âşık; şah olan sevgilinin yanıbaşında yürüyen solak, gam mülkünün valisi, delilik ilminin ya da aşk medresesinin müderrisi, sevgilinin hattını seyredip reyhani hatla meşk talimi yapan bir kâtip, ayrılık gecesinde aya âh alevinin bayrağını çeken bir alemdar, sim-gûn bedenli sevgilinin yanı başında duran bir maden emini, hâkim olan sevgiliye mülazım olabilmek için bahane arayan bir kimse olarak tasvir edilebilmektedir:

Benim müderris-i 'ilm-i cünûn hânı Mecnûn
Ki ber-murâd ola devrimde istifâde ile Fuzûlî G 249/6

'Işk medresesi müderrisiyüz kanı soran
O delîli bize ki 'ışk ile takrîr idelüm Kadı Burhâneddin G 269/4

'Ahd-i şeh-i 'ışkda vâlî-i mülk-i gamuz
Sînemüzün şerhası na'l bahâdur bize Sâbit G 291/5

O şehin cümle yemîninde yesârında yürür
Bir alây 'âşık-ı âvâre misâl-i gurebâ Sünbülzâde Vehbî G 5/4

[237] Avareliği meslek edinmekle ilgili birkaç örnek daha hatırlanacak olursa:
Rindidir kûy-ı harâbâtın Hayâlî olalı
Hemdemi mey-hârlar bîkârlıklar pîşesi Hayâlî G 575/5

Zülfünde şehâ aşk eri âvâre gerekdür
Terk eyleyiben çâreyi bî-çâre gerekdür Kadı Burhâneddin G 673/1

Cümleden âsûdeterdür san'at-ı âvâregî
Çârsûy-ı 'âlemün itdüm tefahhus pîşesin Nâbî G 592/2

Visâlin ‘îdinin cân ile kan hayrânıyız cânâ
Bıçakdan geçme ol hürrem-demin kurbânıyız cânâ

Lebin ol kıt’a-i yâkûtdur kim seyr edip hattın
Debîr-i meşk-i ta’lîm-i hat-ı reyhânıyız cânâ Sünbülzâde Vehbî G 4/2-3

Mâha çekdüm şeb-i hicrân ‘âlem-i şu’le-i âh
Âh kim olmadı ol mâh haberdâr henüz Fuzûlî G 122/4

Vücûd-ı sîm-gûnın eyledikde ol perî teslîm
Görenler Vâsıfı sandı emîn-i ma’den olmuşdur Enderunlu Vâsıf G 37/8

Habîbümi dilerin hâkim-i zemâne ola
Mülâzım olmaga tâ kim bana bahâne ola Taşlıcalı Yahyâ G 434/1

Sevgili-âşık ilişkisinin örneğine en sık rastlanılan tablolarından biri, aralarında cereyan eden ve hemen daima âşığın ziyanda olduğu alışveriş betimlemeleridir.[238] Bu alışverişte âşık müşteri konumunda ise en büyük güvencesi can nakdi; satıcı ise yine en büyük sermayesi yine canı ve gönlü olmaktadır. Cem Sultan Divanı’nda yer alan bir sahnede âşık muhabbet pazarında bir müşteriyken muradına ermek adına can nakdini gam dellalına vermekten çekinmeyen bir kişilik profili çizmektedir. Aynı divanda yer alan bir başka metinde ise âşık bu defa satıcı taraftır ve söz konusu alışveriş bir İslam fıkhı terimi olan “şuf’a (ön alım hakkı)” üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre âşık, gönül adlı mekânını pazara çıkarır çıkarmaz sevgilinin gamze okları bunu işitmiş ve bu malın alım hakkına herkesten önce sahip olabilmek maksadıyla şuf’a hakkı yoluna yani herhangi bir hissedarın, hissedar olmayanlara karşı, öncelikli satın alma hakkı elde etmesi yoluna başvurmuşlardır:

Dellâl-ı gam eline virüp nakd-i cânumı
Bâzâr-ı mihr içinde harîdârunam senün G 188/5

Gönül dârını bâzâra çıkardum gamzen okları
İşidüp şuf’a tutmışlar harîdâr olmasun kimse G 285/3

[238] Leylâ vü Mecnûn’da annesinin Mecnun’a sevdasından vazgeçmesine yönelik olarak sarf ettiği nasihatların sonunda üstat bir şairden, Fuzûlî’den, aktardığı tanık gösterici dizeler tam da sonu ziyan olan bu alışverişi ifade etmektedir:
Cân verme gam-ı ‘aşka ki ‘aşk âfet-i cândır
‘Aşk âfet-i cân olduğu meşhûr-ı cihândır

Sûd isteme sevdâ-yı gam u ‘aşkdan hergiz
Kim hâsıl-ı sevdâ-yı gam u ‘aşk ziyândır LM B 935-36

Sevgili-âşık alışverişinde âşığın sahnenin her iki tarafında da gerek müşteri gerekse satıcı olması tablosu çerçevesinde bir başka beyit çifti için Taşlıcalı Yahyâ Divanı'na bakıldığında sevgili dükkânına varmak için can metaını eline alıp gam pazarına giden bir haridar âşık ve aşk pazarında gönül metaını mezad kılarak şehla gözlü müşteri sevgilinin dikkatini çekmeyi başaran bir satıcı âşık ile karşılaşılmaktadır. Kadı Burhâneddin'de ve Bosnalı Sâbit'te ise sevgilinin âşığın dükkân açmasına vesile olduğu bir sahne canlandırılmaktadır:

Bâzâr-ı gamda aldum ele cân metâ'ını
Dükkân-ı yâra varmaga gördüm bahânedür Taşlıcalı Yahyâ G 86/2

'Işk bâzârında kıldum cân metâ'ını mezâd
Bakmaz alur göz ile ol çeşmi şehlâ kimseye Taşlıcalı Yahyâ G 419/2

Gösdereli lâ'l-i lebün ile sîmîn tenüni
Kan yaş ile saru benzi 'ışk eri dükân eyler Kadı Burhâneddin G 405/4

Kesret-i gamzesi fikriyle bizüm vîrâne
Oldı bir nîşteri çok tafralı berber-hâne Sâbit G 318/6[239]

[239] Sevgili-âşık alış verişinde âşığın bu ikili konumunu ele alan diğer diğer bazı söylemler şu şekilde nazmedilmiştir:
a) Âşığın müşteriliği:
Dükâna bahmadı bâzârî olmadı gönlüm
Velîk la'l-i lebünçün varam dükâna gerek Kadı Burhâneddin G 10/3

Çıkdı metâ'-ı hüsn ü melâhat bahâlara
Hep nâz u şîvedür satılan mübtelâlara Nev'î G 454/1

Assı yok sermâye-i hûbânda gördüm Nev'îyâ
'Âşıka satdukları hep nâz u istignâ idi Nev'î G 500/5

Bir sencileyin hüsni kumâşını satarken
Bâzârını germ idici tarrâr kimün var

Bir bencileyin nakd-i dil ü cânı kılup harc
Cân-ıla o bâzâra harîdârı kimün var Cem Sultan G 65/9-10

Cân ü dil versem nola lâ'line kim
Yok bahâya istenir evvel metâ' Ahmed Paşa G 138/2

Bâzâr-ı vefâda müşterîyem
Cân ile bu mâh-ı mihribâna

Bir mâh ki lerzeler salubdur
Tâb-ı tebi mihr-i âsumâna Tâcizâde Ca'fer Çelebi Trc 2 Bend 5 B 4-5

Vaslına rişte-i cân ile harîdâr oldum
Kıssa-i pîre-zen-i Yûsuf-ı Ken'an şekil Hayâlî K 8/11

Kumâş-ı nâzını heb satdı savdı 'uşşâka
O hâce-zâde niçün nakd-i cânı devşürmez Sâbit G 143/4

Âşığın sevgiliyle alışveriş ettiği can pazarında âşığın kârı da vardır zararı da can da verir can da alır ancak zararı hayli fazladır zira âşığın tasvip etmediği bu aldanma pazarında sevgili uyanık bir tüccar olarak nazik ve yumuşak bir görüntü çizmesine karşın aslında çetin ceviz bir muhatapdır, hedefi ise âşığı yok hükmündeki ağzına eriştirme vaadiyle oyalamaktır. Âşığın ziyanı o kertededir ki karşı taraftan kendini / canını yok bahasına satan âşık için yardım dilemek bir zaruret hâlini almıştır ancak diğer taraftan yaman sevgiliyle girilen aşk işi ortaklığından, gamın bitmeyen ömür nakdi hırsızlığı dolayısıyla kâr elde etmenin mümkün olmadığının da bilincindedir:

Pîşesi heb cân virüp cân almadur erbâbınun
Halk cân bâzârı dirler bizde bir bâzâr olur Sâbit G 91/4

Dilber ne denli nâzik ü nerm olsa ol kadar
Sûdâgerân-ı ‘aşk ile bâzârı saht olur Nâ’ilî G 49/5

İmtiyâza kâilim ben terk-i agyâr istemem
Bildigimdir hüsn-i ‘âlem-gîrîn inkâr istemem
Dogrusun söyle bana aldanma bâzâr istemem
Kangı ‘âşıkdır senin gönlünde gönlün kimdedir Şeyh Gâlib Ş 9 Bend 4

İtmedüm cân içün agzunla nizâ’
Yok behâya gitdi ol nâzüg metâ’ Necâtî G 260/1

Kafes-i tende yeter kârını feryâd eyle

Harîdâr-ı metâ’-ı ‘ışkun oldukça zarar gördük
Bu bâzâr-ı belâ ey hâce asla sûd göstermez Sâbit G 147/4

Gösterse o gül-gonce eger nîm-tebessüm
Şebnemveş ider çeşm-i harîdâr temevvüc Nâbî G 40/3

b) Âşığın satıcılığı, dükkân sahibi oluşu:
Cevherî ferd-i lâ’linün otuz iki dürin gözüm
Nazm ider altun üstine ma’den ile dükân bizüm Kadı Burhâneddin G 46/5

Bana dir niçe ‘âşıksın nedür bu ‘aşk hây u hûyu
Didün virbi hayâlüni buyur yagmaya dükkânı Kadı Burhâneddin G 1035/6

Satardım bu gün cânı bir habbeye
Ki yâr erdi germ oldu bâzârımız

Görüp cân dedi ‘aşk dellâlına
Mezâd et k’irişdi harîdârımız Ahmed Paşa Kt 23

Dükenmiş nakd-i eşki ‘âşık âh ü zârdan kalmış
Fakîr olmış ticâretgâh-i gamda kârdan kalmış Sâbit G 172/1

Kâlâ-yı dili istedi yâr al deyiverdim
Kâlâ nedir al işte bir al şâl deyiverdim Enderunlu Vâsıf G 84/1

Bülbül-i cânı çevir başına âzâd eyle

Ko bu garrâlığı sermâye-i hüsn elde iken
Kendiyi hîçe satan ‘âşıka imdâd eyle Nâ’ilî G 321/1-2

Gam uğurlar aşk bâzârında nakd-i ‘ömrümü
Kılmak olmaz sûd sevdâda yaman ortag ilen Fuzûlî G 220/4[240]

Sevgili-âşık-alışveriş sözcükleri etrafında şekillenen mana sarmalında âşığın etken bir şahsiyet olarak yok bahasına kendini sevgiliye pazarlaması dışında bir başka içerik daha vardır ki burada âşığa, daha çok edilgen bir kisve biçilerek sevgili tarafından satılan bir ticari meta şeklinde tasavvur edilmektedir. Örneğin Nev’î Divanı’ndaki gazellerin üçünde derd metaı karşılığında canın alındığı bir aşk pazarında neredeyse bedavaya satılan âşıklar ile sim ü zer elde etmek adına âşık satan sevgililerden veya bir âşık olarak paramparça bir beden kumaşına sahip olduğundan pazarda değersiz kabul edileceğinden dem vurulurken Kadı Burhâneddin’de cinaslı bir söyleyişle doğrudan âşık kendini bir pazar metaı / bâzârî olarak konumlandırıp sevgilinin kendisiyle pazar kılmasını talep etmektedir. Nâbî âşığı kendini hiçe satan bir meta olarak resmetmekteyken Şeyhülislâm Yahyâ âşığın bir bende olarak sahibi olan sevgili tarafından her seyre çıkışta elden çıkarılmak istenmesine değinir, Maksadî ise dilberleri Yenişehir kazasında dükkân-ı hüsn açarak can nakdiyle âşık satan birer attar hirfet ehli olarak değerlendirmektedir:

Dehânunda metâ’-ı lâ’l-i nâbun ârzûsına
‘Adem milkine dem yok kim hezârân kârbân gitmez

Metâ’-ı derdüne cânlar virüp bâzâr-ı ‘ışkunda
Egerçi satılur ‘âşıklar ammâ râygân gitmez Nev’î G 174/3-4

Ehl-i dil olan ‘âşıkı satsa n’ola dilber

[240] Klasik Türk şiirinde âşığın sevgili elinden çektiği ezalar karşısında birbirine mütenakız bir tavrı söz konusudur. Bu tavrın bir ucunda çekilen dertten dolayı sabredemez hâle gelip sevgiliden meded uman, ona niyazda bulunan, mevcut kahrın son bulmasını dileyen bir karakter tablosu yer alırken diğer ucunda var olan cefadan memnun olan bir kimsenin halet-i ruhiyesi hâkimdir. İşte bu ikircikli tavır sevgili-âşık ilişkisindeki alış-veriş düzleminde beliren tablo içinde de görülebilmektedir. Âşık bu bir yandan kendine ziyan veren alışverişten dertlense de bir başka dizede aynı âşık bu alışverişin kârının ve zararının hesaplanmasını manasız bulduğunu ifade edebilmektedir:
Gel iy ‘ışkına kuşanan dil ü cân vir cefâ vü cevr al
Geh assı geh ziyân eyle budur dükkânı ‘uşşakın Kadı Burhâneddin G 3/4

Cân ile akl u dil virüp derd ile ‘ışk almışam
Ya’nî ki ulu hocayam sûd u ziyâna gelmişem Kadı Burhâneddin G 295/3

‘Akl u dil ü cân u teni ısmarladum ana
Ben tâcir-i hâsam niderem sûd u ziyânı Kadı Burhâneddin G 1097/7

Yegdür ana çün sîm ile zer ehl-i hünerden Nev'î G 356/4

Libâs-ı cism-i sad-çâküm benüm bâzâr-ı dehr içre
Satılmaz 'aybı var zîrâ öninde pâre düşmişdür Nev'î G 146/3

Kılma bizârî şehâ benden ki ben bâzârîyem
Benüm ile özge bâzâr eyle gel bâzârî kıl Kadı Burhâneddin G 891/3

Ko bu garrâlığı sermâye-i hüsn elde iken
Kendiyi hîçe satan 'âşıka imdâd eyle Nâbî G 321/1-2

Seyre gitse her kaçan satmak diler ben bendesin
Kul gerekmez mi 'aceb ol hüsrev-i hûbânuma Şeyhülislâm Yahyâ G 350/4

Kimi dükkân-ı hüsni zinde itmiş
Gönül nakdin alub 'uşşâkı satmış MYŞ II B 32

Âşığa izafe edilen diğer mesleklerin ötesinde bizatihi âşıklığın kendisi de ('aşk-bâzî / sevdâ-ger) özgün ve herkesin meşgul olamayacağı güçlükte bir uğraş alanıdır. Nitekim meslek-i aşka meyletmiş sermest hünermendlerin, klasik Türk şiir dünyasının kurgu kimliklerinin en önemli uğraş gereçleri derd ü beladır. Onlar öyle sanatkârlardır ki gözlerinde sevgilinin uzun boyunu süreklilikle hayal etme yeteneğine sahiptirler ve bu hâlleriyle şişenin içine servi koyan sanatkârlarla benzeşmektedirler:

Kâr-ı ışkı bunca 'âkiller ki hep müşkil bilür
Gûşe-i meyhânede her mest-i lâ-ya'kıl bilür Neşâtî G 136/1

Belâ vü derd 'âşık pîşesidür
Gam u gussa hemîşe endîşesidür CH B 1720

Hayâl-i kâmet-i bâlâsı çıkmaz çeşm-i 'âşıkdan
Zehî san'at ki servi şîşeye gûyâ şıgışdırmış Fıtnat Hanım G 26/3

Aşkbazlığın neliği ve bu sanata meyledenlerden beklenen hasletler hususunda Hayâlî Bey'e kulak verildiğinde bu mesleğin en büyük icracısı olduğu bilgisi ve Ferhâd ile Mecnûn adlı iki aşk erine yapılan mukayeseli göndermeler üzerinden duyrulur ki bu uğraşta üstat olmak isteyen kişi sevgilinin hayalinin gönül levhasına nakş etmiş olmalı, kendini bir an dahi düşünmeksizin aşk ateşine atabilmeli, şöhretini aşk üzerinden bulmuş olmamalı ve her hâliyle bu mesleğe mensup olduğu belli olmalıdır:[241]

[241] Âşıklığı meslek edinenlerin alamet-i farikalarına, bu mesleğin gereklerine vurgu yapan pek çok şiir dizesine rastlamak mümkündür. Örneğin bunlardan biri Sünbülzâde Vehbî'ye ait şu gazeldir:
Siyeh perçemli bir mahbûb-ı müstesnâ bulur 'âşık

Kûh-kenlikler ki Ferhâd etti çekti mihneti
‘Aşk-bâzîlik değilmiş bildim anun niyyeti

Levh-i dilde nakş olmuşken hayâl-i şekl-i yâr
Taşlara yazmak düşermiydi o şîrîn sûreti

Tâlib oldur sala kendin nâr-ı aşkı nâr ola
Âşık oldur aşk ile olmaya anun şöhreti

‘Aşk âşıklar işidir ey gönül Mecnûn dahi
Sağ olaydı öğrenirdi şimdi benden san’atı

Ey Hayâlî da’vî-i aşk eylemek hâcet değil
Anladır âşıklığın lâbüd kişinin hâleti Hayâlî G 643

Ferhâd’ın sahraya düşmesi ve yaşadığı aşkın namının yayılıp Hüsrev’in kulağına gitmesi üzerine, Hüsrev onu tanımak, aşkının boyutunu anlamak ve denemek amacıyla saraya getirtir. “didi – eyitti” tekrarlı bu uzun mülakat sonunda Hüsrev Ferhâd’ın hazır cevaplılığını ve aşkbazlıktaki kararlığını anlayınca bu problemi mal mülkle, hazineyle vazgeçiremeyeceğini anlayıp onu üstesinden gelemeyeceği bir işle uğraştırmayı planlar. Bu amaçla önce Ferhâd’ı sanatındaki ustalığı yönünden över ve Ferhâd’ın teklifini kabul edip askerlerinin geçişini kolaylaştıracak, sarp yollarını kısaltacak tüneli / yolu açarsa Şîrîn’e ulaşmasında vesile olacağı sözünü verir. Bunun üzerine Ferhâd söz konusu iş teklifini kabul eder:

Didi evvel ne yirdür şehrün üstâd
Eyitdi gam-zemîn ü mihnet-âbâd

Didi ol yirde san’at ne bilürler
Eyitdi cân satarlar derd alurlar

Didi can satmaga ‘âkil dimez yol
Eyitdi âşığun kem harfidür ol

Arar elbette bir ser-rişte-i sevdâ bulur ‘âşık

Dirîg etme hemân sen nukl-i bûs-ı la’l-i gül-fâmın
Yasagı pâdişâh olsa yine sahbâ bulur ‘âşık

Hayâl-i ‘ârızınla hâbdan açsa gözün nâ-geh
Ser-i bâlîni üzre bir gül-i zîbâ bulur ‘âşık

Ne çâre kendisin bulmaz o demde fart-ı hayretden
Egerçi gâhice ol âfeti tenhâ bulur ‘âşık

Sen ey Vehbî cihânda öyle bir ma’şûk bulmazsın
Ne dem isterse yanında o bî-pervâ bulur ‘âşık Sünbülzade Vehbî G 153

Didi bi-cân olıcak ten ne hâsıl
Eyitdi cân olur cânâna vâsıl

Didi ‘ışk işi katunda nicedür
Eyitdi ‘Arş-ı ‘âlîden yücedür

Didi mihrün makamı kandadur pes
Eyitdi cânda iste kan sözin kes

Didi şerh ü beyân it vasf-ı hâli
Eyitdi bî-nişânlıkdur nişânı

Didi ‘âşık deminden bir nişan vir
Eyitdi ister isen ilki cân vir

Didi bu şûr u şevkün niceye-dek
Eyitdi tâ ölince turmazam dek

Didi Şîrîne var mı aşnâlık
Eyitdi evvelîdür rûşenâlık

Didi düşünde görmek oldı mı hû
Eyitdi şimdi bana düşdür uyhu HŞ B 4551-61

Dolayısıyla ehl-i diller pişesi olan aşkbazlık, erbabı için lezzetli bir uğraş olmakla beraber ancak yiğit ve hatta hiç onmamasına rağmen ırgatlığı göze alabilen, can satıp dert alabilen kimselere yaraşan bir meslektir:

‘Âceb lezzetdurur bu ‘ışk-bâzî
Tecellisini hakkun sanma bâzî

Zehî râhat ki ola yârun visâli
Visâl olmaz-ısa hazır hayâli CH B 1513-14

Yigitlere yaraşur ‘ışk-bâzî
Ki olara hoş gelür ma’şûk nâzı CH B 4771

San’atıyla haşre dek andırdı kendin Kûh-ken
Kâr-ı ‘aşkun işte bir onmaduk ırgadı budur Sünbülzâde Vehbî G 111/3

Aşk bir can pazarıdır ve bu pazarda baş ile can bedavaya gitmektedir. Aşk fenninin üstadı bir âşık olabilmek ise Hallâc’ın yolundan gitmek, bu yolda seferber olabilmekle mümkündür. Nitekim Cemşîd ü Hûrşîd’de Rum diyarına yolculuk etmek isteyen Cemşîd’in, gitmesine kayil olmayan babasını ikna etmek adına sarfettiği sözlerde bu gerçek şöyle nazmedilmektedir:

Nedurur ‘ışk bir bâzâr-ı cândur
Ki anda baş ile cân râyigândur

Yakın bil ‘ışk bahr-ı bî-gerândur
Kef ü mevci ten ü ser-suyı kandur

Asılurken didi Mansûr-ı Hallâc
Ki ‘âşıklara olur dâr mi’râc

Didiler ne dur(ur) didi (ki) bugün
Göre siz dahi yarın u biri gün

Asıldı ol günde yarındası yandı
Küli üçinci gün bahra şalındı

Budur resm ü tarîk-i ‘ışk-bâzî
Sefer olur bu işün çâre-sâzı

Seferdendür ki olur puhte her hâm
Seferdendür ki ele girür kamu kâm CH B 1092-98

Meslek-i aşkı bütün zorluklarına rağmen son tahlilde olumlama ve her kişinin üstesinden gelemeyeceği bir uğraş olduğunu bildirme tavrı bu mesleğin üstadı olan âşıklar için genel-geçer bir sonuç bildirgesidir. Hele ki bu meslek tasavvufi bir mahiyet kazanmışsa.

Her ‘âşık olan ‘aşkı bu vâdîye düşürmez
Bu meslek-i ‘aşk-ı dil-i erbâb-ı Hudâdır
Bu ehl-i hakîkat yoludur ehl-i mecâzın
Vâdîleri bu merhaleden hayli cüdâdır Nef’î K 34/4-5

Aşkbazlık ayrıca başka bir mesleğin, şairliğin de âdeta gerek şartlarından biri durumundadır. Nitekim iyi bir şair olmayı iyi bir âşık olmak mümkün kılmaktadır. Nitekim birincisi tasavvufi bir içeriğe sahip olan şu örneklerde sözü edilen koşul-sonuç ilişkisi şöyle nazmedilmektedir:

Vâridat-ı cânib-i Hûdan hüveydâdur gönül
Biz metâ’-ı gayr ile ey hâce tâcir olmazuz

Dîde câmından gönül kasrın mücellâ eylerüz
‘Âşık olmayınca şâ’ir gibi şâ’ir olmazuz Taşlıcalı Yahyâ G 153/3-4

Söyler elbet hâlini Fıtnat meseldir ehl-i derd
‘Aşk ola bir sînede eş’âr kendin gösterir Fıtnat Hanım G 9/6

Aşk-bâzî / sevdâ-ger oluşla ilgili olarak değinilen "cefanın cazibesi" menşeli temayüle rağmen kimi şairler bu mesleğin sanatkârları arasında, başka bir deyişle âşık ve rakipler arasında muamele farklılıklarından kaynaklanan haksızlıklara başkaldırı ve hatta beddua mahiyetinde bir serzenişte bulunmaktan kendini alamayabilmektedirler.[242] Ancak diğer taraftan aşk fenninin hace-i üstadı olan âşık bilmektedirler ki sevgilinin de bu hikâyedeki kadimî pişesi daima âşığın bednamlığının cazibesine meyl etmektir. O yüzden Nev'î, terk-i nam etme yöntemini kullanmak ve böylece âşık unvanıyla sevgilinin ilgisini celbetmek hususunda kendine şu telkinlerde bulunmaktadır:

İl yâri çeker sîneye sen 'âşık-ı dîdâr
Sen girye vü zâr eylemede senden o bîzâr

Sen 'arz-ı niyâz itsen ider nâzın o tekrâr
Sen eyler iken çeşmüni yolında güher-bâr

Sen olmış iken nakd-i vücûdunla harîdâr
İl mâlik olur vaslına bî-dirhem ü dînâr

Bu san'atı îcâd idenün cânına la'net
Ecdâdına vü 'aslına erkânına la'net Nev'î M 9 Bend 2

Terk-i nâm it Nev'iyâ çün kim kadîmî pîşedür
Hûb-rûlar mâ'il olmak 'âşıkun bed-nâmına Nev'î G 402/5

Âşığın meslekleri bahsi istatistiki olarak değerlendirildiğinde yapıp etmelerinden hareketle kırk dolayında iş alanını meslek edindiği tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde en çok tercih ettiği meşgalelerin ise başta aşkbazlık olmak üzere hizmetkârlık,

[242] Meslek-i aşkın nafile bir uğraş olduğu hususu şiir dünyasının kurgu şahsiyetleri tarafından da zaman zaman zikredilebilmektedir. Mecnun'un babası bu bakış açısına sahip kurgu kimliklerden biridir. Oğluna hitaben yaptığı telkine göre aşk, genç işi bir meşguliyet olup ancak bu çağda hünerden sayılmaktadır ancak olgun bir kimsenin bir gaflet hâli olan âşıklıktan akıllılığa geçmesi gerekmektedir:
Her vaktdadır bir emr gâlîb
Her 'ahdadır bir iş münâsib

Nev-reslere 'aşk bir hünerdir
Ser-hadd-i kemâle râh-berdir

Hâlâ ki makâm-ı 'akl buldun
Tahsîl-i kemâle kâbil oldun

Senden ne revâ bu mâcerâlar
Ser-mâye-i 'ayb olan sadâlar

Ger gâfil idin ol imdi 'âkil
Sahralara düşme gezme gâfil LM B 2017-21

dilencilik, tüccarlık ve avcılık olduğu görülmüştür. Dikkat çekici bir ayrıntı da şudur ki aşk işiyle iştigal eden aşk erinin en sık yöneldiği uğraşlarından biri hiçbir işle uğraşmayıp avarelik etmektir. Tüm diğer edimleri gibi bu uğraşlarda, girişilen bu işlerde de asli gayesi can nakdini vermeye hazır olduğu bir sîm-teni sevip onunla bir arada olabilme arzusudur:

Ne temâşâ-yı gül ü ne çemen ister ‘âşık
Sînede bir meh-i gül-pîrehen ister ‘âşık

Var dimâgında şemîm-i hat-ı ‘anber-bûyun
Sanma kim nâfe-i müşg-i Hoten ister ‘âşık

Olmuş üftâde-i çâh-ı zekânın bî-çâre
Uzadıp zülfüne destin resen ister ‘âşık

Zerd olup gitmededir çehresi altun gibi
Nakd-i cân vermege bir sîm-ten ister ‘âşık

Şi’r-i Vehbî diyerek sana gazel ‘arz etmiş
O nezâketle lebinden suhan ister ‘âşık Sâbit G 157

Dünyânun cümle murâdın terk idüp
Cân içinde dost ‘ışkın berkidüp

Dostı sevmekdür hemîşe pîşesi
Yok-durur ayruk dahı endîşesi
…
Şoldur ol kim ‘âşıkun dün gün işi
Dostı sevmek ola cümle teşvîşi GAR B 6214-15 ve 6274

4.2.2.2.1.4.3. Rakip

Aşkı “şiirin beni / öznesi / söyleyici” konumundaki âşık dışında meslek edinen bir başka bölük “diğer âşıklar” olarak da isimlendirilebilecek olan rakib / ağyar takımıdır. Âşık olma hâlinin bir alt grubu olarak değerlendirilebilecek olan bu zümre nasıl ki âşık ben, sevgili sen zamirine karşılık geliyorsa bu anlamda “şiirdeki o” durumundadır. Şiirin beni olan âşığın onları düşman bilmesinden ve söz sahibinin âşık olmasından mütevellid mesleklerle ilişkili rakibe yapılan atıflarda daha çok elekçi, hırsız, cellat gibi menfi manada algılanan mesleklerin, serseriliğin ya da kâfir askeri olma, gübre taşıyan bağban olma, fırsatçı bir müneccim ya da derban olma gibi müspet bir mesleğin menfi bir yönünün söz konusu edildiği görülmektedir:

Çîngâne midir aslı rakîbin nedir âyâ
Gördüm anı sûk içre bugün geçdi elekle Leylâ Hanım G 97/4

Dile râhat mı virür vesvese-i fikr-i rakîb
Düzd olan hanede hîç hâb-ı ferâgat mı kalur Nâbî G 173/8

Hayâlî sûret uğrusu rakîbi sürdü kuyundan
Kızılbaşın elinden aldı gûya taht-ı Şirvânı Hayâlî G 587/5

Yeter yıkdın dil-i vîrânımı şimden geri yap yap
Gel ey genc-i ümîdim gel meded lutfunla âbâd et

Ne hâcet pâdişâhım 'âşıka tîg-i sitem çelmek
Niçün zahmet verirsin kendine agyârı cellâd et Sünbülzâde Vehbî G 26/3-4

Zühreden mi eyledin ta'lîm raksı ey perî
Lutfuna her-demde mazhardır rakîb-i serserî
Niçün İlhâmîyi etmezsin 'inâyet mazharı
Raks ederken 'aklım aldı âh bir çengî kızı İlhâmî Ş 96 Bend 4

Agyârdan ayırdılar ey meh-likâ seni
Bir hîle ile leşker-i küffârı bozdılar Şeyhülislâm Yahyâ G 75/2

Bâğbân olmış o karnı ile cânâna rakîb
Bâgına gübre taşır turma kucagında seped Sâbit G 72/3

Agyâr da müneccim gibi vakta mutarrassıd
Fursat gözedür dilbere çâh-ı rasadından Sâbit G 277/1

Degenek lâzım oldı agyâre
Olmag ister kapunda derbânun Bâkî G 249/6

Örnekler göstermektedir ki klasik şiirimizin mecaz dünyasının var ettiği sevgili, âşık ve rakip kimlikleri türlü hâl, tutum ve davranışlarının niteliklerine göre birbirinden farklı pek çok meslekle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bu kurmaca şahıs kadrosu somut-reel dünyada karşılığı olan meslekler dışında soyut-aşkın ve çetin bir uğraş alanı olan aşkı asli pişesi bilmiş, bu kârı meslek edinmiştir.

4.2.2.2.1.4.4. Aşk

Sevgili, âşık ve ağyarın bir araya gelme, alışverişte etme vesilesi olan aşk metaının zaman zaman kendisi de kişileştirilerek bir meslek erbabı şeklinde tahayyül edilebilmektedir. Örneğin aşk, gam adlı er meydanında âşığa zor anlar yaşatan bir küştigir ya da âşıkların başından bina inşa eden bir mimar, âşığı tuzağa düşüren bir avcı, delilik zinciri işleyen bir ahenger, âşığın çehresini Hz. Yûsuf gibi mihnet pazarında dolandırıp mezata çıkaran bir dellal, elinden ayak içeni perişan eden bir saki veya tasavvufi bir perspektifle serdihi Hz. Peygamber, sagrakı tevbe olan rahmet

meclisinin sakisi yahut vahdet çarşısında sermayesi sıdk olan bir sırlar satıcısı ve canlar kılavuzu, her muradın rehberidir. Güzel, aşk ile değer bulabilmekte, güzellik pazarı ise ancak aşk ile kurulabilmektedir:

Meydân-ı gamda halka temâşâ olam gibi
Çün pehlevân-ı ‘ışkı ile eylerin güreş Taşlıcalı Yahyâ G 190/4

Bu siyâsetgâh içinde kulle-i Kâfa bedel
Bir binâ yapdı ser-i ‘uşşâkdan bennâ-yı ‘aşk Taşlıcalı Yahyâ G 201/3

Yûsuf-ı gül-çihremün dellâl-ı ‘ışkı cânumı
Gezdürüp bâzâr-ı mihnetde mezâd eyler benüm Taşlıcalı Yahyâ G 285/2

Yine bir dâma düşürdü beni aşk
Murg-ı rûha bu kafes besdir bes Şeyh Gâlib G 132/5

Düşdi dâmân-ı dile bir şereri sûz-efgen
‘Aşk âhen-geri zencîr-i cünûn işlerken Şeyhülislâm Yahyâ Mf 25

Kim ki içti sâkî-i aşkın elinden bir ayag
Cür’a-veş pâmâldir bencileyin âvâredir Hayâlî G 62/2

Mustafâ ol meclisün serdîhidür
Pâdişâh ol meclisün yârdehidür

İslâm evinde-durur dirnekleri
Yok-durur hîç bunlarun ivmekleri

Hôş Hudâyî meclis anda kurılup
Hem safâdan bâdiyeler urılup

Toptolu ol bâdiye şerbet-durur
Kim içerse cânına rahmet-durur

‘Işk-durur ol meclisün hem sâkîsi
Eydimezem dile gelmez bâkisi GAR B 812/17

Sıdkdur mâyesi esrâr-fürûş-ı ‘aşkun
Sûk-ı vahdetde erâcîf ü ekâzîb olmaz Nâbî G 257/2

Ser-menzil-i her murâda reh-berdir ‘aşk
Keyfiyet-i her kemâle mahzardır ‘aşk
Gencîne-i kâ’inata gevherdir ‘aşk
Tahkîkde hem zât-i mutahherdir ‘aşk Fuzûlî R 53

Olmaz ise ‘aşk hüsn olur hâr
‘Aşk iledir ehl-i hüsne bâzâr LM B 2162

Aşk, müstakil mesnevilerin meşhur âşıklarının ya da reel kimliğiyle şiirlerde var olan memleket güzellerinin hayatına yön veren bir misyona da sahiptir. Mesela akla teveccüh göstermek isteyen Mecnûn'un yolunu kesen bir rehzen ya da Cemşîd'in Hûrşîd'e ulaşmak adına kısa ama çetin olan soldaki yolu seçmesine neden olan bir inankeş, Ferhâd'ın iyi bir pîşekâr / sanatkâr olabilmesini sağlayan bir üstat veya Maksadî'nin İştib Şehr-engîzi'nde yer alan Dizdarzâde Ahmed bahsindeki gibi gönül şehrinin pasbanıdır:

Ben 'akla teveccüh eylerim çok
Sevdâ yolumu tutar ki yok yok LM B 2070

Gönüle çünki 'ışk-ıdı 'inân-keş
Solına varmagı gösterdi ana hôş CH B 1218

Ey Necâtî olımaz Ferhâd gibi pîşe-gâr
Her kime kim san'atinde olmadı üstâd 'ışk Necâtî G 276/8

Biri Ahmeddürür Dîzdâr-zâde
Re'îs-i dil-rübâ sadr-ı 'alâda

Gönül şehrine 'ışkı pâsbân dur
Visâlî kal'a deger bir civândur MİŞ B 80-81

Aşk; renksiz, şekilsiz, hadsiz ve ne idüğü belirsiz, sadece dilde bir ibare olarak yaşayan, zatının nişanı olmamasına karşın sıfatlarının birçok nişanı olan bir varlıktır.[243] Aşkın sahip olduğu, tam olarak hiçbir şey olmamanın verdiği her şey olabilme ayrıcalığının muhtelif yansıma biçimlerinden bir bölüğünü, onun uğraş ve dahası ustalık gerektiren bir meşguliyet olmasından mütevellit, meslek kategorileri oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki aşk, bir meslek / sanat sınıfı olarak algılanır ve isimlerinden biri yine bu yüzden aşk sanatı / fenn-i aşk'tır.[244] Fenn-i aşkın ise sabır,

[243] 'Işka yokdur reng ü resm ü vasf-ı hâl
'Işkı kılmış bî-zelel ol bî-zevâl

'Işka had urmadı hergiz uşbu dil
'Işk içinde olmadı hîç kâl-u-kîl

Gerçi yokdur 'ışk zâtında nişân
İlla gelmişdür sıfâtında nişân GAR B 6187-89

Kimseler 'ışk n'eydügin bilmez
Nev'îyâ dilde bir 'ibâretdür Nev'î G 88/ 7

[244] Demen Mecnûna fenn-i 'aşkı tekmil etti kâmildir
Benim yanımda ol dîvane bilmez nesne câhildir Hayâlî G 47/1

zorluk, bağlılık, kararlılık gibi kimi özellikleri itibarıyla reel manadaki kimi görev, hüner ve hirfet zümreleriyle bir alt başlık olarak münasebetli kılınması gayet tabiidir. Meseleye sadece devlet memurlukları açısından bakıldığında dahi oldukça geniş bir atıf repertuarıyla karşılaşılabilmektedir. Örneğin Hüsn ü Aşk'ta Aşk, Gayret'le girdiği

---

Kûh-kenlikler ki Fehâd etti çekti mihneti
'Aşkbâzîlik degilmiş bildim anun niyyeti

Levh-i dilde nakş olmuşken hayâl-i şekl-i yâr
Taşlara yazmak düşermiydi o şîrîn sûreti

Tâlib oldur sala kendin nâr-ı 'aşkı nâr ola
'Âşık oldur 'aşk ile olmaya anun şöhreti

'Aşk 'âşıklar işidir ey gönül Mecnûn dahi
Sag olaydı öğrenirdi şimdi benden san'atı

Ey Hayâlî da'vî-i aşk eylemek hâcet degil
Anladır 'âşıklığın lâbüd kişinin hâleti Hayâlî G 643

Şeyhîye 'aşkın eştir hem san'at u hem işdir
Bilmez kalanı
Azırgama dervîşdir gönlün sana vermişdir
Terk etse cânı Şeyhî G 201/5

Hûblar kasd itdi hergiz ellerinden gelmedi
San'at-ı mihr ü vefâ Nev'î ne müşkil kâr olur Nev'î G 111/5

Şi'r-i Bâkîye nazîr olmaz hîç
Fenn-i 'aşk içre olupdur üstâd Bâkî G 44/6

Mahabbet cânlarun endîşesidür
Bu san'at ehl-i diller pîşesidür

Ararsan zerre zerre kâ'inâtı
Bulursan 'ışkı her zâtun sıfâtı HŞ B 4258-59

Biri 'Abdi Halîfezâde Ahmed
Okur dil mekteb-i 'aşkında ebced

Niçe fende idüpdür şugli muhkem
Fünûn-ı 'aşkı ezberler dem-â-dem HSŞ B 240-41

Mehemmed Aga-zâde Mustafâcuk
Güzeller içre tab'ı gâyet açuk

Salınmagı beşikden ögrenüp ol
Gezer nâz ile ol dil-ber salup kol

Gönül viren ana 'âşık sevinsün
Anunla seyre bir yana salınsun

Küçükdür bilmez 'âşık kıymetini
Büyüdükçe biner nâzı atını

Okursa fenn-i 'aşkun bir kitâbın
Tamâmet ögrenür ol şîve bâbın HDŞ B 171-75

bir diyalogda kendini âhın memuru olarak değerlendirmekte, Kadı Burhâneddin ahı ölçeği hileli tutan bir pazar esnafı olarak değerlendirerek aşk muhtesibine şikâyetçi olmakta, Tâcizâde aklın birgün tıpkı Süleyman'ın yolunu kesen karınca gibi aşk serhenginin yolunu kesmesinden bahsetmekte, Ahmed Paşa onu hüm mescidine imam tayin etmekte, Kânî dini bir konuda kendisine danışılan bir müftü, Nev'î gönül vilayetinde vali, Tâcizâde cana sevgilinin cemali mecmuasını okutan bir muallim, Şeyhî ise sînede saltanat kösü vuran bir leşker olarak tasavvur etmektedir:

Ma'zûr dut ey refîk ma'zûr
Me'mûrdur 'Aşk âha me'mûr HA B 1334

İy ışk-ı muhtesib kanısın gel bu halkaya
Kim kem dutar gör âhı bu bâzâr keylini Kadı Burhâneddin G 964/4

Yol keserse 'ışk serhengine 'akl olmaz 'aceb
Vakt olur kim mûrçe eyler Süleymân ile bahs Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 14/5

Mescid-i hüsnünde aşkı çün imâm etsem gerek
Tâk-ı ebrûna sücûd-ı ber-devâm etsem gerek Ahmed Paşa G 171/1

Câme-i fetvâyi-i dildâra virmiş il cevâb
Müftî-i 'ışka danışduk biz bu remzi el-cevâb

Dest ü pâzenü bu âteş-mevcde güstâhdur
Her şinâver kalur ayakda virür her el cevâb Kânî G 6/1-2

Murâd-ı dilber içün nâ-murâd olup dâ'im
Gönül vilâyetine 'ışkı eyledüm hâkim
Bu kâra sanma ben ey müdde'î olam nâdîm
Muradı çün beni güldürmemekdür ol zâlim
Revâ budur ki hemân aglamagı 'âdet idem Nev'î M 13 Bend 4

Mecmû'a-i cemâlüni açub varak varak
'Işkun mu'alliminden okur cân sebak sebak Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 91/1

Sînede aşk leşkeri uralı kûs-ı saltanat
Âh ki yâre nâlemiz gelmedi gulgul-i ceres Şeyhî G 84/6

Aşkın meslek erbabı olmanın yanında zaman zaman büründüğü bir başka suret bir hirfet mekânı olmasıdır. Bu itibarla aşk, nurdan kandillerle süslenmiş bir dükkân ya da baş ile canın bedavaya gittiği bir can pazarı şeklinde tasavvur edilebilmektedir:

Ruhlarun şevkinde gör zülfün şebinde gönlümi
Nûrdan kandîller ile zeyn olur dükkân-ı 'aşk Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 90/10

Nedurur 'ışk bir bâzâr-ı cândur
Ki anda baş ile cân râyigândur CH B 1092

İncelenen klasik Türk şiiri metinlerinde görülmüştür ki aşk kavramı kimi doğrudan kimi ima şeklinde olmak üzere şahne, tüccar, mutrib, cadı, cellat, hattat, canbaz, bağban, mellah, esirci, yağmacı, daye, yaver ve sırmakeş gibi toplamda otuz kadar meslekle daha ilişkilendirilmektedir. Rehberlik, avcılık, dellallık, imamlık ve mutriblik ise bu mesleki kadro içerisinde onun en sık özdeşleştirildiği uğraş alanlarıdır.

4.2.2.2.2. Meslekler ve Diğer Varlıklar

İnsan dışındaki varlıklar somut ve soyut varlıklar olmak üzere iki temel kategoriye ve yine bu iki varlık türü kendi içinde birtakım alt şubelere ayrılmaktadır. Somut varlıklar: Canlı varlıklar olarak kabul edilen bitkiler ve hayvanlardan ve cansız varlıklar olarak bilinen rüzgâr, bulut, yağmur gibi geçici özellikli doğa olayları; daha kalıcı, durağan nitelikteki toprak, su unsurları ve gök cisimleri gibi doğal oluşumlar ile günlük hayatı idame ettirmede araç olarak kullanılan, insan işi, yapma varlıklar olan nesneler / eşyalardan oluşmaktadır. Duyu organlarıyla algılanamayan soyut varlıklar ise bazı dinî kabuller, hissetme-sezme melekesi ile zihnî yordamalar vesilesiyle var olduğuna inanılan Allah, Cebrâil, Hızır, Huri, İblis gibi varlıklar ve sadece edebî metinlerin kurgu dünyalarında var olabilen dev ve ejderha gibi mitik varlıklar tarafından temsil edilmektedir.

Klasik Türk şiirinin zengin bağlam evreninde insan dışı somut ya da soyut, canlı veya cansız pekçok varlık, türlü anlam aktarımları yoluyla birçok uğraş alanına ve erbabına bağlanmıştır. Örneğin Lâmiî Çelebi'nin Bursa Şehr-engîzi'nde genellemeci bir bakışla Bursa'da bahar mevsiminin nasıl yaşandığına dönük tasvirî bir anlatım sergilenirken tabiat unsurları âdeta bir musiki-şinaslar orkestrası şeklinde değerlendirilmektedir:

Düzüp hengâmeler murgân-ı pür-hây
Sular izler terân bülbül çalar nây

Semenler berg-i terlerden tutar def
Çalar şûrîde olup cûylar kef LŞ B 543-544

Somut veya soyut bir ortamda var olan, olduğuna inanılan, varlığı duyumsanan veya kurgusal âlemde varmış gibi tahayyül edilen canlı-cansız insan dışındaki varlıklara dair, incelenen metinlerde saptanan mesleki bağlamlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

4.2.2.2.2.1. Bitkiler

Somut varlıklar kategorisinin alt başlıklarından biri olan canlı varlıklardan bitkilerin elli civarında farklı meslekle ilişkilendirildiği tespit edilmiştir ki bu irtibatın iki boyutundan söz edilebilir. Birinci boyut; bitki, ağaç, çiçek, çemenzar gibi genel tür adlarını ifade eden sözcükler üzerinden gerçekleştirilen anlam aktarımlarıdır. Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nin şiir sanatı ve bazı şairler hakkındaki değerlendirme ve eleştirilerinin de yer aldığı ve temelde İstanbul'da yaşanmış otobiyografik bir aşk macerasını işlediği; tertip, üslup ve içerik bakımından orijinal özellikteki eseri Heves-nâme'sinin ilk bölümünde yer alan İstanbul'un güzellikleri, çeşitli semtleri ve önemli yapılarının anlatıldığı faslın, Saray-ı Hümayun ve onun içindeki hamamın tasvir edildiği dizelerinde bu iki mekânı çevreleyen hoş bir gülistandan söz edilir ki bu bahçenin bitkileri tıpkı sarayın diğer çalışanları gibi âdeta birer hizmetkâr olarak takdim edilmektedir:

Bu hammâm u sarây etrâfı bustân
Göz irdügince her yanı gülistân

Toludur ol besâtîn-i dil-efrûz
Gül ü lâle reyâhîn-i dil- efrûz

Reyâhîn itmege hüsnin temâşâ
Hıyâz olmış merâyâ-yı mücellâ

Bu bâg u bûstânda her ne kim var
Eger serv u eger eşcâr ü esmâr

Dururlar cümle saf saf kat-ber-kat
Bilüp şeh hıdmetin 'ayn-ı sa'âdât

Sehî-kad bendeler mânendi düpdüz
Kamu şâhun sarâyına dutup yüz

Ayag üzre dururlar hıdmet içün
'Uluvv-i kadr u kesb-i rif'at içün

İrişüp mansıb-ı bâlâya anlar
Salarlar 'âlem üzre sâye anlar HEV B 193-200

Nâbî, Divan'ında yer alan bir beyti, ilkbahar geldiğinde ağaçların bir tüccar gibi her nevi ticari metaı bulundurdukları ancak ellerinde nukudun olmadığı şeklindeki bir bağlamla, bir taibat realitesini bir ticaret tablosuna dönüştürmek suretiyle ağaç-tüccar

koşutluğu meydana getirmiştir. Bir başka beyitte ise bu defa ağaçlar, rüzgârı nefesiyle rakkaslık eden kimseler olarak tasavvur edilmiştir:

Benzer dıraht o tâcire kim nev-bahârda
Her nev'den metâ'ı var ammâ nükûdı yok Nâbî G 389/4

Raks itmege turur nefes-i rüzgâr ile
Her bir dırahtı bir sanem-i şîvekâr olur Nâbî G 184/5

Klasik şiirde genel manada çiçeklerin en çok benzeştirildiği meslek türü çoğunluğu kaside nesiblerinde olmak üzere, çoklukları, renktaş oluşları, hizalı duruşları gibi benzetme yönlerinden dolayı askerliktir. Söz konusu askerlik görevi sıklıkla bir mücadele, savaş hâli şeklinde cereyan etmektedir ve bir ordu olarak mücadele ettikleri unsurlar hemen daima kış mevsimi veya rüzgârdır.[245] Bu itibarla onlar bir gazelde gül serdarının komutasında baharın cem ettği bir ordu, bir başkasında bahar süvarisinin önüne düşen piyadeler güruhu, bir kasidenin bahariye nesibinde gülzarda, kuh u sahrada hayme kurmuş veya bağdan sürmek istedikleri kış askerleriyle mücadele eden bir ordu, rüzgâr rehzenine karşı ceng etmek için sabah vakti birleşmiş bir encümen, Cihan şahı Süleyman Han'la beraber cihada meyleden birer serdengeçti veya bir mesnevide birbirleriyle mukabele hâlinde olan bir piyade ve süvari taifesi, bir surnâme bahariyesinde ise bezm-i çemenin âdeta şahın surundan bir örnek olmasını sağlayan birer mülebbes sipah, bir şehrengizde ise yine şâh-ı sermâyı memleketten kovan bir sipah topluğu olarak tavsif edilebilmektedir:

Leşker-i ezhârı cem'itdi şehen-şâh-ı bahâr
Kad keşîde nahl sancak-dârdur ser-dâr gül Şeyhülislâm Yahyâ G 228/4

Nat'-ı zemîne at salıcak fâris-i bahâr
Düşdi şükûfeler hep önine piyâdevâr Bâkî G 180/1

Anâdil hatibine gül-bün menâbir
Şükûfe sipâhına gül-zâr muhayyem

Bu gün zülf-i ehl-i melâhatten özge
Degil kimse ser-geşte vü dîde pür nem

[245] Bir mücadele ya da savaş hazırlığı senaryosu üzerinden anlatılmayıp başka sebeplere, mesela doğrudan seher vaktinin gelişiyle birlikte yaşanan değişime bağlı olarak da çemenzar çiçekleri askeri terminoloji etrafında tasvir edilebilmektedir:
Hurûşa geldi cüyûş-ı şükûfe sahrâda
Benefşe kâfile-sâlâr u lâle ser-'asker

Müsevvidât-ı çemen geldi hep beyâz oldı
Yeniçerilerin ezhârun itdiler defter Nev'î K 16/7-8

Bahârındır âyâ bu te’sîr bilmem
Veyâ devlet-i feyz-i Hâkân-i A’zem Fuzûlî K 27/2

Çâdır çiçekleri zeyn etdi kûh u sahrâ-yı
Dagıldı daglara yek-pâre ‘asker-i ezhâr

Çemende cem olup ecnâd-ı ‘âlem-i melekût
Yeşil libâsla saf saf durur katâr katâr Şeyh Gâlib K 16/22-24

Sürmek içün bâgdan şâh-ı şitânın ‘askerin
Eylemiş cem’iyyet ezhârın sipâhı bî-şümâr

Tîg alıp destine sûsenler silâhdâr oldular
Lâledir sancak begi nergis emîr-i tâc-dâr Hayâlî K 25/4-5

Reh-zen-i bâd-ı sabâ ile reyâhîn ceng içün
Subh-dem girmiş silâha bâga olmış encümen

Hatmî tutmış nîze nilüfer ele almış siper
Hardan hançer çeker gül sûsen olmış tîgzen Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 9/11-12

Gazaya gitmege şâh-ı cihân ile gûyâ
Çemende ‘asker-i ezhâra oldı serv livâ

İrişdi âlet-i harb ile pehlevân-ı bahâr
Benefşe gürz-i girândur siper gül-i hamrâ

Kuşandı tîgini sûsen du’â-yı seyf okuyup
Bile çalışmaga gâzîler ile rûz-ı gazâ

Uzatdı her tarafa şâhsârdan atnâb
Şükûfe ile şecer bârgâh-ı bî-hemtâ Taşlıcalı Yahyâ K 12/1-4

Eylemişler mukâbele ezhâr
Kimi olmış piyâde kimi süvâr Nâbî Mes 8/94

Bezm-i çemen numûne idi sûr-ı şâhdan
Ezhârı örneg idi mülebbes sipâhdan GAS B 170

Sipâh-ı sebzesi tutdukça sahrâ
Megâk u kûha kaçar şâh-ı sermâ

Sürüp ardın çıkartır memleketden
Ne tenhâ memleketden şeş cihetden

Diküp kâf üzre gül gibi ‘alemler
Çagırdur memleketde ‘ıyş u demler LŞ B 536-538

Çiçeklerin askerlik mesleği dışında Fuzûlî'nin gül redifli kasidesinde olduğu gibi bağ çarşısında sarraflıkla iştigal etmesine dair vurgu sayısı da dikkat çekici bir sıklıktadır. Örneğin Bâkî çemenzarın sarraflığı sonucunu sonbaharın gelmesine bağlayarak gülşenin bir zerkublar dükkânına dönmesinin müsebbibinin onu altın varaklarla yaldızlayan bâd-ı hazân olduğu iddiasındadır:

Âdem isen bâg seyrin eyle bu mevsimde kim
Bâgı reng ü bûy ile kıldı behişt-âsâr gül

Çâr-sû-yi bâg seyrânı bu gün mergûbdur
Kim şükûfe anda sarrâf oldu vü attâr gül Fuzûlî K 9/5-6

Gülşene altun varaklar zeyn idüp bâd-ı hazân
Güyiyâ zer-kûblar dükkânı oldı gülsitân Bâkî K 22/1

Şükufelerin doğrudan sarraflıkla özdeşleştirilmeyip zergerlerin hâlet-i ruhiyesine ettiği tesir üzerinden değerlendirmeler de yapılabilmektedir. Nitekim Bosnalı Sâbit'e göre çemenin çiçekleri açılınca öyle göz alıcı bir görüntüye bürünmüşlerdir ki sarraf dükkânı bu durumu kıskanır olmuştur.

Belki külhânda güşâyiş bulup ezhâr-ı çemen
Sîm ü zerrîni olur reşk-i dükân-ı sarrâf Sâbit K 37/5

Şeyh Gâlib ise Hüsn ü Aşk'ın baharın sıfatları bahsinde bu dikkat çeken kıymetli metaların sorumlusu olma misyonunu sarraf üzerinden değil hazinedarlıktan hareketle değerlendirmekte ve çemenin hazinedar oluşunda bulutların etkisi üzerinde durmaktadır:

Her dür ki sehâbdan döküldi
Etfâl-i çemen sevindi güldi

Ebr eyledi bâğı tûşe-gencûr
Şekkerde uçardı tûtî zenbûr HA B 622-23

Askerlik ve sarraflık yoğunlukta olmakla beraber bazı dizelerde başka mesleklere dair atıflar da yapılabilmektedir. Örneğin, Kadı Burhâneddin'de çemenzar mensupları sevgilinin yüzüyle beraber fasl-ı baharın elçiliğini yapmakta veya Nev'î Divanı'nda yer alan Beray-ı Siyavuş Paşa der Vasf-ı Çemen başlıklı bir kasidede olduğu gibi asker, attar, pazar gibi birçok mesleki kavram çemenzarla ilgili olarak art arda sıralanıp bir tür özdeşleştirme dizisi meydana getirilmektedir:

Gülşende olup gül yine serdâr-ı çemenzâr

Şarka çekilür leşker-i ezhâr-ı çemenzâr

Âfâka ‘aceb virgisi var şâh-ı bahârun
Açıldı meger defter-i tûmâr-ı çemenzâr

Mabsûlini hep bagladılar bâd-ı havâdan
Virildi sipâh-ı güle tumâr-ı çemenzâr

‘Arz itmelidür ‘ibret içün münkir-i haşre
Cân virdügini mürdeye enhâr-ı çemenzâr

‘Anber çıkarup sâhil-i deryâ-yı çemenden
Koydı tabak-ı lâleye ‘attâr-ı çemenzâr

Üstâd-i havâ bagladı kânûn-ile bir nakş
Bârânun olup rişteleri târ-ı çemenzâr

Yazdı hat-ı reyhânî ile hâme-i bustân
Gül fâtiha-i mushaf-ı ruhsâr-ı çemenzâr

Tâvus ile mârına şebîh oldı cihânun
Enhâr-ı çemenzâr ile eşcâr-ı çemenzâr

Sünbül sıfat-ı besmele-i nüsha-i gülşen
Gül hâtime-i mushaf-ı ruhsâr-ı çemenzâr

Gülzâra gelür var-ise pâşâ-yı mu’azzam
Zeyn oldı kamu küçe vü bâzâr-ı çemenzâr Nev’î K 19/1-10

Genel manada askerlik ve sarraflık üzerinden yürüyen çemenzar, dıraht ve şükufe gibi başlıkların bir derece sınırlandırılması bitki-meslek irtibatının bir alt aşamasını meydana getirmektedir. Bu aşamada doğrudan bir çiçek ya da ağaç türüyle meslekler arasında mecazlar inşa edilmektedir.

4.2.2.2.2.1.1. Çiçekler

İkinci aşamanın çiçek-meslek söylemi özelinde, kullanım sıklığı bakımından ilk sırada yer alan türü gül ve goncadır. Ateşbaz, suretbaz, defçi, rakkas, haberci, mimar, attar, kemend-endaz, şarih, habbaz, kazzaz, defterdar, ayak naibi, reis, server / serdar ve sipah gibi müspet kabul edilen ve dilenci, şâhed-i bâzâr veya daha soyut bir bakışla nazlı ve kibirli bir tebessüm satıcısı gibi menfi karakterli on beş kadar meslekle ilişkilendirildiği tespit edilen gül ve attar, cariye, mücellit, mukallit, tokmakçı veya uğraş alanı belirtilmeksizin bir dükkân sahibi olarak tanıtıldığı görülen gonca meslek-bitki ilişkisinin en güçlü kesişim noktalarından birini temsil etmektedir.

Gülün ve goncanın dikkat çekici mesleki vasıflarından önemli bir tanesi gösteri sanatlarında sahip olduğu maharetlerdir. Bu bağlamda gül ve gonca, sahn-ı bağda bir ateşbaz, diken iğnesiyle eteğini dikmeye çalışan bir rakkas, suretbaz, defçi ve mukallit olarak tavsif edilebilmektedir.

Gülün ateşbazlığı:

Oldı sahn-ı bâgda peydâ gül-efşânlar yine
Hâsılı döndi çemen bezminde âteş-bâze gül Bâkî G 302/2

Gülün rakkaslığı:

Gül hâr sûzeni ile turub dâmenin iler
Tâ ola bezm-i Şâhda rakkâs-ı gül-'izâr Necâtî K 8/14

Goncanın mücellit ve mukallitliği:

Sûzen-i hâr ile şîrâzeleyüp evrâkın
Pâk mecmu'a ider bâğda mücellid gonca

Bir kabâ şemle sarup kırdı geçürdi
Sâbit güldüre güldüre ezhârı mukallid gonca Sâbit G 302/5-6

Gülün meslekleriyle ilişkili olarak bu noktada Tâcizâde Ca'fer Çelebi Divanı'nda yer alan bir musammattan hassaten bahsetmek gerekir. Nitekim bir nevruziye olan bu müseddeste gülle ilgili birçok çarpıcı benzetme yer almaktadır. Örneğin bu şiirin birinci bendinde gül, defçi; ikincide suretbaz, beşincide ki bu bentte gül dışında sebze şemşirger dükkânı, süsen zirihci dükkânı ve semen sayrefi olarak verilmiştir, kazzaz; yirmi üçte habbaz olarak tavsif edilmektedir.

Gülün deffaflığı ve suretbazlığı:

Subh-dem 'ayş ü neşâta eyleyüb âgâz gül
Goncalar hargâhınun eyvânın itdi bâz gül
Çıkdı gülşen soffasına oldı 'işret-sâz gül
Tutdı meh-rûlar gibi câm-ı şarâb-ı nâz gül
Düşdi rind-i mey-perest olanlara enbâz gül
Def dutub hoş oldı nây-ı bülbüle dem-sâz gül

'Âleme bâzîçeler göstermek içün rüzgâr
Saldı bir nat'-ı zümürrüd-gûn zemîne sebze-zâr
Mühredür tall hokkadur gonca muşa'biddür bahâr
Gaybden bir bir zuhûr eyler garâ'ib bî-şümâr
Geh ser-i tûtî-veş oldı geh düm-i tâvus-vâr
Nice şekle benzer k'oldı sûret-bâz gül Tâcizâde Ca'fer Çelebi M 4 Bend 1-2

Gülün kazzazlığı ve habbazlığı:

Sebze sûsenden dönüb şemşîr-ger dükkânına
Benzemiş sûsenler zirihci pîşe-ver dükkânına
Virmege şâh-ı semenler zîb ü fer dükkânına
Sayrefî-veş sîm sâgarlar düzer dükkânına
Goncadan zeyn eylemezdi tügmeler dükkânına
Çarsû-yı bâg içinde olmasa kazzâz gül
…
Nev-cevân olmış yine pîr-i kühen-sâl-i cihân
Sebzeler gitmiş riyâz-ı cennet olmış bostân
Berre-i gerdûna bulup âteş-i mihr iktirân
Hân-ı bezmün-çün kuzı biryânın eyler âsümân
Her seher gonca tenûrından çıkarır tâze nân
Benzer olmış matbahunda kemterîn habbâz gül Tâcizâde Ca'fer Çelebi M 4 Bend 5 ve 23

Gülün mesleki anlamda üstlendiği görev kategorilerinden bahsedilmesi gereken bir diğeri devlet memurluğudur. Gül dizeler boyunca çemen mahsülünü bildiren defteri şaha sunmak üzere bekleyen ya da divan-ı hümayun şekli almış olan gülistanda çalışan bir defterdar, çemendeki çiçeklerden vergi alıp bağbanı teftiş eden bir ayak naibi, çiçek donanmasına reis, nevruz askerini kışı göndermek üzere bağa sevkeden bir komutan veya sipahi hüviyetine büründürülebilmektedir:

Şâha arz etmege mülk-i çemenin mahsûlün
Elde evrâk tutar güller olup defter-dâr Hayâlî K 2/9

Cünd-i sermâ üzre leşker çekdi ezhâr-ı çemen
Sûsenün tîğin kuşandı olmaga serdâr gül

Şekl-i dîvân-ı hümâyûn oldı sahn-ı gülsitân
Sünbüli tugrâ-yı sultanî vü defter-dâr gül Nev'î K 31/7-8

Giyüp 'örf-i 'izâmın verd-i zibâ
Ayagına giyindi âsmânı

Ayak nâ'ibligi eyler çemende
Alur üşkûfeden bâc-ı keyânı

Didi zerrîne kandîlünde yok yâğ
Yıkup dökdi bu şuçla bâğbânı Kânî K 40/40-42

Zevrâk-ı sahbâyı sâkî turmayup çekdürmede
Gül re'îs olmış tonanmadur çiçekler fi'l-mesel Nev'î G 294/3

'Aklı kızıllı gibi hiyâbân-ı gülşeni
Zeyn eyledi çâdır çiçeginden sipâh-ı gül

Tokmakçısı degül mi ya goncayla ‘andelîb
Kızlanmasun ‘arûs-ı nev-i haclegâh-ı gül Sâbit G 241/3-4

Gülün ve goncanın meslekleri ile ilgili olarak üzerinde durulacak bir başka ayrıntı onun dükkân açması meselesidir. Buna göre gonca, güzellerin saçlarındaki kokuyu rüzgârla yağmaladıktan sonra bir attar dükkânı açma ihtimali doğmuş, yine her yerin misk çarşısına evrildiği günlerin gelmesi ile gülşenin her canibinde goncanın bir misk dükkânı açması mümkün olmuştur:

Nesîmi gâret etmiş nükhet-i gîsû-yı hûbânı
Acep mi açsa her bir gonce bir dükkân-ı attâr Nef’î K 14/17

Gülşende her reh gûyiyâ bir çârsû-yı miskdür
Her cânibinde goncenün açıldı dükkânı yine Şeyhülislâm Yahyâ G 335/2

Gülün ve goncanın meslekleri bahsinde menfi karakterli uğraş alanlarına bakıldığında ilk dikkat çeken meşgalenin dilencilik olduğu görülür. Bu bağlamda gülün dilenciliğiyle ilgili olarak vereceğimiz ilk örnekte Kanuni methedilmekte ve gül, bir kalenderi gibi onun dergâhına gelip dilencilik etmektedir, ikici tabloda ise bir fahriye söz konusu olup şair tab’ındaki renk ve koku güzelliğinin gülün dahi dileneceği bir seviyede olduğu vurgusunu yapmaktadır:

Âşiyan-ı bülbülü deryûzeye keçkûl edip
Cerr içün dergâhına geldi kalender-vâr gül Hayâlî K 12/19

Tab’-ı Nef’îden ki bâg-ı nevbâhâr-ı feyzdir
Reng ü bû isterse gelsin eylesin deryûze gül Nef’î G 72/5

Gülün ve goncanın dilencilik dışında sevgiliye nisbetle bir şâhid-i bâzâr ya da nazlı ve kibirli bir tebessümler satıcısı hatta Kanuni devrinde har-keşliği (eve çalı çırpı toplama) dahi beceremeyen bir bî-kâr gibi menfi düzlemde bir uğraş öznesi olarak ele alındığı dize örneklerinden söz etmek de mümkündür:

Gül ne nisbettir sana senden ana yüz fark var
Sen büt-i perde-nişînsin şâhed-i bâzâr gül Fuzûlî K 9/23

Gül tebessüm-fürûş-ı nahvet ü nâz
‘Andelîbân esîr-i sûz ü güdâz Nâbî Mes 8/9

Matbah-i cûduna kim dûduna sünbüldür gulâm
Hâr-keşlik san’atın tutmuş degil bî-kâr gül FuzûlîK 9/47

Bazı dizelerde ise gülün / goncanın bütünü değil dikeni ve yaprağı cerrahlık gibi bir uğraş alanıyla ya da terazi gibi mesleki bir meta ile özdeş kılınabilmektedir:

Olsa cânum mülkinün tan mı güzeller hâkimi
Bülbülün her gül çü gönli tahtınun sultanıdur

Şâh-ı gül tîr-i gamun mecrûhıdur cerrâh-ı hâr
Mîl idüp peykân çıkarmış goncalar peykânıdur Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 23/22-23

Gülün her tâze bergi rişte-i eşk-i hezar ile
Lebin şehdini mîzan etmege ey meh terâzidir Hayâlî G 86/3

Çemenin ezharları arasında mesleklerle irtibatlandırılmak bakımından gülden ve goncadan başka sıklıkla ele alınan diğer çiçekler sünbül, benefşe, nergis ve lâledir.

İncelenen şiir metinlerinde tespit edilmiştir ki sünbül; bağa veya hükümdarın kapısının toprağına carukeş / ferraş, hüsn ü behcet meclisine reyhancı veya sevgilinin zülfü ve yanağıyla ilgili olarak sanki kucağınca ateş taşıyan bir reyhancı, anberle beraber sevgilinin zülfüne bağlı bir hadim / gulam, sefer hazırlığı içerisinde olan bir asker, bahar şahının beratına tuğra çeken veya doğrudan onun emrini icra eden bir tuğrakeş olarak değerlendirilebilmektedir.

Cârû-keş oldı sünbül-i ter bâga nitekim
Sahn-ı bihişte turra-i müşgîn-i hûr-ı 'în Bâkî G 379/2

Yine ferrâş-sıfât destine cârûb almış
Ki ide hidmet-i hâk-i der-i dâver sünbül Bâkî K 24/17

Câm-ı ezel ser-mestiyim sâkî mey-i rahşânı sun
Bâzâr-ı derdim germdir sermâye-i dermânı sun

Çün hüsn ü behcet bezminin reyhâncısıdır sünbülün
Dil mestine gel dostum ol ter gül-i handân-ı sun Ahmed Paşa G 223/1-2

Ruh u zülfün görenler dir nigârâ bezm-i hüsnünde
Olub reyhancı sünbüller getürmiş bir kucag âteş Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 22/32

Benefşe zülfüne her dem hezâr ahsente ey mehrû
Kim ana sünbül ü anber gulâm olmuş eli baglu Şeyhî G 146/1

Saçınun hâdimi anber çü sünbül
Gözine karavaş abher çü nergis Kadı Burhâneddin G 231/2

Sefer yaragını ihzâr ider meger sünbül
Elinde nîze vü başında âhenîn migfer

Mübârizân-ı çemen ya'nî nergis ü sûsen
Birisi tîğ kuşanmış biri tutar şeşper Nev'î K 16/10-11

Kânûn-ı 'ayşı kurmag-içün sebze-zârda
Sünbül berât-ı şâh-ı bahâra nişân çeker Nev'î G 94/2

Kılmaga şâh-ı bahâr emrini icrâ sünbül
Safha-i gülşene çekdi yine tuğrâ sünbül

Eline nîze alup başına geymiş migfer
Kim ola saf-şiken-i leşker-i sermâ sünbül Nev'î K 30/1-2

Bu noktada Bosnalı Sâbit'in Müftî Feyzullah Edendi'ye hitaben nazmettiği sünbül redifli kasidesi üzerinde hassaten durulması gerekmektedir. Zira bu şiir metninde sünbülün çemen hükümdarının ordusuna rehber olup Rüstem gibi kış komutanını döndürüp cemiyetini dağıtması, fetih sonrasında tuğrakeşlik yapması, kalpazanlık eden bir zerger olması, endamı düşen güle şişe çektiren bir haccam olması, Müftî Feyzullah Efendi'nin lutuf sünbülistanını kıskanıp sabır elbisesini yırtan ve elbisesi dikiş tutmazsa da açık kısmı bir tarafa teğelleyen bir terzi olması ve yine Müftî Feyzullah Efendi'nin lütuf bahçesinde bekçilik etmesi gibi bir dizi mesleki bağlam birliği oluşturduğu görülmektedir:

Kaldırup bir 'âlem-i besmele-peyker sünbül
Oldı Dârâ-yı çemen ceyşine rehber sünbül

Rüstem-âsâ tagıdup gürz ile cem'iyyetini
İtdi ser-'asker-i sermâyı müdevver sünbül

Hatt ile aldı çemen memleket-i gül-zârı
Çekdi menşûrına tugrâ-yi mu'anber sünbül
…
Asdılar boynına gök sırlı 'amel pûtelerin
Kalpazanlıkda tutulmış gibi zer-ger sünbül

Sâye-i gül düşüp endâmı gögermiş n'aceb
Şîşe çekdürse yapışdursa mükerrer sünbül
…
Sünbülistân ideli bâğı nesîm-i lulfı
Reşk ile oldı perîşân ü mükedder sünbül

Câme-i sabrını çâk ildi dikiş tulmaz ise
Açılursa gice bir semte tegeller sünbül
…
Serverâ bâgçe-i lulfuna bekçi olalı
Oldı ârâste-i eltâf u zîver sünbül Sâbit K 8/1-3, 8, 9, 25, 26 ve 30

Mesleklerin sıklıkla ilişkilendirildiği bir başka çiçek türü benefşedir ki incelenen şiir metinleri boyunca onun sevgilinin gül yüzündeki bene ya da şairin fikir perdesindeki yasemen kokulu gelinlere perestar, sevgilinin anber saçının kokusunu almak üzere bağa gelen bir attar, huruşa gelen çiçekler içerisinde bir kafile-salar veya leşker, potpurik bir örnek olarak Tâcizâde'nin benefşe redifli kasidesinde ise bağ arşısına attar, bir güzelin hal u hattından aklı karışıp şiir söyleyen bir şair, sevgilinin perestarı olduğu için baş üstünde yeri olan bir uzuv, hükümdar devrinde yüze kara sürülen tek unsur olarak bir şâhid-i bâzâr, şairin sözlerinin haridarı, yine şairin sihr ile inşa ettiği şehre mimar, yârin siyah zülfünün özdeşleştiği her köşede duran Habeşi bir ayinedar ve sevgilinin rikabınca yürüyen bir Habeşi peyk şeklinde değerlendirildiği tespit edilmiştir:

Gül yüzü kenârında ne hoş-hâl olur ol hâl
Kim bendesi misk oldu perestârı benefşe Ahmed Paşa K 21/6

Var perde-i fikrimde arûsân-ı semen-bûy
Kim her birinin oldu perestârı benefşe Ahmed Paşa K 21/41

Attâr-sıfât geldi yine bâga benefşe
Anber saçının bûyunu almaga benefşe Hayâlî G 502/1

Harîr-i sürh ile zeyn itdi sûk-ı gülzârı
Benefşe leşkerine buldı çün zafer lâle Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 25/8

Gel seyr idelüm çârsû-yı bâgı kim anun
Sabbâgıdurur lâle vü attârı benefşe
…
Âşufte olub ol güzelün hâl-ü-hatına
Nazm eyledi bu şi'r-i güher-bârı benefşe
…
El üzre tutarlar anı başlarda yiri var
Zülfeynünün olalı perestârı benefşe
…
Peyk-i habeşi gibi rikâbınca yüriye
Kudret bula ger itmege reftârı benefşe
…
'Ahdünde kara sürmez idi yüzine devrân
Olmasa idi şâhid-i bâzârî benefşe
…
Bir vech ile zeyn eyledi meşşâta-ı tab'um
Kim her birinün oldı perestârı benefşe

Şebnemden ider avcum pür lü'lü'-i lâlâ
Kim sözlerümün olsa harîdârı benefşe

Evrâka k'olur mügk-feşân hâme-i Ca'fer
Gûyâ kim ider zeyn semen-zârı benefşe

Bu şi'r sevâdın okusun kanı ki Ahmed
Görsün ki nice olur imiş bârî benefşe

Bir şehr bina eylemişem sihr ile k'anun
Müzdevri gül-i fikret ü mi'mârı benefşe

Her beyti nedür kâh-ı ma'ânî ki derûnı
Pür lâle vü güldür der-ü-dîvârı benefşe

Her gûşede bir âyine-dâr-ı habeşîdür
Yârun nitekim zülf-i siyehkârı benefşe Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 17/12, 23, 30, 37, 45 ve 53-59

Anlam aktarmaları bakımından bitki-meslek ortaklığında güçlü bir başka bağlam öznesi olan nergisin incelenen dizeler boyunca sevgilinin gözlerine karavaş, sim ü zerle süslenmiş sayrafi dükkânı, sevgili ile âşığı çemende başbaşa bırakmayan veya gülzar hazinesini koruyan bir nigâhban / dideban, elinde kâse ile gül sagarından cür'a uman bir dilenci ve sevgilinin hüsn gülzarında bir navek-endaz, birkaç meslekle art arda ilişkilendirme örneği olması bakımından şukufe mecmaına hokkabaz, altın tazıyla âdeta bir yeniçeri, gül gelininin önünde giden bir legençeli kullukçu ya da çemeni baştan başa tutmak isteyen bir leşker, içerisinden çıkardığı beyazlılar ve sarılıklarla şu'bedebaz, su kenarında hazır bekleyen bir şinaver ve dükkânının yüzünü sarı tasla bezeyen bir berber ile özdeşleştirildiği tespit edilmiştir:

Çâr-sû-yi bâg içinde şâh-ı nergis gûyiyâ
Sîm ü zerden zeyn olunmuş sayrafî dükkânıdır Ahmed Paşa K 11/16

Olmadı tenhâca bir işret çemende yâr ile
Üstüme göz dikdi nergisler nigâh-bân oldu hep Şeyh Gâlib G 9/4

Vücûd-ı pâkini da'im hatadan hıfz ide Bâri
Çemende tâ ki nergis genc-i gülzare nigâh-bândur Neşâtî K 23/40

Eyleyip kâse-i deryûze o zerrîn kadehin
Sâgarı gülden umar cür'a-i sahbâ nergis Sünbülzâde Vehbî G 113/4

Gülşen-i hüsnün ne nâzük bâg-ı 'izz ü nâz olur
K'anda nergis nâvek-efken gül kemend-endâz olur Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 55/1

Şükûfe mecma'mun hokka-bâzıdur benzer
Ki lu'b ile deheninden saçar şerer nergis

Henüz beyzâ iken' itidâl-i fasl-ı bahâr

Görün ne mertebedür açdı bâl ü per nergis

Kızıl külâh ile devşürmedür gül ü lâle
Geyer yeniçeriler gibi tâc-ı zer nergis

Gider önünce ‘arûs-ı gülün çemenlerde
Başı legençelü kullukçıdur meger nergis Nev’î K 38/3-6

Subh-dem hoş yaşadı sebzede leşker nergis
Ki çemen milketini tuta serâser nergis
…
Yine safrayı mizâc olmagın olup mahmûm
Lerze düşmişdurur endâmına ditrer nergis

Çârsû-yı çemen ü sebzede dükkânı yüzin
Saru tas ile bezer niteki berber nergis

Bâg bir dilber-i pâkîzedurur k’olmış ana
Gül ruh sebze hat u dîde-i ahver nergis

Pîşkeş virmek içün şâh-ı reyâhîne alur
Zer-ger-i nâmiyeden sîm kadehler nergis

Kîseden geh çıkarur beyzâ olub şu’bede-bâz
Kâgıd içre bişürür gâh muza’fer nergis

Câme vü pîrehenin başa sarup gelmez idi
Su kenarına degülmişse şinâver nergis Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 26/1 ve 12-17

Klasik Türk şiiri dünyasının bitki kadrosunda kullanım sıklığı bakımından güçlü bir konuma sahip olan lâle, bitki-meslek ilişkisi düzleminde de birçok anlam örüntüsünün öznesi olmuştur. Bu çerçevede değerlendirmeye tâbi tutulan metinlerde lalenin bezm-i bağda jaleleri bir hokkabaz gibi kaybetmesi, nevruzda çemen ahalisini bir saki hüviyetinde sermest etmesi neviinden tablolarla birçok kez ehl-i meslek olarak tavsif edildiği görülmektedir:

Bir kîse içre lâle bu gün bezm-i bâğda
Gayb itdi jâle beyzâların hokka-bâzvâr Bâkî G 130/6

Lâle sâkî goncalar sermest ü nergis pür-humâr
Câm-ı mey nûş etmek ancak mâhal nevrûzda Nef’î G 121/5

Bazı edipler diğerlerine göre lale-meslek irtibatına eserlerinde daha çok çeşitle temas etmişlerdir ki bunlardan ikisi Nev’î ve Tâcizâde Ca’fer Çelebi’dir. Nev’î Divanı’nın muhtelif kısımlarında lale bir saki olarak rüzgâr şahnesinden ıztırap çekiyor olması ya da Siyavuş Paşa’ya yazılan kasidelerin dualarında sultan-ı güle

hizmetkârlık etmesi ve çemenin ser-askeri olması, İbrahim Paşa medhiyesi vesilesiyle yazılan kasidede bağbanın gülü şah onu ise lala tayin etmesi şeklindeki tablolarda ve Tâcizâde'nin lâle redifli kasidesi yer alan sahnelerde elinde piyaleyle âdeta bir saki olması, şahın düşmanlarıyla mücadele etmek uğruna siper-duz gülle beraber hareket eden bir tirger olması ve yine şahı düşmanlarıyla olan mücadelede çiçek askerlerine yol gösteren bir rehber olması, bağ çarşısında boyacı olması şeklinde kurgulanan sahnelerde yer almaktadır:

Çemende câm dutar lâle var idi o dahı
Cefâ-yı şahne-i bâd ile ıztırâb üzre Nev'î G 442/2

Şâh-ı tab'umda du'â gülleri sîrâb ola ger
Meyve-i mansıb-ile eyleyesin ber-hurdâr

Tâ ki sultân-ı güle kırmızı yelkenler ile
Lâleler hurrem ü handân olalar hizmetkâr

Çemen-i câhunı Hak tâze vü ser-sebz itsün
İrmesün bâd-ı hazândan ana hergiz âzâr Nev'î K 18/39-32

Tâ kim çekile tûğ-ı sipâh-ı gül u sünbül
Lâle ola ser-leşker u sâlâr-ı çemenzâr

Bahtun güneşiyle açıla gülleri bâğun
Hüsnün güline germ ola bâzâr-ı çemenzâr Nev'î K 19/21-22

İ'tidâl-i lutfına olsa anun bir kez karîn
İde peydâ bîd-ile 'ar'ar şükûfe bâr gül

Lâleyi lâlâ gül şah eyleyelden bâğbân
Bülbül-i zârı nedîm-î sohbet-i dîdâr gül

Kopmadı bir sana benzer Âsaf-ı rûşen-zamîr
Nitekim Sultan Mehemmed gibi bir hünkâr gül Nev'î K 31/12-15

Ayak sürümek içün meclislinde sâkî-vâr
Alur müdâm ele lâ'lin piyâleler lâle

Dehân-ı dost gibi lâ'l sagar itdi özin
Elüni öpmege ey Şâh-ı bahr-ü-ber lâle

Şehâ 'adûn ile ceng itmek ârzûsından
Gül-i ter oldı siper-dûz u tîr-ger lâle
…
'Adû-yi Şâh ile ceng itmege çeküb sancak
Şükûfe leşkerine oldı râhber lâle Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 25/36-38 ve 43

Gel seyr idelüm çârsû-yı bâgı kim anun
Sabbâgıdurur lâle vü attârı benefşe Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 15/12

Hüsn ü Aşk'ta ise asmanın serheng, kara üzümün Hindu bir muhafız olarak verildiği Mana adlı gezinti alanı ile ilgili teşbihler dizisinde lâle de bostan bekçisi olarak tanıtılmaktadır:

Nüzhet-geh-i Ma'nî öyle bir yer
Kim âbı benefşe hâki anber
…
Çevgânı mücevher eyleyip tâk
Serheng idi anda rûy-ber-hâk

Engûr-ı siyâhı Hindû-yı bâm
Ammâ yeri çâr tâk-ı ecrâm
…
Ol bâğda lâleler serâser
Bûstânî-i hâs sürh-efser HA B 633-88-89-92

Bitki kategorisinin çiçekler alt başlığında yasemen, süsen, zanbak gibi türlerin de zaman zaman bir meslek erbabı olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Bu bağlamda yasemen Tâcizâde Ca'fer Çelebi'nin daha önce alıntılanan bir nevruziyesinde görüldüğü üzere bir sarraf ya da bir başka kasidesinde oladuğu gibi gümüş renkli kolunu açan bir saki; süsen Taşlıcalı Yahyâ'da kılıcını kuşanmış bir asker, Tâcizâde'de bad-ı saba ile ceng için hazırlık yapan bir tig-zen; zambak ise Sâbit'te bir elinde has gümüşten bir külçeyle bağa gelen bir kimyager olarak tasavvur edilmektedir:

Sâ'id-i sîmîn açub sâkîlige turdı semen
Sarhoş olub gül dizildi dür gibi yüzinde der Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 4/10

Gazaya gitmege şâh-ı cihân ile güya
Çemende 'asker-i ezhâra oldı serv liva

İrişdi âlet-i harb ile pehlevân-ı bahâr
Benefşe gürz-i girândur siper gül-i hamrâ

Kuşandı tîgini sûsen du'â-yı seyf okuyup
Bile çalışmaga gâzîler ile rûz-ı gazâ Taşlıcalı Yahyâ K 12/1-3

Reh-zen-i bâd-ı sabâ ile reyâhîn ceng içün
Subh-dem girmiş silâha bâğa olmış encümen

Hatmî tutmış nîze nilüfer ele almış siper
Hardan hançer çeker gül sûsen olmış tîgzen Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 9/11-12

Bâga zanbak sîm-i hâlisden sebîkeyle gelür

Kimyâ-gerdür ki ne zîbak sıgar ne irtiyâb Sâbit G 25/3

4.2.2.2.2.1.2. Ağaçlar

Meslek-bitki bağlamının ağaçlar-meslekler faslında ise çiçekler kadar yoğun olmasa da servi başta olmak üzere çınar, incir, hurma gibi ağaçların zaman zaman bir pişekâr olarak takdim edildiği görülmektedir. Örneğin bir Ahmed Paşa kasidesinin bahariye nesibinde saba hükümdarını raks u semasını beğendiği serve yeşil bir hil'at giydirirken görebildiğimiz gibi servinin meye tevbe eden Fuzûlî'yi bu tövbesinden derhal geri döndürebilecek bir kadehkâr imasıyla zikredildiğine şahit olunabilmektedir.

Tuttu kulagın murg-ı hôş-elhâna benefşe
Nergis gözün açdı k'ede gülzârı temâşâ

Bu bezm-geh içre begenip raks u semânın
Giydirdi sabâ serve yine hil'at-i hazrâ Ahmed Paşa K 32/20-21

Meyden egerçi tevbe verir el Fuzûlî'ye
Ey serv sen kadeh sunar olsan revân içer Fuzûlî G 77/6

Başka bağlam birliklerinde yine servinin taze neşideler okuyan ve şaire de bir gazel söylemek hususunda ilham veren bir gazelhan ya da bir Şehzade Mahmud övgüsünde salınarak yürüyen bir bir hace, servi ve çınarın güle huddam, çınarın bir teferrücgahta ve ararın Bursa'da bahar tasviri yapılırken rakkas, yine Bursa'da yaz günleri anlatımındaki meyveler bahsinde incirin helvacı ve Şîrîn'in süt ırmağı siparişi hususunda Ferhâd'la görüşmesi tablosundaki görüşme başlamadan / perde açılmadan evvel sesi işitilen Şîrîn'in sesinin şirinliğinin, güzelliğinin, tatlılığının, cana can katışının tasvir edildiği dizelerde hurmanın çaşnigir olarak tasavvur edilmesi söz konusudur:

Âb-ı revâna karşı durup râstı bu gün
Mevzûn okurdu bir gazel-i âbdâr serv

Ol şi'ri gûş ederken o dem geldi yâdıma
Bu nazm-ı türkî-kâfiyeyi derdi yâr-ı serv Hayâlî K 11/4-5

'Ahdünde kalmadı el yufka meger çinâr
Devründe salınursa nola hâce-vâr serv Necâtî K 24/47

Âşiyân-ı bülbülü şâh-ı gül etti tahtgâh
Karşı durmuş ona hidmetkârdır serv ü çenâr Hayâlî K 25/3

Gel bir teferrüc eyle nice raks urur çenâr
Kuşlar terennüm ile çü düzeltiler nagam Şeyhî K 10/17

Riyâh ile reyâhin tur tut oynar
Çenâr el karsar eyler raks ar'ar LŞ B 555

Satar incirler helvâ-yı bî-dûd
Ne helvâ her biri bir şehd-i ma'kûd LŞ B 570

Şeh-i şîrîn-zebân u şehd-güftâr
Şeker-nûş u şeker-pâş u şeker-bâr

Şeker-tenginden açdı kufl-ı yâkût
Ki yâkût u şeker andan bulur kût

Olup Şîrîn-i ter sözi şeker-sâz
Ne şekker virdi cândan tatlu âvâz

Çü akd itdi şekerden şîr ü hurmâ
Ezildi şekker ü hall oldı helvâ

İşitdüm andan oldı adı Şîrîn
Ki söz didi şekerden tadı şîrin

Şeker şîrîn tudagileydi hem-şîr
Rutab ol şîre olmış çâşnî-gîr

Ölümlü hasteye kılsa hitâbı
Degirdi âb-ı hayvâna cevâbı HŞ B 4307-13

4.2.2.2.2.2. Hayvanlar

İncelenen metinlerden hareketle klasik Türk şiirinin anlam dünyasında somut-canlı varlıklar sınıfında yer alan hayvanların da kırkın üzerinde mesleki temsil çeşitliliğiyle sık sık bir uğraş kolu ile irtibatlandırıldığı, kuş türlerinden bülbül, hüdhüd, karga, baykuş, kırlangıç, keklik, leylek, kumru, güvercin, tavus, papağan, kerkes, şahbaz ve kaknüsün; böcekler içinde pervane, meges, örümcek, karınca ve ipek böceğinin; yabani hayvanlardan gürg (dâd u ded), tilki, samur, yılan ve ahunun; evcil canlılardan kedi ve atın, su canlılarından ise balığın muhtelif bağlamlarda birer meslek erbabı olarak konumlandırıldığı tespit edilmiştir.

4.2.2.2.2.2.1. Kuşlar

Mecaza dayalı söz sanatları ile meydana getirilen meslek sahibi hayvanlar kurgusunun en yoğun kullanım frekansı kuşlar etrafında cereyan etmektedir. Örneklerin ekseriyetinde kuşlar özel isimleriyle birlikte anılmak suretiyle bir meslekle

özdeşleştirilirken bazı örneklerde genel ya da gönül kuşu gibi somutlamalar üzerinden bir benzerlik ilgisi kurulmaktadır. Bu bağlamda Leylâ Hanım, Bâkî'nin bir gazeline yazdığı tahmiste gönül murgunu muhabbet gülşeninde bağban olarak, Nâbî bir mesnevisinde murg-ı gülşeni bir gedikli çavuş olarak, Nef'inin Sultan Ahmed'e yazdığı kasidesinin bahariye nesibinde çemende, bir servinin üzerindeki müezzin olarak, Bosnalı Sâbit'in bir Mustafa Paşa zaferi ardından yazdığı kasidesinin nesibinde ise fütüvvet ruhunun sembol ifadesi olan innâ fetahnâ'yı dile getiren bir terennümsaz, Kadı Burhâneddin'de ise aşk medresesinde kâh muhaddislik kâh vaizlik eden bir ilim erbabı olarak nitelendirilmektedir:

Beni ser mest ü hayrân eyleyen ol yâr-i cânımdır
Tarâvet bahş iden bâga benim serv-i revânımdır
Mahabbet gülşeninde murg-ı gönlüm bâgbânımdır

Ruhun 'aksiyle sahn ı dîde bâg u gülsitânımdır
Hayâl-i nahl-i kaddin hayliden hâtır nişânımdır Leylâ Hanım Th 4 Bend 1

Şahsâr üzre nâlesi hoşdur
Murg-ı gülşen gedikli çâvûşdur Nâbî Mes 8/100

Çekilse nola yârân-ı safa seyr-i çemen-zâra
Salâya başladı murg-ı çemen serv-i çemen üzre Nef'î K 6/4

Yine murg-ı terennüm-sâz-ı kudsî nagme-pîrâdur
Me'âl-i güft ü gûy-ı lehçesi innâ fetahnâdur Sâbit K 23/1

Kuşun kimisi muhaddisdurur bu medresede
Kimisi vâ'iz olup serv üzre minber ider Kadı Burhâneddin G 129/5

Kuşların bir meslek erbabı olarak takdimi hususunda iki müstakil mesnevinin üzerinde özellikle durulması gerekmektedir. Bunlar Feridüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ından ilham almak suretiyle Gülşehrî'nin XIV. yüzyılda kaleme aldığı Gülşennâme'si ile Derviş Şemseddin'in XVI. yüzyılda nazmettiği Deh-murg'udur. İki eserin de odağında türlü meslekleri sembolize eden kuşlar yer almakta olup birincisi bir ordunun bir komutana ihtiyaç duyması gibi memleketlerinin viran olmaması için başlarına bir hükümdar isteyen kuşların[246] Hüdhüd rehberliğinde Simurg'a ulaşmayı

[246] Kim bize bir pâdişâh-ı nâmdâr
Gerek-idi vü bir ulu şehriyâr

Gösterün bir gög kim ol mâhsuz-durur
Bizüm ilümüz niçün şâhsuz-durur

Başumuzı kılıça yastayalum

hedeflemeleri ve bu uğurda çıktıkları meşakkatli yolculukları kurgusu üzerinden vahdet-i vücud telakkisini vurgulamaktayken ikincisi bir bahçede sohbet eden kuşların diyaloglarından hareketle okuyucuya nasihat etme şeklinde yapılandırılmıştır. Hüdhüd, tuti, keklik, tavus ve baykuş her iki metinde de rol alan kuş türleri iken şahbaz ve kaknüs yalnızca Gülşennâme'de; bülbül, kırlangıç, leylek, kerkes ve karga ise sadece Deh-murg'da kurguya dâhil edilmiştir.

Hüdhüd'ün bu metinlerde oluşturduğu mesleki bağlamlara baktığımızda Mantıku't-Tayr'da onu, başlarına sultan arayan kuşların kılavuzu olarak görmekteyiz ki aşağıdaki beyitlerde onun kendini diğer kuşlara tanıtması nazmedilmektedir:

İstemekden oturup armayalum
Pîşvâsuz hem yola varmayalum

Birümüzi aradan server kılun
Pâdişâh istemege rehber kılun

Kim bu yola anun-ıla gidevüz
Pâdişâhsuz niçe bir sabr idevüz

Kim-durur rahbarlıga lâyık görün
Leşker içinde kıgırdup bir sorun

Rehber olmaga meger hüdhüd gele
Kim yolı Gülşehrî'den yigrek bile

Geldi hüdhüd ara yire bî-lecâc
Hullesi egninde vü başında tâc

Kim tarîkat iline server benem
Hem hakîkat yolına rehber benem MT B 50-51

Hüdhüd aslında kuşların Simurg'a ulaşmadaki yol kılavuzu değil, aklı temsil etmek suretiyle onlara yolculuk boyunca devamlılıkla karşılaştıkları türlü sıkıntıda yaptığı telkinlerle yön veren, zihinlerini karıştıran suallerin cevap bulmasını sağlayan bir hakikat rehberidir. Onun rehberliği olmaksızın kuşların hedefe ulaşmaları ve orada rahata ermeleri olası değildir.

Pes bize sen server olduğun neden
Yolda bize rehber oldugun neden

Leşkere bir pâdişâh isteyelüm

Zîra çün kim mülk bî-sultân ola
Az zamânda memleket vîrân ola MT B 46-49

Pîşvâlıgunı isbât eylegil
Bize bir Gülşehrî gibi söylegil

Hüdhüd eydür ben anı görmişvenin
Tapusında bir zamân durmış-vanın

Görür-isem girü anı hem bilem
Hıdmetin eyle ki gerekdür kılam

Begler ortasında size sultânı
Gösterem zîrâ ki bilürem anı

Leşkerinden pâdişâha çün irem
İricegin size dahı gösterem

Yohsa siz varur-ısanuz yalunuz
Bensüz anda işünüz olmaya uz MT B 1568-74

Sufiliği ve sufileri simgeyen baykuş başta olmak üzere her kuşun sohbet esnasında sırayla söz aldığı ve kendinden önce konuşan kuşu / insan tipini eleştirip kendi temsil ettiği kişi profilini medh ettiği Deh-murg'da ise Hüdhüd bir şifasaz olarak tanıtılmaktadır. Musikişinas bülbülün ardından söz alan Hüdhüd kendini kuşların hakîmi olarak Lokmân'la eşdeğer görmektedir:

Ben dahı murg-ı hakîmem müstakîm
Hüdhüd-i Rûmîyem üstâdem hakîm

Âdemün oldum mizacından habîr
Kuşlar içinde hakîmem lâ-nazîr
…
Hikmet-ile kuşlarun Lokmânıyam
Derd-i dil dermânı âdem cânıyam
…
Hikmetiyüz 'âkilüz murg-ı hakîm
Şerbet-i hikmet mizâcumda mukîm

Safrâ vü sevda vü balgam kan-ile
Bahş iderdüm gelse ger Lokmân-ile DM B 547-48, 558 ve 591-92

Kırlangıç ise kendini hakîm olarak tanıtan hüdhüdü bir yoldan çıkmış olarak değerlendirmekte, gerçek hâkimin ancak Allah olduğunu beyan edip Hüdhüd'ün ancak hikmet-füruş olabileceğini iddia etmektedir:

Derdi vardur cism-i cânında 'ayân
Ben hakîmem didügi oldur hemân

Yohsa 'âlemde hakîm Allahdur

Bu hemân bir Hüdhüd-i güm-râhdur

Kande varursa olur hikmet-furûş
Mu'tezildür yâ hurûfîdür bu kuş DM B 639-41

Hüdhüd'ün faal bir rol üstlendiği bu iki eser dışında başka şiir metinlerinde de zaman zaman mesleki bir unvan iliştirilmek suretiyle kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Hüsrev ü Şîrîn'deki bir tevhidde Allah'ın büyük ve akıl almaz işleri "geh" sözcüğü tekrarıyla bir bir anlatılırken örümceğe perdedar Hüdhüd'e ise bir casus görevi verebildiğinden bahsedilmektedir:

Geh ider 'ankebûtı perde-dâr ol
Geh eyler hüdhüdi câsûs-ı kâr ol HŞ B 57

Tuti, Mantıku't-Tayr'daki iki fasılda ön planda bir kurgu unsuru olarak yer almaktadır. Birincisinde, o şekerci sıfatıyla Hüdhüd'ün yanına gelen bir grup kuş arasındadır. Kibirli hâlleriyle bu kuşlardan hüma sultanlığını, kaz zahidliğini, tavus cennet bekçiliğini, şahbaz yaptığı avlarla şahların dostu ve kuşların pehlevan Rüstem'i oluşunu, kebk kânların emirganı oluşu / gevher–şinaslığını, baykuş hazinelere sahip oluşunu vurgularken tuti, tatlı dilini, şekercilikte sahip olduğu şöhreti öne sürüp özür beyan ederek yolculuğa gelemeyeceğini söyler.[247]

[247] Ancak Hüdhüd, anlattığı kıssalar ve onların sorularına verdiği cevaplarla kamusunu ikna edecektir:
Kuşlarun kalanı dahı geldiler
Ortaya vü bir bahâne buldılar

Her biri kim ara yirde söyleye
Kendüzine anı bir 'özr eyleye
…
Kuşlar ol esrârı çün işitdiler
Cânların sîmurga îsâr itdiler

Kamudan sîmurga dutdılar karâr
Her birinün 'ışkı oldı sad hezâr

Billerini bagladılar cümle çüst
Her biri yol 'azmini kıldı dürüst

Çün belürdi hüdhüdün serverligi
Ol yola vü kuşlara rehberliği

Hüdhüdün başına bir tâc urdılar
Kuşlarun rahtını târâc itdiler

Dünya mihrini gönülden sökdiler
Mülk ü esbâbı dükelin dökdiler

Yola kamusı bile 'azm itdiler
Çün birez yir hüdhüd ile gitdiler

Ben ki Mısrun kârvânın urmışam
Dünyâda şekker dükânın kurmışam

Ben şeker karışdururısam güle
Mısra degin Rûm ili şekker tola

Böyle ter dîbâce vü datlu şeker
Hüsrev ü Şîrîn sözi ola meger

Degme kez ‘Attâr kim Rûma gele
Şekkeri benüm dükânumdan ala MT B 772-75

Tuti’nin kurgu içerisinde ikinci kez ön plana çıkması bir kıssa anlatımı dolayısıyladır. Hüdhüd, iki gönüllü / zıt tavır ve davranışlar arasında kalmış bir kuşa ikiliğin, ikiyüzlülüğün, bi-kararlığın eleştirisini yapmak vesilesiyle aynı kafeste yaşayan ve hiç anlaşamayan iki kuşu, tuti ile kargayı anlatır ki bu kıssada tuti bir musiki-şinas şeklinde takdim edilmektedir:

Bir zamânda kim külef bitmiş-idi
Bülbül anun vasfın işitmiş-idi

Bir kişi dutar-ıdı sevdâ-y-ıla
Bir kafasda tûtıyı karga-y-ıla

Biribiri hâletinden bî-haber
Karga sergîn yir-idi tûtî şeker

Niçe kim tûtî şeker hânın açar
Karga şekker üstine sergîn saçar

Her şeker kim tûtıya idrâr olur
Dükeli sergîn ile murdâr olur

Niçe kim bu şekkerün tohmın eker
Şekkerün ol üstine sergîn döker

Tûtı ister ol kafasda sâz-ıla
Kim gazeller eyde hôş âvâz-ıla

Çünki Nevrûz u Hicâz âgâz ide
Râst savtın Bûselikde sâz ide

Gâh Sipâhanda kıla âhengini
Geh Rehâvîde çala hôş çengini

Vâdinün ucı görindi nâgehân
Çıkdı her kuş yüreginden yüz figân MT B 1495-96 ve 1533-40

Nâdire bir nagme âgâz idicek
Perdelerde sûz-ile sâz idicek

Ol kadar kargâ figân ider-idi
Çagıruban herzeler söyler-idi

Kim bu tûtî çün olur-ıdı melül
Ögine düşmez-idi darb-ı usûl

Karga üni tûtînün âvâzını
Mahv ider-idi vü kamu sâzını MT B 1802-14

Deh-murg'da ise tuti, âlim bir kadı / fakı olduğu iddiasıyla ortaya çıkacak; adaletinden ve âlimliğinden bahsedecek; kerkes ise bir rüşvetçi olması bakımından eleştirecektir:

Çün ki ben bir Tûtîyem şirin-zebân
Murg -ı dânişmend ü 'allâm-ı zamân
…
Kuşlarun üstâdıyam şâbâşlar
Hep yanumda suhtelerdür kuşlar
…
Kâdî-i hakkânîsiyem kuşlarun
Vârisiyem Hazret-i Peygamberün
…
Müdde'înün fevk ü pestin gözlemen
Hakkı gördüm kimse destin gözlemen

Mâl-ı rişvet yimezin kıldum hazer
Ger olursa armagan ola meger
…
Halka rişvetle kılursın ma'mele
Kavl-i za'f-ile virürsin mes'ele

Ma'rifet gönlünde yokdur iy fakı
Sırr-ı subhâne'l-lezi esrâ hakı

Cübbe vü destâr-ile pîrûzsın
Mağzı yok hâ bir kalaylı kozsın

İy niçeler var ki olmışdur fakı
'İlm-i meşrû'at okur bilmez hakı B 325, 330, 344, 354-55 ve 400-403

Bu iki eser dışında da tuti, farklı meslekler etrafında kurulan bağlamlarda yer almıştır. Örneğin, Ahmed Paşa Divanı'nda nazeninsiz şairler aynasız birer tutiye teşbih olunmuş, Enderunlu Vâsıf Divanı'nda yer alan bir tegazzülde ise sevgilinin beni

güllaç satıcısı olarak tanıtılırken, tuti gümüş bendenli sevgiliden ayinecilik öğrenen bir kimse olarak tasavvur edilebilmektedir.

Nâzenînsiz şâ'irin şi'rinde ne lutf ola kim
Söylemez âyinesiz tûtî kelâm-ı şekerin Ahmed Paşa K 19/23

Dinlesinler perde-i sâzı sarîr-i hâmeden
Şeh-levendân böyle garrâ matla'-ı şevk-âveri

Zîb-i bezm-i 'id edince bir şeb ol meh-peykeri
Sâ'im-i hicrânı olduk tâm otuz gün serserî

Bak lisân-ı hâl ile gerd-i lebinde benleri
Çagırır güllâc-fürûşân gibi dûrdan müşterî

Nîm açıldıkça girîbânı nebâtî câmenün
Tûtîye âyinecilik ögredir sîmîn beri

Böyle mestâne hıram etdikçe deyr-i 'işveden
Der-be-der eyler bütün ruhbânı belki derd eri Enderunlu Vâsıf K 14/45-50

Tavus kuşunun Mantıku't-Tayr kurgusunda ön planda yer alma vesilesi tıpkı tuti ve keklik gibi yolculuğa çıkmak istememesidir. Özrü, Cennet kapıcılığı yapmış olması ve zaten bu vesileyle vaktiyle en üst mertebeye erişmiş olmasıdır ki Hüdhüd'ün onu ikna etme çabası aslolanın ev değil ev sahibi olması iletisine dayalı olacaktır:

Geldi tâvus ortaya yüz nâz-ıla
Girdi söze 'izzet ü i'zâz-ıla

Kim dilümi 'özr-ile gönlüm biler
Tanrı'dan firdevs uçmagın diler

Bir zamân uçmak kapuçısı-y-ıdum
Uçmagun bir key tapuçısı-y-ıdum

Nâgeh uçmakdan beni bir hâl-ıla
Sürdürür İblîs yüz bin al-ıla
…
Size eyvân u bize sultân gerek
'Âma lokma 'ârife Lokmân gerek MT B 817-20 ve 38

Deh-murg'da ise tavus bir tüccar olarak tasavvur edilmektedir. O küçük işlerle uğraşmayan doğulu bir tacir olup Mısır'dan şeker getirmektedir ve tüm âlem onun metaından faydalanmaktadır:

Ben hele bu kuşlarun tâvusiyem
Hürmüziyem şarkiyam kâbûsiyem

Hâce-i Bâğdâd bâzârgân-ı Hind
Tâcir-i Rûm u ‘Acem merdân-ı Hind

Şâm ilinden gelmedüm ‘arrâz olam
İllere boncuk satam bezzâz olam

Mısr ilinden gelmişem tâvus-ı ner
Hâce ‘attârem metâ’umdur şeker

Şekkerün kandun nebâtun kâniyem
Bir bezenmiş cevherî dükkâniyem

‘Âleme kıldum metâ’um râyegân
Merd-i korkak eylemez assı ziyân MT B 799-804

Tavus kendini tanıtırken aynı zamanda ticaretin peşin parayla çalışıp vadeyle iş yapmama gibi püf noktaları hakkında bilgiler vermekte, kendinden daha yig olanla pazar yapmamak gibi pazar kültürü / kuralları ve yalan söylememek ve lütuf sahibi olmak gibi pazar ahlakı hakkında nasihatlar etmekte, tasarrufun önemine dair telkinlerde bulunmaktadır:

Nakd-ile bâzâr iden gelsün beri
Va’de-i ferdâya virmez gevheri

Çün bu gün bâzâra geldi bu metâ’
Küllü min ‘ayb ıssınundur her metâ’

Mâyesinden hiç kişi ‘âr itmesün
Kendüden yig-ile bâzâr itmesün

Ger kılursa aldanur ol yirde bu
Ana yüz görür mıyâncılar kamu

Dirler algıl virdügin devletlüdür
Ucı kutludur kumâşı sûdludur

Bir dahı girmez elüne bu bâzâr
Nâ-gehanî sakal altından geçer

Gâfil olma ben sana direm hele
Kalb ucından kesilüpdür ma’mele

Va’de-i ferdâya olmagıl yakın
Va’de bir sevdâ-yı hâmdur key sakın

Halkı iflah eylemez sevdâ-yı hâm
Nakd-i zer kâsid kumâş mâlı harâm

Anlara kim müflis-i bâzârdur
Assıya almak katı düşvârdur

Bil başında sayrudur ma'mûl kuş
Va'de yetmedin olur yoksul kuş

Âlem içre olmaya bundan belâ
Kimseyi bâzârsız itmesün Hudâ

Bize vir anı ki satlıkdur bedel
Nesne virdük dimezüz sensin mahal

Nakd-ı sermâyende yalan söyleme
Akçamuzdan hayr idersin gam yime

İnşa'allâh biz dahı eyi yavuz
Varumuz senden dirîg itmeyevüz

Didiler alup satanlar der-be-der
Bir dizi inciye benzer nakd-ı zer

Dahı şol muhtâc olur geh devlete
Ölçeg-ile ala kileyle sata

Amma tiz kalkar terâzû hak tutan
Kantar-ile alup okkayla satan

Kim edâ itdükce borcın harcınun
Nakdi kömürde gerek demircinün

İmdi harcün sen telef kılma sakın
Hak dimişdür lâ-yuhibbü'l-müsrifîn

Hocalar hânında çok yinmez ta'âm
Sûd-ı dendân bih ki sûd -ı Mısr u Şâm

Bir nasihat dahı kem olmaz dişe
Kîse kîseye kabarmaz girmese

Müflis olup bâğ u bostan satsa er
Assıya almakdan yigdür sad hezâr

Bu düşüp turmakda iy yâr-ı safâ
Kimseyi satlıksuz itmesün Hudâ

Devlet oldur kim ne dir-ise disün
Atılan taşa yapışmazmış yosun

Ger metâ' iltürse bir şehre kişi

Aldanur bâzârı görmeyen kişi

Kıymeti nedür ne bilsün bî-haber
Müşterînün lâfı anı sır satar

Kıymetin evvel varup sormak gerek
Kim satun alur gibi görmek gerek

Kim ne dir-ise disün kahr itmeye
Cemri sözinden kakıyup gitmeye

Her ne kim bulursa ala râygân
Hocalık ana müsellemdür hemân

Kakımak olmaz kişi bâzârda
Lutf ü ihsân-iledür bâzâr da

Ben ki murgam hoca-i Hindüstân
Tâvus-ı kudsı benem ender-cihân

Nakş-ı cevlânum cihânun cânıdur
Niçeler cevlânumun hayrânıdur DM B 805-837

Ancak tavustan sonra söz alan keklik tüccar tavusu bir dolandırıcı olarak değerlendirir. Açgözlülüğünü, bencilliğini, kimseye faydasının dokunmayışını, insafsızlığını ve yalancılığını eleştirir. Ona göre tek yediği faiz olan ve işi gücü diğer kuşları aldatmak olan tavus yumurtanın beyazını satsa sarısını ziyan edecek, Basra bezini Rum'a satmak için zemzemidir diyebilecek, sakat eşeği yügrük at diye satacak kadar sahtekâr bir tacirdir.

Tâvusun çün kim tamâm oldı işi
Keklük aydür dinle bâzergân kuşı

Kem behâyile çürütdi varumı
Başladı kâsid kılur bâzârumı

Müşterîye şöyle söyler kim yalan
Beyzâ alan sarusın eyler ziyân

Dinlemen lâfını bu bed-gevherün
Yügrük atdan geçürür lengin hafun

Vay bu tâ'atdan habersüz mâyesüz
Devlet olur kod buna sermâyesüz

Bu fenâya kim konan göçer revân
Bir ekinlikdür eken biçer hemân

‘Akıbet bed-nâm iderler iy kişi
Hayr u ihsân itmeyen tâcir kuşı
…
Kalduk azıksüz kurutdı vurumuz
Kâsid itdi kıymet-i bâzârumuz
…
Satu bâzâr itdügince basdı bu
Kol kanad komadı bende kesdi bu

Zemzemîdür dir kefen satmag-içün
Basra bizin Rûma iletmek-içün

Cânı ardınca gider her ölçinün
And içer sermâyesidür dir bunun

Şimdi bildük sözi nâ-mevzûn imiş
Arşunından kuyrugı uzun-imiş

Ol kişinün hep yalandur sözleri
Dünyâ-i gaddara doymaz gözleri

Kuşlara a’lâ kılup buyrukların
Çerçi dükkânın düzer kuyrukların

Hep riyâ-y-ımış bunun cem’iyyeti
Mâla tapmışdur ko çeksün zahmeti
…
Çün ki şehr içinde bâzâr başıdur
Ulu kuşdur kethuda kârdaşıdur

Görmesün hergiz gözi dervîşleri
Aldamakdan gayrı bilmez kuşları

Assıyı sermâyeyi ilden tutar
Her metâ’ı ucuz alur kız satar

Zâhir oldı hep ribâdur yidügi
Aldayup kuşları yoksul kıldugı DM B 838-44, 848, 853-59 ve 866-69

Hatta Cennet’te kapıcı iken Şeytan’ın içeri girmesine ve Hz. Âdem ile Havva’nın Cennet’ten çıkarılmasına neden olan da odur:

Bizi Cennetden bu mahrûm eyledi
Yidügümüz zehr-i zakkûm eyledi

Bizi topraga nice kıldı ezel
Cennetün kapucısıymış bu ezel

Âdem atamuz olurken anda sag
Gel dimiş İblîse bu virmiş otag

Beklemedi kapuyı bu bed nihâd
Girdi şeytân cennete kopdı fesâd DM B 872-75[248]

Mantıku't-Tayr'da kibirli bir sarraf olarak mevcut durumunu korumak isteyen ve bu yüzden de Simurg'a vasıl olma yolculuğuna çıkmayı göze alamayan kuşlardan bir diğeri kebk / kekliktir.

Kânlar üstinde gün uzun gezerem
Dem-be-dem gevher hisâbın yazaram

Yüz hazîne gevherüm artuk ola
Yüz direm ben illâ dahı çok ola

Kân 'amellerin kamu ben dutaram
Cevherîlere güher ben sataram

Kanda Sîmurga ire keklik meger
Geze kânlarda vü isteye güher

Bunca kân üstinde kim keklik öter
Bir güher bulur-ısa ana yeter

Keklige ol yig ki cevherler dire
Yohsa keklik kanda sîmurga ire
…
Benvenin şimdi ki mîrgânlık dutan
Benden artuk kimse yok cevher satan MT B 1434-39 ve 43

Deh-murg'daki keklik ise köylü âdem sanatıyla uğraşan bir çiftçi / kişt-kâr olarak tasavvur edilmiştir. Söze tüccarlık eden tavusu yumurtanın beyazını satsa sarısını ziyan etmeyen, sakat eşeği yügrük at diye satan sahtekâr bir tacir olarak değerlendirerek başladıktan sonra kendini tanıtmaya başlar. Helal ekmeğin peşinde koştuğundan, işinin ne denli güç olduğundan, toprağı işlemenin ehemmiyetinden bahsedip toprakla ilgilenen kimselerin kıtlık çekmeyeceğinden bahseder:

Ben dahı keklik kuşıyam devletüm
Köyli âdem san'atıdur san'atum

Kuşlar ortasında bir ekinciyem
Ma'nide cümle cihânun genciyem

Oguz oglanlarıyüz dihkâniyüz

[248] Tavusun cennet kapıcılığı mesleğiyle ilgili Deh-murg dışında değinmeler de vardır:
Bâğ-ı hüsn içre tutar zülfi 'asâ kıldı meger
Yine tâvûsı Hüdâ cennete derbân-şekil Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 122/3

Tarla vü ekin biçen oglanıyuz

Murg-ı mü'min sâdıkam bir ümmi kuş
Kekligem dihkâniyem 'âlemde hoş

Kârumuz etmek getürmekdür helâl
Bizlerüz murg-ı ra'iyyet her-be-hâl

İşlürümüz arpa vü bugday 'ades
Biz helâl etmekliyüz 'âlemde bes

Biz de Hak Tanrıyı bir diyendenüz
Sa'y-i bâzû-y-ile nân yiyendenüz
…
Gerçi toprak kân zahmetdür katı
Lîk yirdür Âdemimin devleti

Atalardan didiler toprak kazan
Atasından onmadukdur çift-bozan

Her kimim kim olsa çiftlik yirleri
Ol cihânda görmeye kıtlıkları

Pâre-ı hâke kimün k'irdi eli
Kişt-kâriyle dil-âsâdur bili

Karnı aç olmaz gözünden toyanun
Gözleri toymaz bâzârdan yiyenün
…
Kişt-kârî olmayanlar giderek
'Âkıbet hırmen-gedâ olmak gerek

Dünyenün milkinde dervîşlerdenüz
Şol güneşlerde yatan kuşlardanuz

Rızkumuz virdi Hudâ çün kazmadan
Gönlümüz renc oldı toprak kazmadan

Turdı bir etmek kazandı bîşever
Devlet olan âdemi 'âlem sever

Pes kişi çekmek gerek dâyim emek
Çün emeksüz dünyede olmaz yimek DM B 902-908, 916-20 ve 924-28

Devam eden dizelerde bu kez leylek devreye girer ki onun eleştiri konusu ekinci keklik olacaktır. Ona göre keklik / ekinci; cimri, akılsız ve hoyrat bir kimsedir. Ayrıca kazandığının vergisini de ödememektedir.

Çün ki Keklik kıldı bu da'vâyı fâş

Kûşeden Legleg dahı kaldurdı baş

Keklik eyle diyicek Legleg hemân
Aydür iy murg-ı hayâsuz kaltabân

İmdi iy kuş tan mı var ırgatlıga
Ne virürler dâyimâ hoyratlıga

Hâ çeküp bir lokma nân içün emek
Dünyede toyınca yimezsin yimek

Dirlik âdemde buyısa yaz güz
'Işka denşürdük biz andan fâriguz

Var bu söz gavgâsın ortadan götür
Çün götürdün hırmeni 'öşrin getür

Al beri çift akçesin lâf it yiter
Yohsa bir gün uş avân varan tutar

Hep alur resmün bâcun harâcunı
Bir ra'iyyetsin edâ kıl borcunı
…
Çünki sen ekdün götürdün hırmeni
N'eyledün 'öşrin kim anmazsun beni

Arpa bugday saçana urdun kürek
Dâne dâne dervîşe yemlik gerek

İncidüp halkı dil-âzâr eyleme
Kardaşum köy kethüdâsıdur dime

Tağda bir köy kethüdâsısın hele
Biz dahi geldük size hırmen geze

Çün ki bu kuşlarda bir çobânsın
'Aklı yok fellâh-ı Türkistânsın

Tağ Süleymânısın iy orman kuşı
Bir ekin düşmânısın hırmen kuşı

Kuşlar ortasında keklik kuşısın
Köyde uçmış bir ekinci kişisin DM B 938-45 ve 960-66

Mantıku't-Tayr'da baykuşun Hüdhüd'e yolculuğa çıkmak istemeyişine dair özrü hazinesini bırakmak istememesidir ancak Hüdhüd dünya malının geçiciliğine dair telkinlerde bulunarak onu da ikna edecektir:

Geldi baykuş dahı bir viraâneden

Kim füsûnı anladuk efsâneden

Anun-ıçun yirümüz vîrânedür
Kim cihân efsûnları efsânedür

‘Akl kanda bulına divânede
Genc olmaya meger vîrânede

Genc ‘ışkı beni komaz kim gidem
Yohsa bir vîrânede sor kim n’idem

Bir harâb içinde gördüm bunca renc
Kim meger hâsıl kılam bir dürlü genç

Çün halâyıkdan götürdüm rencümi
Hem ümîdüm var ki görem gencümi

İrmeye sîmurga baykuş renc-ile
Baykuşa ol yig dürişe genc-ile

Yolda yüz bin dürlü rence irişem
Râhat ol-durur ki gence irişem

Genc-ile vîrâneyi terk itmeyem
Genci koyup Kûh-ı Kaf’a gitmeyem

Genc-ile endîşe vü bî-genc gam
Genc-ile yig gussa vü endîşe hem

Çünki altunsuz kişi yüz gam bula
Altun-ıla gam yir-ise yig ola

Hüdhüd eydür gence sen aldanmagıl
Genci sana bâkî kala sanmagıl MT B 1464-78

Deh-murg’daki baykuş ise bir sufi olarak tavsif edilmektedir. Baykuş tanıtımında kendini aynı zamanda bir sarraf olarak da nitelendirecektir. Ondan sonra söz alan karga ise baykuşu / sufileri eleştirerek cev-füruş ve gendüm-nüma yakıştırmalarıyla onları içi boş hırkalar olarak değerlendirir:

Çün ki ben bir şeyh-i kâmil sâfiyem
Âdemîler kalbinün sarrâfiyem DM B 183

Aydür iy gendüm-nümâ vü cev-fürûş
Şekl ü sûret hırkalarsız içi boş DM B 213

Bu iki eser dışında da baykuşun meslekler bağlamında rol aldığı görülmektedir. Örneğin dünya malıyla gururlanan haceler viranelerde hazine bekleyen baykuşlar

olarak değerlendirilmiş ve dünya dedikleri viranenin pek çok baykuş uçurduğu söylenerek dünya malının geçiciliği vurgulanmıştır.

Mâle magrûr olma ey hâce ki bu dünyâ diyen
Sencileyin nice baykuş uçuran vîrânedür Necâtî G 60/4

Tüm kuşlar içerisinde meslekler bağlamında bir hirfet ehli olarak en çok ele alınan tür bülbüldür. İncelenen şiir metinleri boyunca bülbülün muganni / gazelhan / na'than / perde-sera / sazende, rakkas ve mutrib gibi gösteri ve eğlence hizmetleriyle ilgili meslekler ve hatip, müezzin, mukri, müfessir, okuyucu gibi din hizmetleriyle ilgili meslekler başta olmak üzere, hace, dellal, bağban, şarih, terceman, micmerdar, maşıta gibi birçok işle irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Yine bülbül bir avare ya da soyut bir anlamla dert ustası olarak da yansıtılabilmiştir.

Bülbülün en sık benzeştirildiği meslek alanı güzel sesiyle biteviye şakıması dolayısıyla gazelhan, muganni, na'than, perde-sera, sazende / mutrib, hanende; gibi hatîb, müezzin, mukri, okuyucu, dellal, terceman gibi sesle icra edilen / müzikal mesleklerdir. Örneğin Bâkî, kendisi ile bülbülü özdeşleştirip sevgilinin yanağının vasfından söz eden kendini mecliste gül için gazelhanlık eden bülbülle eş değer görmektedir. Fuzûlî ise tevhid kasidesinin bahariye nesibinde baharın gelişiyle beraber tabiattaki canlanmayı anlatırken kumru ile beraber bülbülü bir muganni olarak resmetmektedir:

Okusun vasf-ı ruh-ı yâr ile Bâkî şi'rin
Bülbül-i gülşeni meclisde gazel-hân idelüm Bâkî G 323/5

Anâdil etdi beyân-i merâtib-i nagamât
Kumâri oldu terâne-keş ü sürûd-serâ Fuzûlî K 1/8

Bülbülün musiki sanatı hususundaki üstatlığı o kertededir ki nagmeleri dil-keş avazı bülenttir. Hatta gülşendeki diğer kuşlar ve dahi gül ondan ilm-i edvâr talim etmektedir:

Dinleyüp bülbül-i gülzârı begendüm
Yahyâ nagmeler dil-keş ü ber-kâ'ide âvâz bülend Şeyhülislâm Yahyâ G 41/5

Görüp dûd-ı derûnun halka halka bülbül-i zârın
Hevâdan öğrenir murgân-ı gülşen 'ilm-i edvârı Nef'î K 50/17

Olmak için mutrib-i bezmi tutup bir dâ'ire
Öğrenir her subh bülbülden fen-i edvâr gül Fuzûlî K 9/46

Kadı Burhâneddin ise perde-sera sözcüğünü cinaslı kullanmış, bülbülü perde-sera / şarkıcı olarak nitelerken kendinin perde-serada / çadırda inlediğinden bahsetmiştir:

Bir perde-serâda nola ger inileyem ben
Ki bülbül-i dîvâne dahı perde-serâdur Kadı Buraneddin G 100/3[249]

Nâbî, bülbülü bahar geldiğinde na't-hanlık eden bir zat olarak değerlendirip bahar bulutlarının da ona inciler saçtığı bilgisini verirken Nef'i onu bir goncanın yakasını yırtmasına neden olan bir nagme-sera olarak vasıflandırmaktadır.

Dürler nisâr ider serine ebr-i nev-bahâr
Oldukca na't-hân-ı çemen 'andelibler Nâbî G 129/4

Açılıp gonca n'ola çâk-ı girîbân etse
Andelîbân-ı çemen nagme-serây oldu yine Nef'î G 107/4

Nef'i bir gazelini methederken yine bülbülü anmakta ve bu güzel gazelin taksimini yapmanın nevruzun mutrib bülbülüne yaraşacağını ifade etmektedir.

Nef'î yaraşır bu gazeli eylese taksîm
Bülbül gibi bir mutrib-i mu'ciz-dem-i nevrûz Nef'î G 45/5

Deh-murg'un sembol kuşlarından biri olan bülbül burada da yine bir sazende ve guyende olarak tasavvur edilmektedir. Bülbül kendini tanıtırken bu meslekteki üstatlığını şu fahr ifadeleriyle beyan etmektedir.

Ben ki bu 'âlemde bir hoş bülbülem
'Arif ü sâzende yâr ehl-i dilem

[249] Benzer bir kullanım Cemşîd ü Hûrşîd'te Cemşîd'in birgün bir gülşene yolunun düştüğü ve orada şahit olduğu bezmin tasvir edildiği fasılda da söz konusudur:
Diledi kim vara baga otura
Mey ide nûş kayguyı götüre

Şeh-içün buldılar bir tâze gül-şen
Gül ü lâle çırâgı-y-ıla rûşen

Orada dutdılar perde-serâyî
Bülbüldi anun perde-serâyı

Dil uzatmış senâ iderdi süsen
Benefşe gûş olmışdı ser ü ten

Tolu mutribler-idi şâhid-i şeng
Rebâb u cûd-ıdı vü hem ney ü çeng

Muganni çün düzerdi nagme-i cûd
Düşerdi sûza cânlar şöyle kim 'ûd CH B 465-70

Murg-ı şeh sâzendeyem ben bî-nevâ
Merdüm-i gûyendeyem murg-ı nevâ
…
Çün ‘Irâkîyem Çehâr-yâr gibi
Pür-hakîkîyem mecazîler gibi

Yirde gökde ol Hudâyı birledüm
Hem dügâhı ol segâhda söyledüm

‘Âdet-i çâr-pâreden gördüm üsûl
Her makam üstinde üstâdumdur ol DM B 477-78 ve 485-87

Bülbülün musikişinaslığından sonra özdeş kılındığı bir diğer meslek kolu yine güzel sesiyle dinleyenleri etkilemesi ve güle çok dil dökmesi gibi nedenlerden ötürü hatipliktir. Örneğin, kasidelerin bahariye nesiplerinde gül-bünleri minder eyleyen ya da bir camiye teşbih olunan gülşende hutbe okumakta olan bir hatiptir:

Anâdil hatibine gül-bün menâbir
Şikûfe sipâhına gül-zâr muhayyem Fuzûlî K 27/7

Minber-i şâh-ı gül üstinde hatîb-i ‘andelîb
Hutbe-i tahsîn okur Şâh-ı zafer-yâb üstine Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 5/8

Olup bu faslda gülşen nümûne-i câmi’
Okur menâbir-i gülşende hutbe bülbül-i zâr Nâbî K 10 / 9

Bülbülün hutbe okuyuculuğu dışında din adamlığı ya da dinle ilgili bir mesleğin icracısı olarak çizildiği başka dizelere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda o, bir tegazzülde servi minareli çiçek camisinin mukrisi, bahar mevsiminde mahfilde nagme dizen bir hafız, servi minaresinde ezan okuyan bir müezzindir:

Gül cami olupdurur ey gonca leb çemen
Mukrîdür anda bülbül-i şeydâ menâr serv Hayâlî K 11/9

Döner bir hâfız-ı mahfil-nişîn-i nagme perdâza
Ser-âgâz-ı nevâ etdikçe bülbül âşyân üzre Nef’î K 6/14

Mü’ezzin-i çemene nukre virmese şebnem
Çıkup minâre-i serv üstine ezân mı virür

Niçün terennümine harf atar te’emmülsüz
Gelû-yı bülbüle ta’yîni bâgbân mı virür Sâbit G 131/4-5

Bülbülün ses / musiki üstatlığı ve din adamlığı dışında ilişkilendirildiği diğer meslek kollarından tespit edilen en dikkat çekici bağlamlar şu şekilde nazmedilmiştir:

Diken yarasından âşığın neler çektiğine kefil olan bülbülün bağbanlığı:

Hâr zahmından neler çekdügümi gülzârda
Bâgbân-ı bülbül-i giryâne söylen söylesün Bâkî G 395/4

Çemen çocuklarına Mantıku't-Tayr okutan bülbülün haceliği:

Mantıku't-Tayr okutur bülbül çemen eftâline
Şerh eder her faslin anın nitekim Attâr gül Hayâlî K 12/4

Gülün, güzelliğini satmak için görevlendirdiği bülbülün dellallığı:

Bülbüli dellâl ider gül hüsnini satmag içün
Çârsû-yı gülşen içre gör ne sûdâdur yine Necâtî K 26/5

Bağın bekârlarına bülbülün maşıtalığı:

Gülşende hüsn-i şâhid-i hulkın beyân idüp
Ebkâr-ı bâga mâşıta-kâr oldı 'andelîb Sâbit G 3/12

Gülün çerağı yandıkça pervane gibi onun etrafında yanarak dönenen bülbülün rakkaslığı ve çemenin dilsizlerinin hâllerini güle arz etmelerinde bülbülün tercemanlığı:

Çerâg-ı gonce oldukça fürûzân
Olur pervâne-veş raksân u sûzân Şeyh Gâlib D M 3/7

Bî-zebânân-ı çemen hâlini eyler güle 'arz
Tercemân cümlesine bülbül-i pâkîze-makâl Şeyhülislâm Yahyâ G 255/4

Son olarak bülbülle ilgili zikredilen bir meslek türünden daha bahsetmek gerekir ki bu meslek adı pek bilinen bir isme sahip değildir. Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde geçen bu meslek adı düğüne davet yapan kimse anlamındaki okuyuculuktur. Buna göre gül, goncasını sünnet ettirmek ister, bütün çiçekler toplanır. Cûlar o surun su koyucusu iken bülbül de okuyucusudur:

Gül ider goncesine kasd-ı hıtân
Derilür bezmine şükûfe hemân

Olur sûra bülbül okuyıcı
Cûlar akça başına su koyıcı GAS B 27-28

Başta Mantıku't-Tayr ve Deh-murg olmak üzere incelenen eserlerde diğer kuş türlerinin hangi mesleklerle ilişkilendirildiğiyle ilgili şu tespitler yapılmıştır: Örneğin, Deh-murg'da karga kendini tanıtırken birçok meslekle ilişkisi olduğuna dair atıf veya

imalarda bulunmaktadır. O; şair, kıssahan, remmal, mezarcı ve kayyum gibi unvanlara sahiptir:

Ben hele bir yâr-ı nâzük kargayam
Ma'rifet yolında bat-sat yorgayam

Kuşlarun merdânesiyem ben fakîr
Kıssa-hânem şâ'irem san'at-kesîr

Da'vet-i cinden remilden kıssadan
Hep sunılmışdur nasîbüm hisseden

Da'vetüm hak fâlum ucuzdur benüm
Şi'r ile kıssam ha bir tuzdur benüm

Her kemâlat-ile kâmil olmışam
'İlm-i nârencâtı dahı bilmişem
…
İlm-i cüz'iyyâtumun oranı yok
Bir-zarâfet kânıyam noksânı yok

'İlm-i cüz'inün bu gün üstâdıyam
Kuşlarun reşşâdıyam şeyyâdıyam
…
Dil-rübâlar cem'inün 'uşşâkıyam
Kuşlarun remmâlıyam dakkâkıyam

Murg-ı sâfiyem bürâzer zer gibi
Tuzıyam her sohbetün sükker gibi

Murg-ı şehristâniyem bir pehlevân
Kargalar içinde kayyûm-ı cihân

Bir görün şol Bayguşı der-mândeyi
Köy kuşı sanmış meger ben bendeyi

Eyle sanman ben gedâ Bâğdâdiyem
Âdem oglı Kâbilün üstâdıyem

Ol bana kalû belâdan yârdur
Katı çok üstinde hakkum vardur

Anda kim kardaşını öldürdi ol
Defn-i hâk itmekde benden gördi yol DM B 254-58, 262-63, 275-81

Tutinin onu eleştirdiği dizelerde de yine kargaya sabun uğrısı, macun uğrısı, dizdar, ayyar, pazar uğrısı, sahir, rakkas, dellal, kimyager, şair, remmal şeklinde birçok mesleki yakıştırma yapılmaktadır:

Karga çün germ oldı bu hengâmede
Tûtî andan cüst imiş efsânede

Eydur iy ‘ayyâr sâbun ugrısı
Fitne bâzârında ma’cûn ugrısı

Kuşlarun şeytânısun ‘ayyârısun
Her yıkılmış kal’anun diz-dârısun

Komadın altındasın her bir taşun
Koymadın işküftesisin her işün

Âlet-i hengâmesin bâzâr lâğ
Karga-i gammâzsın şeytân zâğ

Sihr ile efsûn iledür ‘âdetün
Onmaduklar san’atıdur san’atun

Ratb u yâbis bir nice kavl ü mesel
Hârc idersin bî-münâsib bî-mahal

Dirme çatma Karga-i karbâtsun
Ya’nî kuşlar aydalar üstâdsın

San’atun çok devletün kem kâsdür
Ellerün defdür dilün rakkâsdur

Reml idersin div direrin da’veti
Nekbetîsin nekbetîsin nekbetî

Pür-yalansun iy hâr-ı deccâl kuş
Geh şer dellâlı geh remmâl kuş

Kimyâger karga-i nerrâdsın
Altunı tûc itmede üstâdsın

Halk içinde nâmınu kuldun dagal
Gel hevâyile hevesden vaz gel
…
Çün kebûter avlamakdur zâğ işi
Hîle-bâzun hergiz olmaz sağ işi

Ehl-i ‘ilmün hep bular kim ‘ârıdur
Şi’r eyitmek onmaduklar kârıdur
…
Kande bir onmaduk olsa serserî
Kâr-ı o remmâlîdür yâ şa’irî DM B 292-304, 307-308 ve 318

Yine Deh-murg kahramanlarından bir kalenderi derviş olan kerkes ise kendini bir ışkbaz olarak takdim etmekteyken kırlangıç bi rilm-i takvim üstadı / müneccim, leylek

ise insanlara başta namaz kılmak olmak üzere dini öğretmeyi gaye edinen bir din adamıdır:

Kırlaguç dirler bana şâdem bu gün
‘İlm-i takvîm ile üstâdem bu gün

Sen eger bir kuş isen hikmet-fürûz
Biz dahi murg-ı müneccimlerdenüz
…
Laklak-ı bostân-ı Hindûstâniyem
Bir namâz mahmad kişi hakkâniyem
…
Kesmek içün bî-namâzlar rîşini
Ögredem benzer namâzun bişini

Bî-namâzın kuşların teftîş içün
Bilmeyen âdemlere bir iş içün
…
Emr ü nehyin ‘arz idüp peygamberün
Sizlere geldüm namâz içün görün

Ben sizi elbetde kaldursam gerek
Bilmeyen insâna bildürsem gerek DM B 673-74, 977, 982-83, 989-90

Mantıkut-Tayr’da ise mesleklerle ilişkilendirilmeleri bakımından şahbaz ve kaknüsten de bahsedilmelidir. Nitekim hüdhüdün şahbaza cevabı faslında şahbaz bir cellat olarak tasvir edilirken ölümden korkan bir kuşa hüdhüdün cevaplar vermesinin ardından telkinlerini / kıssaya dönüştürme özelliğiyle anlattığı destanda kaknüsün bir musıkişinas olarak takdim edildiği görülmektedir ki onun öldükten sonra küllerinden yeniden doğuşundan hareketle ölüm kavramı, ölümün kaçınılmazlığı, dünyanın geçiciliği, ölümün bir bitiş olmadığı vurgusu ele alınmaktadır:

Bir gönül sıyan kim îmândan çıkar
Eyle dut kim Kâ’be’yi yüz kez yıkar

Anda kim sîmurgun işi dâd ola
Togan ol ortada bir cellâd ola

Şeh katında sen eger cellâd-ısan
Dünyâda bir zâlim-i bî-dâd-ısan

Biz dilerüz kim vezîri olavuz
‘Adl-ıla bir câh u mansıb bulavuz

Gönlün âvâzı sana nâsâz ola
Seni sîmurg avlar-ısa az ola

…
Kaknüs adlu bir ulu kuş dilsitân
Vardur anun mevzi'i Hindûsitân

Burnı uzun u delükleri üküş
Burnı üstindedür üni ança hoş

Sözi hûb u nagmaları sâz-ıla
Perdelerde ol latîf âvâz-ıla

Öticek kim mât olur yüz erganûn
Degme delükden çıkar yüz dürlü ün

Mûsikî tasnîf iden âvâzını
Andan ögrenür her bir sâzını

Çüfti yokdur yalunuz bir kuş-durur
Yavlak üni dil-firîb ü hoş-durur

Çün Sipehândan düze âvâzını
İrgüre Nevrûz'a her bir sâzını

Geh Hicâz'un perdesin sâz eyleye
Bûselik'de nagme âgâz eyleye

Geh Rehâvî perdesin âgâz ide
Geh 'Irak'un perdesini sâz ide

Geh Dügâh u Çârkârha irişe
Geh Hüseynî perdesinde dürişe

Gâh Zîrefgende sâzını kıla Râst
Geh Hisârun perdesini kıla râst MT B 3111-18 ve 3814-24

Kuşların meslekleri bahsinde değinilecek son türler güvercin ve kumrudur. Bu kuşlardan kumrular tıpkı bülbül gibi daha çok hanende olarak tasavvur edilirken güvercinlerle ilgili ele alınan metinlerde tespit edilen mesleki kategori pasbanlıktır. Örneğin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'ndeki bahariyenin bir beytinde baharın gelişiyle kumrunun rast makamından dem vurduğu ve suların kusursuz bir nakşa başladıkları bildirilmekte, Leylâ vü Mecnûn'da ise avare Mecnûn'un güvercinle tanışmasın ve onu kendine pasban edinmesinden bahsolunmaktadır:

Kumrı okurdı serv-i revândan makâm-ı râst
Âgâz-ı nakş iderdi sular bî-kusûr u kâst GAS B 168

Başında olup şeb âşiyânı
Gündüzler olurdı pasbânı

Zâtında görüp nişâne-i hayr
Hem vahş mûti' oldı hem tayr LM B 1212

4.2.2.2.2.2.2. Böcekler

Klasik Türk şiirinde kuşlardan sonra kendilerine bir mesleğin izafe olunduğu bir diğer tür böceklerdir. Bu bağlamda pervane, meges, örümcek, karınca ve ipek böceğinin bir meslek erbabı olarak vasıflandırıldığı tespit edilmiştir. Örneğin pervane mumun tercümanı olduğundan beri gönül aşk ateşinde yanmakta ya da pervane odlara yanmayı meslek edinmekte, karınca ise Hz. Süleyman'ın menkıbesine telmihle Kanuni'nin ihsan harmanının dane-çini olmaktadır:

Dil 'ışk odına yandugı rûşen olup-durur
Pervâne olalı arada tercemân-ı şem Cem Sultan G 161/20

Dîde-i huffâş görmez âfitâbun nûrunu
Oldu her pervânenin odlara yanmak pîşesi Hayâlî G 568/4

Karınca hırmen-i ihsânının çün dâne-çînidir
Nola şemşîrinin olursa vahş u tayr mihmânı Hayâlî K 21/14

Pervane'nin hemen daima ateş ve mumla beraber anılması gibi karınca'nın Hz. Süleyman ile birlikte ele alınması örneği de hayli fazladır. Örneğin, karıncanın bu bağlamda irtibatlı kılındığı bir başka mesleki yakıştırmada Süleyman-ı zamandan alınan bir nâmedeki hattın güzelliği övülürken şeker üzerindeki karınca askeri gibi olduğu belirtilmektedir:

Hat degüldür belki bir âyînedür mektûb-ı yâr
Görünen anda sevâd-ı 'ayn-ı 'âşıkdur 'ayân

Şekkere konmış karınca leşkeridür fi'l-mesel
Nâmede hatt-ı şerîfün ey Süleymân-ı zamân Taşlıcalı Yahyâ G 301/4

Megese, örümceğe ve ipek böceğine gelince, Nedîm megesi gül satıcıları çarşısında bir şeh-bender olarak tasavvur ederken Şeyhî ise bir tevhid kasidesinde Allah'ın büyüklüğünü varlık âlemindeki mucizelerle anlatırken örümceği nessac, ipek böceğini gazzal şeklinde nitelendirmektedir. Yine Şeyhî, bu kez Hüsrev ü Şîrîn'inin benzer iletili tevhid faslında Allah'ın, kudretiyle hüdhüdü casus, örümceği perde-dar ettiği bilgisini vermektedir ki Mantıku't-Tayr'da da peygamber mucizeleri bahsinde örümcek bir perde-dar hüviyetinde değerlendirilmektedir:

Gülşeninden geçse bir takrîb ile tâ haşr olur
Çârşû-yı gül-fürûşânın meges şeh-benderi Nedîm K 5/35

İnâyetinden anun ankebûttur nessâc
Kerâmetinden anun kirm-i pîledir gazzâl Şeyhî K 3/35

Geh ider ‘ankebûtı perde-dâr ol
Geh eyler hüdhüdi câsûs-ı kâr ol HŞ B 57

Kim ‘asâyı ejdehâ eyler biri
Taş parasını deve eyler biri

Biri ayı barmagı-y-ıla yarar
Biri oda girüben reyhân direr

‘Ankebût oldı evinde perde-dâr
Söyler ana hôş dil-ile sûsmâr MT B 3989-91

4.2.2.2.2.2.3. Yabaniler-Yırtıcılar

İçerik taraması yapılan metinlerde kuş türleri hariç tutulmak üzere çoğu yırtıcı yabani hayvanlar kategorisinden gürg, tilki, yılan ve ahunun birer hirfet ehli olarak tasavvur edildiği görülmüştür. Buna göre gürg, Kanuni’nin ya da Fazıl Ahmed Paşa’nın adil devrinde pençesini tarak eyleyerek koyunun yününü tarayan veya koyunun hoş geldin dediği bir çobandır:

Gûsfendi adlin eyyâmında bulsa bî-şûbân
Şâne eyler mûyuna ser-pençesin gürg-i gurîn Hayâlî K 23/25

Gûsfendânın edip sâha-i ‘adlinde be-pîş
Gürk-i hûn-hâre der isterse şûbân hôş geldin Nâ’ilî K 27/10

Adil yönetim vurgulu başka beyitlerde yılan üzerinden de bir kurgu oluşturulabilmektedir. Örneğin, Kanuni devrinde adalet, öyle güçlü bir düzeydedir ki somut bir hâle bürünerek, bir hâris hüviyetiyle yılanı serçe yuvasına nigâhban tayin etmiştir. Yine Damad İbrahim Paşa yönetiminin adil günlerinde yılan bu kez bülbül yuvasına bekçi olmuştur:

Sensin ol Şâh-ı hümâyûn fer ki ‘adlin hârisi
Mârı güncişk âşiyânına nigâh-bân eyledi Hayâlî K 17/16

Sen ol hidîv-i cihânsın kim ahd-i lütfunda
Nigâh-bânlık eder âşiyân-ı bülbüle mâr Nedîm K 7/48

Yırtıcı hayvanların meslekleriyle ilgili olarak değineceğimiz bir başka örnek tilkinin kethüdalığıdır. Sünbülzâde Vehbî, Recep Paşa'yı Sultan Mustafa'ya şikâyet ettiği bir şiirinde tilkinin hileler kapısında kethuda olduğundan bahsetmektedir.

'Aceb mi ben de bû mâh-ı recebde şekve eylersem
Dü destimle tutup şâhâ 'inân-ı 'adl ü ihsânı

Hıyel bâbında gûyâ kethüdâ-yı bâbı rûbehdir
Rüsûm-ı hâb-ı hargûşu firîb-âmûz-ı Sâsânî Sünbülzâde Vehbî K 5/46-47

Klasik Türk şiirinin önemli figülerinden biri olup sevgilinin biteviye teşbih olunduğu ahunun da zaman zaman bir mesleğin erbabı olarak hayal edildiği görülmektedir. Örneğin, Leylâ vü Mecnûn'da avare Mecnûn, tuzak kurarak bir ahu yakalamış olan bir avcıyla yakaladığı ahuyu bırakması için pazarlık edip ahuyu kurtardıktan sonra ondan kendisine çölde rehber olmasını teklif etmekte ahu da bu teklifi kabul etmektedir:

Ey sebze-i cûy-bâr-ı vahşet
Ra'nâ-semen-i bahâr-ı vahşet

Tenhâ koyma men-i zebûnu
Olgıl bana deşt reh-numûnu
…
Çün ol beşeriyyetin unutdu
Âhû hem anınla üns tutdu LM B 1138-39 ve 46

4.2.2.2.2.2.4. Evciller

Bazı kuş türleri dışındaki evcil hayvanların birer meslek ehli olarak takdim edilmesine bakıldığında atın ön plana çıktığı görülmektedir. Sultan Murad'ın Mercan isimli atının Nef'inin gözünde bir kıl başında dahi cevlan edebilecek mahir bir rakkas olarak canlandırılması, Fazıl Ahmed Paşa'nın atının Neşâtî'nin hayal dünyasında düşman kanı içinde şinaverlik ederken resmedilmesi ya da Nev'î'nin kaybettiği atı yerine bir at ricasında bulunmak üzere Reisülküttab Hamza Beg'e yazdığı kasidede eski atını bir kurtuluş rehberi olarak değerlendirmesi bu noktada zikredilmesi gereken birkaç örnektir.

İstese bu da eder bir ser-i mûda cevlân
Belki rakkâslık etmekde olur ahyânâ Nef'î K 18/16

Dest-i zaferle rahşuna ur dâ'ima hînâ
İtsün ko hûn-ı düşmen içinde şinâverî Neşâtî K 16/6

Sûretde at u ma’nîde Âb-ı hayât idi
Zulmetde Hızra olur-idi rehber-i necât Nev’î K 7/4

Son olarak, bir hayvanın bir mesleğe izafesi olunmasının aksine bir meslek erbabının bir hayvana özdeş kılınması durumunun da daha az olmakla beraber örneklerinin mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Nev’î’nin bir terane eylemesini istediği mutrible ehl-i aşka safa verdiğini iddia ettiği meges kanadından çıkan seda arasında bir koşutluk kurması ya da Yahyâ Bey’in bir fahriyesinde ne zamanki kalemini gazel denizinde söyletse diğer şairlerin balık gibi sessiz kaldıklarını ifade etmesi bu minvalde nazma çekilen söylemlerdir:

Terâne eyle hat u hâli vasfın ey mutrib
Ki ehl-i ‘aşka safâdur sadâ-yı perr-i mekes Nev’î G 196

Sükût ider şu’arâ mâhî gibi ey Yahyâ
Kaçan ki hâmemi bahr-i gazelde söyletsem Taşlıcalı Yahyâ G 268/5

Ayrıca bu tür mecaza dayalı söylemler dışında reel düzlemde de bir hayvanın her hangi bir hünerdeki maharetinden bahsolunabilmektedir. Örneğin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nin türlü hünerlerin sergilenmesinden bahsolunan bir faslında bir kedinin rismanbazlık maharetini ne denli ustalıkla sergilediği şu müşahit dizelerle anlatılmaktadır:

Bu dahi bir garîb nâdiredür
İşiden dir muhâl hâtıradur

Geldi bir kâr-hâne-i kûçek
Kurılup herkes anda eyledi şek

Devr idüp kâr-gâh-ı cân-bâzı
Oldı bir gürbe rismân-bâzî

Yürüdi geh ağaç ayag üzre
Çıkdı geh pâye-i çerâg üzre GAS B 2000-2003

4.2.2.2.2.3. Doğa Olayları

Klasik Türk şiirinde meslekler konusunun alt başlıklarından bir diğeri somut-cansız varlıklar sınıfında yer alan doğa olaylarıdır. Başta rüzgâr, bulut, mevsimler ve günün vakitleri olmak üzere birçok tabii olayın klasik Türk şiiri dizelerinde türlü bağlamlarda birer mesleki unvanla beraber anıldığı görülmektedir:

4.2.2.2.2.3.1. Rüzgâr

Tabiat olayları ile meslekler arasındaki irtibat bakımından klasik Türk şiirinin en sık atıfta bulunduğu içerik unsuru, muhtelif hava hareketleridir.[250] Havanın türlü hâlleri içerisinde ise gerek meslekler ilişkilendirilme oranı gerekse temsil ettiği mesleki çeşitlilik bakımından en güçlü paydaş, rüzgâr / saba / bad'dır. Nitekim incelenen metinlerde rüzgârın: Ferrâş, nakkaş, yağmacı, maşıta, zerkub, ateşbaz, reyhancı / attar, mutrib, sürmeci, sahir / efsuncu, bağban, haberci / peyk, kâtip, esir taciri, rehber, hattat, elçi, casus, nessac, çiçekçibaşı, ruşenger, hırsız, avcı, vergi tahsildarı, vekilharc, sermayedar, şarkıcı, hace, seyyah, dellal, tamirci, galiy-sa, hallaç, şahne, tabip, eşkıya / rehzen, müfessir, sünnetçi, serheng, haddad, derzi şeklinde kırk dolayında farklı mesleki alanla özdeşleştirildiği tespit edilmiştir. Tüm bu uğraş alanları içinde ise en sık irtibat ferraşlık, attarlık, peyklik ve meşşatalık ile kurulmaktadır.

Rüzgârın ferraşlığı hususunda oluşturulan bahariye tablolarından birinde o, çemen hanına yükü bahar olan bir kâfile kondurmasıyla ele alınırken bir diğerinde sevgilinin eşiğini pak ederken âşığın gözüne yaşı andırır, başka bir kurguda ise nevruz gelidiğinde servinin gölgesini süpürge eyleyip gülşeni hub eylemek işiyle meşguldür:

Yine ferrâş-ı sabâ sahn-ı ribât-ı çemene
Geldi bir kâfile kondurdı yüki cümle bahâr Bâkî K 18/4

Bâd eşigin pâk ederken çeşmime yaş andırır
Her dem âb-efşânlıgı sakkâya ferrâş andırır Ahmed Paşa G 82/1

Gel kim açıldı çiçekler seyr-i gülşen hûbdur

[250] Bizatihi "havâ" kavramının da zaman zaman bir mesleki unvanla özdeşleştirildiği görülmektedir. Örneğin bu bağlamlardan birinde çemende gül olarak gördüğümüz çiçeklerin aslında hava tabibinin çemenden kan alması olduğu vurgulanırken başka birinde ilkbaharın gelişiyle havanın bir attara dönüştüğü ifade edilmektedir. Bir diğerinde, Bursa'da hazanın tavsif edildiği dizelerde, ise son baharda her tarafın sarıya dönmesi durumundan hareketle öncelikle Hz. Yusuf'un esir pazarında satılması hadisesine gönderme yapılmış ardından da hava, çemenlikte bir zerger olarak tasavvur edilmiştir:
Boyandı kanı ile safha-i çemen gül gül
Meger ki fasdına hükm eylemiş tabîb-i hevâ Fuzûlî K 1/35

Nev-bahâr erdi hevâ galiye-sây oldu yine
Nefes-i bâd-ı sabâ nâfe-güşây oldu yine Nef'î G 107/1

Hazânın degül mümkin beyân
Zer-ender-zer kılur kevn ü mekânı

Geçer Yûsuflayın mîzâna çün mehr
Zemînin keffesin pür-zer kılur dehr

Çemenlerde havâ zer-gerlik eyler
Sular evrâka sîmîn-terlik eyler LŞ B 576-78

Durdugı ile her agaç bir sîm-ten mahbûbdur

Bâd ferrâş oldı servün sâyesi cârûbdur
Bâga gel kim tarf-ı gülşen hûbdur mergûbdur Necâtî Mr 1 Bend 1

Rüzgâr, attarlığından / galiya-salığından bahsolunan tablolardan birinde baharın gelişiyle anber hokkasını açmış olarak resmedilirken bir başkasında sevgilinin gözünün âşığı haste etmesi üzerine bir çare olması için sevgili zülfünün kokusunu âşığa ulaştıran bir kimse olarak ya da sevgilinin izi tozunun peşinden ayrılmayıp o misk ü abir kokusunu kıymetini bilerek dirhem dirhem satan bir esnaf hüviyetiyle sunulmaktadır:

Geldi bir dem kim bezendi türlü reng ile zemîn
Oldu ferrinden bahârın bâg firdevs-i berîn

Açtı anber hokkasın sahrâda attâr-ı sabâ
Düzdü rengîn câmesin bostânda bezzâz-ı zemîn Ahmed Paşa K 19/11-12

Çün bizi bîmâr kıldı gözleri nola eger
Zülfi kıldı bâd-ı subhı şimdi attâr epsem ol Kadı Burhâneddin G 910/4

İzün tozın sabâ yili satar direm direm
Misk ü ‘abîr kadrini ‘attâr yeg bilür Necâtî G 204/4

Saba gülzar içinde bir attar dükkânı açar ki gayesi ıtırlı nefesiyle afakı güzel kokulu kılmaktır:

‘Itr-ı enfâsı ile âfâkı mu’attâr kılmaga
Açdı gül-zâr içre ‘attâr-ı sabâ dükkân yine Necâtî G 477/4

Dikkat çekici bir diğer örnekte, Nâ’ilî Divanı’ndaki bir kasidede ise Ruznâmeci İbrahim Efendi’nin ahlak kâkülünün kıvrımına uğrayan saba, onun kereminin kokusundan itibar çarşısının attarı hâline gelmiştir:

Rüşdün zamîr-sûz-ı Felâtûn u Bû Alî
Zühdün hulâsa-i amel-i Bû Sa’îd olur

Ugrarsa çîn-i turra-i ahlâkına sabâ
Ol dem ki neşr-i bûy-ı bahâra berîd olur

Attâr gibi çârsû-yı i’tibârda
Îsâr-ı nefha-i kereminle ferîd olur Nâ’ilî K 31/5-7

Rüzgârın ferraşlık ve attarlık dışında en çok ustalaştığı meslek dalları habercilik ve meşşatalıktır. Nedîm, Sadabad’ı meth ettiği bir musammatında rüzgârı âlemin

doğusunu da batısını da seyran etmiş olan ve Sadabad gibisini görmediğini söyleyen bir peyk olarak Şeyhî nesim-i subhu reyhanların Necâtî gül arusunun meşşatası olarak tavsif etmektedir:

Şark u garb-ı ‘âlemi seyrân eden peyk-i nesîm
Der ki bî-şübhe cihân içre bunun misli adîm
Vasfına bu mısra’-ı garrâ münâsibdir Nedîm
Oldu Sa’d-âbâd şimdi sevdiGim dağ üstü bâg Nedîm M 21 Bend 6

Nesîm-i subh ki meşşâta-ı reyâhîndir
Seher çiçekler içün levn levn düzdü hidâb Şeyhî K 15/7

Zeyn itdi gül ‘arûsını meşşâta-i nesîm
Âyine oldı âb-ı revân şâne oldı hâr Necâtî K 10/5

Hüsrev ü Şîrîn’de ise Hüsrev’in Şîrîn’le işret meclisi kurmasının anlatıldığı bir fasılda yer alan bahar tasvirinde rüzgâr kem bir peyk hem de bir meşşata şeklinde nitelendirilmektedir.

Havâ ‘Îsâ demini yile virmiş
Bulutlar Hızr suyın seyle virmiş

Nebat itmiş benâtınâ ‘arûsı
Salâ dir bezme Rûm u Türk ü Rûsı

Sabâ meşşâtesi anber dütüzmiş
Çiçekler haddine gül-gûne düzmiş

Pür itmiş yâsemen dürcin sifîdâc
Şakâyık hokkası rastûh ile zâc

Getürmiş lâle lâ’lîn sürme-dânı
Zeri avcında nergis gözler anı

Gül urmış bag içinde taht-ı kâvûs
Benefşe deste düzmiş perr-i tâvus

Yiler peyk-i nesîm önince olgâş
Gehî nakkâş olur gâh ferrâş HŞ B 2871-77

Rüzgâr, ustalaştığı bu dört meslekten başka seher vakti usulüyle bülbülü tahrik edip gülistandan saba makamı okuyan bir mutrib, bülbüle ders vererek çiçeklerin çehresinden gizlilik örtüsünü kaldıran bir kâtip, çemene sultan olup adına bülbülle hutbe okutan, gül yaprağından sikke bastıran gocanın Hüsrev-i Rum’a gönderdiği bir elçi, misk ile kâfur arasında bir nesne dokumasıyla ya da sevgilinin zülfünde meydana

getirdiği düğümle diğer dokumacıları geride bırakan usta bir nessac ve baharın gelişiyle beraber bostanın çiçekçibaşıdır:

Tahrîk edip seherde usûliyle bülbülü
Tutdurdu gülsitânda makâm-ı sabâ sabâ Enderunlu Vâsıf G 1/6

Debîr-i bâd verip tıfl-i andelîbe sabak
Götürdü çihre-i ezhârdan nikâb-ı hafâ Fuzûlî K 1/18

Elçi düzdü sabâyı gönderdi
Hüsrev-i Rûma armagan gonca Hayâlî K 13/8

Bâd-ı seheri müşg ile kâfûr arasında
Bir nesne tohudı ki adın bilmedi nessâc Kadı Burhâneddin G 342/2

Zülfinde anun düzdi sabâ şol girihi kim
Tohımaya bir girihini dünyâda nessâc Kadı Burhâneddin G 1090/4

Olınca gerçi bahr u bâğ-ı enhâr
Suyın buldı cihânun gülsitânı

Nesîm oldı çiçekcibaşı ol dem
Çiçek gibi tonandı bûsitânı Kânî K 40/11-12

Rüzgârın meslek yelpazesi o denli geniştir ki yalnızca Nâbî Divanı değerlendirildiğinde bile onun birçok hünere sahip olduğu gözlemlenebilir. Örneğin, Nâbî'ye göre denizdeki dalgalarla gâh doğru gâh eğri çeşit çeşit hatlar yazarak mekteb-i deryayı talimgâh yapan bir hattat, Süleyman Paşa Kasrı'ndaki suya cila veren bir ruşenger, yeni açmış goncanın yatağına girme ihtimali olan bir hırsız, gülün berbad olmasını neden olan bir garetger, sevgilinin zülfündeki hoş kokusunu çemenden evvel elde etmek isteyen bir avcı ya da gülden vergi alan bir tahsildardır:

Yazar emvâcdan geh rast geh kec hatt-ı gûn-â-gûn
'Aceb ta'lîmgâh olmış sabâya mekteb-i deryâ G 6/3

Kendü ruhsârını âyînede seyr itmek içün
Virdi rûşenger-i bâd ayine-i âba cilâ TAR 39/9

Bülbül figânı kesme ki nev-şüküfte goncenün
Düzd-i nesîm girmeye ta câme-hâbına G 780/2

Reng ü bûyın gâret itdün besdür ey bâd-ı sabâ
Olma bâdî gül gibi bir hândenün ber-bâdına G 747/6

Âvâredür şemîm-i ser-i zülfi ey sabâ
Sayd it çemen götürmeden evvel konagına G 742/9

Teng-i gül bâd-ı subha virmese bâc
Bulamaz al-gûn metâ'ı revâc Mes 8/84

Rüzgârın teşbih olunduğu dikkat çekici diğer birkaç mesleki unvan daha şu şekilde sıralanabilir: Rüzgârın son baharda gülşeni altın varaklarla süsleyen ve âdeta orayı bir arastaya çeviren zerkubluğu ve ilkbaharda etrafa gül saçan ateşbazlığı:

Gülşene altun varaklar zeyn idüp bâd-ı hazân
Güyiyâ zer-kûblar dükkânı oldı gülsitân Bâkî K 22/1

Lâle çâk-i pîrehen gösterdi gül çînî kabâ
Bülbül-i şûrîde hây u hûy-ı mestân eyledi

Yakdılar nergisleri etrafa saçıldı şirâr
Bâd âteş-bâzlar gibi gül-efşân eyledi Bâkî K 7/12-13

Rüzgârın gülü yüzünü çiğ tanesiyle yıkayıcılığı, sürmeciliği ve sevgilinin yolunda zayıflıktan çöpe dönen aşığa rehberliği:

Ayagun tozına yüz sürmege vermez sabâ ruhsât
Yüzün yüz kere şebnem yumadan gül-berg-i sîrâbun Fuzûlî G 158/3

İltimâs ettin sabâdan tûtiyâ çektirmege
Aglama ey göz gubâr-i der-gehi nem olmasın Fuzûlî G 234 / 4

Öyle inceldim za'if oldum ki hâk-i kûyuna
Kâbilim hâşâk tek olsa bana reh-ber sabâ Fuzûlî K 5/25

Rüzgârın güzellik bostanında taze fidan gibi seviliyi bir oğul gibi besleyen bağbanlığı ve misk tüccarlığı:

Bûstân-ı hüsn içinde sen nihâl-i tâzeyi
Beslemişdür bâgbân-ı rûzigâr ogul gibi Necâtî G 628/3

Miske satarsa bâd-ı sabâ ayagun tozın
Çok nâfenün derisine dolu behâsıdur Necâtî D G 171/4

Kapudan Mustafa Paşa Kasrı'nın medhi vesilesiyle seyyahlığı ve bahar mevsiminde ayş u safa murgu avcılığı:

Fezâsı kârbân-ı nev-bahâra mesken-i vâsi'
Fenâ-yı revzeni bâd-ı sabâ seyyâhına me'vâ Nedîm Kt 37/23

Mevc urur sanman çemen sayyâd-ı bâd-ı nev-bahâr
Subh-dem 'ayş u safâ murgını avlar dâm ile Şeyhülislâm Yahyâ G 384/4

Baharda dalgalar üzerinde oluşturduğu şekiller vesilesiyle kalem-kârlığı, Sultan Osman Kasrı'ndaki gülşende Tatar müşkü için Çin bendergahında dellallığı veya bitmeyen avareliği:

Nesîm ol denli nâzik tarh eder âb üzre emvâcı
Ki levh-i sîme üstâd edemez öyle kalemkârî Nef'î K 50 /7

Sabâ dellâl-i bender-gâh-ı Çîn olmuş mezâd eyler
Meyân-ı çârsû-yı gülşeninde müşk-i Tâtârı Nef'î K 14/18

Böyle ser-gerdân olup devr eylemezdi 'âlemi
Olsa hâk-i dergehine intisâb-ı rüzgâr Nef'î K 17/27

Sanavberin keman, karın pamuk olduğu kış mevsiminde hallaçlığı ve ıztırap çektiren şahneliği:

Sabâ hallâc oldı berf penbe
Kemân şeklinde her şâh-ı sanevber Nev'î K 20/7

Çemende câm dutar lâle var idi o dahı
Cefâ-yı şahne-i bâd ile ıztırâb üzre Nev'î G 442/2

Baharda etrafı hoş eden tabipliği ve yıkılmış bülbül viranesine imdad eden tamirciliği:

Bahâr faslı idüp dâg-ı hâtırın tatyîb
Degişdirür yakısın lâlenün nesîm-i tabîb Stabit G 32/1

Hâr ü hasdan bâd-ı subh imdâd idüp ta'mîr ider
Rüzgârun yıkdugı vîrânesin bülbüllerün Sâbit G 226/5

Hüsrev ü Şîrîn'de iki âşığın kavuştukları ve gecelerini işret meclisleri, gündüzlerini ise av ve gezintilerle geçirdiklerinden bahseden bir fasılda bu meclislerden birinin tasviri vesilesiyle müfessirliği:

Meger bir dün ki mehtâb-ı bahârî
Münevver kılmış idi rüzgârı

Ne dün kim rûzden kadr ile pirûz
Berât andan tutardı 'îd-i nev-rûz

Kamer nûrı güneşden rûşen olmış
Felekler sebze-zârı gül-şen olmış

Bahâr itmiş münevver dehr bağın
Havâ kılmış mu'attâr cân dimâgın

Su rahmet hattını tahrîr iderdi
Nesîm ol âyeti tefsîr iderdi

Salındı gine ol serv-i revânlar
Dirildi bûstâna dil-istânlar

Müheyyâ oldı gine meclis-i hâs
Olup Zühre muganni mâh rakkâs

Gine oturdı ol ra'nâ güzeller
Gine devr eyledi ol garrâ gazeller

Gine devr eyledi ol âb-ı hayvân
Ki olur cur'asından zinde dil cân HŞ B 3318-26

Ayrıca Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde gül goncasına kasd-ı hıtan eyleyen bir sünnetçi olarak değerlendirilmesi, Lâmiî Çelebi Şehr-engîzi'ndeki Bursa'da hazan bahsinde bitki kızlarına turuncu elbiseler diken bir terziye; Bursa'da kış tasviri sırasında ise zeminin örs, nehirlerin çelik olduğu bir tabloda bir demirciye teşbih olunması yine dikkat çekici birer rüzgâr-meslek ilişkisi numunesidir.

Gül goncesine kasd-ı hıtân eyleyüp sabâ
Bülbüller ana okuyıcı çıkdı gûyiyâ GAS B 165

Benâtına nebâtun bâd-ı sarsar
Biçer nârenc-i dîbâdan kabâlar LŞ B 582

Zemîni örs idüp enhârı pûlâd
Sovuk âhen döger haddâdveş bâd LŞ B 593

4.2.2.2.2.3.2. Bulut

Hava hareketleri içerisinde rüzgârdan sonra en çok ele alınan kavramlardan bir diğeri buluttur. Bulut, bağlama göre başta ürettiği yağışların sağladığı besleyicilik, büyütücülük ile daye olmak üzere; büyüklüğü, çokluğu, baskınları ve gücü yönünden leşker, rengi yönüyle simkeş ve suyu dağıtan bir kaynak olması sebebiyle saka ya da reşşaş olarak nitelendirilebilmekte ayrıca gölgesinden hareketle sayedar ya da rahmet dağıtmasıyla gevher-nisar şeklinde de takdim edilebilmektedir.

Bulutun çemen mülküne akın salan ve âdeta Tatarlar gibi orayı yağmayalan bir asker oluşu:

Leşker-i ebr çemen mülkine akın saldı
Turma yagmada yine niteki yagı Tâtâr Bâkî K 18/5

Bulutun sonbahar geldiğinde yağmur telleriyle ustalığını gösteren bir simkeş oluşu:

Gülşene altun varaklar zeyn idüp bâd-ı hazân
Güyiyâ zer-kûblar dükkânı oldı

Rişte-i bârân gümiş tel sîm-keş ebr-i harîf
İki çarha döndiler gûyâ zemîn ü âsmân Bâkî K 22/1-2

Bulutun ilkbaharın gelişiyle beraber yanağında yeşil hat bitmeye başlayan çemen çocuğuna süt veren ya da bülbülün feryadına gülen tannaz goncayı yetiştiren bir daye oluşu:

Tıfl-ı çemenin bitdi izârında hat-ı sebz
Süd verir iken dâye-i ebr-i çemen-ârâ Ahmed Paşa K 32/6

Gonce tıflı bülbülün feryâdına gülse nola
Dâye-i ebr-i bahârî anı tannâz ögredür Şeyhülislâm Yahyâ G 94/2

Bulutun gülü şah, gülistanın ise köşk olduğu bahar evsiminde ferraş rüzgârla beraber temizlikten sorumlu, su serpici bir reşşaş oluşu:

Yine ferrâş-ı sabâ vü yine reşşâş-ı bulut
Gül yine şâh u gülistânlar anun cevsâkıdur Kadı Burhâneddin G 862 / 2

Bulutun cihanın şahının eteğine toz konmasın diye anbean yolları sulayan bir sakka oluşu:

Dem-be-dem karşu sulardı yolları sakkâ-yı ebr
Dâmen-i Şâh-ı cihâna konmasun diyü gubâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 10/16

4.2.2.2.2.3.3. Mevsimler

Klasik Türk şiirinde hava hareketlerinin dünya üzerindeki mühim etkilerinden bir başkası olan mevsimlerin de meslekleri vardır. Özellikle kasidelerin bahariye, temmuziye ve şitaiyye nesiblerinde yoğun olarak ele alınan mevsim değişikliklerinin birer savaş sahnesi şeklinde anlatıldığı dizelerde mevsimlerin "cünd-i şita, leşker-i serma, asker-i behmen, fâris-i bahar, leşker-i bahar, cünd-i bahar, leşger-i germa" gibi adlandırmalarla çoğu kez fatih ya da yağmacı birer asker / ordu olarak nitelendirildiği örneklere sıklıkla rastlanmaktadır:

Tagılup cünd-i şitâ feth oldı mülk-i bâg u râg
Leşker-i ebr-i bahârî tîr-bârân eyledi

‘Irkını kat’ eyledi cünd-i şitânun nev-bahâr
Berg-i sûsen hidmet-i şemşîr-i bürrân eyledi Bâkî K 7/5-6

Nice kim cünd-i şitâ gâret edip gülzârı
Eyledikçe anı maglûb şeh-i mülk-i bahâr Hayâlî K 2/22

Hazân itdükce gâret leşker-i ezhâr-ı gülzârı
İder nakş-ı bürîde şeh-nişîn-i câmdan hande Nâbî G 811/2

Tarîk-i âb kesilmiş bu lücceler yekser
Hücûm-ı leşger-i germâ ile harâb olmuş Nâ’ilî K 18/8

Mevsim geçişlerinin askerî mücadeleler teşbihi üzerinden her mevsim için ortak bir bağlamı varken bazı mevsimlerin kimi özellikleri itibarıyla bazı mesleklerle hususi olarak özdeş kılındığı da görülmektedir. Örneğin klasik Türk şiirinin gerek genel anlamda gerekse mesleki bağlamlar açısından en popüler mevsimi olan ilkbahar, çiçeklerin birçoğunun açtığı ve böylece etrafa hoş kokuların yayıldığı bir mevsim olması yönüyle attarlık; sonbahar, başta ağaçlar olmak üzere tabiatı kızıla ve sarıya dönüştürmesi sebebiyle kuyumculuk mesleğiyle irtibatlandırılmaktadır. Örneğin sonbaharın hace olarak tavsif edildiği bir beyitte Kanuni methedilirken attar nevbaharın onun ahlakının kokusuyla şevklendiği belirtilmekte, bir hazaniyye nesibinde ise sonbahar mevsimi üstâd-ı hazân olarak tanımlanıp bir kuyumcu imasıyla doğayı nasıl altına çevirdiğinden söz edilmektedir:

Müştâk bûy-ı hulkına ‘attâr-ı nev-bahâr
Muhtâc dest-i himmetine hâce-i hazân Bâkî K 1/19

Eyyâm-ı hazân irdi çemen zerd-nümâdur
Bülbülleri bagun yine bî-berg ü nevâdur

Her zîr-i dırahtı çemenün olmada pür-zer
Üstâd-ı hazân var ise gencîne-güşâdur

Bir zînet-i nev virdi çemenzâre hazân kim
Her kûşesi revnak-şiken-i sahn-ı semâdur Neşâtî K 12/1-3

İlkbahardan başlamak üzere mevsimlerle ilgili olarak tespit edilen dikkat çekici meslek ilişkilendirmelerinden birkaçı şu şekilde nazmedilmiştir:

Fasl-ı baharın, çemenin yenilenmiş gelinine elindeki sünbül kalemiyle maşıtalık yapması:

Nev-‘arûs-ı çemene mâşıtadur fasl-ı bahâr
Kim anun hâme-i müşgînine benzer sünbül Bâkî K 24/13

Neşe ve eğlence nöbetinin başladığı, her fidanın donandığı bir dönemde nahl-bend ilkbaharın türlü şekil ve renkler vücuda getirmesi:

Nevbet-i sûr ü sürûr oldu donandı her nihâl
Nahl-bend-i nevbahâr eşkâl ü elvân eyledi Bâkî K 6/7

Rüzgârın âleme oyunlar göstermek için zemine zümrüt renkli sofra bezine benzeyen bir yeşillik saldığı, çiçek tozlarının boncuk, goncanın hokka olduğu bir devirde baharın hokkabazlık etmesi:

Âleme bâzîçeler göstermek içün rüzgâr
Saldı bir nat'-ı zümürrüd-gûn zemîne sebze-zâr
Mühredür tall hokkadur gonca muşa'biddür bahâr
Gaybden bir bir zuhûr eyler garâ'ib bî-şümâr
Geh ser-i tûtî-veş oldı geh düm-i tâvus-vâr
Nice şekle benzer k'oldı sûret-bâz gül Tâcizâde Ca'fer Çelebi M 4 Bend 2

Baharın şükufeye lale ve gülün müjdesini verip dinar u dirhem bahşişi alan bir haberci olması:

Müjde-i lâle vü gül verdi meger bâd-ı bahâr
Ki nisâr etti şukûfe ana dinâr ü direm Fuzûlî K 24/2

Baharın gülzarın çiçeklerini ya da Hz. Yusuf'a teşbih olunan gülü esaret altına alan bir köle taciri veya rüzgâr nedeniyle mallarını açma fırsatı bulamayan Hintli bir tüccar olması:

Geldi bu sâl esircilik ile hâce bahâr
Nâmı hurrem kölenün câriyenün hep gülzâr Nâbî G 165/1

Bahâr tâciri Mısr-i çemen ganîlerine
Bıraktı Yûsuf-i gül 'arz eyleyip gavgâ

Bu zevk saldı Züleyhâ-yi lâleye bir şevk
Ki lâ'l ü müşg döküp verdi agrınca bahâ Fuzûlî 1/14-15

Gûyâ bahâr tâcir-i Hindûsitândur
Mâni' metâın açmaga evzâ-ı rüzgâr Şeyhülislâm Yahyâ G 50/3

Beyaz gülün, bostanın kapısında urf adlı bir başlık giyip bahar hâkiminin na'ibi olması:

Gül-i sefîd der-i bûstânda 'urf giyüp
Bahâr hâkiminün şimdi bâb-ı nâ'ibidür Sâbit G 118/2

Baharın Allah'ın heva-yı mekrümetinden yararlanarak çemene mürebbi olması:

Hevâ-yi mekrümetinden kabûl-i feyz kılıp
Mürebbî-i çemen olmuş bahâr-i rûh-efzâ Fuzûlî K 1/54

Servin kış şahnesiyle uğraşmayacağı gibi doğru yolda ilerleyenlerin zahid sözüne katlanamaması:

Zâhid sözine katlanamaz tab'-ı müştekim
Kış şahnesi ile eyleyimez gir ü dâr serv Necâtî K 24/13

Güzellik baharını süsleyen gonca ağızlı sevgiliye karşılık rengini âşığın sarı yüzünden alan hazanın nakkaşlığı:

Hazân nakkâşının rengin veren bu rûy-ı zerdimdir
Bahâr-ı hüsnü tezyîn eyleyen gonca-dehensin sen Hayâlî G 411/3

Hazan mevsiminin nisan ayının belirtilerini yağmalayıp çemen mülkünde eşkıyalık ediyor olması:

İdüp gâret esbâb-ı ürd-i bihişti
Çemen milketinde belürdi celâli Nev'î K 52/4

Hava hareketlerinin rüzgâr, bulut ve mevsimler dışındaki unsurları da zaman zaman mesleki bir atıfla ele alınabilmektedir. Örneğin, ayaz redifli iki şarkısının nakaratında İlhâmî ayazı hırsız, Bâkî ise şimşeği bir kılıç ustası olarak resmetmiştir:

Koltugum altına gir 'ömrüm seni ben örteyim
Koynuma gir pek civânsın çalmasın seni ayâz İlhâmî Ş 35

Meydâna girdi şevk ile şemşîr-bâz-ı berk
Çok akçe saçdı üstine ebr-i güher-nisâr Bâkî G 130/5

4.2.2.2.2.3.4. Gece-Gündüz

Doğa olaylarının hava hareketleri dışındaki unsurlarına meslekler bağlamında bakıldığında kayda değer konu başlıklarından birinin seher, sabah, gündüz, akşam ve gece vakitleri ile temsil edilen günün bölümleri olduğu görülmektedir. Örneğin seher vaktinin, bir îdiyye nesibinin seyyareler bahsinde gece kılıfını açmak üzere olan deffaflığı, ak aba ile Şam memleketinden gelip Sultan II. Bayezid'e kul olmayı amaçlayan cündiliği veya felek revakına değerli bir şemse yazan nakkaşlığı söz konusu olabilmektedir:

Nakş-ıla yidi perdede on iki makâmı
Tasnîf-ile gösterdügi bu Zühre-i zehrâ

Deffâf-ı seher dahi açup gice gılâfın
Ya'nî güneşün dâiresin kılmadı peydâ Cem Sultan K 6/10-11

Bir cündîdür ki memleket-i Şâmdan gelür

Kul olmaga kapuna geyer ak ‘abâ seher Necâtî K 11/43

Seher nakkâşı altun halli ezdi
Revâk-ı çarha bir hâs şemse yazdı

Görüp câm-ı Sikender sandum anı
Ki gösterdi bana cümle cihânı MŞ B 50-51

Sabahın renkli kalemiyle her gün felek sayfasına sevgilinin yanağının rengini yapan veya âşığın ona bu yönde telkinde bulunduğu bir musavvir olmasından, methedilen bir kasrın müzerkeş cevahirini ortaya çıkaran bir zerger ya da gönül kapısını zorlayan bir haberci olmasından söz edilebilmektedir:

Bir musavvirdir ki zerrîn kilk ile her gün çeker
Safha-i gerdûna nakş-i ‘ârız-i dil-dâr subh Fuzûlî G 55/6

Çek sabûhu subh nakkâşına arz-i ‘ârız et
Böyle çeksin ger felek levhine bir sûret çeker Fuzûlî G 78/5

Müzeyyen lâciverd ü lâ’l ile bir tâze kişverdir
Felek gûyâ ki ol kişverde bir kûh-ı Bedahşândır

Cevâhîr genci bir altun kafesdir zer-ger-i subha
Müzerkeş şemsesi müstagnî-i şems-i dırahşândır Şeyh Gâlib K 22/6-7

Gönlüm kapusını kahıban peyk-i sabâhı
Şol sözi ki eyledi rivâyet niredendür Kadı Burhâneddin G 1227/3

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nin bir faslında sur günlerinden birinde gün doğumu, bulut atına doğunun hükümdarı olan Güneş’in süvar olması, zerre leşkeriyle beraber aydınlık askerinin (cünd-i ziya) onu takiben sabahleyin zuhûr etmesi, böylece asakir-i nurun doğudan Batı iline hareket etmesi kurgusu etrafında tasvir edilmektedir:

Sepîde-dem ki zuhûr itdi zerreden leşker
Semend-i ebre süvâr oldı Hüsrev-i haver

Fezâyı ‘âlemi gark itdi nûra zerrîn raht
Göründi rahş ile Efrâsiyâb-ı rûşen-baht

Şu kerr ü ferrile kim zâhir oldı cünd-i ziyâ
O zeyni görmedi ‘ömrinde ‘âlem-i gabrâ

Çekildi garb iline şarkdan ‘asâkîr-i nûr
Meger ki şem’-i mehi gitdi almaga cumhûr GAS B 448-51

Sabahın huzur kavramın benzetileni olduğu şu dizelerde ise Şah Bayezid devrinde talihinin olumlu anlamda değiştiğini beyan eden şair sabahı, geceyi / derdi alt eden bir pehlevan olarak nitelendirmektedir:

Hayrân idüm ki nola ser-encâm-ı kâm-ı dil
Derd ü belâ vü gam kala mı böyle câvîdân

Yâhûd güzer kılub şeb-i mihnet benüm dahi
Bir gün toga mı başuma dirdüm ki nâgehân

Kaldurdı ak ‘alem yürüdi şâh-ı Rûm-ı bezm
Tagıtdı hayl-i küfri hemân virmeyüb amân

Tutmaga yeryüzini cihân pehlevân-ı subh
Hıng-ı sipihre urdı yine zîn-i zer-nişân Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 5/24-27

Akşam / gece ve onun doğurduğu karanlık, sabah meşalesinin uyanması ve felek mumunun yanmasıyla göç eden bir leşker olabilmektedir:

Seher ki Zöhre nevâda düzetti perde-i çeng
Arûs-i heft felek çarha girdi çâpük ü şeng

Uyandı meş’ale-i subh u yandı şem’i felek
Dirildi çâder-i kuhlî ve göçtü leşker-i zeng Ahmed Paşa D K 17/1-2

Akşamın / gecenin muhtelif alanlarda hizmetkârlığı hususunda, Şeyhülislâm Muhammed Efendi’nin fikir halvetgahının gelinine perdedar, Müftî Seyyid Feyzullah Efendi’nin dergâhına caru-keş ve kara kollukçı, Germîyan Beyi Yakub’un kapısında şahne, sevgilinin kapısında ise âşığın ah şulesi ile bekleyen bir pasban, hacip olması tabloları hatırlanabilir:

Bânû-yı halvet-serây-ı fikrine şeb perde-dâr
Nev-arûs-ı hacle-i re’yine subh âyînedâr Nef’î K 53/32

Zülf-i şeb cârû-keş-i dergâhıdur kim subh-dem
Sandal-ı berrâkdan egninde bir eksûn bulur

Hâk-i pây-i Şeyhü’l-islâm-ı müfahham kim meşâmm
Şemmesinde bûy-ı müşg-i ezferî merhûn bulur

Kapusunda kara kollukçı iken zengî-i şâm
Her seher zîr-i serinde bir kızıl altûn bulur Sâbit K 4/2-4

Zî şâh kim vücûdu cihâna yüzükmedin
Yüz dönderir muhâlifi râh-ı adem dutar

Dün şahnesi amelleri hattını çizmege
Elde seher muvakkı'i nûr-ı kalem dutar Şeyhî Terc 1 Bend 2

Pasbânun giceler şem'i n'ider subha degin
Şu'le-i âhum ile rûşen olur çün haremün Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 93/4

İşikde geceyidi hâcib ü sabâ ferrâş
Tapuda gözüm idi sâkî vü hevâsı mukîm Kadı Burhâneddin G 772/4[251]

Gündüzün geceye evrilmesinin tasvir olunduğu bu dizelerde ise felek-hokkabaz teşbihinin yanında gecenin Magrib'de misk dükkânı açmış Hintli bir esnaf olarak akşamın ise bir kâfile-salar olarak tasavvur edildiği görülmektedir:

Magribde açdı hindû-yı şeb çün dükân-ı misk
Toldurdı nâfe gibi zemîn ü zamânı misk

Oldı gazale bîşe-i gerdûnda çün nihân
Âhû-yı Çîn gibi şafakun oldı kanı misk

Her şehre geldi kâfile-sâlâr-ı şâm ile
Bâr-ı katâr-ı gâliye vü karbân-ı misk

Toldı cihân sevâd ile oldı felek şebîh
Fîrûze micmere ki pür ola miyânı misk

Zulmet serâdan evc-i Süreyyâya irişüb
Kasr-ı zebercedîne olur nerdübân-ı misk

Deryâ-yı çarha zevrâk-ı zer saluben hilâl

[251] Gündüz ve gece bir arada kullanıldıklarında da mesleki anlamda genelde birer hizmetkâr ve asker olarak tasavvur edilmektedir. Örneğin, Veys Beg'e akşam Hintli kenizek, sabah Rûmî bir gulamdır, rûz u şeb Allah'a çakerdir ya da gece ile gündüz Şahın Anber ve Bihruz isimli iki hadimidir:
Veys Beg Hazretleri hûr-şîd-i evc-i iktidâr
Şehr-yâr-i nik-rây ü nik-baht ü nik-nâm

Emr-i ikbâlin müretteb kılmaga olmuş ana
Şâm bir Hindî kenîzek subh bir Rûmî gulâm

Ol biri tezyîn-i halvet-gâhına ikdâm edip
Bu biri tertîb-i eyvânına eyler ihtimâm Fuzûlî K 35/20-22

Küfr ü îmân hem celâliyle cemâlin bendesi
Mihr ü meh mengûş-ı gûşî iki çâker rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/2

Sad hezâran şükr kim te'yîd-i Hayy-i lâ-yenâm
'Âlemi kıldı mutî'-i Husrev-i 'âlî-makâm

Şâha rûz-ı îd-i feth ile şeb-i Kadr-i ümîd
İki hâdimdür biri 'Anber biri Bihruz nâm

Dergeh-i 'âlem-penahına sipihr-i nîl-gûn
Mâh-ı nevden bir cebîni dâglı hîndû gulâm Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 12/1-3

Şeb zulmetinden oldı ana bâdbân-ı misk

Tebdîl idüp siyâha şafak rengîn eyledi
Bu pîr-i hokka-bâz-ı felek za'ferânî misk Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 14/1-7

Doğa olayları içerisinde hava hareketleri ve gün dönümleri kadar sık olmasa da başka hususiyetlerin de mesleki atıflarla anıldığı görülür. Örneğin med cezir olayı Sultan Mehemmed methiyesinde bir dilenci kâsesi ile ilişkilendirilirken bir bahariye nesibinde çiçek dalgalarının zemine gerçekleştirdiği hücumdan bahisle jaleler, lale kayıklarını kullanan askerler olarak sunulmakta, Geriyan Beyi Yakub'un boyunun saadet budağı olarak tavsif edilmesi bağlamında ağaçların büyümesi olayı tabiatın bağban olarak tasavvur edilmesi üzerinden anlatılırken coğrafya ve astronomi fenleri ile ilgili bir husus olan gece gündüz eşitliği / ekinoks, güneş ve ayın tavla oynayıp her ikisinin de düşeş atması şeklinde kurgulanan bir tablo ile ortaya konmaktadır:

Medd ü cezr-i ni'met-i bâd-ı hevâ-yı milk ü câh
Kâse-i deryûze-i deryâ-yı ihsânundadur Nev'î K 24/3

Çemende zevrâk-ı lâleyle seyr eder jâle
Zemîne öyle hücûm etdi mevce-i ezhâr Şeyh Gâlib K 16/7

Tasvîr çok kıla bu zamâne-misâller
Ol şâh misli bulmaya bu mâh u sâller

Görmeye devlet ay yüzü gibi bir dahi
Ecrâm çok doga vü kıla ittisâller

Etmeye kaddi gibi sa'âdet budagı hiç
Çok dike bâğbân-ı tabî'at nihâller

Ay u gün öykünür meger ol şeh kemâline
Kim dün gün erdi bunlara nakş u zevâller Şeyhî Terc 2 Bend 5

Nevrûz erişdi başladı nerd oynamaga çarh
Hasmâne rûz u şeb n'ola ger atsalar düşeş Nef'î G 60/2

4.2.2.2.2.4. Doğal Oluşumlar

Somut-cansız varlıklar kategorisinin bir başka alt başlığı olup süreklilik ve durağanlık özelliği gösteren tabii oluşumlar da mesleklerle irtibatlandırılmak bakımından klasik Türk şiirinin sıklıkla başvurduğu bağlam sahalarından biri olmuştur. Doğal oluşumlar varlık alanlarına göre yeryüzü ve yeryüzü oluşumları ile gökyüzü ve gök cisimleri şeklinde sınıflandırılabilir.

4.2.2.2.2.4.1.Yeryüzü ve Yeryüzü Oluşumları

Yeryüzü oluşumları içinde klasik Türk şiirinin anlam evreninde mesleklerle ilişkilendirilme bakımından ilk sırayı rûy-ı zemînin kendisi almaktadır. Bu itibarla yeryüzü / dünya: Saki, mutrib, lu'betbaz, ip canbazı, rakkas gibi gösteri ve eğlence sanatları ustalarına; sarraf, bezzaz, terzi, nakkaş, mimar, hakkak gibi ürün / mal odaklı ehl-i hirefe; tüccar, maşıta, tabip, bakkal, gavvas gibi hizmet / görev odaklı esnafa; sahir, rahip ve harami gibi menfi uğraşları meslek edinenlere ya da haznedâr gibi devlet memurlarına teşbih olunabilmektedir. Örneğin dünya kimi zaman âşığın elinden kanlar yuttuğu kimi zamansa kendisiyle mücadeleyi meslek edinen âşığa zehr ile karışık şaraplar sunan bir sakidir:

Elinden sâkî-i dehrün ne kanlar yutdugum görsen
Açılsa lâleveş dâg-ı nihânum âşikâr olsa Bâkî G 452/3

Şu câmı sundı bana serverâ bu sâkî-i dehr
Şarâbı zehr ile âlûde dârû-yı kattâl

Şarâb-ı hayret ile şöyle mest ü medhûşam
Ne dest-i 'akla tasarruf ne pây-ı fikre mecâl

Hemîşe san'at u pîşem dem-â-dem endîşem
Özümle bahs u cedel yılduzumla ceng ü cidâl Bâkî K 20/29-31

Dünya sakisi kişiyi eğlendirmek ve rahatlatmak yerine onu daha çok yıpratmakta, sunduklarıyla onu gam sahibi yapmaktadır. Leylâ Hanım gerek Mir-i Âlem Topuzlızâde'nin vefatına yazdığı tarihte gerekse biraderi Halid Efendi'ye yazdığı mersiyede dünyanın bu yönünü ortaya koymaktadır:

Cây-ı âsâyiş degildir bunda olmaz 'ayş u nûş
Mey yerine sundugı sâkî-i dehrin zehr-i gam

'Âkil isen köhne dünyâyı çalışma yapmaga
Âhiret menzil gehin ta'mîr kıl budur ehem Leylâ Hanım TAR 38 B 1-2

Zehr içürdi bana sahbâ yerine sâkî-i dehr
'Ukde-i hâtırımız bezm-i kadehkâra dahi

Ayb mı yansa eger cân u tenim âh âh âh
Dâderim 'azm-i bekâ itdi benim âh âh âh Leylâ Hanım M 35 Bend 1 B 5-6

Elbette dünya bir saki olarak daha çok dinî-tasavvufi boyutlu dizelerdeki görüldüğü üzere daima kişiyi bedbaht etme, hayatı zehr etme kurgusu içinde tanıtılmaz. Bazı dizelerde özneyi mesut eden bir dönüşüme timsal olabilir. Nitekim Nedîm, İbrahim

Paşa'nın kaimakam oluşu üzerine yazdığı kıt'asında onun terfisi ile talihin döndüğünü, dünya sakisinin boşalarak hilale dönmüş ay kadehini dönerek yeniden bedr-i tamam eylemesi / doldurması olarak yorumlamaktadır:

Bi-hamdillah yine bir gerdişinden sâkî-i dehrin
Hilâl-i câm-ı âmâl-ı cihân bedr-i tamâm oldu

Bi-hamdillah yine bir cünbişinden kilk-i takdîrin
Dehân-ı dâl-ı devlet gonca-veş pür-ibtisâm oldu

Neşât u şâdmânîden cihânın kâse-i nûnu
Misâl-ı câm-ı mey leb-ber-leb-i sahbâ-yı kâm oldu Nedîm Kt 7/1-3

Dünyanın eğlendirme ve gösteri sanatları çerçevesinde bağlama göre elindeki altı telli şeştarı aşkın renkli nâmesinin feyzine borçlu olan bir mutrib, sevgiliyi oyunlarına çenber eyleyen bir lu'betbaz, Şehzade Muhammed'in veladetiyle asumanla beraber hanende ve rakkas, Sultan İbrahim'in maharetlerinden etkilenen bir resenbaz olabildiği de görülmektedir:

Fuyûz-ı nâme-i rengîn-i 'aşk ile oldu
Elinde mutrib-i dehrin bu şeş-cihet şeştâr Şeyh Gâlib K 16/6

Kametin ham eyleyip her nâ-kese verme selâm
Dehr lu 'bet-bâzına kim der sana var çenber ol Hayâlî G 306/3

Felekler eyledi def mihr u mâhın bahr gird-âbın
Zemin ü asman hem raks idüp hem oldı hânende Nâbî TAR 76/16

Zihi nazük-reviş pâkize rahş-ı bâd-cünbiş kim
Geçer hem çün nesim-i subh degmez pâyı deryâya

Dem-i sür'atde seyr itmek olurdı cünbiş-i pâyın
İrişse ger nigâh-ı dide ol rahş-ı sebük-pâya

İder bir mertebe cünbiş reh-i pür-pîç-i mûr üzre
Virür hayret temâşâsı resen-bazân-ı dünyâya

Safâ-yi raks ile bir lahza turmaz cilveler eyler
Eger nakş itse bir üstâd şeklin seng-i hârâya Neşâtî K 8/36-39

Dünyanın sakiden sonra en çok teşbih olunduğu meslek sarraflıktır. Bâkî bir îdiyye vesilesiyle kurguladığı tabloda feleğin akşam mihekinde tartılmak suretiyle dünya sarrafına sattığı ay dinarından bahsetmekte, Nâbî dünya sarrafının mesleğinde ilerlemesini bir fahriye üslubuyla kendisinin kıymetini bilmesi üzerinden değerlendirmektedir. Nef'î ise bir temmuziyesinde dünyanın sarraflığıyla ilgili

şaşırdığı bir ayrıntıyı paylaşır. O, felek potası bu denli pür-tab iken dünya sarrafının neden güneşi ay gibi eritip devran adlı haşin atın seyisine üzengi yapmadığını sorgulamaktadır:

Eseridür görinen urdı mihekk-i şâma
Satıcak sayrafî-i dehre felek bir dînâr Bâkî K 25/14

İtmezdi böyle cîb-i nevâzişde perveriş
Sarrâf-ı dehr anlamasa kıymetüm benüm Nâbî G 516/3

Ne durur zerger-i dehr ana ta'accüb ederim
Bu kadar olmuş iken pûte-i gerdûn pür-tâb

Eridip kurs-ı zer-i mihri de meh gibi niçün
Etmez râyiz-i tünd-i eblak-ı devrâna rikâb Nef'î K 32/17-18[252]

Dünyanın, gerek sunduğu çevre koşulları gerekse sağladığı yaşamsal aktiviteler ve deneyimler nedeniyle insan için birçok ömür alternatifi üretmesi onun sarraflık gibi ürün ortaya koyan hirfet ehliyle sıkça irtibatlandırılmasında önemli nedenlerden biri olmuştur. Bu itibarla yer küre, toprağın siyah kumaşından acayip işler çıkaran bir terzi, yıllardır sevgilinin yanağının mumunu kıskandığı için ay yakutunu feleğe tutan bir hakkak, şairi işretgahın bir taşı eksik olduğu için yerden yere vuran bir mimar ve bir bahariyede yeryüzünü yeni bir tarha sokan bir nakkaş olarak tavsif edilebilmektedir:

Ne iş keser yine hâyyât-ı dehr 'aceb Sâbit
Siyeh kumâşını püskürdi arz-i gabrânun Sâbit G 217/5

Yıllar-durur ki şem'-i ruhun reşkine mehün
Hakkâk-i dehr çarha dutar şeb-çerâgını Bâkî G 487/6

Bu işret-gâhın itmâmında bir taş olmasa eksik
Beni yerden yere nakleylemezdi dehr mi'mârı Fuzûlî K 18/5

'Âlem gülüp açıldı çün oldı bahâr-ı nev
Zeyn oldı berg ü bâr ile her şâh-sâr-ı nev

'Îsî-nefeslük itdügini gördi rûzigâr
Öykündü Hızra sebzini geydi şükûfe-zâr

Saçdı şükûfe lâ'lini ferş-i zebercede

[252] Nef'î bir başka dizesinde ise mütenakız bir bakışla söz incisinin kadrini yine ancak endişesinin bileceğini vurgulayıp zamanı alçak olmak, dünyayı ise değer bilmemesinden ötürü sarraf olmamak yönünde eleştirmektedir:
Yine endîşe bilir kadr-i dür-i güftârım
Rûzigâr ise denî dehr ise sarrâf değil Nef'î G 71/3

Nakkâş-ı dehr başladı tarh-ı müceddede GAS B 160-62

Hizmet / görev odaklı meslekler etrafında gerçekleştirilen anlam aktarmalarında dünya; şehre gelirken bir yerde ayağını üşütmüş olan ırmağı, hikmetli eliyle kar basarak tedavi etmesi beklenen bir tabip, kâinatın şaşmaz dengesinin vurgulandığı tevhid beyitlerinden birinde rüzgârın attarlık yaptığı bir anda hazana karşı dükkân açmış bir bakkal, can metaını almak karşılığında bir şeyler sunup insanlara bu gaddarlığı bir iyilikmiş gibi sunan hilekâr bir tüccar ve çemen gelininin çehresini süsleyen bir maşıta olabilmektedir:

Tabîb-i dehr ‘aceb mi kar bassa dest-i hikmetle
Üşütmiş ayagın şehre gelürken cûy bir yirde Sâbit G 310/3

Bahâr içinde nedendir dem-i sabâ attâr
Hazâna karşı niçindir yerin yüzü bakkâl Şeyhî K 3/30

Can metâ’nın bahâsıdır ne kim devrân verir
Turfa bu kim sanırım şefkattir ol gaddârlık Fuzûlî G 147/3

Nitekim mâşıta-i dehr ‘arûs-ı çemenün
Çihresin eyleye ârâyiş-i zîb ü tezyîn Bâkî K 26/33

Dünya reel hayatta müspet karakterli olarak algılanan mesleklerde bile sanatını icrada genellikle olumsuz zaviyeden değerlendirilmektedir. Bazı bağlamlarda ise zaman zamansa doğrudan toplumda menfi karakterli algılanan meslek türleriyle özdeşleştirilebilmektedir. Bu itibarla zemin, gecenin tasvir edildiği bir nesibde felek kilisesinde siyah elbisesine bürünmüş bir rahip ya da Sultan-ı Germiyan adına yazdığı bir mersiyede tuzakçı bir cev-füruş, gendüm-nüma ve hilekârlığı meslek edinmiş bir unsur olarak değerlendirilmektedir:

Şeb ki meh geçti felek tahtına sultân-şekil
Oldu her kevkeb-i rahşân ana a’yân şekil

Deyr-i eflâke kamer-çihre sanemler gelicek
Dehr büründü siyeh şâlını ruhbân-şekil Hayâlî K 8/1-2

Yâ Rab dehr-i dûn nicesi bi-vefâyimiş
Mekkâr u hîle-ger sitem ü pür-cefâyimiş

Nâz u na’îm okudugu nâr-ı cahîmdir
Kand ile bal dedigi kahr u belâyimiş

Şâdîsi gussa devleti mihnet devâsı derd
Lutfu cefâ vü ‘izzeti ayn-ı ınâyimiş

Bu hâksâre su gibi akma igende kim
Od gözlünün elindeki bâd-ı hevâyimiş

Bakma imâretine ki mahzâ harâbdır
Bakma bekâsına ki beküllî fenâyimiş

Sakın sokar ki mâl okudukları mârdır
Kaç kim yuta asâ denilen ejdehâyimiş

Fikr-i hasen gerek ker ü ferrin belâ bile
Çün kim Hüseyne sakladıgı Kerbelâyimiş

Ne assı dane dökdüğü çün dâmdır kemîn
Bu cev-fürûşu gör nice gendüm-nümâyimiş

Ol şeh kanı ki lutfuyile pür safâyıdık
Şimden geri dirîg işimiz âh u vâyimiş

Sultân-ı Germiyân gurebâ devleti dirîg
Şâh-ı cihâniyân fukarâ ni'meti dirîg Şeyhî Trc 3 Bend 1

Hüsrev ü Şîrîn'de ise Hüsrev'in Medayin'den gelen peykten babasının kör edildiğini öğrendikten ve ondan aldığı nâmede derhal ülkeye dönüp tahta oturması istendikten sonra dünyanın kendiyle neden bu denli uğraştığını sorgulaması ve dünyayı âdeta bir harami olarak değerlendirmesi söz konusudur:

Niçün bir milke bunca pür-telâhüm
Ki ben senün bigiyi eyledi güm

Nedür bir mala bunca hırs u hürmet
Ki olmaz bir nefes 'ömrüne kıymet

Var ey dünyâ ko gönlümün yakasın
Nice bir cânumı oda yakasın

Nice bir cevr ile bî-dâd kılmak
Bizi gam-gîn özüni şâd kılmak HŞ B 2199-2211

Dünya bazı ifade örüntülerinde bir mesleki mekân, meta ya da kavram şeklinde de tasavvur edilebilmektedir. Örneğin Bâkî, dünyayı nazm metaını sattığı ve çektiği sıkıntılarla kâra geçtiğini düşündüğü bir pazar yeri olarak, Nâbî feleğin çiftesinin altında çiğnenmemiş kimse olmadığından hareketle bir keçeci dükkânı olarak, Nâ'ilî Salih Paşa medhiyesinde dünyayı onun cömertlik nefesiyle donanmış bir attar tablası olarak, Kadı Burhâneddin ise yeme içmeyi de daye olarak yorumladığı bir tuyuğunda onu yigidin sermayesi şeklinde hayal etmektedir:

Bâkî metâ’-ı nazm ile bâzâr-ı dehrde
Cevr-i li’âm u mihnet-i eyyâm sûdumuz Bâkî G 193/5

Kimdür ki olmaya leked-i çerhe pây-mâl
Gûyâ bu kâr-hâne nemedger dükânıdur Nâbî G 107/7

Ey sadr-ı felek-mertebe kim kevkeb-i câhın
Efrûhte-i kandîl-i şeb-ârâ mı degildir

Pîşâni-i bahtında olan mevce-i envâr
Âyîne-i hûrşîdde peydâ mı degildir

Enfâs-ı kerîminle zemîn tabla -i attâr
Hülkünle felek nâfe-i bûyâ mı degildir Nâ’ilî K 15/23-25

Dünyâ diyen gişiye bir vâyedür
Yimek içmek bu câna bir dâyedür
Dünyâ bir geçütdurur gelen geçer
İllâ server yigide sermâyedür Kadı Burhâneddin T 74

Klasik Türk şiirinde yeryüzü oluşumlarının mesleklerle irtibatı hususunda dünyanın kendisinden sonra en çok zikredilen varlık denizdir. İncelenen metinlerde denizin daye, ayinedar, terzi, hace, dilenci, harami, pasban; dalganın ise rakkas olarak tasavvur edildiği görülmüştür.

Denizin âşığın gözyaşı çocuğunu teskin eden veya yeni bir kasr çocuğununun alnına süslü bir ayna tutan dayeliği:

Yaşımın cûyu hamûş oldu görüp deryâyı
Terk eder tıfl fegânı varıcak dâyesine Hayâlî G 534/4

Kafâsında güneşden sakınup lâlâsı endâmın
Tutar pîşinde dâ’im dâyesi âyîne-i zîbâ Nedîm Kt 38/15

Denizin sevgiliyi soyup kucaklayan haramiliği, Fatih’in cömertliği karşısında dilenciliği, bir ravza tasvirinde balık makaslarını kullanarak kendine nazenin bir elbise kesen terziliği ile mavi bir ferace giydiği görülen haceliği ve vahdet denizinde ortaya çıkan dalganın, aşk hevasının şevkiyle daire tutan girdab eşliğinde rakkaslığı:

Derya harâmi gibi soyup serv-kaddümi
Çekdi kenâra koçdı miyânın güzel güzel Taşlıcalı Yahyâ G 247/4

Kân anun tab’-ı sehâ-pîşesine göre leʾim
Bahr anun keff-i güher-pâşına göre sâʾil Necâtî K 16/ 23

Mâhiler mıkraz olup mâ-i kumâşa girdiler

Kesdi deryâ kaddine lâyık libâs-ı nâzenîn Hayâlî K 23/5

Deryâ tecerrüd itse n'ola eski hâcedür
Pür-mevc-i mâ'î pûşişi bir saf ferâcedür Nâbî G 160/1

Gird-âbı dâ'ire tutar emvâcı raks ider
Şevk-i hevâ-yı 'aşk ile deryâ-yı vahdetün Nâbî G 430/2

Defterzâde Ahmed Cemali'nin İstanbul Şehr-engîzi'nde ise şehir tasvir olunurken Akdeniz ve Karadeniz'in de birer pasban, İstanbul'daki bahrın kumsalları oluşturan bir remmal, Südlüce semtinin de daye olarak tasavvur edildiği dizeler hayli dikkat çekicidir:

İki fânusile zâhir nihânı
İki deryâ bu şehrün pâsbânı

Kavag u Kadıköyi gibi bir câ
Budur da'vâ ki yok 'âlemde kat'â

Heman Allah saklasun hatâdan
Beyan itme dilâ geç Üsküdardan

Anup sanma ki rencîde kılasın
Sever Rûmîleri Tavşan Adasın

Ziyaret-gâhına yok hadd ü pâyân
Ve lîkin cümleden Eyyûb Sultân

Tıfıldur dahi bu şehr-i dil-ârâ
Olupdur Sütlüce bir dâye ana

Bıragur sayd-ı mâhî içün ekser
Beşiktaşında oglancıklar aglar

San ak deryâdurur bu şehr-i zîbâ
Firenkistandurur anda Galata

Güzeller mecma'ı dinlise hakdur
Yenibâğıçe eskiden ocakdur

Hoş-elhan hûb-rûlarla musaffâ
Bihişte ta'n ider Davûdpaşa

Kaçan yaz olsa mânend-i Skender
Girerler bahra anda sîm-berler

Üşer 'âlem ana gûyâ ki remmâl
Dinür ol cânibün bahrına kumsal DŞ I B 111-122

Yeryüzü oluşumlarından deniz ve dalga dışında cu(y) ve sel de meslekler-doğal oluşumlar bağlamında ön plana çıkan unsurlardır.

Sevginin gözüne nergis sürme çekerken cuy-ı çemenin ayinedarlık etmesi:

Çeşmine tâ ki çeke sürme-i nâzın nergis
Bâğda cûy-ı çemen âyine-dâr oldı yine Neşâtî G 105/3

Cuyun rind-i baharın işretgehini basmak için giden bir subaşı olması:

Cûy-ı çemen-i bâğ degül rind-i bahârun
'İşretgehini basmak içün gitdi subaşı Sâbit G 332/2

Gülşenin taze fidanı çiçek çıkarırken ırmak tabibinin ona nilüfer şurubu içirmesi:

Nihâl-i tâze-i gülşen çiçek çıkardı meger
Tabîb-i cûy içürdi şarâb-ı nîlüfer Şeyhülislâm Yahyâ Mf 39

Ferahlık selinin gam tozunu yağmalaması:

Bî-tekellüf yüridi şehr-i dile seyl-i ferâh
Bulduğı yirde gubâr-ı gamı itdi yagma Nâbî K 24/13

Yeryüzü oluşumlarından deniz, dalga, cuy ve sel gibi unsurların kaynağı olan anasır-ı erbaadan su da mesleki bağlamlarda yer alıp muhtelif sanatların icracılarına teşbih olunmuştur. Bu itibarla incelenen metinler suyun tıpkı deniz ve ırmak gibi yansıtma özelliğinden ötürü ayinedar, şekil vericiliğiyle hattat, nakkaş / ressam, muharrir, rengi itibarıyla sim sırma satıcısı olarak tasavvur edilebildiği görülmektedir.

Suyun bir bahariyede çimen gelinine zib ü fer vermek için yasemen tarağını kullanan saba maşıtasına yardımcı olan ayinedarlığı:

Zîb ü fer virmek içün rûy-ı 'arûs-ı çemene
Yâsemen şâne sabâ mâşıta âb âyine-dâr Bâkî K 18/15

Bir mesnevinin tevhidinde suyun Allah tarafından yeryüzünü süslemek üzere tayin edilen hilye-gerliği:

Anun ile Âdeme feyz oldı cûd
Anun için etti melekler sücûd

Abı budur hilye-ger-i hâk eden
Hâki budur gıbta-ı eflâk eden

Vird-i zebân et anı sen ber-devâm

Ansuz işe başlama k'olmaz tamâm Ahmed Paşa Mes 1/6-8

Suyun gülbahçesi içinde sevgilinin al yanağının aksini alıp bu ilhamla gül resmi yapan ressamlığı, Kadir Çelebi kasidesinin nesibinde hazan yaprağı bağ levhasını zer-efşan eylerken suyun o levha üzerinde reyhani hatla meşk yapan hattatlığı ve Bursa'da yaz mevsimi tasvirinde suyun, çemen çarşısında dolaşan seyyar bir sîm sırma satıcısı olması:

Aldı gül-zar içre su aks-i izar-i âlini
Çekti güller sûretin manzûr edip timsâlini Fuzûlî G 296/1

Bâğ levhini hazân bergi zer-efşân eyler
Âb ol levhde meşk-i hat-i reyhân eyler Fuzûlî K 32/1

Çemenler çâr-sûsın devr idüp mâ
Kolında halka halka sîm sırma LŞ B 575

Su ayrıca dosdoğru akmayıp sağa sola kıvrılması ve diyardan diyara dolaşması yönüyle avare olarak da değerlendirilebilmektedir. Hayâlî suyun avareliğini âşık gibi gönlünü yâre akıtmasına, Fuzûlî ise Hz. Peygamber'in ayağının toprağına erişme arzusuna bağlamaktadır:

Âşıkâne gönlünü akıtmasaydı yâra su
Olmaz idi vâdî-i 'aşka düşüp âvâre su Hayâlî G 455/1

Hâk-i pâyine yetem der 'ömrlerdir muttasıl
Başını taştan taşa urup gezer âvâre su Fuzûlî K 3/20

Cemşîd u Hûrşîd'de Cemşîd komutasındaki ordu ile leşkeri daha çok olan Şadi'nin babası Mihrac komutasındaki Şam ordusu, Haleb sahrasında karşılaşır. Bu savaşın tasviri içerikli dizelerde Cemşîd'in savaş esnasındaki yiğitlikleri anlatılırken onun kılıcının suyunun bir kasaba ve hun-rize teşbih olunması:

Kılıcı suyı oldı âteş-engîz
Sipâh-ı Şâm'a vü kassâb u hûn-rîz CH B 4180

Su kadar sık olmasa da yeryüzünün diğer oluşumlarının da zaman zaman mesleki atıflarla nazma çekildiği görülmektedir. Örneğin, İbrahim Paşa'nın ayağının toprağı Lâmiî Çelebi'ye göre bahtın simsarıdır. Tâcizâde kasidesinin nesibinde ateşi her gece bezme çerag ile gelip ayağına yağ sürerek ip üstünde gösteri yapan bir canbaz ya da bir hüsnütalil ile kıvılcımı kış askerinin hâlini feleğe bildirmekle görevli bir ateş ulağı

olarak değerlendirmektedir. Nedîm içinse denizin ayinedar olduğu Nüzhet-efza isimli kasrın lalası dağdır:

Dilersen ba'z-ı hâlün iy nîkû-nâm
Cenâb-ı âsef-i devrâna i'lâm

Ko tasdi'i murâdun arza kıl var
Ki hâk-i pâyidür âfâka simsâr LŞ B 637-38

Meger cânbâzdur her şeb çerâg ile gelür bezme
Hoş oynar rîsmân üzre sürüb payına yağ âteş Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 22/10

Uçub uçub gider göge şerer kış leşkeri hâlin
Meger bildürmege çarha anı itmiş ulag âteş Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 22/13

Kûh u deryâ iki cânibden der-âgûş eylemiş
Sanki deryâ dâyesi kûhsâr ise lâlâsıdır

Kûh sakınmakda ruhsârın dogar günden onun
Bahr ise âyînedâr-ı tal'at-ı garrâsıdır Nedîm K 37/7-8

Heves-nâme'de anasır-ı erbaa şahın bina ettirdiği âlemin mahsülünün harcolduğu yüce bir imaret mutfağının perestarı iken ateş bu mutfağın aciz bir aşçısı olarak tavsif edilmektedir:

Binâ itmiş yine ol şâh-ı gâzî
Sipihre kadr u rif'atde müvâzî

Mu'allâ bir 'imaret hûb u hurrem
Ki anda harc olur mahsûl-i 'âlem

Ki anun bir gün bişen hânına hakkâ
Nemek olsa yitişmez heft deryâ

Sanasın dâr-ı dünyâdur kim anda
Nihâyetsüzdür âyende revende

'Anâsır matbahınadur perestâr
Kemîne âş-pezdür 'unsur-ı nâr HEV B 315-19

Mesleklerle ilişkilendirilmek bakımından dikkat çekici türlü ifade örüntüleri oluşturan bir başka yeryüzü unsuru tozlar / zerrelerdir. Örneğin bir hac kâfilesinin vasıfları övülürken değerli kâfile tozunun hac kâfilelerinin devesinin ayağından çıktığını söyledikten sonra "ne gerd (baht/toz)" tekrarıyla bu tozun vasıfları sıralanmaktadır ki bunlardan birinde toz, mana şehrinin misk satıcısı olarak tasvir edilmiştir:

Hoşâ huceste-gubâr-ı kavâfil-i ‘ulyâ
Ki pây-ı üştür-i hüccâcdan olur peydâ
Ne gerd hil’at-ı dûş-ı nesâyim-i tahkîk
Ne gerd müşg-fürûş-ı medâyin-i ma’nâ Nâbî Trk 1 Bend 1 B 1-2

Zerreler sabah gerdanının kadehi kızıl bir içkiyle dolduğunda rakkas gibi harekete geçen veya bir surnâmenin gün doğumunun anlatıldığı bir bölümünde olduğu gibi doğunun hükümdarı olan güneşin bulut atına süvar olduğu bir anda ortaya çıkan leşker topluluğudur:

Gelse Neşâtî n’ola raksa yine zerreler
Toldı mey-i sürh ile sâgar-ı gerdân-ı subh Neşâtî G 17/5

Sepîde-dem ki zuhûr itdi zerreden leşker
Semend-i ebre süvâr oldı Hüsrev-i hâver GAS B 448

Yapılan incelemelerde yeryüzü ve yeryüzü oluşumlarını yaklaşık otuz farklı meslekle ilişkilendirilmekte olduğu ve bunlardan özellikle dünya için kullanılan sakilik ve sarraflık ile genelde deniz, ırmak, sel gibi su menşeli varlıklar için kullanılan dayelik ve ayinedarlığın yeryüzü ve unsurlarıyla en sık özdeş kılınan uğraş alanları olduğu tespit edilmiştir.

4.2.2.2.2.4.2. Gök ve Gök Cisimleri

Doğal oluşumların gök ve gök cisimleri cephesinde mesleki atıflar bakımından yeryüzü oluşumlarına nazaran çok daha fazla sayıda metafor mevcuttur. Evren / kâinat / âlem / cihan kavramından başlamak üzere felek / sema / asuman / sipihr ve oradaki seyyareler gerek kullanım sıklığı gerekse uğraş çeşitliliği yönünden geniş bir mesleki yakıştırma yelpazesine sahiptir.

Göğün ve gök cisimlerinin mesleklerle irtibatında değinilmesi gereken ilk başlık evren / kâinat / âlem / cihan kavramıdır. İncelenen metinlerde kâinatın hayyat, sarraf, bende, huşe-çin, dellal ve tabip olarak tasavvur edildiği tespit edilmiştir. Örneğin Ahmed Paşa, meşhur kerem kasidesinde evrenin Fatih’e cömertlik elbisesi diken bir hayyat olduğu vurgulanmakta, Necâtî ise kendisine hakettiği değeri verse büyük hünerler göstereceğini söylediği cihanı bir sarraf olarak resmetmektedir:

Sana biçti yine bir hil’ati hayyât-ı cihân
Kim anun dâmeni cûd oldu giribânı kerem

Bahr-i cûdunda atâ zevrâkına yelken urup
Bâd-ı lutfunla bu gün gezdirir uş anı kerem

Ebr-i feyzinden erer her yana bâran-ı sehâ
Havz-ı cûdundan olur dopdolu kîzân-ı kerem Ahmed Paşa K 27/18-20

Söz Yûsufını müşg ile tartardı Necâtî
Kıymet kosa sarrâf-ı cihân bu güher üzre Necâtî G 479/7

Şeyhî, bir tevhid kasidesinde kelime-i tevhide candan çaker olana iki cihanın bende olacağını, sevgilinin her bir danesi dünyadan yeğ olan güzellik harmanının cihanı huşe-çin eylediğini, bir tevhid-na't kasidesinde ise Hz. Peygamber ve ailesine selam ettikten sonra fahriyeye geçip söz cevherini pazara dökerken zamanenin ona bayi, canın müşteri, cihanın ise dellal olacağını belirtmektedir:

Dü-cihân bende cândan olanadır
Çâker-i lâ ilâhe illallah K 1/14

'Aceb mi hırmen-i hüsnün cihânı hûşe-çîn etse
Ki her bir dânesi yegdir anun dânâya dünyîden G 135/3

Ana vü âline Haktan tahiyyât ile selâm
Hisâbı çün katarat-ı sehâb ü add-i rimâl

Bu câm-ı şi'r ile Şeyhî şarâb-ı tevhîdi
Bu resme sun ki safâsına reşk ilete zülâl

Cevâhirin dökegör çün senindurur bâzâr
Zamâne bâyi' ü cân müşterî cihân dellâl

'Aceb mi fark-ı helâl u harâm eden derse
Niceye nazm harâm u bu şi're sihr helâl K 3/52-55

Hüsrev ü Şîrîn'in bir faslında Hüsrev büyük bir orduyla ava çıkar ki asıl murad Şîrîn'in kasrının yakınlarına gitmektir. Bir süre avlandıktan sonra otağını Şîrîn'in sarayının karşısına kurar ve o gece orada sabahlar. Ertesi günün sabahı tasvir edilirken gecenin, gündüzün aşkıyla candan çıktığı, Güneş yakutunun peyda olduğu belirtilir ve bu görüntüye göre sanki dünya yanmak üzeredir ve âlem tabibi feleğin nabzını tutarak o an feleğe sürme çekmeye kastetmiştir:

Çü gündüz 'ışkına dün çıkdı cândan
Güneş yâkûtı peydâ oldu kânda

San irdi kânı dehrün ihtirâka
Gögermişdi havâ düşüp hunâka

Tabîb-i 'âlem urup nabzına el

Felekden kıldı şol-dem kasd-ı ekhâl HŞ B 5542-44

Evren kimi dizelerde bir kârgâh / iş yeri olarak düşünülmektedir. Örneğin, Cemşîd u Hûrşîd'in tevhid içerikli bir faslında âlem, Allah'ın kârgâh-ı sun'ı (yaratma atölyesi) olarak değerlendirilmektedir:

Nazar it kâr-gâh-ı sun'a görgil
Neler var çerhden tâ merkez-i gil CH B 104

Gök ve gök cisimleri kategorisi altında mesleklerle ilişkilendirilme bakımından ilk sırayı, gerek bu başlıkla doğrudan ilintili sema / gök ve âlem / dünya anlamlarıyla gerekse talih, baht anlamıyla felek / çarh almaktadır.[253] İncelenen metinlerde feleğin yetmiş dolayında meslekle özdeşleştirildiği görülmüştür.

Feleğin irtibatlı kılındığı meslek kategorilerinden ilki hizmetkârlıktır. Bu bağlamda daha çok kaside medhiyelerinde felek övülen kişinin yüceliği karşısında peyk, ferman-bende, derban, hacip, çaker, gulam, kul, ayinedar, perdedar, daye, lala, ferraş ve meşşata gibi unvanlarla birlikte anılmaktadır.

Feleğin sevgilinin atı önünce ilerleyen bir güneş taçlı, hilal çizmeli peyk olması:

Olur atun önünce âsmân peyk-i cihân-peymâ
Ana hûrşîd tâc-ı zer hilâl-i çarh ser-mûze Bâkî G 417/7

Feleğin Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin derbanı olabilmesi hususundaki şer'i hüküm olamaz yönündedir:

Çarh derbânlığına lâyık olur mı dişeler
Virilür fetvî-i şer'iyye ki deyyâr olmaz Sâbit K 5/20

Melamet oduna girip pişmeyen ve felek perdedarıyla her gece figanı sırdaşlık etmeyene âşık denilmez:

Pervâneler melâmet oduna girişmeye
Erbâb-ı 'aşk girmez ise ana pişmeye

'Âşık denilmez ana ki efgânı her gece
Eflâk perde-dârı ile râz açışmaya Hayâlî G 500/1-2

Melekler melikin bendesi, Zühre çengisi iken felek de gulamı olsa gerektir.

Eyâ melîk ki sanadur bu dem melek bende

[253] Gök ve gök cisimleri başlığıyla doğrudan ilişkili olmamasına rağmen felek kavramını bir bütün olarak değerlendirmek bakımından feleğin talih / baht anlamı da bu bölümde ele alınmıştır.

Tapunda zühre-i çengî felek bende gerek Kadı Burhâneddin G 794/2

Hüma kuşunun en büyük kanat tüyü Sultan Selim'in kapı süpürgesindeki toz iken felek kuşunun kanadı onun haşmetli tahtının ancak ferraşı olabilecektir:

Bal-i 'ankâ-yı felek ferrâş-ı taht-ı şevketi
Târ-ı şeh-perr-i hümâ hâşâk-i cârûb-ı deri Enderunlu Vâsıf K 14/69

Bir îdiyye hasb-i hâlinde şair, felek maşıtasının her gice şafak gelininin eline yaktığı kınayı kanlı yaşından elde ettiği iddiasındadır:

Bu mâşıta-i çarh yakar kanlu yaşumdan
Her gice arûs-ı şafakun destine hınnâ Cem Sultan K 6/38

Şehzade Mahmud'un veladeti vesilesiyle yazılmış tarihe göre şehzadenin lalası felektir:

Buldı yine bir gonca-ı nâzende güşâyiş
Gül-zâr-ı harîminde şehinşâh-ı cihânun

Lâlâ-yı felek mihr gibi başına alsun
Verd-i teridür nüh çemen-i kevn ü mekânun Sâbit TAR 13/1-2

İnsafsızca gönül çocuğuna zulm eden felek dayesinden kimsenin hesap sormayışından yakınan şair:

Zulm etdi hayf tıfl-ı dile dâye-i felek
Ol bed-mihrden almadılar dâdımız bizim Nedîm Kt 76/1

Cud u seha, Kalaylı Ahmed Paşa'nın dergâhının hizmetinde olan bir iki satın alınmış köledir, lutf ve ata onun yanında hızla giden bir iki bendedir, felek ise onun karşısında iki büklüm duran bir hizmetkârdır:

Bir iki 'abd-i zer-harîdesidür
Hıdmet-i dergehinde cûd u sehâ

Çakerâsâ ider yanınca şitâb
Bir iki bende nâmı lutf u 'atâ

Sensin ol âsaf-ı mu'azzam kim
Ser-fürû itdi sana çerh-i dü-tâ Nâbî TAR 82/48-50

Feleğin başta devlet adamlarına olmak üzere türlü şiir öznesine hizmet eden bir çalışan olması kurgusu yanında göz boyaması, oyunbazlığı, güvenilmezliği, dönekliği ve baş döndürücülüğü özellikleri etrafında gösteri ve eğlence odaklı mesleklerle de

pek çok kez münasebetlendirildiği görülmüştür. Bu itibarla feleğin sakiliğe; mutrib, sazende, deffaf, tablbaz, perde-sera, nagmesaz, hanende, ramişger unvanlarıyla musiki üstadına; çengi, köçek, baziger, rakkas unvanlarıyla dans üstadına; hokkabaz / şu'bedebaz üst başlığına bağlı olarak ateşbaz, resenbaz / rismanbaz, şişebaz, tasbaz, kasebaz unvanlarıyla canbazlık üstadına; sihrbaz / sahir, mührebaz unvanlarıyla illüzyon üstadına; suretbaz, lu'betbaz unvanlarıyla da üstat bir oyuncuya büründürüldüğü tespit edilmiştir.

Hayâlî'ye göre güneşin sarı renkli kadeh, Dide-i Cibril'in ise çıra olduğu âşık meclisinde felek bir sakidir. Nâbî, feleği gönül lezzetini acılaştıran bir saki olarak değerlendirmektedir. Şeyhülislâm Yahyâ ise felek sakisinden kasa kâse kan içen çaresiz bir âşık tablosu çizmektedir:

Çarh sâkî mihrdir zerrîn ayag-ı meclisim
Dîde-i Cibrildir her şeb çerag-ı meclisim Hayâlî G 333/1

Nâbiyâ sâkî-i çerh eyledi kâm-ı dili telh
Bir zamân gerçi ki leb-ber-leb-i peymâne idük Nâbî G 447/5

Kâse kâse bana kan yutdurdı sâkî-i felek
Ekş-i çeşmüm sîneden nola gelürse dem gibi Şeyhülislâm Yahyâ G 420/3

III. Selim döneminde şam-ı îydin; beşiği ay, anası güneş olan bayram namlı çocuğu doğar ki bu doğum gökyüzünde bir sura neden olur. Felek, bu surda görevli bir saki ve dahi çengidir:

Şâm-ı 'îdün doğdı bayram nam bir meh-peykeri
Mehdi evc-i mâh bânû-yı mihirdir mâderi

Meh degül şevkıyla Nâhid-i felek mendiline
Takdı 'idiyye musarra yarım ay bir cevheri

Mihr-i mir'ât-ı zamîr-i enverinde cilve-ger
Sûret-i edvâr-ı çarhun oldu sırr-ı muzmeri

Gurre-i şevval zann etmen berây-ı tehniyet
Sundu sâkî-i felek rîndâna sîmîn sâgarı

İd-gehde lem'a-i encüm kıyâs etmen gice
Çıkdı remmâl oynına çengî-i çarhun Ülkeri

Mâh-ı nev sanman sırıtdıkda şebân ki şevkıla
Zengî-i şâmun göründü handeden dendânları Enderunlu Vâsıf K 14/24-29

Felek elinde ay kursu her an hazır bulunan veya Bağdat'ın fethi üzerine oluşan müspet havanın bir parçası olarak güneş dairesini şafak kızıllığına tutup âleme şevk veren bir deffaf olabildiği gibi bayram gecesinin gelmesiyle eline musikâr alan ya da Mustafa Paşa'nın bir zaferi üzerine oluşan coşkulu atmosfer tasvirinde müjde davulu çalan tablbaz bir çalgıcı olarak takdim edilebilmektedir:

Elinde mutrib-ı çarhun ya kurs-ı meh defdür
Kenâresi görinür pûlınun misâl-i hilâl Bâkî K 20/6

Yine nâr-ı şafaka dâyire-i mihri tutup
Virmede 'âleme deffâf-ı felek şevk-i 'azîm Neşâtî K 7/8

Mevsim-i 'ayş u tarabdur şeb-i 'îd irdi diyü
Mutrib-ı çarh eline aldı meger mûsîkâr Bâkî K 25/5

Çalındı nevbet-i 'azm âsitângâh-ı mu'âllâda
Felek tabl-ı beşâret çalmaga hâzır mehiyyâdur Sâbit K 23/4

Feleğin genel anlamda bir çalgıcı olarak değerlendirildiği dizeler de mevcuttur. Örneğin o, Sultan Mahmud Oğlu Şehzade Murad'ın veladetine düşürülen tarihte III. Selim'in bulduğu evc-ara makamına yeniden başlaması emredilen bir ramişger veya Muhammed Paşa medhiyesinde onun azamet divanında bir perde-sera olarak tavsif edilmektedir:

Dögülsün kûs-ı şâdiler çalınsın tabl-ı nusretler
Atılsın tôp-ı şehr-âyînler dâğ olsun a'dâya

Nidâ etsin münâdîler yıkıp esvâk u bâzâra
Mübeşşirler dağılsın şevk u şâdîlerle her câya

Yola düşsün ulaklar menzil alsın müjde-gûyâlar
Emirler neşr olunsun sû-be-sû etrâf ü enhâya

Yüzü gülsün cihânun 'âlemün kalbi güşâd olsun
Ferah bulsun bakıp diller bu hengâm-ı tarab-zâya

'Urûc etsin sipîhre na'ra-ı şevk-ı heyâheyler
Ser-âgâz eylesin râmiş-gerân çarh evc-ârâya Enderunlu Vâsıf Kt 38/1-5

Dîvân-ı celâlinde kazâ münşî-i ahkâm
Eyvân-ı şükûhunda felek perde-serâdır Nef'î K 34/26

Feleğin gösteri ve eğlendirme odaklı mesleklerle olan irtibatında bir başka kulvar raks etmek konusundaki ustalığıdır. O bir bağlamda, Mirac gecesinde bulduğu safa ile bezmde raks eden bir sufi gibidir. Bir başka bağlamda ise fahriye yapan şair, hayal

mutribinin eline mızrap alması hâlinde feleğin ahenkli bir şekilde raks edeceğini ifade etmektedir:

Felek hem ol gece bulmuş safâ ki sûfî tek
Karâr tutmayıp olmuş bu bezmde rakkâs Fuzûlî G 137/3

Raks eder nagme-i kânûn-ı belâgatle felek
Destine mutrib-i endîşem alınca mızrâb Nef'î K 32/59

Mirac hadisesine dair "o gördüğünüz aslında" ifade kalıbı üzerinden yapılan tasvirlerde Hz. Peygamber'in göğün katmanlarnı aşıp Sidre'ye varması sırasında semada yaşananlardan, gök cisimlerinin görünüm ve eylemlerinden bahsederken Cevza'nın hizmetkâr, Zühre'nin çeşteci, Utârid'in kâtip, Hz. İsa'nın lütuf nakdinin dilencisi, Keyvân'ın meş'al-keş ve Müşteri'nin dükkân sahibi olarak resm edildiği dizelerde felek, şafak adlı al eteğini giymiş bir rakkas olarak tasvir edilmektedir:

Felekde kehkeşân zann itme ol sultân-ı zî-şânun
Yolında kum döşetdi sâkinân-ı 'âlem-i bâlâ

Mukaddem menzile gitmiş bir altun toblı tûgıdur
O rahşân kevkeb-i dünbâle-dâr-ı âsümân-pîrâ

Degül kavs-i kuzah çarh üzre dâmen der-miyân itmiş
Kemer-bend-i 'ubûdiyyet kuşanmış hizmete Cevzâ

Hayâl itme şafak rakkâs-ı gerdûn fart-ı şevkinden
Felekde raks içün bir al eteklik eylemiş peydâ

Türâb-ı makdem-i fahr-i cihâna çehre-sây oldı
Gubârı safha-ı rûy-ı kamerde bellidür hâlâ

Sipâriş kıldı defter-hâne-i icmâl-i bâlâyı
Debîr-i vâridât-ı çarhun itdi rütbesin i'lâ

Nihân oldı pes-i çenginde tel kırmış gibi Zühre
Bilür ol bezm-i hâssa çeşteci lâzım degül zîrâ

Meger deryûze-kâr-ı nakd-ı lutfıdur ki râhında
Çerâg-ı mürde-i mihr ile bekler Hazret-i'isâ

O şâhinşâhdan sâhib-kırânlık hil'atin giydi
Olurdı sandalî-i pencüme Behrâm-ı hûn-pâlâ

Uyardı şeb-çerâg-ı lâli'in Keyvân-ı meş'al-keş
Ki necm-i bahtı oldı ta'na-sâz-ı Zühre-i zehrâ

İrişdi kâr-gâh-ı Müşterînün rûz-ı bâzârı

Kumaşı Ülkerin ol hâceye gösterdi ser-tâ-pâ

Sa'âdetle firâz-ı sandalî-i kürsîye çıkdı
Şeh-i sâhib-kırân-ı paytaht-ı mülk-i istignâ

Yolında atlas-ı 'arş-ı mu'allâ oldı pây-endâz
Ayagına yüzin sürmekle buldı rütbe-i 'ulyâ

Makâm-ı Sidreye geldükde kaldı tâ'ir-i kudsî
Meger kim sedd-i reh oldı ana nass ü mâ-minnâ Sâbit K 1/73-86

Hüsrev ü Şîrîn'de Şavur'un Şîrîn'i tekrar götürmesi faslının başındaki bu dizelerde Şîrîn'in Ermen'deki kasrında kurdurduğu bir meclis, meclis-i üns (dostluk meclisi) tanımlanmaktadır ki bu mecliste Hz. Musa nedim, Hz. İsa saki, melekler gavvas ve felekler rakkastır:

Gel iy can mahremi vü dil nedîmi
Ki derdün tâzedür 'ışkun kadîmî

Cihândan geç dil ü cân sohbetin kıl
Dil ü cân ile cânân sohbetin kıl

Nefes kat' olmadın nefsi nefîs it
Buçuk dem meclis-i ünse enîs it

Zihî meclis ki zevk ü hayş-i bâkî
Olur Mûsâ Nedîm ü Hızr sâkî

Herîf ü mahremi rûhânîlerdür
Mürebbâsı kamu rebbânîlerdür

Felekler sâzı âvâzına rakkâs
Melekler şevki deryâsında gavvâs HŞ B 2568-73

Feleğin aldatıcığı veya değişkenliği, dönüştürücülüğü üzerinden meslek edindiği gösteri ve eğlence odaklı bir diğer uğraş alanı hokkabazlık / şu'bedebazlıktır. Örneğin o, ehl-i zevki aldatmayı âdet edinmesi veya zamanın onun oyununu ortaya çıkarmak için gündüz elbisesini akşama dönüştürmesi yönüyle o bir hokkabazdır:

Ehl-i zevke 'âdet itmişdir bu nüzhet-gâhda
Aldadır her gün bu çarh-ı hokka-bâz 'âlem bu yâ Leylâ Hanım G 5/4

Yâ hôd dem-i şafakdan irüb zahmet-i remed
'Ayn-ı sipihre asmış idi şeb siyeh hicâb

Yâ lu'b-i hokka-bâz-ı sipihr olmaga 'ayân
Döndürdi câmesini zemân-ı hiyel-siyâb Necâtî K 5/9-10

Neşâtî, Divanı'ndaki bir mesnevide Mirac Gecesi'ni anlatırken feleği güneş adlı altın topu bir anda cihanı devreyleyerek ortadan kaybediveren bir hokkabaz olarak, Sâbit sünbül redifli bir bahariye nesibinde sünbülü hokkabaz feleğin kardeşi olarak, Hayâlî ise sabahın oluşuna dair bir nesibinde yine feleği kebudi bir çadır içinde bin suret ile türlü şekiller arz eden bir şu'bedebaz şeklinde tasavvur etmektedir:

Bir şeb ki felek idüp çerâgân
Zeyn olmış idi nücûm-ı rahşân

Geymişdi cihân libâs-ı müşgîn
Olmışdı zamâne 'anber-agîn

Üstâd -ı felek be-hokka-bâzî
Ba-şu'bede vü füsûn-tırâzî

Bir demde cihân be-dest-i devrân
Zer-mühre-i mihri kıldı pinhân Neşâtî M 1/1-3

Dün temâşâda 'aceb şu'bedeler göstermiş
Hokka-bâz-ı felegün kendü birâder sünbül Sâbit K 8/10

Kebûdî çâdır içinde sipihr-i şu'bede-bâz
Hezâr sûret ile arz eyledi eşkâl Hayâlî K 10/4

Leylâ vü Mecnûn'da Kaysın, mektebe varıp da Leylâ'yı görememesi üzerine anlatıcı, Kays'ın şu'bedebaz feleğin kendisine bir oyun oynamaya başladığını anladığını şu şekilde haber vermektedir:

Hûrşîdsiz oldu rûz tâ şeb
Oldu başına karanu mekteb

Bildi ki sipihr-i şu'bede-bâz
Bir şu'bede eyleyüpdür âgâz LM B 702-3

Gelibolu Ali Sûr-nâmesi'nde, matrakbazların türlü lubetlerle hünerlerini göstermelerinin anlatılacağı bir faslın başında o sabah tasvir edilirken felek de seher-gahta yaptıklarıyla o günün gösteri yapan ilk hokkabazı olarak değerlendirilmektedir:

Bir seher-geh ki çarh-ı şu'bede-bâz
Şekl-i bâzîde oldı heycâ-sâz

Siper-i mâhı aldı dûşına cüst
Çıkdı meydâna cüst-bâz-ı nuhust GAS B 1789-90

Usûlî'nin Yenice Şehr-engîzi'nin "Der-hasb-i Hâl" başlıklı bölümünde de sanatçı geceden ve bu karanlık âlemde sıkıntılarıyla başbaşa kalışından türlü kelime oyunlarıyla bahsederken devranı hokkabaz şeklinde tanımlamaktadır:

Meger bir gice kim bu zâl-ı 'âlem
Kara giymişdi vü dutmışdı mâtem

Çıkarup yine altunlu libâsı
Gedâ-veş egnine almış palâsı

Okırdı halka hasret-nâmesini
Kara yazılu firkat-nâmesini

Yazarken 'âleme bu müşkilâtı
Dökülmüş gâlibâ çarhun devâtı

Gidüp dolâbı çarhun kendüzinden
Şihâb âbın akıdurdı gözinden

Nücûmun mühresini düzdi çâlâk
Sanasın hokka-bâz idi bu eflâk

Kurup bir çâdır-ı köhne şitâbân
Oyun gösterdi lu'bet-bâz-ı devrân

Oyunı mühre-i mihrin dutulmış
Katı çog oynamış âhir ütülmiş

Dil ü cân Kâ'besini kılup âzâr
Oyunlar oynadı bu çarh-ı gaddâr UŞ B 33-41

Felek, hokkabazlık sanatındaki genel mahareti yanında, kimi zaman hokkabazlığın farklı alanlarında ihtisaslaşması yönüyle de söz konusu edilebilmektedir. O, Sâbit Divanı'ndaki bir miraciyede, o gece yıldız fişekleri peyda eylemiş bir ateşbaz ve rismanbaz, Enderunlu Vâsıf'ta bir resenbaz, Nâ'ilî'de gönlün kendisinden ümidvar olduğu bir şişebazdır:

Ne âteş-bâz ü çâpük-dest olur gerdûn ki encümden
Şerer-pâş âsümân-peymâ çiçekler eylemiş peydâ

Seyirci çıkdı gök meydânını şâmûn temâşâya
Resen kurdı şihâb-ı rîsmân-bâz-ı felek-peymâ

Temâşâ itdürür âfâka âteş-bâzlık kârın
Nücûm ol şevk ile vâfir fişekler eylemiş peydâ Sâbit K 1/10 ve 14-15

Görse tel ehline ip takmaz resen-bâz-ı felek

Bulsa bir nâdânı amma ‘âleme serdâr eder Enderunlu Vâsıf K 27/19-20

Rûy-ı lutf-ı şîşe-bâz-ı çarhı dil görmüş gibi
Jeng-dar âyînesinden safvet ümmîdindedir Nâ’ilî G 56/4

Hüsrev ve Şîrîn’in işret etmelerini konu edinen elli sekizinci faslın başındaki gece tasvirinde yine bir şişebaz olarak tasvir edilirken Nâ’ilî Divanı’nda gönül ehlinin iltifat etmeyeceği bir tasbaz şeklinde tasavvur edilmektedir:

Çü gündüz şîşesi tokındı taşa
Gice bin bin götürdi şîşe başa

Temaşa kılmag içün şîşe-i hâk
Sanasın şîşe-bâz olmışdı eflâk HŞ B 3288-89

Çıkarma tâs-ı ser-i mihri ey felek min ba’d
Dil ehli sencileyin tâsbâza bakmazlar Nâ’ilî G 57/4

Bursa’nın ilkbaharını tasvir ederken Lâmiî’nin ağaçlar üzerinden feleğe biçtiği meslek yine tasbazlık iken Sâbit, sipihri elinden kurtulunması gereken bir kâsebaz şeklinde tanımlamaktadır:

Felekveş tâs-bâz olmagın eşcâr
Kılurlar zîr-i dâmen setr-i envâr LŞ B 558

Şu mînâ-hânede sâ’at gibi vir aldugın Sâbit
Halâs ol bu sipihr-i kâse-bâzun imtinânından Sâbit G 272/8

Feleğin mesleklerinden bir başka bölük yine göz bağcılık, aldatıcılık, gerçeği farklı gösterme özelliğiyle kesişen sihrbazlık ve mührebazlıktır. Fuzûlî Divan’ında âşık, cadı / sihrbaz feleğin kıl kadar ince beli bir ejderha hâline getirerek kendisine büyük cefalar çektirdiğini bildirirken Hayâlî feleği cihan simyahanesinin sihr-sazı, Leylâ Hanım da âşığı derde giriftar eyleyen, gam köşesinde koyan sahir ü mekkar olarak nitelendirmektedir:

Bana Zâl-i felek çektirdi ol mûy-mîyan cevrin
Görün bir târ-i mûyu nice ejder etmiş ol câdû Fuzûlî G 238/2

Cihân bir simyâhâne felek hem sihr-sâz ancak
Meh ile mihr çâpük-dest bir iki hokka-bâz ancak Hayâlî G 246/1

Sana ben neyledim ey sâhir ü mekkâr felek
Ne idersin beni her derde giriftâr felek
Cânıma yetdi gamınla gam-ı agyâr felek
Gûşe-i gamda bırakdın beni bîmâr felek

Hîç ‘âr itme misin Hak’dan a bî ‘âr felek
Sen ne virdin ki ne istersin a gaddâr felek Leylâ Hanım M 23 Bend 1

Şehzade Mehemmed için yapılan surda rüzgâr ateşbaz olarak tasvir edilirken felek de ahaliyi eğlendirmekle vazifeli bir mührebaz şeklinde tanımlanmakta, bir miraciyede ise o gece anlatılırken felek güneş topunu yok eden ve hokkasından yüz binlerce beyaz ışık çıkaran bir illüzyon ustası olarak takdim edilmektedir:

Ol gice mühre-bâz-ı felek kıldı nâgehân
Bir peyker-i gurâb ile bin beyzâ âşikâr

Evrâkını tokuz felegün kat kat eyleyüp
Âfâka âteş işleri gösterdi rüzgâr Nev’î K 13/10-11

Hoşâ ferhunde-ahter leyle-i mümtâz ü müstesnâ
Ki ‘unvân-ı berât-ı kadridür ser-sûre-i İsrâ

Şafak-rûy-ı ‘arûs-ı mihre bir gülgûn tutuk asdı
Kevâkib şaçıvirdi bî-nihâyet gevher-i yektâ

Degül cirm-i kamer pür-cûş olup bahr-ı siyâh-ı şanı
Bir altun pullı mâhî taşra aldı mevce-i deryâ

Nihân itdükde tôb-ı âfitâbı möhre-bâz-ı çarh
Çıkardı hokkasından sad hezârân beyze-i beyzâ Sâbit K 1/1-4

Şîrîn’in av bahanesiyle Ermen’den kaçtıktan sonra altında Şebdîz’le Medayin’e ulaşma yolculuğunun anlatıldığı otuzuncu fasılda da felek ima yoluyla mührebazlıkla ilişkilendirilmektedir. Bu tabloya göre yedinci günün sonunda, Medayin’e ve dolayısıyla Hüsrev’e henüz ulaşamayan takatsiz Şîrîn, gecenin karanlığında bir yerde dinlenme kararı almıştır. Bu arada felek mührebazı sandığını açıp ve kara bir sofra / çarşaf üzerine mühreleri (boncuk) dağıtmıştır. Sofra yedinci günün akşamının karanlığı, mühreler ise gök cisimleridir:

Bu yidi günde dinlenmedi bir dem
Atından inmedi illâ lahza-ı kem

Üşenirdi ki vara ile boya
Ne şehre konabilürdi ne köye

Yidinci gün ki çerhün hokka-bâzı
Açup sandugını keşf itdi râzı

Kara nat’ üstine tagıtdı mühre
Meger hengâme arz eyler sipihre

Hezarân lu’b ile gösterdi eşkâl
Ki her şekli virür akla bin işkâl

Çi-ger her müşkîle olmış şikîbâ
Arup yorıldı key ol şekl-i zibâ

Nice kim gider idi pîç-der-pîç
Dere vü tag ü taş idi dahi hîç

Diledi k’ine ide bir dem ârâm
Neye encâm olur göre ser-encâm

Tolandı vü aradı ol yöreyi
Begendi indi kondı bir arayı

Oturdı bir taşa arkasın urdı
Ne yatmak dizginini tutdı turdı HŞ B 1633-42

Feleğin gösteri ve eğlendirme sanatlarıyla ilişkili olarak bir meslek erbabı şeklinde tasavvur edildiği son grup, bir oyuncu, oynatıcı olması bakımından suretbazlık ve lu’betbazlık unvanlarıdır. Bu bağlamda felek bir hazaniyede türlü surete bürünen ve cihan misalini bir çadır içinde ayan eden bir suretbaz / hayalbaz olarak tasavvur edilmektedir:

Nedir bu fasl-ı hazân dedigin nazar kıl kim
Dü-mûy şekli gibi gösterir sana elvân

Ne hikmet ola ‘aceb mevsim-i zemistânî
Ki pîr gibi lû’ab akıtır yere devrân

Ne şekiller çıkarır gör bu çarh-ı sûret-bâz
Ne sûrete girip oynar bu gerdiş-i gerdân

Ne nesnedir bu ki çâpük hayal-bâz gibi
Cihân misâlini eyler bu çâder içre ayân Ahmed Paşa K 33/10-13

Bursa bezzazistanının tanıtıldığı dizelerde bezzazistanın bir can pazarı olduğu ve mal verilip can alındığı belirtildikten sonra bu mekânın içindeki bir esir pazarından bahsolunmakta ve felek, âşıklarının ah dumanıyla hayali bir fenere dönen bu pazarın güzellerine hayran olan bir suretbaz olarak nitelendirilmektedir:

Çü can bâzârıdur bezzâzistânı
Virürler mâl alurlar câna cânı

Perî-ruhlar girüp mezâda

Satarlar Yûsufun narhın kesâda

Kılur meh-rû güzeller gün gibi devr
İderler müşterîler cânına cevr

Kamunun kaşı yâ vü kirpigi ok
Yarag-ı hüsn içinde eksügi yok

Lebinden her birinün şehd ü sükker
Olup hem-kâse ta'm-ı cân ugurlar

Utandurmış şeb-i yeldâyı mûyı
Hacil kılmış meh u şi'râyı rûyı

Çıkar her perdeden yüz lubet-i pâk
Ki hayrân ana sûret-bâz-ı eflâk

Meger âşıklarun âhı duhânı
Hayâli bir fener itmişdür anı LŞ B 489-96

Taşlıcalı Yahyâ şahlar şahının surunun süruru şerefine kaleme aldığı bir terkib-i bendde hükümdarın ehl-i silah, ehl-i rezm askerlerini methederken oluşturulan sur meclisinin seçkinliğini belirtip feleğin de bu mümtaz tablo karşısında eli arkasını yere koyan, ellerini dua için göğe kaldıran bir lu'betbaz olduğu belirtilmektedir:

Bu ehl-i rezme nazar eyleyen 'ale'l-efrâd
Sanurdı cevşen ile bahr-i kulzüm içre neheng

'Amelde tîz idi cümle misâl-i nâr-ı firâk
Meselde her biri endîşe gibi çâpük ü şeng

Çü oldı gün gibi rûşen bu 'işret-i mümtâz
Kodı el arkasını yire çarh-ı lu'bet-bâz Taşlıcalı Yahyâ M 6 Bend 7 B 6-8

Feleğin lu'betbazlığıyla ilgili Hüsrev ü Şîrîn'de iki dikkat çekici tablo mevcuttur. Birincisi lu'betbaz-ı feleğin oyunuyla Şîrîn'in Şavur tarafından yeniden nakşedilen Hüsrev'in suretinin olduğu resmi daha önce uzaklaştırmalarına rağmen ikinci kez çemende görmesi ve şaşkınlık yaşayarak bu gizi iyiden iyiye merak etmesi faslıdır. Diğeri ise yetmiş altıncı faslın sonunda, lu'betbaz-ı feleğin ısmarlanan bir işi görüşmek için Şîrîn'in huzuruna gelen Ferhâd'a oynayacağı oyunlardan bahsolunmaktadır:

Çü bunlar lu'be girdi çüst ü çâlâk
Bırakdı hırka lu'bet-bâz-ı eflâk

Girü nâ-geh nazar bırakdı Şîrîn
Görür ol dünkü timsâlün nâzirin

Yüregi kopdı cânın tasa tutdı
Başını hayret eli basa tutdı

Çagırdı kim görün ne hâldür bu
Hayâl-i cin mi yâ muhtâldür bu

Getürün göreyin setr itmen anı
Ki bu sûretde ma'nâ var nihânî
…
Heman-dem virdi fermân şâh-ı hûbân
Ki bu müşkil işi tîz eyle âsân

Dürüp üstâd Şâvûr ol zemîni
Ele getürdi Ferhâd-ı emîni

Eyitdi vasf-ı hâli tapusına
İletdi ol nigârun kapusına

Girür Şâvûr u Ferhâd anda bile
Görenler dirdi benzer zendepîle

Egerçi kıla benzerdi bedende
Yog idi zûrı fil ü kergedende

Bir altun kürsi kondı perdeden taş
Oturdu baş urup Ferhâd-ı evbâş

Bakar kim ol makamun perde-bâzı
Ne perdeyle düziser râst sâzı

Ne bilsün kim lu'bet-bâz-ı eflâk
İdiser neng ü nâmı perdesin çâk HŞ B 1234-39 ve 4294-4306

Feleğin ustalaştığı alanlar başlığı altında ele alınması gereken bir başka meslek kategorisi Osmanlı kültüründe menfi manada değerlendirilen dilenci, cellat, katil, sayyad, remmal ve esir tacirliği gibi birtakım uğraşlardır. Felek bir cellat olarak inleyen aşığı zorla çevirmek için güneşin parıltısını şiş hâline getirebilmekte veya insanlarca tan yerinin ağarması olarak algılanan bir anda aslında bin kan elde etmek için güneş kılıcını her akşam yere gömmekte ya da âşığın âşıkların emanını kesen sevgilinin sınır acımasızlığına karşı bir uyarı niteliğinde anılabilmektedir:

Cellâd-ı çarh 'âşık-ı zârı çevürmege
'Unf ile itdi şa'şa'a-ı âfitâbı sîh Sâbit D G 65/4

Tan mı her ahşam yire gömülse tîg-i âfitâb
Çünki cellâd-ı felek gün başına bin kan ider Necâtî G141/4

‘Âşıklarun emânını kesdün garîbdür
Cellâd-ı çarhdan hazeün yok mıdur senün

Kûy-ı cefaya mı çıkacak hep güzergehün
Semt-i vefaya hîç güzerün yok mıdur senün Necâtî K 37/30-31

Nâ’ilî ise Mehmed Paşa’ya yazdığı kasidesinde hâl ü pür-melalinden bahsedip felekten şikâyet ederken onun yaralı gönül su istese çini kâse ile ona zehir sunacak olan bir cellat olarak tanımlamakta:

Ne kadar medhe sezâvâr ise zâtın o kadar
Komadı bende te’addî-i felek nutka mecâl

Dil-i bimârıma âb istese cellâd-ı felek
‘Arz eder kâse-i çînî ile zehr-i kattâl

Telh-kâmım o kadar ye’s ile kim şimdi bana
Zehr-i kâtil görünür şerbet-i şîrîn-i visâl Nâ’ilî K 12/59-61

Feleğin dilenciliği hususundaki dikkat çekici örneklerden birinde seher vaktinde sanki dünya gelinini süslemek için şafak kırmızı bir duvak, güneş sarı bir otağ olmuştur ya da felek bir dilenci olarak eline güneş tasını alıp hükümdarın cömertlik kapısında dilenmeye gelmiştir ki Abdalan-ı Rûm’un geçiş merasiminin anlatıldığı bir surnâme tablosunda da bir sabah oluş tasvirinde benzer şekilde dilenci felek, eline güneş kâsesini alıp dilenirken tasavvur edilmiştir:

‘Arûs-ı dehri bu gûne zîb ü zînet eylemege
Şafak olur tutuk-ı al mihr otâga-i zer

Alup eline yâhud tâs-ı mihri sâ’il-i çarh
Der-i atâ-yı hudâvende geldi cerre seher Şeyhülislâm Yahyâ K 3/8-9

Bir seher-geh ki çarhun abdâlı
Yırtup atdı tenindeli şâlı

Ele aldı çerâg-ı mihri hemân
Oldu deryûze niyetine revân GAS B 1045-46

Felek güneşi bir meslek metaı şeklinde kullanmak suretiyle bir mukayese unsuru olarak da dilenci şeklinde hayal edilebilmektedir. Örneğin o Sultan Bayezid yüce ordusunda yer alsa güneş zenbilini boynuna takmış bir dilenci mesabesinde olacaktır ya da elindeki turuncu, hediye olarak sunmak için bir dilenci gibi muhatabın kıymet ipine bağlı şekilde etrafında dolaşacaktır:

Zenbîl-i âfitâbı takub boynına felek
Ordu-yı rif'atünde Şehâ oldı bir gedâ Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 19/32

Bir turuncı var sana sunmag-içün her gün felek
Çigzünür kadrün visâkın sanki bir cerrârdur Tâcizâde Ca'fer Çelebi Kt 2/5

Felek dizeler boyunca bir avcı olarak da defaatle anılmıştır. Üstelik avlanma alanı oldukça geniştir. Örneğin, ay halkasının etrafına saçtığı yıldız taneleriyle ruh kuşları avlayabilmekte veya bir akşam tasvirinde gece kargasını avlamak için hilali kartal çengeli olarak kullanabilmektedir:

Dâne-i encüm eder halka-i mâh etrâfın
Murg-ı ervâha felek göz göre sayyâd ancak Hayâlî G 261/2

Sayyâd-ı çarh zâg-ı şebi kılmaga şikâr
Şekl-i hilâli kılmış idi çengel-i 'ukâb Necâtî K 5/3

Feleğin menfi meslekler düzleminde kan içici zemin ile birlikte hareket eden bir katil olması, yıldız gibi görünen noktaları döken bir remmal olması ya da ikiyüzlü bir zen-i bâzâr olması bu minvaldeki birçok örnek tablodan yalnızca birkaçıdır:

Ehl-i zamâne kanına çok teşnedür zemîn
Kanın kimün tökerse felek ol zamân içer Fuzûlî G 77/2

Görüp miyân-ı şafakda tasavvur itme hilâl
Togurdı dün gice bir mâh-pâre bu zen-i Zâl

Sitâre sanma tutup tâli'-i şeh-i 'îdi
Felekde nokta döker pîr-i çarh olup remmâl Sâbit G 246/1-2

Eriye âteş-i kahrın görürse Rôyîn-ten
Sararda benzini hışmın işitse Rüstem-i Zâl

Zevâl-i 'ömr-i adın kâzâ çü eyleye fâl
Nücum nokta döker çarh tahta-i remmâl Hayâlî K 10/11-12

Bilmedük bed-'ahd ü bed-kirdâr imişsin ey felek
Gam yimez gam-hârına gaddâr imişsin ey felek

Gösterüp zulmet dönüp yine idersin 'arz-ı nûr
İkiyüzlü bir zen-i bâzâr imişsin ey felek Nev'î Trk 1 Bend 4 B 35-36

Feleğin klasik Türk şiirinde hizmet sektöründeki bir meslek erbabı olarak yer bulmasının bir başka ayağını devlet memurluğu oluşturmaktadır. Bu itibarla o başta debir / kâtip olmak üzere kadı, muhasip, yaver, müderris gibi unvanlarla anılabilmektedir.

Felek, en çok ilişkilendirildiği mesleklerden biri olan kâtiplik çerçevesinde II. Bayezid'in atının nalı olması için altın suyuyla her ay hilâl nunu çizerken, maani-perveri kaleminin başıyla III. Ahmed'in pak vasfını tahrir ederken, Kanuni'nin varidatını yazmak için altın kalemlerle aydınlıklar getirirken veya Hz. Peygamber'in Mirac Gecesi'nde ayağını göğe basması ve böylece oraya bereket saçmasıyla defterlerini baştan arz edip imza-yı kabule mazhar olurken resmedilebilmektedir:

Hilâl nûnunu altın suyuyla kâtib-i çarh
Yazar her ay ki na'l-i semendine ola dâl Ahmed Paşa K 18/18

Böyle tahrîr etdi levh-i mihre vasf-ı pâkini
Kâtib-i çarhın ser-i kilk-i ma'ânî-perveri Nedîm K 5/11

Debîr-i felek yazmaga vâridâtın
Eşi'a getürmişdür altun kalemler Bâkî K 3/23

Oldı kademiyle yümn-efzûn
Ferhundegî-i debîr-i gerdûn

Defterlerin 'arz idüp ser-â-ser
İmzâ-yı kabûle oldı mazhar Neşâtî Mes 1/26-27

Nev'î, Feridûn Beg medhiyesinde muhatabına dua etmeden evvel bir hâl tercümesi yapar ve bilgili kimselerin hâlden anladıklarına dolayısıyla durumunu izahta şiir söylemenin gereksizliğine vurguyla sözü feleğe getirir. Ona göre güneş, felek kâtibine sarı bir divit olmuştur ve her aybaşında Allah'ın hüküm nişanlarını göğe çekmektedir:

Ne lâzım 'ârif-i âgâh öninde lâf-ı şi'r urmak
Bilür sâhib-hüner Nev'i kemâl-i fazl u ''irfânı

Nitekim kâtib-i çarha devât-ı zer olup hûrşîd
Çeke her ay başında bir nişân-ı hükm-i Yezdânı

Vücûdun nâme-i ikbâle tevkî-i refî' olsun
Hilâl-i îd-veş günden güne bul kadr ü 'unvanı Nev'î K 49/20-22

Felek kâtibi yazısını daima göğe nakşetmez, zaman zaman emel nakşını kâh yazıp kâh bozmak için âşığın sinesini bir müsvedde kâğıt olarak kullanır.

Sînedir kâgıd-ı tesvîdi debîr-i çarhın
Anda nakş-ı emeli gâh bozar gâh yazar Sünbülzâde Vehbî G 48/8

Kâtiplikten başka feleğin memurluk vazifesi çerçevesinde Mustafa Paşa'nın hüccetine imzasını atan veya Sultan II. Selim'in hükümlerine münşi olmayı uman bir

kadı, Bir İbrahim Paşa kasidesinin nesibinde yer alan "bu rûz odur ki" tekrarlı beyitlerden birinde sözü edilen günü büyük deftere tarih başlangıcı olarak işaretleyen bir muhasip ya da muhatabından umduğu meded gerçekleşirse şair için yaver olmaktadır:

Hüccetüne lâ dimez gerdûn kazâ itmez hılâf
Kâdi-i çarh işi ol mazmûna imzâdur yine Necâtî K 26/20

Umar ki münşî-yi ahkâmun ola kâzî-yi çarh
Diler ki ola Utârid kapunda defter-dâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 28/69

Bu rûz odur ki revâdır onu muhâsib-i çarh
Celâle mebde'-i târîh edüp kıla mu'lem Nedîm K 24/9

Efendim âsmâna hiç bahâne bulma ihsân et
Senin lutfun olursa âsmân dahı olur yâver Sâbit K 28/15

Fuzûlî'nin bir kaside nesibinde ise felek lale, süsen, murg-ı seher, gonca ve bülbül gibi varlıkların öğrenci olduğu debistanda / çemende bir pir hace olarak resmedilmektedir. Bu mektepte bülbüle hafızlık, murg-ı sehere mantık, süsene matematik, goncaya metali, laleye serh-i tavali, sünbüle ilm-i ilahi öğretmektedir:

Bâğ levhini hazân bergi zer-efşân eyler
Âb ol levhde meşk-i hat-i reyhân eyler

Ey gönül geldi bahâr eyle çemen seyrânı
Gör ki hâlâ ne 'amel âmil-i devrân eyler

Yine pîr-i felek etfâl-i reyâhini yığıp
Feyz-i ta'lîm ile bûsitânı debistân eyler

Gonceyi metn-i metâli'de edip ukde-güşây
Lâleyi şerh-i tavâli'de sabak-hân eyler

Sünbülü ilm-i ilâhi'de kılıp mûy-şikâf
Sûseni bahş-i riyâzide suhan-dân eyler

Ders-i mantık okur iken dil ilen murg-i seher
Tutulup okuduğu gülleri handân eyler

Bülbülü her nice kim hâfız-i hoş-lehce-i âb
Öğretip hüsn-i edâ kâr-i Kur'ân eyler Fuzûlî K 32/1-8

Hizmet / görev odaklı mesleklerin felekle irtibatını örnekleyen başka tablolar da söz konusudur. Örneğin feleğin bir parça buzu yaldızlı tasa koymak suretiyle Ramazan teşnelerini sulayan sakalığı:

Kodı bir pâre yahı tâs-ı zer-endûda felek
Sıvara tâ Ramazân teşnelerin sakkâvâr Bâkî K 25/13

Feleğin Sultan Bayezid'in kadr pazarında güneşi sarı taş ve ayı ayna olarak kullanmak suretiyle berber dükkânı açması:

Asar bâzâr-ı kadründe açub berber dükkânın çarh
Saru taş ile âyine meh-ü-mihr-i mücellâdan Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 20/24

Feleğin sanki ayın ayağına su koymak için nurlu güneşi tas edinen bir dellak olması:

Yahyâ su koymagiçün ayagına ol mehün
Gûyâ ki tas idindi felek mihr-i enveri Şeyhülislâm Yahyâ G 410/5

Feleğin kıymet verdiği dergâhın tozunu yerden almak için geceyi ve gündüzü ticaret yolu eyleyen bir tüccar olması:

Almaga kıymet verip yerden gubâr-ı der-gehin
Çerh tedbîr-i ticâret eylemiş leyl ü nehâr Fuzûlî K 11/62

Feleğin arzu yiyeceği meydana getiren fakat iştah kesen çaşnigirliği:

Geçirdi çâşnîgîr-i felek ol denlü vaktin kim
Nevâl-i ârzû meydâna geldi iştihâ gitdi Nâbî G 843/7

Feleğin Fatih'in yüce fikirlerini / hükümlerini gözleyen müneccimliği:

Yeridir rây-i ref'in gözlese pîr-i felek
Kim müneccim meyl eder dâ'im suturlâb üstüne Ahmed Paşa K 12/33

Feleğin şaban ayının yerini ramazan ayına bırakmasını takip eden muvakkıtlığı:

Meh-i nev-i Ramazân çekdi selh-i Şa'bâna
Rikâb-ı sîm ile bir bâd-pâ semend-i rahîl

'Aceb mi kaldura tabanı hâce-i Şa'bân
Eritdi bedrecigin şehrde ne kâl ü ne kil

Muvakkıt-ı felegün aylı günli sâ'atıdur
Kenâr-ı şehri zuhûr itdi mâh olup tebdîl Sâbit K 3/4-6

Feleğin Kânî'nin gönül hâllerini bir varmış bir yokmuş şeklinde nakle başlayan bir kıssahan olması:

Kıssa-hân-ı felek ahvâl-i dil-i Kânîyi
Başladı nakle hemân bir var imiş bir yog imiş Kânî G 88/13

Bir nat nesibinde feleğin güneş ve ay isimli iki kabağı birbirine bağlayıp gece gündüz hayret denizinde şinaverlik etmesi:

Mihr ü mehden havf ile iki kedû bend eyleyüp
Bahr-ı hayretde felek olmış şinâver rûz u şeb Neşâtî K 2/7

Feleğin ay meşalesini kucağına almak ve samanyolunu beline kuşanmak suretiyle yol alan akkamlığı:

Kehkeşânı beline inlü kuşanmış gerdûn
Meş'al-i mâhı alup dûşına 'akkâm gibi Nâbî G 833/5

Feleğin çaresiz bir âlem barkeşi olması:

Kadd-i sipihrün anlayan anlar ham oldugın
Bî-çâre çerh bâr-keş-i 'âlem oldugın Nâbî G 613/1

Feleğin duygulu ve zevk sahibi insanlara neşe veren ırmağı bir zincir ve gül bahçesini de zindan eyleyen gardiyanlığı:

Devr cevrin gör ki nüzhet-gâh-i ehl-i zevk iken
Cûy-bâr ü gül-şeni zencîr ü zindân eylemiş Fuzûlî G 130/4

Feleğin beyaz gül yapraklarını yolup kar taneleri misali Sultan Mehemmed'in yollarına saçan bir bağban olması:

Berg-i gül-i sefîdi yolup bâgbân-ı çarh
Mânend-i berf yollarına eyledi nisâr Bâkî K 9/6

Feleğin şairin söz kumaşlarımın değerini düşürmeye çalışmasına rağmen onların revaç bulup sınırsız haridara sahip olması karşısında kendisini onların dellalı eyleyip mezad etmeye başlaması veya sabah çarşısında yıldız gevherlerini satmaya çalışan bir dellal olması:

Buldu bir gûne revâc-ı emti'a-i güftârım
Felek eyler iken kadrini pest ü pâmâl

Sonra gördü ki harîdârına yok hadd ü hisâb
Başladı kendi mezâd etmege oldu dellâl Nef'î K 36/57-58

Gevherân-ı ahteri dellâl-i çerh eyler fürûht
Çâr-sû-yı subhgehde bir peşiz eylerse de Nâbî G 723/4

Felek hizmet / görev odaklılar kadar olmasa da ürün / mal odaklı mesleklerle de irtibatlandırılmaktadır. Bu bağlamda incelenen metinlerde feleğin en çok sarraf /

zerger, hayyat / terzi, çiftçi / dihkân / fellah ve mimar / mühendis olarak tasavvur edildiği görülmüştür.

Feleğin sabah vaktinde yeryüzünü gümüş ve altına çeviren, güneş ve ayı tartı olarak kullanıp dünya çarşısında gece gündüz zer çeken, ay yüzlü sevgilinin ayağına saçmak için dürr ü güher veya bedahşan lali oynatan sarraflığı / zergerliği:

Subh-dem çün çarh-ı zerger yeri sîm ü zer kılar
Nitek'elde sâkî câm-ı lâ'li cân-perver kılar Şeyhî G 66/1

Çarh bir sarrâfdur mihr ile meh mîzân ana
Çâr-sû-yı dehr içinde gice gündüz zer çeker Bâkî G 183/5

Pâyına saçmak için ey mâh sarrâf-ı felek
Gâh elinde dürr ü geh lâ'l-i Bedahşân oynatır Ahmed Paşa G 38/3

Nâ'ilî ise mezhebinde marifetin cürm, hünerin töhmet, endişenin ise vebal olarak algıladığı felekten Veziriazam Mehmed Paşa'ya şikâyetçi olurken onu kör ve cahil bir sarraf olarak değerlendirir. Nitekim o, tabiatı bir hüner madenindeki güher olan ve âdeta güneş gibi şaşaası âlemi tutan şairin altın sarısı tenini mihnet potasında kâl etmektedir:

Mezheb-i çarhda fehm eylemeyem oldugunu
Ma'rifet cürm ü hüner töhmet ü endîşe vebâl

Felek ol sayrafî-i ekmeh ü nâdândır kim
Bu yeter fark-ı zer ü hâkde noksânına dâl

Hem nazardan bırakıp hâk ile yeksân eyler
Hem eder pûta-i mihnetde ten-i zerdimi kâl

Bâhusûs ol güher-i kân-ı hünerdir tab'ım
Ki tutar şa'şa'ası 'âlemi hûrşîd-misâl Nâ'ilî K 12/69-72

Felek klasik Türk şiirinde bir hayyat olarak Fatih'e saltanat hilatını biçerken, bir îdiyyede güneş isimli bir altın pota dikerken, şairin sırtına mihnet libası giydirirken, Salih Paşa'nın etrafına sabahın ipek perdesini yastık eylerken ya da Reisülküttab Ömer Vahid Efendi'nin inayet elinin mimar, güneşin ayinedar olarak verildiği bir tabloda bu devlet ricalinin iffet kabasını dikerken tasavvur edilebilmektedir:

Saltanat hil'atini kaddine hayyât-ı felek
Râst biçmese açılmazdı girîbân-ı kerem Ahmed Paşa K 16/15

Pûte-i zerrîn diker evc-i felekde âfitâb

Müşterîdir tîr-i kavsine bugün meydân-ı ıyd Ahmed Paşa K 29/24

Yâr bir meclîs kurar mı k'anda bu gamgîn gönül
Devr elinden tâs tâs aguyı bir dem içmeye

Bir mübârek 'îd olur mı kim bu hayyât-ı felek
Egnüme hil'at diyü mihnet libâsın biçmeye Bâkî Kt 14

Dest-i hayyât-ı felek hak bu ki pîrâmenine
Eylemiş perde-i dîbâsını subhun bâlîn Nâ'ilî K 16/18

İdâre eylese edvâr-ı re'yi devrânı
Nücûmu bî-meded-i âsümân eder seyyâr

Kamerden etmez idi 'aks-i nûrun istirdâd
Felekde tab'ına hûrşîd olaydı âyînedâr

Misâl-i tâk-ı felek hark u iltiyâm olmaz
O dilde kim ola dest-i 'inâyeti mi'mâr

Kalırdı Çîn'de çıkmazdı bu diyâra ebed
Şemîm-i hulkunu şemm etse nâfe-i Tâtâr

Kabâ-yı 'iffetine bahye-dûz olunca felek
Sahîl-i sûzen-i 'Îsâ'yı eylemiş der-kâr Sünbüzâde Vehbî K 50/29-33

Feleğin küçük taş parçaları hâlindeki âşık kellelerini kullanarak bir bina inşaa eden, gönül viranesini kâh yakıp kâh yapan bir mimarlığı ya da Şeyhülislâm Muhammed Efendi'ye ait saadethanenin yüksekliğini güneşi usturlap, ışıklarını ise ip eyleyerek ölçen bir mühendisliği:

Bennây-i çarh bir ulu bünyâda urdu tarh
Kim ol binâya kelle-i uşşâkdır helik Hayâlî G 263/2

Kasr-ı kâmı ne vezîr ü ne şehenşâh yapar
Anı muhkemce yaparsa yine Allâh yapar

Gösterir resm-i binâ sanki felek mi'mârı
Dil-i vîrânemizi gâh yıkar gâh yapar Sünbülzâde Vehbî G 63/1-2

İrtifâ'ın almaga olmuş mühendis çarh ana
Mihri usturlâb edip kılmış şu'â'ın rismân Nef'î K 53/11

Feleğin çiftçiliği / dihkânlığı / fellahlığı ile ilgili bir tabloda âşık gök çiftçisinin gündüz yığdığı harmanı geceleyin âhının savurmasıyla güneşin batıp yıldızların çıktığına dair göz yanılgısının meydana geldiğini iddia etmektedir. Bir başka tabloda ise âşık her dane için bin tuzak da kursa felek bir dane bile vermeyen bir çiftçidir:

Gün batıp yıldız çıkar sanman ki gök dihkânının
Gece âhım dağıdır gündüz yığılmış hırmenin Fuzûlî G 227/2

Bir dâne virmez dihkân-ı gerdûn
Her dâne içün bin dâm kursak Nâbî G 396/5

Hüsrev ü Şîrîn'deki bir sabahın oluşu tasvirinde ise felek bu kez karanlık harmanını ateşe veren bir fellah olarak tasavvur edilmektedir. İlginç olan şudur ki bu anız anında her yerde reyhanlar ve güller açmaya başlamıştır:

Çü yine sıdk ile urdı subh-dem dem
Kudûmından cihân toldı kadem dem

Ekininden felek fellâhı turdı
Karanu hırmenini oda urdı

'Aceb oldur ki her kanda saçıldı
Reyâhîn bitdi vü güller açıldı HŞ B 1252-54

Feleğin kuyumculuğu, terziliği, mimarlığı ve çiftçiliği dışında onlar kadar çok örnekli olmasa da şairin gözyaşı katresine benzediği için gevheri yontmaya koyulan bir hakkak, bulut pamukları ve yıldız taneleriyle çalışan bir hallaç, her ne kadar sevgilinin şirin dudaklarına dayanamayacak olsa da âşıkların vücudunu taştan yontan Ferhâd gibi bir yontucu, ıztırab mengenesinde sıkmadıkça kimseye nizam şirazesi vermeyen bir mücellit, âşığın dermanını bilemeycek olan bir attar, ay tutulması makası ile ay kırpan bir kallab ya da bir mesleki meta olarak bir çanak çömlek satıcısı / hazzaf çıkrığı şeklinde tanımlandığı dizeler de mevcuttur:

Katre-i eşkine öykündi diyü Bâkînün
Çarh-i hakkâk yonupdur güheri döne döne Bâkî G 464/8

Hubûb-ı ahter ile penbe-i sehâbı gören
Bilür sipihr ne çenberden oldugın hallâc Nâbî G 37/2

Dözmek olmaz tîg-i bî-dâdına şirin-leblerin
Ger felek Ferhâd veş taş etse uşşâkın tenin Fuzûlî G 227/4

Gerdûn virür mi kimseye şirâze-i nizâm
Tâ sıkmayınca mengene-i ıztırâbda Nâbî G 691/3

Bizüz ol rence giriftâr ki 'attâr-ı sipihr
Nâm-ı eczâsını bilmez dahi dermânumuzun Nâbî G 411/6

Nâbî o kadar kîse-tehî dünyâ kim
Kallâblıga başladı 'âlem yek-ser

Mikrâz-ı husûf ile sipihr-i kallâb
Çil akça deyü nukre-i mâhı kırkar Nâbî R 68

Câm-ı himmet sun ki gerdûn çarha-i hazzâf var
‘Âkıbet terkîb-i Cemden câm-ı Pervîz eyledi Hayâlî G 607/4

Feleğin somut manada bir hizmetin memuru ya da bir ürünün satıcısı olması dışında zaman zaman söz oyunları çerçevesinde muhtelif varlık ya da davranışın da satanı veya memuru olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Bu bağlamda felek; elinde terazi ile güneş ve ay yüzlü güzeli tartan bir satıcı veya Nev’î’ye teveccüh göstermeyip muradı aksine devr eyleyen ve müşteri âşıklarına şîve-i reftâr satan bir esnaf veya âşığın her ihtiyacını hazırlama işine memur bir kimlik olarak tasavvur edilebilmektedir:

Meger hûrşîd ile vezn eylemek ister o meh-rûyı
Felek destinde bî-hûde tutar sanma terâzûyı Fıtnat Hanım G 58/1

Dâiren bildük çü bulduk nokta-ı pergârunı
Anladuk cümle usûl ü san’at-i edvârunı

Müşterî yok Nev’îye ‘arz eyleme dîdârunı
Sat yörü ‘âşıklaruna şîve-i reftârunı

Ey murâdum ‘aksine devr eyleyen kej-rev felek
Şimdi gönlüm nâ-murâd olmak diler n’itsen gerek Nev’î M 12 Bend 5

Baht matlûbum müyesser kılmaga mahkûm olup
Dehr esbâbım müheyyâ kılmaga me’mûr idi Fuzûlî G 281/6

Kubad Paşa’ya ithafen yazılan bir kasidenin nesib bölümünde ayın hâlleri sanatlı bir üslupla tasvir edilirken feleğe dair ardarda birçok mesleki yakıştırma yapılmaktadır. Bu bağlam dizisinde felek; elinde ay dairesiyle bir mutrib, güneşle mührebazlık yapan bir şu’bedebaz, safak narında çalışan bir zerger ve ayı satmak üzere dolaştıran bir dellal unvanlarıyla tavsif olunmaktadır:

Sarındı meh yine bir hûb Yûsufî destâr
Sokındı farkına bir dâne ince sîm hilâl

Elinde mutrib-ı çarhun ya kurs-ı meh defdür
Kenâresi görinür pûlınun misâl-i hilâl

Ne hokkadur bu ki altında çarh-ı şu’bede-bâz
Koyınca mühre-i mihri güm eyledi fı’l-hâl

Nedür bu kurs-ı nuhâsî ki zerger-i gerdûn
Salup bu pûteye nâr-ı şafakda eyler kâl

Ya câm-ı ‘işret-i Dârâ ya tâc-ı Kisrâdur
Tolaşdurur bu cihânı sipihr olup dellâl

Kanadı gûşesidür âşiyâneden görinür
Ferâga vardı meger şâh-bâz-ı zerrîn-bâl

Ya nûndur görinür âhırında Şa’bânun
Ya râdur ol Ramazân evveline olmış dâl Bâkî K 20/5-11

Bazı şiir dizelerinde feleğin bir hizmet ya da hirfet ehli olmasından başka bir davranışı meslek edindiği de görülmektedir. Bu bağlamda felek Kanuni’ye dua faslında feleğin yıldız kervanına güneş tiğini çekmek suretiyle hasmın ömür metaını tarac eden ve su yerine kana kana kınını içen bir yağmacı, hurşidin gerdanına ışık zincirini bend edip şir-i jiyan gibi gezdiren ya da aylar ve yıllar geçtikçe beyaza dönen hilal perçemiyle bir pehlevan, yıldız gümüşüyle kimde nakd-i hayat görse devamlı alan bir kumarbaz ya da Cemşîd’in külahı ile Dara’nın tacını alan bir ayyar sıfatlarıyla anılabilmektedir:

Hasmın metâ-ı ‘ömrünü târâc edip felek
Kanını su yerine içe kana kana tîğ Hayâlî K 19/20

Gerden-i hûrşîde zencîr-i şu’â’ı bend idüp
Pehlevân-ı çarhı gör şîr-i jiyânın gezdürür Şeyhülislâm Yahyâ G 99/3

Perçemidür pîr-i küştî-gîr-i gerdûnun hilâl
Kim sepîd itmiş durur anı mürûr-ı mâh-u-sâl Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 6/1

Ne gam o gonce-i hüsne zihâm-ı ‘âşıkdan
İder hezârını efgende bir nazâre ile
Müdâm almadadur kimde görse nakd-i hayât
Kumarbâz-ı felek nukre-i sitâre ile Nâbî Kt 86

Ey Hayâlî câm-ı Cem nûş et kim ayyâr-ı felek
Kapdı Cemşîdin külâhın efser-i Dârâ ile Hayâlî G 484/5

Kimi şiir dizelerinde feleğin hangi sanatla iştigal ettiği belirtilmemekle beraber kendisinden üstat diye söz edilmektedir. Örneğin o, piyalenin devr adabını öğrenmek üzere yöneldiği ya da buz külçesinden akçe kesip gümüş nakdler döken bir üstattır. Kimi zamansa bu durumun aksine iki gün gerdişi olmayan ve gidip bir süre gelmeyen bir nâ-bekâr veya Hayretî’nin Yenice Şehr-engîzi’ndeki derzi Mustafa tanıtımında belirtildiği üzere sürekli döneduran bir avare olarak tasvir edilebilmektedir:

Üstâddan ta’allüm-i âdâb-ı devr içün

Çeşm-i piyâle cânib-i çerhe güşâdedür Nâbî G 177/2

Meger üstâd-ı gerdûn akça kesdi külçe-i yahdan
Döküldi nakd-i sîmîn şekl-i bâzâr oldı her gûşe Nev'î G 437/4

Birisi dahi Derzi Mustafâdur
Dile bir pâresi çok dil-rübâdur
Şu kim terk eyledi pîşinde cânı
Bulur İdris gibi zindegânî
Nice medh eyleyü bilsün anı kes
Ki bir âvâresidür çarh-ı atlas HYŞ B 49-51

Dü rûze gerdişi yokdur be-vefk-i hâtır-hâh
Tabi'at-ı felek-i nâbe-kâr biz bilürüz Nâbî 284/6

Feleğe dair mesleki atıflara bakıldığında en işlek irtibatın gösteri ve eğlence hizmetleri dâhilindeki uğraşlar ile çeşitli hizmetkârlık alanları etrafında kurulduğu görülmektedir. Feleğin saki, mutrib, rakkas ve hokkabazlık türünden uğraşlar etrafında ele alınmasında dikkat çekici olması, biteviye deveran etmesi, hercailiği ve aldatıcılığı etkiliyken bende, rikabdar, pasban, derban veya cariye gibi bir kapının kulu olarak tasavvur edilmesi methedilen kişinin haşmeti ve yüceliğini vurgulama çabası ile ilgilidir.

Feleğin gerek gökyüzü veya âlem / dünya gerekse baht manasında onlarca farklı meslekle ilişkilendirilmesinden başka başta Ay ve Güneş olmak üzere gök kubbede yer alan seyyareler de türlü uğraş alanlarıyla özdeşleştirilebilmektedir. Bu ilişkilendirmelerde şekil, renk, konum ve işlev temel benzetme yönlerini teşkil etmektedir.

Klasik Türk şiiri çevresinde incelenen metinlerde Ay ile ilgili kırk dört mesleki yakıştırma tespit edilmiştir. Bunlar içinde derban, pasban, daye, ayinedar, at uşağı, tuğrakeş, hacib, gulam / bende / çaker / kul / huddam; peyk, asker / kumandan / komutan / çavuş / şatır / bölükbaşı / karakullukçu gibi daha çok hizmetkârlık ve askerlik alanlarına ilişkin mesleki unvanlar ön plandadır. Örneğin Bâkî, sevgilinin damında pasbanlık etmemesi hâlinde geceyi görememesi yönünde aya beddua ederken Ca'fer Çelebi, ayı Şah Bayezid eşiğinde altın külahlı bir derban olarak vasıflandırmaktadır:

Bâmunda pâsbânlıgun itmezse mâh-ı nev
Şâma irişmeye dilerin bâma çıkmaya Bâkî G 474/4

Oldı kamer işigüne derbân-ı zer-külâh
Düşdi Zühal sarâyuna hindû-yı pâsbân Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 4/61

Bir dizede âşığa göre Ay, sevgilinin gulamlarından yalnızca biriyken bir başkasında gönül şehrinde şöhret bulan aşk cevherinin Müşteri ve Zühre ile beraber kemterîn bir huddamı, Mehmed Çelebi suruna yazılmış bir kasidede kına gecesi mum tutup felek kâsesi içinde şafağı amade kılan bir cariye veya Paşa lakaplı bir güzele kenizektir:

Ey sa'âdet âfitâbı meh gulâm olsun sana
Dil-rübâlık şûhluk devri temâm olsun sana

Pâdişâhum kulunam dimek düşer mi bana hîç
Ben kimem yüzbin benüm gibi gulâm olsun sana Necâtî G 4/1-2

'Işk bir cevherdurur ki şehr-i dilde şöhredir
Kemterîn huddâmı mâh u müşterî vü zühredür Kadı Burhâneddin G 358/1

Hınnâ gicesi şem' tutup câriye-i mâh
Tâs-ı felek içre şafakı kıldı müheyya Nev'î K 3/11

Birisi bir güzeldür nâmı Paşa
Olur hayrân iden anı temâşâ

Melekdür ol peri sûretlü bişek
Meh ana bir kamer adlu kenîzek

Odur hayl-i zenâna şimdi ser-dâr
Kul olurdı göreydi anı hünkâr (Levend, 1958: 126-127)

Ay'ın askerî hizmetlere memur olarak rol aldığı dizelere odaklanıldığında onun bazen hâlesinin şulelerini kılıç edip akşam iklimini kuşatan bir asker bazen yıldız yolunun başında Kahraman gibi / kahramanca durup Huşenk / akıl ordusunu eritecek denli bakış atan bir komutan bazen III. Selim'in askerleriyle düşmana hücum eden bir cengâver olarak bazense Azîzî'nin İstanbul Şehr-engîzi'inde belirtildiği üzere Ak Alem isimli bir dilbere karakullukçu olarak resmedilmektedir:

Siper dûşında hâle şu'lesin şemşîr ider meh-tâb
O âlat ile şâm iklîmini teshîr ider meh-tâb Nâbî G 16/1

Durur ser-i reh-i encümde kâhramân-asâ
Nâzar güdâzî-i ceyş-i Hûşenk eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/10

Muzaffer ola adûsına şevk u nusretle
Hemîşe tâ ki sipâh ile ceng eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/36

Birisinün de nâmı Ak Alem

Karakollukcısıdur mâh-ı ‘âlem

‘Aceb mi hüsnile olursa meşhûr
Bir ak güldür cihân bâğında ol hûr

Şu kim ol mâha oldı hem-dem ü yâr
Cihân bâğında özge ‘âlemi var (Levend, 1958: 134)

Devlet hizmetinde bir memur olarak ayla ilgili dikkat çekici anlam aktarmalarından birkaçı Nâbî’ye ait teşbihlerdir. Ona göre gökte görünen Ay’ın halesi değildir. Cami içinde vaaz kürsüsüne çıkmış, yıldız güruhuna nur ayetini tefsir eden bir müfessirdir veya felek harmangâhının üzerine bir elek tutup gece gece yıldız hububatının onda birini alan bir aşirdir.

Degüldür hâle çıkmış câmi’ içre kûrsî-i va’za
Gürûh-ı encüme nûr âyetin tefsîr ider meh-tâb

Degül hâle tutup hırmengeh-i çerh üzre bir gırbâl
Hubûbât-ı nücûmı şeb-be-şeb ta’şîr ider meh-tâb Nâbî TAR 16/2-3

İncelenen şiirlerde ayın gösteri ve eğlence hizmetleri çerçevesinde hokkabaz, şişebaz, ateş-perdaz, fişekçi, kaşmer, saki, mutrib, deffaf ve rakkas olarak tavsif edildiği görülmüştür.

Sultan Selim’le karşılaştırıldığında nuru eksik kalacak olan Ay’ın ancak devlet bezminin şişebazı ve bayram yerinin kaşmeri olabilmesi ya da sultana fişek eğlencesi düzenleyen bir fişekçi olması:

Mâha nisbet zâtını teşbih nâkısdır henüz
Şeb-be-şeb noksân bulur mâhun şu’â-ı enveri

Şîşe-bâz-ı bezm-i devletdir o encüm-haşmete
Meh dedigün yadigârı ‘îd-gâhun kaşmeri Enderunlu Vâsıf K 14/89-90

Kudûm-i Hâzret-i Sultân Selîme deryâda
Hezâr şevk ile sûr-ı fişenk eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/11

Sevgilinin hizmetinde Zühre nedimken Ay’ın da saki olması, belindeki bendi usulüyle çıkarıp güzellik aldanmasıyla zirveye çıkıp ardından düşen bir mutrib olması veya Hüsrev ü Şîrîn’in kahramanların birbirine itab etmeleri / darılmaları başlıklı elli dokuzuncu faslının girişinde kavuştukları andan beri gecelerini işret meclisleri gündüzlerini de av ve gezintiler düzenleyerek geçiren âşıkların bu meclislerinden biri

üzerinden durulacaktır. Bu mecliste su, âdeta rahmet hattının muharriri, rüzgâr müfessir, zühre muganni iken Ay da rakkastır:

Sana bizden eyâ dilber yine bu dem selâm olsun
Nedîmün zühre meh sâkî elünden mîm ü lâm olsun Kadı Burhâneddin G 412/1

O meh-i mutrib usûliyle miyân-bendin atıp
Gırra-i hüsn ile evce çıkıyor ay düşer Enderunlu Vâsıf G 29/5

Meger bir dün ki mehtâb-ı bahârî
Münevver kılmış idi rüzgârı

Ne dün kim rûzden kadr ile pirûz
Berât andan tutardı 'îd-i nev-rûz

Kamer nûrı güneşden rûşen olmış
Felekler sebze-zârı gül-şen olmış

Bahâr itmiş münevver dehr bâğın
Havâ kılmış mu'attâr cân dimâgın

Su rahmet hattını tahrîr iderdi
Nesîm ol âyeti tefsîr iderdi

Salındı gine ol serv-i revânlar
Dirildi bûstâna dil-istânlar

Müheyyâ oldı gine meclis-i hâs
Olup Zühre muganni mâh rakkâs

Gine oturdı ol ra'nâ güzeller
Gine devr eyledi ol garrâ gazeller

Gine devr eyledi ol âb-ı hayvân
Ki olur cur'asından zinde dil cân HŞ B 3318-26

Ay'ın hizmet / görev odaklı meslekler kategorisinde ilişkilendirildiği diğer çalışma alanları dellak, meşşata, mıstarkeş, dilenci / bayram dilencisi, müfessir / tefsir eden, seyyah / seyahat-pişe, türbedar, meş'aledar, saka, avcı, kehhal, cerrar, gavvas, hacip ve meyhanecidir.

Ay'ın, feleğin meşşata olduğu bir bağlamda yücelik sancağı olarak veya sevgiliye hizmet babında meşşatalık etmesi, eline tülbend niyetine bulutları sarmış vaziyetteki mıstarkeşliği, sevgilinin güneş yüzünün hacibi ve Rum Mehemmed Efendi'nin cömertlik kapısına gelmiş bir bayram dilencisidir:

Felek meşşâtası verdükte zîb-i şâhed-i devlet
Anun mah-i livâ-yi rif'atin âyine-dâr eyler Fuzûlî K 22/15

Reng-i ruhsârunı artursa n'ola câm-ı şarâb
Çünki gül şâhidi meşşâtalıgın mâh eyler Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 56/3

Dülbend-i ebri barmagına sarmasın hilâl
Mıstar-keş-i sahîfe-i âsârumuz degül

Çokdur bu denlü hırmen-i eş'âr Nâbiyâ
Mülk-i suhan ze'âmet ü tımârumuz degül Nâbî G 486/8-9

Bahmaga gözine gözimün yüzi siyehdür
Hâcibleri yüzün güneşinün dahi mehdür Kadı Burhâneddin G 1270/1

Sadru'ş-sudûr-r Rûm Mehemmed Efendi kim
Horşîd-i kadridür sebeb-i ruşenâ-yı 'îd

O fâzıl-ı yegâne ki zâtındadur bu gün
Şân ü şükûh-ı kadr-ile 'izz ü 'ulâ-yı 'îd

Zann itme mâh-ı nev görinür bâb-ı cûdına
Gelmiş elinde keşkûli var bir gedâ-yı 'îd Sâbit K 6/22-25

O Nâbî'de Sultan I. Ahmed'in makamının yıldızlı ayetlerini tefsir etmek için kürsi-i hâleye çıkmış, Neşâtî'nin bir na't nesibinde Güneş ile beraber gece gündüz âleme kâfur ve anber arz eden iki seyahat-pişe, Gâlib'de ise dünya gülşenini güneşin gözüne varıp gece gündüz yıkayan bir safa sakasıdır:

Kürsî-i hâleye çıkmış meh-i bedr itmek içün
Âyet-i kevkebe-i câh u celâlin tefsir Nâbî K 8/30

Mihr ü meh ser-germ-i sevdâ kim gezer her rûz u şeb
Sîm ü zer isâr iderler dehre yek-ser rûz u şeb

Mihr ü meh kim iki sevdâ-ger seyâhat-pîşedür
Arz iderler 'âleme kâfur u 'anber rûz u şeb Neşâtî K 2/1-2

Mâh sakkâ-yı safâdır çeşm-i mihre varıp
Gülşen-i dehri eder irvâ-yı Kevser rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/4

Ay, Bâkî'ye göre eline altın mil almış bir kehhal veya cömertlik sofrasından faydalanmak için elini açmış bir cerrar, Gâlib Dede'ye göre hilali safa kuşunu avlamak için gereç olarak kullanan bir avcı olarak telakki edilmektedir:

Mâh-ı nev mîl-i zer almış ele kehhâl-sıfât
İşiginden çeke tâ dîde-i gerdûna gubâr

Eline girmek içün fazla-i hân-ı keremi
Meh-i nev destin açar niteki şahs-ı cerrâr Bâkî K 25/21-22

Şikâr-ı murg-ı safâyâ olursa hâhişger
Hilâli kavs-ü şihâb-ı hadenk eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/13

Ayın ürün / mal odaklı meslekler çerçevesinde teşbih olunduğu uğraş alanlarına gelince bu noktada onun hattatlığı, ekinciliği, simkeşliği, zergerliği ve nalbantlığı iş edindiği söylenebilir.

Ay, bayram için Sultan Bayezid'in atının nalının şeklini altın su ile gökyüzüne yazan bir hattat, Hüsrev u Şîrîn'de yirmi sekizinci faslın girişinde gecenin vasıflarının anlatımı vesilesiyle ay altın orağı ile ömür ekini biçen bir çiftçidir:

Na'l-i esbin şeklin altın suy ile yazdı hilâl
Gökyüzünde k'ola dâl-i devlet-i devrân-ı ıyd Ahmed Paşa K 29/14

Gice çün mezra'-ı sebz-i zamâne
Tozıtdı kâh-ı râhı Kehkeşâne

Karanu hırmeni pür-dâne oldı
Ne dâne her biri dür-dâne oldı

Kamer göstermiş idi dâs-ı zerrîn
Ki biçdüm hazır olun 'ömr ekinin HŞ B 1521-23

Ay'ı, III. Selim'in muzaffer askerinin ışığını döküp altın çelenk yapan bir zerger veya Yavuz'un kapısına nalbant olmak üzere gelip ancak nal olabilen bir kimlik olarak görmek mümkündür:

Muzaffer 'askerinin zer-ger-i mukanninidir
Döküp eşi'âsını zer çeleng eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/28

Kande bir evsâfın işitmiş ki var
Ben dahı görsem diyü geldi i yâr

Na'l-bend olmaga kasd itdi gelüp
Gökden ay dahı bir ayak na'l alup DM B 83-84

Ay'ın somut bir meslekle ilişkilendirilmesi dışında ülker satıcısı olmak şeklinde beliren soyut uğraş alanları ya da yine soyut düzlemde güzellik metaına ya da nukud-ı eşke müşteri olmak gibi alışveriş sahnesinin diğer tarafında yer alması da söze konu olabilmektedir:

Dökdü omuzdan pûşu saçagını
Açdı gönüller delî bayragını

Ay yenisi gökde ne ülker satar
Degmeyecek kesdigi tırnagını Şeyh Gâlib G 312/1-2

Ali adı biri Bezzâz-ı kâmil
Anun mihr-i ruhında tâfte dil

Yüzi hûrşîd özi bir hoş peridür
Metâ' '-ı mihrine meh müşteridür ZŞ B 86-87

Yahyâ nükûd-ı eşküne kim i'tibâr ider
Ol mihre nakd-i encüm ile mâh müşterî Şeyhülislâm Yahyâ G 412/5

Ay ile beraber mesleklerle en çok ilişkilendirilen gök cismi Güneş'tir. İncelenen metinlerde kırkın üzerinde farklı mesleki yakıştırmayla anıldığı tespit edilen Güneş sahip olduğu mesleki unvan çeşitliliği bakımından gök cisimleri arasında en önde yer almaktadır.

İncelenen metinler çerçevesinde hizmet / görev odaklı mesleklerin alt başlıklarından biri olan gösteri ve eğlendirme hizmetleri çerçevesinde Güneş, Fatih'in aşk hengâmesinde altın bir ipe asılıp çembere dönüşen bir canbaz, her ağacın yaprağına bir şekilde gül serperek tüm mesleki geleneği tahrip eden bir ateşbaz olarak tavsif edilmiştir. Bir başka bağlama göre ise Sultan IV. Murad'ın fermanı öyle karşı konulmazdır ve öyle ivedilikle gerçekleşir ki istese fişekbaz Güneş geceyle seyre çıkmaya razı olacaktır:

Raks urur hengâme-i aşkında bir cân-bâzdır
Kim olur zerrîn resenle asılıp çenber güneş Ahmed Paşa K 15/56

Mihr âteş-bâzlar resmini engîz eyledi
Her dırahtın bergini bir nev'e gül-rîz eyledi Hayâlî G 607/1

Revândır ol kadar fermânı kim fevrî olur hâzır
Murâd etse geceyle seyre hûrşîd-i fişekbâzı Nef'î K 23/18

Güneş'in gösteri ve eğlendirme hizmetleri çevresinde irtibatlandırıldığı bir başka üçlü sakilik, deffaflık ve hınya-gerliktir. Bu bağlamda Güneş, Ahmed Paşa'da kâh elindeki ab-gun kadehlerin içinde ateş gezdirip Zöhre'nin bezmini ısıtmaya çalışan kâh Fatih'in bezminde görev alıp elinde sagar gezdiren bir saki kâh Bâkî'de çengi Zühre ile aşk meclisinde çalışıp zerrelerin raks etmesini sağlayan bir deffaftır:

Bezm-i ‘ayşın Zöhrenin germ etmege sâkî sıfat
Âb-gûn akdâh içinde gezdirir âzer güneş Ahmed Paşa K 15/12

Sâkî-i bezmin ele câm aldıgınca der hıred
Ya güneş sagardadır yâ gezdirir sagar güneş Ahmed Paşa K 15/23

Meclis-i ‘aşkunda çengî Zühre deffâf âfıtâb
N’eylesün raks itmesün mi zerre-i nâçîzler Bâkî G 86/4

Hizmet / görev odaklı mesleklerin bir başka alt grubu olan hizmetkârlık nevi’inden uğraşlar tıpkı Ay’ın olduğu gibi Güneş’in de en çok münasebetli kılındığı mesleki alandır. Güneş gerek gulam / çaker / kul / bende gibi genelleyici adlandırmalarla gerekse ayinedar, rikab temizleyici, derban, daye, lala, cârû-keş gibi daha spesifik işler çevresinde defaatle anılmıştır ki bunların kahir ekseriyetinde Güneş’in bir hükümdar ya da bir devlet adamına kıyasla böyle bir konuma layık görülmesi söz konusudur. Örneğin Güneş, kader-kadr ve kazâ-râ bir hükümdar olan Fatih’in dergâhına çaker, Vezîr-i muhteşemin enderûn-ı hâsına müzerkeş cameli, altın külahlı bir gulam mesabesindedir:

Bir şehenşâh-i kader-kadr ü kazâ-râdır k’olur
Bâmına hindû Zühal der-gâhına çâker güneş Ahmed Paşa K 15/18

Vezîr-i muhteşem kim enderûn-ı hâsına hûrşîd
Müzerkeş câmeli altun külehli bir gulâm oldu Nedîm Kt 7/9

Güneş bir hizmetkâr olarak Sultan Mahmud’un cemal-i bahtının, sevgilinin ay cemalinin veya kudret meşşatası tarafından gözüne kuhl-ı naz çekilen ve Ay’ı kendine sürmedan yapmış olan sevgilinin ayinedarıdır:

N’ola günden güne tâbende olsa mihr-i ikbâli
Cemâl-i bahtına şems-i şeref âyîne-dâr oldu Enderunlu Vâsıf K 22/13

Gam yok felekde olmaz ise âşikâr şems
Bestir cihâna Sâye-i Perverdigâr şems

Kûyunda bir kalender-i rûşen-zamîrdir
Oldu cemâlin ayına âyîne-dâr şems Hayâlî G 221/1-2

Çekerken kuhl-ı nâzı çeşmüne meşşâta-ı kudret
Güneş âyine-dâr olmış meh-i nev sürmedân tutmış Sâbit Ebyat 116

Güneş; altından sopası ile Sultan IV. Murad’ın dergeh-i devletinde bir derban, Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi’nin rikab temizleyicisi, tüm ışığını toplayıp ondan

gümüş bir süpürge yaparak Sultan Bayezid kapısında caru-keş olma heveslisi, Kız Alem isimli İstanbul güzeline ise daye olmuştur:

Çûb-ı zerrîn be-dest mihr-i felek
Dergeh-i devletinde der-bânı Neşâtî K 14/24

Hûrşîd sünger ile gubâr-ı rikâbını
Silmekde rüzgâr gibi pür-şitâb olur Sâbit K 13/18

Cem idüp hatt-ı şu'â'ı bir gümüş cârûb ider
Eyleyüb kapunda gün cârû-keş olmagı hayâl Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 6/14

Birisi Kız Alem bir hûb-mâye
Yaraşur ana hûrşîd olsa dâye

Saçı dil bağımın zülf-i nîgârı
Gelincik çiçeğidür san ızârı

Zen-i meşhûredür gerçi o fettân
Dem-i vuslatda ammâ kim kızoğlan (Levend, 1958: 125)

Güneşin incelenen metinler çerçevesinde askerlik hizmeti alt grubuyla ilgili olarak kazandığı unvanlar askerlik, bölükbaşılık, şatırlık, çavuşluk ve dizdarlık şeklindedir. Nitekim o, bir tabloda zulm / karanlık sipahından sipihri almak için doğu mülkünden nurdan asker çeken bir komutan, bir başkasında ise yıldızların da hisar eri olduğu İstanbul'un dizdarı şeklinde tanıtılmaktadır:

Nitekim zulme sipâhından sipihri almaga
Mülk-i hâverden çeke envârdan leşker güneş Nef'î K 5/24

Sâbıka bir mühendis-i dânâ
Urdı söz kasrına bu resme binâ

Ki bu fânî cihânda var bir şehr
Kadr ü 'unvan ile ferîdü'd-dehr

Adı Kostantınıyyedür anun
Tahtıdur şâh-ı Âl-i Osmânun
…
Olsa dizdâr ana güneş yeridür
Encüm ol kal'ada hisâr eridür ŞG B 531-33 ve 539

Güneşin kimisi devlette kimisi serbest şekilde olmak üzere hizmet sınıfında ifa ettiği tespit edilen diğer mesleki uğraşlar; İbrahim Paşa'nın celal ü cahı karşısında hamel burcunda ganem eminliği, Fatih'in devletinin denizlerinin sınırını altın iple ölçmeye çalışsa da bunu başaramayan bir kadastroculuk, türbedarlık, elinde

usturlabıyla müneccimlik veya III. Selim'e ehl-i tencimlik, alaca feleğin izz ü vakarına at olduğu bir zamanda Kanuni'ye veya başka bir tabloda Sipâhîzâde isimli bir civana tablbazlıktır:

Vezîr-i devr-i zaman kim hameldeki hûrşîd
Celâl ü câhına nisbetle bir emîn-i ganem Nedîm K 24/13

Rismân-ı zer ile haşre dek ölçerse güneş
Bulmaya devletinün bahrına 'umk u sâhil Necâtî K 16/19

O şûha vefk-i vefâ konmaga şeref gözedür
Alup müneccim-i Hûrşîd levh-i usturlâb Sâbit G 23/2

Kuşanır tîgini Mirrîh silâhdârındır
Boynuna lâzım olan hizmeti eyler tetmîm

Necm-i bahtında bulur lâmi'a-i es'âdı
Ne zamân kilk-i Utârid çıkarırsa takvîm

Tâli'-i pür-şerefin nâzırı çeşm-i Pervîn
Şemsdir kevkeb-i mes'ûduna ehl-i tencîm

Kalem-i kâtib-i kudret mele'-i a'lâda
Levh-i mahfûza eder vasfını böyle terkîm Sünbülzâde Vehbî K 16/7-10

Semend-i 'izz ü vakârıdur eblak-ı gerdûn
Yiridür itse tabl-bâz mihr-i rahşânı Taşlıcalı Yahyâ K 9/33

Sipâhî-zâde biri ol cevânun
Silâh-dâr oldı her müjgânı anun

Niçe bir çignede ehl-i niyâzı
Çeke tutsun cinân-ı esb-i nâzı

Semendi çarh u mâh-ı nev rikâbı
Tâbl-bâz eylemişdür âfitâbı TŞ II B 223-25

Güneş ayrıca muhtelif bağlamlarda tüccarlık, dellallık, micmerdarlık, kassarlık; suikastçi veya seyyah olmak gibi birçok meslek koluyla daha irtibatlandırılmaktadır. Örneğin o, gönlün talep çarşısında suretinin görünmesi ümidi belirince çarşıya onun isteyecebileği ne kadar kumaş varsa getirtebilecek bir tüccar, insanların elbiselerini temizlerken yüzlerini karartan bir yıkayıcı veya Veziriazam Ali Paşa'nın fikirlerinin her gecenin şafakında kılıcını vermek suretiyle garb diyarına gece baskınına gönderdiği bir suikastçi kimliğiyle muhtelif tablolarda rol alabilmektedir:

Dirîg itmez ne kâlâ istese sûdâger-i hûrşîd

Gönül sûk-ı talebde sûret-i ümmîd göstersün Nâbî G 627/4

Gayr içün nâr-ı hasedle tutuşup hiddet iden
Ma'nîde derdine mahsûdınun ol çâre kılur

Şu güneş âteş-i tâbende ki kassâr gibi
Gayrınun sevbin agardur yüzini kara kılur Nev'î Kt 34

Her şeb diyâr-ı garba şebîhûna gönderür
Re'yün şafakda mihre virüp tîğ-ı cân-sitân Nev'î K 39/26

Kimi zamansa hareketli oluş, yönlendiricilik ve yol göstericilik özelliklerinden hareketle şiir dünyasında peyk ya da rehber gibi mesleklerle ilişkilendirilmiştir. Bu minvalde Necâtî açısından II. Bayezid'in saf zihni aydınlık gönüllere padişah olalı Güneş de zeng ü zencir ile her sabah ona peyk olmakta, Nev'î'ye göre şark ilinin habercisi olarak altın tacıyla zafer namesi getirmekte, Ahmed Paşa'da ise İskender'in, Fatih'in fikrinin / hükmünün nurundan yardım istemesi hâlinde gerekirse zulumat yolunda onun çadırına rehber olacağı bildirilmektedir:

Zihn-i sâfun pâdişâh olalı rûşen dillere
Peyk olubdur zeng ü zencîr ile her subh âfitâb Necâtî K 6/14

Meger ki şark ilinün peyki mihr-i zerrîn-tâc
Getürdi nâme-i nusret esüp nesîm-i zafer Nev'î K 16/4

Ger Skender istese envâr-ı râyından meded
Râh-ı zulmette olurdu haylına reh-ber güneş Ahmed Paşa K 15/45

Güneş'in hizmet / görev odaklı meslekler dışında bir nesneyi / malzemeyi türlü işlemlerden geçirerek bir ürüne dönüştüren mesleklerin bazılarıyla da özdeş kılınması söz konusudur. Bu bağlamda güneş, ışığının yansıdığı varlıklara parlaklık kazandırıp onları altın rengine bürümesi yönüyle en çok kimyager ve onunla ilintili olarak zerger şeklinde tasavvur edilmektedir. Örneğin Nâ'ilî'de Ruznâmeci İbrahim Efendi'nin methedildiği bir şiir parçasında, Nef'î'de Sultan Murad'ın ve Osman'ın cömertliğinin vurgulandığı beyitlerde, Sünbülzâde Vehbî'nin bir fahriyesinde ya da Şeyhülislâm Esadzâde Mehemmed Şerif'in lütuf kapısı bahsinde bu mesleki yakıştırmayla anılmaktadır:

Hâmen ki kufl-ı genc-i devâta kilîd olur
Lutfunla gâ'ibâne cihân müstefîd olur

Lutfun ki âmdır nice yâd âşinâlara
Hâşâ ki medh-i pâkin eden nâ-ümîd olur

Hûrşîd-i kîmyâ-gere sermâye-bahş olur
Ol cevher-i kemâl ki senden bedîd olur

Benzer harîs-i cevher olan kîmyâgere
Ol kim cenâb-ı hâk-i derinden ba'îd olur Nâ'ilî K 31/1-4

Geh ü bîgâh o denlü zer-feşândır 'âleme sankim
Kef-i dest-i kerîmi âfitâb-ı kîmyâ-gerdir Nef'î K 20/24

Âfitâb-ı kîmyâ-ger müflis olurdu eger
Açmasa her subh o Hâkân-ı kerem perdâza dest Nef'î G 15/10

Cevher-i iksir-i medhin tarh edince reşkden
Eylerin her lahza endîşemle ceng-i zergerî

Korkarım hem âfitâb-ı kimyâ-ger duymasın
Yoksa bin şevk ile olur ol dahî bir müşterî Nef'î K 15/54-55

Âfitâb-ı kîmyâger reşk eder güftârıma
Bildigimçün nâ-şenîde nev-zebân-ı zergeri

Sîm ü zer 'arz eyleyen şems ü kamer mi yalınız
Cevher-i eş'ârıma yıldız kadar var müşterî Sünbülzâde Vehbî K 23/56-57

Ne iksîr-i sa'âdet-mâyedir hâk-i der-i lütfun
Ki her bir zerresi hem-kadr-i şems-i kîmyâgerdir

O iksîre niçe reşk etmesin kim zerger-i hûrşîd
Gubârı zerd-rûyân-ı gama kibrît-i ahmerdir Sünbülzâde Vehbî K 41/36-37

Güneş'in ürün / mal odaklı meslekler çerçevesinde ele alındığı dizelerden dikkat çekici birkaçı sıralanacak olursa o, parıltısını iğne olarak kullanarak sevgiliye çalışan bir hayyat, her sabah laciverdi bir kâsede altın ezip sevgilininin cemalinin vasıflarını yazma hazırlığındaki bir hattat / kâtip, cömert muhatabı övmek için paslı bir yüze altın hal çeken bir müzehhip ve bağ nüshasında gül harfi üzerindeki şebnem adlı hatalı noktayı görüp tashih eden bir müstensihtir:

Gün senün hayyâtun olmış şa'şa'a sûzen ana
Kûçek ü büzürg hutût-ı tâbiş-i envârdur Tâcizâde Ca'fer Çelebi Kt 2 B 7

Bir lâciverdî kâsede her subh mihr altun ezer
Vasf-ı cemâlün yazmaga cânâ gerekdür hall-i zer Şeyhülislâm Yahyâ G 49/1

Tezhîb edip bir medâyihini kerem-verin
Zer hal çeker bu safha-i jengâre âftâb Şeyh Gâlib K 31/15

Kazır hûrşîd tashîh eyledükçe nüsha-i bâğı

Görüp harf-i gül üzre nokta-i sehv oldugın şebnem Nâbî G 497/2

Güneşin irtibatlandırıldığı birtakım uğraş alanları ise ne üreten ne de hizmet eden bir karaktere sahip olup menfi meslekler olarak değerlendirilebilirler. Bu minvaldeki meslekler içinde özellikle dilencilik daha çok bir devlet ricalininin ya da sevgilinin büyüklüğünü vurgulamak adına mukayeseli bir dil çerçevesinde defaatle güneşin bir uğraşı olarak bildirilmektedir. Örneğin Güneş, kâseyle sevgilinin cömertlik kapısının eşiğini devreden, kuyunda kapı kapı gezen, Şam'dan gelmiş yalın yüzlü ışık mahbubu olarak eline tas alıp Kanuni'nin bulunduğu mevkide seyreden, Seyyidizâde Ali Paşa'nın her seher altın bir ihsan etmesine rağmen utanmadan bir daha isteyen, Monla'nın cür'asının dibi kadehte kaldığından her sabah oralara gelen ve bir türlü doymak bilmeyen, felek-cah ve kerem-ver Şeyhülislâm Pirizâde'den nur iktibas eden bir dilenci ya da bir dilenci kâsesi olarak tasavvur edilebilmektedir:

Kâseyle şems devr edüben eşigin göğün
Deryûze eylese nola bâb-ı keremdir Ahmed Paşa G 32/10

Şâmdan gelmiş yalın yüzlü ışık mahbubudur
Tas alıp kûyun gedâlar gibi seyr eyler güneş Hayâlî K 5/11

Çarhun güneş egerçi ki görki güvencidür
Kûyunda kapu kapu gezer bir dilencidür Necâtî G 89/1

Âfitâba her seher bir kurs-ı zer ihsân ider
Doymaz ol deryûze-kâr-ı bî-hicâb-ı rüzgâr Sâbit K 18/27

Her subh gelip Gâlib deryûze eder hûrşîd
Teh-i cür'a-i Monlâ kim peymânede kalmıştır Şeyh Gâlib G 59/7

Şeyhü'l-islâm-ı felek-câh u keremver kim gelip
İktibâs-ı nûr eder andan gedâ-yı âfitâb Sünbülzâde Vehbî K 35/8

Kâse-i deryûze şeklin gösterür mihr-i münîr
Âftâb-ı ' izz ü şânun eylese bast-ı şu'â Nâbî G 370/3

Güneşin menfi meslekler kategorisinde dilencilik dışında özdeş kılındığı bir başka mesleki alan hırsızlıktır. Örneğin bu minvaldeki bir beyitte güneş yere bakarak yürüyen bir hırsız şeklinde tasvir edilmektedir:

Ey kamer hûrşîd bir gün hüsnüne iner gibi
Kim yire bakub gezer dünyâyı ugrılar gibi Necâtî G 564/1

Güneşin doğrudan mesleği belirtilmeksizin bir işle iştigal etmesi ya da reel dünyada karşılığı olmayan bir işi meslek edinmesi üzerinden nazma çekilen anlam örüntüleri de söz konusudur. Mesela Ahmed Paşa'ya ait bir tegazzül beytinde o, ayda bir kez mah kâsesini anberle doldurup Şah bezminde micmer gezdirme işiyle meşgulken bir gazelinde cihan ay yüzlü sevgiliye müşteri olduğundan pazarı ne kadar germ kılsa da güzelliğini satamayan bir hirfet ehli olarak bahis konusu edilebilmektedir:

Ayda bir kez kâsesin anberle mâhın doldurur
Tâ ki Şeh bezminde bir dem gezdire micmer güneş Ahmed Paşa K 15/14

Çün cihân ol meh-likâya müşterîdir ey güneş
Satamazsın hüsnünü germ olma kim bâzâr yok Ahmed Paşa G 144/7

Gök cisimleri içerisinde mesleklerle en çok ilişkilendirilen ikisi olan Ay ve Güneş'in birer meslek erbabı olarak bir arada takdim edildiği bağlam sayısı da hayli fazladır. Bu gök cisimleri şiir metinlerinde aynı ya da farklı mesleklerin icracısı olarak iki şekilde peş peşe sıralanmaktadırlar.

İncelenen metinlerde Güneş'in ve Ay'ın birer meslektaş olarak tasavvur edildikleri uğraş alanları daha çok muhatabın emrinde, kapısında ya da etrafında hizmetkâr olmaktır. Bu yaklaşımdan, murat şiirin öznesini yüceltmek, onun azametinin altını çizmektir. Onlar muhataba göre derban, iki sarışın kul, ayinedar, gulam ve çaker mesabesindedirler:

Ay ve Güneş'in Sultan Selim Han'a gündüz gece derbanlık etmesi:

Hazret-i Sultân Selîm Hân kim sipihr-i ser-bülend
Mihr ü mâhın dergehinde rûz u şeb derbân bulur Sünbülzâde Vehbî K 18/10

Ay ve Güneş'in II. Bayezid'in asitanında hizmet eden iki sarışın kul olması:

Gice gündüz âsitânunda gelür hıdmet ider
Mâh-ü hûrşid iki kullarundürürler saruşın Necâtî K 22/48

Ay ve Güneş'in Allah tarafından lütuflarını yansıtmaları için birbirinin peşi sıra görevlendirilen ayinedarlar olması:

Mihr ü mâhı pîş ü pesden Hak idüp âyînedâr
Sûret-i gaybiyye-i eltâfın itdi âşikâr Şeyhülislâm Yahyâ G 134/1

Cami'î'nin Manisa Şehr-engîzi'nde methedilen yedi güzelin eşiğine ya da Lâmiî'nin Bursa Şehr-engîzi'nde Mive-füruş Hasan'ın hüsnüne gulam olmaları:

Yidi dilber yidiler ‘ışkına medh oldı tamâm
Yidi kevkebdür ki tutmış burc-ı hüsn üzre makâm
Her birinün işigine ay ü gün olmış gulâm
Hazretünden isterin yâ Rabbenâ her subh u şâm
Burc-ı hüsn üstinde bu kevkebler olsun tâbdâr (Tığlı: 239)

Hasandur hulk u zâtı gibi nâmı
Meh ü hûrşîd hüsninün gulâmı (Tezcan: 181)

Güzellik defterinin yazanı tarafından sevgilinin yüzüne çaker olarak kaydedilmeleri veya III. Ahmed’in kapısında bende olmaları:

Defter-i hüsnün yazan hattın latif ü ter yazar
Yüzüne yüz vech ile mihr ü mehi çâker yazar Ahmed Paşa G 65/1

Cenâb-ı hazret-i Sultan Ahmed-i Gâzî
Derinde mihr ü kamer bende âsman çâker Nedîm K 13/26

Felekte amaçsızca değil bir hanenin çocukları gibi Allah’a hizmet etmek üzere dolaşan iki varlık olmaları:

Mihr ü meh sanma felekde kûçegerd-i herze-tâz
Hıdmet üzre iki tıfl-ı hâne perver rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/11

Ay ve Güneş’in hizmetkâr olması dışında yine muhatabın askeri olmaları yönüyle de meslektaş kılındığı örnekler mevcuttur. Örneğin Ay ve Güneş, tüm şahların Sultan Muhammed’in kapısının bendesi olduğu bir dönemde onun yanında seyahat eden şâtır (vezirlerin yanında yürüyen askerler); güzellik şahına felek taht, yıldızlar sipah iken Ay ve Güneş’in de kapısında iki çavuş; üstün vasıflara sahip Halil Paşa’nın kapısında biri gece biri seher nöbetine gelen iki bölükbaşıdırlar:

Ol ki şâhân derinde bendesidür
Mihr ü meh şâtır-ı devendesidür Nâbî Mes 7/77

Sen şeh-i hüsne felek taht ü sipâh oldu nücûm
Mihr ile mâh kapında iki çâvûşundur Hayâlî G 97/4

Hüner-penâh ü hıred-dest-gâh destûra
Eyâ cerîde-i rüşd ü sedâda ser-defter

Kapunda iki bölük başıdur meh ü hûrşîd
Biri geceyle gelür nevbete birisi seher Sâbit K 16/31-32

Ay ve Güneşin gerek yücelik-haşmet emelli bir mukayese unsuru olarak gerekse mübalağalı bir tespit mahiyetinde kullanılmalarının mesleki yansımalarından dikkat

çekici diğer bir kaçı; cihan simyahanesinde iki usta hokkabaz, sevgilinin yanağını arastada görüp tas ile orada döneleyen birer dilenci, on iki imamdan Ali er-Rıza'nın şehadet yerinde türbedar ve Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'ndeki bir sur gecesi anlatımında gerçekleştirilen kale yakma temalı ateş işleri / hünerleri methi vesilesiyle birer ateşbaz / alev-perdaz olmalarıdır:

Cihân bir simyâhâne felek hem sihr-sâz ancak
Meh ile mihr çâpük-dest bir iki hokka-bâz ancak Hayâlî G 246/1

Ruhsârunı ârâste görüb meh ü hûrşîd
Deryûze içün tâs ile devrâna girürler Necâtî G 143/4

Sonra şehîd-i Şâh-ı Horâsân idüp zuhûr
Hatm oldı anda 'izzet ü temkîn ile vakâr

Hâk-i derini başuma tâc eyledüm diyü
Şâh-ı 'Acem anunla ider şimdi iftihâr

Gündüz birisi hikmetin eyler gice biri
Mihr ile mâh meşhedine oldı türbe-dâr Nev'î Terk 1 Bend 4 B 46-48

Olalı mihr-i çarh âteş-bâz
On iki burca meh 'alev-perdâz

Âsümânîlerin yakalı şihâb
Yandıralı tarâka ra'd-ı sehâb

Görmedi böyle seyri ehl-i zemîn
Gerçi çok gördi kal'a-i nârîn

Her gice sûr-ı şehde ve'l-hâsıl
On iki kal'a yandı âteş-i dil GAS B 2629-32

İncelenen metinlerde Güneş'in ve Ay'ın art arda farklı mesleki unvanlara sahip kimseler olarak tasavvur edildikleri çalışma alanları ise dayelik ve lalalık, haciblik ve micmerdarlık, derbanlık ve caru-keşlik, meş'aledarlık ve derbanlık, gulamlık ve derbanlık, simkeşlik ve zergerlik, aşçılık ve boyacılık şeklinde tespit edilmiştir. Görülmektedir ki bu tür bağlamlarda da Ay ve Güneş daha çok hizmet sınıfından devlet ya da sevgili kapısında kul olarak tasavvur edilmektedir:

Ay ve Güneş'in felek beşiğinin süsü olan sevgilinin başının ucunda daye ve lala olmaları:

Tıfl-ı nâzım zîver-i mehd-i feleksin rûz u şeb
Mihr ü meh gird-i serinde dâye vü lala mıdır Sünbülzâde Vehbî K 31/63

Mustafa Paşa'nın hizmetinde Ay'ın hacib, Güneş'in micmerdar ve Keyvân'ın pasban olması:

Mâh hâcib Mihr micmerdâr Keyvân pâsbân
Cündü Behrâm olmak el-hak elyak u ahrâsıdır Nedîm K 37/4

Sultan Bayezid kapısında Güneş'in süpürücü Ay'ın ise derban vazifesiyle hizmet etmesi:

Bârgâhınun kemîn cârû-keşidür âfitâb
Âsitânınun kamer zerrîn-küleh derbânıdur Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 25/30

Hamza Beg'in hürmet hareminde Ay'ın meş'aledâr, Güneş'in ise haşmet sarayında derbanlık etmesi:

Harîm-i hürmetine mâh gece meş'ale-dâr
Sarây-ı haşmetine mihr tanla derbânı Şeyhî K 14/18

Manisa güzellerinden adı verilmeyip Üçinci şeklinde belirtilen güzelin gulamı ve derbanı olmaları:

Bir güneş ruhsâre ol meh-rûlarun sultânıdur
Mülk-i hüsnün şimdi ol meh Hüsrev-i hûbânıdur
Meh gulâm-ı halka-der-gûşı güneş derbânıdur
İns ü cin hûr u melek râmı felek fermânıdur
Tâ ebed olsun serîr-i hüsne yâ Rab şehriyâr (Tığlı: 238)

Ay ve Güneş zaman zaman ürün / mal odaklı meslekler bünyesinde birer hirfet ehli olarak da tavsif edilebilmektedir. Örneğin Bursa'nın çarşı ve pazarı hakkında övücü bilgiler verilirken felekle eş tutulan çarşıda Ay simkeşlik, Güneş ise zergerlik hünerini iş edinmiştir:

Bugün mahşer-sıfât bâzârgâhı
Virüp hayret yanıldur akla râhı

Mükellel kubbelerdür çarha hem-ser
Münevver çâr-sûlar müşterî-fer

Olur seyyareler seyrinde güm-râh
Tamâm itmez tolansa devrini mâh

'Aceb mi disem anı çarha hem-ser
Ki meh bir sîm-keş mihr anda zer-ger LŞ B 481-84

Garib-nâme'deki altıncı destanın sekizinci babında Allah'ın yarattıkları arasında birbirine âşık sekiz varlıktan söz edilmektedir ki bu varlık çiftlerinden biri ehl-i hireften tabbah / aşçı Güneş ve renkerez / boyacı Ay'dır:

Ol zamân kim hak yaratdı dünyâyı
Yog-ıken var eyledi her nesneyi

Zulmet ol dem dünyâya tolmış-ıdı
Eyle sankim bu cihân ölmiş-idi

Pes yaratdı kudretinden ol İlâh
'Arş nûrından gök yüzinde şems ü mâh

Birisi tabbâh u biri renkerez
Renk viren ay u güneşdür mîve-pez

Hem bulara düşdi uş ol 'aks-i rûy
Ol sebebden toldı 'âlem reng ü bûy

Çün biribirnün yüzinde hak nûrın
Gördi 'âşık oldı sevdi birbirin GAS B 6350-55

Nâbî ise bu iki gök cismini kevkebe satışı bakımından mukayese ederek Güneş'i Ay'dan daha mahir bir esnaf olarak değerlendirmektedir:

Satamaz kevkebe hûrşîd-i cihân-tâb gibi
Müste'âr olmag ile pertevi meh-tâblarun Nâbî G 431/2

Gök cisimleri içerisinde Güneş ve Ay'dan sonra mesleklerle irtibat bakımından en çok örneği bulunanı Zühre / Nâhid'tir. İncelenen metinlerde Zühre'nin çengi / rakkas / köçek / bâzîger ve mutrib / çalgıcı / sazende / nagmesaz / neva-saz / muganni, kemankeş, deffaf, avvad gibi unvanlarla daha çok gösteri ve eğlendirme hizmetleriyle irtibatlı kılındığı görülmektedir.

Zühre'nin bir fahriye beytinde şairin tabiat gelininin turuncu memeli çengisi olması:

Cem-i endîşemin hûrşîd bir câm-ı zer-endûdu
Arûs-ı tab'ımın nâhîd bir çengîperestârı Nef'î K 14/47

Hıtan / sünnet konulu bir tarihte meydana getirilen meclis methedilirken Güneş'in kadeh, Pervîn'in meze, şafağın saf şarap olduğu bir tabloda Zühre de bu meclisin çengisidir:

Habbezâ bezm-i hâs-ı sohbet kim
Mâh-ı nev çekdi halkasına kulak

Câmı Hôrşîd çengisi Nâhîd
Nukli Pervîn şarâb-ı nâbı şafak Sâbit TAR 44/5-6

O gümüş kollarıyla eşsizce raks eden güzelin, feleğin rakkası Zühre bile dengi olamaz:

Sîm-bâzû ile raks etmede yektâdır o mâh
Olamaz Zühre-i bâzîger-i çarh enbâzı Sünbülzâde Vehbî G 239/4

Zühre, şafak adlı al eteği giyip yücelerde hükmünce oyunlar sergilemektedir:

Şafak sanma giyinmiş al eteklik çengî-i Nâhîd
Oyunlar gösterir devr-i kamer hükmünce bâlâda Sünbülzâde Vehbî K 4/32

Felek, cömertlik meclisinin miri olan Defterdar İsmail Paşa'nın kereminden faydalanmak ümidiyle türlü oyunlar sergilemektedir ki Zühre'nin o meclisin rakkası olması da bu cömertlik nedeniyledir:

Ey mîr-i meclis-i küremâ kim sadef-misâl
Saçmakda dest-i mekrümetin hâke gevheri

Ümmîd-i nakd-ı lutfun ile hâk-i pâyine
Arz eylemekde şu'bedesin çarh çenberi

Reşg-i nisâr-ı keff-i keremindir eyleyen
Rakkâs-ı bezmin olmaga Nâhîdi müşterî Nâ'ilî K 20/15-17

Felek mekân III. Selim'in huzuruna çıkan Ay, şenlikte kullanmak üzere Zühre'yi de rakkâs-ı seng olarak beraberinde getirmiştir:

Çıkar hûzuruna der-bef-kef ol felek-câhın
Târâbda Zühreyi rakkâs-ı seng eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/25

Zühre'nin şehzadelerin sünnet surunda eline sazını alıp cihana velvele verir ki oluşan bu uğurlu hava cenneti kıskandıracaktır:

Zühre alup sâzın ele virdi cihâna velvele
Sûr-ı hümâyûn sa'd ile reşk âver itdi cenneti Leylâ Hanım TAR 5 B 5

Sulhtan sonra gerçekleşen müspet manadaki değişimler dizisinden biri sulhla birlikte Müşteri'nin Zühre'nin mallarının satın alıcısı olması ve Mirrîh'in dükkânının talihsizliğe kapanması sağlanmıştır:

Müşterî oldı harîdâr-ı metâ'-ı Nâhîd
Oldı der-beste-i idbâr dükân-ı Behrâm Nâbî K 13/29

Beklenen vakit geldiğinde Zühre eline sazını alıp feleğin sakinlerine şevk ile büyük bir eğlence verecektir:

Geldi ol dem ki alup destine sazın zühre
Eyleye şevk ile sükkân-ı felek sur-ı 'azim Neşâtî K 4/15

Şairin nesib bölümündeki hasbihalinde hamisinin hüküm dönemi gelmeden evvelki tabloyu çizerken Zühre'nin de o vakitlerde sazını yere çaldığından bahsetmesi:

Mecrûh idik Allah bilir tîr-i cefâdan
Bir gûşe görürdük ham-ı ebrû-yı Kazâdan

Sâzın yere çalmışdı görüp meclisi hâlî
Nâhîd-i felek zemzeme-i gûş-resâdan Nâ'ilî K 13/1-2

Bezmin sazendesi Zühre olsa da devreden gam kadehi olduktan sonra şen olmak mümkün değildir:

Devr iden câm-ı gam olunca tarab nice olur
Tutalum Zühre ola bezmimüze sâzende Şeyhülislâm Yahyâ G 383/2

Zühre bir çalgıcı olarak çeng, keman, def ve ud gibi enstrümanları çalma hususunda mahirdir. Nitekim o, çaldığı çeng ile Şah bezminde her gün Güneş'i oynatmakta, Güneş'in başına çelenk taktığı vakitlerde eline kemanını almaktadır. Nişancı Abdi Paşa'nın meclisinde ud çalmaya layık görülen Zühre, bir Miraciye'de çeşteci ya da bir başka tabloda Ay'la beraber deffaf olarak tasavvur edilmektedir:

Sâkîyâ peymâne sun kim şevkine Şeh bezminin
Zöhre her gün çeng ile hûrşîd-i tâbân oynatır Ahmed Paşa G 38/4

Uykudan uyandum ki ezânlar okınurdı
Her nagme birer ok gibi câna tokınurdı

Almışdı ele Zühre kemânını çalardı
Başına güneş dahı çelengin sokınurdı Kânî G 196/1-2

Şu'â'-ı mihri ki zer-târ-ı ûdıdur yaraşur
Olursa meclisinde Zühre şevk ile 'avvâd Neşâtî K 21/23

Nihân oldı pes-i çenginde tel kırmış gibi Zöhre
Bilür ol bezm-i hâssa çeşteci lâzım degül zîrâ Sâbit K 1/79

Ey felek nakş-ı ruh-ı yârı Hayâlî okusa

Zöhreyi mâh ile ol meclise deffâf eyle Hayâlî G 541/5[254]

Ancak zaman zaman Zühre'nin eğlendirici meslekler dışında birtakım uğraşlarla da münasebetlendirildiği görülmektedir. Mesela o bir gazelde içki içene hizmet eden bir karavaş veya gecenin hâllerinin anlatıldığı ve gök cisimlerinin kişileştirilerek âdeta bir divanın / gece divanının oluşmasının tasvir edildiği bir şiir parçasında Müşteri kazasker, Keyvân kethuda, Mirrîh ise vezir iken defterdar olabilmektedir:

Felek zühresi bugün karavaşdur
Kulam lâ'l-i mey-âşâma bu gice Kadı Burhâneddin G 265/4

Ya'nî irdi gicenün âsâyişi
Yakdı kandiller felekde âteşi

Turdı dîvânı mehün ber-âsmân
Halka-i ta'zîme geldi kehkeşân

Kadı-'asker Müşteri Mirrîh vezîr
Zühre defter-dâr kâtib anda Tîr

Kethüdâ Keyvân Güneşdür kasr-ı câm
Ehl-i dîvân yirlü yirinde tamâm DM B 146-149

Sadece Cemşîd ü Hûrşîd mesnevisinde dahi Zühre'yi Allah'ın celali ferşine ferraşlık ederken, Sultan I. Mehmed'in bir otağı kurulduğunda perdedarlık görevini

[254]Ay ve Güneş'in meslekler düzleminde birçok kez meslektaş ya da farklı uğraşlarda olmak üzere bir arada anılarak kullanılması durumu Zühre'de de görülmektedir. İncelenen metinlerde Zühre'nin, Ay'la deffaflık dışında huddam oluşta meslektaş; çengi ve saki, muganni ve rakkas, mutrib ve rakkas, gavvas ve rakkas ikilisi olarak da bir arada kullanıldığı, Güneş'le ise dellallıkta meslektaş, çengi ve deffaf oluşta ise bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir:
Yine bu hatıra düşdi musâhibân-ı kadîm
Ki Zühre çengî vü Ay sâkî Güneş idi nedîm Kadı Burhâneddin G 772/1

Kurıldı bezm-i halvet meclis-i hâs
Ki Zühre mutrib oldı mâh rakkâs HŞ B 6103

Eline çün kim aldı câm Hûrşîd
Sürûr u rûda âgâz itdi Nâhid

Kadeh içinde görindi ana nûr
Gözinde nakş oldı sûret-i hûr

Kadeh bahrında olmış mâh gavvâs
Hezârân zühre ol deryâda rakkâs CH B 1750-52

Âfitâb ü Zöhreye hüsnün meta'ın etme arz
Ana 'âlem müşterî lâzım degil dellâleler Hayâlî G 101/4

üstlenirken ya da kurgunun temel kahramanlardan biri olan Hûrşîd'e layık bir cariye olabileceği ifade edilirken görmek mümkündür:

Bu âsârı görüp bil kim mü'essir
Degüldurur meger dânâ-yı kâdir

Cemâli şem'ine pervâne Hûrşîd
Celâli ferşine ferrâş Nâhid CH B 121-22

Her nirede ki sana serâ-perde dutalar
Perde-serâ-yı Zühreyi hoş perde-dâr ide CH B 320

Nedür ol mâh-rûnun adı Hûrşîd
Kenîz olsa yaraşur ana Nâhîd CH B 913

Güneş, Ay ve Zühre dışındaki diğer gök cisimlerinden Utârid ekseriyetle kâtip, debir, müsvedde-nüvis, muharrir, münşi gibi mesleki unvanlarla yazıcılık hizmetleri etrafında tasavvur edilirken zaman zaman da çakerlik, defterdarlık, medh-hanlık ve huşe-çinlik gibi farklı işler etrafında takdim edilebilmiştir.

Utârid, Fatih'in hükmünü kader safhasına kaydetmek üzere kaza divanına kalem çekerken, Ay ve Güneş'in bir araya gelmesi gibi uğurlu sayılan II. Mahmud'un kızının Said Paşa ile izdivaç gününde altın kalemle nâme-i suru yazarken, bir fahriyede şairin şiirini duyduğu andan itibaren Güneş'in matlaını / doğuşunu ve Pervîn'in nazmını / dizilimini beğenmezken, başka bir fahriyede mana meclisinde şairin müsvedde-nüvisliğini yaparken, Kapudan Mahmud Paşa hizmetinde kâtip olarak çalışırken, Mustafa Paşa'nın bir zaferi vesilesiyle oluşan müspet havanın anlatıldığı bir nesibte peyk kaza, ferraş fetih, saka feyz ile beraber çalışmak suretiyle fetih müjdenâmesi yazarken veya gece mürekkebiyle dolan asuman divitini kullanıp Edirne güzellerinin vasıflarını yazmaya niyetlenirken hayal edilebilmektedir:

Divân-ı kazâ içre kalem çekti Utârid
Kılmaga kader safhasına hükmünü imzâ Ahmed Paşa K 7/69

Felekde mihr ile mâh iktirân itdikde sa'd ile
Utârid zer kalemle nâme-i sûr eyledi inşâ Leylâ Hanım TAR 6 B 6

Hayâlî nazmını tâ kim Utârid istimâ etdi
Begenmez matla-ı mihr ile gökte nazm-ı pervîn Hayâlî G 586/5

Beyâza hâme-i zerle debîr-i subh âmâde
Utârid meclis-i ma'nâda müsvedde-nüvîsümdür Nâbî G 132/6

Kerem-güster cihândâr-ı güzîn-i ehl-perver kim
Derinde olsa lâyıkdır Utârid kâtib-i inşâ Nedîm Kt 37/7

Utârid başlasun sebt-i beşâret-nâme-i fethe
Kazâ teblîg içün âmâde bir peyk-i sebük-pâdur

Süpürdi yolların deşt-i cihâdun reşha-pâş oldı
Nesîm-i feth farrâş ü sehâb-ı feyz sakkâdur

Selâma turdı fevc-i ‘âlem-i bâlâ saf-ender-saf
Sa’âdetle gelen sadr-ı güzîn-i Âsaf-âsâdur Sâbit K 23/6-8

Meger bir şeb bu tâk-ı pür-sanâ’i
Müzehheb levhasını itdi zâ’î

Anun yerine aldı deste kâğıd
Ki yaza hûblarun vasfın Utârid

Güzeller medhi yazılsun diyü heb
Devât-ı âsümân toldı mürekkeb MEŞ B 35-37

Utârid yazcılık vasfı dışında Sultan Selim döneminde reel dünyadaki memur terfi hedefleriyle örtüşen bir kurguya uygun olarak kâtipken defterdarlığa yükselmeyi hedefleyebilmekte, eşsiz bir reis olan Raşid Efendi’nin kapısında çaker olmasının yakışık olacağı düşünülmekte, Sultan I. Mehmed’in kendisine sıdkla bağlı bir medh-hanı ya da Sultan II. Murad’ın fikirlerinin / hükümlerinin huşe-çini olabilmektedir:

Umar ki münşî-yi ahkamun ola kâzî-yi çarh
Diler ki ola Utârid kapunda defter-dâr Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 28/69

Cenâb-ı Râşid Efendi reîs-i yektâ kim
O kayda düşmüş Utârîd derinde çâker ola Şeyh Gâlib G 274/8

Utârid sıdk-ıla ana medh-hândur
Hem eyvânına Keyvân pâsubândur CH B 290

Utârid râyinündür hûşe-çîni
Anunçün hûşe olmışdur karîni HŞ B 649

Mirrîh’in incelenen metinlerde tespit edilen meslekleri başta cellat olmak üzere vezir, başkomutan, vali, silahdar, sünnetçi, kasap gibi daha çok yönetim hizmetleri ya da kan dökme, kesme, doğrama hizmetleri çevresinde şekillenmiştir. Ancak pasbanlık ya da çengilik gibi mesleklerle de irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir.

Mirrîh bir cellat olarak Defterzâde Osman Efendi hizmetinde hisbeye memur olarak atanmakta, III. Selim'in düşmanlarının kanını akıtarak şafağın yüzünü kan rengine bürümektedir:

Çîn-i sihrbânun mubârek-bâd-ı nefh-i şûr olur
Peyk-i ikbâl-i ebed 'âlemlere mevfûr olur

Şah-râh-ı matlaba meş'al-keş olmışdı zuhâl
Hısbeye mirrih-i cellâdân gibi me'mûr olur Kânî K 36/2

Hûnı düşmeden olur rûy-ı şafak rengârenk
Etse a'dâsına Mirrîhi kazârâ cellâd Şeyh Gâlib TAR 71/25

Mirrîh / Behrâm cellatlık dışında kan döken, kesen ve doğrayan bir kimse olarak Şeyh Mehmed Çelebi sünneti dolayısıyla yazılmış bir suriyye kasidesinde elindeki usturasını feleğe tutan bir sünnetçi veya şeh-i âlem-penaha kurban etmek üzere hançer çekerek feleğin üstüne varan bir kasap ya da feleğin Muhammed Paşa'ya silahdar olarak hizmet etmesi için atadığı bir silahşor olabilmektedir.

Mahdûm-ı zaman Şeyh Mehemmed Çelebî kim
Oldı hulel-i sünnet-i dîn-ile muhallâ

Mirrîh hele usturasın çarha tutardı
İsterdi ki sünnetçi ide ol meh-i zîbâ

Sünnetle n'ola kesb-i sürûr eylese çün kim
Engüştine bir hâtem-i lâ'l eyledi peydâ Nev'î K 3/16-18

Geldi Mirrîh üstine hançer çeküb kassâb-vâr
Berre-i çarhı diler kim ide kurbânun senün Tâcizâde Ca'fer çelebi Kt 5/3

Yegâne şehsüvâr-ı Kahramân-kevkeb ki lâyıkdır
Felek ana silâhdâr etse Behrâm-ı silâhşôrı Nef'î K 35/24

Mirrîh'in çokça özdeşleştirildiği bir başka mesleki kategori daha çok askerî yönü ağır basan yönetim hizmetleri memurluğudur. Örneğin, Leylâ vü Mecnûn'da Mecnûn'un kalemi temsil eden Utârid'e hâlini arz etmesi, ondan yardım dilemesi, isteklerde bulunması faslından sonra bu kez dua yönünü kılıcı temsil eden kahramanlık mesnedinin valisi, ehl-i silâh Mirrîh'e çevirmektedir ki devamında yer alan dizelerde Mirrîh'ten de aradığı yardımı göremeyecektir ve tiğ ü kalemden ümidini keserek kabenin yolunu tutacak ve Allah'a dua edecektir ya da akşamın oluşunun gök cisimlerine mesleki yakıştırmalar yapılarak anlatıldığı bir kaside nesibinde Mirrîh,

diğer gök cisimleri gibi sultan kisvesindeki Zühal'in hizmetinde çalışan bir memurdur ki görevi vezirliktir:

Gördü ki Utârid anlamaz râz
Bir özge terennüm etdi âğâz

Yüz döndürüp andan ağlayup zâr
Merrîha niyâzın etdi izhâr

K'ey vâlî-i mesned-i şecâ'at
Şemşîrine 'âlem ehl-i tâ'at

Sen sâhib-i nusret ü zafersin
Erbâb-ı silâha tâc-ı sersin

Men 'âcizim ü kavîdir agyâr
Men bî-kes ü hasmdır sitem-kâr

'Âcizlere lutf edip meded kıl
Bî-keslerden belâyı red kıl

Çek tîğim eyle def-i düşmen
Tâ dosta hem-nişîn olam ben LM B 2239-45

Sultân-ı Zengibâr idi Keyvân-ı tîre-rûy
Encüm serâser ana sipâh idi bî-kerân

Dîvân düzetmiş idi çıkub taht-gâhına
Âfâk içinde itmiş idi hükmini revân

Gelmişdi karşusına vezîr idi Müşterî
K'ahvâl-i 'âlemi ide bir bir ana beyân

Tutmış idi elinde devât u kalem debîr
K'isbât u mahv her ne olursa yaza hemân

Mirrîh öninde turmış idi tîg-i tîz ile
Şeh karşusına niteki cellâd-ı hûn-feşân Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 5/6-10

Mirrîh'i mesleki bakımdan haşmetli ve celal bir ehl-i silah kişi ya da eli kanlı işlerle uğraşan bir kimse olarak resmeden tablolarla mütenakız olarak onu Hüsn ü Aşk'ta olduğu gibi bir hizmetkâr ya da bir gösteri ve eğlence hizmetleri personeli olarak tasvir eden şiir parçaları da mevcuttur. Hüsn ü Aşk'taki bir tabloda Beni Mahabbet kabilesi acıya öyle gömülmüştür ki kabilenin sakisi 'Azrâil, meclislerin çengisi ise Mirrîh'tir. Başka bir bağlamda Hüsn ve Aşk, adı Mana olan bir gezinti yerine giderler. Asmanın

serheng, karaüzümün Hintli bir muhafız, lalelerin bostan bekçileri olduğu bu bahçenin pasbanı ise Mirrîh'tir:

Meclisleri rezmgâh-ı âşûb
Mutribleri hây u hûy-ı dil-kûb

Pinyâli piyâle zannederler
Pergâleyi kâle zannederler

Azrâil o kavme sâkî-i hâs
Mirrîh bezmlerinde rakkâs
…
Ol gül-çemene ne dûn ta'bîr
Üşkûfeli sebz şâl-ı Keşmîr

Mirrîh idi pâsbân-ı bustân
Ay çiçegi anda bedr-i tamâm HA B 257-59 ve 673-74

Müşteri / Bircis klasik Türk şiirinin anlam evreninde kadı / kazasker olarak adalet hizmetlerine memur kılınmıştır. Örneğin o, Hüsn ü Aşk'taki Mirac Gecesi bahsinde Hz. Peygamber'in göğün altıncı katmanında rastladığı ve kendisine şeriat talim ettirdiği bir kadı-ı sipihr olarak tavsif edilmektedir. Bir başka mukayeseli anlatımda bu defa Kadızâde'nin düşünce müftüsü sayesinde müşkülünü çözen bir adalet adamı olarak tasavvur edilmektedir:

Çün şeş cihet oldı kâm-kâhı
Çerh-i şeşüme irişdi râhı

Tâ ede o şâh-ı heft iklîm
Kâdî-i sipihre şer'i ta'lîm

Teblîg kılub cenâb-ı Hakdan
Nehyeyledi hükm-i mâ-sadakdan HA B 99-101

Kâdî-i mahkeme-i 'âlem-i bâlâ Bircîs
Müşkilin müftî-i re'yünden ider istifsâr Bâkî K 25/34

Feleğin bir başka katmanında ikamet eden Zühal / Keyvân'nın incelenen metinlerde yine bir devlet büyüğü ya da sevgili ile mukayeseli olarak daha çok pasban, meş'alkeş ve nigâhban gibi unvanlarla hizmetkâr / emir kulu olarak canlandırıldığı tespit edilmiştir. Ancak bunun dışında kethüdalık ve çobanlık gibi mesleklerle de ilişkilendirildiği görülmüştür.

Zühal, Sadrazam Mustafa Paşa'nın ya da Germiyan Beyi Yakub'un kapısında kemine bir pasban, Nasuh Paşa'nın ikbal saraycığında nigâhban veya diğer seyyarelerinde de türlü mesleklere memur kılındığı Hz. Peygamber'in urucunda bir meş'aledâr olabilmektedir.

Şehâb-ı âsmân zann eyleme Keyvân 'asâdır kef
Der-i devlet-meâbında kemîne pâs-bân oldı Fıtnat Hanım TAR 14/9

Pâsbân saltanatı kasrına Keyvân-ı felek
Sâyebân devleti dergâhına eyvân-ı kerem Şeyhî K 11/8

Felek imâret-i câh u celâlinin ferşi
Zühal serâçe-i ikbâlinin nigâh-bânı Nef'î K 31/24

'Urûc etdikde evvelki semâya
Kef-i ihsânına Mâh açdı aya

İkincide Utârid aldı hâme
Yazardı şevk ile teşrîf-nâme

Üçüncüye edince 'azm ü âheng
Safâdan Zühre aldı destine çeng

Çehârümde olunca pertev-efgen
Dedi Hûrşîd'e 'Îsâ dîde rûşen

Beşincide düşüp pâyına Mirrîh
Hemân olmuşdu na'l-i esbine mîh

Çün altıncıda kıldı 'arz-ı cevher
Melekler Müşterî'si çıkdı yek-ser

Yedinci üzre oldukda şitâbân
Ana meş'al-keş-i nûr oldu Keyvân Sünbülzâde Vehbî M 3/26-32

Zühal hizmetkâr olmak dışında zaman zaman farklı mesleklerle de anılabilmektedir. Örneğin Nev'î Divanı'ndaki Sultan III. Murad şehzadelerine yazılan bir mersiyede o, Güneş sultanının naibi olarak tasavvur edilmiş, Celal Beg'in methiyesinde akl-ı kül mimar, Zühal ise müzdûr (çoban) olarak anılmıştır:

Başlayaldan devre bu fânûs-i çarh-ı pür-'iber
Bağlayaldan peyker-i tekvîni ressâm-ı suver

Hükm-i âbâ ile idelden takâzâ-yı zuhûr
Ümmehât-i çâr 'unsurdan mevâlîd-i beşer

Olalı mensûb-ı tâs-ı gerdiş ü na't-ı zemîn

Lu’bet-i nerd-i kazâ şatranc-ı esbâb-ı kader

Böyle hasmın ütmedi hergiz dahi nerrâd-ı hâk
Böyle şeh mât itmedi ferzîn-i çarh-ı hîle-ger

Böyle ne bir vâkıa gösterdi mir’ât-i hayâl
Böyle ne bir şekl-i hâ’il gördi hassâs-ı basar

Yazmadı nakkâşlar böyle temâsîl-i ‘aceb
Virmedi vassâflar ‘ayn ü nazîrinden haber

Kıldı nakş-ı Kâ’beteyn-i ‘âlem-i kevn fesâd
Bir ‘aceb bâzîçe kim tahtında muzmer hayr ü şer

Nâib-i sultân-ı Hûrşîd oldı var-ise Zühal
Şîve-i Behrâm idi hûn-ı şafak vakt-i seher

Şefkat-i evlâdını bu zâl-i bed-mihrün görüp
Merd olanlar rişte-i peyvend-i zenden el keser

Üstine gerçi dönersin bir iki gün ‘âkıbet
Âsiyâ gibi idersin dâneni zîr ü zeber

Âh elinden ey hakîkatsüz vefâsuz dehr-i dûn
Şâhlar şehzâdeler sultân-ı kahrundan zebûn Nev’î Trk 1 Bend 1

Sarây-i fıtnatına şâh-ı ‘akl-ı kül mi’mâr
Binâ-yı rif’atine hindû-yı Zühal müzdûr Nev’î K 22/35

Bu yedi yıldızın felekte kendileri için biçilmiş mesleki rolleri, burçlarla ilgileri, vücuttaki etki alanları çerçevesinde art arda anıldığı birçok şiir parçasıyla karşılaşmak mümkündür. Örneğin, Deh-murg’ta müneccim sıfatıyla rol alan kırlaguc astronomi konusundaki bilgilerini paylaşırken seb’a-i seyyâre’yi şöyle tanıtmaktadır:

Yidi yıldız yidi yirde oldı şâh
Gayrı yıldız anlar öninde sipâh

Her birisi bir felekde şâhdur
Hüsrevi evvelki çarhun mâhdur

Dirler ay burcında nûr olmaz ‘ayân
Ay güneşden nûr alurmış her zamân
…
Burcı Sertân imiş anun ber-felek
Âdemin ana misâl olur göbek

Yâ Utârid kim ikincisindedür
Dirler anun kim k’âlem destindedür

Hidmet-i ‘âlemde oldur yazucı
Kilkinün her yana irmişdür ucı

Burcı anun Hûşedür Cevzâ ile
Âdemün anlar bilindedür bile

Dahı şol kim Zühredür üçinciden
Oldurur sâzendeye ta’lîm iden

Yirde anundur kamu ‘ayş u tarâb
Oynamak gülmek makâmında sebeb

Sevr ile Mîzândur anun evleri
Âdemün gögsidür anun yirleri

Şâhdur dördünci çarha âfitâb
Kim açar devlet cemâlinden nikâb

Âdeme bu saltanat ta’lîm ider
‘İzzet ü ikbâli ol teslîm ider

Burcıdur anun Esed ancak hemân
Yig süvâr durur misâlidür dehân

Dahu beşincide Mirrîh oldı mîr
Gökler üstünde bahâdırdur dilîr

Âdemi oldur cigerdâr eyleyen
Tîr ile şemşîr ile yâr eyleyen

Ol bahâdırlar temâşâsındadur
İrdügine cân ile baş oynadur

Burcı olmışdur Hamel ‘Akreb anun
Kim misâli gözleridür âdemün

Müşterî altıncı çerh üzre üzre müdâm
Rây u tedbîr ögredür halka tamâm

‘Akl u dânış fikret ü ferheng-i kâr
‘Âdet ü erkânıdur leyl ü nehâr

Burcı olmışdur anun Kavs ile Hût
Âdemün gûşından alurlar sübût

Hem dahı yidinci çerh üzre Zühal
Halkı teshîr itmege sunmuşdur el

Ol nizâm irgürmek içün ‘âleme
Dürlü dürlü korku virür âdeme

Cedy ü Devl olur bürûcı subh u şâm
Âdemün burnunda tutmışdur makâm DM B 687-711

Garib-nâme'deki yedinci babın üçüncü dastanında insan ömrünün yedi menzilinden söz edilir. Buna göre her menzilde insan üzerinde hâkim olan ve kişinin bir menzilden diğerine geçişini sağlayan öğretmen/bakıcı hüviyetinde yedi âmir vardır. Birinci dönemin / bebeklik hâkimi Ay'dır ki o bir dayedir. İkinci dönemin / çocukluk hâkimi Utârid'tir ve kâtiptir. Üçüncü dönemin / buluğ hâkimi Zühre'dir ve mutribtir. Dördüncü dönemin / gençlik hâkimi Güneş'tir. Beşinci dönemin / olgunluk hâkimi Mirrîh, altıncı döneminki Müşterî, yedinci döneminki / yaşlılık ise Zühal'dir. Bu faslın Ay, Utârid ve Zühre bahsi şu şekilde nazma çekilmiştir:

Bu yidi saf âdemînün hâlini
Eydeyüm bir bir sana ahvâlini

Şerhi birle vasfını eydem sana
İşid imdi niçedür önden sona

Bir safı şol süd emendür anadan
Kim bulara anlardur mihribân

Nâ-resîde ne ki varsa dünyede
Kamusı bir safdur âhir iy dede

Zîra kim hemreng ü hemtâdur bular
Nâ-resîde anın eyitdi uslular

Ne ki varsa anasından süd emer
Bunlarun üzre hakemdür ol Kamer

Niçe kim geçse Kamer bunlar geçer
Arkun arkun oglan ol safdan geçer

Şol safa varur kim ol yügrir yörir
Söyler ü oynar güler ü hem irir

İşe güce viribirlerse varur
Bildüginçe işler ü iş başarur

Ger virürsen san'ata yâ mektebe
Ögrenür ol safda oldur mertebe

Yazmag u 'ilm okımakdur anda iş
Pes Utârid virür ana perveriş

Şol Utârid kim hakemdür ol safa

Anı Allah kodı anda iy safâ

Kim bu halkı ol makâmdan göçüre
Şol bülûgiyyet safına geçüre

Anda hem durmış-durur bir saf yene
Meşgûl olmışlar bu dünyâ ‘ayşına

Ol saf ehli cümle hôş geçmek diler
Dünyada hôş hôş yiyüp içmek diler

Oynamak gülmek bularun işleri
Yok-durur ayruk dahı teşvîşleri

Meclis-i ‘ayş u tarab ister bular
Gözleri görklü yüzi görmek diler

Pes bu saffun hâkimi ol Zühre’dür
Görsenüz kim kendü işin ögredür

Zührenün ‘ayş u tarabdur pîşesi
Anın oldur ol safun endîşesi GAR B 4653-71[255]

Seb’a-i seyyâre’nin art arda ele alındığı birçok şiir kesiti içinde söz konusu edilecek bir başka kayda değer örnek Hüsrev ü Şîrîn’de yer almaktadır. Hüsrev’in felek hakkında sorduğu sorulara Büzürgmid’in verdiği cevaplardan yedi seyyare ile ilgili açıklamalar yaptığı kesitte yine yıldızların şahı mesabesindeki bu yedi gök cismi meslekleri / uğraşları çevresinde şu şekilde nazma çekilmektedirler:

Yidi çarh üzre hâkim yidi seyyâr
Olurlar ol on iki burcı devvâr

Yidisinün elinde yidi iklîm
Bulara itdi mâl ü mülki teslîm

Yidinci gökde Keyvân pertevidür
Ki anun Cedy Delv ile evidür

Egerçi biri hâkimdür sipihre
Nuhûset andan irer cümle dehre

Şeşümde Müşterînündür siyâdet
Cihân bâzârına saçar sa’âdet

[255] Gök cisimlerinin meslekler düzleminde potpurik dizilimlerine dair yine Garib-nâme’de yer alan bir başka kesitte, Allah’ın âlem-i ruhaniden âlem-i cismaniye gönderdiği on muteber nesneden bahsolunurken bunlardan bir grubun yıldızlar olduğu söylenir. Bu vesileyle yapılan tanıtımda Ay daye, Utârid üstat, Zühre nefis oynatan, Mirrîh muallim / üstat, Müşterî ise vezir ile özdeşleştirilmektedir (bk. GAR B 10189-209)

‘Ulûm u fazl iledür çarha kâzî
Eviyçün oldı Kavs ü Hûta râzî

Bişinci gökde arâm itdi Behrâm
Hameldir Akreb ile emrine râm

‘Aceb mi olsa adı nahs-ı asgar
Ki hûnîdür ü seffâk ü dil-âver

Olur dördincide ol çeşme-i nûr
Güneş kim mülk-i dehri kıldı ma’mûr

Salar her tan sipâh-ı zenge şemşîr
Çü şehdür merkebi oldı anun Şîr

Üçinci çarhda Zühre düzüp sâz
Felekler meclisine oldı dem-sâz

Çü hâtûndur u çengî bi-mesâvi
Terâzû ile oldı evi Gâvî

İkinci çarha kâtiblik kılup Tîr
İder Dü-peyker ü Hûş ile tedbir

Göricek sa’d sa’d ile olur yâr
Bulıcak nahs nahs ile düzer kâr

Kamer evvelki çarhundur emîri
Güneşdür şâh-ı encüm ol veziri HŞ B 6759-73

Felekteki mühim yıldızların isimleri verilerek bazen tek başlarına bazense birkaçı bir arada olmak üzere birer ve daha çok bir devlet büyüğü veya sevgilinin azametini vurgulamak maksadıyla bir meslek erbabı şeklinde tavsif edilmesi dışında bir de herhangi bir özel isim belirtilmeksizin ama yine bir mukayese unsuru olarak yıldız / encüm / kevkeb / sitâre gibi genel bir başlık altında türlü mesleklerle yakıştırıldıkları görülmektedir. Bu meslekler içinde ise yıldızlarla en sık özdeş kılınanlar sipahlık, hizmetkârlık, rehberlik ve peykliktir.

Bu bağlamda yıldızlar Bâkî’ye göre altın taçları ile yeryüzüne inip Kanuni’nin önince peyk olmaya layıktırlar, Ahmed Paşa’ya göre cömertlik kaynağı olan Fatih’in melekler rehberiyken yıldızlar askeridir. Hayâlî yıldız askerlerinin Ay’ın sevgilinin yanağına benzemeye çalışmasını fark edince ona hücum ettiklerinin haberini verirken Nâ’ilî yıldızları âşığın rehberi, Nâbî insanlık sırlarının hazinelerine ulaştığından beri

kendinin didebanı, Şeyh Gâlib ise sabah tahtgahına oturmuş III. Selim'in hizmetkârı olarak yorumlamıştır:

Eger peyk olurlarsa lâyık önince
İnüp tâc-ı zerrîn ile heft ahter Bâkî K 3/14

Ne yere kadem bassan ey kân-ı cûd
Olur topragı âb-ı hayvân-ı cûd

Sipâhın sitâre delîlin melek
Serîrin zemin ü sarâyın felek

Cihâd eylemek oldu cehdin senin
Zamân-ı emân oldu ahdin senin Ahmed Paşa Mes 2 /89-91

Meh ârızına öyküneli leşker-i nücûm
Ey şâh-ı hüsn eyler ana her gece hücûm Hayâlî G 348/1

Nezâremiz o ruh-ı hâldâredir şimdi
Delîl-i râhımız ancak sitâredir şimdi

Şirişk-i dîdeden ey nâhudâ-yı zevrâk-ı hüsn
Hazer hazer ki yem-i bî-kenâredir şimdi Nâ'ilî G 363/1-2

Olaldan nâ'il-i gencîne-i esrâr-ı insânî
Kevâkib dîdebânumdur melekler pâsbânumdur Nâbî G 64/5

Oturmuş tahtgâh-ı subha pür-şevket mehâbbetle
Dizilmiş karşısında Zühre vü Bercîs ü Behrâmı Şeyh Gâlib K 18/3

Necâtî, felek-mertebe Şehzade Abdullah'ı methederken feleğin yıldızlarını onun haşmetinin sipahı, Tâcizâde bir îdiyyesinde bayram yağması geleneğine atıfta bulunarak kevakibi sabah vakti yapılacak olan yağmaya hazırlık mahiyetinde samanyolu masasına kâseler dizen Sultan Bayezid hizmetkârları ya da bir başka kasidesinde yine Sultan Bayezid kasrının pasbanı olarak tavsif etmektedir. Hüsrev ü Şîrîn'de ise yıldızlar Sultan II. Murad'ın fikretine müşteri ve nusretine leşkerdirler:

Ey Şehenşâh-ı felek-mertebe vü mihr-mihi
Görmedi çeşm-i felek sencileyin pâdişehi

Devletün günine bin çeşm ile müştâk felek
'İzzetün haşmetinün encüm-i gerdûn sipehi Necâtî Trc 1 Bend 4 B 1-2

Kâseler dizdi simât-ı kehkeşan üzre nücûm
Subh-dem 'âlem kapunda kılmaga yagma-yı 'îd Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 13/21

Seb'a-ı seyyâre-i eflâk gûya kasruna

Pâsbânlardur ‘urûc itmişler ebvâb üstine Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 5/17

Sevâkib fikretine müşterîdür
Kevâkib nusratınun leşkeridür

Zühal olmasa kasrı pâs-bânı
Tamından düşer idi ol pîr-i fânî HŞ B 643-44

Deh-murg’da da kırlaguc; felek ve yedi seyyare hakkında bilgi vererek astronomi konusundaki ilmini ortaya koyarken Ay, Güneş, Zühal, Mirrîh, Müşterî ve Utârid’ten oluşan yedi yıldız burçların pasbanı olarak anılmaktadır:

Bu yidi yıldız ki çerhun nûrıdur
Gökde hep yıldızlarun meşhûrıdur

Devr iderler halka rahat kasdına
Pâsbândur on iki bürc üstine DM B 718-19

Yıldızlar kimi bağlamlarda Güneş’in ve Ay’ın askerleri ya da hizmetkârları olarak da tasavvur edilirler. Örneğin Sünbülzâde Vehbî yıldızları Kâbe Mimarı Halil Paşa’nın himmetinin pasbanı olan Güneş’in yardımcıları veya Şeyh Gâlib onları mehtab komutasında gece ikliminin yağmacıları olarak resmedilmektedirler:

Sarây-ı kadrine her şeb sezâdır pâsbân olsa
Ser-â-pâ cümle encümle sipihrin çeşm-i bîdârı Sünbülzâde Vehbî 30/36-37

Sipâh-ı encümi cem eyleyip şeb-i hûna
Geceyle gâret-i iklîm-i zeng eder mehtâb Şeyh Gâlib K 11/8

Yıldızlar genellikle hizmetkârlık veya askerlik hizmetlerine memur olmakla birlikte bazı bağlamlarda başka bir memurluk alanında ya da bir hirfet ehli olarak betimlenebilmektedir. Örneğin Nâbî’ye göre III. Ahmed’in şan ve ululuğu zayıflara yönelse yıldızlar ona yardım etmek için Elburz Dağı’na incir tohumu satacaklardır:

Eylese şân u şukûhı zu’afâya imdâd
Kuh-ı Elbürz’e satar kevkebe tohm-ı encîr Nâbî K 8/34

Meslekler düzleminde ayrı ayrı, bir arada, art arda veya ima yoluyla sık sık sözü edilen seb’a-i seyyâre kadar olmasa da yine bir mesleki atıfla zaman zaman ele alınan başka yıldız toplulukları veya astronomik kategoriler de vardır ki bunlar Ülker / Pervîn / Süreyyâ, Kehkeşân / Samanyolu ve on iki burçtur. Örneğin, III. Selim döneminde şâm-ı îdde beşiği ay, anası güneş olan bayram namlı bir çocuk doğmuştur, gurre-i şevval’in bir kutlama beratı olduğu bu geceki doğum, gökyüzünde bir sura neden

olmuştur. Ülker bu sur esnasında remmal oynununa çıkan bir gösteri hizmetleri personelidir:

Şâm-ı ‘îdün dogdı bayram nâm bir meh-peykeri
Mehdi evc-i mâh bânû-yı Mihrdir mâderi

Meh degül şevkıyla Nâhid-i felek mendiline
Takdı ‘idiyye musarra yarım ay bir cevheri

Mihr-i mir’ât-ı zamîr-i enverinde cilve-ger
Sûret-i edvâr-ı çarhun oldu sırr-ı muzmeri

Gurre-i şevval zann etmen berây-ı tehniyet
Sundu sâkî-i felek rîndâna sîmîn sâgarı

İd-gehde lem’a-i encüm kıyâs etmen gice
Çıkdı remmâl oynına çengî-i çarhun Ülkeri

Mâh-ı nev sanman sırıtdıkda şebân ki şevkıla
Zengi-i şâmun göründü handeden dendânları Enderunlu Vâsıf K 14/24-29

Bir Nedîm kasidesinde Samanyolu, İbrahim Paşa’nın vasfını yazma niyetiyle feleğin baş sayfasına mıstar çeken bir hattat olarak resmedilmektedir:

Sen ol sadr-ı mu’azzamsın ki vasfın kılmaga tahrîr
Çeker ser-safha-i gerdûna râh-ı kehkeşan mıstar Nedîm K 28/8

Hüsn ü Aşk’taki Mirac Gecesi bahsinde cevza / ikizler burcu Hz. Peygamber’in kozbekçibaşı / kızbekçibaşı,[256] mizan / terazi burcu ise orada el açan bir dilenci şeklinde tasavvur edilmiştir:

Teşrîfi içün buyurdu zîrâ
Olmış felekü’l-burûc ber câ

Basmagla kadem vücûd-ı pâki
Eflâka çıkardı Sevr-i hâki

Lutf edüp o pâdşâh-ı yektâ
Kozbekçibaşısı oldı Cevzâ

Deryûze elin açınca Mîzân
Dirhem yerine dür etdi rîzan HA B 109-112

[256] Kozbeçileri selam günlerinde Zat-ı Şahane, Darüssaade Agası ve Hazinedar Aga’nın melbusat ve mefruşat misilli eşyalarını nakil ve hıfzetmekle memur olmuştur (Pakalın 1971: 298).

4.2.2.2.2.5. Nesneler

Somut varlıkların cansız varlıklar kategorisine dâhil olan, insanların tabiata egemen olma, kendini savunma, hayatı daha yaşanır kılma, vakit geçirme gibi bazı zaruretler ya da keyfiyetler sebebiyle ürettiği, icat ettiği yapay varlıklardır. Bir kısmı eşya olarak tanımlanan insan elinden çıkma bu mamüllere genel olarak nesne adı verilmektedir ki klasik Türk şiirinin ifade sözlüğünde geniş bir yer teşkil eden nesneler, türlü bağlamlar yoluyla zaman zaman mesleki söylemlerin de bir parçası olabilmekte, kendilerine bir mesleki unvan izafe olunabilmektedir.

İncelenen şiir metinlerinde mesleklerle en çok irtibatlı kılınan nesnenin kalem / hame olduğu tespit edilmiştir. Nitekim kalemin, taranan dizeler boyunca rakkas ve füsunger / cadu / sihirbaz / sehhar başta olmak üzere müfessir, meddah, bende / hadim / pasban / derban / nigâhban / berid, tüccar, hace, haznedar / hazin / hazine kâtibi, vekil, casus, rayetkeş, mimar, meşşata / maşıta, saki, şeker-füruş, nessac, mucit, ressam / nakkaş, hatip, asker / tig-zen, terceman / mütercim, mutrib / çalgıcı, yüzücü / gavvas, tabip, avcı, resenbaz, dilenci, katil ve avare unvanları etrafında ele alındığı tespit edilmiştir.

Kalemin II. Bayezid'in medh kadehiyle söz sarhoşu olup raksa girmesi veya dil kılıcını iyi kullandığı için tüm şarilerin hürmet gösterdiği Osmanzâde Taib karşısında hırslı bir şekilde kalemin şiir söyleyerek raks eylemesi:

Semâ-ı nagme-i nazmınla raksa girse ne tan
Kalem ki câm-ı medîhinle oldu mest-i makâl Ahmed Paşa K 18/47

Âferîn kullandun ey Tâ'ib eyü tîg-i zebân
Nazmuna gülbang-ı tahsîn çekdi cümle şâ'irân
Hırs-bâzâne kalem raks eyledi şâdî-künân
Sana meymûn u mübârek ola bu tâze lisân Nâbî Kt 74

Kalemin Kaymakam Muhammed Paşa'ya yapılan bir hâl-i pür-melal bilgilendirmesinde şairin niyazını bildirmek için şehnaz makamında nagmeler düzen ya da şairin sözü perdesiz bir makamla dost olduğundan talim yapma gereği duymayan bir mutrib, mana bağında bülbülün dengi olan bir terennümriz, füsunkârlığının yanında hayal çiçeklerini ortaya koyan ve söz bağını benefşe bahçesine dönüştüren bir can meclisi ramişgeri ya da şairin çektiği irfan sahbasının ardından nukl sunan bir saki olması:

Dinlemez kimse niyâz eylemeyince tutalım
Eylemiş nagmelerin mutrib-i hâmem şehnâz

Lutfun olmasa tahammül edemezdim buna ben
İhtiyâr eyler idim bir sefer-i dûr u dırâz Nef'î K 58/39-40

Kalem kim bülbül-i dil-keş-nevâ-yı bâğ-ı ma'nâdur
Terennüm-rîz-i vasf-ı Âsaf-ı 'ahd-i rezîn râdur Sâbit K 40/1

Meşk istemezse mutrib-i hâmem 'aceb midir
Bî-perde her terâneye demsâzdır sözüm Nef'î G 78/5

Gel çâh-ı devâta eyle efsûn
Kıl Yûsuf-ı mısr-ı nazmı bîrûn

Sad sihr ile ol yine füsûnkâr
Gencîne-i gaybı eyle izhâr

Râmişger-i bezmgâh-ı cân ol
Mesti-dih-i 'akl-ı nükte-dân ol

Ezhâr-ı hayâli âşikâr it
Bâg-ı süheni benefşezâr it Neşâtî K 3/12-15

Râsihin bu matla'ın tazmîn edüp sâkî-i kilk
Nukl sundu çekdigim sahbâ-yı 'irfân üstüne Nedîm K 3/16

Kalemin efsunger / cadu / sehhar olması genellikle fahriyeler vesilesiyle söz konusu edilmektedir. Şairler kalemlerinin gücünü birçok kez onu kendilerinden soyutlayıp bir sihirbaz şeklinde takdim ederek vurgulama yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Ahmed Paşa'ya göre füsunger kalemi yaptığının günah olduğunu anlayıp kadim bir büyüden vazgeçmiş gibi şiir yazmaktan tövbe etmiştir. Ayrıca o, II. Bayezid'i medh etmeye kalkıştığında mürekkepten inci gerdanlık dizen kalemi türlü cadılıklar edecektir:

Füsûn-ger-i kalemim kıldı şi'rden tevbe
San etti sâhir-i dîrîne sihrden tevbe Ahmed Paşa G 286/1

Ne câzûluklar eder gör medâyihinde kalem
Ki düzdü âb-ı siyehden nizâm-ı 'ıkd-ı le'âl Ahmed Paşa K 18/46

Sünbülzâde Vehbî'nin sihirbaz kalemini gören dostları büyücülüğün simge isimlerinden biri olan Marut gibi yeri yarıp bir çukura girmektedirler. Bir başka bağlamda ise Sünbülzâde Vehbî kalemini bin manayı kuşatan bir efsun icra eden cadı olarak değerlendirmektedir:

Mârût gibi çâha girer şerm ile yârân

Vehbî'de olan hâme-i sehhârı görünce Sünbülzâde Vehbî G 223/5

Efsûnunu icrâ eder sihr-i kelâm imlâ eder
Teshîr-i sad-ma'nâ eder destimde câdû-yı kalem Sünbülzâde Vehbî K 22/36

Nef'i bir beytinde mucizeler gösteren bir sahir olduğundan kaleminin mahiyetini tam olarak kavrayamadığını beyan ederken bir başka beytinde kalemini İsa nefesli bir cadı olarak tavsif etmektedir:

Tahkîk edemem neydügini hâmemin elhak
Zîrâ ki o bir sâhir-i i'câz-nümâdır Nef'î K 34/46

Ne feyz alır dil ü destinden ey Nef'î k'olur dâ'im
Kalem câdû-yı Îsâ-dem suhan hem şûh u hem nâzik Nef'î G 67/5

Sözünü sihir-saz kılmada Nef'î'den geri kalmadığını iddia eden Neşâtî ile şiir yolunda kalemini Harut ile özdeşleştiren Şeyh Gâlib'in şairlik yetenekleri konusundaki mübalağaları yine sehhar-kalem özdeşliği üzerinden kurulmaktadır:

Söz de kalur mı Neşâtî yâ meger Nef'îden
Çeşm-i insaf ile gel kilk-i sihir-sâzına bak Neşâtî G 70/5

Es'adâ kâdir iken mu'cize Hârût-ı kalem
Râh-ı eş'ârda sihr etme büyük câhımdır Şeyh Gâlib G 70/5

Nedîm ise kalemini her an yeni ürünler icat etmesi beklenilen bir mucit olarak nitelendirmektedir:

Çokdan ey kilk-i Nedîmâ niçün oldun hâmûş
Bizi hasretde kodun nazm-ı nev-îcâdın içün Nedîm G 92/6

Kalem; Mustafa Çelebi için akçe ile alınmış ve başını kesmeye kastetseler dahi kaçmaya çalışmayıp başını eğecek sadık bir kul, zengi bir hadim, pasban, şairin nutkuna ejderha hâliyle derban, şairin gönlünde yatan mana hazinesine yine ejderha kılığında nigâhban, Halil Paşa'nın kılıcıyla yaptıklarını dil doğrudan zikredemediğinden medhi için berid / elçi / ulak ve mana hazinesine ya da kelam emirine haznedârdır:

Alınmış akçe ile bir kulundurur makbûl
Başın eger keseler eylemez firâr kalem Fuzûlî K 33/35

'Aceb gencîne-i bâd-âver-i i'câzdır nutkum
Tılısm ile anın su'bân-ı hâmem oldu derbânı Sünbülzâde Vehbî K 5/4

Dilim gencîne-i ma'nâ kalem destimde ejderhâ

Nigâh-bânlık eder her dem o genc-i şâyegân üzre Sünbülzâde Vehbî K 15/56

Hadîs-i tîgını zikr edemez zebân zîrâ
Yazınca medhin olur ser-te-ser berîde kalem Nef'î K 37/24

Kalem ki hâzin-i gencîne-i ma'ânîdir
Senâ-güzâr-ı vekîl-i hazîne-pîrâdır Nâ'ilî K 21/2

Yazarsa masraf ü îrâdını n'ola Sâbit
Yerâ'a mîr-i kelâmun hazîne kâtibidür Sâbit G 118/5

Kalemin hüner mülkünün hükümdarı olan şairin tabiatının söze dönüşmesini sağlayan ya da kendini Hassan Bin Sâbit'le özdeşleştirmek suretiyle öven bir şaire göre gizli faziletlerini açığa çıkaran bir tercüman olması:

Hüsrev-i mülk-i hüner tab'-ı cihân-gîrimdür
Tercemân-ı suheni hâme-i tahrîrümdür Sâbit K 31/1

Kimdür ki medhün itmede bana nazîr ola
Akran olur mı Hazret-i Hassâna her fülân

Bilmezler idi bendeni 'ilm-i ledün gibi
Fazl-ı nihânuma k'âlem olmasa tercemân Taşlıcalı Yahyâ K 27/18-19

Kalemin Nişancı Abdi Paşa elinde manayı zinetlendiren bir ressam veya Mani gibi Sultan Selim'in medh sarayını fikir kılını kullanarak süslemek isteyen bir nakkaş olması:

Kalem elinde sûretger-i ma'ânidür
Nedür bu zîver-i ma'nâ nedür bu reng-i sevâd Neşâtî K 21/29

Dilerdi ki düzüb mûy-ı fikrden hâme
Sarây-ı medhüni nakş eyleyeydi Mânî-vâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 28/81

Kalemin kıymetli sözlere sürme çekerek onları güzelleştiren veya şairin mürekkep sızıntılarını mana dilberinin cemaline yer yer ben yapan meşşatalığı:

Kilk-i siyâh-ı mâşitakâr elde Nâ'ilî
Kuhl-ı cevâhir-i suhene mîldânlanır Nâ'ilî G 44/7

Meşşâta-i kalem reşehât-i midâdımı
Yer yer cemâl-i şâhid-i ma'naya hâl eder Nâ'ilî K 1/14

Kalemin nazm meydanına çıkıp cihanı kabzaya alan Kahraman tabiatlı bir asker olması:

Meydân-ı nâzma çıkdı kalem Kahramân gibi
Aldı cihânı kabzaya sâhip-kırân gibi Şeyh Gâlib K 13/1

Şairin kaleminin örtülü ve sağlam nüktelerin inceden inceye müfessiri, şairin eserlerini afakın sayfalarına yaymak için dudağının vekili, fanilik sayfasını kalıcı ikametgâhı sanarak beyitler yapan bir mimar ve Şeyhülislâm Muhammed Efendi adına ümitsizlik derdine mürekkep adlı merhemle deva bulmaya çalışan bir tabip olması:

Nükte-i ser-bestesin âyât-ı hattın mû-be-mû
Eyleyen tefsir Fıtnat kilk-i şâ'irdir bütün Fıtnat Hanım G 47/7

Âsârumı sahâyif-i âfâka neşr içün
Hâmem vekîlidür leb-i hâmûşumun benüm Nâbî G 521/3

Beytler yapmada mi'mâr-ı kalem ey Nâbi
Bu fenâ safhasını cây-ı ikâmet mi sanur Nâbî G 69/17

Derd-i hırmâna tabîb olsa revadır kalemin
Hokka-i Çînî devât ana mürekkeb merhem Nef'î K 52/35

Kalemin bir kasidenin tegazzülünde medh hutbesini okuyan bir hatip, bir gazelde aşk destanını tamamlaması istenen bir meddah olması veya II. Mahmud'un Beglerbegi'ndeki sahil sarayı için yazılan bir tarihte cihanın koruyucusu olan sultanın meddahı olamayacağının ona ancak duacı olabileceğinin bildirilmesi:

Aldı diline hutbe-i medhin çü hattunun
Oldı hatîbi hâme müjen taylesânı misk Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 14/27

Dâsitân-ı aşkı itmâm eyle ey meddâh-ı kilk
Böyle pür-gam kalmasın efsâne Allâh aşkına Şeyh Gâlib G 286/6

Du'âya başla ihlâs ile ey hâme degil haddin
Senin meddâh-ı sultân-ı cihân-bân olmak aslâ Leylâ Hanım TAR 9 B 8

Kalemin bir fahriye vesilesiyle söz denizinde şinaver, mana denizinden şevkle lülü çıkarabilecek bir gavvas veya şairin kaleminin tüm seyahat ehli gibi yalancı ve aldatıcı olması:

Kalemim ol kadar şinâverdir
Tut ki bahr-ı suhanda mâhîdir Nef'î Kt 1/4

Demdür iy kilk-i Neşâtî şevk ile gavvâs olup
Zib-bahş ol bahr-ı ma'nadan yine lülü çıkar Neşâtî G 22/5

Yerâ'a-i şu'aradan degül dürûg ba'îd
Seyâhat ehli biraz Nâbiyâ mücâzif olur Nâbî G 104/7

Kalemin hat satırlarından katar çeken ve kırık nagmeleri ehl-i hüsne satan bir tüccar, sevgilinin Sadabad'a gelmesi sonrası oluşan bayram havasıyla beraber şeker-füruş ve İbrahim Paşa'nın yeni makamını, vezirliğini nükteli sözlerle dokuyan bir nessac olması:

Ticâret ehline benzer müsâferet yoluna
Hutût satrlarından çeker katâr kalem

Karadurur yüzü ol vechden kim eyler fâş
Özüyle yâri arasında her ne var kalem

Şikeste nâmeleri ya'nî ehl-i hüsne satar
Metâ'-i memleket-i Hind ü Zengibâr kalem Fuzûlî K 33/13-15

Iyddır kıldı yine şevk u tarab cûş u hurûş
Eyledi şâdî dil-i 'âlem de eltâfınla cûş
Vaktidir olsa Nedîmin hâmesi sükker-fürûş
Kıldı Sa'd-âbâdı teşrîf-i hümâyûnun sa'îd Nedîm M 15 Bend 3

Âhir bilirdi kendüyi ma'zûl çarh-ı dûn
Devletle ibtidâda vezîr olduğun zamân

Vasfın müzeyyel eyledi bir nev-kumâş ile
Nessâc-ı kilk-i nâdire-perdâz-ı nüktedân Nedîm K 23/11-12

Kalemin dilenci kılınması, lafz damı ve mana danesi ile tuzak kuran bir avcı olması, taze mana haberleri isteyenler için endişe âleminde casusluk edebilmesi veya başındaki sevda ile sevgilinin hattının ve hâlinin hayalini meşk eden bir avare olması:

Kalem deryûze manâya kılmış nîl-i engüştün
Meger Gâlib medîh-i âsârdır çeşm-i kebûdından Şeyh Gâlib G 262/9

Damdur lafz u dânedür ma'nâ
Ki düzübdür tabi'at-ı hâme Tâcizâde Ca'fer Çelebi Kt 9/5

Nâbiyâ ister isen tâze peyâm-ı ma'nâ
Kalemün 'âlem-i endîşede câsûs olsun Nâbî G 594/5

Harf-i hatt u nokta-i hâlün hayâlin meşk ider
Hâme-i âvârenün başındaki sevdâ budur Nâbî G 245/4

Bazı bağlamlarda ise kalemin birden çok mesleki atıf etrafında ele alındığı görülmektedir. Nef'î, bir fahriyesinde kalemini mucize beyan eden sözün üstadı ve gönlün silahdarlığını yaptığı bir Kahramân-ı tîgzendir.

Suhan bir tûtî-i mu'ciz-beyândır hâmem üstâdı
Kalem Kahramân-ı tîg-zendir dil silâhdârı Nef'î K 13/46

Nâ'ilî, Hazret-i Sun'i-zâde'ye yazdığı kasidesinin girişinde siyah elbiseli, iki dilli, eğri tavır yolunun hasetlik saçanı olarak nitelendirdiği kaleme seslenirken onu aynı zamanda bir casus ve rayetkeş ve cevher-i can çarşısının sermaye-dihi olarak da tanımlamaktadır:

Ey kilk-i siyeh-câme egerçi dû-zebânsın
Ammâ ki hasek-rîz-i reh-i kec-revişânsın

Çift olsa zebânın siyeh olsa n'ola câmen
Câsûs-ı serâperde-i tahkîk-i gümânsın

Cârî ise hükmün n'ola emvâcı-ı sutûra
Râyet-keş-i ma'nî 'âlem-efrâz-ı beyânsın

İmâ medîh-i ham-ı ebrû-yı bütânda
Haclet-dih-i engüşt-i hilâl-i ramazansın

Reh-yâfte-i gevher-i gencîne-i esrâr
Sermâye-dih-i çârsû-yı cevher-i cânsın Nâ'ilî K 25 /1-5

Neşâtî'nin kalemiyye nesibli bir kasidesinde hoş vakitlerde taze taze nevalarla şirin teraneler oluşturan bir mutrib, işi gayb sırlarını nazik bir eda ile açıklamak olan bir mütercim ve yazıyı hizaya sokan mıstar üzerinde hareket eden bir resenbazdır:

Ne hâme mutrib-ı şirin-terâne-i hoş-dem
Ki tâze tâze nevâlarla hâlet-efzâdur

Zihî mütercim-i esrâr-ı gayb kim kârı
Edâ-yı nazük ile her zebânı icrâdur
…
Ya târ-ı satırda mîzân-ı vezn ile bî-bâk
Yürür hemîşe resen-bâz-ı sihr-pîrâdur Neşâtî K 13/6-7 ve 9

Kalemin bu zengin meslek yelpazesinen başka onun işlemesinde, işe yaramasında, uğraşını gerçekleştirebilmesinde destekleyici ve tamamlayıcı unsur durumunda olan devat, kâğıt, satır ve hatemin de zaman zaman bir mesleki atfa bağlı olarak anıldığı görülmektedir. Örneğin Müftü Seyyid Feyzullah Efendi'nin hokkası tabipler için içinde can cevheri bulunan bir macun işlevi görmekte, şairin bir keman gibi hareket ettirdiği kaleminin gönül yakıcı nagmeler düzen cızırtısı kâğıda âdeta raks ettirmektedir. Satır ise kalem sevgilinin boyunun vasfını yazarken âlem gibi hareket ederken defter ü divanın görevlendirdiği saf saf dizilen bir asker topluluğudur:

Hokka-ı zerdür devâtı kim derûnında hakîm
Cevher-i cândan mürekkeb bir ‘aceb ma’cûn bulur Sâbit K 4/17

Her nagme-i dil-sûzu eder kâgıdı raksân
Gûyâ ki sarîr-i kalemim sîne kemândır Enderunlu Vâsıf K 28/72

Vasf-ı kaddünle hırâm itse ‘âlem gibi kalem
Leşger-i satrı çeker defter ü dîvân saf saf Bâkî G 229/7

Kâğıt iki fahriye beytinde âşık sevgilinin eline kâğıt içinde kırmızı bir altın verirken sevgilinin bakışından sıcaklığını hisseden bir sarraf ve şairin her şiirini parıldayan bir nüshaya dönüştürüp söz erbabına satan bir sahaftır. Bir gazelde ise kâğıdın eğer sevgilinin muanber kâkülün âşığı olsa bir hattat imasıyla sineye mıstar olarak ah ipliği çekeceği iddia edilmektedir:

Zer-i surhı virürken kâgız içre dest-i dildâra
Nigâhunden tuyar germiyyetün sarrâfdur kâgız
…
Benüm her şi’rümi bir nüsha-ı garrâ idüp Sâbit
Suhen erbâbına san’at satar sahhâfdur kâgız Sâbit G 74/3 ve 5

Olsa dilbeste-i gîsû-yı muanber kâgıd
Rişte-i âh çeker sîneye mıstar kâgıd Şeyh Gâlib G 39/1

Ali Paşa’nın hatemi parlak taşıyla bir hidayet yıldızı olarak birçok yolcuya rehberken baht veren dergâhının müflis bir dilencisi Karun mesabesinde olan Halil Paşa’nın hatemi âdeta lütuf ve mürüvvet mahzeninin eminidir:

Var ise necm-i hidâyetdür o fass-ı rûşen
K’olur anunla nice sâlike reh-ber hâtem Bâkî K 19/22

Gedâ-yı müflis-i dergâh-ı devleti Kârûn
Emîn-i mahzen-i lutf u mürüvveti Hâtem Nef’î K 37/20

Kalem ve tamamlayıcılarından sonra mesleklerle sıklıkla ilişkilendirilen bir başka kelime kadrosu kadeh, şarap, kulkul, habab ve küp gibi meyhaneyle ilgili mamullerdir. İncelenen metinlerde kadehin şarabın eri, tercüman, yağmacı ve rakkas; şarabın cariye, mimar, pehlevan, yağmacı, binici, şişebaz ve hırsız; kulkulun ramişger; hababın rakkas; sürahinin harami ya da bestekâr ve küpün ise şairle özdeşleştirilmiş olarak nazma çekildiği tespit edilmiştir.

Kadehin; içki içenin sürahinin dilini anlamasında tercüman, elem evini yağmalamak için camın kulağına sevinç / rahatlık diyen bir yağmacı, mutribin has bir

sohbet etmek üzere meclise gelmesiyle taraf tarafa dizilen ya da içindeki saf şarabın etkisiyle devr eden bir rakkas olması:

Tefhîm içün zebân-ı sürâhîyi mey-keşe
Peymâne-i şarâb arada tercemânıdur Nâbî G 107/9

Niyyeti hâne-i endûhı meger gâret imiş
Sâgarun gûşına serrâ didügi mînânun Nâbî G 405/7

Çü geldi ortaya mutrib ki ide sohbet-i hâs
Taraf taraf n'ola olsa piyâleler rakkâs Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 78/1

Sâġarı devr itdüren sâkî şarâb-ı nâbdur
Hâlet-i 'ışk oldugı içün raks ider nâçâr mest Necâtî G 29/3

Şarabın bezme safa veren şuh bir cariye, âşığı kâh mamur kılıp kâh harab eden bir mimar, devr içinde bir ayağıyla gamın sırtını yere getirebilen bir pehlevan olması:

Versin ko bezme her gice bintü'l-'ineb safâ
Meşrebce şûh câriyedir nâmı Şeb-safâ Enderunlu Vâsıf G 2/1

Gâh ma'mûr kılar bâde beni gâh harâb
Görünüz gâh yapıp hâh yıkan mi'mârı Fuzûlî G 269/2

Meydurur devr içre şimdi pehlevânı 'âlemin
Bir ayagıyla getirir arkasın yere gamın Hayâlî G 288/1

Şarabın murad meclisi hazır olduğunda şuur nakdini yağmalaması, kadehi kendisine küheylan eyleyerek ona itibar kazandıran bir binici, sakiyi cilvenin harabı eden bir şişebaz ve gül renkli görüntüsüyle kişinin aklını çalıp bütün sırlarını söyleten ve bu maharette benzeri olmayan bir hırsız olması:

Bezm-i murâdı kande ki âmâde görmişüz
Nakd-i şu'ûrı gâret ider bâde görmişüz Nâbî G 276/1

Sâbitâ at kulağı sürilür miydi eger
Fâris-i bâdenün olmasâ küheylânı kadeh Sâbit G 62/7

Sâkîyi harâb-ı cilve etmek
Duht-ı rez şîşe-bâze mahsûs Şeyh Gâlib G 143/5

'Aklını ugrılayub râzın kişiye söyledür
Görmedüm 'âlemde bir kimse mey-i gül-gûn gibi Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 239/2

Kulkulun meclisin benzersiz ramişgeri; hababın kadeh meydanının içinde rakkaslığı; sürahinin çemen meclisinde kadıların günahını sorduğu bir harami ya da kulkul bestesi söyleyen bir bestekâr olması:

Sâbitâ meclisde râmiş-ger mi var kulkul gibi
Hem-nişîn olmaz hakîkatde sebû-yı mül gibi
‘Âşık ol ‘âşık da sev bir tâze dilber gül gibi
Ey Mezâkî ehl-i derdi inleden bülbül gibi
Sâkî-i gül-ruh mıdur sâgar mıdur bilmem nedür Sâbit Th 2 Bend 5

Sâkî semâ’-ı nagme-i nây ile vaktidür
Meydân-ı sâgar içre ide her habâb raks Nev’î G 207/3

Eyleyip meclis çemende sen harâmisin deyu
Kazîler bî-had surâhînin günâhın sordular Hayâlî G 54/4

Şeş-târ ü rübâb ü tanbûr nagmelerin etdi izhâr
Kulkul deyü beste söyler ne nevadadır sürâhî İlhâmî G 209/4

Sohbetü’l-Ebkâr’ın, şiirin tanımlandığı ve şairlik meziyetinin, şairin gücünün methedildiği otuz dördüncü faslında ise şairlerin mana şarabının küpü olduğu ifade edilmektedir.

Şu’arâ oldı mey-i ma’nîye hum
Raziya’llâhü ta’âlâ ‘anhum SE B 2957

Nesneler bağlamında mesleklerle ilişkilendirilen bir başka kategori kesici-yaralayıcı gereçlerdir. İncelenen metinlerde söz konusu anlam aktarımının tiğ, tir, ve hançer ile gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Buna göre örneğin tig / kılıç; cevherini satmak için düşmanın göğsünden iki kere geçen Hintli bir tüccar, Sultan Muhammed’in elinde verdiği kahırla âdeta ‘Azrâil’e vekil, kuşağını iki yerden kuşanan demir kuşaklı bir pehlevan, daima başına kavga satın alarak korkak düşman için ortada dolaşan bir miyancı, Sinan Paşa’nın elinde mühürlü / tılsımlı elbisesiyle başlar tıraş eden bir berber ve sipahi olarak canlandırılabilmektedir:

Bir hindî hâcedir ki diler cevherin sata
Sadr-ı adûda geçdigi budur dükâna tîğ Hayâlî K 6/6

Eylemiş hasmına Hudâ-yı celîl
Tîğ-ı kahrun vekîl-i ‘Azrâ’il Nâbî Mes 7/92

Şol bir demür kuşaklu cihân-pehlevân gibi
Demdür ki kuşagın iki yerden kuşana tîg Nâbî K 13/5

Gavgâyı başına satun almakda dâʾima
Olur miyâncı ortada hasm-ı cebâna tig Necâtî K 13/38

Yalın yüzlü yanında salınan ol tîğ-ı cevher-dâr
Muhattim câmelü başlar tıraş idici bir dilber Nev'î K 17/5

Mostar Şehr-engîzi'inde ise Hüseyn isimli birinin yanında bulunan bir sipahi:

Hüseyn olmış birinün nâm-ı pâki
Anun hiç kimseden yok zerre bâki

Sipâhi dür yanında tîg-ı tîzi
Anunla kimse kılmasun sitîzi (Kesik, 2010: 384)

Diğer kesici, kanatıcı aletlerden hançeri Necâtî'nin bir kasidesinde önce hasmının ayağını almak için gelen ve meydanın ileri geleni olan bir pehlevan sonra su gibi akıcı ve dili hiç karışmayan, sürçmeyen yetmiş iki dilde tercüman olarak görebilmek mümkündür:

Ayagın almag için geldi hasma yan başı
Ser-âmed oldı bu meydânda pehlevân Hançer Necâtî K 9/14

Su gibi şöyle revândur ki hiç dili çalmaz
Olursa yetmiş iki dilde tercemân hançer Necâtî K 9/29

Nâbî'nin Teberdar Muahmmed Paşa'nın otuz beş kez kimsenin atamadığı uzaklıklara göderdiği okları vesilesiyle düşürdüğü bir tarihinde ise onun attığı oklar bu alanda geride bıraktığı agaların keyfini alt üst eden bir yağmacı şeklinde tasavvur edilebilmektdir:

Agalarda da giçüp seng-i rahiki üzre
Tâ otuz beş kez anun eyledi keyfin yagma Nâbî TAR 126/6

Nesnelerin meslekleri hususunda bir başka kategori; suyun kullanımı çerçevesinde üretilmiş ve çeşme, selsebil, lüle ve şadırvan gibi sözcükler etrafında şekillenen mamullerdir. Bu itibarla İbrahim Paşa çeşmesinin yenilenmesi vesilesiyle düşürülen tarihte çeşme şanlı Paşa'nın şefkatiyle kâsesi ümit nakdiyle dolan bir dilenci, Şeyhülislâm Muhammed Efendi'nin saadethanesinin altın külahlı ve bir ayak / kaheh üzerinde sema eden şadırvanı bir rakkas, cömertlik denizi Beyhan Sultan'ın yaptırdığı sebil ona girdap halkasını küpe eylemiş bir cariye, lüle ise safraviyan gürühuna hastalık, balgamiyan mizaçlılara da bir tabip olarak tasavvur edilebilmektedir:

Âkıbet ol âsaf-ı zî-şân edüp şefkat ona
Kâse-i deryûzesin pür nakd-ı ümmîd eyledi

Selsebîl-i cennet-âsâ eyleyüp ta'mîr onu
Zîb ü zîverle misâl-i huld câvîd eyledi Nedîm Kt 31/16-17

Mevlevîdir san o şadırvân-ı sergerdânı kim
Hem döner hem eşkini eyler safâsından revân

Zer-külâhıyla yâhûd bir dilber-i rakkâsdır
Bir ayag üzre semâ' etmekde dâmen-der-meyân Nef'î K 53/19-20

Ol bahr-ı cûda câriye olmâk murâd edip
Mengûş edindi halka-i girdâbı selsebîl Şeyh Gâlib K 21/23

Gürûh-ı safreviyâna maraz-fizâ ammâ
Mizâc-ı balgamiyâna tabîbdür lûle Nâbî G 727/11

İçinde bütün eşyanın yazılı olduğu Kuran-ı Kerim'in anlatıcı olması ya da bir mesnevide on muteber nesneden birincisi olarak anılırken insanın rehberi şeklinde tanıtılması:

Kur'an'da cemî' eşya yazılı
'Akla göredür ol anladıcı Kânî K 22/56

Dünyada on nesne gördüm mu'teber
Cümle dilde söylenen oldur haber

Yir ü gök uçmak tamu her dü cihân
Ne ki varsa âşikârâ vü nihân

Cümle uşbu on içinde gizlüdür
Kamusınun nakşı bunda yazludur

İşid imdi her birinün adını
Kim bilesin sen bu sözün dadını

Birisi Kur'ân'dur ol on nesnenün
Pîş-revün hem reh-berün oldur senün GAR B 9996-10000

Veziriazamın sahilsarayı ile ilgili tarihte insan kalbindeki gamı yağma eden kaşaneden bahis:

Hoşa kâşâne-i şahane menzilgâh-ı bi-hemtâ
Ki eyler seyr-i tarhı kalb-i insândan gamı yağmâ Nâbî TAR 8/1

Lu'biyyan kollarından Ahmed Kolı'nun raks gösterisinin anlatımı bahsinde musiki aletlerinin insanda karar koymayan bir yağmacıya dönüşmesi:

Nây u tanbûr u def ü mûsîkâr

Gâret eyler komaz inşanda karâr NS B 239

Miskin ve anberin sevgilinin saçının karakulu, gulamı, bir kaside nesibinde ise sevgilinin beninin bendesi olması:

Şaçun zencîrinün müşg ile ‘anber kara kulları
Dür-i dendânuna bende senün lûlu-yi lâlâlar Nev’î G 97/4

Benefşe zülfüne her dem hezâr ahsente ey mehrû
Kim ana sünbül ü anber gulâm olmuş eli baglu Şeyhî G 146/1

Gül yüzü kenârında ne hoş-hâl olur ol hâl
Kim bendesi misk oldu perestârı benefşe Ahmed Paşa K 21/6

Zamanenin inci gibi ilm denizine gavvas olanlara Hace-i Sultan Selim’in silkinde intizam vermesi:

Deryâ-yı ‘ilme dür gibi gavvâs olanlara
Virdi zamâne hidmeti silkinde intizâm Bâkî K 23/23

Tamahkârın çok önemsediği akçenin, insanların ihtiyaçlarına kadılık yapması:

Akçedür hazret-i settâr-ı ‘uyüb
Akçedür perde-i üstâd-ı zünûn

Akçedür kâdî-i hâcât-ı enâm
Akçedür cami’-i lezzât-ı temam

Akçedür var ise ancak iksîr
Kimyâ gibi idermiş te’sîr

Akçesiz kimseye nan virmezler
Belki câmi’dür îzân virmezler

Akçedür kuvvet-i bazû-yı düvel
Akçedür bâ’is-i gavga-yı milel

Akçedür vasıta-ı ‘akl ü kemâl
Akçedür râbıta-ı istiklâl

Yürek agrısı ciger yaresidür
Fakr dar-ı demde yüz karasıdur

Ne kemâl ile ne hod sâl iledür
Ululuk servet ile mâl iledür MC B 558-65

Şevket zirvesinin dolunayı olan Sultan Mahmud oğlu Şehzade Bayezid'in veladeti dolayısıyla yazılan tarih kıtasında beşiğinin asalet kucağı, saadetli tahtın ise dayesi olması:

Ol meh-i tâbân-ı evc-i şevketün olsa sezâ
Mehdi âguş-ı necâbet dâyesi taht-ı sa'îd Enderunlu Vâsıf Kt 53/11

Cemşîd'in Rum diyarı yolculuğunun deniz faslında gemisi bir girdaba girince bir tahta üzerinde seyahat etmesi üzerinden tahtanın mellahlığı:

Yöritdi şahı ol girdâb hayrân
Nite kim bizi bu deryâ-yı gerdân
…
Yöritdi üç gün suda ol tahta anı
Gemi mellâhı ol yil bâd-bânı

Melik tahtayla irişdi kerâna
Besî şükr itdi ol emn ü amâna CH B 1699 ve 1704-05

Sancağın / livanın Hızır gibi yeşille örtünüp mertlerin himmetleri ile her yana giden veya saltanat güneşi Kanuni'nin cemalinin nurundan aydınlanıp o ve askerlerine rical-i gayb ile beraber hizmet eden bir rehber olması yahut Güneş gibi âlemi baştanbaşa fethetmek üzere zafer ayetleriyle beraber hareket eden bir ser-asker olması:

Himmet-i merdân ile her cânibe 'azm eylese
Hızr gibi sebz-pûş olup olur rehber livâ Taşlıcalı Yahyâ K 17/15

Âfitâb-ı saltanat Sultân Süleymân kim anun
Pertev-i nûr-ı cemâlinden olur enver livâ

'Asker-i İslâmı ile cenge teveccüh eylese
Zâtına olun ricâl-i gayb ile rehber livâ Taşlıcalı Yahyâ K 13/13-14

'Âlemi feth itmege gün gibi ser-tâ-ser livâ
Oldı âyât-ı zaferle şimdi serasker livâ Taşlıcalı Yahyâ K 17/1

Sohbetü'l-Ebkâr'ın hatime bölümünde şairin, her okuyanın kendisine dua etmesi dileğiyle eşsiz eserinin hayır duaların dilencisi olduğunu söylemesi:

Şehr-i Tırhâla'da bu nazm-ı benâm
Bin otuz beş senesi oldı tamâm

Ya'nî nüzhet-geh-i ejderhâda
Oldı bu genc-i hüner âmâde

El açıp bu eser-i bî-hemtâ
Oldı deryûze-ger-i hayr-du'â

Ehl-i dildir bilen anın dilini
Ehlinden gayrıya açmaz elini SE B 3518-21

Ay parçası sevgili eline saatini alınca saatin şevkten zembereğinin boşanması ve rakkasa dönüşmesi ve maksuda ulaştığı an geri dönme mizacına sahip olan âşığın bu özelliği ile rakkas saate benzemesi:

Maksûda nâ'il oldugu sâ'at rücû' ider
Rakkâs-ı sâ'at olsa sezâdur mizâcumuz Nâbî G 281/1-2

Alınca koynına ol mâh-pâre sâ'atini
Boşandı zenberegi oldı şevkden rakkâs Sâbit G 177/3

Mızrabın resenden resene saz avazesi ile sıçrayan rismanbazlığı ve yakaların parçalanma nedeninin sevgilinin dellakları olmasından kaynaklanması:

Rismân-bâzlık eyler gibi Nâbî mızrâb
Sıçrar âvâze-i sâz ile resenden resene Nâbî G 758/5

İy niçe yaha senünle çâkdür
Şâdumân ol ki sana dellâkdür Kadı Burhâneddin G 1049/1

Başı dik teşbih imamesinin komutan ve tanelerinin de onun askeri olması:

Olmış imâme dâne-i tesbîhden dırâz
Serdârı ser-firâz olur elbette leşkerün Nâbî G 474/2

İğnenin ipliğe kılavuz olması:

Râm ider nermlere saht-nihâdânı Hudâ
Ki olur râh-nümâ rişteler sûzenlere Nâbî G 105/4

Meslek-nesne ilişkisinin başka bir biçimi, nesnelerin meslek sahibi kimseler olarak değil doğrudan bir mesleki meta şeklinde kullanılmasıdır. Bu itibarla attar ya da remmal tahtası, haccam şişesi, benna baltası, neccar testeresi, dellak kesesi, berber aynası, demirci kûresi ya da meşini, kâtip hokkası, hattat mıstarı, canbaz ya da terzi ipi, tacir endazesi ya da mizanı, sarraf mihekki, ehl-i takvim zici, suretger pergeli, cellat hançeri veya sarban mahmili gibi birçok mesleki obje türlü kullanım biçimleri etrafında ya da söz oyunları vesilesiyle bahis konusu edilebilmektedir. Örneğin Necâtî bir gazelinde terzi güzelinin ağzıyla ipi ıslatışını gördükçe ömür ipinin ab-ı hayatla beslenir olduğunu ifade etmekte, Bâkî bir gazelinde sevgilinin kaşının köşesini hayal ettikçe gül bahçesinin köşesini gördüğünü, saçının kıvrımında ise attar tablasını

gördüğünü ifade etmekte, bir şitaiyye nesibinde karın yağması ile birlikte beyaza bürünen yeryüzü ile remmal tahtası arasında bir anlam aktarmasına gitmekte, elindeki cetvel ve pergelle dahi mühendisin feleği hesap edemediğini haber vermekte; Fuzûlî bir kasidesinde kıymetini artırmak, değerinin bilinmesini sağlamak için yerinden yurdundan ayrılmasını hikmetli bir davranış olarak değerlendirip bu davranışındaki hayrı kaza ressamının pergelini boşa gezdirmeyeceği bilgisi ile desteklemekte, Şeyhülislâm Yahyâ ise âşığın sine sayfasına çizdiği şekilden hareketle zic adlı astronomi cetvelinden söz etmektedir:

İpligin agzı ile ıslatdukca ol derzi püser
Rişte-i ‘ömrüm olur perverde-i âb-ı hayât Necâtî Ferd 2

Künc-i ebrûsın hayâl it gûşe-i gülzârı gör
Halka-i zülfin kıyâs it tabla-i ‘attârı gör Bâkî G 71/1[257]

Döşendi berf ser-â-pây sahn-ı sahrâya
Agardı rûy-ı zemîn sanki tahta-i remmâl Bâkî K 21/10[258]

Çarh-ı kec-revde kalur ‘akl-ı mühendis hayrân
Bir yirin uyduramaz cedvele vü pergâra Bâkî G 426/3

Kad-i ham birle tahrîkim yerimden ayn-i hikmettir
Kazâ sûret-geri bî-hûde gezdirmez bu pergârı Fuzûlî K 18/6

Safha-i sînemi bir vech ile çizdüm ki görüp
Ehl-i takvîm didi bildigümüz zîc degül Şeyhülislâm Yahyâ G233/2

Nâbî bir gazelinde başparmağındaki tırnaktan başka gümüşün girmediği ümit cebini dellak kesesiyle ilişkilendirmekteyken bir başka gazelinde hayal sahnesine gelen birbirine benzemez şekillerin etkisiyle endişelenen gönlü berber aynası olarak tasavvur etmektedir.

Ser-engüştümdeki nâhundan özge nukre girmez hîç
Benüm cîb-i ümîdüm kîse-i dellâke dönmişdür Nâbî G 66/5

---

[257] Attar tahtası ile ilgili bir başka örnek:
Hindû-beçe-i micmere-gerdân-ı çemendür
Ragbet komadı tabla-i ʿattâra benefşe Necâtî K 25/6

[258] Remmal tahtası ile ilgili bir başka örnek:
Sıfat-ı şîve-i reftârını gör kim meselâ
Olsa ger cilve-geh-i tahta-ı rîg-i remmâl

Ol kadar çâpük ü nâzik hareket eyler kim
Ne olur rîg perîşân ne bozulur eşkâl Nef’î K 36/39-40

Gelür sahn-ı hayâle birbirine benzemez sûret
Dil-i endîşenâkün farkı yok mir'ât-ı berberden Nâbî G 599/5

Nedîm, bir Damat İbrahim Paşa methiyesinde onun cömertlik bulutundaki feyzi kıskanan gülün demirci ocağına dönüştüğünden, bir gazelinde sevgilinin yorulmak bilmeden, hızla kesen kirpik neşterinden dolayı âşığın gözünün kanlı yaşla dolduğundan ve bu sonucun felekleri haccam şişesine döndürdüğünden söz etmektedir:

Ebr-i cûdunda var ol feyz ki reşhinden onun
Gül olup kûre-i haddâd gülistâna gelir Nedîm K 15/17

Dahı gelmez kelâl ol neşter-i ser-tîz-i müjgâna
Felekler şîşe-i haccâma döndü kanlı yaşımdan Nedîm G 106/4[259]

Bosnalı Sâbit ise 1110 tarihli Sulh-i Nemçe üzerine kaleme aldığı bir kasidede sulhun gerçekleşmesi sonrasında yaşanan müspet değişikliklerden bahisle ateş renkli humbaraların barış ateşiyle ahid yazan nâme-nüvis memurlara âdeta mihbere hokkası (mürekkep kabı) olduğunu bildirmektedir:

Âteş-i âştî ile nâme-nüvîs-i 'ahde
Hokka-i mihberedür humbâra-i âteş-fâm Sâbit K 41/16

Mesnevilerde de benzer mesleki meta atıfları görülebilmektedir. Örneğin Hüsrev ü Şîrîn'de Şîrîn'in Hüsrev'le ayrı düştüğü günlerde söylediği 'gitme gel' redifli bir gazelde devecilerin kullandığı bir sepete gönderme yapılmış, Sohbetü'l-Ebkâr'ın adalet ve merhamet konusunun işlendiği on ikinci faslında ise zalimliği ve merhametsizliği ile tanıtılan hükümdar Karakuş'un sinesi bir demirci meşinine benzetilmiştir:

'Akl ü sabr u cân u gönül kârbânı çagrışur
Sârbânun nide kim baglaya mahmil gitme gel HŞ B 3930

Ne Karakuş ki bir zengî-i zişt
Zift ile dûde ile kîr-ı sirişt

Dil zebâne, gözi ahker-veş idi
Başı bir kunbara-i âteş idi

Oldı kıvrık tudağg mevc-i belâ

[259] Sultan Selim'in kılıcı üzerinden methiyesi ile ilgili bir başka haccam şişesi kullanım örneği:
Çarha 'aks etse ziyâsı gâhî hûn-âlûd iken
Döndürür hep şîşe-i haccâma çeşm-i ahteri Enderunlu Vâsıf K 14/9

Dişleri keff-i sefîd olmış ana

Kelle güya ser-i katrânda habâb
Cevze-i kahve gibi magzı harâb

Bînî-i eftas-ı sûrâh-nümâ
Bir çürük baklaya benzer meselâ

Pençesi kec mec ü bâzû mu'vec
Çıkdı san Kara denizden yengeç

Nâ-münâsib bedeni cildi haşîn
Sîne âhen-ger önindeki meşîn SE B 1342-1348

4.2.2.2.2.6. Soyut Varlıklar

Var oluşun bir başka boyutunu temsil eden soyut varlıklar, klasik Türk şiiri düzleminde iki alt kategoriye ayrılmaktadır. Birincisi Allah ve melekler, gibi duyu organlarıyla doğrudan algılanamayan ancak sezme, hissetme, akıl yürütme ve dinî telkinler yoluyla var olduğuna inanılan varlıklardır. İkincisi ise Anka, dev, ejder, şahmaran gibi varlıkları edebî metinlerle sınırlı, mitik-itibari varlıklardır.

4.2.2.2.2.6.1. Allah

Ortak İslam medeniyetinin ürettiği değerlerden biri olan klasik Türk şiiri için Kuran-ı Kerim delilleri, Hz. Peygamber'in hayatı, sünneti ve yüce vasıfları, peygamber kıssaları ve evliya menkıbeleri, tasavvufi teviller gibi birçok dinî husus; iktibas, ima, teşbih, tarif ve kıyas gibi türlü ifade biçimleri üzerinden sıklıkla istifade edilen asli konu alanları olmuştur. Hatta na't, hilye, miraciyye, menakıb-nâme gibi doğrudan bu veri sahasından beslenen edebî türler meydana getirilmiş, akılda daha kolay kalması sebebiyle fıkıh, kelam, tefsir ve hadis ilmine dair bilgi birikimi defaatle şiir diline aktarılmıştır. Sağladığı verilerle klasik Türk şiiri ediplerinin algı dünyasına ve dolayısıyla eserlerinin mahiyetine etki eden unsurlardan biri olarak din-tasavvuf dairesinin nüvesi ise mevcudatın yaratıcısı, ezelî-ebedî sahibi ve akıbetinin belirleyicisi olan Allah'tır. Yüce yaratıcı; varlığı, bir oluşu ve kudretiyle zati ve sübuti sıfatları ve esma-i hüsnasıyla, duaların yegâne kabul mercii olmasıyla, her şeyin en doğrusunu bilen ve her varlığın kendisine rücu edeceği asıl olmasıyla İslam'ın olduğu gibi İslami bakışın inşa ettiği klasik Türk şiirinin de kuşatıcısıdır.

Allah'ın klasik Türk şiirinin anlam dünyasında çeşitli mesleki unvanlarla anılmasının arkasındaki fikrî öz, onun yaratıcılık vasfıdır.[260] İlim, tekvîn; hâlık, bârî ve musavvir gibi sıfat ve isimlerinin ihtiva ettiği anlamların etkisiyle klasik Türk şiirinde birçok mesleki atıf çevresinde söze konu edilen Allah'ın bu bağlamda en çok değinilen özelliği, sun' (yapma-eser-te'sir-kudret) ve san'at kelimeleriyle irtibatlı olan, en büyük sâni (yapan-yaratan-sanat eseri olarak meydana getiren), Necâtî'nin deyişiyle "sâni'-i sanâyi' ve muhteri'-i bedâyi'" oluşudur.

Nâbî bir kasidesinde Allah'ın her varlığı zıttı ile dengede yarattığını vurgulamak üzere bir çarşı tablosu oluşturmuş ve Allah'ı, imkân çarşısına zıtlar terazisini koyan bir sâni-i dad u sited olarak nitelendirmiştir. Yine bir başka kasidesinde III. Ahmed'in vasıflarını methederken Allah'ın bir sanatkâr / sâni olarak letafeti onun vücuduna kuşattığını, bir gazelinde ise naz çarşısında istiğna satan sâninin müşterilerin nimetlere ermeleri için türlü yaratmalar izhar ettiğini belirtmektedir:

Sâni'-i dâd u sited çâr-sû-yı imkâna
Eylemiş hikmet ile vâz-ı terâzû-yı tezâd K 2/10

Hâssiyyetini ahsen-i takvîmün ahz idüp
Hasr eylemiş vücûduna Sâni' letafeti K 16/76

Sâni' istignâ-fürûş-ı çâr-sû-yı nâz iken
Eyler in'âm-ı harîdârân içün izhâr-ı sun' G 375/6

---

[260] Zihî zâtın nîhân ü ol nihândan mâ-sivâ peydâ
Bihâr-i sun'una emvâc peydâ ka'r nâ-peydâ

Bülend ü pest-i âlem şâhid-i feyz-i vücûdundur
Degil bî-hûde olmak yok iken 'arz ü semâ peydâ

Kemâl-i hikmetin izhâr-i kudret kılmaga etmiş
Gubâr-i tîreden âyine-i gîtî-nümâ peydâ

Dem-â-dem aks alır mir'ât-i âlem kahr u lütfuna
Anun'çün geh küdûret zâhir eyler geh safâ peydâ

Gehi topraga eyler hikmetin bin meh-likâ pinhân
Gehi sun'un kılar topraktan bin meh-likâ peydâ Fuzûlî G 4/1-5
(Yâ Rabbi, ne hoş ki zatın gizli olduğu hâlde o gizli olandan tüm mevcudat ortaya çıktı. Yaratma denizinin dalgaları görünürken derinliği, dibi bilinmiyor. Âlemin yükseği gök ve alçağı yer, varlığına şahittir. Zira arz u semanın yok iken peyda olması boşuna değil. Hikmetin kemali sendedir. Bu kemal kudretini meydana çıkarmak için kara tozdan dünyayı gösteren bir ayna peyda etmiştir. Dünya aynası her an senin kahır ve lütfunun yansıtıcısıdır. Onun için bazen bulanık bazen de berraktır. Hikmetin bazen toprağa bin ay yüzlüyü gizler. Bazen de yaratıcılığın bin ay yüzlüyü topraktan peyda eder.)
Sun'-i Hak kim yok iken âlemi etmiş peydâ
Andan almış eser-i nazm nizâmın eşyâ Fuzûlî K 20/1
(Allah'ın yaratıcılığı ile âlem peyda olmuş ve tüm eşya düzenini ondan almıştır.)

Allah bir sâni olarak Keşmirli bir dilberin saçını Tatar miski, özünü ise Mogol Çin eylemiştir ki bu yaratış onun sun'unu görmek bakımından önemli bir göstergedir.

Sâni'in sun'un görün ol dilber-i Keşmîrinin
Saçını müşg-i Tâtâr özin Mogol Çîn eyledi Şeyhî G 178/3

Allah, hem tüm âlemin mucidi hem de ezelin sânisidir. O, hem kadim hem kâdir hem de nimet verendir. Felek onun hükmüne göre ece gündüz cünbüş eder ve rüzgâr da yine onun emrine göre dolaşır. O öyle bir yaratıcıdır ki sun'unu belirgin kılmak için cihana bazen kış bazen de bahar verir:

Oldur mu'în-i 'âlem ü hem Sâni'-i ezel
Oldur kadîm ü kadîr ü zü'l-menn Kird-gâr

Hükmine göre cünbiş ider çarh rüz ü şeb
Emrine göre gerdiş ider devr-i rüzgâr

Sun'ın mu'ayyen itmege ol Sâni'-i ezel
Virür cihâna gâh zemistân gehi bahâr Cem Sultan K 3/7-9

Esîrî şehrengizini yazma sebebini açıklarken zamanın Bağdat güzellerinden bahsetmesini en büyük sanatkâr olan Allah'ın evsâfını vurgulamakta bir vasıta olacak olmalarına bağlamaktayken Üsküplü İshak Çelebi de benzer bir bakış açısıyla şehrengizinin münacat faslında her kasdının maksudu olan Allah'a seslenirken Hâlık varken halayığa değinecek olmanın doğru bir yaklaşım olmayacağını ve basiretsiz olanların ancak kaşı; kendisi gibi ehl-i nazar olanların ise daima nakkaşı gözleyeceğini ifade etmektedir:

Senün evsâfuna kıldum bahâne
Didüm evsâf-ı hûbân-ı zemâne

Senün sun'un didüm kim idem 'izhâr
Güzeller midhatini itdüm iş'âr

İdüp bülbül gibi feryâd u efgân
Didüm vasf-ı gül-i ruhsâr-ı hûbân (Aydemir, 1999: 462)

'İbâdetden ganî ma'bûd sensin
Neye kasd eylesem maksûd sensin

Var iken Hâlık-ı kevn ü hakâyık
Halâyık mı olurnuş medhe lâyık

Basîretsiz olanlar kaşı gözler
Velî ehl-i nazar nakkâşı gözler (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1989: 88)

Leylâ vü Mecnûn'daki babasından kendisini tanıyamayan Mecnûn'a yönelik uzun vasiyette dünya bir kâr-geh Allah ise o kâr-gehin sânisidir ki buna inanmamak bir günah olarak addedilmektedir:

Hak sâni' u dehr kâr-gehdir
Bunda 'amel etmemek günehdir

Her kimse gerek gelen mahalde
Bu kâr-geh içre bir 'amelde

Her kim bir 'amel kılursa bünyâd
Müzdünü verir 'amelce üstâd

Ey kâr-geh-i cihâna dâhil
Sen hem 'amel eyle olma gâfil

Vakt oldu verem fenâya tahtım
Kadr ile çekem bekâya rahtım LM B 2044-48

Garib-nâme'de Allah'ın Güneş'ten yeryüzüne, rüzgârdan suya her yaratılmışı var eden, onlara can veren, görünmez, erişilmez ve sonsuz bir sâni olarak tanıtılmaktadır. Yaratılmışlar onu görmezler ama onun sun'unu görürler. Onlar içerisinde Allah'a muhabbeti fazla olanlar ise yarattıkları ile yetinmeyip doğrudan ona ulaşmak isterler:

Lîki cümle mahlukât andan-durur
Emri anun cümle halka cân-durur

Gün anun emri-y-ile her gün dogar
Yir anun hükmi-y-ile dutdı karâr

Yil anun hükminde eser durmadın
Su anun emrinde akar dinmedin

Her yaradılmış ki var ansuz degül
Nitekim her bir beden cânsuz degül

İllâ ana kimsenün irmez eli
Cümle sergerdân nebî vü hem velî

Yir ü gök anun-ıla kâyim-durur
O münezzeh bâkî vü dâyim-durur

Sun'ıdur halk gördügi sâni' degül
Anı seven sun'ına kâni' degül GAR B 3428-34

Yine Garib-nâme'nin bir başka faslında sun'undan, hareketle sâniye varmak, halka bakıp hâlıkı görmek meselesi ve onun kâinatı nasıl yarattığı bahsi cinaslı bir üslupla şu şekilde ele alınmaktadır:

Yine bir ma'nî sözi geldi dile
Sen bu sözden 'ışk-ıla ma'nî dile

Niçe kim ma'nî dilersen bilesin
Sun' içinde sâni'a yol bulasın

Sâni'ün sun'ın görüp bildi bilen
Sun' içinden buldı ana yol bulan

Nâme kıldı sun'ı kendü gencine
Sun'a bak gör sun'ı nedür genci ne

Çünki bu 'ilmi bilesin sen tamâm
Pes dutasın ma'ni evinde makâm

Kanda baksa ma'ni göre gözlerün
Ne ki dirsen ma'ni ola sözlerün

Bilesin ol hak neler kılmış-durur
Ne yaratdı ne neden gelmiş-durur

Halka bak kim anlayasın Hâlıkı
N'itdi gör ol halkun emrün hâlıkı

Diledi kim yaradaydı 'âlemi
'Âleme hâkim kılaydı Âdemi

İlk yaratdı kudretinden 'akl-ı kül
Kendüzine evvel anı kıldı kul

Tanrılık kıldı ana bunça zamân
Yog-iken bu nüh felek heft âsümân

Eyledi ol 'akl-ı külden nüh felek
Yir ü gök ü cism ü cân ins ü melek GAR B 4488-99

Allah'ın bir sanatkârmışçasına sâni unvanıyla varlığı var etmesi ile ilgili Hüsrev ü Şîrîn'de de dikkat çekici bir metin parçası bulunmaktadır. Eserin tevhid faslında belirtildiği üzere evrendeki sanata bakmak delillerinden hareketle sanatkârını görmeyi sağlamaktadır. Nasıl ki her sonucun bir faili, her süpürgenin bir süpürgecisi her nakşın bir nakkaşı varsa mevcut denilen sonucun da bir yaratıcısı vardır, o cünbüşü dikkatle izleyenler muhakkak ardındaki sanatkârı görecektir:

Tefekkür kıl bu devrânun işini
Gözet gerdûn-ı gerdân cünbişini

Ki hâsıl kıla sana bu sanâyi'
Vücûd-ı sâni'a burhân-ı kâtı'

Ne hat kim çekdi bu levha yed-i gayb
Anun mahlûkıdur bî-şekk ü bî-reyb

Ne ferş ola anun ferrâşı yokdur
Olur mu nakş kim nakkâşı yokdur HŞ B 248-51

Allah'ın en çok ilişkilendirildiği mesleki unvanlar nakkaş / ressam / musavvir, hattattır. Bu bağlamda oluşturulan dizelerde genellikle varlık âlemi Allah'ın nakş ettiği, resmettiği bir sanat eseri olarak yorumlanmakta ve Allah nakkaş-ı ezel, nakkaş-ı sun', nakkaş-ı lem-yezel, ressam-ı sun', hattat-ı ezel gibi unvanlarla tanımlanmaktadır. Bâkî'ye göre onun âlemi yaratırken yaptığı süslemeler Çinli suretgerlerin hayrete düşürmüştür. Ahmed Paşa Fatih'e hitaben Nakkâş-ı ezelin cennetin kapılarının üstüne onun şerefli ismini nakşettiğini bildirmektedir. Necâtî, Nakkâş-ı lem-yezeli özleyenlerin sevgilinin güzelliğini bahane ettiğini belirterek beşeri güzelliğin esasen gerçek sevgili olan Allah'ın bir gölgesi olduğunun altını çizmektedir:

Bir zînet itdi 'âlemi nakkâş-ı sun' kim
Hayretde kaldı nakşına sûret-nigâr-ı Çîn Bâkî G 387/2

Cennet-i şol denli ta'zîm etti nakkâş-ı ezel
Kim senin nâm-ı şerîfin yazdı ebvâb üstüne Ahmed Paşa K 17/25

Şol ki Nakkâş-ı lem-yezel özler
Dil-berün hüsnini bahâne eyler Necâtî G 116/5

Fuzûlî her beyitin son sözcüğünün bir sonraki beyitin ilk sözcüğü olduğu sıra dışı bir gazelinde Allah'a her hikmetin mazharının o olduğunu ve onun kudret kaleminin felek sayfasına yıldız hatları nakş ettiğini beyan etmektedir. Kadı Burhâneddin sevgiliye seslendiği bir gazelde nakkâş-ı ezelin sevgilinin nakşının suretini yazdığından beri gönlün ayaktan düştüğünü gözün elden gittiğini ifade etmektedir. Nev'î sevgilinin güzelliğinden dem vururken nakkaş-ı sun' sevgilinin hatt-ı lâ'linde ne yazdıysa küçücük bir zerreye âdeta tam bir Süleyman mührünü nakş etmiş oldu ve gülistanın servilerini nakş eden Mani senin salınan boyunun işvesini yazmada eli titreyen oldu yorumunda bulunmakta, Şeyhî ise sevgiliye hitaben musavvir-i ezel senin

nakşını tasvir ettiğinden beri Çin'deki suretler yüzünü toprağa sürmektedir, diyerek Allah'ın sevgiliyi yaratmasından sonra nakkaşlık mesleğiyle özdeşleşen Çin'in nakş edilen güzellerinin yüzüne bakılamayacağını haber vermektedir:

Mahzarı her hikmetin sensin ki kilk-i kudretin
Safha-i eflâke nakş etmiş hutût-i ahteri Fuzûlî 268/2

Nakkâş-ı ezel sûret-i nakşını yazaldan
Düşdi bu dil ayahdan u gitdi bu göz elden Kadı Burhâneddin G 864/1

Sun' nakkâşı ne nakş itdi hat-ı lâ'lünde kim
Yazdı bir kem zerreye mühr-i Süleymânı dürüst

Şîve-ı reftâr-ı kaddün yazmada ditrer eli gerçi
Mânî nakş ider serv-i gülistânı dürüst Nev'î G 25/2-3

Musavvir-i ezel edeli nakşını tasvîr
Yüzünü hâke sürer Çîn içinde sûretler Şeyhî G 60/3

Nev'î Siyavuş Paşa Kasrı'nı methettiği bir başka şiirinde ise gökteki Güneş ile kasrı süslemede kullanılan güneş motiflerini mukayese edip Nakkâş'ı ezelin bunlardan birini zeminin diğerini ise zamanın deseni kıldığını belirterek ikisinin eşdeğer olduğunu vurgulamak istemiştir:

Şemse-i kasrunla şems-i çarhı nakkâş-ı ezel
Birisin resm-i zemîn itmiş birin resm-i zamân Nev'î K 37/12

Leylâ vü Mecnûn'un tevhid faslında "Kün!" emriyle var olan âlem isimli kârhaneden bahsedilirken onun yaratılmasının boşuna olmadığı vurgulanıp ancak mevcudat adlı bu nakş-ı garranın nakkaşı yüce Yaratan'dan temiz olmadığı vurgulanmaktadır:

Ger "Kâf ile Nûn" dan oldu 'âlem
Âyâ neden oldu "Kâf u Nûn" hem

Bîhûde değil bu kâr-hâne
Bî-fâide gerdiş-i zemâne

Hâşâ ki bu turfe nakş-ı garrâ
Nakkâşından ola müberrâ LM B 108-110

Allah'ın ressamlığı ile ilgili en ilgi çekici bağlamlardan biri Bosnalı Sâbit'in bir sakal bırakma hadisesi üzerine düşürdüğü tarihtir. Sâbit, bırakılan sakalla ilgili yanak sayfasındaki reyhani hat, nur sayfasına yazılan duhan ayeti, siyah zarf içine girmiş

Mushaf-ı Osman, parlak ayı çevreleyen hâle, hoş gösteren mücevher bir aynayı çevreleyen toz, Güneş'i kaplayan bulut kümesi ve çiçek bahçesinin üstünde yetişen sünbülistan şeklinde türlü teşbihler yapmakta ve bunlardan biri olarak bırakılan bu sakalla ortaya çıkan güzelliği ressâm-ı sun'-ı Yezdânî'nin misk mürekkebiyle yaptığı bir nakış şeklinde yorumlamaktadır:

Tebâreka'llah eyâ sun'-ı kilk-i Rabbânî
Yakışdı safha-ı ruhsâra hatt-ı reyhânî

Duhân âyetini yazdı safha-ı nûra
Midâd-ı müşg ile ressâm-ı sun'-ı Yezdânî

Siyâh zarf içine girdi Mushaf-ı 'Osmân
İhâta itdi ya hôd hâle mâh-ı tâbânı

Mücevher âyine-i hôş-nümâya kondı gubâr
Sehâb kabladı ya âfitâb-ı rahşânı

Ne hûb uydı ne dil-keş yakışdı seyr eylen
Gül-i şüküfte-i âl üzre sünbülistânı TAR 38 B 1-5

Cem Sultan, Allah'ı hattat-ı ezel unvanıyla anıp sevgilinin güzellik defterini yazarken daha önce kullanılmamış, misk saçan bir hat kullandığını bildirmektedir. Nev'î ise bir şitaiyyesinde kış mevsiminin tabiat üzerindeki etkisini anlatırken yeşillik kadehinin kırıldığını ve zeminin baştanbaşa kadeh parçalarıyla dolduğunu söyledikten sonra çemen hattının felek devatının donmasından ötürü yazılamaz olduğunu belirtir ki bu ifadede felek divitini kullanan bir hattat Yaratıcı iması söz konusudur:

Hattât-ı ezel defter-i hüsnüni yazarken
Nev-yâfte yazmış bu hat-ı müşg-feşânı Cem Sultan G 333/2

Şikest oldı meger mînâ-yı ahzar
Zemîn pür hurde-i mînâ ser-â-ser

Yire hatt-ı çemen yazılmaz oldı
Devât-ı çarh-ı çînî tondı benzer Nev'î K 20/1-2

Allah'ın mükemmel yaratıcılığının, şekil vericiliğinin, suret ve zinet kazandırıcılığının yazma, çizme ve resmetme fiilleri üzerinden ilişkilendirildiği nakkaşlık, ressamlık ve hattatlık gibi mesleki unvanlardan bir diğeri kâtiplik / münşilik / kalemkârlıktır. Nitekim klasik Türk şiirinin anlam evreninde levh-i mahfuza kayıtlı olmuş ve olacak her şeyin tek bileni, alın yazısı da denilen kaza ve kaderin hâkimi olması ve dahi kitab-ı hüsnü, akıl levhasını ya da didar mushafını veya sayfasını

yazması gibi nedenlerle kâtib-i kudret, takdir kâtibi, kâtib-i ezel, kâtib-i sun', rahmet münşii, münşi-i kader, münşi-i kevn gibi adlandırmalar çevresinde sıklıkla bahse konu edildiği görülmektedir.

Allah'ın bir kâtip olarak en çok yer aldığı bağlam türü sevgiliye hitaben yapılan güzellemelerdir. Nitekim Cem Sultan kâtib-i ezelin sevgilinin izan mushafına miskli bir cetvel çekip parlak bir hat sanatı örneği verdiğini ya da güzellik kitabını yazarken sevgilinin yanak kitabını diğerlerinden ayrı bir şekilde kaydettiğini söyleyecek, Tâcizâde Allah'ın sevgilinin güzel cemalinin kitabını yazarken dudağının kenarına gubar hat ile "ente melîh (güzelsin)" şeklinde bir not düştüğünü bildirmektedir.

Müşg-ile çekdi cedvelini kâtib-i ezel
Yazup 'izan mushafına âb-dâr hat Cem Sultan G 155/2

Her-dem kitâb-ı hüsni yazar kâtib-i ezel
Tâ cümleden kitâb-ı ruhun intihâb ola Cem Sultan G 297/3

Kitâb-ı hüsn-i cemâlinde kâtib-i kudret
Gubâr hattıla yazmış lebine ente melîh Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 17/6

Ahmed Paşa bir gazelinde sevgilinin yüzünü Mushaf olarak tasavvur ederken kâtib-i kudretin o mushafı süslemek için dudağa lacivert bir kalemle Kevser Suresi yazdığını, bir başka bağlamda takdir kâtibi olan Allah'ın ezel kitabına devlet mekatibi sevgilinin ismi ile süslensin, şeklinde bir kayıt düştüğünü bildirmektedir:

Defter-i hüsnün yazan hattın lâtif ü ter yazar
Yüzüne yüz vech ile mihr ü mehi çâker yazar

Kâtib-i kudret cemâlin mushafın zeyn etmege
Lâciverd ile lebine Sûre-i Kevser yazar Ahmed Paşa G 65/1-2

Yazmış ezel kitâbına takdîr kâtibi
Kim nâmın ile zeyn ola devlet mekâtibi
Gam meclisinde bir gece mihmânım olmaga
Gönder bilence var ise Divân-ı Kâtibî Ahmed Paşa Kt 33

Benzer bir şekilde Kadı Burhâneddin aklı levhaya benzeterek Allah'ın o levhaya can lafzını yazdığını ve gönül gözünün içine de sevgiliyi kastederek insan yazdığını belirtmekte, Şeyhülislâm Yahyâ ise sevgilinin kaşı için, o kaş değildir rahman suresindeki bir meddir ve kudret kâtibi olan Allah onun benzerini yazmamıştır iddasında bulunmaktadır:

Akl levhinde ezel kâtibi tâ cân yazmış
Gönülüm gözi içinde seni insân yazmış Kadı Burhâneddin G 646/1

Degül ebrû yazılmış sûre-i rahmânda bir meddür
Misâlin yazmamışdur kâtib-i kudret ser-âmeddür Şeyhülislâm Yahyâ G 119/1

İncelenen metinlerden hareketle Allah'ın münşilik vasfının sevgilinin güzelliğini methetmek vesilesi dışında bir devlet büyüğünün övgüsü, yine bir ricale edilen dua, bir şairin fahriyesi ya da mühim bir vaktin gelmesi gibi nedenler etrafında vurgulandığı tespit edilmiştir. Örneğin III. Ahmed'in zatı ezeli yaratışın bir delili olup münşi-i kâtip olan Allah onu yazdıklarının arasına dâhil etmiş, Temiz kalbini büyük bir levhaya benzeten şair, o levhanın kenarındaki her yazının iki âlemin gizini yazan kalemkârî Allah'ın bir nakşı olduğu iddiasında bulunmuştur:

Zâtı bir âyet-i sun'-ı ezelîdür k'itmiş
Münşî-i kevn 'ibârât arasında tazmîn Nâbî TAR 138/23

Zamîr-i pâkim ol levh-i celîdir kim kenârında
Sevâd-ı her dü-'âlem bir hafî nakş-ı kalemkârî Nef'î K 14/48

Tâcizâde Sultan II. Bayezid'e dua ederken kader münşiinin her yıl kaza kalemiyle onun devrinin ferman sayfasına bayram tuğrası çekmesi temennisinde bulunmuş, Sâbit ise bir îdiyye nesibinde bayramın gelişini haber verirken rahmet münşii olan Allah'ın bayram gecesinin mürekkebiyle orucun bittiğini belirten bir kurtuluş mektubu yazdığı haberini vermektedir:

Tâ çeke her yıl kaza kilki-yle münşî-yi kader
Rüzgârun safha-ı menşûrına tuğrâ-yı 'îd Tâcizâde Ca'fer Çelebi D K 13/39

Yanık yüreklere su sepdi şerbet-i mînâ
Ciğer harâretini savmun eyledi tebrîd

Necât-ı nâme-i savvâmı münşî-i rahmet
Mürekkeb-i şeb-i 'îd ile eyledi tesvîd

Sefîd câme-i 'îdiyye giydi pîr ü cevân
Cihân tarîka-i Bayrâmîyâna oldı mürîd Sâbit K 33/7-9

Allah'ın meslekleri bağlamında nakkaşlık ve kâtiplikle beraber dikkat çekici oranda tekrarlanan sanatlardan bir başkası mimarlık / banilik / bennalıktır. Allah'ın nakkaşlığında benzetme yönü sevgili ve methedilen devlet büyüğü başta olmak üzere mevcudatı zinetlendirme, göze hoş görünmesini sağlayıcı nakışlar, süslemeler, renklendirmeler yapma üzerinden oluşturulurken mimarlığında hareket noktası

kâinatı, aşkı ya da bunlardan başka herhangi bir varlık ya da kavramı biteviye tesis ve inşa ediyor olmasıdır. O, muhtelif bağlamlarda pek çok kez mimar-ı kudsi, mimar-ı takdir, benna-yı kudret, sun' mimarı, mimar-ı ezel, mimar-ı kudret, mimar-ı sun'-ı zülcelal gibi unvanlar çerçevesinde tasavvur edilmektedir.

Leylâ vü Mecnûn'un mensur dibacesinden sonraki ilk manzum parçada güzelliği yaratarak aşka tesir ettirip Leylâ'nın karanlık zülfünün başını düğümlü, mahzun Mecnûn'un boynunu zincirli kılan Allah'ı varlık binasının mimarı olarak değerlendirmektedir. Bâkî'ye göre aşk binası esasını taş ve harç karışımı olan kargirle kudret mimarı Allah inşa etmiş olduğundan havadis tufanları ona tesir edemeyecektir. Fuzûlî ise Ferhâd ile Şîrîn anlatısından hareketle Allah'ın Şîrîn'in resmi baki kalsın diye Bî-sütun Dağı'nı Ferhâd'ın aşkının temeli yapan bir inayet mimarı olduğunu belirtmektedir:

Ey neş'et-i hüsnü 'aşka te'sîr kılan
'Aşkıyle bina-yı kevni ta'mîr kılan
Leylî ser-i zülfünü girih-gîr kılan
Mecnûn-ı hazîn boynuna zencîr kılan LM R 1

Binâ-yı 'aşka tûfân-ı havâdis kâr-ger olmaz
Esâsın gûyiyâ bennâ-yı Kudret kâr-gîr itdi Bâkî G 523/3

Bekâ-yi sûret-i Şîrîn için tevfîk mi'mârı
Binâ-yi aşk-i Ferhâd'ın esâsın Bî-sütûn etti Fuzûlî G 283/6

Allah'ın mimarlığı, aşk ve âşıklar temelinden hareketle inşa edilebildiği gibi zaman zaman aşkın taraflarından birinin herhangi bir uzvu ya da özelliği ile ilgili olarak da vurgulanabilmektedir. Örneğin sevgilinin kaşları ile ilgili iki farklı bağlamdan birincisine göre o kaşlar âdeta iki kavisli taktır ve benna-yı kudret onları güzellik binasını dayanıklı kılmak amacıyla inşa etmiştir. Diğerinde ise sun' mimarı sevgilinin kaşlarının takına şekil verirken felek sathındaki yeni aydan bin tane kalıp yapıp bozmuştur:

Bennâ-yı kudret ol iki tâk-ı mukavvesi
Yapmış binâ-yı hüsnüni kılmaga üstüvâr Nev'î G 107/3

Yeni aydan felek sathında bin kâleb düzüp bozmuş
Verince kaşların tâkına sûret sun' mi'mârı Fuzûlî G 270/5

Yüce Yaratıcı'nın bir mimar olarak âşıkla ilgili uygulamaları da mevcuttur. Örneğin, felek mahzenindeki âşığın âh dumanı çıkabilsin diye semaya yıldız pencereleri inşaa etmiştir:

Sun' mi'mârı yapan sâ'atte gerdûn mahzenin
Dûd-i âhım çıkmaga açmış kevâkib revzenin Fuzûlî G 227/1

Allah, lütuf ve aşk kavramlarını imar ve tamir etmekle beraber bir münacatta görüldüğü üzere zamanın ve Allah'a ulaşmanın yolunun insandan geçtiğini idrak eden saray kisvesindeki ölümün / emr-i hakkın da tesis ve inşa edenidir:

Zamân cârî degilken sana aslâ
Zamânı eyledin tekvîn ü inşâ Sünbülzâde Vehbî Mes 1/11

Çün diler bennâ yapa bir hôş sarây
Ol sarâyı tâ göre yohsul u bay

Sûretin ilk baglar anun fikr-ile
Taş u agaç yog u kerpüç yok bile

Çün sarây ister ki bennâyı göre
Kendüyi eyleyene fehmi ire

Cehd idüben göremez bennâyı ol
Pes bu kez ister bulımaz dogru yol

Çagırur kim dogru yol göster bana
Tâ varam ol dogru yoldan ben sana

Eydür ol bennâ seni ben eyledüm
Fikr içinde bir mu'allak söyledüm

Ol didüm oldun u gördüm ben seni
Ol suratdan görmeyesin sen beni

Ser-nigûnsın sen henûz irmeyesin
Sen beni bu hâl-ıla görmeyesin

Bu latîfden ol kesîfe var ki ben
Görinem sana bulasın beni sen

Çün işitdi uşbu sözi ol sarây
Düşdi bennâdan ırag u kıldı rây

Vardı taşa kerpüçe boyandı ol
Ya'nî kim anda bula mi'mâra yol

Yine yol bulmadı anı görmege

Tâkatı olmadı ana irmege

Yine eytdi dogru yol göster bana
Kim varam ol dogru yoldan ben sana

Eytdi bennâ âdeme gel âdeme
Kim ol âdemden gelesin sen bana GAR B 3321-34

Allah'a yaratıcı ve inşaa edici olmasıyla irtibatlı olarak yakıştırılan mimarlık vasfı dua, medh, fahr gibi türlü vesilelerle hatırlatılabilmektedir. Örneğin Cem Sultan, ağabeyi II. Bayezid'e hitaben kaleme aldığı bir kasidesinin dua bölümünde ezel mimarı olan Allah'ın onun devlet evini mamur etmesini temenni etmektedir:

Devletün dârını ma'mûr ide mi'mâr-ı ezel
Şöyle kim yüz süre işigüne erkân-ı kerem Cem Sultan K 7/74

Nev'î, Mihal Oglı Süleyman Beg'in camiini methetmek maksadıyla yazdığı bir kasidesinde benzeri görülmemiş bir cami portresi çizmektedir. Felek camisinin Ezel mimarınca süslenmesinden, dünyanın mescid ve mihrabla donanmasından, elest bezmindeki kalu bela toplanmasından, ne de miraç gecesinden bu yana hiçbir bâni bu camiinkine benzer bir cilalı tâk ve bu denli muazzam bir kubbe inşaa etmiştir. Kimse aynada aksini görmemiş, Çinli nakkaşlar dahi kalemle onun suretini çizememişlerdir. Temelinin tarhı ve beyt-i mamuru âdeta Allah'ın ve meleklerin felekten yeryüzüne bıraktığı birer parçadır:

Olaldan câmi-i eflâke mi'mâr-ı ezel zîbâ
Tolaldan mescid ü mihrâb-ile ma'mûre-i dünyâ

Turaldan mecma-ı kâlû belâ milk-i elest içre
Çıkaldan minber-i 'arşa hatîb-i 'alleme 'l-esmâ

Ne bîr tâk-ı mu'allâ yapdı bânîler buna benzer
Ne bir sakf-ı mu'azzam hâdis olmışdur buna hem-tâ

Nazîrin görmedi kimse meger âyînede 'aksin
Kalemle sûretin nakkâş-ı Çînî itmedi imlâ

Melekler virdiler sümn-i felekden beyt-i ma'mûrın
Şu dem kim tarh-ı bünyâdın yire vaz eyledi bennâ Nev'î K 4/1-5

Nâ'ilî ise bir fahriyesi vesilesiyle Allah'ın mimarlığını anmakta ve isteksizliği gayret sahasına gark eden ezel mimarının ölçüsüyle şairlikte yükseldiğini ve söze padişah olduğunu iddia etmektedir:

Böyle tarh eylemiş endâze-i mi'mâr-ı ezel
Sâha-i himmetime garka-i istignâyı

Evvelîn pâye-i süllem görürün gâh-ı urûc
Arş-peymâ-yı dil olmas mele'-i a'lâyı

Pâdişâh-ı suhenim k'oldu zamânımda adîm
Mülk-i endîşede şûr u şagab-ı hôd-râyî

Benim ol Hüsrev-i evreg-i suhendânî kim
Oldu menşûr-nüvîs-i suhenim tugrâyî Nâ'ilî K 5/19-22

Görülmektedir ki Allah; somut manada tüm mevcudatın olduğu gibi lütfun, aşkın, aşkı temsil eden taraflar ve devlet adamları başta olmak üzere âdemoğlunun hâl ve kaderinin, zamanın ve dahi ölümün mimarı ya da bir muhteşem yapının tesis ve inşasında mimarının ilham vereni olarak klasik Türk şiiri dizelerinde zaman zaman söze konu olabilmektedir.

Allah'ın yaratıcılığı, şekil ve güzellik kazandırıcılığı; tesis, inşa ve ma'mur ediciliği kapsamında özdeş kılındığı bir başka mesleki unvan mucitlik / mübdilik / muhteriliktir. Özellikle tevhid dizelerinde Allah'ın mevcudatı ya da onun bir unsurunu yoktan var etmesi bir icat olarak değerlendirilmektedir. Rıfat Sûr-nâmesi'nin başındaki münacatta Allah'a şükür ifadeleri tekrar edilirken onun altı tarafını da abad etmek suretiyle dünyayı icat ettiği şu şekilde nazma çekilmiştir:

Hamd eyleyüp eylegil münâcât
Dergâha varup kıl 'arz-ı hâcât

Hamd ana ki kıldı dehri îcâd
Hem eyledi şeş cihâtin âbâd RS B 9-10

O bir musavvir ve bir mu'îd (gözeten, inzibat sağlayan) olmasının yanında aynı zamanda bir mübdî'dir ki zatının başlangıcı, güzel vasıflarında da bir son yoktur. Her benzeri olmayan yaratılışın evveli de ahiri de odur ki elif de onun simgesidir. Vamık'ı Azra'nın cemaline âşık eden, Züleyha'yı dertli kılan, karanlık bir çukuru Yusuf'un makamı eyleyip Yakub'un gözünü gözyaşından bî-nûr bırakan mucit odur:

Ey mübdi' ü mu'îd ü musavvir ki yok senün
Zâtûnda ibtidâ vü sıfâtunda intihâ

Her ibtidâya evvel ü âhırsın ey Ehad
Oldı elif niteki ser ü pây-ı ibtidâ Nev'î G 1/5-6

Bilür misin bu bedâyi'de mübdi' ü mûcid
Sana ne vech-ile 'arz eylemiş cemâl ü zuhûr

Kim itdi Vâmıkı 'âşık cemâl-i 'Azrâ'ya
Ne vâkı'aydı Züleyhâ'yı eyleyen rencûr

Makâm-ı Yûsuf'ı kim kıldı' çâh-ı zulmânî
Kim itdi dîde-i Ya'kûb'ı gîryeden bî-nûr

Kim itdi neş'e-i vahy-ile mest zenbûrı
Kim itdi mûra Süleymânı nutk-ile me'mûr Nev'î K 22/17-20

Mecnûn'un mektubu Zeyd aracılığıyla eline geçen Leylâ, cevap mektubuna klasik Türk şiiri geleneğine uygun olarak vad etme ve vasıl olma binasının mimarı, mal ve çocuk atasından çokça bağışlayan ve evveli olmayandan varlık ican eden Allah'ın isimlerini sıralayarak başlayacaktır. Hüsrev ü Şîrîn'deki ikinci tevhid faslında ondan mimarlığı yanında baki oluşu ve kadri yanında yine yokluğun karanlığından varlığın aydınlığını yaratan bir mucit olarak söz edilmektedir:

Bu tarzile oldu kilki cârî
Kim evvel-i nâme nâm-ı bârî

Mi'mâr-ı binâ-yı 'ahd ü peyvend
Vehhâb-ı 'atâ-yı mâl ü ferzend

İzhâr-ı vücûd eden 'ademden
Îcâd-ı hudûs eden kıdemden LM B 1909-11

Zihî Mûcid ki yaratdı kıdemden
Nehâr-ı 'âlemi leyl-i 'ademden

Zihî Hay kim özindendür hayâtı
Kamu fâni vü bâki pak zâtı

Zihî Kâdir ki ana halk-ı kevneyn
Ola ehven ki sana tarfat-ul 'ayn HŞ B 39-41

Allah'ın genel olarak varlığı icat etmesi yanında sevgili ya da cennet gibi varlık unsurlarını yaratması üzerinden de mucitliği ele alınabilmektedir. Nitekim sevgilinin nazik bedeni gül kokusu ve erguvan şarabını birbirine katmak suretiyle Allah tarafından icat edilmiştir. Cennet ise Hz. Peygamber'in yaratılması sebebiyle icat olunmuştur:

Hudâ güyâ ki cism-i nâzükün etmiş senin îcâd
Katıp bûy-ı gülü reng-i şarâb-ı erguvân üzre Nedîm K 6/13

İcâd-ı cinâna hilkatindir bâ'is
O hâle bizi 'inâyetindir bâ'is
Ey şâh-ı rüsûl kesretine cürmümüzün
Heb ârzû-yı şefâ'atindir bâ'is Fıtnat Hanım R 4

Allah'ın yaratıcı, şekil verici, suret ve zinet kazandırıcı olmasıyla ilişkili olarak sıklıkla irtibatlı kılındığı bir başka meslek kolu bağban-ı sun', bagban-ı ezelî, bağban-ı kudret gibi unvanlarla anıldığı bahçevanlıktır. Bu bağlamda Nâbî bir îdiyye nesibinde bayramın bahar mevsimine denk gelişini âlem bağını zinetlendirerek kudretini ortaya koyan Allah'ın bir fidan üzerinde bayram ve bahar adlı iki şükufe bitirmesi olarak yorumlarken bir başka kasidesinde muhatabı Musahib Paşa'nın nahl-ı temennasının meyve vermesi için bağban-ı ezelîye dua etmekte, bir tarihinde ise Allah'ın Hüseyn Beg'in hayat fidanını tüm dünyanın beslendiği ve bu yüzden de geleceğinin kendisine bağlı olduğu bir yemiş ağacı hâline getirdiğini bildirmektedir:

Tamâm zînet idüp bâğ-ı 'âlemi itdi
Kemâl-i kudretini bâğbân-ı sun' izhâr

Degül mi sun'-ı dü-bâlâ ki bir nihâl üzre
İki şukûfe bitürdi ki nâmı id u bahâr K 10/4-5

İdüp nahl-i hayâtın bâğbân-ı sun' bâr-âver
Ki dehrün 'ıyşı ol nahlün bekâsına mu'allakdur TAR 116/7

Bâgbân-ı ezelîden elüm açup dilerüm
Bâğ-ı 'âlemde vire nahl-ı temennâsı semer K 9 / 77

Allah'ın bağbanlığı ile ilgili dikkat çekici diğer birkaç gazel beytine bakıldığında Kânî, bağbanı Hazret-i Hak olan ve bu yüzden oradaki gül goncasının hiçbir zaman solmayacağı bir gülşenden bahsederken Nev'î gülşende renk renk açan çiçeklerin suyu, havası ve hepsinden öte bağbanının bir olduğu gerçeğini dile getirmektedir:

O gülşen kim hemîşe bâgbânı Hazret-i Hakkdur
Anun gül gonçesi bi'llâh solmaz anladuk bildük Kânî G 110/2

Gülşende gûne gûne nedür bu şükûfeler
Âb u havası bir kamunun bâğbânı bir Nev'î G 139/3

Kaside dizelerine odaklanıldığında ise Hayâlî'nin Cem Sultan'la ilgili mersiyesi feleğe şikâyetçi bir seslenmeyle başlamış, feleğin bağban-ı sun'un eline saadet sunduğu cihanı süsleyen bir fidan olan şehzadeyi toprağa düşürmesinden yakınılmıştır.

Taşlıcalı Yahyâ'da ise hasbihal içerikli bir kasidesinde ehl-i kemalden bahsederek onların bağban-ı kudret olan Hakk'ın bahçesinin çiçekleri olduğu o yüzden de onları ayaklamaktan sakınılması gerektiği telkininde bulunulmaktadır:

Ey murâdım aksine dönmekte bî-pervâ felek
Lutfuna kahr eylemekle şöhre-i dünyâ felek
Bâğbân-ı sun' sunmuşken sa'âdet destine
Hâke düşmek yol mu ol nahl-i cihân-ârâ felek

Mâtemin tut ol sa'âdet destine
Egnine gey dûd-ı âhımdan siyeh hârâ felek Hayâlî Trc Bend 1 B 1-6

Ayaklama hazer it bâgbân-ı kudretden
Şükûfehâ-yı gülistân-ı Hakdur ehl-i kemâl Taşlıcalı Yahyâ K 20/7

Yaratıcılık ve suret verme bağlamında Allah'ın itribatlı kılındığı diğer uğraş alanlarına baktığımızda onun mevcudatı yaratırken diğer varlıklardan ayrı olarak Hz. Âdem'e güzellik elbisesini giydiren, sevgilinin boyu için gülden gömlek kesen ya da mana boyunu terkib elbisesi ile ayakta tutup bu şekilde hakikatler pazarında kıymetli elbiseler diken bir terzi olabilmektedir:

Bihamdillâh vücûda geldi 'âlem
Kamusından mükerrem oldı Âdem

Yüzin gordi melekler geldi vecde
Ser-â-ser kıldılar pâyine secde

Dönerler üstine dün gün felekler
Ana hizmetler eylerler melekler

Ne zibâdur ana Hayyât-ı kudret
O dem dibâ-yı hüsni itdi hil'at

Ne hil'atdür o dibâ-yı mukaddes
Anun âvâzesidür çarh-ı atlas

Didi nîlûferi cûy-ı seher gâh
Bir altun dügme olupdur ana mâh (Kurtoğlu, 1996: 224)

Kabâdan incinür cismün sana gey yaraşur iy meh
Çü hayyât-ı ezel gülden kadüne pirehen kesdi Cem Sultan G 327/4

Zihî hayyât-ı hil'at-dûz-ı bâzâr-ı hakâyık kim
Kad-i ma'nâyı itmiş câme-i terkîb ile ber-pâ Nâbî K ½

Bir bahariye nesibinde cihana zib ü fer verip yaşlı dünyayı yeni gelin gibi süsleyen, Mora Adası fatihi Ali Paşa'ya ithafen yazılan kasidenin girişindeki iyiye evrilen bir

gelişmeler dizisinden bahisle köhne dünyaya bakanın aklını yağma edici taze bir revnak veren veya meh tarağı ile ayın bir haftası akşamın lülelerini tarayan bir meşşata olabilmektedir:

Cihâna zîb ü fer virdi yine meşşâta-i kudret
'Arûs-ı nev gibi ârâyiş itdi kühne dünyâyı Bâkî K 15/3

Katı ra'nâlığı var köhne 'arûs-ı dehrün
Çeşm-i bedden umaruz eyleye âsûde Hudâ

Virdi bir revnak-ı tâze ana meşşâte-i sun'
Ki nigâh eyleyenün hûşını eyler yagma Nâbî K 24/17-18

Turmaz meh-i yek-hefte tarar turra-i şâmı
Meşşâtası kimdür 'acabâ şâne kimündür Nâbî G 194/4

Bir tevhid beytinde mevcudatın farklı renkteki cüzlerine gece ve gündüz isimli iki renkli iplikle kalıcı bir şiraze diken bir mücellit, Muhâsib Mustafa Paşa'nın medhinde ve Haleb Valisi Hasan Paşa'ya yapılan duada bir mühendis, hikmet darbesiyle hamları puhte edip dükkânını varlık terbiyehanesine çeviren bir demirci, veya cihanı belli bir düzen dâhilinde dokuyan bir dokumacı olabilmektedir:

Virüp tertîb eczâ-yı muhâlif-gûne-i kevne
Dü-renge târdan dikmiş ana şîrâze-i ibkâ Nâbî K 1/5

Kef-i 'atâsı o ma'mure-i keremdür kim
Mühendis-i ezelî yapmamış o şehre hisâr Nâbî K 10/29

İde dâ'im mühendis-i takdîr
Hâne-i 'ömr ü devletin tezyîn Nâbî TAR 51/28

Sadme-i hikmet ile hamları puhte ider
Terbiyet-hâne-i kevn oldı dükân-ı haddâd Nâbî 2/6

Hikemün nüsicet bi-yedin hakemet
Sümme intesecet bi'l-müntesici[261]

Tokındı nizâm üzre bu cihân
Hikmet yedidür çün tokıyıcı

Fe-izâ iktesadet sümmel-'aracet
Fe bi-muktasıdi ve bi-mün'arici[262]

[261] (Bunlar) bütün eşyaya (hükmeden Allah'ın) kudretiyle (ezelde) örülmüş hikmetlerdir ki sonra bunlar dokuyucu (olan insan eliyle) dokunmuştur.
[262] (İşler) düz gitse de sonra eğri gitse de, bütün bunlar bir düzeltici ve bir eğriltici (nin kudretiyledir).

Lutf eylese yâ kahr eylese ger
Kendü talebünle olur idici Kânî K 22/19-22

Bazı dizelerde Allah'ın yaratma vasfına uygun olarak doğrudan herhangi bir meslekle özdeş kılınmadığı ancak yaptığı işin üstadı olduğunun belirtildiği görülmektedir. Örneğin, Bâkî'nin Sultan Selim Han'ın bir gazeline yazdığı tahmiste Allah kemal-i sun'ını sevgiliyi yaratırken gösterip onu benzersiz yaratan bir üstâd-ı ezel şeklinde tanımlanmakta, Fuzûlî'nin bir kasidesinde türlü vasıflarıyla birlikte dünya karhanesini ilim ve kudretiyle düzene sokan bir üstat olarak betimlenmekte ve Nâbî'nin bir gazelinde ise uzağı görebilenler varlığın nakşına dikkatle bakıp buradaki sanatın gizindeki eli uz üstada bakmış olurlar, derken onun sanatkârlığına atıfta bulunmaktadır:

Ey cemâlün pertev-i envâr-ı subh-ı lem-yezel
Berter olsa menzilün hûrşîd-i enverden mahal
Sende göstermiş kemâl-i sun'ın üstâd-ı ezel

Kudretin izhâr idüp Hak hazreti 'azze ve cel
Cümle hûbân içre sen cânânı kılmış bî-bedel Bâkî M 5 Bend 1

Bu kâr-hâne bir üstâddan degil hâli
Gerek bu kudrete elbette kâdir ü dânâ

Kılar delâlet-i illet vücûd-i her mevcûd
Veli ne sûd ki sâhib-nazar degil a'mâ

Mükevvenâta hudûs ol kâdimdendir kim
Kemâl-i zâtına mümkün değil kâbul-i fenâ

Kadir ü Muktedir ü Kâdir ü Mukaddir ü Hayy
'Alim ü Âlim ü Allâm ü A'lem ü A'lâ

Zihi mükevvin-i kâmil ki kudretindedir
Peri-likâlara lutf-i tenâsüb-i a'zâ

Melâhat-i leb-i mey-gûn ü lehce-i şîrîn
Nezâket-i kad-i mevzûn ü çihre-i zibâ

Safâ-yi cism-i lâtif ü kabûl-i cevher-i pâk
Letâfet-i hat-i müşgîn ü zülf-i anber-sâ

Kemâl-i kudret ü 'ilminedir şevâhid-i 'adl
'Ukûd-i silsile-i kâr-hâne-i dünyâ Fuzûlî K 1/45-52

Dûr-bînân ki ider nakşa nigâh-ı dikkat
Zımn-ı san'atda sebük-desti-i üstâde bakar Nâbî G 178/6

Allah'ın yaratıcılığının, suret ve zinet vericiliğinin; yazıcılık, çizicilik ve resmedicilik çevresinde icra edilen mesleklerle irtibatlı kılınmasından başka adaleti, koruyuculuğu, yardım ediciliği ve yol göstericiliğinden hareketle kadı, nigehdar / nigâhban, yarıcı / yaver, rehber / rehnümun, muallim ve tabip gibi mesleki unvanlarla da özdeşleştirilmektedir. Cem Sultan bir kasidesinin sonunda Allah'tan bir lütufla kendisini gam vadisinden, tehlikeli uçurumdan kurtarması yönünde dua ederken ve yine Sünbülzâde Vehbî bir münacatında ona ihtiyaçlar kadısı şeklinde seslenmektedir:

Bu vâdî-i gamdan beni lutfunla halâs it
Nice bir ola sâhet-i dil menzil-i belvâ

Redd eyleme hâcâtumı iy Kâdi-i Hâcât
Göster eser-i lutfunı iy Hayy-i tüvânâ

Ben çâresüze rahm idüben çâresin eyle
Bu varta-i pür-bîme ki yok çâresi aslâ Cem Sultan K 6/99-101

İlâhî sensin ol Kâdî-i Hâcât
Ki lâyıkdır sana 'arz-ı münâcât

İlâhî sensin ol Ma'bûd bi'l-hak
Vücûd-ı vâcibin mevcûd-ı mutlak Sünbülzâde Vehbî Mes 1/1-2

Taşlıcalı Yahyâ bir gazelinde sevgiliyle sözleştiği mahşer gününde Allah'ın kadı olacağından söz ederken Edirne Şehr-engîzi'nde ondan meded umarken seçtiği unvan yine ihtiyaçlar kadısı olmuştur:

Mahşer güninde Hazret-i Hak kâdî olıcak
Sözüm var ol nigâr-ı 'adîmü'l-misâl ile Taşlıcalı Yahyâ G 404/5

Meded senden meded senden İlâhî
Ki sensin pâdişehler pâdişâhı

Kamunun hâlıkı bî'z-zât sensin
Kamuya kâdî'ül-hâcât sensin TŞ I B 12-13

Kânî Sultan Abdülhamid'in veladeti dolayısıyla düştüğü tarihte şehzade için, Nedîm gönül aynasını sim-endam bir sevgiliye sunmak için bekleyen âşık için, Şeyhülislâm Yahyâ ise güzeller ordusu için dua ederken Allah'ın onun nigehdarı olması temennisinde bulunmaktadır:

Sa'âdetlü yine bir şehzâde oldı pâ-der-i mehd
Nigehdârı ola Allah zahm-ı çeşm-i şânîden Kânî TAR 2/6

Hudâ olsun nigâhdârı derûn-ı sînede âşık
Gönül âyînesin bir mâh-ı sîm-endâm içün saklar Nedîm G 19/2

Güzeller leşkerinün nev-cevânum pâdişâhıdur
Ola hem leşkerün hem pâdişâhun Hak nigâh-bânı Şeyhülislâm Yahyâ G 440/2

Nâbî, Sûr-nâmesi'nin münacat faslında Allah'ı râfi, nâzım, bâsıt, nâsıb, hâdi gibi unvanlarla anarken onun gayb ve şuhûd şehrinin hârisi (muhafız, bekçi) olduğunu ifade etmektedir:

Râfi'-i bâr-geh-i seb'-i şidâd
Nâzım-ı kâr-geh-i kevn ü fesâd

Bâsıt-ı kâ'ide-i sabr u sebât
Nâsıb-ı hâl-i sükûn u harekât

Hâris-i mahmiyei gayb u şuhûd
Hâdi-i kâfile-i bûd u nebûd NS B 5-7

Allah'ın koruyuculuğu, yardım ediciliği ve rehberliği çerçevesinde sıklıkla ilişkilendirildiği bir başka unvan yarıcılık / yaverliktir. Bu bağlamda Allah bir gazelde sevgilinin, bir kasidede Müftü Feyzullah Efendi'nin bir başkasında Halil Paşa'nın, bir şehrengizde Abdi isimli bir serv-i bülendin yarıcısı / yaveri olarak nitelendirilmekte ve yine Rum diyarı yolculuğu hazırlıklarını tamamladıktan sonra babasıyla vedalaşırken babasının ettiği duada Cemşîd'in yaveri / yarıcısı olması temenni edilmektedir:

Güzelüm hûblar içre sana biz şâh didük
Ne didük kullarınuz yarıcun Allâh didük Necâtî G 324/1

Hızr-ı himmet reh-nümûnı baht ü devlet rehberi
Çarh mahkûmı felek münkâdı Mevlâ yâveri Sâbit K 10/53

Ezel mu'in ü ebed hâfız ü felek münkâd
Kader zahîr ü kazâ nâsir ü Hudâ yâver Sâbit K 16/53

Biri 'Abdi ki ol serv-i bülendi
Gören dir yarıcın Allâh efendi

Kul olayın olup emrine münkâd
Şu şart ile ki hiç itmeye âzâd MEŞ B 127-28

Hak olsun sana yolda yâr u yâver
Melâyik baht-ıla peyveste reh-ber CH B 1179

Allah'ın yardım ediciliğinden hareketle ona atfedilen bir diğer mesleki unvan rehberlik / hadilik / reh-nümalıktır ki bu yakıştırma daha çok kaside dizelerindeki dua / temenni faslında kullanılmaktadır. Bu bağlamda Bâkî, Sultan Mehemmed'in her eylemi için; Nâbî, Silahdar Ali Paşa için; Sâbit ise Halil Paşa için Allah'ın rehberliğini niyaz etmektedir:

Her kanda 'azm idersen ola reh-ber ü refîk
Tevfîk-i Rabb-i 'izzet ü te'yîd-i Kirdgâr Bâkî K 9/24

Hıfz-ı Rabbânî enîs ola 'inâyet hem-celîs
'Avn-ı Îzid hem-nefes tevfîk-i Bâri rehberi Nâbî K 17/34

Ne semte 'atf-ı 'inân eylese muzafferdür
Cenâb-ı hâdî-i tevfîkdür ana rehber Sâbit K 16/22

Allah bir yardım eden olarak nazlı bedene sığmayan güzellik eczasını hazırlayan, bir şehrengizin münacat faslında bela çölünde hasta vü zar olan bir dertlinin derdine tımar umarak gam yatağından kurtarması yolunda talepte bulunduğu, âşığın meded umduğu bir hakîm / tabip şeklinde resmedilebilmektedir:

Eczâ-yı hüsnü ta'biye kılmış hakîm-i sun'
Hikmet budur ki kâlbüd-i nâza sıgmamış Nâ'ilî G 185/3

Tabîbâ derd-mendem eyle tîmâr
Koma gam pisterinde hasta vü zâr

Benem vâdî-yi gamda bî-kes ü hîş
Garîb ü hasta vü mecrûh-ı dil-rîş

Beyâbân-ı belâda hasta vü zâr
Yol azdum kaldum uş bî-mûnis ü yâr

Eger lutfun bana olmazsa hem-râh
Şaşurdum yolı güm-râh oldum ey şâh (Çavuşoğlu, 1974: 332)

Ben bilmezem bana geregin sen hakîmsen
Men'eyle verme her ne gerekmez sana bana Fuzûlî G 3/6

Nâbî'nin bu bağlamda yapılandırılan bir kasidesinin na'tında ise Hz. Peygamber bir tabîb-i şifâ olarak anılırken onun ağız hokkasına tüm hastalıkların devasını koyanın Hakîm-i sun' olan Allah olduğunu ifade etmektedir:

Sen ol tabîb-i şifâ-bahşsın ki her nefesün
Virür 'uşâta şifâ yâ Muhammed-i 'Arab'i

Hakîm-i sun’ komış hokka-i dehânunda
Mar’iz-i cürme devâ yâ Muhammed-i ‘Arabî Nâbî K 3/ 4-5

Na’tlar vesilesiyle Allah’ın Hz. Peygamber’le ilişkili olarak konumlandırıldığı bir diğer meslek türü muallimliktir. Buna göre Allah, Hz. Peygamber’in eğitmeni, terbiye edenidir:

Ümmi dir idi kendüye Rahmân mu’allimi
Gel gör ki neydi tab’-ı selîmi Muhammed’ün Cem Sultan K 4/84

Seyr-i semend-i sırruna meydân-ı arş teng
Pervâz-ı murg-ı fikretüne lâ-mekân fezâ

Nutkun mu’allimi şübeh-i ‘akladur necât
Lafzun müferrihi maraz-ı rûhadur şifâ

Lutfun demi ider nefes-i nefsi dil-pezîr
Hulkun yili kılur harem-i rûhı hoş havâ

Rahman iken mu’allimün ümmi kodun adun
Sultân iken dü kevne kabâçendurur ‘abâ

Sayen hakîr topraga salsa idi şeref
Her zerre gün gözüne olur idi tûtiyâ HŞ B 504-508

Allah’ın yaratma ve yardım etme özellikleri çerçevesinde özdeşleştirildiği sıralanan uğraşlar dışında saki, kassam, mührekeş, meddah, hafız, ferraş, çiftçi, sazende ve keşşaflık gibi mesleki unvanlarla da irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir.

Allah’ın dünya hayatına sırt çevirene Mâ-ı Tahûr; şaire her katresi tevhid sermayesi olan bir kadeh veya mutasavvıf âşıklara birlik şarabından sunan vahdet sakiliği:

Gerekse kuvvet-i bâzûda Şâh Behrâm ol
Bu Zâl-i dehr eder menzilini âhir gûr

Dilersen olmaga gün gibi âsümân-rif’at
Yüzünü sâye sıfât hâk-i râh ol yere ur

Gel olma bezm-i fenâda mey ile âlûde
Ki suna sâkî-i vahdet eline Mâ-ı Tahûr Hayâlî K 1/8-10

Sâkî-i vahdet o meyden kim sunar ey Nâ’ilî
Ârife sermâye-i tevhîddir her katresi Nâ’ilî G 376/5

Rindân-ı harâbâtî vü mestân-ı elestiz
Mahşerde dahi câm-ı mey-i ‘aşk ile mestiz

Yok bâde içün minnetimiz pîr-i mugâna
Sâkî-i mey-i vahdet ile dest-be-destiz Nef'î G 44/1-2

Sevgilinin lal renkli dudağındaki şarabı nazın tamamının bolca sızmasını sağlayarak meydana getiren saki-i ezel ya da dünyaya iltifat etmeyen şairin muhabbetine susamış olduğu bir Kevser sakisi olması:

Etmiş şarâb-ı lâ'l-i lebin sâkî-i ezel
Perverde-i teraşşuh-ı feyz-i amîm-i nâz Nâ'ilî G 155/3

Tîg-ı tevekkül ile iki 'âlemi tutup
Ne râgıb-ı sipâh u ne muhtâc-ı leşkerem

Terk oldı tâc-ı ser kemer-i fakr der-miyân
Ne bende-i vezîr ü ne sultân-ı serverem

Âb-ı hayât hâk-ile yeksan gelür bana
Bir teşne-i mahabbet-i sâkî-i Kevserem Nev'î M 4 Bend 1 B 1-3

Allah'ın sevgilinin aşkını, sevgili uğruna ölmek üzere olan âşığa pay ettiği kassamlığı:

'Işkun ile ölürem ger ölür-isem sanemâ
'Işkunı kısmet idüpdür bana kassâm-ı ezel Cem Sultan G 193/2

Allah'ın felek yaprağına Güneş ve Ay mührelerini çekip gündüz ve gece çizgilerinden oluşan sanatlı bir nüsha elde eden mührekeşliği:

Olup hûrşîd ü mehden mühre-keş evrâk-ı eflâka
Hutût-ı rûz u şebden nüsha-i sun' eylemiş inşâ Nâbî K 1/3

Hz. Peygamber'i açık bir sihir olan şiirle övmenin uygun olmadığı zaten onun meddahının Allah olduğu:

Nâ-sezâdır vasfına şi'r olsa da sihr-i mübîn
K'oldu meddâhın senin Mevlâ habîb-i kibriyâ Nedîm K 1/22

Allah'ın ikbal denizinde yol alanlara hafızlığı:

Ne mümkin keştî-i ikbâle olmak nâhudâ hâfız
Re'îs olsan da bu yemde olur ancak Hudâ hâfız Sünbülzâde Vehbî G 138/1

Allah'ın Ali Paşa'nın yücelik çadırına felek bulutunu yaldızlı, sağlam bir bağ / ip yapmalıyım diyen bir ferrâş-ı sun' olması:

Rif'ati perde-sarâyında didi ferrâş-ı sun'
Târim-i çarhı visâk-ı zer-nigâr itsem gerek Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 15/18

Allah'ın enbiya ve evliyanın harmanında huşe-çin olduğu, insanoğlunun buğday tanesi, Hz. İbrahim'in mercimek umduğu dihkânlığı:

Hirmeninden k'ebniyâ vü evliyâdır hûşe-çîn
Âdem umar dâne-i gendüm Halilullâh 'ades Şeyhî K 2/10

Usta bir sazende nasıl ki sazının sesinden bilinirse Allah da yarattıklarının meydana getirdiği ahenkten hareketle bilinebilmelidir:

Pes anla ki kamu bilinmiş nese
Bilinmekligi kâbil imiş nese

Sen anı ko özüne eyle nazar
Ki sâzendeden sâzı virür haber

'Akıl gözi-y-ile gör anı hemân
Ki ma'mûr andan zemîn ü zemân MUR B 213-15

Allah'ın feleğin hakikatler düğümünü, meleklere dair incelikli nükteleri çözen keşşaflığı:

Hakâyık-ı felegin 'ukdelerine keşşâf
Dekâyık-ı melegin nüktelerine hallâl Şeyhî K 3/20

Görüldüğü üzere kimi dizelerde Allah'a tek bir mesleki yakıştırma yapılırken örneği daha az olmakla beraber kimilerinde ise birden çok mesleki atıf art arda sıralanabilmektedir. İncelenen metinlerde dizi hâlinde Allah'ın birden çok meslekle irtibatlı kılındığı en belirgin örnek Leylâ vü Mecnûn'un mensur dibacesinden sonra gelen tevhid-münacat içerikli fasılda ve onun ardına eklenen "Bu kasîde Hazret-i Bârî şânındadır" başlıklı kasidede yer almaktadır. Bu bölümde Allah'tan; meşşata, sarraf, keşşaf, mimar, rehber, perdekeş, nakş-tıraz, muhtesip, hakîm, sani-halık, mübdi', zabit, nakşbend, sanatkâr ve nakkaş unvanları çerçevesinde bahsolunmaktadır:

Meşşâta-i ney-'arûs-i 'âlem
Gevher-keş-i silk-i nesl-i Âdem

Sarrâf-ı cevâhir-i hakâyik
Keşşâf-ı gavâmız-ı dekâyık

Peydâ-kün-i her nîhân ki bâşed
Pinhân-kün-i her 'ayân ki bâşed

Mi'mâr-ı binâ-yı âferîniş
Sîrâb-kün-i riyâz-ı bîniş

…
Tevfîk-i tûem eger ne-bâşed
Ver lutf-ı tû râhber ne-bâşed
…
Ey perde-keş-i rumûz-ı mübhem
Müstahfiz-ı intizâm-ı ‘âlem

Ey nakş-tırâz-ı safha-i hâk
Sâhib-i rakam-ı hutût-ı eflâk

Ey muhtesib-i cihât-i erkân
Kân-ı güher-i vücûb u imkân
…
Ey varı yok eyleyen yogu var
Yok varlığında zann u inkâr

Ey şâhid-i gayb perde-dârı
Fikrin gülü ma’rifet bahârı
…
Ahsente zihî hakîm-i kâmil
Ne şükr ola sun’ına mukâbil
…
Âferîn ey sâni’-i ten-perver-i cân âferîn
Hâliku’l-eşyâ İlâhi’l-halk Rabbel-’âlemin

Mübdi’-i âsâr-ı kudret akd-peyvend-i vücûd
Zâbit-i erkân-ı fıtrat nakş-bend-i ma’ ü tîn
…
Sun’un eyvanında bir kandildir nüh âsümân
San’atın dîbâcesinden bir varak rûy-ı zemîn

Dergeh-i ta’zîm ü tekrîminden ‘âlem kâm-cûy
Hırmen-i ihsân ü eltâfından âdem hûşe-çîn
…
Ger “Kâf ile Nûn” dan oldu ‘âlem
Âyâ neden oldu “Kâf u Nûn” hem

Bîhûde değil bu kâr-hâne
Bî-fâide gerdiş-i zemâne

Hâşâ ki bu turfe nakş-ı garrâ
Nakkâşından ola müberrâ LM B 11-14, 19, 30-32, 37-38, 44, 103-104, 107-108 ve 127-129

Allah’ın mesleklerle ilişkili olarak anılması dışında onun takdiri, inayeti, hidayeti ve cemalinin de bir mesleki unvanla irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Ali Paşa’nın sadarete gelişi üzerine kaleme alınan bir kutlama kasidesinde Allah’ın takdiri Paşa’nın ikbal aynasındaki pası gideren bir ruşenger olarak değerlendirilmekte, bir

kasidenin dua bölümünde Şeyhülislâm Bahayi'ye her işinde Allah'ın lütfunun nigâhbanı olması temenni edilmekte, şair Bâkî'ye hitaben yazılan bir mersiyede bu kez Allah'ın inayetinin rehberliği niyaz edilmekte, bir mesnevide bu kez hidayetini rehber kılması yolunda niyazda bulunulmakta, bir kaside tevhidinde ise cemalinin zuhurunun celali ortaya çıkaran bir kâşif olarak vasıflandırılmaktadır:

Jeng virmişdi yine âyine-i ikbâle
Virdi rûşenger-i takdîr-i Hudâ tâze cilâ Nâbî TAR 36/5

Saâdetle idüp her gün müşerref sadr-ı fetvâyı
Ola her kârda lutf-ı Hudâ dâ'im nigeh-bânı Neşâtî K 11/38

İtdi dâr-ı bekâya çünki güzer
Kıl İlâhî 'inâyetin rehber Nev'î M 5 Bend 5 B 25

Biz kûşîş-ile hazrete hergiz iremezüz
Sen eylegil hidâyetüni bize râh-ber CH B 50

Ne bahr-ı şerhine anun bulundu vasf u kıyâs
Ne zât-ı pâkine hergîz göründü şibh ü misâl

Cemâli nûruna yine celâlidir sâtir
Celâli perdesinin kâşifi zuhûr-ı cemâl Şeyhî K 3/7-8

Allah'ın bir meslek erbabı olması ya da bir meslek alanıyla irtibatlı kılınması dışında bir müşteri hüviyetiyle rol oldığı bağlam kurgulamaları da vardır. Örneğin bir gazel dizesinde onun lütfu, âşıktan sadır olan gözyaşı incisinin müşterisi olarak tasavvur edilmektedir:

Gevheridür 'ışk bahrınun Fuzûli âb-ı çeşm
Lîk bir gevher ki lutf-ı Hak anadur müşterî Fuzûlî G 268/7

4.2.2.2.2.6.2. Melekler

Mesleki unvanlar bağlamında soyut varlıklar kategorisinde Allah'tan sonra en çok konu edilen varlıklar meleklerdir. Tespit edildiği üzere melekler gerek genel bir adlandırmayla gerekse özel olarak isimleri belirtilmek suretiyle klasik Türk şiiri dizelerinde türlü uğraşlar çevresinde ele alınabilmektedir. Bu uğraşlar içerisinde ağırlık merkezi hizmetkârlık ve askerliktir. Hizmetkâr olarak gulam, senahan, fatihahan, pasban, gaşiyedar / rikâpdar / seyis, daye, perdedar, huddam, hidmet memuru, carubkeş, derban, berid, peyk gibi unvanlarla; asker olarak ise asker, cünd, leşker, çavuş gibi unvanlarla anılmaktadır.

Meleklerin genel anlamda hizmetkârlığına odaklanıldığında onların sevgilinin eşiğinde gulam ya da Sultan Mehemmed Han'a gökte senahan, Sultan Murad'ın atlarından birine seyis, melek tabiatlı Hüseyin Paşa'ya ya da muhatabı meçhul bir hamiye huddam, yine Siyavuş Paşa'nın kasrında perdedar, bir fahriye vesilesiyle daye veya Halil Paşa'nın atının rikabında bir uçan haberci olarak tasavvur edilebilmektedir:

Şehâ benüm olır isen yakîn budur ki olur
İşikde bende felekler melek gulâm elde Kadı Burhâneddin G 571/2

Ya'nî sultân-ı cevân-baht Mehemmed Hân kim
Yirde meddâhı beşer gökde senâ-hânı melek Bâkî G 275/7

Pîş-i pâyında melek gâşiye-dâr olsa mahall
Na'l-ı zerrînine hûrşîd yüzün sürse revâ Nef'î K 18/52

Şöyle mahdûm-ı ferişte-şiyeme lâyıkdur
Olsa ecsâm-ı latîfeyle melâ'ik hüddâm Sâbit K 41/69

Hidmet-i bezmine me'mûr melâ'ik saf saf
Zâhiren sûret-i insâna girip leyl ü nehâr Fuzûlî K 40/25

Mu'allâ kasrunun olsun müşeyyed çâr erkânı
Sipîhr-i âsitânunda melekler perde-dâr olsun Nev'î K 41/3

Tâb'um o dem ki 'azm-i şeker hâb-ı nâz ider
Nânû-yı dâye-i melegi nakş u kâr olur Kânî K 31/13

Melek rikâb-ı semendinde peyk-i perrende
Felek sirâçe-i kadrince ferş-rûb-ı harem Nef'î K 37/19

Meleklerin genel anlamda askerliğine odaklanıldığında ise onların na'tlar vesilesiyle Hz. Peygamber'in hürmetli askerleri veya Mirac Gecesi'nde ona eşlik eden çavuşlar olarak anıldığı, Nasuh Paşa ne zaman düşmana atını sürse önünde zafer kılıcı çeken bir sipah güruhu ya da Edirne şehrindeki bir güzele leşker oldukları görülmektedir:

Tarîk-i huld-ı berin üzre 'asker-i melekût
Selâma turdı olup saf-keşîde-i tebcîl Sâbit K 3/58

Odur şâh-ı serîr-i lî-ma'a'llâh
Ne şâh ammâ melek-cünd ü felek-câh Sünbülzâde Vehbî Mes 2/3

Çâvûşluk etdiler sürûşan
Allâhû ma'ak'le dil-hurûşan HA B 87

Çeker sipâh-ı melâ'ik önünce tîg-i zafer

Ne dem ki sürse ‘adûya semend-i dîv-nijâd Nef’î K 30/27

Beşer şekline girmişler melekler
Gelüp ol şâha olmışlardı leşker ZŞ B 49

Meleklerin genel anlamda rakkaslık, gavvaslık veya rehberlik gibi uğraşlarla da irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Örneğin melekler Sultan Selim’in rehberi, Şîrîn’in Erman’deki kasrında gavvas, bir Bursa şehrengizindeki Yaylag-ı Doglu medhinde rakkas ya da Kethüda Şerif Efendi için bütün ahlaki güzellikleri yoğurarak onun beden ve ruh eczasına harcayan bir grup işçi şeklinde tasavvur edilmektedir.

Bir tarafdan cünd-i ervâh-ı melâ’ik rehberi
Bir tarafdan kuvvet-i bâzû-yı nusret yâveri Enderunlu Vâsıf K 14/79

Felekler sâzı âvâzına rakkâs
Melekler şevki deryâsında gavvâs HŞ B 2573

Ki olmış anda yirden çarha hem-ser
Misâl-i Sidre eşcâr-ı sanavber

Açup gerdûnda şehperler melekvâr
Ururlar raks tâvus-ı felekvâr LŞ B171-72

Melekler eylemiş eczâ-yı cism ü rûhına sarf
Bütün mekârim-i ahlâkı eyleyip tahmîr Şeyh Gâlib K 32/48

Meleklerin özel isimleri etrafında mesleklerle ilişkilendirildiği dizeler de mevcuttur. Bu anlamda bahsedilmesi gereken ilk sınırlandırma dört büyük meleğin kastedildiği kerrûbiyân adlandırmasıdır. Cebrâil, ‘Azrâil, Mîkâîl ve İsrâfîl’den oluşan kerrubiyan melekler de tıpkı tür ismi melek gibi daha çok hizmetkârlık çerçevesinde ele alınmaktadırlar. Örneğin na’t beyitlerinde onlar Hz. Peygamber’in carubkeşi ya da hurilerin süpürücü, diğer meleklerin huddam olarak değerlendirildiği bir bağlamda onun derbanı şeklinde tasavvur edilmektedir:

Ervâh ki tuhfe-i Hudâdır
Hâk-i reh-i Şâh-ı Enbiyâdır

Ol şâh ki tahtı lâ-mekândır
Cârûb-keşi Kerrûbiyândır HA B 19-20

Cârub-keşi hûri-i cinândur
Derbânı ise kerûbiyâdur

Huddâm-ı harîmidür sürûşân

Hıdmetde olurlar anlar el'ân RS B 38-39

Kerrûbiyân içinde meslekler bağlamında ismi en çok zikredileni ruhu'l-kuds olan Cebrâil'dir. Cebrâil'in incelenen dizeler boyunca gâşiyedâr / seyis / rikâbdar, derban, asker, rehber, berid / elçi / postacı, fatihahan, davet çavuşu / peyk / haberci, dalgıç ve muallim gibi unvanlarla ilişkilendirildiği tespit edilmiştir ki burada da hizmetkârlığın farklı türlerinin ağırlık merkezini teşkil ettiği görülmektedir.

Cebrâil'in Allah'ın emriyle Hz. Peygamber'i Mirac'a davet eden bir haberci olması ya da Cebrâil'in Mirac Gecesi'nde cümle eşyanın yaratılma nedeni olan Hz. Peygamber'e elçilik / postacılık etmesi:

Gönderdi Hudâ edüp meşiyyet
Cibrîl-i Emîni peyk-i da'vet HA B 65

Harîm-i Kâ'be-i 'ulyâda devletle sa'âdetle
Sarây-ı Ümmihânî idi ol şeb Hazrete me'vâ

Gelüp nâ-geh berîd-i Rabb-i 'izzet Hazret-i Cibrîl
Didi ey bâ'is-i îcâd-ı sun'-ı cümle-i eşyâ Sâbit K 1/54-55

Şeriatın tebliği hususunda görevlendirilen peygamberlere Cebrâil'in muallimlik etmesi:

Degme şer'ün şâri'i lâbüd olur
Kim yolın Tanrı'dan ögrenüp bilür

Hâlık ana mu'cize teslîm ider
'İlmini Rûhu'l-Kudüs ta'lîm ider MT B 3983-84

Bir somutlamayla izzet Cebrâil'inin Sultan Murad'ın ikbal atına rehber olması yönünde dua edilmesi:

Pâdişâhun ide Hak eyyâm-ı devr-i devletin
Dâimâ mahsûletü'l-a'mâl ü makzıyyü'l-vatar

Pâyesi a'lâ-yı 'arş olsun burâk-ı kadrimin
Eşheb-i ikbâline Cibrîl-i 'izzet râhber NEVİ D K 12/99-100

Allah'ın mimar olarak tasavvur edildiği bir na't bağlamında Hz. Musa'nın Hz. Peygamber'in derbanı, Cebrâil'in ise gâşiyedârı olması ya da Mirac Gecesi telmihli bir başka na'tta Cebrâil'in Hz. Peygamber'in hizmeti yolunda seyislik etmesi:

Mahbûb-ı Hudâ olmış iken devr-i ezelden

Olmamış iken kudret eli Âdeme bennâ

Cibrîl-i Emîn oldı şehâ gâşiye-dârun
Derbân-ı der-i fazlun olur Hazret-i Mûsâ Taşlıcalı Yahyâ B 49-50

Hidmet yolında gâşiye-dâr oldı Cebre'îl
Zîn salalı Burâk'a licâmı Muhammed'ün Cem Sultan K 4/77

Cebrâil'in müminlerin emiri Hz. Ali'nin derbanı olması:

Emirü'l-mü'minîn Hayder 'Aliyy İbn-i Ebî Tâlib
Ki Cibril-i Emîn'dir halveti vahdette derbânı Fuzûlî K 26/28

Melekler şehi Cebrâil'in Hz. Peygamber'in askeri ya da rikâpdarı olması:

Şeh-i melâ'ike 'asker ki tahtıdur eflâk
Sezâdur olsa güneş ana bâliş-i zerrîn Neşâtî K 1/23

Cibril-i emin rikâb-dârun
Gülzâr-ı bihişt reh-güzârun Neşâtî K 3/32

Hamza Beg methinde Ay'ın meş'aledar, Güneş'in derban olduğu bir bağlamda Cebrâil'in de onun füruh-ı devletine fatihahan olması:

Harîm-i hürmetine mâh gece meş'ale-dâr
Sarây-ı haşmetine mihr tanla derbânı

Fütûh-ı devletine Rûh-ı Kuds fâtiha-hân
Sabâh-ı nusretinin çerh sübha-gerdânı Şeyhî K 14/18-19

Hz. Peygamber'in vahdet denizinde Allah'ın aşina olduğu kelam incisine erişmede Cebrâil dalgıcından istifade etmesi:

Gavvâs-ı rûh-ı kudsî ile bahr-i vahdete
Dürr-i kelâm-ı Hakka lisânundur âşnâ HŞ B 513

Meslekler çerçevesinde incelenen şiir metinlerinde kerrûbiyânın diğer mensuplarına dair tespitler Azrâil'in sakiliği, yağmacılığı, terziliği; İsrâfîl'in mehterbaşılığı, cennet yedekçiliği, Mîkâîl'in ise vekilharçlığı şeklinde gerçekleşmiştir:

Beni Mahabbet kabilesi acıya öyle gömülmüştür ki kabilenin sakisi 'Azrâil, meclislerin çengisi ise Mirrîh'tir.

Meclisleri rezmgâh-ı âşûb
Mutribleri hây u hûy-ı dil-kûb

Pinyâli piyâle zannederler
Pergâleyi kâle zannederler

Azrâil o kavme sâkî-i hâs
Mirrîh bezmlerinde rakkâs HA B 257-59

Ecel şarabının sakisi olan ‘Azrâil kadeh sunsa da Şeyhülislâm Muhammed Efendi’nin cömertlik meclisinin sakisinden vazgeçilemez:

Çekmezin sâgar-ı bezm-i kereminden elimi
Bir ayak suna meger sâkî-i sahbâ-yı ecel Nef’î K 54/40

Hüsrev ü Şîrîn’de ferişteh görünümlü ancak aslında harami olan dünyanın aldatıcılığı ve geçiciliği ile ona güvenilmemesi ve onunla aranın daima açık tutulması gerektiğinin telkin edildiği dizelerde ecel yağmacısının dünya binasını önünde sonunda yağmalayacağı vurgulanmaktadır.

Halâl eylen ki bu dehr-i harâmî
İledür ‘ömrünüz nakdin tamâmî

Firişte-şekldür dünyâ velî dîv
Dün ü gün yolun almaga kılur rîv

Bu handan yiyecek sanma şekerdür
Kamu dûd-ı dil ü hûn-ı cigerdür

Ne câna virdi bir şerbet züâli
Ki içürmedi bin zehr-i melali

Ne cisme sundı bir lokma nevâle
Ki yüz renc itmedi ana havâle

Gel itme ol saray içün sürûrı
Ki virân eyler eyyâmun mürûrı

Var olma ol dügüne şâd ü hurrem
Ki tutmışdur etegin dest-i mâtem

Gerekmez ol evün renc ü ‘anâsı
Ki tîz olur binâsınun fenâsı

Ne içün olına bir tona muhtâc
K’ecel yagmacısı eyleye târâc HŞ B 2199-2207

Yine Hüsrev ü Şîrîn’de Behrâm’ın ordusu ile Sâye Han’ın ordusunun çarpışma tablosundaki savaş aletlerine dair türlü benzetmelerin yer aldığı dizelerde ecel, kılıç

makası, ok iğnesi ve mızrak arşını ile çalışan bir terzi olarak tasavvur edilir ki onun diktiği kıyafetin özelliği giyenin üryan kalmasıdır:

Sanasın ma'reke 'ummân-ı cûşan
Mübârizler girîvân ü hurûşân

Kılıçlar elde sankim câm-ı pür-hûn
Kılurlar cür'alerden hâki gül-gûn

Şular k'ol câm ile hem-dest olurlar
Şarâbın içmedin sermest olurlar

Saçar od dilden ejderhâ-yı nîze
Kılur kuyrugı taşı rîze rîze

Uçar kuş bigi tîr-i tîz-reftâr
Açar kan içmege çengâl ü minkâr

Kiriş âvâzı gürzün çâkaçâkı
Bırakmış tâk-ı 'ayyûka tırâkı

Ecel derzisi tonlar biçmiş ol gün
Kılıç sındı ok iğne sünü arşun

Işıklar başda sen engüşt-vâne
İrer ok demreni yir yir nişâne

Zihî ton kim geyenler kaldı 'uryân
Ne 'uryan belki kurbân eyledi cân HŞ B 2326-34

Bir ramazaniyye'nin Hz. Peygamber'e seslenilen na't içerikli kesitinde İsrâfîl'in onun kapısında duran bir mehteranbaşı olarak betimlendiği, yine bir başka na'tta onun yüceliği vurgulanırken Cebrâil'in onun habercisi, Mîkâîl'in ise vekilharcı olarak nitelendirildiği görülmektedir:

Resûl-i muhteremâ melce-i meded-bahşâ
Eyâ peyember-i zî-şân-ı bî-karîn ü 'adîl

Fezâ-yı hulde nebş-vâr gibi nefîr be-kef
Turur kapunda ser-i mehterânun İsrâfîl Sâbit K 3/ 51-52

Ol şâh ki mâh çün sitâre
Pâ-bûsına oldı pâre pâre

Cibrîl nevâline haberci
Mîkâîl anın vekîl-harcı HA B 21-22

Kerrûbiyân dışında mesleklerle irtibatlandırılan bir başka melek, cennetin kapıcısı unvanını taşıması bakımından zaten bir mesleki atfa sahip olan Rıdvân'dır.[263] İncelenen metinlerde Rıdvân'ın kapıcılık dışında bir na't vesilesiyle cennet çemenistanında Hz. Peygamber'in has sarayının suyolcusu olduğu, Mükerrem Ali Paşa'nın kasrı için düşürülen bir tarihte herhangi bir mesleki unvan belirtilmese de alışveriş tablosu içerisinde tasavvur edildiği ve bu alışverişte Paşa'nın kasrının temaşası için Firdevs Cennet'ni vemeye razı bir tüccar gibi resmedildiği tespit edilmiştir.

Çemenistân-ı cinânun su yolcısı Rıdvân
Sarây-ı hâssuna Kevser başından aldı sebîl Sâbit K 3/60

Bulsa tevfîk-i temaşasına ruhsat Rıdvân
Nakd-i gencîne-i Firdevsi virürdi pîşîn Nâbî TAR 138/17

4.2.2.2.2.6.3. Hızır

Genel manada melekler ya da kerrubiyan isimli dört büyük melek ve Rıdvan, klasik Türk şiirinde daha çok na'tlar vesilesiyle yardım etme, yol gösterme, emrine amade olma davranış kalıpları üzerinden Hz. Peygamber'in hizmetinde çalışan soyut varlıklar

[263] Örneğin Mantıku't-Tayr'da kendini cennet kapıcısı olarak adlandıran Rıdvân'ın birgün cennette daha önce görmediği ve sorgusuz sualsiz cennete girdiklerini anladığı bir topluluk görmesi ve onlarla girdiği diyalog şu şekilde nazma çekilmiştir:
Çün girür Rıdvân ki yüz bin sâz-ıla
Bunlar uçmakda yörürler nâz-ıla

Eydür iş bunlar 'aceb çün irdiler
Uçmaga kangı kapudan girdiler

Kapucı benem buları görmedüm
Bir kapudan bunlara yol virmedüm

Kangı yoldan bunlar irmiş olalar
İy 'aceb bunda vü girmiş olalar

Eytdi iy uçmakda gezen kişiler
Kim güneş gibi yüzünüz ışılar

Kangı kapudan girüben geldünüz
Uçmaga vü ni'metini buldunuz

Bunlar eydür biz kapu ne görmedük
Kapu yolından behişte girmedük

Eydür âhir kapucı Rıdvân sizi
Gördi vü yol virdi size kendüzi

Bunlar eydür biz kapucı görmedük
Bunda Rıdvân hükmi-y-ile girmedük MT B 855-63

şeklinde tasavvur edilirken aynı vazifeyi sıradan insanlar veya devlet adamları üzerinde gören varlığın ismi Hızır'dır. Hızır'ın bu itibarla en çok irtibatlı kılındığı iş rehberliktir:

Hızır'ın sırasıyla Sultan Muhammed'e ve Kanuni Sultan Süleyman'a rehber olması yönünde dua:

Sa'âdetle ne semte 'azm iderse Hızr olup reh-ber
Cemî'-i halde 'avn-i Hudâ ola kafâdarı Nâbî TAR 26/16

Erenler dâ'î vü sâ'î delîli Hızr Peygamber
Gözi açuklar olsun haşra dek anun nigâh-bânı Taşlıcalı Yahyâ K 16/46

Hızır'ın Sultan Abdülhamid'e layık bir rehber olabileceği ve yine Abdühamid'in kızı Rabia Sultan'ın viladeti için düşürülen tarihte Hızır'ın Sultan'ın her işinde rehber olduğu:

Süleymân-ı zamândır kim karîn-i Âsaf olmuşdur
Sikenderdir ki Hızrı reh-nümâ kılmış ana Bârî Sünbülzâde Vehbî K 8/13

Hazret-i 'Abdü'lhamîd Hân-ı 'adâlet-pîşe kim
Pâdişâhân-ı cihândır bende-i fermân-beri

Dâver-i Dârâ-haşem sultân-ı İskender-şiyem
Her umûrunda olur Hızr-ı hidâyet rehberi Sünbülzâde Vehbî TAR 5 B 1-2

Hızır'ın Ordu-yı Hümayun'a rehber olmasının uygun düşeceği:

İskender-i devrândır anın sâbık-ı ceyşi
Hızr olsa sezâ rehber-i ordû-yı hümâyûn Sünbülzâde Vehbî K 9/3

Seydizâde Ahmed Paşa şevketle cihada giriştiğinde fetih Hızır'ını devletinin rikabında reh-nüma kılmıştır:

Ne Âsafdur bu kim 'azm-ı cihâd itdükde şevketle
Rikâb-ı devletinde Hızr-ı fethi reh-nümâ kıldı Sâbit K 19/6

Şairin tasavvufi bir içerikle yokluk yolunda Hızır'a benzeyen bir rehber olduğunu beyan etmesi:

İskendere zehr-âb-ı fenâdân veririz cân
Hızrız velî râh-ı 'ademde râh-beriz biz Şeyh Gâlib G 107/12

Hızır ve İlyas'ın Yenice ve Yenice şehri güzellerine rehber olmasına dönük temenni:

Bulara Hızr İlyâs ola reh-ber
Güni günden kamunun ola hoş-ter MYŞ II B 159

İncelenen metinlerde Hızır'ın rehberlik dışında ibrikdarlık ve sakilik unvanlarıyla da irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Sâbit'e göre Hz. Hızır, Hz. Peygamber'in ibrikdarıdır. Şair / şiir beni safa bezminin yolunu bulmuştur ve bu yolda Hz. Musa nedimken Hızır sakidir. Ya da benzeyen ve benzetilen rolünün değiştirildiği bir bağlamda saki, çemende İskender gibi yaşamak isteyen için bir Hızır gibidir ve onun sunduğu cam-ı Cem'den içen ab-ı hayata ulaşacaktır:

Cenâb-ı Hızr ki ibrîk-dâr-ı Hazretdür
İfâza aldı olup mâye-dâr-ı 'ömr-i tavîl Sâbit K 3/37

Bir bezm-i safâya bulmışam yol
Kim Mûsâ nedîm ü Hızr sâkî Tâcizâde Ca'fer Çelebi Trc 2 Bend 6 B 3

Sikender ıyşın istersen çemende câm-ı Cem nûş et
Ki sâkî Hızrdır hâdî-lebine âb-ı hayvânın Şeyhî G 102/5

4.2.2.2.2.6.4. Huri-Gılman

Huri ve gılmanlara da incelenen şiir metinlerinde diğer soyut varlıklar gibi daha çok yardım eden, hizmet eden, destek olan mesleki unvanlarla anılmışlardır. Örneğin Rıfat Sûr-nâmesi'nde huriler Hz. Peygamber'in cârûbkeşi, gılmanlar ise meleklerin hizmetçilik, diğer kutsal varlıkların derbanlık ettiği Hırka-i Şerif odasının / Has Oda'nın çakeri olarak tasavvur edilmektedir:

Cârûb-keşi hûri-i cinândur
Derbânı ise kerûbiyândur

Huddâm-ı harîmidür sürûşân
Hıdmetde olurlar anlar el'ân
…
Hıdmetcisi hep kerrûbiyândur
Derbânları dahi kudsiyândur

Gılmân-ı cinân anda çâker
Hûrşîd-i felek o bezme micmer RS B 38-39 ve 78-79

4.2.2.2.2.6.5. İblis

Soyut varlıklar düzleminde melekler, dört büyük melek, Hz. Hızır ile huri ve gılmanlar Hz. Peygamber'den başlayarak din büyüklerine, devlet ricaline ve dahi güzellere yol gösterme, yardım etme, destek olma misyonlarına bağlı olarak

hizmetkârlık ve askerlik türevi iş ve uğraşlar başta olmak üzere müspet manada türlü mesleki unvanla anılmıştır. Diğer taraftan menfi cephede kâinat ve insanlar üzerinde planları olup bu minvalde uğraşlar geliştiren İblis / Şeytan adlı bir başka soyut varlıktan daha söz etmek gerekmektedir. Klasik Türk şiirinin incelenen metinlerinde İblis'in daha çok hırsızlık, dilencilik ve rehzenlik / haramilik meslekleriyle özdeşleştirildiği tespit edilmiştir:

Gece gündüz bekçisiz durup beş kapıdan müteşekkil bir saray olan gönlün içindeki metaın emniyette olmamasında ötürü hırsız Şeytan'nın saldırısına açık olması:

Düzd-i Şeytân'dan metâ'-ı dil nice olsun emîn
Rûz u şeb bî-pâsbân böyle sarây-ı penç-der Nev'î K 12/24

Hüsn ve Aşk Edeb Mektebin'de mekteb arkadaşı olmuşlardır ve derslerine Cünûn Mollası girmektedir. Cünûn Mollası o denli büyük bir âlimdir ki bezminde Mirza Can, kopuzcu; Fahr-i Cürcan curcunacıbaşı; Aristatalis kaşmerbaşı; İblis ise ihsanına kör bir dilencidir:

Bezminde kopuzcı Mîrzâ Can
Bir cürcinr harcı Fahr-ı Cürcan

İklîm-i belâda Şeyhülislâm
Kavline terettüb etmez ahkâm

İhsânına kör dilenci İblîs
Kaşmerbaşısı Aristetâlîs HA B 387-89

Lain Şeytan'ın taat yoluna gitmeye tevessül eden şiir beninin çekindiği o yolda gizli gizli gezen bir rehzenliği veya Hüsrev ü Şîrîn'in 104. faslında Hüsrev'in hacesi Büzürgmid'le girdiği soru cevap şeklindeki dini muhtevalı diyalogun en başındaki asıl konuya geçmeden önceki öğüt verici hazırlık dizelerinde heva ve hırs ile birlikte harami olarak nitelendirilmesi:

Tâ'at yoluna gitmege 'azm eyledik ammâ
Şeytân-ı la'în gizli gezer reh-zenimizdir

Vehbî giremez leşker-i âşûb-ı zamâne
Peygûle-i 'uzlet ki bizim me'menimizdir Sünbülzâde Vehbî G 51/6-7

Gel iy ten menzilinde câna sâlik
Mehâlikdür hazer kıl ol mesâlik

Hâvâ vü hırs u şeytândur harâmî

‘Aceb gâfil yatan cân kurtara mı HŞ B 6622-23

Bazı bağlamlarda ise günlük hayatta menfi bir unvan olarak algılanmayıp Şeytan’a atfedilmesiyle beraber olumsuz bir içeriğin belirdiği meslek alanları da vardır. İncelenen metinlerde tespit edilen bu minvaldeki unvanlar serdihlik (reislik), rehberlik, meşşatalık ve satıcılıktır.

Garib-nâme’de rahmani ve şeytani olmak üzere cihanda iki meclisin var olduğundan bahsedilmektedir. Rahmani meclisin Hz. Peygamber serdihi, padişah yardehi, aşk sakisi, tevbe sagrakıdır; şeytani mecliste ise İblis o meclisin serdihi olup naibleri Nemrûd, Şeddâd, Fir’avn, ‘Utbe, Şeybe ve Ebû Cehl-i Zinîm olup bu meclisin sakisi nefs, sagrakı fısktır:

Serdîhi ol meclisün şeytân-durur
Sevgili ni’metleri küfrân-durur

Küfr evinde meclisi kurmış bular
İşleridür kibr ü kîn çirkin hûlar

Meclis-i şeytânî anda kurılup
Müşkilâtdan bâdiyeler urılup

Toptolu mihnet-durur ol bâdiye
Garra olmışdur bular şol şâdiye

Uşbu nefsdür sâkîsi ol meclisün
Sagrakı fıskdur hem ol müşkil işün

Dün ü gün içdükleri mihnet-durur
Eyle sanurlar anı ‘işret-durur

Sen bulardan kankısın sever isen
Sohbetine varmaga iver isen

Anun-ıla varısarsın hazrete
Rahmeti kop mâyil olma mihnete GAR B 827-34

İblis’in diğer ifritlere kıyasla daha özel bir zevk reh-nüması olması veya ibadetin önemi konulu bir fasılda Şeytan’ın işi isyan etmek olan beynamazlara rehberliği:

İtmen İblîsi kabâ ‘ifritlerden siz kıyâs
Reh-nümâ-yı zevkdür ol fırkanun nârînidür Nâbî G 151/5

Bî-hûde vaktini zâyi’ itme
Toğrı git kec yola asla gitme

Bî-namâzın çü işi ‘isyândır
Vâkı’â rehberi de şeytândır

Olma gel tâbi’-i şeytân-ı racîm
Ki ider âdemi ol vakf-ı cahîm SE B 565-67

İblis’in yaşlı, kahpe ve aldatıcı dünyanın meşşatası olması:

Bir bîve-i sad-şevher iken bu zen-i dünyâ
Hem-ser mi olur himmet-i merdâneye hâşâ

Çün nakd-i hayât olmuş ana mihr-i mu’accel
Kâbîn-i mü’eccel nedir ol kahbeye âyâ

Aldanma ruh-ı aline ol pîre-zenin kim
Meşşâtası İblîs gibi mel’anet-ârâ Trc 1 Bend 7 B 1-3

Baltacı Mehmed Paşa’ya yazılan bir ramazaniyede ramazan ayı, bu ayın ispat edilemeyen günü olan yevm-i şekkte baskın yapan bir şahne olarak Şeytan ise ramazan bitene kadar hapsoluncak bir satıcı şeklinde tasavvur edilmiştir:

Yevm-i şekk sohbetin sıra sıkarken yârân
Sık bogaz itdi basup şahne-i şehr-i ramazân

Kaldurup keffe-i mîzânını nûn-ı şeytân
İktisâb emrine bidâ’ itdi mübârek ramazân

Çilleye vesvesesiz girdi kapandı zâhid
Habs olur ta ramazân âhir olınca şeytân Sâbit K 42/1-3

4.2.2.2.2.6.6. Mitik Varlıklar

Soyut varlıkların meslekler düzleminde ele alınışı, kahir ekseriyetle dinî-tasavvufi arka plandan beslenen, duyu organlarıyla doğrudan algılanamasalar da akıl ve sezgiyle mevcudiyetlerine dair inanç duyulan varlıklar çevresinde gerçekleşmektedir. Ancak yalnızca kurgu dünyasında var olan mitik-itibari soyut varlıklar da zaman zaman mesleki bir unvanla şiir parçalarında yer alabilirler. İncelenen metinlerde bu kategoride dev ve ejderha gibi varlıkların seyrek de olsa mesleklerle irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Mesela devler Ahmed Paşa’nın bir gazelinde ab-ı hayatla sıvanan güzellik bağının bağbanı olarak tasavvur edilirken örneğin ejder Bâkî’de gam hazinesine, Hayâlî’de nefs ejderi olarak can hazinesine ve Necâtî’de dudakları Hz. Süleyman mührü olan sevgiliye nigâhban şeklinde tavsif edilmektedir:

Bâg-ı hüsnün âb-ı hayvânla suvarıldıgıyçin

Divlerdir bâg-bânı mîve-i cân andadır Ahmed Paşa G 42/3

Nigâh-bân eyledüm genc-i gama bir heft-ser ejder
Hayâl-i zülfini çün bu dil-i vîrâne tapşurdum Bâkî G 341/3

Mahmil-i tabutta olur metâ'ı bir kefen
Şol ki bir kaç gün fenâ dünyâda şöhre bagladı

Genc-i cânâ nefs ejderhasın etdi pâsbân
Çün tılısm-ı âdemi üstâd-ı hikmet bagladı

Yâd-ı lâ'linle Hayâlî nûş eder hûn-ı ciger
Gör tabîb-i hecr ana cânâ ne şerbet bagladı Hayâlî G 610/3-5

Leblerün mühr-i Süleymân oldugı içün ey perî
Her yanadan ejdehâlardur nigeh-bânun senün Necâtî G 311/2

4.2.2.2.3. Meslekler ve Kavramlar

Somut-soyut, canlı-cansız, büyük-küçük, iyi-kötü, mukaddes-dünyevi, yere ait-göğe ait, doğal-yapay gibi birçok tasnife tâbi tutulabilecek varlık âleminin pek çok unsurunun, klasik Türk şiiri bağlam birimlerinde muhtelif uğraş alanlarıyla irtibatlı kılınması eğilimi dildeki birtakım kavramlar için de geçerlidir. Şiire malzeme kılınan bu kavramlardan bir kısmı doğrudan çalışma hayatıyla; çarşı, pazar ve devlet daireleriyle, bir ürün ya da hizmetin alım, satım ve dağıtım faaliyetleriyle ilgili olup mesleki bir nitelik taşırken diğer bir kısmına türlü mecazlar vasıtasıyla mesleki bir hüviyet kazandırılmaktadır.

4.2.2.2.3.1. Mesleki Kavramlar

Klasik Türk şiirinde meslek-kavram ilişkisini aracısız temsil eden mesleki kavramlar, dizeler boyunca mecaz ya da gerçek anlamda sıklıkla kullanılmıştır ki bu grup içinde akla ilk gelenler geçim için tutulan yolu ya da benimsenen bir tutumu, davranışı, vazifeyi ifade eden ve san'at, pîşe, fenn, kâr, ilm gibi sözcüklerle de adlandırılabilen "meslek" kavramının kendisi ile bir işi davranışı ya da görevi nitelikli bir şekilde, ustaca yapabilmeyi ifade edip marifet, meziyet ve maharet gibi sözcükler ile de ifade edilebilen "hüner" kavramıdır.

4.2.2.2.3.1.1. Meslek / Hüner

İncelenen metinlerde çoğu zaman yolları kesişen ve hatta zaman zaman aynileşen bu kavramların kişi ve fikir temelli iki kaynaktan beslendiği tespit edilmiştir.

Meslek ve hüner kavramlarının kişi temelli kaynakları: devlet ricali, din büyükleri ve çarşı güzellerinin temsil ettiği gerçek kişiler ile klasik Türk şiirinin bir laytmotifi olarak birçok şiir dizesinde belirli davranış kalıpları ile rol alan âşık ve sevgili adlı kurgu kimliklerdir.

Gerçek kişilerden bu kavramlar etrafında en çok ele alınanlar devlet büyükleri olup ilgili kişinin mesleği / hüneri daha çok kaside, kıta ve tarih dizelerindeki methiyeler vesilesiyle anılmaktadır. Örneğin Nef'î'ye göre cihandaki her türlü hünere erişen ve hepsinde seramed olan Sultan Murad özellikle ok atmada mümtaz iken nazm suyu söz bostanına safa veren Gelibolulu Âlî'nin kaleminin ağzı hüner bahçesini tazeleme işini üstlenmiştir. Yine Sultan Murad hattatlıkta o denli mahirdir, kalemi öyle mucizevi işler çıkarmaktadır ki sanki meydana gelen iş bir talik yazı değil Allah'ın sanatıdır.

Ne kadar var ise cihânda hüner
Eyledi bir bir anı hep ihrâz

Her hünerde serâmed illâ kim
Cümlesinden ok atmada mümtâz Kt 5/2 ve 4

Fem-i kilkiyle ter ü tâze gülistân-ı hüner
Âb-ı nazm ile safâ bulmada bustân-ı suhan K 61/23

Nevk-i kalemi ol kadar i'câz-nümâdır
Gûyâ hat-ı ta'lîk degil sun'-ı Hudâdır

Mahsûsdur ancak bu hüner Hân Murâda
Zîrâ ne selâtinde var ne hulefâda

Ser-tâ-kadem ârâste aksâm-ı hünerle
Bir nahl-i murassa' gibi envâ'ı güherle Mes 1/10 ve 16-17

Nedîm için III. Ahmed hükümdarlığı yanında nakşettiği bir harf dahi taklit edilemeyecek dercedeki hattatlığı ile bu mesleğin de padişahıdır. Şeyh Gâlib için Sultan Selim evvelki mülk sahiplerinin hünerde kıskandığı ve bilhassa tîg-zenlik, nükte-perverlik, tüfenk-endazlık, kemankeşlik ve suhan-perdazlıkta bi-enbaz bir hükümdarken Enderunlu Vâsıf için hünerde ve marifette taht-ı şahiye bir benzeri gelmemiş olan, fenn ü hüner vadisinin eşsiz süvarisi ve inayeti kendine meslek edinmiş olan Sultan Mahmud; hikmet, tüfenk-endazlık, ciridbazlık, süvarilik ve hat-nüvislik uğraşlarında oldukça mahirdir:

Eger bir harfini taklîde kâdir var ise gelsin
Gürûh-ı ehl-i hatda cümle hünkârım salâ eyle

Cihânın şâhısın hattın da hatlar pâdşâhıdır
Edüp arz-ı hüner dâ'im cihânı pür sadâ eyle Nedîm Kt 5/15-16

Pâdişâhlar kahramânı Hazret-i Sultân Selîm
Her hünerde ana reşk eyler mülûk-ı evvelîn

Tîg-zenlik nükte-perverlik tüfenk-endâzlık
Cümlesinde nâm alıp taş dikdi ol şâh-ı güzîn

Bir ayak açdı ki baş egdi kemân-keşler bütün
Bir dahı nâz etmesin Behrâmînâ çarh-ı güzîn Şeyh Gâlib TAR 27/1-3

Şâh-ı suhan-perdâzdır tîr ü tüfenk-endâzdır
Her fende bî-enbâzdır ol Hâtem-i Rüstem-haşem Şeyh Gâlib K 19/26

Hünerde mari'fetde rüşd ü idrâk ü fetânetde
Ne gelmiş ne gelir taht-ı şâhîye böyle bir hakan Enderunlu Vâsıf Kt 18/23

Bir gün ol yekta-süvâr-ı vâdî-i fenn ü hüner
Pîş-gâh-ı Kasr-ı İshâkıyyede edip karâr Enderunlu Vâsıf Kt 30/3

Şâh-ı şâhân-ı cihân dâver-i kulzüm-ihsân
Hân Mahmûd-ı kerem-şân ü 'inâyet-meslek Enderunlu Vâsıf Kt 53/1

O yektâ Hüsrev-i bi-misl ü hemtâdur ki 'âlemde
Bir akrân ü 'adîli gelmemiş dîhîm-i bâlâya

Verir ders-i fetânet re'y ü tedbîri Aristo'ya
Eder ta'lîm-i hikmet 'akl ü rüşdü İbni Sina'ya

Kılırsa hat-nüvîsi lezzet-i ta'bîr ü inşâdan
Döner kilk-i hüner destinde tûtî-i şeker-hâya

Tüfeng alsa yed-i ikbâline şâh-âne san'atla
Döker âb-ı sebûyu sû-be-sû dâmân-ı sahrâya

Olup eşheb-süvâr-ı mülk-i şân kılsa cirid-bâzî
Olur âvîze çûb-ı himmeti çak tâk-ı Cevzâ'ya

Eder bir çeşm-i mûr üzre bin icrâ-yı hüner-bâzî
Eger tahrîk-i mahmûz etse Mısrî-i sebük-pâya Enderunlu Vâsıf Kt 38 B25-30

Meslek ve hüner kavramları ile irtibatlı bir devlet büyüğü methinde sıklıkla kullanılan ifade kalıplarından biri; onun cömertlik, yiğitlik ya da adalet gibi yüce vasıflara hizmet eden davranışları maharetle uğraş edinişinin "bir isim (kerem, adalet, himmet, şecaat…) + pîşe" söz grubuyla bildirilmesidir. Örneğin Necâtî'ye göre Davud Paşa, Nef'î'ye göre Hüsrev Paşa, Neşâtî'ye göre Sultan Mehemmed, Nedîm'e göre

Defterdar Mir İzzet Ali Beg, Şeyh Gâlib'e göre ise Hatice Sultan cömertliği; Sünbülzâde Vehbî'ye göre Sultan Mustafa ve Abdülhamid Han ya da Şeyh Gâlib'e göre Sultan Selim adaleti kendilerine meslek edinmişlerdir:

İderler ey sehâ-pîşe dil ü destünden endîşe
Acıtdun cânını bahrun yüregin dogradun kanun Necâtî K 15/20

Kişver-ârâ-yı kerem-pîşe ki böyle Paşa
Sadr-ı dîvâna şeref vermedi bundan akdem Nef'î K 41/19

Dârâ-yı kerem-pîşe ki meşşâta-i lutfı
Pirâye-dih-i rûy-ı 'arûsân-ı recâdur Neşâtî K 10/10

Cüvân-merd ü mekârim-pîşe zât-ı bî-mu'âdil kim
Degildir mümkin el-hak hâme-i Vassâf ile vasfı Nedîm Kt 48/4

O himmet-pîşe ki tekmîl eder mi'mâr-ı re'yiyle
Eger nâkıs kalırsa nûr-ı bedr-i 'âlem-i bâlâ Şeyh Gâlib TAR 35/15

Efendim ol 'adâlet-pîşesin kim gürg-i hûnîden
Alırsın bî-tevakkuf intikâm-ı gûsfendânı Sünbülzâde Vehbî K 5/39

Hazret-i 'Abdü'lhamîd Hân-ı 'adâlet-pîşe kim
Pâdişâhân-ı cihândır bende-i fermân-beri Sünbülzâde Vehbî TAR 5/1

Adâlet-pîşe hâkân-ı felek-mesned Selîm Hân kim
Olur re'y-i münîri mihre râcih girse mîzâna Şeyh Gâlib TAR 7/1

Cemşîd ü Hûrşîd'de kanaati süflilerin işi olarak gören Cemşîd'e göre şecaat tüm ideal sultanların mesleği olarak değerlendirilirken, Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'ndeki hüner meydanının merdi olan Şehzade'nin tören alanına gelişinin anlatıldığı bir kasidede şehzade, Nâbî'de Sultan Muhammed, Nâ'ilî'de Kara Mustafa Paşa, Sünbülzâde'de Abdülhamid mertliği, savaşçılığı meslek edinmiş liderler olarak tasvir edilmektedirler:

Selâtin pîşesi olur şeca'at
Denî vü süflînün işi kanâ'at

Kanâ'at 'aczdendür olma 'âciz
Ki 'âciz iremez maksûda hergiz CH B 1541-42

Müjde kim şeh-zâde-i ferhunde-ahterdür gelen
Şâh-ı merdân-pîşe bir heybetlü serverdür gelen GAS B 526

Ol hidîv-i nusret-ârây-ı magâzî-pîşe kim
Tûtyâdur dîde-i tevfîke gerd-i leşkeri Nâbî TAR 30/32

Azmin etmiş seyf-i meslûl-ı yed-i nusret Hudâ
Bir şecâ'at-pîşe hasm-endîşe safderdir gelen Vezîr-i a'zam-ı dilîr Nâ'ilî K 11/6

Magâzî-pîşe 'adl-endîşe hâkân-ı mu'azzam kim
Hulûs ile eder emr-i cihâda cehd-i mevfûrî Sünbülzâde K 14/2

Meslek ve hüner vurgulu kavramların meth ya da dua etme dışında devlet büyüklerine hitap ederken kullanımlarına dair bir başka ifade kanalı, genellikle bir yardım talebinde bulunurken muhataba arz-ı hâl etme, hâl-i pür melali dile getirme ya da hünere iltifat etmenin gerekliliğini vurgulamadır. Örneğin Nev'î gönlünden ab-ı hayat gibi bir hüner ırmağı geçse de zamanın gam tozunun keder veriyor olduğunu, Taşlıcalı Yahyâ hüner matlaı olan hamisinden yardım gelirse gönlünden kederin gidecek olduğunu, Bâkî Kubad Paşa'ya hitaben hiç bitmeyen uğraşının kendisiyle ve kaderiyle mücadele etmek olduğunu, Fuzûlî muhatabının belli olmadığı bir kıtasında hangi sanata yönelse muztarip olduğunu, Necâtî ise hünerin yetiştirilmekle, beslenmekle elde edeceğini, gözetilmenin hünere erişmenin bir vesilesi olduğunu ifade ettikten sonra ağacın meyve vermesinde baharın payının fazlalığı gibi hünerin vücut bulmasında padişah himmetinin etkili olduğunu ifade etmektedir:

Dilümde nehr-i hüner gerçi ayn-ı âb-ı hayât
Virür velîk gubâr-ı gam-ı zamâne keder Nev'î K 16/38

Ditrer yanunda şems-i cihân sûhten gibi
Ey maşrık-ı ma'ârif ü ey matlâ'-ı hüner

Bir dâne arpa yok ne yisün atlarum 'aceb
Katırlarum hele çulını torbasını yer

Eltâfun irişürse ferâmûş olur bu gam
İhsânun olur ise gönülden keder gider Taşılcalı Yahyâ K 25/33-35

Hemîşe san'at u pîşem dem-â-dem endîşem
Özümle bahs u cedel yılduzumla ceng ü cidâl Bâkî K 20/31

Hiç 'âlemde bulunmaz eser-i râhat-i dil
Olurum muztaribü'l-hâl ne san'at tutsam Fuzûlî Kt 29 B 3

Hünere terbiyet gerek hünerün
Terbiyet filhakîka 'illetidür

Her hüner kim cihânda bula vücûd
Padişâh-ı zemâne himmetidür

Yeşerüb virdügi yemiş her agaç

Nev-bahârun kemâl-i kudretidür Necâtî Kt 27[264]

Şairlerin mesleki maharetlerini methettiği fahriye dizeleri de gerek devlet büyüklerinin kendilerine ihsanda bulunmaları gayesine dönük bir hatırlatma-ima gerekse salt mesleki meziyetlerini vurgulamak istediklerinde başvurdukları bir ifade gerecidir. Örneğin Bâkî bir gazelinde kendini fenninde noksanı olmayan tabiatı dengeli, akıl mizanı doğru ölçen bir kimse, bir başkasında ise hüner asumanında cihanı süsleyen bir güneş olarak; sanatının pehlivanı, fenninin mümtazı Taşlıcalı Yahyâ ilminin güneşinin cihan için hayat kaynağı olduğunu iddia ettikten sonra kendini sırların batış, hünerin doğuş yeri olarak, Defterdar İsmail Paşa'nın abd-i senageri olan Nâ'ilî kendini cami-i fünun, hünerlerini hikmet layihalarının özü olarak, Nef'î tabiat atıyla meydan okuduğu diğer şairleri davet ettiği bir meydan olarak, Enderunlu Vâsıf hüneri değerli tabiatına hilat giydirilen bab-ı ali olarak değerlendirmektedir.

Bâkîyâ fennünde tutmaz kimse noksânun senün
Hamdüli'llâh tab' mevzûn 'akl mîzânı dürüst Bâkî G 22/6

İltifât eylemezem zerre kadar nâ-dâne
Âsmân-ı hünere mihr-i cihân-ârâyem Bâkî G 315/3

Ol demde şugl-ı devlet ü ikbâl ile hemân
Hâtırdan etme dûr bu 'abd-ı senâgeri

Pâdişâhum minnet ol Mennâna kim Yahyâ kulun
San'atınun pehlevânı fenninün mümtâzıdur Taşlıcalı Yahyâ G 97/7

Cihâna 'ayn-ı hayât oldı 'ilmümüz güneşi

[264] Meslek-hüner kavramları bağlamında din ve devlet büyüklerine dair dikkat çekici başka yakıştırma örnekleri için bakınız:
Şeyhü'lislâm Bostanzâde Mehemmed Efendi: Gül-i bâğ-ı hüner Nev'î K 20/17
Muallimzâde Mahmûd Beg: Fahr ider zâtun ile şimdi senün 'ilm ü hüner Nev'î K 18/ 19
Ali Paşa: Fukaraya dün-ü-gün pîşesi ihsân-u-atâ Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 18/3
Ayas Paşa: Serv-i bâğ-i hüner Fuzûlî K 17/14
Mehemmed Beg: Hümâ-yi evc-i hüner Fuzûlî K 23/10
Veys Beg: Dürc-i dürr-i ma'rifet Fuzûlî K 35/2
Musâhib Paşa: Hüneri kimdür iden çâk bu kadar kendüye mülk Nâbî K 9/45
Mîr Es'ad: Emîr-i 'ilm ü hüner Nâbî K 28/21
Amucezâde Hüseyn Paşa: Pertev-i şem'-i hüner Nâbî K 13/64
Silâhdâr Ali Paşa: Lücce-i 'ilm ü hüner Nâbî K 17/22
Haleb Vâlisi Silâhdâr İbrâhîm Paşa: Nüsha-i fenn-i edeb Nâbî TAR 80/5
Mustafa Paşa: Ki san'at-ı kereme dest-i cûdıdır üstâd Nâbî K 14/16
Rûmeli Kazaskeri 'Aşîr Efendi: Ehl-i hünerin mâye-bahşı Kânî K 31/55
Darbhâne Emîni Yûsuf Aga: Erbâb-ı ma'rifeti kollayan kişi Kânî K 33/42
İbrâhîm Paşa: Hemîşe pîşesi hayrât ile dünyâyı ihyâdır Nedîm Kt 17/6
Sultan II. Mahmûd: Şehenşâh-ı himmet-meslek Enderunlu Vâsıf Kt 53/8
Keçecizâde İzzet Mollâ: Çerâg-ı hüner Leylâ Hanım M 34 Bend 3 B 18
Sivas Müşîri: Ehl-i hünere pîşesi ihsân u 'atâdır Leyla Hanım G 123 B 1

Hemîşe magrib-i esrâr u mâşrık-ı hünerüz Taşlıcalı Yahyâ G 174/4

Ahdinde Nâ'ilî gibi bir câmi'-i fünûn
Kim lübb-ı lâyihât-ı hikemdir hünerleri Nâ'ilî K 20/22-23

Ben ögünmem rahş-ı tab' her kimin çâlâk ise
İşte meydân-ı hüner olsun benimle hem-rikâb Nef'î K 56/50

Zîb-bahş-i mesned-i nazm oldum isti'dâd ile
Geydi tab'ım Bâb-ı 'âlî-i hünerde hil'ati Enderunlu Vâsıf K 20/145

Necâtî şiirlerine nazire söyleyen şairlere seslenerek vezinli ve kafiyeli bir şeyler yazdıktan sonra haddini aşıp da kendisiyle hem-ser olduğu iddiasında bulunmamaları gerektiğini nitekim ayıp ve hüner sözcüklerinin de üç harfli olmak bakımından birbirlerine benzeseler de büyük farklar taşıdığını ifade etmektedir.[265]

Ey benüm şi'rüme nazîre diyen
Çıkma râh-ı edebden eyle hazer

Dime kim üşde vezn ü kâfiyede
Şi'rüm oldı Necâtî'ye hem-ser

Harfi üç olmag ile ikisinün
Bir midür filhakîka 'ayb ü hüner Necâtî Kt 26[266]

---

[265] Meslek-hüner kavramları bağlamında şairlerin kendilerine dair dikkat çekici başka yakıştırmaları için bakınız:
Çün ide ârif-i âgâh önünde 'arz-ı cemâl / Revâ degül ki ola çihre-i hüner mestûr Nev'î K 22/51
Tâ ki makbûlün olup eyleyeler kesb-i revâc / Eylemiş çünki Hudâ tab'unı mi'yâr-ı hüner Nâbî K 9/73
Mahsûs-ı desti perveriş-i mîve-i kemâl / Mihr-i cihân-fürûz-ı hünerdür zamîrümüz Nâbî G 255/6
Gül-fürûşân-ı gülsitân-ı hüner / Hâmenün hûşe-çînidür ekser Nâbî Mes 8 / 143
Tab'ım gibi bir hüner-i bü'l-'aceb olmaz / İhrâz-ı kemâl etmede ser-defter-i 'âlem Nef'î K 24/30
Husûsâ ol hadeng-endâz-ı fikrim ben ki bu fennin / Dahi bir pehlevânı çekmemişdir çekdigim yâyı Nef'î K 28/43
Benim o kûhken-i bî-sütûn-ı ma'nâ kim / Ne san'at işledigim seyr edeydi ger Ferhâd Nef'î K 30/54
Sensin Kelîm-i Tûr-ı suhen 'arza kıl yine / Fir'avn-ı hasmuna yed-i beyzâ-yı san'atı Sâbit K 20/7

[266] 'Ayb kavramı, bir zıtlık ilgisi kurmak maksadıyla hüner ile pek çok kez bir arada kullanılmıştır:
Yürü medh et Şeyhî bu şehin kemâl-i lütfun
Ki gözüne cümle 'aybı kulunun hüner göründü Şeyhî G 180/9

A'dâya hüner 'aybdürür göge çıkarsam
Gice ile gezermiş diyicek ayı kınarlar Necâtî G 155/3

'Aşk 'aybını bilübsen hüner ey zâhid-i gâfil
Hünerin 'aybdır ammâ dedigin 'ayb hünerdir Fuzûlî G 106/4

Bir devirde 'âleme geldik ki 'ayb oldu hüner
Bu vakitde cehli sermâye edenler kâr eder Enderunlu Vâsıf K 27/21

Meslek / hüner vurgulu sözcüklerin irtibatlı kılındığı bir başka kişi kategorisi; somut / gerçek manada bir sevgiliye karşılık gelen ve şairler tarafından genellikle bir şehrin medar-ı iftiharı olarak değerlendirilen çârsû-bâzâr güzelleridir ki bu gerçek güzellerin en çok tavsif edildiği edebî tür şehrengizlerdir. Bu güzeller içinde Edirne'den nazı kendine meslek edinmiş bir semerci, Bağdat'tan Mani'nin nakşını görmesi hâlinde tereddüt etmeksizin meyledeceği Nakkaş Aslan, Edincik'ten çok âşık kanı döken vefasız Kasap Turmuş Bali, İstanbul'dan ay ve güneş çehreli, yüzü bayram saçı Kadir Gecesi Mürekkepçi Receb ve Bursa'dan eziyet mesleğinin üstadı olan ceylan gözlü Takyeci İsmail Beg Çelebi'nin tanıtımı şu şekilde nazmedilmektedir:

Semerci biri illâ pîşe-yi nâz
Yüzüni görenin benzi olur sâz

Nice zâhidlerün zühdi abâsı
Anun pâlânınun olmış palası ZŞ B 76-77

Birinün Arslan'dur nâmı ey yâr
Ana nakkâşlıkdur san'at u kâr

Anı Erjeng Ma'nî görse ey dil
Olurdı bî-gümân nakşına mâ'il EŞ B 118-19

Biri Turmuş Bâli'dür kassâblık san'at ana
Dahı koyunda yaraşur kuzıdur ol bî-vefâ
Câme-i âl ile gördükce ben anı dâ'imâ
Çok büyükce kana girmişsin disem cânâ n'ola
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 29

Biri bir meh-likâ hûrşîd-tâl'at
Mürekkebcilik olmış ana san'at

Recebdür adı alnıdur meh-i bedr
Yüzi 'îd oldı saçı Leyletü'l-Kadr

Beni geçmiş rakîb ol yâra mutlak
Ana yüzi karası kalur ancak TŞ II B 196-98

Ol kişi eydür tenün çün kadri yok
Bî-hünerlikde vü yavlak 'aybı çok MT B 3223

Şi'r ü inşâ hünerin a'lâsı
Ya'ni her ma'rifetin ra'nâsı

Şu'arâ tâli'idir sehmü'l-gayb
Şi're ta'n eylemedir gâyet 'ayb LUT B 296-97

Pîşe-i cevrin olup üstâdı
Takye kapmakdı anun mu'tâdı

Bir nigâh itse o çeşm-i âhû
Çıka âfâka sadâ-yı yâhû

Ne kadarsa o beg oglı begdür
Cevre meyl eylemese pek yegdür BŞ B 179-81

Meslek / hüner menşeli sözcükler, klasik Türk şiirinin esasını teşkil eden aşk sanatının var ettiği kurgu kimlikler olan sevgili, âşık ve rakibe dair anlatılar çerçevesinde de sıklıkla kullanım alanı bulmuştur.[267] Örneğin bu noktada dikkat meslek / hüner kavramlarının sevgili ile irtibatlandırıldığı bazı dizelere çevrildiğinde Cem Sultan'da sevgilinin gözünün benzerleri bulunamayacak derecede naz ilmi tahsil ettiği ya da sihr ilminde üstat olduğu, Necâtî'de onun cellat gamzesinin bir âdemi öldürmek hususunda bin türlü fen bildiği, gözünün ise sermest olup ortalığı kana bulamayı meslek edindiği, Nedîm'de aynı gözlerin Sünbülzâde Vehbî'de doğrudan sevgilinin işve fenninde üstat ya da nev-nüsha olduğu, Bâkî'de âşığın hüsn içinde başı güneş gibi göğe ermiş, fazilet denizi ve irfan madeni olan sevgiliye cihanın üstünü, dertlerin çare bulanı olması, hüner sahibi olması yönünde telkinde bulunduğu vurgulanmaktadır:

Şöyle tahsil eylemişdür nâz 'ilmin gözlerün
Kim bulınmaz anlara bu fende bir enbaz-ı nâz Cem Sultan G 128/4

Olalı 'ilm-i sihr içre gözün sâhirler üstâdı
Hıred eflâke irgürdi gönülden âh ü feryâdı Cem Sultan G 311/1

---

[267] Rakîb gibi ne var 'aklı âlet itdüm ise
Bu 'ışk san'atıdur başa varmaz âletsüz Necâtî G 238/4

'Aşk bir fendir anun müşkili hall olmadı hîç
Çün anun metn-i metînin edemez keşf şürûh Şeyhî G 13/6

Şeyhîye' aşkın eştir hem san'at u hem işdir
Bilmez kalanı
Azırgama dervîşdir gönlün sana vermişdir
Terk etse cânı Şeyhî G 201/5

San'at-i 'aşkı ilettim başa ben ey seng-dil
Kangı taş katı ise dögsün ana baş Kûh-ken Hayâlî G 425/2

San'atıyla haşre dek andırdı kendin Küh-ken
Kâr-ı 'aşkun işte bir onmaduk ırgadı budur Şeyhülislam Yahyâ G 111/3

Bu 'ışk işi yavuz işdür be-gâyet
Belâ-yı 'ışka yokdurur nihâyet CH B 2032

Cellâd-ı gamzelerle dirilmek kolay mıdur
Öldürmege bir âdemi bin dürlü fen bilür Necâtî G 156/2

San'atıdur çeşmünün ser-mest olub kan eylemek
'Âdetidür zülfünün diller perîşân eylemek Necâtî G 315/1

Meclise bîgâneler geldi nice yâd olmasın
Âşıka pek çok cefâya nice mu'tâd olmasın
Şîve fenninde o gözler nice üstâd olmasın
Gamze-i fettân gibi yanında bir üstâdı var Nedîm M 20 Bend 4

Mey iç lebinde görünsün şarâb içinde şarâb
Bu sûzı sîne ile dil kebâb içinde kebâb

Fünûn-ı şîvede nev-nüsha-i letâfetsin
Hatınla mushaf-ı rûyun kitâb içinde kitâb Sünbülzâde Vehbî G 15/1-2

N'ola hûrşîdveş başun göge irdiyse hüsn içre
Ser-efrâz-ı cihân ol çâre-sâz-ı derdmendân ol

Şeref virmez dür ü gevher kemâl olmaz zer ü zîver
Hüner kesb it hüner bahr-i fazîlet kân-ı 'irfan ol Bâkî K 11/8-9

Meslek / hüner kavramının Fuzûlî'de çevresinde dolaşan sonsuz avareyi sanatlı bir şekilde ayaklarından bağlama işiyle uğraşan sevgiliye âşığın kanlı yüzüyle sanat aleti olmak istediği, Nâbî'de sevgilinin bir dershane olan siyah gözünde hikmete benzer bir fenn görüldüğü, Şeyh Gâlib'te gamzesinin fitne fenninde Şeyhülislâm Yahyâ'da kendinin cefa fenninde üstat olması, Fıtnat Hanım'da sevgi ve vefa nüshasını eline almayan sevgilinin fenn-i cefayı Leylâ Hanım'da ağyara arz-ı cemal etme fennini iyi bildiği, Nev'î'de ise dilde bir ibaret olmaktan başka ne olduğu bilinmeyen aşkın bir tarafı olarak sevgiliden / beyden beklenen asıl hünerin vefa ve adalet olduğu ancak onun sanatının ancak hile ve efsane olduğu vurgulanmaktadır:

Yüzümün kan ile kimûhtunu al ettim kim
Âlet-i san'at ola ol büt-i bî-pervâyâ

Ayagın baglamış âvârelerin san'at ile
Yok nihâyet ser-i kûyunda gezen şeydâya Fuzûlî G 244/3-5

Gören hep anda görür fenn-i hikmetü'l-'aynı
Sevâd-ı dîdesinün dershânesin bilürüz Nâbî G 263/2

Ele almış degildir nüsha-i mihr ü vefâyı yâr
O bî-rahme sorarsan Fıtnatâ fenn-i cefâdan sor Fıtnat Hanım G 19/6

Ol fitne-fennin gamze-i sehhârdır üstâd
Hâl ü hat ana kûdek-i mekteb görünür hep Şeyh Gâlib G 23/4

İnsâf odur kim fenn-i cefâda
Yokdur senünle ey gonce bâhis Şeyhülislâm Yahyâ G 34/4

Agyâra yine ‘arz-ı cemâl itdin a kâfir
Ketm eyleme vallâhi o fenden haberim var Leylâ Hanım G 27/5

Güzelün ‘âşıka vefâsı gerek
Beglik âsân hüner ‘adâletdür

Kimseler ‘ışk n’eydügin bilmez
Nev’îyâ dilde bir ‘ibâretdür Nev’î G 88/6-7

Ay elünden ay sipihr-i bî-vefâ cevrün füzûn
San’atün hep hîle vü efsânedür kârun füsûn Nev’î M 3 Bend 4 B 24

Bir isimle “-pîşe” sözcüğünün bir araya gelmesi neticesinde meydana gelen birleşik sıfatlar, din ve devlet büyüklerine dönük methiyelerde olduğu gibi sevgiliden bahsolunan dizelerde de sıklıkla kullanılan birer ifade kalıbıdır ancak devlet ricali övülürken sıralanan vasıflar müspet mahiyette iken sevgiliye atfedilen yakıştırmalar daha çok menfi karakterlidir. Örneğin bir gazelde sevgili nazik olduğu için nazlandığını iddia eden ya da bela çeken âşıklara asla rahmet etmeyen sevgili cefâ-pîşe bir şuh olarak, bir başkasında ah ateşinin ışığını cihana salsa da âşığa kayda almayacağı düşünülen bir cevr-pîşe olarak, bir diğerinde âşığın derdini bilmediğini, kendisini görmediğini iddia eden bir tecâhül-pîşe ya da niyaz ile ram etmenin mümkün olmayacağının anlaşıldığı bir nâz-pîşe olarak ya da vuslat kumaşını gizli mezatla elden çıkarıp âşığı satmaya gelmemesinden yakınılan bir sitem-pîşe olarak tavsif edilebilmektedir:

Didüm ol şûh-ı cefâ-pîşe inen nâzlanur
Nâz ile güldi didi nâzüg olan nâzlanur Necâtî G 109/1

Rahm itmedin ‘uşşâk-ı belâ-keşlere kat’â
Ey şûh-ı cefâ-pîşe yeter zulm ü felâket Leylâ Hanım G 16/2

İtmez Neşâtîyâ eser ol cevr-pîşeye
Salsa cihâna her ne kadar sûz-ı âh tâb Neşâtî G 9/5

Ol tecâhül-pîşe dilber sorsa dirdüm Sâbitâ
Sen bilür misin beni gördün mi bilmem görmedüm Sâbit G 251/6

Olmaz niyâz ile ol büt-i nâz-pîşe râm
Bu bablarda itmesün ehl-i niyâz bahş Sâbit G 46/3

Kâlâ-yı visâli çıkarıp gizli mezâda
Ey şûh-ı sitem-pîşe bizi satmaga gelmez Sünbülzâde Vehbî G 110/5

Aşk sanatı ile meşgul bir başka kurgu kimlik olan merd-pîşe âşık da bu alanda türlü hünerle mücehhezdir. Bunlardan biri aşk fenninde diğer âşıklara ders verebilecek deliliğe ya da cefa ilminde müderrisi olabilecek bir niteliğe sahip olması, bir diğeri eline kadeh aldığında şişebazlık sanatını icra edebilmesi, aşk vadisinde gedalık sanatını ya da Ferhâd'a üstatlık edecek derecede mihnetlik sanatını icra edebilmesi; sevgilinin ağzını ve belinin hayalini meslek edinmesi, zühd ü riya sanatında elinin ve ayağının olmaması, fena şehrinde can nakdi karşılığında dert alma işini uğraş edinmesi, aşk fenninde Kays'ın ve Ferhâd'ın yanında deneyimsiz bir çocuk, birer bî-kâr seviyesinde olması veya aşk sanatını Leylâ vü Mecnûndan, kuhkenlik ilmini Ferhâd'tan, yanmayı pervaneden, figan etmeyi bülbülden talim etmiş olmasıdır:

Fenn-i 'aşkı şöyle tahsîl etmişim mihrinle kim
Devşirip uşşâkı bir gün ders-i âm etsem gerek Ahmed Paşa G 171/3

İlm-i cefâ kitabını ders etmede bu gün
İklîm-i Rûma gelmedi hâlin gibi ferîd Hayâlî G 43/2

Benim müderris-i ilm-i cunûn hanı Mecnûn
Ki ber-murâd ola devrimde istifâde ile Fuzûlî 248/6

Gitmesün sâgar elden ey Bâkî
San'at-ı şîşe-bâza başlayalum Bâkî G 340/5

Ben cünûn-ı vâdî-i 'aşkam gedâlık san'atım
Mûy-ı jûlidem durur başımda tâc-ı devletim Hayâlî G 334/1

Katı' gönlünden figânum taşlara kâr eyledi
San'at-ı mihnetde gel Ferhâda üstâd it beni Necâtî G 631/4

Kem pîşemüz hayâl-i miyân u dehân-ı yâr
Evsâf-ı zülf ü kâmet-i diller kemâlümüz Nev'î G 172/3

Elümden câm düşmez ayagum meyhâneden çıkmaz
Bizüm bu san'at-i zühd ü riyâda dest ü pâmuz yok Nev'î G 229/4

'Aceb mi şehr-i fenâ içre olsa şöhretümüz
Bu nakd-i cân ile derd almag oldı san'atımuz Taşlıcalı Yahyâ G 183/1

Düketdüm yaşumı derdünle şeyh-i fenn-i 'aşk oldum

Yanumda Kays-ı şeydâ bî-haber bir tıfl-ı ebceddür Şeyhülislâm Yahyâ G 119/4

Anmâ Mecnûn ile Ferhâd'ı bu fenni bilene
Gel kıyâs itme bizi bir iki bî-kârlara Şeyhülislâm Yahyâ G 376/3

Ders-i 'aşkı eyledim Mecnûn ile Leylâ'dan ahz
Kûhkenlik 'ilmini Ferhâd-ı bî-pervâdan ahz

Yanmagı pervâneden kıldım ta'allüm tâ seher
Nâle vü efgânı ammâ bülbül-i şeydâdan ahz Leylâ Hanım G 24/1-2

Şeyh Gâlib Divanı'nda âşığın mesleğini gönül alan sevgilinin ağzını, ateş yanağının üzerine düşen kâkülünü düşünmek, zülfünün fikriyle perişan olmak ve üstatlık derecesinde endişe fenniyle uğraşmaktır:

Dâimâ fikr-i dehân-ı dil-rübâdır pîşemiz
Manî-i nâ-güfteye dil-dânedir endîşemiz

Vasf-ı zülf ü turre-i âteş-ruhândır pîşemiz
Manî-i pîçîdeye pîçîdedir endîşemiz Şeyh Gâlib G 113/1-2

Fikr-i zülfünle perîşânlıktır ey meh pîşemiz
Gayri sevdâya tolaşmaz rîşe-i endîşemiz Şeyh Gâlib G 114/1

Es'adâ manî-i nev-tıfl-ı nev-âmûz bize
Fenn-i endîşede üstâd ki derler o biziz Şeyh Gâlib G 122/5

Cemşîd ü Hûrşîd'te ilmi kendisine meslek edinmiş olan Cemşîd, Hûrşîd'e seslenirken ona duyduğu aşkın canına pişe olduğunu vurgulamakta aynı zamanda mesnevinin muhtelif dizelerinde âşıklığın mütebessim olamayacağı zira âşıklıkta dert ve gamın meslek edinileceği belirtilmektedir:

Eli bahr-ıdı hem kân sehâda
Zamîri âfitâb-ıdı ziyâda

Hüner olmışdı vü 'ilm ana pîşe
Hüner ehliyle otururdı hemîşe CH B 450-51

Murâdum seni görmekdür hemîşe
Senün 'ışkundurur cânuma pîşe CH B 3059

Belâ vü derd 'âşık pîşesidür
Gam u gussa hemîşe endîşesidür CH B 1720

Gerek 'âşık olan gam-gîn hemîşe
Ne 'ışk ol ki ide handanlıgı pîşe CH B 2058

Sevgilinin bir bakışı üzerine hünerlerini göstererek dikkat çekmek isteyen âşıklar için muhabbet uğruna baş vermek hünerden dahi sayılmamaktadır. Nitekim âşıkların hüner kazanması sevgilinin dudağı için canlarını vermekle gerçekleşmektedir:

‘Aşk ehline ol mâh Fuzûlî nazar etmiş
Sen hem özünü göster eger bir hünerin var Fuzûlî G 76/7

Cânlar fidâ mahabbet-i cânâne ser degül
Erbâb-ı ‘aşka terk-i ser itmek hüner degül Bâkî G 290/1

Hüner lebüne müsellem ki ölü diri kılur
Ben ana virmeg ile cânumı hünerlenürem Kadı Burhâneddin G 1166/9

Âşık her ne kadar türlü hünerlerle donanmışsa da zaman zaman, riyazet ya da kanaat, hangi sanata meylederse etsin ıstırap çekmekte ya da daha özelde her işin üstadı olan gönlü aşk işinin müşküllüğü karşısında acze düşebilmektedir:

Yakamı pençe-i tahvif-i reh-i şer’ tutar
Dâmen-i ma’rifet-i ehl-i riyâzet tutsam

Jeng-i iflas tutar âyine-i râhatımı
Terk-i hükkâm kılıp künc-i kanâ’at tutsam

Hiç ‘âlemde bulunmaz eser-i râhat-i dil
Olurum muztaribü’l-hâl ne san’at tutsam Fuzûlî Kt 29

Firâkın odunu gördükçe mûm tek eridi
Sebât ü sabrda pûlâd gördügün gönlüm

Getirdi ‘acz görüp aşk müşkül oldugunu
Kamu hünerlerin üstâd gördügün gönlüm Fuzûlî G 203/4-5

Meslek ve hüner manalı sözcüklerin din ve devlet adamı, çârsû-bâzâr sakini ya da sevgili-âşık gibi kişi ve kişilikler üzerinden oluşturulan bağlamlarda kullanımından başka dinî, tasavvufî, felsefi ya da toplumsal meseleler etrafında nazma çekilen fikir temelli dizelerde de sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Örneğin bu tür söylemlerden birinin odağında hünerin hakikatte ne olduğu sorusunun muhtelif cevapları yer almaktadır:

a) Necâtî sarhoş olduğundan zahid onunla dost olmaz. Nitekim bir ere bir hüner yeter derler… Dünyada her ne varsa onun ardında bir hüner vardır. Sanılmasın ki yapılan

güzel iş malın üstünü temizlemektir… Avam hüner nedir bilmez. Asıl hüner onu avama satmaktır. Nitekim tülbendin incesini kim seçer? Gerçek maharet onu güzelce sarmaktır:

Necâtî ser-hôş olur zâhid olımaz yârân
Meseldürür ki ere bir hüner yiter dirler Necâtî G 190/6

Dünyâda her ne var ise terkindedür hüner
Sanma ki mâl üstüne kef geçmedür kemal Necâtî G 333/4

Ne bilürler hüner nedür bu ‘avâm
Hüner anı ‘avâma satmakdur

Kim seçer incesini dülbendün
Lutf anı ögetçe sarmakdur Necâtî Kt 28

b) Muhabbetin amacının Kays ya da Vamık gibi olmak olduğunu sanmayın. Hüner özel bir ruh hâliyle sevgilinin vuslatına lâyık olmaktır. Güzellik Şîrîn ile Leylâ’dan sonra tamamlandı sanma. Daha birçok Leylâ bulunur ancak asıl yiğitlik âşık olmaktadır. Mansûr’u idam edip toprağını berbat ettiler ama hüner akran içinde her yönden üstün olmaktır:

Mahabbetden garaz sanman ki Kays u Vâmık olmakdur
Hüner bir hâlet ile vasl-ı yâre lâyık olmakdur

Tamâm oldı güzellik sanma Şîrîn ile Leylâ’da
Niçe Leylâ bulunur erlik ammâ ‘âşık olmakdur

Çeküp Mansûr’u dâra itdiler hâkîsterin ber-bâd
Hüner akran içinde her cihetden fâ’ik olmakdur Nev’î G 86/1-3

c) Hünerin kadrini yine ehli bilir yoksa bilgisiz o payeye uygun değildir. Dünyada bahtiyar olmak hüner değildir. Hüner bir gönül ehline himmet sarf etmektir. Hüner, viran olmuş bir gönlü tamir etmektir yoksa insanlık, kubbe nakşetmek değildir. Hüner, köprü gibi ağırlıklara dayanmaktır yoksa mihrabın üzerinde tak olmak değildir ve maalesef asrın çocuklarının itikadında hüner, dostluk bahçelerine nifakın pis suyunu saçmaktır. Kemal ve hünerin özel olması gerekir yoksa şekil, bir şeyin dış görünüşünün ilimde ve hünerde bir önemi yoktur… Hünerin kadri kalemden bilinir. Onun mekânı vezirlerin parmağıdır ve o marifetin menbaıdır:

Yine kadr-i hüneri ehli bilür ey Nâbî
Yohsa nâdâna ne şâyestedür öyle pâye Nâbî K 23/12

Felekde kâmver olmak hüner degül Nâbî
Hüner bir ehl-i dile sarf-ı himmet itmekdür Nâbî G 235/5

Hüner bir hâtır-ı virânı ta'mîr itmedür yohsa
Degüldür âdemiyyet nakş-perdâz-ı revâk olmak

Hüner mânend-i pül bâre tahammül itmedür yohsa
Degüldür çok hüner bâlâ-yı mihrâb üzre tâk olmak

Hünerdür Nâbîyâ ebnâ-yı 'asrun i'tikâdında
Riyâz-ı ülfete çirk-âbe-efşân-ı nifâk olmak Nâbî G 386/3, 5 ve 6

Zâtî gerek kemâl ü hüner yohsa Nâbiyâ
'İlm ü hünerde medhali yokdur kıyâfetün Nâbî G 430/10

Menba'-ı ma'rifet olmakla ser-â-pây-ı kalem
Olur engüşt-i mülûk ü vüzerâ cây-ı kalem

Hüner ü ma'rifetün kadrini andan bil kim
Sîm olur sâkîn-i cennet gibi me'vâ-yı kalem Nâbî G 513/1-2

ç) Hüner, mahallinde Hakk kelamının lutfunu bilmektir ki gönül ehlinin izan ölçüsü gerçekte budur:

Hüner lutf-ı kelâm-ı hakkı bilmekdir mahallinde
Hakîkatde budur ehl-i dilin mi'yâr iz'ânı Nef'î K 12/45

d) Hüner, zulüm zehrine karşı lutuf balı vermek gibi zehir değil panzehir olmaktır:

Semm-i âzâra idüp şehd-i nevâzişle 'ivâz
Hüner oldur sana zehr olma sen tiryâk ol Sâbit G 239/4

e) Sözümüzü hakir görme ki söz âdeta bir cevherdir. Gönül yap zira gönül yapmak hünerdir:

Sözümüz sıma lutf it söz güherdür
Gönül yap kim gönül yapmak hünerdür (Levend, 1958: 123)

f) Bilgisize utanarak hünerler ve faziletlerini arz edip ihsan ummak açık bir zulümdür. Kısacası sen ondan ne alacağını bilirsin ancak o senden aldığının güzel ya da kötü olduğunu bilmez. Görüldüğü üzere hüner satıp ihsan almak bir tür takastır ama cahiller çocuk gibi olduklarından şeriat onunla yapılan takası sahih görmemektedir:

Eyleyip nâ-dâne arz-i fazl ü izhâr-i hüner
Şerm-sâr etmek ‘atâ ummak nedir zulm-i sarîh

Sen bilirsin mücmelen andan ne alırsın velî
Bilmez ol kim aldığı senden hasendir yâ kabîh

Zâhiren satmak hüner almak ‘atâ bir bey’dir
Tıfldır nâdân buyurmaz şer anun bey’in sahîh Fuzûlî Kt 6

g) Hüner, bir kişinin sultanken dervişliği tercih etmesidir. Kâinat içinde askerlik etmek bize zarar vermez. Değme sultanın emrine ram olmayız ama Osmanoğlunun adıyla kulu kurbanıyız:

Bir kişi sultân iken dervîş olmakdur hüner
Kâyinât içre sipâhîlik bize virmez zarar

Hükmine râm olmazuz biz degme sultân oglınun
Kulıyuz kurbânıyuz adıyla ‘Osmânoglınun Taşlıcalı Yahyâ M 11 Bend 4 B 4-5

ğ) Hüner cevheri namın kalıcı olmasını sağlar. Marifet elbette insanı cihanda anılan kimselerden eder. Dillerde Hatem’in şöhretinin kalmasına şaşılmamalıdır. İlim ve hüner cihanda şerefin esasıdır ki çiçekler için renk, koku, süs ve şandır:

İbkâ-yı nâma bâis olur cevher-i hüner
Elbet cihânda ma’rifet insânı andırır Enderunlu Vâsıf G 48/5

Olur cihânda ‘ilm ü hüner mâye-i şeref
Bak reng ü bûy zînet ü şândır çiçeklere Enderunlu Vâsıf G 119/3

h) Hünersiz kişi yemişsiz ağaçtır ve dahi onların işi rast gitmez. Deve dikeni gibi yemişsizdir ve gölgesi dibindedir. Ne kendine ne başkalarına faydası vardır; ne öğüde ne buyruğa baş koyar… Elin erdiğince hüner kazanmaya bak. Hüner, kişi için tükenmez bir cevherdir. Hünerli kişiler bağışlayıcı olurken hünersizler hata bulmaya meyillidirler. Hünerli birçok yerde can kurtarır. Hünersiz yüzünü buruşturur âdeta can verir… Merd-i hakîm Sokrat demiştir ki bir kişi için hüner sahibi olmak gibi bir talih yoktur. Daima fikir gözünü açık tut, ömrünü hünerini artırarak geçir… İster büyük ister küçük olsun her kişi iyi olmak istiyorsa hüner öğrenmelidir zira kişi serverliği ve dostları üzerinde ululuğu hünerden bulur. Eğer kişi; hünerle tazelik ve selamet bulur, ömrünü hüner yolunda sarf ederse şüphesiz bütün yoldaşlarından yeğ olacaktır. Kişi

her ne hüner kazanırsa kazansın hüner cevherine sefer etmekten vazgeçmemelidir… Hünerler arasında insanoğlu için üstün olan, insanlığın alameti olan konuşma yeteneğidir ki insanı diğer canlılar üzerinde egemen kılan bu meziyetidir:

Yimişsüz agaçdur hünersüz kişi
Hünersüz kişilerün onmaz işi

Mugaylân agacı gibidür hemân
Yimiş yog u gölge dibidür hemân

Ne kendüye assı ider n(e) ayruga
Ne öğüde baş kor ne hod buyruga
…
Elün irdügince kazangıl hüner
Hünerdür kişiye dükenmez güher

Hünerlü kişiler ‘atâcı olur
Hünersüz olanlar hatâcı olur

Hünerlü niçe yirde cân kurtarur
Hünersüz virür cân yüzin burtarur
…
Dimişdür ki Sokrat o merd-i hakîm
Zamânında ol idi ferd-i hakîm

Hüner kûtı gibi bulımaya er
Yavuz hûdan olmaya düşmen beter

Şu hâl ile olgıl ki bir lahzacuk
Fikir gözini yummagıl ko açuk

Hüner artmadın koma ‘ömri geçe
Melâmet tozun yüzüne saça
…
Uluya kiçiye gerekdür gerek
Hüner ögrene kim ola yigrek

Hünerden bulur kişi serverligi
Yârenleri üstine mih-terligi

Eger sen hünerle beşâşet bulup
Hünerlülügünden selâmet bulup

Hüner yolına ‘ömri sarf idesin
Sa’âdetlülere uyup gidesin

Tîz ola ki yoldaşlarundan kamu
Yig olasın itme gümânı ‘amû

Dahi her ne denlü kazansan hüner

Hüner gevherine yine kıl sefer
…
Hünerlerün içinde bih-ter olan
Hünerlüler anunla mih-ter olan

Nedür ol hüner nutk-ı âdemdürür
Ki insân o nutkıla a'lemdürür

Bu nutk oldı insânı tafsîl iden
Kamu canlular üzre tafdîl iden MUR B 2979-81, 3003-05, 3113-16, 3129-34 ve 3301-03

ı) (Cemşîd'in) eli cömertlikte deniz ve madendi. Gönlü parlaklıkta güneşti. İlim onun hüneri olmuştu ve daima hüner ehliyle beraberdi. Nitekim hüner, kişi ile ki özellikle bir serdarsa ahbap olmalıdır. Hünersiz kişi herkesten değersizdir, diri görünse de mana da ölüdür:

Eli bahr-ıdı hem kân sehâda
Zamîri âfitâb-ıdı ziyâda

Hüner olmışdı vü 'ilm ana pîşe
Hüner ehliyle otururdı hemîşe

Hüner gerek gişide yâr ola
'Alât-tahsîs kim serdâr ola

Hünersüz gişi kamudan aludur
Diri sûretde ma'nîde ölüdür CH B 450-53

i) Marifet kendini bilmektir, kendi hâlini bilmemek ise günahtır. Her kim ki kendini hakkıyla bilir aynı zamanda Hakk'ı kendi özünde bulmuştur. Şimdi hünerin ne olduğunu dinle, hünerden kastedilenin ne kastedildiğini bil. Öncelikle ilimde tamlığı ifade eder. Hüner sahibi kimse bir soruya bin cevap vermeye hazırdır, zorlukları çözmekte kudret sahibidir. İkinci olarak dediklerini, verdiği öğütleri evvela kendi uyguluyor olmaktır. Üçüncü olarak ise kanaatkârlık ve şükür sahipliğidir:

Kendüzin bilmekdür âhir ma'rifet
Kendü hâlin bilmemekdür ma'siyet

Her ki bildi kendüyi bildi Hak'ı
Kündüzinde ol kişi buldı Hak'ı
…
Dinle imdi ol hüner niçe-y-imiş
Kim bilesin bunda maksûd ne-y-imiş

Evvel oldur kim ola ‘ilmi tamâm
‘İlm içinde ma’lum ola her makâm

Bir suvâle bin cevâb hâzır ola
Müşkili hall itmege kâdir ola

Hem ikinçi didügin işleye ol
Didügin dutmak olur key dogru yol

Didügin kendü duta evvel kadem
Hâlini irdeyüdura dem-be-dem

Hem üçinçi kâni’ ola dünyâya
Ne ki hak virdi-y-ise şükr eyleye

Kim kanâ’at key ulu genc-hânedür
Hîç dükenmez harc idüp dürdânedür GAR B 1035-36 ve 1744-50

Fikir temelli olmak üzere meslek / hüner kavramlarına değinen dikkat çekici birkaç farklı bağlam birliğine daha işaret edilecek olunursa:

a) Akıllılık daima ilim âlemi içinde yol alır ve bu yüzden şiir fenninin üslubundan elbette habersizdir. Nitekim şiir zevki gerçekte bambaşka bir âlemdir. Bu âlemlerden ikisini birden ele geçirmekse gayet zordur:

Hıred-mendî ki dâ’im ‘âlem-i ‘ilm içre seyr eyler
Esâlib-i fünûn-i şi’rden elbette gâfildir

Mezâk-i şi’r hem bir özge ‘âlemdir hakîkatte
İki ‘âlem müsehhâr eylemek gâyette müşkildir Fuzûlî Kt 1

b) Bir sanat edinerek hâline düzen ver. Artık ne makam ne hizmet ne ihtişamı gözet. Başkalarından bir şeyler bekleyen olma. Devamlı kendi kendinin efendisi ol… Ey ahmak! Aklın ince sanata ermezse taze leblebi satmak da mı yasak. Memurluğu meslek edinip zamanın düşkünlerinden olma zira zamanın alçakları seni ekmeğe muhtaç eder:

Bir san’at ittihâz ile vir hâlüne nizâm
Artık ne mansûb iste ne hıdmet ne ihtişâm

Olma ecîr-i müşterek-i halk hâs u ‘âm
Yek başuna efendi aga ol ‘ale’d-devâm

…
İrmezse ‘aklun ince san’ata ey gabî
Satmak da mümteni’ mi ‘aceb tâze leblebi
…
Me’mûr olup gedâ-yı zamân olma zinhâr
Muhtâc-ı nân ider seni dûnân-ı rüzgâr Yenişehirli Avni M 12 Bend 15 ve Bend 23

c) Şeytan gibi her gün bir iki yeni yalan bulup halkın parasını al. Ününden dolayı daha sonra duyulduğunda korkmuyorsan bu yalan sanatına yelten:

Şeytân gibi her gün bir iki tâze yalan yap
Halkun parasın kap
Korkmazsan eger sonra duyuldukda ününden
Bu san’ata yelten Enderunlu Vâsıf G 141/2

ç) İşin zühd ise melamet ehlini küçümseme. Bu pazarın içine gir ve oradaki her üstattan bir sanat öğren. Fena ehlinin ayağının toprağına talip ol ve eğer aklın başındaysa gel, himmet metaı al. Ey Hayâlî bahar mevsimidir, gönül alıcılarla saf şarap içmek için pir-i mugandan biat al:

Zühd kârunsa melâmet ehlini ‘ayb eyleme
Gir bu bâzâr içre her üstâddan bir san’at al

Tâlib ol ehl-i fenânın ayagı topragına
Var ise başında aklın gel metâ-ı himmet al

Ey Hayâlî dilrübâlarla mey-i nâb içmege
Nevbehâr eyyâmıdır pîr-i mugândan bey’at al Hayâlî G 318/3-5

d) Ayrılık ve kavuşma meselesi bir bütündür. Hikmet fenninde üslupların aykırılığı olmaz:

Cümle bir kâ’idedür mes’ele-i hicr ü visâl
Fenn-i hikmetde münâfât-ı esâlib olmaz Nâbî G 257/5

e) Önemli olan falan oğlu falan olmak değil marifet kazanarak Âdem gibi tek bir insan olabilmektir:

Nev’iyâ lâzım degül olmak fülân ibni fülân
Ma’rifet kesbiyle tek bir âdem ol adam gibi Nev’î G 476/5

f) Vücut sekiz kapısı olan bir şehirdir. İnsaoğlunun yaşamının her devresinde hükümdarı akıl olan şehrin bir bölgesi hareketliliğin arttığı, kervanların girip çıktığı

bir hâl alır ki bu kapılardan yedincisi olan el de birçok dad u sitedin yapıldığı, içinde cümle sanatların nakş u renginin göründüğü ve hünerlerin tamamının içinden geçtiği bir kapıdır. Bu sanatların elde işlemesini sağlayan unsur ise akıldır:

Ol yidinçi kapu eldür kim dutar
Bir işid andan niçe işler biter

İşlenür dâd u sited ol kapuda
Niçeler durmışdur anda tapuda

Ne çıka kim ben alam dip intizâr
Niçe müflis baglar anda kârubâr

Nâgüzîrdür kâruvân andan geçer
Gizlü nakdin gösterür andan geçer

Görnür anda cümle san'at nakş u renk
Kabz u bast u kahr u lutf u sulhu cenk

Bu hünerler kamusı andan geçer
Gözden iner gönüle cândan geçer

Hem 'akıldan otrur anda bir kişi
Zabta getren ol-durur her bir işi

'Akl eli olmaz-ısa anda bile
Baglanur ol yolı iş gelmez ele

Pes 'akıldur elde san'at işleden
'Akl-ıladur hem gelen ü hem giden GAR B 7041-49

g) Ey aziz! Canın gıdası marifettir ve kişi marifetten hileyi temizlemelidir:

Cân gıdâsı ma'rifetdür iy 'azîz
Ma'rifetden mekri eylegil temîz MT 4338

ğ) Bu rütbe bana sabrımdan dolayı verildi zira sabrı sanat eden murada erer:

Bana sabr-ıla virildi bu rütbet
Murâda irer iden sabrı san'at CH B 651

h) Daima iyiliksever olmayı düşün zira cömertlik gibi ideal bir meslek yoktur:

Kıl cüvân-merdligi endîşe

Hîç semâhat gibi olmaz pîşe SE B 2318

ı) Her kişi sanatında kâmil olmalı. İnsana hikmet, hakîme dil gerek:

San'atında her kişi kâmil gerek
Âdeme hikmet hakîme dil gerek DM B 664

i) Babanın, dedenin hüneri ırsi olarak çocuğa geçmez. Asil evladın babası ilmidir. İlim ve irfan bir yücelme sebebidir. Âlim olmak büyük bir talihtir:

İrs olur mı eb ü ceddin hüneri
'İlmidir necl-i aslin pederi

'İlm ü 'irfan sebeb-i rif'atdir
'Âlim olmak ne büyük devletdir LUT B 43-44

Meslek / hüner kavramları bağlamında nazma çekilen fikir temelli şiir dizelerinden birçoğunda bazı zihin yapılarının, meslektaşların ya da birtakım toplumsal meselelerin bir eleştiri süzgecinden geçirildiği görülmektedir. Örneğin klasik Türk şiirinde bu minvalde kurgulanan dizelerden bir bölüğü, sofu-zahid-vaiz-imam-fakih gibi isimlerle anılıp dinin özüne vakıf olamamış kimliklerin tenkidi üzerinedir:

a) Vaizin men ettiği sevgilinin ayva tüyleri ve benidir. Bil ki o marifet sahibi olmadığından noktanın önemini bilmez:

Vâ'izin men ettigi yârın çü hatt u hâlidir
Bil ki ol bir nokta bilmez ma'rifetten hâlidir Ahmed Paşa G 49/12

b) Ey zahid, mey dediğimde sakın şarabı anlama. Hüner, muğlak sözden mananın sırlarını kavramaktır:

Sakın mey dirsem ey zâhid mey-i engûrı fehm itme
Hüner esrâr-ı ma'nâ anlamakdur lafz-ı muglakdan Bâkî G 366/4

c) Medrese fakihi aşkı inkâr eder zira aşk ilminin cahil olmak gibi bir özrü vardır:

Fakîh-i medrese ma'zûrdur inkâr-i 'aşk etse
Yok özge 'ilmine inkârımız bu 'ilme câhildir Fuzûlî G 100/6

ç) Şehrin sofusu kötülüklerin anasını, içkiyi sevmeyip Şeytan'a fitne fenninin yollarını öğretti:

Sûfî-i şehr sevmeyip ümm-ül-habâ'isi
Ögretdi fenn-i fitnede Şeytâna yolların Hayâlî G 396/4

d) Riyayı meslek edinmiş zahidlerin dua ve nafile namazlarındaki yüzlerce ikiyüzlülüğü ve gizli zünnar ipliğini gör:

Gör sübha-i zühhâd-ı riyâ-pîşeyi k'anda
Sâlusî-i sad rişte-i zünnâr nühüfte Neşâtî G 109/4

e) Asla zahid metaına güvenme, fesatlığı meslek edinenlerin yollarına düşme:

Olma metâ'-ı zâhide magrûr zinhâr
Düşme fesâd-pîşelerin eser-i râhına Kânî G 152/2

Meslek / hüner kavramları bağlamında sosyal eleştiri mahiyetindeki dizelere bakıldığında akla ilk gelen isimlerden biri Nâbî'dir. Ona göre devrinde hüner o derece az rağbet görmektedir ki derbeder bir şekilde köy köy gezip kendisine bir müşteri aramaktadır. Hüner cevherlerinin bulunduğu kutuyu açmaya gerek yoktur zira içinde bulunulan çarşıda marifete müşteri bulunamamaktadır. Meclislerin ahalisi mangır kuşuna (paradaki kuşlara) döndüğünden Hüma yapılı zavallı hüner kuşunun rağbeti de kalmamıştır:

Hüner ol mertebe kâsid ki gezüp kûy-be-kûy
Der-be-der köhne semer gibi harîdârın arar Nâbî G 158/4

Cevâhir-i hünerün dürcin açma ey Nâbî
Bu çârsûda harîdâr-ı ma'rifet yokdur Nâbî G 185/5

Mangır kuşına dönmiş ahâlî-i mecâlis
Bî-çâre Hümâ-yı hünerün ragbeti gitmiş Nâbî G 359/5

Meslek-hüner kavramları çerçevesinde nazma çekilen sosyal eleştiri mahiyetindeki dizelerden birinde şair cihanın faziletlerinin kıymetini vermediğinden, hüner sermayesinin pazar bulmadığından; bir başkasında hâli acayip olan âlemin hüner addedip cimriye ganimetli cömerte ise eli tutuk demesinden, diğer bir örnekte ise marifet kumaşının içinde yaşanılan diyarda kıymetinin bilinmemesinden yakınmaktadır:

Cihân fazâ'ilümün virmedin dahi kadrin
Bizâ'at-i hünerüm bulmadın dahi bâzâr Tâcizâde K 28/92

Hüner addeyleyip cânâ 'acebdir 'âlemin hâli
Le'îme mugtenem derler kerîme muhfezel derler Nef'î G 43/4

Benden nasihat ister isen kalk Sâbitâ

Kâlâ-yı ma’rifet bilinür bir diyâra düş Sâbit G 168/5

Meslek-hüner kavramları etrafında nazma çekilmiş fikir temelli dizelerde sıklıkla söz konusu edilen bir başka eleştiri başlığı meslektaş tenkididir. Bu bağlamda yapılandırılan dizelerden birinde mana meydanında kılıcı bırakıp korku zırhının ardına gizlenen, sohbetlerinin niteliği insanı hara çeviren haset ehli müteşairler ele alınıp onların kıskançlıkları ve besledikleri hasetin hünerin itibarını artırdığının altı çizilmiştir, bir başkasında fahriye içerikli bir bakışla kendisini hünerin yüce âleminde konuşlandıran şair, bir tecahül-i arif örneğiyle acaba haset dostlar sadece şairler bahçesine mi özgü sorusunu sorar, diğer bir fahriye dizesinde ise şair, hüneri insanların ağızlarında hatmedilirken hacegân (hocalar) saflarında yer bulamadığı serzenişinde bulunur:

Ammâ yine bir söz ne kadar nâzik olursa
Dahli ana erbâb-ı hased ol kadar eyler

Üstâd olıcak sözde hasedden kaçılır mı
Zîrâ hüneri reşk ü hased mu’teber eyler

Yetmez mi bu devlet ki bana reşk ede dâ’im
Bir tâ’ife kim da’vî-i fazl u hüner eyler

Zu’mu o kadar her birinin sözde ki gûyâ
Endîşesi tagyîr-i kazâ vü kader eyler

Ammâ giricek ma’reke-i ma’nîye evvel
Şemşîri kor endîşe-i zırh u siper eyler

Nutk ile Mesîhâ geçinir ammâ
Hâsiyyet-i sohbetleri insanı har eyler Nef’î K 11/46-50

Gâlib bilemem ‘âlem-i bâlâ-yı hünerden
Yarân-ı hased gülşen-i eş’âre mi mahsûs Şeyh Gâlib G 142/7

Hatm-ı efvâh-ı nas iken hünerüm
Olmadı saff-ı hâcegânda yirüm Nâbî M 8/162

Meslek-hüner kavramları bağlamında nazma çekilen fikir temelli dizelerin bir başka alt başlığı dinî-tasavvufi söylemlerdir. Örneğin Fuzûlî bir tevhid dizesinde Allah’ın sanat eserlerine bakıp gözyaşı dökmek için gülşen yaygısının üzerinden geçtiğini, bir kaside nesibinde sun’-ı Hakk’ın yok iken âlemi peyda ettiğini; Tokatlı Kânî kendini bilen akıllılara kimsenin rehber olamayacağını nitekim fütüvveti meslek edinenlerin fetvaya ihtiyaç duymayacağını; Ahmedi Cemşîd ü Hûrşîd’in münacat-dua

faslında insanoğlunun mesleğinin cürm ile isyan ve hata olduğunu, Nev'îzâde Atâyî Sohbetül-Ebkâr'da fütüvvet ehlinin mesleğinin Cennet-i Ala'ya doğru olduğunu ifade ederken meslek-hüner kavramlarını dinî-tasavvufi bir perspektifte değerlendirmektedirler:

Bisât-i gül-şene dün eyledim güzer ki dem'î
Kılam nezâre-i âsâr-i san'at-i Mevlâ Fuzûlî K 1/38

Sun'-i Hak kim yok iken 'âlemi etmiş peydâ
Andan almış eser-i nazm nizâmın eşyâ Fuzûlî K 20/1

Hıred-i horde-şinâsa olamaz kes rehber
Hîç muhtâc mı fetvâya fütüvvet-pîşe Kânî G 168/4

Bize pîşedurur cürm-ile 'isyân
Sana 'âdetdurur 'afv-ıla gufrân

Hatâdurur bizüm işümüz ü sehv
Kamusın lutfun-ıla eylegil 'afv CH B 8-10

Meslek-i ehl-i fütüvvet oldur
Cennet-i 'âlîye togru yoldur SE B 1811[268]

4.2.2.2.3.1.2. Üstat

Bir mesleği / hüneri bihakkın icra eden kimseler için kullanılan ve usta, hâzık, uz, pîr, mâhir, hüner-mend, hüner-ver, hüner-dâr, hüner-kâr, hüner-pîşe erbab-ı hüner,

[268] Klasik Türk şiiri dizelerinde muadilleri ile beraber meslek-hüner kavramlarının kullanımına dair daha birçok ifade biçimi ile karşılaşmak mümkündür. Örneğin sadece Taşlıcalı Yahyâ Divanı'nda dahi, ele alınan dizeler haricinde Kanuni için eflâke tîğ-ı hüner asan; ser-çeşme-i hüner, matlâ'-ı hüner (K 7/36 ile K 25/25 ve 33) ya da Şeyhülislam İbn-i Kemal için melîk-i mülk-i hüner (K 18/19) tabirinin kullanılması, bunun dışında san'at-ı cehl (G 176/1), mâşrık-ı hüner (G 174/4), ma'rifet ırmagı (G 99/4 ve G 202/2), ma'rifet meyvesi (G 273/2), ma'rifet kapısı (G 284/5), ma'rifet deryâsı (G 354/5), ma'rifet elbisesi (G 504/7) gibi birçok anlam aktarması ile karşılaşmak mümkündür. İncelenen metinlerde bu minvalde karşılaşılan ifade kalıplarından birkaçı şu şekilde sıralanabilir:
Gazel-i âbdâr: ma'rifet fidanının tâze meyvesi
Bâkî: fenn-i 'aşkın üstâdı
Şairler: hüner güreşçileri
III. Selim: hüner denizi
Nedîm: pür-hüner
Ehl-i hirfet: hemân san'atları mihr ü muhabbet
Sevgili: 'işve hünerinde üstâd veya fenn-i 'işvede mâhir
Âşık: güzel sevme sanatçısı
Genel manada bazı meslek / hüner tabirleri: meydân-ı hüner, yemm-i bi-ka'r-ı hüner, üstâd-ı hüner-pîşe, bâzâr-ı hüner, metâ'-ı fazl u hüner, meslek-i rızâ, mülk-i ma'rifet, gavvâs-i bahr-i ma'rifet, metâ'-ı hüner, kumâş-ı ma'rifet, ehl-i diller pîşesi, ehl-i sanayi, 'arz-ı hüner etmek, fenn-i zarâfet, fenn-i 'aşk, fenn-i istignâ, kâlâ-ı ma'rifet, güher-i ma'rifet, mi'mâr-ı hüner, san'at-ı taktîr, fenn-i kerem, şiir fenni, mîve-i ma'rifet ü fazl u hüner, gevher-i ma'rifet, fenn-i hüsn, san'at-ı mihr ü vefâ, mihr-i hüner, nihâl-i ma'rifet, fenn-i suhen, san'at-ı rezm, çemen-i ma'rifet, metâ'-ı ma'rifet, mahabbet sanatı, fünûn-ı fazl ü hüner, fenn-i belâgat, nigeh-dûz-ı hüner, kûh-ı vâlâ-yı hüner, iksîr-i hüner, nev-bahâr-ı hüner, kilk-i hüner, mısr-i hüner, hüner sikkesi, fenn-i hüsn, kâr-gâh-i san'at…

ehl-i hüner, ehl-i sanat, ashab-ı maharet, ehl-i sûk, ehl-i sanat, marifet ehli, ehl-i hibre gibi adlarla da anılabilen üstat kavramının klasik Türk şiiri dizelerindeki kullanımına bakıldığında daha çok hüner sahibi olmak, hünerli ile olmak ya da hünerliye sahip olmakla ilgili medh ya da fahr içerikli bilgi, dilek ve telkinler barındıran, sanatında mahir olmanın belirtileri, gerekleri ve kazandırdıkları ve sevgili-âşık ilişkileri üzerinde duran bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Örneğin üstat kavramının işlek kullanım kanallarından biri olan medh-dua dizelerinden birinde cinaslı ve leff ü neşrli bir söylemle hükümdarın / Kâbenin arka çıkmasının hüner sahiplerine / mihraba kazandırdıkları dile getirilmekte, bir diğerinde Nasuh Paşa zamanında hüner ehlinin alçak feleğin hayret edeceği ölçüde yüceldiği bilgisi verilmekte, diğer bir örnekte Seydizâde Mehmed Paşa olmasa kerem kıtlığı çekilen o dönemde ehl-i hünerin çoktan felaket yolunu tutmuş olacağı belirtilmekte, bir başkasında III. Selim döneminde hüner erbabının şen hâline, gönüllerinden geçen isteğe eriştiklerine ya da hisse sahibi olduklarına değinilmekte, diğer bir içerikte ise hüner sahiplerine feyz saçan muhatap Hoca Neşet, ehl-i hüner kıblesi olarak vasıflandırılmaktadır:

Baş egseler önümde cihân halkı tan degül
Ey Şehriyâr çün ki hüner-mende arkasın

Mihrâb öninde secdeye varmazdı kimse hîç
Durub hemîşe Kâ'beye virmese arkasın Necâtî Kt 53

Erdi bir rif'ate erbâb-ı hüner devrinde
Ki eder çarh-ı denî-perver-i dûn istigrâb Nef'î K 32/45

Sen olmasan bu kaht-ı keremde zamânede
Çokdan tutardı ehl-i hüner râh-ı nekbeti Sâbit K 20/31

Bu ne hengâm-ı meserretdir ki erbâb-ı hüner
Yoklasa künc-i derûnun hürrem ü handân

Hamdüli'llâh öyle bir vakt-i 'inâyetdir bu kim
Ehl-i dâniş ragbet-i şâhenşeh-i devrân bulur Sünbülzâde K 18/8-9

Hâzret-i hâher-i cihândârî
Yanî Beyhân Sultân o hûr-nijâd

Ede Hak şehriyârı da anı da
Tûl-ı 'ömr ile sâyebân-ı 'ibâd

Ola devrânlarında ehl-i hüner
Cümleten nâil-i merâm-ı fuâd Şeyh Gâlib K 24/22-24

Hamdülillâh nevâ-i şâhîden
Hüner erbâbı hisse-dâr oldu Şeyh Gâlib TAR 17/3

Ey kıble-i ehl-i hüner ey ârif-i billâh
Hâk-i derin erbâb-ı dile cây-ı emândır
…
Pür cûş ede Hak âb-ı hayât-i yem-i fazlın
Zîrâ hüner erbâbına hep feyz-resândır Şeyh Gâlib K 28/27 ve 40

Bu minvalde nazmedilen dizelere hususen bir divan şairinin, örneğin Nev'î'nin kaleminden göz atıldığında onun Sultan Mehemmed'e marifet ehline hürmet etmesi yönünde nasihat ettiği, hüner erbabının Sultan Murad'ın güzel nazarının bendesi olduğunu belirttiği, Sinan Paşa himayesindeki ehl-i hünerin dil kılıcının pas tutmayacağını iddia ettiği ve Hoca Sadeddin'i hüner-bîn ü hüner-mend, re'îs-i ehl-i fazl ve üstâd-ı sultân, hâce-i ekrem gibi bir dizi sıfatla methettiği görülmektedir:

Ma'rifet ehlin ri'âyet eyle sultânlık budur
Hâkden ref' it hevâ-dârun Süleymânlık budur
Hayr ile ecdâdun andur İbn-i Osmânlık budur
Pâdişehlerde müsellemdür sana hünkârlık
Gelmedi mislün cihâna feyz olaldan varlık Nev'î M 15 Bend 4

Erbâb-ı hüner bende-i hüsn-i nazarundur
Anlara bakatur ki gözün ayn-i 'atâdur Nev'î K 14/25

Revâ degül ki niyâm-ı dehende jeng tuta
Cefâ-yı dehr ile tîğ-ı lisân-ı ehl-i hüner Nev'î K 16/34

Suhan-dân ü hüner-bîn ü hüner-mend ü suhan-perver
Re'îs-i ehl-i fazl üstâd-ı sultân hâce-i ekrem Nev'î K 34/6

Üstat / ehl-i hüner kavramının medh-dua muhtevalı dizelerde kullanımına dair bir başka ifade alternatifi eserlere düzülen medhiyelerdir. Örneğin Nef'î, Sultan Murad'ın Kandilli'deki bahçesinden söz ederken cennet bekçisi Rıdvan'ın görmesi hâlinde onun ustasını yüz bin kere alkışlayacağını bildirmekte, Nedîm Muhammed Kethuda Paşa'nın gören kişinin Havernak kasrını dahi bir daha hatırlamayacağı güzellikteki Sahilhanesi'ni anarken hiçbir üstadın hayallerinde dahi bir eserin bir benzerini yapamayacağını ifade etmekte, Lâmiî Çelebi Şehr-engîz'inin Bursa'daki takları ve zemini süslemelerle bezeli sultan sarayını tasvir ettiği bölümünde sarayın hünerkâr nakkaşının içi gibi dışını da zer-kâr ettiğini haber vermektedir:

Hâbbezâ bâgçe-i pâdişeh-i rûy-ı zemîn
Görse Rıdvân eder üstâdına yüzbin tahsîn Nef'î K 47/1

‘Adîlin görmemişdir belki rü’yâsında da gerdûn
Nazîrin yapmamışdır mâlîhulyâsında da üstâd

Hele ben bildigim bu resm-i pâki seyreden âdem
Cihânda bir dahı kasr-ı Havernak nâmın etmez yâd Nedîm Kt 40/6

Müzehheb tâk-ı bezm-ârâsı anun
Mutallâ ferş-i gerdûn-sâsı anun

Hüner kilkin tutup itmiş hüner-kâr
Derûnı gibi taşın dahi zer-kâr LŞ B 276-277

Üstat / ehl-i hüner kavramının sıklıkla kullanıldığı bir başka ifade kulvarı fahriye dizeleridir. Klasik Türk şiiri edipleri sözü nazma çekme hususundaki maharetlerinden bahsederlerken hemen daima bu uğraşı ne denli ustaca kotardıklarının altını çizme ihtiyacı hissetmektedirlerdir. Örneğin kendini harf zarfıyla nazm şarabı içen biri olarak tasavvur eden Nev’î, devrinde seviyesine eş bir meslektaş bulunmadını belirtirken harîf kavramını, Bâkî şiir arsasında kendisine yetişecek bir şairin olmadığını ifade ederken üstat kavramını, Nef’î kendini endişe mektebinin hünerlisi görürken üstâd-ı sihr-sâz söz grubunu, Şeyhülislâm Yahyâ temiz söz öğrenmeye heves edenlerin can kulağı ile kendi sözünü işitmelerini önerirken üstat kavramını, Enderunlu Vâsıf ise hüner sahibi kimselerin birbirinden haz alacağı çıkarımından hareketle ancak marifet gevheri satıcılarının kıymetini bilebileceğini söylerken ehl-i maarif ve erbab-ı hüner tamlamalarını kullanmaktadır:

Şarâb-ı nazmı içer zarf-ı harf ile Nev’î
Harîf olur ana devr içre şimdi şâ’ir yok Nev’î G 232/5

Bu ‘arsada Bâkî nice üstâda yitişdi
‘Âlemde bu gün ana bir üstâd yitişmez Bâkî G 201/5

Hem mekteb-i endîşede üstâd-ı sihir-sâz
Hem ma’reke-i fitnede çâpük-ter-i ‘âlem Nef’î K 24/31

Eger pâkîze-gûlık tarzını ögrenmek istersen
İşit cân ile Yahyânun sözin üstâddan kaçma Şeyhülislâm Yahyâ G 334/5

Bilen gevher-şinâs-ı ma’rifetdir Vâsıfun kadrin
Eder ehl-i ma’ârif elbet erbâb-ı hünerden hazz Enderunlu Vâsıf G 66/5

Üstat / ehl-i hüner kavramının bir bağlamda yer alması ile ilgili bir başka içerik kategorisi, sevgili-âşık ilişkisi üzerinden nazma çekilen dizelerdir. Nitekim bu unvanın

bazen âşıkla / âşığın gönlü ile ya da âşık timsalleri ile bazense sevgili / sevginin uzuvları ile irtibatlandırılarak kullanımına dair birçok tablo mevcuttur.

Sevgilinin yanağındaki hattın, su yüzüne yeşilliği nakş eden rüzgâr gibi bir üstat olması:

Rûy-i âba sebzeyi nice ki nakş eylerse bâd
'Ârızı nakşında ey hat sen dahi üstâdsın Ahmed Paşa G 249/3

Sevgilinin, âşığın gözyaşını dökmekte mahir olan Kabil tohumu göz bebeğine üstatlık eden gamzesi:

N'ola kan dökmekte mâhir olsa çeşmim merdümi
Nutfe-i Kâbil'dir ü gamzen kimi üstâdı var Fuzûlî G 75/2

Sevgilinin ucunda gözyaşı katresi ile görünen usta işi kirpik oku:

Tîr-i müjen ucında görüp katre-i eşki
Üstâd işidür bildüm o peykân-ı ciger-dûz Şeyhülislâm Yahyâ G 142/2

Sevgilinin aşk gürzü ile maden delmede yüz Ferhâd'a üstat olması:

Ne gedâyız biz efendim ki sen oldun üstâd
Tîşe-i 'aşk ile kân delmede sad Ferhâda Nedîm G 129/7

Ben ve ayva tüylerinin mektep çocuğu olduğu sevgilinin yüzünde sehhar gamzesinin onlara üstatlık etmesi:

Ol fitne-fenin gamze-i sehhârdır üstâd
Hâl ü hat ana kûdek-i mekteb görünür hep Şeyh Gâlib G 23/4

Gönül Kâbe'si yapmakta üstat olan İbrâhim ve Edincik'te Bayram isimli ehl-i sanat bir güzel:

Birine dahi İbrâhimdür ad
Gönüller Kâ'besin yapmakda üstâd HYŞ B 40

Birisi nâmıyla Bayram ehl-i san'at bir güzel
Merhabâ eyler dirîga ana her bir nâ-mecel
Key yaraşukdur libas-ı hüsni anun mâ-hasal
Görmesin bâd-ı hazândan berg-i ruhsârı halel
Hak budur bâğ-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ BEND 37

Âşığın gam dağı kesmede ve aşk inşaa etmede Ferhâd gibi bir üstat olması:

Kûh-ı gam kesmekde biz Ferhâd olan ‘âşıklaruz
‘Işk bünyâd itmede üstâd olan ‘âşıklaruz Nev’î G 184/1

Gerçek bir aşk üstadının taş yontan Ferhâd gibi suret düşkünü olmayıp gönül aynasında sevgilisi seyredebilen olması:

Dilâ üstâd isen Şîrîni âyînende seyr eyle
Kazup seng üstine Ferhâd-veş sûret-perest olma Nev’î G 411/4

Âşığın / Yahyâ’nın inleme hususunda âlemin üstadı olması:

Nâle ögret ‘âlemün üstâdı ol Yahyâ gibi
Zâhidâ Ferhâd-veş taglarda feryâd eylegil Taşlıcalı Yahyâ G 233/5

Ferhâd ve Mecnûn’un birinin âşığa aziz, diğerinin de üstat olması:

‘Aşk-ı Ferhâd ile Mecnûnu nola yâd eylesem
Kim biri şeyhim ‘azîzim biri üstâdım benim Hayâlî G 331/3

Âşığın muhabbet hünerinde üstatlığını iddia etmesini duyan Mecnûn’un ruhunun bunu destekleyecek olması:

Da’vâ-yı üstâdî-i ‘aşk u mahabbet itdügüm
Gûş iderse rûh-ı Mecnûn ol da kâ’ildür bana Nâbî G 10/4

Gönlünün aşk kitabını tamamlamak için bir üstat aradığını anlayan âşığın onu bir ebced-hân / mektep yenisi çocuğun yanına vermesi:

Kitâb-ı ‘ışkı temam itmege üstâd arardı dil
Bugün vardum anı bir tıfl-ı ebced-hâna tapşurdum Neşâtî G 86/3

Bülbülün aşk fenninde benzeri işitilmemiş bir üstat olması:

Üstâddur ki kimse nazîrin işitmemiş
Yahyâ bu fende kim ola üstâd-ı ‘andelîb Şeyhülislâm Yahyâ G 17/5

Âşığın gönlünün muhabbet Behzad’ının elinde yetişerek muhabbet üstatlığına erişmesi:

Dil olmasa perverde-i Bihzâd-ı mahabbet
Olmazdı bu sûret ile üstâd-ı mahabbet Sünbülzâde Vehbî G 24/1

Üstat / ehl-i hüner kavramıyla ilgili bir başka ifade içeriği işinin ehli olmakla ilgili genellemelerin, kaidelerin, türlü fikirlerin nazma çekildiği dizelerdir. Örneğin Necâtî Bey'de gönül mülkü harap olmadan aşkın cihanda abad olmadığı ve aşk işinin ustalarının hiçbir zaman onmadığının, şad olmadığının herkesçe bilindiği, Hayâlî'de üstadını hayır ile anmanın gereği olarak Mecnûn'un aşığa ruhlar âleminden dua ettiği, Nâbî'de üstadın sillesine tahammül edemeyenin namaz vakitlerinin sırrını bilemeyeceği, tıpkı altının sikkeye darbe vurularak değer bulması gibi kişinin de üstadının eleştirileri ile değerini artıracağı ya da devrinde bazılarının şeytanı dahi geride bırakan hile üstadları olduğu, Nâ'ilî'de hüner sahiplerinin daima çok zahmet çeken, her hallerinin düşmanlarının gönlüne safa verdiği, cennet bahçelerine bağban olsa dahi ümitsizlik / mahrumiyet demeti ile kenarda kalacak olduğu, Şeyhülislâm Yahyâ'da aşk eteğini elden bırakmamanın değeri dile getirilirken kemale erişmenin bitmeyen bir heves ve üstadın himmeti ile mümkün olabileceği, Sâbit'te sabit-nefes bir üstat tahsilinin önemi, Sünbülzâde'de feleğin kamburluğunun hüner ehlinin yüceliğini kıskanmasından kaynaklandığı, Leylâ Hanım'da devrin cühela zümresi ihsana layık görülürken hüner erbabının zillet içerisinde yaşadığı iletisi verilmek istenmiştir:

Şâd olmadı 'ışk işinde Ferhâd
Meşhûrdurur ki unmaz üstâd

Dil mülki harâb olmayınca
Olmadı cihânda 'ışk âbâd Necâtî G 51/1-2

Âlem-i ervâhdan Mecnûn du'â eyler bana
Hayr ile yâd eylemek yegdir kişi üstâdını Hayâlî G 622/3

Nâbî ne bilür sırrını evkât-ı salâtun
Her kim k'idemez sille-i üstâda tahammül Nâbî G 479/7

Darb-ı sikkeyle olur zer nâmdâr-ı iştihâr
Müsta'idd-i 'izz ider üstâd tezlîl itdügin Nâbî G 604/4

Olmış o kadar halk-ı cihân mekrde üstâd
Kim sâbıka-i şöhret-i şeytân unudulmış Nâbî G 345/7

Erbâb-ı hüner hemîşe pür-şîven olur
Her hâli safâ-bahş-ı dil-i düşmen olur
Gülzâr-ı bihişte bâğbân olsa yine
Güldeste-i hırmân ile pür-dâmen olur Nâ'ilî R 5

‘Aşk dâmânını elden koma kim neyl-i kemâl
Heves-i bî-kesel ü himmet-i üstâd ister Şeyhülislâm Yahyâ G 85/3

Bizüm pûlâdımuzdan Sâbitâ âyîne mümkindür
Saded sâhib-nefes üstâd tahsîlindedür ammâ Sâbit G 17/7

Çekemez erdigini rif’ate ehl-i hünerin
Koca kanbûr-ı sipihrin belin işte bu büker Sünbülzâde G 69/4

Erbâb-ı hüner hâk-i mezelletde dem â dem
Şimdi cühelâ zümresi şâyân-ı keremdir Leylâ Hanım M 36 Bend 3 B 14

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nde hükümdarın, yanındakiler işlerinin ehli olduğunda üstadın yapıyı tamamlamasının kolaylaşacağını bilmesi gibi fazilet sahibi kimselerin ulu bir kârhane olan devlete kuvvet kazandırdığının bilincinde olduğu belirtilmektedir:

Sûra da’vet kılınmagın ammâ
Bilinür muhtefî olan fuzalâ

Herkese lâyıkınca ragbet ider
Hâtırın hayr ile ri’âyet ider

Bir ulu kârhânedür devlet
Fuzalâdur ana viren miknet

Cümleten ehl olınca kâr-güzâr
Merd-i üstâda sehl olur kirdâr GAS B 299-302

4.2.2.2.3.1.3. Alışveriş

Daha çok sevgili ile âşık arasında cereyan eden ve bey’ ü şirâ’, dâd u sited, ahz u atâ ya da bey’ men yezîd (artırma ile satış) gibi farklı isimlendirmelerle ifade edilebilen alışveriş kavramı da muhtelif bağlamlar çevresinde klasik Türk şiiri dizelerinde sıklıkla kullanılan mesleki kavramlardan biridir. Yapılan alışverişte satışı yapılanlar / vazgeçilenler ve buna karşılık alınanlar / sahip olunmak istenenlerle ilgili birçok alternatiften söz etmek mümkündür. Örneğin, Şeyhî’nin dudak ve diş için can; Hayâlî’nin Hz. Âdem telmihiyle sevgilinin beni için cennet; Fuzûlî’nin yüz bin bela için sabır; Bâkî ve Enderunlu Vâsıf’ın buse için gönül; Fuzûlî’nin şarap için din ü dünya; Kadı Burhâneddin’in saç kokusu için gönül, can ve akıl verilmesi ya da Kânî’nin gönül ile gamze, Nâbî’nin gönül ile işve, Necâtî’nin baht ile himmet ya da varlık ile aşk, Şeyhülislâm Yahyâ’nın gönül ile istiğna; Nedîm’in ise can ile vuslat

metalarının takas edilmesi üzerinden birer alışveriş tablosu oluşturduğu görülmektedir:

Lâ'l ü yâkût mu 'aceb şol dür mü yâ mercânlar
Kim muhakkardır verilse bey'ine bin cânlar Şeyhî G 62/1

Âdem behişti taneye sattı o hâle ben
Benzerse böyle benzese ogul atasına Hayâlî G 488/3

Sabrım alıp felek bana yüz bin belâ verir
Az olsa bir meta' ana il çok bana verir Fuzûlî G 109/1

Dili al ey büt-i Çîn hayruna bir deyr eyle
Sana bir bûseye satduk yüri var hayr eyle Bâkî G 433/1

Gül bûse-i 'izârını al dil ver iş budur
Bâzâr-ı vasl-ı yârda alışveriş budur Enderunlu Vâsıf G 39/1

Bir bûse ver al gönlümü alışveriş olsun
Uy sen de bu bâzâra ne derlerse desinler Enderunlu Vâsıf G 26/6

Mey habâbı kimi meyhânede bir ev tutuben
Ikd-i engûr kimi bir araya baş çatuben
Alsalar din ile dünyânı şaraba satuben
Mest-i medhûş u harâbât-i bî-bâk olalım Fuzûlî Mr 2 Bend 4

Dil ü akl ile cân virdüm hevâna
Saçun akd itdi bu bey' ü şirâyı Kadı Burhâneddin G 111/6

Dillerle gamzeler yine dâd u siteddedür
Gam-nîst kesse kesmese hattı hisâbımuz Kânî G 72/3

Keffe-i çeşmine cünbiş virüp ebrû-yı Halîl
Dil alup şîve satar turma terâzû-yı Halîl Nâbî G 482/4

Güneşsin aylandur himmet atın
Ki himmetle alınur baht satın Necâtî M 5/22

Zemâne varlıgını virdi aldı 'ışkı satun
Yabana atmalu sanman inende Mecnûnı Necâtî G 635/6

Almada nakd-i dili hîç tevakkuf itmez
Turmaz ol şâhid-i bâzâr satar istignâ Şeyhülislâm Yahyâ G 9/4

Âb-ı hayâta nâz ile çîn-i cebîn satan
Cân nakdini visâlin içün şâdman verir Nedîm K 4/53

Nâ'ilî ise daha felsefik bir bakışla bir limana / şehre benzettiği dünya hayatında her an bir alışverişin vuku bulduğunu ve bu bitmeyen devinim sırasında bir unsur

meyvesini açarken / doğarken bir başkasının dükkânını topladığını, öldüğünü ifade etmektedir:

Degil dâd u sitedden bir nefes hâlî bu bendergâh
Biri açmakda bârın biri dükkânını devşirmiş Nâ'ilî G 184/5

Alışveriş kavramı zaman zaman bir şiirin tamamını kuşatan bir ana motif olarak da kullanılabilmektedir. Örneğin Hayâlî'nin satar redifli gazelinde sırasıyla sevgilinin gözleri yoluyla can alıp bî-pervalık ya da bir tatar gibi kumaş edip yağma sattığından, güzellik gül bahçesinde âşığa ayrı ağyara ayrı yüz göstermek suretiyle kendini gül-i rana olarak sattığından; Mecnûn'un inlemeleri ile kuru gürültü satıcılığından, her nefeste arşı ve kürsüyü seyran eden âşığa karşılık kürsüde oturan vaizlerin vade-i ferda satmasından ve feleğin sonunda rüsva edeceği Hz Yusuf değerinde olanları edna olarak gösterenlerin satıcılığından bahsedilmektedir:

Cânlar alır gözlerin göz göre bî-pervâ satar
Benzer ol Tâtâra kim kâlâ edip yağma satar

Bana bir yüz gösterir agyâra bir yüz dilberi
Kendüyi gülzâr-ı hüsn içre gül-i ra'na satar

Nâle-i Mecnûndan idrâk oldu Leylâ menzili
Kim durur ey nâka-i hevdec kuru gavgâ satar

Her nefeste 'arş ü kürsî 'âşıkın seyrânıdır
Oturup kürsîde vâ'iz va'de-i ferdâ satar

Ey Hayâlî 'âkıbet tâs-ı felek rüsvâ eder
Yûsufun her kim bu bâzârda ednâ satar G 173

Alışveriş kavramının şiirin merkezine yerleştirildiği bir başka gazelin redifi / laytmotifi "Alır mısın?" sorusudur. Alışveriş için önerilen takas unsurları âşıkları kurban verip vuslat bayramına erişmek, can verip buse almak, yine can karşılığında ucuza sevgilinin vuslat kumaşını almak, ehl-i hünerle felek arasında cereyan eden alışverişte feleğin irfan cevherini bir pula dahi alıp almayacağını öğrenmek istemek şeklinde kurgulanan bağlam birlikleri kullanılmıştır:

'Uşşâkı 'îd-i vaslına kurbân alır mısın
Cânâ bu demde bûse verip cân alır mısın

Ber-dûş edip o pây-ı muhannâyı gizlice
Zâhid bu gûne boynuna sen kan alır mısın

Aldım haber bahâsını kim nakd-i cân imiş
Kâlâ-yı vasl-ı dilberi erzân alır mısın

Ehl-i hünerle dâd u sited etme ey felek
Bir pûla verse cevher-i ‘irfân alır mısın Sünbülzâde Vehbî G 209/1-4

Enderunlu Vâsıf alışveriş kavramını bir kasidesinin toplumsal eleştiri ihtiva eden bir kesitinin odağına yerleştirmektedir. Buna göre ayıbın hüner kabul edildiği, cehalet sermayesini işletenlerin kâr elde eder olduğu bir devirde korkak tüccarların yerlerinde sayıp zarara girme riskini ortadan kaldırmaları gibi cahillerle alışveriş etmenin doğru bir hamle olabileceği kanaati dile getirilmiştir. Nitekim hünerin kadrini bilen maarif-aşina kimselerin olmadığı, zamanın çocuklarının şerre rağbet ettiği, ehl-i danişin hayli payeye erişmiş bir avuç bilgisizin eline düşüp bu kimselerin maskaralık ve sefihane tavırla türlü hakaretlerine maruz kaldığı bir devirde şiir okunup dinlenen ve alınıp satılabilen değerli bir meta olmaktan çıkmıştır:

Bir devirde ‘âleme geldik ki ‘ayb oldu hüner
Bu vakitde cehli sermâye edenler kâr eder

Ben de eylersem n’ola cühhâl ile bey’ ü şirâ
Hevl-nâk olan bezirgân ne ziyân ne kâr eder

Ne hüner kadrin bilir var ne ma’ârif-âşinâ
Şimdi ebnâ-yı zamâne ragbet-i eşrâr eder

Bir alay nâdâna dûş olduk ki ehl-i dâniş
Suhre vü tavr-ı sefîhâneyle istihkâr eder

Kim okur kim dinler eş’ârı kim alur kim satar
Şimdi dûnân iddihâr-ı pâye-i bisyâr eder K 27/21-26

Sohbetü’l-Ebkâr’da ise alışveriş kavramı üzerinden verilen nasihatte utanmaz kişilerle yapılan alışverişin insanı herkese rezil rüsva edeceği bilgisi verildikten sonra alışverişinde dikkatli ol ve mihnet tuzağına düşme. Seni boş yere dolandırıp sonra gönlünü bulandırmasınlar değerlendirmesi yapılmaktadır:

Âdemi ‘âleme eyler rüsvâ
Bî-hayâlar ile ahz u i’tâ

Eyle dâd u sitedinde dikkat
Olma üftâde-i dâm-ı mihnet

Seni bî-hûde tolandırmayalar
Gönlüni sonra bulandırmayalar SE B 731-33

4.2.2.2.3.1.4. Satma / Satış

Genellikle değerli bir metaa erişmenin ancak sahibi olunan başka bir metaı onunla takas etmek, onun için feda etmekle mümkün olabileceği iletisi üzerine kurgulanan tablolarda kullanılan alışveriş kavramı, klasik Türk şiirindeki bazı dizelerde doğrudan yer almasa da içerik itibarıyla bir alım satım durumunu işaret eden, bir pazarlığa göndermede bulunan birtakım bağlam çeşitlemeleri meydana getirir. Sevgili başta olmak üzere muhtelif kişilerin bir esnaf ya da hirfet ehli sıfatıyla sahibi oldukları türlü metaı elden çıkarması şeklinde oluşturulan kurgulamalarda sıklıkla geçen satma / satış kavramı bu çağrışıma hizmet eden içerik malzemelerinden biridir. Sözgelimi klasik Türk şiiri dizelerinden birinde bir kumaşa teşbih olunarak zühd ü riya, bir diğerinde Hz. Yusuf'un esir pazarında satılması hatırlatılmak suretiyle âşık, bir diğerinde her yerde parçası bir pula satıldığından sevgilinin dudağı ile karşılaştırılamayacağı iddia edilen helva, sevgilinin boyunun etkisiyle başı örtülü satılan şeker, sevgilinin mestane gözlerini kapatan ve âşıkça eleştirilen mesturluk, sevgilinin güzelliğiyle eş değer olamayacak can ve gönül, değerini ne alanın ne satanın bildiği hüsn ü dil ya da pazarın süsü olan suhan bir satış metaı olarak tasavvur edilebilmektedir:

Metâ'-ı bâde-i gül-reng şimdi ayakda
Kumâş-ı zühd ü riyâ turmayup satılmakda Bâkî G 444/3

Zühd ü riyâ metâ'ını yârâna satmanuz
Anlara ol kumâş çıkışmaz uzatmanuz Şeyhülislâm Yahyâ G 143/1

Riyâ metâ'ını pastav idüp de satmasalar
O kıssa gelmiyor endâzeye uzatmasalar Sâbit Ebyat 69

Mısr-ı hüsnün görmege ey Yûsuf-ı sâni müdâm
Sattırıp kendim sana âhir gulâm etsem gerek Ahmed Paşa G 171/7

Helvâ nedür ki şehd-i lebünden nişân vire
Her yirde bir pula satılur çünki pâresi Cem Sultan G 336/3

Geçmeyeydi kâmetin ney-şekkere bir ince bend
Devr-i lâ'linde başı örtülü satılmazdı kand Hayâlî G 41/1

Mestâne gözlerin görüp mestûrluk satan kişi
Ger Bâyezid-i vakt ise rüsvâ-yı bâzâr eyleyem Şeyhî G 128/2

Cân nola ki hüsnüne behâ ola nigârâ
Yüz cân ile dil ortada dellâle gerekdür Kadı Burhâneddin G 1215/5

Metâ'-ı vasl bir özge metâ'dur Kânî
Bahâ-yı hüsn ü dili ne satan bilür ne alan Kânî G 139/11

Hoş kumâş-ı suheni zîver-i bâzâr idelüm
Hîç söz satmaga girmez ele bir böyle zamân Sâbit K 42/36

Nâbî müteşairlerce şiir meydanında lafz-ı garibin, âlem çarşısında tekrar etmeksizin yaratılış kargâhının yepyeni mallarının, zamanenin rağbet ettiği nazm u nesr kumaşının, sanat / yaratım dükkânında satılan ve müşterisine ne tür bir feyzi olduğu kestirilemeyen kerametin, göz cebindeki sermayeyi bitirten naz ve işve kumaşının, derya-misal havsalanın, zındık sima şeyhlerce halk aldatılarak satılan velayetin; Necâtî sevgilinin ayağının tozuna benzediği için anberin, kendinin revaç bulmasını sağlamak için şiirin, sevgilinin didarı karşılığında cennetin, gül tarafından elden çıkarılmak istenen güzelliğin, can ile alınıp satılan derdin ve kendini tamamen padişah unvanlı sevgilinin tercihine teslim eden âşığın; Nedîm ikiyüzlüler tarafından hile ile müselles diye sunulan şarabın, kalemin dilber-i rana gibi elden çıkardığı istiğnanın, III. Ahmed'in şehzadesi Nu'man'ın doğumu vesilesiyle gerçekleşen güzel gelişmelerden biri olarak zevk, şadlık ve şevkin, lügaz türündeki bir mesnevisinde sözün ve kişileştirdiği Şeref-âbâd adlı mekânın satışından söz edebilmektedir:

Ey şi'r miyânında satan lafz-ı garîbi
Dîvân-ı gazel nüsha-i kâmûs degüldür Nâbî G 167/8

Nâ-mükerrer satılur çâr-sû-yı 'âlemde
Nev-be-nev emti'a-i kârgeh-i sun'-âbâd Nâbî K 2/2

Kâlâ-yı nazm u nesre k'itdi zamâne rağbet
İster gazel-fürûş ol ister kasîde göster Nâbî G 186/6

Bilmem ne gûne feyzi olur müşterîsine
Dükkân-ı san'at içre satılmış kerâmetün Nâbî G 430/5

Kâlâ-yı nâz ü şîveyi çokluk da satmasun
Kalmadı cîb-i dîdede sermâyemüz bizüm Nâbî G 534/4

Deryâ-misâl havsala satmakdayuz velî
Bî-lengerüz hevâ ile hem-dûşlardanuz Nâbî G 332/2

'Asrda zındîk-sîmâ şeyhler
Müstecâbü'd-da'velikle lâf atar
Gaybden mansıb virüp tâliblere
Aldayup halkı velâyetler satar Nâbî Kt 39

Yârun ayagı tozına benzer diyu bu gün

Bâzâr içinde ‘anberi Allah ki satdılar Necâtî G 90/2

Işık bulur Necâtîden netâyic
Ki şi’rin satub arturur revâcın Necâtî Kt 57/6

Şol ki yârı hoş görüb komaz bu güni yarına
Cenneti dîdâra satar ‘ışk ola dîdârına Necâtî G 504/1

Gül Yûsufı devründe güzellik satamaz hîç
Gün başına bir gerçi ki bâzâra çekerler Necâtî G 95/6

Biz ezelden derdüni cân ile alub satmışuz
Şimdi geldük sanma bizi ‘ışkunun bâzârına Necâtî G 504/6

Ey cemâl-i ferruh-i ferhunde-zât
Bir güzelsin ‘ömr gibi bî-sebât

Pâdişâhum boynı baglu kulunam
Dile öldür dile sakla dile sat Necâtî G 28/1-2

Mürâyî hamrı müselles deyü satup zâlim
Şarâbın üstüne hürmet biraz da hîle katar Nedîm K 13/21

Gül-fürûşan bûstânından gül ister sen ise
Böyle istignâ satarsın dilber-i ra’nâ gibi Nedîm K 17/5

Zevk u şâdî satılır şimdi bedestanlarda
Şimdi hep şevk metâ’ıdır olan zîb-i dükân

Donanup tâze ‘arûsan gibi şehr ü bâzâr
Oldu ‘âlem yine pür-zîb çü rûy-ı hûbân Nedîm Kt 11/11-12

Nedir ol çârsû-yı pür-enver
Anda râyiç metâ’-ı fazl u hüner

Ele girmez metâ’ı gavgâsız
Akçe etmez kumâşı tamgâsız

Ne hıtâyî var anda ne hâre
Söz satarlar varan harîdâra Nedîm Mes 2 /1-3

Her nefes âb u havâsı câna cânlar katmada
İntisâbınla cihâna nâz u nahvet satmada
Kangı gün teşrîf eder şâhım deyü cân atmada
Gel Şeref-âbâdı gör şevketlü hünkârım hele Nedîm M 37 Bend 2

Satış kavramının şehrengizlerde geçen mecaz düzlemdeki bazı yansımalarına bakıldığında Fakîrî’nin İstanbul Şehr-engîzi’nde parecilerden Memi Şah’tan işve metaı satıcısı olarak bahsettiği, Hayretî’nin Saray Şehr-engîzi’nde hüsn metaı

satmakta mahir olan Ömer isimli bir güzeli andığı ya da Zâtî'nin Edirne Şehr-engîzi'nde tanıttığı Ali'nin beni için onu görenlerin tüm cihanı satabileceklerini belirttiği görülmektedir:

Birisi pâracilerde Memi Şâh
Salar 'âşıklarını yarına âh

Satar şîve meta'in ol kıyâmet
Bozar endâzeyi her dem ol âfet

Nazîri yok be-gâyet bî-bedeldür
Kıyâmet vaslıdur nâzük güzeldür FŞ B 211-13

Birisi de 'Ömerdür ibn-i Tâcir
Metâ'-ı hüsnini satmakda mâhir

Metâ'-ı vaslına her kişi müştâk
Alur bir bûsesin bin câna 'uşşâk HSŞ B 252-53

Biri benlü Ali(dür) şehr ana kul
Bulunmaz begdeşi bir dânedir ol

Bugün ol hâl ile kim görse anı
Satar bir habbeye cümle cihânı ZŞ B 116-117

4.2.2.2.3.1.5. Müşteri

Alışverişte satış cephesini temsil eden esnaf, sanatkâr ve tüccarın muhatabını, onun sunduğu ürün ya da hizmete talip olanı işaret eden müşteri / haridar kavramı da klasik Türk şiiri dizelerinde reel ya da mecaz düzlemde yapılandırılmış muhtelif bağlamlarda kendisine çokça yer bulmuş mesleki kavramlardan biridir. Bu noktada iki suale cevap aranmalıdır: Klasik Türk şiirinde kimler / neler müşteri sıfatıyla tanımlanır ve kime / neye müşteri olunur?

Klasik Türk şiiri dizeleri üzerinde yapılan incelemede görülmüştür ki müşteri vasfı ile tanıtılan unsurlar içerisinde özellikle can nakdiyle alışveriş eden âşık, yine onun bir parçası olarak gönül; methiye dizelerinde gösterdiği iltifatla bir devlet büyüğü ya da fahriyelerde genel anlamda insanoğlu ön plana çıkmakta, ayrıca müşteri sözcüğünün bir gök cisminin (Hürmüz-Bircis-Jüpiter) isimlerinden biri olması üzerinden yapılandırılan birçok iham-ı tenasüp örneği ile karşılaşılmaktadır:

Âşığın müşteri olarak tanıtıldığı şiir tablolarından birinde o, hakir yüzünü eline alarak sevgilinin haridarı olmaya gelmekte, bir diğerinde aşk pazarında cemali Hz.

Yusuf ayarında güzel olan sevgiliye can ipliğiyle müşteriliğe hazır olduğunu beyan etmekte, bir diğerinde bin canla sevgilinin dudağına müşteri olduğunu ancak bunu duyan sevgilinin dudağının bahasını artırdığını haber vermekte, başka bir tabloda can ülkesinin azizi, huri sıfatlı sevgilinin birçok müşterisinden biri olduğunu beyan etmekte ya da can nakdiyle vuslat metaına müşteri olabilmek için Allah'a pazar vermesi, işinin rast gitmesi yönünde dua etmektedir:

Geldüm yüzüm alub ele ma'zûr tut beni
Vech-i muhakkar ile harîdârunam senün Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 103/5

Cân rişte siyle muntazır ey Yûsuf-ı cemâl
Bâzâr-ı 'aşk içinde harîdârınım senin Hayâlî G 286/4

Bin câna bûse-i lebine müşterî idüm
Yâr işidüp dimiş ki bahâsın girân idün Cem Sultan G 187/4

Tenha beni sanmanuz harîdâr
Ol yâr-ı 'azîz-i Mısr-ı câna

Dîvânedurur cemî'-i 'âlem
Bu hûr sıfatlu dil-sitâna Tâcizâde Ca'fer Çelebi Trc 2 Bend 5 B 8-9

Müşterî Yahyâ metâ'-ı vasla nakd-i cân ile
Yâ ilâhî hâ'ib ü hâsir koma bâzâr vir Şeyhülislâm Yahyâ G 127/5

Nev'î, sen ve o zamirleri üzerinden eleştirel bir gözle âşık-sevgili ilişkisini tanımladığı bir şiirinde ağyar yâri sineye çekerken âşığın uzakta kaldığını; âşık, gözyaşı ve inleme içinde iken sevgilinin ona karşı bıkkınlık göstediğini, âşığın niyazda sevgilininse nazda ısrarını ifade ettikten sonra âşığın sevgiliye vücut nakdiyle müşteri oluşunu ancak elalemin onun vaslına nakidsizce erişebildiğini söyleyip aşk sanatını icat edene beddua etmektedir:

İl yâri çeker sineye sen 'âşık-ı dîdâr
Sen girye vü zâr eylemede senden o bîzâr

Sen 'arz-ı niyâz itsen ider nâzın o tekrâr
Sen eyler iken çeşmüni yolında güher-bâr

Sen olmış iken nakd-i vücûdunla harîdâr
İl mâlik olur vaslına bî-dirhem ü dînâr

Bu san'atı îcâd idenün cânına la'net
Ecdâdına vü aslına erkânına la'net M 9 Bend 2

Âşığın temsilcisi olarak defaatle kişileştirilen gönül denilebilir ki klasik Türk şiiri dizelerinde müşteri unvanıyla en çok anılan kavramdır. Örneğin Bâkî bir gazelinde gönlün tüccar sevgilinin vuslat metaına candan / canıyla / samimiyetle müşteri olma istediğini ifade ederken bir diğerinde bu kez sevgilinin güzellik metaına müşteri olan bir gönül profili çizmektedir:

Metâ'-ı vasluna cândan harîdâr olmak ister dil
Hemân ey hâce ancak şübhe hicrânunda kalmışdur G 165/2

Cânâ metâ'-ı mihrüne dil müşterî iken
Olmamış idi 'aşk iline kârvân revân G 362/2

Gönlün sevgiliye ya da ona ait bir şeye müşteriliği ile ilgili olarak dile gelen âşıklar, ona birbiri ile örtüşmeyen telkinlerde bulunabilmektedirler. Örneğin Ahmed Paşa'da âşık varlıklı sevgilinin vuslat metaına talip olmaması yönünde fakir gönlünü uyarırken Fıtnat Hanım'da can nakdi ile vuslat kumaşına haridar olması yönünde onu desteklenmekte hatta bu alışverişte güzellik tüccarı sevgili canın üstüne daha ne isterse de öğrenmesini ve kabul etmesini telkin etmektedir:

Olma ey dil müşterî yârin metâ'-ı vaslına
Kim senin fakrın kavî anun gınâsı ber-kemâl Ahmed Paşa G 183/8

Harîdâr ol gönül vir nakd-i cânı kâle-i vasla
Ne ister üstüne ol hâce-i hüsn ü bahâdan sor Fıtnat Hanım G 19/5

Âşık sadece gönlüne değil sevgiliye de telkinlerde bulunabilmekte, o gonca ağızlıya eğer pazar olması yönünde rıza gösterirse gönlünün canı ile busesine müşteri olabileceğini ya da canını, selamını, hâtırını almasını ve al yüzünün kumaşına müşteri olan gönlü geri çevirmemesini söyleyebilmektedir:

Ko gönül bûsene cân ile harîdâr olsun
Bi'llâh ey gonca-dehen yok dime bâzâr olsun Necâtî G 412/1

Bî-çâre gönlümü sana verdimse cânım al
Redd etmeyip meded anı ey bî-amânım al

Bârî selâmım almaz isen gördügün zamân
Bir nazra ile hâtırım ey dil-sitânım al

Kâlâ-yı rûy-ı aline dil çıkdı müşterî
Reng etme anı ver bana nakd-i revânım al Sünbülzâde Vahbi G 174/1-3

Gönül, bağlama göre farklı özellikler gösterebilen bir müşteridir. Örneğin o Şeyhî'de, sevgilinin yüzünün güzelliğiyle hararetlenen şevk pazarında canını tütsü eyleyen bir müşteri iken Enderunlu Vâsıf'ta işve taciri sevgiliyle ten kumaşı üzerine pazar eden sermaye sahibi bir müşteri olarak betimlenmektedir:

Germ oldu yüzü mihrine bâzârı şevkimin
Dil müşterîsi ol oda cân eyledi sipend Şeyhî G 14/3

'Arz eyle kumâş-ı tenün ey tâcir-i 'işve
Gönlüm gibi sermâyeli bir müşterî geldi Enderunlu Vâsıf G 128/8

Müşteri kavramının sıklıkla kullanıldığı bir başka içerik devlet büyüklerinin sanatkârlara gösterdikleri iltifatlar dolayısıyla nazma çekilmektedir ki bu minvalde oluşturulan bağlamlarda ya devlet ricali bir müşteri olarak tanımlanmakta ya da bir başka varlık ya da kavram onun müşterisi olarak takdim edilmektedir. Örneğin Hüsrev ü Şîrîn'de Şeyhî II. Murad'ı methederken Zühal'i onun kasrının pasbanı olarak genel anlamda yıldızları ise onun nusretine leşker ve fikretine müşteri şeklinde tanımlamakta, Ahmed Paşa işlediği günah dolayısıyla kaleme aldığı bir afnâmede hükümdarın şefkatini affa müşteri olarak nitelendirmekte, Nâbî bir mesnevisinde hâl-i pür melalini dile getirdikten sonra marifet sahibi Mustafa Paşa methine geçip onun, sahibi olduğu söz metaının müşterisi olduğunu belirtmekte, Nâ'ilî feylosoflarla eşitlediği Veziriazam Mehmed Paşa methiyesinde onun pak tabiatını söz kumaşının tüccarı olan kendisine müşteri olarak vasfetmekte, Sünbülzâde Vehbî Hz. Peygamber övgüsünde feleklerin yıldız nakdiyle onun nuruna müşteri olduğunu haber vermekte, Şeyh Gâlib ise cihanın makbulü olan Sır Kâtibi Ahmet Efendi Hazretlerinin söz kumaşına cevher saçan iltifatıyla müşteri olması temennisinde bulunmaktadır:

Sevâkib fikretine müşterîdür
Kevâkib nusratınun leşkeridür

Zühal olmasa kasrı pâsbânı
Tamından düşer idi ol pîr-i fânî HŞ B 643-44

Kalem-i 'afv çek ey sâye-i Hak sehvime kim
Germdir şefkatinin 'afve harîdârlıgı Ahmed Paşa K 28/17-19

Germdür ma'rifetle bâzârı
Bu metâ'un odur harîdârı Nâbî Mes 7/219

Görmedim olalı sûdâ-ger-i kâlâ-yı suhen
Tab'-ı pâkin gibi bir müşterî-i cins-i kemâl

Ey Felâtûn-ı hikem-senc ü Aristo-yı reşîd
Ki kazâ kârını re'yinle eder istidlâl Nâ'ilî K 12/45-46

O envâr-ı Muhammeddir fürûg-ı rûyu Ahmeddir
Ziyâsı çarha mümteddir zihî nûr-ı mu'allâdır

Felekler müşterî ol nûra cümle nakd-i encümle
Ki es'âd-ı şeref-bahşende-i çeşm-i Süreyyâ'dır Sünbülzâde Vehbî K 1/9-10

Bâhusûs ola harîdârım o makbûl-i cihân
Kim nigâh-ı gevher-efşândır suhan kal'âsına Şeyh Gâlib K 27/24

Nef'î Sultan Murad'ı methederken eğer felek onun inci dizili akdini mezada çıkarsa tüm meleklerin ona müşteri olacağını söylemekte, bir başka hamisi Hafız Ahmed Paşa'ya şükranlarını sunarken ise onun nazm metaına müşteri olması sayesinde endişe pazarının haşre dek kesada düşmekten kurtulduğunu ifade etmektedir:

Kudsîyân olurdu nakd-i cân ile hep müşterî
Akd-ı mürvârîd-i nazmın ger felek etse mezâd Nef'î K 26/31

Metâ'-ı nazmımın sen olmasan zîrâ harîdârı
Kalırdı haşre dek bâzâr-ı endîşem kesâd üzre Nef'î K 44/44

Müşteri kavramının fahriyelerde rastlanan kullanımlarına bakıldığında şair sözünün az olsa da değerli olduğunu, elindeki cevher niteliğindeki sözlerine de mutlaka onların değerini bilecek müterilerin geleceğini; feleğin Hz. Âdem'den beri tüm nakdini sarf etse, yıldızları ile müşteri olsa sözleri kadar nitelikli bir cevheri bulamayacağını ya da her kelam gevherine Zühre'nin Güneş altınıyla müşteri olmasının uygun olacağını iddia etmektedir:

Ahmed eger sözlerin kâsid olursa gam degil
Cevher-i nazmın bahâ bulur harîdârın gelir Ahmed Paşa G 97/8

Bulmaz böyle bir cevheri encümle olsa müşterî
Tâ devr-i Âdemden berî nakdin felek sarf etse heb Nef'î K 63/20

Şâyestedür olursa zer-i âftâb ile
Her gevher-i kelâmuma Nâhid müşterî Neşâtî K 16/37

Müşteri kavramının sıklıkla bir arada kullanıldığı bir başka söylem kategorisi, felek ve felek unsurlarıdır ki bu minvalde yapılandırılan dizelerde, ilgili sözcüğün aynı zamanda bir seyyarenin ismine de karşılık gelmesi iham-ı tenasüp sanatının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Örneğin Kadı Burhâneddin'de sevgilinin bir bakışına

karşılık iki cihanı vermeye razı olan âşık ancak o zührenin bu müşteriye yani kendine ne yaparsa yapsın bakış ürününü satmayacağını söylerken, Şeyhî'de feleklerin Ay olarak nitelendirilen ve tüm devranın kendisine ait olduğu belirtilen sevgilinin Güneş gibi parlak yüzüne müşteri olduğu ifade edilirken, Ahmed Paşa'da yine Ay yüzlü dilbere Güneş müşteri olduğundan beri pazarda gökte iken yerlere düştüğü bilgisi verilirken, Hayâlî'de şiirin öznesi damgası Peren / Ülker olmayıp Ay olan felek kumaşına müşteri olmayacağını belirtirken; Nef'î, sahibi olduğu medh iksiri ile ürettiği ve kendinde dahi kıskandığı cevherini ortaya koyduktan sonra kimyager güneşin bin şevk ile ona müşteri olabileceği ihtimalinden korktuğu için ona duyurmaktan çekindiğini beyan ederken; Sâbit içinde yer aldığı Müftî Feyzullah Hazretlerinin meclisinde âdeta altın ve gümüşü toprak değerine indirecek, toprağı altın eden bir kimya bulduğunu ve onun zerresini felek iksirine de verseler, yüz cihan Güneş altını ile müşteri de olsa vermeyeceğini vurgularken, İshak Çelebi Üsküp Şehr-engîzi'nde Aşçıoğlu Mustafa'yı tanıtırken ya da Sünbülzâde Vehbî Rabia Sultan'ın veladeti dolayısıyla düşürdüğü tarihte Sultan Abdülhamid'i methedip o Ay yüzlünün atlasa benzer hüsn kumaşını gören feleğin yıldız nakdiyle müşteriliğe soyunduğunu haber verirken seyyare isimleri çerçevesinde müşteri kavramı ile iham-ı tenasüb yapılmaktadır:

Ben bir nazarına virüren iki cihân
Ne kılayum ol zühre bu müşterîye satmaz Kadı Burhâneddin G 1075/5

Felekler müşterîdir gün yüzüne
Süregör ey kamer devrân senindir Şeyhî G 31/3

Olalı sen dil-ber-i meh-rûya cândan müşterî
Gökde iken yerlere düştü güneş bâzârda Ahmed Paşa K 21/46

Olmaz Hayâlî müşterî gerdûn-ı atlasa
Tamgâsı mâh olursa peren ülkeri degil Hayâlî G 309/5

Cevher-i iksîr-i medhin tarh edince reşkden
Eylerin her lahza endîşemle ceng-i zergerî

Korkarım hem âfitâb-ı kimyâ-ger duymasın
Yoksa bin şevk ile olur ol dahi bir müşterî Nef'î K 15/ 54-55

Topragı altun ider bir kimiyâ buldum bu gün
Hâke saymazsam n'ola şimden gerü sîm ü zeri

Zerresin virmem eger iksîr-i gerdûna dahi
Sad cihân kurs-ı zer-i mihr ile olsa müşterî Sâbit K 10/12-13

Birin gördüm ki gâyet dil-rübâdur
Didiler Aşçıoglı Mustafadur

Güzellik burcınun mihr-enveridür
Cemâli nûrına meh müşterîdür ÜŞ II B 61-62

Kâle-i hüsnün görünce atlas-ı gerdûn gibi
Nakd-i encümle felek ol mâha olmuş müşterî Sünbülzâde Vehbî TAR 5/10

Müşteri kavramı klasik Türk şiiri dizelerinde çoklukla âşık, âşığın gönlü, bir devlet büyüğünün lütfu ya da felek ve unsurları ile ilişkili olarak veyahut bir fahriye vesilesiyle kullanılsa da başka bağlam birlikleri de oluşturmaktadır. Örneğin daha çok nakd / bedel olarak tasavvur edilen can sevgilinin kavs kaşlarına müşteri; Allah'ın lütfu, aşk denizinin incisi olan gözyaşının müşterisi; bülbül, erbab-ı çemenin pazarı germ eylediği bir vakitte gül Yusuf'u almak isteyen bir müşteri; cennet bekçisi Rıdvan, Sultan Muhammed'in çadırının üzerindeki gül resminin haridarı; sehavet-perver hükümdarın askerleri, cömertlik karşısında canlarını veren müşteri; cihan, Hızırcıkzâde adlı hoş perinin vaslına müşteri olabilmektedir:

Kavs kaşlarına bin cân müşterî
Serv-i âzâduna bin dil bendedür Kadı Burhâneddin G 310/2

Gevheridir 'aşk bahrinin Fuzûlî âb-i çeşm
Lîk bir gevher ki lutf-i Hak anadır müşterî Fuzûlî G 268/7

N'ola germ eylese erbâb-ı çemen bâzârı
Oldı gül Yûsufın almaga harîdâr hezâr Nev'î K 18/5

Cinânun güllerin Rıdvân ferâmuş eylemiş gelmiş
Gül-i tasvîrinün bin cân ile olmış harîdârı Nâbî TAR 26/6

Sahî olsa sultân çerisi anun
Olur cân virüp müşterîsi anun MUR B 662

Dil-berün biri Hızırcıkzâde'dür bir hoş perî
Vaslına cümle cihân halkı olupdur müşterî
'Ar'ar-ı bâğ-ı vefâdur dirler ol bâlâ-teri
Soyunup meydâna girdüm yolına kodum seri
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 36

Fuzûlî'de âşığın tasavvufi bir bakışla "Bize paha biçilemediği için müşterimiz yok. O hâlde alışveriş olacak diye neden bekleyelim, Dünyadan çıkalım." demesi, Nâbî'de hünerin, değerden düşünce kapı kapı gezip kendisine müşteri arayan köhne bir semere benzetilmesi, Şeyh Gâlib'te âşığın, narin tabiatlı sevgiliye seslenerek sözün kımetini

bilse de ona haridar olmayışından yakınması ya da âlem pazarında revaçtaki metaını kesada uğratmasını istediği sevgilinin tek müşterisi olmamasını istemesi ve Sohbetül-Ebkâr'ın alçakgönüllülüğün öneminin anlatıldığı dördüncü faslında şairin, alçakgönüllülük gibi değerli hasletler alçak gibi görünse de dellal tarafından aşağıdan tutulsa da kıymetli olduğunu ve onun gerçek müşterilerinin değerinin farkında olduğunu beyan etmesi:

Bize çün kadr bulunmaz çıkalım dünyâdan
Müşterî yok nice bir bekleyelim bâzârı Fuzûlî G 269/6

Hüner ol mertebe kâsid ki gezüp kûy-be-kûy
Der-be-der köhne semer gibi harîdârın arar Nâbî G 158/4

Bahâ yok gevher-i güftâre ey tab'-ı tenük-mâye
Bilirsin kıymetin ammâ harîdâr oldugun var mı Şeyh Gâlib G 324/6

Kâsid et bâzâr-ı 'âlemde metâ'-ı râ'icim
Yanî senden gayri hiç kimse harîdâr olmasın Şeyh Gâlib Mf 58

Gevher elbette bulur ragbetini
Kaldırır anı bilen kıymetini

Aşağıdan dahi tutsa dellâl
Müşterî artırır anı fi'l-hâl SE B 698-99

Müşteri kavramının kullanımı ile ilgili bir başka bahis konusu, klasik Türk şiiri dizelerinde kime ya da neye müşteri olunduğudur ki şiirler bu açıdan değerlendirildiğinde kendisine en çok müşteri olunanın sevgili olduğu, sevgilinin elinde bulundurduğu ve müşterilerce en çok rağbet gören metaın ise vuslat olduğu görülmektedir. Örneğin Hayâlî sevgilinin vasl metaına müşteri olmaması, ona hicrânlı bir kumaş kestirmemesi yönünde kendine telkinde bulunmakta, Nâbî vuslata haridar olmanın kendisine bir kazanç sağlamadığı ve gözyaşı nakdini boş yere sarf ettiğini ifade ederek hayıflanmakta; Mani ise Bursa Şehr-engîzi'nde kendisine karşı gönülsüz davranıp başkalarıyla alışveriş etmesinden rahatsız olduğu bî-bedel güzel Bezzaz Hasan'ın vuslat metaına müşteri olduğunu ifade etmektedir:

Olma Hayâlî vaslı metâ'ına müşterî
Biçtirme râst kaddine hicrânlı bir kumâş Hayâlî G 223/5

Sarf-ı nakdîne-i eşk itdügümüz kaldı bize
Virmedi sûd harîdâr-ı visâl oldugumuz Nâbî G 317/2

Biri bezzâzlar içre Hasan'dur

Güzeldür bî-bedeldür sîm-tendür

Satar kendüsini seçer yâr-ı vefâdâr
İder ammâ ki gayrılarla bâzâr

Metâ'-ı vaslına oldum harîdâr
Beni kor 'âkibet gönlinsüz ol yâr MŞ B 120-122

Bir bütün olarak sevgiliye ya da sahibi olduğu herhangi bir güzellik unsuruna müşteri olunmasına dönük içeriğin de şiirlerde çok defa söz konusu edildiği görülmektedir. Örneğin âşık, Kadı Burhâneddin'de sevgilinin güneş yanaklarına veya yüzüne; Necâtî'de dudağına; Ahmed Paşa'da busesine; Maksadî'nin Yenice Şehr-engîzi'nde ise hüsnüne müşteri olmaktadır:

Çün benem anun güneş yanahlarına müşterî
Gamze tîri pes neçün pervîn ile kâbîndedür Kadı Burhâneddin G 615/7

Güneş yüzüne uş benem ki olsum müşterî cândan
Velîkin cânuma koydun bu sâ'at ihtirâkı sen Kadı Burhâneddin G 973/2

Tiryâkine lebinün olur müşterî ziyâd
Boynına toladukca sanem zülfi mârını Necâtî G 607/3

Gözünü süzme bîmâr öldürürsün
Saçın çözme giriftâr öldürürsün

Begim bir bûseyi bin câna satma
Ko bâzârı harîdâr öldürürsün

Demişsin ki yolumda ölmez Ahmed
Bir öldüm bir de tekrâr öldürürsün Ahmed Paşa G 253 / 1-3

Birinün nâmı Mûylı ibn-i dellâl
Cemâlini gören 'âşık olur lâl

Metâ'-ı hüsnini virse mezâda
Görenler müşterî olur ziyâde MYŞ II B 108-09

Klasik Türk şiiri dizelerinde müşteri kavramı bağlamında sevgili ve onunla ilişkili uzuv ve özellikler baskın bir kullanım sıklığına sahip olsa da müşterisi olunan başka varlık ve kavramlardan da söz edilebilmektedir. Örneğin Nev'î'de can ile derd metaına, Hayâlî'de melahat çarşısındaki şaraba ya da aşk pazarında yine derde müşteri olan bir âşık, Ahmed Paşa'da ise belaya müşteri olan derviş veyahut Nedîm'de marifete müşteri olan bir devlet büyüğü, Nâbî'de devlet kapısına müşteri olmakla âdeta Müşteri yıldızına yükselen çakerler; gönül çarşısında ve kâinat pazarında kâm

kumaşına haridar olan âşık ya da vücut şehri meydanında söze müşteri olan işitme gücü söz konusu edilebilmektedir:

Ne cânı var ki mukâbil ola bize agyâr
Metâ'-ı derdüne bin cân ile harîdâruz Nev'î G 178/4

'Aceb şûrîde hâl oldun Hayâlî lâ'l-i yâr için
Melâhat çârsûsunda harîdâr-ı mül olmuşsun Hayâlî G 382/5

Müşterî olan metâ'-ı derde gelsin yanıma
Şu'le-i âhımla germâgerm iken bâzâr-ı 'aşk Hayâlî G 258/2

Cân satıp her birisi oldu belâ müşterîsi
'Aşk şehrinde budur san'atı dervîşlerin Ahmed Paşa K 3/3

Senin gibi harîdâr-ı metâ'-ı ma'rifet varken
Kala kâlâ-yı nazmım dûş-ı dellâl-ı zebân üzre Nedîm K 6/50

Şerm ile vaz' idelüm ol südde-i 'ulyâyı kim
Müşterîdür müşterî olmagla kemter çâkeri Nâbî K 17/10

Nakd-ı cân ile harîdâr oldugum kâlâ-yı kâm
Çârsûy-ı dilde zîb-i gûşe-i dükkân imiş Nâbî G 352/3

Bî-mâye müşterîyüz o kâlâ-yı kâma kim
Bâzâr-ı kâ'inâtda aslâ behâsı yok Nâbî G 382/2

Sâha-i şehr-i vücûd içre bulunmaz Nâbî
Kuvvet-i sâmi'adan gayrı harîdâr-ı suhan Nâbî G 553/7

4.2.2.2.3.1.6. Nakd / Meta

Sevgili ile âşık, şair ile hami, kul ile Yaratıcı gibi alışverişin tarafları arasında gerçekleşen takasta alıcının öne sürdüğü değişim gereçleri ya da satıcının buna karşılık verdiği ya da vermesi beklenen emval veya hizmet, daha çok nakd ve meta kavramları ile ifade edilmektedir. İncelenen metinlerde sıklıkla bir arada kullanılan bu iki kavramla irtibatlı kılınan değişim materyallerinin başta can olmak üzere kalp / gönül, buse, vuslat, gözyaşı, ömür / hayat, sabır, hüsn, vakit, muhabbet, akıl, ilm ü marifet / irfan, arzu, söz ve şiir, din ü devlet, dünya, naz ve niyaz, cevr / gam / derd olduğu tespit edilmiştir. En sık rastlanan kurgu ise söz konusu unsurların bir alışveriş tablosunda kumaş / kâlâ olarak tasavvur edilmesidir.

Beden elbisesi karşılığında elde edilen ve âşığın uğruna fena şehrinde dellal olmaya niyetlendiği, sevgilinin dudak metaını teşhir etmesi / şehre getirmesi için kullanılan,

sevgilinin dudağı ile eşitlenen, sevgilinin güzellik pazarında ticaretle uğraşan âşığın vuslat kumaşını alabilemek için feda ettiği, aşk sersemlerinin sevgili harcasın, israf etsin diye ten kesesinde taşıyıp durduğu, âşığın elinden elaman ettiği sevgilinin alıp parmak ile hesapladığı, meyhane müdavimi âşığın adağı olan, sevgili mahzeninde korunan, âşığı kâr sahibi bir tüccar hâline getiren, sevgilinin hırsız gamzesinin akıl kesesi ile beraber daima göz koyduğu yahut Hüdhüd'ün nefsini alt edemeyen kişiye dediği gibi ten kumaşının aksine çok faydası olduğundan alınması gereken can nakdi / metaı:

Câme-i cismi satan alur imiş cân nakdin
Gireyin ben de fenâ şehrine dellâl olayın Nev'î G 354/4

Lebine cânı behâ komışam nigârun tâ
Meta'ı çoh getüre şehre çün behâlu göre Kadı Burhâneddin G 812/4

İki yandan iki zülfün mü eğilmiş lâ'line
Yâ metâ-ı câna sarkar iki hindûlar mıdır Hayâlî G 154/3

Hâce-i 'aşkız bugün bâzâr-ı mihr-i yârda
Nakd-ı cânla almaga kâlâ-yi vuslat bekleriz Hayâlî G 201/3

Kîse-i tende senինçün götürür cân nakdin
'Aşk ser-geştelerin harca sür israf eyle Hayâlî G 541/5

Aldı cân nakdin bana barmak hisâbın gösterür
Yandum ol ser-defter-i hûbân elinden el-gıyâs Taşlıcalı Yahyâ G 36/5

Zâ'ir-i mey-hâneyim mug secdesidir tâ'atim
'Aşk pîrim nakd-i cân nezrim tevekkül niyyetim Fuzûlî G 210/1

Ey hayâlin halveti nakd-i revânım mahzeni
Gözyaşı olur revân her dem hayâl etsem seni
Lûtf umup senden ser-i kûyunda tuttum meskeni
Gel gözüm nûru Fuzûli tek çok aglatma beni
İncimez mi hâtırın bunca figânımdan benim Fuzûlî M 8 Bend 5

Âb-ı hayâta nâz ile çîn-i cebîn satan
Can nakdini visâlin içün şâdman verir Nedîm K 4/53

'Uşşâkın olsa n'ola fedâ nakd-i cânları
Seyr etmedin mi dünkü fedâyî cüvânları Nedîm G 155/1

Nakd-ı cândır 'âşıkı sûdâger-i pür-sûd eden
'Aşkdır derdin dile sermâye-i bihbûd eden Nâ'ilî G 250/1

Gamzesi bir düzd-i çâpük-dest-i nâz ü şîve kim

Kasdı dâ'im kîse-i hûşa ya nakd-i cânedür Neşâtî G 45/2

Nefs kavlin dutma her dehrî gibi
'Aklı rehber eyle Gülşehrî gibi

Ten kumaşın koy kim anda hayr yok
Cân metâ'ın al kim anda assı çok MT 3186-87

Zülf adlı Hindu'nun kendine çekmek istediği, Şeytan adlı hırsızın hücumuna açık olan, âşığın hüsn pazarında gamze kılıcını cana vurarak sevgilinin kendisinden almasını dilediği, gamzenin akıl götüren bir ilaçla aldığı ya da hırsızcasına çalıp gözün kenarına gizlediği; rindlerin meyhaneye, âşığın meye, vuslat kumaşına ya da iki buseye harcadığı gönül, kalb nakdi / metaı:

Dil nakdini diler k'ide hindû-yı zülfi cerr
Elde tekellüf itmege sîb-i zekan tutar Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 42/3

Düzd-i Şeytân'dan metâ'-ı dil nice olsun emîn
Rûz u şeb bî-pâsbân böyle sarây-ı penç-der Nev'î K 12/24

Bâzâr-ı hüsn içinde alup nakd-i kalbümi
Ur câna tîg-ı gamzeni kârun zamânıdur Nev'î G 70/4

Gönül nakdini aldı 'ayyâr-ı gamzen
Gamundan virüp câna dârû-yı hüş-ber Bâkî K 3/3

Düzd gamzen kanda gizlerdi alup nakd-i dili
Gûşe-i çeşmün eger anun yatagı olmasa Şeyhülislâm Yahyâ G 320/2

Gönlümi virsem 'aceb mi sâgar ü peymâneye
Rind olanlar nakd-i kalbı harc ider meyhâneye Necâtî G 525/1

Meydür mihekk-i tecrîbe-i pîr-i mey-fürûş
'Arz eyle nakd-i kalbüni sâhib-'ayâre gel Bâkî G 303/3

Dil nakdini bir dil-ber-i mümtâza düşürdüm
Kâlâ-yı visâlin hele pek aza düşürdüm Nedîm G 86/1

Bana mâhiyye iki bûse ver al nakd-i dili
Edelim ahz ü atâ ol bana ey büt sarrâf Enderunlu Vâsıf G 67/2

Âşığın sevgilinin cömert olmasını umduğu hüsn bayramında haddinden fazla ihtiyaç duyduğu, âşığın muhabbet köyünde yerine iki cihanı rehin verse bile ikisinin yerine geçemediği, sevgiliden başkasıyla pazar etmeyen gönlün can karşılığında almak istediği, içinde ayrılığı barındırdığı için âşık tarafından aldatıcı bulunan, sevgilinin

kıymetini bilmediği, âşığın canlar vermeyi göze aldığı fakat ağyarın her dem eriştiği vuslat nakdi / metaı:

İhtiyâcım hadden aşmıştır visâlin nakdine
Iyd-ı hüsnündür bu gün müflis-nevâz ol ey ganî Ahmed Paşa G 347/6

Geçmedi kûy-ı muhabbetde metâ-ı vasla
Gerçi kim verdi Hayâlî iki dünyayı girev Hayâlî G 463/5

Dil metâ'-ı vasla kim cân virmege ikrâr ider
Sen sanemden gayrıdan sanma ki ol bâzâr ider Tâcizâde G 57/1

'Âlemün yokdur safâsı derd-i bî-dermânı var
Bu meta-ı vuslata aldanmanuz hicrânı var Taşlıcalı Yahyâ G 58/1

Vuslat metâ'ınun degerin bilmiyor hele
Hâtırlara o şûh deger ister istemez

Girmiş hayâle bilmez iken ben muhabbeti
Almış o düzd-i cânı meger ister istemez Kânî G 69/4-5

Metâ'-ı vaslına cânlar verirdim ammâ kim
Aman o gamze-i hun-hâr bende cân mı kodı Nedîm G 148/2

Biz bilmeziz fakat ne kumâş oldugun senün
Eller metâ'-ı vuslatunı örseler gezer Enderunlu Vâsıf G 30/5

Sevgilinin hal u hattı, müşteri / muhabbet ehli, bülbül veya güzellerin dellallığı ile değer bulan, ilgi gören; kefeleri gül yaprağından oluşan sevgilinin kâküllerinin değerini ölçmek için teraziye döndüğü, Çerçizâde Muhammed'te ziyadesiyle bulunan hüsn metaı:

Bir gölge harâmîsidürür hâl ü hatun kim
Turmaz çıkarur hüsn metâ'ını behâya Necâtî G 444/4

Sakın mahabbet ehline incinme sevdügüm
Bulur metâ'-ı hüsn behâ müşterî ile Necâtî G 462 / 2

Güllerün hoş râygân itmiş metâ'-ı hüsnini
Gülşen içre bülbül-i gûyâyı dellâl eyleyen Nev'î G 324/4

Gam degül alur göz ile baksa ahbâb-ı habîb
Her perî-çihre metâ-ı hüsninün dellâlıdur Taşlıcalı Yahyâ G 91/3

Vezn içün hüsn metâ'ın keffesi gül-bergden
Bir terâzûdür mu'anber kâkül-i müşkîn-i dost Tâcizâde K 11/3

Muhammed birisi Çerçi-zâde

Metâ’-i hüsni kıymetde ziyâde

Okur yazar mukayyed ‘ilm-i nâza
Kılur lutf u kerem ehl-i niyâza MİŞ B 86-87

Gönlün sevgiliye candan verebileceği tek hediye olan, âşığın pazarda bir müşteri bulamadığı ya da ahının ateşiyle hararetlenen aşk pazarında müşteri aradığı, canın içinde sakladığı, sevgilinin âşıktan derman almak suretiyle takas ettiği derd-gam nakdi / metaı:

Derdünden özge tuhfe bulımaz sana gönül
Nâzük metâ’dur ki ola armagan-ı cân Kadı Burhâneddin G 930/5

Nev’î metâ’-ı derdüme tâlib bulunmadı
Bâzâr-ı gamda sûd u ziyânum bilinmedi Nev’î G 503/5

Müşterî olan metâ’-ı derde gelsin yanıma
Şu’le-i âhımla germâgerm iken bâzâr-ı ‘aşk Hayâlî G 258/2

Saklama nakd-i gam-i ‘aşkını ey cân zâhir et
Kim verem habs-i bedenden çıkmaga ruhsat sana Fuzûlî G 22/2

Metâ’-ı derd virmiş ‘âşıkun dermânın almışdur
Ser ü sâmânın alsa cümle ol deyne takâs eyler Sâbit G 87/4

Âşığın gönlünde gamze ve kâkül hırsızlarından sakladığı ya da gönlün kendi eliyle dağıttığı; gönül şehrinde sevgilinin ayva tüyü ve beninin veya doğrudan kendisinin yağmaladığı, talan ettiği yahut Çukacızâde Abdullah’ın bir bakışıyla aldığı sabır nakdi / metaı:

Gönlümde nice saklana cânâ metâ’-ı sabr
Gamzen bir ugrı turra-i ‘anber-feşân iki Necâtî G 559/2

Gönül gör Ahmed’e n’etti ki sevdâya düşüp gitti
Metâ’ı sabrı dagıttı gidelim bârî şehrinden Ahmed Paşa G 232/7

Metâ’-ı sabrumı kılsa hat u hâlün n’ola yağmâ
Ruhundan şehr-i dilde eksük olmaz bir zamân âteş Nev’î G 199/4

Metâ’-ı sabrı târâca olurdı ser-zede çokdan
O şuhun gayrı hûbân gibi hattı der-kemîn olsa Nâbî G 778/6

Olursun Nâ’ilî-veş gördügün mahbûba efgende
Metâ’-ı sabrını tâlân eder her tıfl-ı nâzende
Mahabbet gam-fezâ esbâb-ı cem’iyyet perâkende

Bahâyî-veş degilsin kâbil-i feyz-i safâ sen de
Tekellüf ber-taraf ey hâtır-ı nâ-şâd n'eylersin Nâ'ilî M 8 Bend 8

Nakd-i şekîbi gâret idersin bir âh ile
Kârın hemîşe ey dil-i şeydâ hevâ senin Fıtnat Hanım G 35/3

Çukacı-zâde biri 'Abdu'llâh
Nakd-i sabrı alur itdükce nigâh BŞ B 238

Âşığın; sevgilinin boyu, saçı ve hattı dışındaki hiçbir unsuruna önem vermediği, âşığın şâhid u şaraba harcadığı, felekteki ayın sürekli hesapladığı, âşığın bahasına göre yetersiz kalan, sonunda tükenecek olan, âşığın bir sanem uğruna harcadığı, gam ordusunun yağmaladığı, feleğin Kanuni için düşmanda yağmaladığı, âşığın gözünde bir pul değerinde olan; cihana ve cana meyletmeyip vefat eden Şehzade Abdullah'ın etrafa saçtığı, Nâ'ilî'nin ölen kardeşinin itibar etmediği, Gümüş Dede'nin kâl eylediği ya da Ravzî'nin Koca Tayı adlı şakird güzel uğruna vuslata eremese de harcadığı hayat-ömür-dünya nakdi / metaı:

Egerçi kalmamışam dünyânun metâ'ına ben
Bu hâl ü zülf ü had ü kaddüne kalam gerek Kadı Burhâneddin G 794/9

Nakd-i 'ömrün azîzdir Şeyhî
Şükr kim şâhid ü şarâba gider Şeyhî G 48/7

Göstermesün sakın sana parmak hisâbını
Mâh-ı felek ki nakd-i hayâtun hisâblar Necâtî G 105/4

Ucuz bahâlu gerekdür metâ-ı dehr-i denî
Bahâmuz ağır anunçün revâcumuz yokdur Nev'î G 142/3

Aç gözün dünyaya meyl itme sakin ey haste-dil
Sanma bu nakd-i hayâtı pâydâr elden gider Taşlıcalı Yahyâ G 137/2

Nakd-i 'ömrün bir sanem 'aşkında sarf ettin tamâm
Ey Fuzûlî âh eger senden sorulsa bu hisâb Fuzûlî G 29/7

Hayl-i gamın etti nakd-i 'ömrüm târâc
Sabr ile müyesser olmadı derde ilâc
Ruhsârıma döktü merdüm-i çeşmim kan
Hindûyıı görün lâ'l verir Rûma harâc Fuzûlî R 10

Hasmın metâ-ı 'ömrünü târâc edip felek
Kanını su yerine içe kana kana tîğ Hayâlî K 19/20

Metâ'-ı dehr bir puldur akar şu 'ömr-i müsta'cel

Anun’çün Bâkıyâ esbâbdan emlâkden geçdüm Bâkî G 316/6

Hayât nakdini Şâhâ ‘aceb nisâr itdün
Cihân ü câna ne meyl ü ne i’tibâr itdün Necâtî Trk 1 Bend 6 B 1

Nakd-ı hayâta eylemedin hergiz i’tibâr
Dünyâ metâ’ının nazarında revâcı yok Nâ’ilî M 1 Bend 2 B 4

Uçdu ukâb-ı himmeti şems-i hakîkata
Kîmyâ-yı aşka verdi sipihrin sebâtını

Târîh-i rihletini mevâlîd okur ayân
Kâl eyledi Gümüş Dede nakd-i hayâtını Şeyh Gâlib TAR 50/4-5

Koca Tayı’nun biri şâkird idür bir gizlü genc
Bende-i efkende olmışdur ana her pir ü genc
Nakd-i ‘ömri ana harc itdüm egerçi penc penc
İrmedüm vaslına çekdüm niçe yüz bin dürlü renc
Hak budur bâğ-ı İrem’dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 32

Sarı benizle beraber aşka tanıklık eden, sevgilinin ayağına dökülüp geçen maceraları hikâye etmesi dilenen, gözün döke saça harcayarak sonunda tükettiği ve gam ticaretgâhında işsiz kalmasına yol açan, vuslat yolunda sarf edilen, naz tüccarı ile iş yapan sade dil âşığın hatalı bir şekilde selem (peşin para ile veresiye mal alma) olarak kullandığı ya da bir hâl ü pür melal ifadesinde söylendiği üzere şairin / âşığın yegâne sermayesi olan gözyaşı nakdi:

Da’vîme inanmadı ‘ışkıyiçün gözleri
Nakd ana iki tanuh yaş kan u beniz saru Kadı Burhâneddin G 876/3

Bir vüs’at olsa pâyüne dökülse nakd-i eşk
Bir bir hikâyet itse geçen mâcerâları Nev’î G 481/4

Bâkî yolında döke saça harc idüp gözüm
Âhir düketdi nakd-i şirişküm hızânesin Bâkî G 382/7

Dükenmiş nakd-i eşki ‘âşık âh ü zardan kalmış
Fakir olmış ticâretgâh-i gamda kârdan kalmış Sâbit G 172/1

Sarf idüp nakd-i sirişkim ârzû-yı vasl ile
Cûy-ı eşkim râh-ı aşkında revân itsem gerek Fıtnat Hanım G 33/4

Sûdâgerân-ı nâzdan ey sâde-dil hazer
Nakd-ı sirişk-i dîde selemdir helâkine Nâ’ilî G 313/3

Hemân bir nakd-i eşküm var dahi yok
Budur sermâyem elde az eger çok ÜŞ I B 8

Nev'î'nin devrinde değerini bilen, arz edecek kimseyi bulunmadığı ya da âşığın hüsn ü edadan vazgeçmese de güzellere iletemediği, Nef'î'nin haminin himmeti ile değer bulduğunu ve zayi edilmemesi, yokluğunun yaşanmaması gerektiğini savunduğu, Nâbî'nin eski kalıplara uymadığı, özgün olduğu için revaç bulduğuna inandığı ya da güzelliğinden dolayı daha tamamlanmadan alıcısının çıktığını ifade ettiği, Sâbit'in müteşairler elinde geçersiz, değersiz hâle geldiğini iddia ettiği ya da bir fahriyede yârânın ona gönül verdiğini beyan ettiği veyahut Hüsrev ü Şîrîn'in sebeb-i telif faslında hatif-i canın mesnevi türünün üstünlüğünü belirtmek üzere Şeyhî'ye telkini gibi mehekki (ayar taşı) mesnevi olan söz-şiir nakdi / metaı:

Kimse sormaz hâne-i cismümde her gün kan olur
Yoksa kanı merdümün kânûn mıdur olmak heder

Kime 'arz idem metâ'-ı şi'ri kim halk-ı cihân
Rü'yet-i fazl u semâ'-ı ma'rifetden kûr u ker

Şimdi ebnâ-yı zamâna kılmadan 'arz-ı suhan
Yegdür itmek zümre-i haccâma 'arz-ı nîşter Nev'î K 12/91-93

Geçmez oldı gerçi nakd-i şi'r ile hubâna söz
Hâtır-ı Nev'î velî hüsn ü edâdan geçmedi Nev'î G 527/5

Bir güherdür söz ana himmet-i şehdür kıymet
Ne revâ böyle metâ'un çekile hüsrânı Nef'î K 4/43

Nakd -i suhanum râyic olursa n'ola Nâbî
Hiç kâleb-i fersûdeye mesbûk degüldür Nâbî G 109/5

Metâ'-ı şi'rüni Nâbî kemâl-i hüsninden
Tamâm eylemeden nâ-tamâm alur bulunur Nâbî G 106/7

Süheni mübtezel ü nazmı çep-endâz ü çepel
Nakd-i güftârı dagal nukre-i endîşesi kem Sâbit K 17/69

Sâbit metâ'-ı nazmuna yârân gönül virür
Ol kıymeti bunun gibi kâlâya isterüz Sâbit G 138/8

Gazel tarzında ger kalbün kavîdür
Mehekki nakd-ı kavlün mesnevidür

Heves nakşiyle ider her bir üstâd
Biş on beytün der ü dîvârın âbâd

Hüner bir şehr bünyâd eylemekdür
Der ü dîvârın âbad eylemekdür

Ki her bir beyti ma'mûr ola mecmû'
Felekden sathı a'lâ sakfı merfû' HŞ B 567-70

Âşığın gönlünde sevgilinin mührüyle sonsuza dek kalacak olan, aşk pazarında iki âlem derdine derman olabilecek bir sermaye olan, âşığın ahı ile hesap edilen ya da âşığın elindeki itibar ettiği gevheri olan gönlü sevgiliye rehin bırakmak suretiyle sahip olduğu muhabbet nakdi / metaı:

Gözlerim 'aşkın meyin sunmakda sâkîdir henüz
Nakd-i mihrim mührün ile dilde bâkîdir henüz Ahmed Paşa G 120/1

'Aşk bâzârında sevdâ-yı gamındır bir metâ'
Kim dü-'âlem derdinin sermâye-i dermânıdır Şeyhî K 9/17

Yârün tamâm gelmege kadd-ı kabûlına
Endâzesidür âh metâ'-ı mahabbetün Nâbî G 400/7

Gönlümü yâra verip nakd-i mahabbet aldım
Gevher-i mu'teberim rehne bırakdım bu gice Enderunlu Vâsıf G 113/5

Nev'î'nin bir kasidesinde pak nazarı âdeta bir mihek taşı olan hamisinden at talep ederken arz ettiği, Sâbit'in ise hâl ü pür melalini dile getirirken elinden gittiğini ya da bir fahriyesinde bir faydasını görmeyip mezada verdiğini fade ettiği marifet nakdi / metaı:

Geldüm ki nakd-i ma'rifetüm sana 'arz idem
Zîrâ ki beglerün nazar-ı pâkidür mehek

Bir at 'inayet eyle bana kim piyâdeyem
Ma'lûm olan hikâyeti lâzım degül dimek Nev'î M 4 Bend 7 B 84-85

Metâ'-ı ma'rifetün gitdi görmedüm nef'in
Ümîd-i sûd ider iken nice ziyân geldi Sâbit K 34/37

Metâ'-ı ma'rifete beş dahi diyen alsun
Bu penc beyti de Sâbit virür mezâda gibi Sâbit G 339/5

Başında aklı olanın fena ehlinden alması gereken, rüzgâr sarrafının Köprülü'deki varlığını bilerek ölçmek için miheke ihtiyaç duymadığı ya da sözün revaçta, ilmin kesatta olduğu sefiller beygahında mayası bozuk dellal feleğin Yezitçe / açık artırma ile eline düşürüverdiği himmet nakdi / metaı:

Tâlib ol ehl-i fenânın ayagı topragına
Var ise başında 'aklın gel metâ-ı himmet al Hayâlî G 318/4

Muhtâc-ı mâliş-i mihek-i imtihân değil
Sarrâf-ı rûzgâr bilir nakd-ı himmetin Nâ'ilî G 227/5

Düşürdü destine dallâl-ı çarh-ı bed-güheri
Meta'-ı himmetimi imtinâ'-ı bey'-i Yezîd

Bu bey'gâh-ı esâfilde kim mu'ayyendir
Revâc-ı gûyî ve kûrî kesâd-ı dâniş ü dîd Nâ'ilî K 7/10-11

Şan sahibi Paşa'nın şefkati ile dilenci çeşmenin kâsesine dolan ya da sabahın cebine dolmasıyla gönlün ah alacaklısının eteğini elden bırakmaması telkinini güçlü kılan ümit nakdi:

Âkıbet ol âsaf-ı zî-şân edüp şefkat ona
Kâse-i deryûzesin pür nakd-ı ümmîd eyledi Nedîm Kt 31/16

Nakd-i ümmîd ile pürdür ceyb-i subh ey dil hemân
Vâm-hâh-ı âhın elden koyma sen dâmânını Nedîm G 160/5

Âşığa göre her ne kadar kem baha olmasa da kendini beğenmiş sevgilinin, vuslat kumaşına denk görmeyip beğenmediği ya da ne kadar sarf etse de sevgilinin nezdinde geçer akçe olarak değer bulmayan niyaz nakdi:

Kâlâ-yı vasla nakd-i niyâzı begenmedün
Ey hod-fürûş virdügümüz kem bahâ degül Nâbî G 485/3

Âkilsen eyle vaktini zikr-i Hudâya sarf
Enfâsını abes yire itme hevâya sarf

Söz geçmez ey dil eyleme itlâf yok yere
Nakd-i niyâzı bûs-ı leb-i dil-rübâya sarf Fıtnat Hanım G 31/1-2

Kendisine rağbet edildiğinin ispatı diğer hünerlere karşı kıskanç olmak, merak beslemek olan ya da diğer malların aksine sahibinin asla zarar etmeyeceği, dünya yansa yanmayacak, tufan kopsa batmayacak olan, kimsenin zorla alamayacağı, hırsızların çalamayacağı, harcamakla tükenmeyecek olan ilim metaı:

Zamânede hüner-i digerâne reşk itmek
Metâ'-ı dânişe isbât-ı ragbet itmekdür Nâbî G 235/3

Mâl bir nesne ki çok düşmeni var
Yolum bekleyici reh-zeni var

'İlm ile sineni eyle mâlî

Saklasun mahzene herkes mâlı

‘Ulemâ çekse de farza hüsrân
‘İlm sermâyesi bulmaz noksân

Âteşe yansa cihân hark olmaz
Kopsa tûfân suya da gark olmaz

Cebr ile hâkim ü vâlî alamaz
Kalsa meydânda hırsız çalamaz

Kesr ü noksân viremez bezl ü şeref
Yokdur anda hatar-ı mahv u telef LUT B 49-54

Dünyanın geçiciliği vurgulu bir nat nesibinde belirtildiği üzere içerisinde bin tüccarın gurbetçi olduğu ve her biri Karun definelerine sahip olsa da nihayetinde varlıklarının ellerinde emaneten bulunduğu dünya ülkesinde kendisine aldanılmaması nasihat edilen devlet metaı:

Konan göçer bu sarayı sipenc-i fanîde
Bu tâbhânede bir gün harâbe-zâr kalır

Metâ’-ı devlete aldanma kim bu kişverde
Hezâr hâce garibü’d-diyâr u dâr kalır

Olursa her biri sâhib-defîne-i Kârûn
Yine meta’ı bu mahzende müste’âr kalır Nâ’ilî K 2/9-11

Zamanenin; bütün insaniyetsizlerin, alçakların işlerini başa ulaştırır, onları yüceltirken şairde ayağa düşürdüğü, kıymetsizleştirdiği kadr metaı ve malda mülkte gözü olmayıp avareliği tercih eden, fakirlik çekse de hayalinde Karun kadar zengin olan âşığın gönlünde gizli bir hazine olan vefa nakdi:

Ayaga urdı benüm kadrüm metâ’ın rüzgâr
Başa irgürdi işin her nâ-kes-i bî-nâm ü neng Nev’î M 11 Bend 6 B 18

Ne mülk ü mâl bana verse çerh memnûnem
Ne mülk ü mâlden âvâre kılsa mahzûnem

Egerçi müflis ü pest ü muhakkar u dûnem
Dem-â-dem öyle hayâl eylerim ki Kârun’em

Gönülde nakd-i vefâ genci lîk pinhânî
Gözüm hızâne-i lâ’l ü güher velî fâni Fuzûlî M 4 Bend 2

Kendisine rahmet dilenen Mehmet Paşa'nın fukara isteklerine bolca harcaması arzu edilen veya daima Allah'ın rızasını kazanmak için uğraşan Sultan Mahmud'un kendini hayır işlerine vakfederken harcadığı vakit nakdi:

Rahmet ol hâkime kim olmaya ilden gâfil
Nakd-i evkâtın ede bezl-i niyâz-i fukarâ Fuzûlî K 20/15

Da'imâ celb-i rızâ-yı Hazret-i Mevlâ içün
Nakd-i vaktin eylemekde vakf-ı hayrât-ı ihsân Enderunlu Vâsıf Kt 19/14

Âşığın kendisine kadeh sunanın ayağına saçacağını vadettiği, rintler meclisine testi gibi başı dönmüş giren, zevk bağına girip kadeh gülünü toplayan şairin / âşığın meye pahalı denmesi hâlinde vermekte bir sakınca görmediği akıl metaı:

Her kim ayag sundu bana ben ayagına
Cins-i havâss ü nakd-i hıred eyledim nisâr Fuzûlî K 37/16

Rindler bezmine ser-mest sebû tek girüben
Zevk bâgına girip câm gülünü dirüben
Meye derlerse bahâ akl metâ'ın virüben
Mest-i medhûşu harâbât-i bî-bâk olalım Fuzûlî Mr 2 Bend 2

Dilberin, bedeni kıl kadar dahi kalmayan / kıl kadar değeri bile olmayan âşığı mahzun, kırgın görüp insaf ederek boynuna sardığı zülf metaı:

Bildi dil-ber kim sınukludur metâ'-ı zülfini
Kılca nesnem yog-iken boynuma sarmag itdi dâd Cem Sultan G 35/3

Şairin ümmetin acizlerine her yönden kefil olan Hz. Peygamber'den kurtuluşa ermek için istediği şefaat nakdi:

Vâsıfı nakd-i şefa'atle halâs et el-amân
'Âcizân-ı ümmete her vech ile sensin kefîl Enderunlu Vâsıf K 4/9

Aşk erbabı yolunun üzerinde kurulan pazarda satılan tek ürün olan edep metaı:

Ne yolumdur benim hâk-i reh-i erbâb-ı 'aşk olmak
Metâ' yoktur ey hâce bu bâzârun edebden yeg Hayâlî G 303/3

Şahne misali dükkânlardan teklif alan sevgili gamzesinin, gönülde dolaşımına izin vermediği asayiş nakdi:

O gamze kor mı gönüllerde nakd-i âsâyiş
Misâl-i şıhne ki teklîf alur dükkânlardan Nâbî G 639/4

Alındaki kara yazının hükmü doğrultusunda çaresizce sevgilinin aşk kumaşı için feda edilen din nakdi:

Etmiş ne çâre hükm-i sevâd-ı cebînimiz
Kâlâ-yı ‘aşk-ı yâre fedâ nakd-ı dînimiz Nâ’ilî G 152/1

Kolayca oluşturulamayan muhabbet hisseddarlığında ortak keseye sığmayan şevk nakdi ve âşık şevk ile muhabbetin vasıflarını sıralarken aşkın temel hediyesi olarak nitelendirdiği sitem nakdi:

Kâbil mi iştirâk-i mahabbet Neşâtîyâ
Ol nakd-ı şevk kîse-i enbâza sıgmamış Neşâtî G 59/5

Olsam ne kadar şevk ile vassâf-ı mahabbet
Elbette yine nakd-ı sitemdür sıla-i ‘ışk Neşâtî G 67/5

Güvenilmez bir şehir / karaltı olan dünyada hiçbir faydası olmayan ve derd ü gam mayasının, mihr ü muhabbetin yerine geçemeyecek olan varlık / âlem metaı:

Dünyâ ‘aceb sevâd idi ammâ ki bî-sebât
Varlık ‘aceb metâ’ idi ammâ ki sûdı yok Nev’î G 222/2

Satmazam nakd-i dü kevne mâye-i derd ü gamın
Virmezem ‘âlemlere mihr ü muhabbet ‘âlemin Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 155/1

Gözün müptela âşıktan / gedadan sakınmadan sarf ettiği ve bin Yusuf’un müşterisi de olsa akçesi geçerli olacak sevgiliye ait hüsn pazarının revaç bulmasına vesile olan gamze nakdi:

Gamze peykânın gözün ben mübtelâdan saklamaz
Sarf eder ehl-i nazar nakdin gedâdan saklamaz Fuzûlî G 110/1

Revâcın nakd-i peykânınla bulmuş hüsn bâzârı
Geçer nakdin eger bin Yûsuf’un olsan harîdârı Fuzûlî G 270/1

Ahiret mülküne sefer eylerken hazırlanması gereken takva metaı ve birçok kumaşın bir arada bulunduğu muhabbet şehr-bendinde birbirine yaslanmış şekilde bulunan fitne metaı:

Ey Fuzûlî âhiret mülküne lâzımdır sefer
Böyle fâriğ gezme takvâdan müheyyâ kıl metâ’ Fuzûlî G 142/7

Metâ’-ı fitneye bak teng tenge yasdanmış
Bu şehr-bend-i mahabbetde çok kumâş yatur Sâbit G 78/5

Şairin hüner kumaşını arz ettiği, nazm kumaşına müşteri olmasa mana iskelesinde hüsrana uğrayacağını ifade ettiği Şeyhülislâm Esadzâde'nin nakkadı olduğu irfan metaı:

Gayra kâlâ-yı hüner 'arz edemem sultânım
Var iken sen gibi nekkâd-ı metâ'-ı 'irfân

Lutfun olmazsa harîdâr-ı kumâş-ı nazmım
Görünür bender-i ma'nâda benimçün hüsrân Sünbülzâde Vehbî K 43/64-65

Eleştirel bir bakış açısına sahip olan âşığa / şaire göre her kişi gücü ölçüsünde istekli olacağından, istekte bulunmaya yüz bulacağından yazık ki mezada çıkarılmayan murad metaı ve bir bahariye nesibinde çemenzar hanına geldiği söylenen kervanın gül-i nesrin yükü ile beraber taşıdığı bahar metaı:

Olurdı her kişi makdûrı denlü hâhişger
Yazuk meta'-ı murâdı mezâda virmezler Nâbî G 209/3

Metâ'ı cümle bahâr ü yüki gül-i nesrin
Yine ribât-ı çemen-zâra kârvân geldi Sâbit K 34/6

Nakd / meta bağlamı içerisinde yer bulan can, gönül, buse, vuslat, devlet, sabır, itaat, dudak, gamze, göz, naz, ömür, fakr, emel, keramet, rağbet, takva, heva, vefa, cürm, ârâm, bilûr, vücut, bahar, musavver ya da yıldızlar gibi daha birçok varlık ya da kavramdan[269] birden fazlasının zaman zaman bir arada kullanıldığı da görülmektedir.

[269] Nakd ya da meta kavramları ile irtibatlı sözcük yelpazesi sadece Nedîm Divanı çerçevesinde ve yalnızca nakd sözcüğü etrafında dahi sınırlandırılsa şu ana kadar alıntılanan örnekler dışında: Bir fahriyede güneş altını, şairin nazmı karşısında nakd-i kühen / geçersiz nakd olabilmekte, bir arz-ı hâl beytinde şair devrin ahbab-ı kiramından nakd-i ferah borç aldığını ifade edebilmekte, bağlamına göre nakd-i vakt-i ilm ü irfandan, nakd-i vakt-i murâddan, nakd-i şeb-nemden mihekk-i nakd-i âşıktan, nakd-i ihsandan ya da nakd-i sevâbdan söz etmek suretiyle türlü terkipler oluşturabilmektedir:
Şeh-i nev-sikke-i nazmım ki benim mülkümde
Zer-i hûrşîd ise de nâ-seredir nakd-i kühen K 2/10

Kulun dahı zarûrî ba'zı ahbâb-ı kirâmından
Biraz nakd-i ferâh karz aldım ey sadr-ı himem-güster K 28/12

Nakd-i vakt-i ilm ü irfan kâr-bîn ü kârdân
Hırz-ı cân-ı fazl u itkan kurretü'l-'ayn-ı yakîn Kt 32/3

Her hıyâban dırahtı 'ayş u tarab
Her bün-i sahtı nakd-i vakt-i murâd N 1/2

Bülbül ağırlık etse n'ola nakd-i şeb-nemi

Örneğin Kadı Burhâneddin'de akıl, gönül ve can sevgiliye kavuşmak için verilen birer nakddir, Ahmed Paşa'da can ve gönül sevgilinin dudağı için verilen birer metadır, Yine can ve gönül Nef'î'de sevgilinin gamzesi tarafından yağma edilen birer nakddir. Nâbî'de din ü devlet asaflık makamının üzerinde damga olduğu birer metadır ya da Sünbülzâde Vehbî'ye göre ilm ve marifet, maarif ehlinin söz kumaşlarını arz ettiği Şeyhülislâm Çelebizâde Asım'ın değer biçtiği birer nakddir.

Ben nakd virürem sana 'akl u dil ü cânı
Sen vaslı koma nesyiye bir gör ne zemândur Kadı Burhâneddin G 531/3

Cân ü dil versem nola lâ'line kim
Yok bahaya istenir evvel metâ Ahmed Paşa G 138/2

Olmış ol sahh-ı 'anberîn-sîmâ
Din ü devlet meta'ına tamgâ Nâbî Mes 8/43

Nakd-ı cân u dil mi kor tâtâr-ı gamzen kimsede
Böyle kalırsa eger dünyâyı yagmalar gibi Nef'î G 125/3

Eyâ nekkâd-ı 'ilm ü ma'rifet her dem huzûrunda
Eder ehl-i ma'ârif gûne gûne 'arz-ı kâlâyı Sünbülzâde Vehbî K 34/43

Alışverişin tarafları arasında takas edilen ya da edilmesi umulan hüsn, akıl, can, cevr, dünya, dudak, vücut, gözyaşı ya da sabır gibi temel değişim gereçlerinin yanına iliştirildiği nakd ve meta kavramlarının, satıcı-müşteri tablosu başta olmak üzere oluşturulmak istenen birçok bağlamda bir arada ya da mükerreren kullanılma sıklığı da hayli fazladır:

Tasavvur edilemeyen visal nakdi ve tüccarlık eden âşıkları çok zarara sokan aşk metaı:

Gelmez vücûda nakd-i visâlün tasavvurı
'Aşkun metâ 'ı hâceleri çok ziyân çeker Bâkî G 154/3

Ebkâr-ı gonca haylî çemenli çeyizlidir G 14/4

Bilinmez ölmedikçe kadri isbât-ı vücûd etmez
Mihekk-i nakd-ı âşık âhenin hançer midir bilmem G 87/4

Dirîg etme gedâyân-ı derinden nakd-i ihsânın
Zamân-ı devlet-i hüsnünde âlem kâm-yâb olsun G 113/3

Bu tutumla diyemem nakd-i sevâb üzre Nedîm
Harc-ı yek-rûzeye vâfî ola bayrâmında G 128/8

Sahip olunamayan vasl metaı ve alışverişte aldanan âşığın sonunda elinden giden can nakdi ya da aşk şehri pazarındaki bir ihsan vesilesi olarak bin can nakdi karşılığında satılan vasl metaı:

Olmadum Bâkî-sıfât mâlik metâ'-ı vaslına
Gitdi elden nakd-i cân âhir görün magbûnlugum Bâkî G 325/5

Bin nakd-i câna bey' olunur her metâ'-ı vasl
Bâzâr-ı şehr-i 'aşkda dâd ü dihiş budur Enderunlu Vâsıf G 38/2

Şûh-ı sudâgerin / sevgilinin dükkânında olduğu öğrenilip âşık tarafından bir an evvel müşteri olunmak istenen arzu metaı:

Metâ'-ı ârzû bir şûh-ı sudâgerde kalmışdur
Varup bâzârına Nâbî harîdâr ol dükânın bul Nâbî G 477/8

Uğruna vücut nakdi sarf edilen vasl metaı ya da Abdülbaki adlı zalim bir güzelin gönül şehrinde aldığı can nakdi ve her zaman sevdiği gönül nakdi:

Etsek metâ'-ı vasla nukûd-ı vücûdu sarf
Gencînelerde hâsıl olur mı refâhımız Enderunlu Vâsıf G 55/6

Birinün nâmı 'Abdülbâki bir mâh
Katı zâlim yaratmış anı Allâh

Gönül şehrine geldi fitne saldı
Hâle oldı nakd-i cânı aldı

Sever bâki gönül nakdin o dil-ber
İder bâkî kulı gibi cefâlar MŞ B 83-85

Âşık, aşk pazarına girip vasl metaını almadan yazık ki gözlerinin yaşının ömür nakdini çürütmesi ya da şairin Şeyhülislâm Bostancızâde Mehemmed Efendi'ye can u dil gibi değersiz metalar sunmak yerine onlardan daha değerli bir hediye olarak sözünü vermesi:

Girüb bâzâr-ı 'ışkundan metâ'-i vaslun almadın
Dirîga 'ömrümün nakdin çürütdi gözlerüm yaşı Necâtî G 615/5

Suhandur sana lâyık bende tuhfe
Meta-ı cân u dil nakd-i muhakkar Nev'î K 20/29

Gözyaşı nakdi olmadan ele girmeyen vuslat metaı veya bir şitaiyye nesibinde belirtildiği üzere âşığın güya kışın soğuk havasının hücumuna karşı bir kale vücuda

getirmek için bağ alanına yapraktan tuğlalarını yığan hazan mevsiminde şevkten hararetlenip irade nakdi vererek aldığı zevk metaı:

Müyesser ola mı aglamayınca genc-i visâl
Ele girer mi metâ' olmayınca elde nukûd Taşlıcalı Yahyâ G 50/2

Yığmış fezâ-yi bâğa hazân bergi hıştler
Gûyâ hevâ hücûmuna tutmak diler hisâr

El-kıssa ol bisâtta ben germ-i şevk olup
Aldım metâ'-i zevk verip nakd-i ihtiyâr

Oldum tamâm garka-i deryâ-yi şevk u zevk
Tuttum tarîk-i râbıta-i 'aklden kenâr Fuzûlî K 37/12-14

Sevgili ile yapılan pazarda heyecana kapılıp gam metaı için aceleyle can nakdini verebilecek olan âşık; sevgilinin gözleri gönül çelen bir dellal olduğu için dert metaına can nakdini verecek olan ya da feleğin geniş sahasında mihnet metaı ile gam nakdini içinde saklayabilen tek unsur olan gönül:

Germ olup virme metâ'-ı gama cân nakdini kim
Niçe cânlar viresin ivme bu bâzâra gönül Cem Sultan G 198/6

Metâ'-ı derdine dil vermez idi cân nakdin
Ger olmasaydı ara yerde gözlerim dellâl Ahmed Paşa K 18/34

Ferah-nây-ı felekde gönül mi kaldı hemân
Metâ'-ı mihnet ü nukd-ı gamı nihân idecek Kânî G 99/5

Âşığın umutsuzca merhametsiz sevgilinin önüne acz metaı ile niyaz nakdini koyması, ilahi aşk çarşısında niyaz nakdine ve naz kumaşı satanların metaına değer verilmiyor olması ve işve ile naz metaına sahip olan İbad adlı güzel bir kazzaza tanıdıkları gönül nakdlerini verse de bu nakdin onun güzellik metaına eş değer olamayacağı:

Metâ'-ı 'aczim ü nakd-i niyâzım
Kodum önünde ol nâ-mihr-bânın Ahmed Paşa G 169/5

O çârsûda ki nakd-ı niyâza bakmazlar
Metâ'-ı kâle-furûşân-ı nâza bakmazlar Nâ'ilî G 57/1-2

'İbâd adı biri bir hûb bezzâz
Kim ol servün metâ'ı şîve vü nâz

Virüp dil nakdini ol âşinâsı
Metâ'-ı hüsnünün olmaz bahâsı ZŞ B 90-91

Zıt kavramların nakd ve meta sözcükleri etrafında nazma çekilmesi çerçevesinde âşığın cebindeki gözyaşı nakdine karşılık sevgilinin dudak çarşısının süsü olan tebessüm metaı; yokluğun önemini kavraması hâlinde hocanın dünyada devlet nakdine karşılık değiştirmek istemeyeceği fakirlik metaı ve tıpkı sahte nakdin kişiye tekrar dönecek olması gibi şeyhin çok satmak istemesi hâlinde etkisini yitirecek olan keramet metaı:

Görüp cîbümde nakd-i eşki oldı şehr-i hüsn içre
Metâ'-ı hande zîb-i çâr-sû-yı zîr-i leb şimdi Nâbî G 878/4

Metâ'-ı fakrı nakd-i devlet-i dünyâya virmezdün
Eger fehm eylesen ey hâce yoklıkda ne hâlet var Nev'î G 122/4

Eyler rücû' nakd-i müzevver gibi sana
Ey şeyh satma çok da metâ'-ı kerâmetün Nâbî G 433/4

Şairin ilm metaını mala üstün tutup kemâle ermek için ömür nakdini sarf etmesi, âşığın önceden akıl nakdini alan kumaş satıcısı sevgiliye sabır metaını da alıp dükkânının köşesine asmasını teklif etmesi ya da güneş sevgiliye elindeki yıldız nakdiyle müşteri olan ay dururken âşığın gözyaşı nakdine kimsenin itibar etmeyeceğinin itiraf edilmesi:

Nukûd-ı 'ömrü sarf etdim kemâle
Bilip râcih metâ'-ı 'ilmi mâle Sünbülzâde Vehbî M 7/10

Nakd-i 'aklım aldın evvel al metâ'-ı sabrı da
Ey büt-i kâlâ-fürûşum gûşe-i dükkâna as Sünbülzâde Vehbî G 130/6

Yahyâ nükûd-ı eşküne kim i'tibâr ider
Ol mihre nakd-i encüm ile mâh müşterî Şeyhülislâm Yahyâ G 412/5

Meta kavramının dinî-tasavvufî bir bakışla irdelendiği Gülşen-i Pend'te tüccara nasihat faslının bir kesitinde müellif muhataba şu telkinlerde bulunmaktadır: Aklını ve fikrini metaa verme. Nihayetinde malın toprağa saçılacaktır. Gönlünden meta nakşını kazı. Kalp meta ile nakşolmuşsa İblis'in makamı olmuştur. Metaa gönül verme zira o seni bi-rağbet eden dünyevî bir arzudur. Bütün metaın bu mahzende kalır, hiçbiri seninle gitmez:

Metâ'a virme sen hep 'akl ü fikrün
Hazer kıl 'âkibet mâlun hasâdur

Metâ'un nakşını hakk it dilünden
Münakkâş ola kalb iblîse câdur

Gönül virme metâ'a ragbet itme
Seni bî-ragbet eyler mâsivâdur

Bu mahzende kalur cümle metâ'un
Biri gitmez senünle ey bahâdır (Çalka, 2007:237)

Bazı beyitlerde nakd / meta sözcükleri herhangi bir varlık ya da kavramla ilişkilendirilmeksizin de kullanılabilmektedir. Örneğin Kadı Burhâneddin eziyete müptela olan âşığa yani elindeki nakdi borç edene ne denmesi gerektiğini sorgularken; Necâtî, zahid işleri kasid olduğundan metaını vade ile verdiğini ancak âşığın sevgili ile pazarını nakd ile gerçekleştirdini ifade ederken; Sâbit, sert pazar(lık) eden afet sevgilinin âşıkların nakdlerini kırdığını hüsn ü bahaya dayandığını haber verirken ya da Hâdî Saray Şehr-engîzi'nde Salih isimli bir tacir güzeli tanıtımında ona, metaını satıp hicrân ile kendisine sarılmayı dilediğini beyan ederken söz konusu nakdin ya da metaın ne olduğu doğrudan belirtilmemektedir:

Ne diyeler cefâ müdâm idene
Bu cihân içre nakdı vâm idene Kadı Burhâneddin G 374/1

Va'de ile virdi zâhid kâsid olmagın metâ'
Nakd iledür ey yüzi cennet bizüm bâzârumuz Necâtî G 241/3

Hâce-zâdem katı bâzârına pek âfet imiş
Nakd-i 'uşşâkı kırar hüsn ü bahâya tayanur Sâbit G 83/3

Biri tâcirler içre nâmı Sâlih
Gam-ı 'aşkıdurur ıslâh-ı tâlih

Alur mısın metâ'um diyü varsam
Satup hicrân ile ana sarılsam HSŞ B 428-29

4.2.2.2.3.1.7. Sermaye

Mesleki kavramlar kategorisinde yer alan ve klasik Türk şiiri dizelerinde sıklıkla kullanılan bir diğer sözcük, ticari bir teşebbüsün gerçekleştirilmesi ve yürütülmesi için gerekli olan nakdin ve / veya nakde çevrilebilecek emvalin tümü anlamına gelen

sermayedir. Sermaye sözcüğü de tıpkı nakd ve meta gibi özellikle mecaz düzlemde gam, şevk, cürm, cehl, temkin, sıdk, mahabbet, azab, hüsn, ömür, belagat, can u dil, kavl ü fi'l, derd, hayat, feyz, tevhid, nifak, suhan / şiir, sevgili, hükümdarın hattı hümayunu, cud u refet, âlem, kırtas, işret, izz ü cah, gözyaşı, tasavvur, mey, din ü düvel sermayesi Sultan Murad, III. Mehmed'in kızının nuru ya da Şeyhülislâm Muhammed Efendi Saadethanesi'nin dökük mermerleri gibi birçok varlık ve kavramla irtibatlı kılınabilmektedir ki eserleri incelenen şairlerce bu kavram etrafında oluşturulan dikkat çekici bir dizi bağlam şu şekilde nazmedilmektedir:

Sevgilinin sarhoşluk verici lal dudağının insana sunabileceği düşünülen saadet sermayesi ve şairin kader-kudret şehenşahının bir işareti ile elde edebileceğini umit ettiği devlet sermayesi:

Mey-i lâ'l âdeme ziyân itmez
Belki ser-mâye-i sa'âdet olur Bâkî G 93/6

İşâret besdür ey Bâkî sana ser-mâye-i devlet
Hudâvend-i kader-kudret şehenşâh-ı mu'azzamdan Bâkî G 367/5

Hz. Peygamber nurunun cihandaki en büyük tecellisi olan, kendinden önce yetişen velilerin süsü Hazret-i Emir Seyyid Sultan'ın, haleflerine sermaye olması, âşığın can sermayesinin sevgilinin lal renkli dudak kadehinde bulunması ve dert pazarındaki ezel kadehinin sermesti olan âşığın saki sevgiliden derman sermayesi sunmasını istemesi:

Şâhâ yakın zamanda harÎminde Ahmedin
Nûr etmedi cihâna tecellâ senin gibi

Pirâye-i selefsin ü ser-mâye-i halef
Fer'-i refi' görmedim aslâ senin gibi Ahmed Paşa Terc 1 Bend 4 B 7-8

Câm-ı lâ'lin iste kim ser-mâye-i cân andadır
Küfr-i zülfün gözle kim mecmû-ı imân andadır Ahmed Paşa G 43/1

Câm-ı ezel ser-mestiyim sâkî mey-i rahşânı sun
Bâzâr-ı derdim germdir ser-mâye-i dermânı sun Ahmed Paşa G 223/1

Cem'in / âşığın can nakdini uğruna harcamakta bir sakınca görmediği ve âlemde neyi varsa ondan bildiği sevgili sermayesi:

Cân nakdini Cem yoluna harc itse n'ola kim
Sermâyesi sensin dahi 'âlemde nesi var Cem Sultan G 40/5

Yolunun üzerindeki değersiz taş dahi feleğin başındaki taca cevher olabilecek yücelikteki Şeyhülislâm Mehemmed Esad Efendi'nin dergâhının tozu, büyük iksirlerin sermayesidir. Mehemmed Ragıb Efendi'nin yüce kapısı âleme izz ü ala sermayesidir. Tahammül, aşkının sırlarını ifşa eden âşığın hevaya harcadığı bir sermayedir:

Kemîne seng-râhın gevher-i tâc-ı ser-i gerdûn
Gubâr-ı der-gehin ser-mâye-i iksir-i uzmâdır Fıtnat Hanım K 4/32

Ol zât-ı pâk-i ekreme vâcib du'a her âdeme
Bâb-ı refî'i 'âleme ser-mâye-i izz ü a'lâ Fıtnat Hanım TAR 3/8

İfşâ idüp bir âh ile esrâr-ı aşkımız
Ser-mâye-i tahammüli kıldık hevâya sarf Fıtnat Hanım G 31/5

Yolunun tozu âşığın alın levhasına hatt olan sevgilinin dergâhına secde etmenin hem dünyanın hem dinin, saçına dair hayal kurmanın ise bütün sevdaların sermayesi olması:

Gubâr-i secde-i râhın hat-i levh-i cebînimdir
Sücûd-i der-gahın ser-mâye-i dünyâ vü dînimdir Fuzûlî G 102/1

Ey saçın fikri kamu sevdâların ser-mâyesi
Olmasın başımdan eksik sevr-kaddin sâyesi Fuzûlî G 300/1

Hayâlî'nin / âşığın sabretmek hususunda takatsiz kalıp kendi malına zararı dokunan bir tüccar gibi can sermayesine kıyması veya sevgilinin ayağının toprağını getirmesi karşılığında can nakdini vermeyi istediği rüzgârın âşığa bu sermayeyi vermemesi:

Sabra bî-tâkat olup kıydı Hayâlî câna
Döndü şol hâceye kim el ura sermâyesine Hayâlî G 534/5

Nakd-i cân ile sabâdan ayagın topragını
Almaga ister idim vermedi sermâyesine Hayâlî G 535/3

Dolu bir kadehle sırrını açık etmek isteyen âşığın bir sermayeye ihtiyacı olmadığından kârım-kazancım zarara uğradı fikrine kapılması da söz konusu olmayacaktır. Âşık için aşk ya da baş da bir sermaye olabilmektedir ki âşık aşk yolunda bu sermayelerini sunmaya hazırdır. Âşık sevgiliye yokluğunda varlığını yok kılmamasını zira yokluğun iki âlemde kendisi için sermaye olduğunu hatırlatmaktadır. İki âlemin sermayesi olma vasfını bir başka bağlamda ise ümit kavramı ile ilişkilendirmektedir:

İçelüm bir tolu ayah ki sırrımuz ayân olsun
Ne sermâye gerek bize ko sûdumuz ziyân olsun Kadı Burhâneddin G 214/1

‘Işkun bize ey dilber sermâye-i cân olmış
Cân işi hoş sehl ola cân ile cihân olmış Kadı Burhâneddin G 574/1

Başdurur sermâye vü seni sevenler assısı
Oldurur ki yoluna ‘ışk ile sermâye virür Kadı Burhâneddin G 855/5

Varlıgunı kılma yoh yohluhda sen
Ki iki ‘âlemde sana sermâyedir Kadı Burhâneddin G 1222/2

Yahşı anladum cihânda vâye yoh
Yârdan özge bu humârum aya yoh
İki ‘âlemde ümîd server durur
Andan ayru dahı hîç sermâye yoh Kadı Burhâneddin T 3

Himmeti kevn ü mekânın zineti olan Sultan Abdülmecid’in şahane hücumunun feyz ve zafer sermayesi olması, Halid Bey’in kardeşi vefat edince Morevizâde soyunun sermayesinden eser kalmaması ve dergâhı zarifler için bir korunak olan Esma Sultan’ın nefesinin insanlara hayat veren bir sermaye olması:

Savlet-i şâhânesi sermâye i feyz ü zafer
Himmet-i ferzânesi ârâyiş-i kevn ü mekân Leylâ Hanım K 3/17

İşte nâm-ı Morevî-zâde cihândan bitdi
Komadı bende felek zerre kadar sermâye Leylâ Hanım Trk 5 Bend 4 B 22

Zurefâ dergeh-i sultâna cebîn-fersâdır
Nefesi âdeme sermâye-i rûh-efzâdır Leylâ Hanım M 39 Bend 5 B 41

Âşığın ahının, can yakan ah okunun onun sermayesi olması, varlığın manası olan Hz. Peygamber’in vücudunun diğer yaratılmışlar için Allah’ın ihsanından icat olmuş bir sermaye olması, şairin Taberdar Muhammed Paşa’nın destgirliği sayesinde Haleb’den padişahın hak-i payi olan İstanbul’a gelmesini temizlik / saflık sermayesi ile ticaret etmesine bağlaması, Allah’ın Sultan Muhammed’in zatını tüm sultanlar için bir iftihar vesilesi kılmış olması, Mustafa Paşa’nın gölgesinin halk için bir emn ü eman sermayesi olması ya da ev ve çadırla / mal ve mülkle gelinse de herkesin sonunda çıplak, her şeyini kaybetmiş olarak gideceği aşk iklimine hiçbir sermayenin dayanamayacak olması:

Bir hadeng-i cân-güdâz-ı âhdur sermâyesi

Biz bu meydânun nice çâpük-süvârın görmişüz Nâbî G 319/5

Ey ma'nî-i hestî ki senün halka vücûdun
Sermâye-i îcâddur ihsân-ı Hudâ'dan Nâbî Kt 13

Şad şükr ölmeden irişüp hâk-i payuna
Sermaye-i hulûs ile itdüm ticâreti Nâbî K 16/109

Anun zatını eylemiş Kirdgâr
Selâtîne sermâye-i iftihâr Nâbî Mes 3/34

Oldı halka sâyesi sermâye-i emn ü emân
Feth-i bâb-ı 'adl u sarf-i cevher-i dâd eyledi Nâbî TAR 54/3

'Aşk iklîmine sermâye tayanmaz Nâbî
Bâr u büngâh ile her kim ki gelür cerd gider Nâbî G 187/7

Güzelin kaşı ve gözü iyi birer sermaye olduğundan onlarla konuşması ve âşığa can sermayesini sevgilinin şeftali dudakları karşısında azımsamadan önce neyinin ziyan olacağı yönünde iyi bir hesap yapması telkininde bulunulması:

Güzelün kaşı gözi bir eyü sermâyedürür
Anun içün göz ile kaş ile söyler hâtem Necâtî K 21/30

Bir şeftaluya cânı azırganma dostum
Sermâyeden hisâb idegör nen ziyân olur Necâtî G 94/8

İsmi gibi hem uğurlu hem bayındır olan Sa'dâbâd'ın İstanbul için bir övünç sermayesi olması, Sadrazam İbrahim Paşa'nın helva sohbetine gelmesinin o meclis için izz ü şeref sermayesi olması ve yine o cihan bahş Sadrazam'ın bir yardımıyla hakir karıncanın dahi denizlere sermaye verebilecek bir güce erişebileceği, zatının âleme bir ümit sermayesi olması, III. Ahmed'in ikbal rikabının aya sermaye olabilecek parlaklıkta olması, 'İzzet Ali Paşa'nın defterdar olmasını sağlayan sadakatinin bir baht sermayesi olması, Vezîr-i a'zam Damad İbrahim Paşa'nın gönlü ve elinin Bedahşan madenlerine ve denizlere sermaye olabilecek zenginlikte olması, Darüssaade Agası'nın birçok kimsesize izz ü 'ula olması III. Ahmed'in lütfunun güzel bir dünya için sermaye bahşeden bir etkiye sahip olması ve gül yanaklı, gülgüli kerrâkeli, mor hâreli sevgilinin gönlün neşesi, ömrün sermayesi olması:

Nâmı gibi olmuşdur o hem sa'd hem âbâd
İstanbula sermâye-i fahr olsa revâdır Nedîm K 21/14

Oldu teşrîfin ona sermâye-i 'izz ü şeref

İltifâtın kıldı kadrin mihr-i burc-ı iştihâr Nedîm K 29/7

Sensin o cihân-bahş ki imdâdın olursa
Deryâlara sermâye verir mûr-ı muhakkar Nedîm K 32/7

Hudâ vücûdunu hıfz eylesin hatâlardan
Ki zâtı ‘âleme sermâye-i ümîd oldu Nedîm K 35/8

Leme’ân-ı rikâb-ı ikbâli
Mâha sermâye mihre hüsn ü cilâ Nedîm K 39/10

Eger makrûn-ı ihlâs olsa hidmet böyledir işte
Sadâkatdir muhakkak âdeme sermâye-i devlet Nedîm K 43/6

Vezîr-i a’zam İbrâhîm Pâşâ kim dil ü desti
Verir sermâyesin kân-ı Bedahşın bahr-i ummânın Nedîm TAR 24/5

Onun bânisi bir zât-ı keremverdir ki ‘âlemde
Nice bî-keslere sermâye-i izz ü ulâ oldu Nedîm TAR 45/11

Zât-ı pâk-i pâdişâhîdir cihân-ârâ olan
Lutfudur sermâye-bahş-ı behcet-i dünyâ olan Nedîm Mf 14

Şeh-nişînler ziyneti âguşlar pîrâyesi
Dahı bir yıldır yanından ayrılalı dâyesi
Sevdigim gönlüm sürûru ‘ömrümün sermâyesi
Gül yanaklı gülgüli kerrâkeli mor hâreli Nedîm M 42 Bend 3

Sultan Murad’ın hatt-ı hümayununun yaratılış dükkânının sermayesi olması, badenin aşk ehli için şevk pazarının sermayesi olması, şairin feyz-i İlahi’nin yardımıyla artan fikir sermayesi, Sultan Murad’ın olgunluk ve akıl sermayesi olması, Muhammed Paşa’nın ahlak çemeninde esen rüzgârın en küçük bir mikdarının dahi sabanın misk kokulu nefesinin kokusuna sermaye olması, arifin siyah kaleminin âlemi bir noktada siyah nura gark eden bir sermaye olması ya da Sultan Murad’ın sünbül kokulu ahlakının yağmacı rüzgâra erişmesiyle onun kendisine yüz bin yıl yetecek bir sermayeye ulaşması ve bu sermayenin küçük bir miktarıyla dağlarda ve çöllerde dolaşsa gülü attar eline, laleyi ise miskli nafeye döndürebilecek olması:

Hat mı bu yâ pîrâye-i dîbâce-i kudret
Hat mı bu yâ sermâye-i dükkânçe-i fıtrat Nef’î M 1/2

Sensin ol sermâye-i bâzâr-ı şevk-i ehl-i aşk
Düşdü feyzinle kesâda cevher-i nâmûs u neng Nef’î M 3 Bend 1 B 5

Hep feyz-i İlâhî meded eyler bana yohsa
Ol olmasa sermâye-i fikrim katı demdir Nef’î K 60/38

Hüsrev-i sâhib tasarruf mû-şikâf-ı ‘akd u hall
Nakd-i vakt-i ‘akl-ı küll sermâye-i rüşd ü sedâd Nef’î K 26/15

Bâd-ı çemen-i hulku ki bir şemmesi anın
Sermâye-i bûy-ı dem-i müşgîn-i sabâdır Nef’î K 34/35

Gark eder bir noktada nûr-ı siyâha ‘âlemi
Ârifin sermâye-i kilk-i siyâhı böyledir Nef’î G 38/3

Şemîm-i sünbül-i hulkuyla hemdem olsa ger bir dem
Yeter sermâye yüz bin yıl nesîm-i gâliyâ-sâya

Dönerdi gül kef-i attâra lâle nâfe-i müşge
Sabâ bir şemmesiyle ugrasa ger kûh u sahrâya Nef’î K 19/27-28

Şeyhülislâm Bahayi Efendi’nin hâk-i payine erişen sabah yelinin hurilerin yakasındaki kokunun sermayedarı hâline gelmesi, gönlün kimseye hicrân sermayesinin ucunu açmaması:

Ol hâk-i pâye kim eserinden nesîm-i subh
Sermâyedâr-ı ıtr-ı girîbân-ı hûr olur Nâ’ilî K 24/32

Âşinâ bulmadı harf-ı elem-i vuslata dil
Açmadı kimseye sermâye-i hicrânı ucun Nâ’ilî G 257/3

Hz. Ali’nin velayet sermayesi olması, elalemin Mehemmed Paşa’nın cömertlik sermayesiyle ticaret yapması, taliplisinin elinde Elest bezmi sermayesi dahi olsa muhabbetin İlahi bir neşe olduğu ve kesb ile kazanılamayacağı, şarabın vuslat metaına erişmede sermaye olması ve hicran sermayesi ile vuslat metaının aynı ağırlığa sahip olması dolayısıyla ne kâr ne zarar edilmesi:

Şâh-ı Necef halîfe-i dîn Murtazâ ‘Alî
Sermâye-i velâyet ü şîr-i Hudâ ‘Alî Nev’î M 4 Bend 1 B 6

İller kıla sermâye-i cûdunla ticâret
Ben niçün olam lâyık-ı hirmân-ı ‘adâlet Nev’î K 5/24

İlâhî neş’edür olmaz mahabbet kesb ile Nev’î
Elinde tâlîbün sermâye-i rûz-ı Elest olsa Nev’î G 387/5

Metâ’-ı vaslına sermâye sordugum bu kim
Şarâb ile olıcak bûse râygâna çıkar Nev’î G 117/4

Metâ'-ı vasluna sermâye-i hicrânı vezn itdüm
Beraber geldi mikdârı ne assı ne ziyân çekdüm Nev'î G 299/2

Birinde keskin kılıcı diğerinde ihsan kalemi bulunan Seydizâde Ahmed Paşa'nın ellerinin hem korku hem ümid sermayesi olması, dürr-i yekta III. Ahmed'in cülusuyla feleğin denizler gibi ferahlık semayesini harekete geçirmesi, gönlün elinde kara sevda / kuruntu gibi bir sermayenin bulunması ya da elinden kan ağlayan gönlün sepedinden kâfir sevgilinin iman sermayesini çalması:

Bir elde tîg-i bürrânı bir elde kilk-i ihsânı
'Acebdür pençesin sermâye-i havf ü recâ kıldı Sâbit K 19/11

Felek deryâ gibi sermâye-i ârâmı çalkatdı
Oturdınca hilâfet tahtına ol dürr-i yektâyî Sâbit TAR 7/5

Elinde mâlhûlyâ gibi bir sermâye var şimdi
Revâ mı 'âşık-ı müflis gibi dil pür-melâl olsun Sâbit G 264/3

Kan ağladı dil ol büt-i tersâsı yedinden
Sermâye-i îmânını çalmış sepedinden Sâbit G 277/1

Şairin köhne hüner kumaşının şiir dünyasında kendisini zarara uğratmayan bir sermayesi olarak âdeta seraser yerine geçmesi, bir ihsan kaynağı olan Hz. Peygamber'in cömertliği ve merhametinin dünya ve ahiret için bir sermaye olması ya da ona duyulan sevginin şaire iki âlemde de zenginlik veren bir sermaye olarak değerlendirilmesi:

Eski sermâyeden aslâ zarârın yok Vehbî
Köhne kâlâ-yı hüner bunda serâser sürülür Sünbülzâde Vehbî Mf 9

Eyâ kân-ı kerem ol rahmeten li'l-'âlemîn sensin
Ki cûd u re'fetin sermâye-i dünyâ vü 'ukbâdır Sünbülzâde Vehbî K 1/30

Dü-'âlemden gınâ verdi bana sermâye-i 'aşkın
Gubâr-ı âsitânın kîmyâdır yâ Resûlâ'llâh Sünbülzâde Vehbî K 2/11

Lutuf denizi olan Hz. Mevlâna'nın şairin ihya sermayesi olması, ateşin bir cehennem süsü değil insanın başının derdi olan bir cehennem sermayesi olması, âşığın hayatının bereketi ve ruh-ı revanı olan sevgilinin aynı zamanda onun ömür sermayesindeki yegâne kârı olması:

Sen Gâlib'in mevlâsısın sermâye-i ihyâsısın

Lutfu kerem deryâsısın ya Hâzret-i Monlâ-yı Rûm Şeyh Gâlib K 5/7

Zann etme ki âteş ola pîrâye-i dûzah
Derd-i serimizdir yine sermâye-i dûzah Şeyh Gâlib G 36/1

Benim feyz-i hayâtım hâsılı rûh-ı revânımsın
Eger sermâye-i ‘ömrümde kârım varsa sendedir Şeyh Gâlib G 65/2

Aşk pazarında sunulan bir meta olan gamlı sevdanın aynı zamanda iki âlem derdinin derman sermayesi olması ve sevgilinin ömür sermayesine açıklık, genişlik sağlaması:

‘Aşk bâzârında sevdâ-yı gamındır bir metâ’
Kim dü-’âlem derdinin sermâye-i dermânıdır Şeyhî K 9/17

Ömr sermâyesinin çünkü fütûhu sensin
Bir nefes vaslın ele girse zihî feth-i fütûh Şeyhî G 13/3

Müşterinin kolunu kanadını kesen, sözünde denge olmayan, gözü doymaz ve türlü yalanlarla mallarını satmaya meyleden, örneğin Basra bezinden yapılma kefeni Rum’a gönderebilmek adına zemzemlidir diyen tüccarların en büyük sermayelerinden birinin and içmek olması:

Satu bâzâr itdügince basdı bu
Kol kanad komadı bende kesdi bu

Zemzemidür dîr kefen satmag-içün
Basra bezin Rûma iletmek-içün

Cânı ardından gider her ölçinün
And içer sermâyesidür dir bunun

Şimdi bildük sözi nâ-mevzûn imiş
Arşunından kuyrugı uzun imiş

Ol kişinün hep yalandur sözleri
Dünyâ-yı gaddâra doymaz gözleri DM B 853-57

Mal öyle bir nesnedir ki hayli düşmanı ve yolunu kesmeyi bekleyenleri vardır. İdeal insan malını mahsene saklamakla uğraşmamalı, sinesini ilimle doldurmalıdır. Ellerindeki ilm sermayesi asla eksilmeyeceğinden âlimler asla gerçek manada hüsrana uğramış sayılmazlar:

Mâl bir nesne ki çok düşmeni var
Yolum bekleyici reh-zeni var

‘İlm ile sîneni eyle mâlî
Saklasun mahzene herkes mâlı

‘Ulemâ çekse de farza hüsrân
‘İlm sermâyesi bulmaz noksân LU B 49-51

Sohbetü’l Ebkâr’daki alçakgönüllüğün öneminin bildirildiği fasılda tevazunun benzersiz ve yüce bir sermaye olarak değerlendirilmesi ya da şecaat konusunun işlendiği bir başka fasılda Allah için savaşırken ruhun teslim edilmesinin tevekkül sahibi kişilerce gam olmadığının, kalb-i selimin böyle kişiler için sermaye olduğunun ifade edilmesi:

Hîç tevazu’ gibi haslet olmaz
Böyle sermâye-i rif’at olmaz SE B 702

Kuvvet-i kalb-ile sağ u solda
Merd olan gâlib olur her kolda

İtse kol kol salman tîğ eser
Hamza bulmazdı semend ü ne zafer

Kudret-i Hakk’a tevekkül yegdir
Lutf-ı Bârî’ye tevessül yegdir

İtse ol hâlde rûhın teslîm
Gide îmân-ıla ol merd-i kerîm

Gam degil rûhunı itsen teslîm
Sana sermâye yiter kalb-i selîm SE B 2804-08

Cemşîd ü Hûrşîd’te Cemşîd’in Rum diyarına erişmek üzere giriştiği zorlu yolculukta karşısına çıkan dağdaki ejderhayı büyük bir yiğitlikle alt etmesinin anlatımından sonra ideal bir hükümdarlığın vasıflarından biri olan bahadırlık konusu ele alınmaktadır. Buna göre bahadır olmayan melik kem-bahadır. Hükümdarın halka hakkıyla baş olabilmesi mülkü için başını terk etmeyi göz alabilecek yüreklilikte olması ile ilişkilidir. Dolayısıyla halka baş olmak isteyen düşmanın yüreğine baş olmalı, yüreği berk olmalı, gerekirse başını ve canını terk edebilmelidir. İdeal bir melik olmanın diğer bir şartı ise cömertlik ve adalet sermayesini doğru, yerinde kullanmaktır.

Melîk oldur kim ola ol bahâdur
Bahâdur olmayan er kem-bahâdur

Kişi kim mülk içün terk itmeye baş
‘Acebdurur kim ola halka ol baş

Diler-isen ki halka baş olasın
Yüregine ‘adûnun baş olasın

Yüregüni gerek kim idesin berk
Baş u cân mihrini eyleyesin terk

Melik sermâyesi ‘adl ü sehâdur
Melik mi olur ol kim kem ‘atâdur CH B 1479-83

Garib-nâme’nin münacat faslında Allah’a seslenirken insanoğlunun elindeki beşeriyete dair bütün sermayenin ondan geldiğinin ifade edilmesi, Hüsrev ü Şîrîn’de iki sevdalı arasındaki aşkı sezen Mehin Banu’nun Şîrîn’e daha dikkatli davranması yönünde nasihat etmeden önce onun güzelliğini överek salah u zühdün pirayesi olduğu cemalini can sermayesi olarak nitelendirmesi, Murad-nâme’de ise at satın almanın marifeti faslının girişinde atın yiğidin kahramanlık göstermede kullandığı bir sermayesi olduğunun belirtilmesi:

Cümle sendendür bizüm sermâyemüz
Zât içinde nakd u genc ü mâyemüz GAR B 79

Senün bir tınagun yüz milket-i Cem
Saçınun bir kılı bin genc-i ‘âlem

Cemâlün gerçi cân sermâyesidür
Salâh u zühd anun pirâyesidür HŞ B 2727-28

Hemân at imiş yigidün vâyesi
Bahâdırlıg içinde ser-mâyesi MUR B 7629

Sözün dindar / cesur kimseler için sermaye olduğunun söylendiği Gülşen-i Pend’te ayrıca kâtiplere nasihat faslında imlanın kâtipler için, hanendelere nasihat faslında nefesin hanendeler için, vaizlere nasihat bahsinde insanların karşısına çıkmakten utanmamak, tükenmez bir söz hazinesine sahip olmak ve gözyaşının vaizler için, edebin ırz ehli için, verilen nasihatların ise eserin okuyucuları için sermaye olduğu da bildirilmektedir.

Suhan sermâyedür sâhib-dilâna
Suhan pirâye-i her du-serâdur

Eger kâtib isen imlâya sa’y it

Ki sermâye debîre imlâdur

Nefes sermâyedür hânendegâna
Ki hûb savtun semâ'ı dil-rübâdur

Gerekdür vâ'ize sermâye üç şey'
Utanmaz yüz tükenmez söz bükâdur

Edeb sermâyesidür ehl-i 'ırzun
Ki nâmusı vakârı hem 'ulâdur B 2397

Nasîhat dersinün ta'tîli olmaz
Ki pend dershânesi dâ'im güşâdur

Nasîhatdür sana a'lâsı kârun
Ki bir sermâyedür pend bî-fenâdur (Çalka, 2017: 190, 204, 207, 214, 309 ve 314)

4.2.2.2.3.1.8. Kâr-zarar-kazanç

Kâr-kazanç ve zarar-ziyan kavramlarının kullanıldığı bağlam birliklerine bakıldığında medh, fahr, dua, nasihat, aşk gibi içerikler çerçevesinde geniş bir ifade seçkisi ile karlışalışabilmektedir. Örneğin Nâbî gönlünü mal kazanma sevdası ile dolduranların kıymetsizleşmesine temas etmekte veya dünya ticarethanesinin zararı kadar kârından da kaçınmak gerektiği fikrini savunmakta, Nâ'ilî Fazıl Ahmed Paşa'nın bir zaferi vesilesiyle kaleme aldığı kasidesinde söz konusu gazanın ehline kazanç, ehil olmayanlara ise ziyan vermesi temennisinde bulunmakta, Necâtî tüccara / âşığa seslenerek cihanın hızlı kurulup kalkan pazarında aşk dellalı kendisini çağırdığında ne kar ne zarar etmesi için bu durumu metanetle karşılaması gerektiğini öğütlemekte, Nev'î varlığın kazaç getirmeyen bir meta olduğundan ya da âşığın gam pazarında kâr ya da zarar etttiğinin bilinmezliğinden söz etmekte, Şeyhülislâm Yahyâ âşığın gözyaşı nakdi ve sararmış benizle az zamanda binlerce dert kazanabileceği yönünde bir iç konuşma yapmakta, Fıtnat Hanım ise servinin meyvesi olmasa da hazanı görmediğinden ne kâr ne zarar ettiği çıkarımında bulunmakta ya da şevk ve muhabbet tüccarı olan âşıkların yâre kavuşma kumaşına talip olurken onun kâr ya da zarar getirip getirmeyecekleri gerçeğine dikkat çekmektedir:

Sevdâ-yı kesb-i mâl ile mâlî ise dilün
Anun da pîrlikde nedür kadr ü kıymeti Nâbî K 16/28

Ticâret-hâne-i dânâ firîb-i dehrün ey Nâbî
Gerekdür ihtiraz itmek ziyânı denlü sûdından Nâbî G 581/5

Bu gazânın nitekim âmed ü reftinde demek

Ehline sûd ola nâ-ehle ziyân hôş geldin Nâ'ilî K 27/35

Tīz-bâzâr-ı cihânda çağırur dellâl-ı 'ışk
Ditreme ey hâce kim sûd u ziyân eğlenmeye Necâtî G 527/5

Dünyâ 'aceb sevâd idi ammâ ki bî-sebât
Varlık 'aceb metâ' idi ammâ ki sûdı yok Nev'î G 222/2

Nev'î metâ'-ı derdüme tâlib bulunmadı
Bâzâr-ı gamda sûd u ziyânum bilinmedi Nev'î G 503/5

Az zamânda nice bin derd kazan ey Yahyâ
Nakd-i eşkün ruh-ı zerdün sana ser-mâye yeter Şeyhülislâm Yahyâ G 123/5

Nola sûd itmese çekmez ziyânı râst-karân serv
Hazân görmez hele mahrûm olursa ber husûsunda Fıtnat Hanım G 53/5

Sûdâgerân-ı şevk u muhabbet bakar mı hiç
Kâlâ-yı vasl-ı yârda sûd u ziyânına Fıtnat Hanım G G 56/4

Kâr-zarar kavramlarının kullanım yelpazesine yalnızca Kadı Burhâneddin Divanı'ındaki aşk temelli yansımaları etrafında göz atıldığında aşkın kâr ve zararını hesaplamadığından ziyanı kârdan sayan, vasl ve hecrin kârını ve zararını bulamayan, sevgilinin lutfunun ve çektiği derdin neden olduğu kâr ve ziyanı sorgulayan, kârını ziyanını kâr bilen, aklını, gönlünü, canını ve tenini sevgiliye ısmarlayıp bu alışverişin sonundaki kâr ya da zararı önemsemeyen, sevgili ile alışverişte kâr ve zarar etmek isteyen, dünya hayatının en büyük kazancının ziyan olmak olduğuna, aşkta ziyan olmanın bir kazanç olduğuna inanan ve sevgili adlı ziyan-ın / ziya-nın kulu olmayı kâr bilen bir âşıkla karşılaşılacaktır:

'Işkun ile ben ziyânı sûd dutaram
Sağışa getürmezem bu sûd u ziyânı G 92/4

Vasl ile hecr sûd u ziyânın bulımazam
Kurtar cânı bu sûd u ziyandan beni gözet G 175/2

Lutf ile derdi nite sûd olayu câna ziyân
Sâkî sun tolu kadeh sûd u ziyânı içelum G 897/5

İçelüm bir tolu ayah ki sırrımuz ayân olsun
Ne sermâye gerek bize ko sudumuz ziyân olsun G 214/1

Akl u dil ü cân u teni ısmarladum ana
Ben tâcir-i hâsam niderem sûd u ziyânı G 1097/7

Cân akl u dil virüp derd ile ışk almışam
Ya'nî ki ulu hâceyem sûd u ziyana gelmişem G 295/3

Firâvân destgâhı yoh bekâsı
Cihânun sûdı yitmek çün ziyâna G 550/7

Fi'l-mesel ger ben ziyân-ı 'ışk ile olam ziyân
Ben ziyana saymazam anı ki cümle sûddur G 1114/5

Beni ayırdı özinden ki dahı yahın kıla
Sûdum oldur bu cihânda ol ziyânun kulıyam G 1234/2

Cemşîd ü Hûrşîd'te Cemşîd'in mutrib ve şair bir perestarı olan Şekker'in sahibine okuduğu gazelde âşık sevgiliye gözünün hile ile gönlünü aldığını söyleyince sevgili cevaben canını dahi alsa bundan kâr ya da zarar etmiş olmayacağını ifade etmekte, Leylâ vü Mecnûn'da ise Fuzûlî kendine / okuyucuya hitaben cihanın tereddüt pazarına geldiğinde kendisine sunulan bu sermayeyi iyi değerlendirip kâr etmesini, o kârın ise Allah'ın rızası olduğunu belirtmektedir:

Didüm kim gönlümi aldı gözün sevdâsı al-ıla
Didi cânun dahi alursa sana assı ziyân olmaz CH B 717

Tâ 'âleme geldiğin zamanda
Bâzâr-ı tereddüd-i cihânda

Ser-mâyelerinden edesin sûd
Ol sûd nedir rızâ-yı ma'bûd LM B 146-47

4.2.2.2.3.1.9. Terazi

Alışverişi yapılan ürün-hizmetin değerini belirlemek üzere kullanılan bir ölçme aracı olarak terazinin / tartının / mizanın; anlamlı bir sıklıkta ve zengin bağlam çeşitliliği ile birçok gerçek veya kurgusal varlık, türlü kavram ve dinî-tasavvufi-felsefi paradigma etrafında kullanıldığı söylenebilir. Örneğin bu kavram, Ahmed Paşa'nın afnâmesinde keremle, bir gazelinde hüsnle; Necâtî'de ve Sâbit'te gözle, Hayâlî'de Kanuni'nin Bâkî'de Ebusuud Efendi'nin adaletli yönetimiyle, Nâbî 'de Akdeniz-Karadeniz ve sabah-akşam üzerinden sünnetullah ile ya da i'tizar (af dileme) ile, Nâ'ilî'de hakikat ile, Neşâtî'nin bir na't nesibinde ay ve güneş kefeli dünya ile, Şeyh Gâlib'te var ve yok ile ya da Leylâ Hanım'da Sadr-ı Rum Sıddık Begefendi'nin cevher-i zâtı ile irtibatlı kılınmıştır:

Ehl-i fazlın bilinir kadri senin kapında
Hazretin alsa eline yine mizân-ı kerem Ahmed Paşa K 27/39

Çekti gubâr-ı râhını cevher ayârına
Çeşmim olalı hüsnü terâzûsu Kâsımın Ahmed Paşa G 156/6

Nigârâ tûtiyâ-yi hâk-i pâyun özge dârûdur
Çekilse sürmeden eksük degüldür göz terâzûdur Necâtî G 189/1

Tartılsa n'ola âl ipeğe eşk-i çekîde
Mîzân-ı harîr oldı iki keffe-i dîde Sâbit G 313/1

Adl ü dâd ile iki 'âlemi memlû kıldın
Mütesâvi şol iki keffe-i mizân şekil Hayâlî K 8/18

Nücûm içinde Süreyyâ terâzû ile yürür
Ki sâdır olmaya eyyâm-ı devletinde vebâl Bâkî K 21/19

Eylemiş bahr-ı siyâh ile sepîdi rû-be-rû
Subh u şâmı keffe-i mîzân-ı devrân gösteren Nâbî G 646/4

Nâbî biraz hafîf gerek keffe-i günâh
Mizân-ı i'tizâr ber-â-berlik istemez Nâbî G 261/9

Meta'-ı 'aşk hem-cins-i kumâş-ı hüsn-i garrâdır
Niyaz u nâz hem-seng-i terâzû-yı hakîkatdir Nâ'ilî G 107/4

Mihr ü meh mizan-ı dehre olmış iki keffe kim
Vezn-i isfidâc ider geh müşg-i ezfer rûz u şeb Neşâtî K 2/7

Hep müsâvî görünür bûd u nebûd-ı 'âlem
Ben terâzûya vücûd u 'ademin çok çekdim Şeyh Gâlib G 223/3

Keffe-i mîzân-ı 'âlemde nazîri var mıdır
Tartılur mı cevher-i zâtı anın emsâl ile Leylâ Hanım TAR 15 B 3

4.2.2.2.3.1.10. Karban

Mesleki kavramlar içinde klasik Türk şiiri dizelerinde sıkça kullanılan bir başkası, uzak yerlere mal taşıyan yük hayvanı katarı anlamdaki karban / kervandır. Bu kavram, dizelerde daha çok sevgiliden âşığa dönük olarak yağma edilmek istenmeleri / edilmeleri ya da taşıdıkları yükün kıymeti etrafında yapılandırılan bağlamlarda yer almaktadır. Örneğin Ahmed Paşa'da söz konusu ticaret kervanının taşıdığı yük gözyaşıdır ve göz Bedahşan'ından Rum'a lal ve inci katarı ulaştırmak üzere yoldadır. Nev'î'de sevgilinin ağzındaki saf lal metaının arzusu ile ağız da denilen yokluk diyarına her an binlerce kervan hareket etmektedir. Bâkî'de sevgilinin gözleri

haramilerin kervana saldırması gibi sabır, karar ve aklı yağma etmiştir. Sâbit'te metaı cümle bahar yükü ise gül-i nesrin olan bahar kervanı çemenzar hanına gelmiştir. Sünbülzâde'de sevgilinin anber kokulu zülfü binlerce Çin kervanında ve Hoten müşgünden değerli bulunmuş ya da sevgilinin bakış hırsızı âşığın sabır kevanı için eşkıyâ olmuştur. Şeyh Gâlib ise sevgili-âşık ekseninden dışında bir kullanımda, şairliğinin övgüsü esnasında bu kavramı kullanır ve naz kervanının hüsn metaını kendisinden aldığını, gazellerinin anber saçan hatlar gibi ortaya çıktığını iddia etmektedir:

Uş eşk kâr-bânı Bedahşân-ı dideden
Rûma katâr-ı lâ'l ile dür armagan çeker Ahmed Paşa G 86/8

Dehânunda metâ'-ı lâ'l-i nâbun ârzûsına
'Adem milkine dem yok kim hezârân kârbân gitmez Nev'î G 174/3

Gözlerün sabr u karâr u 'aklı târâc itdiler
Şol harâmîler gibi kim kârbâna girdiler Bâkî G 182/2

Metâ'ı cümle bahâr ü yüki gül-i nesrin
Yine ribât-ı çemen-zâra kârvân geldi Sâbit K 34/6

Hezârân kârvân-ı Çîn ile müşg-i Hoten gelse
Dimâgımdan çıkarmam ben o zülf-i 'anberîn bûyu Sünbülzâde G 246/5

Hücûm etmek dilermiş kârvân-ı sabr u sâmâna
Yine düzd-i nigâh-ı şûhunu şeng ü meşeng etmiş Sünbülzâde G 125/4

Hüsn-i edâyı benden alır kârbân-ı nâz
Çıkdı gazellerim hat-ı anber-feşân gibi Şeyh Gâlib K 13/6

4.2.2.2.3.1.11. Karz

Karz / borç / vâm kavramının en çok ele alındığı bağlam âşığın sevgiliye borçlu olması ya da ondan borç istemesi ve karşılığında da genellikle can nakdini vaat etmesi şeklinde belirmektedir. Örneğin Kadı Burhâneddin Divanı'nda hemen bütün borçlanma içeriği sevgilinin dudakları etrafında oluşturulmuştur. Divan'da âşık kâh sevgilinin dudağından buse borcu diler kâh sevgilinin lal dudağına ne kadar borcu olduğunu sorar kâh sevgilinin dudağından bade içebilmek için gözüden borç alır kâh sevgilinin dudağına can borcu olduğunu beyan eder kâh şeker dudaklı sevgiliden borç almanın ne hoş olduğunu ifade eder:

Lebünden vâm bir bûse diler işbu cânum benüm
Gönül gîsûndadur işde inanmazsan zamân olsun G 214/2

Borcum nedür bu lâ'l-i lebüne ki kan içer
Tutam ki gamzelerün ile sulh u ceng ola G 349/6

Gözünden borç aluban ben lebünden bâdeler içdüm
Zenehdânuna sal beni benem ol müflis-i medyun G 361/6

Her öpmeğe lebüne cân borcumuz vardur
Lebünle esridür isen şümârı bilmeyelüm G 776/6

Zihî gîsû-yı pür bend ki bin cân ana derbend
Zihî lâ'l-i şeker-kand virürse kulına vâm G 811/8

Hayâlî'de borca alınmak istenen meta farklıdır. Orada âşık, can nakdini vermek sevgiliden alınacak belaya karşı bir borç olduğunu fakat onu ödemeye gelmesine rağmen sevgilinin bu nakdi kabul etmemesinin belanın kendisi olduğunu ifade etmekte. Nâbî Allah'a kimseye borç yüzünü göstememesi için dua etmektedir:

Can nakdi borcum idi belâna ana ne söz
Geldim edâya borcum alınmaz belâ budur Hayâlî G 179/2

Ne imtiyazı var âyâ likâ-yı düşmenden
İlâhî kimseye gösterme rûyını vâmun Nâbî G 421/6[270]

4.2.2.2.3.1.12. Vergi

Devletin yasalar çerçevesinde doğrudan doğruya veya bazı malların fiyatlarının üstüne koymak suretiyle dolaylı yoldan esnaf ve sanatkârdan topladığı parayı ifade eden vergi kavramı da klasik Türk şiiri dizelerin türlü bağlamlarda zaman zaman kullanılmaktadır. Örneğin Necâtî'de Aden incisi ve Huten nafesinin ancak sevgilinin dişleri ve saçına bir parça vergi vermek koşuluyla piyasaya çıkarılabildiği belirtilmekte, Hayâlî'de bir hakan olarak vasfedilen sevgilinin kaşlarının kıvrımı bir devlet görevlisi gibi Çîn fağfüründen vergi alır şekilde tasavvur edilmekte, Nâbî'de Sultan Mustafa dönemi methedilirken o devirde ülkenin ne denli sağlam, korunaklı olduğu cennet kokusunun bile geçiş vergisi vermedikçe geçmeye yol bulayacağı içerikli bir mübalağa ile belirtilmekte Leylâ vü Mecnûn'daki baharın gelişine dair dizelerde ise yeşilliğin güle aldığı misk kokusu sebebiyle, gülün ise yeşilliğe yer işgaliyesi sebebiyle vergi vermesi betimlenmektedir:

[270] Bu noktada Nâbî Divanı'nda G 43'ün ve Şeyh Gâlib Divanı'nda G 144 ve G 146'nın borç / karz redifli olduğu hatırlatırlatılmalıdır.

Dişlerünle saçuna virmese bâc ile harâc
Dür ‘Adenden gelimez nâfe Hutenden çıkamaz Necâtî G 231/4

Kaşların çîni Hayâli bâc alır fagfûrdan
Kendini Îrân ile Tûrâna hâkan oldu tut Hayâlî G 35/5

O gûne kişveri mazbût kim şemîm-i bihişt
Güzâre yol bulamaz virmeyince bâc-ı ‘ubûr Nâbî K 7 / 55

Sebze güle verdi müşg bâcın
Gül sebzeye mülkünün harâcın LM B 1289

4.2.2.2.3.1.13. Destgâh

Dükkân sahiplerinin ya da seyyar satıcıların üstünde mallarını sergiledikleri bir tür masa olan destgâh / tabla ile ilgili kullanımlardan dikkat çekici birkaçına değinilecek olursa Kadı Burhâneddin’in cihanı tezgâhı çok bekası yok bir mekân olarak görüp kârını ziyana ulaşmak, ölmek olarak değerlendirmesi, Nâbî’nin Sultan Muhammed’in yeni dikilmiş bargâhının / çadırının vasfını dile getirirken bu çadırın felek tezgâhından çıktığını iddia etmesi ya da din ü devleti cennet misali hoş tertiplenmiş bir tezgâha benzetmesi, Kânî’nin kendine ziyândan olan bu dünya tezgâhı, gönle ziyan verir, ziyândan kurtul, kâra gel, çek çevir diyerek öğüt vermesi, Nedîm’in İbrahim Paşa’dan şiir ve inşa tezgâhına ilgisini / cömert vasfının altın sırmalı kumaşını eksik etmemesi, yığması yönünde talepte bulunması ya da devlet balahanesinin sütunu ve saltanatın esası Müftî İsmail efendiyi mülk ü millet tezgâhı olarak tanımlaması, Leylâ Hanım’ın Sultan II. Mahmud’a karşısındaki aczini ve hâl-i pür-melalini dile getirirken eğer kalem tezgâhı düzgün olsa daha güzel medh incileri işleyeceğini vadetmesi hatırlatılabilir:

Firâvân destgâhı yoh bekâsı
Cihânun sûdı yitmek çün ziyâna Kadı Burhâneddin G 550/7

Hoşâ bârgâh-ı felek-destgâh
Ki nusret ider sâyebânın penâh Nâbî Mes 3/1

Mâ-hasal destgâh-ı devlet ü dîn
Hoş müretteb misâl-i huld-ı berîn Nâbî Mes 8/111

În destgâh çün zi ziyân dil ziyân bûved
Tâ ez-ziyân rehî vü be-sûdâyı çek çevir Kânî G 25/5

Hemîşe tâ kumâş-ı zer-keş-i vasf-ı keremkârın

Ede lebrîz-i revnak destgâh-ı şi'r ü inşâyı Nedîm K 9/48

Rükn-i bâlâ-hâne-i devlet imâd-ı saltanat
Destgâh-ı mülk ü millet kuvvet-i bâzû-yı dîn Nedîm Kt 32/1

Ya'nî haddimce dür-i medhini nazm eyler idim
Dest-gâh-ı kalemim düzgün olaydı ammâ Leylâ Hanım K 1/10

4.2.2.2.3.1.14. Tamir

Klasik Türk şiiri dizelerinde mesleki bir anlama sahip olarak kullanılan bir başka içerik tablosu genellikle bir yapı / bina olarak tasavvur edilen bir varlığın ya da kavramın tamir edilmesidir. Tamir edilen, edilmesi arzulananlar arasında ise ilk sırayı gönül almaktadır:

Yine tarîküme varmaga eyleyüb himmet
Harâbe gönlümi anunla eyleyem ta'mîr Tâcizâde Ca'fer Çelebi Kt 1/25

Tîr-i gam-ı katlime memnûnum ki te'hîr etmesin
Tek tesellî hâtır-ı vîrânı ta'mîr etmesin Nedîm G 112/1

Eylemezse cebr-i hâtır ol meh-i pür-şîvemiz
Bak neler söyler ne rü'yâlar sayıklar bendemiz
Ey mürüvvetsiz hakîkatsiz vefâsız va'desiz

Sen sârây-ı kalbimi etdîn harâb ammâ ki biz
Naksı ile çok dil-i vîrânı ta'mîr eyledik Şeyh Gâlib Th 18 Bend 3

Âh u n'âlem ol şeh-i bî-dâda te'sîr eylemez
Bir nigehle bu dil-i virânı ta'mîr eylemez Fıtnat Hanım G 21/1

Sırr-ı 'aşkın dile itsün te'sîr
Meded it bendene yâ Hazret-i Pîr
Dil-i vîrânemi eyle ta'mîr
Meded it bendene yâ Hazret i Pîr Leylâ Hanım M 1 Bend 1

Tamircilere gelince reel düzlemde III. Selim'in Kasım Paşa Mevlevihanesi'nin, İbrahim Paşa'nın insanlar faydalansın diye bir çeşmenin; mecaz düzlemde ehl-i dillerin aşk tekkesinin, sevgilinin yıkık gönlün, gönlün feragat viranesinin, âşığın keder selini önlemek için tedbir taşı ile bir seddin, tali'in âşığın virane gönül hanesinin, bad-ı subhun bülbüllerin viranesinin tamiri ile ilgilendiğinden söz eden tablolardan söz etmek mümkündür:

O rütbe kıldı ta'mîr-i kulûba bezl-i himmet kim
Hümâlar reşk ederler âşiyân-ı bûm-ı virâna Şeyh Gâlib TAR 14/12

Selsebîl-i cennet-âsâ eyleyüp ta’mîr onu
Zîb ü zîverle misâl-i huld câvîd eyledi Nedîm Kt 31/17

Gördiler kâşâne-i zühd ü riyâ bünyâdsuz
Ehl-i diller hânkâh-ı ‘ışkı ta’mîr itdiler Nev’î G 93/2

Ne var şâh-ı kerîmüm gelse ta’mîr eylese yap yap
Derûnumda gönül dirler yıkılmış bir ‘imaret var Taşlıcalı Yahyâ G 60/3

Vîrâne-i ferâgati ta’mîr et ey gönül
Kasr-ı emel harâb hem olsun hem olmasın Şeyh Gâlib G 236/3

Olamaz seddine mecrâsına seyl-i kederün
Seng-i tedbîr ile sad mertebe ta’mîr itsem Nâbî G 539/5

Çünki ta’mîr etdi tali’ hâne-i virâneni
Gayri zâhir bir münâsib mihman lâzım sana Nedîm G 6/5

Hâr ü hasdan bâd-ı subh imdâd idüp ta’mîr ider
Rûzgârun yıkdugı vîrânesin bülbüllerün Sâbit G 226/5

4.2.2.2.3.1.15. Baha

Kullanım sıklığı geniş mesleki kavramlardan diğeri bir ürünün değeri, fiyatı anlamına gelen bahadır. Örneğin cinaslı bir söylemle sevgilinin eşiğinde bende olmak hususunda hiçbir bahane üretmeyeceğini vadeden âşık ona kavuşmanın bahasını biçememektedir. Bir başka tabloda sevgilinin güzellikteki bahasının Hz. Yusuf’unkinden daha yüksek olduğunu iddia etmekte, bir diğerinde ise sevgili busesinin değerini az bulunur olması ile ilişkilendirmektedir. Mantıku’t-Tayr’da ise Hüdhüd tarafından can bahası ile ten bahası mukayese edilmekte ve canın daha değerli olduğu iddia edilmektedir:

Bahânesiz yazarım eşiginde bende beni
‘Aceb visâline şükrâneye bahâ ne yazam Şeyhî G 113/6

Satıldıgında Yûsuf tartıldı gerçi miske
Sen câna tartılırsın elyaksın ol bahâya Ahmed Paşa G 263/8

Bin câna virmese nola bir bûsesini yâr
Az olıcak metâ’ olur anun bahâsı çok Şeyhülislâm Yahyâ G 174/3

Ten kumaşı çün hisâba gelmedi
Bunda hem bir kadr u kıymet bulmadı

Cân metâ’ı çün bahâsı çog-ımış
Agırınca dartası taş yog-ımış

…
Kim şirâda ten bahâ getürmeye
Cân bahâsın kimse hôd yitürmeye MT B 3267-68 ve 82

4.2.2.2.3.1.16. Diğerleri

Klasik Türk şiiri dizelerinde daha çok mecaz düzlemde olmak üzere sıklıkla kullanılanlar dışında mesleki ya da mesleki faaliyetlerle ilişkilendirilebilecek daha birçok kavramın türlü ifade tabloları zaman zaman kullanılabildiği görülmektedir:

Mezâd:

Gâh nev-bâfte-i hüsn mezâd olmadadur
Gâh red-kerde-i engüşt kesâd olmadadur Nâbî G 110/1

Nakd-i niyâzı yârân saydı beşer beşer heb
Sâbit bu penc beyti virdüm bu gün mezâda Sâbit G 301/5

Kâlâ-yı visâli çıkarıp gizli mezâda
Ey şûh-ı sitem-pîşe bizi satmaga gelmez Sünbülzâde Vehbî G 110/5

Narh:

Piste-i leblerün ile saydılar
Şekerün narhını girân didiler Kadı Burhâneddin G 1283/3

Kesâd-kâsid:

Olur ne kimse denlü sa'âdete fâ'iz
Görür ne kimse metâ'-ı keselde böyle kesâd Nef'î K 30/7 (Vezir-i azam Nasuh Paşa)

Pür-revâc olmada her mârifetin a'lâsı
Cehlden gayri metâ' olmadı vaktinde kesâd Şeyh Gâlib TAR 71/29 (III. Selim)

Revâc-râyic:

Yahyâ metâ'-ı fazl dirîgâ kesâdda
Kâlâ-yı cehl bulmada günden güne revâc Şeyhülislâm Yahyâ G 36/5

Nişânı olmasa kâlâ-yı'irfân râyic olmazdı
Odur tamgâ-zen-i zerrîn nesîc-i deffe-i ma'nâ Sâbit K 38/30 (Bahri Paşa)

Ucuz:

Bôstân-ı visâlinden eger mîve satarsa
Bin câna ucuzdur lebi hurmâsı 'Alinin Ahmed Paşa G 154/4

Kâlâ-yı girân-kıymet-i 'ışkı ucuz alduk
Bin na'l kadar dâg-ı cünûn bir pula düşdi Sâbit G 342/6

Emek:

‘Âşık irdi ʿîd-i vasla zâhid eyler dahi şek
Kimine yemek nasîb olur kimisine emek Necâtî G 316/1

Niyyetin yogise emdirmege lâ’lin sâkî
Yetişür çekmeyelim biz dahi bîhûde emek Leylâ Hanım G 65/2

Emek-dâr:

Ben n’ola pîşîn haber alsam ruhun öpdüklerin
Borç komaz ehl-i nifak ey meh-ruhsâr boynına

Gerdenün emmek ‘aceb mi borç olursa boynına
Hıdmeti borçdur efendinün emekdâr boynına Enderunlu Vâsıf G 110/5-6

Rahm ider bir gün ola eski emek-dârım diyü
Eyler elbette yolumla ‘aşk ocagında çerâg anım Leylâ Hanım G 55/4

Hisse-dâr:

Devha-i ikbâl ü bahtun ser-bülend itsün Hudâ
Her diyâr olsun zılâl-ı re’fetünden hissedâr Şeyhülislâm Yahyâ G 105/7

Şemîm-i çîn-i zülfinden o yârün hisse-dâr olmuş
Sabânun lutfını her cânibe neşr itmede sünbül Şeyhülislâm Yahyâ G 213/4

Sermâye-dâr:

Eyler anun ki çeşmi ta’alluk ide ana
Sermâyedâr-ı nûr-ı basar sancak-ı şerif Nâbî TAR 142/9-10

Pîşîn:

Elünle virdigün gider senünle
Ki pîşînde sebük devre güşâdur

Erenler nakde kılmışdur du’âyı
Du’â nakd ile makbûl ü revâdur

Sahî ol nakdını bezl eyle peşîn
Sehâvet derd-i uhrâya devâdur

Ne sarrâfı kalur dehrün ne sarfı
Olur hep munsarif bu câ halâdur (Çalka: 236)

Va’de:

Evvel vefâya va’deler itmişken ey sanem

Cevr itdün âhir eylemedün va'deye vefâ Bâkî G 10/4

Va'de-i lutfun çok ammâ baht yâr olmaz ne sûd
Gül bitirmez âb-ı şîrîn vermek ile hâk-i şûr Fuzûlî G 94/5

Müzd:

Gûyâ bu pîştahta nukûş-ı garîb eden
Zâtül-bürûcu 'âlem-i vehm ü hayâldir
Her safhası netâyic-i efkârı cem edip
Sî-murg-ı Kâfı ma'rifete perr ü bâldir

Fihristidir bedâyi-i fazl ü letâyifin
Tâb-ı cenâb-ı Râşid-i Hâtem-hisâldir
Gencûr-ı dildeki tuhafi etseler mezâd
Müzd-i nezâresine yetişmek muhâldir Şeyh Gâlib Kt 42

Pul:

Pür hatardur reh-güzâr-ı 'aşk bin baş bir pula
Satılursa nola bir gül-berg yolında bin hezâr Şeyhülislâm Yahyâ G 48/3

Masraf:

'Aşka düşdüm cân u dil müft-i cüvânân oldu hep
Sabr u tâkat masraf-ı çâk-ı girîbân oldu hep Nedîm G 9/1

Kâtib-i masrafı sîm-i mehi hal itse ider
Encüm-i çarh Utârid gibi sıfr-ı erkâm Sâbit K 41/37 (Hüseyin Paşa)

Maâş:

Bir nîm nigâh ile geçinir rûy-ı dilbere
Bî-mâyegân-ı 'aşkun o vech-i ma'âşıdır Enderunlu Vâsıf G 34/4

Ticâretgâh:

'Abes hevâlara sarf itme 'ömr-i bî-bedeli
Ki olmaya bu ticâretde 'akıbet hüsrân Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 24/50

Dükenmiş nakd-i eşki 'âşık âh ü zârdan kalmış
Fakir olmış ticâretgâh-i gamda kârdan kalmış Sâbit G 172/1

Beygâh:

Düşürdü destine dallâl-ı çarh-ı bed-güherin
Meta'-ı himmetimi imtinâ'-ı bey'-i Yezîd

Bu bey'gâh-ı esâfilde kim mu'ayyendir
Revâc-ı gûyî ve kûrî kesâd-ı dâniş ü dîd Nâ'ilî K 7/10-11 (Hz. Hüseyin)

Bender:

Kâle-i mazmûn-ı tab'ım bender-i endîşeme
Kişveristân-ı feyizden deng ile tesyâr eder

İşte meydân-ı hüner nutk-averâna es-salâ
Kim benim gibi felekde vaz'-ı nev-âsâr eder

İşte mîzân-ı suhan işte mihekk-i tecrübe
Zûr-ı tab'ım var ise gelsin eger inkâr eder Enderunlu Vâsıf K 27/89-91

Lutfun olmazsa harîdâr-ı kumâş-ı nazmım
Görünür bender-i ma'nâda benimçün hüsrân Sünbülzâde Vehbî K 43/65

Masraf:

Vaslın ey dil sen ucuz mı sandın
Masraf-ı yâre çok îrâd gerek Leylâ Hanım G 64/4

Rehin:

Vâkıf olduk cümlenin ahvâline bildik ki Hak
Vüs'at-i mülkü rehîn-i Âl-i Osmân eyledi Nedîm K 25/15

Rüşvet:[271]

'İlmi çün kim mekr-içün hâsıl kıla
Hîle-y-ile hakları bâtıl kıla

Kimse ana rişvet okın çün ata
Elli bin kez bir pula dînin sata MT B 2070-71

Allâh kapasın oldu küşâde der-i rişvet
Hem rişvete hem mürteşî vü râşiye la'net
…
Hep rişvet ile eylediler devleti berbâd
Bak şu 'ulemâya vükelâya vüzerâya Sünbülzâde Vehbî Trk 1 Bend 4 B 7,Bend 6 B 4

Ribâ:

Ribâ-hâr olma virme ribhe mâlun
Helâlı hep harâm iden ribâdur (Çalka: 258)

Kefil:

Hüsrevâ 'âlem nizâmına kefil olup kefin
Hak vekil etmiş seni erzâk u esbâb üstüne Ahmed Paşa K 12/34

[271] Sohbetü'l-Ebkâr'ın on birinci faslının hususi olarak rüşvet ve rüşvet alanlar (mürteşî) ile ilgili olduğu bu noktada hatırlanmalıdır (bk. B 1201-47).

Apardı gözi cânı vü oldı lebi zamîn
Dutarlar ise borcluyiçün nola zamânı Kadı Burhâneddin G 386/4

Harcamak:

Kamu nesne harc idicek kem olur
‘İlim harcanıldukça muhkem olur MUR B 3993

4.2.2.2.3.2. Metaforik Kavramlar

Klasik Türk şiiri ifade dünyasının ana motifleri arasındaki aşk, gönül, hüsn, can, ah, gam, hicran, zaman / zamane, baht, endişe, adalet, nefs, cevr, hayal, ihsan, ecel ve suhan gibi kavramlar, esasen mesleki bir mahiyet taşımamalarına karşın bulundukları bağlam içerisinde türlü anlam aktarımlarına tabi tutularak mesleki muhteva ile irtibatladırılmakta, muhtelif iş kolları ile uğraşır şekilde tasavvur edilip hirfet ehli için kullanılan çeşitli unvanlarla anılmakta, böylece mesleki bir hüviyet kazanmaktadır.

4.2.2.2.3.2.1. Aşk

Daha önce meslekler ve insan faslında ele alınan aşk fenni, klasik Türk şiirinin en merkezî kavram motifi olmasına istinaden bu noktada da değinilmesi gereken bir alt başlıktır. Aşk; bir fenndir, bir uğraş alanıdır ve bu mesleğin en büyük üstadı ise beklenildiği gibi Ferhâd ya da Mecnûn değil şiirin öznesi / söyleyici durumundaki isimsiz âşığın gönlüdür. Bir sanat olan aşk, bir pazar yeri olarak hayal edilir ise bu mekânın en büyük sarrafı yine gönül kafesi muhabbet hazinesiyle dolu olan âşığın kendisi olacaktır:

Gönül tekmil-i fenn-i ‘aşk iden üstâd-ı kâmildür
Anun yanında kimdür Kûh-ken Mecnûn ne câhildür Bâkî G 89/1

Toludur dil kafesi genc-i mahabbetle bu gün
‘Aşk bâzârınun ey hâce benem sarrâfı Bâkî G 541/3

Aşk fenninin gerekleri ise sevgilinin vuslatına layık davranmak, güzelliğin tamamlanmazlığına inanarak her dem aşkı aramak ve akranlar içinde âşıklık hünerleri bakımından üstün olmak, sıkıntılar içindeyken sevgilinin usta bir tabip olduğuna inanmak, muhabbetin karar ve sebat istemediğini bilmektir. Bu meslekte tedbire ve riyaya yer yoktur ve rüsvalık bu uğraşın en büyük alametlerinden biridir:

Mahabbetden garaz sanman ki Kays u Vâmık olmakdur
Hüner bir hâlet ile vasl-ı yâre lâyık olmakdur

Tamâm oldı güzellik sanma Şîrîn ile Leylâ'da
Niçe Leylâ bulunur erlik ammâ 'âşık olmakdur

Çeküp Mansûr'u dâra itdiler hâkîsterin ber-bâd
Hüner akran içinde her cihetden fâ'ik olmakdur

Bilinmez derdi çokdur mübtelâ-yı mihnet-i 'ışkun
Şifâ-sâz olmada hikmet tabîbüm hâzik olmakdur Nev'î G 86/1-4

Gönül Kaysveş sen de âvâre ol
Mahabbet karâr u sebât istemez Şeyhülislâm Yahyâ G 146/2

Tedbîr ile 'aşk zevk virmez
Tedbîr diyâr-ı 'aşka girmez

'Aşk ile riyâ değil müvâfık
Risvây gerek hemîşe 'âşık LM B 604-5

Aşkın bizatihi icra şekliyle, kaideleriyle çalışanları belirlenmiş bir sanat / meslek alanı olması yanında türlü bağlamlarda birçok meslekle özdeş kılındığı da tespit edilmiştir. Taranan metinlerde aşkın en çok irtibatlı kılındığı mesleklerin doğru yolu göstermesiyle rehber ve imam, verdiği keyif, kazandırdığı hazla saki ve mutrib, gönül yapıcılığıyla mimar, ele geçiriciliğiyle avcı, değer kazandırıcılığıyla sarraf ve davetkârlığıyla dellal olduğu görülmüştür.

Aşkın şairi sebile çeken, kişinin nev-reslikten kemale erişmesini sağlayan veya bir münacat dizesinde yol göstermesi temenni edilen bir can kılavuzu olması:

Hâdi yoluna ermeyedi Şeyhî kaladı
Ger bu sebîle çekmesedi reh-nümâ-yı 'aşk Şeyhî G 92/7

Her vaktdadır bir emr gâlîb
Her 'ahdadır bir iş münâsib

Nev-reslere 'aşk bir hünerdir
Ser-hadd-i kemâle râh-berdir LM B 2017-18

Hudâyâ bana 'ışkı reh-nümâ kıl
Bu gözsüz 'âsiye lutfun 'atâ kıl

Yazup yanılup itdümse yavuz iş
Sen anı yazma yazılmaz çü yanlış MEŞ B 27-28

Yine 'ışkdur cânlarun kulavuzı
Alur ilter gösterür görklü yüzi GAR B 715

Hayâlî'ye göre kendi gibi kanlı gözyaşıyla abdest almayanların Hakk'ın camisinde aşk imamına uymaları gereksizdir. Necâtî öldüğünde başında telkinleriyle imanını şeytandan kurtaran aşk imamının bulunmasını vasiyet etmektedir. Taşlıcalı Yahyâ ise Hallâc-ı Mansur gibi sevgilinin ab-ı hayatından abdest almayanın birlik evinde aşk imamıyla namaz kılamayacağı kanaatindedir:

Kanlı yaşınla Hayâlî gibi etmezsen vuzû'
Câmi-i Hakta imâm-ı 'aşka neylersin uyub Hayâlî G 26/5

Ölicek üstümde bulunsun imâm-ı 'ışk kim
Kurtaran Şeytândan îmânum anun telkînidür Necâtî G 167/6

Dâr-ı vahdetde imâm-ı 'ışkla kılmaz namâz
Almayan Mansûr-veş âb-ı hayâtından vuzû' Taşlıcalı Yahyâ G 357/4

Sevgilinin, aşkın dellallığını / miyancılığını yaptığı cana müşteri olmasıyla pazarın hareketlenmesi:

Cân satarken yâr irüp dellâl-ı 'ışka didi kim
Çün harîdârun irişdi germ kıl bâzârunı Cem Sultan G 317/4

Satardım bu gün cânı bir habbeye
Ki yâr erdi germ oldu bâzârımız
Görüp cân dedi 'aşk dellâlına
Mezâd et k'irişdi harîdârımız Ahmed Paşa Kt 23

Aşk, gam çarşısında bin meyhane yapsa yine de ciğer kanının bulunduğu kadehi tutmayı tercih eden, imar olmuş safalı gönül evini inşaa etmiş olan veya gümüş göğüslü dilberlerden gelen taşları âşığın etrafına yığıp harap gönlünü mamur etmek isteyen bir mimardır:

El verir sahbâsına hûn-ı ciger bennâ-yı 'aşk
Çârsû-yı gamda bin meyhâne bünyâd etse de Nâ'ilî G 316/4

Gönül bir beyt-i mâ'mûr u safâdır 'aşk mi'mârı
Yâtır ammâ ki şimdi başka bâmı başka dîvârı Şeyh Gâlib K 15/1

Sîm-berlerde gelen daşları yıgmış çevreme
'Işk ma'mûr eylemek ister bozulmuş gönlümü Fuzûlî G 273/6

Âşık, aşk mutribinin elinde küçük bir keman şekline girmiştir ve sinesi rebab gibi hüzünden kurtulmamaktadır. Bir başka tabloda ise âşığın başı, aşk mutribinin elinde nice zamandır rebab kâsesi gibi kullanılmaktadır:

Kemânçe şekline girdüm elinde mutrib-i ‘aşkun
Keş-â-keşden halâs olmaz dahı sînem rebâb-âsâ Bâkî G 2/4

O ser kalır mı hevâsız ki mutrib-ı ‘aşkın
Elinde bir nice yıl kâse-i rebâb olmuş Nedîm G 51/5

Aşk, Hayâlî’ye göre sevgilinin sim-bedenine gerçek değerini biçebilecek yegâne sarraftır. Nâbî muhatabına seslenerek onun eksik olan ayarının tamamlanabilmesinin aşk zergerinin ocağına düşmesiyle mümkün olabileceğini düşünmektedir. Şeyhülislâm Yahyâ ise aşk sırmakeşi ayar eylemeden muhabbet pazarında sarı yanağa bakılmayacağını bildirmektedir:

‘Aşk sarrâfına göster yüzün ey sîm-beden
Ne bilir cahil olan kıymetini altûnun Hayâlî G 290/3

Olmaz ‘ıyârun ey zer-i nâkıs senün tamâm
Tâ düşmeyince zerger-i ‘aşkun ocagına Nâbî G 742/4

Bâzâr-ı mahabbetde ruh-ı zerde bakılmaz
Tâ sırma-keş-i ‘aşkı ‘ayâr eylemeyince Şeyhülislâm Yahyâ G 324/5

Gamzenin âdeti âşıkları esir etmekken aşk, huyu ay yüzlü güzelleri ve onların nurunu avlamak olan bir avcıdır:

‘Uşşâkı esîr etmek ise âdet-i gamze
Hûbânı şikâr eylemedir hûy-ı mahabbet NEFİ G 19/3

Gerçi ‘ışkdur dünyada sayyâd-ı kâr
Saydı anun mehlikâ vü hûb nigâr

Ol nigârun nûrı ‘ışka sayd olur
İlla sûret nakşı nefse kayd olur GAR B 8777-78

Aşkın sıklıkla özdeş kılındığı uğraş alanları dışında ilişkilendirildiği diğer birkaç meslekle alakalı dikkat çekici örnekler vermek gerekirse örneğin o, âşığın kulağını güzellik risalesindeki ibareleri anlaması için bin kere büken bir hacedir:

Sad bâr bana hâce-i ‘aşk itdi gûş-mâl
Tefhîm içün risâle-i hüsnün ‘ibâretin Nâbî G 647/3

Dudak pazarında can ve gönül sermayesini telef eden veya açık artırma olmaması gereken bela pazarında metaını hiçe satan bir tüccardır:

Efsûs ki sûdâger-i ‘aşkın telef etdi
Sermâye-i cân u dili bâzâr-ı lebinde Nâ’ilî G 332/3

Metâ'ın hîçe satar 'âkıbet sûdâger-i 'aşkun
Bu bâzâr-ı belâdur bunda bey'men yezîd olmaz Şeyhülislâm Yahyâ G 147/3

Birçok çemberden geçebilen yetenekli bir canbazdır:

Bâdenin te'sîrini meclisde yâr olsun da gör
Gülsitânın revnakın subh-ı bahâr olsun da gör
Bak ne çenberlerden eylermiş güzer cânbâz-ı 'aşk
Halka halka bend-i zülfü târumâr olsun da gör Şeyh Gâlib Kt 12

Sevgilinin gül tohumundan bitme servi boyunu işve şarabından su vererek yetiştiren bir bağbandır:

Bâgbân-ı 'aşk su vermiş şarâb-ı 'işveden
Tohm-ı gülden bitme bir serv-i safâdır kâmetin Şeyh Gâlib G 184/3

Sevgilinin yanağının mumunu aydınlatıcıdır:

'Işkdur şem'-i ruh-ı dilberi tâbân idici
Mihrdür meş'ale-i mâhı fürûzân idici Nev'î G 490/1

Sevgilinin tuzlu dudağını unutup sinesini öpmesiyle yanlışlıkla şapa düşen bir mellahtır:

La'l-i nemekinin unutup sînesin öpdüm
Mellâh-ı mahabbet galat etdi şapa düşdü Şeyh Gâlib G 321/2

Âşığın sinesini savaş meydanına çeviren bir gönül şehri yağmacısıdır:

Şöyle kim sînemi 'aşk etmiş idi ma'reke-gâh
Sezer idim ki gönül şehrine yagmaya gelir Şeyhî G 78/3

Aşkın menfi karakterli mesleklerle de irtibatlandırılması söz konusudur ki o bu bağlamda sevgilinin köyünden âşığın yüzünü darp ile kafasına çeviren bir cellat, sevgilinin gamzesini kullanarak âşıkları onun tutkunu hâline getiren bir cadı, Cemşîd gibi azadeleri kendi bendesi eyleyen bir esir taciridir.

'Âşık dönerse de çevirür kûy-ı yârdan
Cellâd-ı 'ışk dârb ile rûyın kafâsına Sâbit G 314/3

Kim görse olur gamzene elbette giriftâr
Yâ rab ne füsûn eyler o câdû-yı mahabbet Nef'î G 19/2

İder âzâdeleri 'ışk bende
Ser-efrâz ider ü hem ser-fikende

Sen âzâde benem uş bende-i ‘ışk
Ser-efrâz ol benem uş bende-i ‘ışk CH B 674-75

4.2.2.2.3.2.2. Gönül

Tüm hünerlerin üstadı olup en büyük zorluğu aşk fenninde yaşayan gönül / dil[272] de mesleklerle irtibatlandırılma bakımından oldukça zengin bir ifade malzemesine sahiptir. Bu malzeme içinde ise en sık özdeşleştiği mesleki alanlar askerlik hizmetleri, eğlendirme-gösteri hizmetleri ve hizmetkârlıktır.

Gönül, askerlik hizmetleriyle ilgili olarak sevgilinin zülfünde müsellem, Rum’dan Şam’a / zülf üstüne sefer eyleyen bir leşker, Şah sevgili ile satranç oynayacak olan âşığın piyadesi ve âşığın sitaresi için ceng ederken feleğe ah oku atan bir sipahtır:

Müsellem kılmışuz gönüli sana
Yine zülfünde leşkerdür nigârâ Kadı Burhâneddin G 199/3

Tan mı haddünden teveccüh itse diller zülfüne
Şimdi mi leşker gelübdür Rûmdan Şâm üstine Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 193/4

Ruhları kıldı piyâde gönlümi
Oynımuz hele bizüm şâh iledür Kadı Burhâneddin G 887/2

Ceng itmege sitârem ile çarha gâh gâh
Dil tîr-i âh atar çeküben naleden sipâh Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 173/1

Bir fahriye vesilesiyle yine askerlik hizmetleri bağlamında gönül bir kahraman olan şairin kalemine silahdar, yanaklarından saçına doğru meyletmesiyle sanki Rum’dan Huten şahına gönderilen bir ulaktır:

Suhan bir tûtî-i mu’ciz-beyândır hâmem üstâdı
Kalem Kahramân-ı tîg-zendir dil silâhdârı Nef’î K 13/46

Ruhlarından çîn-i zülfünde karâr eyler gönül
Hüsrev-i Rûmun Huten Şâhına ulagı gibi Hayâlî G 565/2

Gönlün hizmetkârlık vasfıyla anıldığı dizelerde ise o bazen biri geniş hayal sahrası diğeri derin sözler çölü adlı iki yazıda şairin tabiat atındaki kalem süngüsüyle çalışan

[272] Gönül tekmîl-i fenn-i ‘aşk iden üstâd-ı kâmildür
Anun yanında kimdür Kûh-ken Mecnûn ne câhildür Bâkî G 89/1

Getürdi ‘acz görüp ‘ışk müşkil oldugını
Kamu hünerlere üstâd gördügün gönlüm Fuzûlî G 203/5

Hûblarla ‘ışkbâzî gönlüme hû oldı hû
Kendü hûyumdan durur hep bu belâ-yı cân bana Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 2/4

bir at yetiştiricisi bazen güzellik mülkünün ser-leşkeri olan sevgilinin asitanesinde çalışacak olan gönüllü bir kul bazen sevgilinin fitne kapısını açmış olan gözüne yerleşmiş bir halayık bazen aşk gamını dileyen dilbere / sahibine muhalif olarak vuslat anını arzulayan bir bende bazense sevgilinin, canıyla beraber kulu olan âşığın tapucusudur:

Rumh-ı kilk-i semend-i tab' ile dil
İki yazınun oldı hayyâli

Biri sahrâ-yı pehen-deşt-i hayâl
Biri sahrâ-yı jerf-i akvâli Gelibolulu Âlî Trc 1 Bend 12 B 18-19

Âsitânında gönüllü kullar istersen eger
Gönlümüz yaz ey güzellik milkinün ser-leşkeri Nev'î G 480/5

Ne hâldür ki gözün fitne kapusın açmış
Dilün halâyıka rahm evini muhaccer ider Kadı Burhâneddin G 129/7

Dilber gam-ı 'aşkını diler dil dem-i vaslı
Hey bu ne 'aceb bende ki sultâna muhâlif Şeyh Gâlib G 162/3

Gönül bende tapucu cân senindir
Ne buyursan şehâ fermân senindir

Hatâ kuldan atâ şehden hemîşe
Mürüvvet kânısın ihsân senindir Şeyhî G 31/1-2

Gönlün, eğlendirme ve gösteri hizmetleri sınıfına dâhil mesleklerden en sık irtibatlı kılındığı alanlar mutriblik ve canbazlıktır. Mutriblik bağlamında gönül, Enderun'da / en derinlerde sine sazendesi eşliğinde hanendelik etmekte, sevgilinin lal renkli dudak kadehinin vasfına başlamak için nale uduyla beraber çalışmakta, derde azm eden nagmeleri öğrenmeye çalışıp dağlanmış defin arkasından terennüm etmekte, sevgilinin çadırında perde-seralık etmekte ve güzellerin toplandığı meclislere bende olmayı dileyen âşığın duasında inleyen hâliyle sazende olması temenni edilmektedir:

İnledi sîne keman gibi dil etdi feryâd
Enderun'da idi sâzende vü hânende bu şeb Enderunlu Vâsıf G 11/6

Câm-ı lâ'lin vasfın âgâz etti gönlüm mutribi
Tâ ki n'âlem ûdunu bezminde rûh-efzâ kılam Ahmed Paşa 218/5

Gönül ki nagme-i derd-âzma ta'allüm ider
Verâ-yı dâ'ire-i dagdan terennüm ider Nâbî G 170/1

Anun perde-serâsında gönül perde-serâdur lîk

Cânum halvet-serâ olmah diler halvet-serâsınun Kadı Burhâneddin G 1131/4

Cihân sultanlıgı bana gerekmez
Beni bunlara tek sen bende eyle

Üşüp mey sohbetin itdüklerince
Dil-i nâlânumı sâzende eyle MEŞ B 186-87

Gönlün canbazlık bağlamında ele alınışından örnekler verilecek olunursa onun Kadı Burhâneddin'de saç çenberine asılı hâlde durup cihandaki diğer bütün meslektaşlarını unutturan, Ahmed Paşa'da âşığın gözyaşı ve âhından ortalık rüzgârlı ve yağışlı olmasına rağmen zülüf üstünde oynama cesareti gösteren, Bâkî'de sevgilinin kâkül çemberinden hançer gamzesine atlayan, Nef'î'de bir kere sevgilinin kâkülüne düşse havada muallaklar atacak olan ve Şeyhülislâm Yahyâ'da ay yüzlü sevgilinin ip zülfünde kılıç gamze ile eğlenen bir canbaz olarak resmedildiği görülmektedir:

Saçun kılında dili gör ki tende çenberdür
Dahı gözüne getürme cihânda cânbâzı Kadı Burhâneddin G 213/6

Girye vü âhımdan ey dil bâd ü bârândır cihân
Oynama cân-bâz-vâr ol zülf-i pür-tâb üstüne Ahmed Paşa K 12/17

Turrandan indi gamzene cân-bâz-ı dil yine
Çenberden atdı kendüsini hançer üstine Bâkî G 428/3

Cânbâz gibi gör ne mu'allaklar atar dil
Bir kerre hele turra-i pîçânına düşsün Nef'î G 95/4

Zülfünde gönül gamzen ile eglenür ey mâh
Cân-bâz gibi tîg ile oynar resen üzre Şeyhülislâm Yahyâ G 309/3

Gönül mutriblik ve canbazlık dışında zaman zaman şuh bir saki, muhabbet meydanında köçek veya çoşup neşesinin taşmasıyla şarap kadehi gibi raksa başlayan bir kimse olarak da tasavvur edilmiştir:

Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkîdir gönül
Ehl-i 'aşkın hâsılı sâhib-mezâkıdır gönül Nef'î G 74/1

Şeyh oglına şâyestedir 'âşık geçinirsem
Dil tıflı ki meydân-ı mahabbet köçegidir Enderunlu Vâsıf G 44/5

Şöyle leb-rîz-i sürûr eyler dil-i pür-cûşu kim
Hâletinden raksa başlar sâgar-ı sahbâ gibi Nedîm K 17/49

Gönlün bazı dizelerde devlet memurluğu vazifesi ifa ettiği görülmektedir. Örneğin, Garib-nâme'deki yol erinin / salikin sülukunda uğradığı, bir süre yoldaşlık ettiği ve akabinde geride bıraktığı yedi menzil bahsinde bu menzillerden biri olan nefs, çaşnigir; can, mimar olarak tasavvur edilirken gönül de dünyaya sarmaşan ve bu yüzden aldanan bir haznedâra teşbih olunmakta, Nâbî Divanı'nda ise âşığın gönlü mana kesesine mühür vuran bir gencur olarak tasvir edilmektedir:

Kanı nefs kim bana çâşnîgîr-idi
Her iş içinde benümle bir-idi

Kaldı benden yâr-iken utanmadı
Dünya sevdi âhiri hîç sanmadı

Kanı ol 'akl-ı kifâyet kanı ol
Kim bulurdı cümle dürlü hâle yol

Kaldı benden garra oldı özine
Kendüzi bend oldı ol kendüzine

Kanı gönlüm kim hazînedâr-ıdı
Dün ü gündüz ol benümle yâr-ıdı

Kaldı benden aldadum mı sandı ol
Dünyaya sarmaşdı vü aldandı ol

Kanı cân kim ol yapardı dünyâyı
Bana mülk eylerdi her bir nesneyi

Kaldı benden sarmaşuban dünyâya
Ya'nî kim mi'mâr ola her nesneye GAR B 5562-69

Kîse-i ma'nâya mühr urmışdı gencûr-ı dilüm
Sîne-çâk-ı mısra'-ı mühr olmadan hâtem henüz Nâbî G 274/5

Hazinedarlıktan başka tespit edilen bir göreve memur olma örnekleri: Bir gazelde sevgilinin dergâhında mülazımlık; bir mesnevinin Allah'ın insanı yaratışından bahseden bir faslında canın sultan, aklın vezir olduğu benden şehrinde hace; yine bir gazelde yer alan, Ayın sevgilinin yanak sayfasından ders okuduğu tabloda denizin meşk aldığı kararsız bir kâtip olarak belirmektedir:

Geleli 'aşk gitdi dil şimdi
Dergeh-i yârda mülâzımdur Nâbî G 218/2

Gör imdi ne lutf ıssı Rahmân'dur ol
Gör anı ne Sultân u Sübhân'dur ol

Ki kodı tene cânı sultân ola
Beden şehrine hükm ide hân ola

Ana koşdı ‘aklı vezîr idine
Ki tâ nefsi dîvin esîr idine

Gönül hoca tedbîri andan kemâl
Bulısar ki irmeye ana zevâl MUR B 198-201[273]

Meh ders okur sahîfe-i ruhsâr-ı yârdan
Yem meşk alur debîr-i dil-i bî-karârdan Nâbî G 633/1

Gönlün irtibatlı kılındığı bir başka mesleki kategori hobi mahiyetinde olup daha çok keyfi tercihlere bağlı ve genellikle gelir elde etme amacı taşımayan uğraşlardır. Bu tür uğraşlar içerisinde en sık anılanı ise gavvaslıktır. Bir kasidede gönül gavvası hayret denizinin dibinde dürr-i yekta bulmak üzere aranmakta, bir başka kasidenin tegazzülünde âşığın gözyaşı denizinde hayal-i lâ’l bulmakta, III. Ahmed ile ilgili bir tarihte ise sultanın dudağı tefsir ve hadis mezrağının taze yeşilliği iken gönlü Kuran-ı mübinin engin sularının sonunda / dibinde yüzen bir gavvastır:

Talup gavvâs-ı dil kaldı derûn-ı bahr-i hayretde
Sanur arayı arayı bulam ol dürr-i yek-tâyı Bâkî K 15/8

Buldu gönül bahr-ı eşkimde hayâl-i lâ’lini
Hoş müyesser oldu ol gavvâsa bu engüşterîn Ahmed Paşa K 19/15

Lebi nev-bâve-hor-ı mezra’-ı tefsîr ü hadîs
Dili gavvâs-ı bün-i lücce-i Kur’an-ı mübîn Nâbî TAR 138/25

Gelibolu Âlî Şehr-engîzi’nde ise Gelibolu’daki, ebedîlik bağının havuzuna akran olan limanda, denize giren güzelleri su yüzüne çıkan lülüler olarak değerlendirirken gavvas olarak nitelendirdiği gönlüne bu hikmetli hâl hakkında haber vermektedir:

[273] Gönlün eğitim olgusu etrafında hacelikten başka ele alındığı bir başka ifade cephesi onun tıfıl bir talebe oluşudur. O, sine mektebinde henüz aşk ve hevesin farkına varamamış bir tıfl-ı havayi, akıl kaydını inkâr ettiğinden beri şad olup adeta hâceden azad olmuş bir tıfl, aşk mektebinde Hakkın güzellik Mushaf’ını oluşturan birer ayet hükmündeki sanemleri / beşeri güzelleri okuyan bir tıfl-ı sebak olabilmektedir:
Mekteb-i sînede bir tıfl-ı havâyîdir dil
Kim henüz anlamamış farkını ‘aşk u hevesin Nedîm G 70/3

Dil kayd-ı ‘aklı selb ideli şâd olup gider
San tıfldur ki hâceden âzâd olup gider Bâkî G 141/1

Her sanem mushaf-i hüsn-i Hak’ a bir âyettir
Mekteb-i ‘aşkta her dil ana bir tıfl-ı sebak Fuzûlî G 150/4

Nazar kıl kim kenârında o limân
Olupdur havz-ı bâğ-ı hulda akrân

Girür içine anun hûb-rûyân
Hiyâz-ı hulda gûyâ hûr u gılmân

Siyeh futalar ile mâh-rûlar
İhâta itdi mihri ebr benzer

Ya bir âb-ı hayâta döndiler san
Miyân-ı zulmeti idindi mesken

Ne hikmetdür ki ey gavvâs-ı dil bu
Çıka deryâ yüzine cümle lü'lü GŞ B 38-42

Bu bağlamda özdeşlik kurulan diğer meslekler: Ferzanelik, avcılık, mucitlik ve seyyahlıktır:

Dil-i ferzâne bir ugranmamış semt ihtiyâr etmiş
İşitmiş Nâ'ilîden mülk-i nazma yâd ayak basmış Nâ'ilî G 178/8

Garazun sayd ise ey dil o hümâ-pervâzı
Şâh-bâz-ı nazar-ı himmetüni sal yiter Bâkî G 151/4

Nâbî dil ider emti'a-i nev-be-nev îcâd
Gûyâ ki sanâyi-kede-i şehr-i Halebdür Nâbî G 175/7

Gönül zülfindeki her bir şikenden nâ-ümîd olmaz
O sevdâlar anı seyyâh-ı Çîn itmek ba'îd olmaz Şeyhülislâm Yahyâ G 147/1

Gönlün ilişkilendirildiği bir başka uğraş kategorisi menfi mesleklerdir. Bu bağlamda gönül başta hırsızlık olmak üzere korsanlık, dilencilik ve casusluk işleriyle özdeşleştirilmiştir.

Gönül sevgili tarafından çalınan, sevgiliye kaptırılan bir meta olarak defaatle anılmasının yanında kişileştirilerek hırsız sıfatıyla da sıklıkla resmedilebilmiştir. Necâtî'ye göre gönül, sevgilinin yanağında hoş kokulu hattı olunca sevinecektir zira ay karanlık olduğunda tüm hırsızlara gün doğar. Benzer bir bakışla Tâcizâde de gönlün parlak yüzden hazzetmeyeceğini zira hırsızların mehtaplı gecelerden hoşlanmadığını belirtecektir:

Dil sevinür yanagunda hat-ı hôş-bû olıcak
Ugrınun güni dogar ay karanu olıcak Necâtî G 278/1

Gönül düzdîdür itmez haz hatı haddi zuhûrından
Ki olmaz ugılar hergiz şeb-i mehtâbdan mahzûz Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 81/2

Ahmed Paşa çizdiği bir tabloda sevgilinin misk kokulu kâkülünün çene çukurundaki gönül hırsızına anberli bir zincir uzattığından, bir başkasında ise kudret sahibi sevgilinin yanağına verdiği el yazısıyla gönül hırsızını zülfünün darağacında asılmasını emretmiştir. Yine Cem Sultan, sevgilinin zülfündeki kıvrımları gönül hırsızının asılması için hazırlanmış düzenekler olarak tasavvur etmekte, Kadı Burhâneddin ise gönlü koku çalmak üzere zülfe varan ve zincirlenmesi gereken bir hırsıza benzetmektedir:

Çâh-ı sîmîn-i zenahdânındaki dil düzdüne
Sundu zincîr-i mu'anber kâkül-i müşgîn-i dost Ahmed Paşa K 14/7

Zülfünün dârında ber-dâr etmege dil düzdünü
Hâkim-i kudret izârına veriptir dest-hât Ahmed Paşa G 136/2

Kâkülün devrinde ber-dâr itmege dil düzdini
İy kemân-ebrü ser-i zülfün asar çengâllar Cem Sultan G 97/4

Zülfine gönül vardı ki bir kohu apara
Zencîr dahı düzd ile ayyâra gerekdür Kadı Burhâneddin G 643/5

Hırsızlık dışında deli gönlün kârı olmamasına karşın gam denizinde korsanlık yaparken zülf Firengine yakalanıp esir düşen bir korsan olarak ya da göz elçisinin casusu şeklinde de tasavvur edilebildiği görülmektedir:

Fireng-i zülfe esîr oldun ey dil-i şeydâ
Senün ne kârun idi bahr-ı gamda korsanlık Sâbit G 205/5

Gözi zülfi çerisine karavul kılan
Gönli gözleri ilçisine câsûs eyleye Kadı Burhâneddin G 870/2

Bir meslek olmamasına karşın menfi bir özelliği, meslek sahibi olmamayı, işaret eden avarelik / serserilik sıfatı da sıklıkla gönle atfedilebilmektedir. O kâh mihr ü muhabbet düşkünü kâh sevgilinin zülfüyle yetinebilen ya da havayi ok gibi onun kaşına tutulan kâh divaneler gibi sakınmaksızın sevgilinin kâkülünün etrafında dolaşmaya cüret eden kâh hercayi sevgili yüzünden derbeder olan bir avare olarak tasvir edilmektedir:

Âvâre gönül mihr ü mahabetden usanmaz
Bî-çâre dahı derd ile mihnetden usanmaz Nev'î G 191/1

Kendi hâline kosa 'âşıkı ol gamze-i şûh
Zülfü eglence yeterdi dil-i âvâresine Nef'î G 108/4

Dil yine ser-keştedir tîr-i hevâyî-veş Nedîm
Bir kemân-ebrûnun olmuşdur meger âvâresi Nedîm G 163/7

Gamzesinden hazer itmez dolaşur turrasına
Dil-i avare Neşâtî gibi divâne midür Neşâtî G 46/5

Dil-rübâ hercâyi sen âvâre oldun ey gönül
Bir devâsız derd içün bî-çâre oldun ey gönül Şeyhülislâm Yahyâ G 215/1

İncelenen metinler boyunca gönle atfedildiği tespit edilen mesleki yakıştırmalardan ifade gücü bakımından dikkat çeken bir kaçı daha şu şekilde zikrolunabilir: Gönlün nazm arsasında ancak tabiatı kuvvetli olanları güreşebileceği bir küşti-gir olması, sevgilinin ebrularının gamını çekmekten iki yay birden çekebilen bir pehlivana dönüşmesi ya da melamet pazarında Ferhâd ve Mecnûn'un tezgâhlarını toplamasına yol açması:

Dil küştî-gîr-i arsa-i nazm oldu Nef'îyâ
Tutsun anınla kuvvet-i tab'ı olan güreş Nef'î G 60/5

Ebrûlarun gamını dil-i nâ-tevân çeker
Şol pehlevâna döndi ki iki kemân çeker Bâkî G 154/1

Ferhâd ile Kays eyledi berçîde metâ'ın
Ey dil ser-i bâzâr-ı melâmet sana kaldı Nâbî G 880/2

Gönlün cinaslı bir söyleyişle gamın şerhini yazıp kalemin yana yazmasına neden olan ya da âşığın hâlini sevgiliye izah eden bir şarih, sevgilinin mavi gözünü hayal eden âşığın gönlünün ümit nüshasının bir kenarına lacivert nakışlar yapan veya göz ile birlikte sevgilinin yansımasını gösteren bir nakkaş, sevgilinin yanak bağından birçok şeftali alarak nazik gıdalar peyda eyleyen bir bağban, her belaya aşinalığı olan kararsız bir seyyahtır:

Dil gamun şerhini yazdukça kalem yana yazar
Çün kalem yana yazar dil 'acebâ yana yazar Cem Sultan G 109/1

Dilim kanı ki sana şerh ede hâlimden
Meger belâ dil olup söyleye melâlümden Hayâlî G 408/1

Hayâl itdün gönül çeşm-i kebûdın ol perî-rûyun
Kenâr-ı nüsha-i ümmîde nakş-ı lâciverd itdün Nâbî G 452/4

Hânesinün hâk-i dîvâna mücellâ eyleyüp
Yâr 'aksin gösteren nakkâşdur gönlüm gözüm Nev'î G 302/1-2

Ne şeftâlûlar almış bâg-ı ruhsâr-ı dil-ârâdan
Dil-i şûrîdemiz nâzük gıdâlar eylemiş peydâ İlhâmî G 7/4

Hiç bir belâ mı var ki gönül anı bilmeye
Seyyâh-ı bî-karârun olur âşinâsı çok Şeyhülislâm Yahyâ G 174/4

Kadı Burhâneddin açısından bir yeni bir madene erişmiş bir sarraf veya sevgilinin yoluna âşığın tenini, canını, aklını ve ilmini bırakmasına rağmen onun dudağının hakkını dahi veremeyen bir gevheri, Nâbî'nin gözünde gamze ve göz arasında çalışan belazede bir tercüman, yine Nâbî'de Mina pazarında rahmet gevheri alıp günah nakdi veren, Enderunlu Vâsıf'a göre ise talep bedesteninde vuslat kumaşına müşteri olan bir tüccar ve Nâ'ilî'nin hayal gücünde de muhabbet yolunda tüm mülkleri vergiye giden aşk tüccarlarının şeh-benderdir:

Dilüm sarrâf olur ise revâdur
Çü gönlüm bir yeni kâna irişdi Kadı Burhâneddin G 268/2

Ten ü cân u 'akl u 'ilmi kodı leblerün yolına
Dahı kıymetin yitürmez bu gönül ki cevherîdür Kadı Burhâneddin G 981/5

Dil-i belâ-zedenün kârını sorarsan eger
Miyân-ı gamze vü çeşminde tercemânlıkdur Nâbî G 238/6

Alalum gevher-i rahmet virelüm nakd-i günâh
Dili sûdâger-i bâzâr-ı Minâ eyleyelüm Nâbî G 538/6

Kâlâ-yı visaline n'ola müşterî olsa
Dil şimdi bedestân-ı talebde hâcegîdir Enderunlu Vâsıf G 44/2

Sûdâgerân-ı 'aşkın olur şâhbenderi
Ol kim bu yolda mâmelekin bâca verdi hep Nâ'ilî G 16/3

Bir tabloda isifhamlı bir söylem eşliğinde gönlün burnu galiyesa, bir başkasında şairin gönlü her dibere meyletmeyip bu konuda seçici olduğundan âdeta titiz bir nakkad, bir şairin tasavvufi bir bakışla ettiği duasında kıyamet kâfilesaları olarak tasavvur edilebilmektedir:

Şemme-i zülfünle meşâmın dilin
Gâliyâ-sâ eylemedin öyle mi Ahmed Paşa G 308/4

Her gülün şevkıyle bülbül gibi zâr olmaz Nedîm
Değme bir zülf-i girih-gîre şikâr olmaz Nedîm
Her gülistanda çü şeb-nem hâksâr olmaz Nedîm
Değme bir dil-ber begenmez bir dil-i nakkâdı var Nedîm M 20 Bend 5

Yâ Rab dilim et kâfile-sâlâr-ı kıyâmet
Her bir şerer-i âhımı hem-pâye-i dûzah Şeyh Gâlib G 36/3

Gönül, klasik Türk şiiri dizelerinde bir arada kulllanılma sıklığının hayli yüksek olduğu can / ruh kavramıyla mesleklerle ilişkilendirme bağlamında da aynı mesleği icra etmek suretiyle birçok kez birlikte kullanılabilmektedir. Örneğin sevgilinin dinsiz zülfünü salarak kırmak istediği hedef birer ehl-i İslam olan dil ü can leşkeridir. Bir tabloda izz ü cah sahibi Rumeli Kazaskeri Aşir Efendi'nin kapısında mülazım sa'd / uğur, nahs / bahtsızlık hizmetkârıyla beraber çalışan birer perdedar ya da bu ikili bir başka tabloda muhabbet köyünün asesi şeklinde resmedilebilmekte, bir diğerinde de sevgilinin halis lal olan dudağından hoşnut birer sarraf olarak kişileştirilebilmektedir:

Yine ol şâh-ı cihân ebrûlarına çîn salıb
Geldi gönlüm mülkünü yıkdı yeni âyîn salıb

Saldı zülfün kim şikest ede dil ü cân leşkerin
Ehl-i islâm üstüne n'ederdi bir bî-din salıb Ahmed Paşa G 11/1-2

Ol kâdi-'asker-i sene-i 'izz ü câh kim
Seyyid derinde ez-dil ü cân perde-dâr olur

Sa'd olmasa derinde mülâzım olurdı nahs
Rûh-ı 'isâm-ı bezmine hıdmet-güzâr olur Kânî K 31/30-31

Eski 'asesleri yetişür cân u dil gibi
Kûy-ı mahabbete yeniden 'ases istemez Kânî G 74/11

N'ola cân ile dil olsa bu lâ'l-i nâbdan mahzûz
Olur sarrâf olanlar cevher-i nâyâbdan mahzûz Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 81/1

Hüsrev ü Şîrîn'de ise Hüsrev geniş bir mahiyetle ava çıkar ki asıl murad Şîrîn'in kasrı tarafına gitmektir. Bir süre avlandıktan sonra otağını şirin sarayının karşısına kurar ve o gece orada sabahlar. Ertesi sabah içkinin de etkisiyle sabrı taşar ve bir iki has adamıyla Şebdîz'e binerek Şîrîn'in sarayına doğru yol alır ki bu esnada onun gönlü ve canı âdeta yanınca hareket eden iki rakkas kuldur:

Şehün san haste cânı buldı sıhhat
Dimâgına irişdi bûy-ı vuslat

Seher-gehden turup yazdı humârı
Eline aldı 'câm-ı hôş-güvâr

İçince bir nice tolu ferah-nâk
Çeküp sabrun tonını eyledi çâk

Binüp Şebdîzine şâh-ı zeber-dest
Nigârın kasrına ‘azm itdi ser-mest

Havâ sâzında gönli cânı rakkâs
Yanınca bir iki kul hâsdan hâs HŞ B 5545-49[274]

4.2.2.2.3.2.3. Can / Ruh

Can / ruh kavramının gönülle bir arada olmaksızın klasik Türk şiiri dizelerinde bir mesleki unvanla anılmasına dair birçok örneklem söz konusudur ki bu bağlamda nazmedilen kurgulamalardan bazılarında akıl metaının verimsizlikten müşteri çekemediği sevgilinin aşk pazarında feryat eden bir dellal, vücut bezminde mey içen sevgiliye kan şarabından sunan bir saki, yol erinin / salikin sülukunda uğradığı, bir süre yoldaşlık ettiği ve akabinde geride bıraktığı yedi menzilden birini temsil eden bir mimar, varlık denen tufan alanında nefes adı verilen yelkenle Nuh’un gemisi gibi yol alan âşığın kaptanı, sevgilinin saçına hizmet eden miskin bir bende veya âşığa nigâhdar olarak tasavvur edilmektedir:

Senin bâzâr-ı ‘aşkında eder dellâl-ı cân feryâd
Metâ’-ı ‘akl kâsiddir harîdâr olmasın kimse Ahmed Paşa G 269/3

Bezm oldurur ki yâr içe mey sâkî cân ola
Cismimde kanım ana mey-i ergavân ola Hayâlî G 8/1

Bu tûfânzâr-ı hestîde ben ol keştî-i Nûhum ki
Nefes bâlâ-yı serde bâd-bân rûhum re’îsümdür Nâbî G 132/2

Bende oldı saçına cân miskîn
Bende olmaga yarar ol asıla Kadı Burhâneddin G 150/7

Sen seni gözle ki sensin sana lâzım Kânî
Gayrı görme özüne cânı nigeh-dâr iderek Kânî G 109/5

4.2.2.2.3.2.4. Gam

Aşk ve onun etkisiyle hâlden hâle giren ki buna mesleki hâller de dâhildir, can ve gönül kavramları gibi yine aşkın, sevgisizliğin, sevgilisizliğin ve gerek mecazi gerekse reel manada hamisizliğin klasik Türk şiiri dünyasında doğurduğu kaçınılmaz sonucu cevr, derd, cefa, elem, mihnet çekme, figan etme, belaya maruz kalma veyahut hecr /

[274] Can / ruh bazı dizelerde akılla da meslektaş olabilmektedir. Örneğin ikisi de sevgilinin zülfünün kalp kıran kokusundan almanın bedeli gereği dağılan birer askerdir:
‘Akl u cân leşkerini zülfü hevâsı dagıtır
Kim mükâbildir ana kalb-şikendir kokusu Şeyhî G 186/3

firkat / firak / hicrân yaşamanın etkisiyle şekillenen enduh / gussa / gam'dır. Gam kavramının ifade ettiği ruh hâlinin müsebbibi durumundaki gelişmeler de dizeler boyunca muhtelif bağlamlarda birer meslek erbabı şeklinde kişileştirilmekte ve böylece somutlaştırılmaktadır.

Gamın kahir ekseriyetle irtibatlı kılındığı meslek askerliktir ve asker olarak gerçekleştirdiği en büyük faaliyet can ve gönlü yağmalamak, ele geçirmek ve veya elde tutmaktır. Bir tabloda gam askerinin can mülkünü harab edecek olmasından ötürü şah sevgiliden meded umulmakta ve gönül tahtına bir an evvel oturarak adaleti tesis etmesi istenmektedir. Bir başkasında gamze rehberliğinde gam askerinin gönül mülküne yerleşme arzusuyla harekete geçtiği görülmektedir. Bir diğerinde ise gam askeri can mülkünü çoktan zapt etmiş ve yağmalamakta, sevgilinin gözü ise siyaset ile hem candan hem gönülden vergi almaktadır:

'Asker-i gam kılmasun cân mülkini şâhum harâb
Kıl kadem rence gönül tahtına 'adl ü dâda gel Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 126/4

Gam leşkeri ki mülk-i dile konmak isteye
Gamzen kulaguzı gelür evvel yeri çalar Necâtî G 134/3

Tâ ki tutdı hatt-ı leb lâ'l-i der-efşânı dürüst
Kıldı yagma leşker-i gam milket-i cânı dürüst Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 13/1

Gönül diyârını gam leşkeri kılur târâc
Gözün siyâset ile cân ü dilden alur bâc Cem Sultan G 27/1

Gam, eğer gönül kalesinde mahfuz olmasa tüm cihanı yağmalayacak bir güce sahiptir ancak bazı hamilerin koruyuculuğu ile onun hücumları bertaraf edilebilmekte, etkisiz kılınabilmektedir. Örneğin Teberdar Muhammed Paşa, Şeyh Tacüddin ya da ehl-i basiret bu hamilerden birkaçıdır:

Gam leşkeri ger kal'a-i dilde olmasa mahfuz
Bir lahzada hep mülk-i cihânı kıla yagma Cem Sultan K 6/39

Pirâmenini dûr idemez leşker-i endûh
Reh-yâb olamaz bâtınına gerd-i kasâvet Nâbî TAR 121/12

Hücûm-ı leşker-i gamdan halâs olur Ahmed
Olur ise ana gam-hâr Şeyh Tâc-üd-din Ahmed Paşa K 6/15

Bezimde ehl-i basîret sipâh-ı efgânı
Sevâd-ı şehr-i Sifâhâna sürmeli derler Şeyh Gâlib G 63/6

Bazen kurgu kişilikler de bir kurtarıcı olabilmektedir. Gönül sahrasında yol alan gam askerlerinin / ordusunun gürültüsü âşığın gözüne feragat uykusunu haram etmiştir. Ceyş-i gamın taarruzundan âşık perişan bir hâldedir ki onu bu hal-i pür-melalden kurtaracak olan kişi rindler meclisine ayak basıp sunduğu içkinin verdiği coşkuyla gam askerlerini bastıracak olan sakidir / sevgilidir:

İtdi harâm çeşmüme hâb-ı ferâgati
Sahrâ-yı dilde ceyş-i gamun hây u hûları Nâbî G 824/6

Hâl-i zârum katı perîşandur
Üstüme ceyş-i gam şitâbândur Nâbî Mes 7/193

Sâkî yetişip meclis-i rindâna kadem bas
Cûş-ı mey-i pür-zûrun ile leşker-i gam bas Sünbülzâde Vehbî G 128/1

Aksi hâlde canını ve gönlünü bir başka ifadeyle aşk hazinesini bir düşman olarak zapt edip yağmalayan gam askerleri âşığın ölümüne de sebep olacaktır. Bu riskten kurtulmak için aşk padişahına ve onun emrindeki sipahilerin varlığına ve yardımına ihtiyaç duyulmaktadır:

Ceyş-i gamun gönülde perâkende konmasun
Mihrün hazînesine ‘adû dest sunmasun Şeyhülislâm Yahyâ G 259/1

Leşker-i gam ben gedâyı öldürür yoldaşlar
Pâdişâh-ı ‘ışka tâbi’ bir sipâhî yok mıdur Necâtî G 59/6

Yâre göndermege feryâd gerek
Ceyş-i derd ü gama imdâd gerek Leylâ Hanım G 64/1

Gamın can ve gönül mülkünü ya da kalesini ele geçirip yağmalayan bir düşman askeri / ordusu olarak tasavvur edilmesinden başka onun âşıktan çalma veya zorla âşığa ait olanı alma özelliklerinden dolayı yine menfi manada sıklıkla irtibatlandırıldığı mesleki alanlar hırsızlık ve haramiliktir. Bu bağlamda gam, bir sıkışıklık anında kaçma yolu bulsa gönül harabesine sığınmayacak veya surdaki hanende ve sazendelerin yaptıkları neşe verici gösterilerle âdeta ayağına pranga vurulan bir hırsız ya da âşığın içini mesken edinerek bir anda can nakdiyle akıl cevherini yağma eden bir haramidir:

Harâbezâr-ı dile düzd-i gam sığınmaz idi
Zihâmgâh-ı ‘imâretde bulsa cây-ı gürîz Nâbî G 331/4

Geh marş gehî alafıranga
Düzd-i gama urdılar pıranga

Peşrev çalınurdı gâh şarkı
Peşrevde güzeldür âh şarkı

Bu şevk ile bezm olunca pür-cûş
Def sîne dögüp oludı bî-hûş RS B 186-88

Nakd-i cânı cevher-i ‘aklı hemân yagma kılur
Bir harâmîdür gamun kılmışdurur mesken beni Taşlıcalı Yahyâ G 493/3

Gamın özdeşleştirildiği menfi karakterli diğer uğraşlar avcılık, cellatlık ve katilliktir. Buna göre sevgilinin tuzağına düşme emeli içinde olan âşığın sine kafesine konmuş bir sayyad, âşığa kıymadan evvel bir anlığına aman veren veya şah olan sevgilinin emrini yerine getiren bir cellat ve gözyaşından kendisini bir anda gizlemesini isteyen âşığı öldürmeye kastetmiş bir katiller topluluğudur:

Oldı bir kuşcınun üftâde-i dâm-emeli
Kafes-i sîneye ey kuş kodı sayyâd-ı gamı Sâbit Ebyat 18

Kan yutdurursa sâkî-i gül-ruh ne gam bize
Cellâd-ı gussadan hele bir dem âmân virür Nev’î G 151/3

Öldürdi derd ü gam beni sen bârî çekme tîg
Cellâd ider siyâseti zahmet çeker mi şâh Nev’î G 432/3

Her taraf yüz gam helâkim kasdın etmiş Tanrı’çün
Bir dem ey gözden akan hûn-âbe kıl pînhân beni Fuzûlî G 293/2

İncelenen metinlerde gam ile ilgili olarak tespit edilen dikkat çekici mesleki yakıştırmalar şunlardır:

Gamın aşk işlerini yazmak için sevgilinin kılıcının açtığı yaralarla âşığın sinesine mıstar çeken bir kâtip olması.

Kâtib-i gam nâme-i a’mâl-i ‘aşkum yazmaga
Tîg-i dil-ber şerhalardan sîneme mıstar çeker Bâkî G 183/4

Gamın mutluluğun kıymetini bilmeyi sağlayan bir hizmetkâr ya da Müftî Seyyid Feyzullah Efendi’nin dergâhından şairi sopa vurarak uzaklaştırıp kendi lütfuna ulaşan bir derban olması.

Gam olmasa kim anlar idi kadr-i sürûrı
Nâbî idemem hıdmetin inkâr gamun da Nâbî G 761/6

Dergehünden bendeni teb’îd içün der-bân-ı gam

Dûr-bâş urdukça kendü lutfuna makrûn bulur Sâbit K 4/38

Gam mutribi şarkı söylemeye teveccüh ederse sînedeki yara gözyaşı darbeleriyle bir defe dönüşecektir. Yine gam mutribinin şarkısı dokunaklı ve yakıcıdır. Kavurucu inlemerle oluşan sese ve ateşten bir uda sahiptir. İstanbul güzellerinden Hâsırcı başı oğlu adlı kıyamet boylu, melahat madeni ve uşşakın niyazına naz ile karşılık veren afet gamın âşığın benzini saz olarak kullanan bir mutrib olmasına yol açmıştır.

Def gibi dâg-ı sîne olur latme-hâr-ı eşk
Râmişger-i gam itse teveccüh serâyişe Nâbî G 733/4

Sürûd-ı mutrib-i gam sûz-nâk ü muhrikdür
Nevâ-yı nâle-i pür-sûzı ‘ûdı âteşdür Sâbit G 88/2

Biri Hâsırcı başı oglı âfet
Kıyâmet-kâmet ü kân-ı melâhat

Niyâz itdükce ‘uşşâka ider nâz
Kılupdur mutrib-i gam benzümi sâz

Vefâsı cevri anun câna birdür
Cefâ vü cevri bana münhasırdur TŞ II B 181-83

Gamın ayyaşlık fenninde âşığa üstat olması.

Rind-i mey-nûşem ki sâgar sâgar-ı güldür bana
Fenn-i mey-hârîde gam üstâd-ı kâmildür bana Nâbî G 10/1

Gamın doymak bilmeyen hırslı bir bağban olarak ehl-i aşkın bedeninde bolca bulunan dağ u şerha güllerini toplamak istemesi.

Cân ehl-i ‘aşkda yokdur feyz dâğ u şerhaden
Bâgbân-ı gam gül-i handândan kessin tama’ Şeyh Gâlib G 156/6

Gamın aşk pazarında sevgiliye müşteri olabilmek için âşığın can nakdini elinden alan bir dellal olması:

Dellâl-ı gam eline virüp nakd-i cânumı
Bâzar-ı mihr içinde harîdârunam senün Cem Sultan G 188/5

Gamın âşığın güreşmek istediği ancak gücünün yetmeyeceğini düşündüğü bir küştigir olması:

Tutuşmak küşt-gîr-i gamla hatırdan giçer ammâ
Budur vehmüm ki tâli’ himmet itmez kuvvet el virmez Nâbî G 318/2

Gamın imtihan mehekki ile saflığı doğrulanmış olan âşığın / şairin değerini teslim eden bir sarraf olması:

Nâ'ilî rast ayâr-ı mehekk-i tecribeyiz
Nakd-ı teslimimize sayrafî-i gam ne desin Nâ'ilî G 274/5

Gamın aşk uryanına narin su kabarcığı ipeğinden gül gibi bir gömlek diken terzi olması:

Nâzük harîr-i âbileden hulle-bâf-ı gam
'Uryân-ı 'ışka gül gibi pîrâhen eyledi Sâbit G 351/2

4.2.2.2.3.2.5. Cevr

Gamın kendisi dışında, ortaya çıkmasına neden olan mihnet, bela, dert gibi cevr türevi gelişmeler ile muhtelif meslekler arasında da sıklıkla anlam aktarmaları görülmektedir. Bu bağlamda Allah'ın âşığı bir periye âşık etmesinde dolayı âşık bela yatağına düştüğünde çaresazlığını bir gam öncülü olan derdin üstlenmesi ya da derdin Mecnûn intizar ile canını verene kadar onunla beraber vadide bekleyen bir ser-leşker olması:

Etdin beni bir perîye 'âşık
Fâş oldu bununla halka râzım

Saldın beni bister-i belâya
Derd oldu tabîb-i çâre-sâzım Nâ'ilî Trk 2 Bend 7 B 4-5

Derd ser-leşkeriyle bekledi Mecnûn vâdî
'Aşk derbendine saldı karavol Ferhâdı

İntizar ile biri cânını teslîm etti
Biri Şîrîn gamiyle kûhdan aldı dâdı Hayâlî G 612/1-2

Gamın ortaya çıkma nedenlerinden biri olan belanın bir başka tabloda sine viranesinde her taşı ilk olarak şairin başında deneyen bir mimar ya da sabır tanesi tükenmiş bir havayi kuş olan şairin tuzaklı bölgesinde uçmak zorunda kaldığı bir sayyad olması:

Her taş ki yapar tecribe başumda kılur ilk
Virâne-i sînemde belâ olalı bennâ Cem Sultan K 6/47

Benem ol murg-ı havâyi ki gidip dâne-i sabr
Dâm-ı sayyâd-ı belâda ederem şimdi karâr Hayâlî K 2/19

Âşığın gamlanma nedenlerine dair bir başka isimlendirme olan mihnet kavramının gam meclisinde âşığın canını ve gözünü sersemletmek için iki kadeh sunan, âşığa aşk kadehini sunarak onun sarhoşlukla gece gündüz dehşete uğramış biri hâline dönüşmesine neden olan ve yine âşığı sermest ü hayran eyleyerek ayrılık gamının kolay geçmesi için çaresizce çabalayan bir saki olması:

Cânı bî-hûş itmek içün gözlerümden dem-be-dem
Bezm-i gamda sâkî-i mihnet iki sâgar sunar Necâtî G 184/5

Sunaldan sâkî-i mihnet bana peymâne-i ‘aşkun
Benüm ol rûz u şeb medhûş olan mestâne-i aşkun Şeyhülislâm Yahyâ G 207/1

Çâre yok hergiz gam-ı hicrâna âsân olmaga
Sâkî-i mihnet meger sermest ü hayrân eyleye Taşlıcalı Yahyâ G 420/4

Mihnetin âşığın başına yazılan elemleri beden sayfasında toplayıp yazan bir kâtip ya da beden hisarını zapt edip sine meydanını kana bulayan bir leşker olması:

Degül dâg u elif ten safhasında kâtib-i mihnet
Başumda yazılan âlâmı cem itdi rakam dökdi Şeyhülislâm Yahyâ G 400/2

Sînemin meydânı dolsa kanlı yaş ile nola
Leşker-i mihnet beden gibi hisârım aldılar Hayâlî G 104/4

Sevgilinin katı gönlü üzerinde çalışan âşığın mihnet sanatında Ferhâd’a üstat olması:

Katı gönlünden figânum taşlara kâr eyledi
San’at-i mihnetde gel Ferhâda üstâd it beni Necâtî G 631/4

Bir başka gussa öncülü ismi olan cevr kavramının gam ülkesi olan gönül dellallarının seslenmeleriyle ilan edilen yağmacı bir ordu, yine elem kavramının Şam Kadısı Mehemmed Çelebi’nin Şam’a girmekten men’ ettiği bir ordu veyahut cevr ü cefanın Edincikli vefasız bir güzelin bey olarak tasvirinde onun leşkerleri olarak tasavvur edilmesi:

Dil gam-âbâdında cevrün leşkeri konalı âh
Cümlesi yağma diyü âvâz ider dellâllar Cem Sultan G 97/6

Def’-i Ye’cûc-ı gama işigidür sedd-i sedîd
Men’-i ceyş-i eleme dergehidür hışn-ı haşin Bâkî K 26/14

Birisi bir beg güzeldür kimseye itmez vefâ
Leşker-i cevr ü cefâdur mülk ana hüsn ü behâ
Müstehakk-ı tâc-ı devletdür disem lâyık ana

Mülk-i hüsne anı şâh eyle İlâhî dâ'imâ
Hak budur bâğ-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 13

4.2.2.2.3.2.6. Firak

Gam u gussanın belirmesinde en etkili unsurlardan biri olan ve ayrılığı, kavuşamama hâlini ifade eden hicrân / hecr / firkat / firak kavramı da incelenen şiir metinlerinde yağmacı düşman askeri, cellat, harami ve katil şeklinde menfi karakterli mesleki unvanlar başta olmak üzere saki, saka, tabip, nigâhban, zerkub gibi birçok uğraş alanıyla özdeşleştirilmektedir.

Musahip Paşa'nın himayesinden uzak kalan şairin hal-i pür melalini bildirip affını istediği bir niyaznâme türü kasidede ayrılığın şairin göz mahzeninde kuvvetli bir yağmayla su gevheri bırakmayan bir sipah olması ya da bir gazelde yine asker rolündeki ayrılığın gönül evini yıkması:

Sipâh-ı firkatünün dest-bürd-i târâcı
Komadı mahzen-i çeşmümde gevher-i sirâb Nâbî K 11/5

Derdâ ki yıkdı gönlüm evin leşker-i firâk
Yapıldı bâb-ı vuslat açıldı der-i firâk Taşlıcalı Tahya G 209/1

Bosnalı Sâbit'in vefat eden oğlu için yazdığı mersiye niteliğindeki tarihinde şair gönlünün zineti, canının parçası oğlunun hazan yaprağı gibi yere düşmesinden, bunun üzerine gülbahçesinin bilinen mucizenin aksine ateşe dönmesinden, gam evi olan dünyadan tez gittiğinden, onun indiği kucağa gamın oturduğundan bahsettikten sonra oğlunun ölümüyle ayrılık celladının kendisine ettiği işkenceyi haber vermektedir:

Gül-berg-i hazân-ı dîde gibi gülbünden
Düşdün mi yire ey gül-i ra'nâ oglum

Gülzârumı âteş iden İbrahîmüm
Hoş nâtıka-i bülbül-i gûya oglum

Bu dâm-ı gama âteş içün gelmiş idün
Tîz gitdün alup gönlümi yek-tâ oglum

Arâm-ı dilüm pâre-i cân ü cigerüm
Dil-bend ü dil-âşûb ü dil-ârâ oglum

Sen bindügin âgûşa gamun yüklendi
Bilsen ne çeker cân-ı peder a oglum

İşkence idüp tab'uma cellâd-ı firak

Târih didirdi vây zîbâ oglum Sâbit TAR 32

Ayrılığın âşığın canı ve gönlünü almak için yüreğini ateşe vermek suretiyle yağmacılık etmesi:

Cân ü dil almaga hecrün yüregüme od urur
Ki yaka yıka evüm varumı ide târâc Necâtî G 41/4

Âşık, bir hac kaidesi hatırlatarak sevgiliden köyünün başına ayrılık haramisini koymamasını zira haccın bir şartının da emn ü eman içinde yol almak olduğunu bildirmektedir:

Ser-i kûyûnda koma hecr harâmîsini kim
Kullara emn ü emân ile olur şart-ı Hicâz Necâtî G 235/3

Başkaları sevgilinin vefa bezminde safa içindeyken âşık ayrılık sakisinin elinden kanlar yutmaktadır:

İl bezm-i vefân içre safâlarda velî ben
Kanlar yudarın sâkî-i hicrânun elinden Bâkî G 359/3

Ayrılık sakası gönlü susamış Mecnûn'u sahrada bulup ona hayat suyu diye ecel kadehini vermiştir:

Bulup sakkâ-yı hicrân teşne-dil sahrâda Mecnûnı
Ecel peymânesin sunmış hayât âbına kandurmış Bâkî G 219/4

Ayrılık tabibi şairin / âşığın, sevgilinin lal dudağını yad edebilmesi için bir şerbet vermiştir ki o şerbet, âşığın kendi ciğer kanındandır:

Yâd-ı lâ'linle Hayâlî nûş eder hûn-ı ciğer
Gör tabîb-i hecr ana cânâ ne şerbet bagladı Hayâlî G 610/5

Arzu koruluğunun meyve toplayanı çok hoş iken ayrılık nigâhbanının çiftesini yemek çok zorlayıcıdır:

Ne hoşdur mîve-çîn-i şâhsâr-ı iştiyâk olmak
Ne müşkildür leked-hâr-ı nigâh-bân-ı firâk olmak Nâbî G 386/1

Sevgilinin aşkı başa vurur, ayrılığı ise gül yanağı altın kılan bir altın dövücüdür.

'Işkı ser-kûbdurur fürkati zer-kûb durur
Zer kılalum hele gül yanagı zer-kûb ile biz Kadı Burhâneddin G 707/5

4.2.2.2.3.2.7. Ah

Cevr ü cefa çekmek, derd ü belaya tutulmak ya da hicrana gark olmak sonunda beliren gam u gussaya şiirin öznesinin verdiği ilk tepkilerden biri yakıcı bir âh çekmesidir. Kaynağını âşığın biteviye yanan ciğerinden, yağmalanmış can u dilinden alan ah incelenen klasik Türk şiir metinlerinde en çok leşkerlik, rehberlik ve peyklikle ilişkilendirilmiştir.

Âşığa başkaldıran efganın ahdan leşkerlerle hücuma geçmesi ya da Alemşah isimli bir âlem güzelinin ki gamzeleri âdeta onun silahdarıdır, yanındayken âşığın ah leşkeri çekmesinin zaruri olması:

Âhdan leşker çeker baş kaldırıp efgân bana
Ta'ne taşını atar bu dîde-i giryân bana
Dâgımın mir'atı yüz göstermeyip yârân bana
Bakdıgımca nakş-ı hicrân gösterir her ân bana Hayâlî Mr 2 Bend1

Birisi şol şeh-ı 'âlem 'Alemşâh
Ki yanınca çekilür leşker-i âh

Ne güzel pâdişâh olur be hey yâr
Ki olmış gamzeler ana silâhdâr MEŞ B 108-09

Ahın bağ-ı edepte goncanın açılmasını sağlayacak olan rüzgâra ya da Allah'a ulaşma yolunda gidenlere rehberliği:

Âhım nesîme râh-nümâlık mı eylesin
Bâğ-ı edebde gonca-güşâlık mı eylesin Nâ'ilî G 263/1

Rehberlik ider Hazret-i Allâha giderken
Gönder peşîn ol âh-ı sehergâhı unutma Kânî G 165/4

Ahın sevgilinin köyüne name yetiştirmek için daima gözü yolda olan, tıpkı rüzgâr gibi sevgilinin zülüf örtüsünü küstahça kucağına alan veya sevgiliye duyulan aşkın ordusundan haber getiren bir peyk olması:

Hem-vâre peyk-i âh n'ola olsa rû-be-râh
Kûy-ı nigâra nâme-resâmız budur bizim Nedîm G 89/4

Götürüb gâşiye-i zülfüni dûşında sabâ
Peyk-i âhum gibi ol dahi hevâdârun ola Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 6/3

Sabrımun leşkeri sındugı peyâmın getürür
Peyk-i âhum ki gelür 'ışkınun ordusından Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 167/6

İncelenen metinlerde ahın bu üç çalışma alanı dışında ferraşlık, kâfilesalarlık, çiftçilik, rehzenlik, mutriblik ve safran satıcılığı gibi uğraşlarla da irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir. Örneğin o, şairin / âşığın ortasında kaldığı gam meydanında göz sakası ile çalışan bir ferraş ya da gönül şehrinden gelen aşk kervanına ister istemez önderlik eden bir kâfilesalardır:

Çün Ahmed kaldı meydân-ı gamında
Gözü sakkâ oluban ahı ferrâş Ahmed Paşa G 133/5

Şehr-i dilden kârbân-ı ‘aşk etdikde güzer
Bî-tekellüf kâfile-sâlâr olur âh-ı derûn Enderunlu Vâsıf G 97/7

Ahın güneş harmanına şule şule ateş vurup gökyüzünü bir anda tutuşturan çiftçiliği:

Hûrşîd hırmenine urar şu’le şu’le od
Âhım ki lâhza lâhza reh-i âsman tutar Fuzûlî G 72/5

Âşık vuslat konusunda adalet istese baht ona düşman kesilmekte, gam hususunda arazi ölçen bir devlet görevlisi olsa ah bir rehzen olmaktadır:

Dâd-hâh-ı vuslat olsam baht düşmendir bana
Deşt-peymâ-yı gam olsam âh rehzendir bana Nâ’ilî G 7/1

Manisa güzellerinin sultanı olan Yusuf el-Magnisavi övgüsünde şair / âşık Cami’i, o güzel kişinin yanakları karşısında güneşin zerre mesabesinde, kaşları karşısında yüz bin hilalin yetersiz, hattının ve dudağının şevki için birçok âşığın can vermiş olduğunu söylerken kendi durumunu da değerlendirmekte ve gam bezminde ahının mutriblik yaptığından ve bu gönül yakıcı inlemelerin bir tür zikir hâli olduğundan bahsetmektedir:

Ruhlarun bin âfitâbun tâbın almaz zerreye
Kaşlarun yüz bin hilâl olursa almaz yaş ana

Hatt-ı reyhânunla lâ’lün şevkine kim cân vire
‘Âkıbet îmân-ıla Kur’ân olur yoldaş ana

Bezm-i gamda mutrib-i âhum terâna başlasa
Nâle-i dil-sûzum eyler Câmi’î vird(d)âş ana (Tığlı, 2008: 244)

Ahın âşığın iniltili ve safran rengi yüzünün satıcısı olması ancak gül yüzlü sevgilinin âşığın bu ah u vahıyla ilgilenmemesi, âşık için aha müşteri olmaya yanaşmaması:

Za’ferânın yüzümün küynüklü âhumdur satan
Lîkin ol gül-çihre almaz âh u vâhumdan benüm Necâtî G 378/6

Görülmektedir ki metaforik kavramlara dair mesleki yakıştırmaların ekseriyeti âşığın / şairin türlü hâlleri ekseninde şekillenmektedir. Örneğin bu noktaya kadar ele alınan muhabbet, bu muhabbetten etkilenen can ve gönül, maruz kalınan cevr ü cefa, başa gelen derd ü bela, bitmeyen hicran ve bunların sebep olduğu gam ile çekilen gamın uzantısı olarak çekilen âh esasen âşık / şair tarafından deneyimlenmektedir. Bu itibarla meslek-metaforik kavram irtibatını temsil eden aşağıdaki başlıkların da kurgu kavşağı hemen daima âşığın / şairin kendisidir.

4.2.2.2.3.2.8. Baht / Kader

Meslek-kavram ilişkisinde aşk, gam, ruh, dil, eza, elem, gussa ve ah gibi örneklem zenginliğiyle dikkat çeken bir başka kavram klasik Türk şiirinde yine birkaç farklı adla anılan baht / devlet / tali’ / ikbal / takdir / kaza-kader’dir. İncelenen metinlerde baht kavramının en çok hizmetkârlıkla irtibatlandırıldığı görülmektedir ki bu bağlamın oluşma vesilesi bir devlet büyüğüne methiye veya duadır.

Bir duada Davut Paşa’ya zaferin kılavuzluk, devletin nigâhbanlık etmesi temennisi; feth ü nusretin kapucıbaşılık ettiği Sultan Abdülmecid’in şevketli asitanında bahtın genç bir pasban olması:

Mevâlid-i selâs oldukca mevcûd olsun ey server
Zafer kulaguzun himmet demün devlet nigeh-bânun Necâtî K 15/39

Feth u nusretdir kapucıbaşısı dergâhının
Pâsbân-ı âsitân-ı şevketi baht-ı cüvân Leylâ Hanım K 3/9

Hâmiye edilen bir duada keremin onun derbanı, ikbalin ise pasbanı olması temennisinde bulunulması, yine devlet ü ikbalin Muahmmed Paşa’nın pasbanı olduğunun bildirilmesi, devletin Sultan Osman’ın ikbal dergâhının eski bir çakeri olduğunun haber verilmesi:

Kadrüne menzil olub kasr-ı zer-endûd-ı felek
Pâsbânı anun ikbâl ola derbânı kerem Tâcizâde Ca’fer Çelebi Kt 3/17

Ne hâcet pâsbâna devlet ü ikbâli kim besdir
Onun hısn-ı celâl ü câhına hıfz-ı Hudâ bârû Nedîm Kt 41/3

Mesned-i iclâlinin rif’at bir ednâ pâyesi
Dergeh-i ikbâlinin devlet kadîmî çâkeri Nef’î K 15/28

Kazanın tıpkı felek ve ahkâm gibi bahtı yüce Sultan Selim'in her emrini yerine geriren huddamlığı ve fermanberliği, Sultan Osman'ın cülusu bahisli kasidede bu haberle kazanın şevkle eteği belinde bir şekilde işe, sultanın emrine hazır bir hizmetkâr olması:[275]

Çarh ise tâbi'-i ahkâmı kaza huddâmı
Bahtı ol gûne müsâ'id felek ol mertebe râm

Her ne emr eylese fermân-ber ü mahkûmu kazâ
Her ne emr eylese me'mûr-ı umûru ahkâm Enderunlu Vâsıf K 15/41-42

Kazâ bu şevkle hıdmetde dâmen-i der-miyân oldı
Müheyyâ eyledi fevri ana esbâb-ı sultânî Nef'î K 12/5

Bahtın hizmetkârlıktan sonra en çok irtibatlı kılındığı uğraş alanı mimarlıktır. Baht / kaza / kaderin mimar olması genellikle bir devlet büyüğünün kasrını övme vesilesiyle gerçekleşmektedir. Fatih'in, her sabah feleğin kireç taşıdığı, her gece yıldız döktüğü, aklın mühendisi, hazmın mübaşiri olduğu muhteşem kasrı için devletin / talihin de mimarlık görevini üstlenmesi; bahtın, Mustafa Paşa'nın Cennet-i Firdevs benzeri bir inşa ettirdiği yüce makamlı bir mescidin mühendis devlet bazusuyla beraber çalışan mimarı olması ve kazanın her ne kadar iyi bir mimar olsa da Muhammed Paşa kasrı ayarında bir yapıyı Sidre merdiveni ve felek müzduru kullansa bile meydana getiremeyecek olması:

'Akl anda mühendisdir ü devlet ana mi'mâr
Hazm anda mübâşirdir ü tâli' ana bennâ

Her subh kirec taşır idi sevr ile gerdun
Her gece haşâ döker idi necm-i semâvâ Ahmed Paşa K 7/17-18

Oldur ol mescid ki reşk-i Kubbe-i Hazrâ ola
Bâzû-yi devlet mühendis baht ana bennâ ola Necâtî Trk 2 Bend 3 B 1

Ne mümkün böyle bir âlî-binâ bir dahi ger olsa

[275] Bazı dizelerde hâminin yüceliği methedilirken ya da ona duada bulunulurken kaza ve kader bir arada birer hizmetkâr olarak anılabilmektedir. Örneğin kaza, Sultan Mustafa sarayının perdesinde didebanlık yapmaya izinliyken kader hazinesinde pasbanlığa memurdur ya da Muhammed Paşa'nın övülmeye değer ve dine uygun adil yönetiminde kader hükümlerinin fermanberi, kaza ise mahkûmu ve memuru konumundadır:
Sürâdıkında kazâ dîdebânlıga me'zûn
Hazînesinde kader pâsbânlıga me'mûr Nâbî K 7/47

Sütûda Âsaf-ı dîn-perver-i âdil ki olmuşdur
Kader fermân-ber-i hükmü kazâ mahkûm u me'mûrı Nef'î K 35/23

Kazâ mi’mârı Sidre nerdübânı çarh müzdûrı Nef’î K 35/4

Baht bir yapının / mekânın övgüsünden hareketle mimar olarak anılması dışında bir zamanın ya da bir gerçeğin vurgulanması bağlamında da aynı meslekle ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin, III. Selim Dönemi’nde bayramın gelişinin, bayramı yeni doğan bir çocuğa teşbihle açıklandığı, gökyüzündeki değişimlerin de bu doğumun hareketliliği şeklinde yorumlandığı dizelerdeki bir tabloda o sabah kaza bir mimar olarak bayram kervanının şeh-benderi geçsin diye nurdan bir çadır inşa etmekte; yine kaza, Şeyhülislâm Muhammed Çelebi zamanında devletin sürekli sallanan takını bir mühendislik tedbiriyle sağlamlaştırmakta veya kader, tamir etmediği haneye tedbirler almanın mümkün olmadığı bir mimar olarak tasavvur edilmektedir:

Yâ sipihre kurdu mi’mâr-ı kazâ bir çetr-i nûr
Kârvân-ı rûzenün geçsin diye şeh-benderi Enderunlu Vâsıf K 14/30

Verdi mi’mâr-ı kazâ hendese-i tedbîrin
Tâk-ı pür-zelzele-i devlete bir istihkâm

Ki felekler yıkılıp olsa cihân zîr ü zeber
Olur erkân-ı binâsında anın yine devâm Nef’î K 51/41-42

Müzdûr-ı tedâbîr ne kâdir k’ide Nâbî
Bennâ-yı kader itmedügi hâneyi ta’mîr Nâbî G 147/11

Bahtın hizmetkârlık ve mimarlıktan sonra en çok irtibatlı kılındığı meslek kâtipliktir bu bağlamdaki kullanımı daha çok kasidelerde görülmektedir. Örneğin bir kaside medhiyesi vesilesiyle kaza Muhammed Paşa’nın yüce divanında, kader ise Sutan Bayezid’in kadri beratını yazan bir kâtip olarak tasavvur edilebilmektedir:

Dîvân-ı celâlinde kazâ münşî-i ahkâm
Eyvân-ı şükûhunda felek perde-serâdır Nef’î K 34/26

Kadri berâStını yazıcak kâtib-ı kader
Tugrasın itdi dâme leke’l-’izzü ve’l-bekâ Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 19/7

Bahtın kâtipliği methiye dışında bir kasidenin nesib ya da fahriye bölümünde de söz konusu edilebilmektedir. Örneğin bir nesibde kaş, kader kâtibince sevgilinin güzellik beratına çekilmiş mübarek bir tuğradır. Bir fahriye de ise şair kader kâtibinin kendisiyle ilgili neşrettiği beratla fikir mülkünün hükümdarı olduğunu ilan etmektedir:

Ebrû degül sabâhat içün kâtib-i kader

Çekmiş berât-ı hüsnüne tugra mübârekî Enderunlu Vâsıf K 19/7

Benim ol Hüsrev-i sâhib-kırân-ı mülk-i endîşe
Ki münşî-i kader yazmış berâtımda bu menşûrı Nef'î K 35/34

Kaderin kâtipliği zaman zaman gazellerde de yer bulmaktadır. Bu bağlamdaki bir tabloda kader kâtibi, yeşil hatta yazı yazmak için gülbahçesi levhasını sonbahar yaprağıyla sarı renge boyamaktadır. Bir başka tabloda ise güzellik iklimini zaptetmek için kader kâtiplerinin kalemle güneş levhasına tuğra çektikleri ve bu tuğraya kaş adını verdikleri bildirilmektedir:

Kâtib-i takdîr hatt-i sebz tahrîr etmege
Levh-i gül-zârı hazân bergi zer-efşân eylemiş Fuzûlî G 130/2

Zabt içün iklîm-i hüsnü kilk-i küttâb-ı kader
Levha-i hûrşîde tugra çekmiş ebrû koymuş ad Enderunlu Vâsıf G 16/2

Bahtın kâtiplikten sonra sıklıkla özdeşleştirildiği bir başka meslek terzilik sanatıdır. Sâbit'in veled-i ma'nevisi Yûsuf isimli hizmetkârının vefatı üzerine kaleme aldığı mersiyesinde ölümüyle birlikte kaza terzisinin ona bir beden elbisesi diktiği bilgisi verilmekteyken bir âşık/şair baht terzisinin kâmet-i hâline siyah bir elbise diktiğinden beri ah ettiğini iddia etmektedir:

Hayyât-ı kazâ dikdi anun câme-i cismin
Sanduka-i hasretdeki kisvet sana kaldı Kânî M 4 Bend 12 B 1

Dikeli hayyât-ı baht neyleyüm âh
Kâmet-i hâlüme kabâ-yı siyâh Nâbî Mes 7/202

Kaza terzisi, şairin övmekten dilinin yarılıp Zülfikar'a döndüğü yücelik sahibi Ali Paşa'ya saadet cübbesi dikerken bir Sultan Selim gazelinin tahmisinde bildirildiğine göre kaza terzisi güzellik elbisesini sevgilinin boyu için biçtiğinden beri o yaldızlı elbiseyi giymiş olan ay / sevgili, güneş gibi cihânı yakmaktadır.

Sâhibü 'l-'ulyâ Ali Paşa ki medhinde anun
Hiddet ile bu dilümi Zü 'l-fikâr itsem gerek

Tâ ki hayyât-ı kazâ biçdi sa'âdet cübbesin
Bahtına didi kader sana şi'âr itsem gerek Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 17/10-11

Kaddüne hil'at biçelden hüsni hayyât-ı kazâ
Gün gibi yakdun cihânı ey meh-i zerrîn-kabâ
Çâk idüpdür gerçi kim sabrum girîbânın cefâ

Dâmenün cevr ile elden koya sanma dil-berâ
Ol olacak iş degül yakam tutınca tâ ecel Bâkî Th 1 Bend 5

İncelenen metinlerden hareketle tespit edilmiştir ki baht / kader / kaza, en sık irtibatlandırıldığı hizmetkârlık, mimarlık, kâtiplik ve terzilik dışında; sakilik, nakkaşlık / suretgerlik, kassamlık, rehberlik, tabiplik / cerrahlık, kemankeşlik, casusluk, kasaplık / sallahlık, muinlik / yaverlik, gavvaslık, bağbanlık, rehzenlik, tüccarlık, şeh-benderlik, nessaclık, mühendislik, sakilik, simsarlık, müjdecilik, sayyadlık, tablbazlık ve köftecilik, cellatlık, mellahlık, kimyagerlik, rayizlik, müzehhiplik, kadılık ve gümrükçülük gibi otuza yakın mesleki alanda daha hüner sahibi bir kimlik olarak tasavvur edilmektedir.

Bahtın Kanuni'ye edilen bir dua vesilesiyle onun meclisinde sakilik etmesi temennisi veya her meşrepsize sagar sunan devlet sakisinin âşığa gelince belalı bir kadeh sunma tablosu:

Bezmünde baht sâkî vü ikbâl hem-nişîn
Câm-ı sipihr sâgar-ı pûlâd-ı zer-nişân Bâkî K 1/42

Sâkî-i devlet ki her bî-meşrebe sagar sunar
Bana geldikçe kadeh câm-ı belâ-perver sunar Hayâlî G 77/1

Kazanın baharistan levhasına, vücut eyvanına veya sevgilinin kaşlarının etrafına nakış yapan bir nakkaş olması:

Yazdı nakkâş-ı kazâ levh-i bahâristâne nakş
Bagladı nev-rûzda bülbül bir üstâdâne nakş Bâkî G 213/1

Her ne nakşı kim vücûd eyvânına çekti kaza
Hâme-i takdîre bak ta'n eyleme nakkâşına HayâlîG 467/4

Çekmiş ebrûların etrâfına nakkâş-ı kazâ
Gûyiyâ perde-i mihrâb-ı tevekküldür zülf Şeyh Gâlib G 161/7

Kazanın bir kassam olarak dertleri taksim ederken biçare âşığın nasibine sevgilinin gamze okunun düşmesi ve bir fahriyede kader kassamı hisseleri takdir ederken maarif mülkünü şaire vermesi:

Hayf kim taksîm-i derd ettikde kassâm-ı kazâ
Tîr-i gamzen düşdü sehm-i âşık-ı efkendeye Nedîm G 125/3

Bana bildirmiş ma'ârif mülkünü ikrâr edip
Dehre kassâm-ı kader etdikde takdîr-i sihâm Sünbülzâde Vehbî K 45/38

II. Bayezid medhiyesinde bahtın seherin güneşe imamlık / önderlik etmesi gibi dünyayı tutması için sultana rehber olması veya Şeyhülislâm Esadzâde Mehemmed Şerif Efendi'ye edilen bir duada ikbalin onun kılavuzu olması temennisinde bulunulması:

Dünyâyı tutmaga sana baht oldu bedreka
Nite ki âfitâba olur pîşvâ seher K 11/34

Olsun hemîşe savn-ı İlâhîde müstedâm
Tevfîk-i Hak refîki vü ikbâl rehberi Sünbülzâde Vehbî K 39/62

Becerikli kaza cerrahının günlerin içindeki yaralara kâfur merhemi sürmesi ya da Sultan Mustafa'nın Nemçe taburunu feth etmesi üzerine düşürülen tarihte kaza cerrahı acıyıp düşmanın tenindeki Rumeli serverlerinin kılıç ve ok iğneleriyle açtığı nasırlı yaraları dikmekte, kemendin ateşi hizmete bel bağlayıp yoldan çıkmış mağrurları yola çekmektedir:

Fetil-i lutf ile cerrâh-ı çire-dest-i kazâ
Kodı cerâhet-i eyyâma merhem-i kâfur Nâbî K 7/7

Rahm idüp dikdi ten-i düşmende cerrâh-ı kazâ
Sûzen-i tîr ile tîgun zahm-ı pür-nâsûrını

Âferîn hamm-ı kemende hidmete bel baglayup
Yola çekdi kûfirün çok güm-reh-i magrûrını Sâbit TAR 10/18-19

Kaza, can nakdi ümidiyle dert metaını ölüm dükkânının süsü eylemiş bir tüccardır:

Ümmîd-i nakd-ı can ile sûdâger-i kazâ
Etmiş metâ'-ı derdini zîb-i dükân-ı merg Nâ'ilî G 206/5

Kader, şairin söz ipliğini İlliyyun hareminin namuslu kadınlarının örtüsü eyleyen bir nessâcdır:

Târ u pûd-ı suhenim eyledi nessâc-ı kader
Tutuk-ı perdegiyân-ı harem-i illiyyîn K 16/34

Sultan III. Murad'ın annesi devlet gelinine saltanat peçesini astığından beri kader meşşatası yüzünün mislini görmemiştir:

Vechinün meşşâta-i takdîr mislin görmedi
Asalı devlet 'arûsına nîkâb-ı saltanat Sâbit K 6/7

Bosnalı Sâbit'in gözünün nuru olup bela ummanına düştüğünü söylediği Tunca nehrinde vefat eden evladı için yazdığı tarihinde kazayı onun vücut gemisini sahili olmayan sonsuz bir denize salan mellah olarak tasavvur etmektedir.

Eyvâh ki nûr-ı dîdem İsma'îlüm
eşmüm gibi 'ummân-ı belâya daldı

Keştî-i vücûdını kazâ mellâh
Bir sâhili yok bahr-ı fenâya saldı

Gözyaşı gibi Tuncaya gitdi kendi
Çeşmümde hemân sahş-ı hayâli kaldı

Yaz hûn-ı cigerle Sâbitâ târihin
İsmâ'îlüni Tunca kurbân aldı Sâbit TAR 45

Seyyidizâde Ali Paşa'nın ikbal seyisine felek atı layıktır:

Eşheb-i çarh olsa lâyık râyiz-i ikbâline
Rahş-ı garrâ cilve-i zerrîn-rikâb-ı rüzgâr Sâbit K 18/22

Sünbülzâde Vehbî'nin kadrinin bilinmediğinden yakınarak hem şikâyette bulunup hem arz-ı hâl edip Şeyhülislâm Esadzâde'den mansıb talebinde bulunduğu bir kasidesinde başkalarının yüksek mevkilerde tafra-künan bir tavırla hareket ederken kendisinin sürekli çile çekiyor olmasını kader kadısının bir hükmüyle ilişkilendirmektedir:

Var mıdır şer'-i mürüvvetde mesâgı bilmem
Yohsa kâdî-i kader böyle mi hükm etdi hemân

Ben çekip rûzî-i yek-rûze içün çille-i gam
Gayrılar kâdî-i Siroz olalar tafra-künân

Hased etmem bilirim câh ile (câhile) rif'at gelmez
Kalb olunsa yine nâdân olur ammâ nâdân Sünbülzâde Vehbî K 43/84-86

Sultan Muhammed'e edilen bir duada kader bağbanının onun ömür gülünü daima taze tutması dileğinde bulunulması:

Dilerüz ide bâğbân-ı kader
Gül-i 'ömrin hemîşe tâze vü ter Nâbî Mes 7/122

İkbal müzehhibi siyah ciltli feleğe altın bir cetvelle parlak yıldız süsleri çekip ay mühresiyle de cila çekerek rengini açmıştır:

Şihâb çekdi siyeh cild-i çarha zer-cedvel
Ki açdı möhre-i mehle müzehhib-i ikbâl Sâbit G 246/4

Kaza adlı gümrükçü, tezgâhın en nitelikli metaına sebatsızdır damgası vurmaktadır:

Bu destgâhun urmada gümrükçi-i kazâ
Tamgâ-yı lâ-sebât en a'lâ metâ'ına Nâbî G 730/2

Sadrazam Rami Muhammed Paşa öyle benzersiz bir gevherdir ki kader gavvası deniz kesesini boşaltsa mislini bulamayacaktır:

Sensin ol gevher-i nâ-yâb ki mislün bulamaz
İtse gavvâs-ı kader tahliye-i kîse-i yem Nâbî K 15/85

IV. Murad'ın Bağdad Seferi dolayısıyla yazılmış kasidenin dua bölümünde zaferin ona mülazım, nusretin ona gulam olması temenni edilirken yine kazanın ve kaderin onun muini / yaveri olması temenni edilmektedir:

Zafer mülâzimi nusret gulâm-ı bârgehi
Kazâ mu'îni kader yâver-i meded-sâzı Nâ'ilî K 8/38

III. Murad'ın cülusuna yazılan bir tehniyetnâme kasidesinde hilalin şafak vakti kızarmış görünmesi ikbal müjdecisinin onun yeterince hızlı davranmamasından dolayı kulağını çekmesine bağlanmaktadır. Zira görünen aslında şafağın kızıllığı değil şahın saltanat zamanının bir an evvel başlaması için acele eden feleğin hareketlilikten dolayı yüzünün kızarmasıdır:

Megerki çekdi kulagın mübeşşir-i ikbâl
Şafakda hayli kızarmış göründi gice hilâl

Şafak degül hareketden kızardı rûy-ı felek
Zamân-ı saltanat-ı şâha itdi isti'câl Nev'î K 29/1-2

Âşığın, gönle âşık olma yönünde telkinde bulunurken onmanın, iyileşmenin âşıklık tabiatına uymadığını zira kaza kasabının kılıcının da besili olan kurbanı sevmediğini hatırlatmaktadır:

'Âşık olalum gönül olmayalum unmayalum
Tîg-i kassâb-ı kazâ sevmez bilürsin ferbihi Necâtî G 573/4

Bir başka tabloda ise kaza sallah olarak tasavvur edilmektedir. Buna göre üç günlük devletlerinden mest olmuş kimselere seslenerek kibirli hâlleriyle şişip kabardıklarını

ancak kaza sallahının günün birinde onları salhanade koyun gibi üfleyip şişireceğini sonra da soyacağını haber vermektedir:

Ey mest-i se-rûze-devlet-i pâ be-hevâ
Nahvetle ‘aceb şişüp kabardun ammâ
Mânend-i ganem seni bu bismilgehde
Üfler şişürüp soymaga sallâh-ı kazâ Nâbî R 3

Bir fahriye beytinde kaza kendini endişe nâzımı olarak değerlendiren şairin nazım incisinin kıymetini tayin edemeyecek bir simsar olarak tasavvur edilmektedir:

Benim ol nâzım-ı endîşe ki simsâr-ı kazâ
Edemez kıymet-i ‘akd-ı dür-i nazmım takdîr Nef’î K 40/44

Hüsn ü Aşk’ta iki âşığın yaşadığı kabilenin hâkimi olan Hayret’in kaza casusundan Hüsn ve Aşk’ın birbirlerini dilediklerini öğrenmesi ve aralarına ayrılık seddi çekmesi:

Kim vardı kabîle içre bir merd
Hayret adı kendi şîr-i bî-derd

Hâkimdi serâser ol diyâra
Zâbit geçinir bu iki yâre

Câsûs-ı kazâdan oldı âgâh
Kim Hüsn ile ‘Aşk’dır hevâ-hâh

Gerdûn gibi cevre kıldı himmet
Çekdi ara yerde sedd-i fürkat

Emr eyledi kim bu iki ser-bâz
Birbirine olmasın nazar-bâz

Emrine tehâlüf emr-i düşvâr
Ayrıldı ol iki mâh nâ-çâr HA B 871-876

Mansur’dan aşkın sırrını keşfedeceğini kimse ummazdı velakin kaza cellatının işidir bu ve o sıkıştırarak söyletmektedir:

Kim umardı râz-ı ‘ışkun keşfini Mansûrdan
Lîk cellâd-ı kazâ eyler takâzâ söyledür Nev’î G 57/3

Sultanın emriyle azl ve katl edilen bir devlet ricali için kaleme alınan mersiye türündeki bir terkib-i bendde şair kendine seslenerek temelsiz dünyadan şikâyetçi olmamasını, feleğin temelinin evvelden adaletsizlikle örüldüğünü, tıpkı avcının dama düşmez kuşa merhametinin olmadığı gibi kazanın nazil olduğu ve bu yüzden feryat

etmemin faydasının olamayacağını, neticede sultan hükmü olan siyasetten doğan bu karardan dolayı cellattan ağlamanın yersiz olacağını ifade etmektedir:

Nev'iyâ kılma şikâyet dehr-i bî-bünyâddan
Çarhun örmişler ezel bünyâdını bî-dâddan

Nâzil oldı çün kazâ feryâd kılmaz fâ'ide
Dâma düşmez murga olmaz merhamet sayyâddan

Hikmetin bu mısra'un fehm it ne dir üstâdı gör
Hükm-i sultândur siyâset aglama cellâddan Nev'î M 3 Bend 5 B 25-27

Bir sulhiye kasidesinde sulhun gelişiyle birlikte gerçekleşen değişiklikler anlatılırken kaderin elinin savaş zamınında sinesini dövmekten tabl-baza döndüğü sulh zamanında ise aynı elin eğlence davulunda köfte yapmaya başladığını bildirilmektedir:

Tabl-bâz itdi elin sînesini dögmekden
Eyledi dest-i kader kûfte tabl-ı ârâm Nâbî K 13/25

Bir sim beden sevgili için aşk potasında eriyen, aşk kilisesinin süpürücüsü olan âşığa göre baht, tehlikelerle dolu aşk vadisinde kendisi için yeterli olan hilebaz bir rehzendir:

Bir sîm beden cevân içindir
Bu pûta-i 'aşkda güdâzım

Cârû-keş-i deyr-i 'aşkım ammâ
Yok bir sanem-i girişme-sâzım

Bu vâdî-i pür-hatarda rehzen
Besdir bana baht-ı hîle-bâzım

Bu meşgale bâ'is-i telefdir
Bu yolda felâh bertaraftır Nâ'ilî Trk 2 Bend 7

4.2.2.2.3.2.9. Akıl-Fikir

Meslek-kavram ilişkisinde üzerinde durulması gereken bir başka kavram grubu akıl / fikir / düşünce / rey / endişe / hatır / mantık / sedad / dirayet'tir. Akıl ve onunla ilintili diğer kavram kadrosu gerek günlük hayattaki önemlerine istinaden ve gerekse İslam dininin övücü mahiyetteki güçlü vurgusundan dolayı klasik Türk şiirinin dilinde sıklıkla kullanılır olmuş; bir devlet büyüğünün methi, bir şairin fahriyesi ya da âşığın hâllerinin tasvir edildiği dizeler en yoğun kullanım vesilesi hâline gelmiştir. Bu tablolardan ilk ikisinde ki daha çok kasidelerde görülür, müspet bir bağlamda; daha

çok gazellerde ve mesnevilerde görülen sonuncu tabloda ise genellikle menfi bir bağlamda rol almaktadır.

Aklın ve ona bağlı kavram kadrosunun en çok irtibatlı kılındığı mesleki kategori devlet işlerine memur olmaktır ki bu bağlamda aklın: vezirlik, kadılık, hacelik, hakîmlik, hâkimlik, müftülük, askerlik, şahnelik ve kâtiplik sıfatlarıyla özdeşleştirildiği tespit edilmiştir.

Bir hükümdar olan Hz. Süleyman ve onun aklı simgeleyen ünlü veziri Asaf'a atıfta bulunmak suretiyle gönül tahtındaki aşk adlı hükümdarın kendisine itibar etmediği bir asaf olması:

Süleymândır gönül tahtında 'ışkı
Velî kılmaz nazar 'akl âsafına Kadı Burhâneddin G 177/3

Murad-nâme'de Allah'ın insanı yaratmasından bahseden birinci babında beden bir şehir olarak tasavvur edilmekteyken can o mülkün sultanı, gönül hacesi, nefis bir esir ve akıl ise veziri konumundadır:

Gör imdi ne lutf ıssı Rahmân'dur ol
Gör anı ne Sultân u Sübhân'dur ol

Ki kodı tene cânı sultân ola
Beden şehrine hükm ide hân ola

Ana koşdı 'aklı vezîr idine
Ki tâ nefsi dîvin esîr idine

Gönül hoca tedbîri andan kemâl
Bulısar ki irmeye ana zevâl MUR B 198-201[276]

Bir fahriyede şair geniş mana memleketini kendi endişe kadısı ile ebedileştirme niyetindedir. Bir medhiyede ise bir başka şair, âlemin yüzüne tabiatının aynasıyla zinet kazandırdığını düşündüğü muhatabı Sultan Murad'ın fikir dünyasını felek mektebinin yaşlı bir üstadı / müderrisi olarak tasavvur etmektedir:

Nâbîyâ memleket-i vâsi'a-i ma'nâyı
Niyyetün kâdi-i endîşeye te'bîd itmek Nâbî G 464/7

Tab'ı âyîne-i meşşâta-i rûy-ı 'âlem

[276] Aklın vezirlikle, en büyük yardımcı oluşla irtibatlandırılması klasik Türk şiiri metinlerinde gelenekselleşmiş bir kişileştirme örneğidir ki İslami Devir Türk Edebiyatı'nın ilk eseri kabul edilen Kutadgu Bilig'de dahi dört simge tipten biri olan vezir Ay Toldı aklı temsil etmektedir.

Fikri üstâd-ı kühen-sâl-i debistân-ı felek Nef'î K 25/33

Aklın aşk meselesini kitabına yazmamasından âşığın yakındığı ya da Bayram Paşa'nın re'yinin güneşe nur suresini okutan bir edip, aklının ise feleği muradınca döndüren bir hakîm olması:

Ey hâce kime aglayayın kim hakîm-i 'akl
Yazmadı 'ışk meselesini kitâbına Necâtî G 480/4

Döndürür çarhı muradınca hakîm-i 'aklı
Sûre-i nûr okutur mihre edîb-i re'yi Nef'î K 45/10

Garib-nâme'de akıl ve nefis isimli iki düşman hâkimden / iş bitüriçiden, onların askerlerinden ve bitmeyen mücadelelerinden bahsedilmektedir. Buna göre ilm, ibret, itaat, zikir, safa, ahlak, iman, kanaat, riyazet, kerem, mahabbet, haya, doğruluk aklın tarafında yer alan askerlerdir. Nefsin askerleri ise kibr, fısk, inkâr, riyâ, buhl, zerk, haşm, cehl, hased, küfür, mekr, hîlet, gazab, hevâ, fitne, nifaktır. Aklın hâkimiyet sahası cân iken nefsin hâkimiyet sahası cismdir. İkisi devamlı birbirini zaptetmek ister ve aralarında yer alan ve içerisinde birçok hazineyi barındıran gönül mülkü temel mücadele alanıdır. Akıl fethettiğinde taat ve Hakk'a tapma egemen olurken nefs fethettiğinde taat fesata, hayır kesada evrilmektedir:

'İlm ü 'ibret tâ'at u zikr ü safâ
Berkidüpdür 'akl-ıla 'ahd ü vefâ

Hulk u îmân u kanâ'at kamusı
'Akla berkinmiş bularun nâmusı

Hem riyâzet hem kerem ihlâs-ıla
Düzilüpdür 'akl-ıla dün gün bile

Hem mahabbet hem hayâ hem dogrulık
'Akl-ıla bunlarda yokdur ayrulık

Uşbulardur leşkeri 'aklun i yâr
Bunlara benzer dahı her ne ki var

Var-durur nefsün dahı leşkerleri
Eydeyüm kim kimdür ol leşker eri

Kibr ü kîne fısk u inkâr u riyâ
Nefs ile bunlar diler 'aklı sıya

Buhl u zerk u haşm u cehl ü hem hased
Dün ü gün nefse kılur bunlar meded

Hem küfür hem mekr ü hîlet hem gazab
Nefse bunlar yâr olupdur rûz u şeb

Hem hevâ hem fi'l ü fitne hem nifâk
Berkidüpdür nefs-ile key ittifâk

Uşbulardur nefse iş ü yâr-ısa
Bunlara benzer dahı ne var-ısa

Sohbeti dün gün bularun nefs-ile
Ya'nî ceng itmek dilerler 'akl-ıla

Cân içinde bu 'akıl dutmış makâm
Leşkeri birle durur anda müdâm

Cism içinde hem bu nefsün menzili
Leşkeriyle dün gün anda mahfili

Bunlar iksi birbirine diş biler
Birbirinün hükmini basmak diler

Bu ikinün orta yirinde gönül
Dartışurlar kim kılarlar anı kul

Bu gönül mülkin bular dutmak diler
Anda genc vardur anı utmak diler

Geh basar nefsi 'akıl serleşkeri
Ten tagından dagıdur bir bir eri

Geh basar 'aklı bu nefs eyler zelil
Leşkeri 'aklun olur hûr u hacîl

Nefs sınuksa sıgınur ten tagına
Bu 'akıl sınsa girer cân bâgına
…
Orta yirde bu gönül bir noktadur
Hîç kimesne bilemez kim bu nedür

Geh yönin 'akla dutar tâ'at kopar
Cümle a'zâ kul olur Hakka tapar

Geh yönin nefse döner işler fesâd
Cümle hayr işler olur anda kesâd GAR B 979-998 ve 1004-06

Endişe şahnesinin geceleyin bikr-i hayali levend tabiatlı bir güzel ile beraberken basması:

Basdı bu gice şahne-i endîşe Sâbitâ

Bikr-i hayâli şâhid-i tab'-ı levend ile Sâbit G 297/5

Halil Paşa'nın şerefli zatının devlete mazhar olduğunu görünce şairin gönlüne onun medhini eda etmek önemli bir iş olmuş ve şairin endişe kâtibi eline kalemini alıp övgü safhasına Paşa'nın namını yazmıştır.

Görünce zât-ı şerîfin bu devlete mazhâr
Edâ-yı midhatin oldu dile bir emr-i ehemm

Bu gûne yazdı senâ safhasına elkâbın
Alınca destine hâme debîr-i endîşem Nef'î K 37/9-10

Aklın genellikle memuriyet kategorisinde düşünülen uğraşlardan başka eğlendirme ve gösteri hizmetleri sınıfında yer alan mesleklerle de zaman zaman özdeş kılındığı görülmektedir. Bu bağlamda oluşturulan tablolarda akıl / endişe, zülf çemberinden asılan bir canbaz, olgunluk evreninin şahı olduğu iddiasındaki bir şairin ülkesinde eline şeşta aldığında Zühre gibi güzel seslerle ortalığı şevkle doldurarak çalışan bir şarkıcı, bir başka fahriyede eksiksizliği kadeh tortusu olarak ikram eden bir saki veya bir diğer fahriyede açtığı dükkânda Haruta dahi yıllarca sihr öğretebilecek bir sehhar olabilmektedir:

Şol zülf-i resen-bâza ki çemberden asılur
Kol eyleyüben aklumı cânbâz idiserem Kadı Burhâneddin G 254/2

Şâh-ı evreng-ı kemâlim ki şebistânımda
Alsa hunyâ-ger-i endîşem ele şeştâyı

Eder âvâze-i tahsîn ile pür-şevk-i semâ
Gûş-ı Nâhîd gibi şeş-cihet-i dünyâyı Nâ'ilî K 5/13-14

Bâde-idrâkimin tevhîd ser-cûş-ı humu
Sâkî-i endîşemin tahkîk dürd-i sâgarı Nef'î K 15/50

Nice yıl istese sihr ögredir Hârûta endîşem
Açınca çârsû-yı fitnede dükkân-ı sehhârı Nef'î K 14/44

Aklın / fikrin / düşüncenin özellikle bir devlet büyüğünün ya da dizenin sahibi olan şairin yanında hizmetkârlık çerçevesinde ilişkilendirildiği uğraşlar ayinedarlık, meşşatalık, pasbanlık, dayelik ve kethüdalıktır.

Kadızâde'nin re'y-i cemili yüzüne ayinedar olmasa güneş sahip olduğu nuru ortaya çıkaramazdı:

Bu kadar nûrı güneş kandan iderdi tahsîl
Olmasa re'y-i cemîlün yüzine âyine-dâr Bâkî K 25/35

Veziriazam Ali Paşa'nın dirayet güneşi Doğuya pasban olduğundan beri Büzürcmihrin mezarı hikmet nuruyla dolmuştur:

Pür nûr-ı hikmet oldı mezâr-ı Büzürcmihr
Mihr-i dirayetün olalı şarka pâsbân Nev'î K 39/25

Sultan Murad'ın bikr-i fikrinin cihan mülkünün meşşatası olması hâlinde donuk tasvirler rüzgâra yan bakışlar atacaktır. Yine Kasım Paşa'nın re'yi ile memleket gelininin yüzü gülşen-i kadr gibi süslenmiştir. Bir fahriyede ise şairin fikri hüsn-i edaya zib ü fer vermekte kılı kırk yaran hayalleri ise dilber kâkülünün tarağı işlevini görmektedir:

Olsa bikr-i fikri ger meşşâta-i mülk-i cihân
Rüzgâra gamzeler eylerdi tasvîr-i cemâd Nef'î K 26/32

Gülşen-i kadri gibi rûy-ı 'arûs-ı iklîm
Her zemân mâşıta-i re'yi ile zibâ mı degül Necâtî K 19/17

Bulur hüsn-i edâ meşşâta-i fikrimle zîb ü fer
Hayâl-i mû-şikâfım şâne-i gîsû-yı dilberdir Sünbülzâde Vehbî K 41/52

Şairin fikir dayesi birçok bikr-i nazm yetiştirmiş, o bakir şiirleri gönül beşiğinde can şiresi ile beslemiştir:

Ne bikr-i nazmı kim perverde itdi dâye-i fikri
Ana mehd-i dilinde şîre-i cândan gıdâ kıldı Sâbit K 19/32

Akıl, kimse ona araya gir dememesine rağmen bir kethüda gibi âşığın gönlünü aşktan ayırmak istemektedir:

'Akl ister imiş ayıra gönlümi 'ışkdan
Kim dir ana ki araya gir kethüdâlık it Necâtî G 31/3

Aklın-fikrin hizmet / görev odaklı meslekler kadar olmasa da ürün / mal odaklı mesleklerle de zaman zaman irtibatlı kılınması mümkün olmuştur. Buna göre akıl / fikir, bir fahriye dizesinde ünlü nakkaş Mani ile özdeşleştirilebilmektedir:

Eylemiş ol sanemi Mâni-i fikrim tasvîr
Eser-i hâme-i pür-kârına mâşâ'a'llâh Şeyh Gâlib G 295/6

Mesîhî Şehr-engîz'inin münacat içerikli giriş faslında şair tüm yapıp etmelerinde hatta namazda dahi aklının / fikrinin vuslatta olduğunu, daima dünyevi isteklerde / günahda ısrar ettiğini vurgularken tüm bu hidayet yolundan çıkmaların müsebbibinin fikir nakkaşı tarafından zihnine nakşedilen sevgili sureti olduğunu ifade etmektedir:

Beş on gün eylesem ger savma niyet
Bozar ol nîyetümi 'îd-i vuslat

Elüm kaldursam illerle du'âya
Sanuram el uzatdum merhabâya

Çü mescid içre tutam kıbleye yüz
Cemâl-i yâr olur mihrâb düpdüz

Ne mezhebdür bu kim nakkâş-ı fikret
Namaz içre yazar mihrâba sûret

Girüp bezm-i meye bu nefs-i sâhî
Koyup beş vakti dinler penc-gâhı

Kıluın her gice mahbûb fikrin
Bu kara günlünün gör hûb fikrin MEŞ B 5-11

Aklın mimarlığı gerçek manada bir yapının inşaasında ele alınabildiği gibi bir karakter inşaasında da söz konusu edilebilmektedir. Örneğin Fatih'in ya da bir başka hükümdarın kasrının yapımında çok emek veren bir mimar olarak ya da Şah-ı Velayet'in izz ü cah ile devlet ü ikbal vasıflarını rükn olarak kullanarak onun kişilik köşkünü inşaa eden bir mimar şeklinde tasavvur edilebilmektedir:

'Akl anda mühendisdir ü devlet ana mi'mâr
Hazm anda mübâşirdir ü tâli' ana bennâ Ahmed Paşa K 7/17

Yapıldı çün bu kasr şeh-i kâmkâr içün
Mi'mâr-ı fikr çekdi binâsında çok emek Şeyhülislâm Yahyâ TAR 16/1

Kasr-i vasfının binâsın kılsa mi'mâr-i hıred
'İzz ü câh ü devlet ü ikbâl çâr erkân olur Fuzûlî K 7/30

Sözleri ve güzel meşrebi gayet çelebice olan sevgilinin gonca dudağı biçare âşıkları bülbül etmektedir ve akıl terzisinin o ay gibi güzel sevgili kumaşından kestiği galiba çelepidir:

Bülbül eden üftâdesini gonca lebidir
Güftârı güzel meşrebi gâyet çelebidir

Bilmem ne kumaş oldugın ol meh-veşün ammâ
Hayyât-ı ‘akıl kesdigi zannım çelepidir Enderunlu Vâsıf Kt 143

Bir Sultan Bayezid medhiyesinde tegazzüle geçerken şairin muhatabının medh ü sena elbisesini fikir terzisiyle diktiğini ve bu elbisenin kol işlemelerini bir gazelle süsleyeceğini beyan etmektedir:

Çü biçdi câme-i medh-ü-senânı derzi-yi fikret
Tırâz-ı âsitîn itdi ana bu şi’r-i garrâdân Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 20/28

Bir fahriye beytinde şair, kıymetinin bilinmesi için sözünü güzel kılmak istemiş ve bu amaç uğruna düşünce sarrafını kullanmak suretiyle sözlerini birer cevher hâline getirmiştir:

Cevâhir-i suhene oldu fikterün sarrâf
Gerek ki kıymetümüz biline olup tahsîn Taşlıcalı Yahyâ K 19/48

Aklın / fikrin vezir, hakîm, kadı / müfti, ressam, meşşata, mimar ve gavvasla beraber sıklıkla irtibatlı kılındığı bir başka mesleki alan rehberliktir ki bu minvalde oluşturulan bağlam tabloları daha çok bir devlet büyüğü medhi veya bir fahriye vesilesiyle oluşturulmaktadır.

Aklın ve fikrin Hz. Peygamber’in şeriatının inceliklerinde rehberlik edemeyecek olması, Şeyhülislâm Muhammed Efendi’nin aydınlık fikirlerinin rehberi meşale yakmasa güneşin sabah çıkınca yolunu kaybedecek olması ve Sultan Selim reyinin Aristo’ya rehberlikle yardım etmesi hâlinde İskender’in ab-ı hayatı ayağının tozunda bulacak olması:

‘Akl olamaz haşâ’iş-i zâtında râh-bîn
Fikr olamaz dekâ’ik-i şerinde reh-nümâ Ahmed Paşa K 1/21

Yitirirdi yolunu subha çıkınca hûrşîd
Yakmasa bedreka-i re’y-i münîrin meş’al Nef’î K 54/35

Aristo’ya edeydi dest-yârî rehber-i re’yi
Sikender zîr-i pâyında bulurdu âb-ı hayvânı Sünbülzâde Vehbî K 21/23

Bahsedilenler dışında incelenen metinlerde Germîyan Begi Yakub ile ilgili bir mersiyede şairin fikrinin müneccim, Mustafa Paşa medhiyyesinde Paşa’nın reyini geleceğin sırlarını keşfeden veya Karamani Mehemmed Çelebi medhiyyesinde onun misk kokulu nefesinin attar olası yanında mantığının ilimlerin esrarını keşfeden bir kâşif olarak tasavvur edildiği tespit edilmiştir:

Ol gitti kim zamân bize nâ-sâz-kâr idi
Uş devletinde kamuya hoş oldu hâller

Fikrim müneccimi ki kılar seyr-i hazm ile
Büküldü tâli'inde nice k'açtı fâller

Sultân-ı berr ü bahr u Süleymân-ı şark u garb
Dârâ-yı dârgîr ü Ferîdûn-ı darb u harb Şeyhî Trc 2 Bend 5 B 6-8

Subh-ı 'adli râfi'-i yeldâ-yi zulm oldı bu gün
Mihr-i re'yi kâşif-i esrâr-ı ferdâdur yine Necâtî K 26/13

Mantıkun oldı senün kâşif-i esrâr-ı 'ulûm
'Aceb olmaz dem-i müşgîSnüne dirsem 'attâr Nev'î K 23/17

Garib-nâme'nin onuncu destanının sekizinci babında tasavvufi bakış açısına hizmet eden sembollerle örülü anlatımının odağı denizdir ve âdemin yol alması, hedef bulması için gereken 8 nesne / malzeme sıralanırken (deniz: âlem, gemi: suret, yelken: gönül, yel: Allah'ın emri, lenger / gemiyi denize mıhlamak için denize atılan zincir, zincirin ucundaki çapa: şeriat, âdemî / insanlar / yolcular: fikirler, meta / ticaret malı: amel) bir de üstat bir gemiciden bahsedilir ki bu kapudanın adı akıldır:

Gör mukâbil geldi dünyâ denize
Mevc urur her dem deniz karşu bize

Hem bu sûret dünya denzinde gemi
Oldı anın yügrişür her âdemî

Hem havâda bu gönül yilken gibi
Açılupdur ana benzer tertîbi

Hem Çalap emri dahı benzer yile
Kim sürer iltür bizi ilden ile

Hem şerî'at lengere benzer tamâm
Halka oldur gösteren hadd u makâm

Hem bu 'akl oldı gemiçi dünyede
Ya'nî yol iz bilen oldı iy dede

Hem fikirdür bu gemide âdemî
Nitekim halkdur tolu her bir gemi

Hem 'amel bu fikr elinde kâledür
Nitekim halkı ilden ile iledür

Kâlesüz ilden ile yoryan kişi
Renci zâyi'dür ü hem bitmez işi

Bu hikâyet uş tamâm oldı tamâm
Âdemî gemye mesel geldi tamâm GAR B 7215-24

Aklın / fikrin yine denizde icra edilen bir uğraşlardan biri olan gavvaslıkla da birçok kez irtibatlı kılındığı görülmektedir. Buna göre fikir bir fahriyede şairin tabiatının derinliklerine inemeyen bir gavvastır. Bir başka fahriyede mazmunlarını herkesin anlayamadığı kam-yab şair gayb hüviyetli eşsiz söz cevherlerini gaybdan hissesi olmayan akıl gavvasının onları elde edemeyeceğini ifade etmektedir. Son fahriye örneğinde ise şair endişesinin mana denizindeki bir şinaver olması durumunda üstün vasıflarının ipliğine dizilmeye layık bir cevherin bulunamayacağını iddia etmektedir:

Erişmez gavrına gavvâs-ı fikret Nâ'ilî tab'ın
Dür-i güftârını bir bahr-ı bun-nâyâbdan söyler Nâ'ilî G 83/5

Ol şâir-i kâm-yâb benim kim Gâlib
Mazmûnlarımı anlamamak 'aybolmaz
Yektâ-güher-i gayb-ı hüviyetdir hep
Gavvâs-ı hıred behre-ver-i gayb olmaz Şeyh Gâlib Kt 25

Bulunmaz nazm-ı silk-i vasfına şâyeste bir gevher
Egerçi kulzüm-i ma'nîde endîşem şinâverdir Sünbülzâde Vehbî K 41/43

Hüsrev ü Şîrîn'in sebeb-i te'lif bölümünde can hatifi ile şairin söyleşmekte olduğu bir tablo oluşturulur ve bu tabloda can hatifi ona sözün inci, canın dehliz aklın ise gavvas olduğunu ve bu gavvasın eline gevherin hasın ancak gayretli bir çalışma ile geçeceğini bildirmektedir:

Söz incü cân dehlîzdür 'akl gavvâs
Ele cehd ile gelür gevher-i hâs HŞ B 576

Hüsrev ü Şîrîn'in sebeb-i telifinde hatif-i can ile şair arasındaki sohbette nâtık-ı gaybî kendine ve devrine güvenmeyen şaire bahaneler üretmemesi, şikâyet etmekten vazgeçmesi, iyi sözün kanatlı olup mutlaka değerini bulacağı, her gizli hazinenin mutlaka bir yılanı olduğunu ama yılmamak gerektiği, batıl fikre kapılmayıp hakdan inayet, sultandan himayet umması gerektiği, zaten devrin sultanının da hünere iltifat eden bir ehl-i hüner olduğu yönünde nasihatlarda bulunurken söz sırlarını ortaya çıkarması için gaybın hâllerinin mukaddes habercisi olan fikri bir casus olarak kullanmasını telkin etmektedir:

Söz esrârına fikri eyle câsûs
K'odur ahvâl-ı gaybe peyk-i kuddûs HŞ B 614

Fikir, şairin muhatabını acze düşürecek nitelikteki kaleminden çıkan mübalağalı övgülerinin dahi yeterli olmayacağı ölçüde sayılamayacak kadar çok mucizesi olan Hz. Peygamber'in miracını beyan yüksekliğinin kürsüsünden anlatmaya hazırlanan bir ravidir. Aynı şair bir başka kasidesinde edeceği / ettiği duaların halisçe olduğunu ve içlerinde hiçbir samimiyetsizlik belirttikten sonra sahibi olduğu fikir tüccarının işini yalana sığınmayarak, hile yapmayarak, malını harama sevk etmeden ifa edeceğini söylemektedir:

Resûl-i Kibriyânun mu'cizâtın 'add ne mümkindür
Ne rütbe hâme-i mu'ciz-beyânum eylese ıtrâ

Çıkup kürsî-i vâlâ-yı beyâna râvî-i fikret
Biraz mi'râcınun tafsîlin itsün şimdi icmâla Sâbit K 1/52-53

Biz du'â niyyetine el açaruz hâlisce
Ne tekellüf ne tasannu' ne garaz ne îhâm
Kizb ile tâcir-i endîşe 'iyâzen bi'llâh
Kârına hîle katup mâlını eyler mi harâm Sâbit K 41/81-82

4.2.2.2.3.2.10. Nefs

Kavramların meslek erbabı kılınmasında bir başka bahis konusu nefs'tir. İncelenen metinlerde nefsin saki, asker, ases, korsan, hâkim, iş bitüriçi, çaşnigir, muallim ve terceman unvanları çerçevesinde ele alındığı tespit edilmiştir.

Garib-nâme'de cihanda biri rahmani diğeri şeytani olmak üzere iki meclisten söz edilir ki şeytani meclisin reisi şeytan, şeytanın naibleri Nemrûd, Şeddâd, Fir'avn, 'Utbe, Şeybe Ve Ebû Cehl-i Zinîm; sagrakı fısk iken sakisi nefs olarak tanımlanmaktadır:

Ol biri meclis kim ol şeytânidür
Kim bular bu meclisün düşmânıdur

Dinle imdi anı dahı ne-y-imiş
Ehli kimdür hâlleri niçe-y-imiş

Nemrûd u Şeddâd u Fir'avn-ı le'îm
'Utbe vü Şeybe Ebû Cehl-i Zinîm

Ehli bunlardur bilün ol meclisün
Nâyibidür her birisi İblîsün

Serdîhi ol meclisün şeytân-durur

Sevgülü ni’metleri küfrân-durur

Küfr evinde meclisi kurmış bular
İşleridür kibr ü kîn çirkin hular

Meclis-i şeytânî anda kurılup
Müşkilâtdan bâdiyeler urılup

Toptolu mihnet-durur ol bâdiye
Garra olmışdur bular şol şâdiye

Uşbu nefsdür sâkîsi ol meclisün
Sagrakı fiskdur hem ol müşkil işün GAR B 823-31

Mevlevi külahı aşk adlı savaş meydanında nefs askerine atılan himmetin kahr edici topudur:

Leşker-i nefs üzre Gâlib harb-gâh-ı ‘aşkda
Top-ı kahr-endâz-ı himmetdir külâh-ı Mevlevî Şeyh Gâlib G 316/9

Hüsrev ü Şîrîn’deki bir tevhide göre Allah kime alçak dünyadan yol açarsa nefs iblisi hile ile ona aseslik yapamayacaktır. Hüsrev ile Büzürgmid’in soru-cevap şeklinde gerçekleşen sohbetinin anlatıldığı bir başka fasılda ise Büzürgmid ne olduğu sorulan nefs-i kül’ü kulaksız ama duyan, dilsiz ama iyi konuşan bir tercüman ve ehl-i âlemin önünde diz çöktüğü bir muallim olarak değerlendirmektedir:

Kime kim sultân-ı dîn dünyâ dûninden yol açar
Olmaya telbîs ile İblîs-i nefs ana ‘ases HŞ B 101

Kulaksuz sâmi’ ü dilsüz fasîh ol
Ulu gönüllere nefh-i Mesîh ol

Kulagı ‘akladur dili cihâna
Ol ortalıkda benzer tercemâna

Ne kim ‘akla Hak eydür vahy ü ilhâm
Ol alup halka kılur feyz ü in’âm

Öninde diz çöküpdür ehl-i ‘âlem
Mu’allim oldur ayrugı mu’allem

Kime ‘ilm ü fezâ’il kıldı ta’lîm
Kime san’atlar aslın itdi tefhim

Nüfûs u nâtıka andan beşerde
İrâdât u nümüv hayy ü beşerde

Deniz oldur kalanı katrelerdür
Sadefdür k'olur andan katreler dür

Bunun dahi şehâ vasfı uzundur
Semâ vü 'arz arzından füzûndur HŞ B 6713-18

İçinde denizciliğe dair birçok kavramın ve terimin geçtiği bir nasihatname türündeki bir kasideye göre kişinin en büyük düşmanı olan nefsi âdeta gönül denizinde yaşayan bir korsandır:

Hele gâfil yürime bahr-i dilün korsanı var
Dostum kendüne kendün gibi olmaz düşmen Taşlıcalı Yahyâ K 33/11

4.2.2.2.3.2.11. Hayal

Klasik Türk şiiri için önemli kavramlardan bir başkası olan hayal / tahayyül daha çok denge ve el becerisi gerektiren mesleklerle özdeşleştirilmektedir. Buna göre bir fahriye dizesinde şair nutkunu ve hayal gücünü bir canbaz / resenbaz olarak tavsif edebilmektedir:

Şol hayâl-bâz-ı tasavvur-gâh-ı ma'nîyem ki ben
Perde-dâr-i 'îd-gâhımdır Kemâl-i şeşterî

Şol hüner-senc-i terâzû-yı hayâlem kim benim
Telde oynar cân-bâz-ı nutkumun şâkirdleri

Ey resen-bâz-ı tahayyül gayrı bes gavgâyı kes
Sen terâzûyı bırak da menzil alsın digeri Enderunlu Vâsıf K 14/118-20

Bir gazelde hayal, kalp levhasına gönül aldatan sevgilinin yanağının şeklini çizen bir ressamken bir başkasında nakkaşlık eden hayalin üzerinde çalıştığı unsurlar sevgilinin zülfü ve hattı, çalışma zemini ise âşığın gözleridir:

Şekl-i 'izâr-ı yâr gibi nakş-ı dil-firîb
Levh-i zamîre yazmadı sûretger-i hayâl Bâkî G 291/3

Zülf ü haddün resm idüp çeşmümde nakkâş-ı hayâl
San Hatâyı Rûmî yapraklarla bir sâgar yazar Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 50/3

Süslü çehreli ve gönül çeken özellikleriyle Kapudan Mustafa Paşa'ya ait kasrın methedildiği bir kıtada yine hayal, bu kez fikir kalemini eline almış bir nakkaş şeklinde tasavvur edilmektedir. Müftî Feyzullah Efendi'nin azamet köşkünü ölçmeye çalışan hayal mimarı ise feleğin altın şemseli takını hayli alçak bulacaktır:

O bahr-ı re'fet ü ihsân içün bu kasr-ı dil-cûnun

Bi-hamdillah muvaffak oldu tarh-ı pâkine hakkâ

Girelden dest-i nakkâş-ı hayâle hâme-i efkâr
Nümûdâr olmamışdır böyle dil-keş peyker-i zîbâ Nedîm Kt 37/18-19

Kasr-ı iclâlin mesâhat kılsa mi'mâr-ı hayâl
Tâk-ı zerrîn-şemse-i gerdûnı gâyet dûn bulur Sâbit K 4/8

Kendini nazm ülkesinin hükümdarı sayan Nef'îye göre hayal kâtipleri namını her gönle yazmaktadır:

Hüsrev-i kişver-i nazmım ki debîrân-ı hayâl
Eder elkâbımı her dilde bu gûne tesvîd Nef'î K 55/37

Sünbülzâde Vehbî'ye göre hayal gücü, ince nüktelere bağlı bir şekilde dil kılıcını çekmiş vaziyette zorlu gösterisini yapan bir ip canbazı ya da tabiatının denizinden değerli cevherler çıkaran bir gavvastır. Bir gazelde ise sevgiliden haber almayan âşığın onun güzellik diyarına gönderip bilgi almaya çalıştığı bir casustur:

Resen-bâz-ı hayâlim nükte-i bârîke dil-beste
Çekip tîg-i zebânım sanki oynar rîsmân üzre K 15/59

Bahr-ı tab'ımdan gazel-cûy olsa gavvâs-ı hayâl
Gevher-i nâ-yâb-veş şâyân-ı istihsân bulur K 18/41

Nesîm geldi ayagı tozuyla ey dîde
'Aceb gubâr-ı ser-i râh-ı yârdan ne haber

Diyâr-ı hüsnüne gitmiş hayâl câsûsu
Yine o hüsrev-i mülk-i vakârdan ne haber G 57/3-4

Casusluktan başka hayalin irtibatlı kılındığı ve icrasında el çabukluğu ile dengenin büyük önem taşıdığı menfi karakterli bir başka meslek hırsızlıktır. Örneğin, sevgilinin gamzesinin hayali âşığın gözlerinden / suyolundan gönlüne / bağa girmiş usta bir uğrudur:

Gözlerümden gönlüme geldi hayâl-i gamzesi
Su yolından bâga girdi üstâd ugru imiş Necâtî G 249/5

4.2.2.2.3.2.12. İhsan

Genellikle kaside fahriyelerinden sonra, arz-ı hâl bölümlerinde veya türlü hizmet, başarı, zafer, doğum, vefat ve sair önemli değişiklikler vesilesiyle düşürülen tarihlerde bir devlet ricalinden ya da daha çok gazellerde sevgiliden umulan ya da alınan ihsan / lutuf / kerem /ata / inayet / sehavet; bir beklenti, teşekkür, dua; sabır, sitem vesilesi

olarak Klasik Türk şiiri dizelerinde sıklıkla mesleki bir unvana atfen kullanılabilmektedir. İncelenen metinlerde cömertlik fenninin[277] en çok irtibatlı kılındığı mesleki alanın bir büyüğün dergâhında pasban, derban, çaker, bende, hadim gibi unvanlarla hizmetkârlık etmek olduğu tespit edilmiştir. Buna göre örneğin Fıtnat Hanım III. Mustafa'nın cülusu vesilesiyle düşürdüğü bir tarihte lutf u atayı yeni hükümdarın dergâhında cevr ve himmetle beraber çalışan bir bende, Hamza Paşa ile ilgili nazmettiği bir başka tarihte ise lutf u mürüvveti onun yüce dergâhının çakeri olarak değerlendirmektedir:

Mahrem-i ser-meclis-i âlîsidir re'y-i zemîn
Bende-i dergâhıdır cevr ü himem lutf u a'tâ TAR 4/9

Dergeh-i vâlâsının lutf u mürüvvet çâkeri
Sofra-i enâmınun mihmânı cümle hâs u 'âm TAR 19/15

Nâbî'ye ait bir tarihte cud u seha feleğin dahi karşısında iki büklüm bir hizmetkâr olarak durduğu Kalaylı Ahmed Paşa'nın dergâhının hizmetinde çalışan iki satın alınmış köle, lutf ve ata ise onun yanında çaker gibi hızla giden bir iki bendedir.

Bir iki 'abd-i zer-hırîdesidür
Hıdmet-i dergehinde cûd u sehâ

Çakerâsâ ider yanınca şitâb
Bir iki bende nâmı lutf u 'atâ

Sensin ol âsaf-ı mu'azzam kim
Ser-füru itdi sana çerh-i dü-tâ Nâbî TAR 82/48-50

Bir kasidesinde Necâtî, hadim ve derban sıfatlarını atfederek andığı cud u sehayı Şehzade Mahmud sarayının çalışanları olarak tasavvur etmekte; Sünbülzâde ise Şeyhülislâm Esadzâde Mehmed Şerif Efendi'yi methen keremi, onun insaf dergâhında çalışan eski bir hizmetkâr olarak hayal etmektedir:

Bir sarâyun begisin devlet ile Şâhâ kim
Hâdimin cûd u sehâ oldı ve der-bânı kerem Necâtî K 20/13

Ni'am dil-sîr-i eltâfın himem mesrûr-ı a'tâfın

[277] Nev'î kazasker iken şeyhülislamlığa terfi etmesi vesilesiyle Bostanzade Efendi'ye yazdığı bir kıtada muhatabını methederken onun cömertlik işlerinden oluşan bostanın gülü olduğunu beyan etmektedir:
Eyâ maksad-ı kâsıdân-ı mevâlî
Ser ü muktedâ-yı gürûh-ı efâzıl

Gül-i bûstân-ı fünûn-ı mekârim
Meh-i âsımân-ı şü'ûn-ı fezâ'il Nev'î Kt 57/1-2

Kerem dergâh-ı insâfında bir dîrîne çâkerdir Sünbülzâde Vehbî K 41/31

İhsanın hizmetkârlıktan sonra en çok irtibatlandırıldığı mesleki alan mimarlıktır. İhsanın mimarlığı daha çok gönlü hoş etmesinden, yüceltmesinden hareketle gönül yapıcılığı ya da onarma işi şeklinde tahayyül edilmektedir. Örneğin Bâkî'ye göre Kadızâde'nin lütuf mimarı eğer kendisinin rıfat kasrını yaparsa onun gölgesi semanın damı olacaktır. Nâ'ilî'ye göre Salih Paşa'nin kadrinin gölgesi saray zemininin cilvegeri olmuş ve o zemin Paşa'nın teşrifiyle tatlılık kazanmıştır. Kısa bir süre içinde yüce saray, lütfunun mimarıyla Çin ressamı olmuştur:

Rif'atum kasrı sala sath-ı semâya sâye
Eger olursa ana bâni-i lutfun mi'mâr Bâkî K 25/38

Sâye-i kadrin olup cilveger-i ferş-i serây
Buldu teşrîf-i kudumûnla letâfet o zemîn

Az zamân içre o fîrûze serây-ı âlî
Oldu mi'mârî-i lutfunla nigârende-i Çîn Nâ'ilî K 16/12-13

Enderunlu Vâsıf Sultan Mahmud'un yaptırdığı bir bina vesilesiyle kaleme aldığı kıtasında hükümdarın inayetini bir mimar eli olarak tahayyül etmekte ve o mimarın âlemin kalbini abad etmesinin uzak bir iş olmadığını vurgulamaktadır. Tâcizâde ise benzer bir bakışla sevgiliye hitaben yazdığı bir kıtada onun lutuf mimarının elinin gönül mülkünü bayındır hâle getirdiğini bildirmektedir:

Dest-i mi'mâr-ı 'inâyâtıyla ol şâhen-şehün
Kalb-i 'âlem olsa âbâdân degül emr-i ba'îd Enderunlu Vâsıf Kt 25/4

Dün ü gün Pertev-i hüsnünle çarhun
Hilâlini meh-i tâbân idersin

Yed-i mi'mâr-ı lütfunla cihânda
Gönül mülkünü âbâdan idersin Tâcizâde Ca'fer Celebi Kt 6/4

İncelenen metinlerde ihsan kavramının hizmetkârlık ve mimarlıktan başka bedreka / rehber, bağban, meşşata, hınyâger, tabip, terzi, dilenci, ceyş, saka, cilager, pehlevan, kâşif, çoban, dihkan ve perdegir unvanlarıyla ilişkilendirildiği tespit edilmiştir.

Buna göre bir kıtada ihsan / inayet, hükümdarın yoluna karşı hidayet meşalesini tutan veya Hüsrev ü Şîrîn'de Şavur'un Hüsrev'e Şîrîn'in diyarından haberler getirdiği, orada neler yaptığı hakkında bilgi verdiği bir fasılda hükümdarına dua ederken bir rehber olarak takdim edilebilmektedir:

Kime kim reh-ber ola bedraka-i ihsânun
Yolına karşu tutar şem'-i hidâyet meş'al Bâkî Kt 1/6

Du'â kıldı yine Şâvûr-ı üstâd
Ki şâhun bahtı 'âlî tahtı âbâd

Serîrün pâyesi çerha ser olsun
Ser-i mihre gubârun efser olsun

Sa'âdet çâkerün devlet nedîmün
İnâyet rehber ü yâr-ı kadîmün HŞ B 2035-37

Aynı şaire ait iki ayrı gazelde ise lütuf, birer bağban olarak tasavvur edilebilmektedir. Buna göre âşık lütuf bağbanına seslenip sevgilinin kad-i nigarı gibi bir yürüyen servi görüp görmediğini sorabilmekte ya da lütuf bağbanının sevgilinin yüzü, yanağı ve saçı ile âdeta su üzerine gül döşeyip gül üstüne de sünbül döşeyerek bir çiçek tarhı oluşturduğu bildirilebilmektedir:

Gördün kad-i nigârı eyâ bâgbân-ı lutf
Var sende bir şunun gibi serv-i revân asar Necâtî G 70/6

Bâg-bân-ı lutf zülf ü 'ârız ü ruhsârdan
Âb üzre gül döşer gül üstine sünbül döşer Necâtî G 93/3

Lutfun meşşatalığı ile ilgili olarak bir tabloda cömertliği meslek edinmiş olan Sultan IV. Mehmed'in lütuf meşşatası rica gelinlerinin yüzüne zinet vermekte iken bir başkasında Karamani Ahmed Efendi'nin ihsanı sünbülün çehresinin bu kadar güzel olmasının temel nedenidir:

Dârâ-yı kerem-pîşe ki meşşâta-i lutfı
Pirâye-dih-i rûy-ı 'arûsân-ı recâdur Neşâtî K 10/10

Kılmasa zîver eger mâşita-i ihsânı
Bulmaz-idi bu kadar çihre-i zîbâ sünbül Nev'î K 30/11

Lutf u in'am, derya kadar geniş gönüllü ve cihanın velinimeti olan şahlar şahı Sultan III. Selim'in Kızıldeniz kadar geniş olan el açıklığının önündeki dilencidir:

Şehen-şâh-ı cihân-perver-i deryâ-dil kim
Dest-i kulzüm-keremi sâ'ili lutf u în'âm Enderunlu Vâsıf K 15/24

Himmet Kapudan Mustafa Paşa'nın evinde doğmuş küçük bir köle iken kerem onun has meclisinde çalışan bir hınyâgerdir:

Kerem bezm-i hâsında hınâgeri

Himem evde dogmuş kemin çâkeri Nedîm Mes 1/58

Aynı divanda Sultan IV. Murad'ın gazabı felek adlı soylu atın seyisi, keremi cihan halkının sofraya çeken bir pehlivan iken Şeyhülislâm Muhammed Efendi'nin lütfu baştanbaşa ihtiyaç derdinin hastası olmuş âlem halkını dünya şifahanesinde tedavi eden merhamet sahibi bir tabip biçiminde tasavvur edilebilmektedir:

Pehlevân-ı keremi sofra-keş-i halk-ı cihân
Kahramân-ı gazabı râ'iz-i yekrân-ı felek Nef'î K 25/31

Halk-ı 'âlem ser-te-ser bîmâr-ı derd-i ihtiyâc
Dehr bir dârü'ş-şifâ lutfun tabîb-i mihribân Nef'î K 53/42

Bir başka divanın bir îdiyye vesilesiyle hamiden mansıb talebinde bulunulan bir tablosunda, şair Kazasker Mehemmed Efendi'nin lütuf terzisinin yeni bir mansıp elbisesi dikmesinin bayrama uygun bir iş olacağını beyan etmekte veya Veziriazam Çorlulu Ali Paşa'nın İstanbul'a yaptırdığı ve suyuyla dünya adlı kadının yanağına sürdüğü gül suyunu andıran çeşmeye dair düşürdüğü tarihte bu hizmetiyle Paşa'nın Hz. Hızır gibi hareket edip ihsan sakasıyla âdeta ab-ı hayatı susamışlara ulaştırdığı vurgulanmaktadır:

Hayyât-ı lutfı bende-i dirîne çok degül
Bir nev-libâs-ı mansıb iderse sezâ-yı 'îd

Herkes kadem-be-vâdî-i her kûçe-i ümîd
Ben serserî-revende-i sahn-ı fezâ-yı 'îd Sâbit K 6/25-26

Şehinşâh-ı cihân Sultan Ahmed Han-ı zî-şânun
Vezîr-i a'zamı sadr-ı ser-efrâzı Ali Paşa

Getürdi gül gibi bu çeşmeyi şehr-i Sitanbula
Gülâb-âsâ idüp âb-ı ruh-ı mahtûbe-i dünyâ

Yetişdi teşnegâna Hızr olup sakkâ-yı ihsânı
Vezâret hükminün âb-ı hayâtın eyledi icrâ Sâbit TAR 11/1-3

II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğün merasimlerini konu edinen Rıfat Sûr-nâmesi'nin sonundaki hükümdara teşekkür ve dua bölümünde onun cömertliği imdada yetişen bir ordu olarak tasavvur edilmektedir:

Zîrâ kim o şâh-ı bende-perver
Kıldı bu dili gınâya mazhar

Ceyş-i keremi yetişdi imdâd

Ben terbiyesiyle oldum üstâd RS B 776

Sünbülzâde Vehbî hâmisi Şeyhülislâm Esad'dan talepte bulunurken lütfunu inayet cilacısı olarak yorumlayıp kederli kalbini bir ayna gibi temizlemesini arzu etmektedir:

Lutfun cilâgerî-i 'inâyet ile meded
Sâf etsin âyine gibi kalb-i mükedderi Sünbülzâde Vehbî K 39/50

Germîyan Beyi Yakub'un rahmeti kırılmışlara himmet sarf edici iken lütfu, eli bağlıların dertlerini keşfedicidir:

Hem lutfun eli bestelere kâşifü'l-hümûm
Hem rahmetin şikestelere sârifü'l-himem Şeyhî K 10/20

Lütuf bazı dizelerde ise birden çok meslekle ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin Murad-nâme'nin tüccar adabından bahsolunan bir faslında bir tacirde bulunmasu ve bulunmaması gereken vasıflar sıralanırken cömert olunması gerektiğinin altı çizilir ki bu bağlamda sehâvet hem onun malının pasbanı hem de bir leff ü neşr ile sahip olduğu sürüsünün çobanıdır:

İş idinmegil bî-mürüvvetligi
Dilersen olasın cihânun begi

Ko nâkesligi kim sehâvet gerek
Kişi olana resm ü âdet gerek

Sehâvet olur mâlüne pâsübân
Gözedür nitekim koyunu şûbân

E's-semâhu rebâh (Cömertlik kazançtır) MUR 6966-68

Cem Sultan ise ağabeyi Zıll-ı Hudâ Sultan II. Bayezid'e hitaben söylediği bir afnâme olan meşhur kerem kasidesinde keremi emel orağı baht mezraını biçerken üstüne uğrayıp kendisine hata tohumu ekmesine rağmen kerem harmanından faydalanacağı müjdesini veren bir dihkân, sadakat habercisini ağabeyinin kapısına göndermesiyle beraber onun dergâhının kapısını açacağını ümit ettiği bir derban, gurbet rüzgârıyla sönen hayat mumunu eteğiyle örtmesini beklediği bir perdegir, gurbette dünya gamının zehriyle yaşarken kendisine bir panzehir vermemesi hâlinde öleceğini beyan ettiği bir lokman / tabip ve ayrılık gecesinde yoldan çıkmış gönlüne döndürdüğü meşaleyle doğru yolu göstereceğine inandığı bir rehber şeklinde bakmaktadır:

Ben ne dille seni vasf eyleyem iy zıll-ı Hudâ
Hâk kimdür ki seni medh ide iy kân-ı kerem

Lik bi-vâsıta hâlüm sana ‘arz eylemege
Bu redîfi bana ‘arz eyledi hullân-ı kerem

Hüsrevâ dinle bu ben mûr-ı za’îfün hâlin
Çünki sensin bu zemân içre Süleymân-ı kerem

Mezra’-ı bahtumı dün biçer iken dâs-ı emel
Uğrayu geldi benüm üstüme dihkân-ı kerem

Didi her kim ki hatâ tohmın eker sencileyin
Olısar hirmeninün hâsılı hirmân-ı kerem

Nemek-i lutfun-ıla bulmış iken lezzet-i cân
Bilmedüm gözlerüme tursa n’ola nân-ı kerem

Yine yüz urmaga geldüm kapuna haclet ile
‘Aybumı yüzüme urma ki budur şân-ı kerem

Peyk-i zî-sıdkumı kapuna revân eyledüm uş
Ger icâzet vire dergâhına derbân-ı kerem

Sûziş-i hâlümi şol resme beyân ide sana
Der ü dîvâr dahi aglaya kim kanı kerem

Söyünür bâd-ı celâ-y-ıla şehâ şem’-i hayât
Perde-gîr olmaz ise ger ana dâmân-ı kerem

Ölürem zehr-i gam-ı dehr-ile ben haste garîb
Ger dirig eyleye tiryâkini Lokmân-ı kerem

Şeb-i hicrânda kaçan yol bula güm-râh gönül
Reh-nümûn olmaz ise meş’ale-gerdân-ı kerem Cem Sultan K 7/34-45

4.2.2.2.3.2.13. Söz

Kişinin / âşığın / şairin kendisini takdiminde, türlü olay, durum, şahıs ve varlıkla ilgili duygu ve fikirlerini açıklamada, başkalarının gözündeki imajının şekillenmesinde ya da hayata karşı verdiği mücadeledeki başarısında sözünü / suhanını / dilini / zebânını / lisanını / nutkunu kullanma melekesi belirleyici bir rol üstlenmektedir ve bu yüzden kişinin / âşığın / şairin sarf ettiği sözler aynı zamanda onun kaderini de belirlemektedir. Bu algıya bağlı olarak Klasik Türk şiiri mensupları sözün büyüsüne ve kudretine inanmışlar ve bunu sıklıkla ve bilhassa fahriyeler aracılığıyla dile getirmişlerdir. Sözün değeriyle ilgili bu anlamdaki arka plan onun türlü uğraşlarla özdeşleştirildiği dizelerde daha çok tercüman, rehber, haberci, kâşif,

ravi, dellal gibi iletişim ve yönlendirme odaklı mesleklerle birlikte anılmasına yol açmıştır.

Fahriye türünün klasik Türk edebiyatındaki en büyük uygulayıcısı olan Nef'î'nin divanındaki ilk kasidesi sözüm rediflidir. Fahriye muhtevası ağır basan bu kasidede şair, sözünü birkaç farklı meslekle ilişkilendirmektedir ki bunlardan birincisi Kemal-i Isfahani ve Hallak-ı Maani gibi büyük ediplerden izler taşıyan ve âdeta onların geçmişte sarf ettikleri kelamı âna aktaran sözünün tercümalığıdır. Yine bir başka kasidesinde nazmını benzer bir anlam aktarmasıyla yapılandırmakta ve kitabını mazmun ve mana yüklü bir divan olarak tavsif ederken lisanını gayb âlemine ait sırların tercümanı şeklinde kişileştirmektedir:

Hâk-i pâyım sürme eylerse 'aceb mi rûzgâr
'Unsur-ı rûh-ı Kemâl-i Isfahânîdür sözüm

İşte Hallâk-ı Ma'ânî şimdi geldi 'âleme
Gûş edin âsârını kim tercemânıdır sözüm

Sonra gelsem dehre Hallâk-ı Ma'ânîden nola
Kâleb-i huşk-ı hayâle rûh-ı sânîdür sözüm Nef'î K 1/16-18

Lisânım tercemân-ı sırr-ı gaybu'l-gayb-ı lâhûtî
Kitâbım nüsha-i dîvân-ı pür-mazmûn u ma'nâdır Nef'î K 48/57

Başka şairlerin fahriyelerinde de kurgulanan tablo suhanın tercümanlığı üzerinden oluşturulabilmektedir. Örneğin Enderunlu Vâsıf'a göre aynı zamanda mucizeler beyan eden bir efsunger de olan söz tercümanı hayallerini güzel bir şekilde hareket bulmasına vesile olmaktadır:

Tercemân-ı suhanım nâtıka-cünbân-ı hayâl
Muktezâ-yı hıredim 'akl-ı kül-i tîz-ifhâm

Sözümün her biri bir mu'cize-gû efsûn-ger
Nutkumun her biri bir şu'le-ver-i mâh-ı tamâm Enderunlu Vâsıf K 15/53-54

Sözün tercümanlığı sadece fahriyeler vesilesiyle bahis konusu edilmemektedir. Örneğin Nâ'ilî, Orta Deftedar Hafız Mehmed Efendi'ye yazdığı bir kasidede onun zebânının nazil olan ayetlerin manasını zikreden bir tercüman, dilinin tefsir olunmuş Kur'an sırlarını barındıran bir hazine olduğunu; Nedîm ise bir gazelinde şirin sözün dilberin lal dudağını vasfetmek isteyen kalemin başvurması gereken bir tercüman olduğunu beyan etmektedir:

Zebânı tercemân-ı ma'nî-i âyât-ı münzeldir
Dili gencîne-i esrâr-ı Kur'ân-ı müfesserdir Nâ'ilî K 26/9

Vasf-ı lâ'l-i dilber ise kasdın ey kilk-i beyân
Tercemân olmaklıga şîrin-zebân lâzım sana Nedîm G 6/8

Lisan adlı haberci Sultan IV. Murat'ın vasıflarının yoluna varabilir mi ki akıl o yazının / yolun hayranı, can azığı ve gönül hayranıdır:

Vara mı peyk-i lisân vasfın yolun k'ol yazının
Akl sergerdânı cân dengi gönül hayrânıdır Şeyhî K 9/36

Boyunun salınışı yüce davranışların mucidi olan sevgilinin dudağından çıkan söz âdeta gizlenmiş sırların kâşifidir:

Güftâr-ı lebün kâşif-i esrâr-ı hafiyye
Reftâr-ı kadün mûcid-i etvâr-ı seniyye Nev'î G 388/1

Murad-nâme'nin söz kavramını konu edindiği yirmi altıncı babda sözün az ve öz olanının makbul olduğu vurgulanmakta ve bu hâliyle onun gözü bağlılara kılavuzluk ettiği ifade edilmektedir:

Söz oldur ki az ola vü öz ola
Gözi baglulara kulavuz ola MUR B 3324

Şair, hamisi İbrahim Paşa'yı methederken onun gibi bir marifet metaı müşterisi varken ürettiği nazım kumaşının daima dil dellalının omzunun üstünde kalacağını ifade etmektedir:

Senin gibi harîdâr-ı metâ'-ı ma'rifet varken
Kala kâlâ-yı nazmım dûş-ı dellâl-ı zebân üzre Nedîm K 6/50

Bir fahriyede şair Nef'î, sözünü mucize beyan eden bir ravi olarak yorumlamaktadır:

Addolunmaz mu'cizâtı hadden efzûn neylesün
Gerçi kim bir râvî-i mu'ciz-beyânîdür sözüm Nef'î K 1/38

İncelenen metinlerde iletişim ve yönlendirme odaklı meslekler dışında sözün pehlivanlık, gavvaslık, tabiplik, mimarlık, haznedârlık, şeh-benderlik ve istifçilik uğraşlarını da meslek edindiği görülmektedir. Örneğin bir fahriye dizesinde Fuzûlî sözünü Allah'ın desteğiyle yavaş yavaş karaları ve denizleri etkisi altına alacak bir pehlevan olarak değerlendirmektedir:

Her sözüm bir pehlevândır kim bulup te'yÎd-i Hak
Azm kıldukda tutar tedrîc ile bahr ü beri Fuzûlî Kt 42/5

Nef'î'nin daha önce tercüman ve ravi unvanlarıyla vasıflandırdığı sözü aynı zamanda övgü ile ilgili hayal denizinde gavvaslık ettiğinden beri kuyumcu tabiatının dükkân süsüdür:

Olalı gavvâs-ı deryâ-yı hayâl-i midhati
Cevherî-i tab'ımın zîb-i dükânıdur sözüm Nef'î K 1/33

Seyyid Mehemmed Said Efendi'nin can bahşeden nutku derde aşina olan gönül için o mertebe bir şifasazdır ki hikmet alanında İbn-i Sina dahi ona öğrenci olamayacaktır:

Şifâ-sâz-ı dil-i derd-âşinâ bir nutk-ı cân-bahşı
Nola hikmetde şâkird eylemezse İbn-i Sinâyı Fıtnat Hanım TAR 22/8

Şeyh Gâlib bir fahriye beytinde söz mimarının manada kendisinin sağlam fikri gibi bir temel yapmadığı iddiasındadır:

Yapmamışdır dahı mi'mâr-ı suhan ma'nâda
Bir benim fikr-i metînim gibi muhkem bünyâd Şeyh Gâlib TAR 71/35

Fuzûlî'ye göre ise söz, sırlar hazinesinin haznedârı olarak izhar ipliğine her an biner biner sır gevherleri dizmektedir:

Hâzin-i gencÎne-i esrârdır her dem çeker
Rişte-i izhâra bin bin gevher-i esrâr söz Fuzûlî G 119/5[278]

Kahramanları çeşitli kavramların somutlaştırılması ile vücut bulan Hüsn ü Aşk'ta suhan da doğrudan bir kurgu kişisi olarak rol almaktadır. Mana adlı mesire alanının sorumlusu olarak resmedilen suhan kimi zaman Hızır gibi bir rehber kimi zaman âlim kimi zaman şair kimi zaman sahir kimi zaman zahid; bazen tükenmek üzere olan Aşk'ın bir anda imdadına yetişen ihtiyar bir hekim bazen manalar hazinesinin gencurudur. Kendini Aşk'a tanıtırken tabib-i rüzgâr olduğunu ve bu fennde diyarın

[278] Güzel sözün nazm ipliğine geçirilmiş hâli olan şiir kavramı da daha çok fahriye dizelerinde zaman zaman türlü mesleklerle ilişkilendirilebilmiştir. Örneğin bir askere, bir buriya-bafa ya da bir efsunkâra teşbih olunabilmektedir:
Pâdişâh-ı nazm u nesrem bahr u ber sultânıyam
Leşker-i eş'ârdan bir 'âlî divân eyledüm Taşlıcalı Yahyâ G 269/4

'Aceb mi bûriyâ-bâfân-ı nazma kılmasak raGbet
Bizim Nef'î gibi bir şâ'ir-i zer-dûzumuz vardır Nef'î G 36/5

Ne efsûnkâr olur ey Nâ'ilî şi'rin ki lafzından
Zebân-ı reşg-i mu'cizkâr-ı ma'nî elken olmuşdur Nâilî G 124/5

şöretlisi olduğunu vurgular. Onun mesnevi boyunca temsil ettiği çerçeve meslekler ise Hüsn ve Aşk arasında haberci ve mîyancı oluşudur:

Gümrehlere Hızr-ı râh olurdı
Bî-keslere pâdşâh olurdı
…
Rahmeyleyüp ol iki cüvâne
Bu oldı mîyancı-ı miyâne
…
Gencûr-ı mücerredât-ı esmâ
Cem'-âver-i müfredât-ı ma'nâ

Sübbûh-künân o pertev-i cân
İndi o yere çü nûr-ı Kur'ân

'Aşk'a verip istimâlet-i tâm
Gönlin ele aldı kıldı ikrâm

Dedi ki tabîb-i rüzgârım
Ol fenn-ile şöhre-i diyârım

Geldim sana eyleyim müdâvâ
Olursan eger benimle hem-pâ

Durma gidelim hisâr-ı Kalbe
Arz et bunı şehriyâr-ı kalbe HA B 724-25, 834 ve 1948-54

4.2.2.2.3.2.14. Ecel

Muayyen olan vadeyi, ömrün sonunu ifade eden ecel kavramı başta sakilik, cellatlık ve hırsızlık olmak üzere daha çok toplum algısında olumsuz karşılığa sahip dilencilik, kasaplık, haramilik ve yağmacılık uğraşlarıyla irtibatlandırılmıştır. Hayâlî Beg şem redifli bir gazelinde mumun hâl diliyle gönül derdini söylediğini, pervaneyi aşk tavrından haberli kıldığını belirttikten sonra ecelin kendisi için elinde kılıcıyla gelmesini bir fakirin dilenmek üzere elinde mumla dolaşmasına benzetmektedir:

Derd-i dil söyler zebân-ı hâl ile her gâh şem
'Aşk tavrından eder pervâneyi âgâh şem

Tîrini yoldaş edinir bana geldikde ecel
San gedâdır kim götürür cerr içün ger gâh şem Hayâlî G 235/1-2

Sevgilinin gamze kılıcı öyle keskindir ki ecel celladı acil olarak kılıcından kan dökmek istediğinde ondan tavsiye isteyecek, ricada bulunacaktır:

Tîğ-i gamzen öyle bürrândır ki cellâd-i ecel

Dökse kan ta'cîl için tîğinden eyler iltimâs Fuzûlî G 124/6

Şiirin öznesi bir rubaide kendinden bahsederken gözyaşı ile birçok ciğerle ezdiğini, şevk ile birçok gazeller yazdığını ecel sakisi kadehini doldurunca canının acıdığını ve o anda cihandan bezdiğini ifade etmektedir:

Gözyaşı ile anca cigerler ezdüm
Şevk ile nice nice gazeller yazdum
Sâkî-i ecel doldurıcak peymânem
Cânum acıdı cümle cihândan bezdüm Necâtî R 4

Cemşîd ü Hûrşîd'de Cemşîd'in gül, bülbül, benefşe, serv ve süsen gibi gülşen unsurlarıyla diyaloğa girdiği, onların öğütlerine ve tesellilerine hemen daima mütenakız cevaplar vererek durumunun onların yaptığı telkinlerine uymadığını bir tabloda söz sırası dünyanın geçiciliğinden bahseden süsende iken ecel yine bir saki olarak resmedilmektedir. Buna göre birçok yiğit kişi önünde sonunda ecel sakisinin elinden içki kadehini alıp birbiri ardınca sermest olmuştur:

Cihân-içün ne gerek bu kamu renc
Ferîdûn kanı vü Kârûn ol genc

Kanı Kâvus u Hûşeng u Menüçihr
Ki ana reşg iderdi mah-ıla mihr

Kanı Güstâşb u yâ Sam u Neriman
Ne oldı Rüstem u yâ Zâl-i Destan

Nireye vardı Dârâ vü Sikender
Ki dutmışdı yidi iklîmi ser-â-ser

Ecel sakisi elinden sâgar-ı mey
İçüp ser-mest gitdiler pey-â-pey

Perîşânlıkdurur 'ışk anı terk it
Cihânı hoş geçür bu pendi işit CH B 679-85

Ecel kasabının eli satır kabzasını henüz bilmez iken gönül çoktan aşk kurbangahında alıkonmuştur:

Vakf-ı kurbângeh-i 'aşk idi gönül bilmez iken
Dest-i kassâb-ı ecel kabza-i sâtûr henüz Nâ'ilî G 143/5

Nasuh Paşa eger hayat nakdine nigâhbanlık edecek olsa ecel hırsızı iflas edecektir:

Ger olsa nehyi nigâh-bân-ı nakd u cins-i hayât

Çekerdi düzd-i ecel müflisi vü ‘üryânı Nef’î K 31/39

Taşlıcalı Yahyâ Divanı’nın muhtelif bölümlerinde ecel kavramı menfi karakterli bu tür mesleklerle birer birer şu şekilde ilişkilendirilmektedir. Buna göre Sultan Selim’in kimseden kimseye zarar gelmeyen adil döneminde ancak ecel hırsızı can hanesini yağmalamak suretiyle suç işleyebilmektedir. Şeyhülislâm İbn-i Kemal’e bende olduğu için söz mülkünün sultanı ve şeker dilli bir tuti olan Yahyâ ecel celladı canını alacak olmasa mahşer gününe değin onun medhini okumak hususunda kararlıdır:

Hâne-i cânı meger gâret ide düzd-i ecel
Kimseden kimseye irmez ‘ahd-i ‘adlinde ziyân Taşlıcalı Yahyâ K 2/28

Şekker-i medhün ile oldı bu Yahyâ benden
Hüsrev-i mülk-i suhen tûtî-i şîrîn-makâl

Haşre dek midhatün okurdı eger eylemese
Cânını almaga cellâd-ı ecel isti’câl Taşlıcalı Yahyâ K 28/43-44

Bir gazelinde Yahyâ Bey, kendini / âşığı lalenin yelken gibi takyesini kapmayacak ve ecel hırsızı gibi kimsenin yolunu kesmeyecek biri olarak tanımlamaktadır. Bir başka gazel fahriyesinde ise kendine seslenerek birgün ecelin yokluk derbendinde yoluna gelip harami gibi seni soyup öldürmeye kastederse fena âleminin hankahında söylediği müsellem gazelin hayli pirane düşmüş olacağını söylemektedir:

Kimsenün düzd-i ecel gibi yolına gelmezüz
Lâlenün yel gibi yelken takyesini kapmazuz Taşlıcalı Yahyâ G 161/2

Seni mânend-i harâmî soyup öldürmek içün
Geliser yoluna derbend-i fenâda ecelün

Hanekâhında fenâ ‘âleminün ey Yahyâ
Haylî pîrâne düşüpdür bu müsellem gazelün Taşlıcalı Yahyâ G 221/8-9

Ecelin daha çok menfi karakterli mesleklerle ilişkilendirilmesine karşın bazen müspet imajlı mesleklerle de irtibatlandırıldığı görülmektedir ancak yine bu tür kullanımlarda da yine olumsuz bir mana kurgusu oluşturulmuştur. Örneğin ecel Fuzuliye göre kendisinde olanı yok zannedip itibar etmediği için gam diyarında yanına uğramayan bir haberci ya da Hüsrev ü Şîrîn’de Behrâm’ın ordusu ile Sâye Han’ın ordusunun çarpışmalarının tasvir edildiği bir tabloda kılıç makası, ok iğnesi ve mızrak arşınıyla giyenleri uryan eyleyen donlar diken bir terzi şeklinde tasavvur edilebilmektedir:

Gam diyârında ecel peyki güzâr etmez bana
Yok sanır varım meger kim i'tibâr etmez bana Fuzûlî G 16/1

Ecel derzisi tonlar biçmiş ol gün
Kılıç sındı ok iğne sünü arşun

Işıklar başda sen engüşt-vâne
İrer ok demreni yir yir nişâne

Zihi ton kim geyenler kaldı 'uryân
Ne 'uryan belki kurbân eyledi cân HŞ B 2332-34

4.2.2.2.3.2.15. Hüsn ve Naz

Meslek-kavram ilişkisinin aşk eksenli tablolarının odağında türlü özellikleri, sahip oldukları ve olamadıkları ya da muhtelif hâlleri ile aşkın taraflarından hemen daima âşık olmasına karşın bazı kavramlarda bu eksen sevgili üzerine kayabilmektedir. Hüsn ve işve / naz kavramı işte böyle bir kaymanın en belirgin örneklemlerinden ikisini teşkil etmektedir. İncelenen metinlerde hüsnün dellal, ases, lala, münşi / debir, hattat, ramişger, asker ve bağban gibi unvanlara; işvenin ise başta saki olmak üzere tabip, maşıta ve sipah gibi unvanlarına atfen kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tahmîs-i gazel-i Sultân Selîm Hân başlıklı bir şiirde sevgiliye seslenilerek inleyen bülbülün ve efkârlı gönlün onun kapısında köle olmasına, kapısındaki düşkünlerin ah u figan eylemesine dönük temennilerden sonra taze gülün güzellik dellalının çemendeki kuşlar olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca sevgiliden âşıkların ahından incinmemesi istenmektedir. Nitekim güllerin cemalinin revnakı bülbülün ahı ile artmaktadır:

Olsun hezâr-ı zâr u dil-efkâr çâkerün
Kılsun figân u nâleler üftâde-i derün
Dellâl-i hüsni mürg-i çemendür gül-i terün

İncinme âh-ı 'âşıka cânâ ki güllerün
Artar cemâli revnakı âh-ı hezâr ile Bâkî M 6 Bend 5

Gönül siyah saçın gecesinde bir gece yolcusu olmuştur ancak galiba güzellik asesinin varlığından haberi yoktur:

Dil şeb-rev olur zülf-i siyâhın gecesinde
Yâ Rab haberi yok mu ki hüsnün 'asesinden Ahmed Paşa G 235/5

Kadı Burhâneddin'e göre zülf feleğin doğurduğu sevgilinin dayesi iken hüsn onun lalasıdır veya sevgilinin hüsnü hattat olduğundan beri gönül her gün ondan bir iki harfle ders alandır:

Bir senün tek oglanı kaçan ki togura felek
Hüsni lâlâ kılur u zülf ana dâye virür Kadı Burhâneddin G 855/4

Hüsni hattât olalı vardı gönül
Ki bir iki harf ala her gün sebak Kadı Burhâneddin G 1173/5

Hüsn, gâh hüseyniye gâh şehnaza çıktıktan sonra zirvede karar kılan bir musiki erbabıdır:

Çıkarak gâh hüseynîye gehî şehnâza
'Akibet itdi karâr evcde râmişger-i hüsn Nâbî G 640/6

Sevgilinin yüzünde hat çıkıp güzellik askeri geçince gönlü gücenmiş kılan o kin de geçecektir:

Hat gelip leşker-i hüsnü geçicek dildârın
Dili mugber eden ol kîne vü nahvet de geçer Şeyh Gâlib G 106/4

Şeyhülislâm Yahyâ'ya göre sevgilinin zülfünü dağıtması ve yüzünün zinetini ortaya çıkarmasıyla hüsn bağbanı onun gülistanını sünbülzara çevirmektedir ya da hüsn kâtibi sevgilinin alnına düşen saçının kıvrımlarıyla mıstarlı bir sayfa elde edip oraya gülistanın dibacesini yazmıştır:

Tagıdur dil-dâr zülfin zînet-i ruhsâr ider
Gülsitânın bâgbân-ı hüsn sünbülzâr ider Şeyhülislâm Yahyâ G 103/1

Cebîni çîn ile mıstarlı safhadur yazmış
Debîr-i hüsn ana dîbâce-i gülistânı Şeyhülislâm Yahyâ G 431/4

Fakîrî'nin İstanbul Şehr-engîzi'nde Tuzcuoğlu Mustafa isimli bir güzelden bahsolunurken onun güzelliğinin bir melahat dükkânı açtığından bahsetmektedir. İlginçtir ki Mesîhî'nin Edirne Şehr-engîzi'nde de aynı adla anılan bir güzel vardır ve onun da hüsnü melahat dükkânı açmıştır:

Birisi Tuzcı oglı Mustafacık
Tuz etmek bilmeyici bî-vefâcık

Hudâ kılmış anı kân-ı Melahat
Ki açmış hüsni dükkân-ı Melahat FŞ B 302-303

Birisi Tuzcı oglı Mustafâcık
Melâhat menba'ı kân-ı safâcık

Hudâ kılmış am kân-ı melâhat
Ki açmış hüsni dükkân-ı melâhat

Kelâmu'llâhı hıfz itmiş zekâdan
Hudâ hıfz eylesün anı belâdan MEŞ B 122-24

Belîğ'in Bursa Şehr-engîzi'nde Allah'ın kâinata verdiği düzene dair bahiste kimilerini güzellik mülküne şah eylediği, işve ve nazı ise o güzellerin sipahı yaptığı belirtilmektedir:

Milket-i hüsne kimin eyledi şâh
Şîve vü nâzı ana itdi sipâh BŞ B 8

Naz kavramının Neşâtî Divanı'ndaki yansıması sakiliktir. Bir kasidede âşık cananın yüzünü seyredip aklını tanala verdiğini, onun cemalinden taze gül toplayıcısı olup gönlünü ve canını dağ dağ eylediğini, deli gönle sevgilinin puthanedeki aşk telkininin etki etmediğini ve fitne onun fermanını taşyan bir hizmetkârken işvenin de onun naz meclisinin sakisi olduğunu beyan etmektedir. Bir gazelinde ise muhabbet bezminde niyaz içen bir âşık olarak tıpkı şarap tortusu gibi naz sakisine üftade olduğunu belirtmektedir:

Seyr idüp yine rûy-ı cânânı
Virdüm esbâb-ı hûşa tâlânı

Tâze gül-çîn olup cemâlinden
Dâğ dâğ eyledüm dil ü cânı

Oldı telkîn-i 'ışkı bî-pervâ
Dil-i şeydâya bâ-sanem-hânî

'İşve sâkî-i meclis-i nâzı
Fitne hidmet-güzâr-ı fermânı Neşâtî K 6/1-4

Üftâdesiyüz cur'a gibi sâkî-i nâzun
Biz bezm-i mahabbetde mey-âşâm-ı niyâzuz Neşâtî G 56/3

Aynı şaire ait şiir parçalarından birindeki tabloya göre işve maşıtasının tarağı mabeyne girince sevgilinin zülf ve hattının çıkardığı fitne hayırla son bulmuştur. Bir başka tabloda sevgili, gönülde açtığı yarayı merheme muhtaç ettiği için naz tabibini dahi gamzeye karşı kınamaktadır. Son örnek tabloda ise naz her ne kadar bir meslekle

irtibatlı olarak kullanılmasa da bir ticari meta olarak yer almakta ve buna göre eğer satışa çıkarılırsa çok bahalı bir ürün olması öngürülmektedir:

Şâne-i mâşıta-ı şîve girüp mâ-beyne
Fitne-i zülf ü hattun hayr ile buldı encâm Sâbit K 42/27

Gönülde zahmını muhtâc-ı merhem itdi diyü
Tabîb-i nâzı dahi gamzeye teessüf ider Sâbit G 90/2

Şu metâ'-ı nâz cânâ satılık olaydı farzâ
Bu mahalde bî-muhâbâ kâtı çok bahâ iderdi Sâbit G 335/3

4.2.2.2.3.2.16. Zaman

Meslek-kavram ilişkisi, gerek genel anlamda zaman kavramı gerekse zamanın belli kesitlerini ifade eden zamane kavramı etrafında daha çok mübarek aylar ve geceler, bayramlar ve nevruz gibi özel vakitlerden bahis çerçevesinde bir kurgu mecrası bulmuştur. Örneğin incelenen metinlerde zaman ve zamane kavramlarının bende, gök bilimci, harrat, tabip, sarraf, meşşata, gaspçı, bayi, terzi, nakkaş ve rakkas gibi mesleki unvanlarla irtibatlı kılındığı görülmektedir.

II. Mahmud'un açtığı muvakkıthane / mikat-gâh vesilesiyle yazılan bir tarihte, felek mikatının haşre dek bozulmayacağı hükümdarın devrinde zaman şüphesiz onun emrine bağlı olacaktır:

Devrinde mîkât-ı felek itmez tahallül haşre dek
Vâbestedir bî-reyb ü şek emrine sâ'ât-i zamân Leylâ Hanım TAR 20 B 4

Bir kaside nesibinde zaman, feleğe ay şemsesinin dairesini çizmek üzere eline zerrin pergel alan bir üstattır.

Çizmege dâ'ire-i şemse-i mâhı felege
Aldı üstâd-ı zamân destine zerrîn pergâr Bâkî K 25/11

Çemendeki fidanların cisimlerinin kar ile ağardığının, zemine havadan çokça akçenin düşüp sahranın eteklerini ve dağların ceplerini doldurduğunun, feleğin bulut eteğiyle zemine gümüş saçtığının ve bu hâli gören fidanların oraya yöneldiğinin anlatıldığı bir şitaiyye nesibinde zamane bir çıkrıkçı olarak felek hokkasını tıraş edip dağa, ovaya, her yere kar yağdırmaktadır:

Agardı berf ile yir yir çemende cism-i nihâl
Niteki penbe-i dâg ile sîne-i abdâl

Zemîne bâd-ı hevâdan çok akçe düşdi yine
Pür itdi dâmen-i sahrâyı toldı ceyb-i cibâl

Meger ki hokka-i çarhun zamâne harrâtı
Döker tırâşesini kûh u deşte berf-misâl

Zemîne dâmen-i ebr ile saçdı sîmi felek
Bu hâleti göricek mâ'il oldı tâze nihâl Bâkî K 21/1-4

Bir temmuziye nesibinde ise zaman bu kez bir tabip olarak tasavvur edilmektedir. Buna göre temmuz geldiğinde cihan sıcağa ve aydınlığa gark olmuş, zemin güneşin parıltısıyla erimiş; güneşin ter saçıcı ışığından serap ile gerçek su âdeta yer değiştirmiştir. Böyle bir vakitte zaman tabibinin ıztırap yaşayanlar varsa onlara başlarındaki dert için çare vermesi temenni edilmektedir:

Temmûzdur ki cihân gark-ı tef ü tâb olmuş
Zemîn güdâhte-i tâb-ı âfitâb olmuş

Arak-feşânî-i hûrşîdi gör ki tâbından
Serâb lücce olup lücceler serâb olmuş

İlâc-ı derd-i ser etsin dîv-i tabîb-i zamân
Bu demde var ise pür-tâb-ı ıztırâb olmuş Nâ'ilî K 18/1-3

Nev'î, divanındaki Sultan Murad cülusuna dair tehniyetnâme kasidesinde o günden önceki gecenin ab-ı hayatın yer aldığı zulumata, hurilerin kâküllerindeki kıvrımlara veya ceylanların ürettiği miske benzeyen güzel bir gece olduğunu belirttikten sonra o zaman geldiğinde âdeta devlet gelinine zaman meşşatası şahın ayağının tozundan müşgin bir hal kazandırdığı söylemekte bir gazelinde ise zaman sarrafının tün varını simten güzeller için harcadığını ifade etmektedir:

Zalâm-ı çeşme-i hayvân-idi meger ol şeb
Yâ çîn-i turra-i huri yâ müşg-i nâf-i gazâl

'Arus-ı devlete meşşâta-i zamâne yâhûd
Gubâr-ı makdem-i şâhîden itdi müşgîn hâl Nev'î K 29 /3-5

Sîm-tenler yolına varını harc eylemege
Bozar altunı yine akçaya sarrâf-ı zamân Nev'î G 359/3

Telmih içerikli bir gazelde zaman Zeliha'sı âşığın aziz ömrünü gasp etmiş ve böylece civanlık âleminde Kenan piri hâline gelmiştir:

Zelîhâ-yı zamân 'ömr-i azîzim gasb edip Gâlib
Civânlık 'âleminde pîr-i Ken'ân olduğum kaldı Şeyh Gâlib G 320/9

Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'inin yetmiş beşinci faslı Ferhâd'ın hikâyeye dâhil olacağının bildirildiği bir tür geçiş bölümüdür ve Şeyhî bu fasılda aşk meselesi üzerinde düşüncelerini dile getirir. Bu görüşlerden bazılarına göre muhabbet sanatı ehl-i dillerin mesleğidir ve hakiki aşkta aşkbazlık edemeyenler mecazi aşkı edinmelidir. Aşk sözü zemini gavvas eyler iken aşk sazı zamanı rakkas eylemektedir:

Mahabbet cânlarun endîşesidür
Bu san'at ehl-i diller pîşesidür

Ararsan zerre zerre kâ'inâtı
Bulursan 'ışkı her zâtun sıfâtı

Zamânı 'ışk sâzı kıldı rakkâs
Zemîni 'ışk sözi itdi gavvâs

Hakîkat 'ışkdur hôd cân-ı 'âlem
Diri 'ışk iledür devrân-ı 'âlem

Gönül kim 'ışkı yok kaldı füsürde
Eger bin cânı varsa ola mürde

Seçemez 'ışk mesti Kâ'be vü Lât
Harabat içre 'arz eyler münâcât

Hakîkî idemezsen 'ışk-bâzî
Getür bârî ele 'ışk-ı mecâzî HŞ B 4258-64

Sohbetü'l-Ebkâr'ın birinci sohbeti olan aşkın maddi ve manevi değerinin anlatıldığı fasla "Beyan ipliğini nazm iğnesine geçiren yama dikicisi zaman, söz kumaşından, anlatılacak olan kıssanın dinleyicilerine şu tarzda bir elbise dikti." şeklindeki bir girizgâhla başlanmaktadır:

Sûzen-i nazma çeken târ-ı beyân
Ruk'a-dûzende-i pârîne zamân

Kesdi dîbâ-yı suhandan hâlâ
Şâhid-i kıssaya bu resme kabâ SE B 494-495

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'ndeki ehl-i hireften kaliçe-füruşun geçişinin tasvir edildiği fasılda halılar methedilirken onları dokuyan ustaların isimlerinin daima yaşacağı, kalıcı eserler bırakmış olmaları nedeniyle zaman nakkaşının kendilerinin kul olduğu ifade edilmektedir:

Nice kalîçe-i rengîn ü pür-nakş
Bahâr-ı gülşen-âsâ gösterüp rahş

Zemîn oldı zemîn anlar zamânî
Kul itdi tarhı nakkâş-ı zamânı GAS 1263-64

Zaman ve zamane kavramlarından başka belirli dinî ya da örfi vakitler de zaman zaman mesleklerler irtibatlandırılabilmektedir. Örneğin Sâbit'e göre ramazan ayı Baltacı Mehmed Paşa'ya yazılan bir ramazaniyede yevm-i şekkte baskın yapıp ay bitene kadar Şeytan adlı satıcıyı hapse atan bir şahne, şaban ayı ayın tebdiliyle yerini ramazana bırakan bir hacedir:

Yevm-i şekk sohbetin sıra sıkarken yârân
Sık bogaz itdi basup şahne-i şehr-i ramazân

Kaldurup keffe-i mîzânını nûn-ı şeytân
İktisâb emrine bidâ' itdi mübârek Ramazân

Çilleye vesvesesiz girdi kapandı zâhid
Habs olur ta ramazân âhir olınca şeytân Sâbit K 42/1-3

Meh-i nev-i Ramazân çekdi selh-i Şa'bâna
Rikâb-ı sîm ile bir bâd-pâ semend-i rahîl

'Aceb mi kaldura tabanı hâce-i Şabân
Eritdi bedrecigin şehrde ne kâl ü ne kil

Muvakkıt-ı felegün aylı günli sâ'atıdur
Kenâr-ı şehri zuhûr itdi mâh olup tebdîl

Kumâşınun n'ola gösterse telli Ülkerin ol
Harâc ider aluruz Müşterîsiyüz her yıl Sâbit K 3/4-7

Bayram, Şeyhülislâm Yahyâ'nın bakış açısından seher vaktinde Sultan Ahmed'in vasıflarını yazmak için güneşten altın bir yaprak peyda eden bir zerkub olarak görülürken Tâcizâde açısından Sultan Bayezid'in kapısında Mübarek isimli kemter bir gulamdır ya da kadir ve berat gecelerinin sevgili zülfünün gulamı olarak resmedildiği bir tegazzül tablosunda sevgili güzelliğine ayinedardır:

Seher yazmagiçün evsâf-ı Sultan Ahmedi Yahyâ
Güneşden zer varak peydâ ider zer-kûbdur bayrâm Şeyhülislâm Yahyâ G 245/5

Oldı kapunda Mübarek nâm bir kemter gulâm
Kubbe-i eflâke tolsa tan mı hûy-u-hâ-yı 'îd Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 13/19

Zülfünün hindû gulâmı leyle-i Kadr-ü-Berât

Hüsnünün âyînedârı tal’at-i garrâ-yı ‘îd Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 13/30

Örfi bir bayram olan nevruzun ise incelenen metinlerde kazasker, asker ve vali olarak tahayyül edildiği görülmüştür. Buna göre Hayâlî’de gülşahına kazasker olmuş ve çemende eyledikleri mecliste sürahiyi bir harami gibi yargılamıştır. Sünbüzâde’ye göre ise nevruz gülün kış askerlerini tarumar etmek için bağa sevkettiği bir askerdir. Sâbit ise Müftî Feyzullah Efendi’ye yazdığı sünbül redifli kasidenin bahariye nesibinde kıştan bahara geçişte çoğu sünbüle atfen birçok mesleki yakıştırma yaparken feleği hokkabaz nevruzu ise bir vali olarak tasavvur etmektedir. Buna göre çemeni kış askerlerinden kurtaran sünbül, zaferin sonrasında fermanına anberli bir tuğra çekip vali nevruza süsen kılıcı ile gül kaftanı götürmüştür:

Kâzi asker oldu gül şâhına nevrûz-ı şerîf
Gece gündüz geldiler ana berâber durdular

Eyleyip meclis çemende sen harâmisin deyü
Kazîler bî-had surâhînin günâhın sordular Hayâlî G 54/3-4

Sevk etdi bâga ‘asker-i nevrûzu bagetten
Cünd-i şitâı kılmag içün târumâr gül Sünbülzâde Vehbî K 37/6

Kaldırup bir ‘alem-i besmele-peyker sünbül
Oldı Dârâ-yı çemen ceyşine rehber sünbül

Rüstem-âsâ tagıdup gürz ile cem’iyyetini
İtdi ser-’asker-i sermâyı müdevver sünbül

Hatt ile aldı çemen memleket-i gül-zârı
Çekdi menşûrına tugrâ-yi mu’anber sünbül

Gördigün sûsen ü gül sanma kılıç kaftândur
Götürür vâlî-i nev-rûze mukarrer sünbül Sâbit K 8/1-4

4.2.2.2.3.2.17. Adalet

Klasik Türk şiiri mısralarında mesleklerle irtibatlandırılma bakımından üzerinde hususen durulması gereken bir diğer kavram adalettir. İncelenen metinlerde adalet kavramının koruyuculuk, terbiye edicilik ve düzen sağlayıcılık vasıfları etrafında ve daha çok methiye dizelerinde tabip, nigâhban, şahne, muhtesip, mürebbi ve leşker gibi mesleki unvanlarla anıldığı görülmektedir.

Ayas Paşa’ya yazılan bir kasidede Paşa’nın mülke istikamet kazandıran adaletli yönetimindeki halkın bir hastanın usta bir tabipe erişmesi gibi rahata kavuşması dile

getirilmekte, bir Şehzade Mahmud medhiyesinde onun devrindeki adalet mübalağalı bir yaklaşımla yine tabip olarak değerlendirilirken bir servi dahi bu tabibe uymayıp kendi havasına / keyfine göre salınsa yiğitliğinde inme veya baş dönmesi gibi rahatsızlıklar yaşayacağı iddia edilmektedir:

Kemal-i ma'deletin verdi istikâmet-i mülk
Tabîbi-i hâzıka san kim irişti bir bîmâr Fuzûlî K 17/23

Koyub tabîb-i 'adlün uyarsa havasına
Yigitliginde kesb ide felc ü devâr serv Necâtî K 24/39

Hayâlî'ye ait bir idiyyede çizilen tabloda Kanuni'nin adalet hârisi, yılanı serçeye bekçi eylerken hem Nâ'ilî hem Neşâtî IV. Murad'ın adaletini yine birer nigâhban olarak değerlendirmektedirler. Buna göre memleketiin süsü olan şahlar şahı Sultan Murad'ın adl ü insafı Allah tarafından dünyaya veya âleme bir nigâhban olarak tayin edilmiştir:

Şensin ol Şâh-ı hümâyûn fer ki 'adlin hârisi
Mârı güncişk âşiyânına nigâh-bân eyledi Hayâlî K 17/16

Zât-ı pâkin ola mahfûz hatardan ki Hudâ
Adl ü insâfını dünyâya nigeh-bân etmiş Nâ'ilî K 9/36

O şehenşah-ı kişver-ârâ kim
'Adlidur 'alemün nigeh-bânı Neşâtî K 6/17

Nef'î'ye göre Sultan Ahmed'in adaleti her memleketi, yine Halil Paşa'nın adaleti gittiği memleketlerde ormandaki ceylanla erkek aslanı sütkardeş kılacak kadar herkesi terbiye eden iyi bir mürebbidir. Kaymakam Muhammed Paşa'nın adli güzellik ülkesine muhtesip olsa dahi güzellerin mahmur olmuş gözleri naz kadehi çekmeyeceklerdir:

Her memleket ki 'adli mürebbî ola ana
Âb u hevâsı gürke hisâl-i şûbân verür K 5/42

Ne yer ki 'adli mürebbî ola o kişverde
Olur gazâle hem-âgûş-ı nerre-şîr-i ücem K 37/26

Adli ger muhtesib-i kişver-i hüsn olsa dahi
Çeşm-i mahmûr-ı bütân çekmez idi sâgar-ı nâz K 58/28

Sultan Mehemmed'in adalet şahnesi âlem çarşısına girdiğinden beri felek tüm gürültüsünü, fenalığını toparlamak zorunda kalmıştır. Mantıku't-Tayr kahramanı

Hüdhüd ise adalet kavramından bahsederken onu bir komutan, dinin dayanağı ve devletli oluşun yaveri olarak tanımlamaktadır:

Şahne-i ‘adli girelden çârsû-yı ‘âleme
İtdi berçîde felek hengâme-i şûr u şeri Nâbî TAR 30/38

Hüdhüd eydür ‘adl ser-leşker-durur
Dîne püşt ü devlete yâver-durur MT B 2124

Ele alınan metinlerde adalet kavramının esirgeme, düzen sağlama, terbiye etme işlevlerinden hareketle özdeş kılındığı mesleklerden başka meşşata, mimar, saka ve rayetkeş gibi mesleki unvanlara bağlanarak kullanıldığı da tespit edilmiştir. Örneğin, Nef’î’ye göre Ali Paşa’nın adaleti cihana kazandırdığı güzellikle panteri ceylan için nakışlı yastıktaki aslan figürü / süt kılan bir maşıta iken, Necâtî’de Şehzade Mahmud’un adaleti kimsenin yüzüne bakmayacağı cihan adlı yaşlı kadının yüzüne lutf u bezek veren bir meşşatadır:

Verse ger mâşıta-i ‘adli cihâna revnak
Şîr-i bâlin-i münakkâş olur âhûya peleng Nef’î K 38/16

Kimse bakmazdı cihân pîre-zeninün yüzine
‘Adlünün mâşitâsı virmese lutf ile bezek Necâtî K 14/15

Yine Necâtî’de Şehzade Mahmud’un adaleti bu kez bir buluta teşbih olunarak dünya bostanına rüzgâr yoluyla su dağıtan bir saka olarak yorumlanabilmekte, Tâcizâde’de ise Sultan Selim’in adli cihan sarayının mimarı olarak tahayyül edilebilmektedir:

Ebr-i ‘adâletün çü sakkâdur ne gam eger
Bostân-ı dehre virmez ise rûzigâr âb Necâtî K 7/11

Kimesneye degül illâ ki bûma hayf oldı
Cihân sarayına ‘adlün olalıdan mi’mâr Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 28/65

4.2.2.2.3.2.18. Tab’

Klasik Türk edebiyatı şairlerinin özellikle şiir fennindeki kudretlerini beyan ederken oluşturdukları bağlam birliklerinde sıklıkla kullandıkları kavramlardan biri sanatkâr tabiatlarıdır. Tab’ sözcüğüyle dile getirilen bu kavram incelenen metinlerde en çok meşşata ve gavvas olarak nitelendirilmektedir. Örneğin bir tabloda şair tab’ını meşşata olarak değerlendirip hayali bir gelin, sözü ise gelinin süslenmesi şeklinde

tasavvur edebilmektedir. Bir başka tabloda yine meşşata olarak somutlaştırılan şairin tabiatı mana gelinine tezeyyün kazandırmaktadır:

Yaraşur dinse Necâtî tab'ına meşşâta kim
Bir gelincikdür hayâl elfâz anun tezyînidür Necâtî G 167/10

Meşşâta-i tab'ımdan eder kesb-i tezeyyün
Ma'nâ ki 'arûs-ı tutuk-ârâ-yı edâdır Nef'î K 34/45

Bir gazel beytinde âşık, aşk denizinden cevher çıkarmak isteyen gavvas tabiatından bahsederken asıl içinde birçok inci bulunan denizin kendi içinde olduğunu ifade ederken bir kaside fahriyesinde şair tabiatını mana denizinden çıkardığı saf gevherleri söz ipliğine dizerek göstermektedir:

Deryâ-yı 'ışka tabumuz gavvâs-ı gevherdür bizüm
Dür bizde vâfirdür katı zîrâ ki bahr-i kâmilüz Nev'î G 195/4

Yine gavvâs-ı tab'ım bahr-ı ma'nâdan çıkıp Vehbî
Sühan silkinde nazmın gevher-i nâ-yâb göstermiş Sünbülzâde Vehbî G 121/9

Şairler meslekler düzleminde yeteneklerinin kaynağı olduğunu düşündükleri şairlik tabiatları ile ilgili farklı bakış açılarına sahiptirler. Örneğin Bâkî şairlik tabiatını gönlünde asılı olduğunu düşündüğü efsunlu şekerden dolayı herkesi kendine çeken bir sahir-pişe olarak değerlendirdikten sonra başka şairlerle kendini mukayese edip onların şiirlerine derme çatma elbiseler giydirdiğini kendinin ise âdeta hükümdarlara yakışan altınlı bir hilat giydirdiğini söyleyip şair ve terzi arasında bir meslekler arası anlam aktarması yapmakta iken Nedîm bir fahriye faslında tabiatını elinde çokça sermayesi olan ve kendisi bir gül istese bir gül bahçesi sunabilecek olan bir bağbanla ve ardından da belagat şeh-benderine dükkân süsü olmaı için müzerkeş kumaşlar veren bir nessacla irtibatlandırmaktadır:

Tab'-ı sâhir-pîşene Bâkî gönüller meyl ider
Şekker-i şi'r-i dil-âvîzün meger efsunludur

Derme çatma geydürür iller libâsı şi'rine
Hil'at-i nazm-ı cihân-gîrün senün altunludur Bâkî Kt 8

Tab'ım o bâğbân-ı giran-dest-mâyedir
Kim bir gül istesem bana bir gülsitan verir

Her harf-i şûhu bülbül-i şeydâya nazmımın
Bir gülsitan tebessüm-i gül armagan verir

Her kâle-i müzerkeşi nessâc-ı tab'ımın
Şeh-bender-i belâgata zîb-i dükân verir Nedîm K 4/56-58

Bir kaside vesilesiyle tabiatı art arda birer mesleki alanla ilişkilendirmeye dair bir başka örneği Nef'î Divanı'nda görmek mümkündür. Buna bağlama göre şairin nüktedan tabiatı ilahi sırların sonsuz hazinesi olan sözün haznedârı ve aynı zamanda medh gelinini süslemek için söz hazinesinden bir tabak lülü-i menşur çıkarıp ipe dizen bir meşşatadır:

Suhan bir genc-i bî-pâyân-ı esrâr-ı İlâhîdir
Ki tab'-ı nüktedânımdır o gencin şimdi gencûru

Arûs-ı medhini tezyîn içün ol genc-i gevherden
Çıkardım silke dizdim bir tabak lü'lû-i menşûrı Nef'î K 35/38-39

Şairlik tabiatını Divan'ındaki muhtelif dizelerde birçok meslekle ilişkilendiren fahriye türünün büyük ustası Nef'î'nin sözlerinin keyfine ve lezzetine varanlar onun tabiatını mey-füruş ve kannad olarak nitelendirmekte, saki tabiatının şarap bezmine heves etmesiyle onun mana kadehinin verdiği ferahlıkla melekler mest olmaktadır:

Görünce lezzet ü keyf-i kelâmımı yaraşır
Denilse tab'ıma hem mey-fürûş u hem kannâd Nef'î K 30/60

Mest olur nükhet-i sahbâ-yı ma'âniyle melek
Sâkî-i tab'ım edince heves-i bezm-i şarâb Nef'î K 32/60

İncelenen metinlerde şairlik tabiatının uğraş verdiği mesleki alanlara ilişkin diğer bağlam birliklerinin nakkadlık ve mimarlık olduğu görülmüştür. Buna göre şairin tabiatı fikir darphanesinde basılan faziletler nakdinin ayarını belirleyen bir nakkad ya da bir surnâmede yer alan suriyye kasidesi fahriyesinde olduğu gibi hüner mülkünde yüce bir divana sahip olan şairin tabiatı kem beytine dahi Binâyî'nin hayretle bakacağı üstün bir mimardır.

Şimdi dâru'd-darb-ı fikretde fezâ'il nakdine
Tab'-ı nakkâdum gibi yok bir dahi sâhib-'ayâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 10/48

Hüner mülkinde dîvânum benüm dîvân-ı 'âlîdür
Dahi nâmumla 'unvan buldı nazmun hükm-i menşûrı

Binâyî görse kem beytüm kalur hayretde sun'ından
Kabûl itmez benüm mi'mâr-ı tab'um öyle müzdûrı GAS B 2718-19

Klasik Türk şiirinde tab' kavramı daha çok söz sahibinin kendini meth etmesine dönük dizelerde mesleki bir unvanla özdeşleştirilmekle beraber zaman zaman bir başkasından bahsederken de mesleki bir unvanla anılabilmektedir. Örneğin Neşâtî Divanı'ındaki bir methiyede Bostancızâde isimli muhatap övülürken onun tabiatı değerli cevherlerin bulunduğu bir mahzen olan zatının içindeki bir haznedâr olarak tasavvur edilmektedir. Nef'î'nin mukayeseye dayalı bir fahriye beytinde ise şair kendi pak gönlünü âdeta sözün levh-i mahfuzu şeklinde değerlendirirken dostlarının tab'larını sahaf dükkânı gibi eski eserlerin satıldığı bir mekân olarak tasavvur etmektedir:

Zâtı kim mahzen-i vâlâ-güher-i ma'nîdür
Yaraşur olsa ana şâhid-i tab'ı gencûr Neşâtî K 14/15

Levh-i mahfûz-ı suhandır dil-i pâk-i Nef'î
Tab'-ı yârân gibi dükkânçe-i sahhâf degil Nef'î G 71/5

4.2.2.2.3.2.19. Diğerleri

Klasik Türk şiirinde farklı bağlamlarda gerçekleştirilen anlam aktarmaları ile kendilerine mesleki unvanlar atfolunan müspet ya da menfi muhtevalı daha birçok kavramdan daha söz etmek mümkündür. İncelenen metinlerde şiir dünyasında kazandıkları anlamları ve çağrışım değerleri itibarıyla birçok fenle / sanatla / hünerle / kârla / meslekle / ilimle / meşgaleyle irtibatlandırılan bazı kavramlar ve söz konusu kavramların uğraş verdiği meslekler şu şekildedir.

Müspet Kavramlar:

Kudret-Haşmet-Şevket

Görünen şey samanyolu değildir. Sultan Osman'ın kahır celladının adalet kılıcıyla feleğin başını ayırması neticesinde ortaya çıkan bir görüntüdür.

Degildir kehkeşân cellâd-ı kahrı tîg-i 'adliyle
Çalıp çâk eyledi fark-ı ser-i çarh-ı sitem-kârı Nef'î K 14/33

Haşmet zergeri Sultan Mustafa'nın iclal kapısı için güneşten altın bir pul, yeni aydan ise bir kulp eritsin.

Zer-ger-i haşmet der-i iclâlina sebk eylesün
Mihrden gül-mîh zerrîn ü meh-i nevden reze Sâbit G 5/10

Kudret meşşatası sevgilinin gözüne naz sürmesi çekerken güneş ayinedarı olmuş, yeni ay ise sürmedanını tutmuştur.

Çekerken kuhl-ı nâzı çeşmüne meşşâta-ı kudret
Güneş âyine-dâr olmış meh-i nev sürmedân tutmış Sâbit EBYAT 116

Sultan Bayezid'in kudret askeri felekten geçmiştir ki yeni ay o askerin bindiği attan düşmüş altın bir naldır.

Felekden leşker-i kadrün güzer kılmışdur o yolda
Meh-i nev na'l-ı zerrîndür ki düşmüşdür matayâdan Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 20/25

Saâdet:

Sultan Ahmed nereye azm eylese ikbal ve saadet ona hizmet eden iki hızlı habercidir.

Her kande ki 'azm eylese ikbâl ü sa'âdet
Pehlû-yı rikâbında iki peyk-i devândur Nef'î K 10/38

Şeyhülislâm Muhammed Efendi'nin saadethanesinin köşesi ilm ü irfanın inzivaya çekildiği yer olup ikbal ü saadet kubbesinin köşesinde pasbanlık etmektedir.

Günc-i havlet-hânesinde 'ilm ü 'irfân münzevî
Kûşe-i bâmında ikbâl u sa'âdet pasbân Nef'î K 53/8

Sultan Bayezid' edilen bir duada şehre gelmesi durumunda Allah'ın bastığı yerleri uğurlu kılması ve seyre çıkması hâlinde saaadetin gece gündüz kendisine rehberlik etmesi temenni edilmektedir.

Seyre çıksan rehberün olsun sa'âdet rûz u şeb
Şehre gelsen makdemün kılsun huceste Kirdigâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 10/56

Himmet:

Kırım Hanı Şahin Giray'a Moskov ve Lehler üzerine üç ay içinde gerçekleştirdiği başarılı iki gazası dolayısıyla kaleme alınan medhiyede seher felek hisarını kuşatmasına yardım için Han'ın himmet ordusuna / askerine güneş ışığını merdiven olarak hazırlamıştır.

Felek hisârını teshîre ceyş-i himmetüne
Şu'â'-ı mihri seher nerdübân ider i'dâd Sâbit K 7/14

Ali Paşa'nın himmet mimarının bir bakışı karıncanın deliğine dahi kevn ü mekân genişliği kazandıracaktır.

Bir gûşe-i nigeh ile mi'mâr-ı himmeti
Sûrâh-ı mûra vüs'at-ı kevn ü mekân verir Nedîm K 4/28

III. Selim'in himmeti rahatlık menzilinden yıkıntı eseri dahi kalmamışken âlemi tamir etmek için uğraşmaktadır.

'Âlemi tâ'mîre sarf eyler kemâl-i himmetin
Kalmamışken menzil-i râhatdan âsâr-ı talel Şeyh Gâlib TAR 3/14

Sultan Bayezid için edilen bir duada düşmanlarının bir av gibi onun eline geçmesi ve baht ceylanının onun himmet sayyadına av olması temenni edilmektedir.

Düşmenün dâ'im zebân olup sana nahcîr-veş
Himmetün sayyâdına âhû-yı baht olsun şikâr Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 10/54

Selâmet:

Hüsn, gam kabesinin özelliklerini anlatırken oraya varanların tabipten umduklarının dert ve hastalık olduğunu ve kim bu yola girerse selametin ona rehzenlik edeceğini söylemektedir.

Gam kâbesinin budur hevâsı
Efgândır o ma'bedin duâsı

Ümmîdi tabîbden sikamdır
Matlabları izdiyâd-ı gamdır

Her kim ki bu râha etdi rağbet
Reh-zendir o reh-reve selâmet HA B 1064-66

Melâhat:

Sevgilinin uzun boyu melahat askerinin sancağıdır.

Tûg u perçemle kadd-i bâlâsı
'Alem-i leşker-i melâhatdür Nev'î G 88/2

Hikmet:

Ezelde gül sayfasına bülbül daima ağlasın gül ise onun yaşadığı her eziyete gülsün diye yazan bir kâtiptir.

Yazmış debîr-i hikmet ezel safha-i güle
Bülbül dem-â-dem aglaya her-bâr gül güle Bâkî G 447/1

Kanâat:

İyi bir tüccar aç gözlülükten uzak durmalı ve kanaat sahibi olmalıdır. Nitekim doymazlık tamahkârın canına çöreklenmiş bir yılanken kanaat canı mamur eden bir mimardır.

Azacuk tama' çok ziyân arturur
Kanâ'at evet tende cân arturur

Tama' tâmi'ün cânına mâr olur
Kanâ'at evet câna mi'mâr olur MUR B 6952-53

Hayret:

Hayret dünya matemgahında feryada rehzenlik etmekte ya da acayip bir bela meclisi olan aşkta mey-füruşluk etmektedir.

Bu mâtemgâhda feryada hayret rehzen olmuşdur
Hücûm-ı gam tehî-sâz-ı dimâg-ı şîven olmuşdur Nâ'ilî G 124/1

'Aceb bezm-i belâdır 'aşk ki olmuş
Hıred ezkârı hayret mey-furûşu Nâ'ilî G 380/2

Hidâyet:

Hangi sultana hitap ettiği belirtilmeyen kıtada dua edilirken onun nereye yönelirse saadet sabahı rüzgârının yolunda ferraş olması ve Hızır'ın yanınca yoldaş, hidayet habercisinin de önünce hareket eden bir rehber olması temenni edilmektedir.

Ne yana 'azm-i hümâyûn idersen ola şehâ
Nesîm-i subh-ı sa'âdet yolunda ferrâşun
Önünce peyk-i hidâyet delîl ü reh-ber ola
Yanunca Hızr 'aleyhi's-selâm yoldaşun Bâkî Kt 4

Gayret:

Gülşeni pak eden gayret bağbanı sayesinde dikenler güllerden uzaklaşmıştır ki bu durumda bülbül artık ağlamamalı gülmelidir.

Bâgbân-ı gayret itdi pâk sahn-ı gülşeni
Aglama bülbül ki gülden hârlar dûr oldı gül Şeyhülislâm Yahyâ G 221/3

Hüsn ü Aşk'ın kahramanlarından biri olan gayret, mecalsiz Aşk'ın yanında bulunan ve daima diyalog hâlinde olduğu lalasıdır.

Var idi yanında bir belâ-keş
Gayret adı her peyâmı âteş

Lâlâsı idi o bî-mecâlin
Ebriydi o gevher-i hayâlin HA B 1203-4

Sohbetü'l-Ebkâr'ın altıncı sohbeti ve destanı tembellik – çalışkanlık (sa'y) üzerinedir ki sa'y bu fasılda cömertlik kabesinin rehberi rehberi olarak nitelendirilmektedir.

Sa'ydir bedreka-i Kâ'be-i cûd
Sa'ydir masdar-ı âsâr-ı vücûd

Sa'y-ile kâfileler menzil alır
Terk-ile râhile yabanda kalır SE B 810-11

İsmet:

1110 tarihli Sulh-i Nemçe üzerine yazılmış bir kasidede sulhun gerçekleşmesi sonrasında yaşananlar müspet değişiklikler türlü kelime oyunlarıyla anlatılırken ismet (gühahsızlık, masumiyet) şahnesinin o tarihten itibaren kan akıtmayı men ettiği ve haccamların dahi bundan sonra yok yere kimseden kan alamayacakları ifade edilmektedir.

Şahne-i 'ismet idüp sefk-i dimâdan tahzîr
Kimseden kân alamaz şimdi fuzûlî haccâm Sâbit 41/10

Hüsn ü Aşk'ta Hüsn'ün sadık dayesi İsmettir. İsmetin, büyüttüğü Hüsn'ün yaşadığı aşk nedeniyle çektiği sıkıntılara nasıl üzüldüğüne dönük duygu hâlleri şu şekilde nazmedilmektedir.

Tenhâda figânın eyleyip gûş
Duydı gam-ı Hüsn'i oldı bî-hûş

Çün perdeden aşdı sâz-ı fürkat
Gûş etdi usûli ile İsmet

Hiss-eyledi kim o mâh-pâre
Bir mihre diler k'ola sitâre

Bilmezdi nedir bu gûne derdi
Kangı gül içindir âh-ı serdi

Her gece bakıp o dil-nüvâze
Gönlinde yakardı dâğ-ı tâze

Ol dâğ yakınca hasret ile
Bu zülfin ederdi hep fetîle

Âh eyleyicek o serv-kâmet
Başına kopar bunun kıyâmet

Ol eşkin edince seyl-i deryâ
Bî-çâre olurdı rû-be-sahrâ HA B 998-1008

Mürüvvet:

Murat Paşa'nın mürüvveti sonbaharın tabiatına mürebbi olsa gül ve erguvan renginin güzelliğini parlatan bir hâle bürünür.

Tab'-ı hazâna olsa mürebbî mürüvveti
Revnâk-fürûz-ı reng-i gül ü ergavân olur Nef'î K 29/32

Feth-Nusret-Zafer:

Nef'î, Sultan Osman için ettği duada Allah'tan onun din ü devlet bayrağının başını yüksek eylemesini ve nereye azm ederse feth ü nusretin ona rehberlik etmesini niyaz etmektedir. Bosnalı Sâbit ise cihan-endişe ve kudreti asumanın en yüksek noktası kadar yüce olan Mustafa Paşa methiyesinde beşaret ve nusretin ona rehberlik ettiğini ifade etmektedir.

Hakk ser-efrâz eylesin râyât-ı dîn ü devletin
Kande azm eylerse olsun feth u nusret rehberi Nef'î K 15/62

Cihân-endîşe sadrâ ser-bülend-i âsümân kadrâ
Beşaretlerle nusret reh-nümûndur feth hem-pâdur Sâbit K 23/21

Yine Sâbit bir başka kasidesinde feth ü nusretin ceng etmeyi meslek edinmiş Mustafa Paşa'nın çabuk ayaklı peykleri olduğunu bildirirken benzer bir mana birliğini Leylâ Hanım megazi-pişe Mehemmed Ali Paşa methiyesinde ifade etmektedir.

O destûr-ı magâzî-pîşe kim 'azm-i gazâ itse
Yanınca feth ile nusret iki peyk-i sebük-pâdur Sâbit K 40/11

Rezme çıkdıkda o destûr ı megâzî-pîşe
Feth u nusret iki peyk oldı yanında her ân Leylâ Hanım K 5/6

Leylâ Hanım için feth ü nusret aynı zamanda bahtı yüce asitanında pasban eyleyen Sultan Abdülmecid dergâhının kapıcıbaşıdır.

Feth u nusretdir kapucıbaşısı dergâhının
Pâsbân-ı âsitân-ı şevketi baht-ı cüvân Leylâ Hanım K 3/9

Enderunlu Vâsıf'a göre ise Allah'ın şan vadisinin yegânesi kıldığı, namlı ve eşsiz hükümdar Sultan Selim'in şanı yüce boyuna nusret kumaşını fetih hayyatı giydirmiştir.

Kıldı Hudâ yegâne-i vâdî-i şân seni
Ey nâm-dâr-ı Hüsrev-i yekta mübârekî

Kadd-i bülend-i şânuna kâlâ-yı nusreti
Hayyât-ı feth eyledi îksâ mübârekî Enderunlu Vâsıf K 19/15-16

Bir Davud Paşa methiyesinin dua bölümünde şair mevalid-i selas (bitki, hayvan, maden) var oldukça onun hizmetinde devletin nigâhban, himmetin nefes ve zaferin kılavuz olmasını temenni etmektedir.

Mevâlid-i selâs oldukca mevcûd olsun ey server
Zafer kulaguzun himmet demün devlet nigeh-bânun Necâtî K 15/39

Şeriat-Ma'rifet-Hakîkat

Şeriat, tarikat ve hakikatın hikmetine dair soruların Hüdhüd tarafından cevabı faslında bu üç kavram bir somutlamayla "bâzârun kadıları" olarak nitelendirilmektedir. Buna göre birbirini tamamlayan bu pazar kadılarına uymayanlar magbun, yani pazarın aldanmışı olmaktadır.

Hüdhüd eydür şer' oldur kim kişi
Yalunuz başarımaz her bir işi

Şirket ü bey' ü mübâh u zer' olur
Bunlarun hükmin düzeden şer' olur

Hem kısas u hadd u ta'lîk u talak
Şer' bildürdi vü îmân u 'itâk

Bî-terâzû satun alup satmagıl
Kendü mâlunı yabana atmagıl

Bî-mihekk zinhâr altun almagıl
Ölçüsüz bugday veyâ un almagıl

Bâzarun kâdıları bunlar-durur
Bilmeyen bunları magbûnlar-durur

Hatt-ı bî-pergâr kaçan dartıla
Yâ agaç hergiz kesersüz kertile

Bî-tarîkat şer'e olalar refîk
İlla bî-şer' olmaya hergiz tarik

Bî-hakîkat bunlar işden kalmaya
İlla bunlarsuz hakîkat olmaya MT B 3974-82

Celâl ü Câh:

Nedîm, İbrahim Paşa'ya ettiği duada onun devlet ve haşmetinin devamlılığını ve celal ü cahın saadet kapısında hadem olmasını murat etmektedir.

Hemîşe devlet ü haşmetle ber-devâm olasın
Celâl ü câh ola bâb-ı sa'âdetinde hadem Nedîm K 24/40

'İlm:

Murad-nâme'de ilim, diğer sanatların kendisine kul olduğu, bütün sanatların beyi olarak nitelendirilmektedir.

Hele kamu san'atlarun yigregi
Kalanı kul ancak ol ola begi

'İlimdür iki 'âlemün mâyesi
'İlimden irer cânlar vâyesi MUR B 4239-40

Sıdk:

Nef'î kasidesinin dua bölümüne şöyle bir söylemle geçiş yapmaktadır: Sıdk bağbanının edeb eliyle kabul olmuş dua bahçesinin gül-toplayanı olmasının vakti gelmiştir.

Vaktidir dest-i edeble bâgbân-ı sıdk-ı pâk
Olsa gülçîn-i gülistân-ı du'â-yı müstecâb Nef'î K 56/51

Tedbîr:

Hâce-i Sultan Selim'in hüsn-i tedbiri dünya bağına bağban olursa ebediyete kadar hazan rüzgârının yarattığı afetten korunmuş olur.

Âfet-i bâd-ı hazândan tâ ebed mahfûz olur
Bâg-ı dehre hüsn-i tedbîrün olursa bâgbân Bâkî K 22/24

Gınâ:

Şehzade Mahmud lutf u kerem memleketine sultan olduğundan beri gına leşkeri fajr mülkünü ayakları altına almıştır.

Şehriyâr olalı sen lutf u kerem kişverine
Fakr mülkini gınâ leşkeri kıldı pâ-mâl Necâtî K 18/29

Celâl u Sa'd

İlm ü fazilet arsasının süvarı olan Şeyhülislâm Mehemmed Esad Efendi'nin rikabında celal ü sa'd çabuk ayaklı birer habercidir. Onun adaletli devrinde sipihrin meşguliyeti artık müdara olup felek muhalif işlerden dönüp rasttan giden bir nagme düzenleyicidir.

Sen ol yektâ süvâr-ı arsa-i ilm ü faziletsin
Rikâbında celâl ü sa'd iki peyk-i sebük-pâdır

Dem-i 'adlinde oldı vazı'nâ hem-dârdan fârig
Sipihrin kârı erbâb-ı dile şimdi mudârâdır

Usûle uydı devr itdi felek kâr-ı muhâlifden
Nevâ-yı râstdan taksîme şimdi nagme-pîrâdır Fıtnat Hanım K 4/33-35

Tevfik:

Mora Fatihi Ali Paşa'ya hitaben yazılan bir kasidede iyiye evrilen bir gelişmeler dizisinden bahsedilmektedir ki bu değişimin göstergelerinden birine göre Tevfik tüccarı dükkânını açmış, herkes istediği elbise kumaşını buradan alabilmeye başlamış ve böylece âlem bir neşe bayramına ermiştir. Başka bir kaside tablosunda ise hürmet, Darbahane Emini Yusuf Aga'nın izz ü cah hareminde bir yıldızken Tevfik hariminin perdesini çeken bir pasbandır.

Açdı sudâger-i tevfîk yine dükkânın
İtdi her ferd murâd itdügi kâlâ-yı kabâ

Âleme îd-i sürûr irdi olurlarsa n'ola
Kisvet-i şevk ile endûh u elem cilve-nümâ Nâbî K 24/5-6

Hürmet sitâre-i harem-i 'izz ü câhdur
Tevfîk pasbân-ı serâ-perde-i harîm Kânî K 34/5

Sıhhat:

Sultan Muhammed kasrı için düşürülen tarihteki duada şair, sultanın bu kasırda her murada huzur ile erişmesini ve sıhhatin onun devleti ve şevketinin rehberi olmasını temenni etmektedir.

Eyleye bu kasr içinde her murâd üzre huzur
Sıhhat olsun devletiyle şevketinün reh-beri Nâbî TAR 30/42

Şevk:

Âşık zühre alınlı güneş görünümlü sevgili belki kendisine müşteri geçer ümidiyle şevk dellalının canını mezada çıkarmasını istemektedir.

Dellâl-ı şevke cânımı den eylesin mezâd
K'ol âfitâb-ı zöhre-cebîn müşterî geçer Hayâlî G 50/4

Nükte:

Sohbetü'l-Ebkâr'ın hatime bölümünde eserin medhine dönük tanımlamalarından birinde mıstar hatları birer saf, metnin içindeki nükteler ise onların ardında pusuya yatmış askerler gibidir. İşte bu yüzden eser görünürden çok görünmez, açık manalrdan çok gizli manalar barındırmaktadır.

Saflara döndi hutût-ı mıstar
Nükteler pusuya girmiş 'asker

Görinürden ki görinmez çokdur
Gizli ma'nâlarına had yokdur

Döndi bir mezra'aya safha-i râz
Ki ola hâsılı çok yazısı az B 3456-58

Vefâ:

Nasihatnâme içeriğine sahip olan bir rubaide sıdk kişiyi muhlis kılan bir rehber, vefa ise kişiyi terbiye potasında eritip onun vücudunu her türlü düşmanlıktan kurtaran bir sarraftır.

Hoş ol ki kılıp reh-ber-i sıdkın ihlâs
Halvet-geh-i kurbe ola ihlâs ile hâs
Sarrâf-i vefâ pûte-i te'dîbe salıp
Her gıştan ede miss-i vücûdunu halâs Fuzûlî R 38

Feyz:

Feyz askerinin azı da çoğu da eşit görünmektedir. Bazen tek bir nefs bin tabur askere dönüşebilmektedir.

Leşker-i feyzün azı çogu müsâvî görinür
Gâh olur ki nefs-i vâhid niçe bin tâbur olur Kânî K 36/13

İstiğfâr:

Kâbe niyeti ile gönül menzilinden dönmüş olam istiğfar askerinin katı yorğunluğu vardır.

Niyyet-i Kâ'be ile menzil-i dilden dönerek
Katı yorgunlugı var leşker-i istiğfârun Nâbî G 473/4

Neş'e-Ümîd-Ferah:

Sultan II. Mahmud'un oğlu Şehzade Murad'ın veladetine söylenmiş tarih kıtasında âlemin ferahladığı, gönül aynalarının mücella kılındığı bir atmosfer çizilirken dünya aydınlanmış yeni bir bedesten, ferah dellal, neşe hacegi ve şevk sermaye olarak tahayyül edilmektedir. Artık tüm alım satımlar sur metaları içindir. Yaşanan sevinçten mala ve eşyaya bakış ve el değmemektedir.

Atıp dilden gam-ı emrâz ü fikr-i derd-i ferdâyı
Ferahla başladılar birbirin 'âlem tesellâya

'Aceb mi rûy-ı şâdî kalb-i nâsa olsa 'aks-endâz
Safâdan şimdi diller döndü mir'ât-ı mücellâya

Cihân bir nev-bedestân-ı tarab gûyâ derûnında
Ferah dellâl ü neş'e hâcegî şevk elde sermâye

Metâ'-ı sûra dâ'irdir bütün dâd ü sited şimdi
Meserretden nigâha degmez el emvâl ü eşyâya Enderunlu Vâsıf Kt 38

Neşe dayesi yetim gönül çocuğunu kabul elleriyle kucağına alıp yetiştirse bunda hiçbir yanlışlık olmaz.

Tıfl-ı dil-i yetîmi dü-dest-i kabûl ile
Alsa n'olur hızânesine dâye-i neşât Sâbit G 189/4

Sabır:

Sevgilinin başıboş saçları âşığın aklını, kan içici gamzesi ise sabır askerlerini dağıtmaktadır.

Bildügini ‘aklumun ol zülf-i ser-keş tagıdur
Leşkerini sabrumun ol gamze-i hûn-hâr sır Necâtî G 187/2

O güzeller şahı permenini kafadar edinip âşığın sabr u kararını ayaklar altına almayı amaçlamaktadır.

Kılmaga sabr u karârum leşkerini pâymâl
Ol şeh-i hûbân kafadâr idinübdür perçemin Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 155/3

Hıfz:

Sultan Ahmed’in hıfzı sahralarda bekçilik etse aslanın zincir çekeni ahu yavrusu olacaktır. Yine lutuflu devrinde Sultan Mahmud’un hıfzı sahralara dahi nigâhban olmuş ve ahular için erkek aslanın yeri karar makamı hâlini almıştır.

Bir kişvere kim hıfzı nigâh-bân ola anda
Âhû bere zincir-keş-i şîr-i jiyândur Nef’î K 10/28

Olup sahralara hıfzı nigâh-bân ‘ahd-i lütfunda
Günâm-ı şîr-i ner âhûlara cây-ı karâr oldı Fıtnat Hanım K 1/20

Şarap küpünün başı açıldığı takdirde aşk emirlerine ve sarı şahnesinin yasağına bakacaktır.

Bir kez açılmasun ser-i hum yohsa kim bakar
Fermân-ı ‘aşka şıhne-i sabrun yasagına Nâbî G 742/6

Şeyda Nev’î, sabır rehberini yitirip karar azığını tüketince muhabbet yolunda zayi olmuştur.

Yitürdi rehber-i sabrı dükendi zâd-ı karâr
Güm oldı râh-ı mahabbetde Nev’î-i şeydâ Nev’î G 12/5

Kelime-i Tevhîd:

Şeyhî Divanı’nda kelime-i tevhid ruha “kurb-ı ev ednâ”yı[279] gösteren bir rehber, hoş bir ticaret ve Hakk ordusunda heva çerisiyle çarpışan bir leşkerdir.

Gösterir rûha kurb-ı ev ednâ
Rehber-i lâ ilâhe illallâh

Eyle Şeyhî ki hoş ticarettir
Sefer-i lâ ilâhe illallah

[279] Hz. Peygamber’in Mirac Gecesi’nde başka hiçbir varlığa nasip olmayacak mertebede Allah’a yaklaşması.

Cünd-i Haktır ki sır hevâ çerisin
Leşker-i lâ İlâhe illallah Şeyhî K 1/9, 19 ve 22

Güzel Tavırlar:

Maksat menziline ulaşmak isteyen âşık için güzel, doğru bulunan tavırlar gibi bir rehber yoktur.

Ey Fuzûlî menzil-i maksuda yetmek istesen
Hiç reh-ber yokdurur etvâr-i müstehsan Fuzûlî G 286/12

Uyku:

Bir tabloda âşık o gece uyku askeriyle hayli mücedele etmiş, göz sahası gözyaşı askerine dar gelmiştir. Bir başka tabloda ise âşık her kirpiğinin göz yaşyla ıslak bir kılıca döndüğü gözünde uyku askerlerinin karar eyleyemeyeceğini bildirmektedir.

Bu gice leşker-i hâb ile hayli ceng oldı
Fezâ-yı dîde sipâh-ı sirişke teng oldı Bâkî G 489/1

Çeşmimde ceyş-ı hâb nice eylesin karâr
Yaşımla oldu her müje bir tîğ-i abdâr Hayâlî G 165/1

Vuslat Ümîdi:

Aşk, sabr u sükûn sermayesini yakmaktayken vuslat ümidi sabrı yağmalamaktadır.

Gâretger-i şekîbdür ümmîd-i vuslatum
Sermâye-sûz-ı sabr ü sükûndur mahabbetüm Nâbî G 535/1

Kerem

Şehzade Mahmud devleti ile öyle bir sarayın şahıdır ki cud u seha hadimi, kerem ise derbanıdır.

Bir sarâyun begisin devlet ile Şâhâ kim
Hâdimin cûd u sehâ oldı ve derbânı kerem Necâtî K 20/13

Emel:

Ezel sinesini yarayla doldurunca âşık arzu ön sözüne cetvel çekmiştir. Emel canbazı sevgilinin zülfünde iken gönül, onun kâkülüne alışıp ser menzile / durak noktasına ulaşmıştır.

‘Aşkunla idüp sîneyi pür-şerha ezel
Dîbâce-i ârzûya çekdüm cedvel
Zülfinde iken alışdı dil kâküline
Ser-menzile çıkdı rismân-bâz-ı emel Nâbî R 13

Ezel:

Şairin tabiatı mananın İsa nefesli çocuğudur ve onu şöhretli ezel dayesi emzirmiştir.

Tab’um ol tıfl-ı Mesîhâ-dem-i ma’nâdur kim
Dâye-i feyz-i ezel virmiş ana pistânı Sâbit K 39/42

Ma’nâ:

Nâbî’ye göre mana adlı hırsızdan sakınılmalıdır zira o nazm kâfilesine karanlıkta saldıran bir rehzen gibidir.

Düzd-i ma’nâ kara hırsuz gibidür ey Nâbî
El-hazer kâfile-i nazma sunan reh-zenden Nâbî G 586/9

Bir tabloda belirtildiği üzere Şeyhülislâm Yahyâ Medhi’nin devatı ve hamesi mana askerinin davul u bayrağı gibidir. Kanuni’ye arz-ı hâl edilen bir başka tabloda yine mana şairlik tabiatının lütfundan zuhûr etmiş bir asker olarak tasavvur edilmiştir.

Gûyâ ki olur devât u hâmen
Tabl u alem-i sipâh-ı ma’nâ Nef’î Kt 2/6

Pâdişâhum dirligin artur bu Yahyâ bendenün
Oldı çün kim lutfuna ihsânuna mazhar livâ

Gözleri yaşı gibi düşkünlügi var hâliyâ
Hâlini anun zebân-ı hâl ile söyler livâ

Lutf-ı tab’undan zuhûr itdi ma’ânî leşkeri
Oldı evsâfundaki ebyâtı ser-tâ-ser livâ Taşlıcalı Yahyâ K 13/26-28

Hâtif-İlhâm:

Kaymakam Bekir Paşa kasidesindeki fahriye faslında şair muhatabına seslenerek kendisi gibi bir meddahı olursa namını devreden gök kubbenin takına yazabileceğini, kalemi eline alınca binlerce yeni mazmunu fikir dünyasından zuhûr edebileceğini söyledikten sonra bir mısra daha zihninde zuhûr etmeden sahip olduğu ilham kâtibinin bu mısrayı eserlerinin yer aldığı sayfaya kaydettiğini belitmektedir.

Olsa meddâhun benim gibi suhan-ver bâ-husûs
Nâmunı tahrîr-i tâk-ı künbed-i devvâr eder

Hâmeyi der-dest etdikçe huzûr-ı tab'ıma
Mazhar-ı endîşe bin mazmûn-ı nev ihzar eder

Dahi bir mısra' sünûh etmezden evvel tab'ıma
Kâtib-i ilhâm sebt-i safha-i âsâr eder Nâbî K 27/79-81

Hüsrev ü Şîrîn'in sebeb-i telifinde hatif-i cânın Şeyhî'ye nasıl bir eser vücuda getirmesi gerektiğine dair yaptığı telkinler sonrasında Şeyhî'nin içi cuş u huruş olur, dil u canı raks urur ve hatife cevap verirken onu kutsal lisanın tercümanı ve halvet sırrı sarayının pasbanı olarak nitelendirir.

Ki iy kudsî lisânun tercemânı
Sarây-ı sırr-ı halvet pâs-bânı

Nasihatler ki virdün 'ayn-ı hakdur
Sana gûş olmayan bâtıl kulakdur HŞ B 582-83

Hayât:

Tabipler nabız sazını okşadıkça hayat şarkıcısının nefesin gücünü de artırmaktadırlar.

Râmişger-i hayât ider enfâsını bülend
İtdükçe sâz-ı nabzı nevâziş tabîbler Nâbî G 129/3

Menfî Kavramlar

Küfr:

Ay ve Güneş Allah'a gece gündüz hizmet eden kulağı küpeli iki çaker iken küfür, imanla birlikte yine onun bendesidir.

Küfr ü îmân hem celâliyle cemâlin bendesi
Mihr ü meh mengûş-ı gûşî iki çâker rûz u şeb Şeyh Gâlib K 1/2

Şehvet-Hırs:

Mantıku't-Tayr'da Hüdhüd'ün kaza verdiği nasihatlardan birine göre şehvet ve hırsı terk etmeden doğru yolda ilerlemek mümkün değildir. Nitekim şehvet ve hırs vahdet yolunun iki rehzenidir.

Sen bu kamu hırs-ıla irmeyesin
Menzile vü bu yola girmeyesin

Diler-isen kim bu yola gidesin
Şehvet ü hırsı meger terk idesin

Sanmayasın dost her bir düşmeni
Kim bu yolun ol ikidür rehzeni MT B 1115-17

Günâh-Suç:

Allah'ın rahmeti ve atası sınırsızdır ancak her tarad günah askeriyle / ordusuyla dolmuştur. Bu yolun tehlikeli ve korkutucu olduğunu unutma. Ey gönül biraz tefekkür et ve melametin yamalı elbisesini bedenine örtü eyle… Ey çaresiz gönül, bir an gelip gizli ayıpları sayıkladığında rüsva olursun el-aman. Kıyamet günü korkup figanı yâd eyle zira kıyamet çölünün kenarı taştığı an, suç ve hata askerleri insana ağır gelecektir.

Hakkın egerçi rahmeti bî-hadd 'atâsı bol
Ammâ ki toldı ceyş-i ma'âsîle sag u sol
Zinhâr unutma havfı hatır-nâkdir bu yol
Ey dil biraz da ser-be-kemîn tefekkür ol
Pûşîde eyle cismine dalk-ı melâmeti
…
Bir dem gelür ki ola u'yub-ı nihâna yân
Rüsvây olursun ey dil-i bî-çâre el-âmân
Ol rûz hevelnâki idüp yâd kıl figân
Ol dem ki ceyş-i cürm u şât u hatâ girân
Leb-rîz idince dâmen-i deşt-i kıyâmeti Fıtnat Hanım Th 1 Bend 5 ve 8

Günâhkâr:

Günah tüccarları kıyamet anını ansın ki Allah adaletini göstereceği haşr vaktinde günah metaının yükünü açacaktır.

Sûdâgerân-ı ma'siyet ansın o vakti kim
Dâdâr-ı haşr bâr-ı meta'-ı günâh açar Nâ'ilî G 50/6

Fitne:

Şaire göre kendisi aşkın nazlı kadehinin sarhoşluğundan yakası yırtılmış bir kişi, fitne ise onun eteği belinde / işe hazır bir hidmetkârıdır.

Ben girîbân çâk-i mest-i câm-ı istignâ-yı 'aşk
Fitne hidmetkâr-ı dâmen-der-meyânımdır benim Nef'î K 13/34

Sevgili âşığın gönül kuşuna ben danelerini saçarak onu tuzağa düşürüp öldürmeye kastetmekte ayyar ve fitne güzellik bağının bekçiliğini yapmasına rağmen sevgilinin benleri hızlı bir şekilde bahçeye girmektedir.

Çün saçtı gönlümün kuşuna dâne benlerin
Öldürmesin tutup ki girer kane benlerin

Ayyâr u fitne bekçiyiken bâg-ı hüsnüne
Çâbük değil mi girdi gülistâne benlerin Şeyhî G 99/1-2

Fitne Nâ'ilî'de güzellik şimşeği ile sineyi yakan bir şu'bedebaz, Neşâtî'de ise sevgilinin fitne hattı âdeta pusuya yatmış bir sipahi gibi kâkülün arkasına saklanmış ya da saklandığı yerden çıkıp canı yağmalamak için harekete geçmek üzeredir.

Berk-ı hüsnün eder ol şu'bede-bâz-ı fitne
Hânümân-sûz-ı belâ sîne-güdâz-ı fitne Nâ'ilî G 327/1

Hattun ki zâr-i turrada gâhî nihân olur
Gûyâ kemînde fitne sipâhî nihân olur Neşâtî G 28/1

Hatt-ı rûyun başladı yir yir nümâyân olmaga
Fitneler çok kalmadı gâretger-i cân olmaga Neşâtî G 103/1

Hevâ-Heves:

Şair hal-i pür-melalini dile getirirken heves habercisi maksud menziline ulaşamasın diye gözyaşının dünya arsasına baştanbaşa dâhil olmaktadır.

Ermesin menzil-i maksûda deyü peyk-i heves
Serteser eşkim eder arsa-i dünyâyı dahal Nef'î K 54/11

Hüsrev ve Şîrîn'in kurduğu bir işret meclisi anlatımındaki Hüsrev tasvirinde elinde kanı yani lal bir kadeh ve gözünde canı yani Şîrîn'in dudağı olup bazen kadehi içip bazen canını naklederken onun canının heva ceyşiyle coştuğu ve o çoşkunlukla denizi Şîrîn'in zevki için içebileceği ifade edilmektedir.

Şehün cânı havâ ceyşiyle pür-cûş
İder deryâyı Şîrîn zevkine nûş

Elinde kanı ya'nî câm-ı lâ'lîn
Gözinde cânı ya'nî lâ'l-i Şîrîn

Gehi iderdi ol câmı tenâvül
Gehi kılurdı bu cânı tenakkul HŞ B 3297-99

Ölüm-Fenâ:

Taşlıcalı Yahyâ Sultan Mehemmed için yazdığı mersiyede görünmez bir bela olarak nitelendirdiği ölümü aynı zamanda insanın sırtını yere getiren bir aslan yüzlü bir pehlevan şeklinde tasavvur etmektedir.

‘Alem fezâsı âdeme ‘ayn-ı kazâ imiş
Ölüm didükleri ne görünmez belâ imiş
Arkamuzı yire getürür küştgîr-i mevt
Yâ Rab ne pehlevân-ı gazanfer-likâ imiş Taşlıcalı Yahyâ Trk 2 Bend 2 B 1-2

Nâbî’ye göre fena nigâhbanının dürbününden kurtuluş yoktur. Nitekim hayat kumaşını her nerede gizlersen gizle bulacaktır. Nedîm ise ölümü bir nessâc olarak değerlendirip onun gönül metaı denen kumaşın sahibi, ölüme razı gelmekteki teslimiyet ise o kumaşın herkesçe bilinen damgası olduğunu ifade etmektedir.

Bulur her kande kâlâ-yı hayâtı eylesen pinhân
Nigâh-bân-ı fenânun kurtuluş yok dûr-bîninden Nâbî G 563/3

Metâ’-ı dil ki nessâc-ı fenâ kâlâlarındandır
Hüveydâ anda teslîm-i rızâ damgalarındandır Nedîm G 43/1

4.2.3. Meslekler arasılık

Klasik Türk şiirinde sözü edilen mesleklere bakıldığında birbirine ters, yakın veya denk işlerle uğraşan kimi mesleklerin anlamlı bir belirginlikte bir arada kullanılma sıklığının bulunduğu; bazı nazım birimlerinde iki veya daha çok mesleğin, aynı ya da birbirinden bağımsız bağlamlarda art arda sıralandığı ya da bazı mesleklerin türlü benzetme yönlerinden hareketle bazen ismi verilmek suretiyle bazense ima yoluyla başka bir meslekle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu minvalde ortaya çıkan mesleki bir aradalıklar ve meslekten mesleğe anlam aktarımları meslekler arasılığı ifade etmektedir.

4.2.3.1. Meslek Çiftleri

Mesleklerin nazım birimleri boyunca beraber bulunmalarına dair birkaç farklı bağlam kategorisinden söz etmek mümkündür. Örneğin meslek çiftleri bakımından ele alınması gereken birinci içerik örgüsü birbirini sevmeyen, birbirine ters işlerle iştigal eden, birbiriyle uğraşan meslek sınıfları ile ilgilidir ki bunlar içerisinde kullanım sıklığı bakımından en dikkat çekenler vaiz / imam ile saki, şahne ile saki ve nigâhban / haznedar ile düzddür.

Bosnalı Sâbit bir gazelinde zikir kürsüsüne çıkıp meyhaneyi yıkmakta olan vaiz için sakiden ona gizlice kadeh vermesini talep ederken bir başka gazelinde bir istifhamla vaizin her gündüz kürsüde imanını yenilmesini her gece saki tarafından küfre dâhil ediliyor olma ihtimaline bağlamaktadır. Leylâ Hanım ise kendine tasavvufi bir bakışla cennetin kapısının vaiz tarafından âşıklara kapatılması hâlinde pir-i mugan dergehinin açık olacağını hatırlatmaktadır:

Yıkıyor kürsî-i tezkîre çıkup mey-kedeyi
Sâkîyâ kapduragör vâ'ize pinhânî kadeh Sâbit G 62/6

Ol mug-beçe bir küfre mi kor vâ'izi her şeb
Her rûz ider ol kürsîde îmânını tecdîd Sâbit G 73/2

Vâ'iz kaparsa rinde ne gam bâb-ı cenneti
Leylâ açıkdır dergeh-i pîr-i mugân amân Leylâ Hanım G 89/7

Pir-i mugan şehrin vaizine akil kişi diyemez zira o iki yaşındaki üzüme kötülüklerin anası demektedir. Saki, mübarek vaize sürahinin ağzını sunmalıdır ki o, hararet vaktine erip mecliste gulgulun nasıl olduğunu görmelidir. Nitekim vaiz sarhoşluk yolunun toprağında cur'a gibi olmadıkça bir fitneyle herkesi mest eden pir-i muganın mertebesini bilmez:

Vâ'iz-i şehre nice 'âkil disün pîr-i mugân
Adına ümmü'l-habâ'is der dü sâle duhterün Sünbülzâde Vehbî G 196/2

Sâkî surâhî agzını sungıl teberrük vâ'ize
Görsün ki vakt-i germ olup mecliste gulgul nicedir Şeyhî G 35/3

Aldıkça ele câm-ı mey ol keç-küleh-i mest
Bin fitneyle âmâde olur her nigeh-i mest

Vâ'iz ne bilir mertebe-i pîr-i mugânı
Tâ olmayıcak cur'a gibi hâk-i reh-i mest Nâ'ilî G 23/1-2

Ne saki ne de şahne birbirlerinin düzenlerine müdahil olmamalı, alaycı sakinin kadehi bilgisize, münasebetsiz şahne ise zevk ehline değmemelidir. Âşık sakiden gönlünü harap etmesini dilemektedir zira böyle olunca şahne tehlikesinin yarattığı gam dahi mey neşesine dönüşecektir:

Nâdâna câm-ı sâkî-i tannâz degmesin
Ehl-i mezâka şahne-i nâsâz degmesin Nâ'ilî Kt 6 B 1

Beni tâ şöyle harâb eyle ki sâkî dilde
Neş'e-i mey sayam endûhunu bîm-i 'asesin Nedîm G 70/6

Şiir beni, sakiye seslenerek gönülde tüm kuruntuları dolu bir kadeh gibi kaldırmasını istemekte ve gam adlı kötü huylu şahnenin onun meclisine ayak basmayacağını ifade etmektedir. Bir başka tabloda ise asmanın kızının şahneden korkmayıp kendini cesaretle bozduğu gerçeği ifade edilmektedir:

Gönülden vehmi kaldur sâkîyâ ratl-ı girân-âsâ
Ayak basmaz bu bezme şahne-i bed-hôy-ı gam gelmez Sâbit G 153/3

Şahneden pervâ yimez rez duhteri mihrin bozar
Âferîn pîr-i mugânun Nev'iyâ ikdâmına Nev'î G 414/5

Nef'î bir kasidesinde Sultan Ahmed döneminde adaletin sağlanma derecesini vurgularken onun devrinde kimsenin hakları konusunda dikkatli davranmak gibi bir çabası yoktur hatta kervanlarda gelenin gözcü mü pervasız bir hırsız mı olduğuna dair endişe görülmez. Nasuh Paşa ile ilgili bir kasidesinde ise onun hayat nakdinin nigâhbanı olması hâlinde ecel hırsızının iflas edeceğini vurgulamaktadır. Fuzûlî ise bir gazelinde sevgiliden bahsederken onun ağız adlı mücevher kutusunu dudağındaki benin gözden gizlediği ancak hâl böyle iken hazineye Hindu bir hırsızın haznedâr tayin edilmiş olduğunu ifade etmektedir:

Mülk-i pür-'adlinde hod etmez takayyüd kârbân
Hâris-i kâlâ mıdur yâ düzd-i bî-pervâ mıdur Nef'î K 7/28

Ger olsa nehyi nigâh-bân-ı nakd u cins-i hayât
Çekerdi düzd-i ecel müflisi vü 'üryânı Nef'î K 31/39

Dehânın dürcünü hâl-i lebin gözden nihân etmiş
Emânet gör ki Hindû mahzen-i lü'lü'ye hâzindir Fuzûlî G 104/3

Birbirine iyi gözle bakmayan, mütenakız meslek çiftleri dışında bir de birbirini tamamlayıcı işlerler uğraşan, çoğu zaman bir arada çalışan meslek çiftleri vardır ki bunlar içerisinde dikkat çekici sıklıkta birlikte anılanlar başta saki ile mutrib olmak üzere, mutrib ile rakkas, saki ile rakkas; saki, mutrib ve rakkas, daye ile lala ve meşşata ile ayinedardır.

Âşığın sakiye seslendiği bir gazelde aşkın sualinin ve bu suale verilecek cevabın akıl kitabına sığmayacağı, aşkın hesabı kitabının beyan edilemeyeceği belirtildikten sonra aşk öyle bir rebaptır ki bir nagmesi bile dokuz perdeden geçtiği için mutribin usulüne uymaz demektedir. Şairin / âşığın bu kez kendine seslendiği bir başka gazelde

ise inlemesini mutrible, gözyaşını saki ile gamını ise Nedîm ile özdeşleştirmesi söz konusudur:

Sıgmaz kitâb-ı ‘akla su’âl ü cevâb-ı ‘aşk
Mümkin degül beyâna hisâb u kitâb-ı ‘aşk

Bir nagmesi ider bu tokuz perdeden güzer
Uymaz usûl-i mutribe sâkî rebâb-ı ‘ışk Nev’î G 219/1-2

Ey Necâtî nâle mutrib eşk sâkî gam Nedîm
Gel kim itdiler müheyyâ sohbetün esbâbını Necâtî G 632/7

Şeyhî bir gazelinde mutribe seslenerek saki ile dost olup bu vesile ile mest olmasının yoklukta var olması için zorunlu olduğunu ifade ederken bir başka tabloda hem sakiden hem de mutribten birtakı istekleri vardır ki buna göre hükümdar sıfatlı saki gül renkli badeyi sunmalı şirin nefesli mutrib ise durmaksızın çengi depretmelidir:

Mutrib gerek kim mest olam sâkîyile hem-dost olam
Ben nîstlikte hest olam sen sâza zahmın urugör Şeyhî G 74/2

Ey sâkî-i Hüsrev-sıfât sun bâde-i gül-rengi sen
V’ey mutrib-i şîrîn-nefes tek durma debret çengi sen Şeyhî G 138/1

Meslek çiftleri arasında örneği en fazla olan saki-mutrib ikilisinin bir arada kullanılması ile ilgili baskın kontekst âşığın her ikisinden de meslekleriyle ilişkili isteklerde bulunmasıdır. Buna göre sakiden mey, mutribten ise çalıp söylemesi istenir:

Yürüt peymâneyi cânlar bağışla sen de ey sâkî
Ki mutrib râhatü’l-ervâh ile devr-i revan tutmuş Nedîm G 53/3

Depret ey sâkî elin kim lâ’l yagsın bezmine
Tutma ey mutrib dilin kim sûz versin sâzına Ahmed Paşa G 279/6

Bir nagme di ey mutrib ü sun sâkî bir ayah
Ki gulgul işidelüm ü kulkul görelüm biz Kadı Burhâneddin G 112/5

Mutrib ve rakkas birlikteliği tıpkı saki mutrib ilişkisinde olduğu gibi eğlendirme amaçlı meslekler olmaları nedeniyle mesleklerini çoğu kez bir arada icra etmeleri, birbirlerini tamamlam zaruretini ortaya çıkarmıştır. Bu birliktelik şiir dünyasında da görülmekte hatta zaman zaman mutribin aynı zamanda rakkaslık etmesi de söz konusu edilir:

Çü geldi ortaya mutrib ki ide sohbet-i hâs
Taraf taraf n’ola olsa piyâleler rakkâs Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 78/1

Nâz etme bize gel ey gül-i ter cûş edelim
Lebleri sâgar-ı müldür o mülü nûş edelim
Raks uran mutribin âhengini biz gûş edelim
Lebleri sâgar-ı müldür o mülü nûş edelim İlhâmî Ş 64/1

Klasik Türk şiiri bünyesinde nazma çekilen dizelerde eğlendirme, hoş vakit geçirmeyi sağlama hizmetleri kapsamındaki bu popüler mesleklerin zaman zaman üçünün bir arada ya da art arda kullanıldığı örneklerden de söz etmek mümkündür. Örneğin Nâ'ilî'nin kaleme aldığı Veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa'yla ilgili bir suriyye kasidesinde bir sur eğlencelerinin olmazsa olmaz meslek erbabları olan mutribler, rakkaslar ve sakiler art arda anılmaktadır. Buna göre sur zamanında sazende ve hanendeler işlerinin başında perdeden perdeye, sesten sese, ahenkten ahenge hünerlerini göstermekte ve vefanın kanununu çalmakta ki bu arada feleğin Zühresi bile hoş nâmeler çıkaran bir mutribe dönüşmekte, sakiler muhabbet gül suyunu doldurmakta, rakkasları ise maharetli ve çabuk hareketleriyle izleyenleri hayrete düşürecek ve ata ile şereflendirileek nitelikte gösteri yapmaktadırlar. Yine Necâtî'ye ait bir gazelde de muribin hem rakkaslık hem şairlik yaptığı bir tablo oluşturulmuştur:

Sâzende vü hânendeleri kâr u 'amelde
Hem-perde hem-âgâze hem-âheng-i nevâdır

Sâkîlerinin bâdesi cullâb-ı mahabbet
Mutriblerinin nagmesi kânûn-ı vefâdır

Nâhîd-i felek saff-ı ni'âlinde o bezmin
Hoş-zemzeme bir mutribe-i nagme-serâdır

Rakkâsları çâpük ü çâlâk o kadar kim
Sür'atleri hayret-dih-i akl-ı hükemâdır

Enhâr-ı müselsel gibi kim raks u semâ'î
Her birisinin lâyık-ı teşrîf-i 'atâdır Nâ'ilî K 14/12-16

Ey Necâtî yaraşur mutribi şeh meclisinün
Raks urub okuya bu şi'r-i teri döne döne Necâtî G 472/7

Birbirini tamamlayan meslek çiftlerinden bir diğeri bakma, büyütme ve yetiştirme hizmetleri bakımından benzer vazifeler ifa eden lalalık ve dayeliktir. Örneğin Şehzade Murad'ın veladeti sebebiyle yazılmış bir tarih kıtasında dayesi o lülü-i lala olan şehzadeyi lalasına verdiğinde sanki bir şeb-çeragı hıfz için hâzine teslim etmiş gibidir. Bir başka tabloda ise şair tıfl-ı nâz ve gonca-ı ter olarak vasıflandırdığı sevgilisine evin

tenhalığında kalmamasını, bağa çıkıp seyretmesini, bülbülü dinlemesini önermektedir ve onun dışarıda görünmeme nedenini ise daye ve lalasının sözünden çıkmamasına, onların müdahalelerine bağlamaktadır:

Cemâl-i tâb-nâki mihre her vech ile gâlibdir
Müşâbihdir hilâl ebrûları ammâ yeni aya

Eder bir şeb-çerâgı hıfz içün san hâzine teslîm
Verince dâyesi ol lü'lü'-i lâlâyı lâlâya Enderunlu Vâsıf Kt 38 B 63-64

Yeter kaldın yeter ey tıfl-ı nâzım hânede tenhâ
Yeter karışmasınlar sana gayri dâye vü lâlâ
Biraz gel bâga bülbül dinle seyret açıl cânâ
Ki sen dahı henüz açılmamış bir gonca-i tersin Nedîm M 30 Bend 3

Eğlendirme ve eğitme hizmetleri sunan mesleklerden başka zinetlendirme ve süsleme hizmetinde bulunan bir başka meslek çifti, meşşata ve ayinedar da anlamlı bir sıklıkla dizeler boyunca bir arada kullanılmaktadır. Örneğin Fuzûlî, Mehmed Beg için yazdığı kasidesinde felek meşşatası devlet gelinine zinetlendirdiğinde onun yücelik sancağının ayını ayinedar eylediğini ifade etmekte, Necâtî bir kaside nesibinde saba meşşatasının bahar geldiğinde çemen gelinini güzelce süslediğini ve suyun da ayinedarlık ettiğini söylemekte ve Sâbit sevgiliyi kastederek kudret meşşatasının onun gözüne naz sürmesi çekerken güneşin ayinedarlık ettiğini, yeni ayın ise sürmedan olduğunu haber vermektedir:

Felek meşşâtası verdükte zîb-i şâhid-i devlet
Anun mâh-i livâ-yi rif'atin âyine-dâr eyler Fuzûlî K 22/15

Bu dem çemen 'arûsını meşşâta-i sabâ
Hoş zeyn itdi oldı ana âyine-dâr âb Necâtî K 7/3

Çekerken kuhl-ı nâzı çeşmüne meşşâta-ı kudret
Güneş âyine-dâr olmış meh-i nev sürmedân tutmış Sâbit Ebyat 116

Şahne ve saki gibi birbiriyle uğraşan, birbirinden haz etmeyen veya meşşata ve ayinedar gibi birbirini tamamlayan ve birlikte iş gören popüler meslek çiftleri kullanımı dışında, kazasker ve harami, müfti ve keşiş gibi birbirinin zıttı ya da vali ve kadı, şair ve mutrib, nigâhban ve derban gibi birbirinin tamamlayıcısı olan başka meslek çiftlerinden veya böyle bir anlam ilişkisi içerisinde olmayıp bağlam gereği bir arada / art arda kullanılan daha birçok meslek çiftinden söz etmek mümkündür. Bu meslek çiftleri bazen ikili bazen üçlü ya da daha fazla bir kadroyla beraber nazım

birimlerinde yer alabilmekte, kimi zaman birbirinden bağımsz bağlamlarda kimi zaman birbirini tamamlar nitelikte sıralanmakta kâh bir varlığa / kavrama birden çok mesleki unvan verilmesi şeklinde kâh her bir varlığa/kavrama birer meslek atfetmek şeklinde yapılandırılabilmektedir. İncelenen metinlerde tespit edilen bu meslek çiftleri nitelik, nicelik, bağlam ve odak noktası gibi ölçütler çerçevesinde farklı şekillerde sınıflandırılabilmektedir.

Birbiriyle mücadele eden ya da birbirini tamamlayan mesleklerin bir aradalığı ile ortaya çıkan meslek çiftleri bahsine dair dikkat çeken diğer bazı örnekler şu şekilde sıralanabilir:

Kadı Burhâneddin'de sevgilinin etkisinden bahsedilirken onun müftüyü medreseden, zahidi savmaadan ve keşişi ise kilisesinden uzaklaştırabilecek bir gücü olduğu ifade edilmektedir:

Müftîleri medreseden zâhidleri savma'adan
Keşîşi hem keşîş ile kilîsesinden iledür Kadı Burhâneddin G 450/2

Nâbî, dünyanın tadının zıtların beraberliğinden geldiğini ifade ettiği bir kaside beytinde sirke satıcısının karşısında şekerci olmasa âlem işlerinden alınan tat acı olurdu demektedir. Necâtî ise sakiye seslenerek kadeh ve içindeki içkinin oluşturduğu bütünün âdeta bir lale-i nu'man olduğunu ve imam onu helal saydığından kendisine sunmasında bir mani olmadığını ifade etmektedir:

Telh olur zâ'ika-i nazm-ı umûr-ı 'âlem
Olmasa sirke-fürûşa mütekâbil kannâd Nâbî K 2/9

Sâkî ol puhteyi sun ki anı halâl itdi imâm
Nice mey nice kadeh lâle-i nu'mândur bu Necâtî Ferd 13

Sâbit bir gazelinde mutribi, şahnenin etrafında nagme tartan / şarkı söyleyen olmaması yönünde uyarmakta iken bir başka gazelinde hammar ve muhtesibi bir arada kullanır. Buna göre hammarın baş ağrısının nedeni muhtesipler değildir. Onun başının derdi bed-mestlerin kavgalarıdır. Nev'î ise muhtesibi bir dönem yasaklanması söz konusu olan kahvenin satıcısıyla bir araya getirerek müderrisin dahi kitaba bakabilmesi ve ertesi günkü derse çıkabilmesi için iki fincan kahve içmesi gerekirken muhtesibin kahve satıcısına zulmetmesini anlamsız bulduğunu ifade etmektedir:

Cîvâr-ı şahnede mutrib terâne-senc olma
İşitmesün seni şeytân kulagına kurşun Sâbit G 278/3

Agırmaz muhtesibler tarafından başı hammârun
Anun derd-i seri bed-mestler gavgâlarındandur Sâbit G 107/2

Muhtesib kahve-fürûşa ne ta'addî eyler
Yohsa kâfir mi olur içse müsülmân kahve

İrte derse çıkamaz gice kitâba bakamaz
Eger içmezse müderris iki fincân kahve Nev'î Kt 65

Benzer işlerle ya da birbirini tamamlayan, aynı mekânda / anda icra edilen işlerle uğraşan meslek çiftlerine bakıldığında bu kategoriyi kendi içinde müspet tamamlayıcılar ve menfi tamamlayıcılar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Örneğin Hüsrev ü Şîrîn'de Hüsrev'in suretini üçüncü kez gören Şîrîn dostlarına bu sureti gördükten sonra kendisine bir mana göründüğünü söyler ve bir süre bu manayı gizlemeyi ve suretin neler doğuracağını gözlemeyi, sureti bir süre mana bilmeyi ve o gün bu güzel suretin safasıyla bir ayş u işret meclisi kurmayı önerir ve bir eğlence tablosu oluşturulur. Bu tabloda saz ve söz bir aradadır, saki hizmettedir. Zaman zaman vecde gelen Şîrîn resmin önünde secde etmektedir ve bu anlardan birinde Şîrîn mutribe gördüğü resme göre bir şeyler söylemesini ister. Bu meslek erbabı da mesleğini icra ederek gördüğü resim üzerine medh içerikli bir beste yapar. Bu sazıyla mutrib, sözüyle şair olan sanatkârın sanatını icra ettiği dizelerden bir kesit şöyle nazmedilmiştir:

Ol sûret-i çîn kim yüzü âyine-i cândur
Bakdukça hatâsuz dü cihân nakşı 'ayândur

Bu peyker-i rûhâniye ma'nâ sorana din
Cân nakşı degülse ne içün cân-ı cihândur

Hûn-ı dil ider nakşımı kanı eger ol yaş
Aslı hafakândur nişe rengüm yarakândur

Dimen ki nigâre ne taleb yoh çü nişânı
Aç gözüni tâlib k'ana her nakş nişândur

Nakş olalı gönlümde hayâli-i leb ü haddi
Düşdü dü cihân nakşı gözümdem tolu kandur

Virdi başara 'ârızı bir resme cilâ kim
Kim baksa görür nakşını san âb-ı revândur

Ben sâde-dile reng ile nakş oynadı bir büt

Bu nakş-ı nigâre gözüm andan nigerândur HŞ 1308-14

Heves-nâme'de İstanbuldaki bereketin, her cephesiyle sahip olduğu zenginliğin mübalağalı bir üslupla resm edildiği şu dizelerde yine eğlendirme hizmetlerine mensup birbirini tamamlayan bir mesleki kadrodan bahsedilmektedir ki bu grup muganni, cariye, sazende ve gılmandan oluşmaktadır:

Yine her kûşede bî-hadd u gayet
'İmâret eylemiş a'yân-ı devlet

Mutabbak kasrlar hurrem seralar
Mu'allâ hân-kâhlar hoş binâlar

Nihâyetsüz kusûr-ı Cennet-âyîn
İçi pür-hûr zînetlü havâtîn

Tolu her künc-i kasr u sahn-ı eyvân
Muganni câriye sâzende gılmân

Kamu bâzâr u kûy u sûk u berzen
Melek-sîmâ perîlerle müzeyyen HEV B 403-07

Şair-mutrib birlikteliğine dair bir başka tabloda ise can mutribin sazı gibi emel telini bağlamakta, gönül hanesi ise şairin beyti gibi vehm ü hayâ ile dolmaktadır:

Sâz-ı mutrib gibi cân beste-i evtâr-ı emel
Beyt-i şâ'ir gibi dil hânesi pür-vehm ü hayâ Nev'î G 289/4

Fuzûlî, Veys Beg için yazdığı kasidesinin nesibinde safa-yı şîşe-i cevlânî-i fîrûze fem şeklinde vasfettiği içkiyi üzümün kızının perdedarı ve dayesi olarak nitelendirerek iki hizmetkârlık sınıfını bir arada kullanmaktadır. Yine Veys Beg zamanındaki dirlik düzenlikten, adaletin ideal seviyede tesis olduğundan bahsedilen bir başka kasidesinde ise inşaat sektörünün iki önemli mesleği olan mimarlık ve marangozluğu bir araya getirmektedir. Buna göre marangoz testeresi mimar baltasına hem taşın hem ağacın zulümlerinden kurtulduğunu söyler. Nitekim onun adaletli yönetiminin yaşandığı günlerde kimse ihtiyat amacıyla duvar ya da kapı yapma ihtiyacı hissetmemektedir:

Perde-dâr-i duhter-i rez dâye-i bintü'l-'ineb
Mahrem-i sultân-i mey matbû'-i ebnâ-yi kirâm Fuzûlî K 35/3

Öyle emniyettir eyyâmında kim mün'imlerin

‘İşret isrâfından özge mâline yokdur hater

Tîşe-i bennâya derdi erre-i Neccâr-i dûn
Zulmümüzden hem hacer âsûde oldu hem şecer

Öyle kim ‘adlin zarar resmin götürdü mülkden
İhtiyât için gerekmez kimseye dîvâr ü der Fuzûlî 34/18-20

Nâ’ilî bir Sultan IV. Mehmed medhiyesinde onun yiğitliğini Rüstem ve bebr etrafında överken onun sağı ve solunda üsküfüyle yer alan silahdar ve çukadarlarının hükümdar âdeta yıldızların ve haveristanın şahıymışçasına asumandaki güneş ve ay gibi savaştıklarını ifade etmektedir. Necâtî ise bezmde çalışan neyzenin mutribe neden daima eğri baktığını ve neden meyanda bir rekabete girdiklerini bilemediğini dile getirmektedir:

At salsa Rüstemâne eder hasmı hîre-çeşm
Altun benekli câmesi bebr-i beyân gibi

Zer eskefiyle serde silâhdâr u çukadâr
Hûrşîd ü mâh-ı çârdeh-i âsümân gibi

Bel bağlamış kıyâma yemîn ü yesârda
Sultân-ı ahter şeh-i hâversitân gibi Nâ’ilî K 10/33-35

Ney-zen bezmde mutriba hem-vâre kec bakar
Bilmem miyânlarında nedir bu münâfese Necâtî G 131/4

Kadı Burhâneddin bir gazelinde tababet alanının iki mesleğini kullanmak suretiyle sevgilinin gamzesini fassad, ayağının toprağını ise gözü için bir kehhal olarak tasavvur etmekte iken bir başka gazelinde sevgilinin gözünü memuriyet sınıfının yönetim ve denetim odaklı iki kolu ile ilişkilendirip göz ilini / şehrini yıkan bir şahne ve vali olarak değerlendirmektedir:

Kirpigünün gamzesi yüregime fassâd
Ayagunun topragı bu gözüme kehhâl Kadı Burhâneddin G 84/7

Şahne olalı gözi gözi ilini yıhdı
Şâr yıhmaya ne şöylece vâlî ele girse Kadı Burhâneddin G 206/5

Yönetim ve denetim odaklı memuriyet kollarından vali ve kadının da birbirini tamamlayan bir iş dairesine sahip olmaları bakımından zaman zamana bir arada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Osmanlı toprak sistemine atıflarda bulunulan bir beyit dizisinde sevgilinin kâkülü Boğaz yakasına düşmüş bir karasu olarak

addedilirken sinesi Gümüş adlı bir şehir kadısıdır. Aşk sultanı sevgilinin Akşehir Ovası misali sinesini açıkta bulup âşıklara has arazisi olarak bağlamıştır ve bu arazide yetişen dağ adlı mahsül ile çıplak beden arazisi sıkıntı mülkünün valisine kaftan bahasıdır:

Turran Bogaz yakasına düşmiş karasudur
Sînen gümüş didükleri şehrin kâzısıdur

Sultân-ı ‘ışk açıkda bulup kayd-ı sîneni
‘Uşşâka hâss baglamış Akşehir Ovasıdur

Mahsûl-ı dâgı kesm ile cism-i bürehne
Vâlî-i mülk-i mihnete kaftân bahâsıdur Sâbit G 93/1-2-3

Mir’ât-ı Cünûn’da şiir beninin kendisini dinlediği bir diğer kimlik olan bedevi kendi üstünlüklerini sıralarken ne vali ne kadı dinleyen, kimsenin kimseye hizmetkâr olmadığı bir topluluk olduklarını iddia ifade ederek yine iki bürokratik makam olan valilik ile kadılığı bir arada kullanmaktadır:

Biz ne vâlî ne mevâlî biliriz
Ne esâfil ne e’âlî biliriz

Cümlemiz hâl-i müsâvâtdayız
Deşt-i pehnâ-yı mu’âhâtdayız

Dâ’imâ meskenimiz Cennetdür
Bedeviyyet didigün devletdür

Biz ne teklîf ü tekellüf biliriz
Ne mevâ’id ne teessüf biliriz

‘Âkılız kimseye medyûn degiliz
Medenîler gibi mecnûn degiliz

Cinsimiz kimseye mahkûm degil
Kimsemiz hâdim ü mahdûm degil

Var ise sende eger ‘akl-ı kavî
Bedevî ol bedevî ol bedevî MC B 193-99

Kadılar yönetim ve denetim hizmetlerini yürüten birer amir olmaları dışında birer ilmiye sınıfı mensubudurlar ki bu vasıfları çerçevesinde müderrislerle müşterek bir hizmet sınıfına mensupturlar. Bu ortak özellik vesilesiyle kimi dizelerde bu iki mesleğin de bir arada kullanıldığı görülebilmektedir. Örneğin Taşlıcalı Yahyâ Kanuni’nin cömertliğini, azametini, olgunluğunu ve marifetlerini methettiği bir

kasidesinde onun feth ettiği kâfir illerinde artık sayısız birçok fazilet ehli müderris ve kadının var olduğunu bildirmektedir:

Bu sehâ vü bu ‘ata vü bu celâl ü bu cemâl
Bu kemâl ü bu hüner kim anda vardur kimde var

Kendü feth itdügi kâfir illerinde bî-hisâb
Niçe fazl ehli müderris niçe kâmil kâdî var Taşlıcalı Yahyâ K 11/20-21

Bülbül redifli ve dolayısıyla bülbül özneli bir gazelde bülbülün gülistanın manasını enikonu düşündüğü, elan Mantıku’t-Tayr’ı irdelediği bildirildikten sonra onun dikenin mihnetine, bağbana iyilik etmek adına katlandığı ancak gül toplayıcısının yağmalarına tahammül edemediği ifade edilerek bir bahçe işleri tablosu oluşturulmuş ve bu mekânın iki mesleği olan bağbanlık ve gülçinlik söz konusu edilmiştir:

Etdi ma’nâ-yı gülistânı te’emmül bülbül
Mantıku’t-Tayra eder şimdi tevaggul bülbül

Bâgbân minnetine mihnet-i hâra tayanır
Edemez gâret-i gül-çîne tahammül bülbül Sünbülzâde Vehbî G 170/1-2

Nev’î Divanı’ndaki bir sosyal eleştiri, devirden şikâyet şiirinde marifet denizinde dalgıç olsan bile denize girmemesine rağmen malı çok olan gemiciler bugün sana göre daha çok değer görecektir ve ey gönül marifet tohumunu ekip bir türlü değer bulmayan sana nazaran buğday tanesi ekip ürün elde eden çiftçi daha tercih edilir konumdadır denilerek denizde uğraş veren iki meslek bir arada kullanılmaktadır. Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nin “Zümre-i Mellâhân Sûr-gâha Bir Sandûka ile Deryâ Getürdükleridür” başlıklı denizcilik alanıyla ilgili hüner sahiplerinin düzenleyecekleri bir gösterinin tasvir edildiği fasla bir tür girizgâhla başlanarak sebbah, mellah, gavvas ve şinaver unvanlarının art arda sıralandığı görülmektedir ki sonrasında padişahın cömertliğinden bahsedilecek ve ardından da başlıkta belirtilen gösterinin betimlenmesine geçilecektir:

Tutalum oldun bugün gavvâs-ı bahr-i ma'rifet
Yine senden kadr ile her mâli çok mellâh yeg
Bulmamakdan ma’rifet tohmın eküp ey dil felâh
Dâne-i gendüm eküp hâsıl kılan fellâh yeg Nev’î Kt 75

Sebbâh-ı bihâr-ı ‘ayş u ‘işret
Mellâh-ı sefîne-i meserret

Gavvâs-sıfât olup şinâver
Söz sâhiline bırakdı lenger GAS B 1630-31

Klasik Türk şiiri metinlerinde birbirini tamamlayan meslekler daima müspet karakterli değildirler zaman zaman hayata kast etme, yasadışı olma gibi benzer özellikler gösteren menfi vasıflı olarak algılanan mesleklerin de aynı bağlamda yer aldığı görülebilmektedir. Örneğin Ahmed Paşa bir gazelinde sevgiliyi bir avcı olarak nitelendirmekte ve gönül kuşuna seslenerek bu avcıdan rahmet ummasını ve içine düştüğü için sevgilinin safa ettiği tuzakta feryat etmemesini önermektedir ki bu yanılgı ölüm cezasını sultan vermesine rağmen içinde bulunulan kötü durumu cellattan bilmeye benzeyecektir:

Ey gönül murgu ne rahm umarsın ol sayyâddan
Kim safası var anun dâmındaki feryâddan

Çün ki takdîrindir iş ahterden efgân eyleme
Hükm-i sultandır siyâset aglama cellâddan Ahmed Paşa G 240/1-2

Hayâlî'ye göre sehhardan çekinmeyen sevgilinin gözüne bakmalı, gönüller çalan bir yan kesici görmek isteyen ise yine onun benine bakmalıdır. Kadı Burhâneddin'e göre ise güzellerin kâfirliği dışında iki de mesleği vardır: sihirbazlık ve hırsızlık.

Çeşmine kılsın nazar bî-bâk sahhar isteyen
Hâlini görsün gönüller düzdü tarrâr isteyen Hayâlî G 393/1

Kimi kâfir kimi sâhir kimi ogrı
Nola hamle kılursam gâziyâne Kadı Burhâneddin G 167/1

Klasik Türk şiiri metinlerinde mesleklerin bir aradalığı sayı bakımından değerlendirildiğinde kahir ekseriyeti ikili olmak üzere, üçlü, dörtlü ve hatta daha fazla sayıda meslek çifti kullanım örneği olduğu görülmektedir. İkili kullanımlar arasından dikkaç çekici birkaç örneğe odaklanılacak olunursa Necâtî'de şerer gibi rakkasa, güher gibi gavvasa dönen âşığın serzenişinden, Nef'î'nin Murat Paşa methiyesinde muhatabın adaletinden bahsedilirken onun adil yönetiminin karışıklıklar içindeki bir diyara hükmetmesi hâlinde oradaki düzd-i haraminin bir kervan rehberine dönüşeceğini beyanından; Enderunlu Vâsıf'ın ise bir fahriyesinde şairin nutkunu olgunluk kumaşının istifçisi, sözlerini ise değer biçerek satın almaların yapıldığı bir kârgâhtaki şeh-bender olarak nitelendirmesi hatırlatılabilir:

Duhân-ı âh ile oldum şerer gibi rakkâs
Sirişk-i çeşm ile oldum güher gibi gavvâs Necâtî G 255/1

'Adli ki bir diyâr-ı pür-âşûba hükm ede
Düzd-i harâmî bedraka-i kârbân olur Nef'î K 29/29

Teng-i kâlâ-yı kemâlün natıkam istifcisi
Kâr-gâh-ı iştirânun sözlerim şeh-benderi Enderunlu Vâsıf K 14/16

Bir cinas ve hüsnütalil içerikli beyitte Hayâlî pir-i muganın asmanın şahı olan şarabı dikmesi ile bağbanın üzüm dikmesini mukayese etmekte sakinin diktiği şah-ı rezi gördüğü için bağbanın diktiği üzümün utancından yere geçtiğini ifade etmektedir. Taşlıcalı Yahyâ ise tevriyeli bir kullanımla ecel sakisinin ayağını aldığını ve bu ayrılıştan dolayı sevgili adlı tabibe ihtiyacı olduğunu ifade etmektedir:

Tâ ki oldu şâh-ı rez pîr-i mugânın dikmesi
Hacletinden yere geçdi bağbânın dikmesi Hayâlî G 579/1

Derdâ ki aldı ayagumı sâkî-i ecel
Gel ey tabîbüm ayrılacak demler oldı gel Taşlıcalı Yahyâ G 247/1

Hayretî Belgrad Şehr-engîzi'nin sebeb-i telifinde Belgrad'a bir yabancı olarak girdiğini, kendisindeki cevheri sezerek büyük bir şair kanaat getirenlerle yaptığı sohbette yöreyle ilgili güzel sözler içeren bir yadigâr bırakmasını dilediklerini söyler ancak şair başta bu teklifi kabul etmeyecek ve tevazu içeren sözler sarfedecektir ki bu sözlerin arasında herkesin birbirinin dengi olamayacağını vurgularken pilever (çerçi) ve sarraf örneği verecektir:

Bulınmaz istesen her suda gevher
Bitürmez her bir agaç mîve-i ter

Olur mı her gönülde fikr-i hem-vâr
Çıkar mı her sadefden dürr-i şeh-vâr

Begüm her tâzeden gelmez hoş âvâz
Olımaz pîlever sarrâfa enbâz

Her elhân eyleyen Dâvûd olmaz
Oda yanmakla çör çöp 'ûd olmaz HBŞ B 127-30

İkili meslek kullanımında çoğunlukla benzer işleri yapan, aynı meslek koluna mensup uğraş alanlarının art arda sıralandığı görülmektedir. Örneğin, Kadı Burhâneddin'de mübalağalı bir dille âşık, aşkının ve sevgilinin güzelliğinin değerini, ayarını bu konuların çarşıdaki ustası olan sarrafın ve simsarın dahi tayin edemediğini ifade ederken bir başka gazelinde sevgilinin gözündeki işvenin tesir gücünü yine mübalağalı bir dille vurgulayıp bu defa müftü ve müderris gibi ilmiye sınıfına mensup ve nefse hâkim olmanın timsali kimselerin dahi onun etkisi altında kalacağını iddia

etmektedir. Sâbit ise ehl-i keyif indinde mükeyyifat maddeleri satan iki hirfet ehli olan saki ve kahve-füruştan hangisinin daha makbul olduğu sorusunun cevabını sakiden yana vermektedir:

Bâzârîler niçe bile ‘ışkumla hüsnini
Sarrâf anı tanımadı simsâr bilmedi Kadı Burhâneddin G 1089/6

Şeyh ü müftî vü müderris niçe sahlarsa özin
Gözinün ‘işveleri cümlesini alasıdur Kadı Burhâneddin G 477/2

Ehl-i keyfe var iken bezm-i latîf-i sâkî
Ne kadar zevk virür kahveci gibi pesnît Sâbit G 45/4[280]

Üçlü meslek birlikteliklerinde de birbirinden farklı kullanım biçimlerine rastlanmak mümkündür. Örneğin Leylâ Hanım cinaslı söyleyişle yapılandırdığı bir rubaisinde bir hane atmosferi oluşturarak ihsan mutfağının aşçısı olan muhatabına göre kendini bir bende ve dilenci olarak konumlandırmış, Nâbî “kalıplı söz” ifadesinin sağladığı mana imkânından hareketle oluşturduğu söz oyununda kıssahan, ile hirfet ehlinden basmacı ve kefşgerlik uğraşlarını bir araya getirmiş ya da hikemi bir gazelinde çarşı olarak tasavvur ettiği dünyayı tanımlarken bu çarşıda sabun satıcısı, helva satıcısı ve riya satıcısının birbirine karıştığını ifade etmiştir:

Bendene süfre-i in’âmını aç
Eyleme gayri kapuya muhtâc
Sâ’ilim matbah ı ihsânında
Aman Aşçı Dede koyma beni aç Leylâ Hanım R 13

Kalublu sözle dime kıssa-hân dehânlarıdur
Ya köhne basmacı ya kefşger dükânlarıdur Nâbî Metali 17

Bu çâr-sûda ‘aceb fark olunmadı kaldı
Riyâ-fürûş ile halvâ-fürûş sâbûnî Nâbî G 858/2

Üçlü kullanımlar içersinde tespit edilen örneklerden birinde Nev’î ilmiye sınıfı mensubu olan vaiz, müftü ve müderrisi şarabın verdiği keyfi vurgulamak adına bir araya getirmekte, Sâbit bir gazelinde perdesini vaizin asdığı bir hayalbaz oyununda onunla birlikte oyunu oynayan bir dellaktan söz etmekte, Gâlib bir gazelinde şarkıcıyı

[280] Sakinin bir başka meslek erbabıyla mukayese edilmesi sıklıkla çizilen bir tablodur:
Minnetüm sâkîyedür ben bâgbânı bilmezem
Var mı câm-ı mey gibi âlemde bir bî-hâr gül Şeyhülislam Yahyâ G 228/2

Pir-i harâbâtın sözü çıktı Hayâlî gerçege
Vâ’iz gibi salmaz beni efsâneden efsâneye Hayâlî G 510/5

gizlice geri çeken ve dükkânına girdiği berber güzelini temizleyen, kurtaran bir vaiz tablosu çizmekte, Şeyhî sevgilinin mihraba benzeyen kaşından hareketle imam, hatip ve müftüyü bir araya getirmekte, Hayâlî ise vaiz, müftü ve hakîmi yalan satan kimseler olarak değerlendirmektedir:

Şarâbın vâ'iz ü sûfî tuyup keyfiyyet-i hâlin
Niçe müftî müderris vâkıf-ı esrâr olur bir gün Nev'î G 365/3

Bir perde asdı halvete vâ'iz de başladı
Dellâk ile mülâ'abeye çün hayâl-bâz Sâbit G 137/3

Vâ'iz nihânı çekmiş o hînâgeri geri
Eyler gelip dükâna büt-i berberi beri Şeyh Gâlib G 313/1

Mücâvir oldu kaşın kûşesinden
Uşanmaz fitne gözden cân garîbi

Bu mihrâba imâm olmaga müftî
Çeker ser-mest minberden hatîbi Şeyhî G 169/3-4

Yalanı kâgıda yazar ki sata hâce hakîm
Va'iz-i şehrin işi sıtmaya satmak kâgıd Hayâlî G 46/4

Üçlü meslek kümeleri tıpkı ikili kullanımlarda olduğu gibi daha çok mecazi bir söylem vesilesiyle oluşturulurlar ancak özellikle surnâmelerde ve şehrengizlerde kimi zaman reel düzlemde de birden çok mesleğin bir arada kullanımına rastlanmaktadır. Örneğin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde suru idareye memur olmuş vezir eliyle organize edilen şehzadenin sünnet merasimi tasvir edilirken sünnet için öncelikle sünnet-i san'ata muvanis olan bir merd-i cerrah bulunduğu ve âdet olduğu üzere sünnetin hamamda gerçekleştirileceği belirtilir ve ardından şehzade hazırlanan hamama girdiğinde kendisini peri suretli birer cerrah, dellak ve mellahın karşıladığı bildirilmektedir:

Çünki başladı bezm-i sûr-ı hıtân
Başladı olmaga rumûzı ayân

Sırr- mestûrdur netîce-i sûr
Lîk üstâda olmaz ol mestûr

Vüzerâ zümresine hâmis olan
Sa'at-ı sünnete müvânis olan

Kıldı hammâm-ı hâsun ihzârın
Sünnet-i kat'un açdı astârın

Merd-i cerrâha ol ki ‘âdetdür
Sahn-ı hammâm içinde müspetdür

Tâ ki nerm ola cism-i insânî
Boza ‘akdin ‘urûk-ı cünbânî

Kıt’a-ı kat’un ala matla’ını
Mahlasından halâsa makta’ını

Döşenüp hâzır oldı çün hammâm
Yola dikdi gözini dîde-i câm

Ki kaçan şâh-zâde dâhil ola
Böyle bir lutf-ı pâke vâsıl ola

Hâzır itdi hazîne mâ-meleki
Der-kenâr ide tâ ki ol melegi

Bu tereddütde iken ol hammâm
Başladı aglamaga dîde-i câm

Ki gelür ol yegâne-i ‘âlem
Oluruz mugtenem cemâline hem

Lîk çok turmaga komaz üstâd
Dâd elinden bu iftirâkun dâd

Vâkı’â geldi hazret-i nûyîn
Oldı hammâma şevket ile karîn

Karşısunda perî-veşân mellâh
Kimi dellâk u kimisi cerrâh GAS B 2532-46

Yine Fakîrî’nin Risâle-i Ta’rîfât’ındaki “fasl-ı der-ta’rîf-i siyâhan” başlığı altında demirci, kalaycı ve boyacı meslekleri reel düzlemde tavsif olunmakta, Hâdî’nin Saray Şehr-engîzi’nde ise hem tüccar hem kazzaz olarak nitelendirilen Hüseyin adlı bir ehl-i hirfet methedilirken onun üstün vasıflarını dünyada tarif edebilecek bir kâtibin olmadığı iddia edilmektedir:

Demirci vü kalaycı vü boyacı
Bularun gâlibâ birdür mizâcı

Kara boya vü gök çivid gerisi
Cihân yüzi karası her birisi

Çekişür dâ’im âhen-ger demürle
Yüzi ag ola bir avuç kömürle RT B 456-58

Hüseyin tâcir ü kazzâz biri
Anı vasf idemez dehrün debîri

Olımaz cismi denlü nerm ü zibâ
Ne denlü leyyin olsa hazz ü dibâ HSŞ B 424-25

Dörtlü veya daha çok mesleğin bir arada sıralandığı bağlam birliklerinin sayısı da hayli fazladır. Örneğin Sultan Mahmud oğlu Şehzade Murad'ın veladeti vesilesiyle kaleme alınan bir tarih kıtasında bu kutlu doğumun gerçekleşmesiyle yapılması gereken bir dizi etkinlikten söz edilmektedir ki bunlardan bazıları münadilerin çarşı pazarı yıkarcasına nida etmeleri, mübeşşirlerin şevk ü şadilerle her yere dağılmaları, ulakların ve müjde-guların yola düşmeleri, menzil almaları ve feleğin şarkıcılarının evc-ara makamında şarkıya başlamalarıdır:

Dögülsün kûs-ı şâdiler çalınsın tabl-ı nusretler
Atılsın tôp-ı şehr-âyînler dâğ olsun a'dâya

Nidâ etsin münâdîler yıkıp esvâk u bâzâra
Mübeşşirler dağılsın şevk u şâdîlerle her câya

Yola düşsün ulaklar menzil alsın müjde-gûyâlar
Emirler neşr olunsun sû-be-sû etraf ü enhâya

Yüzü gülsün cihânun 'âlemün kalbi güşâd olsun
Ferah bulsun bakıp diller bu hengâm-ı tarab-zâya

'Urûc etsin sipîhre na'ra-ı şevk-ı heyâheyler
Ser-âgâz eylesin râmiş-gerân çarh evc-ârâya Enderunlu Vâsıf Kt 38/1-5

Kadı Burhâneddin'e göre sevgilinin güzellik unsurları âdeta birer meslek üstadıdır. Buna göre onun gözü yağmacı, dudağı saki, kaşları hacib, kirpiği çavuştur:

İy gözi karahçı lebi sâkî beni mey-gûş
Viy kaşları hâcib yüzi han kirpügi çâvûş Kadı Burhâneddin G 729/1

Nef'î, Murat Paşa'ya yazdığı kasidesinde devlet ve himmet kavramlarını somutlaştırarak devleti zafer-yaver ve cenibet-keş, himmeti ise gencine-güşa ve geda şeklinde tanımlamaktayken Nev'î gafletten mest olduğunu düşündüğü devirden bahsederken durumun vehametini vurgulamak için bir takım zıtlıklardan yararlanıp şahnenin ayyaşlığından, muhtesibin mağrurluğundan, müneccimin bi-basarlığından, kahhalın zayıf gözlülüğünden haccamın titrekliğinden ve kimseye çare olamayacak durumdaki tabibin hastalığından bahisle eleştirel bir yaklaşım sergilemekte, Sâbit ise

muhatabı Mehmed Paşa'ya ettiği bir dua vesilesiyle İlahi yardımın onun peyki, zaferin tutukdarı, fethin şatırı, Allah'ın rahmetinin ise nigâhbanı olması temenni edilmektedir:

Devlet ki zafer-yâver-i iklîm-sitândır
Himmet ki cihân-perver-i gencîne-güşâdır

Ol pîş-i rikâbında cenîbet-keş-i ikbâl
Bu dergeh-i cûdunda bir üftâde gedâ Nef'î K 34/31-32

Cihân mest-i teğâfül şahne mey-hâr muhtesib magrûr
'Arûs-ı 'ayş u râhat hem-nişîn-i merd-i nâ-mahrem

Müneccim bî-basar kahhâl a'meş mürte'iş haccâm
Tabîb-i hasteden ümmîd ider bîmârlar emsem Nev'î K 14/16-17

Klasik Türk şiiri metinlerinde yer alan meslek çiftleri bağlam birlikleri bakımından değerlendirildiğinde kimilerinin aynı bağlam etrafında kimilerinin ise farklı bağlamlarda bulunmak suretiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu tasnif çerçevesinde örneğin dikkat aynı bağlamda yer alan meslek çiftlerine yöneldiğinde bir gazel beytinde sevgilinin o yanaklarıyla cihanın ferzanesi diğer güzellerin ise onun atı önündeki piyadeler şeklinde tanımlanmasından, bir tarih beytinde I. Abdülhamid övülürken Fağfür'ün kapısında geda, Hakan'ın mutfağının döküntü toplayanı olarak konumlandırılmasından, bir Kanuni övgüsünde Utârid'in onun izzet-nâmesinin kâtibi ya da kudret kapısında Zühal'in Hintli bir derban olarak yorumlanmasından bahsolunabilmektedir:

Ferzâne-i cihânsın o ruhlarla sen bu gün
Şâhân-ı hüsn atun önince piyâdedür Bâkî G 87/4

Derinde kâse be-kef bir gedâsıdır Fagfûr
Nevâl-i matbahının rîze-çînidir Hâkân Fıtnat Hanım TAR 44/4

Nâme-i 'izzetine oldu Utârid münşî
Kadri bâbında Zuhal hindî-i derbân şekil Hayâlî K 8/15

Fuzûlî bir kıtasında muallime ilmin kötülük edenler için bir yalan aleti olarak kullanılabileceğini söylemekte ve bu yüzden hileci kimselere maarif talimi yaptırmamasını istemektedir. Nitekim hile içim ilm talim eden fesat kimselere yardım etmek âdeta cellada katliam yapması için parlak bir kılıç vermek gibidir:

Ey mu'allim âlet-i tezvîrdir eşrâre 'ilm
Kılma ehl-i mekre ta'lîm-i ma'ârif zinhâr

Hîle için ‘ilm ta’lîmin eden müfsîdlere
Katl-i âm için verir cellâda tîğ-i âb-dâr

Her ne tezvîr etse ehl-i cehl ana olmaz sebât
Mekr-i ehl-i ‘ilmdir asl-i fesâd-i rüzgâr Fuzûlî KIT 7

Aynı perspektif çerçevesinde mesnevilere bakıldığında yine birçok ortak bağlamlı meslek bir aradalığı örneği ile karşılaşılabilmektedir. Hüsrev ü Şîrîn’de Behrâm’ın Hüsrev’e yenilmesinden hareketle Şeyhî’nin dünya hayatının hercai oluşuna, bir yerde mutluluk varken diğer bir yerde olumsuzluğun hâkim olabileceğine ya da bir kişinin hayatının bir anda kamlıktan na-kamlığa dönebileceğine, bu dünyadaki her şeyin ucunun ölüm olduğuna değindiği bir illüzyon kırılması söz konusudur. İşte bu bağlamın bir kesitinde bir evde mutrible eğlenilirken bir başkasında sagucıların avaz verebileceği gerçeği dile getirilmektedir:

Gâm ü şâdî bizümçündür karındaş
Gehi ayak kakılur yire geh baş

Bir evde mutrib ider nagme vü sâz
Bir evde sagucılar virür âvâz

Sadâdur bî-bekâ ger sâz u ger söz
Bu günbedde çi bir kaz u çi bir koz

Sorarsan çâre magrûr olmamakdur
Kenâr-ı hayrden dûr olmamakdur HŞ B 3820-23

Cemşîd’in Rum diyarına yapacağı yolculuk hazırlıklarından bahsedilen fasılda bu yolculuk sonrasında sunulacak hediyelerle birlikte yolculuk esnasında Cemşîd’e eşlik edecek gulam ve kenizek unvanlı hizmetkârlar ile kemankeş ve tirkeş sanlı askerlerden oluşan maiyet hakkında da bilgi verilmektedir:

Hemîn sâ’at idiben nâle vü âh
Yolun harcı-y-için yarakladı şâh

Gulam üç yüz ser-â-ser hûb u ferruh
Kenîzek üç yüz ü mecmû’ı gül-ruh

Bir esterde iki hevdec ber-â-ber
Nitekim çerhde dürc-i dü-peyker

Dahı pîrûze yâkût u zümürrüd
Ki hergiz yog-ıdı ana hadd-ıla ‘ad

Yidi sanduk yine lâ’l u cevâhir

Nite kim burc-ı cevzâda zevâhir

Dahi yüz bin zer-ile lâ'l ü güher
Dahı on yük müşg-i Çîn ü 'ûd u 'anber

Dahi bin ester ü bin esb-i zibâ
Kamunun çulları zer-beft ü dîbâ

Eyerleri murassa cümle rengîn
Bu resm-ile düzildi ana âyîn

Ana hem-râh itdi on gişi dânâ
Kavî her işde vü gâyet tuvânâ

Dahi on bin er koşdı cihân-sûz
İrerdi atı ayagından göge toz

Kemân-keş tîg-zenler kamu cengî
Ki iderlerdi zebûn şîr ü pelengi CH B 1161-71

Murad-nâme'deki bir fasılda gani olabilmenin, Allah'tan yardım gelebilmesinin gereklerine dair nasihatlar sıralanırken cami görevlileri ile ilişkiler üzerinde durulmuş ve imama hürmet etme ve onunla selamı kelamı kesmeme; yine müezzin, kayyum ve bevvaba cömertlik etme, onları gözetme gibi davranışlar tavsiye edilmiştir:

Eger Hak ganî eylediyse seni
Nic'itmek gereksin işitgil beni

Gerekdür ki şem' ile kandilden
Hasır ile kalıyla mendilden

Anadurasın mescidi her zemân
Ki hak Tanrı'dan sana ire emân

İmâma dahi ihtirâm eylegil
Anunla selâm u kelâm eylegil

Dahi dünyâ çirkinden angıl anı
Ki gönüldeki çirki yuya Ganî

Müezzinle kayyımla bevvâba hem
Mücâvir olanlara kılgıl kerem

Hemîşe bulara nazar eylegil
Cihânda seni mu'teber eylegil MUR B 7125-31

Genellikle sarayın isteği üzerine kaleme alınan ve edebî mahiyette bir tür sur tutanağı durumundaki surnameler içerisinde birçok meslek erbabının, bilhassa sur

hazırlıklarından sorumlu ve sura davetli memurlar, gösteri ve gösteri ve eğlence hizmetleri sınıfı üyeleri ve çarşı esnafı olarak da bilenen ehl-i hirfetin, aynı bağlam içerisinde yer aldığı bir veri hazinesi, devrin mesleklerinin mahiyeti ve yapıp etmelerine dair yapılacak tespit ve çıkarımlar için başvurulması zaruri bir kaynak konumundadır. Sûr-nâmelerde yer alan sur hazırlıkları ile davetliler ve hediyeleri bahsi, ziyafet anları ile sur alanı ve sur eğlenceleri tasvirleri; şeker alatı, cihaz alayı ve esnaf alayı geçişleri gibi vesileler birçok meslek erbabının veya kolunun bir arada / art arda kullanılabilmelerine imkân veren metin kesitleridir. Örneğin Sultan II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğünün konu edinen Es'ad Sûr-nâmesi'ndeki sur çadırlarının hazırlanması ve içlerinin taamla donatılması ile ilgili fasılda suru ve bu ilk ziyafeti tertip eden sadrazam ve ziyafetin davetlisi olan devlet ricali memurlar şu şekilde tasvir edilmektedir:

Tolmabagçe pür olup ni'metle
Oldı dil-sîr cihân lezzetle

Kurılup yer yer o semt üzre hıyâm
Oldı her haymede leb-rîz ta'âm

Kasr-ı 'âlîde vezîr-i a'zâm
Kıldı mihmân-ı şehen-şâha kerem

Vüzerâ ile sudur-ı a'lâm
Dahi hükkâm-ı Sitanbul tamâm

Oldılar kasr-ı safâ-ârâda
Mihmân şâh-ı kerem-mu'tâda

İki ser-'askere bir dâmâda
Oldı üç hayme-i hâs âmâde

Oldı mansûb ile ma'zûl ricâl
Bu hıyâm içre şeref-yâb-ı nevâl

Hem mevâlî-i du'â-hân yek-ser
Oldılar mahzar-ı lutf-ı evfer

Hayme-i sâire oldı me'mûr
Evliyâ vü nesel-ârâ-yı umûr

Hâcegân 'ulemâ vü aklâm
Hem şüyûh oldı karîn-i ikrâm

Evvelâ da'vete mazhar olarak
Her biri hazz u safâyı bularak

Geldi yek-ser vüzerâ-yı etrâf
Dahi bi'l-cümle vücûh u eşrâf

Ehl-i tedrîs ile her şeyh-i tarîk
Yem-i çeşn ü sıleye oldı garîk

Celb-i şeh celb-i kulûb itdi tamâm
Gördiler her biri nakd u ikrâm

Dahi her 'asker-i hâkân-ı zamân
Oldı dil-sîr-i nevâl-i ihsân

Hıyem-i 'adde olan 'asker-i dîn
Eyledi encüm-i çerhi reşkîn ES B 38-53

II. Mahmud'un şehzadeleri Abdülmecid ve Abdülaziz için düzenlenenen sünnet düğününü anlatan kaside biçimli Hızır Sûr-nâmesi'nin bir faslında her taraftan sur-ı hıtana katılan ve içlerine şairlerin de dâhil edildiği birçok gösteri ve eğlence sanatları erbabından ve onların hünerlerini icralarından birer birer şu şekilde bahsolunmaktadır.

Her taradan geldiler bâzî-gerân-ı bî-nazîr
Eylediler bu'l-'aceb lu'betle halkı dil-güşâ

Kimi cân-bâzlıkla gösterdi kemâl ü ma'rifet
Eyledi habl u resenle nice lu'b-ı cân-fedâ

Bir tarafda cânbâzân-ı 'acîbân-ı Tunus
Kıldılar el-hak hüveydâ lu'bet-i hayret-fezâ

Bir tarafda hem resen-bâz-ı 'Acem oldı bedîd
İtdi çok lu'b-ı 'acâyib bâ-kemâl-i iddi'â

Başka lu'b u bâzî ile cân-bâzâ-ı Freng
İtdiler san'atların halka hüveydâ vü bedâ

Bârekallâh bârekallâh kim bizüm cân-bâzlar
Ser-be-ser lu'b-ı resenle oldılar san'at-nümâ

Nice mânend-i kerâmet lu'b-ı bî-hadd u füzûn
Eylediler âşikâra okudılar es-salâ

Rismân üstine hem kayık yüritme hem dahi
Gûsfendi zebh u büryân-veş hüner bî-intihâ

Bu'l-'aceb bir şey'i diğer 'ammeye ma'lûmdur
Bir zarîfe duhter anlardan çü hûrşîd-i semâ

Eyledi bî-hadd u pâyâna bâ-resen bâzî-gerî

Nice itdi ol bülend ü ‘âlî habşe irtikâ

Hâsıl-ı maksûd u lüb-i cümle matlûb u merâm
Ol hüner-ver cânbâzân-ı kerâmet intimâ

Oldılar bâzî-gerân-ı her diyâra bu sene
Lutf-ı şâhen-şehle fâ’ik hâlî ez-çûn u çirâ

Kimi oldı perde-i lu’b-ı hayâle perdegî
Bezle ile eyledi halkı ser-â-ser dil-güşâ

İtdi Karagöz ü Hacı Evhadı tasvîr ile
Sünnet olan kûdegân u nâzırân pür-safâ

Kimi oldı encümende raks ile hem nâz ile
Bezm-i zîbâ-yı tarabda cilve-bahş u rû-nümâ

Oldılar anun ile etfâl-i mahtûn zevk-yâb
Yârenün acısı oldı dillerinde ber-hevâ

Kimi oldı nagme-i mestâne ile neş’e-dâr
Reşk-âver oldı ana necm-i Nâhid-i semâ
…
Hokka-bâzlıkla perende-bâzlık oldı ol kadar
‘Akla sıgmaz kimse anı idemez vasf u senâ

Orta oyun çeşme oyunla diger bâzîçeler
Eylediler cümle etfâli ser-â-ser dil-resâ

Kimi inşâd eyledi nazm u selîs ü dil-pesend
Ol hıtâna başladı eş’âr ile medh ü sitâ

Oldı peydâ ehl-i idrâk u suhan ez-her-taraf
Bu hümâyûn sûra yapdılar tevârîh-i becâ

Kimi yapdı mesnevîyle sûr-nâme pek güzel
Kimi oldı nesr ile Vehbî gibi himmet-nümâ

Kimi ibdâ’ eyledi rengîn kasîde şevk ile
Kimi bâ-vech-i tegazzül kıldı nazmın iktifâ

Kimi şarkiyyat ile etdi senâ-yı bî-hesâb
Kimi oldı bâ-temeddih nagme-senc ü hoş-nevâ

Hâsılı ger olsa çün Nef’î-i dânâ sad-hezâr
Şâ’irân-ı bî-nazîr ü ehl-i iz’ân u zekâ

Bu mübârek sûr-ı vâlânun ne mümkindür ide
Medh ü evsâfın ser-â-ser nazm bâ-hakk-ı edâ HS B 48-64 ve 69-77

IV. Mehmed'in şezâdeleri Mustafa ve Ahmed'in on beş gün devam eden sünnet merasimlerinin anlatıldığı Nâbî Sûr-nâmesi'nin "Kollar Meydân-ı Sûra Gelüp Esbâb-ı Zevk u Neşâta Mübâşeret İtdükleridür" başlıklı faslında birçok " lu'biyyan / gösteri sanatları kolu"nun gösterilerinden bahsolunmaktadır. Bu bağlamda oraya gelen ehl-i sanat kollardan biri rakkaslık alanında hüner gösteren Ahmed Kolu, bir diğeri renk renk elbiseler giyip türlü lu'betlerle elbise değiştirme gösterisi yapan Cevahir Kolu, bir başkası ise Edrine Kolu'dur ki o şehrin oyuncuları da yaptıkları gösterilerle meclise bir başka suret kazandırmışlardır. Yine bu kollar dışında sayis, meş'alesuz, saka, taklabaz, suretbaz, tasbaz ve kâsebazların her biri sur alanında sanatlarını icra etmişler halkı bu temaşa etrafında toplamışlardır:

Biri Ahmed Kolı ta'bîr olınur
Mihr hûbânını görse tulınur

Çâr-pâre ele alup hûbân
Olıcak raks ile zîb-i meydân

Sabrı kûyından idüp âvâre
Kalb-i 'uşşâkı ider sad-pâre

Nây u tanbûr u def ü mûsîkâr
Garet eyler komaz insânda karâr

Nice olmaz gören âdem hayrân
Serv-kad sîm-beden tâze cüvân

Raksa kalkup sata bin şîve vü nâz
Gâret-i dillere eyler âgâz

Birisi dahi Cevâhir Kolıdur
İçi meh-pârelerle tolıdur

Sâde-rû dilber-i şûh u mevzûn
Geyinüp elbise-i gûn-â-gûn

Câme tebdîl iderek lu'bet ile
İtdiler cilve nice sûret ile

Neylerin çıkdı sadâsı felege
İtdi ta'lîm semâ'î felege

Ol kadar eylediler hây ile hû
Oldı tâkubbe-i gerdûn memlû

Olup ârâyiş-i meydân-ı sürûr
Oldılar hak bu ki revnak-dih-i sûr

Edrine kolı da bast itdi bisât
Virdiler meclise hâlince neşât

Mısr oyuncısı idüp cem'iyyet
Virdiler meclise başka sûret

Cem olup anlara da erbâbı
Virdiler 'arsaya âb u tâbı

Sâyis ü meş'ale-sûz u sakkâ
İtdiler seyri ile kesb-i safâ

Takla-bâzân ile sûret-bâzân
Tâs-bâzân ile kâse-bâzân

Her biri san'atın icrâ itdi
Cem' olup halk temâşâ itdi NS B 236-53

Ashab-ı maharetin aynı bağlamda kullanımı için verilebilecek en uzun ve tafsilatlı örnek 1582'de III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için tertip edilmiş sünnet merasimini tasvir eden Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nin "Ehl-i Hiref ü Kâsibin"in (hirfet ehli ve kazanç sahipleri) fırka fırka şerefli tahtın önünden geçmek suretiyle sanatlarını yansıtan üretim mizansenli gösterilerini sundukları ve meslekleriyle ilgili değerli muhtelif ürünleri takdim ettiklerini anlatan 870-1502. beyit aralığındaki dördüncü fasıl ile "Cem'iyyet-i Ashâb-ı Lu'b (eğlendirme / oyun ustaları)"un türlü marifetleriyle boy gösterdikleri numaraları anlatan 1503-2050. beyit aralığındaki beşinci fasıldır. Örneğin dördüncü fasılda takyacılardan başlamak üzere bezzazistan ahalisi, Kehle (bit) pazarı halkı, sahaflar, mücellitler, nakkaşlar, İstanbul ehl-i ezanı, huffazı, eimmesi ve hutebası, Akdeniz ve Karadeniz mellahı, ser-tıraşan; tig-geran, kard-geran, mikrâz-geran ve ahen-geran; iğneciler, çilingirler, demürciler, kalem-tıraş ediciler; gözlükçüler, aynacılar, attarlar, came-şuylar, sabuniler, hayyatlar, kazzazlar, hallaçlar, Edirne ve Bursa basmacıları, kürkçüler, seraser-baflar, Hristiyan ve Yahudi çukacılar, sebbagin, sarıkçılar, kaliçe-füruşlar, muytablar, semerciler, değirmenciler, kalaycılar, sepetçiler, kazancılar, çilingirler, nalburlar, mumcular, muzeduzlar ve muze-füruşlar, nalbantlar / bâyi'-i na'leyn, kemankeş, yaycılar, Ta'lîmhâne işçileri, kahveciler, meyhâneciler, bozacılar, kasaplar, debbaglar, esirciler, at canbazları, arka hammalları, at hammalları, İstanbul basmacıları, hayme-duzan, zer-geran ve şişe-karan adlı hüner-pişe-i bedayi-i kârın bir geçit resmi ile teker teker hünerlerini göstermeleri ve bu ser-firâz-ı hünerverân-ı diyârın hediyelerini sunmaları betimlenmektedir:

Gûne gûne sanâyi’ ehli ki var
Her biri kâmil-i bedâyi’-kâr GAS B 1293

Bu geçit törenlerindeki seyyar dükkânlar ve atölyelerde gerçekleştirilen mesleki hüner mizansenlerinin veya bazılarının bu gösterilerde elde etikleri ürünleri hükümdara pişkeş çekilme ve onun ihsanına erişmeleri ile ilgili berber, hayyat sebbag, muze-duz ve debbag fasılları şu şekilde nazmedilmektedir:

Ser-terâşân-ı şehr-i İstanbûl
Bir seher buldı bâb-ı şâha vusûl

Bir güzel kasr içinde nâdire-kâr
Ayagında biri olup berdâr

Ele almış büzürg bir satur
Kasrile mâni’ olmaz ana mürûr

Hem gider hem terâş iderdi serin
Komadı kellesinde mûy eserin

Cümle ‘âlem ta’accüb itdi tamân
Çıkdı hem şâhdan nice in’âm GAS B 1074-78
…
Yine bir subh dem ki hayyâtîn
Oldılar sûr-gâh-ı şâha karîn

Çözilüp pâre-hây-ı rengâ-reng
Çogı zer-beft ü zer-keşî vü se-reng

Açdılar bir livâ’-i bûkalemûn
Düm-i tâvus gibi gûn-â-gûn

Dizilip derziler nigende-misâl
Ortada bir dükân-ı mâl-â-mâl

Pâresi çok hezâr meh-pâre
Yanlarınca gürûh-ı âvâre

Câmeler var ki bu’l-‘aceb kârı
Ne yüzi bellüdür ne astârı

Kimi zinceflü kimisinde tırâz
Kâr-ı nâ-dîde pîş ü pes mümtâz

Malzeme torbasından oldı bîrûn
Nice bin pâre-hây-ı gûn-â-gûn

Pîş-keş geldi bir dikilmiş sûf
Dikişi yok bedâyi’i mevsûf

Bir tokunmuş kabâ idi gûyâ
Eser-i rişte anda nâ-peydâ

Ol işi görse Hazret-i İdrîs
Âferîn eyleye belîg u selîs

Mihr içün nice pîrehen-mânend
Şâh-sâr-ı hünerde mâhiye-bend

Yâhûd ol hulle-i behişt-misâl
Huld-ı san'atda buldı hoş-timsâl GAS B 1149-61

Dahi zuhûra bir dükkân
Ya'nî bir kâr-gâh-ı pür-elvân

Boyacılar gürûhı ser-tâ-pâ
Tûg u sancakla oldılar peydâ

İçlerinden güzîde bir üstâd
Nice nâ-dîde reng idüp îcâd

Vaz'-ı rengîn ile zuhûr itdi
Nice destârı sebz ü mor itdi

Çekdiler pâdişâh-ı zî-şâna
'Arz-ı hâl itdiler fakîrâne

Çıkdı elvân-ı cûd-ı rûz-efzûn
Âşikâr oldı lutf-ı gûn-â-gûn GAS B 1242-47

Ba'd-ez-ân mûze-dûz u mûze-fürûş
Zîb ü zînetle itdi cûş u hurûş

Çizmeler 'arza kıldı pîşe-gerân
Dikişi çizme zâhirinde nihân

Mestler mûzeler musanna' idi
Setesi sırmadan mülemma' idi

Geldi bir dîv-dest-i pîşe-güzâr
Kıldı halka mahâretin izhâr

Nice yüz çerkesî papuç dikdi
İl ilince birin ol üç dikdi GAS B 1321-25

Ba'd-ez-ân geldi kavm-i debbâgîn
Önlerince bir ejder-i pür-kîn

Âhi Evran köçeklerine sezâ

Olsa evrenle zâhir ü peydâ

Ya'nî bir ejder-i şerâre-feşân
Virdi halka hirâs-ı bî-pâyân

Kimi ol kavmün işlemekde deri
Kimi boyamakda kimi meşin güderi

Kimi kurı dibâgat itmekde
Kimi reng ile zînet itmekde

Kimi perdâht kılmada çâlâk
Cild-i nâ-pâki kimi itmede pâk

Yanlarınca bile iki dükkân
Olmış envâ'-ı sahtiyana dü-kân

Virdiler cümlesini pîş-keşe
Satdılar ma'nîde birini beşe

Nice in'âma düşdiler mazhar
Kıldılar hem niyâziş-i bî-mer GAS B 1403-11

Erbâb-ı sanâyi'nin en şereflisinden "bûriya-bâf (hasır dokuyan)" gibi en reziline kadar hüner sahipleri bu minval üzere nâdiretü's-sanâyi' olan bedâyilerini arz eylemiş, dualarda bulunmuş, hepsi hediyelerine karşılık hediyeler, isteklerine karşılık ihsanlarla dergâhta kabul görmüşler, hepsi dalgalanan denizde cevherle çöpün bir olduğu gibi ayrım yapılmadan cihan sultanınca taltif görmüş, yiyip içip fırsatlar kazanmışlardır:

Bu minvâl üzre erbâb-ı sanâyi'
Gelüp 'arz eylemiş idi bedâyî

Nice in'âm ile eylerdi da'vet
Du'â idüp giden ashâb-ı san'at

Hüner 'arz eyledi erzâl ü eşrâf
Çekildi geldi hattâ bûriyâ-bâf

Yüce dergâhdur red yokdur anda
Gelen makbûl olur kalmaz yabanda

Temevvüc kıldugınca bahr-i ihsân
Olurdı gevher ü hâşâk yeksân

Dinilmezdi senün zâtun denîdür
Bu şeh mülk-i cihânun Behmenidür

Görürdi her gelen in'âm u g

Yiyüp ni’met iderdi kesb-i fırsat GAS B 1496-1502

Birçok mesleğin aynı bağlamda bir arada kullanılmasına dair bir şehrengiz örneğinde, Maksadî’nin Yenice Şehr-engîzi’nde, Yenice’nin güzellerine dair bir genel tanımlama ortaya konulurken şehrin güzellerinin müftü, hâkim, rehber, bende ve server gibi unvanlarla anıldığı görülmektedir:

Kimi müftî kimi monlâ kimi hâkim kimi dânâ
Kimi şeyh-i tarîk anhâ kimi vâ’iz virür ebnâ

Kimi ‘âlim kimi ‘âmil kimi ‘âkil kimi fâzıl
İren esrârına dâhil kimisi sâhib-i takvâ

Kimi mürşid kimi rehber kimi bende kimi server
Kimi ‘âdil kimi dâver kılur eser-i hoş icrâ

Kimi tâlib kimi matlûb kimi gâlib kimi maglûb
Kimi ‘âşık kimi ma’şûk kimisi vâlih ü şeydâ

Bular kadir-şinâsa dil eridür Maksadî el-Hak
Elünden geldügünce bunları medh eyle bir a’lâ MYŞ I B 20-24

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nde yer alan bir terciibentte dünya işlerinin geçiciliği ve boşluğu iletisi etrafında türlü iş kolları ele alınmakta ve bu uğraşlar olumsuz özellikleri etrafında eleştirilmektedir. Örneğin şiirin on birinci bendinde bazergan, ehl-i sanat, ırgat, ases, kadı ve dihkân gibi meslekler hırsızlık, vergi, az kazanma, çırakların ihaneti, dayak yeme ve dara düşme ihtimali gibi risklerden hareketle ele alınmaktadır:

Tutalum oldun idi bâzergân
Hâce-i şâh-bender-i devrân

Haleb u Şâm u Mısr u Hind ü Yemen
Kârbânlıkla oldun idi revân

Kemerün ise kem kılur kaddün
Bâc hod ‘ayni ile bâr-ı girân

Seyyi’âtun gibi yükün çok iken
Gösterürsin zekâta bin noksân

Anma herdem harâmîler havfın
Düşmenün akça gibi bî-payân

Gâh olur bir kulun hıyânet ider
Götürür mâlum niçe hemyân

Oturup zencîrlik eyler isen
Nef'ün ile beraber ola ziyân

Bilmez ehl-i 'ıyâlun ise anı
Giymek ister her ay yeni kaftân

Geldügince 'avârız-ı şâhi
Kethüdâ-yı mahalle bir şubân

Tutalum ehl-i san'at olmışsın
Gâh olur çıkmaz ücret-i dükkân

Anma şâkirdlerün hıyânetini
'Avretünle kızun var ise yaman

Gâh olur bir işi geç işlersin
Dögülürsin zavallu çu kettân

Eger ırgad isen ya hod tüccâr
Rûz-ı merg ile hâsılun yeksân

Hastalansan ya bir gün işlemesen
'Avret oglan bulur mı lahm ile nân

'Ases olsan ya muhzır kâdî
Akça gelmezse ol gün ev virân

Yar olup gâv-ı nefse çift ü çubuk
Bir başunla ki olasın dihkân

Hâsıl oldukca kiştzârunda
Nısfı 'öşr adına olur talan

Tek diyup çift diyup gılâlun alur
Şahne adına bir gürisne 'avân

Katı tohm-ı halâl ise ol har
Tohmuna kor bir iki torba saman

Gâh olur kim ökizlerun de yinür
Bulınursan şarab içüp sekrân

Meclis-i 'âlemün safâsı muhâl
Kâse-i dehr zehr ile mâl-a-mâl Gelibolulu Âlî Terc 1 Bend 11

Bağlam birliği çerçevesinde bir diğer uğraş çifti kategorisi bir arada ancak birbirinden bağımsız bağlamlarda kullanılan mesleklerdir. Örneğin bir gazelde âşık kendini nesneleştirip birbirinden bağımsız bağlamlarda önce hiçbir attarın kıymetini bilmediği bir ota, ardından da hammarın zevkini bilmediği bir içkiye benzetmekte, bir

başka gazelde ise bu kez âşık özne olarak konumlandırdığı şahsını ah dumanı ile vücut bulan kıvılcım gibi bir rakkas ve sahip olduğu gözyaşı ile de güher gibi gavvas olarak tanımlamaktadır:

Ben bir otam ki hîç beni attâr bilmedi
Şol süciyem ki zevkumı hammâr bilmedi Kadı Burhâneddin G 1089/1

Duhân-ı âh ile oldum şerer gibi rakkâs
Sirişk-i çeşm ile oldum güher gibi gavvâs Necâtî G 255/1

Sevgilinin güzellik unsurlarının birbirinden bağımsız bağlamlarda tanımlandığı bir tuyuğda gözleri canı sarhoş etmek isteyen bir hammar, kaşı gönül yıkmaya görevlendirilmiş bir mimardır:

Gözi cân esritmege hammâr imiş
Kaşı gönül yıhmaya mi'mâr imiş
Diledüm hâlüm ki gözine diyem
Turfe budur gözleri bîmâr imiş Kadı Burhâneddin T 37

Nev'î'nin bir kıtasında şiir beni birbirinden bağımsız bağlamlarda önce düşünde masivanın mahv olduğunu görmesine karşın bu rüyayı yorumlayacak bir muabbir bulamadığından ardından aşk ayetinin hep lafzının ezberlenip manasının hiçbir müfessirce yorumlanmasdığı ifade etmiştir. Yine bir teciibendinde evvela bir tespit yaparak badesi, kadehi ve sakisi bir olmasına karşın üyelerinin kimisi ceng ehli, kimisi barış yanlısı çeşit çeşit insandan oluşan bir bezmden söz etmiş, sonrasında ilacı olmayan derdimden bahsedip bu hususta zamane tabiplerinin çaresizliğini bildirerel Allah'tan aşk yolunda hidayet bulmayı niyaz etmiştir:

Düşde gördüm cümle mahv olmış vücûd-ı mâsivâ
Bir mu'abbîr bulmadum bu hâbı ta'bîr eyleye

Âyet-i 'ışkun cihân hep lafzını ezberlemiş
Bir müfessir görmedüm ammâ ki tefsîr eyleye Nev'î Kt 73

Bu bezmün bâdesi bir câmı bir sâkîsi bir ammâ
Kimi ceng ehli mestânun kimi sulh u müdârâda

Benüm yârem onulmaz derdüme hergiz 'ilâc olmaz
Tabîbân-ı zamâne 'âciz olmışdur müdâvâda

İlâhî çâresüz kaldum 'inâyet kılsan olmaz mı
Yol azdum râh-ı 'ışkunda hidâyet kılsan olmaz mı Nev'î M 7 Bend 3 B 16-18

Fuzûlî iyi ya da kötü her ne sadır olmuşsa onun çıkış yerinin aklı da kendisine hayran bırakan ilm olduğunu vurgulamış ve bu yargısını desteklemek için birtakım örnekler vermiştir. Buna göre kişi eğer kutluluk ve şanssızlık hallerini müneccimden öğrenmek isterse ona bu marifetin önde gelenleri Bircîs ve Keyvândır, eşer bir remmalden iyi ve kötü halleri teftiş etmesi istense mürşidi Engis ve Lehyan'dır ve eğer reml şekillerinin noktaları ile yıldızların seyri kime rehber olsa ona aklın bereketi bühtan olacaktır:

Sa'd ü nahs ahvâlini kılsan müneccimden sû'âl
Muktedâ-yi ma'rifet Bircîs ü Keyvândır ana

Eylesen remmâlden teftîş-i hâl-i nîk ü bed
Mürşîd-i râh-i yakîn Engîs ü Lehyandır ana

Nokta-i eşkâl-i reml ü seyr-i ecrâm ü nücûm
Kime reh-ber olsa feyz-i akl bühtândır ana

Bilmiş ol kim her ne sâdır olsa hûb ü zişttен
Mazharı bir 'ilmdir kim 'akl hayrândır ana Fuzûlî Kt 1

Atıf yapılan varlık bakımından meslek çiftleri sınıflandırıldığında bazılarının tek bir varlığın vasıfları şeklinde sıralandığı bazılarında ise her bir mesleki unvanın birbirinden farklı varlıklara izafe olunduğu görülmektedir. Bir varlığın birden çok meslekle ilişkilendirilmesi hususunda Ahmed Paşa'nın gamzeyi hem gönle ok yağdıran bir sayyad hem âdeta av hayvanının üstüne yağmur yağdıran bir sehhar olarak nitelendirdiği ya da kaşa hem hacip hem tercüman unvanlarını atfettiği gazelleri ya da gözü saka ve ferraş şeklinde vasfettiği bir kaside nesibi örnek olarak verilebilir:

Âh kim sayyâd-ı gamzenden dile peykân yağar
Oh nice sihr etti nahçîr üstüne bârân yağar G 35/1

Alnınla gamzenin dile yüz türlü remzi var
Hâcibdurur k'olur arada tercemân kaşın G 165/6

Doldurdu meşk-i eşkimi sakkâ gözüm k'ede
Ferrâş gibi kapına her dem nisâr âb K 30/7

Nev'î ise bu bağlamda bizzat her uzvu bir meslek erbabı olarak değerlendirilebilen ziba, garra, rana ve dilber sevgiliyi vasıflandırmayı tercih etmiş ve bir gazelinde ondan berberlik yerine zergerlik etmesi ricasında bulunmuştur.

Yine ak sâde geymişsin yine var mâh-peykerlik
Güzellenmişsin ey âfet nedür bu tâzelik terlik

Sana meftûn ü magbûn olmaduk bir dil mi kor cânâ
Bu zîbâlık bu garrâlık bu ra'nâlık bu dilberlik

Tırâş itmek ne lâzım sîneye gel al gönül nakdin
Benüm çok sevdügüm zergerlik it lâzım mı berberlik Nev'î G 262/1-3

Leylâ Hanımın birden çok meslekle ilişkilendirdiği kişi kurgu dünyasına değil gerçek dünyaya mensuptur. O kişi Atiyye Sultan'dan affını dilediği İzzet Molla'dır ki İzzet Molla, Leylâ Hanım'ın eserlerinin müstensihi ve âdeta kendisine nigâhbanıdır:

İsmi 'Atiyye olmak bir fâl-i hayr el hak
Ey dîde ba'de-zîn bak bergeşte olur 'udvân

Vasfında her sühan-sâz 'âciz iken bilâ-reyb
Zerre hünerle Leylâ olmaz mı ya'nî hayrân

'İzzet kulun ki dâ'im tashîh iderdi şi'rim
Şimdi burada yok kim olsun bana nigeh-bân

Üç oglı vardır el'ân hasretle eyler efgân
'Afvınla eyle mesrûr ey pâdişâh-ı devrân

Hakdan 'atâ vü ihsân geldi 'Atiyye Sultân
'Ömrini ide efzûn ol Hayy-i Rabb-i Mennân

Başı içün o mâhın 'afv it anın günâhın
Ey şâh-ı merhamet kâr eyle karîn-i ihsân Leylâ Hanım TAR 2 B 3-8

Kânî de gerçek dünyaya mensup bir muhatabı hem keşşaf hem münşi unvanlarıyla nitelemektedir ancak bu kez içerik bir affa aracı olmakla ilgili değil fazl u daniş hazinesinin gevheri, hünerin dipsiz denizi ve ilm ü irfan deryası Pirizâde Osman Monla Efendi'yi methetmek için oluşturulmuştur:

Bihterîn gevher-i gencîne-i fazl u dâniş
Yemm-i bî-ka'r-ı hüner kulzüm-i 'ilm ü 'irfan

Matla'-ı mihr-i dırahşân-ı fünûn-ı şettâ
Menba'-ı mâ'i ma'în-i reşehât-ı ihsân

Melce-i ehl-i suhen fâzıl-ı keşşâf-i şiken
Münşî-i nâtıka-i bend-i bülegân-ı 'adnân Kânî K 32/14-16

Nâ'ilî ise övgü ibresini şahsına çevirdiği bir fayriye kesitinde kendini Urfi tabiatlı, hoş ve seri yazan bir münşi, pak-lehce ve hoş-gu bir şair, belagat sermayesine sahip

bir söz tüccarı, bikr-i fikirleriyle ileri gelen bir mübdi olarak tabiatını ise marifet kızına zinet kazandıran bir meşşata şeklinde tavsif etmektedir:

Ol hôş-nüvîs münşî-i Urfî-tabî'atın
Zannım budur ki olmaya 'âlemde hemseri

Hem pâk-lehce şâ'ir ü hem kâtib-i serî'
Hem münşî-i serâmed ü hem nâzım-ı cerî

Sermâye-i belâgat ile hâliyâ odur
Bâlâ-nişîn-i hâcegiyân-ı suhenverî

Mazmûn-ı hüccet-i suhen ü tab'-ı pâkine
Şâhiddir ehl-i dâniş ü idrâkin ekseri

Rûşen-zamîr şâ'ir-i hôş-gû ki nazmının
Efsânedir yanında mübâhât-ı Enverî

Tâlib-terâne kim eder i'câzı beste-dem
Nev-dâstân-ı câdû-yı kilk-i suhenveri

Tab'-ı Mesîh-kârı ki peymâne-dâd olur
Azm-ı remîme rûh verir dürd-i sâgarı

Ol mübdi'-i serâmede kim bikr-i fikridir
Hûrî-veşân-ı hacle-i nazmın muhadderi

Meşşâta-i tabî'atidir hâliyâ veren
Dûşîzegân-ı ma'rifete zîb ü zîveri Nâ'ilî K 20/29-37

Cemşîd ü Hûrşîd'te Cemşîd'in Şeker adlı şeker sözlü ve şeker dudaklı bir perestarından bahsolunmaktadır ki bu yetenekli bendenin ustası olduğu meslekler mutriblik ve sakiliktir. Aşağıdaki tabloda da derbeder bir şekilde bostana sığmayıp kendini dağa ve çöle atan Cemşîd'i rahatlatmaya ona birtakım telkinlerde bulunmaya, onu rahatlatmaya çalışmaktadır. Yine Cemşîd ü Hûrşîd'te Çîn Fağfürü'ne müntesip ve kamu iklimin ahvalini bilen bir tüccar tanıtılır ki bu tüccarın bir diğer meziyeti suya dahi nakış yapabilecek ustalıkta bir nakkaş olmasıdır:

Şeker adlu var-ıdı bir perestâr
Ki şâha mutrib-idi kem serâ-dâr

Şeker sözlü-y-idi vü kem şeker-leb
Gül-ile şekker itmişdi mürekkeb

Didi Cemşîd'e kim gelgil varalum
Sarâya bir nefes şâd oturalum

Bu dünyâ kim görürsin bir nefesdür
Ne varısa dahi olmaz hevesdür

Ne hâsıl ki olmaya bu bir nefes şâd
Anı dâde koma(ya) kim ola yâd

Sen ü bâde ben ele alayım çeng
Ki zühre bile perde vü ya âheng

Mey içdi Şeh Şeker hôş eyledi sâz
Hevâ-y-ıla bu şi'ri kıldı âğâz
…
Şehün var-ıdı bir bâzâr-gânı
Ki uçdan uca görmişdi cihânı

Güleç gül gibi piste gibi şîrîn
Dili çerb ü sözi pür-nagz u rengîn

Sabâ gibi gezüp bulmiş 'âyânî
Nite kim gül zer ü bem lâ'l-kânı

Yolı geh Mısr-ıdı geh Şâm u Sahçîn
Yiri geh Rûm-ıdı geh kişver-i Çîn

Kamu iklîmün ahvalin bilürdi
Ki cümle reb-güzârında olurdı

Hem eyle nakş-bend-idi vü üstâd
Ki suya nakş ururdı şöyle kim bâd

Perînün görmedin nakşm yazardı
Kalemle şekl-i Mâni'yi düzerdi CH B 704-10 ve 876-82

Ravzî'nin Edincik Şehr-engîzi'nde Turgudzâde Ahmed adlı marangoz tanıtılırken kâkülleri yan kesici olarak vasıflandırılmakta ve onun darlık içindeki gönül hanesini imar edecek bir mimar olduğu ifade edilmektedir:

Biri Turgudzâde Ahmed san'atı neccârlık
Turresinde 'âşıkun 'ömrin keser tarrârlık
Gelse bu virâneye kılsa eger mi'mârlık
Kalmaz idi hâne-i dil-tengüm içre darlık
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ Bend 52

Mir'ât-ı Cünûn'un yirmi beşinci faslının başlığı Geveze'dir. Yenişehirli Avni'nin canlandırdığı tiplerden biri olan geveze duruma göre meslekten mesleğe geçen bir kimliktir. On üç beyitlik bu fasılda söz konusu edilen geveze tipi: Tartışmacı, haber

getirip götüren, kulağı delik; Katolik okulunda hat dersi veren, kalpazanlık yaptığı için idama mahkûm edileceğini anlayınca Paris'e kaçan, Yahudi kisvesine bürünüp Yahudileri aldatan; haça yemin ederek Aynoroz'da keşiş olan, bütün bu yaptıklarından sonra İstanbul'da sarraf olup topluma yeniden dâhil olan bir hayat serüveni etrafında tanıtılmaktadır:

Var idi bir de havâdis delisi
Hâl-i 'âlemle mebâhis delisi

Söz telegrafı haber vapurı
Dâ'imâ nakl-i havâdis-zûrı

Bir zemân olmuş üstâd-ı galat
Katolik mektebe hâce-i hatt

Sin ü kâfı çıkarup divâna
Meşk-i hatt itmiş idi sıbyâna

Tercemân yazılarak konsolosa
Vardı tâ memleket-i Endülüs'e

İstimâ' eyler idi ol erzel
'Azl u nefyi iki hafta evvel

Kalbazanlıkda bulup şöhret-i tâm
İdeceklerdi vücûdın i'dâm

Başına şapka giyüp ol bi-neng
Parise kaçdı halâs oldı fireng

Aldayup kavm-i Yehûdı merdûd
Haylice altun alup oldı Yehûd

Eyleyüp ser-i çeliîpâya yemîn
Aynorozda keşîş olmışdı la'în

Çalarak bir iki altun kandîl
İşini altun idüp kaçdı rezîl

Nice sûretlere girmiş çıkmış
'Âkıbet eyledigünden bıkmış

Gidüp İstanbula sarrâf olmış
Hall olup sim gibi sâf olmış MC B 599-611

Murad-nâme'nin altıncı babı bir hükümdar nediminin sahip olması gereken vasıflar hakkındadır. Bir nedimin güzel görünümlü olması ve hoş sohbet yanında birçok

meslekte mahir olması gerektiğinin vurgulandığı bu dizelere göre nedim; yazıcılık, remmallik, müneccimlik, tabiplik, şairlik, musikişinaslık, nerd ü satranç ustalığı, hafızlık, müfessirlik, muhaddislik ve muhafızlık gibi türlü fenn ü hüner alanında mahir olmalıdır. Örneğin nedimin şairlik, remmallik, müneccimlik, tabiplik ve musikişinaslık meziyetlerine yatkın olmasının gerekliliği şu şekilde nazmedilmektedir:

Gerek kân-ı şi'r ü ma'âni ola
Tabî'atda Lokmân-ı Sânî ola

Ne denlü ki eş'âr işidür yaza
Ne veznniden ekse ne bahrin aza

Ki bir şi're hâcet olıncak hemân
Amân virmeyüben okıya revân

Dahı 'ilm-i tıbb ile reml ü nücûm
Bulardur nedîme gereklü 'ulûm

Ki bunlara nâ-geh ola ihtiyâc
Gereklü ola şâha itmek 'ilâc
…
Dahı sâz dutmak gerekdür sana
Diyeyim niçündür kulak ver bana

Anun-çün ki nâgâh sultân ile
Nihân sohbet eyleyesin hân ile

Ki mutrib sıgamaya ol sohbete
Çalasın ire 'ayşınuz sıhhate

Çalup eydiben câmı nûş idesin
Şehenşâh gönlini hoş idesin MUR B 1084-94

Meslek çiftlerinin atıfta bulunulan varlıklar bakımından şekillendiği bir başka kategori bir bağlam birliğindeki her bir varlığı ayrı bir mesleki unvanla veya konumla anmaktır. Örneğin Ahmed Paşa'nın bir kasidesinin tegazzül faslında sevgilinin dudağını saki, gözünü ise câdû olarak vasfetmesi, Fıtnat Hanım'ın bir şarkısında sevgilinin gözünü sahir, gamzesini katil ya da Necâtî'nin sevgilinin gözünü sihir ilminde gamzesinin üstadı şeklinde tanımlaması, Fuzûlî'nin bir bahariye nesibinde bağ çarşısında rağbetin arttığından bahisle çiçekleri sarraf ve gülü attar olarak nitelendirmesi ve yine Kadı Burhâneddin'in sözü sevgilinin güzelliğine getirerek

benlerini nakkaşla, genel anlamda güzelliğini ise hattatla mukayese etmesi bu minvalde yapılandırılan şiir kesitleridir:

Bu gamze sâkî lebinden mi oldu mest-i gurûr
Bu turra câdû gözünden mi oldu şifte-hâl Ahmed Paşa K 18/26

Turra-i pür çînîdir murg-ı dile dâm-ı belâ
Ebrû-yı müşgîni kasd-ı câna şemşîr-i kazâ
Bin belâya bir dil-i bî-çâre nitsün Fıtnatâ
Çeşm sâhir gamze kâtil kadd kıyâmet el-amân Fıtnat Hanım Ş 1 Bend 4

Baş egerse gamzesi çeşmine her dem tan degül
'İlm-i sihr içinde şâgird iken üstâd eyledi Necâtî G 648/4

Çâr-sû-yi bâğ seyrânı bu gün mergûbdur
Kim şükûfe anda sarrâf oldu vü 'attâr gül Fuzûlî K 9/6

Nakkâş benleri gibi hîç şâme yazmadı
Hattât hüsni hattı gibi şâme yazmadı Kadı Burhâneddin G 467/1

4.2.3.2. Meslekten Mesleğe Aktarım

Klasik Türk şiirinde mesleki terminolojinin kullanımı bakımından dikkat çeken bir başka içerik özelliği, bir mesleğin başka bir meslekle türlü benzetme kanalları kullanılarak özdeş kılınması; doğrudan ya da ima yoluyla meslekten mesleğe anlam aktarımları yapılmasıdır.

İncelenen metinlerde tespit edilmiştir ki meslekler içerisinde bir başka mesleki özelliğin en çok izafe olunduğu uğraş alanı şairliktir. Bilhassa kasidelerin fahriye dizelerinde şairlik fennin başta sahirlik / sihirbazlık, mucitlik, meddahlık / senahanlık / dailik ve zergerlik / sarraflık / kuyumculuk / zerduzluk olmak üzere nakkaşlık / ressamlık / kalemkârlık, terzilik, nessaclık / dokumacılık / kumaşçılık, avcılık / sayyadlık, kimyagerlik, hayalbazlık, şubedebazlık, pişekârlık, kaşmerlik, neyzenlik / mutriblik / şarkıcılık, kadılık, valilik, feylosofluk, mimarlık, mühendislik, hacelik, pehlevanlık, tabiplik / otacılık, hazinedarlık, çiftçilik, münşilik / kâtiplik, reisslik / gavvaslık / şinaverlik, müezzinlik, vaizlik, dellallık, bağbanlık, askerlik / ser-leşkerlik / süvarilik, emirlik, perdekeşlik, tüccarlık, nakkadlık, sakilik, hammallık, satrançbazlık, attarlık, hırsızlık, dilencilik / saillik, tercemanlık, demircilik, mübarızlık, muallimlik, mürebbilik, habercilik, berberlik, tuğrakeşlik, şarihlik, keşşaflık, meşşatalık ve aksi bir bakışla avarelik ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir.

Klasik Türk şiiri şairlerinin şairlik yeteneklerinin altını çizerken en sık kullandıkları bağlam birliklerinden biri "şâir-i sâhir" kalıbı etrafında şekillenmektedir. Bu bağlam çerçevesinde Bâkî, sehharlar şiir söylemeye niyetlenseler dahi kendisininki ölçüsünde mucizevi bir söz beyan edemeyeceklerini iddia etmekte, Neşâtî ateşli diliyle parlattığı şiirini görmeyenin sihrin ve icazın ne olduğunu bilemeyeceğini vurgulamakta ve Sâbit kendine seslenerek şiirlerinde kendisini övmesinin gereksiz olduğunu zira sözün iyisinden anlayanların şâir-i sâhirin söylediklerinin kıymetini zaten bileceğini belirtmektedir:

Hak budur Bâkî nazîr olmaz bu mu'ciz nazmuna
Şi're âgâz itseler şimden girü sehhârlar Bâkî K 85/7

Âteşîn lehçeyle şi'r-i âbdârım görmeyen
Tarz-ı sihr ü şîve-i i'caz bilmez neydügin Neşâtî G 96/5

Suhen-şinâs bilür kadr-i dânişi Sâbit
Sözünde şâ'ir-i sâhir niçün tasallüf ider Sâbit G 90/5

Şairin sahirliği konusunda fahriye türünün üstadı Nef'î'ye ayrıca değinmek gereklidir. Nef'î muhtelif kasidelerinde kendini sihirbâz olarak kabul etmesinin ötesinde efsungerlerin kendi mertebesine erişemediğini hatta sihr ü icazın dahi kendisini kıskandığını savunmuştur:

Ne sihr etdin yine sözde hezâr ahsente ey Nef'î
Senin gibi 'aceb olur mu bir câdû-yı efsûn-ger K 21/34

Hâlâ benim ol sâhir-i üstâd ki yokdur
Bir bencileyin şâ'ir-i garrâ-yı zamâne K 42/28

Hakîm-i endîşede şâirdir kerâmet-pîşe sâhirdir
Tefekkür de Felâtûndur tekellümde Mesîhâdır K 48/55

Sâhir değil şâ'iriz ammâ söze gelsek
Nef'î gibi mu'ciz-dem ü pâkîze-edâyız G 55/7

Benim ol nâdire-gû şâ'ir-i ma'nâ-perdâz
Reşk eder mertebe-i şi'rime sihr ü i'câz K 58/1

Kimse tahkîk edemez sâhir midir şâ'ir midir
Bir bilir yok Nef'î-yi mu'ciz-beyânı bilmiş ol G 75/5

Şairin sahirliği bağlamı, fahriyeler dışında da sıklıkla işlenen bir içeriktir. Örneğin Necâtî'ye ait bir tabloda âşık ne zaman gül renkli yanak üstüne şiir söylese başkalarının dilberin üstüne efsun okuduğunu iddia ettiklerini bildirir. Hüseyn

Paşazâde Nati'nin Hakani'nin hilyesine yazdığı zeyl ile ilgili bir takriz şiirinde Nâbî şairi överken onun sözlerini sihr-i mübin olarak nitelendirir. Ahmed Paşa ise bir gazelinde âşığa her ne kadar sihir yapmak İslam dininde haram kabul edilse de sevgilinin gamzesinin vasfında söz söylemenin helal bir sihir kabul edileceğini söylettirir:

Her kaçan şi'r okusam ol hadd-i gül-gûn üstine
Dil-berün dirler okursın yine efsûn üstine Necâtî G 548/1

Hüsn-i ta'bîrleri sihr-i mübîn
Nazmına nâzımına sad tahsîn Nâbî Mes 5/8

Sihr egerçi dîn-i Ahmed'de harâm oldu velî
Vasf-ı gamzende sözüm sihri halâl oldu yine Ahmed Paşa G 292/4

Şairin mucitliği bahsinin de ağırlık merkezi daha çok fahriye dizeleridir. Örneğin Nev'î, bir fahriye beytinde nazm içinde kendine özgü bir tarz geliştirdiğini dile getirirken klasik Türk şiirini Acem şiirini taklitten kurtaran üslubunu bir icat olarak değerlendirmekte, Nedîm kendisi gibi müsellem bir kaside icat edebilen şairlere meydan okumakta, Sâbit ise kendi zihin dünyasını Urfi-i Şirazi'ninki ile benzeştirip akl-ı evvel gibi kendi zihin dünyasının da yüz estetik yaratış icat edebildiğini belirtmektedir:

Nev'iyâ nazm içre îcâd eyledün bir tarz-ı hâs
Rûm'ı kurtardun 'Acem eş'ârına taklîdden Nev'î G 349/7

Var ise bir günde îcâd eyleyen gelsin beri
Bir kasîde bu müsellem nazm-ı bî-pervâ gibi Nedîm K 17/51

Hazret-i üstâd-ı 'Urfî-rütbe kim endîşesi
'Akl-ı evvel gibi sad sun'-i bedî' îcâd ider Sâbit K 32/26

Nef'î bir gazel fahriyesindeki tarz-ı has u taze icat etmekteki marifetini vurgularken, yine Sünbülzâde bir gazel fahriyesinde endişe mimarının ortaya koyduğu nev-icat beyitlerinden söz ederken ya da Enderunlu Vâsıf, Akka'da Fransız küffarına karşı kazanılan zafer şerefine yazdığı tarih kıtasında şiirlerini "kumâş-ı nazm-ı nev-îcâd" olarak değerlendirirken şair-mucit koşutluğunun altını çizmektedir:

Ne mazmûnlar ne vâdîler bulur seyr eylesen Nef'î
Yine bir tarz-ı hâs u tâze îcâd etdigin görsek Nef'î G 66/5

Mi'mârî-i endîşe ile Vehbî-i üstâd
Yapmakda nev-îcâd niçe beyt-i musanna' Sünbülzâde Vehbî G 141/5

Zamânlardır ki bu resme kumâş-ı nazm-ı nev-îcâd
Degül bir şâ'irün kâlâ-yı dûşı tab'-ı pür-zârı Enderunlu Vâsıf Kt 2/42

Devlet-i Aliyye'de yetişen şairlerin mukaddes varlıklara, din ve devlet büyüklerine ya da meslektaşlarına hitaben şiir söylemelerinde, şiirin methetme / dua etme işinde karşılık bulma, tesirli olma bakımından etkin bir araç olmasından kaynaklanmaktadır ki şairlik sanatı bu yönüyle aynı zamanda meddahlık / senahanlık / dailik olarak da nitelendirilmektedir. Nitekim pek çok erbab-ı suhan bilhassa kaside dizelerinde kendilerini muhataplarının meddahı / senageri / dua-gusu şeklinde tanımlayarak bu bağlamda şairliğin bir anlamda övgü / dua memurluğu olduğu gerçeğinin altını çizmektedirler. Örneğin Necâtî, II. Bayezid'e seslendiği bir kaside beytinde hamisinin candan bir meddahı olduğunu belirtip gönlünü daraltmamasını, kendisinden uzak düşürmemesini gül-bülbül metaforunu kullanarak niyaz etmektedir:

Cân ile meddâhunam dil-teng koma beni kim
'Andelîbinden cihânda olmadı bîzâr gül K 17/40

Şairin meddahlığı hususunda Nev'î bir murabba bendinde Sultan Mehemmed'in meddahı olduğundan beri kendisinin de şuara zümresinin şahı konumuna yükseldiğini belirtir ki bu denli iltifat görmesinin nedenini de bir başka beytinde hamisinin cihanda adının kalması yönündeki isteğine bağlamaktadır:

Meddâh-ı saltanat kılalı Nev'îyi Hudâ
Şâh-ı edâ benem şu'arâ zümresi gedâ

Gûş eyleyüp dür-i suhanum söylemez bana
Âlûfteyüz makâline Sultan Mehemmedün Nev'î Mr 4 Bend 5

Cihânda adumuz kalsun diyen nâm ehli serverler
Dualar idüp isterler benüm gibi senâ-hânı Nev'î K 48/19

Klasik Türk şiirinde şairler meddahlıklarından söz ederken muhataplarına sıklıkla "Senin üstün vasıflarını ancak ben hakkıyla ifade edebilirim." iletisini göndermekte ve böylece fahriye ile methiyeyi iç içe nazmetmektedirler. Nitekim Nef'î fahriye-methiye içerikli bir kaside beytinde bu minvalde İlyas Paşa'nın senahanı olmasını onun ve kendisinin benzersiz bir tabiata sahip olmadaki paralelliğe bağlamaktadır. Yine Enderunlu Vâsıf'ın birçok yüce namla vasfettiği Sultan Selim'i ya da Şeyhülislâm Yahyâ'nın Sultan IV. Murad'ı övme biçimi aynı liyakat kurgusuna sahiptir:

Benim gibi senâ-hânın sen olsan nola memdûhu

Ki zâtın gibi tab'ım dahi bî-manend ü hemtâdır Nef'î K 48/52

Hüsrevâ tâc-verâ dâver-i gerdûn-kadrâ
Ey güzîde şeb-i vâlâ-yı hudâvend-i be-nâm

Sen o memdûh-ı şeref-güster-i 'âlemsin kim
Midhatün gevheri müstagnî-i fikr-i evhâm

Bâ-husûs ola zamânunda şehâ meddâhun
Bir benim gibi suhan-perver-i makbûl-i 'avam Enderunlu Vâsıf K 15/44-46

Bir sencileyin kim bula Yahyâ gibi bir kul
Bir bencileyin dâ'î-i mümtâz ele girmez Şeyhülislâm Yahyâ G 152/5

Şairlerin meddahlıklarını / dailiklerini beyanları sadece devlet büyüklerine karşı gerçekleşmez, onlar aynı zamanda Hz. Peygamber'in ya da diğer din ulularının da senageri olabilmektedirler. Örneğin Neşâtî, gece gündüz Hz. Peygamber'in na'tını yazabilmek için güneş ve ay tarafından feyz rica etmektedir:

Mihr ü meh-feyzâ cenâbundan recâ-yı feyz ider
Yazmaga na'tun Neşâtî-i sena-ger rûz u şeb K 2/25

Klasik Türk şiirinde şairlerin övünürken sıklıkla kendilerini özdeşleştirdiği mesleklerden bir diğeri sarraflıktır. Örneğin Bâkî, bir gazelinde kendini şiir sanatının kalemkâr bir zerger-i kâmili olarak tanımlamakta; Nâbî kendini sırlar şehrinin sarrafı, ağzını ise dükkânı olarak nitelendirmekte; Ca'fer Çelebi kendisini mana sarrafı olarak değerlendirip insanların lülü-i lalayı sözüne benzediği için kulaklarına küpe yaptıklarını ifade etmekte; Sâbit ise memduhu Ahmed Han ve atını övdükten sonra onun atının altından nalının etkisiyle tıpkı bir zerger gibi sözünü devat potasında erittiğinden söz etmektedir:

Zer-ger-i kâmilidür san'at-ı şi'rün Bâkî
Nic'olur gel berü seyr eyle kalem-kârlıgı Bâkî G 495/7

Benüm sarrâf-ı şehr-i râz dükkânum dehânumdur
Devâtum kîse tahtam safha engüştüm zebânumdur Nâbî G 64/1

Ne sarrâf-ı ma'ânîsin ki Ca'fer lü'lü-i lâlâ
Sözüne benzedügi-çün iderler güşvâr andan Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 161/6

Sebke geldüm rahş-ı zerrîn-na'linün esbabının
Pûte-i zerdür devât ü san'atum zer-ger gibi Sâbit TAR 2/20

Fahriye üstadı Nef'î de elbette ki şair-sarraf koşutluğu üzerine birçok bağlam birliği oluşturmuştur. Örneğin bu tablolardan birinde kendini şiir fenninde gevheri sözleriyle zerger-i kâmil olarak konuşlandırmış, Sultan Osman'a hitap ettiği bir kaside beytinde birazdan söyleyeceği gazelin, cevherî / güher-pâş olarak ürettiği kıymetli ürünlerden bir numune olacağını belirtmiş, yine Sultan Osman'a düşünce dünyam senin övgü iksirinin cevherini tarh ettiğinde kıskançlıktan her an onunla kuyumculuk cengi ederim, diyerek düşünce gücünü kendinden soyutlamak suretiyle onu ve kendini iki rakip kuyumcu olarak tasavvur etmiş; kimyagerin dahi kendisine özenip yaptığı ürünlere müşteri olacağını ancak böyle bir söz gevherini cihana vermeye niyetinin olmadığını beyan etmiştir:

Benim ol zerger-i kâmil ki bugün fennimde
Sözlerim gevheridir zîver-i dükkân-ı suhan K 61/39

Meclis-i ikbâline geldim güher-pâş olmaga
Cevherîyim bu gazel zîb-i dükânımdır benim K 13/31

Cevher-i iksir-i medhin tarh edince reşkden
Eylerin her lahza endîşemle ceng-i zergerî

Korkarım hem âfitâb-ı kimyâ-ger duymasın
Yoksa bin şevk ile olur ol dahî bir müşterî

Zerresin mihre gubârın rüzgâra kim verir
Cevherîyim ben cihâna vermem öyle gevheri

Böyle cevher var elimde neyleyim dünyâyı ben
Başına çalsın felek âyine-i İskenderî K 15/54-57

Benzer bir soyutlamayı bir gazelinde de yapan şair, devrinde nazm adlı hasır dokuyucusuna rağbet edilmeme nedenini, Nef'î gibi bir zerduz şairin verdiği kıymetli, sırmalı ürünlerin varlığına bağlamaktadır:

'Aceb mi bûriyâ-bâfân-ı nazma kılmasak ragbet
Bizim Nef'î gibi bir şâ'ir-i zer-dûzumuz vardır G 36/5

Şairin sarraflığı hususu mesnevilerde de zaman zaman işlenebilmektedir. Örneğin Hüsrev ü Şîrîn'deki ilk tevhidin son bölümünde Şeyhî eseri ve dolayısıyla başarısı için sarf edilen temenni ifadelerini nazma çekerken kendine "sarrâf-ı mâhir" olarak seslenmektedir:

Murad ol k'ola şeh bigi müeyyed
Kala ad ile 'âlemde müebbed

Kerem sinün kerimâ feth-i bâb it
Bu vird-i müstetâbı müstecâb it

Du'ânun eyle düz Şeyhî nizâmın
Ki Cibrîl-i emîn eyleye âmîn

'İnayet feyzi çün dökdi cevâhir
Getür vaktidür iy sarrâf-ı mâhir HŞ B 31-34

Fakîrî İstanbul Şehr-engîzi'nde İstanbul'u sadef, içindeki güzelleri dürr ü gevher ve kendisini bu mücevherleri neşr eden bir sarraf olarak tanımlamakta, benzer bir yaklaşım Usûlî'nin Yenice Şehr-engîzi'nde de görülmektedir:

Sadefdür işbu şehr-i hûb-manzar
Dür ü gevherler içinde güzeller

Veli sarrâf-ı 'uşşak-ı zamâne
Getürmiş bir kaçın silk-i beyâne

Ki ta'rîfinde kasır 'akl-ı insân
Nazîrin görmemiş sarrâf-ı devrân

Ma'âni dürleriyle bu mezâhir
Olubdur gûyiyâ silk-i cevâhir

Güherler neşr idüp sarrâfı dehrün
Getürmiş nazma bir bir işbu şehrün

Perî-peyker melek-manzarlarında
Sehî-kad lâle-had dil-berlerinde

Ki her birisi anun hırz-ı cândur
Dilümde rûz u şeb vird-i zebândur FŞ B 194-200

Yenice şehrinün dilberlerini
Serîr-i hasende servetlerini

Ögüp a'lâlarını beglerini
Güzellikde kamudan yeglerini

Eger medh idebilürsen güzeldür
Katı yirincedür gâyet mahaldür

Bugün bir tûtî-i şîrîn suhansın
Ki bu gevherlerin sarrâfı sensin UŞ B 76-79

Klasik Türk şiiri dizelerinde şairliğin özdeşleştirildiği diğer meslek dallarına ilişkin kayda değer bazı örnekler şunlardır:

Şairin / âşığın gam dağında mihnet taşı keserek Ferhâd'a sanat gösterecek ölçüde bir üstat hâline gelmesi; bir nakkaş gibi suret kazandırdığı şiiriyle sevgilinin gönlüne girmesinin bir mermere nükte nakşetmeye benzemesi; şairin / âşığın sevgisini samimiyetle gönlüne nakş edip âdeta bir tane haşhaşın üstüne "De ki: O Allah'tır." yazması, şairin icaz kalemiyle sihr-i endişe yapabilen şahsını suretger-i mana ilan etmesi ya da bir şairin Mehmed Paşa'ya hitaben yazdığı kaside fahriyesinde kendini fenn-i belagatte Mani'nin takdir edeceği bir ressam olarak addetmesi:

Bî-sütûn-ı gamda Bâkî seng-i mihnet kesmede
Şöyle üstâd oldı kim Ferhâda san'at gösterür Bâkî G 51/6

Sûret itdün şi'rüni girdün nigârun gönline
Bâkîyâ bu nakş ile sen nükte kazdun mermere Bâkî G 481/5

Nakş ider ihlâsunı dilde Necâtî gûyîyâ
Kul hüve'llâhu yazar bir dâne haşhâş üstine Necâtî G 550/6

Sihr-i endîşe Neşâtî saha mahsûs ancak
Kilk-i i'câz ile sûretger-i ma'nâsın sen Neşâtî G 88/5

Seni vasf eyleyemem lîk murâdum üzre
Gerçi şimdi benüm iklîm-i suhen sultânı

Hâk-i dergâha icâzet var ise 'arz ideyüm
Kuvvet-i tab'-ı senâ-hân-ı nevâ-elhânı

Hâliyâ fenn-i belâgatda ben ol ressâmum
Eylesem resm-i ma'ânîde kalem-cünbânı

Hâme-i sihr eser-i nazmuma şâbâş eyler
Nakş-ı nev-beste-i Erjeng ü nigâr-ı Mânî Sâbit K 39/38-40

Şairin bir terziymişçesine sevgilinin üstüne övgü kumaşı biçmesi ve Zühre'nin de bunun üzerine terane bağlaması, şairin dokuduğu nazm kumaşına dikkatle bakıldığında dokumada kullanılan ipliğin sevgilinin âşığı kedere bağlayan zülfü olduğuna dikkat çekmesi ya da poetik bir bakışla Farsça bir şiiri Türkçeye çeviren şairin başka bir elbiseden entari yapmaya kalkışan bir terzi ile ilişkilendirilmesi:

Biçtim kabâ-yi medhi çü dil-dârım üstüne
Zöhre terâne bagladı eş'ârım üstüne Ahmed Paşa K 13/1

Gâlib ibretle nigâh et bu kumâş-ı nazma
Nescine rişte-keş-i târ-ı teellümdür zülf Şeyh Gâlib G 161/11

Câme-i gayri bozup 'anteri yapmak gibidür

Nazm-ı Türkîye çevirmek ‘Acemün güftârın Nâbî G 550/5

Şairin, Hayâlî’nin bir gazelinde himmet tuzağıyla nice ankaları, Nef’î’nin bir fahriye tablosunda başka şairlere göre daha maharetle suhanı, Enderunlu Vâsıf’ın bir kasidesinde ise Rüstemane bir tavırla hayal ahusunu avlaması:

Gösterir nazmı Hayâlî tarzını her şâ’irin
Himmetim dâmıyla sayd ettim nice ankâları Hayâlî G 592/5

Nice sayyâd-ı suhan var ise devrimde n’ola
Bir midir hîç şikâr almada bâz şahbâz Nef’î K 58/9

Eylesem ragbet şikâra olur âhû-yı hayâl
Rüstem-i endîşemün sayd-ı kemend-i fikret Enderunlu Vâsıf K 20/137

Şairin aziz-i dehre görünüşündeki gedalığa aldanmamasını ve nitekim kendisinin pek çok cevhere sahip olan bir kimyager olduğunu ifade etmesi:

Bakma benüm gedâlıguma iy ‘azîz-i dehr
Gel benden iste cevheri kim kîmyâgerem Nev’î M 4 Bend 1

Şairlerin fahriyelerinde kendilerini mana tasavvurgahının hayalbazı ya da hayal kurma hususunda şu’bedebaz olarak vasıflandırmaları:

Şol hayâl-bâz-ı tasavvur-gâh-ı ma’nîyem ki ben
Perde-dâr-i ‘îd-gâhımdır Kemâl-i şeştarî Enderunlu Vâsıf K 14/118

Ben turfa rind-i şu’bede-bâz-ı tahayyülüm
Ma’nâ-yı sihr ü sûret-i i’câzdır sözüm Nef’î G 78/2

Şairin, Nef’î’de kalem neyiyle nagmeler düzüp teraneye başlayan, Neşâtî’de yine kalem neyiyle feryatlar koparan, Sünbülzâde ‘de kalem neyini bir nagmeye başlamaya davet eden ve Sâbit’te akıl çalgıcısıyla beraber hayal şarkıcılığı yapan mutribliği ile Nâ’ilî’de Hz. Peygamber’in lütuf meclisinde ve Mantıku’t Tayr’da Gülşehrî’nin bir gün karşılaştığı ve kendisine gerçek arifliğin kendi yağında kavrulmakla değil herkese ulaşmayı amaç edinmekle mümkün olacağını telkin ederek onu eserler vermeye, üretmeye yönlendiren Senai, Attâr, Sadi, Nizami, Mevlâna, Veled adlı altı arife sakilik etmesi:

Nef’î nedir ney-i kaleminde bu nagmeler
Gûyâ ki her terânede bir sâza başladı Nef’î G 126/5

Ne bu feryâd Neşâtî ney-i hamende yine
Sîneden hasret ile yohsa şikâyet mi kopar Neşâtî G 20/5

Nevâyâ başla ey tab'-ı suhan-sâz
Ney-i kilk eylesin bir nagme âgâz Sünbülzâde Vehbî M 7/1

Nagme-perdâz-ı hayâlem ki nevâ-sâz-ı hired
Perde-âmûhte-i bâng-i bem ü zîrümdür Sâbit K 31/17

Olalı bezm-i lutfuna sâkî
Mest-i peymâne-i vefâ-yı dilim Nâ'ilî K 4/28

Yâ Felek-nâme gibi ad kanda var
Ol hünerden kim kişinün tende var

İşbu yoldan gel bize sen sâkî ol
Dünyâda bu adlar-ıla bâki ol

Hızr gibi ister-isen bâkîlîk
Âb-ı hayvândan bize kıl sâkîlîk

İşbu biz altıya bî-hırs u hevâ
Sen yidinçi olur-ısan key revâ

Degmesi ol çeşmeden çün kandılar
Bir kadeh gej geldi bana sundılar

Bunlar altı er-durur günden 'ayân
Şimdi yidinçileri benven hemân

Şimdi ol altı ere sâkî benem
Kim ad-ıla dünyada bâkî benem

Bunlarun altı kitâbı var 'ayân
Bu Felek-nâme yidinçidür hemân MT B 2652-59

Şairin Leylâ vü Mecnûn'daki fahriyesinde her müşterinin aradığını bulabileceği, işlek ve revaç bulmuş hezar-pişe bir dükkân sahibi ve söz emlakının reisi olması; gördüğü iltifatın etkisiyle elindeki altın kalemini sancak yapıp nazm mülkünde valilik etmesi ve söz mülkünde emirlik yapması:

Söz derkine sarf edüp ferâset
Emlâkine bulmuşam riyâset

Geh tarz-ı kasîde eylerem sâz
Şehbâzım olur bülend-pervâz

Geh de'b-i gazel olur şiârım
Ol de'be revân verir karârım

Geh mesnevîye olup heves-nâk

Ol bahrdan isterem dür-i pâk

Her dilde ki var ehl-i râzam
Mecmû-ı fünûna aşk-bâzam

Bir kâr-gerim hezâr-pîşe
Cânlar çekip isterem hemîşe

Dükkânım ola revâc-ı bâzâr
Her istedigin bula harîdâr LM B 323-29

Vâlî-i mülk-i nazm edeli şâh-ı ‘ârifân
Destinde Vâsıfun kalem-i zer livâsıdır Enderunlu Vâsıf G 33/6

Hayâli mülk-i suhanda ‘aceb mi olsa emîr
Ki verdi Hüsrev-i mülk ü suhan ana menşûr Hayâlî K 1/27

Taşlıcalı Yahyâ’ya göre yazdığı gönül çeken şiir öylesine mamur ve özgün bir ev / beyit olmuştur ki o eve bakan kişi mimarının Yahyâ olduğunu görecektir. Sâbit, bir fahriye beytinde nazmının temelini giderek sağlamlaştırdığından bahsetmekte Nâ’ilî ise kendini devatının çukurunu Aristo karakterli tabiatı için gözlem, hesaplama aleti olarak kullanan bir mühendis-i nazm olarak nitelendirmektedir:

Beyt-i ma’mûr oldı Yahyânun bu şi’r-i dilkeşi
‘Ayn-ı ‘ibretle yine ma’mûra bak mi’mârı gör Taşlıcalı Yahyâ G 124/7

Hoşâ melânet-i bünyân-ı ma’rifet Sâbit
Esâs-ı nazmunı gitdükçc’eyledün te’sîs Sâbit G 159/6

Ben Nâ’ilî mühendis-i nazmım çeh-i devât
Risto-yı tab’ıma rasad-ı intibâhdır Nâ’ilî G 69/6

Nâbî, Divan’ındaki bir gazel tablosunda nazm binasından taze mahalleler yapmakla ilgili zemin etüdü yapmakta, bir başka gazelinde şairleri söz malzemesi kullanmak suretiyle yetenekleri ölçüsünde kimisi cami kimisi köprü yapan kimseler olarak değerlendirmektedir. Siyavuş Paşa Kasrı’nın methedildiği bir kasriyyesinde ise Enverî ve Câmî adlı şairlik mesleği üstatlarının isimlerinin sözlük anlamlarından faydalanarak hem iki şairi söz mimarı olarak ttavsif etmekte hem de bu kasrın bir şiir mimarisi kadar hoş olduğunu ima etmektedir:

Sezâ tâze mahalle yapmaga beyt-i nezâyirden
Bina-yı nazma Nâbî böyle bir nâzik zemîn olmaz G 303/12

Kiminün câmi’i var kimi yapar pül Nâbî
Şu’ârânun n’olur âsârı suhandan gayrı G 847/7

Her sütûnı câ-be-câ erkân-ı devletdür meger
Bir ayag üzre turur hizmetde dâmen der-meyân

San'at-i ebyât-ı mevzûnın gören vassâflar
Her biri ebkâr-ı efkârın getürmiş armagan

Pertev-i mişkâtı beyt-i Enverîden muktebes
Câmınun mısra'ları Dîvân-ı Câmîden nişân K 37/6-8

Hüsrev ü Şîrîn'in sebeb-i tel'ifinde hatif-i can ile şairin sohbeti faslında hünerli şairin beş on beyitle / evle / gazel gibi kısa şiirlerle yetinmeyip mesnevi gibi uzun / bir şehir inşa etmesi gerektiği iletisi vesilesiyle de dikkat çekici bir şair-mimar koşutluğu oluşturulmuştur:

Gazel tarzında ger kalbün kavîdür
Mehekki nakd-ı kavlim mesnevidür

Heves nakşiyle ider her bir üstâd
Biş on beytün der ü dîvârın âbâd

Hüner bir şehr bünyâd eylemekdür
Der ü dîvârın âbad eylemekdür

Ki her bir beyti ma'mûr ola mecmû'
Felekden sathı a'lâ sakfı merfû' HŞ B 567-70

Şairin tüccarlığı hususunda Nef'î bir fahriyesinde mana pazarının hacesi olduğunu iddia etmiş ve feleğin Zühre'nin gerdanı için düşündüşü inciyi kendisinden aldığını ifade etmiş, Gâlib kendisi için âlem-i ab içre zevrâk alıp şi'r ü gazel gemisi veren bir tüccar imasında bulunmuş, şahsını "nâdire-gû" ve "şâ'ir-i bî-hemtâ" olarak betimleyen ve mana mülkünü itaat altına aldığı söyleyen Enderunlu Vâsıf ise aynı zamanda belagat pazarında söz kumaşı değerli bulunan bir tüccar olduğunu belirtmektedir:

Benim ol hâce-i bâzâr-ı ma'ânî ki felek
Gerden-i zühre içün benden alır ıkd-ı le'âl Nef'î K 36/48

Seyr eyle kârın 'âlem-i âb içre Gâlibin
Zevrâk alır sefîne-i şi'r ü gazel verir Şeyh Gâlib G 84/7

Benem ol nâdire-gû şâ'ir-i bi-hemtâ kim
Ser-be-ser mülk-i ma'ânî-i kalem emrime râm

Benem ol hâce-i bâzâr-ı belâgat ki budur
Her kumâş-ı suhânum râyic- kâla-yı be-kâm Enderunlu Vâsıf G 15/47-48

Nâ'ilî, Veziriazam Mehmed Paşa'ya hitaben kaleme aldığı bir kasidenin muhatabını feylosoflarla eşleştirdiği bir methiye kesitinde kendisini söz kumaşının tüccarı olarak değerlendirmekte, yine aynı kasidenin başka bir bölümündeki fahriye dizelerinde şiirinin çok zamandır rağbet gördüğünden bahsederken kendini sûdâger-i nazm şeklinde tanımlamaktadır ki felek elindeki güneş kefesiyle onun cevher dolu tabiatının madeni için dilencilik etmektedir:

Görmedim olalı sûdâ-ger-i kâlâ-yı suhen
Tab'-ı pâkin gibi bir müşterî-i cins-i kemâl

Ey Felâtûn-ı hikem-senc ü Aristo-yı reşîd
Ki kazâ kârını re'yinle eder istidlâl
…
Garka verdi felegi âb-ı hayât-ı suhenim
Reşha-i kilkime leb-teşne yine âb-ı zülâl

Ben o sûdâger-i nazmım ki kef-i mihr ile çarh
Kân-ı pür-gevher-i tab'ımdan eder cerr ü su'âl K 12/45-46 ve 77-78

Şairin attarlığı konusunda Necâtî, bir gazel fahriyesinde anber satın alan kişinin attara gelmesi gibi şiir isteyenin de kendisine gelmesi gerektiğini söylerken bir başkasında tatlı sözlerini kâğıda yazıp sarmasının bir tür attarlık olduğu iddiasındadır:

Şi'r isteyen Necâtîye gelsün ki vechi yok
'Anber satun alan kişi 'attâra gelmeye G 503/7

Şekerîn sözlerini kâgıda bürer ki sata
Be kim ögretdi Necâtîye bu 'attârlıgı G 561/9

Şairin tabipliği konusunda Nâbî bir gazelinde şiirinin gam sıtması olanlara şifa verdiğini söylemekte, bir başkasında şiir hikmethanesinden kalem akçesiyle birçok hastaya sıhhat ilacı verdiğini bildirmekte, bir diğerinde ise kendini güzel edalı bünyelerin parmağı kalem nabzından ayrılmayan tabibi olarak tanımlamaktadır:

Her kim götürürse teb-i endûha şifâdur
Bu matla'-ı cân-perveri Nâbî suhanumdan G 597/5

Meblag-ı hâmeyle hikmet-hâne-i eş'ardan
Nâbiyâ çok hasteye dârû-yı sıhhat virmişüz G 294/9

Olsun mı nabz-ı hâmeden engüştümüz cüdâ
Biz kim mizâc-ı hüsn-i edânun tabîbiyüz G 252/3

Nâ'ilî ise bir kaside fahriyesinde tababet ilminin ustası İbni Sina'ya atıfta bulunarak sözlerinin birer şifa kaynağı olabilecek mahiyette olduğunu hatta tababet ilmine yönelse kimsenin İbni Sina'nın Şifa adlı eserine bakmayacağını iddia etmektedir:

Murâd itsem biraz da bahse esrâr-ı hikmetden
Komazdı sözlerüm ragbet Şifâ-yı İbni Sinâya

İder evvel kademde pür-tezelzül sahn-ı meydânı
Sürince rahş-ı teb'um vâdî-i pehnâ-yı ma'nâya Nâ'ilî K 8/47-48

Hayâlî'de şairin harmanına güvercinlerin konduğu söz zemininde uğraş veren veya Sünbülzâde'deki sosyal eleştiri içerikli bir terci-i bentte dünya mezraının kısmeti ahiret mahsulü iken ne ekip biçtiğini yazık ki bilemeyen bir çiftçi olması:

Ben o dihkân-ı zemîn-i suhanem dânem içün
Kondu murgân-ı ülî-ecnihalar hırmenime Hayâlî G 495/2

Vehbî ne ekip biçdigini bilmedin ey hayf
Bu mezra'a mahsûlü iken vâye-i 'ukbâ Sünbülzâde Vehbî Trc 1 Bend 7 B 6

Şairin habab gibi kelam denizinde yelden düğmeler döken, fikir denizinin derinliklerine daldıkça seçkin cevherler çıkaran gavvaslığı veya nazm deniziyle ezelden tanışık olup devamlı yaralı gönülde şinaverlik etmesi.

Hayâlî bahr-i kelâmın olalı gavvâsı
Habâb gibi nice dügmeler döker yelden Hayâlî G 453/5

Tab'-ı Vehbî çıkarır böyle pesendîde güher
Gavtâ etdikçe yem-i fikre misâl-i gavvâs Sünbülzâde Vehbî G 129/7

Çü Nev'î bahr-i nazm ile ezelden âşinâsın sen
Şinâverlik idüp dâ'im dil-i efgârdan çıkma Nev'î G 463/5

Nef'î bir kasideside tablosunda kendini fikir denizinde hamisi Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kulağına takması için takdim edeceği bir dürr-i nab arayan bir gavvas olarak tanıtırken bir fahriye faslı tablosunda fikir denizi ne kadar derin, mana incisi ne kadar az bulunur olsa da bu denizin derinlerine bir anda dalabilecek ve değerli mücevherler çıkarabilecek ustalıkta bir dalgıç olduğu iddiasındadır:

Feyz-i mihr-i iltifatındır ki etdi tab'ımı
Saf u rengîn nüktelerle ma'den-i lâ'l-i müzâb

İstedim ol şevkile gavvâs-ı bahr-i fikr olup
Zîver-i sem'i kabûl olmaga lâyık dürr-i nâb K 56/34-35

Benim ol nâdire gavvâs ki olsa ne kadar
Bahr-ı endîşe amîk u dür-i ma'nâ kem-yâb

Dalarım ka'rına bir demde yine hem ederim
Sâhilin pür-dür-i şehdâne vü şehvâr u hoş-âb K 32/62-63

Şairin müezzinliği ve vaizliği hususunda Necâtî hamisi Şehzade Mahmud'a hitaben kaleme aldığı bir kasidesinde kendisini Kâbe'de ezan okuyan Bilal-i Habeşi özdeşleştirip kendisinin de hükümdarın mübarek kapısında methiyeler düzmesinin uygun olacağı kanaatinde dile getirirken bir gazelinde sevgilinin köyünün çiçek bahçesini sürekli anıyor olmasından hareketle kendisini daima cennet bağlarından bahseden bir vaizle eşitlemektedir:

Okusun medhüni kapunda Necâti benden
Yaraşur Kâ'be hariminde nevâ kılsa Bilâl K 18/43

Dâ'im Necâtî gülşen-i kûyun anar durur
Vâ'iz gibi ki bâg-ı cinândan haber virür G 154/10

Şairin bağbanlığı konusunda Hayâlî, bir fahriyesinde kasidesini içersinde yalnızca servi yetişen bir mana bağı / nazm bağı olarak tasvir edip bu bağın servisinin satır, sayesinin hat, tohumunun noktalar olduğunu ve dahi her beytinin bir serviye karşılık geldiğini ifade etmektedir:

Bâğ-ı ma'âni oldu kasîdem benim Şehâ
Gayrı diraht anda yog illâ ki var serv

Ben ol Hayâliyim ki beni egmeden cihân
Dikdim bu nazm bâgına bir yâdigâr serv

Serv oldu satrı sâyesi hat tohmudur nukat
Her beytime desem nolâ ey gül-izâr serv Hayâlî K 11/19-21

Sâbit'e göre beyanının bereketinden sızan su nazm bağını öylesine beslemektedir ki onun etkisiyle bu bağ daha süslü, damıtılmış ve sanatlı bir görünüm kazanmıştır. Şeyhülislâm Yahyâ ise mecmuasını maarif ehline göstermesini bir bağbanın gül bahçesinde bahçeye faydalı bir unsuru gezdirmesine bağlamaktadır:

Bâg-ı nazma Sâbitâ reşh-i beyânum su virüp
Hem muvaşşeh hem müreşşah hem musanna' gösterür Sâbit G 122/5

Gösterür Yahyâ ma'ârif ehline mecmû'asın
Gûyiyâ bir bâgbândur gülsitânın gezdürür Şeyhülislâm Yahyâ G 99/5

Şair, Bosnalı Sâbit'te hayal elinin kabzasındaki kılıcıyla marifet memleketini fetheden bir asker, Nev'î'de söz askerinin ser-leşkeri ve nazm erbabının ser-defteri, Sünbülzâde'de tuğrakeş, Fuzûlî'de vefa hazinesinde hazinedar, Nâbî'de tıpkı söz gibi manaya perdekeş ve Azîzî Şehr-engîzi'nin sebeb-i telif faslında söz adlı hub-suretli gelini süsleyen bir meşşata şeklinde fahriye amaçlı birçok teşbihin konusu olabilmektedir:

Feth iden memleket-i ma'rifeti kâf-be-kâf
Kabza-i dest-i hayâlümdeki şemşîrümdür Sâbit K 31/13

Benem zamânede ser-leşker-i sîpâh-ı suhan
Benem zamânede erbâb-ı nazma ser-defter Nev'î K 16/36

Bahs ederse câh-ı tevfîke kalem-keş Vehbîyâ
Ebruvân-ı yâr-veş tugrâları şâhâne çek Sünbülzâde Vehbî G 161/7

Fuzûlî hâzin-i genc-i vefâyem ol sebebdendür
Güherler tökdügi isrâf ile çeşm-i güher-pâşum Fuzûlî G 176/5

Ben zerre-i hûrşîd-i cihân-ârayum
Manend-i suhan perde-keş-i ma'nâyum
Her mevce muhîtüm diyü da'vâ düşmez
Deryâya düşer dirse eger deryâyum Nâbî R 149

İdüp bu ittifâkı cümle yârân
Didiler bana ey yâr-ı suhan-dân

Derûnundur devât-ı pür maânî
Lisânundur anun kilk-i beyânı

Sözündür nev 'arûs-ı hûb-sîret
Çü meşşâta virirsin ana zînet (Levend, 1958: 123)

Şairin bir fahriye dizesinde konuşma kabiliyetinin kendisine öğrenci olduğu düşünce muallimhanesinde üstatlık makamında bulunması:

Köhne üstâd-ı mu'allim-hâne-i endîşeyim
Nâtıka şâkird-i ders-i imtihânımdır benim Nef'î K 13/14

Şairin Sünbülzâde Divanı'ndaki bir mesnevide lisan-ı gaybı anlamada ya da Mantıku't-Tayr'daki bir fahriyede her sözü beyan etmede ve değme sırları ortaya çıkarmada tercüman olması:

Lisân-ı gayba şâ'ir tercemândır
Zebân-dân-ı hakâyık şâ'irândır Sünbülzâde Mes 6/20

Her makâlâtı beyân eylemege
Degme bir sırrı ‘ayân eylemege

Çün göresin şâhı peydâ vü nihân
Olmaya Gülşehrî’den yig tercemân

Ol kişi kim dürri ‘ummândan bula
On iki ‘ilmi bu dîvândan bula MT B 3481-83

Şairin, Bâkî’nin bir kasidesinde fahriyede hüner pehlivanı, Nâ’ilî’nin Veziriazam Mehmed Paşa’ya hitaben hâlden şikâyette bulunduğu kasidesinde feleğin ağır yükünü taşıyan bir hammal, Nedîm’in / âşığın bir gazelinde ciğer ateşiyle okun ucunu eritip gönlün gül bahçesine dönen yarasına şebnem damlatan bir demirci, Nev’î’nin / âşığın bir gazelinde sevgilinin hattına düşürdüğü nadir manaları tıraş eden bir berber ve Nâ’ilî’nin bile akıl çarşısının nakkadı olmasına rağmen hamisi cömert ve asil paşa hazretlerinin kıymetini anlamakta aciz kalacak olması:

Pehlevân-ı şâh-ı nazmım küştî-gîrân-ı hüner
Seyr edip bazû-yı idrâkimde zûr u kuvveti Bâkî K 20/142

Za’fım ol mertebedir kim kalem aldıkça ele
Cism-i bârîkimi zanneylerim ol hâmede nâl

Bâr iken tab’a vücûdum ne revâdır kim olam
Cevr-i gerdûn gibi bir bâr-ı girâna hammâl Nâ’ilî K 12/65-66

Sûz-ı cigerle nevk-i hâdengin müzâb edüp
Gül-goncazâr-ı zahm-ı dile şeb-nem eyleriz Nedîm G 49/5

Düşürmişdüm hatun vasfında bir hoş mani-i nâdir
Bulup anı tırâş itmiş işitdüm sonra bir şâir Nev’î G 125/1

Yâkût-ı âfıtâba verir reng-i rûyu şerm
‘Aks-i fürûg-ı gevher-i pâk-i necâbetin

Fehm eylemekde ‘âciz olur Nâ’ilî gibi
Nekkâd-ı çârsû-yı hıred kadr ü kıymetin Nâ’ilî K 29/22-23

Hayâlî’nin ve Sâbit’in söz meydanında ve Taşlıcalı Yahyâ’nın nazm u nesrde ya da genel manada şiir sanatında pehlevanlığı:

Nola tutsa Hayâlî ‘âlemi tîğ-i zebânıyla
Suhan meydânının çâpük süvârı pehlevândır bu Hayâlî G 461/5

Bu vâdîde söz bulmak da Sâbit pehlevânlıkdur

Bulanlar bâzû-yı endîşesin pür-zûr bulmışlar Sâbit G 121/6

Kimseler nazm ile gelmezse n'ola meydânuma
Minnet ol Allaha oldum san'atumda pehlevân Taşlıcalı Yahyâ K 2/38

Pâdişâhum minnet ol Mennâna kim Yahyâ kulun
San'atınun pehlevânı fenninün mümtâzıdur Taşlıcalı Yahyâ G 97/7

Pehlevân-ı nazm u nesrüz bahr u ber sultânıyuz
Sözümüz câhiller ey Yahyâ sanur lâf u güzâf Taşlıcalı Yahyâ G 200/5

Şairin satrançbazlığı, sevgilinin dudağına veya ders-i aşka şarihliği, sevgilinin cemaline keşşaflığı:

Satranc-bâz-ı nat'-ı kemâliz ki Nâ'ilî
Etmez kabûl-i tarh-ı tekellüf zemînimiz Nâ'ilî G 152/5

Şerh ederken lâ'lini gülşende Şeyhî söz ile
Sâzına âvâzını bülbül ne şîrîn-ter düzer Şeyhî G 57/7

Şerh iderse ders-i 'aşkı yine Yahyâ şerh ider
Bir mahall kalmış mıdur zîrâ bu fende görmedük Şeyhülislâm Yahyâ G 201/5

Hüner cemâline keşşâf 'ayba settâruz
Birine bâd u birine turâb-ı dergâhuz Taşlıcalı Yahyâ G 169/6

Kimi şiirlerde şair birden çok meslekle de ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin bu bağlamda Sâbit Divanı'na bakıldıldığında bir fahriyede şair kendisini önce Mani ve Behzad'ın üstünde bir mana âlemi nakkaşı ve ardından da sarraf ve nakkad sıfatlarıyla tanımlamaktadır. Seydizâde Mehmed Paşa'ya şairlik yeteneğini anlattığı bir kasidesinde kendine sahirlik, meşşatalık ve şeh-benderlik unvanlarını atfetmektedir. Yine bir başka kasidesinde de kendini önce her biri verd-i rana olan taze nazm goncasının yetiştiği mana bahçesinin bağbanı ve ardından da gönül çarşısının gevher-şinası olarak addetmektedir:

Ben o nakkâş-ı suver-pîrâ-yı deyr-i ma'nîyüm
İtdügüm nakşı ne Mânî vü ne hôd Bihzâd ider

Ben o sarrâf-ı ma'ânîyüm ki tüccâr-ı hired
Bî-bahâ kâlâ-yı 'irfâna beni nakkâd ider K 32/19-20

Hâlâ benüm o şâ'ir-i sâhir ki nazmumun
Hassânı vâlih eyledi hüsn-i 'ibâreti

Şâ'ir degül Mesîh-i hayâlüm ki her sözüm
Feyz itdi kâleb-i suhene rûh-ı behceti

Meşşâta-i cemâl-tırâz-ı ma’ânîyem
Virdüm bütân-ı nazma bu zîbende sûreti

Eş’ârumı biribirine ber-güzâr ider
‘Asrun cemî’-i nâdire-sencân-ı hikmeti

Ben mîzbân-ı hân-ı basît-i hakâyıkum
Çekdüm bütün cihâna sımât-ı ziyâfeti

Ben şâh-bender-i hünerem kim tonatmışum
Silkü’l-le’âl-i nazm ile dükkân-ı fikreti K 20/44-49

Benüm ol bâg-bân-ı gülşen-i üşküfte-i ma’nâ
Ki her gül-gonca-ı nazm-ı terüm bir verd-i ra’nâdur

Benüm ol hâce-i gevher-şinâs-ı çâr-sû-yı dil
Ki dürr-i silk-i nazmum gayret-i ‘ıkd-ı Süreyyâdur.

Elümde hâme bir endâzedür kâlâ-yı ‘irfâna
Hayâlüm kâr-gâh-ı ma’nîde nessâc-ı dîbâdur K 40/43-45

Benzer örneklere özellikle fahriye muhtevalı birçok şiir metninde rastlanabilmektedir. Leylâ vü Mecnûn’da şairin asıl hikâyeye geçtiği faslın başında kendini çiftçiye ve sarrafa benzetmesi veya Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi şairinin söz mesleğine / yoluna düzen verip şahın keremine dair haberleri aktarmakla kendini bir ressam, kassam, nakkal ve hallal şeklinde nitelendirmesi bu numunelerden yalnızca ikisidir:

Dihkân-ı hadîka-i hikâyet
Sarrâf-ı cevâhir-i rivâyet

Ma’nâ çemeninde gül dikende
Söz riştesine güher çekende

Kılmış bu revişde nükte-dânlık
Gül-rîzlik u güher-feşânlık LM B 437-39

Ressâm-ı cerîde-i mu’anven
Kassâm-ı nefâyis-i mülevven

Nakkâl-ı hikâyet-i ziyâfet
Hallâl-ı gavâmız-ı dirâyet

Söz silkine intizâm virdi
Şâhun keremin peyâm virdi GAS B 2324-26

Klasik Türk şiirinde genellikle müteşairler bahsi vesilesiyle de şairlik uğraşının hırsızlık, dilencilik / saillik ve kaşmerlik gibi mesleki unvanlarla eşitlenmesi söz konusu olabilmiştir. Örneğin hırsız şairlerin söz satışından bahsettiği bir kıtasında hırsızların gece girdikleri evlerde ev sahibini uyutmak için ölü toprağı saçması gibi hırsız şairlerin de eski olan örneklerden söz alıp onları nadanlara satmaları ve onların gururlanmalarına neden olmaları söz konusudur. Nitekim iyi bir şair geçmişlerin sözünü şiirine katmaması gerektiğinin aksi halde zarafet meclislerinde bu sözleri satamayacağının farkındadır:

İşidilür ki ugrular giricek bir eve dünle
Ölü topragını saçub uyudurlarmış insânı

Hemânâ yeni şâ'irler geçüp eski olanlardan
Söz alub iledüb magrûr iderler nice nâ-dânı

Eger kim vireler nazma hayât-i gayr ile sûret
Kanı ol ma'ni-i hâs ü kanı ol tab' cevlânı

Ölü topragı idermiş tutalum âdemi bi-hod
Kânî keyfiyyet-i câm-ı şarâb-ı nâb-ı reyhâni

Sakın geçmişlerün sözin getirüb şi'rüne katma
Satamazsın zarâfet meclisinde zinhâr anı Necâtî Kt 72

Sünbülzâde Vehbî Divanı'nda yer alan kaside-i kelamiyye ya da bilinen ismiyle suhan kasidesi Halil Paşa'ya hitaben yazılan 126 beyitlik bir şiir olup söz / suhan ve şairlik üzerine poetik değerlendirmeler ve tenkitler içermektedir. Örneğin müteşairlerden bahsedilen fasılda Sünbülzâde bu şiiri yazmaktaki amacının müteşairleri terbiye etmek olduğunu söylemekte ve bu vesileyle şair-dilenci, şair-harami ve şair-hırsız içerikli anlam aktarmaları yapmaktadır:

Niçe nâ-ehl gedâ-tînet ü sâ'il-meşreb
Cerri sermâye eder eylese imlâ-yı suhan

Kalmadı şâ'ir ile farkı hemân cerrârın
Müntic-i cerr ü sü'âl oldu kazâyâ-yı suhan

Taldılar bâb-ı kibâra gazelim var diyerek
Oldu sâ'il kapısı dergeh-i vâlâ-yı suhan

Kim vefât etse kazıp seng-i mezâra târih
Cönk ü tûmârın eder mahşere mevtâ-yı suhan

Hâsılı 'âlemi târîh ile telvîs etdi

Niçe murdâr u mülevves hezeyân-lây-ı suhan

Câygâh oldu o kâgıdlara battâliyye
Her konakda bulunur bir iki torba-yı suhan

‘Îd-i nev gelse hemân köhne kasîde götürüp
Yeni eski bulur esbâb-ı ‘atâyâ-yı suhan

Eyleyip şi’ri varak-pâre-i imsâkîyye
Ramazânda tagıdır halka hedâyâ-yı suhan

Bu tarîk ile çöker sofra-i hulviyyâta
Nukl-i iftâra getirmiş gibi hurmâ-yı suhan

Şâ’iriz biz de deyü söylemege ‘âr ederiz
Oldu rüsvâ bu kadar sûret-i zîbâ-yı suhan

Kudemânın bulup âsârını gencîne-misâl
Etdiler cümle harâmî gibi yagma-yı suhan

Selh ü ilmâm u tevârüd deyü sonra çalışır
‘Aybını setre niçe düzd-i tüvânâ-yı suhan

Sirkat-i şi’r edene kat’-ı zebân lâzımdır
Böyledir şer’-i belâgatde fetâvâ-yı suhan Sünbülzâde Vehbî K 51/62-74

Benzer şekilde Divan’ındaki yedinci mesnevide de Sünbülzâde şairlik mesleği ile değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu mesnevide Divan’ının yazılış nedeninden, yaşam öyküsünden, şairliğinden ve şiir anlayışından söz eden şair âdeta mesleki düzlemde bir öz değerlendirme yapmaktadır. Bu mesnevinin bir kesitinde Sünbülzâde şairlerin caize için şiir yazmasını eleştirmekte, bazı şairlerin divanlarının dilenci torbasına döndüğünü belirtmekte, gerçek bir şairin dilencilik yapmaması gerektiğini ve şiirin bir ticaret türü olmadığını savunmaktadır:

Velîkin düşmez erbâb-ı kemâle
Vesîle eylemek şi’ri sü’âle

Degildir câ’ize ümmîdi câ’iz
Gedâ-çeşmân sanarlar anı fâ’iz

Yakışmaz şâ’ire vâdî-i cerrâr
Budur erbâb-ı tab’a pek büyük ‘âr

Yazar bâ’zı gedâ rüsvâ-yı ‘âmı
Zifâf u mevlid-i hâs u ‘avâmı

Yapıp târîhler sûr-ı hitana

Keser çok işler engüşt-i beyâna

Birisi su akıtsa çeşmesâre
Olur icrâ-yı medhe pâre pâre

Eder rîzân o suya âb-ı rûyun
Sanur bî-çâre kim buldurdu suyun

Bir âdem eylese niyyet binâya
Temel vaz' eyler evvelce senâya

Bahâr olsa esip bâd-ı makâli
Hazâna ugradır bâg-ı hayâli

Yapıp vezn ile ma'cûn u murabbâ
Verir etrâfa nevrûziyye-âsâ

Olur her mürdenin mersiyye-hânı
Bedenden çıkmadan evvelce cânı

Kazıp târîhler seng-i mezârı
'Azâba ugradır mevtâ-yı zârı

Eder nazm-ı kelâmı cerre müncer
O gûne bed-edâ cerrâr-ı ahkar

Gezip ol derbeder ashâb-ı câhı
Kapılarda okur gûyâ ilâhî

Sü'âlin feth edip her dürlü bâbın
Dilenci torbası eyler kitâbın

Bu ta'cîzi görüp ashâb-ı hayrât
Zarûrî etdi sedd-i bâb-ı hayrât

Ma'âza'llâh nedir böyle rezâlet
Ki eş'âr ola ma'nâda ticâret Sünbülzâde Vehbî Mes 7/36-52

Hüsn ü Aşk'ta Şeyh Gâlib "Mebâhis-i Diger" başlığı altında asıl hikâyenin dışına çıkıp eleştirel bir metin kaleme alır. Bu eleştirinin konusu "Söyleyecek yeni söz kalmadı. Şairlerin işi hırsızlıktır." diyenlerdir. Galip buna benzer değerlendirmeler yapan kimseler için "Birbirine şiir satmak için bikr mazmunu inkâr ederler." demektedir. Ayrıca bu fasılda şair geçinen kâtipler ve softa kısmının şairliği de tenkit süzgecinden geçirilmektedir:

'Âkil kılıgında ba'zı mecnûn
Yokdur diye düşdi tâze mazmûn

Gûyâ ki suhan-verân-ı pîşîn
Hep söyleyeler zamân-ı pîşîn

Hîç kimsede kalmayıp liyâkat
Şâirlerin ola kârı sirkat

Bu gerçi degil cevâba lâyık
Sarf-ı güher-i hitâba lâyık
…
Birbirine satmak için eş'âr
Mazmûn-ı nevi ederler inkâr

Mecmûacık elde hokka belde
Dükkân u sokakda her mahalde

Başın salarak taaccübâne
Der ki koca Sâbit-i yegâne

Kendilere olmamağla makdûr
İster ede subh-ı nazmı deycûr

Dîger müteşâirân-ı küttâb
Kim ekseri hâcegân-ı küttâb

Kerrâke-i sûf-pür-mübâhât
Mevc-âver-i bahr-i ıstılâhât

İndinde muazzam-ı metâlib
Ezberlene Münşeât-ı Râğıb

Sonra bir iki güzelce oğlan
Tanbûr ü şerâb ba'zı dîvân

İş görmede tab'a gelse nefret
Bunlarla imiş medâr-ı kuvvet

Muglim deme bu demek degil mi
Şâirligi bî-nemek degil mi

Olmaz hele sûhte-vât şâir
Etmem o gurûhı bahse dâir HA B 710-14 ve 723-33

Sohbetü'l-Ebkâr'da otuz sekizinci sohbetin konusu doğruluktur ki söz konusu bölümde bu bağlamda bir eğrilik türü olan hırsızlık ve hırsızlığı meslek edinmiş şairler bahsi işlenmektedir. Buna göre hırsız şairler başını eğip yere bakan ancak hileli iş yapmak için fırsat gözleyen kimselerdir ve hırsızlık üzerine alçaklığın, düşkünlüğün sindiği kirli bir sanattır. Çalınmış mal şair için de bir düşkünlük belirtisi ve alçakça bir gayreti temsil etmesiyle bir tür dilenciliktir:

Yire bakmakdadır egmiş serini
Gözedir mekr-ile fırsat yerini

Bilinir düzdi müzahref san'at
Ki düşer üstine züll ü nekbet
…
Serika şâ'ire de nekbetdir
Çoğı cerrâr-ı denî-himmetdir SE B 3150-51 ve 3156

Nâbî bir gazelinde devrindeki müteşairleri eleştirirken bu mana hırsızı şairlerin ellerinin kesilmesi söz konusu olsa sayılarının dilencilerden daha fazla olacağını iddia etmekte, Nef'î bir fahriyesinde Hakani adlı erbab-ı suhanın devrinde yaşasa kendisinden söz dileneceğini ileri sürmekte, Sâbit ise bir fahriyesinde mukallit, Ehrimen gibi türlü menfi unvanlarla betimlediği müteşairleri birer soytarı olarak tanımlamaktadır:

Deryûzegerândan şu'arâ ekser olurdı
Düzdân-ı ma'ânîde eger kat'-ı yed olsa Nâbî G 674/2

Suhan-gedâlık ederdi cenâb-ı tab'ımdan
Geleydi ger bu zamânda vücûda Hâkânî Nef'î K 31/61

Felekde söz midür ol kim anı tekellüm ider
Hezâr zahmet ü fikretle şâ'ir-i kaşmer

Ne kaşmer encümen-ârâ-yı sühre vü taklîd
Ne kaşmer ehrimen-i 'ucbe-hey'et-i münker

Dehân-ı laklaka-perdâzı gâr-ı halt-ı kelâm
Zebân-ı maglata-endâzı jâj-ı gendâ-ger

O turfe şekl ile kendi hurûm-ı dîvâne
Elinde hâme-i nâ-sâzı deste çûpe döner Sâbit K 16/46-49

Şair-meslek ilişkisinin mecazi boyutuna dair söz edilmesi gereken bir başka husus mesleki unvan ifade eden mahlaslardır. Bazen kendi tercihiyle bazense ustaları veya yakını olan bir başka edip tarafından verilen ve kimi zaman mahlasnâme adlı bir şiirle duyurulan takma san / mahlas kullanma geleneği çerçevesinde şairler fiziksel ve psikolojik özelliklerine, meziyetlerine, mensubu oldukları mezhep veya tarikat gibi baskın bir eğilimlerine, ilgi alanlarına, memleketlerine, talihlerine, tabiat unsurlarına, tasavvufi / felsefi bir kavrama ve sair nedene vurgu yapan birçok mahlas kullanmışlardır. Nitekim şairlerin şairlik dışında iştigal ettikleri sanatlar, baba meslekleri ya da mesleki çağrışımı olan bir kelime de mahlas belirlemede kullanılan

seçeneklerinden biridir ki Hâfız, Hükmî, Mu'îdî, Müderrisî, Toganî, Fasîh, Nüvîsî, Kâtibi, Kandî, Şehdî, Nişânî, Muammayî, Nakşî, Harîrî, Hattî, Sipâhî, Nigârî, Na'tî, Hakîm, Huffî, Şifâyî, Kalayî, Siyâbî, Tırâşî, Nücûmî, Emînî ve Hadîdî bu minvalde kullanılmış mahlaslardandır.

Türkçe şair tezkireleri üzerinde yapılan bir araştırmada söz konusu metinlerde anılan üç bin yedi yüz dolayında şairin yüz otuz üçünün mahlası ile mesleğinin ya da baba mesleğinin aynı olduğu veya birbirini çağrıştırdığı, mahlasların elliye yakın mesleki alan ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir (Oğraş, 2015). Şairler tarafından herhangi bir mesleğin mahlas olarak bu sayı ve çeşitlilikte tercih edilmesi, klasik Türk şiiri tarzında şiir söyleme ve dinleme geleneğinin toplumun her katmanında karşılığı olduğunun bir göstergesidir.

Bir meslek türünün başka bir meslekle özdeşleştirilmesi hususunda şairlik mesleği dışında sık örnekli bir başka bağlam kategorisi devlet ricaline dair methiyelerde ortaya çıkmaktadır. Devletin üst düzey memurları kahramanlıkları, adil yönetimleri, cömertlikleri, başarılı hizmet ve eserleri yoluyla gösterdikleri türlü yararlılıklar etrafında övülürken kendilerine başta tabip ve nigâhban olmak üzere rayiz, ferraş, sihirbaz, daye, çoban, ressam, cevherî, pehlevan, haccam, nakkad, mürebbi, feylosof, kapudan, berber, terzi, maşıta, kemerbeste, tercüman, mimar gibi birçok mesleki unvan atfolunabilmiştir.

Tokatlı Kânî'nin hamisi Sadr-ı Rum Mehmed Emin Efendi'nin derdi olanın etibbası olduğunu ifade etmesi, Nâbî'nin Sadrazam Rami Muhammed Paşa'nın devlet yarasına daha orataya çıkmadan merhem sürdüğünü ya da Ali Paşa'nın sadareti şerefine düşürdüğü bir tarihte onun devletteki bir takım marazları giderebilecek olan bir tabîb-i hâzık olduğunu haber vermesi, Nedîm'in İbrahim Paşa'nın ilaç hükmünde çıkardığı makbul kanunlarla sayesinde gönüllerdeki gizli yaraya merhem sürdüğünü ya da Kapudan Mustafa Paşa'nın dertlere son vermesiyle tabîb-i illet-i âlem olduğunu söylemesi, Nev'î'nin Mehemmed Paşa'yı maraz-ı milkete adalet Lokmânı olarak nitelendirmesi devlet ricali / memur-tabip koşutluğunu somutlayan numunelerden birkaçıdır:

Hemân sen bendesi ol kim bu nimet sana vâfîdür
Hemân sen hastesi ol derdinün oldur etıbbâsı Kânî K 35/36

Dûr-bînî-i nigâh-ı hıredindendür kim
Devletün zahmı zuhûr itmeden eyler merhem Nâbî K 15/73

Her umura kodı hikmetle Hudâ bir miftâh
Sun' ile eyledi her 'illete bir gûne devâ

Devletün tabına oldı bu 'ilel kim sârî
Seni bu 'illet içün eyledi Hak mahz-ı şifâ

Bir maraz kim ola bir başka tabîbe mevkuf
Mütehayyirdür o 'illetde kibâr-ı hükemâ

Sendedür merhemi bu zahm-ı cigergâh-ı gamun
Müttefikdür bu kelam üzre ser-â-ser dünyâ

Seni de bu maraza itdi tabîb-i hâzık
Halik-i 'arz u semavat 'alâ celle 'alâ

Hak senün zatunı bu fethe tılısm itmişdür
Yüri Allah onara feth ü zafer sana sezâ

Senden ümmid idinür fethi cihân k'olmışdur
Nusretün a'zam-ı esbabı salâh ü takvâ

Senden olur yine olursa bu derde çâre
Sadra teşrîfüne çokdan müterakkıb dünyâ

Sadra teşrîfün idi matlabı nasun yek-ser
Hakdan eylerler idi cümle bu ihsânı recâ Nâbî TAR 36/17-25

'Aceb kânûn-ı makbûl üzre tertîb-i ilâc etdin
'Aceb merhem kodun dillerdeki zahm-ı nihân üzre Nedîm K 6/39

Tabîb-i illet-i 'âlemsin ey düstûr-ı mülk-ârâ
Bulur her kande varsan illet ü endûh pâyânı Nedîm K 30/4

Kânûn-ı kerem mahz-ı işârâtuna mevkûf
Nutkun maraz-ı milkete Lokmân-ı 'adalet Nev'î K 5/10

Devlet ricali bir memurun ideal yönetimiyle muhataplarının dertlerini çözmesinden hareketle ilişkilendirildiği tabiplikten başka koruyuculuğundan, himaye ediciliğinden hareketle sıklıkla eşitlendiği bir başka mesleki unvan harislik / muhafızlık / bekçilik / nigâhbanlıktır. Örneğin Fuzûlî, Bağdat Valisi Veys Beg'i Bağdat'ın harisi olarak değerlendirmekte; Nedîm, Damat İbrahim Paşa'yı âlemin nigâhbanı şeklinde tavsif etmekte ve Murad-nâme'deki vezirlik adabının anlatıldığı dördüncü babta, vezaret makamının ehemmiyeti vurgulanırken eğer bir yerin hanı varsa vezir onun bekçisidir ve bekçi eğer uyanık değilse evin esenlik olduğunu sanmak ahmaklıktır, denmektedir:

Hâris-i ma’mure-i Bâgdâd kutb-i ehl-i Rûm
Hâmi-i mülk-i Hamâ müstahfiz-i ser-hadd-i gâm Fuzûlî K 35/19

Yemîninde dururdu hâtem-âsâ âsaf-ı ekrem
Olup rûh-ı mücessem ‘âlemin gûyâ nigâh-bânı Nedîm K 11/8

Anun çün ki her yir ki hânı olur
Vezîri anun pâsbânı olur

Kaçan pâsbân uyısar rahtı sen
Key ahmaklık ola sanursan esen MUR B 897-98

Devlet ricali memurların türlü mesleklerle ilişkilendirilmeleri bağlamında birkaç dikkat çekici örnek sıralanacak olursa Veziriazam Mehmed Paşa ikbal atının seyisi; Bağdat Valisi Veys Beg kemal-i sihr ile akıl alan can bağışlayan bir sahir; hac bölgesinde zorbalık yapan bir Arap bedevi-harici grubun etkisiz hâle getirilmesini sağlayan Şam Valisi Nasuh Paşa devranın pehlevanı ve İbrahim Paşa ise âlemde bir feylosof-ı hikmet-ârâdır:

Râyiz-i eşheb-i ikbâl Muhammed Pâşâ
Ki olur çarh rikâbında zemîn-bûs-ı ni’âl Nâ’ilî K 12/22

‘Akl alırsın can bağışlarsın kemâl-i sihr ile
Dîv salarsın şîşeye odu kılarsın suya râm Fuzûlî K 35/9

Bu fetih olmamışdur bir kimseye müyesser
Var ola dest-i zûrun ey pehlevân-ı devrân Nâbî TAR 77/24

O dânâ feylesof-ı hikmet-ârâsın ki ‘âlemde
Eger var ise ancak ‘akl-ı evveldir sana sâni Nedîm K 22/18

Şeyhülislâm Esadzâde’ye takdim için yazılan bir ramazaniyyede Şeyhülislâm Esadzâde’nin irfan metaının nakkadı ve şairin nazm kumaşının müşterisi olması, Ali Paşa’ya yazılan bir arz-ı halde şairin hamisini bir mürebbi olarak nitelendirmesi yine Nef’î’nin Kaymakam Muhammed Paşa’ya yazdığı kasidenin dua bölümünde onu sadr-ı devlette ehl-i nazma mürebbi olarak tanımlaması ve Murad-nâme’deki akıllı ve becerikli bir vezir-i kebir kıssasında azledilmiş bir vezirin makamını geri alış öyküsü anlatılırken vezirin mimara eşitlenmesi, devlet adamlarına farklı mesleki yakıştırmalar yapma örneklerinden bazılarıdır:

Kâle-i şi’rim eger nesc-i harîrî olsa
Dûş-ı evsâfına hâşâ yine olmaz çespân

Garaz-ı ‘arz-ı ma’ârif degil asl-ı maksûd

Nazm ile hayr-du'âyı ederim vird-i zebân

Gayra kâlâ-yı hüner 'arz edemem sultânım
Var iken sen gibi nekkâd-ı metâ'-ı 'irfân

Lutfun olmazsa harîdâr-ı kumâş-ı nazmım
Görünür bender-i ma'nâda benimçün hüsrân Sünbülzâde Vehbî K 43/62-65

Gün gibi şöhre-i âfâk olam ehliyet ile
Bana senden ki bu gün zerrece bir himmet ola

Niçe üftâde kalam ben de bu nevbet umaram
Ayagum düz basa başumda eger devlet ola

Niye bulmaya vücûd ol kişi kim anun içün
Bir senün gibi mürebbî vü veli-ni'met ola Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 18/24-26

Sadr-ı devletde mürebbî olup ehl-i nazma
Etmeye mekrümetin anları muhtâc-ı niyâz Nef'î K 58/44

Bu sözi diyince küyermiş hemân
Vezîr eyledi anı yine bu hân

'Özürler diledi 'atâlar kılup
Anun gönlini pür-safâlar kılup

Pes anla vizâretde kim var ola
Gerekdür ki mülk içre mi'mâr ola MUR B 743-45

Yüksek makamlara sahip devlet memurlarının yiğitlikleri, cömertlikleri, adaletleri ve diğer yüce vasıfları etrafında muhtelif mesleklerle ilişkilendirilmesi yalnızca bir divan özelinden dahi bakılsa birçok meslekten mesleğe anlam aktarımı numunesine rastlanabilecektir. Örneğin Bosnalı Sâbit, Divan'ındaki bir kasidede İsa nefesli ve Hızır tıynetli Hüseyin Paşa'yı halkın hastalıklarının tabibi, Moskof'a karşı elde edilen bir zafer dolayısıyla kaleme aldığı bir tarihinde büyük yararlılıklar gösteren Rüstem karakterli devrin sadrazamı kâfirleri tıraş eden bir berber, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi adalet endazesiyle erbabına mansıb kumaşı taksim eden bir kumaşçı / terzi, Hüseyin Paşa zaman adlı güzelin meşşatası ve mühim işler saçının tarayıcısı, Reis Ahmed Efendi lisan-ı gayb-i mananın tercümanı ve yaptırdığı bir kasr dolayısıyla tarih düşürdüğü Receb Paşa bir mucit şeklinde tasavvur edilmektedir:

Sadr-ı 'İsî-nefesâ Âsaf-ı Hızr-âsârâ
Ey tabîb-i maraz-ı 'âm ü mizâc-ı eyyâm K 41/51

Sadr-ı 'âlî cünd-i İslâmı getürdi gayrete

Çok dilâverlikler itdi Rüstem-i safder gibi

Tîg dirler bir sütüreyle sıgandı hidmete
Kâfiri hasbî tırâş itdi vakf-berber gibi TAR 2/33-34

Tamâm-ı hâmesi endâze-i ‘adâletdür
Kumâş-ı mansıbı erbabına ider taksîm K 35/32

Zîb-i dûşîze-i şân mâşıta-ı hüsn-i zamân
Maslahat-sâz-ı cihân şâne-zen-i zülf-i mehâm K 41/31

Efâzılun ne ise müşkili sû’âl itsün
Lisân-ı gayb-ı ma’ânîye tercemân geldi K 34/24

Bâreka’llâh zihi câh-ı behişt-âsâ kim
Sâhibi Âsaf-ı zî-şân-ı cihân-ârâdur

Levheşa’llâh hôşâ kasr-ı neşât-efzâ kim
Mûcid-i tarz-ı dil-ârâsı Receb Paşadur TAR 44/1-2

Bazı şiir kesitlerinde yüce makamlı devlet memurlarının art arda birden fazla meslekle özdeşleştirildiği de görülebilmektedir. Örneğin Kânî, Darbhane Emini Yusuf Aga methiyesinde muhatabını önce güneşin hürmetini gören bir daye ve tabiatı ihsan adlı emire lala olarak, sonra ise lutuf ressamı ve cömertlik emini şeklinde vasıflandırmakta; Sünbülzâde Yigen Mehmed Paşa’yı hem Aristo’ya talim edecek bir feylosof hem düşünce Kanun’u İbn-i Sina’ya Şifa verecek bir tabip olarak tanımlamakta; Nedîm ise İbrahim Paşa’yı cihana göz kulak olan bir nigâhbana ve tedbir yeteneğini akarsu üzerindeki baruta kıvılcımdan mahzen yapabilecek kadar maharetli bir mimara eşitlemektedir:

Ey dâye-i şevâid-i iclâl-i âftâb
Lâlâ-yı mîr-zâde-i ihsân-ı lutfa hîm

Ey darb-hâne ser-i dest-i kafâ-yı haşm
Kûpâl-horde-i leked-i nahveti haşîm

Sâhib-’ıyâr-ı cevher-i zer cevherî-i cûd
Kefçe be-püşt-i merd-i yetîm ü dür-i yetîm

Ressâm-ı lutf emîn-i mekârim yemîn-i şâh
Tugrâ-yı sikke-i himem imzâ-yı nakd u sîm Kânî K 34/47-50

O ‘âlî-kevkebe nâzır ne necm-i pür-şerefdir kim
Fürug-ı tâli’i pertev verir çeşm-i Süreyyâ’ya

Aristoya eder ta’lîm-i fenn-i hikmet-ârâyı

Şifâ-yı sînedir Kânûn-ı re’yi İbn-i Sînâ’ya Sünbülzâde Vehbî K 29/21-22

Nigâh-bân-ı cihân kim istese mi’mâr-ı tedbîri
Yapar bârûta mahzen şu’leden âb-ı revân üzre Nedîm K 6/18

Devlet ricali memurların başka uğraş alanları etrafında betimlenmesi ekseriyetle bir methiye vesilesiyle gerçekleşse de seyrek de olsa zaman zaman menfi değerlendirmeler esnasında da bu kimselerin birtakım mesleki yakıştırmalarla anıldığı görülebilmektedir. Enderunlu Vâsıf’ın Sultan Mahmud’a asi davranan Tepedelendi Ali Paşa’nın katli ile ilgili tarih kıtasında tenkit ettiği Paşa’yı ‘înâd ü hıyelün kilisesinin ferraşı ve bir papaz olarak tavsir etmesi ya da Gelibolulu Âlî’nin âlem meclisinin safasının boşluğunu vurgulamak adına göze hoş gelen türlü meslek alanlarını eleştiri yollu tasvir ettiği, olumsuz yönlerinden bahsettiği terci-i bendinin emirlerden, beglerden söz edilen bir faslında onları çoban ve nigâhban olarak tanımlaması bu minvalde nazma çekilen numunelerdir:

Ger hayâtında o hınzırı göreydim der idim
Ey kenîsâ-yı ‘înâd ü hıyelün ferrâşı

Nene lâzımdı senün leşker-i tugyan a Yezîd
Başlı başuna varıp sen paça bumbar taşı

Görüp âhır kılıgun haddüni bildün mi papas
Meclis-i hezlün eyâ mashara-i kallâşı Enderunlu Vâsıf Kt 82/17-19

Tutalum dehre mîr-i mîrânsın
Ehl-i hükm-i hıdîv-i fermânsın

Taht u baht-ı hukümetünde hemîn
Pâdişâhlar yirinde bir cânsın
…
Zulm idersen eger re’âyâya
Dâhil-i ka’r-ı kahr-ı nirânsın

Senun anlar koyunlarun gibidur
Sen ol agnama tut ki çobânsın

Zulm ile ileri yürisen eger
Ol hıyanetde gürge akrânsın

Seg-i çobanca gayretün yok mı
Bilmezin sen niçe nigeh-bânsın

Hâsılı bezm-gâh-ı devletde
Mest-i magrûr isen peşîmânsın

Dem ola sâgarun tehî görsen
Gerçi şimdi piyâle-nûşânsın

Meclis-i ‘âlemun safâsı muhâl
Kâse-i dehr zehrle mal-â-mâl Gelibolulu Âlî Trc 1 Bend 5 B 1-2 ve 15-21

Şairler ve devlet ricali memurlar dışında anlam aktarmaları yoluyla başka uğraş alanlarıyla sık sık irtibatlı kılınan bir diğer meslek türü sakiliktir ki sakiler âşığı sıkıntıdan kurtarmaları yönüyle tabiplik, yine âşığa yol göstermeleri ya da onu bir yolculuğa çıkarmaları ile rehberlik başta olmak üzere kaptanlık / kayıkçılık, sarraflık, sahirlik, subaşılık, kimyagerlik, mimarlık, bağbanlık, hatiplik, yağmacılık ve cellatlık gibi mesleklerle ilişkilendirilebilmektedir.

Fuzûlî’ye ait bir gazel beytinde âşık teninde aşk hevasından sıhhatinin bozulduğunu ifade ettikten sonra sakiye seslenerek ondan sıhhati tamamen bozulmadan ilaç istemekte, kendisini tedavi etmesini talep etmektedir. Nev’î’nin gazelinin birinde âşık, sakiden ayrılık derdinin neden olduğu sine sıkıntısına çare olması için şarap kadehindeki gül suyundan sürmesi yolunda medet ummakta, yine ondan yardım dilediği bir başka gazelde onu gam hastalığına mey adlı şifa ilacıyla derman bulacak olan bir tabip olarak değerlendirmektedir:

Tabi’at inhirâfın gör hevâ-yi ‘aşktan tende
İlâc et düşmeden sâkî mizâcım istikâmetten Fuzûlî G 219/6

Gülâb-i sâgar-ı meyden meded bir pâre sür sâkî
Derûn-ı sîne pür-tâb oldı virdi derd-i ser fürkat Nev’î G 34/4

Yok marîz-i gama mey gibi cevâb-ı şâfî
Meded ey pîr-i mugân mes’ele hod ma’lûmun Nev’î G 254/4

Bâkî’nin bir gazelinde âşık elinde kadehiyle duran sakiyi al fanusuyla geceleyin kendisine rehberlik eden bir kişi olarak, yine Fuzûlî tasavvufi bir bakışla onu ve kadehini tıpkı Hz. İbrahim’in Hakk’a erişmesinde ay ve güneş’in aracılık etmesi gibi irfan yolcusunun kılavuzu şeklinde tasavvur etmektedir:

Gice sâkî delîl-i râh oldı
Âl fânûs elindeki sâgar Bâkî G 140/4

Reh-rev-i irfâna bestir sâgar ü sâkî delîl
Kim meh ü hûrşîdden tapmış temennâsın Halîl Fuzûlî G 177/1

Bâkî bir gazelinde sakiyi mey kayığını rüzgâra çektiren bir kaptan şeklinde hayal etmekte; Nev'î gülü reis, çiçekleri donanma olarak resmettiği bir gazelde sakiye kadeh kayığı çektirmekte, Sâbit ise kadehteki kabarcık şekillerini yelkene dönüştüren bir zevrâk kullanıcısı olarak betimlemektedir:

Kullanur zevrâk-ı meyi sâkî
Çekdürür rûzgâre katlanmaz Bâkî G 200/4

Zevrâk-ı sahbâyı sâkî turmayup çekdürmede
Gül re'îs olmış tonanmadur çiçekler fi'l-mesel Nev'î G 294/3

Tolı bir yelken idüp şekl-i habâb-ı câmı
Sâkîyâ kullana gör zevrâkı eyyâm senün Sâbit G 213/3

Sakinin bade ateşiyle âşığın aklını yakıp birbirine karıştıran bir sabır yağmacısı olması:

Ehl-i diller sohbet-i cânânda cânın yaktılar
Şem için pervâneler iki cihânın yaktılar

Sabr yagmacısı sâkîler elinden dâd kim
Âteş-i bâdeyle 'aklın hânumânın yaktılar Ahmed Paşa G 34/1-2

Saki, cevan-baht Cemşîd'in hazinesinin nakdi olan saf şarabın sarrafı olsa ona yaraşacaktır:

Ne ziyân etti sana sûfî şarâb-ı sâfî
Yine alıp ele halvetde çalarsın lâfı

Nakd-i gencîne-i Cemşîd-i cevân-bahttır ol
Yaraşır olur ise pîr-i mugân sarrâfı Hayâlî G 616/1-2

Sahirliği meslek edinmiş olan sakinin gözü muhatabını naz sarhoşu eder ve onun her bakışı mucizavi nüktelere tercümanlık yapar. O, mucizeler gösteren sahir eline kadeh aynası alsa ya da yüzüne kâkülünü alsa mümtaz âşığın gözünü karıştırır ve nükte-i sihr ü füsûn-ı işveye başlar:

Çeşm-i sâhir-pîşesin sâkî ki mest-i nâz eder
Her nigâhın tercemân-ı nükte-i i'câz eder

Destine âyine-i câm alsa gâhî rûyuna
Turrasın aşüfte çeşm-i 'âşık-ı mümtâz eder

Ol zaman kim nâz ile ol sâhir-i mu'cîz-firîb
Nükte-i sihr ü füsûn-ı 'işveye âgâz eder Nâ'ilî G 40/1-3

Eşiği tozu kimya olan sakinin şarap kadehi ile âşığın işini altın eden bir kimyager olması:

Câm-ı şarâb ile işin altun ide şu kim
Pîr-i mugân işigi tozın kimyâ bilür Necâtî G 87/6

Meclisteki gül yüzlü sakinin Cem'in ruhundan rintlerin gönlüne haberler getirmesi:

Meclise sâkî-i gül-çihre ki cam-âver olur
Rûh-ı Cemden dil-i rindâna peyâm-aver olur Neşâtî G 27/1

Mürüvvet konusunda mahir / usta olan sakinin aşk sarhoşu olan sersem tavırlı âşığın virane gönlünü bir kadehle inşa eden mimarlığı:

Mest-i 'aşkız böyle bî-hûşânedir etvârımız
Na're-i mestânedir gül-bang-i istigfârımız

Bir kadehle yapdı sâkî bu dil-i vîrâneyi
Böyle ter-dest-i mürüvvetdir bizim mi'mârımız Sünbülzâde K 52/1-2

Riya ve hileyi bırakmasını nasihat eden sakinin âşığın gözüne hatip olarak görünmesi:

Riyâ vü zerki kogıl dedi pîr-i meyhâne
Mevâzın işidicek hatîbe benzettim Şeyhî G 114/6

Bir gülistana evrilen mey meclisinde şarap kadehlerinin açılmış birer gül, sürahinin servi bülbülü isimli bardağın bülbül olması ve sakinin orada bağbanlık etmesi:

Bezm-i mey bir gülsitândır anda sâkî bâgbân
Câm-ı mey güldür sürâhi serv bülbül bülbüle Hayâlî G 525/4

Bezm-i mey olmuş gülsitân ol bâga sâkî bâgbân
Her tolı sâgar hod hemân bir verd-i handân kendidür Şeyhülislâm Yahyâ G 64/3

Kays'ın doğar doğmaz dünya adlı bezm ile ilgili olarak yaptığı tespitlerden ve kendine dair ettiği dualardan birinde sakiyi şarabı kan olan bu bezmin merhametten uzak bir celladı olarak tanımlanması ve ondan kendisine özünü unutacak, sarhoş edecek bir mey sunmasını istemesi:

Bu bezmde kim şarâbı kandır
Sâkî-i cellâd bî-amândır

Bir mey bana sun ki mest ü medhûş
Dâ'im özümü kılam ferâmûş LM B 485-86

Hayâlî'nin saki redifli bir gazelinde sakinin irtibatlı kılındığı uğraşlardan biri gevher-paşlık iken diğeri paradoksal bir bakışla otağı habab, hizmetkârları avareler olan subaşılıktır:

Diyâr-ı bezmin ey dil şâh-ı gevher-pâşıdır sâkî
Keremle şöre-i âfâk olanlar başıdır sâkî
…
Habân otagıdur âvâreler her yana hizmetkâr
Ayaklandırdı devrânı bu gün subaşıdur sâkî Hayâlî G 637/1 ve 4

Şairlik, üst düzey devlet memurluğu ve sakilik kadar sık ve çeşitli olmasa da klasik Türk şiiri metinlerinde başka mesleklerin de birbiriyle irtibatlandırıldığı örneklere rastlanabilmektedir. Bu bağlamda askerlik mesleğine odaklanıldığında Osmanlı askeri ve düşman askerleriyle ilgili çift yönlü mesleki yakıştırmaların yapılabildiği görülmektedir. Örneğin Bâkî'nin Sultan Mehmed'in seferden dönüşüne tehniye mahiyetindeki kasidesinin bir kesitinde savaş meydanındaki zafer anı betimlenirken aynı zamanda denize de teşbih olunan Osmanlı askeri için şemşirbaz ve canbaz yakıştırmaları yapılmaktadır:

Çalındı kûslar tabl u nekâre saldı âvâze
Dügün bayram idi gûyâ guzât a ceng meydânı

Kimi şemşîr-bâz oldı kimi cân-bâz bu halkun
Temâşâ eylesen ol günde görsen hâl-i insânı

Ser-encâm-ı cadû âhir ne hâle irişür dirken
Hezârân kelleler tûp itdi nâ-geh çarh çevgânı

Çıkup yelkenlüler Rûmî siperden bâdbânlarla
Yine gösterdiler cûş u hurûş-ı bahr-i 'ummânı

Nehengâsâ dil-âverler 'adûyı yutdılar gitdi
'Aceb deryâ imiş hakkâ bu leşkergâh-ı 'Osmânî K 14/16-21

Bir başka örnekte, Enderunlu Vâsıf'ın Fransızlara karşı kazanılan bir zaferle ilgili kaleme aldığı bir kıta-i kebirede, Mısır ve havalisinde Müslümanları esir alan Fransızlara karşı hükümdarın gönderdiği İslam ordusunun ilerleyişinden bahsederken askerler birer ramişger olarak resmedilmektedir. Ayrıca yine bu dizelerde Frenkler bir hastalık (frengi) olarak tarif edilip İslam askerleri bu hastalığa çare bulan bir tabip şeklinde tanımlanmaktadır. Yine bu kıta-i kebirede savaş sahnelerinin musıki

terimleriyle anlatılması III. Selim'in musıkişinaslığına bir gönderme yapması bakımından ayrıca dikkat çekicidir:

Varıp şîr-âne ol râmiş-gerân rûz-ı bezm-i rezm
Kopardı sûz-ı dille na'ra-i gül-bang-i Mevlâyî

Tel-i küffâr-ı nâ-sâza basıp mızrâb-ı şemşîri
Kılıç çaldılar öyle tâ ki hûn basdırdı deryâyı

Firengiyle 'araz-bâr oldugiyçün reg-i be-reg Mısr'a
Hemân-dem kan olup tîğ ile etdiler müdâvâyı

Beni-Asfar kıyâsıyla bulanıp mi'desi halkun
Mukayyi' lagm ile atdı etıbbâlar o safrâyı Enderunlu Vâsıf Kt 1/32-35

Düşman askerleriyle ilgili mesleki yakıştırmalara gelince Taşlıcalı Yahyâ'nın Budin Seferi'ni anlattığı kasidesinde bir yandan Kanuni'yi methederken diğer taraftan düşman askerini domuz, Alman Kralı'nı ise domuz çobanı olarak tasvir etmesi örnek olarak verilebilir:

Sipihr üstindeki mihr-i cihân-ârâya benzetdi
Gök atına süvâr olmış gören ol kân-ı ihsânı

Nice hân oglı hânlar hıdmetinde sâ'î vü dâ'î
Niçe bân oglı bânlar kapusında oldı derbânı

Anun imâm u ihsânı hayât ırmagına benzer
Hemîşe dirlik ile zindedür her kulı kurbânı

Zihî hayrât-ı 'âlî kim sürûş-ı âsümân yer yer
Görürler câmi'inden aşaga eyvân-ı Keyvânı

Kıralun âli tuyuldı elem bahrine gark itdi
Kızıl Elma diyârı ile iklîm-i Alamanı

Kaçurdı leşkerini turmadı ser-leşker-i tâgî
Hınâzîrini sürdi taglara hınzir çobânı

Kara geymiş kara yası var imiş Rîmpapanun
Ziyâde oldı nasrânîlerün ruhbânı buhrânı Taşlıcalı Yahyâ K 16/31-37

Hüsrev ü Şîrîn'de, Hürmüz'ün Tatar Hanı Sâye Han üzerine gönderdirdiği Behrâm'ın sayıca düşmandan az olan askerlere yaptığı motivasyon konuşması bahsinde düşman askerlerinin harami, kendi askerlerinin ise kasap olarak betimlenmesi ya da Leylâ Hanım Divanı'ndaki Asakir-i Muhammediye ve asi yeniçerilerin bastırılması hakkında kasidede yeniçerilerin birer eşkıya güruhu olarak

tavsif olunması askerlik mesleğinin başka bir meslekle ilişkilendirilmesine dair hatırlanması gereken örneklerden ikisidir.

Bular hôd bir nice ac ü harâmî
Harâmîden göre mi er garâmi

Koyunun nice çog olsa sürisi
Yiter binine kassâbün birisi

Ne denlü dirilürse ördek ü kaz
Tagılur çünki şâh-bâz ide pervâz

Sürünüz varalum gayret bizümdür
Turunuz uralum nusret bizümdür

Bana kon kalbi ile Saye Hânı
Virem yâhûd alam başı vü cânı

Didi vü leşkerini düzdi saf saf
Yaya şast urdılar ü kabzaya kef HŞ B 2307-12

Sâyesi dâ'im ola Mahmûd Hân'ın kim odur
Dîn ü islâmı mü'eyyed eyleyen bî-irtiyâb

Lutfı var olsun mu'allem 'asker îcâd eyledi
Bende-gânın cümlesin kıldı bu yüzden feyz-yâb

Cümle kullar emrine ez cân u dil baş egdiler
Hüsn-i tedbîrine hep hayretde kaldı şeyh u şâb

Virdi fetvâ eşkıyânın katline müftî'l enâm
Yâveridir şübhesiz Peygamber-i 'âlî cenâb Leylâ Hanım K 2/1-4

Meslekten mesleğe aktarım hususunda dikkat çekici birkaç örnek daha verilecek olursa:

Mutrib-i kavvalın tabipliği:

Zehr-i gam yutsan mey iç bir mutrib-i kavvâl ile
Yohsa def' olmaz yisen tîryâkı bin miskâl ile Nev'î G 386/1

Mutribin şairliği:

Necâtî şi'rin okıdun hoş itdün ey mutrib
Yine terennüm it ol 'âşıkâne yercügezi Necâtî G 563/5

Meşşatanın sahirliği:

Kara saçun gicesi subha karışmış begüm
Sihr ide meşşâta ger fark idiben ayıra Kadı Burhâneddin G 1281/3

Kâtiplerin yağmacılığı:

Ey bî-bedel ne fâ'ide eş'âr-ı dil-firîb
Olmaya çünki kâtib olanun mehâreti

Kâtib didükleri yazar eş'ârumı velî
Ben didügüm gibi degül olan 'ibâreti

Tahrîb itdi şi'rümi mahzâ bir iki Türk
Görmedi kimse buncılayın nehb ü gâreti

Dîvânumı yazar sanasın kim kömür alub
Karardur ah Şâhum ile bir 'imâreti

Nûn ile cimi bir yire yazmaz şu korkudan
Ki ide Necâti lâfzına nâgâh işâreti Enderunlu Vâsıf Kt 73

Sur günü yemeklerinde aşçının nefis ziyafetlerin masalcısı, lezzet sûkundaki dükkânların bakkalı olması:

Nakkâl-i nefâyis-i ziyâfet
Bakkâl-ı dükân-ı sûk-ı lezzet

Söz sûrına 'arz idüp nevâle
Bu veçhile katdı yagı bala GAS B 1820-21

Sur günü şekercilerin geçiş yapmaları ve birçok hünerle hediyeler sunmalarının ardından yağma için dağıtılan nimetlerin bolluğundan kavm-i sailin murad incisine vasıl olan gavvaslığı:

Bahr idi o gün nevâl ü ni'met
Her gavtası sükker isi kat kat

Envâ'-ı ni'am misâl-i deryâ
San oldı hurûş ile hüveydâ

Gavvâs olup anda kavm-i sâ'il
Çok dürr-i murâda oldı vâsıl GAS B 1873-75

Veziriazam Ali Paşa'nın etkisiyle rehzenin rehberliği:

Şemşîrün itdi 'âlemi rûşen şu resme kim
Fursat zamânını bulamaz şimdi eb-revân

İnsâfun itdi memlekete şol kadar şümûl

Rehzenler oldı bedreka-i râh-ı kârvân Nev'î K 39/23

Aseslerin reh-nümalığı:

'Asesler hod sorarsan hûnbegidür
Yeni bâzârun içi dernegidür

Ululları kediler pîşvâsı
Kiçileri köpekler reh-nümâsı

Ele alub büyük büyük kütükler
Didügin virmesün def'i kötekler RT B 333-35

Kasapın cellatlığı ve ırgatlığı:

Nedür bildün mi sen kassâb-ı cellâd
Olub 'Azrâ'ile her biri ırgad

Derûn-ı sînede diller sökerler
Kamusı baş kesüb kanlar dökerler

Dem-a-dem tîg-i tîzi kan alıcı
Yüzin görmesün illâ cân alıcı RT B 447-49

Hüsrev ü Şîrîn'de Hüsrev'in, Ferhâd'ın ölümünden sonra Şîrîn'e gönderdiği istihza içerikli nameyi kaleme alan yazıcının âdeta fesahat denizinde gavvas olması:

Kıgırdı katına bir yazıcı hâs
Ki deryâ-yı fesâhatdaydı gavvâs

Buyurdı kim eze müşk ü gül-âbı
Tuta kâfûra 'anberden nikâbı

Varak gülden şekerden düze hâme
'Azâ içün yaza Şîrîne nâme B 4963-65

4.2.4. Meslek-Mekân İlişkisi

Klasik Türk şiirinde meslek- mekân ilişkisi bahsi esas itibarıyla iki başlık altında ele alınmalıdır. Bunlardan birincisi reel ya da mecaz düzlemde meyhane, darüşşifa gibi belirli mesleklerin icra mekânlarına özel olarak değinilen şiir dizeleridir. İkincisi ise dükkân / kârgeh gibi birçok mesleği kuşatan ya da çarşı, pazar ve bedesten gibi birden fazla mesleki faaliyeti bünyesinde barındıran genel mesleki mekânlara değinilen şiir parçalarıdır.

4.2.4.1. Hususi Mekânlar

Her mesleki faaliyet, gerek hünerin ve alım satımın gerçekleştiği saha olması gerekse üzerinde yapılan onarım, düzenleme veya dönüştürmeye dönük iş ve işlemler bakımından hemen daima özel bir mekânla irtibatlıdır. Başka bir deyişle meslekler özel bir mekânda icra edildiği gibi özel bir mekân üzerindeki tasarrufları meslek edinenler de vardır.

Bu çıkarımın birinci faslı darüşşifaların tababet fenni ile ilgilenenlerin, meyhanelerin saki, mutrib ve rakkasların, rezm meydanlarının askerlerin, îdgahların muhtelif seyyar satıcının, surgahların lu'betbazların, hamamların dellakların, mekteplerin müderris ve muallimlerin, darphanelerin devlet memurlarının, saray ve kasrların hizmetkârların, gülşenlerin bağbanların ya da matbahların aşpezlerin uğraş mekânı olmasını işaret etmektedir ki klasik Türk şiirinde reel ya da mecaz düzlemde bu minvalde mesleki mekân ismi kullanımı yaygındır. Örneğin mecaz düzlemde bir bakışın nazma çekildiği bir gazelde sevgilinin yaşadığı yer âşık için hasta varanın hoş döndüğü bir şifahane şeklinde resmedilebildiği gibi bir kaside nesibinde baharın gelmesiyle mihnet köşesinin bağımlısı olan divane aşkın gülzar isimli bir şifahaneye yönelmesinden de bahsolunabilmektedir.

Bir 'aceb dârü'ş-şifâdur kûy-i yâr
Haste varan mübtelâsı hoş gelür Bâkî G 148/3

Yine dîvâne 'aşk eyledi dârü'ş-şifâ meyli
Yine gül-zâre çıktı kûşe-i mihnet giriftârı Fuzûlî K 18/3

Bir başka örnekte Bosnalı Sâbit şiirin tamamında içinde yapılan müziğin ahenginin iç yakıcı olduğu, tasvirinin âşığa renkli göründüğü, günden güne haşmeti artan ve Sâbit gibilerin sıdk ile sabah vaktine kadar feryad ettiği harabatı / meyhaneyi tavsif etmektedir:

Nâyı Nefesoglı ideli pîr-i harâbât
Muhrik gelür âheng-i mezâmîr-i harâbât

Her mug-beçe-i mesti birer penbeden arslan
Rengîn görinür 'âşıka tasvîr-i harâbât

Tûg ü 'alem-i zülf ü kad-i sâkî-i meyle
Her rind-i Cem âyîn olur mîr-i harâbât

Günden güne heb dâ'ire-i haşmeti artar
Takdîre muvaffık gibi tedbîr-i harâbât

Ol buk'ada feryâd ide gör sıdk ile Sâbit
Hâşâ ki döne nâle-i şeb-gîr-i harâbât Sâbit G 35

Yine Bosnalı Sâbit mecazi düzlemde bir meslek-mekân söylemi geliştirerek Veziriazam Mehmed Paşa methiyesinde ümit darphanesinin açılıp işlemeye başladığı ifade etmektedir:

Açıldı işlemege başladı zamânunda
Kapandı kaldı idi darb-hâne-i ümmîd Sâbit K 33/54

Mecazi bakışla nazma çekilmiş bir başka meslek-mekân bağlamında devletin üst kademe memurlarının temel çalışma ve karar alma yeri olan divan kullanılmış ve bu kurguda gülistan divanının defterdarı gül olmuştur:

Şekl-i dîvân-ı hümâyûn oldı sahn-ı gülistân
Sünbüli tugrâ-yı sultânî vü defter-dâr gül Nev'î G K 31/8

Fuzûlî'nin bir eğitim mekânı olan mektep ile bahçe arasında irtibat kurduğu ve feleği bu mektebin muallimi, fesleğen yavrularını talebesi ve bereketi ise okutulan ders olarak nitelendirdiği kaside nesibi ile Enderunlu Vâsıf'ın Ayasofya'nın tamiri dolayısıyla kaleme aldığı tarih kıtasında Sultan Mahmud'u överken onun sıdk u hulusunu takva camisinin hatibi, zühd ü verasını ise ihlas mahfilinin tarif-hanı olarak somutlaması mecaz düzlemde meslek-mekân ilişkisi çerçevesinde sözü edilebilecek örneklerden ikisidir:

Yine pîr-i felek etfâl-i reyâhîni yıgub
Feyz-i ta'lîm ile bûstânı debistân eyler Fuzûlî K 32/3

Câmi-i takvâsına sıdk u hulûs a'lâ hatîb
Mahfil-i ihlâsına zühd ü vera' ta'rîf-hân Enderunlu Vâsıf K 19/11

Reel düzlemde meslek-mekân ilişkisi örneklemlerine gelince: 1582'de Sultan III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için düzenlenen sünnet merasiminin surgahı padişah sarayının da bulunduğu At Meydanı'dır. Nitekim tüm ziyafet ve hediyeleşmelerin yapıldığı, şeker alatının getirildiği, dördüncü babdaki esnaf resm-i geçidinin ya da beşinci babda betimlenen lubiyat gösterilerinin gerçekleştirildiği reel mekân bu meydandır. Gösterilerde temaşa edilen misansenlerden biri üzerinde koyun ve kurtların olduğu büyük bir dağın meydandan geçişidir:

Bir seher sultân-ı mihr-i bî-zevâl
Kûh u hâmûna kılup ‘arz-ı cemâl

Eyleyüp a’lâ vü ednâ-yı hemîn
Garka-i deryâ-yı envâr-ı berîn

Âşikâr oldı o hâletde hemân
At meydânında bir kûh-ı girân

Pâ görünmez pâyeler kat’ itdi ol
Dergeh-i şâha o yüzden gitdi ol

Var idi ol tagda bir enbûh gâr
Anda hayvânât-ı vahşî bî-şümâr

Perdeden çıkdı misâlin gösterüp
Suların yüksek tilâlin gösderüp

Gûsfend olmuş sürilerle ‘ayân
Ayagın turmuş düdük çalar şebân

Ba’zısı yag almada ba’zısı şîr
Ba’zısı düzmekde gûnâ-gûn penîr
…
Sûr-ı şâha geldi gûyâ kûh-ı Kâf
Kıldı etrâfını ejderler tavâf

Bâ-husûs üstinde envâ’-ı vuhûş
Kimi garrân u demân kimi hamûş GAS B 1674-81 ve 1687-88

Heves-nâme’deki Sıfat-ı Semâniye başlıklı fasılda reel düzlemde başta Hatiboglu, Arab, Kastalani ve Vahidi olmak üzere Semaniye Medresesi müderrisleri tıp, islam hukuku, felsefe gibi uzmanlık alanları etrafında ele alınmakta ve buna göre İbni Sina, Eflâtun, Nu’man gibi büyük âlimlere teşbih olunmak suretiyle methedilmektedir:

Çü bitmiş hayr ile ol câmi’-i pâk
Kabûl itmiş ola ol Sâni’-i pâk

Bu câmi’ çevresinde ol şehinşâh
Ki anı itsün garîk-i rahmet Allâh

Binâ itmiş sekiz ‘âlî medâris
Ki her birinde bir ulu müderris

İder tüllâba her ‘ilmi ifâde
Kılur dün gün kavâbil istifâde

Egerçi her biridür bahr-ı ‘irfân

Velîkin dördidür deryâ-yı ‘ummân

Hatîboglı biri ol merd-i dânâ
Ki anunla idemez bahs İbni Sînâ

Biri dahı ‘Arab meşhûr·ı ‘âlem
Sütûde kavli fi’li dîn-i muhkem

Yiter fazlına anun bu ‘alâme
Ki fetvâsı yürür Rûm ile Şâma

Biri deryâ-yı dâniş Kastalânî
Ki odur hikmetde Eflâtûn-ı sânî

Biri Hacı Hasan-zâde Vahîdî
Zamânun muktedâsı vü ferîdi

Fazilet ma’deni vü ‘ilm kânı
Şeri’at mesnedi Nu’mân·ı Sânî

Müsehhâr tab’ına ma’kûl u menkûl
Selâmet üzre zihn-i pâki mecbûl

Bular erbâb-ı fazlun ‘umdesidür
Mevâlî-i ‘ızâmun zübdesidür

Hakikatde bu dört üstâd-ı mâhir
Düşüpdür ‘âlem-i fazla ‘anâsır

Niçe dönmek gerekdür çarh-ı devvâr
Ki bir bunlar gibi ide bedîdâr

Nedür her medrese cennet misâli
Diraht-ı ravzası tûbâ nihâli

Kamunun sahnı ser-tâ-ser çemendür
Çemenler pür-çenâr u nârvendür

Medâris ehli hep fazl ile ma’rûf
Cemî’isi kemâlât ile mevsûf

Mu’îdi müsta’iddi cümle fâzıl
Müfîdi müstefîdi hep efâzıl

Kılan ol hücreler içre sükûnı
Degül illâ ki ‘âlim zû-fünûnı HEV B 295-314

Sünbülzâde Vehbî’nin cinaslı bir söyleyiş üzerinden Kumkapı meyhanelerinden söz ettiği şu dizeler de yine reel düzlemde bir örneklemdir:

Pek çamurdur bilirim Kumkapı meyhâneleri
Vehbîyâ gel Galata semtine git etme galat Sünbülzâde Vehbî G 134/5

Reel düzlemde nazma çekilen daha çok kaside ya da kıta şekilli tarih türündeki bazı şiir metinlerinde bir meslekle ya da uğraşla ilişkisinden bağımsız olarak cami, hamam, kasr, bahçe gibi mesleki uygulama mekânlarının söze konu edildiği görülebilmektedir. Örneğin, Nedîm Divanı'nda yer alan Veziriazam Damat İbrahim Paşa'nın büyük hizmetlerinden biri olarak yaptırdığı Nevşehir'in (Muşkara) dokuz kubbeli bir hamamına dair düştüğü tarihte ya da Vezîr-i Mükerrem Kapudan Mustafa Paşa'nın Bağçe-i Vefâ'da yaptırdığı bahçe düzenlemeleri hakkında söylediği kıtada bir meslek mekânının şiirin merkezinde yer alabildiği hatta şiirin yazılma nedeni olabildiği görülmektedir.

Her ne lâzım ise tertîb etdi ber-vech-i kemâl
Hiç hatâ yok birinin tarhında hep ayn-ı savâb

Çarsû vü câmi' vü hân u imâret medrese
Çeşme-sâr-ı pâk cümle bî-bedel hayr u sevâb

Bâ-husûsâ böyle hammâm-ı münevver kim onun
Rûşenâ her mermer-i sâfı misâl-i mâh-tâb

Kubbesi eyler ferâz-ı çarha arz-ı irtifâ'
Mevc-i âbı âb-ı hayvâna satar çîn ü itâb

Rûz u şeb bânîsinin engüşt-i dest-i cûdu veş
Olmada rîzân onun her lûlesinden sîm-i nâb

Girse bir dil-hasta bir demde bulur bür'-i tamâm
Etmiş olsa cismini âzürde sad renc ü 'azâb

Ol kadar berrâk u rûşendir onun her câmı kim
Ferr ü tâbından eder hûrşîd-i nûrânî hicâb

Tarh-ı hûbu ol kadar matbû' u dil-cû oldu kim
Her tarafdan seyrine şevk u tarab eyler şitâb

Sâhibin Hak eyleyüp sadr-ı sa'âdetde mekîn
Eylesin böyle nice âsâr-ı hayr-ı müstetâb

Eyledim çün vakt-i itmâmın Nedîmâdan su'âl
Böyle iki mısra'-ı târîh ile verdi cevâb

Cûd-ı İbrâhîm Pâşâ germ edüp bâzârını
Buldu bu hammâm ile bu şehr-i zîbâ âb u tâb Nedîm K 30/15-25

Vefâ bâgı o sadra maskat-ı re’s olup olmuşdur
Kadîmî dürr-i zât-ı pâkine hem-çün sadef me’vâ

Edüp dîrîne hubbun hüsn-i mevki’ dem-be-dem te’yîd
Nice dil-keş binâlarla onu zeyn etdi ser-tâ-pâ

O bâg ancak şeh-i zî-şân u sadr-ı a’zama lâyık
Hemân bir kasr-ı vâlâ-mesnede muhtâc idi gûyâ

Ki teşrîf eyledikçe izz ü devletle geh ü bî-gâh
Ola tarh-ı nevi tab’-ı hümâyûna ferah-efzâ

Heman dem ol mühimmin eyleyüp itmâmına himmet
Yapıldı yümn ü iclâl ile bu nev-kasr-ı müstevfâ

Zihî nev-mesned-i şâhâne vü tarh-ı vezîrâne
Ki câlûb olsa lâyık hâki üzre şeh-per-i ankâ

Zihî himmet ki koymuş nev-bahârı sûret-i kasra
Zihî san’at şebâb eyyâmın etmiş âb-veş icrâ

Döşenmiş ferşine kalîçe-âsâ pertev-i meh-tâb
Çekilmiş farkına çün sakf-ı bâlâ sâye-i tûbâ

Sürûr u inbisât u şevkı etdi kendüye teshîr
Olup gûyâ müselles vefk bu üç suffa-i vâlâ

Ya bu fevvâre-i dilcû ki ger sakf olmasa âbı
Çıkar tâ âsmânın tâkına medd-i nigâh-âsâ

Ya bu havz-ı musaffâ karşısında kasr-ı zîbânın
Tutar âyîne bir mahbûb-ı ra’nâ pîşine gûyâ

Onun dahı verâsında o nâzük kasr-ı nev-bünyâdın
Ki tarh-ı pâk-i dil-cûsuna dil meftûn hıred şeydâ Nedîm Kt 50/ 23-34

Meslek-mekân ilişkisinin özel bir mesleki mekâna atıfta bulunmak bakımından değinilmesi gereken ikinci boyutu bir mekânın inşasını, işleyişini ve düzenini meslek edinenlerdir. Örneğin mimarlık, mühendislik, bağbanlık ya da hizmetkârlık türündeki meslekleri iş edinenler bir mekânda çalışmalarının yanında aynı zamanda bir mekânı var eden, mekânı düzenleyen meslek erleridir.

Fuzûlî bir gazelinde bağbana seslenerek onun düzenlemiş olduğu bahçenin gülünün kendisine ateş gibi, servi ağacının ise âh dumanı gibi geldiğini söyleyip bağbanı çiçek bahçesi, âşığı ise külhan adlı mekâna layık görmekte; Nef’î, Şeyhülislâm Aziz Efendi’ye ait sarayı överken Karun hazinelerinin eğer yetecek olsa mimarı tarafından

ancak onun temeline harç olmak için harcanabileceğini ifade etmekte, Nedîm ise Defter Emini Muhammed Efendi'nin kasrına dua ederken ferraşı cennet rüzgârı, derbanı izz ü devlet ve perdedarı ikbal olan bir mekân düzenleyici hizmetkâr kadrosundan bahsetmektedir:

Dûd u ahkerdür mana serv ile gül ey bâğbân
N'eylerem men gül-şeni gül-şen sana kül-hân mana Fuzûlî G 12/5

Ederdi harc-ı esâsına sarf anı mi'mâr
Kifâyet eylese nakd-ı hazâin-i Kârûn Nef'î K 59/7

Cârûbu zülf-i havrâ ferrâşı bâd-ı cennet
Derbânı 'izz ü devlet ikbâl perde-dârı Nedîm K 38/19

4.2.4.2. Genel Mekânlar[281]

Meslek-mekân ilişkisi çerçevesinde üzerinde durulması gereken bir başka boyut türlü bey ü şira biçiminin gerçekleştiği mesleki mekânları işaret eden genel adlandırmalardır. Söz konusu mekân adlarından kastedilen, birçok üstad-ı kârın fenn ü hünerini bir arada icra ettiği bâzâr, çârsû / sûk, arasta, bedesten gibi hem alan hem imkân bakımından geniş esnaf-sanatkar-tüccar mahalleri ile ürün ve hizmetin müşteri ile buluşturulduğu bu mahallerde veya semtlere yayılmış vaziyette bulunan her bir medar-ı maişet alanının ortak adı olan kargâh / dükkânlardır.

4.2.4.2.1. Dükkân / Kârgâh[282]

Belirli bir iş koluna özgü icra mahallini ifade etmeyen, hemen her mesleği kuşatıcı mesleki mekân adlarından biri ve en küçüğü olan dükkânın / kârgâhın klasik Türk

[281] İstanbul özelinde bu tür mesleki mahallerin sıklıkla bulunduğu ticaret semtleri Haliç kıyıları, Bedesten ve Bayezit ile onları birleştiren Mahmut Paşa Caddesi ve Uzun Çarşı Caddesi'dir. Ayasofya, Aksaray, Tedikule, Eyüp ve Kasımpaşa gibi bazı toplanma noktaları dışında başka yerlerde küçük parekendeci dükkânlar sayılmazsa sadece dağınık ticari kuruluşlar bulunmaktadır. Bu ticari kuruluşlar aynı zamanda çoğunlukla zanaatkâr dükkânı da olmaktadırlar. Ticaretteki yoğunluk bu semtleri gerçek birer ticaret şehri hâline getirmekte; buralarda toptancı ambarları, aynı malda uzmanlaşmış olarak caddeler veya cadde grupları boyunca yan yana sıralanarak ikâmet olanaklarını en aza indirmektedirler. Çok yakın geçmişe kadar bu sokakları Eminönü ile Unkapanı arasında görmek mümkündür. Yağcılar Sokağı, Yemişçiler Sokağı, Sandıkçılar sokağı, Tahtacılar Sokağı ve sair şekilde Eminönü'nden Kapalı Çarşı'ya doğru yukarı çıkarken kumaşçılar, pabuççular, toptancıların ve Asya'dan gelen tüccarların hanları bulunmaktadır. Zaten bu tüccar semtlerinden tıpkı kesin bir sınır varmış gibi birden bire ikâmet mahallerine geçilmektedir (Mantran, C. 2: 60-61).

[282] Evliya Çelebi'nin sayımına göre başkentte kırk binden fazla dükkân vardır. Bu dükkânlar tüccâr ve sanatkâr dükkânlarıdır. Genelde dükkânlar meslek veya ticaret türüne göre aynı sokak veya sokaklar grubu üzerinde toplanarak bir "bazar" meydana getirmektedir. Bulundukları sokaklara adlarını veren bu dükkânların büyük bölümü başlıca ticari semtlerde toplanmış, geri kalanları ise kente dağılmıştır.

şiirindeki yansıma biçimlerine bakıldığında gerek divanlarda ve gerekse mesnevilerde reel ya da mecaz düzlemde sayısız ifade örgüsünde yer aldığı görülmektedir.

Dükkân adlı mesleki mekânın mecazi kullanımlarına genellikle kaside biçimli tevhid, naat, fahriye, medhiye ve dualarda; âşk, âşık, sevgili ilişkisi etrafında geliştirilen kurgulamalarda; nasihat içerikli dizelerde; âleme, varoluşa, doğadaki bir unsura ya da nesneye dair değinmelerde rastlanmaktadır. Örneğin, dinî iletilere sahip metinlerin değişmez muhtevalarından biri peygamberler ve daha özelde Hz. Peygamber'e yapılan hitaplar, dualar ve birtakım göndermelerdir ve bu atıflardan birinde Cem Sultan, Hz. Peygamber'in din pazarındaki fazilet dükkânında şeriat metaı için can nakdi vermeye gayret edildiği haberini şu şekilde vermektedir:

Germ itdi nakd-ı cânı metâ'-ı şerî'ata
Bâzâr-ı dînde fazlı dükânı Muhammed'ün Cem Sultan K 4/113

Nâ'ilî'ye göre ise varoluş karhanesinin maksadı, yaratılış kârgâhının önündeki nakış olan Hz. Peygamber başta olmak üzere peygamberler haşr tartısıyla aynı istikamette olan şeriatı ölçülü tartılarıyla mahşer pazarında alışveriş hâlinde olan birer dükkân sahibidirler:

Maksad-ı kâr-hâne-i hestî
İftihâr-ı bülendî vü pestî

Evvelîn fâtih-i kalem-rev-i nûr
Nakş-ı pîşin-i kargâh-ı zuhûr Nâbî Mes 1/44 ve 52

Hem-seng-i istikâmet-i mîzân-ı haşrdur
Vezn-i şerî'at itmede mîzân-ı enbiyâ

İtmez kabûl seddine dâd u siteddedür
Bazâr-ı rüstehîzde dükkân-ı enbiyâ Nâbî G 1/7-8

Dükkân'ın dinî-tasavvufi söylem dışında mecaz düzlemde söz konusu edildiği bir başka ifade kulvarı hükümdarlar başta olmak üzere devlet büyüğü medhiyeleridir. Örneğin Cem Sultan Sultan II. Bayezid için kaleme aldığı meşhur kerem kasidesinde ağabeyinin ni'met çarşısındaki kerem dükkânının can u gönülden müşterisi olmayı ve bu yolla bir safa pazarı oluşturmak istediğini beyan etmektedir:

Müşterîyem dil ü cândan k'ola bâzâr-ı safâ
Çâr-sû-yı ni'âmun açalı dükkân-ı kerem

Keremün cümle giriftârı halas eyler iken

Ne revâdur bana lâyık göre zindânı kerem

Gerçi yüzüm karadur nâme-i a'mâl gibi
Umaram kim yuya lutfın suyıla anı kerem Cem Sultan K 7/55-57

Nâbî bir mesnevisinde sütude nefes bir varlıkla diyaloğa girmektedir ki o varlık devleti / divanı, gülşen unsurları ve gök cisimleriyle ilişkilendirerek medh ettikten sonra devleti ikbal kârhanesi olarak değerlendirmekte ve ondaki bir dad, leşkerin bolluğu, hazinenin doluluğu, geniş topraklar gibi bir dizi hasletin ortaya çıkmasını iki nedene bağlamaktadır: İlahi ihsan ve Sultan Mehmed'in buyruğu altında verilen uğraşlar:

Cümle bu kâr-hâne-i ikbâl
Bu nizâm ü nasak bu câh u celâl

Şîve-i dâr u gîr ü dâd ü sited
Resm-i kânun şerî'at-ı sermed

Mülk-i vâsi' hızâne-i pür-zer
Kuvvet-i baht ü kesret-i leşker

Cümle bahşâyiş-i İlâhîdür
Zîr-i fermân-ı pâdişâhîdür

Bâğ-ı 'adlün nihâl-i mümtâzı
Ya'nî sultân Muhammed-i Gâzî Mes 8/112-15

Yine bir vezirin kendisine yaptığı atiyye karşılığında kaleme aldığı bir kıtasında muhatabına dua ederken onun devletine fena çarşısında hasetlik edenin hayat kumaşını Allah'ın mezata çıkarmasını, dilinde ona yönelik dua anahtarı olmayanın ümit dükkânını Allah'ın kesat eylemesini niyaz etmektedir:

Hâsid olanun devletüne sûk-ı fenâda
Kâlâ-yı hayâtını mezâd eylesün Allâh

Miftâh-ı du'â olmayanun sana lisânı
Dükkân-ı ümîdini kesâd eylesün Allâh Kt 1/16-17

Methiye türünün büyük üstadı Nef'î'nin de dükkân bağlamında kurguladığı birkaç tablo söz konusudur ki bunlardan birinde Sultan Murad'ın adlinin âlem kârgâhına kazandırdığı güzellikten, yine Sultan Murad'ın hatt-ı humayunu hakkında mesnevi formunda yazdığı bir başka şiirinde onun hattının yaratılış dükkânının sermayesi

olabileceği ihtimali üzerinde durmakta, onun şiir yazma hususundaki becerisini överken nazm gevherinin felek dükkânının süsü olduğunu beyan etmektedir:

Tâze revnâk verdi adli kârgâh-ı ‘âleme
Oldı yine muntazam hâl-i harâb-ı rüzgâr K 17/21

Hat mı bu yâ pîrâye-i dîbâce-i kudret
Hat mı bu yâ sermâye-i dükkânçe-i fıtrat Mes ½

Ol şehenşâh-ı suhandân u suhan-perver kim
Gevher-i nazmıdır ârâyiş-i dükkân-ı felek K 25/26

Nef’î’ye göre Veziriazam Nasuh Paşa’nın sadareti devrinde tıpkı cömertlik hazinesi gibi güven kapısının da açılmış ve zulüm kapısı / penceresi iflas etmiş bir dükkâna dönmüştür. Yine onun için Mustafa Paşa’nın akıl dükkânındaki mallar erbab-ı daniş için ilgi çekici birer velinimettir:

Açıldı genc-i kerem gibi bâb-ı emn ü emân
Dükân-ı müflîse döndü derîçe-i bîdâd K 30/9

Veliyy-i ni’met-i erbâb-ı dâniş ü idrâk
Revâc-bahş-ı metâ’-ı dükân-ı hûşyârı K 46/25

Dükkânın bir methiye gereci olarak kullanımıyla ilgili dikkat çekici diğer birkaç örnekten birinde Şeyhî, Sultan Murad’ın himmet pazarında zahirecilik yaptığını ve yıllarla birlikte dükkânının bir hububat / nimet kaynağına döndüğünü, Neşâtî, Nişancı Abdi Paşa’nın şiir sanatındaki maharetini kastederek ondaki keyif artırıcı tadı şekerci dükkânının her daim kıskandığını, Şeyh Galip bir teşekkür kasidesinde Sultan Selim’in ihsanıyla onarılan Galata Mevlevihane’sinin / gönül hanesinin âdeta bir yaycı dükkânına döndüğünü, Fuzûlî ise kârgâh-ı sanatının Ca’fer Beg’in lütfu sayesinde batıl kalmaktan kurtulduğunu bildirmektedir:

Bâzâr-ı himmetinde hemîn harc-ı sâ’adır
Yıllarca her zahîre ki dükkâna kân kodı Şeyhî M 1 Bend 6 B 8

Zülâl-i nazmı o gâyetde hâlet-efzâdur
Ki reşk ider ana da’im dükkânçe-i kannâd Neşâtî K 21/26

Serâser yâycı dükkânına dönmüş zîr ü bâlâsı
Egilmiş bir tarafdan kalmamış bir cây-ı hemvârı Şeyh Gâlib K 15/11

Şehâ ger olmasaydı lutf ü idrâkın tekâzâsı
Fuzûlînin kalırdı kâr-gâh-i san’atı bâtıl Fuzûlî K 30/23

Fahriye dizelerinde dükkânın kullanımıyla ilgili olarak Nâbî, yeteri kadar ilgi görmediğini ifade ettiği bir beyitte söz şehrinde taze kumaşlarını (şiirlerini) elden çıkaracağı bir dükkânının olmadığından yakınmakta, Nef'î, şiir nakdiyle sözün sermaye-i dükkân bulduğunu bildirmekte, Neşâtî Sultan Mehemmed'e seslendiği bir beyitte kendini beyan pazarı içindeki benzersiz ve paha biçilmez gevherlerle dolu dükkânında çalışan bir tüccar olarak tanımlamakta, Nedîm ise taze nazm kumaşının belagat şehrinde herkesin rağbet edip sattığı bir ürün olduğu bilgisini vermektedir:

İtsem kumâş-ı tâzemi isrâf Nâbîyâ
Mahrûsa-i suhanda dükânum mı var benüm Nâbî G 499/6

Ol hâce-i bâzâr-ı beyânem ki derûnum
Dükkânçe-i pür-gevher-i bî-misl ü bahâdur Neşâtî K 10/25

Nedîm hak bu ki bendergeh-i belâgatda
Kumâş-ı nazm-ı terin gezmedik dükân mı kodı Nedîm G 148/6

Nâ'ilî'ye göre kendisi öyle hoş sözlü bir nâzımdır ki ünlü şair onun bir taze beytini şiirinde tazmin etse sözündeki lezzet eserinden dolayı bela seven Ferhâd'ın gözüne Hüsrev şirin gelecektir. O, sırmalı tabiatını hüner kârgâhına süs olarak nakşettiğinden beri tabiatı güzelliğin sermayesi olmuştur:

Benim ol nâzım-ı hôş-lehce ki etseydi eğer
Tâze bir beytimi nazmında Nizâmi tazmin

Görünürdü eser-i lezzet-i güftârımdan
Çeşm-i Ferhâd-ı belâ-pervere Hüsrev şîrîn

Kârgâh-ı hünere nakş-ı tirâz eyleyeli
Tab'-ı zerdûzımı sermâye-i feyz-i tahsîn Nâ'ilî K 16/31-32

Klasik Türk şiirinin müzmin kurgu kimlikleri olan sevgili ve âşık ile doğrudan aşk kavramının kendisi birçok meslek etrafında ele alındığı gibi genel manada bir dükkân sahibi olarak da tasavvur edilebilmektedirler. Özellikle sevgili tipi gerek kendi gerekse çeşitli uzuvlarıyla bu bağlamın da başat unsurudur. Örneğin, Taşlıcalı Yahyâ'nın çizdiği bir tabloda âşık sevgilinin dükkânına varmak için can metaını eline alıp gam pazarına doğru yol almaktadır. Nâbî'de ise âşık derzi olduğunu ima ettiği sevgiliye seslenerek bakış ipliğini kârgâhında zayi etmemesini, o iplikten bir gömlek çıkamayacak olsa da en azından el bezi olarak kullanabileceği önerisinde bulunarak kendisinden bu konuda yardım beklemektedir:

Bâzâr-ı gamda aldum ele cân metâ'ını
Dükkân-ı yâra varmaga gördüm bahânedür Taşlıcalı Yahyâ G 86/2

Meded târ-ı nigâhum itme zâyi ' kârgâhunda
Sana bir pîrehen çıkmazsa bâri dest-mâl olsun Nâbî G 564/6

Sevgilinin muhtelif uzvunda dükkân açılması ile ilgili olarak söz edilen birinci tablo saçın ürettiği ve rüzgârın tedarik ettiği malzemeyle genellikle yanakta misk dükkânı açılmasıdır:

Bir dem dagıtsa zülf-i girih-gîrini nesîm
Gül-zâr içinde sanarım açar dükkân-ı misk Ahmed Paşa K 9/3

Dir gören bu zülf-i müşgini ruh-ı dil-dârda
Hoş dükân-ı müşg açılmış güşe-i gül-zârda

Germ olup kendüyi teşbîh itdügi'çün yüzüne
Yakdılar şem'ün zebânın asdılar bâzârda Cem Sultan G 280/1-2

Nice ki çârsû-yı gülistânda çin seher
Hoş bûy ile nesîm-i gül aça dükân-ı misk

Nice ki gird-i 'ârız-ı dildârı tuta hat
Nice ki Rûm iline gele kârbân-ı misk Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 14/36-37

Sevgilinin yanağında kurulan misk dükkânı dışında Kadı Burhâneddin'e göre dudağında görenleri takatten düşürecek bir inci dükkânı bulunmaktadır. Bir tabloda sevgilinin dudağındaki cevherini dükkânına getirmeksizin gizli gizli satmasının âşığı şaşırtmasından bahsedilmekte, başka tablolarda ise gâh sevgilinin dudağına kurduğu lal dükkânının birçok canı apardığından gâh dudağının ürettiği tatlı şekerlerin her halükârda ağza çok tatlı geldiğinden gâh ağzının âşıkların yöneldiği bir kuyumcu dükkânı olmasından bahsedilmektedir. Şeyhülislam Yahyâ'ya göre ise sevgilinin kaşından etkilenen, kaşının eziyet çeken bir hayli kimse olması bilgisinden hareketle onun kaşında kemankeşlerin rağbet ettiği bir yay dükkânı açıldığını ifade etmektedir:

Şol hokka-i lâ'linde gören otuz iki inci
Pervâsı ola ki vara dükkâna mı dirsin Kadı Burhâneddin G 192/4

Ögrendi ki gizlü sata gevherini lâ'lün
Ya'nî ne kılınur k'anı dükkâna getürmez Kadı Burhâneddin G 362/3

Dükkân kurdı lâ'l-i lebün cânlar aparur
Yâkûta cân alur nişe kânî degül midür Kadı Burhâneddin G 684/2

Dükkân-ı şeker degül ise lâ'lün efendi
Acı gelicek dahı neyiçün şekerîdür Kadı Burhâneddin G 888/5

Yüzümi zer gözüm yaşın lâ'l ile lü'lü' düziben
Agzunı cevherî görüp ya'nî dükâna gelmişem Kadı Burhâneddin G 181/4

Yok yâ kaşı cevrin çekenün hadd ü hisâbı
Gûyâ ki açıldı yeni dükkân-ı kemân-keş Şeyhülislâm Yahyâ G 161/4

Bir dükkân sahibi olarak âşığın en belirgin özelliklerinden biri sevgilinin yoluna dükkânını yağma etmesidir. Nitekim o, sevgiliyle bir dem beraber olabilmek için tüm dükkânları talana vermeye razıdır. Ona yaklaşmak dahası ulaşmak için uyguladığı yöntemlerden bir diğeri ise onu çağrıda bulunmak ve kendisini bulunduğu pazara davet etmektedir:

Bir dem umaram ki ola yâr ile bir dem
Ol demi getür vir talana dükâna Kadı Burhâneddin G 92/7

Ol güni ki diler idük elümüze girdi
Yagmaya virelüm kamu dükkânı degül mi Kadı Burhâneddin G 1179/2

Bir görmege varlıh diyü kıldı münâdî muhteseb
Bâzâra gönlün var ise dükâna gel dükâna

Ben 'akl ile cân u dili zülfün içün oynamışam
Dînün var ise gör beni îmâna gel îmâna Kadı Burhâneddin G 1016/3-4

Âşığın kendisi dükkân sahibi olduğu gibi sevgiliyi gören gözleri, yüzü ve gönlü de birer dükkân olarak resmedilebilmektedir. Örneğin göz-dükkân ilişkisi bağlamında Ahmed Paşa bir gazelinde gönül hırsızının göz adlı dükkândan dudak denilen mücevher kutusunu, mercan hokkasını aldığını, bir başka gazelinde sevgilinin yanağı ve saçının hevesiyle gecelerden sabahlara kadar iki dükkân-ı Mısır diye vasfettiği gözlerinin gece mumu ile zinetlendiğini ya da gözü doğrudan dükkân sahibi olarak tasvir ettiği bir diğer gazelinde gözün sevgilinin güzellik denizine sefer eylemeden dükkânının hoş sulu lülü ile dolduramadığını ifade etmektedir:

Lebin dürcün alır dil düzdü gözden
Dükândan hokka-i mercân ugurlar G 50/4

Ruh u zülfün hevesinden geceler subha degin
Zeyn olur şem-i şebistân iki dükkân-ı Mısır G 84/6

Etmeyince hüsnü deryâsına dil-dârın sefer

Etmedi dükkânını pür lü'lü'-yi hoş-âb göz G 122/5

Cem Sultan ise göz-dükkân bağlamında kurguladığı bir gazelinde göz hücresinin sevgilinin gamzesinin hayaline makam olmasını bir delilik olarak değerlendirmekte ve bu durumu hırsıza dükkânı teslim etmekle eşdeğer olduğunu söylemekte, bir başka gazeline sevgilinin dikkatini çekmek için göz dükkânını göz yalı mücevherleri ile tezyin etmekte, bir diğer gazelinde ise sevgilinin dudağı ve dişlerini anmakla beraber göz dükkânının gözyaşı denen lal ü güherle zinetlendiğini bildirmektedir:

Hücre-i çeşmüm hayâl-i gamzene oldı makâm
Gör nice dîvâneyem düzde dükân ısmarlaram G 210/4

Dün gice ol mâh-ı mihr-ârâyı mihmân eyledüm
Hüsnini dil mülkinün tahtında sultân eyledüm

Yaşlar akıtdum yüzüme yâr meyl itsün diyü
Sim ü zer 'arz eyleyüp tezyîn-i dükkân eyledüm G 229/1-2

Leb ü dendânun anup zeyn ider eşk
Gözüm dükkânını lâ'l ü güherle G 302/6

Bu bağlamı birkaç kez işleyen şairlerden bir diğeri de Necâtî'dir ki o da tablosunu sevgilinin dudağının ya da saçının tesiriyle göz dükkânının yaşlanması / zinetlenmesi ve gözünün sürekli lal ü güher üretmesi üzerinden kurgulamaktadır:

'Aks-i lâ'lünden dükânın (dü kânın) çeşm-i ter zeyn eylemiş
Şîşede kannâdlar rengîn şeker zeyn eylemiş

Hüsn bâzârında iş asmış perîşân kâkülün
Gözlerüm dükkânına lâ'l ü güher zeyn eylemiş G 252/1ve 3

Kan aglasun Necâtî iki gözlerün ko kim
La'l ü güherlerdür bu dükânun güzellügi G 579/7

Geh lâ'l ider nisâr gözüm geh güher velî
Kimse behâ dimez bu dükânun kumâşına G 491/2

Âşığın gözünden başka, dükkân olarak tasavvur ettiği bir başka bölgesi gönlüdür. Nâbî'nin bir gazelinde âşık gönlüne ey gönül dükkânı diye seslenmekte ve feth edilme ümidinin gönlün bulunduğu diyara gelmemiş olmasından ötürü gönül dükkânının açılmamış olmasına üzülmektedir:

Açıldı gül sen açılmazsın ey dükkânçe-i dil
Nüvîd-i feth dahi bu diyâra gelmedi mi G 832/6

Gönül-dükkân bağlamında zihin yoran şairlerden Cem Sultan ay gibi sevgilinin güzelliğine dair hayal kandili için gönül hanesinde açılan bir mum dükkânından söz etmekte iken Kadı Burhâneddin hem gözü hem gönlü sevgili uğruna lal ü dür dökmek suretiyle yağma yapan dükkân sahipleri şeklinde betimlemektedir:

İy Cem çerâg-ı hüsn-i hayâline ol mehün
Dil hânesinde sanki açıldı dükân-ı şem Cem Sultan G 161/21

Gözüm lâ'l ü dilüm dürler dökerler
Senün yoluna yagmadur dükânı Kadı Burhâneddin G 665/8

Muhabbetin dükkân şeklinde tasavvur edilmesine dair bir gazelde âşık sevgiliye seslenerek gönlünü onun zülfünün gecesinde yanağının şevkini yaşarken gördüğünde ortaya nurdan kandillerle süslenmiş bir aşk dükkânı çıkacağını beyan etmekte, bir başka gazelde yer alan tespite göre ise düşkün, çaresiz kimselerin kırmızı etek ile raksetmeleri dideden düşen kıvılcımların eteklerini tutuşturmasına bağlanmakta ve gaye dolap kanunlarını bilme olmasa muhabbet kârgâhına çok av düşeceği değerlendirmesi yapılmaktadır. Ayrıca sevgilinin, âşığın can imanını yağmalayan tatar kirpikleri sebebiyle aşk kârgâhı kavgayla karmakarışık olmuş gibi görünmektedir:

Ruhlarun şevkinde gör zülfün şebinde gönlümi
Nûrdan kandîller ile zeyn olur dükkân-ı ışk Tâcizâde Ca'fer Çelebi G 90/10-11

Fütâdeler n'ola raks itse al eteklik ile
Etekleri tutuşur dîdeden şirâr düşer

Saded kavâ'id-i dolâbı bilmede yohsa
Şu kârgâh-ı muhabbetde çok şikâr düşer Sâbit G 101/4-5

Olsa tâtâr-ı müjen gâretger-i imân-ı cân
Kârgâh-ı 'aşkı pür-âşûb-ı gavgâ gösterir Nâ'ilî G 128/2

Klasik Türk şiirinde dükkân sözcüğü öğretici-yönlendirici içeriğe sahip tezli dizelerin bazılarında zaman zaman somutlayıcı bir unsur olarak kullanılabilmektedir. Bu bağlamda ümit, sadakat, kanaat, hikmet, itibar ve tıynet gibi müspet ya da riya, fesat ve firak gibi menfi kavramların veya âlemin birer dükkân olarak tasavvur edildiği şiir tablolarına rastlanmaktadır. Örneğin bir gazelinde Nâbî kanaat dükkânı için kâsid görünse de ölçüsü / değeri bilinir derken bir rubaisinde kanaat dükkânında tevekkül etmenin önemine değinmektedir. Bir başka gazelinde ise ümid terazisinin kımıldama

vasıtası ye'sdir, ümid dükkânının mayası da zaten ye'sden başkası değildir, çıkarımında bulunacaktır:

Kâsid görinür gerçi ki dükkân-ı kana'at
Der-kârdur ammâ yine mîzân-ı kanâ'at G 26/1

Nâbî sitem-i dehre tahammül hoşdur
Esbâb-ı tahamülle tecemmül hoşdur
Meydân-ı emelde ıztırâb itmekden
Dükkân-ı kanâ'atde tevekkül hoşdur R 29

Ye'sdür vâsıta-i cünbiş-i mîzân-ı ümîd
Ye'sden gayrı nedür mâye-i dükkân-ı ümîd G 52/1

Sadakat duygusu özelinde toplumsal bir eleştiri yapan Kânî'ye göre ise sadakat dükkânının değeri / nâkıdı (paranın kalbını bilen, bir şeyin iyisini kötüsünden ayırabilen) bilinmez hâle gelince gevher yerine bayağılık şişesi kullanılmaya başlanmıştır. Sadakat madeninin cevheri bu halkta çok olsaydı toprak yerine o kullanılırdı ancak sadakatin şanı bilinmediğinden saygı da duyulmamaktadır:

Gevher yerine harc olınur şîşe-i kem-kadr
Kem-nâm olalı nâkıd-i dükkân-ı sadâkat

Toprak yerine kullanılurdı eger olsa
Mebzûl bu halka güher-i kân-ı sadâkat

Ya'nî bileler kadrini ta'zîm ideler hâ
Vallahi bilinmez çelebüm şân-ı sadâkat K 39/27-29

Hakimane şiirin büyük üstadı Nâbî'ye göre hikmet kârgâhının güzelliği eğer her zuhûra zıt her başlangıca da son olmasa bilinmeyecekken Nâ'ilî başka bir şart cümlesi kurarak hikmet kârgahının nakşının aşk ile züh kumaşı bir araya getirilmedikçe bilinmeyeceği iddia etmektedir:

Hüsni nâ-peydâ kalur bu kârgâh-ı hikmetün
Her zuhûra zıdd u her âgâza encâm olmasa Nâbî G 744/2

Kârgâh-ı hikmetin nakşı bilinmez Nâ'ilî
Gelmedikçe aşk ile zühdün kumâşı bir yere Nâ'ilî G 341/5

Nâbî tıynetinden bahsederken onu utanma kumaşının işlediği kârgâh olarak tanımlamakta, Nâ'ilî ise âşığı konuşturarak gönlünün murat çarşısında attarlık

etmediğini ve böylece sahibi olduğu itibar dükkânını yağmaya vermediğini ifade etmektedir:

Kârgâh-ı tıynetümde işlenür kâlâ-yı şerm
Perde-i çeşmüm hicâb-ı şâhid-i maksûd olur Nâbî G 102/3

Attâr-ı çârsû-yı murâd olmadı o kim
Dükkân-ı i'tibârını yağmaya vermedi Nâ'ilî G 359/5

Dükkân metaforu çevresinde yapılandırılan öğretici-yön gösterici formdaki dize somutlamalarının bir başka önemli ayağını genel manada âlem / dünya hayatı / yaratılış oluşturmaktadır. Nitekim özellikle hikemi şiir üslubunun simge şairi Nâbî bu bağlam üzerinde sıklıkla durmuştur. Örneğin onu dünya / hayat kârhanesindeki konumunu, ne olduğunu ve nelere sahip olduğunu sorgularken bulabilmek mümkündür:

Bu gülsitânda benümçün ne gül ne şebnem var
Bu çârsûda ne dâd ü sited ne dirhem var
Ne kudret ü ne tasarruf ne biş ü ne kem var
Ne kuvvet ü ne ta'ayyün ne zahm ü merhem var
Bu kâr-hânede bilsem neyüm benüm nem var Nâbî Th 1 Bend1

Bu kârgâh-ı 'adl-ı İlâhîde Nâbiyâ
'Iyş ü keder muhasebede ser-be-ser gelür Nâbî G 59/5

(Ona göre İlahi adalet kârgâhında ıyş u keder hesapta daima başabaş gelmektedir.)

Bu kârgehde tehî-destlik ile hoş-hâlüz
'Uluvv-ı rif'ate mahsûbdur selâmetümüz Nâbî G 264/4

(Bu kârgâhta yokluk içinde olmaktan memnunuz zira selametimiz yüceliğin şanına bağlıdır.)

Bih-bûdî-i mizâcumuza düşme ey tabîb
Dükkân-ı kâ'inâtda yokdur 'ilâcumuz Nâbî G 281/3

(Ey tabip! Mizacımızın sağlamlığına düşme. Nitekim kâinat dükkânında ilacımız yoktur.)

Bu kâr-hânede Nâbî peyâm-ı müjde-i vasl
Metâ'-ı tâzedür ammâ velî nümâyişi yok Nâbî G 385/5

(Ey Nâbî! Bu kârhanede vuslat müjdesinin haberi taze bir haberdir amma velakin görünürde yok.)

Metâ'-ı kârgeh-i sun' sözdür ey Nâbî
Ne naks kadri bilinmezse gevher-i suhenün Nâbî G 409/5[283]

(Ey Nâbî! Söz, yaratılış kârgâhına ait bir metadır ve eğer söz gevherinin kıymeti bilinmezse büyük eksikliktir.)

'Âlemün kârgeh-i 'aşk idügin fehm eyler
Seyr iden sînesinün çâkini her bir giyehün Nâbî G 419/5

(Bir bitkinin sinesindeki parçalanmış görüntüyü gören kimse bu âlemin bir aşk kârgâhı olduğunu anlayacaktır.)

Münâfık dostlardan âşikâre düşmenân yegdür
Harîr-i sarfı hoşdur bu dükânun germ-sûdından Nâbî G 581/2

(Açık düşmanlar münafık dostlardan yeğdir zira bu dükkânn harcama çağıltısı çok kazançtan daha hoş gelir.)

Toldı metâ'-ı nûrla dükkân-ı kâ'inât / Cîb-i felekde harc idecek pâre kalmadı Nâbî G 866/3

(Kâinat dükkânı nur metaı ile doldu. Feleğin cebinde harcayacak para kalmadı)

Olumsuz kavramlara dair iletiler üzerinden kullanılan birtakım dükkân metaforlarına gelince: Âşığa göre siyah hat güzellik şehrinin şebangâhı olmuş ve böylece sevgilinin yüzünde akşam olmuştur. O yüzdendir ki sevgilinin fitne dükkânını açmasının zamanı değildir. Âşık, melek sevgili ibadetini yazacak değerde bulmamasına rağmen riya dükkânının süsü olmasını ilginç bulmaktadır. Kevn ü Fesat karhanesini tertib eden âşığı hazine bekçisi sevgiliyi de kibirle şad etmiştir. Sinenin her yerinde açılan firak dükkânını ilan eden âşık o gün için elde çok bulunan derd ü gam metaını alması için müşteri çağırmaktadır.

Hat-ı siyâh şebângâh-ı şehr-i hüsnündür
Dükân-ı fitneyi bâz itmenün zamânı degül Nâbî G 480/4

'Aceb bu k'itmedeyüm zîver-i dükân-ı riyâ

[283] Nâbî sözün kendisini de bir dükkân olarak tasavvur edebilmektedir ki ona göre her vilayette değerli olanın talibi nadir bulunduğu için değeri olan ifadeler adeta havadar söz dükkânının köşesinde kalmış bir küpedir:
Her vilâyetde güher tâlibi nâdir bulunur
Gûşdur gûşe-i dükkân-ı hevâdâr-ı suhan Nâbî G 553/3

Melek begenmez iken yazmaga ‘ibâdetümi Nâbî G 857/2

İtmiş hazîn beni seni nahvetle şâd iden
Tertîb-i kâr-hâne-i kevn ü fesâd iden Nâbî G 575/1

Gelün alun bu gün erzân metâ’-ı derd ü gamı
Açıldı sînede her yana çün dükân-ı firâk Cem Sultan G 175/6

Klasik Türk şiirinde dükkân metaforunun bir başka kullanım alanı belli zaman dilimleri, mekânlar ve insan dışındaki varlıklardır. Örneğin gökyüzü ile ilgili olarak bayram nedeniyle bağın unsurlarının hep bir ağızdan söyledikleri bir gazelde tüm semavat dükkânının zeyn olduğu ve yeni ayın orada helva şişesi doldurduğu ya da Bayram sabahının dükkânların ağzının kilidini baştan başa kapatırken çocukların ağzını tebessümle doldurduğu bilgisi verilmektedir:

Tâ ‘âleme yüz nâz-ıla ‘id itdi tecellâ
Gül-zâr-ı cihân oldı cinân bâğına hem-tâ

Hatm oldı diyü rûze-i gam şekl-i hilâl uş
Mektûb-ı felekde çeker altun ile tuğrâ

Şîrîn bu ki zeyn olmaga dükkân-ı semâvât
Gör nice meh-i nev düzedür şîşe-i helvâ Cem Sultan K 6/26-28

Sabâh-ı ‘îd ider efvâhını pür-hande etfâlün
Dekâkînün dehânın ser-be-ser bend itmek akfâlün Nâbî G 414/1

Sadrazam Amucazade Hüseyin Paşa’nın vesile olduğu sulh üzerine kaleme alınan bir sulhiyye kasidesinde ise barış günlerinin başlamasıyla gerçekleşen bir dizi değişiklikten biri olarak Müşterî yıldızının Zühre’nin metaına alıcı olduğu ve Behrâm dükkânının ise bu dönemde diğerinin aksine kapalı olduğu bilgisi verilmektedir:

Müşterî oldı harîdâr-ı metâ’-ı Nâhîd
Oldı der-beste-i idbâr dükân-ı Behrâm Nâbî K 13/29

Yeryüzünü temsil eden mekânlardan biri olan çiçek bahçesi bir gülistana yolu düşen şair tarafından tebessüm satılan bir dükkâna benzetilmiş, bir başka şairin gözünde ise yeni fidanları ve rengârenk meyveleri ile bir bahçe şeker dükkânı gibi bezenmiştir:

Çemen mi bu yâhûd gülistân mıdır
Dükân-ı tebessüm-fürûşân mıdır Nedîm Mes 1/25

Nev-nihâlânına bak mîve-i rengârenge

Olmuş ârâste mânend-i dükkân-ı kannâd Şeyh Galip TAR 71/13

Bir gazelde her yolu misk çarşısı olan bir bir gülşende goncanın sanki her tarafında bir dükkân açıldığının, savaş tasviri yapan bir kaside nesibi kılıcın Hindu bir tüccar olarak üzerindeki cevheri satmak üzere düşman tarafına geçip dükkân açtığı haberini vermektedir:

Gülşende her reh gûyiyâ bir çârsû-yı miskdür
Her cânibinde goncenün açıldı dükkânı yine Şeyhülislâm Yahyâ G 335/2

Bir hindî hâcedir ki diler cevherin sata
Sadr-ı adûda geçdigi budur dükâna tîğ Hayâlî K 6/6

Dükkân sözcüğünün bir metafor olmak dışında bilhassa şehrengizlerde ve surnâmelerde reel düzlemde birçok kullanım örneği görülmektedir ki aşağıdaki dizeler bu minvalde kullanımlardan birkaçıdır.

Aşk ateşini gizlice satsa ot bahasına satın almayı hayal eden ve onun yakınından geçerken çıkardığı ahın gökyüzünün yakasına ot tıkadığına inanan Defterzâde Cemali'nin Otlukcı-zâde Musli Şâh ve küçük dükkânından bahsi:

Birisi Muslî Şâh Otlukcı-zâde
Kaçar çayır çayır bizden ziyâde

N'ola encümle olsa rûz [u] şeb pür
Bu anbâr-ı felek arpalıgıdur

Sataydı âteş-i 'aşkın nihânî
Alurdum ot bahâsına ben anı

Küçük dükkânınun yanından anun
Tokınman otına ol nev-civânun

Gamı vâdîsine düşdi çü râhum
Sipihrün çâkine ot tıkdı âhum DŞ I B 250-54

Esîrî'nin ve Mesîhî'nin dükkânları gönül erbabının mescidi / kıblesi olan Hasan isimli ve Ahmed isimli dilberlerden bahsi:

Biri dil-berlerün ey dil na'lbend
Yaraşur 'aşka ger olsa dil-bend

Dükânı mescid-i erbâb-ı dildür
Na'ller câ-be-câ mihrâb-ı dildür

Hasan ismidür ol rûh-ı revânun
Cemâl-i kıblesidür ‘âşıkânun EŞ B 103-05

Bugün meydân-ı hüsn içre ser-âmed
Güzel dirsen Na’lbend-oglı Ahmed

Cemâli kıble-i ashâb olupdur
Dükânı na’lden mihrâb olupdur MEŞ B 72-73

Fakîrî’nin İstanbul’da hizmet veren ve meraklılarına çok kan yutturan beni fülfül, zülfü anber, simin gerdanı şem-i kâfur bir attardan, yine Lâmiî’nin bu kez Bursa çarşısının bir hünerkârı olan lebi sükker, ruhı gül, hâli fülfül, teni kâfur u müşgin saçı sünbül Attâr Boyacıoğlu nam bir ay yüzlüden bahsi:

Biri ‘attârlarda bir semen-ber
Beni fülfüldür anun zülfi ‘anber

Bize çok bend ider ol zülfi pür-çîn
Ne kanlar yudar anda nâfe miskîn

N’ola dükkânı içi olsa pür-nûr
O sîmîn gerdenidür şem’-i kâfûr FŞ B 256-58

Biri meh-rû Boyacı oglı ‘Attâr
Boyar halkı edüp kaşıyla bâzâr

Lebi sükker ruhı gül hâli fülfül
Teni kâfûr u müşgîn saçı sünbül

‘Arak-rîz olsa ol hüsn âfitâbı
Satar sünbülleri şâmî gül-âbı

Lebinün zencebîli pür-harâret
Kılur dükkân-ı şehd ü kandı gâret

Karanfil benleri sır müşk-i Çîni
Saçı pür-’anber eyler dehr içini

Hacîl eyler sözi kand ü nebâtı
Bozar sükker dili âb-ı hayâtı

Edüp bî-dillerün sabrını yagma
Kılur sîmâlarını za’ferân-sâ

Mezâd-ı kadrini yâ Rab mezîd et
Revâc-ı hüsnile zâtın ferîd et (Tezcan: 184-185)

Üsküplü İshak Çelebi'nin peri suretli bir mekik işleme pişesi ile uğraşan ve müşterilerinin dükkânına gelmek için durmaksızın mekik dokuduğu Hüseyn'den bahsi:

Temaşâ eyledüm gördüm Hüseyni
'Aceb benzer perîye belki 'aynı

Mekik işler sorarsan pîşesine
Yüri var düş mekik endîşesine

Turup dükkâna karşu olma engel
Mekik gibi üşenme turma var gel

Be-gâyet meyl ider ol san'ata dil
Gerekmez mi begüm şâgird-i kabil

O miskab deldi sînem geçdi câna
Çeküp çevürdügi ney ki kemâne

İşe yarar mı ki ey serv-i âzâd
Yoluna pâreler kendüyi şimşâd

Sebük-rûh ol efendi dâyimâ sen
Mekik-veş ser-girân olsun ko düşmen ÜŞ I B 108-114

Taşlıcalı Yahyâ'nın tatlı dilinden dolayı dükkânı dolan, dudağı saf şarap, dişleri inci tanesi Şerbetçi-zâde Memi bahsi:

Memidür birisi Şerbetci-zâde
Ol âfet tatlu dillüdür ziyâde

Sitîlinden ki dükkânı tolupdur
Sanasın 'arş kandîli olupdur

Leb-i rengîni benzer lâ'l-i nâba
Görinen dişleri dürr-i hôş-âba TŞ II B 190-92

Mani'nin çarşı içindeki dükkânında hüsn ü an bezemeleri yapan Hakkâk Muhammed'den bahsi:

Biri hakkâkdur nâmı Muhammed
Deger vaslına irmek 'ömr-i sermed

Tutup ol çâr-sû içre dükkânı
İder ârâste hüsn ile ânı

Alup başmak giyen ol dil-rübâdan

Ayagı yirlere basmaz safâdan MŞ B 114-15

Ravzî'nin Edincik'te hizmet veren ve dükkânına varanın ihsan fazlasına mazhar olduğu, bir nefesiyle âdeme âdeta canlar bağışlayan Fazli Bari adlı cömert bir esnaftan bahsi:

Biri Fazlî Bâlidür varsan eger dükkânına
Da'ima mazhar düşerdün fazla-i ihsânına
Bir nefesde âdemün cânlar bagışlar cânına
Behremend-i 'ömr olur her kim ki varsa yanına
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ BEND 55

Seyri'nin cümle güzellerin baştacı olup yabancı birinin asla dükkânına girmesinin hayranlarınca istenmediği Takyacı Süleyman bahsi:

Birisi dahı Takyacı Süleymân
Anı ser-tâc idüpdür cümle hûbân

Anun dükkânına varmasun agyâr
İderüz başına takyasını dâr SEŞ B 86-87

Fakîrî, Risâle-i Ta'rîfât'ında şehrengizlerden farklı olarak başta şair olmak üzere birçok kişinin hayranı olduğu, güzel bir çarşı hüner-kârı ve müşteriyle dolup taşan dükkânından methedici bir bakışla bahsedilmesi yerine genel manada bir mesleği / hüneri ve o sanatın icra edildiği dükkânı ile birlikte bazen takdirle bazense eleştirel bir duyuşla ele alınmaktadır. Örneğin şair dükkânında nasıl iş gördüğünden bahisle nakkaşlık ve berberlik mesleğini olumlu, bakkallığı ise eleştirel bir üslupla nitelendirmektedir.

Nedür bildün mi 'âlemde nakkâş
Gören san'atlarını diye şâbâş

Sana seyr itdürür Rumı Hıtâyî
Bu nakş ile seni ide hevâyi

Der ü dîvâr olub pür-nakş u zinet
Virürler hâsılı dükkâna sûret

Nedür dükkânda mahbûb-ı berber
Ola 'uşşak-ı bî-dillerle ber-ber

Egerçi herbiri olur mülâyim
Kızarlar başdan 'uşşâka dâ'im

Ezilsen iltiyâmini ider fâş

Velî tenhâda herbiri keser baş
…
Nedür bildün mi sen ‘âlemde bakkâl
Çalar her bir kişinün agzına bal

Şu denlü tatludur diyu içer and
Anı baglar ne denlü olsa ne-hand

Dükânun tek hemân olsun revâcı
Dimez bal tatludur sana yag acı RT B 372-77 ve 441-43

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nde bezzazistan ahalisinin geçişi ve sınırsız hediyelerini takdim ettiklerini anlatan faslın başında şair cihanın şahına hünerlerini en iyi şekilde arz etmeleri yönünde tüm dükkân sahibi muhteremlere türlü vasıflandırmalarla seslenmekte, ardından da sükkân-ı ‘atîk ve bezzâz-ı cedîde’nin zümre-i mâl-dâr-ı mümtâzlarının bir dükkân mizanseni ile yeteneklerini nasıl sergilediklerini betimlemektedir:

Ey muhteremân-ı sadr-ı dükkân
Ârâyiş-i kâr u kesb-i devrân

Dânende-i kıymet-i cevâhir
Sermâye-sitân-ı kavm-i tâcir
…
Gayret demidür açup hızâne
‘Arz it hünerün şeh-i cihâna

Bir gün dahi geçdi çünki kâmil
Ol bahre bir özge oldı sâhil

Ya’nî ki tüvân-gerân-ı bezzâz
‘Arz eyledi zîb ü ferr-i mümtâz

Gevherlerle tonatdı bir dükânı
Oldı o dükân hazîne kânı

Bir cins olur idi kânda cevher
Her nev’ güher o kânda bî-mer

Sandûka koyulsa mâl-ı Kârûn
Andan o dükân olurdu mahzûn
…
Ya’nî ki yetişdi kasr-ı şâha
Çok muntazır oldı ol nigâha

Âlât-ı zer ü murassa’ esbâb
Envâ’-ı kumâş cümle kemyâb

Anlar dahi itdiler müzeyyen
Bir nice sanemleri güherden

Sükkân-ı ‘atîk idince şöhret
Bezzâz-ı cedîde geldi nevbet GAS B 912-13, 918-23 ve 926-29

Yine zümre-i kassâbânın süri süri gelip bir süri pişkeş çektiklerinin anlatıldığı fasılda da bir dükkân mekânlı bir temaşa gösterisiyle hünerlerini arz etmektedirler:

Bir gün yine kassâblar dükkânı tezyîn eylemiş
Bir nice kebşün gevdesin nakş ile rengîn eylemiş

Pâk eylemişler bâtının çâk olmamış bir gevdenün
Olmuş o hâlet fikrine bâ’is bir iki gevdenün

Her gevdenün bîrûnını pür-nakş kılmış za’ferân
Bir bûstân olmuş dükân kim aça mîr-i ‘âşıkân

Hûnî bir iki dil-rübâ almış ele saturını
Çok sîneler çâk eylemiş bî-cân idüp mehcûrını

‘Uşşâk kurbân olmada cânlar firâvân olmada
Bir koyun ala gözlinin yolında kurbân olmada

Anlar da bu tertîb ile ihsân alup şâd oldılar
Ol gevdeler şürânesi hep tâze cânlar buldılar GAS B 1397-1402[284]

Şehr-engîz ve surnâmelerdeki kadar çok olmasa da divanlarda ve aşk ya da öğüt odaklı müstakil mesnevilerde de zaman zaman reel düzlemde dükkân sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Sultan Selim cülusundan sonraki güzel gelişmelerin anlatıldığı bir şiirde İstanbul şehrinin çarşılarının Neşat-abad Sarayı’na döndüğü, her topluluğun dükkânının önünün ise bir eğlenti / gezinti yeri hâline geldiği dile getirilmekte; bir başka şiirde ise Subaşı Ömer Aga’nın iradesiyle Anadolu Hisarı civarında açılışı yapılan ve Hisar ehlini memnu eden bir kahvehane dükkânı anlatılmaktadır:

[284] Muhtelif kesici eşyalardan oluşan özel kıyafetleri ile kılıç, bıçak, makas ve demir ustaları (B 1084-98); çamaşır yıkama gösterisi yapan cameşuylar (B1134-42), düm-i tavus gibi sancaklarıyla derziler (B 1149-61), basmacılar ve kürkçüler (B 1180-1219), bâyi’-i naleynler (B 1326-32), debbağlar (B 1403-11), nefis ziyafetlerin masalcısı, lezzet sukundaki dükkânların bakkalı şeklinde nitelendirilen aşçılar (B 1820-54) ya da helvacılar (B 1845) benzer bir dükkân mizanseni ile arz-ı hüner gösteren esnaf zümrelerinden birkaçıdır. Bu geçişler esnasında ilgili mesleğin hünermendleri canlı canlı ustası oldukları işe dair bir ürünü ya da hizmeti sergilemekte, hükümdara sur dolayısıyla bazen yanlarında önceden bulundurdukları bazense o esnada ürettiklerini pişkeş çekmektedirler.

Neşât-âbâda döndi şehr-i İstanbulun esvâkı
Birer nüzhetgeh oldı her gürûhun pîş-i dükkânı Kânî TAR 1/5

Ahâlîye bu dem ragbetle Subaşı ‘Ömer Aga
Bu nüzhet-gâha şimdi kahve-hâne eyledi bünyâd

Hisâr-ı Anatolı’da zihî cây-ı sürûr oldı
Göreydi şübhesiz hayrân olurdı nakşına Bihzâd

Derûnında garîbânı idince ‘izz ile iskân
İder elbet cenâb-ı Şâzelî bâ ‘avn-i Hak imdâd

Hisâr ehli bir iki beyt ile olmak içün memnûn
İdince vasfın ol câyın bizim Ahmed Aga ta’dâd

Anınçün ben de Leylâ yâdigâr itdim bu târîhi
Zihî a’lâ bu dükkân ı behişt âsâ mübârek bâd Leylâ Hanım TAR 55

Reel düzlemde dükkân sözcüğünün kullanımına dair bazı örneklerde birtakım genellemeler, özdeyiş üslubunda çıkarımlar yapılabilmekte, kaideler sıralanabilmektedir. Örneğin Necâtî can içinde yeri varken dükkânlar içinde ömrü geçen sevgilinin tavrından şikâyet etmekte, Nâbî bir gazelinde doğmamış / olmayacak çocuk için neşelenmeyi bir dükkânı yapmadan evvel ücrete vermeye benzeyeceğini ifade etmiş, Nâ’ilî bir şehre / limana benzettiği dünyanın daima biri yükünü açarken birinin kapattığı ve böylece alışverişin hiçbir zaman bitmediği bir mekân olduğunu düşünmekte, benzer bir değerlendirmede de bulunan Enderunlu Vâsıf’ta âşık sevgilisine seslenerek maarif kumaşının pazarda satılmayacağı ve bu yüzden şiir meşk etmenin dükkânda gerçekleşmeyeceğini belirterek onu eve davet etmekte, Sünbülzâde Vehbî ise Defterdar Hilmi Paşa hakkında kaleme aldığı kısmen de şehrengiz özelliği gösteren bir latifesinde birer beyit hâlinde tanıttığı İstanbul cevanlarından ustası Firavun olan Musa Çelebi’nin dükkânını âşıklar için âdeta bir Tur Dağı olduğu bilgisini vermektedir:

Yirün var eyâ kaddi elif cânlar içinde
Hayf ola ki ‘ömrün geçe dükkânlar içinde Necâtî G 553/1

Tıfl-ı nâ-zâde içün hâtırı şâdân itmek
Yapmadan ücrete virmek gibidür dükkânın Nâbî G 569/6

Degil dâd u sitedden bir nefes hâlî bu bendergâh
Biri açmakda bârın biri dükkânını devşirmiş Nâ'ilî G 184/5

Kâlâ-yı 'ömrü bey' ü şirâya çü tâcirân
Bu kâr-gâh-ı 'âleme âdem gelir gider Enderunlu Vâsıf G 25/5

Dükkânda şi'r meşk olamaz gel eve öğren
Bâzârda kâlâ-yı maârif satılır mı Enderunlu Vâsıf G 124/9

Şimdi gâyetde töleklendi perî çihre Halîl
Gerçi bıldırcın idi bu sene oldu şeytân

Tûr-ı 'uşşâk idi Mûsî Çelebi dükkânı
Lîk Fir'avn imiş ol ustası çingâne hemân Sünbülzâde Vehbî K 53/12

Müstakil mesneviler içerisinden reel düzlemde dükkân sözcüğünün kullanımına birkaç dair birkaç örnek vermek gerekirse: Lutfiyye'deki berber dükkânında sarhoş bir durumda oturup tıraş olmaya kalkışmanın terbiyesiz kişilere yakışacağı çıkarımının yapıldığı beyit ya da Sohbetü'l-Ebkâr'da dükkânında çalışan bir kefşger ile hükümdar arasında cereyan eden hikâyenin anlatıldığı fasıl hatırlatılabilir. Nitekim temel iletisi güzel sözün tesiri ve faydaları olan on sekizinci sohbetteki bu ibret kıssasında pasbanlarıyla beraber pazarı teftişe çıkan zalim hükümdar Hâkim ile dükkânında seher vakti mum yakmak suretiyle iş gören bir kefşger arasındaki diyaloglar örneklem olarak kullanılmış ve bu diyaloğun sonunda Hâkim'in koyduğu kurallara uymayan bu kefşger talihinin sermayesini yok ettiği, baht gözünü kör ettiği o yüzden bahtı uyurken kendisinin uyanık kalıp geceden sabaha değin çalıştığı şeklindeki izahını muhatabına karşı taşı dahi yumuşatabilecek öyle bir hüsn-i tabirle gerçekleştirir ki hükümdar ona ceza vermeyecektir:

Nâ-tırâşa ola şâyeste meger
Ser-girânî-i dükkân-ı berber LUT B 1120

Bir gün ol zâlim-i tünd ü bed-kâr
Pâsbânlarla idip geşt ü güzâr

Geldi nâgâh ser-i bâzâra
Halka bî-hûde yire âzâra

Gördi bir merd-i siyeh-rûzı meger
Mihr-veş şem' yakıp vakt-i seher

Hücrede kapıyı dîvâr itmiş
Rişte vü sûzını der-kâr itmiş

Kefş-gerlikle olup mest-i nagam
‘Âleme tahta kakardı her-dem

Göricek Hâkim anı itdi gazab
Didi kârın ne dükân içre bu şeb

Çün yasagım benim olındı nidâ
İtmedin gibi kelâmım ışgâ

Ne yürekle buna ikdâm itdin
Seher-i ‘ömrini ahşâm itdin

Şeb-i târ içre ne ararsın sen
Şüphesiz sârika benzersin sen

Merd-i nâzük idip âheng-i hitâb
Hâkime virdi nezâketle cevâb

Didi bir merd-i fakîrem bu hakîr
İhtiyâc itdi beni kâre dilîr

Dehr sermâyemi ifnâ itdi
Dîde-i bahtımı a’şâ itdi

Baht uyur ben çekerin bî-dârî
Eylerin subha-degin şeb-kârı

Yohsa ne bûm ve ne hod şebpereyin
Giceler taşra çıkıp ne arayın

Böylece nükte-i hoş tab’âne
Hoş gelip hâkim-i bî-iz’âne

İtmedi göz göre ma’kûle ‘inâd
Derd-mend oldı sitemden âzâd

Tab’a söz itmemek olmaz te’sîr
Taşa kâr eyleye hüsn-i ta’bîr SE B 1704-1720

4.2.4.2.2. Çarşı / Bedesten / Arasta

Devlet-i Aliyye şehirlerinde birçok farklı meslek ve ehl-i mesleğin ya da aynı meslekle meşgul birçok hünermendin aynı çatı altında / sokakta bir arada bulunduğu alışveriş merkezleri çârsû, sûk, bedesten ve arasta gibi isimlerle anılmaktadır ki bu kapsayıcı mesleki mekânlar, klasik Türk şiirinde mecaz düzlemde yapılandırılan tablolar ağırlıkta olmak üzere methiye, tarih ve fahriyelerde, dinî-tasavvufi-hikemî iletili ya da sevgili-âşık sergüzeştini veren dizelerde: aşk çarşısı, hüsn çarşısı, zaman çarşısı, kanaat çarşısı, dünya çarşısı, sûk-ı minâ, gam çarşısı ve riya çarşısı gibi türlü terkipler kurmak suretiyle sık sık kullanılabilmektedir.

Çarşı kavramının bir metafor olarak kullanımına dair ilk içerik kategorisi methiye, tarih düşürme ve fahriye dizeleridir. Bu minvalde kaleme alınan şiir kesitlerinden birinin konusu inşaası tamamlanmış bir kasr övgüsüdür ki söz konusu mekânın güzelliği namlı iki yapı ile karşılaştırılma şeklinde vurgulanmak istenmiştir. Bu yapılardan biri kasr-ı Havra iken diğeri Kasr-ı Şîrîn'dir ki Kasr-ı Şîrîn bu kasrın yanında ancak bir bedesten görünümündedir:

Bedestan olsa şâyân Kasr-ı Şîrîn
Nigâh-bân olsa lâyık Kasr-ı Havrâ Nâbî TAR 107/6

Nâbî Sultan Muhammed'in adil yönetimini methederken onu âlem çarşısına giren bir şahne olarak tasavvur edip onun çarşıya girmesiyle feleğin çıkardığı gürültüyü toparlamak zorunda kaldığını haber vermekte, Nâ'ilî Kara Mustafa Paşa'ya zatının haşre dek devamlılıkla kalıcı olması yönünde dua ederken onun zaman / devir çarşısına revnak ve fer verdiğini ifade etmektedir:

Şahne-i 'adli girelden çârsûy-ı 'âleme
İtdi berçîde felek hengâme-i şûr u şeri Nâbî TAR 30/38

Zâtın olsun haşre-dek kâ'im ki anınla müdâm
Çârsûy-ı rüzgâra revnak u ferdir gelen Nâ'ilî K 11/34

Bosnalı Sâbit, Sultan Ahmet Han ve Baltacı Mehmet Paşa'nın hükmü altında yaşanılan devrin hüner sahiplerinin devlet ricalince değer gördüğü bir dönem olduğunu ifade ederken Paşa'yı hüner müşterisi, hüner sahiplerini ise mana çarşısında söz kumaşı satan dükkân sahipleri olarak nitelendirmektedir:

Şâ'ire hüsn-i teveccühleri in'âma delil
Lulf-ı mazmûna tebessümleri ihsâna nişân

Hoş kumâş-ı suheni zîver-i bâzâr idelüm
Hîç söz satmaga girmez ele bir böyle zamân

Pâdişeh fâzıl ü ehl-i dil ü mazmûn-şinâs
Vüzerâ kâmil ü sâhib-hüner ü nâdiredân

Ne zamân görse gerek hayr-ı metâ'-ı suheni
Bu revâyicde iden kizb ile da'vâ-yı ziyân

Böyle bâzârda da eylemeyen istiftâh
Ne zemân açsa gerek sûk-ı ma'ânîde dükân

Dîde-i bahtı açıldı yine erbâb-ı dilün
Eyledi kevkeb-i dürrî gibi çeşm-i leme'ân

Ey hârîdâr-ı hüner sadr-ı ahâli-perver
Sensin eyyâm-ı telâfî-i zemân-ı hüsrân Sâbit K 42/35-41

Tarihî olaylara dair yazılan şiirlerden Sultan Murad'ın cülusuna yazılmış bir terci-i bentte onun güneş gibi görünüşünün etkisiyle her yerin aydınlanmasından ve mülk ü millet çarşısının zinet bulmasında bahsedilmekteyken III. Selim'e ait bir kalemdanın işçiliğindeki ustalığın övüldüğü bir mesnevide bir gülistandan ya da bezzazistandan daha göz alıcı olduğu ifade edilmektedir.

Şeş cihâtı rûşen itdi tal'atından gün gibi
Buldı zînet çâr-sû-yı mülk ü millet subh-dem Bâkî M 3 Bend 1 B 4

Ne gülistân ne bezâzistândır bu
Hande-i subh-ı bahâristândır bu Şeyh Gâlib M 2 / 7

Nâbî şairlik kabiliyetini ele aldığı muhtelif dizelerde taze meta ile zinetsiz kalan fikir âlemi çarşısını doldurduğunu, marifet karhanesini bilen biri olarak boşboğazlık çarşısına tenezzül etmeyeceğini, kabiliyet çarşısında terazi kalmadığı için ölçülü sözün kadrini bilenin kalmadığını, şiir kumaşını dükkânlarının süsü eyleyenler içinde kendisininki kadar taze ürünlere sahip kimsenin olmadığını veya kazanılan nefs nakdi ücrete gittiğinden itibar çarşısında dükkân sahibi olmanın bir hata olduğunu ifade etmektedir:

Nâbîyâ tâze meta' ile pür itdün 'âlemi
Çârsûy-ı 'âlem-i endîşede zînet mi var G 216/6

Tenezzül eylemezüz çârsûy-ı efvâha
Metâ'-ı ma'rifetün kârhânesin bilürüz G 263/3

Kadrin anlar yok bilür yok merdüm-i sencîdenün
Çâr-sû-yı kâbiliyyetde terâzû kalmamış G 353/4

Böyle metâ'-ı tâzeleri var mı Nâbîyâ
Kâlâ-yı şi'ri zîver-i dükkân idenlerün G 429/9

Ücrete gitmede kesb itdügümüz nakd-i nefîs
Sehv imiş sûk-ı ta'ayyünde dükân-gîr olmak G 383/3

Nâ'ilî hemen tamamı fahriye içerikli bir şiirinde kendisini himmet çarşısının sarrafı olarak değerlendirirken, bir hami methinde akıl çarşısının nakkadı olan kendisinin bile bile muhatabının kadr u kıymetini anlamakta aciz kalacağını ifade etmekte, Nedîm ise birçok hünere sahip olan kendinin eğer bir dükkân süsü bulursa elindeki nazm metaı ile kemal çarşısını süsleyebileceğini düşünmektedir:

Kanı bir sayrafî-i çârsuy-ı himmet kim
İrtikâd ede güherden hazef ü mînâyı Nâ'ilî K 5/43

Yâkût-ı âfitâba verir reng-i rûyu şerm
Aks-i fürûg-ı gevher-i pâk-i necâbetin

Fehm eylemekde 'âciz olur Nâ'ilî gibi
Nekkâd-ı çârsû-yı hıred kadr ü kıymetin Nâ'ilî K 29/22-23

Kıl metâ'-ı nazmını ârâyiş-i sûk-ı kemâl
Ey Nedîm-i pür-hüner zîb-i dükân lâzım sana Nedîm G 6/9

Dinî-tasavvufi-hikemi iletilere sahip şiir kesitlerinde çârsû / sûk / bedesten / arasta kullanımına dair bir örnekte, Necâtî'nin Şehzade Abdullah adına yazdığı bir mersiyede, dünya hayatının geçiciliğinden bahsedilirken cihana alıcı gözle bakmamak gerektiği söylendikten sonra vücut eski bir kumaş olarak değerlendirilip bu aldatıcı kumaşın beka çarşısında kişiye zararı dokunacağı ifade edilmekte, Nâ'ilî ise bir öğüdünde hasta olanın vuslat balından sakınmasını, hikmet sahibinin cefa kahrının zehrinden incinmemesini telkin ettikten sonra kişi eğer dosdoğru bir yolda ise itibar tartısının yok olacağını ve dünya / hayat çarşısında kendini beğenmişliğin kesada uğrayacağını iddia ederken bir başka çıkarımı idrak cevherinin ışığının metaı ateş olan nesnenin çarşıya sığmaması gibi cihana dar geleceği ile ilgilidir:

Alur gözi ile bakma cihâna kim güneşün
Yüzine dogru bakanun gözinden akar yaş

Vücûd köhne kabâdur sen ana aldanma
Ki çârsû-yi bakâda ziyân ider bu kumâş Necâtî Trk 1 Bend 1 B 3-4

Şehd-i visalden hazer eyle sakîm isen
İncinme zehr-i kahr-ı cefâya hakîm isen

Bu çârsûda kâsid olur hod-furûşluk
Mizân-ı i'tibârı gider müstakim isen Nâ'ilî G 214/1-2

Fürûg-ı gevher-i idrâke tengimiş bu cihân
Metâ'ı âteş olan çârsûya sıgmazimiş Nâ'ilî G 183/6

Nâbî'nin bu minvalde nazma çektiği dizelerde kâh kal ehli iken tennure ocağında piştikten sonra başkalaşıp dönüştükleri hâl sikkesiyle şevk çarşısında devreden Mevlevilerden bahsedilmekte kâh Allah'ın adaletini vurgularken onun yarattığı dört mevsim çarsısında kullandığı soğuk ve sıcak adlı iki kefelisi bulunan terazi anılmakta kâh hayat adlı alışveriş çarşısında hiç kimsenin devamlılıkla geçimine uygun lezzetleri bulamayacağı gerçeği ortaya konmakta kâh âlem çarşısında yaratış kârgâhından çıkan birbirinin farklı yepyeni malların devamlılıkla üretildiği bilgisi verilmektedir:

Sikke-i hâliyle devr itmezdi sûk-ı şevkde
Mevlevîler kûre-i tennûrede kâl olmasa G 743/8

Zihî 'Âdil ki eyler çâr-sû-yı çâr faslında
Terâzû-yı dü-keffe hidmetin sermâ ile germâ K 1/19

Bir kimseye virildügi yok lezzet-i müdâm
Bu çâr-sû-yı dâd u sitedde ma'âşına G 684/4

Nâ-mükerrer satılur çâr-sû-yı 'âlemde
Nev-be-nev emti'a-i kârgeh-i sun'-âbâd K 2/2

Enderunlu Vâsıf kaleme aldığı kısa münacatının son dizelerinde Allah'tan ihsan umarken kendini itaat malının tüccarı olarak değerlendirip işlediği cürümleri af çarşısında elinde bulundurduğu bir sermaye şeklinde betimlemektedir:

Bir tehî-dest-i 'amel tüccâr-ı cins-i tâ'atem
Çâr-sû-yı 'afvda sermâyedir cürmüm benim

Dergeh-i ihsânuna geldim niyâz-ı 'afv ile
Kılma yâ Rab Vâsıfı dergâh-ı lutfundan cüdâ Enderunlu Vâsıf K 1/6-7

Klasik Türk şiirinde çârsû / sûk / bedesten / arasta gibi adlarla anılan alışveriş mekânlarının mecaz düzlemde en sık bir araya geldiği kavram aşk / muhabbettir. Örneğin âşığın dert üstüne dert almak isteyenlerin aradıklarını bulabileceklerini söylediği veya güzelliğini süslü bir perde ile gizleyen sevgili tarafında rezil edildiği,

Mecnûn'un kirpiklerinin Leylâ'nın saçlarının hayaline sürülen tarağa döndüğü, tevhid halkasının satıldığı, gönül zevherinin bir dellal tarafından elden ele gezdirilip beş diyenin sahip olduğu, sevgilinin busesi karşılığında gönlün can nakdini vererek alışveriş etmek istediği ancak can nakdine kimsenin rağbet etmediğinden vuslat gevherine erişelemediği yer aşk çarşısıdır:

Fürkatün derd ü belâdur vuslatun havf u hatar
Çâr-sû-yı 'ışka gelsün derd alan derd üstine Necâtî G 490/3

Hüsnüni mestûr-ı zîr-i perde-i râz eyleyen
Çârsû-yı ışk içinde eylemiş rüsvâ beni Nev'î G 546/4

Hayâlî çârsû-yı aşkda müjgân-ı Mecnûnu
Hayâl-i zülf-i Leylâya düzülmüş şânedir derler Hayâlî G 117/5

Sevâd-ı çâr-sû-yı cân-fürûşân-ı mahabbetdür
Anunçün dest ber-dest-i digerdür halka-i tevhîd Nâbî G 48/11

Beş diyen alır bu sûk-ı 'aşkdır işte begim
Gevher-i dil gezmede elden ele dellâl ile Enderunlu Vâsıf K 21/6

Vir nakd-i cânı bûs-ı leb-i lâ'line gönül
Gel eyle sûk-ı 'aşkda bayi' vü şirâ-yı rûh Fıtnat Hanım G 8/2

Neyle olsun gevher-i vaslın harîdârı gönül
Nakd-i câna çârsû-yı 'aşkda ragbet mi var Fıtnat Hanım G 17/3

Sevgili-âşık alışverişinde âşığın gönlü talep bedesteninde tüccarlık ettiğinden sevgilinin vuslat kumaşına müşteri olmasında şaşılacak bir durum yoktur ancak âşığın eğer Yusuf simalı sevgili ile pazarı gerçekleşmez ise elindeki ömür nakdi ten çarşısında zayi olacaktır:

Kâlâ-yı visaline n'ola müşterî olsa
Dil şimdi bedestân-ı talebde hâcegîdir Enderunlu Vâsıf G 44/2

Zâyi' olurdı çâr-sû-yi tende nakd-i 'ömr
Sen Yûsuf-ı zemân ile bâzârum olmasa Necâtî G 546/2

Klasik Türk şiirinin çârsû-sûk-bedesten sözcükleri etrafında kurgulanan anlam örüntülerinde aşk çarşısından başka müspet ya da menfi karakterli birçok metaforik çarşı tabelası daha kullanılmaktadır ki bunlardan bazılarına değinilecek olursa akla ilk geleceklerden biri âşığın sevgilinin dudağına erişmek için şuride halli bir şarap müşterisine dönüştüğü, gözün gözyaşı kumaşını açık boyaması türünden kabalıklara

rağbetin gösterilmediği, istiğna-füruş sevgiliye vasl metaı karşılığında verilmek istenen can nakdinin kıymet görmediği yer olan melahat / hüsn çarşısıdır:

‘Aceb şûrîde hâl oldun Hayâlî lâ’l-i yâr için
Melâhat çârsûsunda harîdâr-ı mül olmuşsun Hayâlî G 382/5

Ey çeşm açuk boyama kumâş-ı sirüşküni
Yok çâr-sû-yı hüsnde ragbet kabalıga Nâbî G 768/5

O istignâ-fürûş-ı çâr-sû-yı hüsnün ey Nâbî
Metâ’-ı vaslına cân nakdin itsen kıymet el virmez Nâbî G 318/7[285]

Sakinlerinin acz kumaşı alınıp karşılığında irade nakdinin verildiği rıza çarşısı ile görenlerin o andan itibaren hümaya bakmayı ve hayranolmayı bırakıp onları tavuk kafeslerine naklettiği kanaat çarşısı:

Kâlâ-yı ‘acz alup virürüz nakd-i ihtiyâr
Dükkân-ı çârsû-yı rızâda oturmışuz Nâbî G 321/2

Gören şehr-i kanâ’at çâr-sûsın nakl iderler kim
Hümâya kimse bakmaz mâkiyân-âsâ kafeslerle Nâbî G 741/

Gönlün cep ve eteğini cimrilik eline vermediği ve itibar dükkânını yağmaya verip attarlık yapmaya yönelmediği murat çarşısı:

Rûzî-resâna hamd ki dil ceyb ü dâmenin
Dest-i gulû-feşâr-ı ahessâya vermedi

‘Attâr-ı çârsû-yı murâd olmadı o kim
Dükkân-ı i’tibârını yaGmaya vermedi Nâ’ilî G 359/4-5

Düşmanın gözündeki kirpiklerin dikene evrilme nedeni olan, letafet bağının süslü goncası III. Selim’in veladeti sonrasında marifet kumaşlarıyla donatılan ve maarif ehlinin kumaşlarını arz etmek hususunda hünerlerini ortaya koymaya başladığı yer olan irfan çarşısı:

Görüp bir böyle zîbâ goncayı bâg-ı letâfetde
Nola her bir müje bir hâr olursa çeşm-i a’dâda

[285]Gerçek sevgililerden bahsolunan dizelerde de aşk ve güzellik çarşısı gibi somutlamalara başvurulabilmektedir. Örneğin Ravzî’nin Edincik Şehrengizi’nde tanıtılan güzellerden biri güzellik çarşısında berberlik etmektedir:
Çar-sû -yı hüsn içinde birisi bir ser-terâş
Kelle-i ‘uşşâkı tîg-ı cevr ile eyler terâş
Kılur ana ser-fürû her kimse kim ister terâş
Nâz ile şîveyle anı eyler ol dil-ber terâş
Hak budur bÂg-ı İrem’dür şehr-i İdincik ki var EŞ Bend 92

Tonatmışlar kumâş-ı ma’rifetle sûk-ı ‘‘irfânı
Hüner izhâr edip ehl-i ma’ârif ‘arz-ı kâlâda Sünbülzâde Vehbî K 4 /50-51

Nedîm’in nazm dostlarının dükkânlarının üstünü avize misali gül-riz laleleri ile donatarak şenlik düzenlediği ya da alanı iyice kızışmışken Nedîm’in suhanver kaleminin sedef çantada eşsiz bir gevher tuttuğu istidat çarşısı:

Sûk-ı isti’dâda şehr-âyîn edüp yârân-ı nazm
Etdiler gül-rîzler âvîze dükkân üstüne K 3/10

Sûk-ı isti’dâd germ-â-germ iken böyle neden
Tutmak enbân-ı sadefde gevherin yektâ gibi K 17/4

Eksikliler pazarı olarak da bilinen, kimsenin kârlı bir pazar umamayacağı ve âşığın, içine âhının katıldığı gözyaşı ile gönül metaının sevgili tarafından devamlılıkla alınıp satıldığı gam çarşısı:

Çârsû-yı derd ü gam eksüklüler bâzârıdur
Bunda sen bir assılu bâzâr umarsın ey gönül Nev’î G 278/4

Nukûd-ı eşkim âha katdı ol şûh
Metâ’-ı gönlüm aldı satdı ol şûh

Nice dek ile Leylâ sûk-ı gamda
Metâ’-ı gönlüm aldı satdı ol şûh Leylâ Hanım G 21/1 ve 5

Gamzelerin alışverişte olduğu ve sevgilinin başkalarıyla gizli pazarlıklara giriştiğinden şüphelenilen fitne çarşısı, zühd kumaşının açık artırmaya çıkarmak suretiyle satılmaya çalışıldığı riya çarşısı ve yine bu kez gam adlı beytülmalın mezata çıkarıldığı hicrân çarşısı:

Gamzeler dâd ü sitedde çârsû-yı fitnedür
Gayrılarla korkarum var gizlü bâzârun senün Nâbî G 434/2

Âyâ ne gûne câme giyer subh-ı haşrde
Kâlâ-yı zühdi sûk-ı riyâda mezâd iden Nâbî G 575/7

Sûk-ı hicrânda mezâd olmakda beytü’l-mâl-i gam
Var ise vâreste olmış mübtelâlardan biri Nâbî G 836/10

Sadrazam Şikari-i Kadı’nın cömertliğini övdükten sonra hal-i pür melalinden bahseden şairin uryan bir şekilde boş boş gezdiğini ve ne ikramın bir parçasının ne himmet ululuğunun olduğunu iddia ettiği fena çarşısı, bir başka şairin acayip bulduğu

üzere gönlünün kadr ü bahasının artması gerekirken eksildiği zaman çarşısı, bir diğer şairin Aziz-i Kalemtıraşi'nin vefatı üzerine söylediği tarihte kazanın o hünerli merdi eline astığını söylediği yokluk çarşısı:

Direyüp boş geziyor sûk-ı fenâda 'uryân
Ne nemed-pâre-i ikrâm ü ne cell-i himmet Sâbit K 36/12

Tâli'imi 'aceblerim k'artacak iken eksilir
Çâr-sû-yı zamânede kadr ü behâsı gönlümün Ahmed Paşa K 10/11

İtdi ol merd-i hünermendi kazâ
Çâr-sû-yı 'ademe dest-âvîz Nâbî TAR 6/6

Felek sarrafının Güneş ve Ay terazisiyle gece gündüz altın çektiği, şair ne zaman mest olmuş şekilde dolaşsa her tarafından yer yer inleyişlerin peyda olduğunu işittiği, içerisinde marifet metaından zerrenin olmadığı; hayatı halka boşuna vermediği, hayat nakdini eda etmeden can vermediği, ücretini nefes nefes hesaplamadıkça kimseye dükkân vermediği söylenen veya Sultan II. Mahmud'un oğlu Şehzade Murad'ın veladeti nedeniyle ferahın dellalı, neşenin hacegisi, şevkin sermayesi olup içindeki tüm alışverişin neşe metaı üzerinden gerçekleştiği dünya çarşısı:

Çarh bir sarrâfdur mihr ile meh mîzân ana
Çâr-sû-yı dehr içinde gice gündüz zer çeker Bâkî G 183/5

Kaçan mestâne gezsen çâr-sû-yı dehri ey Bâkî
Olur ol demde peydâ her tarafdan nâleler yir yir Bâkî G 190/5

Ticâretgâh-ı dehrün çâr-sûsın yokladum Nâbî
Metâ'-ı ma'rifetden zerre yokdur hod-fürûşında Nâbî G 764/5

Hayâtı dehr meger halka râygân mı virür
Edâ-yı nakd-ı hayât itmeyince cân mı virür

Hesâblaşmayıcak ücretin nefes-be-nefes
Bu çârsûda meger kimseye dükân mı virür Nâbî G 82/1-2

Cihân bir nev-bedestân-ı tarab gûyâ derûnında
Ferah dellâl ü neş'e hâcegî şevk elde sermâye

Metâ'-ı sûra dâ'irdir bütün dâd ü sited şimdi
Meserretden nigâha degmez el emvâl ü eşyâya Enderunlu Vâsıf Kt 38 B 12-13

Lalenin kırmızı ipekle zinetlendirdiği veya Sultan Osman Kasrı'nda sabanın Çin şehri dellalı gibi âdeta Tatar miskini mezat eylediği gülşen çarşısı:

Harîr-i sürh ile zeyn itdi sûk-ı gülzârı
Benefşe leşkerine buldı çün zafer lâle Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 25/8

Sabâ dellâl-i bender-gâh-ı Çîn olmuş mezâd eyler
Meyân-ı çâr-sû-yı gülşeninde müşk-i Tâtârı Nef'î K 14/18

Yaydığı ışık hüzmelerinin / dikenlerinin ayağına batmamasına şaşırılan Güneş'in gün batımına kadar dolaştığı afak çarşısı ve insan kalıbının döküldüğü ve dolayısıyla bir kabiliyet işi olan marifet kumaşının dokunduğu işyeri olarak yorumlanan anasır çarşısı:

Eşi'a hârı da batmaz mı pây-ı Hûrşîde
Gurûba dek tolaşur çâr-sû-yı âfâkı Sâbit G 360/4

Dest-kâr-ı kâbiliyyetdir kumâş-ı ma'rifet
Kârgâh-ı kalıb-ı insân anâsır çâr-sû Şeyh Gâlib G 272/7

Nedîm Divanı'nda yer alan söz oyunlarıyla yüklü lugaz-gune bir mesnevide bahsedilen nurla dolu, fazl u hüner metaının rayiç olduğu, metaının gavgasız ele girmediği, tamgâsız kumaşın akçe etmediği, müşterilere söz satılan, soğuk bir yer olmasına rağmek içine girenin hamama girmiş gibi terlediği, kimi orada gülümserken kiminin aman aman dediği ve vezirin himmetine mazhar olanların orada şeh-bender payesine eriştiği sıradışı bir çarşı:

Nedir ol çârsû-yı pür-enver
Anda râyic metâ'-ı fazl u hüner

Ele girmez metâ'ı gavgâsız
Akçe etmez kumâşı tamgâsız

Ne hıtâyî var anda ne hâre
Söz satarlar varan harîdâra

Bir soğuk yerdir ol bakılsa eger
Lîk hammâm-veş giren terler

Kimi ona varup olur handân
Kimisi çagırır amân amân

Himmet-i âsafa olan mazhar
Olur ol çârsûya şeh-bender Nedîm Mes 2/1-6

Klasik Türk şiirinde, içerisinde türlü alım satım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği ve belli bir alanda kurulan söz konusu iş mahallerinin kullanımına dair oluşturulan bir başka tablo, aslında alışveriş yeri anlamı taşımayan herhangi bir mekânın türlü

benzetme yönlerinden hareketle bir çarşıya teşbih olunmasıdır. Bâkî'ye ait bir kaside nesibinde sonbahar mevsiminde tabiatta gerçekleşen dönüşümden bahsedilirken bostan alanının bir kuyumcular çarşısı hâline geldiği bilgisinin verilmesi bu minvalde verilebilecek örneklerden biridir:

Gevher-i sîr-âb şeb-nem gûşvâr-ı zer varak
Sahn-ı bûstân oldı gûyâ çâr-sû-yı zer-gerân Bâkî K 22/13

Herhangi bir mekânın çarşı olarak tasavvur edilmesi çerçevesinde örneğin Bosnalı Sâbit Divanı'na bakıldığında şairin bir kasidesinde Halil Paşa'nın yiğitliğini överken eline can alıcı kılıcını aldığında ziyana uğramaya başlayan düşmanın alacak ya da satacak bir şey bulamayacağını ifade ederek savaş alanını bir çarşıya benzetmiş, bir gazelinde âşığın yaşadığı semtin yüz bezinin boyanmasından dolayı sabbag çarşısına döndüğünü bildirmiş, bir başka gazelinde cananenin arsası kâğıtçılar çarşısı şeklinde yorumlanmış, bir ramazaniye nesibinde ise ramazan ayının gelmesiyle yaşanan hareketliliği, görülen değişimleri anlatırken her yerin şeker tablalarının al akideleriyle donanmasından dolayı İstanbul'un bir mercan çarşısı hâline geldiğini ifade etmiştir:

Alınca ma'rekede tîğ-i cân-sitânın ele
'Adû-yı hâsiri görsen ki ne alur ne satar Sâbit K 16/23

Sûk-ı sabbâgana döndi semti kûy-ı 'âşıkun
Günde yüzi boyanur kirbâs-ı rûyı 'âşıkun Sâbit G 223/1

Sâbitâ kâğızcılar sûkına döndi 'arsası
Kesretinden ak sâdeyle gelen cânânenun Sâbit G 215/7

Tonanup âl 'akideyle şeker tablaları
İtdi her gûşe-i İslanbulı sûk-ı Mercân Sâbit K 42/13

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'ndeki gürûh-ı etmekçiyanın ürettikleri enva-ı nimet ile gelişlerinin anlatıldığı fasılda, onların padişaha sundukları ekmeklerin bir emirle mahkûmlara dağıtılması kararının verildiği ve böylece zindanların âdeta ekmek çarşısına döndüğü bilgisi verilmektedir:

Nan kursı mülevven ü mücennes
Etmekciler ise hep mülebbes

Çün arza kılındı pâdişâha
Emr oldı 'urât-ı habs-gâha

Ya'nî o zamânda ehl-i zindân
Âzâde degüldi fâş u pinhân

Anlara revâ görüldi ol nân
Nân sûkına döndi künc-i zindân GAS B 1859-62

Çarşının klasik Türk şiiri dizelerinde gerçek anlamda bir alışveriş mekânı olarak kullanımına dair örneklerden de söz edilmelidir. Bunlardan biri olan Sultan Selim'in cülusu sebebiyle düşürülen bir tarihte onun sultan olmasından sonraki güzel gelişmeler dizisi aktarılırken bu durumla beraber İstanbul çarşılarının Neşat-abad'a döndüğü ve her bir esnaf dükkânın önünün eğlence yeri hâline geldiği belirtilmekte, Sultan Mahmud oğlu Şehzade Murad'ın veladetine istinaden kaleme alınan bir başka tarih kıtasında bu müjdeli haberle gerçekleşmesi beklenen müspet eylemlerden birinin münadilerin müjdeyi çarşı ve pazarlarda dillendirmesi olduğu söylenmekte, Burunsuz Mevlevi namlı bir şahsın vefatı üzerine kaleme alınan bir başka tarih dizesinde bu haberin Edirne şehri bezistanında yüsek sesle yankılanışı ve Edirne ile ilgili latife içerikli bir kasidede Edirne'deki Ali Paşa Çarşısı'nın âşıklarının ucuza işve sattıkları haber verilmektedir:

Neşât-âbâda döndi şehr-i İstanbulun esvâkı
Birer nüzhetgeh oldı her gürûhun pîş-i dükkânı Kânî TAR 1/5

Dögülsün kûs-ı şâdiler çalınsın tabl-ı nusretler
Atılsın tôp-ı şehr-âyînler dâğ olsun a'dâya

Nidâ etsin münâdîler yıkıp esvâk u bâzâra
Mübeşşirler dagılsın şevk u şâdîlerle her câya Enderunlu Vâsıf Kt 38/1-2

Bezistânın Edirne şehrinün devr idüp üç def'a
Bülend-âvâz ile tasrîh idüp mevtin vedâ' itdi Nâbî TAR 18/5

Benzer ruh-ı hûbânına her vech ile gûyâ
Sad reng ile bûyâ gül-i zîba-yı Edirne

Erzân satar şîveyi bî-narh u terâzû
Dil-dâde-i sûk-ı 'Alî Paşa-yı Edirne

Oglanlı'da bir kız gibi dellâke süründük
Çokdur belî germâbe-i ra'nâ-yı Edirne

Devr eyleyerek 'âlemi şimdi beni Vehbî
Çarh eyledi üftâde-i sahrâ-yı Edirne Sünbülzâde Vehbî K 68/4-7

Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rîfât'ındaki daima altın ve gümüşe haridar olan muhtesibin tanıtıldığı fasılda onun çarşı erbabını hüküm ve buyruk altına alan bir görevli olduğu bilgisi verilirken kâh teşhir ehlinin önde geleni kâh hileli tedbirler alan dellalın anlatıldığı bölümde onun seslendikçe çarşı ehlini lal ettiği ifade edilmektedir:

Ne durur muktesib bildün mi ey yar
Ola dâ'im zer ü sime harîdâr

Kılub eksiklügine halk-ı dehrün
Tamâm ide işin bâzâr-ı şehrün

İde erbâb-ı-sûka hükm ü buyruk
Geçürür tahta köle tâka kuyruk RT B 339-41

Nedür bildün mi sen 'âlemde dellâl
Çagırdukça ide sûk ehlini lâl

Geh ola mukteda-yı ehl-i teşhîr
Gehî mekr ile kizbe ide tedbîr RT B 405-06

İncelenen şiirler içerisinde çarşı sözcüğünün reel düzlemde kullanımına dair en çarpıcı örneklerden bir kaçı Nedîm Divanı'nda yer almaktadır. III. Ahmed'in İstanbul'u şenlik alanına çevirdiğini belirttikten sonra her çarşısını da âdeta gülistana döndürdüğünü beyan ettiği kaside beyti, Darüs-Saade Ağası Beşir Aga'nın kalabalik bir çarşının ihtiyacını karşılamak üzere yaptırdığı çeşmeyle ilgili tarih kıtası, cihanda arzusu harap olmuş gönülleri tamir olan, dünyayı hayırlı işlerle ihya etmeyi meslek edinen, İstanbul'daki pek çok eserin yapımına vesile olan İbrahim Paşa'nın cömertliği yaptırdığı içindeki dükkânları âdeta dilberlerin gönlünü çeken bir maksure olan müzeyyen ve benzersiz bir çarşının açılışı sebebiyle yazdığı tarih ya da yanan bir bedestenin yerine yine Sadrazam İbrahim Paşa emriyle inşa olunan hanın yapılış tarihi için düşürülen tarih kıtası bu noktada hatırlanması gereken örneklerden birkaçıdır:

Sıtanbulu kılup envâ'-yı şehr-âyin ile tezyîn
Meserretler ile döndürdü her sûkun gülistâna K 16/19

Bu mevki' çârsû vü mecma'-ı nâs olmagın bunda
Kemâl-i mertebe muhtâc idi bir çeşme-i zîbâ Nedîm TAR 46/14

Cihânda ârzûsu dil-harâb olmuşları ta'mîr
Hemîşe pîşesi hayrât ile dünyâyı ihyâdır

Sitanbul içre vü etrâfda âsârı pek çokdur
Birisi dahı işte bu müzeyyen sûk-ı vâlâdır

Kemâl-i ziynet ile oldu gûyâ bir sarây-ı pâk
Ki her dükkânı bir maksûre-i dil-cûy-ı ra'nâdır

Zihî nev-çârsû-yı pâk-i İbrâhîm Pâşâ kim
Kemâl-i sûd ile hân-ı Halîle gıbta-fermâdır

Bu sûk-ı bî-bedel durdukça dâ'im ola bânisi
Ki onunla nızâm-ı dîn ü devlet pây-ber-câdır

Nedîmâ böyle tahrîr eyledi târîh-i itmâmın
Yapan bu çârsûyı cûd-ı İbrâhîm Pâşâdır TAR 17/6-11

Kazâ-yı âsmânî sonra bir âteş düşüp nâ-geh
Bedestan yandı mânend-i derûn-ı 'âşık-ı şeydâ

Bu söz meşhûrdur kim bir binâ tâ olmaya vîrân
Olup ma'mûr bulmaz cüft ü tâkı rütbe-i 'ulyâ

Pes ol sadr-ı kerîmin lutf u cûdu görmedi lâyık
Kala âsâr-ı pâk-i ceddi böyle pest ü nâ-ber-câ

Buyurdu tâ ki ebnâ-yı sebîli kılmaga terfîh
Bedestânın yerine ola bir hân-ı bülend inşâ

Hakîkat reh-güzâr üzre olan büldân-ı etrâfa
Bedestândan ziyâde hân yapılmak elyak u ahrâ

Husûsâ böyle hân-ı bî-bedel kim dil-güşâlıkda
Onun her suffası gûyâ ki bir nev kasr-ı müstesnâ TAR 47/10-15[286]

4.2.4.2.3. Pazar

Klasik Türk şiiri dizelerinde tıpkı dükkân ve çârsû gibi ekseriyeti mecaz düzlemde olmak üzere muhtelif bağlamlar içerisinde adı sıklıkla geçen bir başka mesleki mekân kategorisi "bâzâr"dır.[287]

[286] Hamam, şifahane, medrese gibi belirli mesleklere özgü ya da dükkân, çarşı, bazar gibi genel manada mesleki mekân isimleri zaman zaman bir dizede doğrudan geçmezlerse de bağlamın içeriği bir üretim ya da satış alanının varlığını sezdirebilir. Örneğin Nedîm bir gazelinde direkt olarak bir mekândan söz edilmemiş ancak sevgilisinin güzelliği tasvir edilirken nezaketin haddeden geçirildiği, meyin şişeden süzdürüldüğü, gül kokusunun imbikten geçirildiği, naz ucunun işlendiği bir atölye tablosu oluşturulmuştur:
Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şîşeden ruhsâr-ı âl omuş sana

Bûy-ı gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi dest-mâl olmuş sana Nedîm G 2/1-2

[287] *Sürekli pazarlarla haftalık pazarları ayırmak gerekir. Örneğin, Bat (Bit) Pazarı, At Pazarı, Tavuk Pazarı ve Esir Pazarı XVIII. yüzyıl İstanbul'unun sürekli pazarlarıdır. Bu uzmanlaşmış pazarlar dışında haftalık kurulan pazarlar ise mahalle pazarlarıdır ve belli günlerde belli yerlerde kurulmaktadırlar.*

Söz gelimi bâzâr sözcüğünün kullanılma vesilelerinden biri din ü devlet büyüklerinin özne kılındığı methiye içerikli kaside beyitleridir. XV. yüzyılın üstat şairlerinden Necâtî bir kasidesinde, Fatih'i kastederek onun celâl pazarında şeb-i tar mihekinin ayın ayarının eksik oluşunu gösterdiğini ifade etmekte, bir başka kasidesinde ise Sultan II. Bayezid'i kastederek kendine dünya çarşısının hızlı geçen pazarında şahlar şahının medhinin metaından başka yönelinecek kapı yoktur bilesin diye seslenmektedir:

Bâzâr-ı tîz-i çârsû-yi dehr içinde bil
Yokdur metâ'-ı medh-i Şehenşehden özge bâb Necâtî K 5/46[288]

Bâzâr-ı celâlünde 'ayârın mehün eksük
Gösterdi şeb-i târ mihakdür ana gûyâ Necâtî K 3/19

Taşlıcalı Yahyâ, hamisi olan veziriazamın iktidar olduğu devri methederken yeryüzü ve gökyüzünde ondan sonda fitne pazarının dağıldığını, adaletinin güneş gibi felekte bir tartı olduğunu, cömertliğiyle şikâyet ehlinin, yetimin sükûta erdiğini, haramilerin tıpkı sevgilinin hattı misali yüze gelemediğini ve keskin kılıcının belanın önünde demirden bir set oluşturduğunu beyan etmekte, Hayâlî Kanuni'yi kastederek onun Çin pazarlarında satılan hoş kokuların onun güzel ahlakının bir yansıması olduğunu, çiçeklerin şahı olan gülün ise onun cömertlik faslından bir varak olduğunu söylemekte, Nev'î ise mürüvvet gülistanı cömertliği ile bereketlenen bir devlet büyüğünün lütfuyla revnak bulan bir saadet pazarından bahsetmektedir:

Tagıldı fitne-i bâzâr-ı âsümân u zemîn
Güneş gibi felege irdi 'adli mizânı

Sehâ vü rây-i münîri ile sükût itdi
Şikâyet ehli sadâsı yetîmün efgânı

Harâmîler yüze gelmez misâl-i hatt-ı habîb
Belâya sedd-i hadîd oldu tîg-ı bürrânı Taşlıcalı Yahyâ K 23/29-31

Haftanın her günü kentin bir noktasından mutlaka bu ağırlığı gıda üzerine olan yerel pazarlar kurulmaktadır. Cumaları Edirnekapı, Koca Mustafa Paşa, Küçük Mustafa Paşa, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar; cumartesileri Ali Paşa ve Kulaksız mevkii; Pazarları Avret Pazarı; pazartesileri Macuncu; Salıları Galata'yı Tophane'ye bağlayan yolda; çarşambaları Fethiye Camii civarında ve perşembeleri Karaköy civarında bu pazarlar kurulmaktadır (Mantran, C. 2: 64).

[288] Tâcizâde Ca'fer Çelebi ise aynı hükümdarı cömertliği ile övdüğü bir kasidesinde onun faziletini hareketli, herkesin aradığını bulduğu bir bazar yeri olarak tasavvur etmektedir:
Âfitâb-ı burc-ı devlet ya'nî Sultân Bâyezîd
K'ebr-i cûdı zer-feşân olmışdur ashâb üstine

Devletinde germdür günden güne bâzâr-ı fazl
Sâye-i lutfı düşüb erbâb-ı elbâb üstine Tâcizâde Ca'fer Çelebi K 5/9-10

Bûy-ı hulkundan eserdir nefha-i bâzâr-ı Çîn
Fasl-ı cûdundan varaktır dâver-i ezhâr gül Hayâlî K 12/14

Cûdundan alur feyzi gülistân-ı. mürüvvet
Lutfunla bulur revnakı bâzâr-ı sa'âdet Nev'î K 8/2

Nef'î, Sultan Osman'ın hükümdarlık ettiği devri; dânişliğin, idrakın ve fehmin satıldığı bir pazar yeri olarak değerlendirmekte, Sultan Murad'ın askerî bir başarısından bahisle ettiği gazanın fesad pazarını kesada uğrattığını bildirmekte, endişe pazarının Hafız Ahmed Paşa olmasa haşr gügüne kadar müşteri bulamayacağını itiraf etmekte, yine benzer bir yaklaşımla İbrahim Paşa'nın lutfuna ermeden önceki dönemde talihi ile giriştiği garip alışverişte kendisinin daima muhabbet verip ondan azar aldığını ifade etmektedir.[289]

O sultân-ı suhan-perver ki devr-i dil-sitânıdır
Metâ'-ı dâniş ü idrâk ü fehmin rûz-ı bâzârı K 14/31

Katl edip ol fâsidi bozdun tılısm-ı fitneyi
Buldu bâzâr-ı fesâd icrâ-yı hükmünle kesâd K 26/45

Metâ'-ı nazmımın sen olmasan zîrâ harîdârı
Kalırdı haşre dek bâzâr-ı endîşem kesâd üzre K 44/44

Tâli'imle her zamân bir cins idi bâzârımız
Ben mahabbet arz ederdim ol bana zerc ü itâb K 62/35

Nâbî tabiatı hüner miyarı olan Musahib Paşa'yı söz pazarında sade sözle methetmenin mümkün olmadığını anlatmakta ve isteyenin nazar terazisiyle sözünün noksanı olup olmadığını tartmasını rica etmektedir:

Çekemem sâde sözi silsile-i ta'bîre

[289] Benzer kullanımlar Sohbetü'l-Ebkâr'da Gazneli Mahmud, Sünbülzade Vehbî Divanı'nda ise Halil Paşa için kullanılmıştır:
'Asrı olmışdı bâhâr-ı hurrem
Rûzı bâzâr-ı himem 'ahd-ı kerem SE B 708

Güher kadrin bilir kân-ı hünersin nükte-perversin
Ki nazmım devletinde buldu kadr-i dürr-i şehvârı

Dükân-ı sînede gerd-i kesâd-âlûde kalmışdı
Bulunmazdı kumâş-ı şi'r ü inşânın harîdârı

Bi-hamdi'llâh girân-kadr oldu meyl ü i'tibârınla
Zamânı devletindir ol metâ'ın rûz-ı bâzârı Sünbülzade Vehbî K 30/44-46

Neyleyüm kuvvet-i tab'um benüm ancak bu kadar

Yâdigârın getirür pîşgeh-i 'izzetüne
Nazm ile bender-i dilde yüriyen kâfileler

Tâ ki makbûlün olup eyleyeler kesb-i revâc
Eylemiş çünki Hudâ tab'unı mi'yâr-ı hüner

Var mı ey kâmil-i devrân sözümün noksânı
İşte bâzâr-ı suhan işte terâzû-yı nazar K 9/71-74

Nedîm Sultan Ahmed'in şehzadesi Sultan Nu'mân'ın veladeti vesilesiyle kaleme aldığı tarih kıtasında şehzadenin doğum müjdesi ile birlikte bedestenlerde zevk ve neşe satılmaya, şevk metaı dükkân süsü olarak kullanılmaya başlanmış olup İstanbul şehri ve pazarları taze bir gelin gibi donanmış, âlemin her tarafı zinetlenmiştir:

Zevk u şâdî satılır şimdi bedestânlarda
Şimdi hep şevk metâ'ıdır olan zîb-i dükân

Donanup tâze arûsan gibi şehr ü bâzâr
Oldu 'âlem yine pür zîb çü rûy-ı hubân Kt 11/11-12

Pazar kavramının fahriye dizelerindeki kullanımına dair çarpıcı örneklerden biri XV. yüzyılın üstat şairlerinden Şeyhî'ye aittir. Şeyhî, âdeta meslekler resmigeçidi olan bir tevhid-naat kasidesinde Hz. Peygamber ve ailesine tahiyyat ile selam ettikten sonra da fahriyeye geçmekte, cihanı dellal, canı müşteri, zamaneyi bayi olarak nitelendiriği dizelerde bir sihr-i helal sanatkârı olarak nitelendirdiği kendisine seslenerek "Pazar senindir söz cevherini dök." önerisinde bulunmaktadır:

Ana vü âline Haktan tahiyyât ile selâm
Hisâbı çün katarat-ı sehâb ü add-i rimâl

Bu câm-ı şi'r ile Şeyhî şarâb-ı tevhîdi
Bu resme sun ki safâsına reşk ilete zülâl

Cevâhirin dökegör çün senindurur bâzâr
Zamâne bâyi' ü cân müşterî cihân dellâl

'Aceb mi fark-ı helâl u harâm eden derse
Niceye nazm harâm u bu şi're sihr helâl Şeyhî K 3/52-55

Bâkî, kendisine hünersizlik kimselerin sataşmalarından incinmeme hususunda telkinde bulunurken bir mesel vererek pazarda itler kavga ederken erkek aslan oradan

geçecek olsa bu duruma iltifat göstermez demekte, Nâ'ilî metaında tamgâ gibi birçok kıskanç gözün kalmasını doğal bulmakta ve bunu eserlerinin kemal pazarının baş tarafında yer alan yepyeni bir kumaş olmasına bağlamakta, Nedîm bahar pazarında yer alan renkli elbiselerin söz boyu için biçilen renklerin eskisi olduğunu beyan etmekte, Enderunlu Vâsıf ise nadir sözler söyleyen ve mana kalemi mülkünü baştanbaşa emri altına benzersiz bir şair olarak nitelendirdiği kendini belagat pazarının tüccarı olarak tanımlamakta, her söz kumaşının bu pazarda revaç bulduğunu beyan etmektedir.

Şîr-dilsin Bâkîyâ âzürde-hâtır olma sen
Ta'n u teşnî' itseler bir nice 'âk-ı bî-hüner

Görmez misin itlerün gavgâsını bâzârda
İltifât itmez güzâr eyler hırâmân şîr-i ner Bâkî Kt 10

Nev-kumâş-ı ser-i bâzâr-ı kemâlim ne 'aceb
Kalsa tamgâ gibi reşg ile metâ'ımda uyûn Nâ'ilî K 17/58

Kad-i güftârıma evvel biçilüp câme-i reng
Sonra fersûdesi bâzâr-ı bahârâna gelir Nedîm K 15/40

Benem ol nâdire-gû şâ'ir-i bi-hemtâ kim
Ser-be-ser mülk-i ma'ânî-i kalem emrime râm

Benem ol hâce-i bâzâr-ı belâgat ki budur
Her kumâş-ı suhânum râyic-kâlâ-yı be-kâm Enderunlu Vâsıf G 15/47-48

Bazar yeri metaforunun methiye ve fahriye dizeleri dışındaki kullanım tablolarından bir başkası sevgilinin güzellik unsurlarından, sevgiliye öykünen ya da onunla mukayese edilen varlıklardan bahsetmek suretiyle onun güzelliğinin ve azametinin vurgulanmasıdır. Örneğin, Ahmed Paşa'ya göre sevgilinin didesi bir dellal olarak âşığın pazarlığı üstüne gelmiş ve gönül adlı müşterinin can satıp dert almasına vesile olmuş, Hayâlî'ye göre sevgilinin dudağı devrinde badeler ayağa düşerken yine onun gözleri efsun pazarını bir masala dönüştürmüş, Nâbî'nin bakış açısında o setire sürerek parlattığı yanakları ile âdeta yüz kumaşının işçiliğini böylece pazarda sergilemiş, Nev'î penceresinden oluşturulan tabloda ise kemer sevgilinin belini sarmak için mîyancılık etmekte ancak araya giren hançer bu pazarı bozmaktadır:

Dil müşterîsi cân satıp almazdı derdini
Dellâl-ı dîde gelmese bâzârım üstüne Ahmed Paşa K 13/7

Gözlerin bâzâr-ı efsûnu fesâne eyledi
Leblerin devrinde düştüler ayaga bâdeler Hayâlî G 123/2

Setîreyle ‘izârın mühreletmiş ol büt-i nev-hat
Kumâşun rûy-ı kârın gösterüp bâzâra yüz tutmış Nâbî G 342/3

Kuçmaga kemer bilin eylerdi miyâncılık
Bâzârı bozan Nev’î hep arada hançerdür Nev’î G 129/5

Sevgilinin yüzüne öykünen ya da onun değeriyle kıyaslanan unsurlara gelince, hararetlenip sevgilinin yüzüne öykünen meclisin mumu önce pazarda asılır ardından da dilinden yakılır. Sevgilinin dudağına benzemek isteyen şekerin sonu da boynuna urgan takılıp pazarda asılmak olmuştur. Bazar içinde ipini sürüyüp yürüyesice güheri sevgilinin dudağına ya da pazarda destesi bir pul olan benefşeyi onun zülfüne benzetmek mümkün olmadığı gibi sevgilinin âlemi aydınlatan cemali varken hüsn pazarında kimse güneşi bir kızıl pula dahi almaya tenezzül etmemektedir:

Şem-i meclis germ olup öykündügüyçün yüzüne
Astılar bâzârda sonra zebânın yaktılar Ahmed Paşa G 34/9

Yakup agzın şem’i ber-dâr itdiler bâzârda
Fâş idelden iy sanem bir şemme râzundan senün Cem Sultan G 182/6

Hüsrevâ şîrîn lebüne öykündügi içün şekkerün
Asdılar bâzârda boynına urgan dakdılar Necâtî G 183/3

La’lüne nice benzedeyin şol güheri kim
İpin sürüyüb yürüye bâzâr arasında Necâtî G 447/4

Kankı zâlimdür diyen benzer benefşe zülfüne
Bir pula olmışken anun destesi bâzârda Tâcizâde Ca’fer Çelebi G 180/5

Âfitâbı ‘âlem-ârâyı cemâlün var iken
Hüsn bâzârında almaz kimse fels-i ahmere Necâtî G 449/3

Bazar yerinin bir metafor olarak en çok kullanıldığı tablo, âşık ve sevgili arasında gerçekleşen ya da gerçekleşmesi ümit edilen alışverişlerdir. Bu vesileyle kurulan pazarın adı bazen hüsn pazarı bazen aşk pazarı, bazen cünun pazarı bazen mihr pazarı bazense gönül pazarı tabelasını taşmaktadır. Örneğin Necâtî penceresinden güneşin kızıl bir pul bile etmediği hüsn pazarında âşığın gönlü sevgilinin saçı tarafından yere vurulsa da âşık binini görüp en azından birini elde edebildiği için bu alışverişten memnundur. Bâkî’de ise sevgilinin kurduğu hüsn pazarı hayli hararetli / hareketlidir zira onun yanağı âlemi aydınlatan güneş mahiyetindedir. Nev’î ise hüsn pazarında âşığı sevgiliden bir teklifte bulunurken resmetmektedir. Âşık sevgilinin kârlı

çıkacağını idia ettiği bu teklifte kalp nakdine karşılık ondan canına vuracağı gamze kıcını talep etmektedir:

Eyâ kim dirler ki geçmez âfitâb
Hüsn bâzârında fels-i ahmere Necâtî G 526/2

Gönlümi zülfi ayaga ururса gam degül
Bâzâr-ı hüsn içinde binin gör birisin al Necâtî G 333/2

'Ârızun hûrşîd-i 'âlem-tâb mâhiyyetlüdür
Anun içün hüsnünün bâzârı germiyyetlüdür Bâkî G 60/1

Bâzâr-ı hüsn içinde alup nakd-i kalbümi
Ur câna tîg-ı gamzeni kârun zamânıdur Nev'î G 70/4[290]

Âşık-sevgili ikilisinin bir araya geldiği en işlek alışveriş mekânı ismi aşk pazarıdır. Bu pazarda sevgiliye duyulan gamlı sevda isimli meta iki âlem derdinin dermanı için sermayedir. Bu pazarda âşığın gözleri bir terazi olup sevgilinin kaşlarının sevdası ise bu tartının kefeleridir. Bu pazarın divanesi, Leylâ zincirine Mecnûn olmayan akıllı değildir, diye bağırarak bir gerçeği dile getirmektedir:

'Aşk bâzârında sevdâ-yı gamındır bir metâ'
Kim dü-'âlem derdinin sermâye-i dermânıdır Şeyhî K 9/17

'Aşk bâzârında çeşmim bir terâzû kurdu kim
Kaşların sevdâsı anun keffe-i mîzânıdır Ahmed Paşa G 89/3

'Işk bâzârında bir dîvâne gördüm çagırur
Leylî zencîrine Mecnûn olmayan uslu degül Necâtî G 339/3

Fuzûlî'nin oluşturduğu tablolarda ise bu pazarda kötü bir ortakla zararına ticaret yapan âşık kâh aşk pazarında şahne kâh Ferhâd'ın dengi kâh mihnete ayarlı bir terazi olmuştur:

---

[290] Gerçek bir güzelle ilgili tasvirde, Esîrî'nin Bağdat Şehr-âşûbu'ndaki Şehbender oğlu Şerif isimli hüsn şehbenderi, hüsn kafile-saları bir güzelin tanıtımında, de onun sahibi olduğu güzellik pazarının daima hararetli / hareketli olduğu belirtilmektedir:
Biri Şehbender oglı dil-rübânun
Şerif adıdur ol şûh-ı cihânun

Olupdur ol sanem şehbender-i hüsn
Şerefdür anunile kişver-i hüsn

Çü olmuş kâfile-sâlârı hüsnün
N'ola ger germ ise bâzâr-ı hüsnün EŞ B 129-31

Gam uğurlar ‘aşk bâzârında nakd-i ‘ömrümü
Kılmak olmaz sûd sevdâda yaman ortag ilen G 220/4

Gam değil cismimde ger seng-i melâmet zahmi var
Şıhna-i bâzâr-i sevdâyım bu zîverdir bana G 14/3

Meni kim seng-sâr-i minnetim bâzâr-i ‘aşk içre
Belâ dâğın çeken Ferhâd ile hem-seng tutmuşlar G 69/5

Terâzû-yı ayâr-ı mihnetem bâzâr-ı ‘ışk içre
Gözüm her dem dolup min daşa her sâ’at deger başum G 176/2

Âşık çıkardığı ah ateşiyle aşk pazarını hareketlendirmekte ve en iyi dert metaının kendisinde olduğunu iddia etmektedir. Derdinin bir parçasını dahi iki cihana değişmeyerek aşk pazarının dünya-perest bir tüccarı hâline gelmiştir:

Derdinin bir dâğını iki cihâna vermezem
‘Aşk bâzârında oldum hâce-i dünyâ-perest Hayâlî G 34/4

Müşterî olan metâ’-ı derde gelsin yanıma
Şu’le-i âhımla germâgerm iken bâzâr-ı ‘aşk Hayâlî G 258/2

Âşığın aşk pazarında dert dışında elden çıkarmak istediği diğer iki metaı canı ve gönlüdür. Âşık canını mezat kılmaya hazırdır lakin gözü şehla sevgili, o güzellik şahı alıcı gözle kimseye bakmamakta, kıymet bilmemektedir.[291] Oldukça revaç bulmuş olan aşk pazarın gönlün kanlı mercanı ve taze gözyaşı lülüsü gibi birçok yadigâr akıtılmakta ise da en çok giden ürünler inleme ve takattan düşmedir. Hâlbuki âşığın canının isteği gönül almak isteyen sevgilinin mihr ü vefa sermayesi veya vasl metaı ile pazara gelmesi ya da zülfü için gönlünü, gözü için canını verebileceği bir pazarın oluşmasıdır:

‘Işk bâzârında kıldum cân metâ’ını mezâd
Bakmaz alur göz ile ol çeşmi şehlâ kimseye Taşlıcalı Yahyâ G 419/2

Ol şâh-ı hüsn nice bilür kıymetün senün

[291] Bazen bu pazardan âşık memnun ayrılabilmektedir. Nitekim zaman zaman gönül nakdine iltifat gösteren sevgili bunun karşılığında âşığa tükenmez bir gam verecektir. Gamın oluşturduğu yara dirhemini ise elden çıkarmaya, ikram etmeye gelmez çünkü bire beş kazandırmaktadır:
Nakd-ı dili dildâra verip mâhasal aldım
Bâzâr-ı mahabbetde gam-ı bî-kesel aldım Nâilî G 240/1

Ne gerek eyler isem dirhem-i dâğı îsâr
Ser-i bâzâr-ı mahabbette biri beş kazanır Şeyh Gâlib G 73/4

Bâzâr-ı ‘aşk içinde mezâd olmadun gönül Şeyhülislâm Yahyâ G 216/2

Ne denlü zâr u zebûn var ise satılmakda
‘Aceb revâcda gördüm bu ‘aşk bâzârın Şeyhülislâm Yahyâ G 266/3

Mercân-ı hûn-ı dilden lü’lü’-yi eşk-i terden
Bâzâr-ı ‘aşka herkes çok yâdigâr akıtdı Şeyhülislâm Yahyâ G 389/2

Gönül almak dilersen gel beri bâzâr mümkündür
Müsâ’idse eger ser-mâye-i mihr ü vefâ cânâ Şeyhülislâm Yahyâ G 11/3

Cân diler ki sata ol bâzârda bu gönlümi
Ben hûb ile sataram kâlâyile dellâlumı Kadı Burhâneddin 825/2

Ak gönli zülfine vü gözüne cânı
Îsâr iderem bu gice bâzâr gerekdür Kadı Burhâneddin 979/4[292]

Şeyda âşık, bir busesi için canını vermeyi kabul edince bu alışverişten caymayı düşünen ya da alışverişin daha yumuşak ve serbest olması gerektiğini önererek işi yokuşa süren sevgiliyi ikna edip pazarı gerçekleştirirse kısmetinin de açılacağına inanmaktadır:

Didüm ki bûsene dil ü cân al gel iy perî
Bâzârumuz didi ki muhayyer degül midür Cem Sultan G 105/5

Bir bûseye bin cân viricek yok didi gamzen
Serd eylemek iy dost bu bâzârı sebeb ne Cem Sultan G 279/5

Bûsesine can virüp aldum peşîmân oldı dost
Didi kavlümden dönerdüm ben bu bâzâr olmasa Cem Sultan G 298/5

Bir bûse ver al gönlümü alışveriş olsun
Uy sen de bu bâzâra ne derlerse desinler Enderunlu Vâsıf G 26/6

Bir bûse-i can-bahşına ver nakd-i hayâtı
Ger kâ’il olursa
Senden yanadır söz yine bâzâr senindir
Ey âşık-ı şeydâ Nedîm G 168/4

[292] Gerçek bir güzelle ilgili tasvirde, Taşlıcalı Yahyâ Divanı’ndaki bir murabbada âşıkların cananı Can Memi isimli bir güzel tanıtılmaktadır ki özelliklerinden biri aşk pazarında birçok dert ehlini bakışlarıyla kendinden almasıdır:
‘Işk bâzârında derd ehlini bakdukca alur
Çeşm-i mestüni temâşâ eyleyen hayrân kalur
Sanasın rûh-ı musavverdür adı cândan gelür
Cân Memi dirler ana ‘âşıklarun cânânıdur Taşlıcalı Yahyâ Mr 18 Bend 5

Daha çocukken değerini bilmeyip pazarda sevgilinin bir busesini azımsamanın elan pişmanlığını yaşayan âşık bir iki yâr ile arastayı seyrettiğinde pazarın onların etkisiyle çemenlikten daha iyi bir şekilde donandığını gözlemlemiştir. Âşığın mihr pazarı bu denli hararetli / hareketli iken yapması gereken eline mey alıp bir ırmak kenarını, bir ağaç gölgesini mekân eylemektir:

Tıfl iken bir bûseni azırganurduk câna ah
Ey dirîgâ bilmedük bâzâr ilk bâzâr imiş Necâtî G 248/3

Bir iki yâr ile itdüm bu gün ârâste seyrin
Donatmışlardı bâzârun yüzin sahn-ı çemenden yeg Necâtî Kt 51 B 1

Bâzâr-ı mihr germ iken alub Necâtî mey
Câyun kenâr-ı cûy gerek sâye-i dıraht Necâtî G 32/5

İçinde can, gönül ya da istiğna satılması ve para birimi olarak gam okunun geçmesi gibi ilginç işlerin görüldüğü aşk şehri pazarında kendisi ile pazarlık etmenin zor olduğu sevgili âşık ile değil ağyar ile pazar etmeye meyillidir:

Yâr işi ey dil kolay ammâ gam-ı agyâr güç
Vasl-ı gül âsân velî sabr-ı cefâ-yı hâr güç

Bî-sebeb güftâr müşkil âşinâlık mümteni'
Böyle istignâ satan dildâr ile bâzâr güç Nev'î G 42/1-2

Bâzâr-ı şehr-i 'aşk 'aceb kâr-gâh olur
Kim anda cân u dil satılur tîr-i gam geçer Nev'î G 78/4

Cânâ bizi kor sohbet-ı agyârı komazsın
'Uşşâkı satup gayr ile bâzârı komazsın Nev'î G 358/1

Nev'îyi harîdâr idügin bilmedün ammâ
Satup anı agyar ile bâzârı bilürsin Nev'î G 380/5[293]

[293] Gerçek bir güzelle ilgili bir şehrengiz tasvirinde gözü ahu, saçı misk olan Attar Mahmud adlı güzelin de bazar etme hususunda âşığın gönlünden ziyade rakibi tercih ettiği ve elinin altındaki âşıkları elden çıkarmayı tercih etttiği ifade edilmektedir:
Biri de bir güzeldür adı Mahmûd
İder nâ-ehli makbûl ehli merdûd

İşi 'ayyârlık san'atda 'attâr
Gözi âhû şaçıdur misk-i tâtâr

Terâzû-vâr olmaz sana mâyil
Kefünde dirhemün yog ise ey dil

Rakîb ile durur bâzârı her dem
Satar 'uşsâkı nic'itsün bir âdem

İncelenen metinlerde sevgili-âşık yollarının kesişerek zaman zaman alışverişlerinin gerçekleştiği bazen gerçekleşmesinin ümit edildiği ya da gerçekleşmemesinden dolayı dile getirilen serzenişlerin yükseldiği, tespit edilmiş müspet ya da menfi, dinî veya lâ-dinî mahiyetteki diğer pazar yerleri, pazarlık ve alışveriş tabloları şunlardır:

Âşığın bir anda görüp iradesi dışında sevdiği eşsiz fakat cefakâr sevgilinin eziyetini boynuna alıp gönlünü ona vererek tasavvurdan yana ziyan ettiğini düşündüğü veya kahır günleri metaını almadığı için iflasını açıkladığı, şairin alıcı gözle bakıp içinde aynı anda revaç ve kesat bulan birçok değişken gördüğü ya da herkesin kendine sahip olduğu hüneri sunması nedeniyle nazm metaı harcayarak perişanlık ve mihnet gibi kârlar elde ettiğini düşündüğü, revnakı Ramazan Bayramı, güzel kokusunun kaynağı sabah vakti misk dükkânını açan attar rüzgâr olan âlem / cihan / kâinat / dünya pazarı:

Bâzâr-ı kâ'inatta gördü güzel seni
Bî-ihtiyâr sevdi dil ey bî-bedel seni Hayâlî G 602/1

Bugün bâzâr-ı 'âlemde tasavvurdan ziyân itdüm
Cefâsın boynuma aldum gönül virdüm cefâkâra Taşlıcalı Yahyâ G 373/3

Kişi Nev'î gibi müflis gerek bâzâr-ı dehr içre
Ki yokdur almaga gönli metâ-ı kahr-ı eyyâmı Nev'î G 512/5

Eyle bâzâr-ı cihâna bir alur gözle nazar
Kimi hem-dest-i revâc ü kimi hem-gird-i kesâd Nâbî K 2/12

Sarf-i nakd-i 'ömr edip ben kesb-i irfân etmiŞim
Ehl-i dünya hem kemâl-i cehl ile tahsil-i mâl

Dehr bir bâzârdır her kim metâ'ın arz eder
Ehl-i dünyâ sîm ü zer ehl-i hüner fazl ü kemâl Fuzûlî Kt 27 B 1-2

Bâkî metâ'-ı nazm ile bâzâr-ı dehrde
Cevr-i li'âm u mihnet-i eyyâm sudumuz Bâkî G 193/5

Gam gitse 'aceb mi yine 'ıyd-ı ramazândur
'Iyd-ı ramazân revnâk-ı bâzâr-ı cihândur Nef'î K 10/1

Tâ kim mu'attâr olmaga bâzâr-ı kâ'inât
Attâr-ı bâd-ı subh-dem açar dükân-ı misk Ahmed Paşa K 9/33

Niyâz itdükce eyler bize nâzı
İçer düşmânlar ile hoş ayazı HYŞ B 72-76

O ay gibi güzel sevgilinin boyunun, zülfünün ve kaşının bir kenarını gören âşığın her an konuştuğu gönül pazarı:

Ser-i bâzâr-ı dilde bir gören der vasf-ı pâyânı
O mâhın kadd ü zülfin ü kemân ebrûsını her ân Fıtnat Hanım Lügaz 36

Yakasındaki yırtığın divane âşığı elbisesinden tutarak asla çıkmaması yönünde telkinde bulunduğu melamet pazarı ve âşığı kınayan dertsizlerin, içerisinde alışveriş eden rüsvaların utanma ve nam sahibi olma gibi duyguları taşımayacağını kavrayamadığı cünun pazarı:

Çıkma ey divâne bâzâr-i melâmetten deyu
Muttasıl çâk-i giribânım tutar dâmânımı Fuzûlî G 263/5

Fuzûlîni melâmet eyleyen bî-derd bilmez mi
Ki bâzâr-i cünûn rüsvâlarında neng ü nâm olmaz Fuzûlî G 113/7

Mihnetzede âşığın kıymetsiz görülerek hace sevgili tarafından hiçe satıldığı firak pazarı:

Şöyle bî-kıymet olur ‘âşık-ı mihnet-zede kim
‘Âkıbet hîçe satar hâce-i bâzâr-ı firâk Bâkî G 244/4

Sermayesi bulunmaz / benzersiz fakat ayarı bozuk emel pazarı:

Bâzâr-ı emel nâ-sere sermâyesi nâ-yâb
İtsek ne ‘aceb dâmen-i hırmâna teşebbüs Nâbî G 34/10

İstanbul şehri, çarşılarında irfan kumaşı satılan, ilim ve âlim madeni bir hüner pazarıdır:

Kâlâ-yı ma’ârif satılır sûklarında
Bâzâr-ı hüner ma’den-i ‘ilm ü ‘ulemâdır Nedîm K 21/8

Yolunun toprağı anılınca Isfahan yolu bağlanan sevgilinin zülfünün kıvrımları görüldükten sonra işleri kesada uğrayan misk pazarı:

Çîn-i zülf-ün göricek bâzâr-ı misk olur kesâd
Gerd-i râhın anıcak râh-ı Safâhân baglanır Ahmed Paşa G 102/4

Ar duygusunu terk etmeyenlerin, Mansur’un aksine aşk ve melamet darağacını makbul görenlerin asla bulamayacakları safa pazarı:

Bulmaz safâ bâzârını terk etmeyenler ârını

‘Aşk u melâmet dârını makbûl eder Mansûru gör Şeyhî G 74/3

Namus ve ar cevherini feyziyle kesada düşüren sevgili adlı sermayenin bulunduğu aşk ehlince kurulan şevk pazarı:

Sensin ol sermâye-i bâzâr-ı şevk-i ehl-i ‘aşk
Düşdü feyzinle kesâda cevher-i nâmûs u neng Nef’î M 3 Bend 1 B 5

İçindeki her üstattan bir hüner öğrenilmesi gereken melamet pazarı:

Zühd kârunsa melâmet ehlini ‘ayb eyleme
Gir bu bâzâr içre her üstâddan bir san’at al Hayâlî G 318/3

Allah’ın hil’at-duz bir hayyat olarak mana boyunu terkip elbisesiyle bir araya getirdiği hakikatlar pazarı:

Zihî hayyât-ı hil’at-dûz-ı bâzâr-ı hakâyık kim
Kad-i ma’nâyı itmiş câme-i terkîb ile ber-pâ Nâbî K 1/2

İçinde yer alanların eline başını alıp araya sıkıntılarını yerleştirdikleri aşk marekesinin evrilmesiyle oluşan ruh pazarı:

Bu ‘aşk ma’rekesi oldu rûh bâzârı
Eline başın alıp bâr-i der-miyân kim olur Şeyhî G 72/4

Âşığın canı ile harareti güneşi titreten mah-ı mihribana müşteri olduğu vefa pazarı:

Bâzâr-ı vefâda müşterîyem
Cân ile bu mâh-ı mihribâna

Bir mâh ki lerzeler salubdur
Tâb-ı tebi mihr-i âsümâna Tâcizâde Ca’fer Çelebi Trc 2 Bend 5 B 4-5

Her bir değersiz gibi görünen meta’a kıymet vermek suretiyle âşığın cevherilik yaptığı ya da rıza pazarı:

Ta’nesi taşına her bir nâkesin kıymet koyup
Ben bu bâzâr-ı rızâda cevherî oldum yine Hayâlî G 469/2

Menfaat nakdini kabul etmeyen gönlün lış veriş hâlinde olduğu iftikâr (tevazu) pazarı:

Ol dil ki nakd-i menfa’ati dest-i reddedir
Bâzâr-ı iftikârda dâd u sitededir Şeyh Gâlib G 85/1

Beden şehrinde hala şöhret ve yankı uyandırma özelliği kalmamasına karşın kalabalıktan geçilmeyen, rağbet gören arzu pazarı:

Şehr-i bedende sıyt u sadâ kalmadı henüz
Bâzâr-ı ârzûda geçilmez zihâmdan Nâbî G 617/8

Kanuni Sultan Süleyman'ın mührüyle sikkeye nakşolması nedeniyle gülün revaç bulduğu zevk pazarı:

Zevk bâzârında bulmazdı bu reng ile revâc
Etmeseydi nakş-i mührün sikke-i dînâr gül Fuzûlî K 9/45

Kişiye ziyan veren menfi tabiatlı ürün ve hizmetlerin satışa çıkarıldığı bâzâr yerlerinden ilki örneği olarak zavallı âşığın canının Yusuf çehreli sevgilinin aşk isimli dellalı tarafından gezdirilip açık artırmayla elden çıkarılmak istendiği mihnet pazarı:

Yûsuf-ı gül-çihremün dellâl-ı 'ışkı cânumı
Gezdürüp bâzâr-ı mihnetde mezâd eyler benüm Taşlıcalı Yahyâ G 285/2

Doğru bir şekilde yaşayarak hayat nakdini tüketmiş müflis ruhlu kimselere sabırlı olmaları yönünde telkinde bulunan şairin elan bulduğu iltifatın günün birinde, azalacağına inandığı riya pazarı:

Bir zamân da sabr edin ey müflisân-ı nakd-ı 'ayş
Böyle kalmaz germ bâzâr-ı riyânın şöhreti Nâ'ilî K 32/8

Bir bakış açısına göre dükkânlarında vuslatın hicrâna satılıp dermana dert alınan, bir başkasına göre işini insaf tartısı ile ölçenlerin kâra geçmeseler de en azından zarar etmeyeceği, bir diğerine göre içinde gözyaşı nakdi, akıl ve sabrın harcanarak tasavvurdan başka bir meta kazanılamayıp, açık artırma / değer verme yasak olduğundan aşk tüccarlarının önünde sonunda ellerindeki metaı hiçe sattığı bela pazarı:

Ölümden kim kaçar çünkim belâ bâzâr-gâhında
Satarlar vaslı hicrâna alurlar derdi dermâna Necâtî G 542/4

Eden her kârını mîzân-ı insâf ile sencîde
Bu bâzâr-ı belâda sûd görmezse ziyân çekmez Sünbülzâde Vehbî G 102/8

Dükendi nakd-i eşküm gitdi aklum kalmadı sabrum
Bu bâzâr-ı belâda ben fakîre çok ziyân oldı Şeyhülislâm Yahyâ G 443/3

Bu bâzâr-ı belânun her ziyânın kimi sûd anlar

Ana bu fâ'ide bes kim tasavvurdan ziyân itmez Şeyhülislâm Yahyâ Mf 40

Metâ'ın hîçe satar âkibet sûdâger-i 'aşkun
Bu bâzâr-ı belâdur bunda bey'men yezîd olmaz Şeyhülislâm Yahyâ G 147/3

Âşığın hasret metaı aldığı ve bu şekilde elde ettiği ümitsizlikten ne kar ne de zarar yaşadığı sonucuna vardığı ye's pazarı ve içinde sevgilinin âşıktan elde edilmiş kan adlı bir ürünü dökerek geçindiği fitne pazarı:

Aldım metâ-ı hasreti bâzâr-ı ye'sden
Sûd u ziyânım olmadı hîç kâr-ı ye'sden Şeyh Gâlib G 259/1

Bâzâr-ı fitneye dökecek ol sitem-gerün
Kanum gibi helâlce bir mâlı kalmadı Sâbit G 359/2

Hz. Yusuf telmihleri üzerinden âşık ve Yusuf yüzlü sevgili arasındaki türlü alışveriş ihtimallerinin ele alındığı, içinde boyu azâde sevgilinin şive, naz ya da peykanının satıldığı esir pazarı:

Satılmaz şîve geçmez nâz hüsn ehli bahâ bulmaz
Eger ey şâhid-i Yûsuf-likâ bâzâra gelmezsen Nev'î G 250/4

Revâcın nakd-i peykânınla bulmuş hüsn bâzârı
Geçer nakdin eger bin Yûsuf'un olsan harîdârı Fuzûlî G 270/1

Kul imiş bir boyu âzâde efendi sevdim
Korkaram Yûsuf-ı Mısrî gibi bâzâra düşe Hayâlî G 492/2

Âşığın hun-riz gamzeye gönül verdiği, işi can verip can almak olanların bir araya geldiği ve aşk celladının güzellik şahı sevgili için dembedem başlar kesip kanlar akıttığı can pazarı:

Gamze-i hûn-rîzine dil vir ki cân bâzârıdur
Ey Necâtî dil-ber oglandur gelür âsân ana Necâtî G 5/7

Pîşesi heb cân virüp cân almadur erbâbınun
Halk cân bâzârı dirler bizde bir bâzâr olur Sâbit G 91/4

Dembedem başlar kesip kanlar döker cellâd-ı 'aşk
Ol şeh-i hüsnün görün kuyunda cân bâzârını Hayâlî G 597/3

Mecnûn'un Leylâ'nın evlendiği haberini aldıktan sonra ona yolladığı mektuptaki hitabında zihninde kurulan ve en revaçta ürünün sevgili olduğu ve bizatihi âşığın bedeninin peymane veya endaze gibi üzerinde yarıklar açmak suretiyle ölçek olarak kullanıldığı cünun pazarı:

Sevdâ-yı dimâgımın ‘ilâcı
Bâzâr-ı cünûnumun revâcı LM B 1842

Gelür bir dem teninde dâğ-ı şerha gösterür ‘âşık
Bu bâzâr-ı cünûn peymânesiz endâzesüz kalmaz Nâbî G 258/3

Cevr karşılığında can vermenin âşık açısından karlı olduğu, dert metaını talep edenin bulunmadığı buna karşılık gözyaşı nakdinin revaç bulduğu, can metaı ele alınarak sevgilinin dükkânına varmak için bahanelerin arandığı gam pazarı:

Bâzâr-ı gamda cevrine cân virüp ölmedüm
Assı sanurdum anı velî ol ziyânımış Cem Sultan G 140/5

Nev’î metâ-ı derdüme tâlib bulunmadı
Bâzâr-ı gamda sûd u ziyânum bilinmedi Nev’î G 503/5

Ey şerbet-i vaslın elem-i hecre ‘ilâc
Bâzâr-i gamında eşk nakdine revâc
Ger tutsa hadengin reg-i cânım ne ‘aceb
Nabz ile kılar tabîb teşhîs-i mizâc Fuzûlî R 12

Bâzâr-ı gamda aldum ele cân metâ’ını
Dükkân-ı yâra varmaga gördüm bahânedür Taşlıcalı G 86/2

Dinî-tasavvufi içerikli şiirlerde işaret edilen alışveriş mekânlarından biri olarak vahdete erme mücadelesi veren ve alçak dünyayı hiçe satan Mevlevilerin kapatmak zorunda kaldığı kesret pazarı:

Gavgâ-yı vahdeti uzatan Mevlevîleriz
Bâzâr-ı kesreti kapatan Mevlevîleriz
Devrânı biribirine katan Mevlevîleriz
Nâmûs u câhı çâha atan Mevlevîleriz
Dünyâ-yı dûnu hîçe satan Mevlevîleriz Şeyh Gâlib Th 7 Bend 1

Rûhun, dellal sandığı için kendisini beden elbisesi verdiğini düşünen âşığın yaşadığı fena pazarı:

Ey rûh bana câme-i cismi neye verdin
Bâzâr-ı fenâda beni dellâl mı sandın Hayâlî G 268/3

Allah’ın her bir nesneyi kusursuzca yarattığı ve değersiz hiçbir şeyin yer almadığı, daima hareketli olup asla kesada uğramayacak olan Hak bazarı veya sun’ pazarı:

Her nesne kim yarattı Hudâ bî-bahânedir
Bâzâr-ı Hakda kâsid olan bî-behâ nedir Hayâlî G 81/1

Nakd-i bîniş kîse-i merdümde tâ âmâdedür
Kâsid olmaz germî-i ârâyiş-i bâzâr-ı sun' Nâbî G 375/2

Şeriat ölçeği ile peygamber dükkânlarındaki terazilerin kullanılacağı mahşer pazarı, Hz. Peygamber'in içinde can nakdini şeriat metaına germ ettiği fazilet dükkânının bulunduğu din pazarı ve Mantıku't-Tayr'da cennet kapıcısı Rıdvan'ın cennette daha önce görmediği ve sorgusuz sualsiz cennete girdiklerini anladığı bir topluluğun dünyayı terk edip ondan daha iyi olduğunu düşünerek yöneldikleri ahiret pazarı:

Hem-seng-i istikâmet-i mîzân-ı haşrdur
Vezn-i şerî'at itmede mîzân-ı enbiyâ

İtmez kabûl seddine dâd u siteddedür
Bazâr-ı rüstehîzde dükkân-ı enbiyâ Nâbî G 1/7-8

Germ itdi nakd-ı cânı metâ'-ı şerî'ata
Bâzâr-ı dînde fazlı dükânı Muhammed'ün Cem Sultan K 4/113

Tanrı adı sözümüzi anladur
Halka vü ma'nîlerini tanladur

Çün Resûl'e biz viribirüz selâm
Nazma irür yüz kelâm u bin nizâm

Dünyayı ol yig ki terk eyleyevüz
Âhiret bâzârını söyleyevüz MT B 839-41

Hz. Hüseyin konulu bir kaside de bed-güher felek dellalının eline düşen şairin hâl-i pür melalini dile getirirken bahsettiği içinde değersiz sözün revaç bulup ilmin kesada düştüğü sefiller pazarı:

Düşürdü destine dallâl-ı çarh-ı bed-güherin
Meta'-ı himmetimi imtinâ'-ı bey'-i Yezîd

Bu bey'gâh-ı esâfilde kim mu'ayyendir
Revâc-ı gûyî ve kûrî kesâd-ı dâniş ü dîd Nâ'ilî K 7/10-11

Müspet-menfi ya da dini-dünyevi manada bir metafor olarak pazar yerlerine dair kurgulanan anlam çeşitlemelerinin bir başka alanı tabiatta kurulan pazarlar, başka bir deyişle tabiat pazarlarıdır. Örneğin akşamın oluşunun türlü teşbihlerle anlatıldığı bir kaside nesibinde akşam pazarı içinde bir habeşli kuyumcudan bahsedilmektedir ki felek onun elindeki demir bir kafes, yıldızlar da parlak incilerdir:

Bir dün ki kılmış idi cemâline âfitâb
Müşgîn gülâlesin gicenün ‘anberin nikâb

Maşrık ilinden uçmış idi şâh-ı bâz-ı mihr
Magribde konub üşmüş idi başına gurâb

Sayyâd-ı çarh zâg-ı şebi kılmaga şikâr
Şekl-i hilâli kılmış idi çengel-i ‘ukâb

Bâzâr -ı şâm içinde habeş sayrafîsine
Çarh âhenin kafes idi encüm dür-i hoş-âb Necâtî K 5/1-4

Sabahın oluşunun anlatıldığı bir kaside beytinde güneşin Hz. Yusuf gibi tüm güzelliği ile pazara çıkması:

Nazzârelerde Yûsuf-ı mizh-ı nâz olup
Çıkmış tamâm-ı hüsn ile pâzâra âftâb Şeyh Gâlib K 31/3

Sevgilinin ay yüzüne benzemek istese de en fazla bir ay bile kurulu kalamadan geçen gül pazarı:

Gül kaçan benzeye yüzün ayına
Kim bir ay kalmaz geçer bâzâr-ı gül Cem Sultan G 197/5

Yusuf gülü almak için bülbülün müşteri olarak gelmesi nedeniyle germ olan çemen erbabının pazarı:

N’ola germ eylese erbâb-ı çemen bâzârı
Oldı gül Yûsufın almaga harîdâr hezâr Nev’î K 18/5

Benefşenin deste işi bir ürün olmasına rağmen ucuz olmamak için yalnızca birgün geldiği ya da sevgilinin gözü ve yanağının havasıyla nergiz ve gülün yüzünü gözünü açarak geldiği bir pazar:

Deste işüdür lîkin ucuz olmamag içün
Bir kez gelür eyyâmda bâzâra benefşe Necâtî K 25/15

Çeşm ü ruhsârı havâsı ile ne tan nergis ü gül
Yüzin ü gözün açub ger gire bâzârlara Necâtî G 463/3

Sevgilinin kametinin bulunduğu yerde karaağacın narinliğini satmasının yakışık almamasında dolayı akmaz / geçmez kılınan servi pazarı:

Bâzâr-ı servi kâmeti çün kıldı nâ-revân
Nârinligin satar ne revâ ola nârven Şeyhî K 7/16

Bir nesip beytine göre yeşillik üstünde güllerin görünmeye başlamasıyla âdeta ortaya çıkan taze akik ile dolu mercan pazarı:

Sebze-zâr üstinde güller gödügümce sanuram
Ter ‘akîk ile dolu bâzâr-ı mînâdur yine Necâtî K 26/4

Hüsn ü Aşk’ta Aşk’ın Hüsn’e ulaşmak uğruna katettiği zorlu yolculuğu sırasında karşılaştığı sembolik güçlüklerden biri olaraj Hüsne çok benzeyen saki güzel başta olmak üzere birçok peri suretli bir araya gelerek nefsini terbiye etmeye gayret gösterdiği bezm pazarı:

Sâkî dahi kendi ol perî-veş
Bir hûr idi kim şerâbı âteş

Bir havz idi hançe-i mey-i nâb
Nergis leb-i havza câm-ı zer-tâb

Leb-ber-leb idi sebû vü sâgar
Yek-sân idi rinde hâk ü gevher

Bâzâr-ı bezimde vardı revnak
Boş gitse dolu gelirdi zevrâk HA B 1775-78

Müspet veya menfi, dini ya da ladini, somut yahut soyut, daimi veyahut geçici manada birçok türü olan “bâzâr” metaforu ile ilgili üzerinde durulması gereken bir başka husus pazar yeri kurallarıdır. Örneğin bunlardan biri, azar ile pazar olmaz kaidesidir.

Yâr isder ise yarasına katlana gişi
Âzâr ile bâzâr ide ilzâm degüldür Kadı Burhâneddin G 1215/7

Kerem et gönlümü ver gayr ile bâzâr ederim
Sen sana ben bana âzâr ile olmaz bâzâr Fuzûlî K 40/12

Aşk mezadın da âdemînin bahasını artırmamasından anlaşılacağı üzere pazarda her nesnenin bahasının iyi bilinmesi kuralı:

Arturmaz âdemîyi meger kim mezâd-ı ‘ışk
Her nesnenün behâsını bâzâr yeg bilür Necâtî G 204/3

Dilber ne denli nazik ve yumuşak olursa aşk tüccarları ile pazarının o kadar sert olacağı kuralı:

Dilber ne denli nâzik ü nerm olsa ol kadar
Sûdâgerân-ı ‘aşk ile bâzârı saht olur Nâ’ilî G 49/5

İnayet müşterisi pazarının götürü usulü (alışverişte toptan yapılan iş ya da pazarlık) işlemesi ve oradaki alışverişte terazinin kullanılmaması kuralı:

Bâzâr-ı harîdâr-ı ‘inâyet götüridür
Hiç bey’ ü şirâ anda terâzû ile olmaz Nâbî G 266/4

Bir lal buse için can nakdi feda edilirken işletilen bir cân içün pazar bozulmaz kuralı:

Nakdine-i cânum da fedâ bûse-i lâ’le
Bir cân içün ey hâce bu bâzâr bozulmaz Sâbit G 151/5

Bir fahriyede belirtildiği üzere maarif pazarında kendini beğenmişe bakılmaz kuralı:

Şeker-güftârî-i kand-i leb-i şîrînine Vehbî
Semerkand ile mülk-i Kandehâr’ı verdi şükrâne

Yeter sûdâger-i Hind ü ‘Acem-veş ‘arz-ı kâlâlar
Bu bâzâr-ı ma’ârifde bakılmaz hod-fürûşâna Sünbülzâde Vehbî K 7/109-10

Gülün güzellik cevheri ile pazar etmek istememesinin nedeni olan gönül ehli muhabbetsiz cemale değer vermez kuralı:

Bir pula almaz mahabbetsüz cemâli ehl-i dil
Cevher-i hüsnin bizümle itmesün bâzâr gül Nev’î K 31/20[294]

[294] Şiirde birtakım mesleki bilgi ve kaidelerin dile getirilmesi bazar / bazar etmek ile sınırlı değildir:
Er kişinin metaı erliktir kuralı:
Câna cân virmeyenün ne cânı var
Cân virenün adıyile sanı var

Er gişinün metâ’ı erlik olur
Cevherînün la’l ile mercânı var Kadı Burhâneddin T 78

Divaneden vergi alınmaz kuralı:
Dil saçundan oldı sevdâyî mizâc
Şerbet-i la’lün-durur ana ‘ilâc

Dilden atma ihtimâl-i sabrı kim
Kim alur divâneden bâc ü harâc Cem Sultan G 26/1-2

Hüner ülkesinde Yusuf gibi aziz olmak isteyen kişinin kendini satmayı bilmesi kuralı:

Ögünmegi yerersin egerçi Necâtîyâ
Umar mısın ki ehl-i cihâda temîz ola

Mısr-i hünerde kendüyi satmak gerek kişi
Yûsuf gibi dilerse ki vara ‘azîz ola Necâtî Kt 64

Bir ticari metaın müşterinin ilgisi oranında değer bulması ve her kumaşın geldiği memlekete göre satılması kuralı:
Sakın mahabbet ehline incinme sevdügüm
Bulur metâ’-ı hüsn behâ müşterî ile

Bâzâr-ı gamda gözyaşı sûret virür sana
Kim satılur Necâtî kumâş ülkeleri ile Necâtî G 462/2 ve 7

Sevgili riayet etmese de her kişi/esnaf müşterisine mayil olur kuralı:
Sevdüm diyeli bakmadı dil-ber berîsine
Her kişi gerçi mâyil olur müşterîsine Necâtî G 496/1

Tabip tavsiyesine göre, vakitlice sulanmayan bostanın harap olması gibi vücudu bir bağa, yeşilliğe benzeyen âşığın da mey ile sulanmazsa harap olacağı kuralı:
Ten bâg u sebze bigi suyu mey demiş tabîb
Bustân ki vakt ile suvarılmaz harâb olur Şeyhî G 70/3

Sevgilinin saçının üstüne düşen benler müstesna olmak üzere hattatlar lamın üzerine nokta koymaz kuralı:
Hoş düşüptür zülf-i reyhânında miskîn benlerin
Gerçi kim hattâtlar nokta komaz lâm üstüne Ahmed Paşa G 277/7

Alınmak istenen ürünün müşteri tarafından öncelikle yok bahasına istenmesi kuralı:
Cân ü dil versem nola lâ’line kim
Yok bahaya istenir evvel metâ Ahmed Paşa G 138/2

Kıymet kazanmak, aşka revaç vermek, muhabbet kılmak için bulunduğu yerden hareket eden şairin / âşığın kararının nedenini izah ederken dile getirdiği, her metaın miktarı yerinde aşağı / ucuz olur ve müşterisi olmayan bir yerdeki hüner zayi olur kuralları:
Hevâ-i seyr kıldım irtifâ-’i kadr için zîrâ
Yerinde her meta’ın pest olur elbette miktârı

Revâc-i ‘aşk vermek kasdına çıktım diyârımdan
Hüner zâyi’dir ol kişverde kim yokdur harîdârı

Mahabbet kılmaga izhâr-i gurbet ihtiyâr ettim
Ne çâre yok bu cinsin oldugum yerlerde bâzârı Fuzûlî K 18/9-11

İnleyen âşığa her bir güzelin mail olmasından hareketle her tabip elbette müpteladan haz alır kuralı:
Be-her takdîr olur mâ’il güzeller ‘âşık-ı zâra
Tabîb olanlar elbette iderler mübtelâdan hâz Bâkî G 223/4

Bir fahriye sonunda şairin kendisi ile tüccarları özdeşleştirmek suretiyle ifade ettiği tüccarların kendi metaına dellallık etmesinin reva olmaması kuralı:
Hayalî sözlerini vasf kılma hâce olan
Revâ degil k’ola kendi metâ’ına dellâl Hayâlî K 10/23

Âşıklar dükkânının terazisi dirhem kabul etmez kuralı:
Tehîdür merdümekden dîde-i hayret-hurûş-ı ‘aşk
Terâzû-yı dükân-ı bî-dilân dirhem kabûl itmez Nâbî G 306/2

Satılan ürünü teslim etme şartına bağlı olarak işleyen gönül nakdini vermeden vuslat kumaşı ele girmez kuralı:

Klasik Türk şiirinde pazarın bir metafor olarak kullanımı çerçevesinde üzerinde durulması gereken bir başka husus bu mekânla bağlantılı olarak yapılandırılan müspet ya da menfi karakterli ifade kalıpları ve söz oyunlarıdır. Örneğin bu minvalde yapılandırılan menfi içerikli örüntülerden biri "bâzâr" sözcüğünün telaffuz bakımından kendisine benzeyen ancak anlam bakımından farklılık taşıyan zâr (inleyen), bî-zer (altınsız, cimri) ve özellikle bîzâr (usanmış) sözcükleri ile bir arada kullanılmasıdır.

Cem Sultan'ın kalemiyle dile gelen âşık, sevgili kendisini cimri olarak değerlendirmesinin artık bezdiğinin bir göstergesi olduğunu iddia etmekte, Necâtî'den söz alan âşık ise sevgili başkalarıyla buse için pazarlığa tutuşup kendisini cimri olarak suçlamasıyla canından bezmiş olacağını ifade etmekte ya da gamzesiyle kişiyi dünyadan bezdiren sevgilinin söz konusu etki ile kırılan kâküllerinin kalbe inip orada pazar ettiklerini bildirmektedir:

Her kaçan kim beni bî-zer göre bîzâr ola yâr
Cân ü dil vuslatı bâzârını zerden güniler Cem Sultan G 99/8

Nice bir gayr ile sen bûseye bâzâr tutub
Beni bî-zer diyu bîzâr idesin cânumdan Necâtî G 424/2

Güzeller gamzeyi tekrâr iderler
Kişiyi dünyeden bîzâr iderler

Anun içün sınur kâkülleri kim
Varurlar kalb ile bâzâr iderler Necâtî G 175/1-2

Virmedin nakd-i dili girmez ele kâlâ-yı vasl
Çünki teslîm-i mebî' itmekledür bâzâre şart Nâbî G 366/4

Ehil olmayanın itibarına saygı duyulmamasının ilişkilendirildiği, bir malın değerine alıcısının kıtılığının delil olduğuı kuralı:
'İzz-i metâ'a kaht-ı harîdârıdur delîl
Nâ-ehlün i'tibârına yok hâcetüm benüm Nâbî G 516/2

Kebbeci Hasan'a tavsiyede bulunmak vesilesiyle belirtilen müşteriye soğuk durulmaz kuralı:
Hasandur kebbeci içinde biri
Ruhı şevki abâ-pûş itdi mihri

Kebecilik olaldan ana san'at
Komadı kâkum-ı semmûra ragbet

Sovukluk itmesin den ol perîye
Metâ'ın 'arz iderken müşterîye GŞ B 73-75

Kadı Burhâneddin Divanı'nda aşk pazarına giren kimsenin bîzâr olamayacağını düşünen âşık canı olduğu müddetçe bîzâr olmadan pazar istemekte kararlıdır ancak pazarını germ ederkenki inlemelerinin sevgiliyi bezdirmesinden de çekinmektedir. O, sevgili ile pazar edebilmesi için başkalarına bîzâr olması gerektiğinin bilincindedir:

Hîç kişiden 'ışka inkâr olmadı
Kim ki bâzâr ise bîzâr olmadı 676/1

Degülem bâzârî bîzâr olmazam
Tâ ki cânum ola bâzâr isderem G 11/6

Bâzârumı germ idem zârılık ile sana
Zârumdan eger dilber bîzâr ise ne kılam G 19/2

Kılma bîzârî şehâ benden ki ben bâzârîyem
Binüm ile özge bâzâr eyle gel bâzârî kıl G 891/3

Gel yâr ile bâzâr ol u ayrug ile bîzâr
Dilersen anun ile ki bâzâr ola bu gün G 892/5

Bir fetih tablosu çizen Hayâlî, fetih müjdesi ile pazarın zinetlendiğini, âdeta kış mevsiminde âlemin taze gül bahçesiyle donandığını ve gazilerin dinsiz kâfiri canından bizar ettiğini bildirmektedir:

Müjde-i fethi işidip zeyn-i bâzâr ettiler
Âlemi fasl-ı şitâda tâze gülzâr ettiler

Gâzîler şemşîr-i nusrat der-miyân edip yine
Cânlarından kâfir-i bî-dîni bîzâr ettiler G 140/1-2

Eşi Meryem öldükten sonraki yas sürecinin bitiminde sonra Hüsrev nedimi Şavur'la Şîrîn'e vasıl olma yolunda bir teklif gönderir ancak Şîrîn'in cevabı olumsuzdur ve Şavur aracılığı ile Hüsrev'i terslerken onunla yaşadığı muaşakayı bîzâr olduğu bir pazar olarak tasvir etmektedir:

Elümle başuma aldum belâyı
Ki sevdüm hûb diyü ejdehâyı

Degülven 'âşık oldumsa be-takdîr
Hatâ kıldum peşimânem ne tedbîr

Anunla kengel itdüm turmadum dek
Yalandan güldüm idi sandı gerçek

Bu bâzârumdan oldum bârî bîzâr
Kasem dirsen be-Dâdâr ü be-dîdâr

İdeydüm sezsem anda kılca sevgü
Saçum süpürge vü elüm kösegü HŞ B 5126-30

Maksadî'nin Yenice Şehr-engîzlerinden birinde vuslat metaı gayet pahalı olan Ahmet adlı bir güzel tanıtılırken onunla edilecek pazarda çaresiz âşıkta zarın eksik olmadığı, bîzârın ise ele girmediği ifade edilmektedir.

Biri Ahmeddürür 'Abdullah-zâde
Metâ-ı vaslı gâyetde bahâda

Nice zâr olmasun 'ışk ehli nâ-çâr
Ki bîzâr ele girmez uş bu bâzâr MYŞ I B 68-69

Bazar metaforunun kullanım düzlemlerinden menfi karakterli bir başkası orta malı kimse anlamına gelen şâhed-i bâzâr ya da zen-i bâzâr tamlamasıdır. Örneğin Nev'î, felekten şikâyetçi olduğu bir musammatta onu kahhar, cebbar, idbar, gaddar bidar, ateş-bar gibi unvanların yanında ikiyüzlü bir zen-i bâzâr olarak nitelendirmekte, gazellerinde ise aşk cevheri çok sert olduğu için kendine şâhid-i bâzâra gönül vermemek gerektiğine dair nasihat etmektedir.

Bilmedük bed-'ahd ü bed-kirdâr imişsin ey felek
Gam yimez gam-hârına gaddâr imişsin ey felek

Gösterüp zulmet dönüp yine idersin 'arz-ı nûr
İkiyüzlü bir zen-i bâzâr imişsin ey felek Trk 1 Bend 4 B 35-36

Kılma Nev'î şâhid-i bâzâr ile davâ-yı 'ışk
Âşık-ı dîdâr olandan şâhid-i bâzâra ne G 392/5

Nev'îyâ virme gönül şâhîd-i bâzâr olana
Cevher-i mihr ü mahabbet katı nâ-yâb gibi G 466/8

Fuzûlî bu ifade kalıbını sevgili ile gülü Hayâlî ise Hz. Yusuf ile sevgiliyi mukayese ederken kullanmakta, Bosnalı Sâbit çok yaşayacak şâhid-i bâzârın habis olacağına dair bir tespitte bulunurken, Sünbülzâde Vehbî bir vefa ilişkisi / takası olan hüsn ü baha alışverişinin herkesle, özellikle de şâhid-i bâzârla yapılmaması gerektiği telkininde bulunmaktadır:

Gül ne nisbettir sana senden ana yüz fark var

Sen büt-i perde-nişînsin şâhed-i bâzâr gül Fuzûlî K 9/23

Yûsufa benzetme yârı Mısr-ı hüsn içre bu gün
Ey ‘azîzim sen dedigin şâhid-i bâzâr yok Hayâlî G 244/2

Ma’sûm iken niyâza harîdâr olur habîs
Çok yaşar ise şâhid-i bâzâr olur habîs Sâbit G 47/1

Dâd u sited-i hüsn ü behâ bey’-i vefâdır
Meyl eyleme her şâhid-i bâzârı görünce Sübülzâde Vehbî G 223/3

Bir Hanif Efendi gazelinin tahmisinde Gâlib Dede, aşüfte tabiatlı bir güzelden vaz geçişini anlatırken yanakları sihirli bir ayna gibi olsa dahi bakmayacağı o güzelin kazanç / iş güç ipiyle pazara çıktığını ancak artık onun kendi indinde gönül ülkesinin şahı olmayıp o mülkte ancak şâhid-i bâzârlık mertebesinde olabileceğini söylemektedir:

Sevmeden geçdim ol âşüfte-meniş dil-dârı
Bakmam âyîne-i sihr olsa dahı rûhsârı
Çıkdı bâzâra bugün rişte-i kâr u bârı
Gayrı dil Mısrına şâh olma degildir kârı
Ba’de-zîn ister ise şâhid-i bâzâr olsun Şeyh Gâlib Th 15 Bend 3

Bazar metaforunun menfi manada kullanıldığı bir başka kalıplaşmış söz grubu alışverişe son vermek, satıştan vazgeçmek, pazarlığı bozmak anlamındaki bâzârını kâsid eylemek ya da bâzârı bozmak / bâzârı ikâle eylemek deyimleridir. Örneğin Kadı Burhâneddin Divanı’nda aşk odundan yanmış olan âşık kendisini bir pazar ürünü sanan sevgiliye bu yanılgı devam edecekse pazarı bozalım teklifinde bulunmakta, Şeyhülislâm Yahyâ saçı, hattı ve yanağı bozulan sevgilinin müşterileri dağılınca pazarının bozulduğu haberini vermekte ve Sâbit hace sevgili ile bir iki derin yarayı harekete geçirip pişmanlık duyarak pazarı / pazarlığı bozduklarını ifade etmektedir:

Andan berü ki ‘ışkun odına yahılmışuz
Bâzârı boz şehâ bizi bâzârî sanmagıl Kadı Burhâneddin G 243/2

Hatt u leb ü izârı ruh-ı yâri bozdılar
Tagıldı müşterîleri bâzârı bozdılar Şeyhülislâm Yahyâ G 75/1

İkâle eyledük ol hâce ile bâzârı
Bir iki dâg-ı derûn yandırup peşîmânlık Sâbit G 205/2

Hayretî Belgrad Şehr-engîzi'nde Mehmed isimli bir güzel görür ve o güzellerin cümlesinde daha üstün ve mergub olan güzelin kim olduğunu sorar. Aldığı cevaplardan biri o mahbub-ı dilaraya Ay'ın bende, Güneşin ise düşkün bir avare olduğu ve onun ay ile güneşin yıldızını düşürerek semanın işini kesada düşürdüğünü, ikisinin de onun karşısında duramadığını, Güneş'in onun yanında küçük bir yıldıza döndüğünü ifade etmektedir:

Kamer eksük gedük bir bendesidür
Güneş âvâresi efgendesidür

İdüp bâzârını kâsid sipihrün
Düşürdi yıldızın mâh ile mihrün

Yüze yüz gelmege mâhun yüzi yok
Yanında çarh-ı mihrün yıldızı yok

Güneş k'âyîne-i gîtî-nümâdur
Yüzine nisbet anun bir sühâdur HBŞ B 152-55

Bazar metaforunun menfi manada işletildiği bir başka ifade kalıbı sıklıkla esir pazarında iple bağlı hâlde duran Hz. Yusuf telmihi etrafında kullanılan ipliği pazara çıkmak deyimidir:

Melîk-i hüsn ü bahâ Yûsuf-ı gül-çihrelerün
Rûyına hat gelicek ipligi bâzâra çıkar Nâbî Mf 19

Gelse mîzân-ı cemâl ortaya ey Yûsuf-ı hüsn
Katı çok kimselerün ipligi bâzâre çıkar Nâbî G 72/4

Dil virmiş idi Yûsufa ol âvâre
Hiç 'ışkını ketme bulmaz idi çâre
Rişteyle harîdârlıgın anladılar
Heb çıkdı 'acûzun ipligi bâzâra Sâbit R 12

Menfi manada kullanılan bâzâr-zâr-bîzâr-bîzer bir aradalığı, sâhid-i bâzâr terkibi; bâzârını kâsid eylemek, bâzâr bozma ya da ipliği bâzâra çıkma deyimlerinin aksine müspet bir anlam taşıyan ve günümüzde dahi pazar yerlerinde "Allah satışını, alışverişini artırsın. Hayırlı işlerin olsun." anlamında "Allah satu bâzâr versin." şekliyle kullanıldığı görülen "alışveriş etmek, satış yapmak" manasındaki "satu bâzâr kılmak" ifade kalıbı da zaman zaman oluşturulan şiir tablolarında yer almaktadır. Örneğin Kadı Burhâneddin Divanı'ndaki âşık cevval tüccarla sevgilinin alışveriş hâlinde olduklarını görünce can metaını bir an evvel ona satma planları içerisine

girmekte, Necâtî'deki âşığı her ne kadar başkaları sevgili ile satu bâzâr eylemeyi önermese de bu alışverişin kendisine hoş geldiğini itiraf etmekte, Tâcizâde'deki âşık satu bâzâr için döşek yaymış tabip sevgilinin kendisi gibi bir dertli ile alışveriş edip etmeyeceğinden emin olamamaktadır:

Tâcir çevügi şâh ile kılur satu bâzâr
Cân bey'ini biz şâh ile kılalum efendi Kadı Burhâneddin 278/3

Dirler ki yâr ile satu bâzâr eylemen
Vallâhi bana yâr ile bâzâr hoş gelür Necâtî G 166/4

Yaymış tabîbümüz satu bâzâr içün bisât
Alışveriş ider mi ki biz derdmend ile Tâcizâde G 192/4

Garib-nâme'nin kişiyi dünyada ve ahirette aziz ve muhterem kılacak on pendden bahsedilen bir faslında sıdk sahibi oluştan sonra insaf konusuna değinilir ki bu bölümün cinaslı bir söyleyişle oluşturulmuş nasihat dizelerinde kişinin ister yolda ister işte ister satu bâzâr olduğunda / alışverişte kısaca her trülü işte insaflı olmayı elden bırakmamasının hoşluğu vurgulanmaktadır:

Hakk'a sıdk u halka insâf eylegil
Her sözi endâzesince söylegil

Ger satu bâzâr ola ger yol yumış
Hoş-durur insâf-ıla her dürlü iş

Şöyle insâf eylegil bu halk-ıla
Bak bu halkun hâline kıldan kıla

Gör sana her ne yararsa san ana
Kıludurgıl dem-be-dem ihsân ana

Dîni nâkıs her ki nâ-insâf-ısa
Dîne kuvvetdür ne kim insâf-ısa GAR B 10265-69

Nüvîsi, İstanbul Şehr-engîzi'nde Başmakçı-zâde Mustafa adlı bir ayakkabıcı güzeli tanıtırken onun âşıklara çektirdiği eziyetten, kapı kirişinden geçenlerin ayak patırtısı gibi ayağının altında kalışından söz ettikten sonra iki temennisini dile getirir: Onun ayağının altında ezilenlerden olmak veya alışverişinde ona dellallık etmek:

Biri Başmakçı-zâde Mustafa'dur

İşi ‘âşıklara cevr ü cefâdur

Çiriş geçenleri gördüm ana hep
Ayak altında kaldı misl-i kebkeb

N’olaydı ben de pa-mâli olaydum
Satu bâzâra dellâlı olaydum NŞ B 149-51

Bazar metaforunun bir ifade kalıbı olarak “bâzâr etmek” ile birlikte en çok kullanıldığı bağlam olan ve pazar yerinin ya da gerçekleşen alışverişin bereketli, verimli, kalabalık, rağbet gören, beğenilen, hareketli, hararetli olması anlamında kullanılan “bâzârı germ olmak” deyimidir. Bazarın germ olması türlü vesilelerle gerçekleşmektedir. Örneğin bunlardan biri, sevgilinin can karşılığında buse verdiği haberinin pazarda yayılması ya da aşkın hüsnü kış vaktinde açılmış bir güle döndürmeme çabasıdır:

Bir bûseyi bin câna virürmiş diyü dilber
Cân virmede ‘âlem ne bu germiyyet-i bâzâr Nâbî G 244/3

‘Aşk eger bâzârını germ etmese bülbül gibi
Hüsn olur vakt-i şitâ içre açılmış gül gibi Şeyh Gâlib G 319/1

Hem bezme gelen hem de kendini pişman gösteren kâfir sevgili pazarını germ etmenin yollarını iyi bilmektedir ancak sevgilinin pazarı elan ne denli germ olsa da günün birinde ateşin küle dönmesi gibi başının üzerinden toprak atılacaktır:

Bilir bâzârını germ etmenin resmin ne kâfirdir
Gelir hem bezme tenhâ hem peşîmân gösterir kendin Nedîm G 97/2

Ne denlü germ ise bâzârın âhir hâk-ber-sersin
Bunu ey hâce gör âteşle hâkister husûsunda Nedîm G 119/6

Bazarı germ eylemek tabiri sadece âşık-sevgili ilişkisi çerçevesinde ele alınmaz. Örneğin bir benzetme unsuru olarak değerlendirilebildiği gibi bir medhiyede övülen kişinin hizmetiyle revaç bulan bir mekânın veya bir olgunun altını çizme, bir mesnevide savaş alanının ne denli hareketlendiğini belirtmekte kullanılan bir mübalağa ya da bir dua ifadesi olabilmektedir:

Germ-bâzâr-ı ‘aşk ya’nî bezm
Lâ’l-i âteş revâc ya’nî şarâb Şeyh Gâlib G 19/4

Eyledim çün vakt-i itmâmın Nedîmâdan su’âl
Böyle iki mısra’-ı târîh ile verdi cevâb

Cûd-ı İbrâhîm Pâşâ germ edüp bâzârını
Buldu bu hammâm ile bu şehr-i zîbâ âb u tâb Nedîm K 30/24-25

Zamân-ı ma'deletinde kemînden çıkamaz
Ne denli fitnenin olursa germ bâzârı Nef'î K 46/34

Dün irdi bunlar ırılmadılar hîç
Biri birinden ayrılmadılar hîç

Ulaşdı subh olınca ceng ü âşûb
Kılıç çevgân idi vü kelleler tûb

Seherden germ olup bâzâru harbün
Erişdi Müşterîye savtı harbün

Rivâyetdür ki üç gün gice gündüz
İki leşker dahi döndürmedi yüz

Ulaşdurup dün ü gün subha şâmı
Kıtâl darb u harb idi müdâmî HŞ B 2349-53

Sehî kaddi birinün serv-i şimşâd
Cigerler delmede müjgânı istâd

Mekûk düzmekdurur ol câna çün kâr
Reh-i 'ışkında halk işler mekûk-vâr

Kemân-keş kaşları kirpikleri tîr
Amânsuz gamzesi destinde şimşîr
…
Hudâyâ gönlini âhumla nerm et
Hemîşe hüsni bâzârını germ et (Tezcan:183)

Bazar metaforunun müspet manada en sık kullanıldığı ifade kalıplarından bir diğeri "alışveriş yapmak, pazarlık etmek" anlamındaki "bâzâr etmek / eylemek" söz grubudur. Örneğin bülbülün gülün hüsnünü satmak için dellallık ettiği bir gazel tablosunda âşık sevgiliye pazar(lık) etme teklifinde bulunmakta ve sûdâ sözcüğünün çağrıştırdığı güzel sevda, iyi kazanç ve cazip gürültü anlamlarını düşündürmektedir:

Hüsnini satmaga gül bülbüli dellâl itmiş
Gel e bâzâr idelüm görklü sûdâ mı degül Necâtî K 19/8

Nev'î bir gazel tablosunda vuslat metaının can ile pazarlığını ederken bir anda güzellerin ikisinin arasını hicrân hançeri ile kestiklerini haber verirken bir başkasında

bir iki kadehle gözünü boyayan muğbeçe güzelle çaresiz pazar edeceğini bildirmektedir:

Hûblar bâzâr idüp vuslat metâ'ın cân ile
Kesdiler âhır arasın hançer-i hicrân ile Nev'î G 404/1

Bir iki câm ile boyar gözümüz
Çâre yok muğbeçeyle bâzâra Nev'î G 410/2

Nedîm'in kaleminde dile gelen âşık, bir yandan sevgilinin benzersiz güzelliğini ve kafa karıştırıcılığını tasdik ederken diğer yandan kendini öldürecek derecede vefasızca başkalarıyla pazar eylemesi hususunda serzenişte bulunabilmektedir:

Güzelsin bî-bedelsin şûhsun âlüftesin cânâ
Söz olmaz hüsnüne gelmez nazîrin 'âleme hakkâ
Senin her cevrine bin cân ile sabr eylerim ammâ
Beni pek öldürür ey bî-vefâ ellerle bâzârın Nedîm M 29 Bend 4

Şehr-engîzlerde tanıtılan esnaf güzeller vesilesiyle de bu deyim sıklıkla tercih edilmektedir. Örneğin Hâdî'nin Saray Şehr-engîzi'ndeki vuslatı sonsuz ömür metaı olan ve kalp ile pazar eylediğinde can u dil nakdi elden giden Tâcir Ahmed bahsi, Taşlıcalı Yahyâ Beg'in İstanbul Şehr-engîzi'ndeki dudağı can bağışlayan ve yine kalb ile pazar eden Sarrâfzâde Şaban bahsi ya da Mânî'nin Manisa Şehr-engîzi'ndeki ser-amed sıfatlı Sîmkeş Ahmed bahsi bu minvalde oluşturulmuş bağlamlardan birkaçıdır:

Velîzâde birisi Tâcir Ahmed
Anun vaslı metâ-ı 'ömr-i sermed

Eger ol kalb ile bâzâr ideydi
Nukûd-ı cân u dil elden gideydi HSŞ B 258-59

Biri sarrâf-zâde adı Şa'bân
Leb-i cân-bahşıdur lâ'l-i Bedehşân

Ele alup rakîbün gönlin ol yâr
İdermiş her zamân kalb ile bâzâr

Görelden ol leb-i yâkûtı her ân
Çıkupdur gözlerimden lâ'l ü mercân TŞ II B 272-74

Birisi sîm-keşdür nâmı Ahmed
Hudâ halk eylemiş anı ser-âmed

Ne denlü ipin uzatsa rakîbün
O denlü tolanur kûyın habîbün

Ko itsün cümle ‘uşşâk ile bâzâr
Birinden birine sarılsun ol yâr MŞ B 93-95

Bazar etmek / eylemek; hareketliliği, canlılığı, ilgiyi ve iltifatı ifade eden bir anlam taşıdığı için sadece kurgu kimlik olan âşıklarca değil Allah’a ya da hamilerine arz-ı hâl eden talepkâr şairlerce de daima istenmiştir. Şairler doğrudan ya da ima yollu muhataplarının talihlerine pazar vermelerini, hünerlerinin pazar bulmasına yardım etmelerini niyaz edebilmektedirler:

Müşterî Yahyâ metâ’-ı vasla nakd-i cân ile
Yâ ilâhî hâ’ib ü hâsir koma bâzâr vir Şeyhülislâm Yahyâ G 127/1

Cihân fazâ’ilümün virmedin dahi kadrin
Bizâ’at-i hünerüm bulmadın dahi bâzâr Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 28/92

Pazar ve pazar ehli kavramı şiir dizelerinde hemen daima mecazi-metaforik bir kullanım içeriği ile kullanılmaktaysa da tamamen reel düzlemde bir betimleme ya da tespit için söze konu edilen bir unsur olabilmektedir. Örneğin Nedîm’e ait bir tarih kıtasının konusu cihanı köşe köşe mamur eden Kapudan Mustafa Paşa’nın ihsanıyla şehr-i pak İstanbul’da Bâzâr-ı Hacıoğlu isimli bir pazar yerinin inşaasının tamamlanmasıdır:

Şecâ’atla şehâmetle keremle cûd ile meşhûr
Vezîr-i bî-nazîr-i müşterî-tedbîr idi hakkâ

Cihânı gûşe gûşe eyleyüp ma’mûr u âbâdan
Bu şehr-i pâki dahı eylemişdi lutf ile ihyâ

Hazâ’in sarf edüp sular getirdüp sûk u bâzâra
Dekâkîn ü bedestân ile tezyîn etdi ser-tâ-pâ Nedîm Kt 47 B 9-11

Mir’ât-ı Cünûn kurgusunda şairin dikkat çektiği bir diğer deli tipi nasihat delisidir. Şair, bu dindar görünümlü fakat geri kafalı kimlik profilini tenkit ettikten sonra bu tipteki bir deliyle diyaloğa girer. Nasihat delisinin kendince toplumda görüp yakındığı aksaklıklardan biri hamile hâlleriyle pazar yerlerinde gezen gebeler ve kendilerine koca bulmak için büyü yapacak hace / büyücü arayan kara kuru kadınlardır:

Ya kadınlarda bu ‘âdet ne belâ
Ne habâset ne musbet ne belâ

Baş düzen cevher-i şeffâf iledür
O balık ağı bütün nafiledür

Gör şu aşüftenün ak pak başını
Zâc-ı Kıbrısla boyarmış kaşını

Karnı burnunda bunalmış gebeler
Burnı karnında kocamış ebeler

İnleye inleye bâzârı gezer
Kimi yolda toğurur sonra bezer

Evde kalmış nice bir kara kurı
Şehr ü etrâfı gezer gösgötüri

Nev-cevân tâze güzel koca arar
Büyü yapdırmak içün hâce arar MC B 133-39

Nâbî Sûr-nâmesi'nde surun beşinci günündeki yeniçeri ocağına yönelik yemek davetinden söz ederken bu vesile ile surda cereyan eden günlük ritüellere de kısaca değinmektedir. Buna göre yeniçeri aga ve ayanının teşrif ettiği bu ziyafetin ardından yine yemekten arta kalanlarla sofra yağması ardından da yine üç yüz çocuğun sünnet merasimi gerçekleştirilecek, sünnetlerin akabinde ise yine çâr-fırka ehl-i bâzâr gelip sultan çadırının önünden geçiş yapacak ve yine türlü gösteriler sahnelenecektir:

Yine seyr içün olup cem'iyyet
Üç yüz etfâl olındı sünnet

Çar-fırka gelüp ehl-i bâzâr
İtdiler hayme-i sultâna güzâr

Ruhsat-ı raks virüp hûbâna
Geldi tâvus-ı hakîkât cevlâna

Yine kandîller olup nûr-efşân
Eyledi arzı sipihr-i gerdân

Yine bir bir tutuşup nâr-ı fişek
Virdi gündüzle gice beynine şek NS B 349-53[295]

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nin konu başlıklarından biri bit (kehle) pazarı halkının hediyeleri ile geçiş yapmaları ve sultandan ihsan görmeleri ile ilgilidir. Gelibolulu bu

[295] Bazar ehlinin resmigeçidiyle ilgili benzer özetlemeler surnamenin farklı kesitlerinde de mevcuttur. Örneğin tersane kethüdası, topçıbaşı ve cebecibaşı neferatı davetinin konu edildiği dokuzuncu gün betimlemesinde o gün yine ehl-i bazarın geçiş yapıp birçok meta arz ettikleri bilgisi verilmektedir (B 375-80).

fasla kehle pazarına sermaye saçan, hiçbir metadan tiksinmeyen, malları bit pireden fazla, kazancın her yoluna yolcu ve kulakları dellal sesine duyarlı kimseler olarak nitelendirdiği köhne-füruşanı selamlayarak başlamakta ve ardından da bu grubu birtakım özellikleri çerçevesinde tanıtmakta ve geçişlerini tasvir etmektedir ki reel düzlemde pazar yeri ve pazar ehlinden bahsolunmasına dair dikkat çekici bir örnektir:

Merhâbâ köhne-fürûşan-ı cihân
Kehle bâzârına sermâye-feşân

Mâlınuz bit pireden artukdur
Ne metâ' olsa ibânuz yokdur

Sizsüz ol pâk-nişînân-ı diyâr
Pâk olup tab'ınuza her murdâr

Kaynaşur bit pire mânend-i nufûs
Kehleden kimsenüz olmaz mey'us

Meksibün her yolına sâliksüz
Cîfe-i dehre kamu mâliksüz

Gûşınuz nâle-i dellâl ile pür
Mey gibi her şirenüz âl ile pür

Görelüm gayret-i mâliyyenüzi
Dizilün kon reviş-i 'âdedizi

İrtesi çünki sabâh oldı tamâm
Kehle bâzârına yüz tutdı nizâm

Cümleten hâceleri a'yânı
Zeyn idüp arada bir dükkânı

Şeh nazar-gâhına ir geldiler
Sûrınun tehniyetin kıldılar GAS B 938-47

Hünerlerin icra, ürünlerin bey ü şira edildiği temel mekânlar olan dükkân, atölye, pazar, bedesten veya çarşıya nazaran daha geniş bir alanı işaret eden bir başka meslek-mekân ilişkisi bağlamı birtakım memleketlerle özdeşleşen meslekler bahsidir.[296]

[296] İstanbul'a çeşitli vilayetlerden gelenlerin çoğunluğunun genellikle rağbet ettikleri işler ve sanatlar şöyle sıralanabilir:
Eğin ahalisi: Kasaplık, balmumculuk, kömürcülük.
Yanya ahalisi: Ciğercilik, işkembecilik, en çok da hamam dellaklığı.
Bar ve havalisi ile İşkodra'dan gelenler: Çiçek, sebze bahçevanlığı.
Manastır ve Kesriye ahalisi: Kürkçülük ve sebzevatçılık.
Sakız adası ahalisi: Çiçek bahçevanlığı.
Midilli adası ahalisi: Abacılık.

Nitekim günümüzde de birçok yöre için var olagelen bu durum, klasik Türk şiiri dizelerinde Osmanlı'nın pay-ı tahta yakın ya da uzak memleketlerinde iş gören çarşı esnafını tanıtmak, yerli ya da yabancı kökenli ustaların türlü vesilelerle gösterdikleri hünerleri betimlemek ya da kimi yabancı memleketlerle özdeşleşen meslekleri kullanmak suretiyle söz oyunları yapmak gibi nedenlere bağlı olarak söz konusu edilebilmektedir.

Meslek-memleket ilişkisi bağlamında ehl-i hırfetin nerede ve nasıl iş gördüğü ile ilgili olarak söz edilmesi gereken ilk edebî metin kategorisi şüphesiz şehrengizlerdir. Nitekim şehrengiz metinlerinin hemen tamamı meslek-memleket ilişkisine dair en çarpıcı ve çeşitli örneklem alanı konumundadır. Denilebilir ki klasik Türk şiirinde elan seksenin üstünde bir sayıyla temsil edilen bu türün içeriği pay-ı taht İstanbul başta olmak üzere Edirne, Bursa, Yenice, Belgrad, Saray, Edincik, Rodos, Siroz, Üsküp, Eyüp, Gelibolu, Manisa, Bağdat, Halep gibi birçok Osmanlı yerleşim yerinin çarşılarında iş gören hünerkâr esnaf güzellerin tanıtımı üzerine kurgulanmıştır. Ayrıca kısmen de olsa bir tür şehir tanıtım rehberi mahiyetindeki şehrengizlerin meslek-memleket ilişkisi bağlamında münbit bir örnek sağlayıcı olmaları yanında önem arzettikleri bir başka husus, tanıttıkları ehl-i sûktan kimseler vesilesiyle bir yerleşim yeri özelinde ya da Osmanlı genelinde hangi iş kollarının daha çok revaç bulduğu, çarşı-pazar alanlarındaki ehl-i hiref çeşitliliğinin ne kadar olduğu ve bu çeşitliliğin coğrafyaya nasıl dağıldığı sorularına cevap veren tarihî veri kaynaklarından biri olmalarıdır. Bununla birlikte meslek-memleket ilişkisine dair örneklem zenginliği her ne kadar şehrengizlerde yoğunlaşmış olsa da divanlarda ve surnâmeler başta olmak üzere müstakil mesnevilerde de bu bağlamda birçok dizeyle karşılaşmak mümkündür.

Meslek-memleket ilişkisinin ifade edildiği birbirinden farklı kurgulamalar söz konusudur. Bu kurgulama, bir yerleşim alanındaki çarşû-bâzârın ve burada ürün ve hizmet sunan hirfet ehli kimselerin genel bir değerlendirilmesi, bu genel değerlendirme sonrasında meslek erbabının birer birer güzellikleri ve etraflarını

Ankara ahalisi: Celeplik.
Bolu ahalisi: Aşçılık.
Zağfranbolu ahalisi: Börekçilik ve boğaçacılık
Kastamonu ahalisi: Helvacılık, kataifçilik.
Sivas ahalisi: Hamamcılık, dellaklık ve seyislik.
Kemah, Erzincan, Koyulhisar, Koçhisar, Arapkir ahalisi: Dairelerde uşaklık ve hizmetkârlık.
Lazlar: Bakırcılık, kalaycılık, hallaçlık, kayıkçılık.
Araplar: Fındıkçılık, seyislik, tatlıcılık. (Abdüzaziz Bey, 1995: 140)

etkileyen türlü özellikler çerçevesinde ele alınması şeklinde yapılandırılabildiği gibi bir memleketin övgü, karşılaştırma gibi herhangi bir vesileyle kendisiyle özdeşleşen bir meslek koluyla birlikte anılması ya da bir şehrin bir pazar yeri ya da meslek erbabı olarak tasavvur edilebilmesi mümkündür.

Usûlî'nin, eserinin Yenice şehri methiyesi içerikli girişinde birçok diyar gezdikten sonra en yüce makamlısını bulduğunu, buranın misli ne Hıta'da ne Çîn'de bulunan Vardar'a bağlı Yenice şehri olduğunu bildirdikten sonra içi ulu sipahiler, beyzâdeler, filozoflar, âlimler ve ehl-i hünerle dolu bu kentte şehri zinetlendiren peri yüzlü birçok mahbup olduğu ve 'âşıklara hâlet verip haklarında şiirler söyleten bu güzellerin bir kısmının ehl-i hirfet olduğu, mihr ü mahabbet sanatında mahir olduğu bilgilerini vererek oluşturduğu dizeler birinci kurgulama tarzının, bir yörenin çarşû-bâzârının özelliklerine dair genel bir tanımlama yapmanın örneğidir:

Kulun seyr eylemişdür Rûmı Şâmı
Begendi lîk bir âlî makâmı

Yenice şehridür Vardar içinde
Ki misli ne Hıtâda var ne Çînde

İçi dolu sipahîler ulular
Nice beg-zâdeler yüzi sulular

Nazar kılmış Hudâ ehline anun
Kamusı feylesofıdur cihânun

İçinde 'âlim ü kâmilleri çok
Kamu ehl-i hüner bir câhili yok

Derûnı zeyn olmış hûblar ile
Perî peyker güzel mahbûblar ile

Virüp âşıklara hâlet güzeller
Dinilür şir u okınur gazeller

Gerek ârif gerekse ehl-i hırfet
Hemân san'atları mihr ü muhabbet UŞ B 1-8[297]

[297] Şehrin çarşısında iş gören pür-efsun, ali-cenab ve meh-ru esnaf güzellerini birer birer anmadan evvel tamamını methedici mahiyette genel bir değerlendirme bulunma bir şehrengiz yazma usulüdür. Örneğin, Azîzî'nin İstanbul ve Ravzî'nin Edincik şehrengizleri bu minvalde yapılandırılılan girişlere sahiptir:
Velî şol zenleri yâdeyle kim ol
Ola meşhûre-i mülk-i Stanbul

Güzellikde olup Belkıs-ı sâni

Lâmiî'nin Bursa Şehr-engîzi'nde genel çerçevede, mahşer-sıfât Bursa pazarı hakkında meth içerikli bilgiler verilirken parlak kubbeleri, münevver çarşıları, fer sahibi müşterileri, büyüklüğü ve dünyanın dört bir tarafından getirilen değerli zinetlerle donanmışlığı sayesinde feleğe eşitlenen bâzârgâhta ayın simkeşlik, güneşin ise zergerlik ettiği ve dükkânlarının her birinin, müşterilerin aklını başından alacak, yaptıkları türlü ticaretle onların can u nakdini yağmalayacak peri-peyker güzellerin gayretiyle birer gevher madenine dönüştüğü belirtilmektedir:

Bugün mahşer-sıfât bâzârgâhı
Virüp hayret yanıldur akla râhı

Mükellel kubbelerdür çarha hem-ser
Münevver çâr-sûlar müşterî-fer

Olur seyyâreler seyrinde güm-râh
Tamâm itmez tolansa devrini mâh

'Aceb mi disem anı çarha hem-ser
Ki meh bir sîm-keş mihr anda zer-ger

Metâ'-ı Hind ü Sind ü Çîn ü Mâçin
Tolu dükkânları âsyâb-ı tezyîn

Virüp ziynet perî-peyker güzeller
Ne dükkân her biri bir kân-ı gevher

Hoş idüp çeşm ü ebrûlarla bâzâr
Kılurlar müşterîler aklını zâr

İdüp her biri envâ'-ı ticâret
Kılurlar cân u dil nakdini gâret LŞ B 481-488

Nâbî'nin Hayriyye'de yaptığı İstanbul değerlendirmesinde de bir memleketin meslek haritasını genel manada ortaya konduğu görülmektedir. Buna göre İstanbul

---

Züleyha veş ola şîrîn zebânı

Mükehhal gözleri olup pür-efsûn
Yüzini Leylî görse ola Mecnûn (Levend, 1958: 119)

Var o yirde âsmânâsâ melekler bî-hisâb
Sanıla meşhûr-ı'âlem dil-ber-i 'âli-cenâb
Her birine mübtelâ olmış hezârân şeyh u şâb
Görse ol meh-rûları şermende olur âftâb
Hak budur bâg-ı İrem'dür şehr-i İdincik ki var RŞ BEND 8

hüner sahiplerinin maharet meyvelerini yetiştirebildikleri, nakış, tasvir, hatt ve tezhip, gibi cümle sanatın zinet bulduğu ve şereflendiği bir şehirdir:

Olmaga mîve-hor-ı bâg-ı hüner
Olmaya şehr-i Stanbul kadar

İtsün İstanbul'ı Allah ma'mûr
Andadur cümle ma'âlî-i umûr
…
Nakş u tasvîr hutût u tezhîb
Hep Sıtanbulda bulur zînet u zîb

Mâ-hasal cümle sınâ'at u hiref
Hep Sıtanbulda bulur 'izz ü şeref HAY B 373-74 ve 84-85

Lutfiyye'deki şairlik mesleğini bir tür dilenciliğe çeviren müteşairler eleştirildiği faslın başında hayasız, yüzlerinin suyunu döküp saçmış, kimseden utanmayan, çekinmeyen, değneği ile kapıya dayanıp para almadan gitmeyen dilencilerden söz edilip onların özellikle Mısır, Şam ve Halep'ten geldiği ifade edilmektedir:

Lîk var niçe hayâsız cerrâr
İttihâz eylemiş ol san'atı kâr

Kendüye bâb-ı suâli açmış
Yüz suyun yerlere dökmüş saçmış

Kimseden şerm ü tehâşî itmez
Kapuya dikse 'asâyı gitmez

Ba'zısı Mekke Medîne 'Arabı
Ekseri Mısrî vü Şâmî Halebî LUT B 657-60

Şehr-engîzlerde onlarca örneği bulunabilecek ikinci kurgulama tarzı için bu noktada Mani'nin Bursa Şehr-engîzi'nde şehrin esnaf güzellerini genel olarak methettikten sonra onları hususi olarak art arda tanıttığı dizelerden simkeş Hüseyin ve güzellik semayesi ile çalışan mah-ru bir bazergan bahsi hatırlatılabilir:

Bu şehr içinde vardur sîm-berler
Perîler bî-bedeller 'işve-gerler

Güzeller nâzenînler dil-rübâlar
Cüvânlar serv-kadler pâdişâlar
…
Birisi sîm-keşdür ol dil-ârâm
Hüseyn olmış cihân içre ana nâm

Gezer fırfır döner dün gördüm agyâr
Tolandurmış anı benzer ki dil-dâr

Çeker kendüye sîmi ‘âdetidür
O mâhun sîm-keşlik san’atıdur

Biri bir mâh-rû tâcı perîşân
Zihî hüsn ü melâhat bârekallâh

‘Aceb mi olsa bâzergân o dil-dâr
Güzellik gibi bir sermâyesi var

Didüm alur satar yok nakd-i cânı
Didi var yüri alanı satanı MŞ B 58-59 ve 102-07

Meslek-memleket ilişkisi bağlamında, meslek erbaplarının memleketleri çevresinde art arda tanıtılmaları şeklinde oluşturulan kurgulama tarzına dair dikkat çekici bir başka şiir kesiti Hızır Sûr-nâmesi’nde yer almaktadır. Bu surnâmede sur-ı hıtana katılan gösteri / eğlence sanatları ustalarından bahisle iç ya da dış birçok memlekete mensup meslek erbabının orada hazır bulunup hünerlerini icra etmeleri “kimi” sözcüğünün tekrar edilmesi şeklinde oluşturulan bir üslupla nazma şu şekilde çekilmiştir:

Her tarafdan geldiler bâzî-gerân-ı bî-nazîr
Eylediler bu’l-’aceb lu’betle halkı dil-güşâ

Kimi cânbâzlıkla gösterdi kemâl u ma’rifet
Eyledi habl u resenle nice lu’b-ı cân-fedâ

Bir tarafsa cân-bâzân-ı ‘acîbân-ı Tunus
Kıldılar el-hak hüveydâ lu’bet-i hayret-fezâ

Bir tarafda hem resenbâz-ı ‘Acem oldı bedîd
İtdi çok lu’b-ı ‘acâyib bâ-kemâl-i iddi’â

Başka lu’b u bâzî ile cân-bâzân-ı Fireng
İtdiler san’atların halka hüveydâ vü bedâ

Bârekallâh bârekallâh kim bizüm cân-bâzlar
Ser-be-ser lu’b-ı resenle oldılar san’at-hümâ HS B 48-53

Yenişehirli Avni Divanı’nda yer alan Der Vasf-ı Yenişehr-i Fenâr başlıklı bir şehir tanıtım şiirinde, yörede gerçekleştirilen sünnet merasimlerine dair âdetler sıralanırken bunlardan biri olarak rakkasların oynamaları, merasim esnasında üstad-ı kâr sanatkârların hünerlerine uygun arzlarda / hediyelerde bulunmaları ve birbirinden

farklı sınıfların birbirlerine ziyafet vermeleri anlatılmaktadır ki meslek-memleket ilişkisi bağlamında, bir memleketin meslek erbapları hakkında genel çerçevede bilgi veren kurgulama tarzına dair dikkat çekici bir örneklemdir:

Vâki' oldukca resm-i sûr-ı hıtân
Tâlib-i 'unfuvân olur pîrân

Cümle ahbâb cem' idüp asmâr
Muntazam tablalar ider ahzâr

Tuhfe virmek 'ilâve-i dîndür
Yenişehr içre resm-i dîrînidür

Bir tarafdan meşâ'il-i tâbân
Bir tarafdan hurûş-ı rakkâsân

Bir tarafdan sadâ-yı nây u rebâb
Bir tarafdan kalenderân-ı şarâb
…
Bezm-i ünsiyete hayâl gelür
Gulgul-i sâzdan kelâl gelür

Kurılup perde-i rakîk-i hayâl
Eyler üstâd-ı kâr 'arz-ı zılâl

'Âdet-i ahsen idi el-ittisâf
Birbirine ziyâfet-i esnâf Yenişehirli Avni Mes 1/11-15 ve 21-23

Nâbî Divanı'nda Veziriazam Çorlulu Ali Paşan'ın bargâhı methedilirken onunki kadar renkli görünümlü bir bargâhı Halepli çadır dikicilerin dahi ömürlerinde görmediklerini ifade etmek suretiyle Halep yöresinin bu sanattaki hünerli ustalarıyla bilindiği bilgisinin verilmesi, bir gazelde vuslat erbabı gitti onun yerine sütü bozuklar ortaya çıktı derken ideal kimseleri Çin işi fincana kötü insanları Kütahya yapımı fincana teşbih ederek Çin diyarının bu mesleki alanda ne denli meşhur bir bölge olduğunun vurgulanması ya da Şeyh Gâlib Divanı'ndaki bir gazelde sevgilinin yanağına dökülen kâkülleri gören gözyaşı çocukarının onları Laleli işi kıvrım kıvrım bir tütsüye benzettiği bilgisinin Laleli'nin bu iş kolunun merkezi olduğu çıkarımına ulaştırması meslek-memleket ilişkisine dair üçüncü tarzda kurgulama örneğidir:

Hayme-dûzân-ı Haleb yapdugı yok 'ömrinde
Buna mânend serâ-perde-i rengîn sîmâ Nâbî TAR 92/15

Gitdi erbâb-ı neseb itdi fürû-mâye zuhûr
Aldı fincân-ı Kütâhiyye yirin Fâğfûrun Nâbî G 413/4

Ruhûnda seyr edip etfâl-ı eşk turrelerin
Buhûr-ı ham-be-ham-ı kâr-ı Lâleli derler Şeyh Gâlib G 63/2

Ahmed Paşa bir gazelinde sevgiliye seslenerek gözünün saçındayken dudağının nakşını hayal ettiğini ve bu hâliyle âdeta Çin nakkaşlarına dönüp cevherden kahehe yazı yazdığını belirtmekle ve fahriye içerikli bir başka gazel beytinde Mısır gazelhanlarının sözlerini okuduklarında Şirazlı Sadi gibi ağızlarının şeker şaçar hâle geleceğini ifade etmekle dolaylı olarak nakkaşlığın ve gazelhanlığın söz konusu memleketlerde namlı olduğu bilgisini de vermektedir:

Lâ'linin nakşın hayâl eyler saçındayken gözüm
Gûyiyâ nakkâş-ı Çîndir cevherî sagar yazar Ahmed Paşa G 65/6[298]

Hoş şeker-rîz olur Sa'dî-i Şirâz gibi
Ahmedin sözlerin okursa gazel-hân-ı Mısır Ahmed paşa G 84/9

Nev'î fahriye içerikli bir gazel beytinde, ortaya koyduğu kendine has şiir tarzıyla Rum'ı Acem şairlerini taklitten kurtardığını belirterek Acemlerin şiir sanatındaki maharetlerini vurgulayarak, Nef'î bir kasidesinin fahriye faslında şiirini methederken Yunan filozoflarına ve Isfahan şairlerini işaret ederek bu yerlerin söz konusu hünerlerin menbağı olduğunu ifade ederek ya da Sünbülzâde Vehbî bir gazelinde sevgilinin etkisini Kâbil köçekleri ve Babil sehharları ile açıklarken yine meslek-memleket ilişkisini ortaya koyan içerikler geliştirmişlerdir:

Nev'îyâ nazm içre îcâd eyledün bir tarz-ı hâs

[298] Klasik Türk şiiri dizelerinde sadece meslek-memleket ilişkisi bağlamında değil tüm şiir içerikleri düşünüldüğünde dahi en çok zikredilen ifade kalıplarından biri, daha çok bir devlet adamının ya da bir kurgu kimlik olan sevgilinin methi vesilesiyle bir mukayese unsuru olarak Çin ve bazen de Çin-Hıta memleketiyle nakkaşlık / ressamlık mesleğinin özdeşleştirilmiş bir şekilde bir arada kullanılmasıdır. Örneğin Taşlıcalı Yahyâ'nın bir bahariye nesibinde gülşenin yüzünü gören Çinli nakkaşların bu nakış karşısında hayran kalacakları belirtilmekte, Nâbî'nin Mükerrem Ali Paşa Kasrı ya da Nef'î'nin Sultan Murad'ın Kandilli'deki Kasrı ile ilgili olarak kaleme aldığı methiyelerde ise köşklerin renkli nakışlarının methi Çin ve / veya Hıta suretgerlerinin yetenekleri ile ölçülüp onların dahi kıskanacakları bir mükemmellikte olduğu vurgulanmaktadır:
Rûmî yapraklarla rûy-ı gülşenün resmin görüp
Birinün nakşında hayrân kaldı bin nakkâş-ı Çîn Taşlıcalı Yahyâ K 13/12

Nakş-ı rengînine nisbetle kemîn ma'nâdur
İdemez nakş dimek misâlini sûretger-i Çîn

Nakşına nisbet ile nakş-ı Hıtâ nakş-ı hatâ
Güline nisbet ile sûret-i Çîn sûret-ı çîn Nâbî TAR 138/4-9

Böyle bir kasr-ı zer-ender-zer-i pür-san'at
Reşk eder hâme-i nakkâşına sûret-ger-i Çîn Nef'î K 47/10

Rûm'ı kurtardun 'Acem eş'ârına taklîdden Nev'î G 349/7

Ederdi vıfk-ı girîbân-ı dır'ı İskender
Bulaydı nüsha-i şi'rim hakîm-i Yûnânî

Olurdu kemâl-i kusûruna şâhid
Göreydi nazmımı ger şâ'ir-i Sfâhânî Nef'î K 31/59-60

Bâzîgerân-ı Kâbil'i câdû-veşân-ı Bâbil'i
Bî-hûş eder cân u dili efsûn okur peymâneye Sünbülzâde Vehbî G 229/3

Benzer şekilde Enderunlu Vâsıf bir gazelinde sevgilinin gözündeki sihri görüp amel eden bir kimsenin sihir talim etmek için Babil'e gitmesinin yersiz olduğunu söylerken ya da Nâbî Teberdar Muhammed Paşa'nın sadarete layık görülerek Halep'ten İstanbul'a atanması sırasında beraberinde kendini de götürmesi vesilesiyle yazdığı şükrnâme türündeki kasidesininin bir bölümünde İstanbul lehine bir İstanbul-Haleb / Arabistan mukayesesi yapıp İstanbul'daki sözlerin ve edaların akkamlarda yani Arap coğrafyasında olamayacağını ifade ederken, Nâ'ilî'nin bir Fazıl Ahmed Paşa methiyesinde onun sahip olduğu anberin kokuların, süratinin etkisiyle Çîn'e uzanacağı ve Çinli tüccarları kesada uğratacağından ya da sevgilinin kirpiklerini Tatar ya da Moğol askeri olarak vasıflandırırken yine Şeyhülislâm Yahyâ sevgilinin siyah saçlarını çözüşü ile Çin-Hıta tüccarlarının mallarını açmalarının benzerliğinden söz ederken, Nedîm varlığı terk dikişiyle dokunan dervişî şal Keşmir'de dokunmaz derken yine meslek-memleket ilişkisi bağlamından neresi hangi hüneriyle meşhur bilgisini de vermektedir:

Meşk-i sihr etmek içün Bâbile 'arz etmek 'abes
'Amel-i sihr-i füsûn dîde-i dilberde de var Enderunlu Vâsıf G 20/4

Hüsn-i edâ vü hüsn-i vefâsın her umur
Ol şehr-i bî-bedelde bulur hüsn-i gâyeti

Ol dil-güşâ makâller ol hurde nükteler
Mümkin midür bula 'Arabistân'da sûreti

Ol cân-fezâ suhanlarun ol şûh edâlarun
'Akkâmlar lisânına olsun mı nisbeti Nâbî K 16/44-46

Sûdâgerân-ı Çîne verir sür'ati kesâd
Evvel kademde râyiha-i anberîn ile

Çâpüklüğü o hadde ki dâ'im güzîdedir
Engüşt-ı rây-ı sür'ati dendân-ı sîn ile Nâ'ilî K 28/52-53

Döndü Bâgdâd-ı dile kişver-i cân ‘ahdinde
Müjeler leşger-i Tâtâr u Hülâgûsun sen Nâ’ilî G 259/2

Ol mâh-likâ zülf-i siyehkârını çözdi
San Çîn ü Hıtâ tâciridür bârını çözdi Şeyhülislâm Yahyâ G 426/1

Târ u pûdı terk-i târ u pûd-ı hestîdir onun
Şâl-i dervîşî dokunmaz sevdigim Keşmîrde Nedîm G 139/7

Divanlar dışında surnâmelerde de meslek-memleket ilişkisi bağlamında o dönemlerde neyin nerede meşhur olduğu ile ilgili tarihî çıkarımlar yapılabilecek dize kurgulamaları mevcuttur. Örneğin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi’nde sur hazırlıkları anlatılırken dağıtılacak şeker ve türlü çerezin Mısır’dan, kumaşların ise Şam ve Halep’ten getirildiği bilgisinin verilmesi ya da bütün devlet erkânının hükümdarın hizmetinde olup kiminin şerbetten kiminin kilerden sorumlu olduğundan bahisle Çîn fağfürünün onun zamanında yaşamış olsa onun surunun kâse-şuyu ya da çini-keşi, Hint şahının bu bezme seçilse bahar hazırlama görevlisi, Mısır hâkiminin ise gelse şerbetçiliğe layık olacağı mukayesesinde her hükümdarın memleketlerinin meşhur meslekleri ile ilişkilendirilmesi bu bağlamda dikkat çekici göstergelerdir:

Ba’d-ez’ân Mısr’un aldılar şekerin
Dahi esnâf-ı nukl-ı mu’teberin

Şekkere gark idüp sefîneleri
Bahre girdi şeker defîneleri

Bir yana berre gitdi bâr-berân
Huşk u ter teng-i şekker oldı hemân

Kutı kutı nebât-ı ‘âli’l-âl
Yüklenüp nice bin katâr-ı cimâl

Geldi yük yük kumâş-ı Şâm u Haleb
Ser-be-ser tuhfe-i diyâr-ı ‘Arab GAS B 104-08

Oldı beglerbegiler muhtârî
Şerbetî kimi kimi kîlârî

Gelse ‘asrında olurdı Fagfûr
Kâse-şûy ana yâ çînî-keş-i sûr

Şâh-ı Hind olsa bu bezme muhtâr
Emr olurdı ana ihzâr-ı bahâr

Hâkim-i Mısr geleydi ammâ
Ol idi şerbete evlâ vü revâ GAS B 194-97

Sûr-nâme metinlerinden sur alanının vazgeçilmez unsurlarından biri olarak davetlileri eğlendirmekle görevli gösteri hizmetleri mensubu usta lu'betbazlardan bahsedilirken de zaman zaman onların memleketleri ya da milletleri de anılabilmektedir. Nitekim Tahsin Sûr-nâmesi'nde gösterdikleri hünerler betimlenen zuhûrî kolu adlı grubun içerisindeki hünermendlerden biri Faslı bir perendebazdır:

Bak Zuhûrî kolınun curcunası
Hayli güldürdi çıkınca nâsı

İki tavşan ile geldi köçek
Arada vardı gezer bir de köpek

Çıkdı raks itmege ol Rûm beçesi
Bezme nâz itdi mey-i 'ışk içesi

Reng-i yâkût leb-i müntahabı
Meclise virdi ferahla tarabı

Nev-cüvânân ile sûr-ı sa'îd
Eyledi köhne bahârı tecdîd

Çıkdı Fâsun da perendebâzı
Berhevâ oldı çü murg-ı bâzî

Gösterüp san'atını atdı tüfeng
Yapamaz uçsa kebûterle Fireng TS B 101-107

Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde ayrıntılı olarak betimlenen gösterilerden birinin kahramanları birçok farklı gösteriyi izleyenlerin dişlerini ısırtacak ölçüde ustalıkla arz-ı hüner eden Mısırlı lu'betbazlardır. Yapılan betimlemeye göre bir sabah lu'bet ovası bezenir ve nöbet sırası cündîlere gelir. Bunlar Mısırlı üç yüz atlı çâlâktır ve her biri korkmaksızın bir ciride çıkar ve lu'betlerini mükemmelen uygularlar. Daha sonra kabak oyununa geçerler ve bu şekilde her yiğit süvari atlarıyla ser-menzile gelir ve ok atarlar, türlü gösteriler yaparlar. Ardından yayda Ali sıfatlı iki çeri muhteşem bir gösteri sahnelerler ki onlar bu hareketleriyle âdeta bir canbazdırlar ve sonrasında da yüz cündi mert liderleri olan Mısır beylerinden bir usta ile gösterilerine başlarlar. O cündiler Zal, Sam ve Rüstem'i hatırlatan gösteriler sahnelerler, ardından gelen dizelerde bir başka hünermendin eli bağlı bir şekilde at üzerinde gelişi ve rahtını (at takımı) toprağa atması gösterisi anlatılılır. O kişi eyerleme işini dişleriyle yapmaktadır. Hasılı o gün buna benzer yüzlerce iş olur ve bu gösterileri izleyen halk dendanını dişler olur:

Bir subh bezendi deşt-i lu’bet
Cündîlere degdi anda nevbet

Mısrî idi üç yüz atlu çâlâk
Her biri ciride çıkdı bî-bâk

‘Arz eylediler ciridi evvel
Ol lu’beti kıldılar mükemmel
…
Bir mâhiye dahi iki cündî
Almış ele bir kümeyt-i cündî

Ol rahş segirdür ebre mânend
Anlar binüp inmede hüner-mend

Sagdan birisi süvâr-ı çâlâk
Soldan biri zerre gibi ber-hâk

Bir binme bir inmededür gider cüst
Ol cünbişe nisper olsa yil süst

Ne bellü piyâdedür ne atlu
Ol iki çeri Ali sıfâtlu

Bir mâhiye dahi bu ki bî-derd
Binmiş iki çıplak ata bir merd
…
Bir beg dahi Mısır beglerinden
Ya’nî ki o zümre yeglerinden

Yüz âdemi cümle zerd-pûşân
Hep kırmızı zand ile nümâyân

Her biri ki çıkdı at bırakdı
Meydânı sanasın oda yakdı
…
Başbug idi ol emîr-i sâlâr
Ancak o sarınmış idi destâr

Anlardaki heybet ile lu’bet
Ol cünbiş o verziş ol salâbet

Andurdı zamân-ı Zâl u Sâm’ı
Rüstemden irişdürüp peyâmı

El-kıssa hezâr merd-i cündî
‘Arz-ı hüner eyledi göründi
…
Bir kıssa dahi budur ki nâdir
İki eli baglu bir bahâdur

Bir rahş-ı bürehne ile geldi
Rahtını basit-i hâke saldı

Dendânı ile egerledi cüst
Bendinde tururken elleri süst

Bu resme hezâr işler oldı
Dendânını halk dişler oldı GAS 1906-08, 1923-28, 1937-38, 1942-45 ve 1950-53[299]

Nedîm'in bir kasidesinde İstanbul'un çarşılarında âdeta maarif kumaşı satıldığı ve o şehrin âdeta içinde ilm ü ulema madeninin bulunduğu bir hüner pazarı olduğunu söylediği ya da Bosnalı Sâbit'in bir ramazaniyye nesibinde ramazan ayının gelmesiyle yaşanan müspet değişimleri anlatrken şeker tablalarının al akidelerle donanması sonucu İstanbul'un suk-ı mercana döndüğünü bildirdiği dizelerle Defter-dâr-zâde Ahmed Cemâlî Şehr-engîzi'nde yer alan İstabul'a dair su üstüne bend kuran bir canbaz ve ayağına ağaç takmış vaziyette halayıkın kendisini izlediği bir hokkabaz benzetmesi yaptığı ya da Maksadî'nin Yenice Şehr-engîzlerinden birinde içine girdiğinde gam u gussadan kurtulup rahatladığı bu şehri âşıklara ud u reyhan satan bir attara benzettiği dizeler sonuncu kurgulama kategorisini örneklemektedir:

Kâlâ-yı ma'ârif satılır sûklarında
Bâzâr-ı hüner ma'den-i 'ilm ü 'ulemâdır Nedîm K 21/8

Tonanup âl 'akîdeyle şeker tablaları
İtdi her gûşe-i İslanbulı sûk-ı Mercân Sâbit K 42/13

Kadırgalar gezer anda yaraklu

[299] Mısırlı lubetbazların sur alanında hünerlerini göstermesi içeriği bir XVI. yüzyıl ürünü olan ve Kanuni'nin şehzadeleri Mehmed, Mustafa ve Selim'in sünnetleri dolayısıyla yazılan bu surnameden iki asır sonra mensur formda kaleme alınmış olan Sultan III. Ahmed'in düğün şenliği konulu Seyyid Vehbî Surnamesi'nde de söz konusu edilmektedir. Bu metinde zorbaz Mısırlı Hacı Şahin önderliğindeki bir gösteri kolunun surun muhtelif zamanlarında sanayi-i nev-îcâd-ı nâ-dîdelerini sergiledikleri gösteriler anlatılmaktadır ki bu iki örnek Mısır ve havalisinin Osmanlı döneminde gösteri hizmetleri alanında önemli lu'betbazlar yetiştiren bir memleket olduğunun göstergesidir. Örneğin Sadrazam otağı önünde gösteriler devam ederken Sadrazam, Mısırlı Hacı Şahin ve diğer Mısırlı zorbazların bir kez daha maharetlerini göstermesi buyruğunu verdiği ve bunun üzerine Hacı Şahin'in ayyar -ı sehhar rüfekası ile gösterisini yapmaya başlaması şu şekilde anlatılmaktadır:
Bu esnâda zor-bâzân-ı Mısriyye yine izhâr nîrû-yı bâzû-yı mahâret etmek fermân olınup istihzârları içün engüşt-i işâret Şâhîn-i Mısrîye peftere-i da'vet olmagın ol ayyâr-ı sehhâr rüfekâsı ile meydân-ı surda bast-ı perde-i kilîm-i şetâret etmeğe âgâz ettiği gibi miyân-ı temâşâyiyânda şûriş ve temâşâsına kemâl-i hâhiş kopup…
(Bu esnada Mısırlı göstericilerin yine ustalık pazısının gücünü göstermeleri emredildi ve getirilmeleri için işaret parmağı, davet etmek üzere, Mısırlı Şahin'e, bir tuzak kuşu gibi pır pır oynatıldı. O sihirbaz oyuncu arkadaşlarıyla düğün meydanına şenlik kilimini bir oyun perdesi gibi sermeye kalkışınca izleyenler arasında bir kargaşa meydana geldi ve seyretme isteği arttı.) (Tulum, 2008: 500).

Görenler anı sanur kırk ayaklu

Kanadludur uçar mânend-i şeh-bâz
Hevâda san ider sîmurg pervâz

Kaçan kim bâdbânın aça benzer
Salar boynına bir mahbûbe çenber

Ana mahbûbe dirsem de yeri var
Ki her birisinün bir lengeri var

Yürür her rûz u şeb ârâm itmez
Kar üstinde yürür izin belürtmez

Bir ulu şehre benzer bellü bayık
Gelibolı gibi öni kayalık

Su üzre ip kurup eyler nice bend
Terazuûla yürür cân-bâz mânend

Yürise seyrider anı halâyık
Ağaç ayaklu dirsem ana lâyık DŞ I B 69-76

Açub ‘attâr-veş bir gûne dükkân
Satar ‘âşıklara ‘ûd ile reyhân

Sevündüm şol kadar dil oldı mürûr
Gönülde gussa vü gam oldı mestûr MYŞ II B 27-28

4.2.5. Mesleki İfade Kalıpları ve Söz Sanatları

Bazar kavramının; bâzâr etmek, bâzâr bozmak, bâzârını kasid eylemek, satu bâzâr eylemek, bâzârını germ etmek, ipliğini bâzâra çıkarmak, can bâzârı gibi kullanımlarında görüldüğü üzere klasik Türk şiiri metinlerinin içerisinde mesleki bilgi, ilke, unvan, söylem, eylem veya kavramın yer aldığı kimi mısralarında sözün güzelliğini ve dahi tesirini artırmak amaçlı deyimler, atasözü veya özdeyiş mahiyetinde kalıplaşmış nasihat ifadeleri ya da gerek lafza gerekse manaya dayalı söz sanatlarına başvurulabilmektedir. Örneğin Necâtî bir gazelinde zamana güvenmemek iletisini Karamanoğulları’nın Osmanlı’ya verdiği sözleri her defasında geri almasından doğduğu rivayet edilen ve verdiği sözü tutmamak manasına gelen Karaman bahşişi deyimiyle ya da tecrübe ettiği hüznü vurgulamak adına kendi ile Ferhâd arasındaki mukayesesini işini bilmek deyimiyle, bir başka gazelinde ise sarhoş

yârânın aynı zamanda zahid de olamayacağı görüşünü bir ere bir hüner yeter, şeklindeki vecizeyi hatırlatarak pekiştirmektedir:

Hep Karaman bahşişidür rûzgârun virdügi
Hâzır ol kim virdügin senden girü devrân alur G 55/6

Ferhâd san'ati ile 'ışkı iletdi başa
Senün gibi Necâtî yohdur işini bilmez G 239 /5

Necâtî ser-hôş olur zâhid olımaz yârân
Meseldürür ki ere bir hüner yiter dirler G 190/6

Fuzûlî, kıymetinin bilinmesi için bulunduğu yerden ayrıldığını ifade ederken bir tabip olan Allah'ın hikmetinin şifa bulması için hasta konumundaki kendisini mülkten mülke nakl etmesini dilemekte ve bu dileğine tebdîl-i mekânda ferahlık vardır manasındaki kalıp sözü mesned kılmakta ya da sevgili ile vefa nakdi verme karşılığı gönül alma şeklinde anlaşmalarına rağmen onun daha sonra bu anlaşmayı inkâr etmesini ifade ederken ahde vefa etmek deyimini anmaktadır:

Gönlüm aldın ki behâsın veresin nakd-i vefâ
Etmedin ahde vefâ kuluna kıldın inkâr K 40/9

Mekân tagyîri sıhhat mûcîbidir n'ola nakl etse
Tabîb-i hikmet-i Hak mülkden mülke bu bîmârı K 18/7

Hayâlî, alçak olarak değerlendirdiği kimselerin kendisine cefa taşı atmasını belagat meyvesi veren bir hüner fidanı olmasına bağlayarak meyve veren ağaç taşlanır atasözüne ya da şairlik mesleğindeki maharetini ve diğer şairlere olan üstünlüğünü ifade ederken ocağına su koymak deyimine gönderme yapmakta, Nev'î muğbeçe ile yapılan pazarda onun âşığın gözünü iki kadehle boyadığını bildirmekte, Nedîm bir kıtasında kişinin alın yazısının avcunda yazılı olması kabulünü kullanarak başa gelen her işin el kazancından kaynaklandığı çıkarımında bulunmakta, Sâbit seslendiği sakiye kadehe içki dökmekte aceleci davranılmaması gerektiğini zira bu işin sanıldığı kadar kolay olmadığını ifade ederken boyacı küpü müdür öbeğiyle ya da âşığın tabibin nabzını yokladığı bir bağlamla sözünü latif kılmakta, Nâbî bir hırsız olarak tasavvur ettiği gözün uzaktan uzağa gizlice ay yüzlü sevgilinin yanağını gözetlemesini dile getirirken eli uzun olmak söz grubunu kullanmakta, Enderunlu Vâsıf ayak sözcüğünü hem bir uzuv hem de kadeh anlamına gelebilecek şekilde kullanıp sakiden ayağını denk almasını istemekte, Siyabi ise avaresi olduğu derzi güzelini anarken iki yakasının bir araya gelmediğini ifade etmektedir:

Cefâ taşın ne tan atsa Hayâlî sana alçaklar
Belâgat meyvesin peydâ eden nahl-i hünersin sen Hayâlî G 412/6

Beyti ocagına su koyan cümle şâ'irin
Cânâ Hayâlînin gazel-i âbdârıdır Hayâlî G 88/5

Bir iki câm ile boyar gözümüz
Çâre yok muğbeçeyle bâzâra Nev'î G 410/2

Hep kesb-i yedindir başına ne gelirse
Resm olmuş ezel hatt-ı cebîn nakş-ı kef içre Nedîm Kt 69/1

Toldur diyü mînâyı 'acûl olma ziyâde
Ey sâkî boyacı küpi midür hum-ı bâde Sâbit G 294/1

Yokladum nabz-ı tabîbi bilmiyor dermânumı
Dest-i lutf-ı yâr dirler çâre bir şeydür bana Sâbit G 12/3

İder 'izâruna sarf-ı nigâh-ı düzdîde
Biraz uzuncadur ey mâh desti dîdemüzün Nâbî G 463/3

Sâkî alagör câmı ele denk al ayagı
Bintü'l-'inebün meclise zîrâ eri geldi Enderunlu Vâsıf G 128/3

Ben o derzi güzelün eskiden âvâresiyem
Olmadum iki yaka ıssı o bî-çâresiyem (Açıkgöz, 1994: 3)

Nâbî divanındaki bir mesnevisinde fakir bir dervişe yardım eden Ahmet Aga'nın dervişin duası vesilesiyle önce defterî sonra ser-defterî mansıblarına eriştiğini ifade ederken şansı yaver gitmek deyimini kullanmak suretiyle baht kavramını devlet büyüklerinin en yakınındaki memur şeklinde tasavvur etmektedir:

Ahmed'e de bahtı idüp yâveri
Oldı vezâretle o da defterî
…
Buldı o ser-defter-i 'âlî-vakâr
Zâde-i Etmekçi ile iştihâr Mes 10 B 68 ve 72

Nev'î ve Nef'î dünya hayatında içi dışı bir olmayan, aldatıcı kimselerden bahsederken suret uğrusu tabirini tercih etmektedirler. Nev'î cihan adlı aynada birçok suret hırsızının var olduğuna dikkat çekerken Nef'î dindar görünümlü, başı pamuk dükkânı, gönlü İblis tekkesi olan, gıybeti ve cünbüşü hüner edinmiş sahtekârları bu yakıştırma etrafında eleştirmektedir.

Âyine-i cihânda çok sûret ugrusı var
Nev'î gibi bulunsa bir gam-güsârı görsek Nev'î G 270/5

Bir iki sûret ugrusu har kim
Ne kalender ne hânkâhîdir

Kiminin başı penbe dükkânı
Dili iblîs tekye-gâhıdır

Kiminin sûreti veliyy-i Hudâ
Ma'nîde düşmen-i İlâhîdir

Kimi herze nifâh u hercâyî
San'atı gıybet ü melâhîdir Nef'î Kt 1/20-23

Tokatlı Kânî bir gazelinde ortaya faydalı sonuçlar çıkabilmesi için ehil kişiden el alınması gerektiğini iddia ederken, hırsız vezaret mührünü eline almakla vezir olmaz, şeklindeki atasözü mahiyetinde bir yargı ile fikrini desteklemekte iken Enderunlu Vâsıf cinaslı bir söyleyişle sakiye seslenip onun şarap kadehi ile ağız ağıza vermesi neticesinde inleyen âşığın kıskançlıkla canının ağzına geldiğini beyan etmektedir.

Eli ehlinden al kim tâ ola hâssiyet-i zâhir
Vezâret mührü dest-i düzde girmekle vezîr olmaz Kânî G 67/2

Câm-ı sahbâ ile sen verdikçe agız agıza
'Âşık-ı zârun gelir reşk ile cânı agıza

Sunma gönlüm bend içün bîhûde fülk-i sâgarı
Sâkîyâ kayık yanaşdırmam ben öyle agıza Enderunlu Vâsıf N 19

İbadetin öneminin anlatıldığı Sohbetül-Ebkârın ikinci faslında geçen örnek kıssada Hz. Ali'nin ibadet konusundaki hassasiyeti ele alınırken onun vakit nakdini sevaba harcadığı vurgulanmakta ve bu yolla vakit nakittir, sözüne gönderme yapılmaktadır. Yine konusu yalan ve yalancılık olan eserin on yedinci faslındaki destanda düzenbaz bir adamla nişabur hükümdarı Mansur'un hikâyesi anlatılmaktadır. Sinesi geniş, ağzı kîse-i laf gibi olan bu kişilik betimlenirken ne denli ağzı iyi laf yapan biri olduğu çene haffafı mesel sarrafı, tabiri ile ifade edilemektedir:

Nakd-i vakti idip îsâr-ı sevâb
Oldı mihrâb-i dili savb-i savâb

Gündüzi efzal-i tâ'atda idi
Subha dek gice 'ibâdetde idi SE B 578-79

İtdi bir şahs-ı fürûmâye meger
Taleb-i rızk için âfâka sefer

Çene haffâfı mesel sarrâfı
Câhilin müksiri vü leffâfı

Sîne enbân ü dehen kîse-i lâf
Tabl-ı pür-debdebe-i lâf ü güzâf SE B 1625-27

Lutfiye'nin insaftan yoksun esnaf bahsinde bu tür esnaflar tanıtılırken hile satmanın, sermayesine yalan katmanın, muhtesibi yanına almanın ve malını çürütme pahasına dükkânında stoklamanın, malını ederinden yüksek fiyatla elden çıkarmanın namuslu bir tüccara yakışmayacağı bildirilip bu tür kişilerin fayda fikriyle aslında birçok ziyana uğrayacağı mesela halk içinde hâlinin yaman olacağı, itibarının azalacağı ve hile ile elde ettiği kazancının tükeneceği vurgulanmakta ve söz konusu ileti sermayeyi kediye yüklemek deyimi ile desteklenmektedir:

Onmaz ammâ bilürüz hîle satan
Pâk sermâyesine kizbi katan

Dâ'imâ muhtesibi yanında
Çürüdür mâlını dükkânında

Ne revâ 'ırzı olan tüccâra
Zamm idüp hîleyi kesb ü kâra

Çekerek fâ'ide fikriyle ziyân
Halk içinde ola pek hâli yaman

O gidi alçak idüp pâyesini
Kediye yüklede sermâyesini LU B 888-892

Hüsrev ü Şîrîn'de yer alan, Behrâm'ın Saye Han'ı bir vuruşma neticesinde öldürmesinin anlatıldığı tabloda Saye Han'ın birçok şeye sahipken bir anda cihanın onu hiçe sattığından bahsolunur ki bu ifade de yok pahasına satmak, yok etmek anlamında kalıplaşmış bir söz örneğidir:[300]

[300] Mantıku't-Tayr'da Hüdhüd'ün güher satan bir dellal ile onun dellalığını yaptığı güherleri yok bahasına almak isteyen ayağı yalın başı açık, şuride dil bir müşteri arasındaki diyalog üzerinden kerem ve mürüvvetle ilgili dinî-tasavvufi yorumlarını dile getirdiği bir faslın odağında yine hiçe satmak deyimi yer almaktadır. Yaratıcı'nın canı, teni ve diğer sahip olduklarımızı bize hiçe vermesine karşılık başkalarına karşı cömert ve mürrüvvet sahibi olmayarak ömrümüzü adeta hiç bahaya sattığımız / boşa geçirdiğimiz ve bu yüzden müflis olduğumuz, elimizin hiçe dahi değmediği iletisine sahip olan bu destanın başlangıç dizeleri şu şekilde nazma çekilmiştir:
Var-ıdı Bâgdâd şehrinde meger
Bir ulu dellâl key şâyeste er

Bir güher satar-ıdı bin nâz-ıla

Anu dahı felek yazdı berâtın
Kazıdı levhadan levh-i hayâtın

Ana dahi cihân borcın ödetdi
Kamu binüm dir iken hîçe satdı

Cihân virdügini sanma ki kalur
Eger bir habbe ise girü alur HŞ B 2370-72

Yine Hüsrev ü Şîrîn'de Hüsrev'i çekemeyenler onun adına sikke bastırıp söylentiler çıkarmak gibi türlü oyunlarla tahtta gözü olduğu konusunda babası Hürmüz'ü ikna ederler ve bunun üzerine Hüsrev ülkesinden kaçmak zorunda kalır sevdiğinin memleketine gider. Hüsrev Ermen'de Mehin Banu'nun misafiri olarak konaklarken ülkesi Medayin'den bir peyk çıkagelmiş ve Hürmüz'den bir haber getirmiştir. Habere göre düşmanlar babasının gözüne mil çektirmişler, kör olan Hürmüz nize yerine asayla dolaşır olmuş, işini bırakmak, görevinden / makamından feragat etmek zorunda kalmış başka bir deyişle âdeta dükkânını derip rahtını (eyer takımı) bırakmıştır:

Çü sen Yûsuf ıralı düşdün nazardan
Atan Ya'kûb ayrıldı basardan

Güzel gevher gözüne degdi mi dil

Kim 'aleyk eyler-idi yüz sâz-ıla

Çıkdı ol bâzâr içinde key katı
Gevherün yüz bin kızıla kıymeti

Müşterîler yöresine üşdiler
Her biri bir dürlü şerhe düşdiler

Geldi bir sergeşte vü şûrîde-dil
Yalın ayak baş açuk bergeşte-dil

Eydür ey dellâl kim pür mâyesin
Bu dükânda sâhib-i sermâyesin

Bu güher ıssı kim ister müşterî
Hîçe virür mi 'aceb ol gevheri

Hîçe virür-ise sen atlama hîç
Bana satgıl kim bahâsın ala hîç

Viresiye almazam ben gevheri
Nakda hîçe oldum ana müşterî

Nesneye alan bahâ virür dime
Hîçe nakda alanı elden koma

Nesneyi yüz bin kızıla n'idelüm
Hîçe nakda vir alalum gidelüm MT 3038-48

Ki cevher kuhlı gibi çekdiler mil

Gözinün sürmedânı pür-belâdur
Elinde nîze yirine ‘asâdur

Dirüp dükkânını bırahdı rahtı
Tapuna kodı milk ü tâc u tahtı HŞ B 2179-83

Eşi Meryem öldükten ve yas süreci bittikten sonra Hüsrev nedimi Şavur aracılığıyla Şîrîn’e vasıl olma yolunda bir teklif gönderir; ancak Şîrîn’in cevabı olumsuzdur. O, verdiği cevapta, yük sahibi kimse haramiden korkarken fakir ve müflis kişi hırsızdan korkmaz, mealinde içinde mesleki ifadeler geçen bir söz sarf eder:

Hatâ didüm yil ile tolmag olmaz
Od u su bir arada olmag olmaz

Benüm kadrüm zemîn ol âsmândur
Yir ile göge bir olmak gümândur

Visâl ummaza hicrândan ne korhu
Yolı togrıya zindândan ne korhı

Yük ıssı ger harâmîden hazîndür
Fakîr ü müflis ugrıdan emîndür HŞ B 5162-65

Hayretî Belgrad Şehr-engîzi’nde kendisinden şehrengiz yazmasını isteyenlere alçakgönüllü bir tavırla tüm değersizliğine karşın yine de elinden geleni yapacağını zira kumaşı iyi ya da kötü her kişinin pazarda ürününü arz etmesi gerektiğini, acı da olsa tatlı da olsa eğer mala talep varsa arz edilmesi gerektiğini, her meta’ın bir haridarı olacağını söylemektedir:

Ne kudret var durur ben güng ü lâle
Ki girem ehl-i dillerle makâle

Benem ‘âlemde bir dervîş-i bâ-zâr
İdem mi sayrefîler birle bâzâr

Velî şol denlü var ey yâr-i gam-hâr
Bulınur her metâ’a bir harîdâr

Eyü yatlu ne ise olsa bâzâr
Kumâşın ‘arz ider her kişi nâ-çâr

Metâ’ı her ne ise tatlu acı
Kişi ‘arz ider olıcak revâcı HBŞ B 137-41

Seyri'nin Halep Şehr-engîzi'nde ihtisab emininin oğlu, güzellerin önderi Ahmed tanıtılırken eğer onun güzelliğini eksik verecek olursa başa tahta külah konma cezası alabileceğini söylemektedir ki başa tahta külah koymak, Osmanlı'da devletçe belirlenen narhların üstünde satış yapan ya da yaptığı işe desise karıştırdığı tespit edilen esnafa verilen ceza yöntemlerinden birini ifade etmektedir. Bu cezaya göre başına tahtadan bir külah giydirilen esnaf, eşeğe bindirilip gezdirilmek suretiyle halka teşhir edilmektedir (Kallek, 1998: 141):

Bugün hûbâna ser-'asker ser-âmed
Emîn-i ihtisâbun oglı Ahmed

N'ola eksüklü'sem ol hüsn şâhı
Komasın başuma tahta külâhı SEŞ B 26-27

Yine aynı şehrengizde mıhı yıldızlar nalı kamer olan Nalbandoğlu adlı sim-ber bir esnaf güzeli tanıtılırken âşık / şair, ikisinin arasına girmek isteyen rakibi hem nala hem mıha kakmak deyimi üzerinden tenkit etmektedir:

Na'lbendoglı biri sîm-berdür
Anun mîhi nücûm na'li kamerdür

Benimle yâr arasında ne ister
Rakîb geh mîhe vü geh na'le kakar SEŞ B 90-91

Klasik Türk şiirindeki meslekler ve ehl-i meslek çerçevesinde yapılandırılan dizelerde teşbih, istiare, mübalağa, telmih, hüsn-i talil, tecahül-i arif, tevriye, kinaye, irsal-i mesel, tenasüp, leff ü neşr, kalb, iştikak ve cinas gibi birçok mana ve söz sanatı içeriği ile karşılaşılabilmektedir. Mesleki terminoloji bağlamında nazma çekilen dizelerde tespit edilen edebî sanat örneklerinden bazıları şunlardır:

Teşbih-İstiâre

Mesleki terminoloji etrafında şekillenen dizelerde en çok örneklenen edebî sanatlar teşbih ve yine esasında bir tür benzetme olan istiaredir. Klasik Türk şiirinde mecaz düzlemde bina edilen meslek odaklı kurgulâmaların ekseriyetinde birçok varlık, kavram ya da hünerle görünüm, renk, hareket, içerik ve işlev gibi muhtelif özellikler bakımından bir meslek alanı arasında benzerlik ilgisi kurulduğu görülmektedir.[301] Bu

[301]Mecaz düzlemde meslek kullanımı bahsindeki birçok teşbih ve istiare örneğinde görüldüğü üzere benzerlik ilgisi bazen reel ya da kurgu kimlik şeklinde insandan mesleğe bazen canlı-cansız varlıklar etrafında doğadan mesleğe bazen duyuüstü varlıklardan mesleğe bazense bir kavramdan mesleğe şeklinde farklı aktarım kanalları ile gerçekleşebilmektedir.

özdeşleştirme eğer bir varlık ya da kavramın bir meslekle ilişkilendirilmesi şeklinde gerçekleşmişse hemen daima meslekler benzetilen, ilişkili olduğu varlık ya da kavram ise benzeyen konumundadır. Örneğin Kadı Burhâneddin gönlü sevgilinin yanağına gelen bir hırsıza, Bâkî sevgilinin dudağını aşk ehline akla cila, kalbe safa ve ruha gıda verici bir kadeh sunan sakiye, zamanı / âlemi ise cihan halkını içinde ilginç hileler geçen çizimleriyle aldatan bir nakkaşa; Ahmed Paşa, dostun misk kokulu kâkülünü Sultan Mehmed'in medh ü sena defterini örmek üzere anberli ipler büken bir şirazeciye; Nâbî âşığı ancak ayrılık çarşısında çalışarak sevgilinin vuslat metaından çokça elde edebilecek olan bir mülazıma; Nedîm fasl-ı baharı ve dest-i sabayı III. Ahmed hizmetindeki bir pasbana ve perdedara; Sâbit ise kâğıdı söz erbabına kendi şiirlerinden oluşmuş sanat eserleri satan bir sahafa ya da gülü bülbülün kaçak hanesi ile ilgili hüküm veren bir defterdara eşitleyebilmektedir:

'Aşk ehline şol câmı sunar sâkî-i lâ'lün
Kim 'akla cilâ kalbe safâ rûha gıdâdur Bâkî G 106/4

Halk-ı cihânı nakşına eyler firîfte
Nakkâş-ı rûzgâr 'aceb rengler geçer Bâkî G 134/5

Defter-i medh ü senânın örmege şirâzesin
Rismân bükmüş mu'anber kâkül-i müşgîn-i dost Ahmed Paşa K 14/34

Mülâzim olmayıcak çâr-sû-yı hicrâna
Metâ'-ı vuslat-ı cânâna râygân düşmez Nâbî G 327/2

Sahnının pâsbânı fasl-ı bahâr
Kasrının perde-dârı dest-i sabâ Nedîm K 39/37

Siz kaçurmışsuz diyü emr itdi defter-dâr-ı gül
Zâglar çeksün girîhte hânesin bülbüllerün Sâbit G 226/7

Benüm her şi'rümi bir nüsha-ı garrâ idüp Sâbit
Suhen erbâbına san'at satar sahhâfdur kâgız Sâbit G 74/5

Benzeyenin de benzetilenin de bir meslek olması, başka bir deyişle hünerden hünere bir anlam aktarımı olması bakımından diğer benzetme içeriklerinden mahiyet farkı olan mesleklerarası benzerlik ilgisine gelince bu kategori en sık şairlik mesleğinin bir başka mesleğe benzetilmesi şeklinde cereyan etmekle birlikte birçok uğraş kolu arasında kurulabilmektedir. Örneğin, Bâkî'ye ait bir fahriye dizesinde şair kendini mana ve beyan mülkü arsasının nizebazı, belagat meydanının kemend-endazı ve kendilerini nazm arsasının pehlevanı olarak tanımlayan ferzanelerin yanında zayıf

kaldığı çok daha güçlü bir pehlevan ya da bir gazelinde yine kendini nazm denizinin reisi olarak tanımlarken şairlik mesleğini birkaç diğer mesleğin benzeyeni; sakiyi rüzgâra katlanmaz bir şekilde mey kayığını kullanırken resmettiği bir başka gazelinde ise kayıkçılığı sakiliğin benzetileni kılmaktadır:

Destüme alsam kalem nazm-ı bedi'ümle benem
Nîze-bâz-ı 'arsa-i mülk-i ma'ânî vü beyân

Ben kemend-endâz-ı meydân-ı belâgat olalı
Halka-i teslîme geçmişdür ser-i gerden-keşân

Pehlevân-ı 'arsa-i nazmem diyen ferzâneler
Bir iki zâr u zebûnumdur za'îf ü nâ-tevân K 22/29-31

Re'îs-i bahr-i nazm oldun bu gün 'âlemde ey Bâkî
Gazel dimek senün tab'-ı dür-efşânunda kalmışdur G 165/6

Kullanur zevrâk-ı meyi sâkî
Çekdürür rûzgâra katlanmaz G 200/4

Pîşeler çerçevesinde daha çok mücerredi müşahhas kılmak şeklinde beliren benzerlik ilgisiyle kurulu dizelerde bazen benzetmenin iki temel ögesi de sözün içerisinde yerlerini alırken zaman zaman benzeyen ya da benzetilen doğrudan belirtilmeyip kendisini çağrıştıran-sezdiren ifade içeriklerinin yardımıyla şiirin derin yapısında var olabilmektedir. Örneğin Enderunlu Vâsıf'ın III. Selim'e hitaben kaleme aldığı bir kasidesinin fahriye bölümüne göre ay, kalem gelininin zinetli bir halhalı iken güneş orijinal fikirlerle donanmış kaleminin meşşatasıdır. Kendisi nazm sahasının gücü yerinde Rüstemi iken şiirinin matlaı nutuk ordusunun ser-askeridir. Kendisi mana süvarisi iken nükte ordusu kalp sancağının altında hizmet veren bir gönüllü askerler topluluğudur. Kendisi nazm mühendishanesinin bin fennine sahipken kalemi fikir merkezinin sanat besleyen bir pergeldir. Sahibi olduğu söz söyleme yeteneği az bulunan kemal kumaşının istifçisi iken sözleri bu ürünün satış yerinde hizmet veren bir şeh-benderdir ki bu beyitlerde meşşata, ser-asker, asker, istifçi, şeh-bender gibi meslekler benzetilen durumunda olup güneş, matla, mezamin ü nikat, natıka, söz ise benzeyendir ve benzetmenin iki temel ögesi de söz içerisinde doğrudan yer almaktadır ancak bir sonraki beyitte şair kendini yeni nazm çeşitleri icat eden bir mucit ve irfan kumaşı satan bir manifaturacı şeklinde değerlendirip şair-mucit, şair-bezzaz analojisi kursa da bu irtibatı doğrudan değil çağrıştırıcı-sezdirici sözcükler yardımıyla gerçekleştirmekte ve istiare yapmaktadır. Ayrıca müteakip dizelerde yine şairin

tasavvurunun hayalbaza, nutkunun canbaza, tahayyülünün ise resenbaza teşbih olunduğu görülmektedir:

Mihr-i enver kilk-i bikr-i fikrimün meşşâtası
Meh ‘arûs-ı hâmenün halhal-ı zînet-perveri
…
Rüstem-i zûr-âver-i nazmam cüyûş-ı nutkumun
Matla’um ser-‘askeri farkında levha migferi

Şeh-süvâr-ı ma’nîyem cünd-i mezâmin ü nikât
Zir-i râyât-ı zamîrimde gönüllü ‘askeri
…
Ben hezâr-fenn-i mühendishâne-i nazmam ki kalem
Merkez-i efkârımun pergâr-ı san’at-perveri
…
Teng-i kâlâ-yı kemâlün nâtıkam istifcisi
Kâr-gâh-ı iştirânun sözlerim şeh-benderi

Benden ögrensin çeşîd-i nazm-ı nev-îcâdı halk
Benden alsın kâle-i ‘irfan alan şimden geri

Şol hayâl-bâz-ı tasavvur-gâh-ı ma’nîyem ki ben
Perde-dâr-ı ‘îd-gâhımdır Kemâl-i şeşterî

Şol hüner-senc-i terâzû-yı hay’âlem kim benim
Telde oynar cân-bâz-ı nutkumun şâkirdleri

Ey resen-bâz-ı tahayyül gayrı bes kavgayı kes
Sen terâzûyı bırak da menzil alsın digeri

Geçdi Vâsıf hod-fürûşî geldi hengâm-ı du’â
Gayrı ihlâs ile aç dest-i tazarru’-güsteri K 14/ 106, 109-110, 114 ve 116-121

Mübâlağa:

Bir şeyin vasfını veya manasını olduğundan fazla göstererek, bazen aklın kabul edemeyeceği şekilde büyüterek tanımlamak olan abartma sanatının da mesleki örgüye sahip içeriklerde pek çok kere karşılık bulduğu görülmektedir. Örneğin her gece gökyüzündeki hareketlenmelerin ateşbaz âşığın ahının etkisiyle gerçekleşmekte olduğu, âşığın dilberler yeği, begler begi sevgilisinin ancak kulunun kuluna kulluk edebilecek bir mesabede konuşlanabilmesi, sarrafın sevgilinin inci dişlerini görmesi hâlinde mesleğini icra etmesine ve dükkânında oturmasına gerek kalmayacak olması, Kanuni’nin boyunu gördükten sonra bağbanın ban ağacı beslemesine gerek olmayacağı, nakkaşın bir hanede sevgilinin yanağını duvara nakş etmesi hâlinde

pervanenin bu görüntüyü mum sanıp başını duvara vuracak olması ya da Hüsrev ü Şîrîn'de Şavur'un Hüsrev'e Şîrîn'i tasvir ederken kaşının kıvrımındaki mükemmelliğin Çin nakkaşlarını dahi bozacağı bilgisini vermesi mübalağa sanatı eşliğinde mesleki göndermeler içeren kurgulamalardandır:

Şöyle âteş-bâzı-ı 'ışk oldum ki âhumdan benüm
Atılur gökler yüzine âsümânî her gice Necâtî G 466/4

Dil-rübâlar yegi begler begisin sultânum
Kulunun kulına kul olmâg 'unvân bilürüz Taşlıcalı Yahyâ G 147/2

Sarrâf eger görse dişün gibi dür-dâne
Terk eyleye hirfetin oturmaya dükkâna Kadı Burhâneddin G 240/1

Görsün nihâl-i serv-i sanavber-hırâmunı
Ayruk çemende beslemesün bâgbân bân Bâkî K 1/30

Çekse bir hânede nakkâş 'izârı nakşın
Ura pervâne başın şem' sanıp dîvâra Hayâlî G 490/2

Bedahşân reşk-i lâ'linün nigîni
Bozar nakkâş-ı Çîni kaşı çîni HŞ B 1041

Telmîh:

Dizeler arasında herkesçe bilinen tarihî bir vakaya, kıssaya, efsaneye, kişiye, inanışa, âdete, âyet ve hadislere, atasözü, eser, şiir ve benzeri içeriklere işaret etme sanatı şeklinde tanımlanan ve efdali işaret edilenin isminin doğrudan zikredilmemesi olan telmihin meslekler düzleminde uygulandığı dize örnekleri ünlü kişilere ve daha özelde de bir hünerle ismi özdeşleşmiş, pir kabul edilen üstat sanatkârlara dair göndermelerden oluşmaktadır. Örneğin gönül tıflının sevgilinin aşk mektebinde ders almasından bahisle ünlü hakîm Lokmân'ı, bir fahriye vesilesiyle Nevai ve Necâtî nam iki büyük ehl-i suhanı işaret eden dizeler bu minvalde kurgulanmış şiir kesitlerindendir:

Tıfl-ı dil çün mekteb-i 'aşkında almıştır sebak
Eylesin hikmet makâlâtında Lokmân ile bahs Ahmed Paşa G 22/7

Sonra geldimse Necâtiyle Nevâ'îden ne gam
Hâr evvel ser zened ez şâh u ba'd ez hâr gül Hayâlî K 12/23

Telmih sanatının meslek erbapları çerçevesinde uygulanışına dair dikkat çekici bir örnek Leylâ Hanım Divanı'nda yer alan Re'îsü'l Etibbâ-i Sultânî 'Abdü'l Hak Efendi konulu bir kasidedir ki bu eserde söz konusu hünerkâr tababet alanındaki büyüklüğü bakımından Felatun, Aristo, Calinus, İbni Sina gibi üstatlarla mukayese edilmekte ve onlardan üstün tutulmaktadır:

Sudûrun âb-ı rûyı ya'nî 'Abdü'l Hakk Efendi kim
Zülâl-i nutkı ehl-i derde iksîr-i sa'âdetdir

Felekler rûşenâdır hikmetü'l işrâk-ı re'yinden
Mu'allâ pâye mihr-i âsümân-ı rahm u şefkatdir

Felâtûn-ı zamân Ristû hıred dâniş-ver-i 'âlem
Hüner bâbında bende hem dem ü yâri dirâyetdir

İder bir sözle Câlînûs'ı mülzem cânı isterse
Ma'ârifde fezâ'ilde kelâmı sırr-ı hikmetdir

Hicâbından soguk der dökdürürdi İbni Sînâ'ya
Ma'ârifle o rütbe zâtı zîrâ germ ülfetdir

Tabîb-i pâdişâhân-ı cihândır zâtı ced ber ced
Vücûd-ı bî nazîri revnak-ı gülzâr-ı devletdir Leylâ Hanım K 6/5-10

Hünermend ustalar dışında zaman zaman peygamberler ya da meşhur bir vaka veya kıssanın kahramanları gibi başka kimseler üzerinden de meslekler ekseninde telmih tabloları oluşturulabilmektedir. Örneğin Fuzûlî bir gazelinde, aynı zamanda bir mimar ve kuhken de olan Ferhâd'ın heykeltıraş yönünün altını çizmiş; Bâkî gönlü Ferhâd'la eşitleyip Hüsrev'i ona lala, Şîrîn'i ise dadı tayin etmiş, Hayâlî gönül ülkesinde sabır nakdine sahip olmanın neleri sağlayabileceğini vurgularken Hz. Yusuf ve ona müşteri olan Züleyha'yı söze konu etmiş, Cem Sultan ve yine Hayâlîsevgilinin hattı üzerinden Firavun'un askerleri ve Hz. Musa anlatısını işaret etmiş, Kadı Burhâneddin sevgilinin dudağını hayat vermesi yönüyle Hz. İsa ile eşitleyip gözünü havari, yanağını hacib olarak vasfetmiş ya da aşk Burak'ına binen gönlün yükselişinden hareketle Mirac Gecesi'nden dem vururken giydiği aşk elbisesini nessâcın dokuyamayacağını iddia etmiş, Leylâ Hanım daneyi cennete tercih eden âşıktan hareketle Hz. Âdem'in cennette yasak yemişi tatması hadisesine gönderme yapmış; Gelibolulu Âlî, Sûr-nâmesi'nde nalburların geçişinden bahisle Hz. Davud'u anmış, Zâtî ise Edirne güzellerinden Muallimzâde Muhammed'i tanıtırken ayın Hz. Peygamber tarafından ikiye bölünmesi mucizesini hatırlatmıştır:

Taşa çekmiş halk için Ferhâd Şîrin sûretin
‘Arz kılmış halka mahbûbun ‘aceb bî-’âr imiş Fuzûlî G 132/3

Oldı dil bir büt-i şîrîn-dehenün Ferhâdı
Ana lâlâ geçinür Hüsrev ü Şîrîn dadı Bâkî G 520/1

Mısr-ı dilde mâlik olsun nakd-i sabra ey ‘azîz
Yûsufuna bir Züleyhâ-veş harîdâr isteyen Hayâlî G 393/5

Velî hatt-ı siyeh-pûşı yasamış leşker-i Fir’avn
Tutar Mısr-ı cemâlini meded irmezse Mûsâ’dan Cem Sultan G 252/7

Da’vî-i ihyâ eder lâ’l-i lebin Îsâ ile
Cünd-i Fir’avn oldu hattın ceng eder Mûsâ ile Hayâlî G 528/1

Şehâ Îsîdurur şol lâ’l-i lebler
Yanag u göz ü hâcibdür havârî Kadı Burhâneddin G 284/5

Burâk-ı ‘ışka binüben kılur gönül mi’râc
Giyüben ol tonı kim tohımaz anı nessâc Kadı Burhâneddin G 522/1

Benim mey hânede mey nûş idüp mahbûba meyyâlim
Görüp ta’n eyleme zâhid ki ahvâl-i şebâbetdir

Münâsibdir behişti bey’ iderse dâneye ‘âşık
Ne mâni’dir bu mîrâs-ı pederdir eski ‘âdetdir Leylâ Hanım G 28/4-5

Na’l-burlar iderdi âteşi germ
Dahi Dâvud gibi âheni nerm

Mîhlar ile na’lçeler yek-ser
Görinürdi Hilâl ile Ülker GAS B 1313

Biri bir kaşları râ vü elf-kad
Mu’allim-zâdedür adı Muhammed

Meger kim öykinüpdür ol nigâre
Beni mâhı idüptür iki pâre ZŞ B 52-53[302]

[302] Mesleki bağlamda nazma çekilen kimi dizelerde birden çok edebî sanatın bir arada kullanıldığı örneklerden de söz etmek mümkündür: Örneğin, Hüsn ü Aşk’ın bir faslında, Zatü’s-Suver Kal’ası’nın tasvir edildiği dizelerde, kalenin her sokağının Yusufların satıldığı bir esir pazarı olduğuna, her kubbesinin Ferhad’ın elinden çıkma gibi olduğuna ve duvarlarının Mani’nin Erjeng’inden örnekler taşıdığına değinilirken iki hünerkâr ve eserleri ile esir pazarında cereyan eden bir peygamber kıssasına dair telmihler ve kale-pazar benzetmesi söz konusudur:

Bir kal’a ki Sûmenâta benzer
Her seng-i siyâhı Lâta benzer

Hem-reng-i künişt çârsûsı
Bir şehr-i ‘azîm yok kapusı

Hep kûçe vü kûyı Yûsuf-istân

Hüsn-i Ta'lîl:

Sözü daha latif kılmak amacıyla bir hususu, olağan nedeni dışında bir başka sebeple izah etme sanatı olan hüsnütalilin meslekler bağlamında gerçekleşen kullanımlarından birinde bağbanın servinin ayağını tahta ile sarması servinin sevgilinin boyunu görüp kıskançlıktan kırılmasıyla, bir diğerinde neyzenlerin boynu neden eğridir sorusu nagmenin kadrini bilmezleri seyretmeleriyle, bir diğerinde nakkaşların kıl kalemini neden el ucuyla tuttukları sevgilinin her birinde başların asılı olduğu zalim zülfünün kıvrımını görmeleriyle, şekercilerin pazarda şekerin boynuna ip takıp asması sevgilinin şirin dudağına özenmesiyle, Ferhâd'ın halktan uzak bir yerde bir dağı delmekle uğraşması üstatların sanatını başkasına göstermek ismemesi gerçekliğiyle, terazinin pazar içinde dükkân dükkân ağzından asılması Şah Bayezid'in adaletine öykünmesiyle ya da gökyüzünün kararması / mürekkebe dönmesi kâtip Utârid'in güzellerin medhini yazmak üzere hazırlık yapması ile açıklanmaktadır:

Serv kaddün hevesi reşki şikest itmedise
Bâğ-bân serv ayagın tahta-y-ıla yâ ne sarar Cem Sultan G 109/6

Nagmenün kadrini bilmezleri seyr itdükçe
Kec-nigâh itmemege çâre mi var neyzenler Nâbî G 105/5

Zülfüne kimdür diyen kim zulme şimdi başlar
Zülfün ucından degül mi bu kesilen başlar

Çîn-i zülfini görelden sen Hıtâyî-beççenün
Kıl kalemlerin el ucı ile tutar nakkâşlar Necâtî G 123/1-2

Hüsrevâ şîrîn lebüne öykündügi içün şekkerün

Dîvârlarında nakşı hûbân

Nakşı felekü'l-burûca hem-tâ
Hem-hâlet-i hücre-i Züleyhâ

Gûyâ ki o kûh-ı Bîsütûn'dur
Şîrînleri mâh-ı lâle-gûndur

Her kubbesi dest-kâr-ı Ferhâd
Her sengi velî mezâr-ı Ferhâd

Neyreng-i hayâlden ibâret
Her sûreti bâc-ı şehr-i sûret

Mermerleri hurde-kâr-ı bî-reng
Dîvârı suver-nümâ-yı Erjeng HA B 1822-29

Asdılar bâzârda boynına urgan dakdılar Necâtî G 183/3

Kesdi bu kadar tagı taşı ‘aşk ile Ferhâd
Umardı vefâ kasrını Şîrîn ide bünyâd

Sen bâr-ı vefâ nahli tururken neye besler
Şimşâdı gazellerde ‘aceb şâir-i nâ-şâd

Taglarda helâk eyledi Ferhâd vücûdın
Göstermez imiş san’atını illere üstâd Nev’î G 48/1-3

Öykündi ‘adl-i Şâha terâzû çün anı halk
Bâzâr içinde asdı dilinden dükân dükân Tâcizâde Ca’fer Çelebi K 4/89

Meger bir şeb bu tâk-ı pür-sanâ’i
Müzehheb levhasını itdi zâ’î

Anun yerine aldı deste kâğıd
Ki yaza hûblarun vasfın Utârid

Güzeller medhi yazılsun diyü heb
Devât-ı âsümân toldı mürekkeb MEŞ B 35-37

Tecâhül-i ‘Ârif:

Mana sanatlarından bir başkası olan tecahül-i arif, daha çok övgü veya yergide mübalağa yapmak, şaşkınlığı dile getirmek maksadıyla bir nükte etrafında bilineni bilmiyormuş gibi davranmaktır ki Cem Sultan bu sanatı sevgilinin zülfünün tellerini güzellik defterini yazmakta bir mıstar olarak kullanan hattat rüzgârdan bahsederken, Taşlıcalı Yahyâ tabiplerin aşk hastalığına gelip gidip çare bulamamalarının doğurduğu eleştiri üzerinden, Nedîm sevgilinin benini gerdanının pasbanı olup olmaması yönüyle sorgularken ya da Sâbit vaizin her gün kürsüde imanını yenilemesini muğbeçenin onu küfre çekme ihtimaliyle izah ederken bu tavrı takınmaktadırlar:

Târ-ı zülfün tagıdup safha-i mihr üzre sabâ
Hüsnünün defterini yazmaga mıstar mı Cem Sultan G 89/4

Neye yarar bu etıbbâ nedür nenün emidür
Gelür gider maraz-ı ‘ışka bir devâ bilemez Taşlıcalı Yahyâ G 163/4

Ey hâl pâsbânı mısın sen o gerdenin
Kâfûr içinde habbe-i fülfül müsün nesin Nedîm G 74/2

Ol mug-beçe bir küfre mi kor vâ'ızı her şeb
Her rûz ider ol kürsîde îmânını tecdîd Sâbit G 73/2

Tevriye

Çok anlamlı bir kelime ya da ibarenin bir söz dizisinde yakın anlamı doğrudan kavratılıp kastedilen uzak anlamı çağrıştırılmak suretiyle birden çok anlamı uygun düşecek şekilde kullanılması olan tevriye sanatının meslekler bağlamındaki bazı örneklerine gelince: Necâtî, heves pazarının merkezinde yer alan gönlü sevgilinin zülfünün naziklikle dolandırması şeklinde kurguladığı bir şiir tablosunda dolandırmak sözcüğünü hem etrafını sarmak hem de kandırmak manasına gelebilecek şekilde kullanmış, oluşturduğu bir başka tabloda ise ibadethanedeki şeyhin tövbe karşılığında kişiye Hakk'ın elini sunmasına karşılık sakinin daha büyük bir lütuf göstererek el diyene ayak sunduğunu beyan ederek ayak sözcüğünü bağlam içerisine hem bir uzuv hem de kadeh manasına gelebilecek şekilde kullanmıştır:

Bâzâr-ı heves içre kalb idi gönül ammâ
Nâzüklük ile zülfün anı da dolandurdı Necâtî D G 576/3

Gerçi ki şeyh-i savma'a tevbeye dest-i hak sunar
Sâkîyi gör ki lutf idüp el diyene ayak sunar Necâtî G 176/1[303]

Nev'î Siyavuş Paşa'yı methettiği bir kasidesinde muhatabının üstün vasıflarını sıralarken onun cihan şahının veziriazamı olarak mesut zatının nizam-ı milk ü millet olduğunu ifade eder ki nizam-ı mülk ifadesi aynı zamanda vezirlik mesleğinin simge şahsiyetlerinden biri olan Nizamülmülk'e yapılan bir göndermedir. Mutribe seslendiği bir gazelinde ise âşığın diliyle ondan her dem makamını ırak etmeyip yakınına gelmesini ve hicazdan başlayarak kuy-ı yardan çıkmamasını isterken Irak ve Hicaz

[303] Sakinin ayağı, tevriyeli kullanım bakımından sıklıkla tercih edilen bir ifade kalıbıdır. Örneğin Şeyh Gâlib, hüner metaı şimdi ayağa vurdu, saki müşterisi olursa yine el verir derken, Enderunlu Vâsıf ahbabına bahar mevsiminde gülşende alçak rakibin elinden şişe çekmek için sakinin ayağından şap şap öpme teklifinde bulunurken ya da Sünbülzade Vehbî bezmi pür-tumturak eden sakiye seslenip iş ayağa düştü derken yine bu bağlamı tercih etmiştir:
Şimdi ayaga vurdu metâ'-ı hüner velî
Sâkî olursa müşterîsi yine el verir Şeyh Gâlib G 84/2

Geldi bahar mevsimi ahbâb ne dersiniz
Gitsek mi [sahn-ı] gülşene yap yap ne dersiniz

Bir şîşe çekmek içün elinden rakîb-i dûn
Öpmüş ayag-ı sâkîyi şap şap ne dersiniz Enderunlu Vâsıf G 54/1-2

Bezmi ey sâkî yine pür-tumturak etmez misin
İş ayaga düşdü sen teşmîr-i sâk etmez misin Sünbülzade Vehbî G 202/1

sözcüklerini bağlam içerisinde hem bir yer adı hem de bir makam anlamına gelebilecek şekilde nazmetmektedir:

Müşîr-i ekrem ü rükn-ı muazzam dâver-i ekber
Kerem-sâz u suhan-dân u hüner-bîn ü hüner-perver

Sa'âdet yâr u devletdür o bâlâ-kadd u 'âlî-sadr
Güzîn-i zümre-i eşbâh u 'unsur zübde-i cevher

Vezîr-i a'zam-ı şâh-ı cihân kim zât-ı mes'ûdı
Nizâm-ı mülk u milletdür salâh-ı leşker-i kişver K 21 /1-3

Yüri var gel makâmun mutribâ her dem 'Irâk itme
Hicâza başlayup sa'y eyle kûy-i yârdan çıkma G 463/3

Hayâlî türlü söz oyunları eşliğinde kılıçla ilgili birçok tablo kurguladığı kaside-i tîg başlıklı şiirinin bir beytinde onu düşman kalbinde cevherini satmak için dükkân açan Hintli bir tüccara benzetir ki aynı sözcük iki tane / çift anlamındaki dügâne biçiminde de okunabilip düşmanın kalbinden iki kere geçme nedeni bundandır şeklinde bir anlamı da karşılayabilmektedir. Âşığa telkinde bulunulan bir gazel beytinde gam sıkıntısı için sıhhat isteyen kimsenin tabibin şerbetini içmemesi gerektiği, gönül kan dolduğu için bunun yerine şişe çekmesinin derdine deva olacağı ifade edilirken şişe çekmek hem bir haccam tedavisi hem de içki içmek anlamına gelebilecek şekilde kullanılmıştır.[304] Yine fahriye içerikli bir başka gazelinde her beytinin Mantık'ut-Tayr niteliğinde olduğunu ve kuşdilinden ancak Attâr'ın anlayacağını ifade ederken kuşdili sözcüğünü hem bir eser hem de diğer adı biberiye olan şifalı bir bitki anlamına, attar sözcüğünü ise hem baharatçı hem de Feridüddin Attâr anlamına uygun düşecek şekilde tevriyeli kullanmıştır:

Bir hindî hâcedir ki diler cevherin sata
Sadr-ı 'adûda geçdigi budur dükâna tîg K 6/6

Sıhhat istersen sakın çekme tabîbin şerbetin
Mihnet-i gam derdine gâyet devâdır şîşe çek G 295/2

Mantık'ut-Tayr oldu her beyti Hayâlînin velî
Kuşdilin fehm eylemez her kim ki 'Attâr olmadı G 633/5

[304] Benzer bir tecnisle yapılandırılan bir başka örnek:
İnkisâr-ı dil içün rind ne endîşe çeker
Leked-i rahş-ı gamun zahmına çün şîşe çeker

Agzımın ölçisün aldum Kölemen Şeyhînden
O da her şeb koca peymâne ile şîşe çeker Sâbit Kt 5

Nâbî musiki yolunda mühim gelişmeler yaşandığını belirttikten sonra artık hanendelerin düşmemek için usul ile yürüdüğünü belirtir ki burada usül sözcüğü hem yavaşça hem de metot anlamına gelebilecek şekilde, Ahmed Paşa mihr pazarında Ay gibi güzel sevgilinin müşteri huylu gözleri can almaya başlayalı âşık onun haridarı olmuştur derken mihr ve müşteri sözcüklerinin ay ifadesinin etkisiyle aynı zamanda gök cismi anlamlarını da sezdirmesi, yine Şeyh Gâlib ise Beyhan Sultan'ın yaptırdığı selsebil dolayısıyla kaleme aldığı bir kasidesinde bu selsebilin muradının cömertlik denizi Beyhan Sultan'a cariye olmak olduğunu ifade ederken cariye sözcüğünü hem hizmetkâr hem de akıcı / giden manaları uygun düşecek şekilde tevriyeli kullanmaktadır:

Nâbîyâ inceldi râh-ı mûsikî ol denlü kim
Düşmeyüm diyü usûl ile yürür hânendeler Nâbî Mf 14

Ne mâhsın ki cân alalı müşterî gözün
Bâzâr-ı mihr içinde harîdârınım senin Ahmed Paşa G 153/5

Ol bahr-ı cûda câriye olmak murâd edip
Mengûş edindi halka-i girdâbı selsebîl Şeyh Gâlib K 21/23

Tevriye sanatının meslekler bağlamında kullanımına dair bir başka dikkat çekici örnek Mir'ât-ı Cünûn'un ekûl (obur) bahisli yirmi ikinci faslında yer almaktadır ki söz konusu çok anlamlılık meslekler ve yemek isimleri üzerinden gerçekleştirilmektedir. Buna göre şiirin öznesi çorbacının sanatına olan aşkını dile getiririp onun yaratılışındaki terbiyeyi beğendiğini söylerken bir yemek terimi olan terbiye etme kavramını da çağrıştırmakta, yine papaz yahnisi isimli yemeğin yapılması karşısında biçare imamın bayılmasından söz ederken sözcükleri bir yemek türü olan imam bayıldıyı ortaya çıkaracak şekilde dizmesi ortaya birden çok uygun anlam alternatifi çıkarmaktadır.

'Âşıkum çorbacınun san'atına
Âferîn terbiyye-i hilkatine

Kaynadup çömlegi her leyl ü nehâr
İşini yapdı yogurdı agyâr

Şu papas yahnisi kim yapıldı
Gördi bî-çâre imâm bayıldı

'Âkıl isen yeme 'âlemde harâm

Kusdururlar sana mânende-i câm MC B 538-41

Kinâye

Bir iletinin, gerçek anlamda anlaşılmaya da uygun düşen bir söz içine gizlenerek dolaylı yoldan aktarıldığı, sözden murat edilene akla ilk gelen temel anlamdan hareketle varma esasına dayalı kinaye sanatının meslekler bağlamındaki kullanım örneklerinden birinde sevgilinin lal dudağının vasıfları hakkında şairin renkli şiirlerini yazan kâtiplerin devatın ağzını sulandırmaları ele alınmakta, bir diğerinde kalensöve-duzlara / takyecilere öğüt verilirken onlardan sanatlarıyla başa çıkmaları istenmekte, bir başkasında ise İstanbul'un imamlarından birinin güzelliği anlatılırken şair / âşık kaşı mihrap yüzü secdegâh olan bu imama uyduğunu / uygun düştüğünü dile getirilmektedir.

Yazarken vasf-i lâ'l-i yârda eş'âr-ı rengînüm
Devâtun Nev'îyâ agzını kâtibler sulandurmış Nev'î G 197/5

Eyle izhâr-ı san'at-ı küberâ
Kıl bedâyi' cevherin inşâ

Başa çık sanatunla efser
Server-i dîne arz kıl kirdâr GAS B 890-91

Birisi şol İmâm oglı Muhammed
Kaşı mihrâbıdur 'usşâk-ı ma'bed

Yüzi çün secde-gâh olmış enâma
Bu gün de biz dahi uyduk imâma FŞ B 295-96

İrsâl-i Mesel:

Ortaya konan bir düşünceyi destekler, pekiştirir, açıklar ve güzel kılar mahiyette bir mesel veya vecize söyleme, deliller ve misaller sunma sanatı olan irsal-i meselin meslekler bağlamında kullanımına dair Fuzûlî ve Enderunlu Vâsıf'a ait iki kıtadan bahsedilebilir. Fuzûlî mal endişesi ile sersemleyip hâli dünyada gece gündüz kafası karşık gezmek olanlara seslenerek, mal toplamak rahat etmek içindir ancak malı artanın rahatı eksilir öğüdünde bulunur ve hammalın yükünün ağırlığı arttıkça ağrısı, zahmeti artar şeklindeki bir veciz sözle fikrini destekler bir misal vermektedir. Enderunlu Vâsıf ise benzerini kimsenin görmediği arif bir şahtan, daver-i devran Sultan Mahmud'tan söz ederken göz terazi akıl mizan olmasına rağmen memleketler

içinde onun bir benzeri olmadığını nasıl dava etmem, diye söylenip göz var, mizan var şeklindeki ifade kalıbını vurgularcasına bu gerçeğin aşikâr oluşuna temas etmektedir:

Ey ki endîşe-i mâl ile serâsime olup
Dün ü gün dehrde âşüfte geçer ahvâlin

Cem'i mâl eyledigin râhat içindir ammâ
Râhatın eksik olur her nice artar mâlin

Mâli çok etme hazer eyle 'azâbından kim
Renci artar ağır oldukça yükü hammâlin Fuzûlî Kt 25

Cihânda kimse gûş etmiş mi böyle şâh-ı mülk-ârâ
Felekde var mı görmüş böyle 'ârif dâver-i devrân

Nice da'vâ edip yokdur demem misli mülûk içre
Meseldir bu ki derler göz terâzûdur 'akıl mîzân Enderunlu Vâsıf Kt 35/6-7

Tenâsüb-Îhâm-ı Tenâsüb

Sûr-nâmeler ve şehrengizler başta olmak üzere klasik Türk şiiri dizelerinde mesleki materyaller, kavramlar ve terimler çevresinde, aralarında tezat dışında anlam münasebeti bulunan sözcüklerin aynı ifadede bir araya gelmesi şeklinde tanımlanan tenasüb / mürâ'ât-ı nazîr sanatına dair birçok örnekle karşılaşmak mümkündür. Bu bağlamda örneğin Gelibolulu Âlî Sûr-nâmesi'nde meyhanecilerin arz-ı bezm etmelerinin öncesinin anlatıldığı tabiat görünümleri; meyhane mizansenleri, içinde içki süsü verilmiş türlü şurupların bulunduğu kadehleri ve mezeleri ile geçiş yapmaları esnasındaki hâlleri tasvir edilirken bade, keyf, câm, meclis, nûş, mest, nukl, kadeh, ser-hoş, meyhaneci, mey-kede, mey-zede, sagar, şarab-ı nab, gül şarabı, arak gibi bezm ortak noktası ile münasebetli sözcükler bir arada kullanılarak meslek temelli bir tenasüp oluşturmuşlardır.

Bir dem ki zâhir oldı yine bâde-i şafak
Devr itdi câm-ı mihr-i felek keyfe me'ttefak

Âmâde oldı şevk ile bir meclis-i bülend
Nûş-ı müdâma başladı her mest-i müstemend

Nukl-ı nücûma hora geçürdi kadeh-keşân
Bir bir hırâma geldi ayaklandı der-hoşân

Anun gibi zamân-ı meserret-peyâmda
Meyhâneciler oldı hüveydâ enâmda

Ya’nî ki zîb ü ferr ile bir dâne mey-kede
Geldi zuhûra her tarafı mest-i mey-zede

Zer sâgar ile sîm nukl-dân bî-hisâb
Âb-ı hayât gibi yog ammâ şarâb-ı nâb

Meyden bedel gül-âb ile envâ’-ı eşribe
Tutmuş sürâhî vü kadeh ü nice mişrebe

Her nulk-dân-ı zer tolu nukl-ı şeker tamâm
Sâgar tehi velîk derûnında yok müdâm

Çok gül şarâbı sâgar-ı zerrîne virdi fer
Ammâ yog anda bâde-i gül-gûndan eser

Çün kâse-i murassa’a tolmuş gül-âb-ı nâb
Ammâ ortalıkda ‘arak bir hayâl-i nâb GAS B 1378-87

Fakîrî Risâle-i Ta’rîfât’ında kâtipleri tanıtırken birbirinden farklı yazı stilleri olan gubari, reyhani ve muhakkak ile ünlü bir hattat olan Yakut el-Musta’sımî’ye atıfta bulunarak, guyende ve sazendeleri betimlerken neva, uşşak, şehnaz makamlarını, makamat, ahenk, her telden çalmak, guş etmek şeklindeki musiki ile ilgili ifadeleri bir araya getirerek ya da devrin paşmakçılarından bahsederken dikiş tutmamak, çiriş geçmek, ayağa vurmak deyimleri ile bez, endaze gibi sözcükleri art arda kullanarak meslekler bağlamında birer tenasüb örneği vermektedir:

Nedür bildün mi kâtipler cihânda
Ki gâyet mu’teberdür bu zamânda

Gehî hatt-ı Gubârı Nesh iderler
Gehî yâkût resmin fesh iderler

Kamu Reyhâniye döşendi el-hakk
Velî sihr-i halâl eyler Muhakkâk

Nedür bildün mi hîç gûyendeyi sen
İşitdün mi ‘aceb sâzendeyi sen

Ola gâyet gönüllü dahi pür-nâz
Nevâda eyleye ‘Uşşâka Şeh-nâz

Makâmâta kaçan kim ide ahenk
Çalar her kıldan olur gûş iden denk

Nedür peşmakçı bu devr-i zamânda
Dikiş dutmaya bir işi cihânda

Çiriş geçdi beze bakmaz yasaga
Anunçün urdılar işin ayaga

Dem-â-dem bekleyüb endâzesini
Çıkarur kölesi âvâzesini RT B 129-31, 387-89 ve 423-25

Nâbî bir gazelinde, ben tufan alanına benzeyen bu mevcutlar âleminde âdeta Nuh'un gemisiyim ki nefesim başının üstündeki yelken, ruhum ise kaptanıdır derken; gemisi, kaptanı, kıyısı olmayan bir gam denizinde çırpınmaktayız derken ya da aşk havasının şevkiyle, vahdet denizinin girdabı def çalar ve dalgaları dans eder derken deniz ortak paydasından hareketle münasebetli sözcük birlikleri oluşturmuş ve böylece meslekler bağlamında mürâ'ât-ı nazîr örnekleri vermiştir:

Bu tûfânzâr-ı hestîde ben ol keştî-i Nûhum ki
Nefes bâlâ-yı serde bâdbân rûhum re'îsümdür G 132/2

Bir bahr-i gamda urmadayuz dest ü pây kim
Keştîsi yok kenâresi yok nâhudâsı yok G 382/3

Gird-âbı dâ'ire tutar emvâcı raks ider
Şevk-ı hevâ-yı 'aşk ile deryâ-yı vahdetün G 430/2

Taşlıcalı Yahyâ bir gazelinde zevk sahibi olmayan kimselere mana güzelinin yüzünü göstermenin gerekmediğini, göz göre göre âmâların gözünü tedavi etmek için göz doktorluğu yapmayağı metaforuyla pekiştirirken göz-ama-ayn-kehhal gibi anlamca münasebetli sözcükleri bir arada kullanarak veya Şeyhülislâm Yahyâ sevgiliyi tasvir ederken onun güzellik unsurlarını yazma uğraşına ait kâğıt, hat, i'rab ve nukat kavramları ile ilişkilendirirken bir tenasüp, Nâbî ise hem meta, müşteri, bey' men yezid gibi münasebetli kelimeleri kullanması hem de kan, Kerbela sözcüğünü kullanarak "bey' men yezid"deki yezid sözcüğünü kişi ismi anlamını çağrıştırması ile iham-ı tenasüb örneği vermektedir:

Bî-mezâka şâhid-i ma'nâ yüzin göstermezüz
Göz göre a'mâlarun 'aynına kühhâl olmazuz Taşlıcalı Yahyâ G 175/3

Metâ'-ı hûn-ı 'azîzâna müşterî olma
Bu Kerbelâ'da olan bey' men yezîd midür Nâbî G 99/4

Leff ü Neşr:

Şiir özelinde, anlamı ve anlatımı daha güzel kılmak amacıyla bir beytin ilk dizesinde geçen iki ya da daha fazla ifade unsurunun her biriyle bir sonraki dizede

mana bakımından irtibatlı başka unsurların sıralanması şeklinde yapılandırılmış bir söz simetrisi olan leff ü neşr sanatının meslekler bağlamındaki birkaç örneğine bakıldığında Necâtî'nin söz konusu simetriyi göz-ases, bade-leb ve tersa-zülf koşutluğuyla, Kadı Burhâneddin'in tacir-kişi ve hemrah-şah koşutluğuyla, Murad-nâme'nin lütuf sahibi olmanın övüldüğü bir kesitinde sehavet-çoban ve mal-koyun koşutluğuyla, Hayâlî'nin şarap-su ve hane-i zühd-duvar koşutluğuyla, Nâbî'nin sevgilinin şirin dudağı-helvacı ve boş söz-piyaz koşutluğu ya da sünnetçi-kalem ve şane sunmak-üstüne teşdid etmek koşutluğu ile veya Şeyh Gâlib'in aşk-düzd ve akl-mihman koşutluğu ile sağladığı görülmektedir:

Zülfün lebe vardı ve gözünden hazeri yok
Havf-ı 'ases itmeye belî bâdede tersâ Necâtî G 18/3

Tâcir diler sefer ide hem-râha baglıdur
Çohlar murâdını diler şâha baglıdur Kadı Burhâneddin G 831/1

Kon nâ-kesligi kim sehâvet gerek
Kişi olana resm ü âdet gerek

Sehâvet olur mâlüne pâsübân
Gözedür nitekim koyunu şûbân MUR 6967-68

Sâkîyâ bozsa 'aceb mi hâne-i zühdü şarâb
Çün esâsından yıkar erişse bir dîvâra su Hayâlî G 455/4

Düşmez leb-i şîrînine yârun suhan-ı telh
Helvâcı dükkânında piyâzun yiri yokdur Nâbî G 163/5

Şâne sunmak gibidür destine nev-hattânun
Hâme hat yazdugı dem üstine teşdîd itmek Nâbî G 464/5

Dilde ger 'aşk ola 'akl eylemez anda karâr
Düzde zindân olur ol dâr ki mihmân uyumaz Şeyh Gâlib G 116/2

Cinâs:

Edebî sanatların meslekler bağlamında kullanımına ilişkin hususi olarak ele alınması gereken son bahis konusu söz odaklı bir ifade oyunu olan cinastır. Yazılış veya söylenişleri aynı ya da benzer fakat anlamları farklı sözcüklerin bir arada / art arda kullanılması şeklinde tanımlanan cinasın alt türleri etrafında meslekler bağlamında birçok tablo ile karşılabilmektedir. Örneğin Cem Sultan bir gazelinde birden çok kere kullandığı devr sözcüğünü bağlam içinde dönem ve dönmek anlamında, müdam sözcüğünü devamlı ve müptela anlamında kullanarak cinas-ı tam,

ger dûn degilsen (eğer alçak değilsen) ve gerdûn (felek) sözcükleri arasında ise cinas-ı mefruk; Necâtî, sevgilinin elinde oku ve yayını görünce hocadan yasin okumasını isteyen âşığı dile getirirken ok u yasın-oku Yâ-sîn ifadeleri arasında cinas-ı tam; Bâkî, hasta gönlün sevgiliye sarılmak isteği ile tababetle ilgili bir uygulamayı özdeşleştirmek suretiyle yâre sarılmak ve yara sarılmak ifadeleri arasında cinas-ı tam ve yine Leylâ Hanım, Aşçı Dede'ye seslendiği bir rubaisinde aç sözcüğünü tok ve kapalı sözcüklerin karşıt anlamlısı olarak bir arada kullanarak yine cinas-ı tam yapmıştır:

Devr-i müldür sen müdâm-ıla müdâm it devrüni
Sâkîyâ ger dûn degülsen gam yime gerdûn içün Cem Sultan G 255/7

Göricek yârun elde ok u yasın
Benüm çün hâce başla oku Yâ-Sîn Necâtî G 419/1[305]

İsterse n'ola haste gönül yâre sarılmak
Mecrûh olıcak lâzım olur yara sarılmak Bâkî G 247/1

Bendene süfre-i in'âmını aç
Eyleme gayri kapuya muhtâc
Sâ'ilim matbah-ı ihsânında
Amân Aşçı Dede koyma beni aç Leylâ Hanım R 13

Cinas sanatının en önemli ustalarından biri olan Kadı Burhâneddin'in Divanı'na bakıldığında âşığın eline tolu veren sakinin kendisine dönük yönlendirmesi sorgularnırken sâkî ne dirsin-sakına dirsin ifadeleri ile cinas-ı lâhık; âşığın sevgili ile aynileştiğini ve onun hizmetinde olduğunu ifade ederken bende sözcüğünü birinci kişi

[305] Bu gazelin tamamı aynı heceleme (o-ku-ya-sın) etrafında oluşturulan bir dizi cinastan oluşmaktadır. Buna göre ikinci beyitte kıymak, üçüncüde davet etmek, dördüncüde vermek, beşincide anlayamamak, altıncıda ok kurmak ve yedincide kıyas etmek anlamına gelecek şekilde bir kullanım söz konusudur:
Kıya bakdı bana şol çeşm-i câdû
Bu gün bildüm kulına o kıyâsın

Kebâb oldı ciger bu hasret ile
Ki beni bezm-i hâssa okuyasın

Bu gün 'uşşâkı zâhid ko ki yarın
Bilesin sen hisâbun okuyasın

Eger ben Âyetü'l-Kürsî olursam
Ne mümkindür beni sen okuyasın

Ümîd-i vasl umarken dil-rübâdan
Rakîb ile görürsen okıyasın

Ne yirde var ise 'uşşâk-ı gam-gîn
Necâtînün idelüm o kıyâsın

ve köle anlamında bir arada kullanarak cinas-ı tam; şairlerin sevgilinin nuru görmeyip saçı ve beninden bahsetmelerinin boş olduğu vurgulanırken hâli (beni) ve hâlî (boş) kelimeleri ile yine cinas-ı tam; sevgilinin zülfü ile sersemlemiş gözünün etkisi ile de hasta düşmüş olan âşığın bu durumda iken attar sevgilinin dudağından ilaç emmek istemesinin doğal olduğu ifade edilirken alîlem (hastayım) ve dilerse alîl em (hasta ilaç dilerse) sözleri üzerinden cinas-ı mefruk; âşığın gönlünün sevgilinin otağında şarkıcılık ettiği buna karşılık canının da onun halvetgahının halvet söyleyeni olmak istediği ifade edilirken perde-sera sözcüğü birincide otağ ikincide şarkı söyleyen anlamında kullanılarak yine cinas-ı tam örneği verilmiştir:

Tolu viricek elüme sen sâkî ne dirsin
Almaya ele adunı mı sakına dirsin G 60/1

Bendesin sen bendeyim ben tapuna
Bendeyim ben niçe ki sen bendesin G 161/4

Niçe ki bu şu'arâ zülf ile hâli didiler
Nûrını görmeyiben anları hâlî didiler G 670 / 1

Zülfün ile ser-geşte vü gözünle alîlem
'Attâr lebünden nola dilerse alîl em G 1106/1

Anun perde-serâsında gönül perde-serâdur lîk
Cânum halvet-serâ olmak diler halvet-serâsınun G 1131/4

Mesleki içerikler üzerinden tecnis örneklerine bakıldığında bilhassa din temelli meslekler etrafında dikkat çekici bir yığılma olduğu görülmektedir. Bu minvalde bazı numunelere değinilecek olursa Şeyhî, boyunu görenin kıyamet gününün geldiğini sandığı servi boylu sevgiliden bahsederken sevgilinin kameti ile müezzinin kametini karşılaştırıp cinas-ı tam; Hayâlî budala vaizin aldatıcı sohbetinin hoş göründüğü fakat halvet hâlindeyken altında duran hasırdan riya kokusu geldiğini beyan ederken bûriya ve bu-yı riyâ sözcükleri arasında cinas-ı müşevveş; Nef'î vaiz eleştirisi içeren bir gazelinde kesel (uyuşukluk, ağırlık) - kes el (yaklaşma!) sözcükleri üzerinden cinas-ı mefruk ve Sâbit yine sevgilinin ince beline bel bel bakmaktan bel soğukluğu yaşayan vaizden bahsederken veya bas sözcüğü üzerinden sakiden zahidle ilgili bir takım taleplerden bulunurken cinas-ı tam oluşturmaktadır:

Letâfet bûstânında boyun bir serv-kâmetdir
Kim anun kâmetin görse sanır ol gün kıyâmetdir

Çü kaddin kâmetin gördü sanavber secdeler kıldı

Şu kadd ü kâmete karşı mü'ezzin bu ne kâmetdir Şeyhî G 23/1-2

Vâ'iz-i ebleh firîbin sohbeti hoştur velî
Halvetinde bûriyâsından gelir bû-yı riyâ Hayâlî G 20/2

Bize pend ile vâ'izler kesel verdikleri yetmez
Kesel def'ini ko câm-ı safâdan hem kes el derler Nef'î G 43/3

Bel soguklugına ugrarsa kim aglar vâ'iz
Ne bakar mûy-ı miyân-bendine yârün bel bel Sâbit G 235/4

Geh bâde içür zâhide sâkî geh 'arak bas
Mestem turamam dirse 'asâsı ile tayak bas

Basmak sadedinde bu gice muhtesib ammâ
Ey duhter-i rez meclise basdurma ayak bas Sâbit G 176/1-2

Mesleki kavramlar bağlamında teşbih ve istiareden sonra en çok temsil edilen sanatlardan biri olan cinas, müstakil ve mufassal mesnevi metinlerinde de birçok kere uygulanmıştır. Örneğin, Hüsrev ü Şîrîn'in doksan dördüncü faslının matlaında Şeyhî, fahriye içerikli bir yaklaşımla sahibi olduğu söz cevherinin herkeste bulunamayacağını farklı değere sahip birtakım nesneleri karşılaştırmak suretiyle ortaya koyarken, âlem söz cevheriyle doludur ancak sarraf bilir ki her denizde inci olmaz diyerek toludur (doludur)- tolu (deniz) dür (inci) arasında cinas-ı mefruk yapmış, Gelibolulu Âlî ise Sûr-nâme'sinde III. Murad'ı methederken onun âlemi sadef kılmış bahr-ı zatında zuhûr eden bir dürr-i tabende-kefi mübalağalı bir üslupla tasvir edip o, iki âlemin yanında kem-baha olduğu, Süha yıldızının parlaklığını peyda eden eşsiz cevherden nişan bulan düğün alanında âdeta bin kez iki maden ocağı dükkânı açıldığını anlatmış ve bu bağlamda dükân (iş yeri) ve dü-kân (iki maden ocağı) sözcükleri arasında yine cinas-ı mefruk yapmıştır:

Ne var yâkûta öykünse zücâce
'Azûba benzemez milh ü ücâce

Çi-ger söz cevheri 'âlem toludur
Bilür sarrâf k'olmaz her tolu dür

Degül kıymetde bir zırnîh ile zer
Belürdür gevherin billûr u mermer HŞ B 5476-78

Olup bahr-ı zâtında 'âlem sadef
Zuhûr itdi bir dürr-i tâbende-kef

Nedür vasf-ı pâkiyle her gûş pür

Olur bahr-i hestîde nâdir o dür

Ne gevher dü-'âlem ana kem-bahâ
Bahâsında peydâ fürûg Sühâ

Dügün açdı bin kez dükân-ı dü-kân
O yektâ güherden bulınca nişân

Hezâr itdi hîzâb u tûfân zuhûr
Kılınca vücûdun o dür gark-ı nûr GAS B 61-65

Fakîrî Risâle-i Ta'rîfât'ında mahbub-ı berber hakkında bilgi verip onların ürkek âşıklarla göğüs göğüse / bir arada olduğunu, mülayim bir kişilikte olsalar dahi âşıklara karşı daima daha en baştan kızgın olduklarını ve yaraları kapatsalarda tenhada herbirinin baş kestiğini ifade ederken berber (saç tıraş eden) ve ber-ber (beraber, göğüs göğüse) sözcükleri arasında cinas-tam; Hayretî, Belgrad Şehr-engîzi'nde henüz geldiği şehirde ondaki cevheri sezip, kendisinden güzel sözler söylemesine dair istekte bulunanlara sandıkları kadar nitelikli bir kişi olmadığını şeklinde tevazu içerikli verdiği cevapta kinleyen bir derviş olarak sarraflarla / değerli kimselerle pazar edemeyeceğini ifade etmekte ve böylece bâ-zâr (inleyen) ve bâzâr (alışveriş yeri) sözcükleri arasında yine cinas-ı tam örneği vermiştir:

Nedür dükkânda mahbûb-ı berber
Ola 'uşşak-ı bî-dillerle ber-ber

Egerçi herbiri olur mülâyim
Kızarlar başdan 'uşşâka dâ'im

Ezilsen iltiyâmini ider fâş
Velî tenhâda herbiri keser baş RT B 375-77

Görüp her bir garîki sanma gavvâs
Ki talup bahre bula gevher-i hâs

Dakılmaz seng-pâre gûş-ı câna
Gerekdür ana dürr-i şâh-dâne

Sözüm lü'lü' degüldür ola mengûş
O yegdür kim olam ben lâl ü hâmûş

Ki her bir söz olımaz râhat-i cân
Degüldür her akan su âb-ı hayvân

Ne kudret var durur ben güng ü lâle
Ki girem ehl-i dillerle makâle

Benem ‘âlemde bir dervîş-i bâ-zâr
İdem mi sayrafîler birle bâzâr HBŞ 133-38

Benzer şekilde Kadı Burhâneddin müşt eri ve müşteri sözcükleri arasında, Necâtî goncanın gönül incitmeyi sanat edinmesi bağlamında başla dilâ zarlığa ve sanat edindi gonca dil-âzârlığa sözleri arasında; Zâtî, Edirne şehrini methederken nakkâş içini ve nakkâş-ı Çîni ifadeleri arasında ve yine Fakîrî İstanbul güzellerinden çinici Ahmed’i tanıtırken Rûm-ı Çîne ve Rûm içine ifadeleri arasında cinas-ı nakıs; Seyri Halep Şehr-engîzi’ndeki Subuncuoglu bahsinde aldukca sabunı ve asa bunı ifadeleri arasında cinas-ı merfu ya da bakkal Kaya Bali tanıtılırken bakkal ve bak kal sözleri arasında cinas-ı mefruk örneklerini mesleki terminoloji bağlamında nazma çekmiştir:

Gel imdi bî-dü vü çâr ey habîb-i meh-çehre
Ki şeşder oynamag içün salaram uş mühre

Çü bende müşt eriyem müşterî mahalli yok
Görürse Zühre bu hâlâtı çâk ider zehre Kadı Burhâneddin G 464/1-2

Bülbül-i mest gibi başla dilâ zârlıga
San’at idindi çün ol gonca dil-âzârlıgı Necâtî G 561/8

İrişdüm Edrine şehrine bir dem
Göge şân cezbe-i mihriyle şebnem

Hüdâ zeyn itmiş ol yiri felekden
N’ola fark itmesem anı melekden

Münakkâş hûb u zibâ gördüm anı
Misâlin sanman anun gördi kanı

Münakkâş eylemiş nakkâş içini
Nâzirin yazamaz nakkâş-ı Çîni ZŞ B 29-32

Birisi çinicidür ismi Ahmed
Olubdur çîn-i zülfi-veş ser-âmed

Ruh u zülfini virmem Rûm u Çîne
Nezîri gelmemişdür Rûm içine FŞ B 201-202

Biri Sabuncıoglı mâh-tal’at
Ana lâyık degüldür hîç o san’at

Rakîbi andan aldukça sâbûnı
Görenler anı derler asa bunı SEŞ B 96-97

Kaya Bâlîdurur biri de bakkâl
Güzel görmek dilersen ana bak kal

Bizümle yag u bal oldı o dil-ber
Rakîbi bilsek ortada ne ister SEŞ B 106-107[306]

Diğerleri:

Mana ya da söz odaklı edebî sanatların mesleki bağlamlar etrafında kullanılması ile ilgili olarak daha birçok farklı içerik malzemesi sıralamak mümkündür. Ahmed Paşa'nın bir gazelinde ahengi kuvvetlendirmek maksadıyla ş sesini veya la / al hecesini belli aralıklarla yineleyerek ya da Hüsrev ü Şîrîn'de Ferhâd'ın Şîrîn'i sarayına bıraktıktan sonra işine dönmesinin anlatıldığı dizelerde veya Sultan Selim'e sunulan bir Enderunlu Vâsıf kasidesinde alliterayon / ses simetrisi; bir başka gazelinde naz ve diriğ sözcükleri üzerinden tekrir; Kânî'nin bir kasidesinde aynı köke mensup meşair, şuara ve şuur sözcüklerini art arda kullanarak iştikak, Fakîrî'nin meyhanecileri tanıtırken onların tatlı dille kişilere acı sattığı bildirerek tezat; Kadı Burhâneddin'in âşığa tabiplik eden sevgili dudağı ile diyalog kurdurarak teşhis, Nâbî'nin tersten okunuşları birbirini işaret eden arzu ve vüzera kelimeleri, yine Sâbit'in harfleri yer değiştirdiğinde birbirini işaret eden cellâd ve deccâl sözcükleri üzerinden gerçekleştirdiği söz oyunuyla kalb sanatı örneği vermesi bu minvalde nazma çekilen şiir kesitlerinden birkaçıdır:

Gerçi bu dey şiddetinden şâhı şeyh eyler şemâl
Sâkîyâ şol câmı sun kim şeyh anunla şâb olur Ahmed Paşa G 91/3

Sâkî cihân bezendi zümürrüd bisât ile
Âl etme al eline yine lâle-vâr lâ'l Ahmed Paşa K 8/9

Yine endîşe kıldı pîşesini
Ele aldı külüng ü tîşesini

Sanasın seng ü âhen ceng iderdi
Taş u tag âhına âheng iderdi HŞ B 4863-64

Dar atar kendi diyâr ü dârına Dârâ eger
Görse bu dârât ile ol dâver-i dad-âveri Enderunlu Vâsıf K 14/93

Ol serv-i nâz nâza dahi nâz eder dirig
Ehl-i niyâza merhametin az eder dirig Ahmed Paşa G 140/1

[306] Bu kullanım ayrıca Seyyid Vehbî Surnamesi'ndeki bakkalların ashab-ı hirfetinin geçişinin betimlendiği fasılda da yer almaktadır:
Bal bal diyerek geçdi niçe dilber-i bakkâl
Baldır deyi gel pâyına düş sâkına bak kal (Tulum: 601)

Aldun meşâ'ir-i şu'arânun şu'ûrını
Ey âhû-yı hüsün görenün yok mıdur senün Kânî K 37/36

Nedür mey-hâneci 'âlemde ey yâr
Şekerler yagdura bezm içre her bâr

Satar tatlu dil ile sana acı
Ola meyhânenün da'im revâcı

Şu kim bilmez elinde hürmetini
İçer ön sonra anun şerbetini FŞ B 300-302

Tabîb-i lâ'lüne sordum devâ bu derdüme nedür
Didi nevmîd olmanuz çü ben dermâna varuram Kadı Burhâneddin G 360/5

Halk ârzûyı hep vüzerâdan ümîd ider
Zîrâ ki hâsıl-ı vüzerâ ârzû olur Nâbî Mf 8

Bed-meniş taklîm-i dehr ile dahi bed-hâl olur
Hâsılı cellâdı kalb itsen dahi deccâl olur Sâbit Ebyat 149

SONUÇ

Dili, sesi, şemaili, cinsiyeti, yaşadığı coğrafya ya da zaman dilimi, yetiştiği çevre, aldığı terbiye, inancı, zekâsı ve mizacı gibi değişkenler dikkate alındığında denilebilir ki dünyada yaşam sürmüş ve sürmekte olan her fert nevi şahsına münhasırdır. İnsanoğlu için var olan bu gerçekliğin önemli belirleyicilerinden biri ise kişilerin türlü yapıp etmelerde kullandıkları, doğuştan sahip olunup yaşama uğraşı esnasında fark edilen ya da belirli bir gayret neticesinde edinilen birtakım meziyetlerdir. Hüner adı da verilen bu hassa, fertlerin ve toplumların yaşamak ve gelişmek için birbirine muhtaç olmaları sonucunu doğurmuş, her birey bir diğerinin ihtiyacının cevabı, eksiğinin tamamlayıcısı olmuştur. Bu demektir ki toplum hayatı ferd için ne denli gerekli ise toplumu oluşturan bireylerin yetenek farklılıklarının olması da sağlıklı bir toplumsal yaşamın devamlılığı için zorunludur. İşte, insanın kendine yeten bir varlık olamayışı, her birinin farklı marifetlerle donanmış hâlde bir diğerinin eksik yanını karşılaması, her bireyin kendi maharet ve imkânlarına göre bir iş tutmasının ve sonrasında teşekkül eden toplumsal işbölümü, meslekleşme, ihtisaslaşma ve mesleki örgütlenme sürecinin itici gücü olmuştur.

Söz konusu nedensellik zinciri Türk-İslam medeniyeti çerçevesinde düşünüldüğünde bu kültüre dair değerler bütününde, kendisine büyük önem atfedilen güzellik, çalışkanlık, yararlılık ve yaratıcılık olgularına hizmet etmesi dolayısıyla kimsenin eline bakmaksızın geçimini sağlamaya, rızk temini için çaba sarfetmeye, bir uğraşı meslek edinip nitelikli ürünler-hizmetler vermeye ve onları ederi ölçüsünde diğer insanların kullanımına sunmaya dair teşebbüsler mukaddes bir fiil hatta bir ibadet addedilmiştir. Öyle ki Türk-İslam medeniyet dairesinin ürettiği özgün mahsullerden biri olan Ahilik Teşkilatı adlı mesleki birlik de temel doğrularını, yiğitlik ve cömertlik esasına dayanan ve dinî-örfi bir arka plana yaslanan fütüvvet anlayışı üzerinde bina etmiştir. Fütüvvet anlayışının metne dönüştüğü bir tür esnaf nizamnamesi durumundaki fütüvvetnâmeler ise Devlet-i Aliyye bünyesinde varlık gösteren meslek loncalarının yönetim, denetim ya da eğitim ilke ve ritüellerinin şekillenmesinde ve dahi uygulanmasında yön verici olmuştur.

Gerek birlikte belirlenmiş kaidelere ve alınan kararlara tam teslimiyetle bağlı olarak iş gören üretici ve dağıtıcı hünerkârlar ile onların hedef kitlesi konumundaki müşteriler arasında vuku bulan iletişim biçimleri gerekse rekabet yerine dayanışma ve bölüşme ruhunu; çatışma yerine itidal ve hoşgörü anlayışını benimsemiş olan özerk yapıdaki

esnaf-sanatkâr birliklerinin sorumluluğunda şekillenen ve işleyen alışveriş merkezlerindeki döngüsel hareketlilik, hem Osmanlı iktisadi hayatına dair en dinamik temsil alanlarından hem de toplumun kültür kodlarını en iyi tecessüm ettiren sosyal ağlardan birini işaret etmektedir.

Çağının tanığı olan sanatkâr için en önemli üretim saiki, içinde yaşadığı ve yaşattığı hayata eserleri aracılığıyla ayna tutmaktır ki bu tutum, bir toplumun her sanat yapıtının varlığında doğrudan ya da dolaylı olarak tüm görünümleri ile yansımaktadır. Bu bağlamda elbette ana motifi insan ve insana dair türlü hâller ve olaylar olan şiirin ve daha özelde klasik Türk şiirinin Osmanlı çârsû-bâzâr kültürünün sağladığı siyasal, askerî, dinî, sosyal ve iktisadi verilerden; mesleki bilgi, unvan, kavram, ilke, söylem ve eylem çeşnisinden faydalanmaması düşünülemez.

Meslek-şiir bağıntısı esasen birbirini etkileyen iki cepheye sahiptir. Bu cephelerden birincisi mesleki tutum, ilke, kaide ve yönergelerin tesir gücü ve zihinde kalabilirlik bakımından üstünlüğü olan şiir dili vasıtasıyla aktarılmasıdır ki fütüvvetnâmeler başta olmak üzere bu minvalde nazma çekilen dinî-tasavvufi, tarihî, tıbbi, hukuki veya lügavi pek çok spesifik, manzum meslek el / ders kitabından ya da günlük hayatın bir parçası olarak şiir formunda işletme levhalarından veya türlü sesleniş ya da diyalogdan söz edilebilir.

Diğer taraftan ele alınan metinlerden anlaşılmıştır ki mesleki terminoloji, klasik Türk şiirinin ifade kanallarını besleyen en velut kaynaklardan biridir. Mesleki terminolojinin klasik Türk şiirine sirayeti öylesine derin ve etkin bir seviyededir ki müteferrik beyitlerden şiir kesitlerine ve kısa ya da mufassal ölçekteki müstakil eserlere kadar şiir metinlerinin her boyutunda zaman zaman kurgunun araçsallaştırılmış bir unsuru olarak zaman zamansa şiirin ana nüvesi konumunda olmak suretiyle kendisine yer bulmuştur.

Yine yapılan incelemelerde görülmüştür ki şiirlerde geçen uğraşlar temelde iki mesleki odağa bağlıdır: Hizmet / görev odağı ve ürün / mal odağı. Kullanım sayısı ve temsilci çeşitliliği daha çok olan hizmet / görev odaklı meslekler daha çok devletin kalemiye, ilmiye, seyfiye kollarına mensup üst düzey devlet memurları, saray gibi mekânların hizmetkâr statüsündeki çalışanları ile hünerlerini berberlik, attârlık, çilingirlik, sahaflık, dellâllık gibi istisnalar dışında ekseriyetle bir dükkân ya da atölyeden bağımsız olarak tatbik eden başka bir deyişle genellikle esnaf kategorisinin

dışında düşünülen serbest meslek erbabıdır. Hizmet / görev esaslı mesleki grup tahlil edilen şiir metinlerinde, yönetim ve denetim hizmetlerinden sadr-ı a'zam, vezîr, aga, beglerbegi, sancak begi, nişâncı, defter-dâr, re'îsü'l-küttâb, kâzî-'asker, kâdî, nâib, vâlî, sefîr, â'yân, emîn, mîr-âhûr, vekilharc, müfettiş, 'ases, gümrükci, muhassıl, hazîne-dâr, müsteşâr, mu'temed, rûz-nâmeci, şeyh, yiğitbaşı, mukâtaacı, hâcib, şeh-bender, muhtesib, 'âşir, pîş-gûy, müşâvir, kâfile-sâlâr, kâim-makâm, mültezim, kethüdâ, hâcegân, gencûr, mütevellî, hâs odabaşı, kilârcıbaşı, güğümbaşı; saray / ev hizmetlerinden perde-dâr, bevvâb, âyine-dâr, meşşâta, bende, çâşnîgîr, nigâh-bân, dâye, lâlâ, râyiz, bâğbân, ibrik-dâr, 'inân-keş, rikâb-dâr; askerlik hizmetlerinden leşker, çâvûş, humbaracı, haseki, subaşı, silâh-dâr, çuka-dâr, yeniçeri, bûstâncı, karakullukçu, teber-dâr, kûtvâl, kemân-keş, tîr-ger, odabaşı, yedekci, mîr-alây, solak; gösteri ve eğlence hizmetlerinden mutrib, rakkâs, hokka-bâz, mukallid, hayâl-bâz, orta oyuncu, meddâh, ayıcı, pûzîne-bâz, kuklacı; sağlık hizmetlerinden tabîb, cerrâh, kehhâl, haccâm, sünnetci, berber, attâr, kurşun döken; din hizmetlerinden şeyhü'l-islâm, müftî, imâm, vâiz, müezzin, muhaddis, müfessir, ta'rîf-hân, papaz, haham; eğitim hizmetlerinden muallim, müderris, mürebbî; temizlik hizmetlerinden kassâr, câbûb-keş, câme-şûy, sâbûnî, reşşâş, kâse-şûy; kehanet-büyü hizmetlerinden muabbir, kâhin, muskacı, fâl-güşâyende, sâhir, ceffâr, remmâl ve bunlar dışında akkâm, şûbân, kuşcı, kebûter-bâz, togancı, hayyâl, cenîbet-keş, na'l-band, cev-fürûş, mâr-bâz, fîl-bân, kâtib, tezkîreci, tugra-nüvîs, müsvedde-nüvîs, nâme-nüvîs, levha-nüvîs, mıstar-keş, râkım, musannif, şârih, müellif, müstensih, na't-hân, gazel-hân, kıssa-hân, münâdî, tüccâr, tercemân, müneccim, mellâh, muvakkıt, vassâl, hurde-fürûş, bedreka, vezzân, 'âmil, ney-zen, kassâm, peyk, râvi, tulumbacı, tulumcu, hammâl, dellâl, muhâsib, mühendis, değirmenci, pîlever, külhâncı, erbâb-ı lügat, peremeci, türbe-dâr, vezne-dâr, avukat, ırgad, nakkâd, mezarcı, nahvî, şirâzeci, sâhib-'ayâr, çilingir, sahhâf, suyolcu, dâne-çîn, gül-çîn, rîze-çîn, hûşe-çîn, gül-rîz, gül-fürûş, kopuzcı, tîşe-kâr, mühr-dâr, emânet-dâr, kâviş ehli, feylosof, hıfz-ı kütüb, davetci, kûh-ken, kandîlci, istifci, meş'ale-keş, râyet-keş, nakb-zen, tamgâ-zen, nakkâb, işcü, rasad ehli, falakacı, seyyâh, kâşif, gavvâs, şinâver, sayyâd, genc-cû, küştî-gîr, zındâncı, rûşen-ger, sakkâ, dellâk, gassâl, ütüci gibi diğer hizmet alanlarından olmak üzere toplamda iki yüz yirmi dolayında mesleki hizmet / görev temsil edilmektedir.

Hünerlerini daha çok çârsû, bâzâr ve bazı mahallelerdeki dükkân ve atölyelerinde; ev, bahçe veya tarlalarında toprak, kâğıt, taş, cam, demir, tahta, deri, kumaş, hayal,

fikir vs. üzerinde(n) ürettikleri somut mahsuller / eserler vasıtasıyla gösteren, çoğunluğu esnaf-sanatkâr statüsündeki ikinci kategori olan ürün / mal odaklı meslekler ise incelenen eserler boyunca: Gıda sektöründen yağcı, paçacı, peynirci, sahleb satıcısı, taze leblebi satıcısı, turşucu, sütcü, helvâ-fürûş, tabbâh, tavukcı, kebâbî, güllâc-fürûş, çörekci, kannâd, cigerci, yaş yemişçiler, biberci, bozacı, katayıfcı, habbâz, şerbetci, tuzcı, lokantacı, bûmbâr-ı şîrdân ü paça satıcısı, dihkân, sirke-fürûş, piste-fürûş, çorbacı, incir satıcısı, fülfül-fürûş, kassâb, bakkâl, börekci, kaymakcı, kahve-fürûş, ma'cûn-fürûş, mîve satıcısı; kabak, enginar satıcısı; hûşâb, dondurma, kar satıcısı; sahleb, bahâr satıcısı; hıyar satıcısı, fatîr satıcısı, yarmacı, uncı, arpacı; dokuma / dikim / giyim sektöründen kazzâz, bezzâz, debbâg, penbe-fürûş, basmacı, hayme-dûz, takye-dûz, kebbeci, çukacı, mûy-tâb, yorgancı, kalîçe-fürûş, halıcı, harrât, kâlâ-fürûş, ferve-fürûş, çantacı, hasırcı, serrâc, nemed-ger, yaglıkçı, hallâc, hayyât, küleh-dûz, palan-dûz, abacı, sepetci, üsküfci, kettâniyan, mekikci, sarıkcı, futacı, çeşteci, vâlâcı, astarcı, ibrişimci; metal, ağaç ve cam işleri sektöründen âhen-ger, na'l-band, sarrâf, çini-keş, kalb-zen, igneci, zirihci, sırma-keş, kılıççı, buçakcı, sikke-zen, kazgancı, sîm-keş, elekci, kalaycı, çivici, burgucı, mikrâz-ger; neccâr, makas-kâr; züccâc, mühre-fürûş, şîşe-kâr, şişenin içine bir figür koyma sanatı; ayakkabı sektöründen meshci, iç edükci, haffâf, mûze-dûz, paşmakcı; güzel / estetik esaslı sanatlardan şâir, büt-tırâşî, mi'mâr, musavvir, nakkâş, hattât, müzehhib, mücellid, sedef-kâr ve bunlar dışında sâkî, hîme-keş, kimyâger, hazzâf, mûcid, hınnacı, gözlükci, sâatci, çiçekci, sabbâg, mûmcı, pâreci, mürekkebci, kırtâs, kûze-ger, tütünci, micmer-dâr, kovacı, kavvâs, sagrakcı, cüllâbî, 'anber-fürûş, müşg-fürûş, köhne-fürûş, çancı, tarakcı, paybörkci, hakkâk, allâk, esnâf-ı nukl, otlukcı, destici, sürmeci gibi diğer uğraş alanlarından olmak üzere toplamda yüz elliyi bulan ürün satışı temelli mesleki uğraşla temsil edilmektedir ki bu yeküne menfi karakterli düzd, tarrâr, reh-zen, kaşmer, 'ayyâr, gaspcı, kundakcı, köle tâciri, gâret-ger, cellâd, kattâl, şâhid-i bâzâr, deryûze, nebbâş ve câsûs gibi meslekler de dâhil edildiğinde sadece taranan eserler kapsamında dahi dört yüzün üzerinde mesleki unvanın klasik Türk şiiri dizelerinde kullanıldığı görülmektedir. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda A 4754/3 arşiv numarası ile kayıtlı olup içerisinde altı yüz altmış iki meslek adı ile üç yüz kırk meslek çeşidinin sıralandığı ve Devlet-i Aliyye Dönemi'nde kaleme alınmış eldeki yegâne meslekler sözlüğü olan Lugat-ı Esmâ'-ı Esnâf başlıklı Arapça-Türkçe lügatteki mesleki başlıkların kahir ekseriyetinin ele alınan şiir metinlerinde yer alması hatta ütüci, kovacı, kethüdâ, güllâç-fürûş, fîl-bân gibi bu sözlükte dahi yer almayan

birçok uğraş adının söz konusu şiir metinlerinde kullanılıyor olması, klasik Türk şiiri metinlerdeki veri dağarcığının tarihî ve sosyo-ekonomik araştırmalara kaynaklık etmedeki ehemmiyetini bu bağlam çevresinde ortaya koymaktadır.

Klasik Türk şiiri dizelerine bir ifade unsuru olarak nazma çekilen bu uğraş alanları içerisinde farklı isimlerle anılma çeşitliliği bakımından en zengin örnekler hizmet / görev odaklı mesleklerden vezîrlikte (paşa, âsaf, hıdîv, düstûr, dâver, vüzerâ, nâzır-nüzzâr, müşîr, vezîr-i a'zam-sadr-ı a'zam-vezîr-i kebîr-sadr-ı 'âlî…), agalıkta (silâh-dâr aga, çuka-dâr aga-ser-çuka-dâr, rikâb-dâr aga, dülbend agası, miftâh agası, kapu agası, saray agası, yedi aga-yı gedüklü, tavâşî, darü's-saâde agası, agayân-ı sipâhîyân, agayân-ı rikâb, muhzır aga, telhisci aga, hasegi aga, koz bekçisi aga…), emînlikte (ma'den emîni, darb-hâne-i âmire emîni, hamr emîni, emîn-i ganem, şehr emîni, beytü'l-mâl emîni, mîzân emîni, alay emîni, mutfak emîni, sûr emîni, arpa emîni…), kethüdâlıkta (mülâzım, saray kethüdâsı, hazîne kethüdâsı-kethüdâ-yı gencîne, kilâr kethüdâsı, seferli kethüdâsı, kapucılar kethüdâsı, kethüdâyân-ı havâtîn-i harem, sadrazam kethüdâsı…) kaptanlıkta (re'îs, kapudan, gemici, denizci, kalyoncu, mellâh, nâ-hudâ, keştî-rân, korsan, keştî-bân, rubbân…), kâtiblikte (debîr, masraf kâtibi, sırr kâtibi, hazîne kâtibi, mahkeme kâtibi, küttâb, muharrir, kalem-zen, ketebe, ehl-i kalem, yazıcı, nessâh, münşî…), peyklikte (ulak-ulag, peyâm-âver, nemîka-dih, berîd, nâ'î, nâme-ber, sâ'î, münhî…), bekçilikte / gözcülükte / kapıcılıkta (nigâh-bân, nigeh-dâr, pâsbân, karavul, nâtûr, şeb-zinde-dâr, dîde-bân, çeşm-dâr, derbend bekcisi, der-bân, bevvâb, ser-bevvâbîn, kapucu…), tüccârlıkta (hâce, tâcir, sûdâ-ger, sevdâ-ger, hâcegî, bazergân, bezirgân, ticâret ehli, tarîk-i ticâret…), vergi tahsildârlığında (harrâciyân, câbî, 'amel-dâr, muhassıl, mütesellim…), sehhârlıkta (sihr-bâz, sihr-sâz, câdû, sâhir, efsûn-kâr, füsun-ger, büyücü, sihr-kâr, fâl-güşâyende, erbâb-ı füsûn ü sihr, rukye-hân, nusha-hân, veffâk…), hizmetkârlıkta (esîr, kul, köle, bende, 'abd, gulâm, gılmân, çâker, halâyık, kenîz(ek), câriye, perestâr, hâdim, huddâm, hidmet-güzâr, fermân-ber, kemerbeste, 'abîd, nöker, sedene, âbık, uşak, karavaş, gürûh-ı etba', hâne-zâd, rıkk, dest-beste, şâtır, tutuk-dâr, tevâbî', hâce-tâş, 'inan-keş, ecir, rikâb-dâr…), mutriblikte (sâzende, gûyende, kânûncı, çalgıcı, deffâf, kemençe-perdâz, muganni, hınyâ-ger, nağme-kârî, hânende, 'avvâd, terâne-keş, sürûd-serâ, râmiş-ger, nagme-pîrâ, şarkıcı, perde-serâ, sâz-nevâz, ehl-i sâz, nagme-serâ, ehl-i nagam, mûsikî-şinâs, terennüm-sâz, nagme-sâz, nagme-kâr, nagme-perdâz, terennüm-rîz, çalıcu, terâne ehli, beste-hânlık, santûrî, tanbûrî, dâire-zen, ergânûn-sâz, nevâ-ger, nüvâ-sâz, çeşteci…),

askerlikte (gâzî, cünd, cüneyd, leşker, ‘azab, süvâr(î), fâris, piyâde, ser-‘asker, levend, seg-bân, yeniçeri, sancak-dâr, çeri, hisar eri, zâbit, topcu, müsellem, yaya, ehl-i sefer, ceng-âver, silâhşôr, serdengeçti, ceyş, cüyûş, cenâd, ecnad, top arabacıları, humbara-endâz, mücâhid, zülüflü, sancak-dâr, kûtvâl, muhâfız, diz-dâr, yasavul, karakullukçu…), tabiplikte (etıbbâ, muâlic, kehhâl, cerrâh, fassâd, hekim, haccâm, şifâ-sâz, ehl-i tıbb, reîs-i ehl-i hikmet, otacı, hekimbaşı, reîs-i etıbbâ…), hokka-bâzlıkta (şemşîr-bâz, şu’bede-bâz, cân-bâz, ehl-i lu’bet, resen-bâz, rismân-bâz, tabl-bâz, mühre-bâz, müş’abid, takla-bâzî, mevzun-bâz, lu’bet-bâz, lu’bet-sâz, şîşe-bâz, şîşe-ger, âteş-bâz, suret-bâz, dest-bâz, cirid-bâz, savlecân-bâz, tâs-bâz, çevgan-bâz, fişek-bâz, zor-bâz, perende-bâz, mel’âbe-bâz, curcuna-bâz, matrak-bâz…), sayyâdlıkta (avcı, şikâr-bâz, şikâr eden, şikâr-efgen, hattâf, ehl-i şikâr…) ve rehberlikte (kılavuz, kulaguz, delîl, bedreka, reh-nümâ, reh-nümûn, hâdî…) görülmektedir.

Ürün / mal odaklı mesleklerde ise sarrâflıkta (sayrafî, zer-ger, zer-kûb, gevher-şinâs, gevherî, cevherî, gevher-fürûş, kuyumcu, sayyâg, altuncı…), sâkîlikte (hammâr, pîr-i mugân, mug-beçe, mey-fürûş, bâde-fürûş, beççe-i mug, pîr-i mey, kadeh-kâr, pîr-i meyhâne…), dokumacılıkta-terzilikte (nessâc, tokıyıcı, zer-bâf, bûriyâ-bâf, rişte-keş, bâfende, serâser-bâf, culâh; hayyât, derzi, gazzâl, hil’at-dûz, câme-dûz, dikici, hulle-bâf, bahye-dûz, ruk’a-dûz, boğasıcı…), ayakkabıcılıkta (haffâf, kavâf, kefş-ger, mûze-dûz, kefş-dûz, başmakçı, paşmakcı, pabuççı…) şâirlikte (şu’arâ, suhan-gû, nazm ehli, ehl-i nazm, zümre-i nazm-âver, erbâb-ı suhan, şi’r ehli, nazm-sencân, zümre-i ehl-i makal, nâzım, eş’âr-hân, erbâb-ı zebân, ehl-i eş’ar, gürûh-ı şâ‘irân, ozan, suhan-ver, müteşâir…), çiftçilikte (hâris, dihkân, berz-ger, fellâh, kişt-kâr…); menfi mesleklerden dilencilikte (cerrâr, gedâ, deryûze, sâil, hâk-nişîn, kâse-lîs…) söz konusu adlandırma çeşitliliğine rastlanmaktadır.

Klasik Türk şiiri dizelerinde bir mesleğin birçok farklı isimle anılması durumu o uğraş alanının Devlet-i Aliyye’nin toplumsal yapısındaki yerini göstermesi bakımından değerli bir veridir. Nitekim dilde bir kavramı karşılamak için çok sayıda sözün bulunması, o kavramın o dil ve dolayısıyla o kültürel doku içinde ne denli köklü ve etkin bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ifade çeşitliliği arz eden mesleki unvanların daha çok yönetici ve denetleyici sınıfla, sivil ya da askerî manada onlara itaat edenler ve gösteri sunma-eğlendirme işiyle iştigal edenler üzerinde

yoğunlaşması Devlet-i Aliyye'nin bir bezm ve rezm medeniyeti olduğu fikrinin şiir düzleminde doğrulanmasıdır.

İncelenen eserlerde geçen mesleklerin dil dağılımına bakıldığında genellikle fa''âl, fâ'il, fa'îl, mufa''il vezinleri kullanılarak oluşturulan Arapça meslek isimleri (haddâd, zâbit, aşîr, müderris…) %38'lik; daha çok -ger, -kâr, -hân, -keş, -sâz, -bâz, -bân, -fürûş, -dûz, -bâf, -şinâs, -şûy, -dâr, -rîz, -nüvîs ve -çîn gibi sıfat yapıcılar (zer-ger, efsun-kâr, kıssa-hân, âyine-sâz, rismân-bâz, pîl-bân, nân-fürûş, mûze-dûz, bûriyâ-bâf, ahter-şinâs, câme-şûy, gâşiye-dâr, terennüm-rîz, vak'a-nüvîs, gül-çîn…) ile bir davranışı âdet, meslek edinmek mecaz anlamı doğuran -pîşe ekli yapılar (cefâ-pîşe, kerem-pîşe, nâz-pîşe…), ehl-i + meslek / erbab-ı + meslek / esnâf-ı + meslek şeklinde yapılandırılan terkipler (ehl-i tencîm, erbâb-ı nazm…) ve nisbet –î'si ile oluşturulan (tugrâyî, gevherî…) Farsça meslek isimleri % 37'lik, -cı ve –ıcı ekleri (aşcı, tokıyıcı…) ya da meslek+satıcısı (mîve satıcısı, tâze leblebi satıcısı…) şeklinde yapılandırılan Türkçe meslek isimler %25'lik bir kullanım oranına sahiptir ki bu tablo şiirlerde geçen uğraşların diller bazında neredeyse dengeli bir dağılım gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak bazı meslek alanlarında bazı diller tek temsilci durumundayken bazılarında daha ağırlıklı bir kullanıma sahiptirler. Örneğin yağcılık sadece bu Türkçe sözcükle, tercümanlık / mütercimlik sadece bu Arapça sözcüklerle ya da çilingirlik yalnızca bu Farsça sözcükle temsil edilmektedir. Din ve eğitim hizmeti veren meslekler ya da güzel sanatlar genellikle Arapça, eğlence ve gösteri sanatları ekseriyetle Farsça ve askerlik mesleği ile ilgili unvanlar / görevler daha çok Türkçe isimler ile ifade edilmektedir.

Kimi pîşelerin üç dilde de karşılığı söz konusu iken (tabip, şifâ-sâz, otacı; habbâz, nân-fürûş, etmekçi; sayyâd, şikârbâz, avcı; bevvâb, derbân, kapıcı; rehber, kılavuz, delil; kâtib, debîr, yazıcı; mutrib, râmişger, çalgıcı; cerrâr, deryûze, dilenci; uğrı, hırsız sârik…) kimilerinin aynı dilde birden çok karşılığı olabilmektedir (tüccâr, tâcir; ressâm, musavvir; hâris, fellâh; resen-bâz, rismân-bâz; meşşâta, mâşıta…). Bazı meslek isimleri ise Arapça-Türkçe (mürekkebci, davetçi, kanuncı, meshci, semerci, sahleb satıcısı, baharatçı, hekimbaşı, şekerci…), Farsça-Türkçe (vâlâcı, tahtacı, sancak-dâr, turşucı, kâğıdcı, halıcı, bostancı, aşcı…) ve daha çok Arapça-Farsça (kimyâ-ger, kadeh-kâr, ehl-i kalem, ticâret ehli, levhâ-nüvîs, ehl-i nagam, def-zen, mûsikî-şinâs, tabl-bâz, sihr-bâz, ibrik-dâr, ma'cûn-fürûş hayâl-bâz vezne-dâr…) birleşimidir ki Arapça-Farsça ve Arapça-Türkçelerde Arapça, Farsça-Türkçelerde ise

Farsça meslek isminin kökünü oluşturmaktadır. Bazı mesleklerin birçok farklı dilde ya da aynı dilde birden çok kelime ve kelime grubuyla karşılanması dışında hemen her eserde diğerlerinde olmayan bir ya da birkaç mesleğe rastlanması (hîme-keş, külhâncı, tulumbacı, uncu, piste-fürûş…), belli bir mesleki alana dair birçok alt uğraşın olabilmesi (şirâze-dar, vassâl, kâtib, mücellid, mıstarkeş, şârih, müzehhib, mürekkebci, kırtâs, hattât…) veya bir sözcüğün birden çok mesleğe ad olabilmesi (hâce, çengî, hakîm…) de klasik Türk şiirinin farklı coğrafyalarda biteviye işleyen sosyal hayatla ne denli temas hâlinde olduğunun ve dahası mesleki ifade sözlüğünün ne kadar tafsilatlı ve yetkin olduğunun bir göstergesidir.

Özellikle şehrengizlerde görülen "meslek + zâde"li adlandırmalar ataya saygı kültürünün bir göstergesi olduğu kadar Devlet-i Aliyye'de bir mesleğin babadan oğula geçmesi geleneğini de işaret etmektedir. Nitekim o dönemde dede-baba-oğul arasında usta-kalfa-çırak döngüsü muhtemelen nesiller boyu sürmüştür ki bu durum günümüzde dahi örneklerine rastlanan bir vakıadır. Ayrıca esnaf-sanatkârın babasının mesleğiyle anılması ki çoğu zaman babanın adı değil sadece mesleği belirtilmektedir, atanın mesleki unvanın ve dahi hüner erbabı olmanın sosyo-kültürel yapı içinde kazanmış olduğu değer de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Günümüzde dahi kişiler arası iletişimde ad ve memleketle birlikte etkin iletişim temalarından biri muhataba işini / mesleğini sormaktır zira hâlâ bir kişinin imajı ile ilgili olarak yapılacak bir çıkarımda en geçerli verilerden biri sahip olduğu mesleği, ne işle uğraştığıdır.

Temel mesleki kategorilerden memurluk ve serbest mesleğin divanlar ve mesnevilerdeki kullanım yoğunluğuna bakıldığında divanlarda memurluk hizmeti verenlerin daha çok kaside, terkib-i bend ve terci-i bend, kıta ve tarihlerde, serbest meslek erbabının ise ağırlıklı olarak gazellerde kullanıldığı, mesnevilere bakıldığında ise şehrengizlerde ekseriyetle serbest meslek erbabının; surnâme, tarifatnâme ve nasihatnâmelerde ise kamu ve özel sektör çalışanlarının dengeli bir şekilde söz konusu edildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca klasik Türk şiirinde kullanılan mesleki terminolojinin XVII. ve bilhassa XVIII. yüzyılda hem sayı hem çeşitlilik açısından enikonu arttığı, bu durumun söz konusu dönemlerde güç kazanan mahallileşme akımının ve yine devletin gerilemesine bağlı olarak toplumsal aksaklıklara ve daha özelde devlet görevlileri ile esnaf-sanatkâr taifesine yönelik eleştirel tutumun artmasının bir yansıması olabileceği sonucuna varılmıştır.

Yine mesleki terminolojinin divanlarda ve mesnevilerdeki reel-mecaz düzlemde kullanım dağılımına bakıldığında başta şehrengizler ve surnâmeler olmak üzere mesnevi nazım şekilli tarifatnâme, nasihatnâme ve tasavvufi ya da beşerî aşk temalı mufassal kıssalarda daha çok reel düzlemde, divanlarda ise genellikle mecaz düzlemde söz gereci kılındıkları görülmektedir.

Şehr-engîzlerde her ne kadar sözün büyüsünü artırmak maksatlı bilhassa mesleki yapıp etmeler ve bu meşguliyet esnasında kullanılan araç-gereç seçenekleri üzerinden mecaz söylemler iletilere eşlik etse de sözü edilen güzel şahıslar, zihinde kurgulanan, itibari şahsiyetler değil; bedenleri, fiilleri ve etkileriyle somut manada var olan birer hirfet ehlidirler. Benzer şekilde, bir başka gözlem metni olan surnâmelerde de daima anlatının odağında suru organize eden, işleyişini yöneten ve denetleyen kimisi bürokrasiden kimisi ordudan kimisi ilmiyeden kimisi ise doğrudan saray çalışanı olan devlet memurları ile sura katılanların vakitlerini hoş tutmakla vazifeli cânbâz, rakkâs, mutrib gibi gösteri ve eğlence sanatları üstatları yer almaktadır. Bunun dışında müstakil mesnevilerde, özellikle pendnâme ve sergüzeştnâme türünde olanlarda, oluşturulan kurgunun bir parçası olarak kimi zaman ana kahramanlar kimi zaman onların ahbapları, yardımcıları, rakipleri veya düşmanları kimi zamansa bir fon malzemesi olarak rastladıkları veya bir metin içi örnek olay anlatımı vasıtasıyla sözü edilen kimseler; ayrıca verilen öğütler, yapılan telkinler ve eleştirilerle çizilen mesleki idealler çevresinde başlı başına veya bir alt başlık olarak pîşeler ve pîşeverler reel düzlemde nazma çekilen unsurlar arasında sıklıkla yer almıştır. Mesnevi şekilli içerikler dışında divanlarda da daha çok kaside, kıta ve tarih dizesinde devlet ricali denilen üst düzey devlet memurlarının medhi, tayin ve atamaları ile hizmet ve yararlılıkları etrafında ve yine gazellerde tabip, sâkî, mutrib, vâiz gibi meslek erbabına hâl-i pür-melâli beyan etme, meded umma, nasihat etme, uyarma ve eleştirme yollu seslenmeler vesilesiyle reel düzlemde mesleklere ve meslek erbabına dair ifade dağarcığından yararlanılmıştır.

Neredeyse hepsinin odağında meslekler ve ehl-i meslek olan şehrengizlerde reel düzlemde esnafın / sevgilinin uğraşları dağılımına bakıldığında incelenen kırk şehrengiz örneğinde en çok bahsi geçen meslek isimlerinin sırasıyla derzi (21), kazzâz (19), zer-ger (15), sipâhî / yeniçeri / kuloğlu (15), attâr (13), tüccâr (13), takyacı (10), na'l-band (10), imâm / müezzin (10), hizmet-kâr (9), berber (9), helvâcı (8), kâtib (8), hâfız (6), sîm-keş (6), bakkâl (7), mücellid (5), kefş-dûz (5), hamamcı / nâtır (5),

sâzende (5), muallim / müderris (5), dülger / neccâr (5), debbâg (5) olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca Devlet-i Aliyye dönemi çarşılarında meslek kategorilerinden özellikle dokuma / dikim ve gıda sektörlerinin ön planda yer aldığı bilgisinin bu tür mesleklerin şehrengizlerdeki kullanım sıklığı ile de doğrulandığı görülmüştür. Nitekim incelenen şehrengizlerde yer alan 373 mesleki atıf içerisinde tekstil ile ilgili olarak derzi (21), takyacı (10), bâfende (1), keçeci (2), kirbâzî (1), küleh-dûz (1), kebbeci (2), …-dûz bir dil-rübâ (1), vâlâcı (1), üsküfci (1), futacı (1), abacı (3), çukacı (2), düğmeci-ilikçi (1), kazzâz (19), debbâg (5), bezzâz (3), yorgancı (1), mekûk-ger (2) ve hasırcı (2) toplamda seksen kez hirfet ehlinin mesleki unvanı olmuş ve yine gıda alanında helvâcı (8), etmekçi (3), fırıncı (1), börekci (1), bakkâl (7), kassâb (4), şerbetci (3), tavukcu (1), kaymakcı (1), cigerci (1), yağcı (3), tuzcu (2), ma'cûn-fürûş (2), kadayıfcı (1), kahveci (3), mîve-fürûş (3), şekerci (3), aşcı (2) başlığı altında toplamda kırk dokuz defa bir esnaf-sanatkâr dilberin uğraş alanı olarak zikredilmiştir.

Klasik Türk şiirinde meslekler bahsinin önemli bir başka faslı türlü bağlamlar etrafında yapılan mesleki atıflardır. Bu atıflar kimi zaman meslek doğrularına, mesleğin önemine, sınırlılıklarına ve bir hünermendde bulunması gereken hasletlere dair kabullerin anımsatılması ya da bu esaslarla ve pişekârlarla ilgili kişisel değerlendirmeler ve tespitler yapılması şeklinde kimi zamansa bir mesleğin yalnızca belirli bir özelliğine değinme veya bir mecaz etrafında herhangi bir hünerin belirli bir niteliğini söz konusu etme şeklinde nazmedilmektedir. İncelenen divanlarda kendisine en çok göndermede bulunulan mesleki alan ve meslek ehli grubu ise fahriye ve hasbihal dizeleri başta olmak üzere üzerinde poetik çerçevede, genel-geçer ya da şahsi boyutta birçok çıkarımda bulunulan şiir fenni ve şuara zümresidir. Şehr-engîzlere gelince onlarda mesleki atıflar daha çok çarşı güzellerinin tasvirinin hünerlerine ait kavram seçkisi üzerinden gerçekleştirilmektedir. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış Gülşen-i Pend, Murad-nâme, Risâle-i Ta'rîfât gibi mufassal birtakım eserler ise denilebilir ki neredeyse tamamen mesleki göndermeler üzerine kuruludur.

Mesleki terminolojinin mecaz düzlemde kullanımı, klasik Türk şiirinin söylem çeşitlemesine kaynaklık eden gülşen, felek, saray, savaş meydanı, deniz gibi mekânlarla özdeşleşmiş unsurların mesleki bir içeriğe ya da mesleki bir ifadenin o mekânlarda cereyan eden olay ve durumlara anlam bakımından eklemlenmesi ile

gerçekleşmektedir. Mecaz düzlemin alt kategorileri meslek-insan, meslek-diğer varlıklar, meslekler-kavramlar şeklinde sınıflandırılabilmektedir.

Meslek-insan ilişkisinin ilk boyutu gerçek dünyada iz bırakan dinî-tasavvufi-tarihî şahsiyetlere, reayadan kimselere dair telmihlerde genellikle medh etme amacıyla onları türlü mesleklerle irtibatlandırmadır. Örneğin bu bağlamda kurgulanan klasik Türk şiiri dizelerinde Hz. Peygamber ve üstün vasıflarının mürebbîlik, şifâ-sâzlık ve rehberlik başta olmak üzere râkım, bânî, ressâm, defter-dâr, muallim, hâkim, mübeşşir, çiftci, imâm, nakîb, rakam-sâz ve mühür-dâr, hâce, kâfile-sâlâr, hâcib, hazîne-dâr, dalgıç, râyet-keş, matbah emîni, pehlevân ve sakkâ ya da Devlet-i Aliyye hükümdarlarının berber, kimyâ-ger, bânî, imâm, mücellid, sâkî, hallâc, hâce, bâğ-bân, gavvâs, pâs-bân ve mûcidlikle irtibatlandırılması söz konusudur.

Meslek-insan ilişkisinin kurgu kimlikleri olan sevgili ve âşığa gelince sevgilinin divanlarda kullanım sayısı sırasıyla sâkîlik, tabîblik, avcılık, askerlik, sehhârlık, mi'mârlık, kâtillik, tüccârlık, mutriblik ve rakkâslık başta olmak üzere altmış yedi meslek / uğraş türü ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir.

Sevgilinin güzellik unsurlarının mesleklerle ilişkisi istatistiki bakışla değerlendirildiğinde ise en sık kullanımın sırasıyla göz (203), gamze (175), zülf (121) ve dudakta (42) olduğu görülmektedir. Yine mesleki çeşitlilik bakımından ilk sırada hırsız olmak üzere harâmî / reh-zen, karahcı / yağmacı, sehhâr / sâhir / câdû / efsûnkâr / sihr-sâz, sakkâ, elçi, 'ayyâr, cân-bâz, piyâde, hûnî / kattâl / kâtil, vergi tahsildârı, gavvâs, 'ases / şahne, sayyâd, âyine-dâr, sâkî / hammâr, şârih, cellâd, muallim, kassâb, hayyât, bekci, reh-nümâ / reh-ber, mutrib, dellâl, mi'mâr, imâm, tercemân, tabîb, tamgâ-zen, hâcib, sarrâf, pâs-bân, atıcı, ferrâş, kannâd, nakkâş, kâtib, dilenci ve remmâl şeklinde kırk ayrı meslekle ilişkilendirilen göz, gözyaşı ve göz bebeği gibi gözle alakalı unsurların olduğu; ardından bâğ-bân, cân-bâz, reyhancı / attâr, dilenci, kâtib, sâhir, tarrâr, sayyâd, 'asker, nakkâş, ferrâş, yağmacı, çalgıcı, müderris, rakkâs, vezîr, dellâl, hırsız, resen-bâz, dâye, müellif, hâcib, hattât, kâtil, der-bân, dolandırıcı, yollar basıcı, muharrir, pâs-bân, âşüfte, vâli, papas, perde-keş, suret-bâz, muallim, rehber, vergi tahsil-dârı şeklinde otuz yedi meslekle özdeşleştirilen zülf ile rehzen / harâmî / celâlî, hırsız / düzd / uğrı, kattâl / kâtil / hûn-rîz / hûnî, câdû / sehhâr / sihir-bâz / efsun-kâr / büyücü / sâhir, muallim, sayyâd, cerrâh / fassâd / kehhâl, terzi, şu'bede-bâz / hokka-bâz, komutan / silâh-dâr / 'asker / leşker / tîg-zen / okçu / kemân-

keş, cellâd, yağmacı / gâret-ger, imâm, kassâb, kan alma üstâdı, bâğ-bân, hayyât, şahne, remmâl, sikke-zen, avcı / sayyâd, kılavuz, câsûs, tercemân, nessâc, pâs-bân, sâkî, sakkâ, âşığı mest edip satan şeklinde yirmi yedi ayrı meslek kategorisiyle ilişkilendirilen gamzenin geldiği tespit edilmiştir.

Gözün en çok ilişkilendirildiği meslekler kullanım sıklığı sırasıyla: Sâhir, imâm, harâmî, sâkî, cellâd, 'ases, 'asker, kâtil, gâret-ger, sayyâd ve sakkâ iken gözyaşınınkiler 'asker, reh-ber ve kâtib; zülfün en çok ilişkilendirildiği meslekler tarrâr, sâhir, 'asker, bâğ-bân ve attâr / reyhancı; gamzenin en çok ilişkilendirildiği meslekler cellâd, sâhir, düzd, kâtil, gâret-ger, harâmî, câsûs, sayyâd, tercemân ve hokka-bâzdır. Ayrıca ben, kirpik, hatt daha çok askerle, kaş sehhâr ve hâcible, dudak tabip ve saki ile bağdaştırılmıştır. Ayrıca farklı uzuvlarla ilişkilendirilme çeşitliliği bakımından sehhârlık, harâmîlik, hırsızlık, avcılık, askerlik, gâretgerlik ve tercümânlık ön plandadır.

Evvela aşkbazlık fenninin üstadı olan âşığın pîşeleri ile ilgili çıkarımlar sıralanacak olursa onun kırk dolayında hüneri / görevi meslek edindiği tespit edilmiştir. Bunlardan en çok ifa ettikleri ise hizmetkârlık, dilencilik, tüccârlık ve avcılıktır. Âşığın mesleki anlamda sıklıkla altı çizilen bir başka özelliği aşk dışında hiçbir işle ilgilenmeyişi, başka bir deyişle serseriliğidir.

Bizatihi aşk kavramı da birçok dizede somutlaştırılıp kişileştirilerek tüccâr, mutrib, cellâd, hattât, cân-bâz, bâğ-bân, mellâh ve dâye gibi toplamda otuz kadar meslekle ilişkilendirilmiştir. Reh-berlik, avcılık, dellâllık, imâmlık, mutriblik, zer-gerlik ve mi'mârlık ise aşkın en sık özdeşleştirildiği uğraş alanlarıdır.

Mesleklerin somut-soyut ya da canlı-cansız diğer varlıklarla ilişkisi çerçevesinde, incelenen metinlerden yapılan çıkarımlara bakıldığında bitkiler elli dolayında farklı uğraşla irtibatlı kılınmıştır ki özellikle çiçeklere mesleki bir unvan atfetme örneği hayli yaygındır. Çiçek türlerinin en çok bitiştirildiği pîşe çoklukları, tek renk oluşları, muntazam görünümleri nedenlere bağlı olarak askerliktir. Bu bağlamda mücadele hâlinde oldukları unsurlar genellikle kış mevsimi veya rüzgârdır.

Çiçek-meslek özdeşliği en sık eşitleme gülde görülmektedir. Zira âteş-bâz, suret-bâz, defçi, rakkâs, haberci, mi'mâr, attâr, şârih, habbâz, kazzâz, defter-dâr, ayak nâibi, reîs ve sipâh gibi olumlu; dilenci, şâhed-i bâzâr gibi olumsuz algılanan onun üzerinde

meslekle ilişkilendirilmiştir. Çemenin ezharları arasında mesleklerle irtibatlandırılmak bakımından gülden başka sıklıkla ele alınan diğer çiçekler sünbül, benefşe, nergis ve lâledir.

Somut-canlı varlıklar sınıfının bir başka temsilcisi olan hayvanların kuş türlerinden bülbül, hüdhüd, karga, baykuş, kırlangıç, keklik, leylek, kumru, güvercin, tavus, papağan, kerkes, şahbaz ve kaknüsle; böceklerden pervane, meges, örümcek, karınca, ve ipek böceğiyle; yabani hayvanlardan gürg, tilki, samur, yılan ve ahu ile; evcil canlılardan kedi, at ile ve su canlılarından balıkla olmak üzere kırkın üzerinde meslekle irtibatlı kılındığı tespit edilmiştir.

Mesleki atıflarla anılmak bakımından hayvanlar içerisinde ilk sırada yer alan kuşlardan hirfet ehli olarak en çok söz edileni bülbüldür. Nitekim bülbülün muganni / gazel-hân / na't-hân / perde-serâ / sâzende, mutrib ve rakkâs gibi gösteri ve eğlence hizmetleriyle ilgili meslekler; hatîb, müezzin, mukrî, müfessir, okuyucu gibi din hizmetleriyle ilgili meslekler ve tercümânlık başta olmak üzere, hâce, dellâl, bâğ-bân, şârih, micmer-dâr, mâşıta gibi pekçok işle meşguliyeti söz konusudur.

Somut-cansız varlıklar sınıfında yer alan doğa olaylarının klasik Türk şiiri dizelerinde meslekler bağlamında kullanılmasına bakıldığında gerek pîşelerle ilişkilendirilme sayısı gerekse temsil ettiği uğraş alanı çeşitliliği açısından en güçlü unsurun rüzgâr olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim dizeler boyunca rüzgârın ferrâş, nakkâş, mâşıta, zer-kûb, âteş-bâz, reyhancı / attâr, mutrib, sürmeci, sâhir / efsuncu, bâğ-bân, haberci / peyk, kâtib, esir tâciri, reh-ber, hattât, elçi, câsûs, çiçekçibaşı, nessâc, rûşen-ger, hırsız, avcı, vergi tahsil-dârı, vekilharc, şarkıcı, hâce, seyyâh, dellâl, tâmirci, gâliya-sâ, hallâc, şahne, tabîb, eşkıyâ / rehzen, müfessir, hattân, serheng, haddâd ve derzi gibi kırk dolayında mesleki alanla özdeşleştirildiği tespit edilmiştir. Tüm bu uğraş alanları içinde ise en yoğun özdeşlik ferrâşlık, attârlık, peyklik ve meşşâtalık ile kurulmuştur.

Somut-cansız varlıklar kategorisinin bir başka alt başlığı olan doğal oluşumlar varlık alanlarına göre yaklaşık otuz farklı meslekle eşleştirilen yeryüzü ve yeryüzü oluşumları ile mesleki atıflar bakımından yeryüzü oluşumlarına nazaran çok daha fazla sayıda örneklemi olan felek ve seyyaratlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür ki birinci bölgenin mesleklerle en sık irtibatlandırılan kısmı zemîn, ikinci bölgeninki gerek bu sema / gök ve âlem / dünya anlamlarıyla gerekse talih, baht anlamıyla

meslekle eşitlenen felektir. Nitekim dizeler boyunca dünyanın başta sâkî ve ardından sarrâf olmak üzere mutrib, lu'bet-bâz, ip cân-bâzı, rakkâs gibi gösteri ve eğlence sanatları ustalarına; bezzâz, terzi, nakkâş, mi'mâr, hakkâk gibi ürün odaklı çalışan hirfet ehline; tüccâr, mâşıta, tabîb, bakkâl, gavvâs gibi hizmet odaklı meslek sahiplerine; sâhir, râhib ve harâmî gibi menfi uğraşları meslek edinenlere ya da haznedâr gibi devlet memurlarına dönük kişileştirmelere tabi tutulduğu görülmüştür. Feleğin ise peyk, fermân-bende, der-bân, hâcib, çâker, gulam, kul, âyine-dâr, perde-dâr, dâye, lâlâ, ferrâş ve meşşâta gibi unvanlarla hizmetkâr; göz boyama, oyunbazlık, güvenilmezlik, döneklik ve baş döndürücülük özellikleri bağlamında sâkî; mutrib, sâzende, deffâf, tabl-bâz, perde-serâ, nağme-sâz, hânende, râmiş-ger unvanlarıyla musiki üstadı; çengî, köçek, bâzî-ger, rakkâs unvanlarıyla dans üstadı; hokka-bâz / şu'bede-bâz üst başlığına bağlı olarak âteş-bâz, resen-bâz / rismân-bâz, şîşe-bâz, tâs-bâz, kâse-bâz unvanlarıyla cân-bâzlık üstadı; sihr-bâz / sâhir, mühre-bâz unvanlarıyla da illüzyon üstadı olarak, başta debîr / kâtib olmak üzere kadı, muhâsib / ehl-i rakam, yâver, hâce / müderris gibi memurlukları ifa ederken ya da menfi konumdaki dilenci, cellâd, kâtil, sayyâd, remmâl ve esir tâcirliği gibi birtakım uğraşlara yönelmiş şekilde yetmiş dolayında meslekle irtibatlandırıldığı tespit edilmiştir.

Örneği hayli fazla olan gök cisimlerinin meslekleri hususunda klasik Türk şiiri dizelerinde görülen anlam aktarımlarının diğer ağırlık merkezleri Ay ve Güneş'tir. Nitekim Ay ile ilgili kırk dört mesleki yakıştırma tespit edilmiştir ki bunlardan derbân, pâsbân, dâye, âyine-dâr, at uşağı, tuğrakeş, hâcib, gulam / bende / çâker / kul / huddâm; peyk, asker / kumandan / komutan / çavuş / şâtır / bölükbaşı / karakullukçu gibi hizmetkârlığa memur olma işi ön plandadır ancak ayın gösteri ve eğlence hizmetleri çerçevesinde hokka-bâz, şîşe-bâz, âteş-perdâz, fişekci, kaşmer, sâkî, mutrib / deffâf ve rakkâs olarak ya da başka ürün / mal ve hizmet / görev odaklı meslek kategorilerinden dellâk, meşşâta, mıstar-keş, dilenci / bayram dilencisi, müfessir / tefsir eden, seyyâh / seyahat-pîşe, türbe-dâr, meş'ale-dâr, sakkâ, avcı, kehhâl, cerrâr, gavvâs, hâcib, hattât, nakkâş, ekinci, sîm-keş, zer-ger veya kefş-ger şeklinde tavsif edildiği görülmüştür.

Ay'la beraber pîşelerle en çok eşitlenen gök unsuru olan Güneş sahip olduğu mesleki unvan çeşitliliği bakımından ilk sırada yer almaktadır. İncelenen metinlerde Güneş'in tıpkı Ay gibi daha çok hizmet / görev odaklı mesleklerin alt başlıklarından biri olan hizmetkârlık nevi'inden uğraşlarla eşitlenmiştir. Bunun dışında gösteri ve eğlendirme hizmetleri çerçevesinde cân-bâz, âteş-bâz, fişek-bâz, sâkî, deffâf ve hınyâ-

ger; askerlik hizmeti ile ilgili bölükbaşı, şâtır, çâvûş ve dizdâr, kimisi devlette kimisi serbest bir şekilde olmak üzere diğer hizmet sınıflarından ganem eminliği, kadastroculuk, türbe-dârlık, müneccimlik, tabl-bâzlık, tüccârlık, dellâllık, micmer-dârlık, kassârlık, seyyâhlık, peyklik, rehberlik; ürün / mal odaklı uğraşlardan ise kimyâ-gerlik ve zer-gerlik başta olmak üzere hayyâtlık, hattâtlık, müzehhiblik ve müstensihlik veya menfi mesleklerden dilencilik ve hırsızlıkla irtibatlandırılmıştır.

Ay ve Güneş'in birer meslek erbabı olarak bir arada takdim edildiği çok sayıdaki bağlamın merkezinde de yine hizmetkârlık ve bunun dışında askerlik uğraşları yer almaktadır.

Ay ve Güneş'ten sonra mesleklerle özdeşleşme bakımından en fazla örneği bulunan Zühre / Nâhid daha çok rakkâs ve mûsikî-şinâs olarak; Utârid ekseriyetle kâtib zaman zamansa çâker, defter-dâr, medh-hân ve hûşe-çîn olarak, Müşteri / Bircis kadı-kazasker ya da müşteri sözcüğü iham-ı tenasübüyle, Mirrîh başta cellâd olmak üzere vezîr, başkomutan, vâli, silâhdâr, sünnetçi ve kassâb olarak ve Zühal / Keyvân daha çok pâs-bân, meş'al-keş ve nigâh-bân gibi unvanlarla ve bunun dışında kethüdâlık ve çobanlık gibi mesleklerle ilişkilendirilebilmiştir.

Somut-cansız varlıklar kategorisinin bir diğer alt birimi, insan eliyle var olan, gayr-i tabii araç ve gereçlerdir ki meslekler bağlamında taranan eserlerde bir pişe ile irtibatı bakımından en dikkat çeken nesne kalemdir. Nitekim kalemin dizeler içerisinde rakkâs ve sehhâr başta olmak üzere müfessir, meddâh, bende, pâs-bân, tüccâr, hâce, hazne-dâr, câsûs, râyet-keş, mi'mâr, meşşâta, sâkî, şeker-fürûş, nessâc, mûcid, ressâm, hatib, 'asker, mütercim, mutrib, gavvâs, tabîb, avcı, resen-bâz, dilenci, kâtil ve âvâre gibi onlarca mesleki unvanla eşleştirildiği gözlemlenmiştir.

Meslek-nesne bağıntısı ile ilgili diğer bir bahis konusu, mesleki metaların şiirde kullanımıdır. Nitekim incelenen metinlerde attâr ya da remmâl tahtası, haccâm şişesi, bennâ baltası, neccâr testeresi, dellâk kesesi, berber aynası, terzi mikrazı, demirci kûresi ya da meşini, kâtip hokkası, suretger pergeli, sârbân mahmili veya mühendis cetveli gibi birçok mesleki objenin türlü bağlamlar etrafında söze malzeme kılındığı görülmüştür.

Yaratılışın başka bir cephesinde yer alan soyut varlıkların klasik Türk şiirindeki iki farklı karşılığından Allah ve melekler gibi inanç merkezliler, dev ve ejder gibi

mitolojik kökenlilere göre çok daha fazla örnekleme sahiptir. Bilhassa Devlet-i Aliyye'nin toplumsal hafızasında mevcudatın, zatını işaret eden bir mecazlar bütünü olduğuna inanılan ve Hâlık, Bârî, Musavvir, Mübdî ve en çok da Sâni' unvanıyla en büyük sanatkâr olarak addedilen Allah, klasik Türk şiiri metinlerinde başta nakkâşlık, hattâtlık, kalem-kârlık, mi'mârlık olmak üzere mûcidlik, bâğ-bânlık, hayyâtlık, mücellidlik, mühendislik, haddâdlık, dokumacılık, kadılık, nigâh-bânlık, reh-nümûnluk, muallimlik, sarrâflık, tabiplik, kassâmlık, keşşâflık, meşşâtalık gibi otuzun üstünde mesleki unvanla irtibatlandırılmaktadır.

Mesleki unvanlar bağlamında soyut varlıklar kategorisinde Allah'tan sonra en çok anılan varlık olan meleklerin ise daha çok hizmetkârlık ve askerlik türevi uğraşlarla örneğin Cebrâil'in gâşiye-dar, der-bân, asker, rehber, berîd, fâtihâ-hân, peyk ve dahi dalgıç ya da muallim gibi unvanlarla eşitlendiği görülmektedir. Yine 'Azrâil'in sâkîliği, yağmacılığı, terziliği; İsrâfîl'in mehterbaşılığı, cennet yedekçiliği, Mîkâîl'in ise vekilharçlığından, Hz. Hızır'ın reh-berliğinden ve Şeytan'ın hırsızlık, dilencilik ve harâmîliğinden söz eden dizeler de mevcuttur.

Meslek-kavram ilişkisinin klasik Türk şiirinde iki tür karşılığı söz konusudur. Bunlardan birincisi doğrudan meslek / hüner, üstâd, alışveriş, satma/satış, müşteri, nakd / metâ, sermâye, kâr-zarar-kazanç, terâzi, kârbân, karz, vergi, destgâh, ta'mîr ve baha gibi mesleki mahiyete sahip bir kavramın nazma çekilmesi, ikincisi ise esasen mesleki yanı olmayan bir kavramın somutlama ve benzetme gibi birtakım mecazlar yardımıyla mesleki bağıntılar kazanmasıdır.

Mesleki kavramlardan meslek / hüner, kişi ve fikir temelli iki kaynaktan beslenmektedir. Kişi temelli kaynaklar; devlet ricali, din büyükleri ve çarşı güzellerinin temsil ettiği gerçek kişiler ile klasik Türk şiirinin kurgu dünyasının ürünü olan âşık ve sevgilidir.

Gerçek kişilerden mesleki kavramlar etrafında en çok ele alınanlar devlet büyükleri olup ilgili kişinin mesleği / hüneri, genelde kaside, kıta ve tarih dizelerinde söz konusu edilmektedir. Meslek ve hüner kavramları ile irtibatlı bir devlet büyüğü methinde sıklıkla kullanılan ifade kalıplarından biri; onun cömertlik, yiğitlik ya da adalet gibi yüce vasıflara hizmet eden davranışları maharetle uğraş edindiğinin "bir isim + pîşe" kalıbıyla ifade edilmesidir. Bir isimle "-pîşe" sözcüğünün bir araya gelmesi neticesinde meydana gelen birleşik sıfatlar, din ve devlet büyüklerine dönük

methiyelerde olduğu gibi sevgiliden bahsolunan dizelerde de sıklıkla kullanılan bir söz grubudur ancak din ü devlet büyüğü söz konusu iken sıralanan vasıflar olumlu, sevgiliye atfedilen yakıştırmalar daha çok olumsuz mahiyettedir.

Meslek / hüner manalı kelimelerin din ve devlet adamı, çârsû-bâzâr sakini ya da sevgili-âşık gibi kimseler üzerinden oluşturulan bağlamlarda kullanımından başka dinî, tasavvufî, felsefi ya da toplumsal meseleler etrafında nazma çekilen fikir temelli dizelerde de sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Zihin yapılarının, meslektaşların ya da birtakım toplumsal meselelerin bir eleştiri süzgecinden geçirildiği bu tür metinlerde yanıtı aranan soruların başında hünerin hakikatte ne olduğu gelmektedir.

Üstat kavramının klasik Türk şiiri dizelerinde kullanımına bakıldığında genellikle hünermend olmak, hünerkâr ile beraber olmak ya da hünerliye sahip olmakla ilgili övgü ya da övüngü içerikli bilgi, dilek ve telkinler barındıran, sanatında mahir olmanın belirtileri, gerekleri ve kazandırdıkları üzerinde duran ve sevgili-âşık ilişkileri düzleminde nazma çekilen bağlamlarda yer aldığı görülmektedir.

Genelde sevgili ile âşık arasında cereyan eden alışveriş kavramı da muhtelif bağlamlar çevresinde klasik Türk şiiri dizelerinde sıklıkla kullanılan mesleki tablolardan biridir. Yapılan alışverişte satışı yapılanlar ve buna karşılık alınanlarla ilgili dudak için canı, ben için cenneti, bela için sabrı, buse ya da saç kokusu için gönlü, şarap için din ü dünyayı vermek şeklinde yine birçok ifade alternatifinden söz etmek mümkündür.

Müşteri / haridar kavramı da klasik Türk şiiri dizelerinde reel ya da mecaz düzlemde yapılandırılmış muhtelif bağlamlarda sıklıkla yer bulan mesleki kavramlardan biridir. Müşteri vasfıyla tanıtılan varlık ve kavramlar içerisinde can nakdiyle alışveriş eden âşık ile gönlü ki klasik Türk şiiri dizelerinde müşteri unvanıyla en çok anılan kavramlardır, bir devlet büyüğü ya da genel anlamda insanlar öne çıkmakta, aynı zamanda müşteri sözcüğünün felekteki seyyarelerden biri olması üzerinden yapılandırılan birçok iham-ı tenasüp örneği ile karşılaşılmaktadır.

Müşteri kavramının şiir dizelerinde yer alması ile ilgili bir başka husus, kime ya da neye müşteri olunduğudur ki şiirlerde kendisine en sık müşteri olunan hirfet ehlinin sevgili olduğu, sevgilinin elinde bulundurduğu ve müşterilerce en çok rağbet gören ürünlerin ise vuslat ve dudak / buse olduğu görülmektedir.

İncelenen metinlerde sıklıkla bir arada kullanıldığı görülen nakd ve meta kavramlarının eşitlendiği kavramlar başta can, gönül ve vuslat olmak üzere gözyaşı, ömür, sabır, hüsn, vakit, muhabbet, akıl, ilm ü irfan, söz ve şiir, din ü devlet, dünya, naz ve niyaz, gam, devlet, itaat, dudak, gamze, göz, fakr, emel, keramet, rağbet, takva, heva, vefa, cürm, ârâm, billûr, vücut, bahar, musavver ve yıldızlardır. Yine onlarla bağlantılı olan sermaye kavramı da nakd ve meta gibi daha çok mecaz düzlemde şevk, cürm, cehl, temkin, sıdk, mahabbet, gam, azab, hüsn, ömür, belagat, can u dil, kavl ü fi'l, derd, hayat, feyz, tevhid, nifak, suhan, sevgili, hükümdarın hattı hümayunu, cud u refet, âlem, kırtas, işret, izz ü cah, gözyaşı, tasavvur, mey, hükümdar ya da nurla irtibatlı kılınabilmektedir.

Oluşturulan bağlamlar çerçevesinde mesleki hüviyet kazandırılan aşk, gönül, hüsn, can, ah, gam, hicrân, zamane, talih, endîşe, adalet, nefs, cevr, hayal, ihsan, ecel ve suhan gibi klasik Türk şiirinin ana motifi konumundaki bazı kavramlara da kimi dizelerde türlü mecazlar üzerinden birtakım mesleki unvanlar iliştirildiği görülmektedir. Örneğin aşkın bir sanat / meslek alanı olarak yorumlandığı dizeler yanında doğru yolu göstermesiyle kılavuz ve imâm, sunduğu hazla sâkî ve mutrib, gönlü imarı ile mi'mâr, âşığın peşini bırakmaksızın onu avlamak istemesiyle sayyâd, kazandırdığı değerle sarrâf ve âşığın dikkatini biteviye celb edişiyle dellâl şeklinde tasavvur edilebildiği görülmektedir.

Gönül / dil de meslekileşme bakımından oldukça zengin bir ifade seçkisine sahiptir. Gönlün en sık özdeşleştirildiği mesleki alanlar askerlik hizmetleri, gösteri- eğlendirme hizmetleri ve hizmetkârlığa memur olmaktır. Bunlar dışında defaatle gavvâslık, hırsızlık, korsanlık, dilencilik ve câsûsluk gibi birçok meşgale ile ve bir de âvârelik vasfıyla ilişkilendirilmiştir. Yine gönülle sık sık bir arada kullanılan can / ruh kavramı gönülden bağımsız kullanımlarında dellâl, sâkî, mi'mâr, kaptan, bende veya nigâhdâr gibi mesleki sıfatlarla eşleştirilebilmektedir.

Gam kavramının ekseriyetle irtibatlı kılındığı meslek askerliktir ve asker olarak gerçekleştirdiği en büyük faaliyet canı ve gönlü zabt etmek, yağmalamak ya da egemenliğini güçlendirmektir. Onun âşık üzerindeki tasarruflarından bir başkası ise ona ait olanın hırsızlığını yapmasıdır. Gamın birçok kere özdeşleştirildiği menfi karakterli diğer meslekler avcılık, cellâdlık ve kâtilliktir. Yine gamın ortaya çımasında en önemli nedenlerden biri olan ayrılık kavramı da yağmacı düşman askeri, cellat,

harami ve katil şeklinde menfi karakterli mesleki unvanlar başta olmak üzere sâkî, sakkâ, tabîb, nigâh-bân, zerkûb gibi uğraşlarla irtibatlı kılınmaktadır. Yaşanan dert ve gamın neticesinde âşıkta ortaya çıkan âh nidası ise ferrâşlık, kâfile-sâlârlık, çiftçilik, rehzenlik, mutriblik ve safran satıcılığı gibi meşgaleler edinmiştir.

Meslek-kavram bağıntısında kişileştirilen bir başka kavram baht / kaza / kader'dir. Görülmüştür ki baht kavramı en çok hizmetkârlığa memur kılınmıştır ve bu bağlamın oluşma vesilesi bir devlet büyüğüne methetme veya duada bulunma içeriğidir. Hzimetkârlığa dair unvanlar dışında incelenen metinlerde bahtın mi'mârlık, kâtiblik, terzilik meslekleri başta olmak üzere sâkîlik, suret-gerlik, kassâmlık, reh-berlik, cerrâhlık, keman-keşlik, câsûsluk, kassâblık, yâverlik, gavvâslık, bâğ-bânlık, reh-zenlik, tüccârlık, şeh-benderlik, nessâclık, mühendislik, simsârlık, müjdecilik, sayyâdlık, tabl-bâzlık ve köftecilik, câsûsluk, cellâdlık, mellâhlık, kimyâ-gerlik, râyizlik, müzehhiblik ve kadılık gibi otuza yakın mesleki alanda daha hünerkâr bir kimlik olarak tasavvur edildiği görülmektedir.

Meslek-kavram ilişkisinin bir başka önemli başlığı akıldır. Aklın ve ona bağlı kavram kadrosunun en çok ilişkilendirildiği mesleki kategori devlet işlerine memur olmaktır ki bu bağlamda akıl: vezirlik, kadılık, hâcelik, hakîmlik, hâkimlik, müftülük, askerlik, şahnelik ve kâtiblik unvanları ile anılmaktadır. Ayrıca eğlendirme ve gösteri hizmetleri sınıfında yer alan mesleklerle veya ressâmlık, meşşâtalık, mi'mârlık, gavvâslık ve reh-berlik gibi uğraşlarla irtibatlı kılındığı tespit edilmiştir.

İncelenen metinlerde söz konusu kavramlar dışında örneğin nefsin sâkî, 'asker, 'ases, korsan, hâkim, iş bitüriçi, çâşnî-gîr, muallim ve tercemân; hayalin cân-bâz, ressâm kâtib, nakkâş, mi'mâr, ip cân-bâzı, gavvâs, câsûs ve uğru; ihsanın pâs-bân, der-bân, hâdim, mi'mâr, bedreka, bâğ-bân, meşşâta, hınyâ-ger, tabîb, terzi, dilenci, ceyş, sakkâ, cilâ-ger, pehlevân, kâşif, çobân, dihkân ve perde-gîr; suhanın tercümân, rehber, haberci, kâşif, râvi, dellâl, pehlevan, gavvâs, tabîb, mi'mâr, hazne-dâr, şeh-bender ve istifci; ecelin başta sâkîlik, cellâdlık ve hırsızlık olmak üzere dilencilik, kassâblık, harâmîlik ve yağmacılık; hüsnün dellâl, 'ases, lâlâ, debîr, hattât, râmiş-ger, 'asker ve bâğ-bân; işvenin başta sâkî olmak üzere tabîb, mâşıta ve sipâh; zamanın bende, gök bilimci, harrât, tabîb, sarrâf, meşşâta, gaspcı, bâyi', terzi, nakkâş ve rakkâs; adaletin tabîb, nigâh-bân, şahne, muhtesib, mürebbî, leşker, meşşâta, mi'mâr, sakkâ ve râyet-

keş ve tab'ın meşşâta, gavvâs, nakkâdlık ve mi'mârlık meslekleri ile ilişkilendirildiği tespit edilmiştir.

İncelenen metinlerde görülmüştür ki farklı alanlara ait esasen mesleki olmayan birçok kavram, yetmişin üzerinde farklı meslekle ilişkilendirilmiştir. Bu meslekler içerisinde kavramlarla irtibatlı kılınma sıklığı bakımından ilk sırayı askerlik, hizmetkârlık ve rehberlik hizmetleri almakta olup yapılan anlam aktarmaları genellikle methiye ve fahriye dizelerinde bir kutsal varlık veya kişinin, bir devlet ricalinin ya da şairin kendisinin methedilmesi üzerinden gerçekleştirilmektedir. Klasik Türk şiirinde gayr-ı mesleki kavramlar arasında herhangi bir uğraşla iştigal etmek bakımından ilk sıraları gönül (98), aşk (78), baht (74), gam (73), akıl (56), ihsan (36), can (22), suhan (20), hicrân (19), zaman / zamane (18), adalet (18), tab' (17), âh (15), ecel (15), hüsn (14), hayal (12), feth / zafer (12) ve nefs (10) kavramları almaktadır.

Klasik Türk şiirinde mesleklerin kullanımlarına dair altı çizilmesi gereken bir diğer husus dizeler boyunca tuttukları işin mahiyeti bakımından birbirine ters ya da birbirini tamamlayıcı kimi mesleklerin anlamlı bir sıklıkta bir arada / art arda kullanılmalarıdır. Bu şekilde nazma çekilen meslek çiftleri içinde kullanım sıklığı ile en dikkat çekenler sâkî-mutrib, mutrib-rakkâs, sâkî-rakkâs, sâkî-mutrib-rakkâs, dâye-lâlâ, meşşâta-âyinedâr; vâiz / imâm-sâkî, şahne-sâkî, nigâh-bân / haznedâr- düzd ve sakkâ-ferrâş'tır. Bu meslek çiftleri genellikle ikili bazen üçlü ya da özellikle surnâmelerde görüldüğü üzere daha fazla sayıda dizilebilmekte, kimi zaman aynı bağlamda bazen birbirinden bağımsz bağlamlarda, kâh bir varlığa / kavrama birden çok mesleki unvan verilmesi şeklinde kâh her bir varlığa / kavrama birer meslek atfetmek şeklinde sıralanmaktadır.

Meslekler arasılığın klasik Türk şiiri dizelerinde gözlenen bir başka boyutu, bir pîşenin başka bir pîşe ile türlü mecazlar kullanmak suretiyle eşitlenmesi, başka bir deyişle meslekten mesleğe anlam aktarımı yapılmasıdır. Şiirlerde geçen tüm mesleki alanlar içinde bir başka mesleki özelliğin kendisine en fazla sayı ve çeşitlilikte izafe olunduğu uğraş alanının şairlik olduğu tespit edilmiştir. Nitekim dizeler boyunca şiir fenninin üstatları başta sihir-bâzlık, mûcidlik, meddâhlık ve sarrâflık olmak üzere nakkâşlık, kalem-kârlık, terzilik, nessâclık, avcılık, kimyâ-gerlik, hayâl-bâzlık, şu'bede-bâzlık, kaşmerlik, mutriblik, kadılık, vâlilik, feylosofluk, mi'mârlık, mühendislik, otacılık, hazîne-dârlık, çiftçilik, perdekeşlik, tüccârlık, nakkâdlık, sâkîlik, hammâllık, attârlık, hırsızlık, sâillik, tercemânlık, demircilik, muallimlik,

mürebbîlik, habercilik, berberlik, tuğra-keşlik, şârihlik, keşşâflık, meşşâtalık ve âvârelik gibi birçok farklı mesleki unvanla eşleştirilmiştir.

Bir meslek kolunun başka bir uğraş alanı işle eşitlenmesi konusunda bol örnekli bir başka bağlam, devlet büyüklerine dair övgü dizelerinde ortaya çıkmaktadır. Üst düzey memurlar; adil yönetimleri, cömertlikleri, yiğitlikleri, hizmet ve yararlılıkları üzerinden methedilirken sorunları giderici ve koruyucu olmaları bakımından başta tabîblik ve nigâh-bânlık olmak üzere râyiz, ferrâş, sihirbâz, dâye, çobân, ressâm, cevherî, pehlevân, haccâm, nakkâd, mürebbî, feylosof, kapudan, berber, derzi, mâşıta, kemer-beste, tercemân, mi'mâr gibi birçok mesleki unvanla anılmışlardır.

Şairlik ve kamu yönetimini icra eden memurluklar dışında meslekten mesleğe aktarıma dair örneklerin en yoğunlaştığı alan sâkîliktir ki sâkîler âşığın derdini teskin etmeleriyle tabîblik ve yolunu çizmeleriyle rehberlik başta olmak üzere kaptanlık, sarrâflık, sâhirlik, subaşılık, kimyâ-gerlik, mi'mârlık, bâğ-bânlık, hatiblik, yağmacılık ve cellâdlık gibi mesleklerle ilişkilendirilebilmektedir.

Klasik Türk şiirinde mesleki mekânlar gerek reel gerekse ekseriyetle mecaz düzlemde olmak üzere hususi ya da genel adlarıyla defaatle anılmışlardır. Hususi boyutta meyhâne, darü'ş-şifâ, darphâne gibi bir kısım mesleğe özgü icra mekânlarına ya da Kapalıçarşı, Kehle Bazarı, Sandal Bedesteni, Unkapanı gibi belirli iş sahalarına değinilmiş, genel açıdan ise esnafın perakende satış yaptığı, mütevazı işlerle uğraşan hünermendlerin sanatlarını icra ettikleri iş yerlerinin ortak adı olan dükkân / atölye, içerisinde birçok dükkân / atölye bulunan alışveriş merkezleri olan çârsû / sûk, bedesten ve arasta ile kimisi sabit kimisi belli bir günde kurulan pazar yerleri dizeler boyunca muhtelif bağlamlarda söz gereci kılınmıştır.

Dükkânın / kârgâhın klasik Türk şiirine mecaz düzlemdeki yansımaları bakıldığında daha çok kaside biçimli bir tevhid, naat, fahriye, medhiye ve dualarda; âşk, âşık, sevgili ilişkisi etrafında oluşturulan kurgulamalarda; öğretici-yönlendirici içeriğe sahip tezli dizelerde; âleme, varoluşa, doğadaki bir unsura ya da nesneye dair bahislerde ya da bir metafor olmak dışında reel düzlemde bilhassa şehrengizlerde ve surnâmelerde sıklıklı kullanıldığı görülmektedir. Örneğin mecaz düzlemde bilhassa sevgili ve sevgilinin güzellik unsurları, âşık ve âşığın sevgiliyi gören gözleri, yüzü ve gönlü, aşk kavramının kendisi ve âlem başta olmak üzere fazilet, kerem, ikbal, umut, akıl, hüner, sadakat, kanaat, hikmet, itibar, tıynet, riya, fesat ve firak gibi kavramlar ile

felek, misk, inci, yay, göz gibi varlıklar dükkân sahibi, dükkân ya da bir dükkân ürünü olarak tasavvur edilebilmiştir.

Birçok farklı ya da aynı iş koluna mensup esnaf ve sanatkârın bir arada bulunduğu alışveriş merkezleri olan çarşılar mecaz düzlemde kurgulanan tablolar ağırlıkta olmak üzere methiye, fahriye ve tarihlerde, dinî-tasavvufi-hikemî iletili ya da sevgili-âşık sergüzeştini veren dizelerde; aşk çarşısı, hüsn çarşısı, zaman çarşısı, kanaat çarşısı, dünya çarşısı, gam çarşısı ve riya çarşısı gibi terkipler oluşturmaktadır ki sıralanan çarşı türlerinden en çok söz edileni muhabbet çarşısıdır.

Klasik Türk şiiri dizelerinde tıpkı dükkân ve çarşı gibi ekseriyeti mecaz düzlemde olmak üzere muhtelif bağlamlarda adı sıklıkla geçen bir başka mesleki mekân kategorisi olan pazarın kullanılma vesilelerinden biri din ü devlet büyüklerinin özne kılındığı methiye içerikli kaside beyitleri, bir diğeri ise sevgilinin güzelliğinden ve yüceliğinde bahsolunan gazel dizeleridir ancak pazarın bir mecaz gereci olarak en sık yer aldığı bağlam, âşık ve sevgili arasında gerçekleşen ya da gerçekleşmesi ümit edilen alışveriş tablolarıdır. Bu kurgu çevresinde kurulan pazarlar başta aşk pazarı olmak üzere bazen hüsn pazarı bazen cünun pazarı bazen mihr pazarı bazense gönül pazarı ismiyle anılmakta ve genellikle âşık bu pazarlarda sevgiliden almak istediği vuslat karşılığında gamını, canını ve gönlünü verme niyetinde olmaktadır.

Klasik Türk şiiri dizelerinde "bâzâr" sözcüğünün kullanımına dair dikkat çeken diğer bir husus bu mekânın azar ile pazar olmaz, pazarda her nesnenin bahası iyi bilinmelidir, dilber ne denli nazik ve yumuşak olursa aşk tüccarları ile pazarı o denli sert geçer, terazinin kullanılmadığı inayet pazarı götürü usulü çalışır, işletilen bir cân içün pazar bozulmaz, maarif pazarında kendini beğenmişe bakılmaz, gönül ehli muhabbetsiz cemale değer vermez gibi alış verişe dair kaideler bildiren yargıların veya pazar etmek, pazarını kasid eylemek pazarı bozmak, ipliği pazara çıkmak, satu pazar etmek, pazarı germ olmak şeklindeki birçok ifade kalıbının odağını teşkil etmesidir ki bu durum pazar yerlerinin Devlet-i Aliyye'deki günlük yaşamın kavşaklarından biri olduğunu işaret etmektedir.

Sanatların icra edildiği, ürünlerin satışa çıkarıldığı dükkân, atölye, arasta, bedesten, çârsû ya da bâzâra göre daha şümullü bir alanı işaret eden bir başka meslek-mekân ilişkisi bağlamı birtakım memleketlerle özdeşleşen mesleklerdir ki özellikle şehrengiz dizeleri İstanbul, Edirne, Bursa, Yenice, Belgrad, Saray, Edincik, Rodos, Siroz,

Üsküp, Eyüp, Gelibolu, Manisa, Bağdat, Halep gibi birçok Osmanlı şehrinde hangi iş kollarının yaygınlaştığını, o yöredeki istihdam çeşitliliğini ya da hangi hünerin, ürünün veya hizmetin nerede şöhret bulduğunu anlamak bakımından birçok değerli bilgi sunmaktadır. Nitekim şiirlerden elde edilen verilere göre Devlet-i Aliyye çârsû-bâzârlarında en çok rağbet gören mesleki sektörler dokumacılık, terzilik, tüccârlık, attârlık, ayakkabıcılık, nalbantlık, kuyumculuk ve muhtelif gıda satışıdır.

Klasik Türk şiiri metinleri meslekler düzleminde değerlendirildiğinde dizeler içerisindeki mesleki bilgi, ilke, unvan, söylem, kavram veya terimlerin, zaman zaman sözün güzelliğini ve etkisini artırıcı; sermayeyi kediye yüklemek, Karaman bahşişi olmak, işini bilmek, ahde vefa etmek, ayağını denk almak, canı ağzına gelmek, çene haffâfı mesel sarrâfı olmak, yok pahasına satmak, dükkânını derip rahtını bırakmak, suret uğrusu olmak, başına tahta külah koymak, hem nala hem mıha kakmak gibi birtakım deyimlerin; bir ere bir hüner yeter, tebdîl-i mekânda ferahlık vardır, boyacı küpü değil mi, meyve veren ağaç taşlanır, başa gelen her iş el kazancındandır, hırsız vezaret mührünü ele almakla vezîr olmaz, vakit nakittir, fakir ve müflis kişi hırsızdan korkmaz, her metaın bir haridarı vardır gibi atasözü mahiyetinde yargıların veya başta teşbih, istiare ve cinas olmak üzere mübalağa, telmih, hüsn-i talil, tecahül-i arif, tevriye, kinaye, irsal-i mesel, tenasüp, leff ü neşr, kalb, aliterasyon ve iştikak gibi edebî sanatların ya da onların yer aldığı nazım birimlerinin bir unsuru olabildiği görülmektedir.

Klasik Türk şiiri metinleri birer edebî ürün olmalarının yanısıra içerdikleri veriler ve iletiler itibarıyla doğrudan ya da örtülü olarak, nazma çekildikleri devrin zihniyet haritasını barındıran birer medeniyet arşivi, hatta metinlerin tamamı düşünüldüğünde, söz ile inşa edilmiş bir kültür tarihi müzesidir. Bu bakımdan başta tarih, felsefe, sosyoloji ve psikoloji disiplinleri olmak üzere Devlet-i Aliyye sakinlerinin yaşam biçimleri ve değer yargıları üzerinde çalışan araştırmacılar Osmanlı medeniyet dairesini tüm canlılığıyla kristalize eden bu belge-manzumelere mutlaka başvurmalıdırlar. Bununla birlikte araştırmacılar klasik Türk şiiri ediplerinin hayal dünyasını ve böylece kelime hazinesini şekillendiren veri akışının etkin ve zengin bir bölüğünü, günlük hayatın nasıl idame ettirildiğinin en tabii göstereni durumundaki çârsû-bâzâr hareketliliğinin ve esnaf-sanatkârın gerek kendi içinde gerekse müşteri ile cereyan eden yapıp etmelerinin oluşturduğunu göz önünde bulundurmalı, şiir metinlerinde geçen tüm mesleki terminoloji ve onların yer aldığı bağlam birlikleri

dilbilimciler ile daha özelde sözlükbilimcilerce ve bilhassa klasik Türk şiirinin kaynaklarına ve gerçek yaşamla kurduğu bağa dair mesai harcayanlarca dikkate alınmalıdır. Nitekim meslek edinmenin bir tür geçim ve sosyal statü aracı olmasının ötesinde ideal bir insan ve dahası mümin olma sorumluluğunun da gereklerinden biri olarak algılandığı ve bu nedenledir ki zıllullah vasıflı hükümdarların dahi bir ya da birkaç fende hüner kazanma gayreti içerisinde olduğu Devlet-i Aliyye'de, uğraş edinilen mesleki hizmet, görev ve üretimleri yine bir tür mesleki verim olan şiir metinleri üzerinden değerlendiren bu çalışmada anlaşılmıştır ki mesleki saha, bir taraftan birikimini, ilkelerini ve telkinlerini ifadede şiiri araçsallaştırarak diğer taraftan hem bünyesinde teşekkül eden günlük yaşam kesitlerinin verdiği ilhamla hem de sahip olduğu kavram ve söylem havzasıyla ehl-i suhanı besleyerek klasik Türk şiiri ile biçim-içerik etkileşimine dayalı işlek bir alışveriş ağı kurmuş; şiiri, Devlet-i Aliyye'nin saray, Bâbıâli; sur, bayram ya da savaş alanları ve özellikle sokağı temsil eden çârsû-bâzâr merkezli hayat sahneleri ile irtibatlı kılan kayda değer istifade mecralarından biri olmuştur.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey, ***Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri***, haz. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, "Şehr-engîzler Üzerine Düşünceler ve Belîğ'in Bursa Şehrengizi", ***Kültürümüzden Esintiler Makaleler Dizisi: 2***, Anıl Matbaası, Ankara, 1997.

Acıduman, Ahmet, "Şair ve Hekim Ahmedî'nin Tervîhü'l-Ervâh Adlı Tıbbî Mesnevîsinde Çocukların Sağlığının Korunması Üzerine", ***Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi***, S. 56, 2013, s. 218-227

Açıkgöz, Namık, "Edebi Metinlere Göre 15 ve 16. Asırda Bazı Osmanlı Esnaf Tipleri", ***Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** C. 6, S. 1-2, 1994, s. 1-23.

Açıkgöz, Cenk, "Klasik Türk Şiirinde Dalgıç", ***Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi***, C. 6, S.2, 2017, s. 894-924.

Adler, Alfred, ***İnsan Tabiatını Tanıma***, çev. Ayda Yörükân, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1995.

Ahmedî, ***Cemşîd û Hûrşîd: İnceleme-Metin***, haz. Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1975.

Ahmed Paşa, ***Divan***, haz. Ali Nihad Tarlan, Akçağ Yay., Ankara, 1992.

Akar, Metin, ***Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler***, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

Akçay, Ali İhsan, ***Türk Edebiyatında Manzum Akaid-nâmeler (İnceleme Metin)***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2011.

Akkuş, Metin, ***Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1987.

Akot, Bülent, "Mevlânâ İdris-i Bitlisî ve Manzum Kırk Hadîs Tercümesi: Hadîs-i Çihil", ***İslâmî Araştırmalar***, C. XXIV, S. 2, 2013, s. 71-84.

Akkutay, Ülker, ***Enderûn Mektebi***, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara, 1984.

Aksoy, Hasan, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler", ***İLAM Araştırma Dergisi***, C. II, S. 2, 1997, s. 7-19.

_____. (2007). "Eski Türk Edebiyatı'nda Mevlidler" ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi***, C 5, S. 9, s. 323-332.

Aksoyak, İsmail Hakkı, "Divan Şiirinde Okçuluk Terimleri", ***Türklük Bilimi Araştırmaları***, S.1, 1995, s. 81-95.

_____, ***Gelibolulu Âlî ve Divanlarının Tenkitli Metni***, 2 Cilt, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

Akpınar, Ali, "Kuran Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensur ve Manzum Eserler ve Manzum Bir Örnek", ***Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, XIII/1, 2009, s. 5-18.

Altınay, Ahmet Refik, ***Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1495-1591)***, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988a.

_____, ***Onbirinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1592-1688)***, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988b.

_____, ***Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1689-1785)***, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988c.

_____, ***Eski İstanbul Manzaraları***, Timaş Yay., İstanbul, 1998.

_____, ***Lâle Devri (1718-1730)***, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.

Altuner, Nuran, "Manzum Bir Fütûhnâme", ***II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri***, Kültür Bakanlığı Yay., Kırşehir, 13-15 Ekim 1999.

And, Metin, ***16. Yüzyılda İstanbul***, Yapı Kredi Yay., 2011.

Arslan, Mehmet, ***Türk Edebiyatında Manzum Sûr-nâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)***, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1999.

_____, ***Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Araştırmaları-1: Sâkî-nâmeler***, Kitabevi Yay., İstanbul, 2012.

_____, ***Leylâ Hanım Divanı***, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Aslanapa, Oktay, ***Türk Sanatı***, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

Âşık Paşa, ***Garib-nâme***, haz. Kemal Yavuz, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 23.01.2016.

Âşık Paşazâde, ***Osmanoğulları'nın Tarihi Tevârih-i Âl-i Osmân***, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, Gökkubbe Yay., İstanbul, 2007.

Ataman, Sadi Yaver, ***Memleket Havaları 1: Esnaf Türküleri***, V. Meti Matbaası, İstanbul, 1954.

_____, ***Türk İstanbul***, haz. Süleyman Şenel, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1997.

Atar, Fahrettin, "Fetvâ", ***DİA***, C. 12, 1995, s. 486-496.

Ay, Ümran, ***Nidâî: Dürr-i Manzûm (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.

Ayan, Hüseyin, ***Leylâ vü Mecnûn***, Dergâh Yay., İstanbul, 2008.

Aydemir, Yaşar, "Esiri'nin Bağdat Şehrâşûbu" ***Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Dr. Himmet Biray Özel Sayısı***, Ankara, 1999, s. 446-475.

_____, "Hâdî'nin Saray Şehrengizi", ***İlmî Araştırmalar 12***, İstanbul, 2001a, s. 31-56.

_____, "Sani'nin Rodos Şehrengizi", ***Türk Kültürü***, S. 455, 2001b, s. 167-174.

___ _____, "Ravzî'nin Edincik Şehr-engîzi", ***Gazi Türkiyat***, 2007/1, s. 97 -126.

Aydın, Abdullah, "Klasik Türk Şiirinde Levendâne Tarz", ***ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi***, S. 70, 2016, s. 5-24.

Aysal, Orhan, ***Kitâb-ı Fütüvvet (Radavi: Transkripsiyon-İnceleme-İndeks) Konya Yazma Eserler Kütüphanesi. No:1616, Tasnif No: 297.9***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Ayva, Aziz, "Ahilik, Esnaf Destanları Ve Ermenekli Hasan Tahsin'in Berber Destanı", ***Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi, Ahilik, Ahilik Teşkilatı ve Konya'daki İzleri Özel Sayısı***, 2013, s. 167-183.

Azaklı, İmran, ***Zübeyde Fıtnat Hanım'ın Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 1998.

Banarlı, Nihad Sâmi, ***XIV. Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Osmanlı Tarihi: Dâsitân-ı Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osmân ve Cemşîd ü Hûrşîd Mesnevîsi***, Burhâneddin Matbaası, İstanbul, 1939.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar", ***İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, C. 17, No. 1-4'ten ayrı bası, İstanbul, 1955.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", ***Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, C. 41, S.1-4, Gür-Ay Matbaası, İstanbul, 1985, s. 39-46.

Baykal, İsmail H., ***Enderun Mektebi Tarihi***, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Bayram, Mikâil, ***Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu***. Damla Matbaacılık, Konya, 1991.

_____, "Ahiliğin Selçuklulardan Osmanlılara İntikali", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C.1, S. 9-10, Mayıs 2002, s. 93-104.

Bedirhan, Yaşar, ***İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü***, Nobel Yay., Ankara, 2014.

Bilgin, Orhan, ***Fütüvvet-nâme***, Yıldızlar Matbaası, İstanbul, 1992.

Bosnalı Alaeddin Sabit, ***Divan***, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayını, Sivas, 1991.

Bozyiğit, Ali Esat "Esnaf Destanları", ***Bizde Âdet Böyledir: Halk Kültürü Yazıları***, Ürün Yay., Ankara, 1995.

Burmaoğlu, Hamit Bilen, ***Şehr-engiz-i İstanbul Cemalî***, Basılmamış Doktora Tez Öncesi Çalışması, Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1978.

Buyruk, İbrahim Ethem, ***Bağdatlı Ruhi Divanı'nda Sosyal Hayat***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015.

Büyükkarcı, Fatma, "Divan Edebiyatında Nakş ve Nakkaş 1: İlk Yüzyıllar", ***Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi***, S. 12, 2014, s. 13-28.

Canım, Rıdvan, ***Divan Edebiyatında Türler***, Grafiker Yay., Ankara, 2012.

Ceyhan, Âdem, ***Bedr-i Dilşad'ın Murâd-nâmesi***, 2 Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997.

Coşkun, Menderes, ***Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i***, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002a.

_____, ***Manzum Bir Şairler Tezkiresi: Hasîb'in Silkü'l-Le'âl-i Âl-i 'Osmân'ındaki Şair Biyografileri***, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002b.

Cunbur, Müjgan, ***Menakıb-ı Hünerveran: Hattâtların ve Kitap Sanatçılarının Destanları***, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2012.

Çağatay, Neşet, ***Bir Türk Kurumu Olan Ahilik***, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Çağman, Engin, ***18. Yüzyılda İstanbul'da Esnaflık: Gıda Sektörü***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Çağrıcı, Mustafa, "Mürüvvet", ***Ahîlik Ansiklopedisi***, C. 2, (Erişim) www.gtb.gov.tr, 22.11.2015, s. 145-146.

Çalka, Mehmet Sait, ***Mustafa Efendi ve Gülşen-i Pend Mesnevisi (İnceleme-Metin-Sözlük)***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2007.

Çam, Nusret, "Türk Sanatında Sultânların İşveren Olarak Estetik Rolleri", ***Vakıflar Dergisi***, S. 27, Ankara, 1998, s. 5-14.

Çavuşoğlu, Mehmet, "Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Beyin İstanbul Şehr-engîzi". ***İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi***, C. 17, 1969, s. 73-108.

_____, "Zâtî'nin Letâyifi", ***İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi***, C.17, 1970, s. 1-51.

_____, "Hayretî'nin Belgrad Şehrengizi", ***Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi***, S. 2-3, İstanbul, 1973-74, s. 325-365.

_____, "Zâtî'nin Letâyifi II", ***İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi***, C. 22, 1976a, s. 143-161.

_____, "Hayretî'nin Yenice Şehr-engîzi", ***Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi***, S. 4-5, İstanbul, 1976b. s. 81-100.

Çavuşoğlu, Mehmet; M. Ali Tanyeri, ***Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı***, III. Cilt, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1987.

_____, ***Üsküplü İshak Çelebi: Divan***, Mi'mâr Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul, 1989.

Çelebi, İlyas, "Sünnetullah", ***DİA***, C. 38, 2010, s. 159-160.

Çelebioğlu, Âmil, ***Muhammediye***, MEB Yay., İstanbul, 1975.

_____, "Türk Edebiyatında Manzum Dînî Eserler", ***Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları***, MEB Yay., İstanbul, 1998, s. 349-365.

Çelik, Şenol, "Orducu", ***DİA***, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2007, s. 370-373.

Çetindağ, Yusuf, "Divan Şiiri Geleneğinde Meslek ve Şair: Şeyhülislâm Şairlerin Divanlarında Dinî ve Mesleki Terimler", ***Akademik Araştırmalar Dergisi***, S. 27, 2006, s. 13-29.

Çobanoğlu, Özkul, ***Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü***, Akçağ Yay., Ankara, 2000.

Çoruhlu, Yaşar, ***Türk-İslam Sanatının ABC'si***, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

_____, ***Erken Devir Türk Sanatı***, Kabalcı Yay., İstanbul, 2007.

Demirel, Şener, ***16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mânî, Dîvân ve Şehr-engîz-i Bursa (İnceleme-Metin)***, 2011, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 24.03.2016.

Demirkent, Işın, "XII. Yüzyıla Kadar Bizans'ta Loncalar", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C. 1, S. 9-10, Mayıs 2002, s. 61-70.

Dilçin, Cem, ***Örneklerle Türk Şiir Bilgisi***, TDK Yay., Ankara, 2013.

Doğan Alparslan, Meltem, "Hititler Dönemi'nde Esnaf ve Zanatkârlık", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C. 1, 9-10 Mayıs 2002, s. 37-49.

Donuk, Abdülkadir, "Kutadgu Bilig'de İktisadî Meslekler ve Hususiyetleri", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C. 1, 9-10 Mayıs 2002, s.135-141.

Durkheim, Emile, ***Toplumsal İşbölümü***, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul, 2006.

Durmaz, Gülay, "Lâmiî Çelebi'nin Divan'ında Meslekler" ***Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi,*** ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, 2011, s. 345-353.

Ebem, Siyabend, "Seyrî ve Halep Şehrengizi", ***Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)***, C. 2, S. 2, 2015, s. 9-25.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, ***İbn Battûta Seyahatnâmesi***, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005.

Edib Ahmed B. Mahmûd Yüknekî, ***Atebetü'l-Hakayık***, haz. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1992.

Ekinci, Yusuf, ***Ahîlik***, Sistem Yayıncılık, Ankara, 2011.

Eliaçık, Muhittin, ***Tokatlı Kani Divanı'nın Tenkitli Metni (Hayatı, Kişiliği, Vazifeleri, Eserleri, Dili, Sanatı ve Üslubu)***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

_____, "Enderun Şairlerinin Rütbe Unvan ve Meslekî Konumları", ***II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi***, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 11-13 Kasım 2005.

_____, "Din Hizmetlerinde Şiir ve Manzum Metinlerin Yeri", ***I. Din Hizmetleri Sempozyumu***, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2008, s. 657-664.

_____, "Vikayetü'r-Rivâye'nin Türkçe Tercümeleri ve Şemsi Paşa'nın Manzum Tercümesi", ***Diyanet İlmi Dergi***, C. 47, S. 1, 2011a, s. 109-144.

_____, "Osmanlıda Manzum Fetvâ Geleneği, ***Türkiyat Mecmuası***, C. 21/Güz, 2011b, s. 105-146.

_____, "Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'nin Manzum Fetvaları", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi***, S. 31, Bahar 2012a, s.1-20.

_____, "Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi ve Nazmen Verilmiş Fetvâları". ***Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*** Volume 7/4, Fall, 2012b, s. 35-50.

_____, "Tezkire Yazarı Rıza ve Nazmen Verilmiş Fetvâları", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi***, S. 32, Güz 2012c, s.1-13.

_____, "Şeyhülislâm Hoca Sadeddîn Efendi ve Manzum Fetvâları". ***ASOSJOURNAL Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of Academic Social Science***, S. 1, 2013, s. 276-285.

_____, "Lâle Devri Şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Manzum Fetvası", ***International Journal of Language Academy***, Volume 2/4 Winter 2014, s. 86-93.

_____, "Bir Denizcilik Nasihatnâmesi: Pîrî Reis'in Bahriye'sinin Manzum Bölümü", ***Route Educational and Social Science Journal***, Volume 2 /1, 2015, s. 9-31.

Erdenen, Orhan, ***İstanbul Çarşıları ve Kapalıçarşı***, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965.

Erdoğan, Mehtap, ***Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2011.

Ersoylu, Halil, ***Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı***, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2013.

Erünsal, İsmail, E., "Türk Edebiyat Tarihi'nin Arşiv Kaynakları I: II. Bâyezîd Devrine Ait Bir İn'amat Defteri", ***Tarih Enstitüsü Dergisi***, S. 10-11, İstanbul, 1981.

_____, ***The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a Critical Edition of His Dîvân***, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1983.

_____, Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II: Kânûnî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'amat Defteri", ***Osmanlı Araşatırmaları IV***, İstanbul 1984.

Esin, Emel, "Ötüken illerinde M.S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde Sanatkâr Adları" ***Türk Kültürü El Kitabı***, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

_____, ***Türk Maddi Kültürünün Oluşumu***, Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.

Erkan, Mustafa, "Gazavatnâme", ***DİA***, C.13, 1996, s. 430-440.

Ertaylan, İsmail Hikmet, ***Tabiatnâme.*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1960.

Evliya Çelebi, ***Evliya Çelebi Seyahatnâmesi***, haz. Robert Dankoff vd., 1. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

Faroqhi, Suraiya, ***Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650***, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004.

_____, ***Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak***, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.

_____, ***Osmanlı Zanaatkârları***, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", ***Değerler Eğitimi Dergisi***, S. 1, 2003, s. 97-110.

Filibeli Avnî, ***Tuhfetü'l-hükkâm***, haz. Mehmet Kırkbıyık, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 12.04.2015.

Fischer, Ernst, ***Sanatın Gerekliliği***, çev. Çevat Çapan, Payel Yay., İstanbul, 2010.

Fuzûlî, ***Fuzûlî Divanı***, haz. Kenan Akyüz vd., Akçağ Yay., Ankara, 1990.

Genç, Mehmet, ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi***, Ötüken Yay., Ankara, 2002.

_____, "Osmanlılar: İktisadi-Ticari Yapı", ***DİA***, C.33, 2007, s. 525-532.

Genç, Reşat, ***Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası***, Türk Kültürü Araştırma Enstitütüsü Yay., Ankara, 1997.

Gıynaş, Kamil Ali, "Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-sıbyân", ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***, Volume: 8 Issue: 41, 2015, s. 154-163.

Goode, William, "Topluluk İçinde Topluluk: Meslekler", ***Meslekler ve Sosyolojisi***, der. Zafer Cirhinlioğlu, Gündoğan Yay., İstanbul, 2000, s. 64-75.

Gölpınarlı, Abdülbaki, "Burgâzî ve Fütüvvetnâmesi", ***İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, C. 15, S. 1-4, 1953, s. 76-153.

_____, "Şeyh Seyyid Gaybî Oğlu Şeyh Seyyid Huseyn'in Füfüvvet – nâmesi", ***İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, C. 17, S. 1-4, 1955, s. 27-72.

_____, ***Tasavvuf***, Milenyum Yay., İstanbul, 2000.

_____, ***İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı***, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yay., İstanbul, 2011.

Gönel, Hüseyin, "Makbûl-i Ârif and a Different Perspective on Language Learning". ***2nd International Symposium on Sustainable Development***, June 8-9 2010, Sarajevo, s. 323-330.

Gülhan, Abdülkerim, "Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leal" ***Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks***, Volume 2, 2010, s. 201-225.

Gülşehrî, ***Mantıku't-Tayr***, haz. Kemal Yavuz, Ankara, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 28.11.2015.

Gümüş, Zehra, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri", ***Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 2, 2007, s.423-431.

Güler, Kadir ve Ersoy, Ersen, "XVI. Asır Bursa Zanaatkârları Hakkında Secili Mizâhî Bir Eser: Sun'î Çelebî'nin Tezyîn-Nâmesi". ***Turkish Studies - International***

Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, Summer 2012, s. 1281-1309.

Gündüz, Emrah, "Klasik Türk Şiirinde Bir Nazım Türü: Keştî-nâme (Kaynakların Değerlendirmesi ve Bibliyografya)" ***International Journal of Humanities and Education***, C. 2, S.1, 2016, s. 15-37.

Gürbüz, İncinur Atik, "Divan Şiirinin Sevimli Yüzleri Osmanlı Şiirinde Berberler", ***Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 7/3, Summer 2012, s. 233-255.

_____, "Osmanlı Şiirinde Terziler", ***Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 10/16, Fall 2015, s. 153-182.

_____, "Klasik Türk Edebiyatı Metinlerinde Ayakkabıcılar", ***Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 12/5, 2017, s. 33-60.

Gürel, Rahşan, ***Enderunlu Vâsıf Divanı***, Kitabevi Yay., İstanbul, 1999.

Hadîdî, ***Tevârih-i Âl-i Osman***, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1991.

Haksever, Ahmed Cahid, "Tasavvuf Tanımları", ***Tasavvuf El Kitabı***, Grafiker Yay., Ankara, 2012.

Hayâlî, ***Hayâlî Divanı***, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara, 1992.

Hezarfen, Ahmet, ***17-20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Esnaf***, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yay., İstanbul, 1999.

Horata, Osman, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Manzum Kısımlar", ***Türkbilig***, S.3, 2002, s. 34-44.

Işın, Ekrem, ***İstanbul'da Gündelik Hayat***, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

İbni Haldun, ***Mukaddime***, çev. Süleyman Uludağ, 2 Cilt, Dergâh Yay., İstanbul, 2007.

İbn-i Kemal, ***Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter***, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

İmâm-ı Gazâlî, ***İhyâ-ı Ulûm-id-Dîn***, çev. Ali Alparslan, C. 4, Arslan Yay., İstanbul, 1989.

İnalcık, Halil, "İstanbul'un İncisi: Bedesten", ***İktisat ve Din***, haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 119-136.

_____, ***Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)***, Cilt 1, Eren Yay., İstanbul, 2000.

_____, ***Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme***, Doğu Batı Yay., Ankara, 2003.

_____, ***Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – 1***, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.

İnciciyan, P. Ğugios, ***XVIII. Asırda İstanbul***, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956

İsen, Mustafa, "Usulî'nin Yenice Şehrengizi", ***Mehmet Kaplan İçin***, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 131-148.

_____, "XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği", ***Ötelerden Bir Ses-Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler***, Akçağ Yay., Ankara, 1997a, s. 1-27

_____, "Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar III-Divan Şairlerinin Meslekî Konumları", ***Ötelerden Bir Ses-Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler***, Akçağ Yay., Ankara, 1997b, s. 221-229.

_____, ***Latîfî Tezkiresi***, Akçağ Yay., Ankara, 1999.

İsen, Mustafa; Burmaoğlu, Hamit Bilen, ***Bursa Şehrengizi***, Kaşgardan Endülüs'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumları, Bursa Şehrengizi Özel Yay., Bursa, 2011.

Kafesoğlu, İbrahim, "Türk", ***DİA***, C. 41, 2012, s. 487-490.

Kal'a, Ahmet, "Esnaf", ***DİA***, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s. 423-430.

_____, vd., ***İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi***, 2 Cilt, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1997-1998.

_____, "Lonca", ***DİA***, C. 27, 2003a, s. 211-212.

_____, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla ilgili Genel Bir Değerlendirme", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi***, C. 1, S. 1, 2003, 245-266.

Kallek, Cengiz, "Hisbe", ***DİA***, C. 18, 1998, s. 133-143.

Kaplan, Mahmut, "*Türk Edebiyatında Manzum Nasihat-nâmeler*", ***Türkler***, C.11, 2002, s. 794 -798.

_____, ***Deh Murg-ı Şemsi: İnceleme-Metin-Sözlük***, Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yay., Manisa, 2003.

Kaplan, Yunus, "Divan Şiirinde Kasaplık", ***Kasap***, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Hilal Oytun Altın, Tarihçi Yay., İstanbul 2011, s. 159-188.

_____, "Kur'an Surelerine Dair Yazılmış Manzum Bir Örnek: Dâ'î Ve Suveri'l-Kur'ân'ı", ***Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature***. Volume:2, Issue: 1, Winter 2016a, s. 267-280.

_____, ***Klasik Türk Edebiyatında Hammâmiyyeler***, Akçağ Yay., Ankara, 2015.

_____, "Lebîbî ve Eyüp Şehrengîzi", ***Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi***, S. 56, 2016b, s. 1063-1076.

Karaca, Songül, ***Kadızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin)***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2012.

Karacasu, Barış, "Bize Çengîleri Kıl Rûşen ü Pâk ya da Hayra Hezlin dahi Bir Rehberi Var", ***Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Mehmed Çavuşoglu'na Armagan-III***, S. XXVII, 2006, s. 133-160.

Karaismailoğlu, Adnan, "Türk ve Fars Edebiyatlarında Şehr-engizler", ***Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri***, Akçağ Yay., Ankara, 2001, s. 139-146.

Karakaş, Mahmut, ***Urfalı Baba Cem'î, Karadağ Destânı***, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Urfa, 2006.

Karaman, Hayrettin vd., ***Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli***. Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2007.

Karaman, Hayrettin, "İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri", (Erişim) http://www.hayrettinkaraman.net, 22.10.2015, s. 1-32.

Karaman, Gülay, ***Klasik Türk Edebiyatında Sihir***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2015.

Karasoy, Yakup; Yavuz, Orhan, "Nüvîsî ve Şehrengîz-i İstanbul'u", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi***, S. 20, 2006, s. 1-20.

Kartal, Ahmet, "Manzum Bosnaca-Türkçe Sözlük Üzerine", ***Türk Dili***, S. 667, 2007, s. 348-353.

_____, "Kerâmât-ı Ahi Evran Mesnevîsi Üzerine Notlar", ***Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi***, S.2, 2009, s. 223-242.

Kasır, Hasan Ali, ***Esrâr Dede, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Karşılaştırmalı Metni***, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1996.

Kâşgarlı Mahmud, ***Divanü Lûgat-it-Türk***, çev. Besim Atalay, C.1, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2006.

Kavakcı, Yusuf Ziya, ***Hisbe Teşkilâtı***, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1975.

Kaya, Doğan, "Âşık Edebiyatında Esnaf ve İş Destanları", ***Halk Kültüründe İktisat ve Ticaret Uluslararası Sempozyumu***, Şanlıurfa, 27-29 Nisan 2012.

Kaya, Emel, ***Muyîddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

Kaya, Miyasa Koyuncu, "Hâm-dest", ***Ahîlik Ansiklopedisi***. C.1, (Erişim) www.gtb.gov.tr, 12.12.2015, s. 448-449.

Kayadibi, Fahri, "Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi", ***Sosyoloji Konferansları Dergisi***, S. 30, 2004, s. 1-23.

Kazan, Hilal, ***XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi***, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 2010.

Kazıcı, Ziya, "Ahilik", ***DİA***, C. 1, 1988, s. 540-542.

Keçecizâde İzzet Molla, ***Mihnetkeşan***, haz. Ali Emre Özyıldırım, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 08.06.2015.

Kesik, Beyhan, "Yeni Bir Nüshadan Hareketle Hacı Derviş'in Mostar Şehr-engîzi", ***Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,*** *Volume 5/3 Summer* 2010, s. 368-399.

Kılıç, Filiz, ***XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler***, Akçağ Yay., Ankara, 1998.

_____, ***Meşâ'irü'ş-Şu'arâ: İnceleme-Metin***, 2. Cilt, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul, 2010.

Kılıç, Recep, "İslam ve Çalışma Üzerine Felsefî Bir Değerlendirme", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, C. XLI, 2000, s. 117-136.

Kılıç, Atabey, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân" ***Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, S. 20, 2006, s. 65-77.

_____, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî" ***Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 2/4 Fall 2007, s. 516-548.

Kılıç, Mahmud Erol, ***Sûfî ve Şiir: Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası***, İnsan Yay., İstanbul, 2012.

Kırbıyık, Mehmet, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi***, S. 11, 2002, s.184-200.

Kırkıl, Harun, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rıfat Bey ve Manzum İlmihali", ***İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi***, S. 7, 2006, s.433-476.

Kırlı, Cengiz ve Başaran, Betül, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", ***Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret***, der. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 7-21.

Kiremitçi, Ferdi, "Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdıkî'nin Manzum Akaid-nâme Örneği". ***Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 7/1 Winter 2012, s.1501-1539.

Koç, Turan, ***İslâm Estetiği***, İSAM Yay., İstanbul, 2014.

_____, "Sanat", ***DİA***, C. 36, 2009, s. 90-93.

Koçu, Reşat Ekrem, ***Tarihte İstanbul Esnafı***, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2002.

Konig, Rene, "İş Bölümü", çev. Osman Emin Ayakan, ***İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, C. 28, 1971, s. 173-183.

Koyuncu Miyasa, ***18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Kömürciyan, Eremya Çelebi, ***İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul***, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yay., İstanbul, 1988.

Kuban, Doğan, ***Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler***. Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2010.

_____, ***Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları***, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012.

Kuran, Timur, ***Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam***, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.

Kurnaz, Cemâl, "Rûhi'nin Dostları", ***Divan Edebiyatı Yazıları***, Akçağ Yay., Ankara, 1997.

_____, "Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatının Niteliği Üzerine Düşünceler", ***Milli Eğitim***, S.144, Ekim-Kasım-Aralık 1999, s. 4-14.

_____, ***Osmanlı Şair Okulu***, Birleşik Yay., Ankara, 2007.

Kurtoğlu, Orhan, ***Zâtînin Gazelleri Dışındaki Şiirleri***, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

Kurtuluş, Rıza, "Civanmerd", ***Ahîlik Ansiklopedisi***, C.1, (Erişim) www.gtb.gov.tr, 24.11.2015, s. 329-330.

Kutlar, F. Sabiha, "Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi", ***Milli Folklor***, S. 49, 2001, s. 81-86.

Kuzubaş, Muhammet, ***Atâî'nin Alemnümâ (Sâkînâme) Mesnevisinin Karşılaştırmalı Metni e Konu Bakımından İncelenmesi***", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007.

Küçükdağ, Yusuf, "Anadolu Şelçuklu Devleti'inde Ahî Teşkilatı'nın Kurulması", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C. 1, 9-10 Mayıs 2002, s. 79-87.

Kütüb-i Sitte: Hadis Ansiklopedisi Tercüme ve Şerhi, haz. İbrahim Canan, 18 Cilt, Akçağ Yay., Ankara, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Narh", ***Ahîlik Ansiklopedisi***, C. 2, (Erişim) www.gtb.gov.tr, 14.11.2015, s. 152-154.

Lahbabi, Muhammed Aziz, ***Kapalıdan Açığa: Millî Kültürler ve İnsanî Medeniyet Üzerine Yirmi Deneme***, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1996.

Levend, Agâh Sırrı, ***Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul***, İstanbul Enstitüsü Yay., İstanbul, 1958.

_____, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", ***Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten***, Türk Dil Kurumu Yay., 1989, s. 35-80.

_____, ***Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi***, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Lewis, Raphaela, ***Osmanlı'da Günlük Yaşam***, Alter Yay., Ankara, 2009.

Mantran, Robert, ***17. Yüzyılın ikinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi***, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, 2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Marx, Karl; Engels Friedrich, ***Sanat ve Edebiyat Üzerine***, çev. Murat Belge, Birikim Yay., İstanbul, 2001.

Mengüşoğlu, Takiyettin, ***Felsefeye Giriş***, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

Merçil, Erdoğan, ***Türkiye Selçukluları'nda Meslekler***, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Mesîhî, ***Mesîhî Dîvânı***, haz. Mine Mengi, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Mevlâna, ***Fîhi Mâ-Fîh***, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.

Muhyiddin İbn Arabî, ***Fütûhât-ı Mekkiyye***, çev. Ekrem Demirli, C. 2, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Musahipzâde Celal, ***Eski İstanbul Yaşayışı***, İletişim Yay., İstanbul, 1992.

Nâbî, ***Nâbî Dîvânı***, haz. Ali Fuat Bilkan, 2 Cilt, MEB Yay., Ankara, 1997.

____, ***Hayriyye-i Nâbî (İnceleme-Metin)***, haz: Mahmut Kaplan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2008.

Nailî, ***Nailî Divanı***, haz. Halûk İpekten, Akçağ Yay., Ankara, 1990.

Nedîm, ***Nedîm Divanı***, haz. Muhsin Macit, Akçağ Yay., Ankara, 1997.

Neşâtî, ***Neşâtî Divanı***, haz. Mahmut Kaplan, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996.

Nev'î, ***Nev'î Divanı***, haz. Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakülltesi Yay., İstanbul, 1977.

Nev'îzâde Atâyî, ***Sohbetü'l-Ebkâr***, haz. Muhammet Yelten. İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1998.

Ocak, Fatma Tulga, "Nâbî'nin Hayriyye'sinde Bir Türk Gencinin Eğitimiyle İlgili Görüşleri ve Seçilecek Meslekler" ***Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa***

ve Güney-Doğu Anadolu Projesi (GAP) Sempozyumu, Şanlıurfa, 16-19 Kasım 1987, s. 189-205.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Fütüvvet" ve "Fütüvvetnâme" ***DİA***, C. 13, 1996, s. 261-265.

Oğraş, Rıza, "Divan ve Halk Şairlerinin Meslek ve Sanat Sallarına Göre Karşılaştırılması" ***VI. Uluslararası Dil, Yazın-Deyişbilim Sempozyumu***, Isparta, 1-2 Haziran 2006, s. 448-455.

_____, "Divan Edebiyatında Meslek ve Mahlâs İlişkisi" ***Ayrıntı Dergisi***. C. 3, S. 22, 2015, s. 59-65.

Okumuş, Sait, "Anadolu Sahasında Manzum Sözlükler ve Hevâî'nin Makbûl-i Ârif'ine Dair", ***Zbornik Radova***, Volume 32, 2008, s. 309-324.

_____, "Muhammed Hevâî Üsküfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî)", ***Turkısh Studıes -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, S. 4. Kış 2009, s. 823-844.

Özburun, Serkan, ***Kaybolan Meslekler***, Kuveyt Türk Yay., İstanbul, 2006.

Ozansoy, Esin, "Eparkhos'lar Kitabına Göre X. Yüzyılda İstanbul'da Esnaf ve Ekonomi", ***Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri***, C. 1, 9-10 Mayıs 2002, s. 55-60.

Ögel, Bahaeddin, ***İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi***, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.

Ölker, Gökhan, "Rumca Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk", ***Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 4/4 Summer 2009, s.856-872.

Öz, Yusuf, ***Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

Özdemir, Mehmet, "Muhyî'nin Manzum Hadîs-i Erbaîn Tercümesi", ***Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature,*** Volume 2, Issue: 1, Winter 2016, s. 323-342.

Özel, Mustafa, "Bir İktisat Klasiği Olarak İbni Haldun'un Mukaddimesi", ***Dîvân İlmi Araştırmalar***, S. 21, 2006/2, s. 1-8.

Özfırat, Bayram, "Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velî'nin Sîretü'n-Nebî'si", ***Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi***, S. 12, 2014, s. 93-134.

Özkan, Ömer, ***Osmanlı Toplum Hayatı: Divan Şiirinin Penceresinden***, Kitabevi Yay., İstanbul, 2007.

Özkaya, Yücel, ***18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu***, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2010.

Öztekin, Özge, ***XIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler***, Ürün Yay., Ankara, 2006.

Öztoprak, Nihat, "Türk Edebiyatında Manzum Siyerler", ***Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu***, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2010, s. 51-70.

Öztürk, Murat, "Divan Edebiyatı Aynasında Memurlar", ***A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi***, C. 17, S. 43, 2010, s. 211-230.

_____, "Maksadî'nin Yenice ve İştip (İştib) Şehrengizleri", ***Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Mustafa Kemal University Journal of Graduate School of Social Sciences***, Volume 11, Issue 25, 2014, s. 51-80.

Özyaşamış Şakar, Seher, ***Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyyet-nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mi'mâr Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki, ***Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü***, 3 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Pala, İskender, "Âh Mine'l-'Aşk", ***Cogito – Aşk***, S. 4, 1995, s. 81-102.

_____, ***Hilye-i Saadet***, Kapı Yay., İstanbul, 2013.

Pekolcay, A. Necla, "Mevlid", ***DİA***, C. 29, 2004, s. 485-486.

Pîrî Reis, ***Kitâb-ı Bahriye***, haz. Fevzi Kurdoğlu vd., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2002.

Sâfî, ***Hasbihâl-i Sâfî İnceleme-Metin-Tıpkıbasım***, haz. Hanife Dilek Batislam, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Sakaoğlu, Necdet; Akbayar, Nuri, ***Osmanlı'da Zenaatten Sanata: Esnaf ve Zenaatkârlar***, C. 1, *Creative Yay.*, İstanbul 1999.

Sarı, Mehmet, "Dîvân Şiirinde Rüşvet", ***Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni,*** C. 2, Kayseri, 12-13 Nisan 2001, s. 651-665.

Sevgi, Ahmet, "Merdümî ve 'Tuhfetü'l-İslâm'ı" ***Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi***, S. 6, 1991, s. 101-165.

_____, "Okçu-zâde'nin Manzum Kırk Ayet Tercümesi", ***Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi***, S. 1, 1994, s. 145-155.

Seydi Ali Reis, ***Mir'âtü'l-Memâlik***, haz. Mehmet Kiremit, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Seyyid Mustafa Râsim Efendi, ***Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)***, haz. İhsan Kara, İnsan Yay., İstanbul, 2008.

Shiner, Larry, ***Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi***, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2004.

Siyabend, Ebem, "Seyrî ve Halep Şehr-engîzi", ***Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)***, C. 2, S. 2, 2015, s. 9-25.

Smith, Adam, ***Ulusların Zenginliği***, çev. Metin Saltoğlu, Palme Yayıncılık, Ankara, 2006.

Kınalızâde Hasan Çelebi, ***Tezkiretü'ş-şu'arâ***, haz. Aysun Sungurhan Eyduran, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 12.05.2016, s. 385.

Süleyman Çelebi, ***Mevlid***, haz. Faruk Kadri Timurtaş, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1980.

Sünbülzâde Vehbî, ***Dîvân***, haz. Ahmet Yenikale, Öncü Basımevi, Kahramanmaraş, 2011a.

_____, ***Lutfiyye-i Vehbî: Çeviri Yazı-Günümüz Türkçesi-Tıpkı Basım***, haz. Gülcan Tanıdır Alıcı, Ukde Yay., Kahramanmaraş, 2011b.

Şemseddin Sami, ***Kâmûs-ı Türkî***, İkdâm Matbaası, Dersaâdet, 1317.

Şen, Serkan, ***Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü***. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007.

Şentürk, Ahmet Atillâ, Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî Yahut Zâhid Hakkında, Enderun Yay., İstanbul, 1996.

_____, "Okçuluk Tarihine Yeni Bir Kaynak Olarak Osmanlı Şiiri", ***M. Ali Tanyeri'nin Anısına Makaleler***, der. Hatice Aynur, Hatice Koncu ve Fatma M. Şen, Ülke Armağan Yay., İstanbul, s. 71-142

Şeyh Gâlib, ***Hüsn ü Aşk***, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.

Şeyhî, ***Şeyhî Divanı***, haz. Mustafa İsen ve Cemâl Kurnaz, Akçağ Yay., Ankara, 1990.

Şeyhülislâm Yahyâ, ***Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı***, haz. Hasan Kavruk, (Erişim) http://ekitap.kulturturizm.gov.tr, 08.08.2015.

Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, ***Heves-nâme***, haz. Necâtî Sungur, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2006.

Taeschner, Franz, "İslam Ortaçağında Futuvva", ***İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası***, çev. Fikret Işıltan, C. 15, S. 1-4, 1953, s. 3-32.

Tan, Nail, "Âşık Tarzı Destan Geleneğinde Esnaf Destanı Araştırmalarına Katkılar" ***Türk Dili***, S. 706, 2010, s. 316-327.

Taner, Ergin, ***Osmanlı Esnafı: Ticari ve Sosyal Hayat***, Grafiker Yay., Ankara, 2009.

Tarlan, Ali Nihad, ***Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)*: Gazeller Kısmı**, Cilt 1-2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1968-1970.

_____, ***Fuzûlî Divanı Şerhi***, Akçağ Yay., Ankara, 2001.

Tarus, İlhan, ***Ahiler***, Çalışma Bakanlığı Yay., Ankara, 1947.

Taş, Bünyamin, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir", ***The Journal of Academic Social Science Studies***, Issue 37, Autumn 2015, s. 101-121.

Tezcan, Nuran "Güzele Bir Şehrengizden Bakış", ***Türkoloji Dergisi***, C. I, 2001, s. 161-194.

Tığlı, Fatih, "Klasik Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Câmi'î'nin Manisa Şehrengizi" ***İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi***, S. 39, 2008, s. 229-248.

Timurtaş, Faruk Kadri, ***Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i: İnceleme-Metin***, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1980.

Topaktaş, Hacer, ***Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri, Ziştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefâretnâmesi***, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015.

Torun, Ali, ***Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler***, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.

_____, "Radavi", ***Ahîlik Ansiklopedisi***. C.1, (Erişim) www.gtb.gov.tr, 22.11.2015, s. 206.

Tuğcu, Emine, "Sanat/Zanaat ve Sanatçı/Zanaatçı Kavramlarının Işığında Osmanlı Divan Edebiyatında Şiir ve Şair Kavramlarını Yeniden Düşünmek", ***Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu***, Ordu, 2012, s. 241-244.

Tulum, Mertol, ***Sûr-nâme: Sultân Ahmet'in Düğün Kitabı***, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Tunalı, İsmail, ***Estetik***, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.

Turan, Lokmân, ***Yenisehirli Avnî Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin): Encümen-i Şu'arâ ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1998.

Turan, Lokman, "Yenişehirli Avnî Bey'in Mir'at-ı Cünûn'u", ***Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic***, Volume 3/2 Spring 2008, s. 680-736.

_____, "Defter-dâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi*",* ***Osmanlı Araştırmaları The Journal Of Ottoman Studıes***, S. 37, 2011, s. 48-76.

Turan, Şerafettin, ***Türk Kültür Tarihi***, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1990.

Turna, Nalan, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz", ***Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret***, der. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 21-43.

Türker Küyel, Mübahat, "Fârâbî ve Yûsuf Has Hâcib'in Fityan ve Ahîlik Ahlâkında Katkıları Olmuş Mudur?", ***II. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri***, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 13-15 Ekim 1999, s. 229-233.

Uludağ, Süleyman, "Fütüvvet", ***DİA***, C. 13, 1996a, s. 259-261.

_____, ***Tasavvuf Terimleri Sözlüğü***, Marifet Yay., İstanbul, 1996b.

Unat, Faik Reşit, ***Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri***, Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1968.

Uysal, Abdullah, ***Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref),*** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1982.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, ***Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri***, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1986.

Yahyâ Beg, ***Dîvan***, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1977.

Yaman, Bahattin, ***Osmanlı Saray Sanatkârları: 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref***, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008.

Yavuz, Yunus Vehbî, ***Çalışma Hayatı ve İslâm***, Feyiz Yay., İstanbul, 2012.

Yazar, İlyas, ***Kâni Dîvânı Tenkidli Metin ve Tahlil***, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Yeniterzi, Emine ve Tunç, Semra, "Osmanlı Mühür Sanatı ve Klasik Türk Şiirinde Mühür", ***Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Luiterature and History of Turkish or Turkic***, Volume 8/1 Winter 2013, s. 2633-2650.

Yetkin, Suut Kemal, ***Estetik***, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Yıldız, ‘Alim, “Müellifi Meçhul Bir Şurûtü’s-Salât Mesnevisi”, ***Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, XIII/2, 2009, s. 175-187.

Yılmaz, Kâşif, ***Fakîrî Şehr-engîz-i Fakîrî ve Risâle-i Ta‘rifât***, Basılmamış Doktora Öncesi Çalışması, Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Erzurum, 1977.

_____, ***Güftî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, Tezkireciliği ile Divanı, Zafer-nâmesi ve Teşrîfâtu’ş-şu’arâsının Tenkidli Metni***, Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1983.

_____, “Fakîrînin Kanuniye Sunduğu Risâle-i Ta’rîfât Adlı Eserinin Kültür ve Medeniyet Tarihimiz Açısından Önemi”, ***Yedi İklim Dergisi***, S. 42, Eylül 1993, s. 44-46.

Yoldaş, Kazım, **Taşlıcalı Yahyâ Bey: Şâh u Geda**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1993.

Yurtseven, Necmettin, ***Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzûm Lügatler ve Sünbülzâde Vehbî’nin Nuhbe’si***, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Yusuf Has Hacib, ***Kutadgu Bilig***, haz. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İstanbul, 2008.

Zanaat Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1976.

EKLER

TABLO 1: ANADOLU KENTLERİNDEKİ İŞ MERKEZLERİ (1550-1600)

(Faroqhi, 2004)

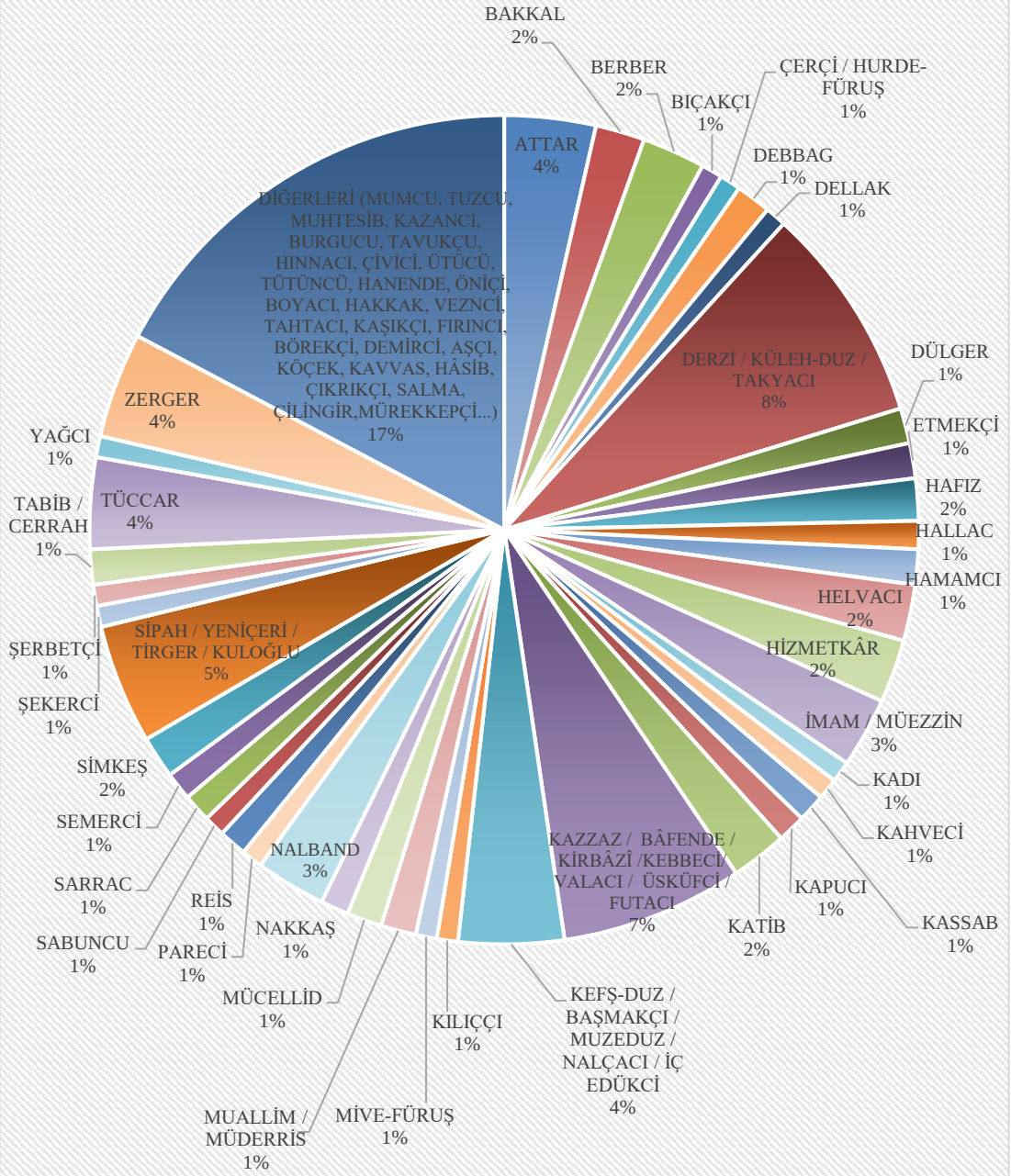
Kent	Bedesten	Han	Vakıf Dükkânları	Temel Komplekslerin Dışındaki Dükkânlar
Kayseri	1-2	2	En az 43	43
Ankara	1	15	836	298
Sivas	1-2	1	170	49
Konya	1	3	606	253
Tokat	1	En az 5	Yaklaşık 736	233
Maraş	1	Arasta dâhil 3	74	37
Niğde	1	1	146	146
Kastamonu	1	5	165	53
Aksaray	1	2	167	78
Malatya	1	1	137	64
Kütahya	1-2	Arasta dâhil 5	363	153
Bergama	1	En az 5	333	103
Tire	1	8	632	207
Afyon	1-2	Arasta dâhil 5	519	207
Larende	2	-	Yaklaşık 249	Yaklaşık 36
Manisa	1	3	197’den fazla	Yaklaşık 50
Çorum	1	2	148	58
Akşehir	1	2	150	44
Beypazarı	1	5	82’den fazla	22
Bor	1	1	42	En az 32
Sivrihisar	1	1	102	66
Sinop	-	1	56	19
Uluborlu	-	1	65	29
Ermenek	-	-	16	16
Lazkiye	1	2	206	16
Seydişehir	-	1	19’dan fazla	19’dan fazla
Urla	-	1	245	-
Zile	-	-	16	5
İskilip	1	1	22	6
Niksar	-	1	64	18
Ereğli (Konya)	1	-	En az 60	En az 30
Demirci	-	-	24	11
Adana	1	6	339	70
Antalya	-	1	23	123

TABLO 2: ANADOLU'DAKİ PAZAR VE ÇARŞILARIN DAĞILIMI

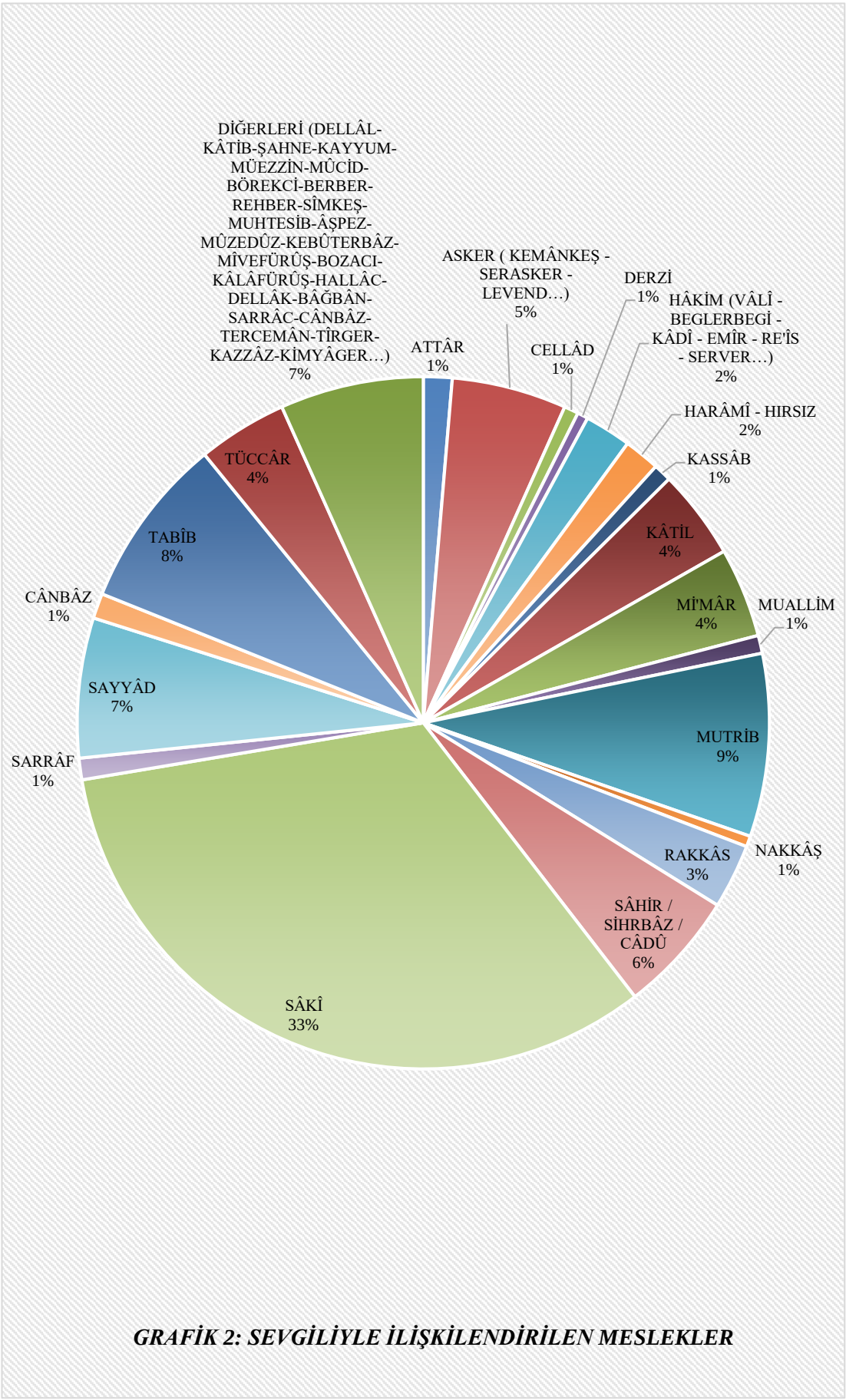
(Faroqhi, 2004)

I Pazarlar: Gıda, Hayvan ve Hammadde, Toplam: 35 Pazar		
Tahıl	Ankara, Bergama, Kayseri, Larende, Tokat, Zile	6
Balık	Antalya	1
Ahşap	Ankara, Antalya, Bergama, Sivrihisar	4
Pirinç	Bergama, Tire	2
Meyve	Afyon, Kastamonu, Kayseri, Manisa, Tire	5
Tuz	Ankara, Afyon	2
Şıra	Manisa, Tire	2
Kestane	Tire	1
Pamuk	Ankara, Manisa	2
Keçi kılı	Niğde	1
Hasır paspas	Manisa	1
Sabun	Manisa	1
At	Akşehir, Ankara, Konya, Tokat	4
Koyun	Akşehir, Ankara	2
Sığır	Adana	2
II. Gıda, Toplam: 22 Çarşı		
Bakkâl	Akşehir, Ankara, Çorum, Sivas, Larende, Sivrihisar, Tokat	7
Fırın	Çorum, Tokat	2
Börekçi	Aksaray, Çorum	2
Eczane	Bergama, Kayseri, Konya	3
Helvâcı	Çorum, Kütahya	2
Kasap	Ankara, Kayseri, Konya	3
Aşevi	Kayseri, Manisa	2
Şurupçular	Konya	1
III. Tekstil Ticareti, Toplam: 35 Çarşı-Pazar		
Keçe İmalatçıları	Akşehir, Konya, Malatya	3
Pamuk İşçiliği	Aksaray, Ankara, Tokat	3
Keçi Kılı Dokumacılığı	Ankara, Bergama, Konya, Kütahya, Sivas	5
Boyacılar	Çorum, Kayseri, Konya, Tire, Tokat	5
Keten İşçiliği	Kastamonu, Konya	2
İp Pazarı	Ankara, Kayseri, Konya, Tokat	4
Dokumacılar	Tire, Uluborlu	2
Ham Pamuk Temizleyicileri	Tokat	1
Keten Kumaşçılar (Bezzâz)	Aksaray, Çorum, Niksar, Tire, Tokat	5
İpek Kumaşçılar	Ankara, Çorum, Kastamonu, Kütahya, Tire	5
Taftacılar(?)	Kütahya, Tokat	2
Angora Yün İşleyenler	Kütahya	1
Kaba Yün (Aba) İşleyenler	Kütahya	1
Terziler	Antalya, Tire, Tokat	3

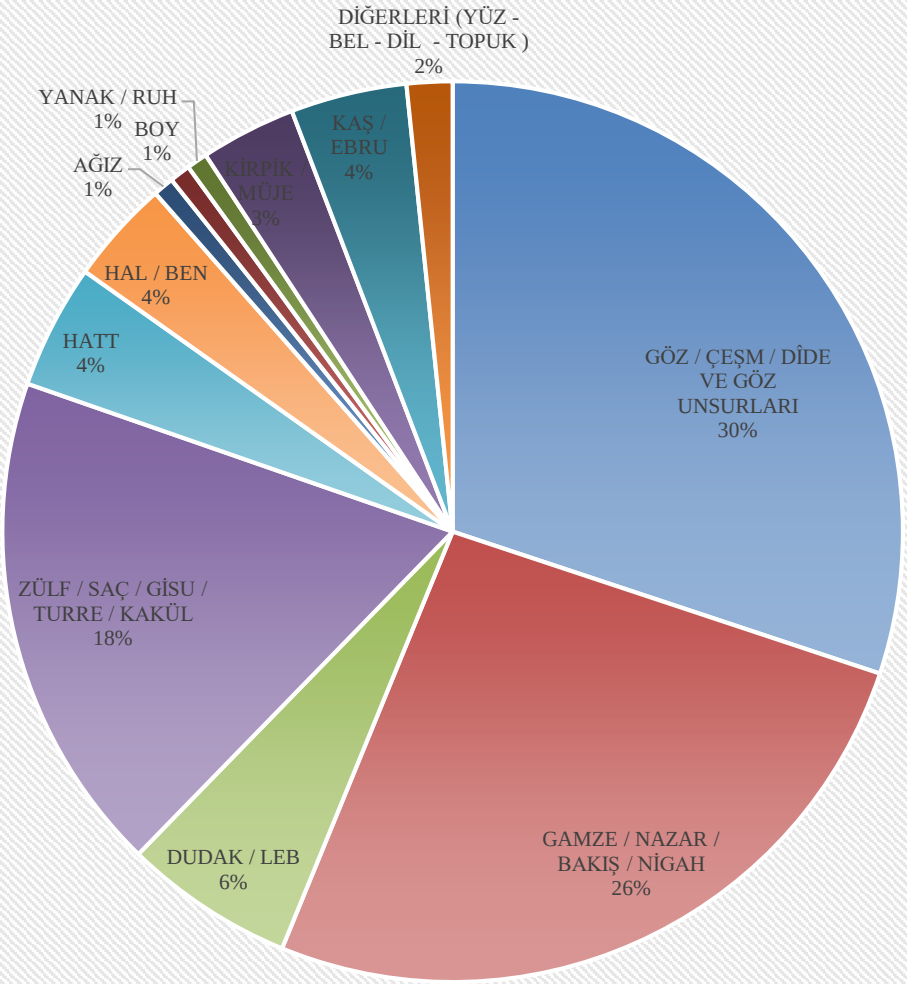
Takke İmalatçıları	Akşehir, Beypazarı, Çorum, Bergama, Konya, Sivrihisar, Tire	7
Başlık İmalatçıları	Ankara, Konya, Maraş, Sivrihisar	4
Eğer Minderi İmalatçıları	Tire, Tokat	2
IV. Metal Ticareti, Toplam: 21 Çarşı		
Güğüm (Kazan) İmalatçıları	Ankara, Aksaray, Çorum, Kastamonu, Tire, Tokat	6
Tabanca İmalatçıları	Aksaray, Ankara, Afyon, Sivrihisar, Tokat	5
Nalbantlar	Antalya, Çorum	2
Kuyumcular	Antalya, Bergama, Çorum, Konya, Tokat	5
Kılıç İmalatçıları	Tire	1
İğne İmalatçıları	Tokat	1
V. Deri Ticareti, Toplam: 30 Çarşı		
Eyer İmalatçıları	Ankara, Antalya, Çorum, Afyon, Kayseri, Konya, Sivas, Sivrihisar, Tokat	9
Ayakkabı İmalatçıları	Ankara, Bergama, Bor, Çorum, Konya, Kütahya, Manisa, Maraş, Sivrihisar, Tokat	10
Paşmakçılar	Kastamonu	1
Pabuççular	Manisa, Tire	2
Tabakhane	Ankara, Kayseri, Kütahya, Sivrihisar, Tire, Tokat, Uluborlu, Zile	8
VI. Çeşitli Ticaret, Toplam: 15 Çarşı		
Tornacılar	Konya, Tire	2
Mum İmalatçıları	Konya	1
Çatı Ustaları	Konya	1
Leğen İmalatçıları	Ankara, Konya	2
Ambarlar	Tokat	1
Katırcılar	Tire	1
İkinci El Mallar	Ankara, Tire, Tokat	3
Kilimci-Halıcılar	Tokat	1
Çıkrıkçılar	Ankara	1
Taş İşçiliği	Ankara	1
Kiriş İmalatçıları	Ankara	1

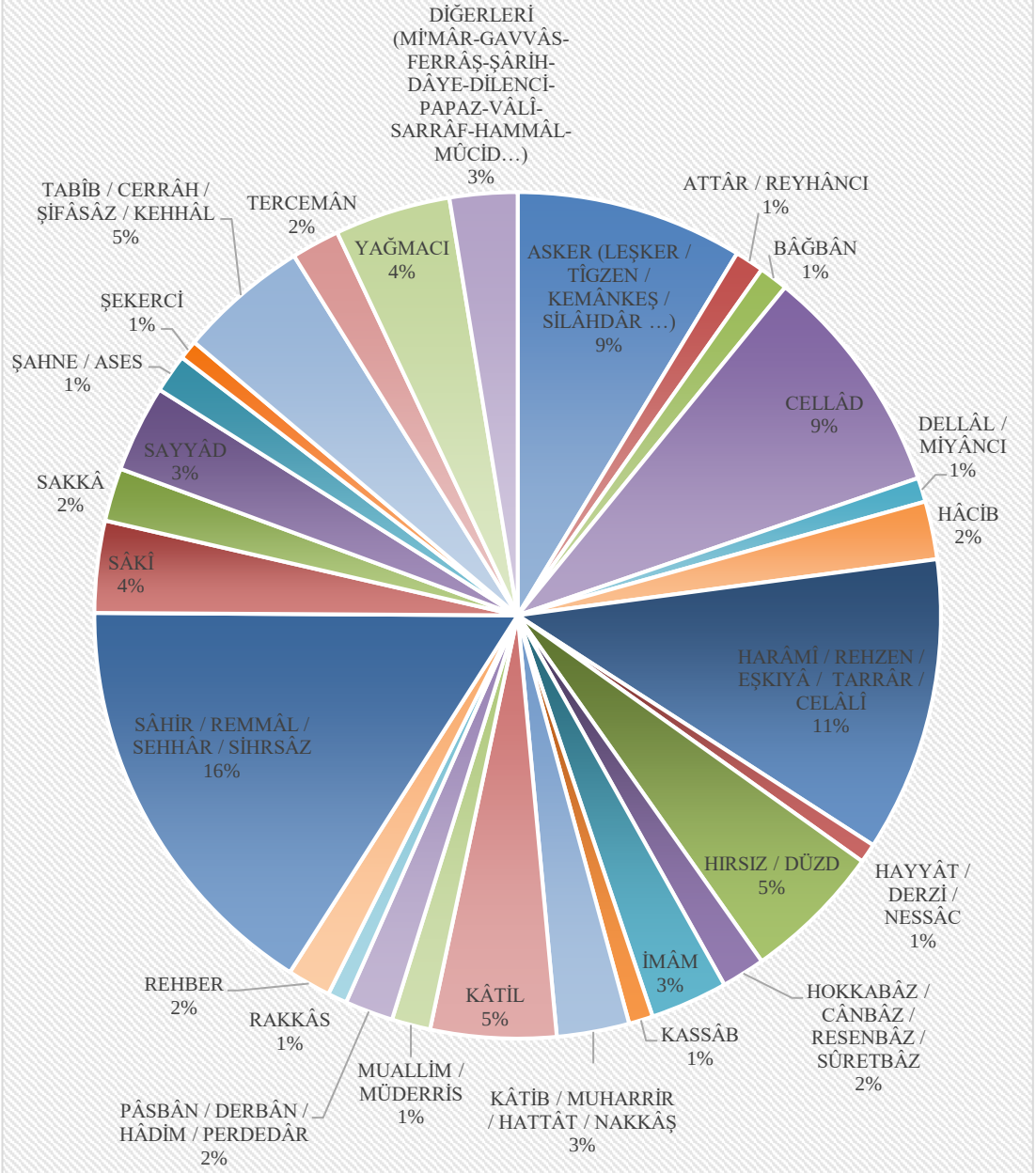
GRAFİK 1: ŞEHRENGİZLERDE MESLEK DAĞILIMI

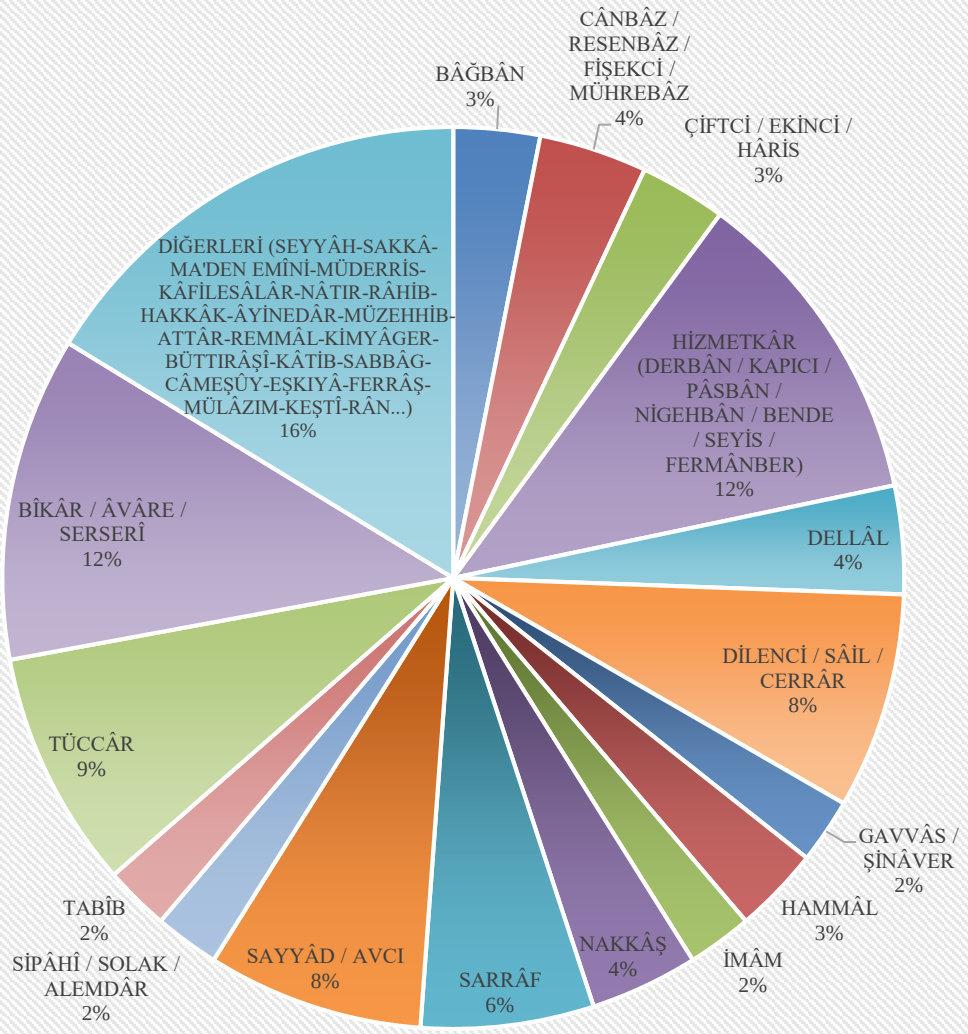
GRAFİK 2: SEVGİLİYLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

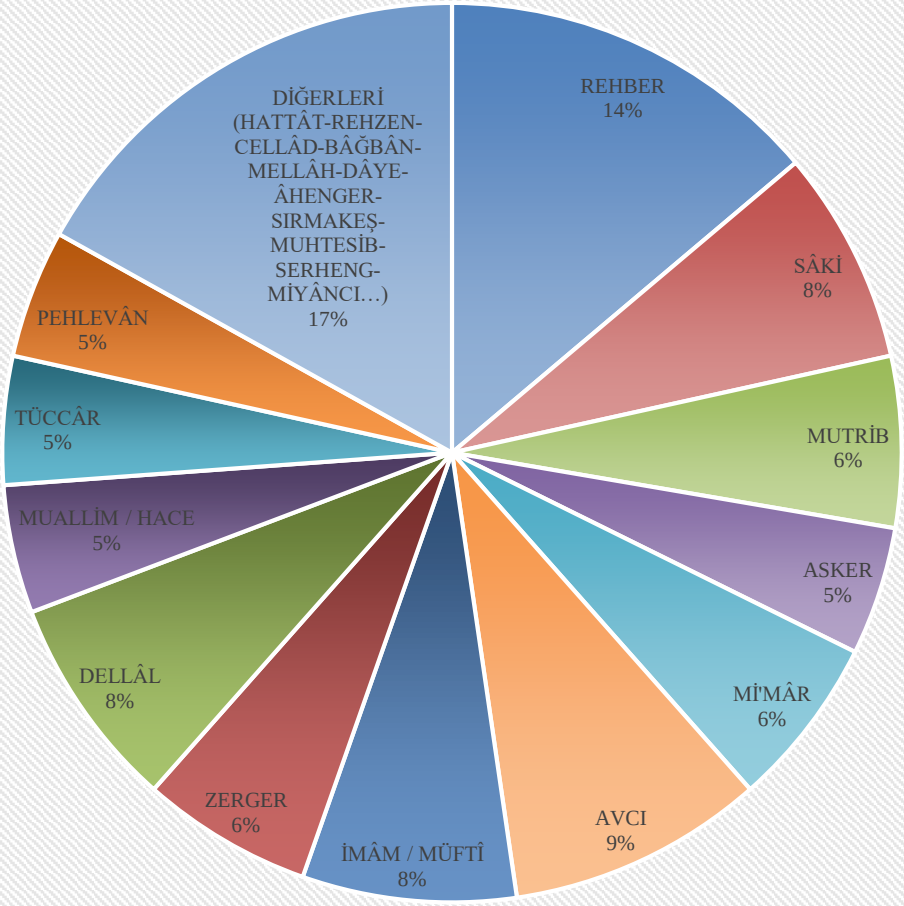
GRAFİK 3: SEVGİLİNİN GÜZELLİK UNSURLARININ MESLEKLERLE İLİŞKİSİ

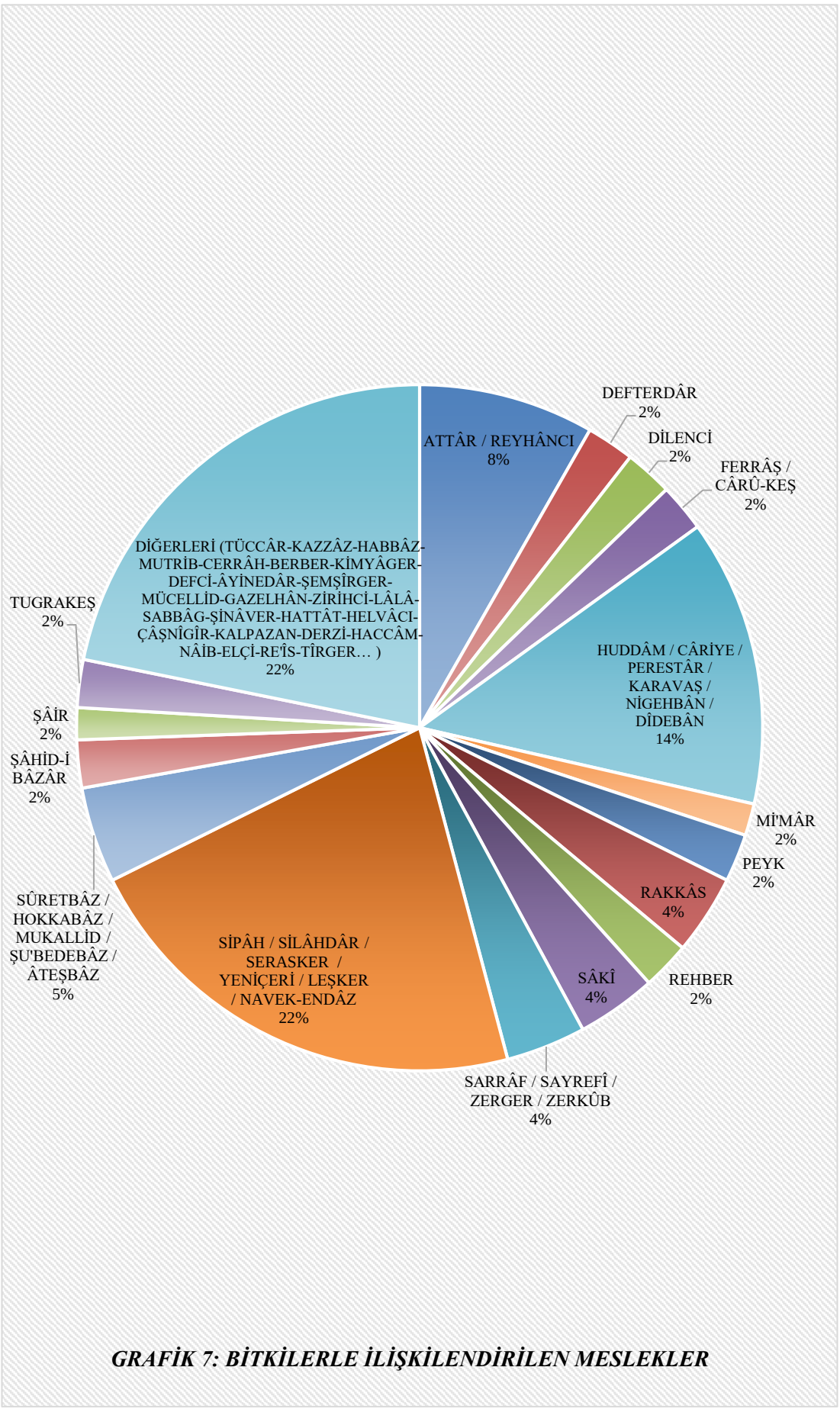
GRAFİK 4: SEVGİLİNİN GÜZELLİK UNSURLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

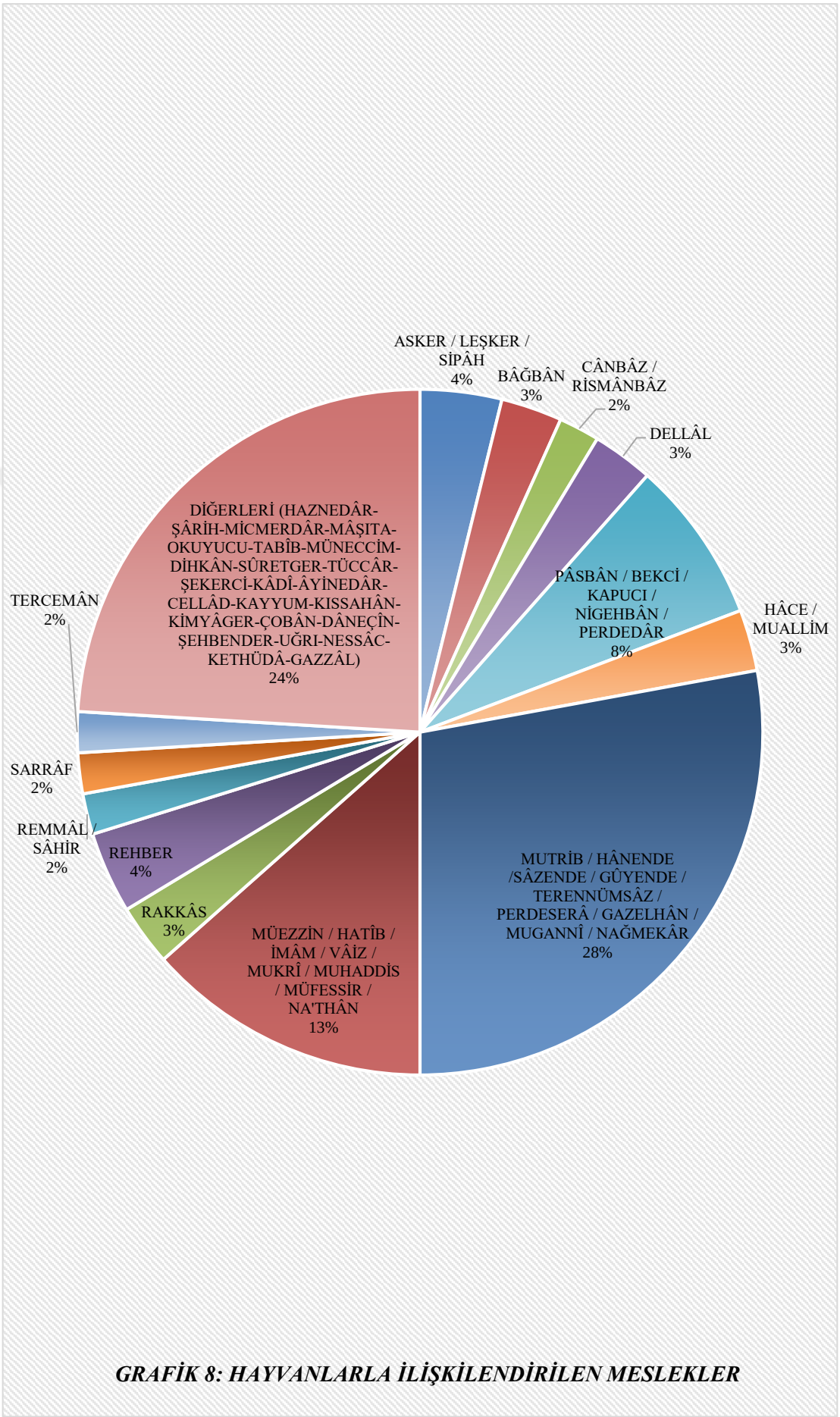
GRAFİK 5: ÂŞIKLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

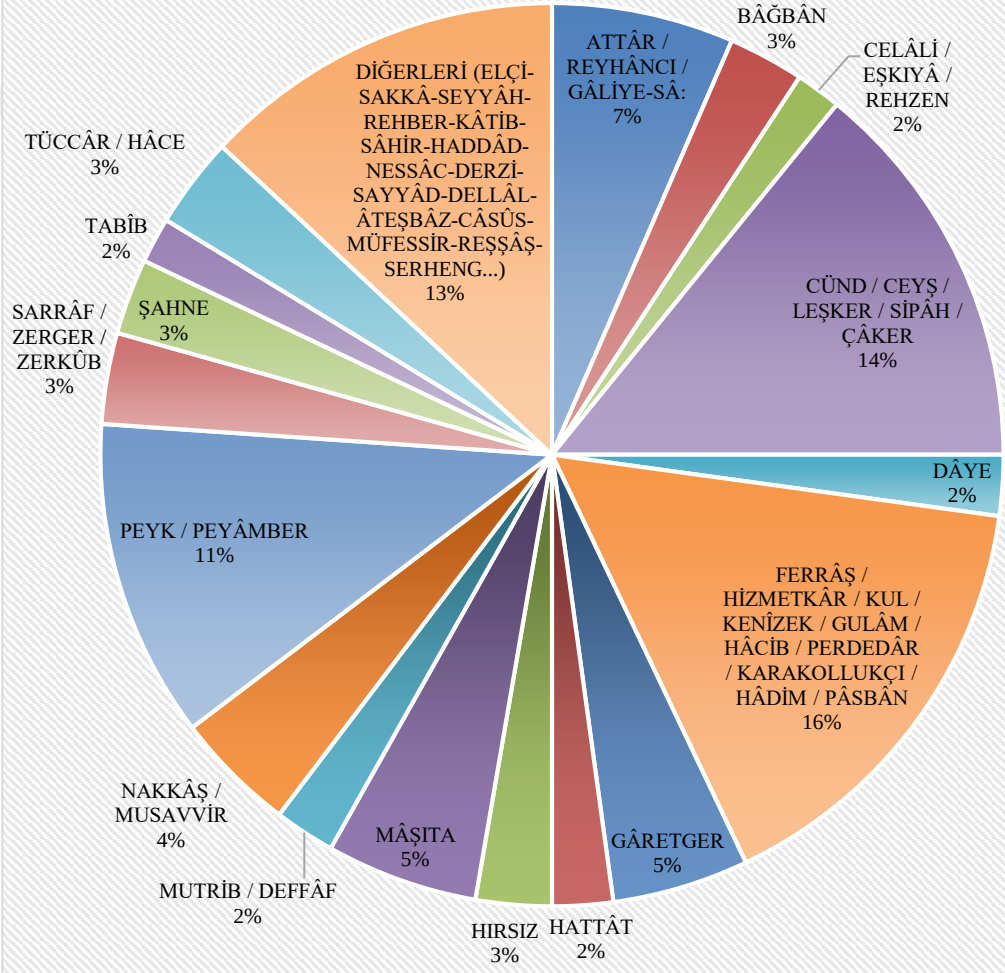
GRAFİK 6: AŞKLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

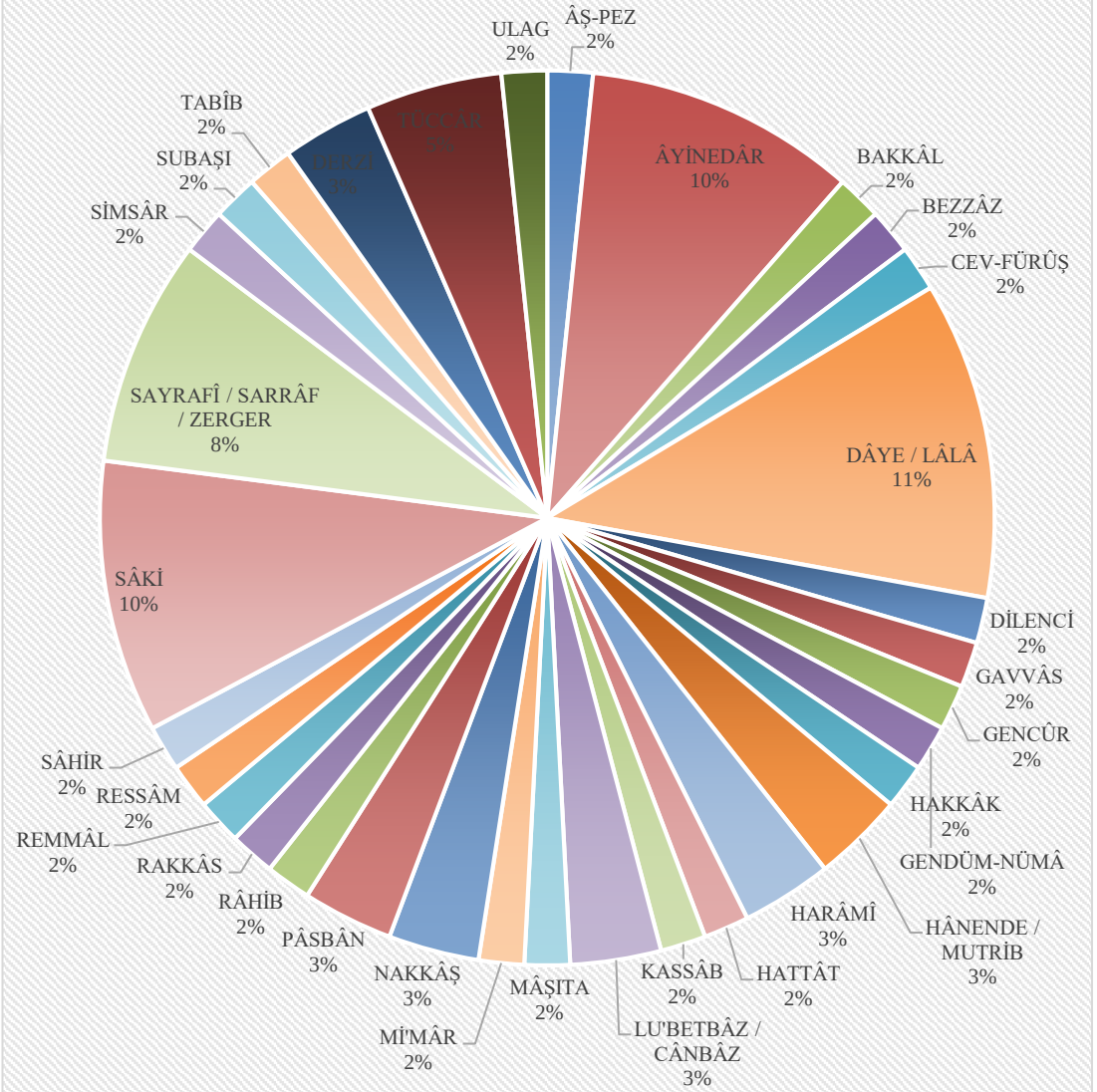
GRAFİK 7: BİTKİLERLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

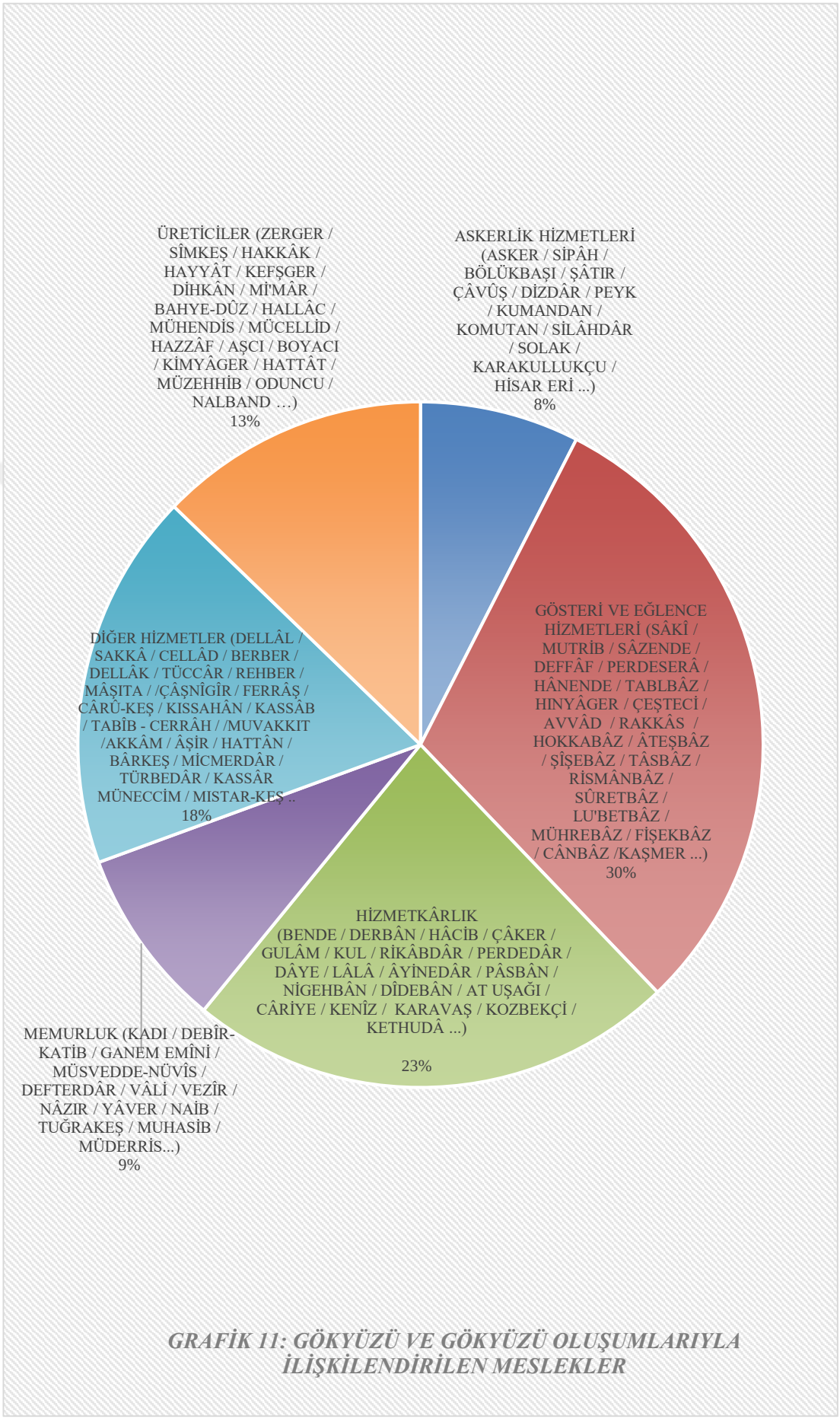
GRAFİK 8: HAYVANLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

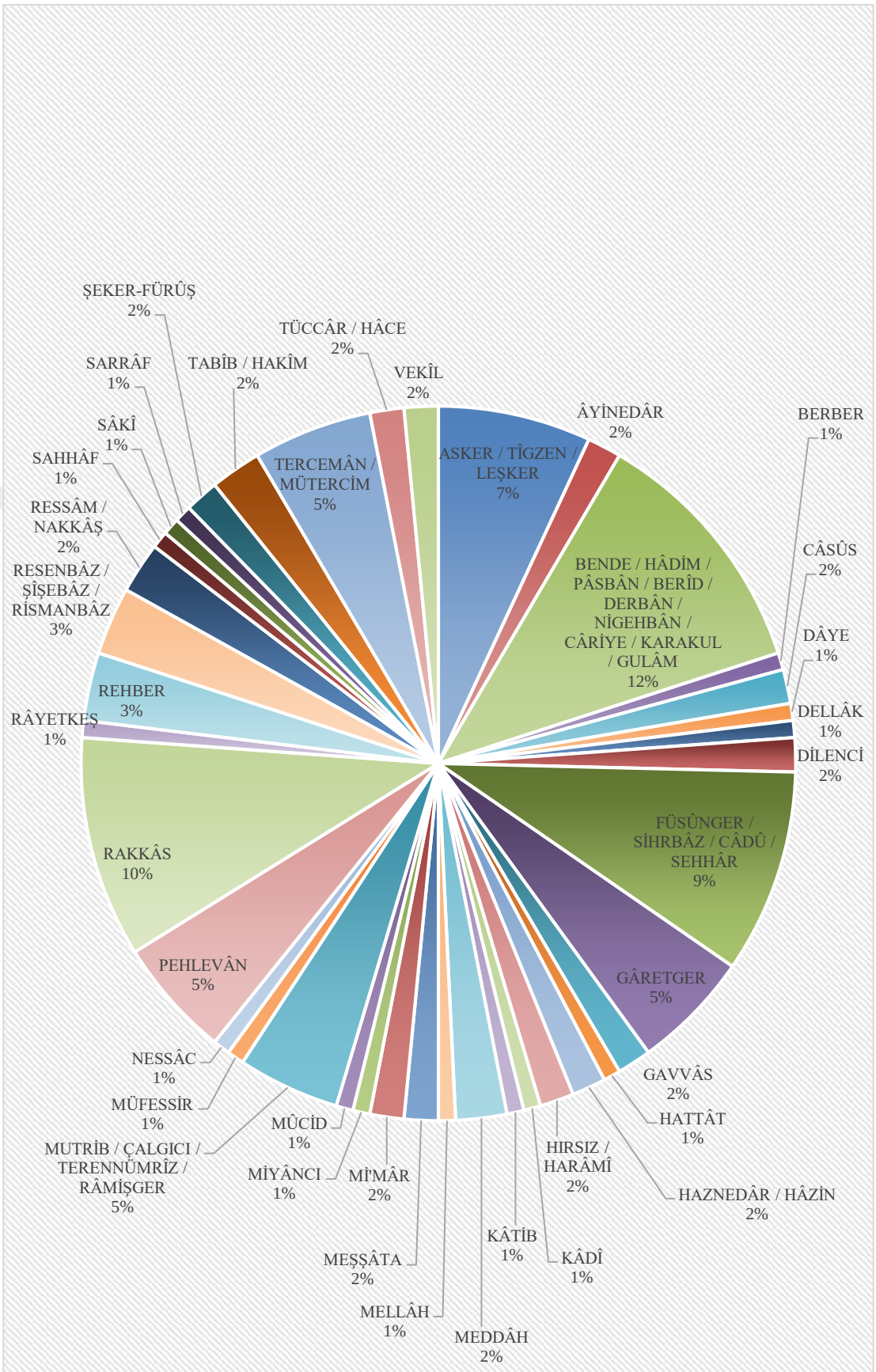
GRAFİK 9: DOĞA OLAYLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

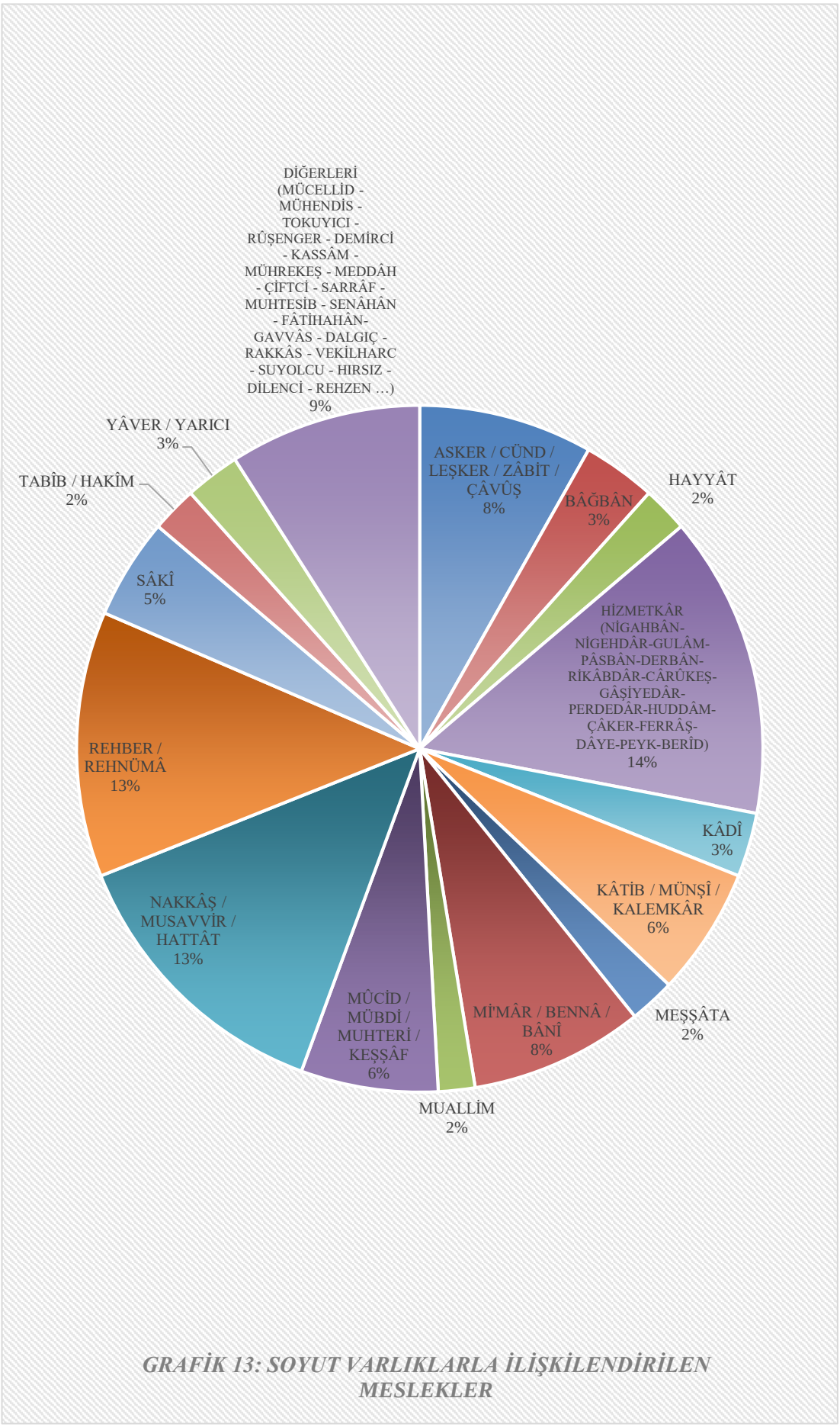
GRAFİK 10: YERYÜZÜ VE YERYÜZÜ OLUŞUMLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

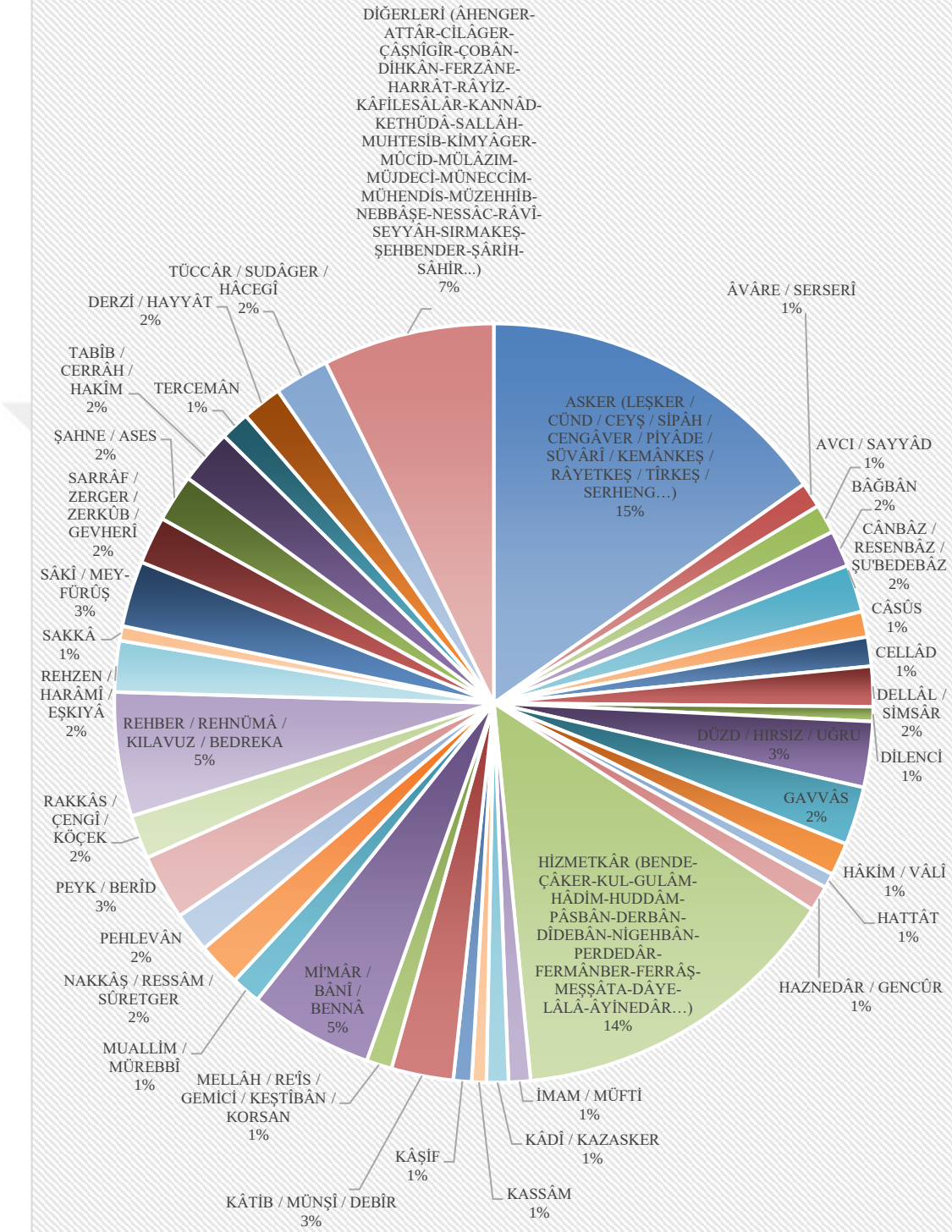
GRAFİK 11: GÖKYÜZÜ VE GÖKYÜZÜ OLUŞUMLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

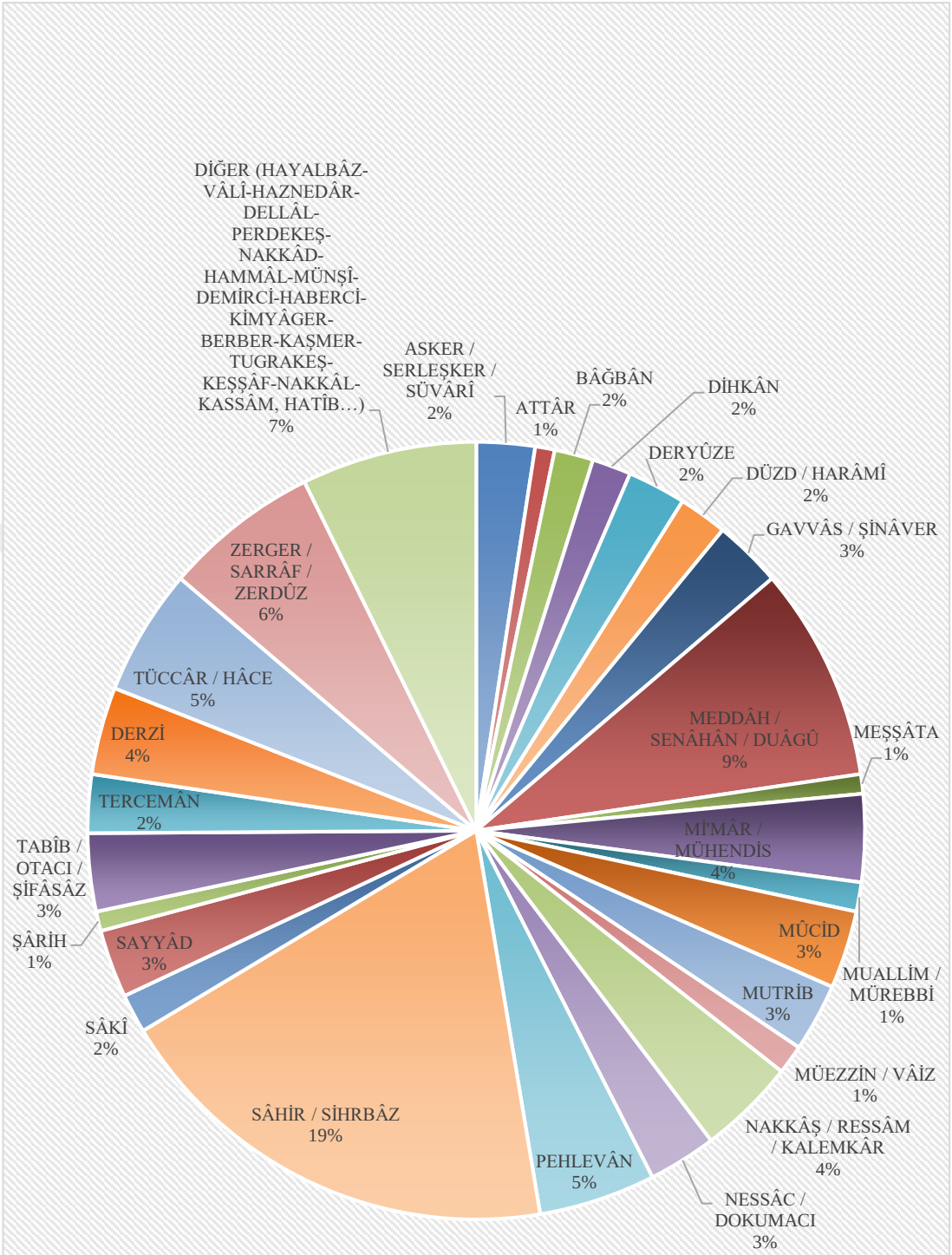
GRAFİK 12: NESNELERLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

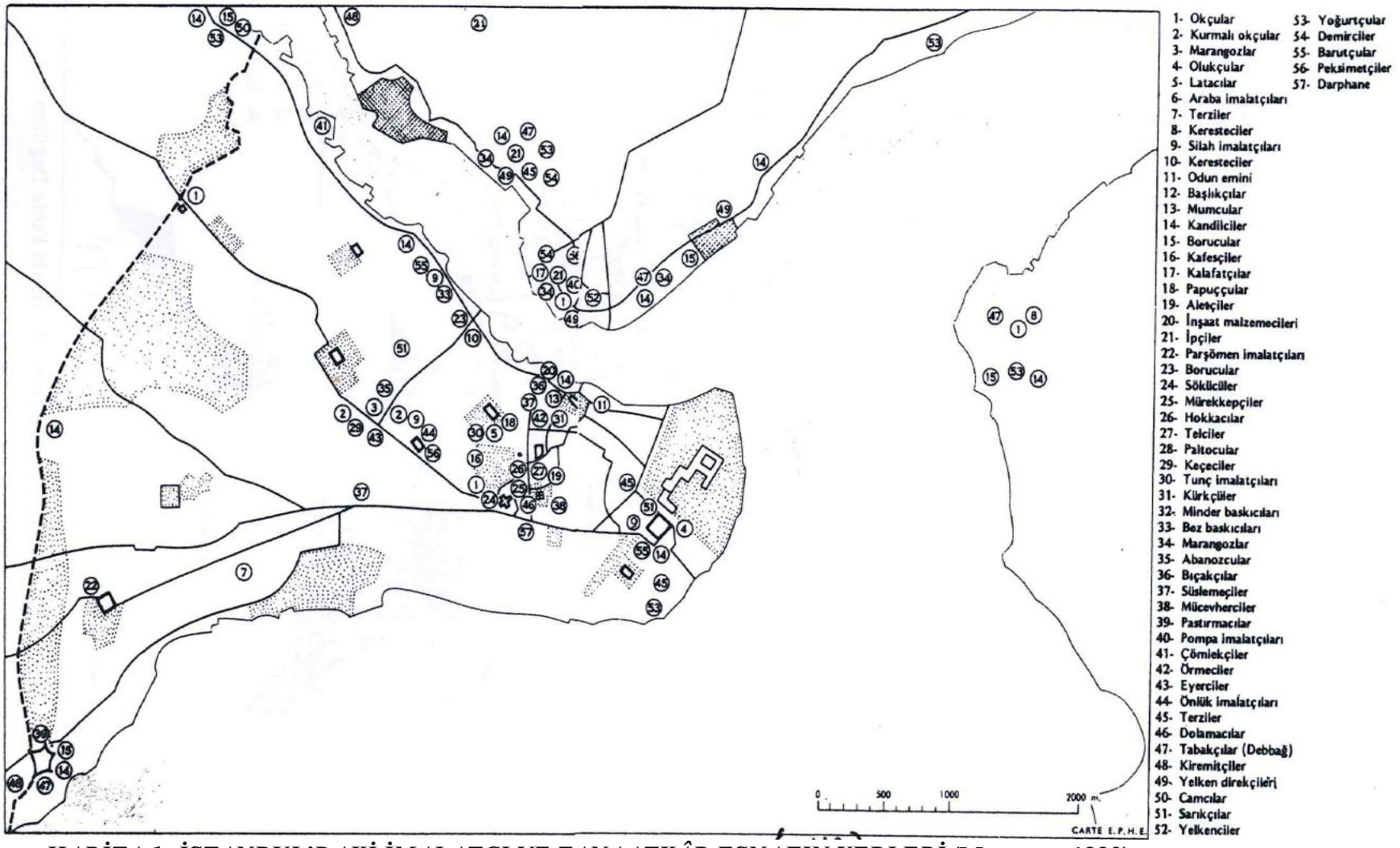
GRAFİK 13: SOYUT VARLIKLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

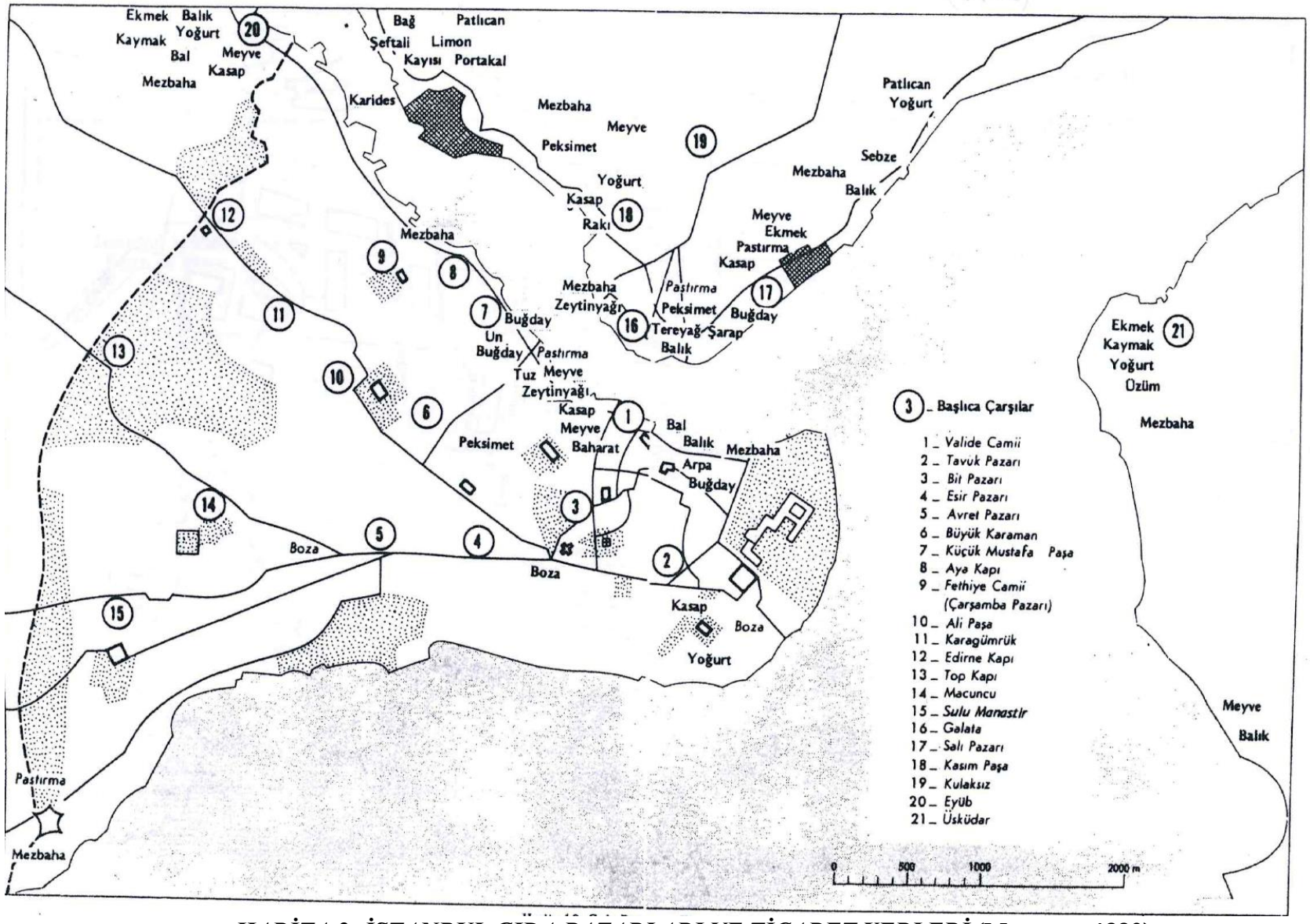
GRAFİK 14: KAVRAMLARLA İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

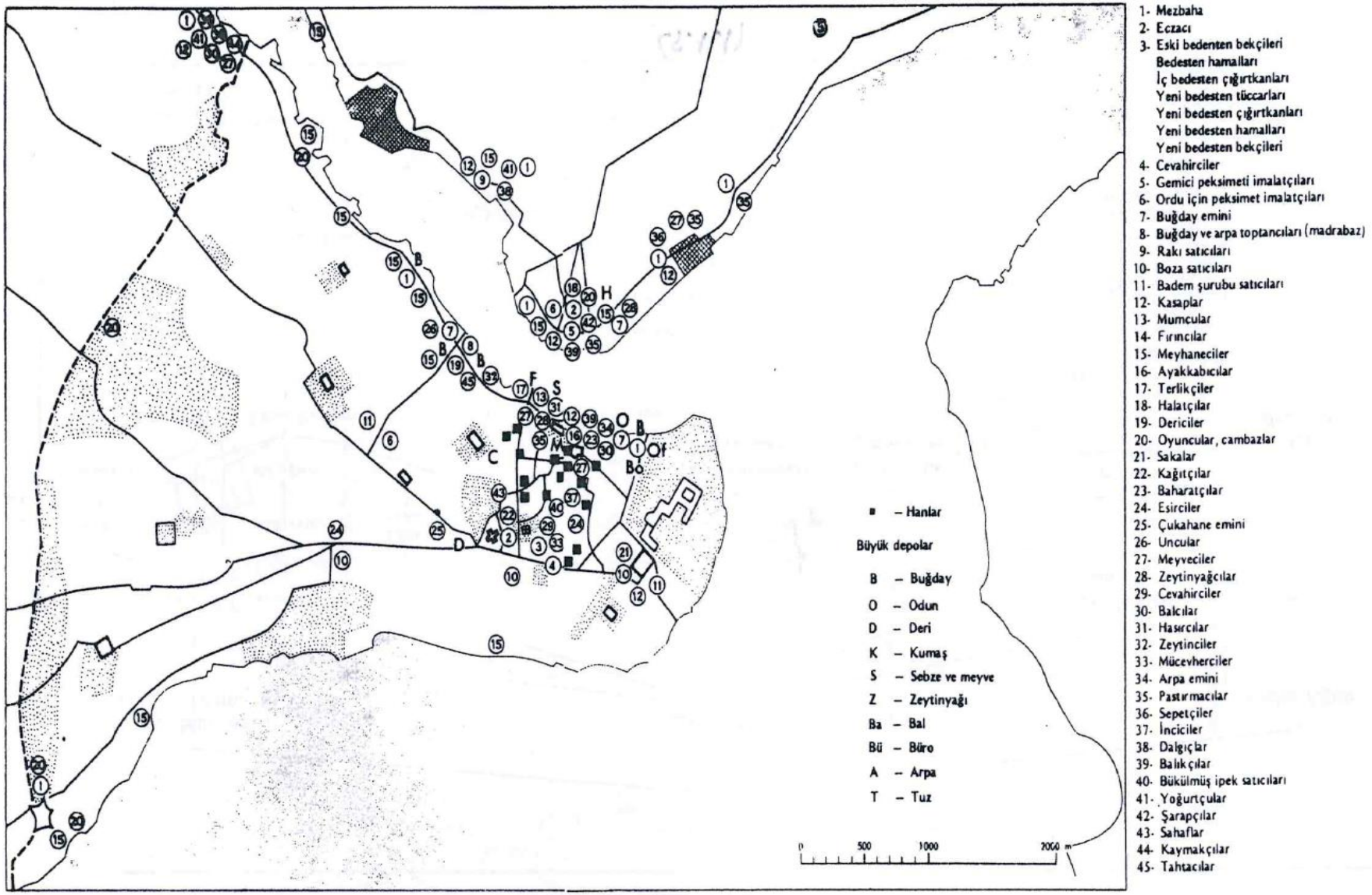
GRAFİK 15: ŞAİRLE İLİŞKİLENDİRİLEN MESLEKLER

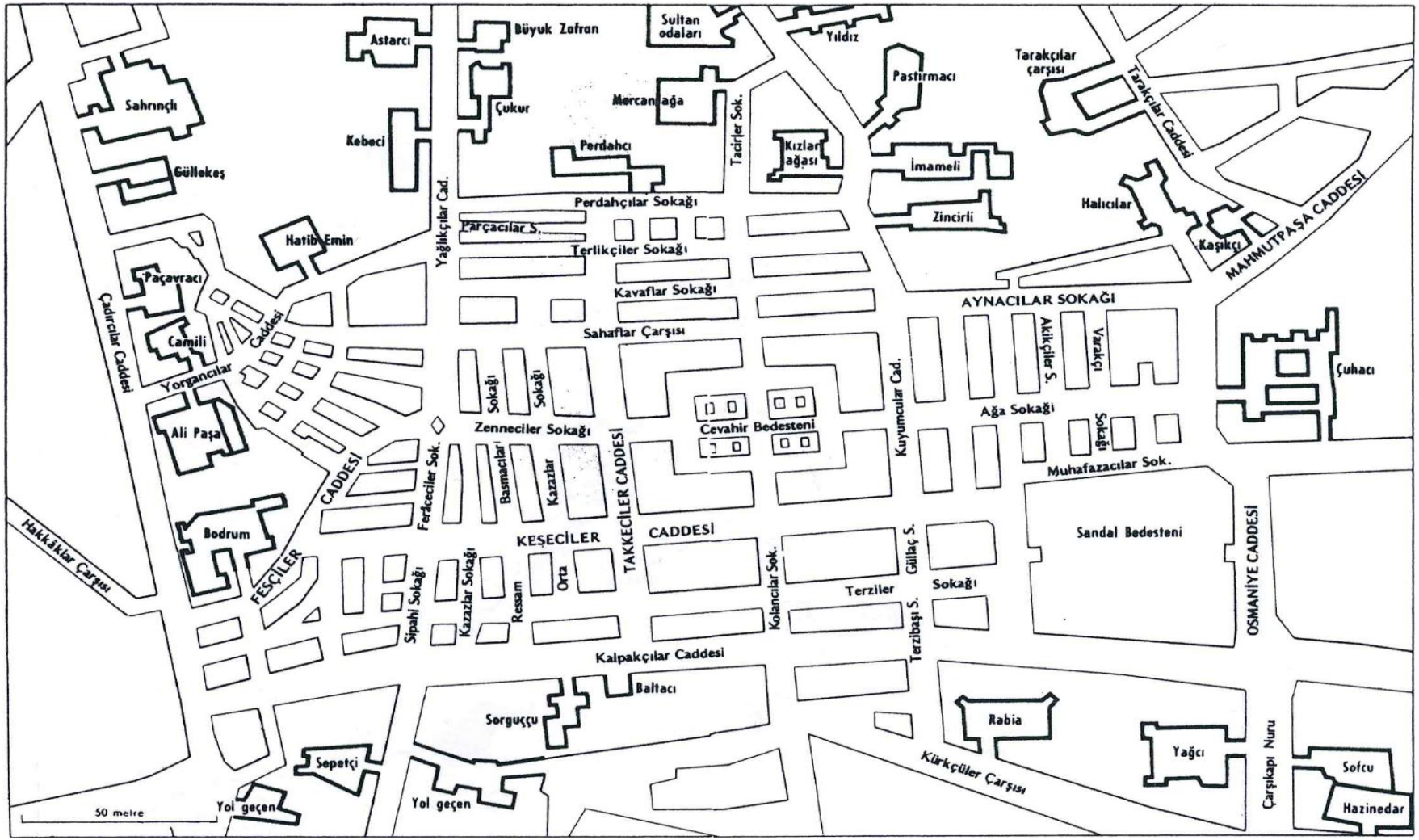
HARİTA 1: İSTANBUL'DAKİ İMALATÇI VE ZANAATKÂR ESNAFIN YERLERİ **(Mantran, 1990)**

HARİTA 2: İSTANBUL GIDA PAZARLARI VE TİCARET YERLERİ **(Mantran, 1990)**

HARİTA 3: İSTANBUL'DAKİ TÜCCÂR VE TOPTANCI ESNAFININ YERLERİ **(Mantran, 1990)**

HARİTA 4: KAPALIÇARŞI'NIN PLANI **(Mantran, 1990)**